

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

THE

CHOWKHAMBÂ SÂNSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

[Nos. 81, 109, 126, 128, 130, 131, 134, 135, 136, 138,
142, 143, 146 & 198.

धीहर्षप्रणीतम्

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किाविभजनाख्यया
व्याख्यया 'विद्यासागरी'-ति प्रसिद्धया समेतम् ।

चित्सुख-शङ्करमिश्र-रघुनाथकृतटीकावल-
मिन्यां टिप्पण्या सनाथम् ।

द्राविड-श्रीलक्ष्मण-शास्त्रिणा परिशोधितम् ।

SRI HARSHA'S

KHANDANAKHANDAKHÂDYA,

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF
'Khandanaphakkikāvibhajana'(vidyāsāgarī) of Ānandapūrṇa

WITH EXTRACTS FROM THE COMMENTARIES OF

Chitsukha, Śaṅkara Miśra and Raghunātha,

EDITED BY

PANDIT LAKSHMANA SÂSTRÎ DRÂVIDA,

PROFESSOR OF VEDÂNT,

Government Sanskrit College & Lecturer of University Calcutta

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT

BENARES.

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY

PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS

BENARES.

1914.

Registered, According to Act XXV. of 1867,

श्रीगुरुः शरणम् ॥

सव्याख्यखण्डनखण्डखाद्यस्य

भूमिका

अथैष खण्डनखण्डखाद्यनामा ग्रन्थो विद्यासागर्यपरपर्याय-
खण्डनफक्क-विभजन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कितो मुद्रापित्वा
प्रकाश्यते ।

अस्य किल प्रणेता मारस्वतसाम्राज्यदीप्तधुरन्धरः क-
वितार्किकचूडामणिः श्रीमान् श्रीहर्षोनाम ।

अथाऽस्य विषये किञ्चिद्विचारयामः कोऽयं कस्य पुत्रः कुत्रतः
कस्मिन् काले कस्य वा महाराजस्य सभामलञ्चकार केवा ग्रन्था
अनेन प्राणायिषत्, इत्यादि इतिहासरसिकानां प्रमोदमाधालुम् ।

अयं किल श्रीहीरपण्डिततनूजन्मा श्रीमामल्लदेव्यामजनिष्ट,
इति नैपथ्यचरिते प्रतिसर्गं समाप्तिं श्लोकादवसीयते—

तथाहि—एषश्लोकस्तत्रतः—

“श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरं सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ॥
तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्गा महा—
काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥”

१ अनेन विशेषणेन पितुरप्यसाधारणकवित्वशक्तिसम्पन्नत्वं
सूच्यते, परमेतत्प्रणीता ग्रन्थाः केऽपि नोपलभ्यन्ते नवा भूयन्ते तेन
नैव केऽपि निर्मिता इति ज्ञायते ।

अयं च कान्यकुब्जेश्वरजयन्तचन्द्राश्रित आसीत्, इति ल-
पदनस्त्रायस्यसमाप्तिश्लोकेन गम्यते—

“ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्

यः साक्षात्कुर्वते सपाधिषु परब्रह्मप्रमोदार्णवम् ॥

यत्काव्य मधुवर्षि धर्मितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याऽभ्युदीपादियम् ॥”

कान्यकुब्जेश्वरश्च जयन्तचन्द्रोऽनितरसाधारणस्तदानीन्तनो-
महाराजो वाराणस्याद्यधिपतिर्भवून् । यस्य चाऽवमाश्रित आसीत्,
कथमन्यथा तस्मात् ताम्बूलद्वयस्याऽऽसनस्य च स्त्रामो विद्वत्कुञ्ज-
हामणेरस्य ग्रन्थकर्तुः परमतपवैदुष्यमरुपापनसम्मानादिहेतुतया
निबन्धनमर्हेत् ।

कान्यकुब्जेश्वरो जयन्तचन्द्रश्च (१२४३) त्रिचत्वारिंशद-
धिकद्वादशशतमितवर्षेऽभ्युदेति तत्पदचत्वारामस्य दानपत्राऽनुसारेण
निश्चीयते ।

तत्रसलेस्य कियानंशोऽत्र समुद्ध्रियते—

“सोऽयं श्रीमज्जयन्तचन्द्रो विजयी अधिकारिपुरुषा-
नाक्षापयति बोधयन्नादिशति च “विदितमस्तु भवता यथो-
परि लिखितग्रामः सजलस्थलः सलोहलवणाकरः सम-
त्स्याकरः सगर्तोपरः सगिरिगहननिधानः समधुकाघ्रव-
नवाटिकाविटपट्टणयूतिगोचरपर्यन्तः सोर्ध्वाधश्चतुराघाटविशुद्धः
स्वसीमापर्यन्तस्त्रिचत्वारिंशदधिकद्वादशशतवत्सर आपादे मा-
सि शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ रविदिने (अङ्कतोऽपि
१२४३ आपाद शुदि रवौ ७) अथेह श्रीमद्वाराणस्यां गङ्गायां
स्नात्वा विधिवन्मन्त्रबदेव मुनिमनुजमूतपितृगणोस्तर्पयित्वा
तिमिरपटलपाटनपटुमहसमुष्णरोचिषमुपस्थाप्यौषधिपतिशकलशेखरं
समभ्यर्च्य त्रिभुवनत्रातुर्भगवतो वासुदेवस्य पूजां विधाय प्रचुर-

पायसेन हविषा हविर्भुजं हुत्वा मातापित्रौरात्मनश्च पुण्यपशो-
ऽभिवृद्धयेऽस्माभिर्योर्कर्णकुशलतापूतकरतलोदकपूर्वकभारद्वाजगो-
त्राय भारद्वाजाङ्गिरसबार्हस्पत्येति त्रिप्रवराय राजत श्रीआढले
पौत्राय राजत श्रीहुंदापुत्राय ढोढराजत श्रीअण्णाय चन्द्रार्कं या-
वच्छासनीकृत्य मदत्तो मत्वा यथादीयमानभोगभोगकरमणिकरमभू-
तिनियतानियतसमस्तदायादाऽऽज्ञाविधेयीभूय दास्यथ" इत्यादि।"

एतल्लेखदर्शनेन जयन्तचन्द्रस्य समयस्तु निर्णीत एव भवति ।
जयन्तचन्द्रस्यैव जयचन्द्र इत्यपि नामान्तरम् । अयमेव राठोरवं-
शीयानां कान्यकुब्जाधिपानामन्तिमो राजा बभूव, यं यवना ईशवीप
पञ्चनवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां राज्यात्मसह्य भ्रंशपाञ्चकुः ।

खण्डनकृता च विजयप्रशस्तिनामकं गौडोर्वीशकुलप्रशस्ति-
नामकं च काव्यद्वयं रचितम् । एतद्वयमपि कस्यचिद्राज्ञो वर्णन-
परमेवेति नाम्ना सम्भाव्यते, तदानीन्तनश्च जयन्तचन्द्रे मुक्ता
कोऽन्यो गौडोर्वीशकुलप्रदीपो भवेदिति फलतो जयन्तचन्द्रपि-
तृवर्णनात्मकमेव तत्काव्यमिति नास्त्यत्र सन्देहः । तेन च सिद्ध-
मेतस्य संख्यावत्सार्वभौमस्य तदानीन्तनत्वम् ।

राजशेखरेण च स्वग्रन्थे श्रीहर्षो जयन्तचन्द्रसभायाः सभा-
स्तार आसीदिति लिखितं तेनापि पूर्वोक्त एवार्थो दृढीक्रियते ।
किञ्च नैषधचरितस्य व्याख्या अहमदाबादमयीषे ढोलकाग्राम-
चास्तव्येन चाण्डुपण्डितनाम्ना केन चित्पण्डितेन (१३५३) संवत्सरे
निर्मितोपलभ्यते, तत्र च नैषधकाव्यं नव्यत्वेनोपवर्णितमतः

१ भयं च लेखो यथाऽवस्थित एवास्माभिरुद्धृतः ।

२ "गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिस्रातर्ययं तन्महा" "तस्य श्री-
विजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा" इत्यादि नैषधचरितस्य
पद्यमत्र प्रमाणम् । एतद्वन्धव्यमद्याध्यानुपलब्धमेव ।

सिद्ध्यति द्वादशशरीरैकदिकत्वं खण्डनकर्तुः । पददर्शनटीका-
 कृदाचस्पतिमिश्राः स्वकृतन्यायमूचीनिबन्धनाम्नि ग्रन्थे^१ स्वस्थि-
 तिकां नैरदिशन् । तत्रत्यवाग्निमयेनत्वम्—

“न्यायमूचीनिबन्धोऽसाधकारि मुघिर्षामुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्तुन्यस्तुवत्सरे” इति ॥

अनेन च पद्येनाऽङ्कानां वामतो मातिरिति न्यायेन (८२८)
 अष्टनवत्पुत्रराष्ट्रशततमवर्षे स ग्रन्थो व्यरचीति तेषामपि तत्काले-
 सिद्धा स्थितिः । न्यायाचार्यपदाङ्कितोदयनाचार्यश्च ‘वाचस्प-
 तिमिश्रविरचिततात्पर्यटीकायास्तात्पर्यपरिशुद्धिनामकव्याख्यानं
 रचितमिति वाचस्पतिमिश्रपरकालवर्तिन एव इति स्पष्टं सिद्ध्यति ।

“तर्काम्बराङ्क ९०६ प्रमितेज्वलीतेषु शकान्ततः ।

वर्षेष्टदयनक्षके मुघोषां लक्षणावलीम्” ।

इति श्लोकोऽपि लक्षणावल्या अन्ते दृश्यते । तेनोदयनाचार्य-
 स्थितिकालः ९०६ इति लभ्यते । खण्डनकृता चोदयनाचार्य-
 कृतलक्षणावलीस्थानि लक्षणान्पुदाहृत्य खण्डनग्रन्थे बहुधा स्व-
 ण्डितं प्राधान्येन तन्मतम् ।

पूर्वोल्लिखितेन चाण्डुपाण्डनेन च स्वग्रन्थे “मयं तावत्क-
 विविंनिगीषुकथार्थां स्वपितृपरिभातुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटा-
 सयैस्तद्वन्ध्यानुद्वन्ध्यापितुं खण्डने प्रारिप्सुश्चतुर्निधपुरुषार्थैरभिमा-
 नमनवधीपमानमवधीर्ष मानसमेकतानतां निनापेति” लिखितमत-
 उदयनाचार्यात्परभावी ग्रन्थकार इति सुस्पष्टमवगन्तुं शक्यम्, तच्च
 चिन्तामणिकारस्तावद्भङ्गेशोपाध्यायः खण्डनकृतः कारिकासुदृष्ट-
 र्थ “यनेनखण्डनकारमतमप्यपास्त”मित्यादिना तन्मतं दूषित-

१ अथ ग्रन्थो न्यायवार्तिकेन सह पशियाटिक्सोसार्दीत्या
 ऽऽख्यया समित्या सम्मुद्रित ।

वान् । तस्य च स्थितिरितः सप्तशत्याः पूर्वमष्टशत्या अभ्यन्तर
आसीदिति तत्पूर्वत्वं खण्डनकर्तुरवश्यमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।

एतावता पौर्वापर्यमेवं सिद्ध्यति ।

अष्टनवत्युत्तराष्टशततमे वत्सरे श्रीवाचस्पतिमिश्राणां स्थितिः,
ततः ९०६ वत्सरे उदयनाचार्यस्य स्थितिः ततः, परं ग्रन्थकर्तुः स्थितिः

अन्येतु खण्डनकृत उदयनाचार्यसमानकालिकत्वं वर्णयन्तो-
ऽन्योन्यपनयोः समागमं वर्णयन्ति, उदाहरन्ति च पद्यमेकम्—

“किं गवि गोत्वमुतागवि गोत्वं यदि गवि गोत्वं नहि मयि तत्त्वम् ।

अगवि च गोत्वं तव यदि साध्यं भवतु भवत्यपि सम्मति

गोत्वम्” ॥

परमत्र प्रमाणविशेषादर्शनाच्चाण्डुपण्डितलेखवैपरीत्याच्च न
मामकं चेतोऽत्र विश्राम्यति ।

यच्च केचित् श्रीहर्षस्तावदादिशूरेण समानीतानां चतुर्णां
प्राक्पणानामन्यतप इति तस्य वङ्गदेशवास्तव्यतां साधयितुं समु-
त्सहन्ते । तदपि न चित्तसन्तोषकरम् । यतो वङ्गदेशे आदिशूरेणा
ऽनीतो यदि भवेच्छ्रीहर्षस्तर्हि किमिति तेन स्वग्रन्थे कुत्राऽपि
तस्यादिशूरस्य वर्णनं न कृतम् । यथा कान्यकुब्जाधीश्वरस्य वर्णनं
तस्माच्च स्वस्य बहुमानलाभ इत्यादिकं खण्डनखण्डखाद्यादिग्रन्थे-
षु दृश्यते न तथा पूर्वोक्तस्य राज्ञो वर्णनं दृश्यते । किञ्च भं-
वदभ्युपगतरीत्याऽपि कथञ्चित् गौडदेशम्प्रत्येवाऽऽनीतः श्रीहर्ष-
स्तथाऽस्तु नाम (परं गौडदेशत्वेन वङ्गदेशस्य प्रामाणिकैः कुत्रापि
परिगणनं न कृतमिति नैतद्विश्वासयोग्यं प्रेक्षावताम् ।

केचन काव्यप्रकाशकारेण मम्मटभट्टेनाऽपि समं खण्डनकर्तुः
समागमं वर्णयन्ति, उदाहरन्ति च कथाम् । कदाचित् मम्मटभट्ट-
साक्षे श्रीहर्षेण नैपथ्यचरितं स्वनिर्मितं प्रादर्शितं । तत आद्यन्त-

मवलोक्य तेनोक्तमहो पूर्वमेव यदि काव्यमेतत्प्रदर्शितमभाविष्यत्,
नूनं काव्यप्रकाशे दोषपरिच्छेदे दोषोदाहरणान्वेषणप्रयासो मे
नाभाविष्यत् । समस्तकाव्यदोषाकरमेतत् भावत्कं काव्यमिति
वक्तुरभिप्रेतमिति ॥

एतैः पूर्वोक्तैः प्रमाणैः सिद्धमेतत् यद् द्वादशशताद्वयाः पूर्व-
मेव एतस्य ग्रन्थकर्तुः स्थितिः जयन्तचन्द्रस्य चोतिः ।

एवं यथाकथाञ्चित्समपस्तु निर्णीताः, सूक्ष्मेक्षिकया नि-
र्णयस्तु माहशैर्दुःशक इति पाश्चात्यविद्यापटूनां विपश्चि-
तां बौलीमवलम्ब्य न तद्विषयेऽस्माभिरात्माऽऽयास्यते । पत्किञ्चि-
दन्यैः पण्डितैरस्मिन्विषये यत्र कुत्राऽपि लिखितमास्ते तदेवाऽत्र
सङ्गृह्येदं लिखितं यदत्र रोचेत तदबुद्धिमद्भिर्ग्राह्यम् ।

आसीच्चायं खण्डनकारोऽतिमेधावी स्वबुद्धिवैभवेन क्षणेनैव
सर्वशास्त्रार्थानामाकलापिता, एवं किल छद्मपरम्परया गाथा गी-
यते, एकदा किल काञ्चित्पण्डितः श्रीहर्षपितरं श्रीहीरपण्डितं
राजसभायां विजिगीषुकथायां व्यजेष्ट । ततः प्रभृति पराजयजानि-
तमानससन्तापेन दूयमानमानसः श्रीहीरपण्डितो भगवतीं सकल-
लोकजननीं दुर्गामाराधयितुं प्रवृत्तः ।

एवं क्रमेण भगवतीमाराधयन्नेव “तव पुत्रो भविता सकलदु-
र्वादिमतखण्डनपटुरिति” भगवत्याः सकाशात्सलब्धवरः किञ्चित्का-
लानन्तरं मामल्लदेव्यां सकलगुणरक्षाकरं पुत्रं लब्ध्वाऽपि तावत्

१ केचित्तु दयनाचार्य एव श्रीहीरपण्डितं व्यजेष्टेति तदीयवैर-
निर्यातनार्थमेव तत्प्रणीतलक्षणानि धीशिष्योदाहृत्य खण्डनेऽख-
ण्डयत् खण्डनकार इति वर्णयन्ति । चाण्डुपण्डितोऽपि स्वपितृपरि-
भायुकमुद्यनमत्यमर्षणतया कटाक्षयैस्तद्ग्रन्थानुद्वग्रन्थयितुं खण्डित-
मारिप्सुरित्यादिलिखन् पूर्वोक्तमेवानुमेने ।

नैव सन्तोषमवाप्, किन्तु तेनैव पराभवजनितमानससन्तापामिना-
ऽहर्निशं दहमानः कालेन रोगाक्रान्ते शरीरे सुमूर्धुस्तस्मिन्समये
पुत्रमाहूय प्राहम्—“वत्स मम जेतारं विजित्य स्वीयां कीर्तिप-
ताकां चेद्विस्तारयिष्यासि तर्ह्येव मेऽन्तरात्मा परलोकगतस्याऽपि
प्रशान्तो भविष्याति” इति । तदुपाकर्ण्य तातस्यैव पुरतः प्रतिजज्ञे
यत् “तातावमन्तारमविजित्य नाऽस्मिन् लोके जनानां दर्शनगोच-
रो भविष्यामि” इति ।

अनन्तरं चोपरते तातशरीरे तदीयं पारलौकिकं पुत्रकार्यं
यथा कथञ्चिन्निर्वर्त्य तपस्तप्तुमना आपतितव्यसनात्कथञ्चिदुत्तीर्य
स्वकुटुम्बभारमाप्तेषु विन्यस्य पितुर्वचनमृतीकर्तुं देशान्तरं परि-
भ्रम्याऽनेकेषां विद्वद्भारिष्ठानामाचार्याणां सविधे विविधानि
शास्त्राण्यधीत्य कस्माच्चिद्गुरोः सकाशाच्चिन्तामणिमन्त्रं समासाद्य
कस्याश्चित्सरितस्तीर एकं जीर्णं भगवत्सास्त्रिभुवनजनन्याः श्री-
गौर्यामन्दिरमुपलभ्य तस्मिन् स्थले उपित्वा तस्यामेव मूर्तौ बद्धादर-
स्तपोऽनुष्ठानाय प्रायतिष्ठ ।

एवं क्रमेणानवरतं तपोऽनुतिष्ठतस्तस्य पञ्चपेषु हायनेषु व्य-
तीतेषु करुणावरुणालया श्रीगौरीदेवी तदीयां भक्तिं दृढतरम-
ध्यवसायं च दृष्ट्वा नितरां प्रसन्नाऽविर्भूय तमुवाच “पुत्र ? तुष्टाऽस्मि
वरं वृणीष्वेति” । असौ तु तदेव यथाचे—“मातः ? यदि प्रसन्नाऽसि
तर्हि विद्याप्रदानेनाऽनुगृहाण” । भगवती च तुष्टा सती प्रार्थितं य-
थाकामं वरं प्रदायाऽन्तर्हिता बभूव, तत एतादृशं दुष्प्रापं वरं ल-
ब्ध्वाऽचिरात्तर्काऽलङ्कारवेदवेदाङ्गादिनिखिलविद्यास्वनितरसाधा-
रणं वैदुष्यमवाप । यस्य प्रमावेण जल्पकथायास्य सर्वो-
त्तरा वाणी प्रस्फुरति स्म । यां वोदूधुमपि समर्था नामवन् पण्डि-
ताः । तावताऽपि लोकोत्तरविद्याविभूषितः स्वभारतीं लोकैरनव-

बुद्ध्यमानामुपलभ्योद्देश्याऽसिद्धिं पारिवश्यन् पुनर्भारतीमुपासितुं
 मारेभे । ततः मत्सता वाग्देवी कथयति स्म “वत्स ? अतिप्रज्ञाऽपि
 ते दोषायैवाभवदिति निशीये शिरसि अरभः परिविध्य क्लिप्ते स-
 ति दाधि भसयित्वा मस्त्रपिहि तेन कफाधिवयेन जडत्वं प्राप्स्यसि
 पश्चात्तत्र वार्णा जना वेत्स्यन्तीति” । असावपि तथैवानुष्ठाय पूर्ण-
 मनोरथोऽभवत् । एवं क्रमेण दिव्यज्ञानं सम्पाद्य कान्यकुब्जेनगर-
 सभायां स्वपितुर्जेतारं शास्त्रार्थं पराजित्य तस्माद्राज्ञः बहुसम्मान-
 मवापेति ।

एवमप्रतिपपाण्डित्यभाजोऽस्य ग्रन्थकर्तुः पूर्वोच्छिखिता-
 ख्यायिकाविषये नैवास्ति कश्चन सन्देहलेशः, यतोऽनेनैव ग्रन्थक-
 र्त्रा स्वकृते नैपथीयचरिते मथ्यमसर्गान्तिमश्लोके “श्रीहर्षमित्यादिश्च
 चतुर्दशे च सर्गे “अवामावापेत्यादिः” सन्दर्भश्च “तत्रच तत्र वृत्ते
 कवयितुः” “भवदत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु” रित्येवमा-
 दिना स्पष्टं देवताप्रसादलब्धादिव्यविज्ञानवत्त्वं स्वस्याऽऽवेदितम् ।
 वृद्धपरम्परया प्रचलितैवाऽऽख्यायिका, साऽपि नैकान्ततो निर्मू-
 लेति कश्चन वक्तुं शक्नोतीति भवेदेव याथार्थ्यम् ।

सोऽयमनितरसाधारणपाण्डित्यभाक् श्रीहर्षोऽनेकान् ग्र-
 न्थान् जग्रन्थ । नैपथचरितम् १ अर्णववर्णनम् २ शिवशक्तिसिद्धिः ३
 साहसार्जुनचम्पूः ४ छन्दः प्रशस्तिः ५ विजयप्रशस्तिः ६ गौडो-
 र्धेशकुलप्रशस्तिः ७ ईश्वराभिसन्धिः ८ स्थैर्यविचारणप्रकरणम् ९
 खण्डनखण्डखाद्यम् १० ईश्वराभिसन्धि ११ रित्यादयः ।

एतेषु नैपथचरितं नाम काव्य के नामपाण्डिताः काव्यमुधा-
 स्वादनसमुपजातवृत्तिविशेषाननुभवन्तो न जानते । मत्स्युत सर्वे-
 ऽप्येनमेव ग्रन्थमधीत्य पुनः पुनर्विचार्यैव च जगति ख्यातिं
 पाण्डित्यं च लभन्त इति न परोक्षं प्रेक्षावताम् । एवं सति तद्विषये

ऽस्माभिः प्रशंसनं तेजोराशेः सूर्यस्य दीपेन तयास्तिरस्करणादि-
मिति न तद्विषये लेखनी व्यापार्यते । अन्येच ग्रन्थास्तदीयाः
प्रायशो नास्माभिर्देष्टा इति कं विषयं प्रतिपादायितुं साधयितुं वा
ते प्रणीता इति नविशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते ।

केचित्तु—तत्तद्ग्रन्थानां नामान्येव सन्ति साक्षिणो वर्ण्येयु-
षया—अर्णववर्णनं नाम समुद्रवर्णनं स्यात् । शिवशक्तिसिद्धिरिति
शिवनाम्नो नृपस्य शक्तितचरितवर्णनमयं स्यात् । गौरीगिरीश-
माहात्म्यवर्णनस्वरूपन्तु न स्यादित्यपि कथं वक्तुं शक्य-
म् । साहसाङ्कनाम्नो महाराजस्य चरितमयी खलु च-
म्पूर्नाम् । साहसाङ्को नाम विक्रमादिसः साहसप्रधान-
कार्यकरणात्तदीयं नाम साहसाङ्क इति लोके प्रथितं इति
वदन्ति । परन्तु नैपथे नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृते इति
ग्रन्थकृच्छेत्वात् ननो यः साहसाङ्कोपनाम् राजेसादिनारायण-
विवरणाच्च नवराविशेषणस्वारस्थान्यथाऽनुपपत्त्या कान्यकुब्जे-
श्वरसाहसाङ्कस्य वर्णयित्रीयं चम्पूर्णतु श्रीमद्विक्रमार्कपरमे-
श्वरस्येत्युक्तम् ।

छन्दःप्रशस्तिरतिच्छन्दनाम्नो राज्ञः सङ्कीर्तनम् । विजय-
प्रशस्तिः कस्य चन महाराजस्य शत्रुसङ्ग्रामाङ्गणे विजयप्राप्तिर-
र्णनम् । गौडौर्वीशकुलप्रशस्तिश्च गौडदेशाधीश्वरराजवंशवर्णनं
१८वृंशादितुल्यम् । ईश्वराभिसन्धिः ईश्वरसाधनपरः फलतोऽनी-
श्वरवादिबौद्धमतनिराकरणार्थं प्रणीत इति सम्भाव्यते । अभि-
सन्ध्यन्तरमपि यत्कुत्रचिन्लूक्यते तदस्यैव ग्रन्थस्य प्रकरणमिति
न ग्रन्थान्तरम् । स्यैर्यविचारणप्रकरणं नाम बौद्धाभिमतक्ष-
णिकत्वनिरासपरं स्यात् इति मन्ये इति वर्णयन्ति ।

एतेषु खण्डनखण्डस्वाद्यं कदा प्रणीतमिति विचारयामः । त-

अ केचिदित्यमाचक्षते ईश्वराभिसन्धेः पुरस्तात्पुस्तकान्तराणां च परस्तात् प्रणीतमिति ।

समसमय एवैनयोः पुनर्निर्माणमिति युक्तम्—तथाहि नैषधचरिते “खण्डन खण्डतोऽपि सहजे” इति लेखनात् खण्डने च “यथा च परिहृतचापलमास्पतत्वामृतसरसि निमज्ज्य रज्यति निरासमेव मानसं तथाऽहमकथयं नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे” इति लेखनाच्च कतरद् पूर्वभावि कतरश्चोत्तरकालभावि इति कथयितुमशक्यमतः समसमयत्वमेव ॥

अस्य च ग्रन्थस्य खण्डनखण्डरवाद्यं, खण्डनखण्डं, खण्डनखाद्यं खाद्यखण्डनं खण्डनमित्यादि बहूनिनामानि लोके प्रथितानि । तेषु कानिचित् लाघवमूलकानि कानि चिद्विपर्यासमूलकानि इति न. मुख्यानि नामानि भवितुमर्हन्ति । खण्डनखण्डखाद्यमित्येव सम्पूर्णं तस्य नाम । (१)

(१) खण्डनस्य—पदार्थादिखण्डनरूपस्य खण्डस्य खण्डशर्करायाः खाद्यं भक्ष्यं स्वाद्यमित्येकोऽर्थः । खण्डनेनोक्तलक्षणेन खण्डाः खण्डिताः खमाद्यं येषां ते खाद्या गगनादयः पदार्था येन यस्मिन्वा तत्खण्डनखण्डखाद्यमिति द्वितीयोऽर्थः । वस्तुतः खण्डनखण्डखाद्यं नाम खण्डनरूपं यत्खण्डखाद्यं नाम पाकविशेषः वैद्यकग्रन्थोक्तः खण्डखाद्याख्यः पाकविशेषोयथा रोगानिरसनपूर्वकबलपुष्ट्याद्याधानहेतु स्तथाऽयमपि ग्रन्थः खण्डनरूपो वादिमतानि तिलशः खण्डयित्वा ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्तिश्चाद्याधानहेतुर्मन्त्र परमानन्दास्वाद-नक्षमयोग्यतासम्पादकोभवति । खण्डखाद्यं चोक्तं हारीते—

“शतावरी च्छिन्नरुहा वृषो मुण्डितिका बला ।

तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥

भार्ङ्गी पुष्करमूलं च पृथक् पञ्चपलानि च ।

जलद्रोणे विपक्वव्य मष्टमागावशेषितम् ॥

विग्यौषधिहतस्याऽपि माक्षिकेण हतस्य वा ।

अथाऽस्य खण्डनखण्डखाद्यस्य प्रतिपाद्यविषये किञ्चिदालो-
चयामः किमर्थोऽयं ग्रन्थः मणीत इति ।

अस्मिंश्च ग्रन्थे न्यायशास्त्रस्याऽऽदिसूत्रोक्ताणां ममाणादि-
पदार्थानामेव खण्डनं समुपलभ्यते इति न्यायशास्त्रस्यैव तात्पर्यं
कुत्रेति प्रथमं निर्णीयते । सर्वेषां मणिनां स्वभावत एव दुःखं
जिहासितं सुखं च प्रेम्णितं भवति । तत्र संसारे सुखं स्वल्पं तदपि
सातिशयमागमापायीति दुःखबाहुल्येन विपक्षवर्गाक्रान्तत्वेन दुःख-
पक्ष एव निक्षिप्तमिति प्रेक्षावद्भिस्ताज्जिहासितं भवति । तस्यां च
जिहासायां प्रथमतस्तत्कारणोच्छेद एव यत्रः कर्तव्यो भवति
तथासति दुःखस्य विनाशाय न यत्रान्तरमपेक्षितव्यं स्यात् का-

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलपोडशकं बुधैः ।
पचेत्ताम्रमये पात्रे खण्डपाकां मतो यथा ।
प्रस्थार्द्धं मधुनो देयं शुभाश्म जतुकत्वचम् ॥
शृङ्गी धिडङ्गं कृष्णा च शुण्ठी आती पलं पलम् ।
त्रिकला धान्यकं पत्रं व्यक्षं मरिचकेसरम् ॥
चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धमाण्डे निधापयेत् ।
यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदमात्रकम् ॥
गव्यक्षीरानुपानं च सेष्यं मांसरसः पयः ॥
गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धमांसादिर्बृंहणम् ॥
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।
वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं धर्मि छमिम् ।
द्वययुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥
अनाहं मूत्रसंस्त्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माकृत्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
धीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम्”
इत्यादिवर्णयन्ति स्म महामहोपाध्याय पण्डितवरमागवताचार्याः ।

रणाभावे कोर्पाभावस्य सर्वसाम्प्रदायिकानुमतत्वात् । तच्च कारणं किमिति जिज्ञासायामात्मतत्वाज्ञानमेवेति सर्वशास्त्रसिद्धान्तः । तथाहि—आत्मनि अज्ञानेनावृते तत्र देहेन्द्रियाद्यध्यासरूपं मिथ्याज्ञानं प्रवर्तते । ततश्च दोषाणां रागद्वेषादीनां प्रादुर्भावः, तस्माच्च बाह्यमनःकायचेष्टालक्षणायाः प्रवृत्तेरुदयः, प्रवृत्तेश्च पुण्यपापाविर्भावः, पुण्यपापाभ्यां शुभाशुभजन्मग्रहणं, ततो दुःखानुभव, ईश्वरमनेशं प्रवर्तमानं चक्रं संसार इति परिभाष्यते । तस्य च निवृत्तिरात्मतत्त्वज्ञानाद्भवति । यथाऽऽह भगवानक्षपादः—दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोचरापाये तदनन्तरापापादपवर्ग इति ।

तच्च तत्त्वज्ञानं, न परोक्षमेव मिथ्याज्ञाननिवर्तकमपरोक्षस्य मिथ्याज्ञानस्यापरोक्षेण ज्ञानेन विना बाधादर्शनात् । नो स्वल्पास्रवचनलिङ्गादिभिर्निश्चितदिगादितत्त्वानामपि पुंसां न पुनर्दिगादिविभ्रमा जायन्ते । अतश्च तत्त्वसाक्षात्कार एवैवमित्यः । साक्षात्कारेच प्रकृष्टं निदिध्यासनमेव साधनं, नहि अनादिकालप्रचितमिथ्याज्ञानतत्संस्कारप्रवाहजनितं विपरीतज्ञानं सहस्राद्रागित्येव सकृदुत्पन्नेन तत्प्रतिश्रयेनोच्छेत्तुं शक्यते ऽपि त्वभ्यासेनैव । अभ्यासापरपर्यायं निदिध्यासनं च तर्कसहकृतवैदिकज्ञानसाध्यं श्रुतिजनितज्ञाने युक्तायुक्तत्वविवेकं विना जायते, यतो निर्दोषश्रुतिसमन्वयात्मतीयमानोऽप्यर्थः सहसा न बुद्धिमारोहति न यावत्पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां विचार्यते । अन्यथा उत्पन्नमापि श्रौतज्ञानं वादिविप्रतिपत्त्यादिप्रयुक्ताऽसम्भावनाविपरीतभावनादिदोषेण प्रतिहतं सत् न साक्षात्काराय कल्पत इत्यतो बुद्धिदोषाऽपाकरणाय दर्शनकारैः करुणया दर्शनानि प्रणीतानि ।

तत्राक्षपादीयदर्शनं माधान्येनैतदेव निरूपयितुं प्रवृत्तं यत् कस्य

चिदप्यभिलषितस्य वस्तुनः साधनं केन प्रकारेण कर्तुं शक्यं, कानि तत्र साधनानि, के वा साधनाभासाः, कथं वा वादिनोऽसद्वर्त्मना गच्छन्तो वस्तुतत्त्वमपलपन्ति चक्षुषि धूलिप्रक्षेपसदृशानि वचनान्यारचय्य श्रद्धालोः श्रद्धामपाकुर्वन्ति किंवा सदुत्तरं किंवाऽसदुत्तरं के वा कथादोषा इत्यादिपरिज्ञानाय । न तु माधान्येन मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानाय, तत्र छलादीनामनुपयोगात् । परम्परयाऽपि मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानप्रतिपादनपरत्वाभावे सुमुक्षूणां प्रवृत्तिर्न भवेदिति तदापि निरूपितवान्मुनिर्द्वितीयसूत्रेण पारिभाषिकद्व्यंशविधप्रमेयप्रतिपादकसूत्रेण च(१) ननु प्रधानतस्तदुद्देश्यम् । अत एव तदनुरूपमादिमं सूत्र तत्रोपलभ्यते—

“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयभाद-
जल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रे-
यसाधिगम” इति । यस्य कस्य चिदपि वस्तुनः सिद्धौ चिकीर्षि-
तायामेते षोडशपदार्था अपेक्ष्यन्ते ऽत एषां तत्त्वज्ञानात् भवति निः-
श्रेयससिद्धिः— अभिमतसिद्धिरित्यर्थः । एतच्च निःश्रेयसपदं न केवलं मोक्षाभिप्रायेण प्रयुक्तं, मापि तु सर्वविधानिःश्रेयसाभिप्रायेण, तथाहि न्यायवार्तिकं—

“तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म सम्पद्यते निःश्रेयसमाधिगम्यमानं कर्म भवतीति । किं पुनस्तत्त्वं किं वा निःश्रेयसमिति ? तत्त्वं पदार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययो-

(१) यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य निर्माणं साक्षात्परम्परया वा मोक्षफलं न भवति चेत् तत् सफलमिति आस्तिकैर्न परिगण्यते ऽतस्तादृपि निरूप्यते यथा काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणादिषु चतुर्वर्ग-
फलप्राप्तिसिद्धयर्थं काव्यप्रणयनमित्युक्तम् । परन्तु काव्यस्वरूपानिरूप-
णस्य साक्षात् मुख्यं फलं तत् न भवतीति किन्तु चमत्कारविशेषानुभव एव, तद्वत् ।

रणाभावे कोर्याभावस्य सर्वसाम्प्रदायिकानुमतत्वात् । तच्च कारणं किमिति जिज्ञासायामात्मतत्वाज्ञानमेवेति सर्वशास्त्रसिद्धान्तः । तथाहि—आत्मनि अज्ञानेनावृते तत्र देहेन्द्रियाद्यध्यामरूपं मिथ्याज्ञानं गवर्तते । ततश्च दोषाणां रागद्वेषादीनां प्रादुर्भावः, तस्माद्य बाङ्मनःकायचेष्टालक्षणायाः प्रवृत्तेरुदयः, प्रवृत्तेश्च पुण्यपापाविर्भावः, पुण्यपापाभ्यां युभायुभजन्मग्रहणं, ततो दुःखानुभव, ईशेष्वमानिशं प्रवर्तमानं चक्रं संसार इति परिभाष्यते । तस्य च निवृत्तिरात्मतत्त्वज्ञानाद्भवति । यथाऽऽह भगवानक्षपादः—दुःखजन्ममृत्युदोषमिथ्याज्ञानानामुच्चरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति ।

तच्च तत्त्वज्ञानं न परोक्षमेव मिथ्याज्ञाननिवर्तकमपरोक्षस्य मिथ्याज्ञानस्यापरोक्षेण ज्ञानेन विना वाचादर्शनात् । नो खल्वसवचनलिङ्गादिभिर्निश्चितदिगादितत्त्वानामपि पुंसां न पुनर्दिगादिविभ्रमा जायन्ते । अतश्च तत्त्वसाक्षात्कार एवैवमित्ययः । साक्षात्कारेच प्रकृष्टं निदिध्यासनमेव साधनं, नाहि अनादिकालमचितमिथ्याज्ञानतत्संस्कारमवाहजनितं विपरीतज्ञानं सहस्राद्रागित्येव सकृदुत्पन्नेन तत्त्वनिश्चयेनोच्छेत्तुं शक्यते ऽपि त्वभ्यासेनैव । अभ्यासापरपर्यायं निदिध्यासनं च तर्कसहकृतवैदिकज्ञानसाध्यं श्रुतिजनितज्ञाने युक्तायुक्तत्वविवेकं विना न जायते, यतो निर्दोषश्रुतिसमन्वयात्प्रतीयमानोऽप्यर्थः सहसा न बुद्धिमारोहति न यावत्पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां विचार्यते । अन्यथा उत्पन्नमपि श्रौतज्ञानं वादिविप्रतिपत्त्यादिप्रयुक्ताऽसम्भावनाविपरीतभावनादिदोषेण प्रतिहतं सत् त साक्षात्काराय कल्पत इत्यतो बुद्धिदोषाऽपाकरणाय दर्शनकारैः करुणया दर्शनानि प्रणीतानि ।

तत्राज्ञापादीयदर्शनं प्राधान्येनैतदेव निरूपयितुं प्रवृत्तं यत् कस्य

चिदप्यभिलषितस्य वस्तुनः साधनं केन प्रकारेण कर्तुं शक्यं, कानि
तत्र साधनानि, के वा साधनाभासाः, कथं वा वादिनोऽसद्वर्तना
गच्छन्तो वस्तुतत्त्वमपलपन्ति चक्षुषि धूलिमस्रेपसदृशानि वचना-
न्यारचय्य श्रद्धालोः श्रद्धामपाकुर्वन्ति किंवा सदुत्तरं किंवाऽस-
दुत्तरं के वा कथादोषा इत्यादिपरिज्ञानाय । न तु प्राधान्येन मो-
क्षसाधनतत्त्वज्ञानाय, तत्र छलदीनामनुपयोगात् । परम्परयाऽपि
मोक्षसाधनतत्त्वज्ञानप्रतिपादनपरत्वाभावे सुमुक्षुणां प्रवृत्तिर्न
'भवेदिति तदापि निरूपितवान्मुनिर्द्वितीयसूत्रेण पारिभाषिकद्वि-
शविधप्रमेयप्रतिपादकसूत्रेण च(१) ननु प्रधानतस्तदुद्देश्यम् । अत
एव तदनुकूलमादिमं सूत्रं तत्रोपलभ्यते—

“प्रमाणप्रमेयसंशयमयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवाद-
जल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाग्नेःश्रे-
यसाधिगम” इति । यस्य कस्य चिदपि वस्तुनः सिद्धौ चिकीर्षि-
तायामेते षोडशपदार्था अपेक्ष्यन्ते ऽत एषां तत्त्वज्ञानात् भवति निः-
श्रेयससिद्धिः— अभिमतसिद्धिरित्यर्थः । एतच्च निःश्रेयसपदं न
केवलं मोक्षाभिप्रायेण प्रयुक्तं, अपि तु सर्वविधनिःश्रेयसाभिप्रायेण,
तथाहि न्यायवार्तिकं—

“तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म
सम्पद्यते निःश्रेयसमाधिगम्यमानं कर्म भवतीति । किं पुनस्तत्त्वं
किं वा निःश्रेयसमेति ? तत्त्वं पदार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययो-

(१) यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य निर्माणं साक्षात्परम्परया वा
मोक्षफलं न भवति चेत् तत् सफलमिति आस्तिकेन परिगण्यते
ऽतस्तादृषि निरूप्यते यथा काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणादिषु चतुर्धर्म-
फलप्राप्तिसिद्ध्यर्थं काव्यप्रणयनमित्युक्तम् । परन्तु काव्यस्वरूपानिरूप-
णस्य साक्षात् मुख्यं फलं तत् न भवतीति किन्तु चमत्कारविशे-
षानुभव एव, तद्वत् ।

त्पत्तिनिमित्तत्वं—यो यथावस्थितः पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं भवति यत् तत् तत्त्वम् । निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदाद्विविधं भवति । तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्ट, नहि कश्चित्पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति । एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतयोपक्षिप्यन्ते इति । परन्तु निःश्रेयसमात्मादेस्तत्त्वज्ञानाद्भवति । (१) दृष्टं प्रमाणादिपरिज्ञानाददृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति न प्रमाणमस्ति ? (२) न नास्त्यर्थस्य तथाभावात्—अर्थ एवायं तथाभूतो यदात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमधिगम्यते । यदा ह्ययमात्मादेः प्रमेयं विपर्ययेणाध्यवसितो भवति अथ संसारं नातिवर्तते इति । एनं चार्थं द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयेष्यामः । (३) यदि पुनः प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं स्यान्न मोक्षयमाणा मोक्षाय घटेरन् नहि कस्यचित्कचिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति । तस्मादात्माद्येव प्रमेयं सुमुमुक्षुणा ज्ञेयमिति । (४) पृथगुपदेशाच्च । यदि प्रमाणाद्येव प्रमेयं स्यात्

(१) दृष्टे दर्शनमेव प्रमाणमदृष्टन्तु निःश्रेयसमप्रामाणिकं दर्शनाभावादित्यर्थः ।

(२) परिहरति । ननास्ति ।

(३) ये तु चैवात्मान्मन्येरन् पदार्थतत्त्वज्ञानमात्रमेव परनिःश्रेयसहेतुरिति तान्प्रत्याह । यदि पुनरिति ।

(४) न केवलं घस्तुवृत्तिः सूत्रकारस्यापि सम्मतमेतदित्याह । पृथगुपदेशाच्च प्रमेयस्य—प्रमाणादिभ्यः । यदि च यत्किञ्चित्प्रमेयतत्त्वपरिज्ञानान्निःश्रेयस्य परस्य प्राप्तिः किमर्थमात्मादिसूत्रेण ह्यादशैव प्रमेयाणि नाधिकानि न न्यूनानि चेत्यवधार्यते सूत्रकारेण । तस्माच्चरेत्साक्षादुपयोगिनिःश्रेयसे न पदार्थमात्रमित्याह । प्रमेयेति । इति तात्पर्यटीका । स्पष्टमिदमेतेन यत् न्यायदर्शनं न मोक्षसाधनीभूततत्त्वज्ञानप्रतिपादनायैव प्रवृत्तमपि तु तत्साधनपरिकरतत्त्वज्ञानप्रतिपादनायैव । तदर्थन्तु वेदान्ता एव शरणीकरणीयाः ।

तस्य च परिज्ञानाग्निःश्रेयसम्भवेत् नात्मादि प्रमेयं पृथगुपादिष्टं
स्यात् । प्रमेयार्थावधारणार्थायां चोत्तरसूत्रप्रक्रियायां प्रमेयस्य
विहितत्वादाद्येन सूत्रेणाकुशलः सूत्रकारः स्यात्” इति ।

अयमाभिप्रायः—सर्वास्वापि विद्यास्तु तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं च वर्तते
एव, परं तत् न आत्मज्ञानं मोक्षरूपं वाऽपि तु तत्तत्प्रतिपाद्यविष-
यज्ञानरूपं, फलमापि भिन्नरूपम् । यथा त्रय्यामग्निहोत्रादिसाधन-
ज्ञानं, वार्तायां भूम्पादिपरिज्ञानं, फलमापि स्वर्गप्राप्तिकृत्पाद्य-
धिगमरूपमनेकविधम् । एवमनेकप्रभेदतत्त्वज्ञानसाध्यनिःश्रेयस-
समुदायस्य सङ्ग्रहः सूत्र कृतोऽभिप्रेतः, नहि एतद्दर्शनव्युत्पाद्यत-
र्कादिपरिज्ञानमन्तरा विद्यापदेभ्यो यावन्मात्रावगतिः तावता
प्रेक्षावर्ता परितोषः माभूदादिसौख्ये यूप इत्यादिभ्य आदिसादीनां
यूपादिता । एवमेव वार्तादिषु “माघे कर्षिताभूमिः स्वर्णमयं फल-
माधत्त” इत्यादि तर्कानपेक्षायां विफलमेव स्यात् । तस्मात् संशय-
परीक्षाममाणविनिवेशद्वारेण तदर्थतत्त्वमवधारणीयमिति सर्वस्यापि
मूलं भवति आन्वीक्षिकीपरिज्ञानमिति तदेवाऽत्र प्राधान्येन नि-
रूप्यम् । यद्यपि मोक्षप्रयोजनकत्त्वमपि प्रदर्शितं वार्तिकादौ
तथाऽपि परम्परयैव तत् ज्ञातव्यं त्रय्यादिवत्, इतरथा प्रमाणा-
दि कथनवैयर्थ्यापत्तेः ।

किञ्च यदि एतस्य मुमुक्षुभिलषितज्ञानमात्रप्रतिपादनप-
रत्वं भवेत्तर्हि ।

“संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकं संशयादयः प्रमाणेषु प्र-
मेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति । सत्यमेतत् ।
इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणमृतामनुग्रहायोपदि-
श्यन्ते यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथ-
क्प्रस्थानाः संशयादयः पदार्थाः तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाध्या-

त्मविद्यामात्रमियं स्यात् यथोपनिषद्ः । तस्मात्संशया-
दिभिः पदार्थैः पृथक्प्रस्थाप्यते ” ।

इत्यादिभाष्यं न सङ्गच्छेत । अत्र हि संशयादीनां पृथग्-
चनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमियमिति मात्रशब्दं प्रयुञ्जानेन उप-
निषदश्च दृष्टान्तपत्ता भाष्यकारेण एतदर्थं पदार्थव्यवस्थापकयु-
क्तिजातनिरूपणाय प्रवृत्तं नतु प्रमेयमतिपादनाय, किन्तु तदंश
उदासीनमेव । तदर्थन्तु वेदान्ता एव प्रवृत्ताः इत्येतदभिप्रेयते ।

“ चतस्र इमा विद्या भवन्ति ताश्च पृथक्प्रस्थानाः । अपि-
होत्रहवनादिप्रस्थाना त्रयीहलशकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्य-
मात्यभेदानुविधायिनी दण्डनीतिः । संशयादिभेदानुविधा-
यिनी आन्वीक्षिकी । तस्याः संशयादिप्रस्थानमन्तरेणाध्या-
त्मविद्यामात्रमियं स्यात् । ततः किं स्यात् ? अध्यात्माविद्यामात्र-
त्वात् उपनिषद्विद्यावत् न्ययामेवान्तर्भाव इति चतुष्टयं निवर्तते
तस्मात् पृथग्वृत्त इति ” वार्तिकम् । “ यद्यपीतरा विद्याः
प्रामाणिकमेवार्थमभिनिविशन्ते तथाऽप्येतद्विद्यामतिपाद्यमेव प्रमा-
णाद्युपजीव्य स्वे स्वे व्युत्पाद्येऽर्थतत्त्वे प्रवर्तन्ते न तु प्रमाणाद्यापि
व्युत्पादयन्ति । तदनेन विद्योपकरणग्रहणेन व्यापार आन्वीक्षिक्या
दर्शितः ” ।

इति तात्पर्यटीका चैनमेवार्थं प्रदर्शयतः ।

“ तदेतदुक्तं भवति न्यायव्युत्पादने, व्यापारवृत्तया हि इय-
मान्वीक्षिकी विद्यान्तराद्भिद्यते । सच संशयाद्यङ्गोपाङ्गेनैव
व्युत्पादितो भवति ततोऽस्याः संशयादयो विषयभूताः तानन्त-
रेण निर्विषयतया विधैव न स्यात् विषयान्तरवृत्तया विद्यान्त-
रगेव वा स्यादिति ” ।

अभिधानः तात्पर्यपरिच्छादिकार चंदयनाचार्योऽपि पूर्वो-

क्तमेवानुमेने । अत एवाऽग्रेऽपि—

“ न च वाच्यमस्तु विद्यात्रयमेव कृतमान्वीक्षिक्या विद्य-
येति ? एतस्या एव समस्तविद्यावदातीकरणहेतुत्वात् । यथा
वक्ष्यति—प्रदीपः सर्वविद्यानां”

मिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे

“ न ह्यन्या विद्याः स्वं स्वमर्थं व्युत्पादयन्त्वोऽपि कथमेत-
दित्यश्रद्धामलमयनेतुमीशते विनैवमान्वीक्षिकीमित्याशयवान् परि-
हरति । एतस्या एवेति ” इत्यभिहितवान् ॥

तथा—

“ नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालिने ।

निधये वाग्बिभृद्धीनामक्षपादाय तायिने”

इति श्लोकव्याख्यानावसरे तायी—तत्तयाध्यवसायसंरक्षण-
क्षमकथासम्प्रदायमवर्तक इति व्याचख्यौ । न्यायदर्शनस्य मोक्ष-
साधनगतिपादनार्थत्वे संरक्षणपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतोऽव-
गम्यते यदत्र न प्रमेयपरत्वं, किन्तु येन श्रौतज्ञानं समुत्पन्नं
वादिविप्रतिपत्त्यादिभिः कलुषितं न भवेत् तादृशयुक्तिजालो-
द्भावनपरमिति

“ सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ”

इति श्रुवाणो भाष्यकारः स्पष्टमेव न्यायदर्शनस्य सर्वविद्या-
ङ्गत्वमाचख्यौ । तेन चोपायभूतत्वमेवाऽस्या लभ्यते न तु प्राधा-
न्यं, तथासाते सारभूता सर्वविद्यानामित्यावश्यकं, यथाहि—प्रदीपस्य
सन्तमसापनयनद्वारेणाऽवस्थितघटायुर्थाभिव्यञ्जकत्वमात्रेण क-
लुक्त्वञ्च न भवति, अपितु घटाद्यभिव्यक्त्या हानोपादानादिभिः

फलं लभ्यते इति तस्य साधनत्वमेव, तथा मोक्षसाधनीभूततत्त्व-
ज्ञानं वेदान्तैः साधयितुं न शक्यते यावत् पूर्वपक्षोत्प्रेक्षितन्याया-
भासनिवर्तनसमाऽऽन्वीक्षिकी नाधिगता स्यात् इति परम्परया
तस्याउपयोगः न तु साक्षात् । अतएव वार्तिककारोऽप्येतद्भाष्यं
व्याचक्ष्णाणः ।

“प्रदीपवत् प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः प्रतिपा-
दयन्ति । किमितरासु विद्यासु प्रमाणादीनि न सन्ति ? न स-
न्तीत्याह । कथं न सन्ति । अनधिकारात्—न ता विद्याः प्रमाणा-
दिपरिज्ञानेनाधिक्रियन्ते प्रमाणादिप्रकाशिते स्वर्थे ताः प्रवर्तन्ते”
इत्यादिना इतरासां विद्यानामुपपत्तेन प्राधान्यं सूचयाम्बभूव,
तथाऽभ्याः प्रमाणादिपरिकरप्रतिपादनार्थत्वं चाऽनुमेने ।

यथाहि व्याकरणं सर्वविद्याङ्गमिति न तत् स्वातन्त्र्येण क-
स्य चिन्मतस्य प्रतिष्ठापकं किन्तु व्युत्पत्त्याधानद्वाराऽध्येष्य-
माणसर्वविद्यासु योग्यतातिशयमापादयति, अतो न तदध्ययनमा-
त्रेण कृतकृत्यता सम्पाद्यते, किन्तु अप्यानि दर्शनान्यधीत्यैव,
तथैव न्यायदर्शनेनापि । तथा व्याकरणेऽप्येव प्रसङ्गात्सत्कार्यवादा-
दिकं दर्शनप्रतिपाद्यं किञ्चित्तरवमुद्भाष्य विचारितमपि न तत्तद्दर्-
शनप्रतिपाद्यं, शब्दसाधुत्वज्ञानौपायिकतयैव तस्योपक्षीणत्वात्,
तथाऽस्यापि दर्शनस्य प्राधान्यात् प्रमाणादिकं निरूपयितुं प्रवृत्त-
स्य प्रसङ्गात् यत् कुत्रचित् स्वमतपरिग्रह इह दृश्यते न तत्र तात्प-
र्यम् । यथा लक्षणसूत्रमेकं निर्माय तस्य लक्ष्येषु प्रवृत्तिं दर्शयितुं
बहुभिर्बैय्याकरणैः स्वबुद्धिभेदेन विविधान्युदाहरणानि प्रदर्शय-
न्ते, परं नैकत्राऽपि निर्भरः, तथा तत्र न कोऽप्याशङ्कामुद्भाव-
यितुमर्हति ‘किमिति इदमेवोदाहरणं प्रदर्शयते न त्वादहरणान्तर-
मिति, यतस्तत्र तात्पर्याभावात्, तद्वत् वस्तुसिद्धौ चिकीर्षिता-

यामपेक्षितानां युक्त्यादीनां शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रवृत्तिं बोधयितुं लक्ष्यस्थलमिव निरूपितमास्ते ऽद्वैतदर्शनविरुद्धं परमाणुनित्यत्वादिकं, नतु तत्र तात्पर्यं, यथाऽत्रैव पञ्चमाध्याये जातिनिग्रहस्थाननिरूपणप्रसङ्गे बहुविधोदाहरणप्रदर्शने ।

यदि चाऽसत्कार्यवादादिकं न्यायदर्शनप्रतिपाद्यमेव स्यात् तर्हि किमिति प्रतितन्त्रसिद्धान्तनिरूपणावसरे उदाहरणं प्रदर्शयता भाष्यकारेण—

“नासत् आत्मलाभः न सत् आत्महानं निरतिशयाश्चेतना देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणे च विशेष इति साङ्ख्यानां, पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतमर्गः कर्महेतवोदोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशेषाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुद्धयत इति योगानां मित्यत्र योगपदग्रहणं कृतं, नैयायिकानामित्येव वक्तव्यमासीत्, अत्रत्ययोगशब्देन वैशेषिका एवाभिप्रेयन्ते इति वक्तव्यं, (१) नहि पातञ्जलैः पुरुषस्य सगुणत्वं तददृष्टनिमित्तोभूतसर्गो ऽसत्कार्यवादादिकमभ्युगम्यते इति मास्तेन वक्तुमात्रे शक्यं, तथा सति तदीयग्रन्थविरोधस्यापरिहरणीयत्वं प्रसङ्गात् । तथा च नैयायिकानामपि अत्रैव तात्पर्यं चेत् योगपदं व्यर्थमित्यापद्येत । तेन ज्ञायते भाष्यकारस्य नेदं स्वकीयं मतं परमतमेवांदाहरणप्रदर्शनापोषण्यस्तमिति न तत्र तात्पर्यम् ।

इदमपरमत्रावधेयं प्रेक्षावद्भिः— कस्याचिदापि ग्रन्थस्य यस्मिन्कस्मिन्नप्यर्थे तात्पर्यं निर्णेतव्यं चेत्

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्तीच लिङ्गं तात्पर्यनिर्णयः”

(१) योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरमिति अन्ते प्रशस्तपादमाभ्ये लेखनात् ।

इति वृद्धोक्तप्रकारेण पद्मविघालिङ्गैरेव तन्निर्णयम् । तत्र प्रा-
थमिकं लिङ्ग उपक्रमोपसंहारैकरूप्यं शब्दनिष्ठं सर्वतोऽभ्यर्हितं, एक-
रूपताया अभावे एकराक्यताज्ञानाभावेन विशिष्टैकार्थप्रतिपादक-
त्वमेव दुर्घटं स्यात् तथाच यथा-वेदान्तसूत्रेषु “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
से”ति मोक्षसाधनीभूतब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारकर्तव्यतामुपक्रम्य
तन्निर्घटतमोक्षरूपं फल “ अनादृतिः शब्दादनादृतिः शब्दा”दि-
त्यन्ते उपसंहियमाणं दृश्यते तावता चेदं शास्त्रं ब्रह्मज्ञानसाधन-
कमोक्षतात्पर्यकमिति अनुमातुं शक्यते ॥ येन चोपक्रम्यते येन चोप-
संहियते तदेव वाक्यार्थ इति हि शाब्दविदः यथो पांशुयाजवा-
क्येऽनूचोः पुरोडाशयोजामितादोषसङ्कीर्तनपूर्वकोपांशुयाजविधाने,
तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपाशुयार्जकर्मविधिपरतैकवाक्यता-
बलादाश्रिता, एवमत्रापि गौतमप्रणीतन्यायशास्त्रस्य मोक्षप्रतिपा-
दनपरस्त्रसाधनावोपक्रमोपसंहारयोरेकरूपत्वमयुक्तैकवाक्यत्व, हे-
तुकर्तव्यमापन्तु । तदेवासिद्धं, “हेत्वाभासाश्च यथोक्ता” इत्यन्तिम-
सूत्रेण तु उपक्रमानुगुणपदार्थनिरूपणमेवोपसंहियते, न तु अपव-
र्गकया लेशतोऽपि सूच्यते तत्कथं मेक्षावाङ्मिरिदं शास्त्रं मोक्षनिरू-
पणपरमिसाधिगन्तव्यमिति सुधिच एव निरूपयन्तु । एष च न्यायो-
ऽध्वरमीमांसाशास्त्रेऽपि योजनीयः यतस्तत्रापि “ अथातो धर्मजि-
ज्ञासेत्युपक्रम्य “अन्वाहार्ये च दर्शनात्” इत्यन्तस्य धर्मत्रिपयकत्वे-
नैकरूपार्थविषयकतया । धर्मपरत्वमेवानुमास्यत न तु स्वातन्त्र्येण
मोक्षसाधनप्रतिपादनपरत्वम् । अत एव भगवद्भामानुजाचार्याः
राष्ट्रमेवोत्तरमीमांसाशेषत्वं पूर्वमीमांसायाः प्रतिपादयन्ति स्म ।
शेषत्वे विप्रतिपन्ना अपि ब्रह्मविदो मीमामायाः स्वातन्त्र्येण
मोक्षसाधनप्रतिपादकत्वं नास्तीत्यत्र कृतसप्तप्रतिका एव ।

यच्च द्वितीयं लिङ्गमभ्यासरूपं तदप्यत्र न समुपलभामहे ।

अध्यासोनाम पौनःपुन्येन तत्कथनं, तेन हि प्रेक्षावतामेतादृशी बु-
द्धिरुदेति यदत्र प्रतिपादयितुरादरातिशयो वर्तते इति, तेन चात्रैव
तात्पर्यं वक्तुरित्युच्येतव्यम् । प्रकृते च सकलमेव न्यायदर्शनं तद्वि-
परीतमनुभूयते, यत्र हि यस्य प्राधान्येन निरूपणां तदेव विस्तरेण
निरूपणीयमिनरत् सङ्क्षेपेण निरूपणीयमित्यस्ति लौकिकानां
तीर्थकराणां च मर्यादा । एवञ्चेत् अत्रापि यस्य तत्त्वज्ञानेन
साक्षान्मोक्षः फलं तदेव प्राधान्येन विहायेतरनिरूपणं विस्तरेणा-
ऽसकृद्वर्णनीयं, नतु तथोपलभापहे । तथाहि पञ्चाध्याय्यां हि
आदितोऽध्यायद्वयेनोद्देशोल्लेखं लक्षितेषु, च प्रमाणानां परीक्षेति
द्वयं वृत्तं, पञ्चमाध्याये तु जातिनिग्रहस्थानयोरेव निरूपणं कृतमिति
तृतीयचतुर्थाध्याययोरेव प्रमेयपरीक्षाया अवसर इति वक्तव्यम्, त-
त्रापि तृतीयस्य प्रथमादिके नव प्रकरणानि, तेषु चत्वारि प्रकरणानि
देहेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणात्मनित्यत्वप्रतिपादकानि सन्ति, अन्यानि
पञ्च प्रासङ्गिकानि नात्मतत्त्वज्ञानस्य साक्षादुपकारकाणि । द्वितीया-
दिके च सप्त प्रकरणानि, तेषु बुद्ध्यनित्यत्वात्मगुणत्वक्षणिकत्वशरी-
राश्रित्वप्रतिषेधप्रतिपादकानि चत्वारि प्रकरणानि प्रकृतोपयुक्ता-
नि; अन्यानि त्रीणि न प्रकृतोपयुक्तानि । चतुर्थाध्यायेऽपि द्वित्राण्ये-
व प्रकरणानि विद्यन्ते आत्मतत्त्वज्ञानोपयोगीनि । एवं सम्भूय ८४
चतुरशीतिप्रकरणात्मके न्यायशास्त्रे अष्टौत्रा नव वा प्रकरणानि
आत्मतत्त्वमात्रनिरूपणाय प्रयुक्तानि सन्ति । एवं स्थिते एतद्दर्शनं
आत्मतत्त्वकर्षां सङ्क्षेपेण समाप्येतरद्वयाहूत्येन विचारयति, अतः
इदं मोक्षमाधनार्थमेव शास्त्रं प्रणीतमिति कथं प्राप्ताणिकैर्विश्वसनी-
यमिति प्रेक्षावन्त एव विदाङ्कुर्वन्तु ।

इदानीं तृतीयं लिङ्गं अपूर्वत्वं विचारयामः— भवत्वान्वीक्षि-
कया अध्यात्मावेद्यात्वं, तथापि अमाप्ते शास्त्रमर्थवेदिति न्यायात्

यत्प्रमाणान्तरेण, अपाकयश्चिदपि न प्राप्तं तदेव शास्त्रेणोपदेष्टव्यं,
न तु यद्दालिकोपि ज्ञातुं शक्नोति तस्यापि प्रतिपादनं, ज्ञातत्वेन
प्रेक्षावद्भिरजिज्ञासितत्वेन तदर्थं तात्पर्यनिर्णायकस्यापूर्वत्वस्याभा-
वेन प्रामाण्यस्योच्छेदापत्तेः, अज्ञातज्ञापकं हि प्रमाणं, इतरथा
स्मृतीनामापि प्रामाण्यस्य दुर्निवारत्वापत्तेः । एवं सति चादृशमा-
त्यतत्त्वं सुखदुःखादिगुणविशिष्टं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते गौतमीयैस्तादृशं ।
सर्वैरनायासेनानुभूतमेवेति तन्निरूपणं पिष्टपेषणायितमेव स्यात् ।
कोनामात्मानं विविधसासारिकदुःखदावानलज्वालापरीतं तत्परी-
हारोपायमन्वेयमाणं न वेदेति व्यर्थमेवेदं शास्त्रं स्यात् तथाचापूर्व-
त्वस्य तात्पर्यनिर्णायकमूर्धाभिषिक्तस्य प्रामाण्यक्षरीरनिर्वाहक-
स्याभावादापि मोक्षसाधनप्रतिपादनपरत्वं निरस्तं वेदितव्यम् ।

किञ्च—

“ यो यथाऽवस्थितः पदार्थस्तस्य तथाभाव एव तत्त्वं
तस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ”

मितिहि न्यायभाष्यकृद्वाक्यं, एवंञ्चेत् शास्त्रमधीत्य मत्वा
ध्यात्वा यः सम्पादनीयः साक्षात्कारः स इदानीमप्यनाया-
सेनैव सर्वैर्लब्ध इति श्रवणमननादिसाधनानां वैयर्थ्यम् । नहीदा-
नीन्तनस्य विशिष्टमाधनाधीनजन्मतोमोक्षावस्थापूर्वभावेनश्च तत्त्व-
ज्ञानस्य लेशतोऽपि विषयकृतं वैलक्षण्यमभ्युपगम्यते नैयायिकैः,
येन सार्वलौकिकस्याऽऽत्मसाक्षात्कारस्यायथार्थत्वान्निर्विचिकि-
त्तापरोक्षज्ञानसम्पादनायास्माभिश्चेष्टितज्यमिति शास्त्रस्य साफल्यं
सम्मान्येत । आत्मानि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माणां तैर्वास्तवत्वाङ्गी-
कारात् । ननुहंसुखीदुःखीत्यादिप्रत्ययादन्यदस्यात्मयायात्म्यज्ञान-
मेतच्चेत्सर्वदाऽनुवर्तते किमर्थं तर्हि श्रमाङ्गीकरणम्

“ अके चेन्मधुविन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

इष्टस्वार्थस्य संसिद्धौ कोविद्वान् यत्रमाचरे”

दिति न्यायात् । यद्युच्येत सिद्धे किलात्मसा-
क्षात्कारे सर्वमेतदेवं स्यात् नत्वेतदस्ति, तथासति
संसारोच्छेदमसङ्गः निवर्तकस्य ज्ञानस्य सर्वदा सत्त्वात्
तस्मात्साधनपरम्परासमुपजातः साक्षात्कार एवोपेतव्य इति ।
तच्च तथासति आत्मानि सुखित्वदुःखित्वादिकं मृषेयद्वैतसिद्धान्ता-
पातात् । तस्मात्सर्वजनानुभवसिद्धव्यावहारिकसुखित्वदुःखित्वा-
दिविशिष्टमात्मानमनूयाभासप्रमाणादिपदार्थतत्त्वपारिज्ञानार्थमेवेदं
शास्त्रमिति बलादभ्युपगन्तव्यम् । येन सर्वेषां सूत्राणां सार्थवयं
स्यात् ।

किञ्च यथात्मनः भवदभिमतं सुखदुःखादिमत्त्वं वास्तवं कथङ्कारं
ज्ञानेन निवृत्तिः स्यात्, नहि सत्यं वस्तु ज्ञानाद्विनश्यदनुभूयते सत्य-
स्यात्मवदनिवृत्तेः, कर्मानुष्ठानेन सत्यमपि वस्तु नाशायितुं शक्यं, परं
तत्साधिव्यं तु ज्ञानस्य न श्रीमद्भिरङ्गीक्रियते समुच्चयवादिवत् ।
अत एव चतुर्थाध्यायस्याद्याहिकसमाप्तौ “ऋणक्लेशमदृश्यनुबन्धा-
दपवर्गभाव” इत्यादिना महत्पाऽऽरभदृष्ट्या कर्मणामात्मज्ञाने स-
हकारित्वं निराकृतं भाष्यकृता । सूत्रकृता च तत्त्वज्ञानमात्रा-
न्निध्याज्ञानादिविनाशक्रमेणापवर्गं भुवता कर्मणामत्यन्तमनुपयो-
गो मोक्षे ऽभिधीयते, तथाच न कर्मसाध्यत्वं, न च ज्ञानमात्रविना-
श्यत्वं सत्यस्य सम्भवतीति “दुःखजन्ममृष्टिदोषमिध्याज्ञाना-
नामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग” इति सूत्रासाङ्गत्यापत्तिः
तस्माद्यदि ज्ञानमात्रसाध्यताऽभ्युपगन्तुमिष्यते मोक्षस्य तर्हि त्यज्य-
तां सत्यत्वाभिनिवेशः स्वीक्रियतां चाद्वैतवादः तथासति मुमुक्षुणां
संसारपरित्यागेन ज्ञानार्थितया श्रवणादिसाधने प्रवृत्तिः सफला
स्यात्, एतावता चैतत्सिद्धं यादृशमात्मतत्त्वं नैयायिकैः प्रतिपा-

द्यते न तादृशमभिमतं गौतमस्य गहर्षेः अपितु वैशेषिकादीनामेव,
अत एव श्रीशङ्कराचार्याः स्वग्रन्थेषु वैशेषिकं प्रतिपक्षत्वेनाभिमु-
खीकृत्य खण्डयन्तिस्म पूजयन्तिस्मच महर्षि गौतमम् । तस्मा-
न्वापशास्त्रस्यैतदंश औदासीन्यमिति सिद्धम् । एतेन चतुर्थमपि
लिङ्गं फलवत्त्वं तात्पर्यनिर्णायकं पराकृतमिति वेदितव्यम् ।

अस्मिन् दर्शते भाष्यकारैः आन्वीक्षिकी यथा स्तूयते न तथा
आत्मज्ञानमिति पञ्चममर्थवादरूपं लिङ्गमपि पदार्थमतिपादनपर-
त्वमाधनेनैवान्वयवासिद्धं नात्ममतिपादनपरत्वसाधनायालम् । पष्ठ-
मुपपत्तिशब्दवाच्यमवाधितत्वं यथा द्वैतस्य न सम्भवाति तथा
सुस्पष्टमेव त्रय्यन्तोद्भाति न तद्विषये प्रयस्यते । पराक्रान्तं चात्र सू-
रिभिस्तदास्तां तावत् ।

एवं पङ्क्तिष्वेतात्पर्यनिर्णायकानां लिङ्गानामभावे एतच्छास्त्रं
मोक्षतात्पर्यकमिति कथं मामाणिका अभ्युपगच्छन्तु इति मुधि-
पोऽत्र निष्पक्षपातं विचारयन्तु ।

तदेवं मामाणिकमूर्धन्यैर्वात्स्यायनोद्योतकरवाचस्पतिमिश्र-
मृतिभिः सर्वथाऽभ्युपगतेऽप्यमुष्विघ्नर्थे आग्रहैकपक्षपातिनो ये
वस्तुभूतमप्यर्थमतयाभूतमेव गृह्णन्ति, प्रतिपादयन्ति च एत-
देव शास्त्रं सर्वैर्मुमुक्षुभिरादरणीयं, न तु वेदा-
न्ताः, तत्प्रतिपादितमद्वैतवत्त्वं वेति, तन्मतनिराचिकीर्षया
खण्डनखण्डसार्धं मणिनाय श्रीमान् श्रीहर्षः । अस्य च ग्रन्थकर्तु-
रयमाभिप्रायः आन्वीक्षिकीशब्दादेवैपोऽर्थः प्रस्फुरति यत् श्र-
वणस्य अनु पश्चात् ईक्षणं तद्युक्तायुक्त्यनिर्णयार्थमूहात्म-
कोल्पापारः युक्तिमहितः तेनार्थनिर्णयः कर्तव्यः, श्रवणं नाम
श्रुतिवाक्यानां कुत्र तात्पर्य इति जिज्ञासायां तन्निर्णयानुकूलो
व्यापारः सच वेदान्तवाक्येन कर्तव्यः तत्र चेद्वादिप्रतिपत्ति-

भवेत् तर्हि तन्निवृत्तये आन्वीक्षिकीशब्दोदितं युक्तिजातं तत्रो-
पसंहर्तव्यं, परन्तु नहि “वरविघाताय वधूद्राह” इति न्यायेन वे-
दान्तवाक्यानि निरस्कृत्य यथेच्छं श्रुतिवाक्यविरोधि च मतमु-
द्भावनीयं, किन्तु गदविरोधितर्कोपन्यासपुरस्सरं श्रुत्यर्थः सम्भा-
वनीयः अतएव न्यायभाष्यकारः प्रतिपादयतिस्म—

“यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमादिविरुद्धं न्यायाभासः स”
इति । एवमेव वार्तिकटीकयोरापि समुपलभ्यते ।
तथा च यत्कल्पनीयं तत् श्रुतिविरोधि कल्प्यता न तु
श्रुतिं भङ्ग्यता । तथा सत्येवान्वीक्षिकीशब्दस्वारस्यं सिद्धं
भवति । तद्विरुद्धार्थकल्पने स्ववैदिकत्वमेवैतस्य दर्शनस्य स्यात् ।
न च पूर्वोत्तरमीमांसयोरिवाऽत्र श्रुत्यर्थविचार उपलभ्यते येनै-
तद्वैदिकमित्यवगन्तुं शक्येतातोऽस्य दर्शनस्य न कुत्रापि मते पक्ष-
पातः । केवलं यत् सर्वतीर्थकराणामपेक्षितं युक्तिजातं तदेव निरु-
प्यते । एतच्च वस्तुवृत्तमनादृत्य मासाङ्गिकमन्यतात्पर्येण चोपन्यस्त-
मात्मभेदादिकं वस्तुसिद्धिरभ्युपगम्य श्रुतिशतसप्तभिगम्यमद्वैतं प-
रिभावयितुं ये प्रवर्तन्ते ताभ्यप्रतीदमुच्यते आगम्यता क्रियता च
शास्त्रार्थविचारः अद्वैतमेव तत्त्वमुत द्वैतमिति, याभिरुपपत्तिभिर्भ-
वता वस्तुसिद्धिरभिलष्यते ताभिरेव ता एव युक्तयो भवदीया वा-
धिता भवन्ति, नास्माभिः किञ्चिदभिनवमुद्भाव्य युक्तिजाल कि-
ञ्चित्स्याप्यते दूष्यते वा । तथाहि—

घटपटादीनां सत्यत्वं केन प्रमाणेनाऽवगतं ? प्रत्यक्षेणेति चेत् ?
तर्हि स्वाम्पदार्थस्य शुक्तिरजतादेश्च सत्त्वापत्तिः प्रत्यक्षेण प्रती-
यमानत्वाऽविशेषात् । अवाधितप्रत्यक्षेणेति चेत् ? घटादिम-
लस्य बाधोनास्तीति कथं त्वया ज्ञातं, अनुपलब्ध्या तत्सिद्धि-
रिति कथनं तु अप्रयोजकं, यतः स्वाम्पदार्थानां जाग्रति, बाधवत्

जाग्रत्कालिकानामपि स्वप्ने बाधस्य उपलब्धेः एवं स्थिते परस्परस्य परस्परवस्थार्या बाधितत्वात् कतरत्सत्त्वं कतरद्बाधितमिति नैव व्यवस्थापयितुं शक्यं, यादृशोहि इन्द्रियान्वयव्यतिरेको व्यावहारिकघटादिप्रत्यक्षे समुपलभ्यते तादृश एव स्वप्नप्रत्यक्षेऽपि । तत्रोन्द्रियबाधभावात् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकज्ञानस्य चक्षुषा गजपदपापीत्याद्यनुभवस्य च भ्रान्तत्वमिति चेत् ? जाग्रदशायांमपि तादृशप्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वं नास्तीत्यद्याप्यसिद्धेः । यथाहि स्वप्ने सर्वमेव तदानीं कल्प्यते नतु पूर्वसिद्धं किञ्चिदस्ति, परंतु किञ्चित्पूर्वसिद्धत्वेन दृश्यते किञ्चित्तु तदानीमेवोत्पद्यमानत्वेन, तथा शेषामात्रस्वप्नेऽपि युगाद्यात्मकः कालोऽप्यतिव्याहित इति भवति बुद्धिर्नतु युगाद्यात्मककालस्य वस्तुत्वं तद्वदेव जाग्रत्पि । प्रत्यक्षमिहानुभववदिकं स्वप्नेऽपि समानं, दिनान्तरीयस्वप्नानुभूतस्य दिनान्तरीयस्वप्नेऽप्यवभासदर्शनात् । जाग्रत्कालीनानुभवजन्यसंस्कारसहकृतमनोजन्यत्वात्स्वप्नदर्शनस्य भ्रान्तत्वमिति चेत् ? स्वप्नानुभवजन्यसंस्कारसहकृतमनोजन्यानुभवविषयत्वं जाग्रत्प्रदार्थस्येति वैपरीत्यमेव किं न स्यात् । तस्मात्प्रतीत्यविशेषात् स्वप्नप्रदार्थेभ्यो न जाग्रत्प्रदार्थस्य किञ्चिद्विशेष इति सिद्धं सकलस्यानिर्वाच्यत्वम् ।

नचैवंरीत्या शून्यवाद एव प्रसज्येतेति वाच्यम् । अनृतस्यापि सत्याधिष्ठानकतया सत्याभावेऽनृतस्याप्यनुपपत्त्या तदऽङ्गीकारात् । तच्चाधिष्ठानं स्वयम्भकाशज्ञानमेव निरपेक्षमिदिकं, तस्मिन्नेव सर्वे पदार्थाः कल्पिता एकस्मिंश्चन्द्रेऽनुभूयमाने तस्मिन् कल्पितोऽपरश्चन्द्रमा इव प्रतिभासन्ते । नहि केनाऽपि वादिना ज्ञानाद्भिन्नं विषयं तात्त्विकं स्वीकृत्य तस्य प्रकाश उपपादयितुं शक्यते तथासति अन्यत्वाविशेषात् घटज्ञाने पटस्य प्रकाशप्रसङ्गः । तदभावात् प्रकाशमानताभ्युपगमेऽपि तुल्योद्घोषः ।

नच सहभावोऽपि ज्ञानार्थयोः सर्वत्र सम्भवति अतीतानागतविषय-
कज्ञानेषु सहभावासम्भवात् । न च ज्ञानार्थयोर्वास्तवं तादात्म्यं
अर्थात्ता विच्छिन्नस्थूलदीर्घत्वेनानुभूयमानत्वात् प्रकाशस्य चा-
ऽऽन्तरत्वास्थूलत्वादरूपेण प्रकाशनात् । तत्पारिशेष्यात् ज्ञाने
विषयाणां कल्पितत्वात् कल्पितस्य चाधिष्ठानात्पृथक्सत्वाभावेन
कल्पिततादात्म्यवत्त्वात् प्रतीतिरित्येव स्वीकर्तव्यम् ।

एतेन यदि सर्वेष्वेवाऽसत्यं तथा सति—

“आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जितमोदकाः ।

रमवीर्यविपाकादि तुल्यं तेषां प्रसज्यते”

इत्येदमपि बाधकं निरस्तम् । उभयत्रापि ज्ञानवैलक्षण्यात्
यत्र हि मोदकलाभज्ञानमनाहार्यं भवति तत्र रमवीर्यविपाकादिकं
फलं, यत्र स्वाहार्यं तज्ज्ञानं तत्र न तादृशं फलम् । किञ्च फलमपि
न वास्तवं किन्तु ज्ञानरूपमेवेति कुत्रचित्तदानीन्तनबाधविषय-
ज्ञानरूपं फलं कुत्रचित् व्यावहारिकबाधाविषयज्ञानरूपं फल-
मिति नाव्यवस्था, वर्णेषु ह्रस्वत्त्वदीर्घत्वादीनां समारोपितत्वाऽवि-
क्षेपेपि नाग इत्युच्चरितात् नाग इति गृहीतात् पदात् गजज्ञानं
जायमानं भ्रान्तिरूपं भवति, नतु नाग इत्युच्चरितात् तथैव श्रोत्रेण
गृहीतात् पदात् जायमानं भ्रमात्मकं भवति, तत्कस्य हेतोः ? नायं
नियमः यत्सर्वस्मादसत्यात्सर्वस्य सत्यस्यासत्यस्य वा जन्मेति ।
किन्तु यतः कुतश्चिदसत्यात् यस्य कस्याचिदसत्यस्य सत्यस्य
वा जन्मेति । वस्तुतो न चकिञ्चित् कुतश्चिदुत्पद्यते निरुद्ध्यते वा,
केवलं ज्ञानमात्रमेव तथा भवति व्यवहारश्च, तथा च श्रुतिः—

“न निरोधो न चोत्पात्तिर्न वद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता”-इति ।

युक्तं चैतत्— सर्वस्यापि वस्तुनः साध्यसाधनार्थकत्वेन

प्रतीयमानतया तत्सिद्धौ मूलं कार्यकारणभाव एव, तस्मिन् सिद्धे

कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमातव्यः यथा घटादिकार्यं दण्डा-
दिजन्यं तथैव प्रपञ्चोऽपि कार्यत्वात् केन चित्कारणेन जनित
इति, किं तत्कारणमिति जिज्ञासायां परमाणवो वा प्रधानं वा
स्वस्वममयानुसारेण कारणं किमपि व्यवस्थापयन्ति वादिनस्तद-
बलेन च सर्वस्य जगतः सत्यत्वमपि साधयितुं समीहन्ते—यद्यसदे-
तत् स्यान्न कारणान्वयव्यातिरेकाबुपपद्येयाताम् । तथा सखाशामो-
दकतृप्तानामुपाजितमोदकानां च रसवीर्यविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात्
अमत्यत्वाविशेषादतो यद्भावादाशामोदकस्यार्थक्रियाकारित्वं नो-
पलभ्यते उपलभ्यते चोपाजितमोदकस्य, तत्किञ्चिदपेक्ष्यं, तत्कि-
मिति चेत्सत्यत्वमेवेत्यभिमानोवादिनाम् । परमसौ विचारं न सहते—

प्रथमो दृष्टान्तमेवालोचयन्तु भवन्तः दण्डघटयोरेव कार्य-
कारणभावः तात्त्विक उक्त व्यावहारिक इति, न तावत्प्रथमः कः
स्यो पुञ्जते कारणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि—किं तत्का-
रणत्वं ? यदि पूर्ववृत्तित्वं तदा चिरञ्चस्तस्यापि कारणत्वापत्तिः ।
अव्यवहितपूर्वभावित्वं चेत् दण्डत्वस्यापि स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन
नियताव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसत्त्वात्कारणत्वप्रसङ्गः । यद्यनन्यथा-
सिद्धत्विशेषणान्नैव दोष इत्युच्यते तदापि न युक्तम् । यतः किं
तदन्यथामिद्धत्वं ? येन दण्डत्वादीनां कारणत्वं निवार्येत । अव-
श्यकलृप्तनियतपूर्ववर्तिभिन्नत्वमिति चेत् ? तर्हि दण्डवत् दण्डत्व-
स्यापि सम्बन्धविशेषेणावश्यकलृप्तत्वस्य सत्त्वात् अनन्यथासिद्ध-
त्वापत्तिः । यच्च अवश्यकलृप्तत्वं नाम लघुत्वं तथा च लघुनि-
यतपूर्ववर्तिभिन्नत्वनन्यथासिद्धत्वं पर्यवसितं लघुत्वं च शरीर-
सम्बन्धोपस्थितिकृतं त्रिविधं तथाच दण्डत्वस्य कारणत्वे द-
ण्डघटितपरम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् दण्डस्य कारणत्वे
सम्बन्धांशे लाघवात् च तदेव कारणं दण्डत्वं चाऽन्यथासिद्ध-
मिति । तच्च । परस्तराश्रयेण कारणत्वप्रदार्थाऽपरिज्ञानप्रसङ्गात् ।

तथाहि—लघुत्वगुरुत्वयोः परस्परप्रतिद्वन्द्वत्वेन परस्परग्रहसापेक्षतया
गुरुत्वग्रहे सति लघुत्वग्रहः स्तद्वहे च गुरुत्वग्रहः तथा च तयोरेव
निर्वचनासम्भवात्कथं तद्वद्विचारणताग्रहसिद्धिः । किञ्च—

किञ्च गुरुभूतस्य सम्बन्धस्य धर्मस्य वा कारणतावच्छेद-
कत्वे किं नदिच्छन्नं, नहि गौरवज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वग्रहम-
तिबन्धकत्वं सुशकं वक्तुं तदभावाद्यनवगाहित्वात् । तदभावाद्यन-
वगाहित्वेऽपि मणिमन्त्रादिभ्यामेव प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे तर्हि प्रति-
योगितावच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकत्वादिकं गुरुभूतस्य न स्यात्,
अङ्गीक्रियते च । अतएव दीधितिकारेणापि गुरुरपि धर्मो भवत्यर्थः
च्छेदकः प्रतियोगिताया इत्युक्तम् । अतः पारिशेष्यादेतदेव वक्त-
व्यमापतति यत् यत्र यत्र मामाणिकानां कारणत्वेन व्यवहार-
स्तदनन्यथासिद्धं यत्र च न कारणत्वव्यवहारः स्तदनन्यथासिद्ध-
मिति । लोके च एतादृशोऽनुभवः यत् लघोः कारण-
त्वसम्भवे न गुरोस्तदङ्गीक्रियत इति चेत् १. तत्रैव नियामकं किं
इति पृच्छयते तत्र व्यवहार एव मामाणिकानां नियामक इत्यु-
क्तौ घटकुटीप्रभातवृत्तान्तापातः तथाच, कारणत्वस्य व्यवहा-
रमात्रसिद्धत्वे व्यवहारस्य वास्तवत्वनिरपेक्षत्वेन देहात्मव्यवहार-
कृततया तद्देव दण्डादावपि वस्तुतः कारणत्वाभावोपि भ्रमेणै-
व व्यवहारसम्भवाच्च, वास्तवत्वमिति व्यवहारमात्रसिद्धकार्यका-
रणभाववलेन जगत्सत्यत्वं वादिभिः कथं सूच्यते इति कृताधेय-
एव विदार्ढ्यवन्तु । अवाधितव्यवहारवलात्सत्यत्वासिद्धिरिति चेत्
अग्रे बाधो न भविष्यतीति निश्चेतुमशक्यत्वात् । प्रतीतिश्च भ्रान्ता
या अपि सम्भवात् । यथाऽऽह खण्डनकारः, “ को ब्रूते सती-
नाम सा धित्तिः असत्तेव कुतो न स्यात् ? ” इति ।

तस्मात् त्वयापि पौक्तिकविमर्शं वर्जयित्वाऽनादिपरम्पराम-
सृतव्यवहारमात्रसिद्धान्येव वस्तुजातानि न वास्तवानीत्यकामेनापि

स्वीकर्तव्यम् । एतदेव किल ब्रह्मवादिभिर्गोप्यवहारिकत्वं नाम सर्वेषु वस्तुष्वङ्गीक्रियते यद्विचारे क्रिमाणे सिकताकूपविशरणवदं न कचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठन्ते पदार्थाः । व्यवहारविषयतान्तु नातिक्रामन्तति । यथाऽऽह स्रष्टवकारः—

“ कतिपयमतिपत्तृकनिपयकालतथात्वावगमादेव प्रायेण लौकिको व्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् एतच्चदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भः” इति ॥

यथा हि स्वप्नमये नानाविधा द्रष्टृदृश्यादयः पदार्थास्तदानीमवाधितत्वेन व्यवहारविषया अपि वस्तुमन्त इति न वक्तुं शक्यते जाग्रत्काले तेषामुपलब्धभावात्, तद्वदेव लौकिकपदार्था अपि व्यवहारविषया भाव्यन्ति न च वस्तुसन्तोऽपि, न च व्यवहारविषयतायां वस्तुसत्ता प्रयोजिका, अवस्तुनापि देहात्मत्वादिना लोकयात्रायाः अवाधितायाः प्रतीयमानत्वादित्युपपादितमथस्तात् । अत एवाद्वैतदर्शनस्य न केनापि समं विरोधः यच्च येन केनाऽप्यभ्युपगम्यते दृश्यते भूष्यते वा सर्वमेव व्यावहारिकमस्माभिरभ्युपेयम् एवाविद्यायाः अघटितघटनापटीयत्वात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालं हि विदुषः सर्वव्यवहारामावृण्वदसे-तदर्शनं, नचान्यैरपि वादिभिः मुक्तस्य विधिनिषेधात्मकशान्तिनियम्यत्वं व्यवहारविषयत्वं वाऽभ्युपगम्यते तथा सति मुक्तत्वानुपपत्तेः । तत्पूर्वन्तु सर्वोऽपि व्यवहारोऽमतिवद् एव वर्तते चेद्वर्ततां, यच्च यावद्यत्किञ्चिज्ज्ञानपूर्वकालीनमभ्युपगम्यते तत्र नास्मत्समं विप्रतिपत्तिः जाग्रत्प्रबोधात्माक् स्वामव्यवहारस्येव सर्वेषामपि तीर्थकराणामभिप्रेतकल्पनानुरूपवस्तुसत्त्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । केवलं पारमार्थिकत्वांशे विवादो वर्तते । परं सौशः अन्यैरपि तीर्थकरैः ॥ सूत्रपादः, यतो यावद्यत्किञ्चिद्वस्तु विवादविषयः तत्सर्वं दृश्यं, दृश्यत्वं द्रष्टृभीतिनिर्दिष्टं, नहि घटः स्वसत्तां जाना-

ति । यश्च द्रष्टा स “यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्याय मनसा सह” इति
 श्रुत्युक्तप्रकारेणाज्ञेय एव, अविषये च कथं विवादः योहि विषयो
 भवति स विवेचयितुं शक्यते, न चात्मा ज्ञानस्य विषयः ? वि-
 षयत्वे किं स्वविषयत्वं परविषयत्वं वा, स्वविषयत्वे कर्मकर्तृ-
 निरोधः परविषयत्वे तस्याऽप्यन्यविषयत्वमित्यनवस्था दुरवस्था
 स्यात् । अतएव चिज्ञानवादिनौ बौद्धा अपि नात्मतत्त्वपाण्डिताः ।
 यतो ज्ञानं हि क्षणिकं तेषां मते । न च स्वस्योत्पत्तिर्निरोधो वा
 स्वात्मना ग्रहीतुं शक्यते तदानीं स्वस्यैवामावात् । न च परेण,
 अनवस्थादिदोषात् । नच स्वस्योत्पत्त्यादयो न प्रतीयन्ते तेषां
 सर्वानुभवसाक्षिकत्वात् । प्रतीयन्ते चेत् अन्येन प्रतीयन्ते द्रष्टेति
 मिद्धम् । तस्य चोत्पत्तिविनाशयोर्भावादेव न द्रष्टृन्तरावश्य-
 कता, ज्ञेयत्वस्याभावाच्च । यो द्रष्टा स द्रष्टृव न कदाचिदपि दृश्यः, य-
 द्दि दृश्यं तत्स्वातिरिक्तावमास्यं यत्र हि दृश्यत्वं नास्ति स द्रष्टृव
 तद्विषयग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादेव नानवस्था दोषः । एतदेव वै-
 लक्षण्यं यदात्मा न ज्ञायतेऽथ च न सन्दिग्धोविषयस्तोवा । ये
 के चन सः देहास्ते सर्वेऽपि उपहितविषया अत एतादृशमात्मत-
 त्वमन्यैर्दुरधिगममित्यभिप्रेत्यैव श्रुतिराह “अविज्ञातं विजानतां वि-
 ज्ञातमविजानता”मिति । एवं सत्वेतादृशमात्मतत्त्वमधिकृत्य विवादोऽपि
 दुर्घटः तस्य सर्वथा ज्ञानविषयत्वायोग्यत्वात् । यस्तु वादिनां
 कोलाहलः स सर्वोऽपि दृश्यवर्गविषयक एव । तस्य च मिथ्याभूत-
 स्यैकरूपत्वनियमाभावात् तत्र तद्द्रष्टृबुद्धिभेदेनानेकाः कल्पनाः
 प्रादुर्भवन्ति । तस्य च सिद्धिर्न केनापि कर्तुं शक्या । यथाह
 शङ्करमिश्रः खण्डनटीकायां तथाहि—

लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि आ-
 त्माश्रयादिदोषात् लक्षणेन हि गन्धवत्त्वादिना ज्ञाते लक्ष्ये पृथिवीः

स्वरूपेऽधिकरणे प्रतिबन्धबलेन व्यवहाररूपमितरभेदरूपं वा साधनं
साधनीयं तत्र लक्षणज्ञानमन्यलक्षणाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमिति
व्याहृततया तज्ज्ञानमुपेयं तथादि लक्षणव्याहृतिर-
ह्यधीना तदाऽन्योन्याश्रयः, लक्ष्यपरतन्त्रलक्षणान्तराधीनत्वे च-
क्रकं, लक्षणे लक्षणान्तरं तत्रापि लक्षणान्तरमित्यपरावृत्तावनव-
स्था । एवं भवदप्यकिञ्चित्करमिति, एवं जलादिसाधारण्येन ज्ञा-
ताया पृथिव्यापितरभेदसाधनमकिञ्चित्करमिति व्याहृतायां त-
त्माधने वाच्यं तथाहोत्तरीदि मङ्गललक्षणाधीना, तदाऽन्योन्या-
श्रयः । लक्षणान्तरेण चेत्तदा मङ्गललक्षणानुपयोगः । तदपि लक्षणं
व्याहृतायामेव तस्याभिपत्यधोऽधोधावन्त्यनवस्था, एवं प्रतिबन्ध-
ज्ञानसाध्यज्ञानादावप्युक्तम् । एवमेव लक्षणान्तरखण्डनान्यप्युक्तानि ।

तदैतत्सर्वमभिपेत्य विचक्षणचक्रचूडामणिः खण्डनकारः प्रथमं
शून्यवादिमगमाश्रित्य प्रमाणादिपदार्थानां सत्त्वखण्डनं विधाय
पश्चात् विज्ञानवादिबौद्धमतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं व्यवस्थाप्यज-
न्तरं स्वाभिमतस्वप्रकाशप्रत्यभिद्धिं विधायद्वैतप्रतिपक्षाणां युक्ती-
नां खण्डनपूर्वकमनिर्वचनीयतां विश्वस्य द्रष्टव्यं प्रमालक्षणमा-
रम्भ सर्वेषां षोडशपदार्थानामनिर्वचनीयत्वं व्यवस्थापितवान् ।

एषा चाऽस्य प्रतिज्ञा—

“शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्वचनमात्रमत्रैवैवगवान् ।

धीरा श्रयोक्तमपि कीरनदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्मिजयकौस्तुभमातनुध्वम्”

इति । तथा—नेदं सद्भावितुमर्हति वक्ष्यमाणदूषणगणग्रस्त-
त्वात् । नाप्यमदेव तथा सति लौकिकविचारकारणां सर्व-
भेदव्यवहारव्याहृत्यापत्तेः । यस्तु वादी निरुक्त्याभिमानं

धते स निर्वक्तुं नतु शक्यति वक्तव्यदोषात् । ततः परकी-
यरीत्पेदमुच्यतेऽनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति । व-
स्तुतस्तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वाऽसत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः
सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुख
मास्पदे । येतु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य
तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः—न साध्वीय भयता वि-
चारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात् । एवमकारा-
णि तत्तल्लक्षणेण खण्डनान्यूहनीयानि, तदेतासु खण्डनयुक्तिषु
कामपि स्थानान्तरस्थाकेनापि प्रकारान्तरेणानाप तत्सदृशी वा
स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि बुद्धिगता बाध-
नीयानि, अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि
प्रकारान्तर कोऽपि स्वयमूहिता उक्ताना बाधकाना मभ्ये कचि-
त्प्रज्ञया समाधानमभिदध्यात् तत्र खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रि-
या न संस्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्य
चित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयमेव तत्रापि परेण
प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शास्त्रान्तरेषु सङ्क्रमणीयमिति प्रकारेण ख-
ण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम् । न च शास्त्रान्तरसङ्क्रान्तावर्थान्तर
पदेव अमकृतत्वाभावात् । नचेकनिर्णयारम्भेऽन्यसङ्क्रान्ताव
नौचित्य स्यात् शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ परेणाक्ते कृतक-
त्वादावविप्रतिपक्षव्यवस्थापचेरन्यतरासिद्ध्याद्युज्जेदापातात् येन हि
तान्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाहानिर्वचनीयतैरेते । तस्मात्—
“तत्तुल्योहस्तदीय च योजन विषयान्तरे ।

शृङ्खला तस्य शेषे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया” इति ।

यासा युक्तीनामर्थानुसन्धानं विना शुकवत्पाठमात्रेणैव प्र-
तिपक्षपक्षप्रतिपक्षमक्षमताविर्भावः तासामर्थपरिज्ञाने किमु वक्त-
व्यमिति लोकेऽस्य प्रज्ञावता वादाहने विजिगीषूणा सम्प्रदाये

महानादर इति पठनपाठनयोर्भूयः प्रचारः समजनि । न ह्येवंविधानां युक्तीनामन्येषु ग्रन्थेषु सम्भव आसीत् । केवलं खण्डनकार एव सर्वप्रथमतयाऽऽसां जन्मदः । तदनु तत्त्वचिन्तामणिकृद्गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतिभिर्नवीनतया न्यायशास्त्रपरिवर्तने कृते तत्खण्डनार्थं मधुसूदनसरस्वतीप्रभृतयः पण्डिताऽऽखण्डला आविर्भूय तिलशोऽखण्डयन् दुर्वादिमतानि । यस्मानुरूपो बलिरिति न्यायेन परिष्कारप्रधानान्येव वाक्यान्पारचय्य ब्रह्मानन्दप्रभृतिभिरपि परिष्कारप्रधाना पारिभाषिकयोर्युक्तयः सर्वाः खण्डिताः । परं सर्वेषामुपजीव्यभूतोग्रन्थोऽसावेव । अत एव चित्तुल्लाचार्यादिब्रह्मानन्दान्ताः सर्व एवाऽऽचार्याः तदुक्तं खण्डनकारैरित्यादिना तदीयामुक्तिमुद्धृत्य तस्याख्यानमकुर्वन् पदेपदे ।

एवंसर्वजनसम्मान्योऽयं ग्रन्थः साम्प्रतं विरलप्रचारोऽपि पूर्वं बहुलप्रचार आसीत् । परमस्य स्वेच्छयैव कठिनतयाऽऽरचितस्य (१) सहसाऽर्धबोधो न भवति दूरे तात्पर्यग्रह इति बहुभिः सुधीभिरस्य व्याख्यानानि रचितानि । तद्यथा—खण्डनमण्डनम्—परमानन्दविरचितम् १ खण्डनमण्डनं भवनाथविरचितं द्वितीयं २ दीधितिः रघुनाथशिरोमणिविरचिता ३ प्रकाशः वर्द्धमानविरचितः ४ विद्याभरणी विद्याभरणविरचितो ५ विद्यासागरी विद्यासागरविरचिता ६ बलभद्रमिश्रपुत्रपञ्चनाभपण्डितकृता खण्डनटीका ७ शङ्करमिश्रविरचिता आनन्दवर्द्धनामिषा ८ शुभङ्करमिश्रविरचिता श्रीदर्पणनाम्नी टीका ९ खण्डनमहातर्कः

(१) स्वेच्छयैव कठिन्यं पदेपदे स्थापितमित्यत्र तदीयोऽन्तिमः श्लोक एव प्रमाणं—

“ग्रन्थग्रन्थिरिह कचित्कचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया ।

प्राक्कम्पन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खेलः खेलतु ॥

अस्माऽऽराद्धशुद्धश्लथीकृतवदग्रन्थः समासादय—

त्वेतत्कर्त्तरसोमिमज्जनसुखेऽप्यासजनं सज्जनः” ॥

चरित्रसिंहकृतः १० खण्डनखण्डनं प्रगल्भमिश्रकृतं ११ शिष्यहितैषि-
णी पद्मनाभकृता १२ खण्डनकुठारः गोकुलनाथोपाध्यायरचितः १३
खण्डनखण्डखाद्योद्धारः (१) वाचस्पतिमिश्र कृतः १४ इत्यादयः ।

एतेषु व्याख्यानेषु शाङ्करी तात्पर्यमात्रप्रकाशिका न प्रस-
क्षरव्याख्या छात्राणां भ्रमापनोदनक्षमाऽन्यास्तु टीका अति-
सङ्क्षिप्ततया नात्यन्तमुपयुक्ताः । विद्यासागरप्रणीता तु व्याख्या
समीचीना प्रकृतग्रन्थतत्त्वावबोधार्थिनां कृते ऽत्यन्तमुपयोगिनी
सारिष्टा प्रामाणिकैरङ्गीकृता बहुलप्रचाराच्च । यस्याः कृते ब-
हवो यतन्ते स्म ।

कोऽयं विद्यासागरः कुत्रत्यः कदा वाऽस्य स्थिति-रासीदेत-
त्सर्वं यथा कुत्राऽपि न ज्ञातमिति तद्विषये किमपि लिखितुं न
लेखनी व्यापार्यते । अद्वैतसिद्धौ अंशित्वहेतुनिरूपणावसरे “इति
विद्यासागरोक्तमपि साधु ” एतावन्मात्रमेव लिखितं, तत्रत्यवि-
द्यासागरपदेनायमेव निर्दिष्टोऽन्योवाति न निर्णोतम्भवति निया-
मकं विना, अद्वैतसिद्धिस्थपङ्केः खण्डनटीकायामनुपलम्भात् । परन्तु
अवोधपङ्काविलवोधनीरे यदीयवाचः कतकायमानाः ।

बन्दे मुनीन्द्रान्मुनिवृन्दबन्धान् श्रीमद्गुरुन् श्वेतगिरीन्वरिष्ठान् ।

श्रीमच्छ्वेतगिरिं बन्दे शिष्यधीपशभास्करम् ।

यत्पादस्मरणं लोके भवतोगस्य भेषजम् ॥

इति खण्डनटीकास्थाऽऽद्यन्तश्लोकाभ्यां श्वेतगिरिनाम्नो
यतेः सकाशादधीत्य विधिवद् जगति ख्यातिं लेप्ते विद्यासागरः
इति ज्ञायते, प्रथम-द्वितीय-तृतीय-परिच्छेदान्ते “इति श्रीमत्सारे-
महंसपरिव्राजकाचार्या ऽभयानन्दपूज्यपादशिष्येणानन्दपूर्णेन वि-
रचिते खण्डनफक्किाविभजने” इति पुष्पिकामु अभयानन्द इति

(१) अयं ग्रन्थः खण्डनकुठारश्च खण्डनकृतोद्गावितानां दोषा-
णामुद्धारायकृतः न तु व्याख्यारूपः ।

लेखनदर्शनात् दीक्षागुरुस्वाभयानन्दनामा । ततः संन्यामदी-
सया ऽऽनन्दपूर्ण इति नाम प्राप्तमनेनेति ज्ञायते । चतुर्थपरिच्छे-
दान्ते पुष्पिकायां सत्यानन्दपूज्यपादशिष्येण इति यद्यपि सि-
खितपास्ने तथापि आदर्शपुष्पके तत्रत्यांशस्या ऽऽपष्टत्वात्प्रथम-
परिच्छेदादलेखनविरोधाच्च भ्रमात् तथामुद्रितमिति द्रष्टव्यम् ।

भेतारण्यागयानन्दाभ्यां प्रणीता ग्रन्थाः यदि कंऽपि समुप-
लभ्येरन् तर्हि तस्य समयपारिज्ञानं भवितुं सुशकम् । परमद्यावधि
भूयोऽन्वेषितेषु नामादिताः कंऽपि ग्रन्थां वृत्तं वा किमप्युपल-
ब्धम् । अस्तु नाम यात्किमप्येतत् (१) ।

(१) भूमिकाया अस्या निर्माणावसरे विद्यासागरस्य वृत्तं जि-
ज्ञासुना मया काश्मीर श्रीनगरवासिनां महामहोपाध्यायपण्डितवर-
मुकुन्दरामशास्त्रिणां सविधे प्रेषितमेकं पत्रम् । महाशयैः पण्डितवर-
सानुक्रम्य मदीयां प्रार्थनामुररीकृत्य भूयोऽन्वेषणपूर्वकं विद्यासाग-
रविषये यत्किञ्चिदिति वृत्तं प्रेषितं तेनातायानुगृहीतमात्मानं मन्ये ।
तत्पत्रं यथावत्प्रकाशयते—

निगमागमज्ञानमहनीयमहिमानः धौलश्मणशास्त्रीतिप्रशस्ता-
भिरुपपण्डितवरण्या विनयभरभरितनतिततिनिवेदनमनु विज्ञा-
प्यन्ते— भूयाननेहा व्यतीतो यत् भावत्कानुग्रहपत्रं (१२-२-१३
अङ्कि) समधिगतवानस्मि तदुत्तरनिवेदनाय बहुलव्यग्रतया यन्म-
सौ दिष्टविलम्बः समजनि तत्कृते क्षान्तिप्रदानोत्तरमवधारयन्तु
तत्रभवतः—

खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थटीकाकर्तृविद्याधरस्य नाम धाम सम-
यादिज्ञापनार्थमनुयुक्तेन मया यद्यपि साक्षात्तया तद्वृत्तमनभिज्ञा-
तपूर्वमस्ति तथापि युक्तान्तरपद्धत्यानुमेयमदो वृत्तं निवेद्यते । तेष-
र्ध्वचरितकाव्यकर्ता श्रीहर्ष एव खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थकर्ता वित्त-
पत्र, खेष्ट १२ दशत्युत्तरार्धे— सम्बभूव च तच्छिष्यः श्रीविद्याधरः
(साहित्यविद्याधरः— विद्यासागरश्च इत्यभिख्यया) प्रसिद्धः—
तेनैव हि प्रथमत उक्तकाव्यस्य टीका विरचिताभूत्, अतिदुर्गमनै-
पधीयाशयप्रकाशनपद्धतौ विद्यासागरोपपन्नमेवेतरसहृदयव्याख्या

तदेतत् खण्डनखण्डसाधं सर्वतः पूर्वं कलिकातास्य एशिया-
टिकसोसाइट्रीत्याख्यया समित्या मुद्रापितं मूलपात्रं, तदनु सुव-
नचन्द्रवसाकनाम्ना, परमेतत् मुद्रणद्वयं निष्टीकं प्रेक्षावतां चे-
तस्तोपाय नालमभवत् इति काश्यां आनन्दवर्द्धनाभिधेशङ्कर-
मिश्रविरचितटीकासंवालितां वेदान्ताचार्य श्रीमन्मोहनलालसाधुना
प्रत्यभिज्ञाखण्डनान्तं गतप्रदर्शिन्याख्यया टिप्पण्या संयोज्य
मुद्रितं पश्चात् काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां दर्शनशास्त्रा-
ध्यापकैः पण्डितवरगहामहोपाध्यायभागवताचार्यैः पूर्णतां नीतम् ।

परन्तु शङ्करमिश्रव्याख्यानस्य प्रायो दुर्बलत्वात् साङ्ख्यतत्वात् च तेन

जनोपक्रमणमित्येतदितिवृत्तं मया स्वपुस्तकालयवर्ति- पुरातनशा-
रदालिप्यङ्कित श्रीआनन्दराजानकविरचित नैपथीयकाव्यटीकापुस्त-
कस्य प्रथमपृष्ठवर्तिपर्यायपङ्क्तिषु समोक्षितं सुज्ञातपूर्वं चासीत् ।
(सार्धमासद्वयी व्यतीता) दुर्दैवपरिपाकात् गतपौषमासस्याष्टमा-
र्कांशे मदीयस्वीयानुजातमजाद्यनुपस्थित्यवसरे मदीयचतुःशाला-
त्मवेद्मजातमनन्यत्रलभ्यपुस्तक-वसना-स्तरण-पात्र- भाण्डागारा-
भ्रादियावत्समस्तसामग्रीपरिपूर्णं प्रलयाग्निमूर्तिनोत्पाताग्निनाधस्तन-
पुत्तर पचाधिभूय मुहूर्तमात्राद्भस्माद्यशेषतामुपनीतम्— अन्यथा भ-
ववाशतविषयविषयमन्यदपि तस्मादेव विचारयितुमन्वेषितुं च (या-
वद्भवदन्तिके पुस्तकप्रेषणं) शक्येत आस्तां च गतगतानुशो. चनेन—

तस्माद्यथानुमितं विश्वापयामि धीहर्षशिष्यभूतः तत्समकालि-
कः विद्यासागरोपनामा विद्याधरः स्वगुरुकृतनैपथीयकाव्यटीकां
यथा व्यरचयत् तथा तत्कृतखण्डनखण्डसाधग्रन्थस्य च टीका-
कृत् उद्दिष्टविद्याधर एव सम्भवेत् इति— पुरस्तात् दूरदर्शिनः तत्र
भवन्तः प्रमाणम्— आशासे चैता मन्निवेदिताः पङ्क्तिः संविवेच्य
यथा निश्चितवृत्तानुपेतस्वीयानुग्रहपत्रेण मामनुगृहीयुस्तत्र भवन्तः—

इति विज्ञापकस्तत्र भवदनुकम्पावपनं म० म० पं० मुकुन्दराम-

शाल्मी हेड् पण्डित रिसर्चिडिपार्ट्मण्ट् धीनगर काश्मीर."

एतस्य पक्षस्य युक्तयुक्तत्वे सूरय एव प्रमाणं " इति संशोधकः ।

प्रतिविभूषणां छात्राणां नैवोपयोगो भवति, पण्डितानामपि इति
स्थलविशेषे विद्यासागरीयव्याख्यानं विना दुःश्रुत्यास्य ग्रन्थ
यथावच्छात्परिविशोः दुःश्रुत इति भवति इति सर्वेषां पण्डितानां
छात्राणां च भृशं समादरं तद्विषये औत्सुक्यञ्चोपलभ्य प्राचीन-
ग्रन्थप्रकाशनैकवद्दीप्तौ श्रीमता श्रेष्ठिहरिदासगुप्तेन विद्यासागरी-
यव्याख्यानसहितं ग्रन्थमेतं मुद्रयित्वा प्रकाशयितुं मुस्ताहो व्यवहारो
तदनु तदर्थं यतया सञ्जातोत्साहेन काशीस्थेन संस्कृतविद्यारत्ने
केन श्रीमता गोविन्ददासगुप्तमहाशयेन स्वकीयं सम्पूर्णं विद्यासा-
गरीयपुस्तकं लिखितं नवीनं नातिशुद्धं तथा एशियाटिकसोसा-
इटीपुस्तकालयस्थपरं अतिप्राचीनं(?) अतिजीर्णं ग्रन्थपरिच्छे-
दान्तं सुपरिष्कृतं ततः परमशुद्धबहुलं यदेवादिकपुस्तकत्वेन
स्थापितं मन्यन् पुस्तकं काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्य
नवीनलिखितमेव मत्वाभिज्ञास्वष्टनान्तं अपरञ्च काशीस्थराजकीय-
संस्कृतविद्यालयस्यपुस्तकशालाध्यक्षपण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद-
द्विवेदिमहाशयेभ्यः समासादितं आरम्भात् ४०४ पत्रपर्यन्तं प्रायः
ग्रन्थपरिच्छेदावधि, एवं पुस्तकपञ्चकं टीकाया एकीकृत्य, तथैव
मूलस्यापि एकं काशीमुद्रितं अपरं कलिकातामुद्रितम् इति
मुद्रितपुस्तकद्वयं, एकं खण्डितं अपरं द्विवेदिमहाशयात् समानितं
काशीस्थराजकीयपुस्तकालयस्य सम्पूर्णं शुद्धमेवं लिखितपुस्तक-
द्वयं सम्प्राप्य प्रयागक्षेत्रस्थभ्योरसेन्द्रलकालेजस्यप्रोफेसरमहामहा-
महोपाध्यायपण्डितप्रवरमङ्गानाथशर्माणः शोधनकार्ये प्रवर्तितः ।

* एशियाटिकसोसाइटीपुस्तकालयस्थपुस्तकं दृष्ट्वा एतत्पु-
स्तकं लिखितम् ।

एतस्य पुस्तकस्यान्ते एवं लिखितमास्ते संवत् १९५८ स्मये
कांतिकवदि वरमा १० शुक्ल गौडकायस्थकान्दर् सुत अनर्
लिखित कास्यां विन्ध्येश्वरमहानी दुण्डिराज कालभैरवा ।

ततस्तत्प्रोत्साहनया श्रियुतहरिदासगुप्तस्य च मुहुर्मुहुर्भ्यर्थनया
 तच्छोधनकार्यमङ्गीचक्रस्ततःपरं मुद्रणकार्यं समारब्धे वर्षद्वयेन
 खण्डद्वये प्रकाशिते पूर्वोक्तमहाशया मामवाचन् "नानाकार्यव्यग्र-
 तथा नास्माभिः शीघ्रयेण एतच्छोधयितुं समथोलभ्यते इति
 भवद्भिरेव इतः परं शोधनकार्यं स्वीकृत्य समापनीयोऽयं ग्रन्थः "
 इति तदनु तेषामनुरोधं हरिदासगुप्तस्य चानुरोधं पालयितुकामे-
 न मया मुद्रणकार्यं समारब्धे मायः शीघ्रतपैव ग्रन्थः प्रकाश-
 यितव्य इति बुद्ध्या प्रयतितं, परन्तु श्रेयांसि बहुविघ्नानि इति
 न्यायेन अनेकासु दैवीष्वापत्तिपुपास्यतासु सङ्कल्पानुरूपं तत्कार्यं
 कर्तुं न माभवम् इति मृशं जिह्मि । मध्ये चाकस्मात् श्रेष्ठिह-
 रिदासगुप्तो हन्त हृदयशूलेनेहलोकं परित्यक्तवान् इति भृशं शो-
 कस्थानं, परन्तु अपरिहार्यं शोककरणं निष्फलमित्यालोच्य
 तस्माद्विरम्यते । परमेतदतीव प्रशंसास्थानं यत् तत्पश्चात् अपि
 तत्पुत्रेण पितुरप्यधिकगुणशालिना श्रियुतजयकृष्णदासगुप्तेन
 पूर्ववदेव तत्कार्यं स्वीकृत्य मुद्रणं प्रवर्तितम् ।

अत्र च मूलस्थानेकैकान् एकाभिमायान् विषयान् पृथ-
 वकृत्य तदधस्तात् तावन्मात्रमूलभागस्य व्याख्यानं ततः परं
 पुनरपि मूलमित्येवं रीत्याऽऽन्तं विशोध्य क्वचित् २ पाठभेदानयः
 प्रदर्श्य मूलभागस्योपरि तद्ग्रन्थाभिधायं सङ्क्षिप्तसंस्कृतेन सूक्ष्मा-
 स्रैः सन्निवेश्य पत्रस्योपरि तत्पत्रस्यान् विषयाभिर्दिश्य एकैकस्य
 विषयस्य समाप्तौ ग्रन्थभागं पृथक्कृत्य ग्रन्थं प्रकाशितवानस्मि ।
 अन्तेच विषयसूचीं खण्डनखण्डलाद्यस्यस्वकीयानां कारिकाणां
 मकारादिक्रमेण सूचीं मूले टीकायां च ग्रन्थान्तरघृतानामुपलब्ध-
 स्थलानां तत्तत्स्थाननिर्देशपूर्वकमनुपलब्धस्थलानां च वचनानां
 सूचीं निर्माय यथाकथञ्चित् समापयमेतत्कार्यम् । द्वितीयपारेच्छे-

दमारभ्य सोसाइटीपुस्तकस्यैकस्यैवाऽऽदर्शत्वेनाऽवस्थितत्वात्तस्य चात्यन्तमशुद्धत्वेन भूयोभावयित्वाऽपि तदीयमर्थविशेषमाभिप्रायं चाऽवगन्तुं शक्नुवान आदर्शपुस्तकानुसारेण तथैव पाठं व्यवस्थापयम् । प्रथमपरिच्छेदे ८३५ एतत्पृष्ठमारभ्य ८६७ एतत्पृष्ठपर्यन्तं शाङ्करीव्याख्यानस्य विद्यासागरव्याख्यानस्य चैकरूपत्वेन भूयोऽन्वेषितेऽपि तत्रत्ये ग्रन्थे नालभ्यत स भाग इति नितरां दूये।यादि नामेतः परमपि केषाञ्चिन्महाशयानां निकटे विद्यासागरायं व्याख्यानं सम्पूर्णं स्यात्तर्हि कृपया तैः मदत्ते पुनरपि पुस्तकं संशोध्य शुद्ध्युद्धिपत्रं संमुद्र्य तत्पुस्तके निवेशयेत् । अत्र च भ्रमेण सञ्जाता अशुद्धीः सर्वा एकीकृत्य यावच्छक्यं शुद्धिपत्रं निर्मितवानस्मि । तदत्र सौसकाक्षरयोजकदोषेण मादृशाल्पज्ञजनमतिमान्धाद्वा पुस्तकदोषाद्वा सञ्जाता अशुद्धीः सङ्गृह्य यदि केचिन्महाशयाः ज्ञापयेयुः तर्हि कृतार्थगात्मानं संस्ये । एवं यथाकथञ्चित्कार्ये समापिते कालविलम्बेन ताम्यतो जनान्मृशं क्षमापयन् प्रार्थये शुणैकदष्टीन् प्रेषावतो यत् स्वलनस्वभावके मयि दोषदृष्टिमकृत्वा शुणैकपक्षपातिनः सन्तो ग्रन्थरसास्वादनैकपराः खण्डनकारस्यापूर्वं वादाहवे सर्वथा सिद्धिमदं युक्तिजालरूपं ब्रह्मास्त्र स्वीकृत्य सार्थकीकुर्वन्तु ग्रन्थकदुक्तिमिति ।

कार्यं ग्रन्थः कचाल्पज्ञोऽहं तथाऽपि यत्कृपालेशमात्रेण पङ्क्तोऽपि दुर्गमं देशमाधिरोहन्ति दुस्तरमपि भवमागरन्तितीर्षन्ति तस्यैव जगदीश्वरस्य कृपाकटाक्षवशेन मादृशैरशक्यमपि कार्यं कृतं इति मन्यमानस्तस्मिन्नेव बदरतिर्विरमाम्यनल्पजल्पनादिति शिवम् ।

माघकृष्ण ८ बुधवासरे { सहृदयविषेयोजटापाठयुपनामको
वैक्रम संवत् १९६९ { लक्ष्मणशास्त्री द्राविडः ।

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
१ अधिकल्पविषय एकःस्थाणुः	२	२१
२ मानापनोदनविनोदनते गिरीशे	८	७
३ शब्दार्थनिर्वाचनखण्डनया नयन्तः	९	२२
४ अन्तर्भाषितसत्त्वं चेत्	५५	१५
५ पूर्वसम्यग्धनियमे	६९	३
६ अन्यथाऽनुपपत्तिश्चे	१२३	१२
७ धाढ्याऽन्यथोपपत्तिर्वा	"	१४
८ सुदूरधावनश्रान्ता	१५८	१०
९ हेत्याद्यभावसार्वाहये	१६६	१२
१० आद्यधीषेद्यभेदीया	"	१५
११ असंसर्गाग्रहस्याऽपि	१६८	५
१२ अतौचित्याऽपि तर्केण	१७३	२
१३ प्रवृत्तेनाप्यनौचित्य	"	४
१४ एकं ब्रह्मात्ममादाय	१८०	९
१५ कथं सामान्यतोहाते	१८१	११
१६ नानात्वमवलम्ब्यापि	१८३	२
१७ अभेदं नोत्तिर्यगती धी	१८७	१९
१८ प्राग्लोपादिनिगम्यस्य	२०७	२
१९ तद्वैतश्रुतस्तावत्	२१२	१९
२० अद्वैतागमनासीरे	"	२१
२१ पारमार्थिकमद्वैतं	२१९	१८
२२ धीधना याधनायास्या	२२३	१५
२३ ईश्वराजुग्रहादेया	२२४	१६
२४ आपाततोयाददमद्वयवादिनीनां	२२५	२१

२५ अमीष्टसिद्धावपि स्रष्टनाना	२२८	२३
२६ तत्सद्व्यप्रत्यभिज्ञानं	३०९	१६
२७ नातत्तन्मन्यसे ताव	३५१	१७
२८ रूपान्तरेण निर्दिश्य	"	१९
२९ अन्योन्याभावसंसर्गा	३६३	४
३० द्वाघ्रेऽद्वेऽन्यस्याभ्याक्ति	५००	१०
३१ तथाहि मिथिलानाथो	"	१२
३२ नात्यापत्या प्रभामात्रा	५६७	१५
३३ अयाम्यः स विशेषध्वेत्	"	१७
३४ अर्धावुत्थास्नघोघर्मा	"	१९
३५ सोऽपि वा घीविशेषः किं	"	२१
३६ समस्तलोकशालैक्यम्	५६८	२
३७ उपपादयितुं तैस्तैर्मते	"	४
३८ विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं	६१८	७
३९ सर्वत्र सत्ताऽसत्तावा	६३५	७
४० एतदेव परामृश्य	६४०	१४
४१ आगमेनानुमानेन	६४२	१५
४२ तस्माद्दस्माभिरप्यस्मि	६९३	५
४३ व्याघातो यदिशङ्कास्ति	६९३	७
४४ यथाविधं यं विषय निजस्य	१०३५	५
४५ प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाक्यो	१०३५	९
४६ प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं	१०६७	६
४७ शुश्रूष्यमभावस्य	१०६८	९
४८ अविशिष्टाद्विशिष्टस्य	१०७०	२
४९ यदि कुर्यादसत्काला	१०९४	१
५० प्राचोत्तरस्य नियमे	१०९४	१९
५१ दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं	१३२७	९
५२ तत्तुल्योद्दस्तदीयं च	१३४०	५
५३ ग्रन्थग्रन्थिरिह कचित्	१३४१	२१
५४ ताम्बूलद्वयमासनं च	१३४२	२५

॥ विद्यासागरीसहित—

खण्डनखण्डलाद्यग्रन्यस्यप्रतिपाद्यविषयाणां

सूचीपत्रम् ।

पदान्तप्रतिपाद्यविषयक-	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्तिः
गङ्गलाचरणम् ।	१	१
गहादेवोत्कर्षः	"	१०
श्रीरामचन्द्रनुतिः	"	१४
नरस्वतीप्रार्थना	"	१०
शेषप्रार्थना	२	१
श्रीमद्गुरुभ्येतगिरिनुति	"	६
शानन्दारण्यप्रणामः	"	९
पाय्यानकरणप्रतिष्ठा	"	१३
लङ्कामङ्गलम्	"	२१
ङ्गलस्य निर्विघ्नपरिस्तमात्पथ्यत्वम्	३	६
विद्याऽऽवृत्तत्वेनाविदितत्वात्परदे-	"	"
क्षायाः शाल्मस्य तत्र प्रामाण्यम्		
आत्मनः स्वयम्प्रकाशत्वोपपादनम्	४	१
आत्मनोऽपरिणामित्वोपपादनम्	६	११
भिकाण्डस्य प्रत्यक्षादीनां च व्यावहारिकप्रामाण्योपपादनम्	"	१७
न्यशेषत्वापत्तिनिरसनम् ।	६	१
भवेऽनुमानप्रमाणोपन्यासः	"	२१
लङ्कतो गौरीप्रणामपद्यम्	८	७

पद्यव्याख्यानम्	"
पद्यस्यैव व्याख्यानान्तरम्	९

मूलकृतः प्रतिष्कारूपेण ग्रन्थस्यारम्भप्रयोजनकथनम्	"
श्लोकव्याख्यानम्	१०
श्लोकस्य व्याख्यानान्तरम्	"
कथायाः प्रामाणादिसत्त्वाभ्युपगमनैयत्यपक्षोपपादनम्	"
चतुर्विधसिद्धान्तकथनम्	१२
उक्तनैयत्यस्य खण्डने चत्वारो विकल्पाः	१३
विकल्पचतुष्टयव्याख्यानम्	१४
प्रथमविकल्पस्य प्रथमविकल्पखण्डनम्	१५
प्रथमविकल्पस्य द्वितीयकल्पाशङ्क	१६
साधनाद्यसम्भवाणां साधनानामासलक्षणयोगित्वमेव नित्या- मकमित्युक्त्या शङ्कनपरिहारः	१७
सद्ब्रह्मनामासलक्षणयोगित्वस्योपाधित्वसमर्थनम्	१९
प्रमाणाद्यसन्धे व्यवहारस्य दूषणादिव्यवस्थायाश्चानुपप- त्तिशङ्का	"
व्यावहारिकप्रमाणाद्यभ्युपगमेनाशङ्कनपरिहारः	२०
सत्ताभ्युपगमस्य कथामूलत्वे कस्या अपि	'
कथाया असम्भवेन पूर्वोक्तदूषणकथन- स्यापि दुर्घटत्वापत्तिरिति ध्वस्तं त्रीन्	
विकल्पानुद्भाव्य क्रमेण तत्रिराकरयाम् ।	२१
प्रथमविकल्पे निरनुयोज्यानुयोगः	२२
द्वितीय-तृतीय-विकल्पानां खण्डनम् ।	२३
प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वादासीन्येन प्रवृत्तायां कथायां दूषणो- द्भावने तद्वदेव कथान्तरमपि स्यादित्युपसंहारः	२४

सत्तानभ्युपगमे कथानधिकार इति दूषणं न कथायां उद्भा- व्यते केवलं शिष्य शिक्षेय क्रियते इत्याक्षेपः	२५
आक्षेपपरिहारः	२६

हेतुत्वात्सत्ताभ्युपगमइति द्वितीयविकल्पस्य खण्डनम् ।	२७	२
द्वितीयविकल्पस्य तात्पर्यान्तरवर्णनशङ्कन	२७	२०
तात्पर्यान्तरस्याऽप्यसाधुत्वम्	२८	१०
कथायामावश्यकस्य निरूपणम्	२९	८
नियमस्वरूपप्रदर्शनम्	"	२१
धादिप्रतिधादिनोः वाग्व्यवहारक्रमप्रदर्शनम् ।	३१	१२
सत्ताभ्युपगमस्य हेतुसाध्यत्वव्य-नियमयन्त्रस्य हेतुसाध्यत्वाभावात्		
परस्पराध्ययः	३२	२३
अस्मिन्पक्षेपिचारादिविप्लवासम्भवः	३३	११
नियमव्यवस्थादिसत्ताङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्वम्	३५	१८
लोकसिद्धत्वस्य द्वेधा विकल्प्य खण्डनम्	३६	९
विचारधाध्यत्वोपन्यासेपिदोषः	३७	१२
प्रागुक्तेषुविकल्पेषु तुरीयस्य खण्डनम्	३८	२
<hr/>		
समयव्यवस्थेऽपि प्रमाणादिसत्ताभ्यु-	३८	१८
पगमावश्यकत्वशङ्कनतत्परिहारो	४०	४१
नियमस्य प्रमाणादिसत्तास्वीकारेऽपर्यवसानम्	४१	२
सत्ताज्ञानमात्रस्यअव्याधितत्वात् न सत्ताभ्युपगमतेन्त्रत्वम्	४१	११
प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य न सर्वप्रकाराव्याधितत्वात्		
मूलकत्वसम्भवः	४३	१६
व्यवहारनियमस्यैव कथाकारणत्वोपसंहारः	४५	१३
अनेन नियमेन व्यवहर्तव्यमित्यस्यार्थः ।	४६	२
मध्यस्थावगमस्यापि सत्ताचिन्तायामवगममान्तरमेवशरणम्	४६	१०
उक्तपक्षेऽतवस्थापरिहारः	४७	२
अन्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वस्याप्यसत्त्वं चेदिष्टापत्तिः	४७	१७
स्वरूपसत्त्वमादायाप्यनवस्थाया बुद्ध्यपरिहरत्वम्	४९	२
<hr/>		
असतोऽपि कारणत्वसम्भवः	५०	५
नचाऽसत्त्वाविशेषात्कार्यस्य सार्वत्रिकोत्पत्तिप्रसङ्गश्चाद्यः	५०	१६
तस्य प्रसङ्गस्य पक्षद्वयेऽपि समानत्वम्	५१	११
न कार्योत्पत्तिसमकालीनसामग्रीसत्त्वमपि कार्यजनम्		

नियामकम्	५२
कार्यजनैव कार्यजन्मकालस्य विशेषः	५४
तच्चानुगतरूपस्यानुधावनमुचितम् ।	५५

सतः कारणत्वाभावे सङ्ग्रहकारिका	५५
सत्ताविशिष्टं कारणं न सत्	५६
सत्ताभेदानन्त्यस्वीकारेपि न कारणस्य सत्त्वं	५७
स्वरूपसत्ताभ्युपगमेऽनुगतबुद्धिजननायजातिमात्रोच्छेदः	५८
स्वरूपसत्त्वमपि वस्तुगोनाधिकमिति असतोपि कारणत्वं	
स्यात्	६०
सत्तोपलक्षितस्यकारणत्वेऽसदपि असत्त्वोपलक्षितं	
कारणमस्तु	६१
कारणत्वस्यैवसत्त्वरूपत्वे ममापिसत्त्वेसत्त्वान्तराभावात्	
असद्रूपमेव सत्त्वं कारणम् ।	६२
कारणस्यासत्त्वे सत्ताभ्युपगमस्यनासामञ्जस्य	॥
सत्त्वाविशेषेपि कारणनियमवदसत्त्वेपि सम्भवः	६४
अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यापि सत्त्वासाधनत्वम्	६५
असतः कारणार्थं दोषान्तरस्य परिहारः	६६
असतः कार्यत्वेऽपि दोषाभावः	६८
सत्त्वासत्त्वविचारस्योभयत्रापि वैयर्थ्यम्	६९

असतोऽपि कारणत्वेनियतपूर्ववृत्तित्वस्यैव नियामकता	६९
प्राक्सदिति युक्तः कारणत्वेभ्रान्तबुद्धिविषये	
ऽतिप्रसङ्गाभावात्	७०
अविशेषेऽपि कस्यचित्पक्षस्य बुद्धिऋतोविशेषः	७२
नियतप्राक्सत्त्वबुद्ध्यभावस्थले तादृशबुद्धि-	
विषयतैव शरणम् ।	७३
विज्ञानस्य व्यवहारोपपादकत्वेन सर्वैरभ्युपेततया	
पर्यवसाने सतोऽसतोवातस्योपपादकत्वम्	७४
सदसत्त्वं विनैव विचारस्य आरब्धव्यस्त्वम्	७६
विशिष्टव्यवहारसमये उभयोरपि दृष्टान्तदार्ढ्य-	

नितिकयोरसत्त्वम्	७८	१
स्वभावविशेषणधत्वाभ्यां सदसतोर्भेदशङ्का	७९	१
असतोऽपि स्वरूपे स्वरूपमेवेतिशङ्कापरिहारः	८०	४

विज्ञानस्य सत्यं स्वयम्प्रकाशताञ्च	८१	१
ज्ञानस्वप्रकाशतासाधकहेतावन्यथासिद्धादिदोषपरिहारः	८३	२२
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे दोषाभावः विपक्षे दोषसम्भावः	८५	१३
परतः सिद्धिपक्षे प्रकारान्तरेणानवस्थोद्भावनम्	८५	२३
ज्ञानस्य स्वरूपासत्त्वे हेतोरसिद्धिशङ्का तन्निरासञ्च	८७	१७
उक्तानवस्थासर्वासिद्ध्योरुपपादनम्	९०	४
ज्ञानानां धारावाहिकत्वाऽस्वीकारेऽप्युक्तानवस्थावुत्परि- हारा विषयशतावगाहिण्या विसेरस्मत्प्रत्यक्षागोचरत्वात्.	९१	२४
तादृग्विषयशतावगाहिनी च विसिरीयोगितामपि न प्रत्य- क्षगम्या	९३	१३
पुरुषान्तरीयज्ञानगम्यत्वेऽप्यनवस्था	९५	२
सामान्यनवस्था न दोषाय, ज्ञानपरम्परायान्तकदोषेभ्यो- ऽनिस्तारः	९५	१५
ज्ञानासत्त्वपक्षाऽनौचित्यम्	९७	८
ज्ञानेकेषांश्चिद्धर्माणां स्वीकारेऽद्वैतव्याघातशङ्का तन्निरासञ्च	९८	१७
ब्रह्मणो वाग्यवहाराविषयत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यगम्यता	१००	७
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्मकर्तृविरोधशङ्का	१०२	७
शङ्कापरिहारः	१०४	२
कर्मलक्षणस्य विचारासहत्वेनोक्तदोषपरिहारः	१०४	२२
अभेदे विषयविषयिभावासङ्गतत्वशङ्का	११३	२२
अभेदेऽपि विषयविषयिभावस्य सङ्गतत्वम् लौकिकवि- षयसम्बन्धस्य स्वप्रकाशविषयसम्बन्धाद्भेदेऽदोषः	११४	२
उक्तसम्बन्धादेः स्वप्रकाशार्थेऽनप्युपगमः	११८	४
ज्ञानं स्वतः सिद्धमित्यस्य समर्थनम्	११९	१२
स्वप्रकाशत्वेऽन्यथानुपपत्तिः प्रमाणम्	१२१	२१
दृष्टताग्रहस्त्याज्यः	१२३	११

विपक्षिणापि स्वप्रकाशता स्वीकारार्हा .	१२४	१५
घौद्धब्रह्मवादिनोर्मतभेदः	१२५	४
अनिर्वचनीयत्वे शङ्कान्तन्निरासश्च	१२७	१८
निर्वचनं नैव शक्यते कर्तुम्	१२८	७

अनिर्वचनीयतायां दूषणारम्भः	१२९	८
तत्खण्डनप्रकारः	१३१	१०
विचारे वेदान्तिनां प्रवृत्तिसङ्गतिः	१३३	८
विचारसत्त्वाभ्युपगमस्यानायक्यता	१३४	१५
उक्तानवस्थायामाक्षेपस्तरपरिहारश्च	१३५	१०
खण्डनयुक्तीनां नैयायिकैर्वाधानर्हता	१३६	११
महाप्रमेयोपसंहारः	१३७	१२

अद्वैतेप्रमाणम्

अद्वैतविषयकप्रदनव्याघातः	१३७	२३
अद्वैतस्य पूर्वपक्षिणा प्रतीतित्वासम्भवः	१३१	२३
अद्वैतप्रतीतेरप्रमात्वासम्भवः.	१४२	१४
अद्वैतेधुतीनां प्रामाण्यम्	१४५	८

अद्वैतेधुतीनां प्रत्यक्षाद्यबाध्यता

धुतौ प्रत्यक्षादिवाधोपन्यासः	१४७	२४
वाधपरिहारः	१४८	१६
प्रत्यक्षभेदबुद्धेर्याधकत्वासम्भवः	१५०	९
भेदबुद्धेः स्वप्रकाशत्वेऽपि न बाधकता	१५१	१९
ज्ञानेन स्वरूपलक्षणो भेदो न प्रकाशयितुं शक्यते	१५२	१३
भेदबुद्धिः स्वाविषयात् स्वभेदं न बाधयति	१५४	५
भेदबुद्धेरन्यथाऽभ्युपपत्तिः	१५५	१५
धुत्या ऐकान्तिकमद्वैतं बाध्यते	१५६	४
सर्वाद्वैतबुद्धिर्युगपदेव जायते	१५६	१७
अद्वैतधुतिप्रामाण्ये शङ्कान्तन्निरासः	१५७	२४
	१५७	२४

भेदबुद्धिधाराविश्रान्तावद्वैतसिद्धिर्बुर्वारा	१६०	२५
अन्तिमबुद्धेरपि बाधः	१६१	५
परबुद्धिम्प्राति श्रुतिर्निरायाधा	१६४	४
सर्वभिन्नमिति बाधेनाप्रवि-	१६५	१५
भेदेन सिद्ध्यति		
भेदसाधनासम्भवोपसंहारः	१६६	११
<hr/>		
अद्वैतज्ञाने प्रतियन्धाभावः	१६७	२४
अनौचित्यतीतकैणाऽपि श्रुतेर्न बाधः	१०३	२
अद्वैतश्रुतेः पुनर्बाधाशङ्का	१७४	५
बाधशङ्कापरिहारः	१७५	१३
सद्ब्रह्मलोकः	१८०	८
परबुद्ध्यादिज्ञानमप्यद्वैतश्रुतेरु-	१८१	३
पोदूषलकम्		
इयमहारपलादप्यद्वैतश्रुतेर्न बाधः	१८२	२०
भेदस्वरूपे विकल्पचतुष्टयम्	१८४	११
स्वरूपभेद एव भेद इति प्रथमवि-		
कल्पलक्षणम्	१८५	१६
भेदास्तत्वेऽस्तामङ्गस्यशङ्का	१८७	५
तत्परिहारः भेदस्याविद्याविद्यमानत्वम्	१८७	१६
भेद इत्येतावन्मात्रं न घटस्य स्वरूपम्	१८८	१६
घटं प्रति प्रतियोगित्वं न घटस्य स्वरूपम्	१९०	६
घटं प्रति प्रतियोगित्वं न घटस्य धर्म-	१९१	२२
स्वरूपभेदमाहिप्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुत्यविरोधोपसंहारः	१९३	१५
घटस्य स्वरूपनिरूपणेन न घटप्रतीत्यपेक्षा	१९३	२२
अर्थगतवैलक्षण्यं चिनापि वैकल्पिक-		
निर्देशसम्भवः	१९६	४
अन्योन्याभावभेदावगाहिप्रत्यक्षस्य		
श्रुत्यबाधकता	१९८	११
अन्योन्याभावस्य दुर्निरूपता	१९९	४
अन्योन्याभावस्य न तादात्म्यादि प्रति-	१०२	१९

योगि किन्तु पटत्वादिकमिति तृतीयक-

त्यमाशङ्क्यनिरासः

धैर्धर्म्यलक्षणभेदस्याऽप्यसम्भवः

२०२ १७

भेदप्रमाणस्य भेदस्यच पर्या लोच-

२०३ २२

ने नाद्वैतश्रुतिविरोधइत्युक्ता भेद-

धर्मिस्वरूपपर्यालोचनयापि भेद-

न्यनिरासः

मिश्रधर्मिणि न तद्भेदनिवेशसम्भवः

२०४ १७

घटादिभिन्नधर्मिणस्तद्भेदाध्य-

२०६ २४

स्ये त्रिदोषता ।

स्वरूपभेदनिरासः

२०७ २२

स्वरूपमात्राज्ञान्योविशेषार्थः

२०८ २३

सर्वत्रापि स्वरूपभेदपक्षे दूषणम्

२१० ६

अमिश्रे भेदनिवेशासम्भवः

२१० १४

भेदाभेदोदासीनेऽपि न भेदनिवेशः

२११ २

पृथक् भेद इति तुरीयपक्षे दूष-

२११ ११

णातिवेशः

भेदस्य भेदिनो भेदाभेदासम्भवः

२११ २४

प्रत्यक्षानुमानार्थापत्यादिभि-

२१२ १८

रद्वैतश्रुतेरवाध्यता

स्वकारणीभूतभेदबुद्धिमिरद्वैत-

२१४ ६

श्रुतेर्याथाशङ्क्य ।

तन्निरासः

२१४ १४

अद्वैतश्रुतिषु व्याघाताभावः

२१५ १३

उपजीव्यानुपजीवकस्य प्राबल्ये

घन्हावनुष्णत्वमपिपारमार्थिकं

साध्येतेतिशङ्क्यनिरासः

२१६ १७

उपजीव्यविरोधेन श्रुतीनां प्रमाज-

नकत्वाभावशङ्क्य ।

२१७ १२

तन्निरासः

२१८ १२

अद्वैतेमयामावः

अद्वैतप्रक्षणोरैक्यमिति नपूर्वापरविरोधः	२२०	७
अद्वैतस्य धृतिजन्यताऽपारमार्थिकी	२२१	५
एकस्यनिर्वचनाशक्यत्वेऽप्यद्वैते न हानिः	२२१	
अद्वैतबुद्धेस्तर्केणायाप्यता	२२३	१२
अद्वैतबुद्धेर्दृष्टार्थताऽपि	२२४	१४
श्रोतज्ञानेनाद्वैतविरोधनिवृ-	२२५	२०
त्तिपूर्वकमहाप्रमेयोपसंहारः		
अद्वयाऽऽत्मतत्त्वाद्यगतिः	२२६	१४

खण्डनयुक्तीनां परपक्षनिषेधकरवत्त्व		
तत्त्वानिर्णायफलकरमप्यस्तीति	२२८	२३
सर्वत्र खण्डनयुक्तीनां प्रागल्भ्यम्	२२९	१९
अपसिद्धान्तापत्तिनिवारणम्	२३१	२२
एकदर्शनावलम्बेऽपि खण्डनयुक्तीनां	२३२	२२
सावकाशावयव		
वादेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः	२३३	२०
जल्पस्य पृथक्कथास्याभावः	२३४	८
जल्पस्य पृथक्कथात्वेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः	२३५	२१

लक्षणसामान्यखण्डनयुक्तिः	२३६	१२
प्रमालङ्घनखण्डनारम्भे तत्त्वशब्दार्थविचारः	२३९	९
तत्त्वशब्दस्य यौगिकार्थानिरुक्तिः	२४०	९
तत्त्वशब्दस्य रुढार्थानिरुक्तिः	२४१	१९
तत्त्वशब्दस्य स्वरूपाचित्त्वेऽपि		
विपर्ययासादेरनिरासः	२४३	६
किं सत्यमात्रं स्वरूपं उतविशिष्टं		
सत्यमिति विकल्प्य आद्यनिरस्य		
द्वितीयस्यापि निरासः	२४४	१८
देशकालसम्बन्धस्वरूपस्य		
तत्त्वशब्दार्थनिरासः	२४५	१२
देशकालसम्बन्धसम्बन्धितां		

चतुर्णां तत्त्वशब्दवाच्यत्वमिरासः	२४६
तद्रूपेण प्रतीतस्य तथाभावस्तत्त्व-	
मित्यन्त्यपक्षस्य त्रेधा निरासः	२४६
कालस्य कालान्तरेण सम्यन्धमावः	२४८
कारणस्य तत्त्वशब्दवाच्यत्वनिरासः	२४९
कारणस्य तत्त्वेऽपसिद्धान्तापत्तिः	२५१
इति तत्त्वशब्दनिर्वचनखण्डनम्	

अनुभूतिशब्दार्थस्य चत्वारो विकल्पाः	२५२
अनुभवत्वजातेरनुभवामीनिप्रत्ययमू-	
लकत्वखण्डनम्	२५३
अनुभवत्वजातौ साधकबाधकामावयोरभावः	२५५
अनुभवत्व कल्पने साक्षात्त्वस्य मूलत्वमिरासः	२५६
स्मृतित्वावृत्तत्वस्यानुभवत्वकल्पकत्वमिरासः	२५७

साङ्ख्यैर्मददर्शयितुं प्रत्यभिज्ञाविकल्पाः	२५८
अभेदस्य स्मृतावनुभवे चाऽनन्तर्भावा-	
दायकत्वानुपपत्तिः	२५९
प्रत्यभिज्ञायां तदंशेऽभेदांशेचस्मृतित्वा-	
नुभूतित्वयोर्निरासः	२६१
परिशेष्यादभेदस्य तत्ताप्रतियोगिकत्वसिद्धिशङ्कन	२६२
आलम्ब्यनशुद्धार्थानिरुक्त्या समाधानम्	२६३
धर्मिणमादायस्मृत्यनुभूत्यो. सङ्कटः	२६४
विषयभेदादुपाध्यन्तराच्चस्मृत्यनुभू-	
त्योर्व्यवस्थानिरासः	२६७
उपाध्यन्तरेण स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्व्यवस्थानिरासः	२६९
स्वतः प्रतिभासेन स्मृतित्वानुभूतित्वयो. सङ्कटः	२७०
स्मृतित्व संस्कारजत्वमुतान्यदितिविकल्प्यनिरासः	२७१
उभयकारणजत्वे सङ्करस्य दुष्परिहरत्वम्	२७२
प्रत्यभिज्ञाया उभयकारणजत्वे तद्ग्राहित्येच दूषणम्	२७३
गृथफासिद्ध-सामग्रीभेदस्य कार्यभेद-	

कत्वमिति शङ्कानिरासः	२७४	९
सामान्योत्पन्नोन्वयसहकारित्वे		
तदभावे च दूषणम्	२७५	२१
चतुर्थपक्षनिरासः	२७७	३
संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्येन्द्रियेणाऽ		
भेदग्रहशङ्कानिरासः	२७७	१९

अविद्यमानप्रकाशकत्वस्य दोषत्वनिरासः	२७९	१
निश्चयप्रतिषेधकत्वमेव दोषत्व-		
मिति शङ्कानिरासः	२८०	२
संशयत्वजात्यघञ्छिन्नजनकत्वं		
दोषत्वमिति पक्षक्षेपः	२८१	१०
संशयत्वस्य ज्ञानवृत्तित्वे घाकारार्थानुपपत्तिः	२८३	१
दोषेण प्रत्यासत्तेस्तिरस्कारात्सन्देह इति पक्षनिरासः	२८३	२२

सम्यङ्निवेशेपणताप्रत्यासत्त्याऽभेदग्रहणानुपपत्तिः	२८५	८
स्वग्राह्यसम्यङ्निवेशेपणताविचारः	२८७	१
संस्कारस्यैव मनःप्रत्यासत्तित्वनिरासः	२८९	४
असन्निकृष्टस्यैव चक्षुषा ग्रहणमिति मतनिरासः	२९०	१
भेदाभायः स्वरूपाभेदो घामासत इति पक्षनिरासः	२९२	११
स्मृतैः संस्कारजत्वेऽप्यनुभवत्वापत्तिः	२९२	७
प्रत्यभिज्ञायापकानुभवत्वपक्षनिरासोपसंहारः	२९४	१९
सङ्कटादनुभवत्वस्य न जातित्वम्	२९७	७
विमतं ज्ञानं नानुभूतिरित्यनुमानेऽ		
नुभवविरोधोद्भावन तत्समाधानं च	२९७	१७
प्रत्यभिज्ञाखण्डनस्यापयोगः	२९७	२
अनुभवपदस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वनिरासः	२९९	१०
प्रत्यभिज्ञानस्याऽनुभवत्वखण्डनातिदेशः	३०१	१२
प्रमुष्टतत्ताकस्मरणखण्डनम्	३०३	४
परिशेषात्संस्कारमात्रस्य कारणत्वशङ्का	३०५	७
परिशेषासिद्धिः	३०६	१५

संस्कारनाशकस्यैवेन्द्रियहकारित्वम्	३०९
अमस्थलेऽसन्निकृष्टस्यैवेन्द्रियकत्वोपपादनम्	३१०
सादृश्यज्ञानवत्संस्कारस्य सहकारित्वे तच्छोलेखापत्तिः	३१२
इन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वे प्रतिबन्धुद्भावनम्	३१३
तत्तांशमौपनिरासः	३१४
विभ्ररूपवत्प्रत्यभिज्ञायाविलक्षणाज्ञानत्वनिरासः	३१७
प्रथमविकल्पनिराकरणोपसंहारः	३१७
स्मृत्यन्यत्वं स्मृतिलक्षणरहितत्वयोरनुभवाद्यर्थत्वनिरासः	३१८
स्मृत्यन्यत्वं विकल्पोपन्यासः	३१८
यत्किञ्चित्स्मृत्यन्यत्वात्स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः स्यात्	३१८
सर्वस्मृत्यन्यत्वं दुर्ज्ञेयमिति	३१९
स्मृतिस्वरहितत्वमिति तृतीयविकल्प-	
स्य ज्ञेया विकल्प्य निरासः	३२३
स्मृतिस्वसंसर्गमाधवत्वं तत्प्रतियोगि-	
कामाधमात्रं चेति विकल्प्यान्त्यनिरासः	३२३
स्मृतिस्वसंसर्गमाधवविचारः	३२४
संसर्गस्य स्वकपमेवसंसर्ग इति शङ्कानिरासः	३२६
लक्षणस्याऽसम्भवप्रस्तत्त्वम्	३२७
स्वरूपविशेषस्य सम्बन्धत्वशङ्कानिरासः	३२८
संसर्गस्य संसृष्टं बुद्धिजनकत्वेऽप्यसिद्धिः	३३०
सर्पतादृशबुद्धिजनकत्वरूपानुभूतिलक्षणां निरासः	३३३
मादृशशङ्कानिरासः	३३४

अन्योन्यामाधसंसर्गमाधवोः प्रातीति-

कपैलक्षण्यानिरासः

३३६

लक्षणतोऽप्यन्योन्यामाधसंसर्गमाधवो भेदनिरासः

३३७

संसर्गतेरंतरमाधवोर्लक्षणान्तरद्वारा भेदनिरासः

३४०

सहानुपस्थानरूपविरोधेस्वीकृतेऽप्यनिस्तारः

२३९

स्वरूपायोग्यनैधविरोधरतिनिरासः

३४४

सहानुपस्थानं महाप्रतीदमानत्वं तयो-

प्यस्य विरोधरति प्रत्येकं दूषयित्वा

सर्वसाधारणदूषणोद्गाहनम्	३४६	५
घटादेरनाशनन्तचिश्वात्मस्वाना-		
मापत्तिनिरासशङ्कान्निरासश्च	३४७	२
संसर्गान्योन्याभावलक्षणद्वयदूषणम्	३४९	१
अन्योन्याभावलक्षणेऽपि संसर्गमावेऽतिव्याप्तिः	३५१	१५
दूषणस्य सार्वत्रिकत्वम्	"	"
सामानाधिकरण्यानुपपत्त्युद्गाहनम्	"	"
संसर्गभावलक्षणस्यातिव्याप्तिमभिधा-		
याऽधुनाऽव्याप्तिकथनम् ।	३५२	२३
संसर्गभावलक्षणेऽव्याप्त्युद्गाहनम्	३५३	१
अर्थान्तरापत्तिनिराकरणशङ्का	३५६	६
तर्कस्य न प्रशिथिलमूलत्वात्मातिसमाधानम्	३५७	८
वाच्यदूषणस्य तत्पक्षपक्ष ममङ्गः	३५९	१५
प्रतीतिबलसंसर्गान्योन्याभाव-		
योर्वैधर्म्यशङ्कानिरासः	३६१	४
सिद्धान्तेऽनिर्ध्वनीयतायाप्य व्यवस्थाहेतुत्वम्	३६१	२०
अनिर्ध्वनीयमतेऽनुमद्यविरोधाभावः	३६२	२४
अभावपक्षयत्रयवैक्यकार्थानिरुक्तिः	३६४	११
अन्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरपरस्पर-		
प्रतिक्षेपरूपत्वमिति शङ्कानिरासः	३६८	१२
सामानाधिकरण्यनिषेधस्यैवकार्थत्वाभावः	३७०	१४
स्मृत्यन्यत्वं स्मृतिस्वाभाववत्त्वमिति कल्पं निराकृत्य		
प्रामाण्यभीष्टद्वितीय तृतीयकल्पयोर्निराकरणम् ।	३७२	१९
संसर्गान्योन्याभावयो स्वाभाविकवैलक्षण्याभावेऽपि		
प्रतियोगिनोर्वैचित्र्याद्वैचित्र्यमिति न स्मृतावतिव्या-		
प्तिरिति प्रकारान्तरेण संसर्गभावनिर्ध्वननिरासः	३७३	१२
तृतीयाया इत्यम्भाचार्यकत्वेऽपि दोषः	३७६	१

स्मृतिलक्षणराहित्वमनुभूतित्वमिति तृतीयकल्पे

दूषणातिदेशः स्मृतिलक्षणानिरुक्तिश्च ।

शालिकनाथोक्तस्मृतिलक्षणानुपपत्तिः

३७७ १२

३८० २

भाट्टस्मृतिलक्षणनिरासः	३८१
स्मृतिलक्षणानुपपत्त्युपसंहारः	३८
तदविदूरप्राक्कालनियतोत्पत्त्यसाधारणबुद्धित्वमनुभूति- त्वमिति चतुर्थकल्पनिरासः	३८२
मिलितलक्षणस्यप्रातिभक्षाने दूषणोपन्यासः	३८३
प्रमालक्षणे अव्यभिचारिकरणजन्यत्यविशेषणदाने तत्त्वपदवैयर्थ्यं निष्प्रयोजनत्वं च	३८७
उदाहरणप्रदर्शनम्	३८९
तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणस्योदाहरणान्तरेणातिव्याप्ति कथनम्	३९३
संसर्गारोपनिमित्तात्तादात्म्यारोपमभ्युपगम्यापि दोषप्रदर्शनम्	३९५

यथार्थानुभवः प्रमेतिलक्षणदूषणम्	३९७
पूर्वोक्तलक्षणेऽव्याप्तिपरिहाराशङ्कान्तत्रिरासश्च	३९९
यथार्थपदवैयर्थ्यम्	४०१
प्रकाशमानविश्वरूपेणविशेषणभावादर्थसादृश्यं ज्ञानस्येति द्वितीयकल्पनिराकरणम्	४०१
लीलावतीकृतवृत्तरीत्या सर्वेषु धर्मिण्यन्तरेषु ज्ञानेषु लक्षणस्यातिव्याप्तिः	४०३
किञ्चिदंशे याव्यायाधियः अथाभ्यांशेऽप्यप्रमात्वे बाधको- पन्यासः	४०४
लोकविरोधप्रदर्शनम्	४०६
विषयविशेषनियमेन प्रमालक्षणनिरासः	४०७

उदयनाचार्यकृतलक्षणस्वरण्डनम्	४११
सामस्त्यं सम्पत्कमिनि तृतीयकल्पोत्थानशङ्कन	४१२
सामस्त्यानिर्घचनम्	४१३
सम्पत्कल्पस्य सविशेषार्थकत्वशङ्का	४१४
सम्पत्कल्पस्य विशेषार्थकत्वे निर्घिकल्पकज्ञाने- ऽव्याप्तिकथनेनोक्तशङ्कापरिहारः	४१६

यज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां भ्रमादीनां सत्त्वमसत्त्वं च तण्व-	
विशेषपदवाच्याइति मतान्तरोत्थापनम्	४१७ २२
मतान्तरखण्डनम्	४१९ ८
सन्विशेषोविशेषपदेनकथ्यते इति शङ्कन	४२१ १५
शङ्कनपरिहारः	४२२ ७
वाच्याध्वव्यवस्थाहेतुरस्तिविशेष इति पक्षस्य निरासः	४२२ २४
अवाध्यविषयकत्वं द्वेयसादृश्यंवा सम्यक्कमितिशङ्कन-	
न्तरनिरासः	४२५ १३
सविशेषार्थानुभव इति लक्षणे आहार्य संशयविषय-	
योरतिप्रसङ्गः	४२५ २१
परिच्छेदविशेषणस्याप्यतिदेशेन निराकरणोपसंहारः	४२७ ५

भाट्टदेशीयलक्षणखण्डनम्	४२७ १०
अर्थाविनाभूतत्वमव्यभिचारित्वमित्यस्यत्रेधाविकल्पः	४२७ २३
एककालनियमोऽविनाभाव इति प्रथमकल्पनिरासः	४२८ १३
द्वितीयतृतीयकल्पनिरासः	४२९ २

अविसंवाद्यनुभवइतियौद्धलक्षणस्य चत्वारोविकल्पाः	४३० १६
ज्ञानान्तरेणतथैवोल्लिख्यमानत्वस्याविसंवादित्वस्य निरासः	४३१ ११
द्वितीयविकल्पनिरासः	४३२ २
यौद्धलक्षणेद्वितीयकल्पस्य त्रेधाविकल्पनिरासः	४३३ २
यौद्धलक्षणे दुष्टत्वनिर्वचनखण्डनम्	४३५ १
यौद्धलक्षणेतृतीयविकल्पनिरासः	४३६ २१
यौद्धलक्षणे चतुर्थविकल्पनिरासः	४३९ ८
प्राप्तियोग्यत्वमविसंवादित्वमित्यस्यनिरासः	४४१ २४
यौद्धाभिमतलक्षणान्तरनिरासः	४४२ १४
प्रमायालक्षणांतरनिरासः	४४३ १३
अज्ञातस्य प्रमात्त्वजातिमत्त्वस्य प्रमालक्षणत्वपक्षनिरासः	४४४ २
ज्ञातस्य प्रमात्त्वस्य लक्षणत्वे पिदोषः	४४५ ११
प्रमात्त्वं जातिरितिपक्षं निरस्यार्थावबोधसामर्थ्यं	
प्रमात्त्वं तदेवप्रमाल-	

क्षणमिति भाट्टसिद्धान्तनिरासः	४४८
सर्वलक्षणेपुसाधारणदूषणातिदेशः	४४८
प्रमाया अनिरुक्त्याप्रमाणखण्डनं	४५१

करणत्वनिर्वचनपूर्वपक्षः	४५१
करणलक्षणे पूर्वपक्षप्रतिषेधः	४५४
हस्तादेः परिशेषेण करणत्वसाधनम्	४५९
करणलक्षणे व्यर्थत्वं प्रसाध्यतस्य अव्याप्त्युद्भावनम्	४६०
कर्तृव्यापारविषयत्वं करणत्वमितिलक्षणे दोषः	४६१
प्रकारान्तरेण करणलक्षणं तत्खण्डनं च	४६३
करणलक्षणे विशेषणस्य सार्थ-	
क्यशङ्कनं तन्निराकरणं च	४६६
कर्तरिकरणव्यवहारस्य गौणत्वप्रदर्शनम्	४६८
कर्मेणि कर्तृव्यवहारस्येष्टत्व-	
शङ्कनं तन्निराकरणं च	४७०
क्रियाया अयोगव्यवच्छेदेन	
सम्बन्धिकरणमितिलक्षणनिरासः	४७३
सार्वकालिकायोगव्यवच्छेदविधक्षयालक्षणस्य	
नातिव्याप्तिरिति शङ्कनपरिहारः	४७६
अयोग्यवच्छेदस्य प्रकारान्तरेणार्थनिरासः	४७७
करणलक्षणे पौनरुक्त्यपरिहारशङ्कनदूषणं च	४७९
रोहिण्यसत्यादेः कृत्तिकोदयादिना	
स्य भावसम्बन्धेऽपि कार्यकारणमाया-	
भावात् करणत्वप्रसङ्ग इति शङ्कननिराकरणम्	४८०
सामग्रीखण्डनम्	४८२
सामान्याः कारणत्वाङ्गीकारणम्	४८३
करणलक्षणेऽव्याप्त्युद्भावनम्	४८५
करणलक्षणेऽसम्भयकथनम्	४८६
करणलक्षणस्यार्थान्तरनिराकरणम्	४८७
कारणलक्षणे विकल्पेपुदोषकथनम्	४८९

करणलक्षणेचतुर्थविकल्पनिरासः	४९१	३
व्यापारानिरुक्त्या तद्विशिष्टलक्षणानिरुक्तिं दर्शयितुं व्यापारविकल्पः	४९१	२५
लिङ्गपरामर्शे व्यापारलक्षणस्याव्याप्तिपरिहारशङ्का तत्परिहारः	४९२	१८
लिङ्गपरामर्शस्य निर्विकल्पकद्वाराऽनुमितिकरणत्वो- पपत्तेरन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिरिति शङ्कानिरासः	४९३	१४
अव्याप्तिपरिहाराशङ्कान्तर्भिराकरणे	४९६	८
व्यापारलक्षणे तज्जन्यत्वविशेषणेन शब्दश्रोत्रसन्निकर्षे- ऽव्याप्तिः	४९७	२५
शब्दस्यैव व्यापारत्वेकरणस्वकर्मत्वयोरेकत्र विरो- धस्याप्रयोजकत्वशङ्कानिरासः	४९८	१२
तदाश्रयः कारण व्यापारइति द्वितीयकल्पनिरासः	५००	५
करणलक्षणे फलाप्यभिचारित्वविशेषणस्य विकल्प्यखण्डनम्	५०२	११
व्यापारवतः फलाप्यभिचारइति करणलक्षणस्य प्रकारान्तरेण विकल्प्यनिरासः	५०३	८
करणप्रमाणयोः प्रकारान्तरेण लक्षणे बुद्ध्यादिष्वंसे- ऽतिव्याप्तिः	५०४	२४
उद्योतकरुतकरणलक्षणनिरासः	५०६	६
लक्ष्यस्वरूपापरिज्ञाने लक्षणस्यातन्त्रत्वम्	५०७	१
यद्वानेव प्रमिमीते इतिलक्षणे दोषान्तरकथनम्	५०९	९
यद्वानेवेतिलक्षणेविशेषणान्तरप्रक्षेपनिरासः	५१०	१६
व्यतिरेकमुखेन करणप्रमाणयोरलक्षणे दोषोद्भावनम्	५१२	४
चरमव्यापारवत्त्वं करणस्वमितिलक्षणनिरासः	५१५	३
चरमत्वविशेषणांशे दोषः	५१७	११
चरमत्वस्य प्रकारान्तरेण कथनेऽपि दोषकथनम्	५१९	१९
अतन्तरफलमिति करणमात्रस्य लक्षणान्तरनिरासः	५२१	१८
व्यापारदूषणम्	५२२	२३
प्रत्यक्षतयादिजात्यवाच्छिन्नप्रमा करणत्वप्रमाणत्व-	५३३	१८

मिति शङ्कः व्यर्थविशेषणासिद्धमिदं

लक्षणमिति दूषणम्

५२८

प्रमाणस्यैवलक्षणान्तरदूषणम्

५२९

प्रमाणविशेषलक्षणसङ्घटनातिदेशः

५३०

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणप्रयोजनविकल्पः

"

सजातीयविजातीयावर्तकत्वासम्भवेन विकल्पनिरासः

५३२

लक्षणस्य ज्ञातस्याऽज्ञातस्य धाव्यवच्छेदकत्वाऽसम्भवः

५३५

लघूपायेन सिद्धौ गुरुपाये प्रवृत्तिर्दोषः

५३७

द्वितीयविकल्पनिरासः

५३९

व्यवहारार्थं लक्षणमिति तृतीयकल्पनिरासः

५४३

चतुर्थकल्पनिरासः

५४३

पञ्चमकल्पनिरासः

५४३

विशेषाभिप्रायेण लक्षणत्वे विकल्प्य दूषणम्

५४४

भासमानसकलाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वमिति द्वितीय-

कल्पनिरासः

५४५

अभिप्रायाज्ञानमूलकशङ्कानिरासः

५४७

विशेषणान्तरशङ्कानिरासः

५४८

भासमानेत्यत्र लटो विवक्षितार्थत्वपक्षनिरासः

५५१

परकीयाशयसङ्घटनम्

५५२

पूर्वोक्तलक्षणे भासमानाकारेति स्थाने यस्यार्थस्येति

विशेषणप्रक्षेपेण लक्षणोत्थापननिरासः

५५३

प्राभाकरनयेनेष्टापत्तिशङ्कानिरासः

५५६

अतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः

५५७

लक्षणान्तरेऽपि दोषातिदेशः

५५८

प्रत्यक्षलक्षणेऽव्यभिचारिपदवैयर्थ्यम्

५५९

साक्षात्कारित्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वनिरासः

५६०

लक्षणकथनस्याऽन्यप्रयोजनकत्त्वशङ्का

५६२

शङ्कानिरासः

५६५

विकल्पपूर्वकं तस्या एव शङ्कानिरासः

५६५

लक्षणान्तरेऽप्युक्तदोषातिदेशः

५६७

द्वितीयकल्पनिरासः	५७०	१९
विधिव्यवहारसाध्यपक्षोक्तदोषस्य व्यवहारसाध्यपक्षे- र्षतिदेशः	५७२	२३
शास्त्रस्य शिष्याद्यन्ते हेत्वादिकथनवैयर्थ्यम्	५७३	२३
शास्त्रद्वैराश्यशङ्कान्तपरिहारश्च	५७४	२३
साक्षात्कारित्वानिरुक्तिः	५७८	१४
सविशेषार्थप्रकाशस्त्वमितिलक्षणस्यानुमितावतिव्याप्ति- परिहारशङ्का तन्निराकरणं च ।	५७९	२४
असम्भवादानाय दोषप्रदर्शनम्	५८१	८
विशेषशब्दार्थे दोषप्रदर्शनम्	५८२	१२
प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षलक्षणखण्डनम्	५८३	१४
उक्तदूषणस्य मादृमतेऽप्यातिदेशः	५८४	२०
कर्मकारकजन्यज्ञानत्वमपरोक्षत्वमिति लक्षणनिरासः	५८५	१५
प्रमित्तसोत्पत्तिनिवारकत्वमिति लक्षणनिरासः	५८६	२
अज्ञायमानासाधारणकारणकानुभवत्वं कारणविशेषणी- कृतमाधत्वं चा प्रत्यक्षत्वमिति निरासः	५८७	१५
अज्ञायमानासाधारणकरणकानुभवत्वमितितृतीय- कल्पनिरासः	५८९	१३
प्रभाकरशङ्कानिरासः	५९०	३
नियमविशेषणेन दोषपरिहारशङ्का तन्निराकरणं च ।	५९१	९
ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं प्रत्यक्षत्वमिति निरासः	५९५	२
विषयान्तरज्ञानाजन्यत्वं तदिति निरासः	५९५	११
स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्यधीत्वमिति लक्षणनिरासः	५९५	२२
स्वकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं साक्षात्त्वमिति लक्षणनिरासः	५९७	१६
पूर्वोक्तलक्षणे तत्त्वोपप्लवकारोक्तदूषणनिरासः	५९९	१७
षोडशाग्निकर्पेतराप्रयुक्ताविषयानियमं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणनिरासः	६००	१६
स्वरूपधीः प्रत्यक्षमित्यस्यानिरासः	६०१	२४
अनुपहितप्रतीतिः प्रत्यक्षमित्यस्य निरासः	६०४	२
व्याप्त्याद्युपहितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयस्तत्रत्य- क्षमितिलक्षणनिरासः	६०४	२३

अव्यवहितधीत्वंसाक्षात्वमित्यस्य निरासः,	६०५
प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वनिरासः	६०८
प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वे स्वाभिमतदोषकथनम्	६०९
साक्षात्वजातेः प्रत्यक्षगम्यत्वनिरासः	६११
प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वेऽनुमानविशेषे साङ्ख्य्योपपादनम्	६१२
व्यञ्जकाभावात्प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वाभावः	६१४
प्रत्यक्षत्वस्य विषयधर्मत्वनिरासः	६१५
प्रत्यक्षत्वस्य पदार्थान्तरत्वनिरासः	६१५
लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवर्तनीः प्रत्यक्षमित्यस्य निरासः	६१६
अनुमानादिव्यवच्छेद्यनन्तदसाधारणकारणाजनितानीः	
प्रत्यक्षमित्यस्य निरासः	६१७
शब्दानुमानोपामानजप्रमितिर्व्यतिरिक्तत्वे सति प्रमितित्व- मितिलक्षणनिरासः	६२०
उक्तनिषेधसमुदायवर्ततेसति एका प्रमाप्रत्यक्षमित्यस्य निरासः	६२२
एकशब्दार्थस्य विकल्पनिरासः	६२३
द्वितीयादिविकल्पनिरासः	६२४
एकत्रसमाप्त्यादिसङ्ख्याविधुरवृत्त्यनुमानादिप्रतियोगिका- न्योन्याभावत्रयं प्रत्यक्षलक्षणमित्यस्य निरासः	६२६
एकत्वस्य प्रतिव्यक्ति भेदे सत्तायागपि भेदप्रसङ्गः	६२८
द्वित्वादि यत्र न समाप्यतेऽभावत्रयं चास्ति तत्प्रत्यक्षमि- तिलक्षणनिरासः	६३०
काचिदपि त्रित्वव्यक्ति र्यत्र न समाप्यते तत्प्रत्यक्षमि- त्यस्य निरासः	६३१
उक्तविशेषणेऽप्यतिव्याप्तेरवारणम्	६३२
अनुमित्याद्यमात्रत्रयवती प्रमितिः प्रत्यक्षमिति नानुमित्या- द्यवतिव्याप्तिरिति दृष्ट्वा तत्रिवारणं च ।	६३४
प्रमितित्वस्य कादाचित्कत्वे नियामकं नास्तीति कल्पं निरा- कृत्य विकल्पपुरस्सरं नियामकास्तित्वपक्षस्य निराक- रणम्	६३६
नियामकस्योपलक्षणत्वपक्षप्रतिषेधः	६३८

अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारौ	६३९	११
प्रत्यक्षलक्षणखण्डनोपसंहारः	६४०	७२

अनुमानखण्डनारम्भः	६४१	२५
व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं लिङ्गत्वमिति पक्षे सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमित्यत्र सदेहस्य विशेषणत्वं उपलक्षणत्वं संशययो		
व्यवृत्तं वा न चकतुं शक्यम्	६४३	१
व्याप्यत्वमेव लिङ्गत्वमित्यस्यनिरासः	६४५	
प्रमाणान्तरेण साध्यनिश्चयेऽपि स्वार्थानुमाने पक्षधर्मत्वमि		
ष्टमिति शङ्कानिरासः	६४७	१२
विकल्पोपन्यासपूर्वकं साध्यज्ञापकत्वदूषणम्	६५१	२

अविनाभावो व्याप्तिरित्यस्यनिरासः	६५४	२
सार्वत्रिकः सम्बन्धः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिरित्यस्यनिरासः	६५४	२३
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरासः	६५५	
भेदाभेदमतावलम्बनेन शङ्कान्तनिरासश्च	६५८	४
सर्वेषां पदार्थानां भेदाभेदावेकरूपेणेतिनिरस्य रूपान्तरेण		
तत्कथने दोषः	६५९	२१
सामान्यप्रत्यासत्त्यङ्गीकारेऽपि व्याप्तिग्रहाऽसम्भवः	६६०	१०
कार्यवैलक्षण्येन कारणवैलक्षण्यमिति शङ्कानिरासः	६६१	२५
कृतस्यासम्भवेऽप्ययकारणभेदः कल्प्यत इति शङ्कानिरासः	६६३	५
अविनाभाव इत्यत्र नञोविनापदसम्बन्ध इति निरस्य भाव-		
पदेन नञः सम्बन्ध इति कल्पनिराकरणम्	६६६	३
यत्रापि पक्षवृत्तौ बाधकं तयोरन्ययो व्याप्तिरिति लक्षणस्य		
निरासः	६६७	९
विपक्षवृत्तौ बाधकमुपेत्यापि अन्यस्य व्याप्तित्वखण्डनम्	६७९	१३
द्वितीयविकल्पनिरासः	६७०	२५
बाधकोपेतसार्वत्रिकोऽन्ययो व्याप्तिरिति पक्षस्य बाधको-		
पेतान्वयो व्याप्तिरित्यस्य चनिरासः	६७१	१९
चतुर्थकल्पनिरासः	६७२	१२

उपमानशङ्कयो विपक्षवृत्तिबाधकत्वनिरासः	६७३
अनुपलब्धेर्बाधकत्वनिरासः	६७५
तर्कस्य बाधकत्वनिरासः	६७७
उदयनोक्तशङ्कानिरूपणम्	६७८
तत्परिहारः	६७९
ज्ञानस्याऽऽकस्मिकत्वशङ्कापरिहारः	६८२
इष्टे सत्यदृष्टकल्पना भेतिशङ्कानिरासः	६८३
व्याघातसाम्याभावाशङ्कान्परिहारः	६८५
व्याघाताभावाङ्गीकारेणशङ्का तत्परिहारश्च	६८८
तर्काणामनादिसिद्धव्याप्तिकत्वशङ्कापरिहारः	६९२
तर्काद्याघातावगमनिरासः	६९२
तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेऽनवस्थादोषः	६९३
व्यप्तिच्चाटशङ्क्याऽनुमानस्य दुष्टत्वम्	६९५
स्वभाषिकः सम्बन्धोऽव्याप्तिरिति पक्षखण्डनम्	६९६
स्वभाषिकशङ्कार्थविकल्पः	६९६
पण्णां विकल्पानां निरासः	६९७
अनौपाधिकः सम्बन्धोऽव्याप्तिरित्यत्र उपाधिखण्डनार्थं	
तत्स्वरूपप्रदर्शनम्	७००
उपाधिलक्षणस्य पक्षतरत्येऽतिव्याप्तिकथनम्	७०४
अक्रकापत्तिपरिहारार्थं साध्यव्यापकत्वस्य प्रकारान्तरे-	
णप्रतिपादनशङ्का तन्निरासश्च	७०७
सन्दिग्धोपाधित्वनिरासः	७१०
अनवस्थानिरासः	७११
सर्वज्ञनारायणप्रोक्तसाध्यव्यापकत्वनिर्वचननिरासः	७१४
निश्चितोपाधावपि साधनान्यापकत्वस्य दुर्ग्रहत्वम्	७१४
शाकादिन्वस्याऽनुगतत्वेऽपि दोषः	७१७
केवलव्यतिकहेतुपाधौ लक्षणाव्याप्तिः	७२२
व्याप्तिर्निश्चिदमुपेत्यापि दूषणम्	७२६

व्याप्तिः खण्डिता पक्षधर्मता खण्डयते ७२७
 सिपाद्ययिपितधर्मोऽधर्मोपक्षइति खण्डयित्वाऽनवधारितधर्मां

धर्मीपक्षइत्यस्य खण्डनम्	७२८	१६
ननवधारितेहतुविषयधर्मा धर्मी पक्षइत्यस्यखण्डनम्	७२९	७०
ननवधारणं विकल्प्य दूषणम्	७३०	१३
उपाद्यज्ञानत्वंसाध्यमित्यस्य दूषणम्	७३२	१६
शैल्या पक्षमभ्युपगम्य पक्षधर्मतानिरासः	७३३	६
व्याप्यस्य सामर्थ्यं पक्षधर्मतेति विकल्पनिरासः	७३४	४

उपमानखण्डनारम्भः साहचर्यज्ञानस्योपमानखण्डनम्	७३७	८
उपमानशब्दस्य करणेभावेच साधारण्यात् द्विधा वि- कल्प्य दूषणम्	७३८	१७
साहचर्यं ज्ञानस्योपलक्षणं विशेषणंवा उभययादोषः	७४०	९
सीमांस्काश्चित्तोपमानलक्षणनिरासः	७४२	६
आप्तवाक्याजन्यत्वेसतीतिविशेषणप्रक्षेपेऽपि दोषः	७४९	२४
लक्षणान्तरेऽपि दूषणातिदेशः	७४६	८
उदयनोदीरितोपमानलक्षणनिरासः	७४७	६
सङ्गतेरनवगतत्वंविकल्पनिरासः	७५०	२
संज्ञेतिविशेषणनिरासः	७५१	२
वाक्यार्थेतिविशेषणनिरासः	७५३	४
पूर्वोक्तलक्षणेऽतिव्याप्यन्तरम्	७५५	२०
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमाकरणमुक्तानुसन्धानमिति कल्प- निरासः	७५८	१६
सम्बन्धप्रमितेरुपमानफलत्वमेव	७५९	२३

शब्दप्रमाणखण्डनारम्भः ।	७६३	४
आप्तत्वानिरुक्तिः ।	७६३	१७
दोषरहितस्य पुंसो वाक्यमागम इति लक्षणेऽपि द्वीपः	७६६	७
यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाणामित्यत्राऽपि दोषत्रयम्	७६८	५
वाक्यत्वानिरुक्तिः	७६९	२
सुप्तिङन्तं पदमित्यस्य निरासः	७७०	६
वर्णाविभक्त्यन्ता. पदमित्यस्य निरासः	७७१	५
वर्णा इत्यत्र बहुवचनं विवक्षितं न बोधयथाऽपि द्वीपः	७७२	५

देवदत्तस्वित्पस्यापि पूर्वोक्तरीत्या पदत्वापत्तिः	७७५	६
विभक्त्यन्तमेव सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्यावहारिकं		
पदलक्षणमित्यस्यनिरासः	७७७	८
विशेषणान्तरप्रक्षेपेऽपि दोषः	७७२	३
यदुपाधिकीयलक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन		
निष्पन्नमिति लक्षणनिरासः	७८०	१२
अपौरुषेयं वाक्यमागम इति लक्षणनिरासः	७८२	११

अर्थापत्तिखण्डनम्

अन्यथानुपपत्तिनिरासः	७८२	२२
दूषितपक्षस्यैव पुनर्निराकरणम्	७८३	१८
प्रमाणयोर्विरोधानुपपत्तिरयोपत्तिरित्यस्यनिरासः	७८४	१८
प्रमाणविराधानुपपत्तेरप्यप्रकारान्तरेण दूषणम्	७८६	१०
अर्थापत्तेश्चतुर्धाधिकल्पनिरासः	७८२	४
चतुर्धाधिकल्पनिरासः	७९०	१५

योग्यानुपलब्धेरभावप्रमाकरणत्वखण्डनम्	७९२	११
योग्यस्वविशेषणांशप्रयुक्तदूषणम्	७९४	१९
तत्तद्विनाभूतविरहसहितेत्यादिलक्षणे व्यर्थविशेषणव-		
मुक्त्याऽसम्भवकथनम्	७९७	४
पुनः शङ्कान्तरनिरासः	७०१	११
अभ्युपेत्यदूषणोक्तिः	८०२	२५

प्रमाणाभासखण्डनारम्भेऽसिद्धस्य खण्डनम्	८०५	२३
हेत्वाभासान्तराणां नासिद्धान्तर्भाव इति नैयायिकशङ्का	८०७	१०
सिद्धसाधनस्यासिद्धेऽन्तर्भावः	८०९	७
विरुद्धस्यासिद्धतः पृथक्त्वम्	८१२	२
विरुद्धस्यपृथक्त्वेनैकान्तिकस्यापि न व्याप्तिव्यातिरेकरूपता	८१३	१३
सत्प्रतिपक्षस्यासिद्धितः पृथक्त्वं तत्स्वरूपं च	८१४	१८
वाच्यस्यासिद्धितः पृथक्त्वम्	८१५	१२
वाचस्पतिमतम्	८१७	८

हेत्वाभासत्रैविध्योपसंहारः	८१८	१५
नियमाक्षेपपरिहारौ	८१९	४
पृथग्दूषणत्वाभावशङ्का	८२१	११
अर्धाङ्गीकोरेणशङ्कापरिहारः	८२२	६
इति महापूर्वपक्षसमाप्तिः		
सिद्धान्तोपक्रमेऽसिद्धलक्षणनिरासः	८२५	१५
प्रत्येकपक्षशङ्कातत्परिहारौ	८२७	१९
अव्याप्तिपरिहारशङ्कापरिहारौ	८३०	१६
पुनः शङ्कापरिहारः	८३२	१३
विशेषणेऽपि दोषापरिहारः	८३३	१५
दूषणातिदेशः	८३४	२०
तर्काभावस्य हेत्वाभासान्तरत्वशङ्कापरिहारः	८३६	२४
<hr/>		
सूत्रोक्तसिद्धलक्षणनिरासः	८३९	१७
<hr/>		
विरुद्धखण्डनारम्भः	८४०	१९
अनैकान्तविरुद्धयोर्भेदशङ्कानिरासः	८४२	२५
अधिवक्षितनियमाऽनियमप्रतीतिनिरासः	८४६	४
विरुद्धस्यानैकान्तिकात् न पृथक् दूषणात्वम्	८४७	८
विरुद्धलक्षणखण्डनम्	८४९	३
<hr/>		
अनैकान्तिकखण्डनारम्भः	८५०	१९
विकल्पद्वयं निरस्य सपक्षविपक्षसाधारणत्वमनैकान्ति-		
कत्वमितिकल्पस्य निराकरणम्	८५२	१९
सद्धेतावतिव्याप्तितादवस्थ्यम्	८५५	९
सर्वसपक्षविपक्षेतिलक्षणे सर्वत्वस्य कुत्र विशेषणत्वमिति		
विकल्पनिरासः	८५६	२
वाचोयुक्तिनिरासः	८५७	१०
पूर्वोक्तहेत्वनुवादः	८६०	४
सामान्यविशेषलक्षणयोर्निरासः	८६१	९
प्रकारान्तरेणानैकान्तिकनिरासः	८६२	२

स्वस्वाभावचिरोच्चाश्रय इति वचनस्य तृतीयविकल्प- निरासः	८६५
सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणनिरासः	८६७
अन्यत्र दूषणातिदेशः शङ्कान्तरनिरासश्च	८७२
प्रकारान्तरेणानैकान्तलक्षणनिरासः	८७४
पुनरपि लक्षणान्तरनिरासः	८७५
साधारणव्यासाधारणस्वात्म्यन्ताभाधानधिकरणत्वमित्य स्य लक्षणस्य निरासः	८७७
असिद्धत्यादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्याभासोऽनैकान्तिक इति लक्षणनिरासः	८८२
साध्याव्याप्यतदभावाव्यासोऽनैकान्तिक इतिलक्षणनिरासः	८८४
<hr/>	
सत्प्रतिपक्षखण्डनारम्भः	८८६
तार्किकाभिमतघलशब्दार्थनिरासः	८९०
सर्वेति विशेषणे सत्प्रतिपक्षलक्षणेऽव्याप्तिः	८९२
पदान्तराद्यापपूर्वकलक्षणान्तरशङ्कानिरासः	८९५
प्रकारान्तरेण लक्षणनिरासः	८९६
पुनः शङ्का	८९९
शङ्कानिरासः	९०१
सत्प्रतिपक्षलक्षणान्तरनिरासः	९०३
लक्षणघटकप्रतीयमानत्वविकल्पनिरासः	९०५
द्वितीय तृतीय चतुर्थकल्पनिरासः	९०६
दूषणातिदेशः	९०७
लक्षणत्रयसाधारणदोषः	९०८
सत्प्रतिपक्षविशेषशङ्कानिरासः	९०९
विशेषणान्तरशङ्कानिरासः	९११
द्वितीयकल्पनिरासः	९१२
दोषान्तरोपपादनम्	९१४
विशेषणान्तरशङ्कानिरासः	९१६
अतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः	९१७

पुनः शङ्कान्तरनिरासः	९१९	९
यच्छब्दस्य विशेषपदेन सम्यग्धेऽपि दोषः	९२१	१३
विशेषणान्तरप्रक्षेपशङ्कानिरासः	९२२	११
अनुद्भावने विकल्प्य दूषणम्	९२३	२१
दोषानुद्भावनाद्यधारणशङ्कानिरासः	९२४	२४
विशेषणान्तरेणाऽसम्भवशङ्कनयाः परिहारः	९२७	२७
कालमाश्रमस्यन्धिसम्भावनानिरासः	९२७	२७
लक्षणमनूय दोषकथनम्	९२९	१९

कालात्ययापदिष्टखण्डनारम्भः	९३१	१४
याधितविषयइति लक्षणस्यत्रेधाविकल्पेषु आद्यद्वयनिरासः	९३२	३
द्वितीयविकल्पस्य खण्डनान्तरम्	९३३	४
तृतीयकल्पनिरासः	९३३	१५
तृतीये गौरवप्रदर्शनम्	९३४	१२
हे वाभासपदस्य सदृशार्थकत्वेऽपि दोषः	९३८	३
पक्षपदघटितेऽपि लक्षणे दोषः	९३८	२०
पूर्वोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः	९३९	२२
पक्षस्वाभिमतस्य त्रेधा विकल्पनानिरासः	९४१	१७
पक्षत्वेन प्रमितस्वमिति द्वितीयनिरासः	९४२	२४
पक्षत्वेन प्रतीतत्वमाश्रमिति तृतीयनिरासः	९४३	७
प्रतीतिविषयस्यस्योपलक्षणत्वेऽपि दोषः	९४६	६
हेतुस्वाभिमतत्वपक्षस्याऽपि निरासः	९४७	१६
याधितस्य लक्षणान्तरनिरासः	९४८	४
तद्यतिरिक्तत्वस्यत्रेधाविकल्पनानिरासः	९४८	१५
अन्योन्याभासस्यैकत्वेनातिव्याप्तिशङ्कापरिहारः	९४९	१६
पुनः शङ्कान्तरनिरासः	९५१	१६
धर्मिप्रतियोगिनोः प्रकृते वैलक्षण्यानिरूपणम्	९५४	१५
तादात्म्यप्रतियोगिकत्वंभेदस्य नेतिशङ्कानिरासः	९५५	२१
प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः		

अथद्वितीयः परिच्छेदः ।

निग्रहस्थानेषु प्रतिष्ठाहानिराण्डनारम्भः	९५९
स्वीकारपदार्थस्य विकल्प्य निरासः	९६०
देशकालपुरुषाद्यभेदेनस्वीकारपरित्यागयोर्दोषः	९६२

प्रतिज्ञान्तराण्डनम् ।	९६५
शक्तिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः	९६७
विशेष्योक्तिसमये विशेषणानुक्तिविचक्षानिरासः	९६७
अभितमकल्पनिरासः	९६९
विशेषणस्थानेविशिष्टोक्तिविचक्षया भङ्गः	९७१
प्रतिज्ञान्तरलक्षणेविशेषणपरम्परायामनुपपत्तिः	९७२

प्रतिज्ञाविरोधलण्डनारम्भः	५७४
व्याघातविचारः	९७५
एकत्र विरुद्धास्तित्वस्य प्रामाणिकस्या-	
प्रामाणिकत्वयोर्दोषः	९७८
स्वतोऽप्रमाणस्यापि परतः प्रामाणिकत्व-	
मिति शङ्कानिरासः	९७९
द्वयापादनशङ्कानिरासः	९८१
प्रतिबन्धा विकल्प्य निरासः	९८३
परिहारसाम्यं विवक्षितमिति	
द्वितीयकल्पनिरासः	९८४
दोषाणां सत्त्वेऽपि परिहारइति	
शङ्कानिरासः	९८५
समाधिसाम्यशङ्कानिरासः	९८७
प्रकारान्तरेण प्रतिबन्दीक्षण्डनम्	९८७
समानत्वाददूषणमपि नोद्भावनीय-	
मिति शङ्कानिरासः	९९०
विशिष्टस्यैवोद्भावनेऽपि दोषः	९९०
प्रतिष्ठाहान्यापत्तिनिरासः	९९२

अपसिद्धान्तखण्डनारम्भः	९९५ ३०
स्वेतिविशेषणेन दोषवारणशङ्कानिरासः	९९७ २
अप्राप्तकालत्वनिग्रहापत्तिः	९९८ १८
प्रथमं सधिशेषणोक्तेऽपि लक्षणे दोषः	९९९ १४
पुनर्लक्षणनिर्घचनेऽपि दोषः	१००० २
यच्छब्दप्रक्षेपेणापसिद्धान्तलक्षणानिरासः	१००१ २२
त्यागशब्दवलेनातिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः	१००२ २१
एकशब्दं प्रक्षिप्य लक्षणशङ्कानिरासः	१००४ ११
लक्षणान्तर उक्तदूषणातिदेशः	१००५ १७
दोषपरिहारशङ्कानिरासः	१००६ ६
अपसिद्धान्तस्य दूषणस्वोपन्यासनिरासः	१००८ १३
उक्तार्थानुवादः	१०१० ४
पूर्वानुमत्यैवाऽपसिद्धान्तोपन्यासश्रुति शङ्कानिरासः	१०११ २५
अनङ्गीकृताऽपसिद्धान्तदोषं प्रति व्याघात उद्भाव्य इति शङ्कानिरासः	१०१३ २०
व्याघातोद्भावने प्रतिज्ञाहान्यापत्तिः	१०१४ २२
प्रतिज्ञाहान्यापत्तिर्नेति शङ्कानिरासः	१०१५ १७
धिप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तदूषणत्वप्रसाधननिरासः	१०१७ ३
अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वसमर्थकोदयनमतारम्भः	१०१८ १०
उदयनमतखण्डनारम्भः	१०२१ १९
प्रतिदर्शनसिद्धमभ्युपगम्य पञ्चाक्षस्यागोऽपसिद्धान्त इति द्वितीयकल्पनिरासः	१०२२ २२
प्रमाणोपनीताभ्युपगममाश्रित्याऽपसिद्धान्तप्रवृत्तिरिति शङ्कानिरासः	१०२४ २१
दूषणाऽतिदेशोनिग्रहस्थानान्तरेषु	१०२६ ३

द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

किंशब्दार्थविचारारम्भः	१०२८ ६
द्वितीयविकल्पस्यैव प्रकारान्तरेण निरासः	१०२९ १४
किंशब्दस्य प्रश्नार्थकत्वनिरासः	१०३१ १६

विशेषपरः प्रश्न इति शङ्कानिरासः	१०३३
प्रश्नस्य प्रकारान्तरेणाभिप्रायनिरासः	१०३४
दूषणान्तरकथनम्	१०३६
परमतेऽप्यर्थत्वेऽपि स्वसिद्धान्तेन सत्यज्ञानमुत्पाद्य- मिति निरासः	१०३८
ज्ञानस्य यथार्थायथार्थत्वयोः सन्देह एवेति शङ्कानिरासः	१०४०
कल्पान्तरेऽपि दूषणातिदेशः	१०४१

तृतीयेः परिच्छेदः समाप्तः

अथ चतुर्थः परिच्छेदः

भावत्वस्रण्डनारम्भः	१०४३
अस्तिशब्दार्थविकल्पनिरासः	१०४४
भावत्वस्य लक्षणान्तरनिरासः	१०४६
भावत्वलक्षणे प्रत्यक्षप्रामिति विषयस्थनिवेशादिशङ्कानिरासः	१०४८

अभावत्वस्रण्डनारम्भः	१०५१
निषेधात्मकत्वनिषेधमुखेन प्रतीयमानस्वरूपविकल्पद्वयं निरस्य भावविरोधित्वमभावत्वमिति तृतीयकल्पनिरासः	१०५२
प्रतियोगिनिरूपणार्थीननिरूपणत्वमिति लक्षणान्तरनिरासः	१०५४
लक्षणे दोषान्तरकथनाय विकल्पद्वयमुपन्यस्य क्रमेण निरासः	१०५५
प्रतिश्लेष्यविशिष्टमेव यत्प्रतिभाति तदभावत्वमिति लक्षणनिरासः	१०५७

विशिष्टस्य विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नत्वं निराकृत्य तार्किकामिमताभिन्नत्वनिरासः	१०६०
विशिष्टत्वस्यातिप्रसङ्गवारकलक्षणान्तरनिरासः	१०६३
धर्मधर्मिसम्बन्धाः स्वतन्त्रापवैकबुद्ध्या- रूढा विशिष्टमिति लक्षणनिरासः	१०६३
प्रतीतिषलेनातिरिक्तधर्मिसिद्धिनिरासः	१०६६
विशिष्टनिरासे युक्त्यन्तरम्	१०६८

पक्षानासुदृशविशेषणनिरासः १०६९ २५

द्रव्यलक्षणखण्डनम् १०७० २२

गुणलक्षणनिरासः १०७२ ४

जातीतरानाशनाश्रयोऽकर्मरूपोगुण-
इति लक्षणनिरासः १०७३ १८

गुणाश्रयइतिद्रव्यलक्षणघटकाश्रयशब्दार्थविचारः १०७६ ३

समवायिकारणं द्रव्यमित्यस्यनिरासः १०७७ २१

सामान्यलक्षणखण्डनारम्भः १०७९ ११

सामान्यलक्षणस्थानुवृत्तत्वशब्दार्थविचारः १०८२ १८

नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वमितिल-
क्षणनित्यमनित्यं वेति धिकल्पयोः

प्रथमं निराकृत्यद्वितीयनिरासः १०८४ ४

विशेषलक्षणखण्डनारम्भः १०८६ १६

इतरव्यावृत्ततया धिगतोपाधिरेव

विशेषलक्षणमितिपक्षनिरासः १०८८ १९

सर्वसाधारणविशेषलक्षणदूषणम् १०८९ २५

सम्बन्धखण्डनम् १०९० २३

नियामकत्वस्य सम्बन्धस्यनिरासः १०९१ २२

कारणस्य कालयोगं प्रतिनियामकत्व-
मितिशङ्कानिरासः १०९३ २०

कार्यकारणयोः कालभेदाद्विषम्यनियामक-
त्वेऽविनिगम्यत्वापत्तिः १०९४ १६

सम्बन्धस्य भावरूपत्वेऽभावरूपत्वेचानुपपत्तिः १०९६ १४

साधारणखण्डनम् १०९८ १४

पतनप्रतिषन्धकार्यसाधारणत्वमितिनिरासः ११०० ८

अधिकरणशब्दस्थनानार्थत्वेऽपि दोषः ११०१ १६

अधिकरणशब्दस्य नानार्थत्वं दृष्टापत्तिनिरासः	११०२ :
अधः शब्दार्थविचारः	११०५
पृथिव्यभिमुखीदिग्वः शब्दार्थइत्यस्य निरासः	११०६
अन्यस्याधारार्थस्यानिरुक्तिः	११०९
द्वितीयकल्पनिरासः	११११
आधारत्वस्य साधारत्वेनिराधारत्वे च दोषः	१११३

विषयविषयिभावपण्डनम्	१११४
स्वभावशब्दार्थपण्डनम्	१११५
घटादेर्ज्ञानसाधारणधर्मत्वनिरासः	१११७
प्रतीत्याज्ञानज्ञेययोः सम्यन्धकल्पनानिरासः	१११८
विषयितायाज्ञानस्वरूपत्वेऽपि विज्ञानवादानिराकरणम्	११२०
तदीयस्वरूप विषयविषयिभावात्तर्भावे अनन्तर्भावे च दोषः	११२२
ज्ञेयसम्यन्धरूपधर्मस्य ज्ञानादभिन्नत्वामिति शङ्कानिरासः	११२२
ज्ञानजन्यफलाधारत्वं विषयस्वमित्यस्यनिरासः	११२४
तत्सम्यन्धत्वं विषयत्वं इति पक्षनिरासः	११२६
शालिकताधीयविषयलक्षणनिरासः	११२७
सौगतविषयलक्षणनिरासः	११३०
ज्ञानकर्मत्वं विषयस्वमित्यस्यनिरासः	११३२
लक्षणान्तरस्यैव निरासः	११३२
विशेषणं विशिष्टस्यैव न धूममात्रस्येति शङ्कानिरासः	११३४
दोषान्तरौद्धाटनम्	११३६
विनासम्यन्धान्तरं ज्ञानविशेषोविषय इति पूर्वोक्तलक्षणे ऽतिर्व्याप्तिकथनम्	११३७

भेदखण्डनारम्भः	११४१
स्वरूपभेदखण्डनम्	११४१ :
अन्योन्याभावपण्डनम्	११४३ :
भेदवादिशङ्का	११४४
भेदवादिशङ्कापरिहारः	११४६

प्रतियोगिस्मृत्यादिसहिताधिकरणत्वप्रतीतिर्भेदग्रहहेतु-

रिति शङ्कानिरासः	११४८ १०
स्मृतित्वस्य भेदप्रतीतौ प्रयोजकत्वनिरासः	११४९ १८
वैधर्म्यभेदनिरासः	११५२ ११
सप्रतियोगिस्वरूपभेदखण्डनम्	११५४ ९
धर्मान्तरभेदे खण्डनान्तरम्	११५६ २५
घटत्वादीनां पटाद्यपेक्षया भेदव्यवहारजनकत्वनिरसनम्	११५७ १५
अन्य एव कश्चिदमो भेद इति पक्षनिरासः	१११० १०
घटत्वादिवरेव भेद इत्यस्य खण्डनान्तरम्	११६१ १६
धर्मभेदेऽन्योन्याश्रयकथनम्	११६३ २०
भेदेभेदान्तरसत्त्वेऽसत्त्वे च दोषः	११६४ २४
भेदान्तरमन्तरेण भिन्नत्वमिति द्वितीयकल्पनिरासः	११६८ ३
उदाहरणविघटनम्	११६९ २४

उदयनमतानुवादः	११७० ८
घेदान्तिमतनिरसनम्	११७३ २
स्वरूपस्य भेदज्ञानविषयत्वनिरासः	११७४ २०
भेदशब्दार्थनिरूपणम्	११७५ २३
उदयनमतखण्डनारम्भः	११७७ २४
स्योद्यान्तरमनूय निराकरणम्	११७८ २३
प्रघाहवदेकभेदस्वीकारेऽपि दोषः	११८१ २४
स्योद्यान्तरनिरासः	११८३ ३
स्वरूपभेदलक्षणखण्डनम्	११८४ ९
विरुद्धयोरेकतररूपेण प्रतीत्याद्यदयकत्वंभङ्गः	११८५ २२
उदासीनत्वेन दृष्टस्य स्वरूपस्य भेदत्वमेवेतिशङ्कानिरासः	११८६ १४
अन्योन्याभावलक्षणखण्डनम्	११८८ १०
सामानाधिकरण्यविषयकविकल्पद्वयनिरासः	११८९ १५
तृतीयविकल्पनिरासः	११९१ २१
तृतीयविकल्पस्य प्रथमद्वितीयविकल्पखण्डनम्	११९२ १५
चतुर्थपञ्चमविकल्पनिरासः	११९४ ९
लक्षणेऽव्याप्तिकथनम्	११९६ ११

वैधर्म्यभेदलक्षणखण्डनम्	११९७
अपरोक्षभेदज्ञानस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वे घक्तव्ये सन्नि- कर्षस्य यः सम्बन्धः स एव भेद इति शङ्कानिराकरणम्	११९९

कारणत्वखण्डनारम्भः	१२००
अन्यथासिद्धिशब्दार्थविचारः	१२०२
अनन्यथासिद्धत्वस्यार्थान्तरनिरासः	१२०४
कारणत्वलक्षणाद्वयनिरासः	१२०६
कारणत्वस्यैव लक्षणान्तरनिरासः	१२०७
नियतत्वविशेषणे विकल्प्य दोषकथनम्	१२०९
पूर्वशब्दार्थविचारः	१२११
सामान्येकदेशत्वं कारणत्वमित्यस्य निरासः	१२१२
विलक्षणधर्मरूपकारणत्वस्याऽऽप्रामाणिकत्वम्	१२१४
कारणत्वस्य प्रत्यक्षत्वे दोषान्तरकथनम्	१२१८
व्यञ्जकानुगमेऽपि व्यङ्ग्यकारणत्वमनुगतमिति शङ्कानिरासः	१२२१
विकल्पेन कारणस्यानिर्वाच्यत्वम्	१२२४
रासभादिव्यावृत्तकारणलक्षणखण्डनम्	१२२६
समवायिकारणत्वनिरासः	१२२८

कालखण्डनारम्भः	१२३३
औपाधिकस्य कालनिष्ठविशेषस्य खण्डनम्	१२३५
अतीतानागतवर्तमानकालानां लक्षणान्तरनिरासः	१२३८
प्रागभाद्यप्रध्वंसलक्षणखण्डनम्	१२३९
वर्तमानकाललक्षणखण्डनम्	१२४०
चतुर्थविकल्पनिरासः	१२४३
काले वर्तमानत्वादिप्रयोजकोपाध्यन्तरखण्डनम्	१२४३

संशयखण्डनारम्भः	१२४७
संशयस्य लक्षणान्तरखण्डनम्	१२५०
संशयस्य निश्चयात्कारणविशेषप्रयुक्तवैक्षण्यस्य खण्डनम्	१२५२
सम्बन्धिकतो निश्चयाद्विशेषः संशयस्येति पक्षखण्डनम्	१२५५

संशयात्पूर्वं विशेषदर्शनासत्त्वेन संशयेऽप्यनुपपत्तिः	१२५७ २४
एकधर्मिणिष्ठत्वेनैव विरोधेऽनङ्गीकृते दोषपरम्परा	१२६० ११
अनुभवबलाद्वैलक्षण्यनिरासः	१२६२ १९

विरोधखण्डनारम्भः	१२६३ ६
सहपक्षस्य नियेधान्वय इति द्वितीयकल्पदूषणम्	१२६५ ९
दोषपरिहारशङ्कानिरासः	१२६८ ९
भाषाभाषयोः स्वरूपत एव विरोध इति शङ्कानिरासः	१२६९ १८
विकल्पस्य स्वरूपपक्षखण्डनम्	१२७० २२
द्वितीयविकल्पस्य विकल्पस्य खण्डनम्	१२७२ २०
चतुर्थकल्पनिरासः	१२७३ २२

तर्कखण्डनारम्भः	१२७६ २१
द्वितीयविकल्पखण्डनम्	१२८० ४
विपर्ययापर्ययसाधिनस्तर्कस्याभावशङ्कानिरासः	१२८३ ८
धास्तवव्याप्यत्वस्य प्रसङ्गाङ्गत्वाभावप्रपञ्चनम्	१२८५ १४
तर्कस्य लक्षणान्तरनिरासः	१२८७ ८
आत्माश्रयादीनां स्वरूपनिरूपणम्	१२९१ ११
तर्कान्तासप्रदर्शनम्	१२९४ १
विशेषणे वृत्तंऽपि दोषः	१२९७ २१
आत्माश्रयादेरनिर्वचनीयत्वम्	१२९९ १०
अन्यथाऽऽत्माश्रयत्वस्य दोषत्वशङ्कानिरासः	१३०० २१
प्रकारान्तरेऽपि दूषणातिदेशः	१३३३ १०
अन्योन्याश्रयचक्रयोरखण्डनम्	१३०६ ३
व्याघातानवस्थाप्रतिबन्दीनां खण्डनम्	१३०८ ५
आत्माश्रयान्योन्याश्रययोरदोषत्वम्	१३१० २
चक्रकव्याघातयोरदोषत्वम्	१३१३ १२
प्रसङ्गादुदयनमतेनिरासः	१३१४ २५
अनयस्यानिरासः	१३१८ ३
उपन्यस्तलक्षणेऽपि अव्याप्तिप्रदर्शनं तर्कान्तरप्रदर्शनं च	१३१९ ७
सोदाहरणमुत्सर्गलक्षणम्	१३२१ १४

सोदाहरणं कल्पनागौरवलक्षणम्	१३२५ ७
सोदाहरणमनौचित्यलक्षणम्	१४८ १५
अनौचित्यं प्रामाणिकान्यवहार्यत्वमवलम्ब्य शङ्कातन्निरासश्च	१३२९ १३
असद्यवहारस्वीकारेऽसत्स्यात्यापत्तिरिति शङ्कानिरासः	१३३१ २
असत्स्यातिस्थलखण्डनम्	१३३३ २३
बाधहृष्टान्तेन भ्रान्तिजाया चियः प्रमात्याभावशङ्का तन्निरासः	१३३५ १०
तर्काभासानामनिर्वाच्यतयोपक्रमः	१३३६ १३
पदार्थान्तरखण्डनेषु कर्तव्येषु युक्तेरुहप्रतिपादनम्	१३३९ ८
कठिनशब्दप्रयोगप्रयोजनप्रदर्शनम्	१३४१ १९
ग्रन्थस्योपादेयताहेतुप्रदर्शनम्	१३४२ २५

समाप्तं सूचीपत्रम् ।

विद्यासागरीसाहितखण्डनखण्डंसाधस्पष्टद्वयशुद्धीनां

बुद्धि-सूचीपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
प्रीतिः	स्रान्तिः	१	२
वाक्यार्थो	वाक्यार्थो	१	७
लोकलोका	श्लोकलोका	१	१८
रसाक्षाद्दृष्टक	रसाक्षादफल	३	४
हारस्यात्	हारवत्यात्	३	१७
अपरोक्षः	आपरोक्षः	४	२
व्येपुरु	व्ये पुनरु	४	१७
वाचतमो	वाचतमो	४	२१
अक्षेण	अक्षणे	४	२२
प्रकाशत	प्रकाशस्तद्व	४	२२
सिद्धं स	सिद्धस	४	२३
भाषो सउपा-	भाषी स उपा-		
धिर्यस्येस्त्वम्बध	धिर्यद्वत्यय	५	७
इति । स्थाणु	इति स्थाणु	५	१६
जैवं रूपं	जैवं रूपं	५	१९
प्रानस्त्वन्ना	प्रानस्त्वं ना	६	२
धारस्त्वं यतो	धारस्त्वमतो	६	३
प्रान	प्रानं	६	४
अधितया	अधिश्चा	६	५
अधित्व	अधित्वे	६	६
विरुद्धम्	विरुद्धे	६	६
द्राक्ष्यता	द्राक्ष्यता	६	११
तत्र तात्प	अव्यन्ततात्प	६	१७

एवं भूते	एवम्भूते	६
ततश्च कृ	ततस्स्यकृ	८
करणेनेत्या	'आमरणं' चेत्या	८
च गङ्गा	यतगङ्गा	८
यथोचितमिति	यथोचितमिति	९
मानेनापनु	मानेन प्रमाणेनापनु	९
शक्तेराव	शक्तेश्च वर	९
घाते ।	घाते. किं त्व	९
तत्र नयन्तः	तं, नयन्तः	१०,
प्रवातता	प्रघर्तिता	१७
रपरैस्तथा	रपरैरतथा	१७
जन्यस्य प्र	जन्यस्य प्र-	१८
तथाभू	रतथाभू	१८,
फलान्तर	कल्पान्तर	२२
त्यया स	त्ययाऽस	१५
मूलकथा	मूले कथा	२५
विधीयत	ऽमिधीयत	२५
प्रयोक्तव्यः	प्रयोक्तव्य	२६,
न, सम्भवति	सम्भवति	२६
गमकम् । हेत्वा	गमकं हेत्वा	३१,
विस्तारतो वा	विस्तरतो वा	३१
चकथैष्टव्या	त कथैष्टव्या	३२
गतव्या	गन्तव्या	३७
प्रमाणि	प्रामाणि	३८
दिति प्र-	दिति प्र	३८
तृतीयाया	तृतीयया	४०
त्यत आ	स्याह	४०
त्सिद्धिस्तसि	सिद्धिस्तसि	४०
स्वेच्छाकृ	स्वेच्छास्वीकृ	४१
व्यवा	व्यव	४१
ज्ञेयस्य सा	ज्ञेयसत्त्वसा	४२,

ज्ञातज्ञीका	ज्ञातज्ञी	४३	१९
घाहारः	घहारः	४४	२
घाध्यत्वे स	घाध्यत्वं स	४४	११
गम घा	गमावा	४४	१३
घाधितस्य	घाधितः तस्य	४४	१४
हाविच्छेदेनावस्था	हाविच्छेदेनानवस्था	४७	११
त्रिचतुराणिवेत्यादिबो-	त्रे	४८	१३
सरणेन	नुसरणेन	४८	१६
स्वरूपसत्त्वेनै	स्वरूपसत्त्वेनै	४८	१९
सत्ताज्ञा	सता ज्ञा	४९	२
न हानस्य	ज्ञानस्य	४९	३
इत्याश	इत्याश	५०	१२
विशेषे	विशेषे	५०	१३
हानिः वि	हानिरवि	५०	१४
कारणासत्त्वे	कारणसत्त्वे	५१	३
परत्वं	परत्वं	५४	६
घहाराय	घहारोप	५५	२३
मित्यस	मिति स	५६	६
तस्मिन्नि	तस्मिन्ने	५७	१२
नान्तर्माध्यं च	अनन्तर्माध्यं च	५७	१३
बुद्धिमि	बुद्धिमि	५८	१
मितिक	मिति हाफ	५८	२
नुमानस्य	नुगमस्य	५९	१५
कारणं	कारणत्वं	५९	१६
घटादिः	घटादिर्नघटादिः	६०	६
तस्य सत्त्वात्	तस्यासत्त्वात्	६३	११
सत्त्वोपादाने	सत्त्वापादाने	६३	२०
मित्यन्यथा	मित्यन्यथा	६४	२१
कार्योपपत्त्य	कार्योभावापत्त्य	६५	४
कारणयोः	कार्यकारणयोः	६५	११
इत्याह	माह	६६	९

तै प्रा	तप्रा	७०
रूपविशेषे	रूपाविशेषे	७०
विशेषोऽ	विशेषादविशेषोऽ	७०
गमकं	गमकं	७०
प्रागस्त	प्राक्स	७०
स्यापरसि	स्यायाध्यस्यापि परसि	७२
रचितं	राचितं ।	७३
क्षणत्वं च	लक्षणं च	७३
स्पन्न	त्पत्तिक्ष	७३
रणमि	रणस्यमि	७३
सत्त्वा	सत्ता	७५
णं कथं	णम् । कथं	७५
स य	सत्य	७५
थान्तग	थान्तं ग	७५
कर्तव्य	स्वीकर्तव्य	७६
त्वाशु	त्वात् शु	७६
इद्यति	इति	७९
विस्तारेण	विस्तरेण	८०
एवं	एव	८१
विघ्नि	अविघ्नि	८३
व्यप्य	व्याप्या	८३
यनविषयः	यताद्विषय	८५
धूमसन्दे	धूमसन्देहे साध्यवहिसन्दे	८६
स्वासि	त्वसि	८९
सिद्ध । ना	सिद्धाना	८९
इति । विशेषः	इतिविशेषः ।	८९
णाप्रवृ	णप्रवृत्ति	८९
प्रत्य	अप्रत्य	८९
घटं	घट	९२
त्त तद्वि	त्तितद्वि	९२
स्पेति	येति	९२

सिद्धे,	ऽसिद्धे:	९७	५
जडत्वम् ।	जडत्वे	९८	८
रविपय	राविपय	९८	१७
घा घ	घाऽघ	९९	१८
च्छेदो	च्छेदोऽ	९९	९
रेके द्वे	रेकेऽद्वे	९९	१०
दृश्ये	ऽदृश्ये	९९	१३
शब्दः	शब्दः	१००	१३
दशाया	दशायां	१०१	१
स्वयं किञ्चि	स्वयंकिञ्चि	१०१	६
शब्दत्वेन	शब्दत्वेन	१०१	८
प्रागपय	प्रागापय	१०१	१३
रेकभा	रेकभा	१०१	२५
कारण व्यापार	करणव्यापार	१०४	४
संस्कारात्मना	संस्कारात्मना	१०४	१०
अपदानं	अपादानं	१०६	१
कर्मत्वञ्च	कर्मत्वंच	१०५	५
गम्य	गम्य	१०९	१५
कोत्तर	कोत्तर	१०९	१८
'विशिष्ट	विशिष्ट	१०९	१९
ध्वंसस्यैव	ध्वंसस्यैव	११०	१६
दृष्ट	दृष्ट	१११	२२
चेष्टव्य	चेष्टव्य	११२	८
न्धस्वमिते:	न्धमिते:	११३	१
तत्त्वञ्च	तत्त्वत्त्वञ्च	११३	३
तेन त	तेन न त	११३	६
सम्यन्धत्वात्	सम्यन्धित्वात्	११३	९
मेयासिद्धेरिति	मेयासिद्धेरिति	११३	१७
गपम्य	गपम्य	११४	४
शून्यत्वं	शून्यं	११४	१५
सम्यन्धमिते	सम्यन्धमिते:	११५	१६

प्रमितिः	प्रमितेः	११५
भावात् । छ	भावात् छ	११५
धिष्णां भि	धिष्यामभि	११५
सबन्धिप्र	सम्यन्धप्र	११६
सबन्धि	सम्यन्ध	११६
घेतत्त्वं	घेतत्त्वं	११७
त्यपि सि	त्यपसि	११७
तमम्	तम्	११८
लक्षत	लक्ष्यत	११८
पदार्थप्र	पदार्थस्य प्र	१२०
दाष्टान्ति	दाष्टान्तिकं	१२०
स्वात्मनाऽ	स्वात्मनोऽ	१२०
घहारोऽ	घहारोऽ	१२२
न वक्ष्य	ना वक्ष्य	१२३
श्रुत्या	श्रुत्या	१२३
पत्तिमे	पत्तिर्मेव	१२३
प्रकाशतासि	प्रकाशताऽसि	१२४
काले वि	कालेऽवि	१२६
र्धथा वि	र्धथाऽवि	१२६
द्धेत्य	द्धेत्त्व	१२७
सतश्च	अतश्च	१२२
पथित्य	पथृत्य	१२७
प्रमाणत	प्रमाणत	१२८
तद्रूप	तत्तद्रूप	१२८
समान्य	सामान्य	१२९
प्रमेदत्व	प्रमवत्त्व	१३०
सत्त्वसिद्धिः	सत्त्वासिद्धिः	१३०
सत्त्वं सर्व	सत्त्वं सर्व	१३२
स्तथा नि	स्तथाऽनि	१३२
प्यनिर्वचनीयत्वसि	प्यनिर्वचनीयत्वेऽसि	१३२
चनीयत्व-	चनीयत्वा-	१३२

भवतु	तप तु	१३२	१५
द्वीत्यानि	द्वीत्याग्नि	१३२	१६
परागनभिधा	भिधा	१३२	३५
मते नि	मतेग्नि	१३२	१५
नार्हता	नानर्हता	१३३	१७
सत्या	सत्त्वा	१३३	१७
साधारणे	साधनं	१३३	१२
घोषा	घोषा	१३३	२२
पन्यास स	पन्यासः	१३४	१०
अनघस्थानात्	अस्थानात्	१३४	२३
रूपविषय	रूपश्चासौ स्थविषय	१३५	१२
बाधाविधा	बाधामिधा	२३६	१२
स्वत्या	स्वया	१३६	१६
सत्ता-	सत्ताऽ-	१३७	४
भेदप	भेदप्रप	१३७	१२
प्रश्नाप	प्रश्ना	१३८	१०
सिद्धिल	सिद्धिल	१३९	२
व्यभिधा	व्यभिधा	१३९	९
ज्ञानं चा	ज्ञानं चा	१३९	११
विषक्षा	विषक्षा	१३९	१७
पद्म	प्रश्न	२६९	२३
गन्धप्र	गन्धप्र	१४०	६
प्रश्नः	प्रश्नः	१४०	१४
गितेपिति	गितेष्विति	१४१	१४
घर्जिते	घर्जितेऽ	१४१	१७
निर्द्धर्मके	निर्द्धर्मके	१४१	१८
कार्यसिद्धेनैव	कार्यलिङ्गेनैव	१४३	१४
मात्रसि	मात्रयसि	१४३	१५
तदा प्र	तदाऽप्र	१४४	३
सा ऽप्र	साप्र	१४४	■
अपरस्पर	परस्पर	१४५	१७

गमता	गतता	१४६
घाकारानि	घाकारार्थानि	१४६
प्रमाणत्वं	प्रमाणत्वं	१४६
निवृत्ति	निवृत्ते	१४६
रसतोऽन्य	रसतोरन्य	१४७
भावना	भवना	१४७
तात्पर्याभासम	तात्पर्यास्तासाम	१४७
ऽस्मादादेः	ऽस्मदादेः	१४९
साधारण	ऽसाधारण	१५२
पेक्षसा	पेक्षासा	१५३
स्वरूपेभे	स्वरूपं भे	१५३
योऽपीति	धियोऽपीति	१५३
स्वस्याभेर	स्वस्य भेदं	१५४
न संकु	नाऽसंकु	१५५
तथाऽद्वै	तत्राऽद्वै	१५५
त्रा उप	त्राऽनुप	१५५
तत्प्रमा	ततप्रामा	१५६
भवति यात	भवति तन्मयायास्त	१६१
भेदे प्रा	भेदप्रा	२६१
सर्वाद्वैतश्रुतिप	सर्वमद्वैतश्रुतिः प	१६२
भगवन्त	भंगान्त	१६४
पक्षतया	पक्षयता	१६६
माशङ्का	मशङ्का	१६७
ताऽभेदं	ताभेदं	१६७
त्यत्तिस्तत्प्र	त्यत्तिप्र	१६९
वा चा	चाऽगृ	१७०
क्षे सं	क्षेऽसं	१७१
मत्त्वा ख्या	मन्ताऽख्या	१७२
तदृशा	अतादृशा	१७३
त्यापाद्यपा	त्यापाद्यापा	१७३
पुरुषनि	पुरुषं नि	१७५

द्वैतज्ञा	द्वैताज्ञा	१७७	१३
या भासनात्	यामानात्	१७७	१८
तद्वचनं	तिवचनं	१७९	२०
तत्साधकं मा	तत्साधकमा	१७९	२०
विषयमुख	विषण्णमुख	१८१	१५
चर उपप	चरोऽनुपप	१८२	१७
प्रमाणसिद्धस्य	प्रमाणस्व	१८४	६
भेदे हि	अभेदे हि	१८७	६
भेद-	भेदयला-	१८७	१३
यो भावः	भावः	१८७	२१
अतः स्वभे	अतोऽभे	१८८	५
आद्ये भेदे	आद्येऽभेदे	१८८	७
स्यादभेदे	स्यादन्त्ये भेदे	१८८	७
लक्षिताभेदो	लक्षितो भेदो	१८८	१२
तत्कतया	तत्कता	१८९	४
योगि व्या	योगी तद्या	१८९	५
प्रतीत्यभाव इति	प्रतीत्यभावे		
	प्रतात्यभाव इति	१८९	१०
नीलस्यानील	नीलस्य नील	१८९	२५
निरूप्यथ	निरूप्यत्वथ	१९०	३
पर्ययस्यद्वि	पर्ययस्येद्वि	१९०	२३
दोषस्तस्येतिस्थ	दोषस्तस्य स्व	१९१	१२
अपस्थ	अपस्थ	१९२	२२
धर्मित्वयु	धर्मित्वप्रयु	१९२	२३
रस्यास	रस्यापि स	१९३	१०
पञ्चम्या च	पञ्चम्या प्रथमया च	१९४	७
नुमयाद्वि	नुमयाभावाद्वि	१९५	२
निराससा	निरासात् । निराससा	१९५	११
प्रतीतिरैक	प्रतीतिरैक	१९५	१५
ओपलक्षयितुं	आपलापितुं	१९५	१९
प्रतीतावेना	प्रतीतावेवंता	१९५	२१

गोसादृश्ये	गोसदृशो	१९७
विशिष्टप्र	विशिष्टाप्र	१९७
न्योन्यभावो	न्योन्याभावो	१९९
व्यावर्त्ये स	व्यावर्त्ये स	२००
अन्योभाव	अन्योन्याभाव	२००
न्योपायावेनै	न्योन्याभावाभावेनै	२०२
बंधस्य	बंधस्य	२०२
न्तरापेक्ष	न्तरानपेक्ष	२०३
लेखनया प्र	लोचनया प्रमेयभेदप	
	र्यालीचनया च प्र	२०३
नाद्वैतश्रुते	नाद्वैतश्रुते	२०३
सङ्गतिरेवासङ्गतमयोप्यतयैव	सङ्गतिरेव, सङ्गत्ययो	
	ग्यतैव	२०५
भेदस्याप्रमा	भेदस्य प्रमा	२०५
पूर्वभेद	पूर्वपूर्वभेद	२०५
कालक्रमेण	काले क्रमेण	२०६
युमयत्परिगूहते	युगत्परिरमन्ते	२०६
तेमापाम	तेपाम	२०६
भेदास्वीकार	भेदस्वीकार	२०६
देव, द्वि	देव द्वि	२०६
मिश्रामिश्रे	मिश्रे	२०६
प्राग्लोपं धातुत्रयस्वा	प्राग्धातुत्रयस्य स्वा	२०७
कदोद.	कदोपः	२०८
नुवृत्तेन	नुवृत्तेन	२०८
इयुक्तऽपि	इत्युक्तेऽपि	२०९
पणाभावेनचस्त	पणप्रसङ्गेन स	२१०
तदा भेदा	भेदा	२१०
प्रमाणनीति	प्रमाणानीति	२१३
प्युष्णतयो	प्युष्णत्वानुष्णतयो	२१६
पूर्वप्र	पूर्वप्र	२१६
कत्याद्यै	कत्याद्यै	२१६

अनुष्णयं	अनुष्णत्वं	२१७	२
व्यधिकरणासि	व्यधिकरणासि	२१९	९
क्षुत्यान्यता	क्षुत्या जन्यता	२२१	६
तदज	तदज	२२१	७
तद्वत्त्वं च व्या-	तद्वत्त्वे च व्याघाता	}	२२१ १९
घातद्वैतं-कथ-	द्वैतं कथं पारमा		
मद्वैतं परिमा			
नरमार्थं	परमार्थं	२२२	५
द्वैतेनव्या	द्वैतेनव्या	२२२	१२
धर्मसिद्धि	धर्मसिद्धि	२२२	७५
इदयादृश्यत्वे	इदयादृश्यत्वे	२२३	२
मुद्दिश्य	मुपदिश्य	२२३	८
तत्त्वम्पदा	तत्त्वम्पदा	२२७	१३
द्रोहः स्या	द्रोहः तव स्या	२३०	१५
भवत्ये	भवतीत्ये-	२३१	५
प्यावृत्त्या	प्यावृत्त्या	२३२	१३
प्रत्यावृत्त्य	प्रत्यावृत्त्या	२३४	१८
तया तिप	नया नियतं तच्च निय	२३८	१८
स्तस्य	स्तस्य	२४०	११
किञ्चमा	किं भा	२४१	८
रागस्या	रागः इया	२४८	४
विशिष्टेपि	विशेषेपि	२४८	१३
शब्दज्ञानस्या	शब्दज्ञानस्या	२५५	१६
तद्यावृत्ति	तद्यावृत्ति	२५८	२
यद्यभिज्ञा	यद्यप्यभिज्ञा	२५८	२०
सामग्रीकत्वा	सामग्रीकत्वा	२५९	७
कोट्यन्तराना	कोट्यन्तरं ना	२६३	१०
द्वितीयतु	द्वितीये तु	२६३	२१
तत्ताविशिष्ट	तद्विशिष्ट	२६५	२१
द्वीपाधिका	द्वीपाधिको	२६८	१८
ज्ञातकार	ज्ञातकार	२६८	२०

न्यासेऽपि	न्यासे सति	२६९
प्रमात्तेति	प्रमेति	२६९
श्मयतीति	श्मयति	२७०
गत्येन	तत्त्येन	२७१
माणज्ञानमिति	माणमिति	२७३
समर्थेन	समर्थो न	२७३
करणार्थं	करणार्थं	२७६
सामान्याप्र	सामान्यप्र	२७८
होपश्चेत्	होपत्ये	२७८
यस्तुप्रकाशः	ऽयस्तुप्रकाशः	२७९
घटस्यपटस्या	घटस्याऽपटस्या	२८०
तत्तापैशिष्ट्यम	तत्तापैशिष्ट्यम	२८९
स्मृतिजस्य	स्मृतिर्यं	२९८
दनुभूतिर्य	दनुभूतस्य	३००
न्याति या	न्याति या	३०७
रादिशब्दा	रादिरादिशब्दा	३०९
समानप्रसङ्ग	समानः प्रसङ्ग	३१२
साध्यमिच्छा	साध्यतिस्ती	३२२
प्रमेयस्य न	प्रमेयस्यस	३२२
धर्मस्य	धर्मो त	३२३
सत्यस्यैषिषु	सत्यस्येषु	३२५
मनुभूते	मनुभूते	३३०
मेव न	मेव न	३४३
भाषामिदपटो न	भाषामिदपटो न ना	३५५
तत्राऽन्यु	तत्राऽन्यु	३६१
सत्येन न न	सत्येन न न	३६५
तत्राऽन्यु	तत्राऽन्यु	३६५
समाधेति	भाष इति	३६५
मेव न न	मेव न	३६५
यदादिद्वये वा	यदादिद्वये सामानाधिकरण्या	३६५
	भाषानुवृत्त्याऽप्यत्र	३६७

समेति	सामेति	३७२	१
इत्यघेघो	इत्याघेघो	३७६	७
इत्युनुयुक्ता	इत्युनुयुक्तो	३७६	८
यदविदूर	तदविदूर	३८१	२५
पात्त	पत्ति	३८६	२१
जन्यकल	जन्यं कल	३८७	१४
घयर्थ	घैयर्थ	३८७	१७
न्यतायत्ता	न्यवत्ता	३९०	४
तद्विशेषण	तद्विशेषणं	३९९	८
यालङ्गा	यलिङ्गा	४००	२०
तमिति	प्रतीति	४१६	२२
अस्मिन्प्रक्षे	अस्मिन्प्रक्षे	४२४	९
अप्रतीय	प्रतीयमान	४३०	१५
स्यात् विप	स्यात् । विप	४३२	१२
मा क्षातु	मौ क्षातु	४४०	२३
अधाधितानुभूतिः	अधाधितानुभूतिः	४४२	१४
नयेति स	नयेत्ति स	४४३	६
तर्कसंशयावि	तर्कसंशयावि	४४३	१३
अज्ञापमानो	अजायमानो	४४५	१
कचिदुपकप	कचिदुपलप	४४६	७
पादानपराऽथ	पादानपरोऽथ	४५४	१५
श्रुत्तानाम मेघ	श्रुत्तिनिमित्तमेव	४६६	१८
पेक्षया कर्तरि	पेक्षया । कर्तरि	४६९	६
तच्च	तच्च	४७५	१९
सत्त्वात्ऽक	सत्त्वात्क	४८२	१८
रेखलक्षणस्य	रेखलक्षणस्य	४८६	२
यदनन्तरं	यदनन्तरं	४८९	२
दर्शने परि	दर्शने परि	४९४	८
आद्येऽसिद्धिः	आद्येऽसिद्धिः	५०६	१४
सत्प्रमित	सत्प्रमिति	५०७	११
मुच्यते व्या	मुच्यते किंवा व्या	५०८	७

व्यातरेकेण	व्यतिरेकेण	५११
अथ यां प्रमाय	अथ यां प्रमां य	५१२
कारकापक्षया	कारकापेक्षया	५१९
निमित्तं	निमित्तं	५२७
विषक्षिता	विषक्षिता	५२७
तस्यालेख्यं	तस्यालेख्यं	५२८
भालेख्यं	भालेख्यं	५२८
स्यालुण्णाख्यानस्येति	स्यालुण्णाख्यानस्येति	५३३
तद्योन्यापोहेन	तद्योन्यापोहेन	५३४
तथैषदं	तथैषदं	५३७
सिद्धिविपरीतं	सिद्धेः विपरीतं	५३८
यथा प्रति	यथाप्रति	५३९
सित	सति	५४३
विशेषण	विशेषण	५५१
तस्मिन्नेषदांशो	तस्मिन्नेषदांशो	५५९
जिहासो	जिहासो	५६३
स्पर्धमेव	स्पर्धमेव	५६९
अराग्यु	अराग्युन	५७६
सप्तछात्रं	सप्तछात्रंभ्यपी	५७६
पितृधादिति	पितृधादिति	५७८
विशेष	विशेष	५७८
नुमायादिख्यातिः	नुमायादिख्यातिः	५८२
ज्ञानं वि-	ज्ञानं	५८३
तदुपपत्तः	तदुपपत्तेः	५८४
आग्ये क नृपं	आग्ये नृपं	५९६
वहयते	वहयते	५९८
सन्निवर्तय	सन्निवर्तय	६००
सन्निवर्तय	सन्निवर्तय	६०२
स्याप्यपराध	स्याप्यपराध	६०४
स्याप्यपराध	स्याप्यपराध	६०९
स्याप्यपराध	स्याप्यपराध	६११

साङ्ख्यमजा	साङ्ख्य आ-	६१३	४
पदार्थोत्तयम	पदार्थोत्तयम	६१५	२२
घनुपपत्तिरि	घनुपपत्तिरि	६१६	१३
मधतीन्द्रिया	मधतीन्द्रिया	६१९	४
कथयितुं	कथयितुं	६२१	६
रक्षे गुणतय	पक्षेऽगुणतया	६२४	२४
परित्यागन	परित्यागेन	६३१	२०
वन्तर्माव्य	वन्तर्माव्य	६३५	१४
लक्ष्णोपस्था	लक्ष्णोपस्था	६४८	१३
ग्रहणस्य कर्तुम	ग्रहणस्य कर्तुम	६४७	१८
कचिद्देशेऽप्यदाऽपि	कचिद्देशेऽप्यदाऽपि	६५१	८
कर्तुमशक्यमात्मनः सं	कर्तुं शक्यमात्मनः सं	६८१	९
अस्त्यात्मनोपो	अस्त्यात्मनोपो	६८२	७
शङ्कते	शङ्कते	६८२	१७
घट्टिव्यभिचारदर्श	घट्टिव्यभिचारदर्श	६८३	८
प्रागुपक्षित	प्रागुपक्षित	६८४	५
क्रमणादिति एवं	क्रमणादिति । एवं	६८४	१५
घः सनुचये व्या	घसमुचये व्या	६८५	१३
अनादित्वसिद्धे	अनादित्वसिद्धे	६९१	११
शमयिष्यन्तीति	शमयिष्यन्तीति	६९१	१७
आतव्याते	आतव्याते	६९७	२०
अन्तत इति	अत इति	६९८	१५
पानातिरि	पानातिरि	६९८	१७
मेकस्याः सा	मेकस्मात्सा	६९९	२१
निषेधत्वे	निषेधत्वे	७०३	२२
विशेषितेऽपि	विशेषितेऽपि	७१२	२०
पुरुषपश्याम	पुरुषपश्याम	७२०	१०
काः पक्षा	काः । पक्षा	७२७	१४
प्रमेयत्वस्याहेतुत्व	प्रमेयत्वस्याहेतुत्व	७३३	७
त्वशक्तिविशेष	त्वं शक्तिविशेष	७३४	२१
सैव वाऽस्मृ	सैव वा । स्मृ	७४२	१०

गोसदृशोयोग	गोसदृशो ग	७४७
विश	विशे	७४८
यद्यथा दृष्टा	यथादृष्टा	७४९
विशेषणे च व्या	विशेषणे चाऽव्या	७५०
मव्यात्पत्त्व	मप्यात्पत्त्व	७५१
शवकारा	शवकारा	७५२
शवकारं	शवकारं	७५३
घश्यद्वयम्भा	घश्यम्भा	७५४
तस्या सत्या	तस्या सत्या	७५५
स्तथाऽन्वयत	स्तथाच यत	७५६
त्तेरभाव	त्तेरभाव	७५७
व्याप्तावपा	व्याप्तावपाधि	७५८
खण्डयिष्यते	खण्डयिष्यते	७५९
सोऽपि	साऽपि	७६०
हेत्वन्तरनि	हेत्वन्तरं नामनि	७६१
तच्चानिर्द्वन्द्वश	तच्चानिर्द्वन्द्वशक्य	७६२
अथाच्यते	अथाच्यते	७६३
विरुद्धादित्वादिल	विरुद्धादिल *	७६४
सविशेषेण स	सविशेषेण स	७६५
सपक्षाव्यपके	सपक्षाव्यापके	७६६
सूक्ष्म	सूक्ष्म	७६७
तर्तते	तर्तते	७६८
सपक्ष एव यो	सपक्ष एव न } तर्तते यो }	७६९
अथाग्रे	आगतो	७७०
किञ्चैवमसि	किञ्चैवमप्यसि	७७१
साधारणोऽनै	साधारणोऽनै	७७२

* ८३५ पृष्ठस्य ९ पंक्तौ “उक्तातिव्याप्ति परिहाराये”त्यादि-८ पृष्ठस्य ४ पंक्तौ “अथमे इति” इत्यन्त शाङ्करीविद्यासागरीरेकति एव पाठ उपलभ्यते । लेखनशैली नु शाङ्करीत्व न प्रमापयति यि सागरीस्य एवांश प्रमादाच्छाङ्करी मिथित इत्यनुमीयते ।

तत्सङ्गृहीत	तत्सङ्गृहीत	८७७	१६
किमव्यति	किं व्यतिरे	८७९	१५
तदभाववन्मात्र	तदभाववन्मात्र	८८५	२१
केनचिदिति	केनचिदिति	८८७	१४
अन्यः क्वा	अन्यः क्वा	८८७	१५
भाव योधते	भावबोधने	८८८	१२
समयलत्वाभि	समयलत्वाभि	८९०	५
हेत्याभासान्तर	हेत्याभासान्तर	८९०	१२
यत्प्रति	सत्प्रति	८९०	२०
धर्मिणोवि	धर्मिणोवि	८९६	१०
धर्मिणोवि	धर्मिणोवि	८९६	१५
सादृश्य	सन्दिग्धा	९०२	२४
यत्सम्यन्धितया	यत्सम्यन्धितया	९१६	७
पूर्वकालानु	पूर्वकालानु	९२२	२४
प्रत्यक्षतिष्ठत	प्रत्यक्षतिष्ठते	९२५	८
प्रमुदितो	समुदितो	९३७	२
तथास्व	तथास्व	९४२	७
नवकाशात्	नवकाशात्	९५२	१३
लयमित्यादिति	लयमियादिति	९५३	२०
धूमानालुमान	धूमानालुमाना	९९१	२२
ममाश्रयपगन्तु	ममाश्रयपगन्तु	१०००	४
व्युत्थातुं	व्युत्थातुं	१००८	१६
सिद्धान्तनाव	सिद्धान्तानव	१०१३	१
किमुवक्तव्य	किं वक्तव्य	१०१३	११
माश्रयणीय	माश्रयणीयं	१०१९	६
ध्यानप्पत्त्यु	ध्यानप्पत्त्यु	१०२६	१६
मेलकमितिअणावत्	मेलकं मिथश्चम ।	१०६१	११
विलुप्तैवस्व	विलुप्त, एवं स्व	१०६४	११
धैव	धैव	१०८७	१५
अधिगतो द्विती	अधिगतइति द्विती	१०८८	१०
वैधर्म्यान्तर	वैधर्म्यान्तर	१०८८	२३

संयोग	तत्संयोग	१०९६ १६
असिद्धमे	असिद्धिमेद	११०२ २२
माधारो	घाऽऽधारो	११०४ १८
चन्द्रध्रुवा	चन्द्रध्रुवा	११०७ २३
झोलायमानो	झोलायमानो	११०८ ८
पुरुषपेक्षया	पुरुषाऽपेक्षया	११०९ ३
सिद्ध्यर्थं तत्	सिद्ध्यर्थं तत्	११२६ १८
विवक्षितमुत	विवक्षितमुत	११३१ १४
न्यरूपमि	न्यरूपयमि	११३२ १९
तथा भवतु	तथा । भवतु	११३४ २३
रित्याद्यर्थं	रित्याद्यर्थं	११४० ९
व्यवस्थिते त	व्यवस्थितेषु त	११४१ २३
पटो भवतीत्यत्र	पटो न भवती	} ११४४ ६
ज्ञानमात्रं	त्यत्र ज्ञानमात्रे	
दृत्वादि	घटत्वादि	११६२ ८
प्रतिगी	प्रतियोगी	११६७ ९
निरपेक्षां	निरपेक्षाणां	११७३ २०
नोत्क्षेपणंति	नोत्क्षेपणं	११७६ ५
कधर्मं स	कधर्म्यस	११७६ ८
दुपणमपि	दुपणमपि	११७९ ९
पपादानायो	पपादनायो	११९३ १९
वक्तव्य	व्यक्त	११९४ ३
कारान्तरस्य	कारान्तरस्य	११९४ १८
निर्धमि	निर्धटमि	११९४ २२
गिफस	गिस	११९५ १६
ण्यत्वमात्रं	ण्यमात्रं	११९७ ४
कालिकमिति	कालिकत्वमिति	११९७ ५
स्समानाधिकृतो	स्समानाधिकृतो	११९७ ११
व्यस्मादि	व्यस्मार्पीदि	११९८ ५
सूत्रं तु	सूत्रं तु	११९९ ८
त्वसभि	सभि	११९९ २०

चिरापध्वस्ता	चिरानन्वयप्रध्वस्ता	१२६० १०
वैयधिकरणेऽप्यु	वैयधिकरण्येऽप्यु	१२१५ १४
अयत्त्वप्र	अयप्र	१२२२ १०
पटाकारेण	पटकारणे	१२२३ १३
पूर्वमात्र	पूर्वभावभात्र	१२२६ १३
सामग्न्या सा	सामग्न्याः सा	१२२८ ११
सामग्री	सामग्री	१२३० ११
शालत	शाल	१२२९ १५
उत्तमानमधि	उत्तमानमधि	१२३३ २०
एवतीतो	एवाप्तीतो	१२३५ ५
यत्वे	यत्वे	१२४१ १७
अनुयुक्ते	अनुयुक्ते	१२४६ १६
विषय	विषय	१२४८ २१
मानरूपवस्तरका	मान उत तरका	१२४८ २२
पाधेदर्शयितु	पाधेदर्शयितु	१२५६ २
विशय	विशेष	१२५६ ३
भाविप्रध्वंस	भावप्रध्वंस	१२७३ २३
इत्यर्थः । अग्या	इत्यग्या	१२७८ ९
अतिव्यापक चेह	अतिव्यापकं च } येन	१२७८ १३
गहृष्टेति येन		
व्याप्तेरिय	व्याप्तेरेव	१२७९ ८
सहकारणत्वेन	सहकारणत्वेन	१२७९ २१
स्वीकृततया-	स्वीकृततया-	१२८१ ६
पर्यनुयोज्यो	पर्यनुयोज्यो	१२८७ १९
गतत्वाद्	गतत्वाद्	१२८८ २१
तद्यो	तद्यो	१२८९ १५
यश्चोभयोरि	यश्चोभयोरि	१२९० २१
प्रमाणिक	प्रमाणिक	१३०३ ३
तर्केऽन्तर्भा	तर्केऽन्तर्भा	१३२४ ६
येन प्रमित्सति	येन प्रमित्सन्ति	१३२८ १
भ्रातयेव	भ्रान्तयेव	१३३० १३

स्वगुणत्वादि	स्तुगुणत्वादि	१३३४ ११
तर्ह्यप्रमाणिकाव्यव	तर्ह्यप्रामाणिकव्यवह	१३३४ १५
ताद्य	तथा	१३३४ १९
स्तिर	तिर	१३३५ ७
इतां विस्तर	स्तां विस्तर	१३३७ १३

शोधनकाले एकमेवादशपुस्तकमशुद्धिबहुलमासीत् इति या
 वच्छफ्यं प्रयत्नेन शोधनं मकार्षे ततः परमपि या अशुद्धयोऽवशिष्टा
 तासां निरूपणं शुद्धिपत्ररूपेणेदं निर्मितमस्ति । नचैतावता सर्वा
 त्मनाऽयं ग्रन्थः शोधित एवेति मन्तव्यं परीक्षकैः । बहुषु स्थलेषु
 असंलग्नो भागो ऽगत्या यथादर्शमेव संस्थापित इति विज्ञापयति
 सशोधक ।

शुद्धिपत्रं समाप्तम् ।

खण्डनखण्डखाद्यधृतग्रन्थान्तरस्थवचनानां उपलब्धस्थ-
लानामनुपलब्धस्थलानां च ग्रन्थकारनामसाहितम् ।

सूचीपत्रम् ।

सप्रयोजनमनुयुक्तो (न्यायभाष्य)	२५	१७
२४ प्रचतुरङ्गानजन्मनोनाचिकामतिः (श्लोकवार्तिक)	६१	४७
२५ माशामोदकतृमाये येचोपार्जितमोदकाः ।	६६	२२
२६ अप्रत्यक्षोपलम्भस्य (बौद्ध)	८८	५
२७ प्रमाणवन्त्यदृष्टानि (श्लो. वा. ३७४)	१२२	४
२८ बुद्ध्या विविच्यमानानां (लङ्गुनवतार)	१२५	७
२९ स्मरस्परविरोधेहि (कुसुमा.)	१२९	१६
३० एकमेवाद्वितीयं (छान्दो. ६।२।१)	१४५	१७
३१ नेहानाऽस्तिकिञ्चन (बृह. ६।२।१)	१४५	११
३२ सत्यन्तास्त्यपिह्यै (श्लोकवार्तिक)	१६८	२
३३ द्वितीयाद्वैभयं भवति (बृहदारण्य १।४।२)	२१९	२०
३४ नैयातर्केणमति (कठ. (२।९)	२२३	१३
३५ स्वल्पमप्यस्यधर्मस्य (भग. गी. २. ४४)	२२४	१४
३६ प्रमाणमत्रिसंवादि	४३२	९
३७ मन्त्रायुर्ध्वप्रामाण्यवच्चतत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् (गौतमसू.)	४६९	१
३८ प्रत्यक्षायगतेऽपि दहने (तत्त्वोपप्लवकार)	६८६	७
३९ सम्यग्बर्तमानं चपृष्टाते बभ्रुरादिना (श्लो. वा.)	६९९	२२
४० लक्षणस्याभिधानन्तुकेनांशोपयुज्यते (श्लो. वा.)	६४०	१५
४१ एको भावस्तत्त्वतोयेन दृष्टः सर्वमावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः	६५८	१२
४२ एकसाध्याविनासावेमिषः सम्यग्बद्धन्ययोः (श्लो. वा.)	६७००	१४
४३ व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः	७००	२०
४४ अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीधकाः	७०१	१
४५ यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनाऽपि शङ्काते	७०१	४
४६ याधेनयोपाधिरुपस्थितां अन्येनघेति न कश्चिद्विशेषः	७०५	२
४७ सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् (पाणिनि)	७७०	६
४८ वर्णोविभक्तवन्ताः पदम् (गौतमसूत्र)	७७०	६

विभक्तिश्च (पाणिनि)	७७१
प्राग्दिशोविभक्तिः, "	७७१
बाधोद्धोपाधिरुन्नीयतेऽन्यथाचेति न कश्चिद्विशेषः	८१५
घाचस्पतिमतम्	८१७
यत्राऽनुकूलतर्कोनास्ति सोऽप्रयोजकः	८३५
निश्चितौ हि वादं कुरुतः	९२९
यत्रोभयोः समोदोषः (तन्त्रवार्तिक)	९८८
प्रमेयताचतुलप्रामाण्यवत् (१म. १भा. १६ सू.)	९९२
समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात् अभ्युपगतं ताव- द्भवता नास्मत्पक्षे दृष्टान्तोऽस्ति (न्यायवार्तिक)	९९३
नहि शास्त्रभ्रयाधादा भवन्तीनि रिक्तस्य जन्तो र्जातस्य गुणदोषमपश्यतः (सौगतः)	१०१७
तत्रकश्चिद्विद्वाह शास्त्रमनाश्रित्य (उदयन)	१०१८
परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः (कुसुमाञ्ज.)	१०४१
अत्यन्तासत्यपि ह्यानमर्थेऽशब्दः करोति हि (श्लोकवार्तिक)	१०४७
अधःशब्दनिगद्यं किं किञ्चोर्ध्वमभिधीयते (पराशर)	११०५
य एवार्थो यस्यां संविदिभासते (शालिकनाथ)	११२७
बौद्धधिकार (उदयन)	११७०
यदाहैको घस्तुनः प्रतियोगितेति. (कुसुमाञ्जलि.)	१२६३
लब्धरूपं क्वचित्किञ्चित्तादृगेव निपिद्यते	१२६३
अयमेव हि भेदहेतुर्वायद्विरुद्धधर्माध्यासः करणभेदश्चेति	१२७०
यत्रोभयोरित्यादिना (श्लो. वा)	१२८९
दुःखजन्मप्रवृत्तिद्वयं गौ. सू. २	१३१३
तस्मादयोधात्मकत्वेन युद्धेः प्राप्ताप्रमाणता (श्लोकवार्तिक)	१३२२
विपवृक्षोऽपि सम्यग्ज्ञं स्वयं छेत्तुसमाप्नोति	१३३५

विद्यासागरीस्थ-ग्रन्थान्तरवचनानां उपलब्धस्थला-
नामनुपलब्धस्थलानां च ग्रन्थकारनामसहितं

सूचीपत्रम् ।

	पृ.	प.
फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम् (मीमांसासूत्रम्) (जैमिनि)	३	४
सिद्धन्तुनिवर्तकत्वात् (पातञ्जल, महाभाष्य)	३	२२
यस्यैव यो गुणो न स तं तद्गुणं च समाना (तत्त्ववित्)	४	१०
भक्तिगुणस्यापि भास्वरूपपरपर्यायस्य (न्यायमुक्तावली)	४	१३
साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः	५	६
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते	८	१४
धाक्पतिश्चक्षुष्पतिः नै. उ. शी. अ.	९	१२
न्यायचैचयमीशस्य मन्त्रव्यपदेशमाफ् (कुसुमाञ्जलिः)		
(उदयनाचार्यः)	११	४
आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च	११	६
समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः	१२	२
विघर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः (अमरकोशः)	११	३
सर्वेषां सर्वदा यत्र धी. स्यात्तत्र न धाधनम् । श्लोकवार्तिकम्	४३	१२
भाषाततो न हृदयत इति सर्वत्र कालक्रमेणापि न द्रव्यत इति को नियन्ता । (कुसुमाञ्जली) (उदयनः)	४४	९
भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यव- न्मतः (कुसुमाञ्जलिः) (उदयनः)	६०	११
नह्यभावस्याऽकारणत्वेप्रमाणमस्ति (कुसु.) (उदयन)	६०	१७
निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्या वक्ष्यकत्वात् (कुसु.) (उदयन)	६१	८
स्वपक्षदोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोष प्रसङ्गोमतानुष्ठा । (गौ. सू. अ. ५ आ. २)	६९	११
हे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशनाः ।	७४	१३
संवृतेर्ननुसत्यत्वं सत्यभेदः कुतोऽन्वयम्	७५	४
उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्योत्पत्तावप्रभुत्वेन (कुसु.) (उद.)	१०३	१६
यूर्यारयो नदी । वृद्धिपदैश्च । अदेक्षुणः (पाणिनिः)	१११	२४
गाढुटादिभ्योऽङिण्डित् (पा. सू.)	१२०	७

तत्परत्वात्परत्वाच्चनिर्दोषत्वाच्च वैदिकम् ।	१४८
अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रं ततः परम् ।	१५४
इहजन्मनि केषाञ्चिन्नतावदुपलभ्यते । योग्यवस्था-	१६४
अग्रजं वा दशग्रीवमनुजं वा विभीषणम्	१६८
पदमन्नातसन्दिग्धं प्रमिद्धैरपृथक् श्रुति (श्लो. वा.)	१७१
वैतपत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेन सम्बन्धः भीमांसू. १।१।५ जैमिनिः १७८	
आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ग्रहसू १ अ. ४ पा. १	१२५
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये	२२५
अखावान् लभते ज्ञानम्	२२७
सकृच्छूषणमात्रेण पिशाचकषदाप्नुयात्	२२७
तस्याऽहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् (म. गी.)	२२८
यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति	२२९
इवाभयव्यवच्छेदोचि (लक्षणावली) (उदयन)	२३१
यथोक्तोपपन्नच्छल- (गौतमसू.) आ अ. १)	२३४
सामान्यलक्षणमुक्त्वा (श्लोकवार्तिक)	२३७
माघमासेरटन्त्याऽऽपः	२५४
अनवस्थितोभयकोटि (न्यायकन्दली)	२८०
वाशब्दोऽपि धिकल्पार्थो (एके)	२८१
प्रमाणवत्त्वादायातः	२८६
गृहीत्वाचस्तु सद्भावं	३०२
पदमभ्यधिकाभावा	३०२
दोषोक्षप्रहणेहेतु	३०
हेत्वभावेफलाभावात् (तत्त्वविवेक)(मण्डनमिश्र	
प्रसक्तानुप्रसक्तिस्तु	३०७
नहि साध्यसमोहेतुः	३१६
क्षीरेदध्यादियन्नास्ति	३२२
नारितापयसोदधि	
गवि योऽद्याद्यमायस्तु	
शिरसोऽवयवा निम्ना	
शशशृङ्गाद्यभावे न	३३४
परस्परविरोधेहि (कुसुमा) (उदयन)	३६१

सत्त्वेन भ्रान्तियाधौस्तां	३६२	१८
शालिकनाथः	३८०	२
न किञ्चिदेकमेकस्मात् महपाद	३८०	११
पारंमध्येपट्टथाघा (पाणिनि)	३८१	४
निर्विशेषं न सामान्यं	३८६	१६
सम्भवेव्यभिचारे च	३९१	२२
सर्वज्ञानं धर्मिण्यन्तं (लीलायतीन्याय)	३४०	३
सर्वात्मनाऽर्थोद्धानेन	४१४	१
विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः (गीतम्)	४२६	१८
युगपज्ज्ञानानुरूपसिर्जनसोलिङ्गम् (गो०सू०)	४३८	७
स्वतस्तावदयं नास्ति	४४७	१३
स्वतः सर्वप्रमाणानां	४४८	८
प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यं (न्या. धा. भा)	४४८	२१
लोपः शाकल्यस्य (पाणिनिसूत्र)		
अत इति ठनौ	४७४	२१
द्वौनमौप्रकृतमर्थं गमयतः	४७७	२१
सदृशादृष्टचिन्ताधाः स्मृतिपीजस्वयोधकाः	४८४	२
अनन्तमेवमेवित्यस्य मेनास्तिकिञ्चन (महाभा)	५१२	१८
अकृत्यगुह्यकौपीनं कीलालंछिर् जलम्	५१२	१८
सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म		
तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानो पलम्भनत्वात् (जैमिनिसू४)	५३१	१५
इष्टस्यापक्षसंसिद्धौ को विद्वान् यत्तमाचरेत्	५३८	१३
सम्यग्निदर्शनात्सम्यग्ध्यन्तरेस्मृतिः	५६४	१६
अर्थेनैवविशेषोद्दिनिराकारतयाधियाम् (कुसु०)	५६८	२१
सहोपलम्भनियमादभेदोनीलतद्वियोः	५६९	१
विदिमिदिद्धिदेः कुरच् (पाणिनिस०)	५७७	२२
सामान्येसिद्धसाध्यता (श्लोकवार्तिक)	५८०	१३
प्रमाणवन्त्यदृष्टानिकल्प्यानिमुषहृन्त्यपि (श्लोक० धा०)	५०१	१९
द्योक्तयोर्द्विवचनैकवचने (पाणिनि)	५८७	५
सिद्धश्च गौरगोभ्योऽन्यो गोनिषेधा	६२०	११
गुणादीनां पञ्चानां निर्गुणत्वनिष्कित्त्वे (प्रशस्तपादभाष्य)	६२५	१८
चोदनालक्षणोऽर्थोऽर्थः (जैमिनिसू २)	६४१	८

आधारात्मनिविज्ञातेतुयमाधेयबोधनम्	६४६
निषामकादिभाषाणां काचित्कत्वस्य सम्भवः	६८१
प्रत्यङ्मोहैकहेतुत्वात्सर्वानर्थमृषामतेः	६८६
नकिञ्चिदेकमेकस्मात्सामान्याः सर्वसम्भवः	६९९
मधुपदयसि बुबुद्धेप्रपातं किं पदयसि	७०५
समासमाविनाभावावेकत्र स्तोयदातदा	७०७
विशेषेऽनुगमाभावः सामान्येसिद्धमाध्यता	७१९
प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन धार्यते	७४१
साहचर्यस्याऽनिमित्तत्वाग्रिमित्तस्याप्रतीतितः	७४८
पद्मज्ञातसन्दिग्ध प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति	७५२
भूषणकृता उक्तं	७६६
फक्षिदबोचत्	७६७
बहुपुयदुवचनम् (पाणिनि)	७७२
गृहीत्वावस्तुसद्भावं स्मृत्याचप्रतियोगिनम्	७९४
सत्सम्प्रयोगेपुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म	
तत्प्रत्यक्षम् (जैमिनिसूत्रं)	७९८
अभावेऽपोद्यमानेहिमावपवावशिष्यते	८०८
इत्याहुर्दयनायकः	८४१
इति भूषणकृता पक्षस्यापि	८४१
सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत्	८७०
इष्टस्याऽयत्नसिद्धौकोविद्वान्यत्नमाचरेत्	९३५
सामुद्रिकं-कुमारप्रणीतस्त्रीपुरुषादिलक्षणशास्त्रम्	९३७
नासंघासरवासिनेप्रवृत्तात्	१०४०
नचाऽशुभूपवे धार्म्यं-गीता	१०४०
तत्स्वरस्यापराधेन शूलमारोपितोयतिः	११७२
मण्डनोदीरित दोषं परिहरति	११७५
निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा	१२१०
सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यन्तः प्रकाशेति विपर्यय	१२५६
यद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतो मेनवस्तुतः	१२५६
भागवत एकादशस्क० अ० २८ श्लो० १ }	
सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते	१३०२
यस्यदेवे पराभक्तिर्यथा देवेतयागुरौ	१६४२
समाप्तम्	

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

यो विश्वो ऽकारवाच्यः सकलविषयभुक्
प्रीतितत्कारणाभ्याम्
यद्दः संस्कारमात्रप्रविरचिततनु-
स्तैजसश्चेत्युवाच्यः ।

प्राज्ञो ज्ञानैकयद्दः सुरनरसकला-
नन्दभुङ्माक्षरेण
वाच्यार्थो यस्तुरीयो विकलितसकलः
सो ऽहमेवास्मि भूमा ॥ १ ॥

यः पौलस्त्यमखर्वगर्वहरणादुत्कृत्य शैलं यलात्
कैलासं कलहंसधौतममलं लोकाधिपालप्रभुः ।
लंकालग्रमुखं विलोक्य चलितां देवीं च कोलाहलात्
प्राहस्याहह वेत्ययं विजयते निन्ये स पातालकर्म ॥ २ ॥

कारुण्यसत्कर्तुरपन्नराजितं
रामात्मभृङ्गीमुखचुम्बनोल्लसत् ।
भूलोकसत्केसरकर्णिकालयं
श्रीरामराजीकमहं भजे भजे ॥ ३ ॥

मृदुलमृदुलभावस्मेरसंपूर्णवक्त्रा
नलिनदलनिभश्रीलोचना लोकलोका ।
ललितललितपादक्षेपणोत्क्षेपलीला
मम वचसि निषत्तां सन्निधिं वर्णमाला ॥ ४ ॥

भोभो भावोग्रपूर्णप्रविचलितलसन्नेत्रपत्रप्रशोभ-
 श्रीमद्वक्त्रारविंदप्रतिविशनकराग्रोदरत्नौघकुंभ ।
 कारुण्याख्यप्रवृष्ट्या कुरु कुरु सुदृढं गाढविघ्नाभिताप-
 प्रध्वंसं भावसुग्धप्रविरचितमिदं कृत्यबीजं प्ररोहेत् ॥५॥

अवोधपंकाविलबोधनीरे

यदीयवाचः 'कतकायमानाः ।

घंटे मुनीन्द्रान्मुनिवृंदवन्यान्

श्रीमद्गुरुन् श्वेतगिरीन्वरिष्ठान् ॥ ६ ॥

घंटे संबुद्धतत्त्वं मुनिनिकरकराराधितश्रीपदाब्जं
 विद्यालक्ष्म्याश्रितांगं वियति कृतगतिं स्वात्मदृष्टप्रपंचम्
 वेदांतोद्घोषजन्मप्रकटनसुभगं शेषभोगांतदेह-
 मानंदारण्यमीशं कृतभजनजगत्पालनोद्योगशीलम् ॥७॥

कथाख्यभूमिप्रचलत्प्रचण्ड-

वादीभकुंभप्रविभेदतोत्रम् ।

रसावसित्तं बुधमण्डनं य

स्तत् खण्डनं व्याकरवाणि नीत्या ॥ ८ ॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टाचारपरंपराप्राप्तकर्त्तव्यभावं पर-
 देवतास्तुतिनमस्कारलक्षणं मंगलं विधातुमधिकारिप्रयो-
 जनसंबन्धाभिधेयप्रतिपादनाय चाह

१ मङ्गलम्]

अविकल्पविषय एकः

स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु ।

१ कतको जलशोधनद्रव्यविशेषः ।

‘फलद्रुतकवृक्षस्य यस्यप्यम्बुप्रसादनम्

न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ” इति मनुः ६ । ६७

ईश्वरमुमया न परं

वन्देऽनुमया ऽपि तमधिगतम् ॥

* अविकल्पेति * । अस्य च नियोगतः फलव-
त्कार्यान्तरारम्भसंयोगात्साक्षाद्दृष्टफलत्वाच्च फलव-
त्संनिधावफलं तदङ्गमिति कार्यांतरशेषत्वे चावधृते
सत्पारम्भस्यसमाप्तिपर्यंतत्वादपेक्षिताऽविघ्नपरिसमा-
प्तिः प्रयोजनम्, अपेक्षितविधेरनपेक्षितविधानं दुर्ब-
लमिति फलांतरकल्पनाया दुर्बलत्वात् । अतो यथा
सांप्रदायिकमनध्यायानध्ययनादि स्वाध्यायाविघ्नार्थ-
मेवमिदमपि । तदयमर्थः । तमीश्वरं वन्दे इति संबंधः ॥

नन्वीश्वरस्य दृश्यत्वे घटादिसाम्याच्छास्त्रा-
विषयत्वेन नमस्काराविषयत्वम् । अदृश्यत्वे शशङ्क-
शब्दसत्त्वादेव । स्वप्रकाशत्वे सदाप्रकाशितत्वादवि-
दितत्वाभावाच्छास्त्रागोचरत्वम् । तद्वैद्येष्टदेवता ।
अतो न युक्तस्तत्प्रणाम इत्यत आह *अविकल्पेति* ।
अविकल्पशब्देन निर्विकल्पकं स्वरूपज्ञानं विवक्षितम् ।
तद्विषयत्वं च तत्प्रयुक्तव्यवहारत्वात् । न च स्वयम्प्र-
काशत्वे ऽपिसदाविदितत्वम्, अविद्यावृतत्वेनावि-
दितमिव भवति यतः । न च स्वरूपज्ञानस्याविद्या-
निवर्तकत्वम्, प्रमाणज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्तकत्वात् ।
शास्त्रप्रामाण्यं चारोपितनिवर्तकत्वेन । आह च
“सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति” ।

न चात्मांतरप्रत्यक्षः^१ आत्मांतरस्यात्मांतरं प्रति तदनङ्गीकारात्, ^२आत्मान्तराभावाच्च ।

नाप्यनुभवाश्रयतया ऽपरोक्षः । जडत्वे घटादिवदनुभवाश्रयत्वायोगात्, अजडत्वे ततो भेदाभावात् । आत्मा न संविदाश्रयतया ऽपरोक्षः वस्तुत्वाद् घटवत् । केवलान्वयितयोपाधेरनाशङ्क्यत्वात्साध्याभावायिनाभायो स उपाधिरस्येत्यन्वयइति साध्याभावव्याप्तत्वमुपाध्यभावस्य वदता ऽन्वयव्यतिरेकिण एव धर्मस्योपाधित्वाङ्गीकारात् । अन्यथा पक्षेतरत्वोपाधिना केवलान्वयिन एव विलोपादिति ।

ननु जगदाकारपरिणामिब्रह्मणः कथमेकत्वमुपादानत्वाच्च सृदादिवत्परिणामित्वं जीवैश्चांशांशित्वेन भिन्नाभिन्नत्वादित्यत आह *स्थाणुरिति* । न तावदेकदेशपरिणामो, निरंशत्वात् । न च सामस्त्येन, स्थितिकाले ब्रह्माभावप्रसङ्गात् । न च जीवानां तदंशत्वम्, जीवारभ्यत्वप्रसङ्गात् ब्रह्मण इति । स्थाणुरविकारीत्यर्थः ।

नन्वेकमविकारि वस्तुतत्त्वं चेत्कथं कर्मकाण्डस्य प्रत्यक्षादेश्च भेदालंवनस्य प्रामाण्यमित्यत आह *पुरुष इति* । कार्यकारणसंबन्धाद्भवति धैवं रूपम् । तदाश्रित्यकर्मकाण्डप्रवृत्तिरध्यस्तद्वैतविषयंतथा, प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं च व्यावहारिकमित्यर्थः ।

अत्रचवेदांता एव प्रमाणमित्याह *श्रुतइति* । नन्वितरेतराध्यासाभ्युपगमात्तत्त्वज्ञानस्य चाध्यस्त-

१ 'आत्मा' इति पूर्वेण सम्बध्यते ।

२ वेदान्तनये आत्मनोऽद्वितीयत्वात् ।

मात्रनिवर्तकत्वादूद्वैतनिषेधेऽन्यशेष इत्यत आह
 * अस्तीति * । अज्ञानविषयतयाऽधिष्ठानत्वज्ञानसा-
 मान्याकारेणाधारत्वं यतोऽधिष्ठानाकारो बाधाव-
 धितया परिशिष्यत इत्यर्थः । शून्यमेवाधिष्ठान-
 बाधावधितयाऽस्तु किं सतेति तत्राह * य इति * ।
 शून्यस्याधिष्ठानावधित्वं प्रसिद्धिविरुद्धम् । सा च
 प्रसिद्धिर्दनुविद्धमारोपितं भाति तदधिष्ठानम् ।
 न च शून्यानुविद्धमारोपितं भातीति यच्छब्देनोच्यते
 इति व्याख्येयम् । ननु नियोज्यत्वमपि स्वर्गकामो
 यजेतेत्यादौ श्रुतमेवेत्यत आह * श्रुतिष्विति * ।
 साध्यसाधनसंबन्धविधौ तद्व्यक्तात्पर्यात्तत्परश्रुति-
 प्रमितत्वादकर्तृत्वादेस्तदेव वास्तवमिति तात्पर्यलि-
 ङ्गमभ्यासादिश्रुतिष्वितिवहुवचनेन द्रष्टव्यम् ।

एवं स्वरूपं लक्षयित्वा तदस्य लक्षयति * ईश्वर-
 मिति * । मार्योपाधितया जगज्जन्मादिकर्तारक्षिय-
 तारं च मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेरित्यर्थः ।
 तत्रतात्पर्यगोचरत्यसिद्धये परमानंदरूपतां सूचयति
 * उभयाधिगतमिति * । अधिगतम् आलिङ्गितम्,
 अर्द्धनारीश्वरत्वात् । प्रियापरिष्वंगकथनेन परमानंद-
 सूचनमुचितमेव ।

एवं श्रुतेश्वरसत्त्वे प्रमाणाभावादेव तत्प्रणामो
 गगनरुसुमस्तयकशेखरायते इत्यत आह * अनुमया
 पीति * । उभया केवलं परमधिगतं न भवति अनुमया
 ऽपि अनुमानेनाप्यधिगतं विनिश्चितमित्यर्थः । अनुमानं

चेदम् । 'इयं पृथिवी सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेकतन्निष्ठाधिकरणम्, मेयत्वात्, घटवत् । पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते, शुरुत्ये सत्यपातित्वात्, करतलन्यस्तामलकवदित्यादि ।

द्वितीया नमस्कारार्था, प्रातिपदिकं ग्रन्थार्थ-
प्रदर्शनाय । * श्रुत इति * । चेदांतगोचरो ब्रह्मैव

१ अत्रानुमाने 'इयंपृथिवी' इति पक्षः, 'सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वरहितानेका-
कर्तृकवृत्तित्वरहितानेकतन्निष्ठाधिकरणम्' इति साध्यम् । 'मेयत्वात्' इति
हेतुः । 'सकर्तृकाः' घटादयः, 'अकर्तृकाः' गगनादयः, एतदुभयवृत्तित्व-
रहितः । अथ च 'अनेके अकर्तृकाः' परमाण्वेव आत्मानो जात्यादय
आकाशादयश्च, तन्निरूपितवृत्तित्वरहितं यदनेकम्, शब्दः घटत्वादिकञ्च
[यतः शब्द आकाशरूपे ऽकर्तृके वर्तते किन्वाकाशो ऽनेको न भवति,
तथा च घटत्वमनेकेषु घटेष्वस्ति किन्तु घटा अकर्तृका न भवन्ति],
तन्निष्ठो धर्मः, शब्दगतः सकर्तृकत्वरूपः, घटत्वनिष्ठो नित्यत्वरूपः ।
एतदुभयधर्मान्यतरस्याधिकरणत्वमत्र साध्यते ।

इयंपृथिवीत्यत्र स्थूलपृथिवी विवक्षिता । तस्याञ्च नित्यत्वांशस्य
बाधितत्वात् सकर्तृकत्वमात्रसिद्धावनुमानम्पर्यवस्यति ॥ वाच्यत्वप्रमे-
यत्वघटाभावादिकमादाय सिद्धसाधनवारणाय सकर्तृकाकर्तृकवृत्तित्वर-
हितेति तन्निष्ठस्य धर्मस्य विशेषणम् । सकर्तृकाकर्तृकोभयनिरूपित-
वृत्तित्वशून्य इत्यर्थः । वाच्यत्वादिकं सकर्तृके-ऽकर्तृके चास्तीति तद्व्या-
वृत्तिः । नित्यत्वन्तु अकर्तृक एवास्ति सकर्तृके घटादौ नास्ति, सकर्तृक-
त्वम्पुनः सकर्तृक एवास्ति न अकर्तृके, इत्येतयोर्नित्यत्वसकर्तृकत्वयोः
सङ्ग्रहः ॥ अस्मिन्ननुमाने नास्तिकाभिमतद्वार्यत्वसामान्यमादापार्थान्तरम्भ-
वतीत्यरुचेरेवाप्रिमानुमानान्तरोपन्यासः ।

तत्प्रकरणस्यापि विषय इति निर्दिष्टम् । एकमुपयाधि-
गतमिति द्वैतनिवृत्तिः परमानन्दश्च प्रयोजनम् । विषय-
प्रयोजनकथनेनार्थात्संवन्धोऽधिकारी च निर्दिष्ट एव ।

सकलसौभाग्यकरी देवता गौरी ततश्च कृतिषुव-
तिसौभाग्यसिद्धये तां पूजामति ।

२ अपरम्भङ्गलम्

मानापनोदनविनोदनते गिरीशे

भासेव सङ्कुचितयोरुचितन्तदिन्दोः ।

भेत्तुम्भवानिशचितं दुरितं भवानि

नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥

* मानेति * । हे भवानि भवपत्नि अहं ते ऽङ्घ्रिस-
रोजयोर्नम्रीभवानि पूह्यीभवानीत्यर्थः । तदपि भक्ति-
श्रद्धाद्यतिशयेन करणेनेत्याह * घनमिति * । तन्त्रेण
नैरन्तर्यमतिशयश्चोच्यते । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो
पि प्रवर्तत इति न्यायात्पूर्ववृत्त्यद्गतया प्रयोजनमाह
* दुरितं भेत्तुमिति * । पुण्येन पापमपनुदतीति श्रुतेः ।
अन्यत एव तत्स्यादित्यत आह * भवानिशचितमिति *
भवः संसारस्तास्मिन्ननिशमुपचितम् । नान्येन निर्वशे-
षं भेत्तुं शक्यमित्यर्थः । विशिनष्टि * संकुचितयोरु-
ति * । जगन्मातुरपि निमित्तयोगे भवति पादसंकोच
इत्याह * तदिन्दोरिति * । तदिन्दोर्भासेव शंकरमौ-
लिसमाकलितशशांककिरणसंपर्केणेत्यर्थः । तत्संपर्क-
कारणमाह * गिरीशे मानापनोदनविनोदनते सतीति *
मान आविष्कारः स चान्यवनितासङ्गजनितः । वनिता-
कुलतिलकभूतामुमासुत्सङ्गे दधार उत्तमाङ्गे च गङ्गा-

मिति तस्यापनोदनं निराकरणं तदेवं विनोदः क्रीडा
तेन गिरीशे गिरेरीशो गिरीशः शंकरस्तस्मिन्नते प्रणते
सतीत्यर्थः । सरोजोपमितयोः शशाङ्ककिरणसंपर्कसं-
कोचः समुचित इत्याह *उचितमिति* । यथोचितमिति ।
यथोचितं भवति तथा संकुचितयोरिति क्रियाविशे-
षणमेतत् ।

यद्वा ब्रह्मविद्यापरिपन्थिकल्मषविनिवृत्तये सर्व-
विद्याधिष्ठात्रीं परां शक्तिं प्रणमति । हे भवानि
महामाये । अन्ययः पूर्ववत् । मानेनापनुद्यत इति माना-
पनोदनं यदज्ञानं तस्य विशिष्टतया नोदनं विनोदः
तदर्थं नते दासभावमुपगते सति तस्मिन् गिरीशे
गिरां वाचामीशो गिरीशो जीवः । “वाक्पतिः चक्षुष्प-
तिरिति” श्रुतेः । तस्येन्दुः सत्त्वगुणः प्रकाशात्मकत्वा-
त्तस्य । तदिन्दोर्भासा सत्त्वगुणजनितज्ञानेन परिभाव-
नात्मकेन संकुचितयोः परिछिन्नतया स्वीकृतयोः
भक्तानुग्रहहेतुतया स्वीकृतयोरिति यावत् । अन्यथा
परिछिन्नशक्तेरावरणाभावादित्यर्थः । अवधृततात्पर्या-
त्त्रय्यन्तसंदोहादेव प्रयोजनावाप्तेः ।

किं त्वत्प्रयासेनेत्याशङ्क्य कुतर्कतिमिरनिरासो-
ऽद्यान्तरप्रयोजनमस्तीत्याह

३ ग्रन्थकृतः प्रतिज्ञारूपेण ग्रन्थस्यास्मिन्मयांजनकथनम् ।

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्वचनमात्रमखर्वगवान् ।

धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥

* शब्देति * । रे रे धीरा लोकेषु दिग्विजयकौतु-
कमातनुध्वम् । दिक्षु विजयो ऽसच्छास्त्राभ्यासनिरूढा-
हंकारान् प्रतिवादिनः परिजित्य तदुपरि वर्तनं तत्कौ-
तुकमातनुध्वं आश्चर्यं विस्तारयत । अस्य च विजयस्य
विशिष्टत्वादिशिष्टं साधनं दर्शयति * शब्देति * । शब्द-
आर्थश्च शब्दार्थौ तयोर्निर्वचनं निरुक्तिरनन्यथासिद्ध-
मिति । अन्यथा अन्येन प्रकारेण न सिद्धमुत्पन्नं ज्ञातं
वा तदनन्यथासिद्धमुच्यते इत्यादिशब्दनिरुक्तिः
यांधो दृढो ऽदृढो वेत्यादिरर्थनिरुक्तिस्तत्तत्खण्डनया ।
अखर्वगर्वान् । खर्वो ऽल्पः । अखर्वो ऽनल्पः । गर्वो घेर्षा
ते अखर्वगर्वास्तान्सर्वत्र वादजल्पवितंडासु शब्दे ऽर्थे
लक्ष्ये लक्षणे च निर्वचनभावं निर्गतं वचनं येभ्यस्ते
निर्वचनास्तद्भावो भूकत्वं तत्र नयंतः प्रापयंत इत्यर्थः ।
ययोक्तं खण्डनमुक्त्वा ऽपि पठित्वा ऽपि अर्थज्ञानाधि-
क्योत्प्रेक्षाहीना अपीत्यर्थः । वक्ष्यमाणमपि सिद्धवत्
'कृत्वा कथितमुक्तमिति ।

यद्वा नामरूपप्रपञ्चस्य सत्यत्वात्प्रथमश्लोकोक्त-
विषयप्रयोजनदौर्लभ्यमाशङ्क्याह * शब्देति * । शब्दार्थ-
योर्निर्वचने निरुच्येते इति निर्वचने सदसत्त्वे ख्याते-
र्ज्ञासद्वाधाच्च न सदिति तत्खण्डनया सर्वत्र देवादि-
योनिभेदेषु गर्वा अभिमाना अहंकारा व्यक्तिबहु-
त्वात् । अग्वर्वाश्च ते गर्वाश्चेति अखर्वगर्वाः तान्निर्वच-
नभावमनिर्वचनीयत्वनयंतो ऽध्यासरूपतामापादयंत
इति यावत् । दिश्यत आचार्यैरिति दिक् ब्रह्म तं विज-
यत इति दिग्विजयो विद्यादिस्तस्य कौतुकं कोला-

हलमातनुव्यम् । किंकृत्वेत्यत आह *यथोक्तमिति* ।
यथोक्तं प्रथमश्लोकोक्तविशेषणप्रयुक्तमपिशब्दाद-
क्ष्यमाणविशेषणं च ब्रह्म तदुक्ता मनःपूर्वरूपत्वाद्याचो
ध्यात्व्येति यावत् । तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ^१ । “न्यायचर्चय-
मीशस्य मननव्यपदेशभाक् उपासनैव क्रियते श्रवणा-
न्तरागतेति” । “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन
च । त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां विदते योगमुत्तममिति”
स्मृतेश्च । कीरः शुक इत्यर्थः ॥

ननु निर्वचनखण्डनं कथायामुतान्यत्र । नान्यत्र ।
कथातो अन्यत्र वादिनो निग्रहाविषयत्वात् । नापि-
कथायाम् तदंगप्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमे ऽपसिद्धा-
तात्, अनभ्युपगमे ऽनिर्वचनवादिनः कथानधिकारा-
दित्याक्षिपति

४ कथायाः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमनैयत्यपक्षोपपादनम्]

अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशमन्यन्ते^२
“प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः स-
न्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्” ।

अथेति । अथशब्द आरम्भार्थः । अधिकृतं खण्डनं
वेदितव्यमित्यर्थः । *कथायामिति* नानाप्रवक्तृको वि-
चारगोचरो वचनसंदर्भः कथा । सा त्रिविधा, वादज-
ल्पवितंडाभेदात् । तस्यां वादिनोः वादिप्रतिवादिनो-
रित्यर्थः । कीदृशं नियमं सदादिनो मन्यन्त इत्यत आह

* प्रमाणेति * । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानि षोडश पदार्थाः प्रमाणादय उच्यन्ते । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतः सिद्धांतः । स चतुर्विधः, सर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगममेवदात् । सर्वतंत्राविरुद्धः सर्वतंत्रसिद्धांतः । यथा प्रमेय प्रमाणाधीनमिति । एकशास्त्र एव सिद्धः प्रतितंत्रसिद्धांतः । यथेदं नैयायिकानामिदं वैशेषिकाणामिति । यस्य हेतोः पक्षस्य वा सिद्धावन्यस्यानुक्तस्यापि सिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धांतः । यथेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति हेतोः सिद्धावनुपगिणोर्था इन्द्रियनानात्वं नियताविषयाणीन्द्रियाणीत्यादयः । विवादाध्यासितं बुद्धिमत्पूर्वकमिति पक्षस्य सिद्धावनुपगिणोऽर्थाः सर्वज्ञत्वादय सिध्यन्तीति अनुमेयानुपक्तासिद्धिराधिकरणासिद्धांत इत्युदयनः । शास्त्रे साक्षादनुक्तस्य सामर्थ्यादभ्युपगतिरभ्युपगमसिद्धांतः । यथा मनस इन्द्रियत्वम् । कथं पुनर्ज्ञायते तदनुक्तमप्यभ्युपगतं शास्त्रकारेणेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षत्यादिप्रत्यक्षलक्षणविधानात् । अनिन्द्रियत्वं हि मनसस्तल्लक्षणं सर्वलोकप्रसिद्धमपि सुखादिप्रत्यक्षं न व्याप्नुयदिति । तत्र प्रमाणादीनां सर्वतंत्रसिद्धांतत्वात्तत्सत्त्वमभ्युपेयमिति भावः ।

सत्ताभ्युपगमस्य कथांगत्वे मानाभावान् मानाद्याकार एव प्रयोजकोऽतोऽसद्धादिनोऽपि कथाधिकारः किमुनानिर्वचनवादिन इत्यभिप्रेत्य सिद्धांतयति

५ उक्तनैयत्यस्य राण्डने चत्वारो विकल्पाः]

तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन' तत् कस्य हेतोः । (१) किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमंसां हित्यानेयतस्य वाग्व्यवहारस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, (२) उत कथकाभ्यां^२ प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्, (३) उत लोकसिद्धत्वात्, (४) अथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रसञ्जकत्वात्^३ ।

१ एकवचनमत्र खाण्डनिकमात्राभिप्रायेण ।

२ एतद्विकल्पान्तर्गतमनुमानम्प्रदर्शितद्वण्डनकुठारे । तद्यथा । कथापूर्व-
कालाविच्छन्नः कथकस्तत्क्षणवच्छेदेन प्रमाणादिसत्त्वाम्युपगमवान्, तदुत्तरक्ष-
णावच्छेदेन वाग्व्यवहारः, यो यदा वाग्व्यवहारः स तदा ऽव्यवहितपूर्वसमयावच्छेदेन
प्रमाणादिसत्त्वाम्युपगन्तेति । तत्र व्याप्ती कार्यकारणभावो मूलमित्युक्तम् ॥

३ अत्र शाङ्करी—(१) यो यः कथकः स प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता, या या
कथा सा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृकर्तृका, यत्र वा कथकत्वं तत्र प्रमाणाद्यभ्युप-
गमः, इति प्रथम विकल्पार्थः । (२) प्रमाणादीनामभ्युपगमः कथाकारण-
मिति द्वितीयविकल्पार्थः । (अत्र) "प्रमाणादीनामेव कथाकारणत्वं विक-
ल्पितं तु तदभ्युपगमस्यापि" इति केराज्विदाक्षेपोऽसङ्गतः । द्वितीयविकल्प-
दूषणान्तरे प्रमाणाद्यभ्युपगमस्यैव कथाकारणत्वखण्डनात् । (३) लोकाः
प्रमाणाद्यभ्युपगच्छन्तीति कथकाभ्यामभ्युपगन्तव्यमिति तृतीयविकल्पार्थः ।
(४) अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकाक्षया कथकाभ्यां प्रमाणादिसत्त्व-
मवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति चतुर्थविकल्पार्थः ॥

तदिति । सत्ताभ्युपगमस्य कथानंगत्वं प्रतिज्ञा-
 तमुपपादयति *तथार्हाति* । निमित्तकारणहेतुषु सर्वा-
 सां प्रायदर्शनमिति कात्यायनस्मरणात् कस्य हेतोः
 कस्माद्धेतोरिति उक्तानेव विकल्पान्विशदयति *किं
 मित्यादिना * । *तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्येति* ।
 प्रमाणादीनां सत्ताभ्युपगमेन साहित्यनियतिरवि-
 नाभावस्तदविनाश्रुतस्येति यावत् । *अशक्यत्वात्* ।
 सत्तानभ्युपगमे इति शेषः । यथा रूपं स्पर्शमविना-
 भावमात्रबलेन गमयति तथा व्यवहारः प्रमाणादिस-
 त्ताभ्युपगममविनाभावेन गमयतीति प्रथमविकल्पार्थः
 ॥१॥ यथा ज्ञानं कार्यतया कारणं कल्पयति तथा व्यव-
 हारोऽपि प्रमाणाभ्युपगममिति द्वितीयार्थः । यद्यपि
 कार्यमविनाभावेन गमकं^१ तथापि स्वभावानुपलब्धि-
 कार्यलिंगकमनुमानं त्रिविधमिति पराभ्युपगमात् पृथ-
 गुपन्यासः ॥ २ ॥ लोकशब्देन लोकव्यवहार उच्यते ।
 तत्सिद्धत्वं प्राणिनिकायेन व्यवहियमाणत्वम् । लोका-
 वगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकं इत्यादौ लोक-
 शब्दस्य व्यवहारे प्रयोगदर्शनादिति तृतीयार्थः ॥ ३ ॥
 प्रमाणादिसत्तामनभ्युपगमस्य व्यवहरतो वादफलस्य
 तत्त्वनिर्णयस्य जल्पादिफलस्य विजयस्य चोपपत्तावु-
 न्मत्तादेरपि स्यादिति तदनभ्युपगमस्य फलातिप्रसंग-
 हेतुत्वात्सत्ताभ्युपगम इति चतुर्थार्थः ॥ ४ ॥

तत्र किं व्यवहारमात्रस्याविनाभावः किं वा विशि-
 ष्टस्येति प्रथमविकल्पं द्विधा विकल्प्याद्यं दूषयति

[६ प्रथमविकल्पस्य खण्डनम्]

(१) न तावदाद्यः । तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्निस्तराणां 'प्रतीयमानत्वात्' । तस्यैव वा ऽनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भन-
मन्त्रो भवताऽभ्युहितो नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगु-
रुणा लोकायतसूत्राणि न 'प्रणीतानि, तथागतेन वा
मध्यमागमा नोपदिष्टाः, भगवत्पादेन' वा चादरायणीयेषु
सूत्रेषु भाष्यं नाभापि ।

* न तावदिति * । विमतो वाग्व्यवहारः प्रमा-
णादिसत्ताङ्गीकारपुरःसरः वाग्व्यवहारत्वात् संप्रति-
पन्नवदित्यत्र निर्विशेषणवाग्व्यवहारस्य हेतुत्वे चा-
र्वाकादिव्यवहारे व्यभिचारः । तस्यापि पक्षीकरणे
तत्रैव भागे बाध इत्यर्थः । "ननु चार्वाकस्य प्रत्यक्षस्य
प्रामाण्यान्माध्यमिकस्य सर्वशून्यतया व्यवहारस्याभा-
वात् कुतो बाधव्यभिचारौ" इत्यत आह *तस्येति* ।
यद्यपि चार्वाकः प्रत्यक्षमेकं स्वीकुरुते तथाप्यनुमाना-
दिभिर्व्यवहरन्नेव तत्सत्तां न मनुते । माध्यमिकस्यापि
सांवृतो व्यवहारो ऽस्त्यन्यथाप्रसक्त्यभावात्तत्प्रतिषे-
धासंभवादिति भावः । एवं साहित्यनियममपास्योपह-

१ अद्वैतवादी शङ्कराचार्योऽपि न तत्त्वतः प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता नैयायि-
कानाम् । यद्यपि तेन स्वग्रन्थे प्रमाणानाम्प्रतिपादनं कृतम्, तथापि तद्-
व्यावहारिकरीत्यैव न पुनस्तत्रतः । तत्त्वतो ब्रह्मैकैकं सदिति तस्मिन्निद्वान्तात् ॥

सति *स इति* । प्रसिद्धवाक्स्तंभनमंत्रे प्रयुज्यमाने
वाणी न निर्गच्छति । प्रयुज्यमान एव पुनरस्मिन्वाग-
निस्सरणमित्यपूर्वत्वम् । रहसि वक्तव्यतया मंत्रत्वम् ।
व्यभिचारमेव द्रवयितुं व्यतिरेकमुखेनोदाहरति *नून-
मिति* । यस्य प्रमाणानभ्युपगमस्य प्रभावात्साम-
र्थ्यात्सुरगुरुणा बृहस्पतिनेत्यर्थः । उदाहरणांतरव्याजेन
त्रयोऽब्रह्मंडनवादिनो मुख्या इति दर्शयति *तथाग-
तेनेति* । तथागतो बुद्धः । मध्यमागमश्च शून्यागम
इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

“व्यवहारमात्रस्य साहित्यनियतिं न ब्रूमः किं
तर्हि विशिष्टव्यवहारस्येति” प्रथमविकल्पस्य द्वितीयं
विकल्पं शंकेते

७ प्रथमविकल्पखण्डने आर्चणः]

“प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यापि प्रवर्तयन्तु नाम ते
वाचोभङ्गीः । तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति
तावतेति ब्रूम” इति चेत् ।

१ अथ प्रमाणादीनामसत्त्वमभ्युपेय्य सत्त्वमनभ्युपेय्य वा प्रवर्तयन्तु
वाचोभङ्ग्यस्तदा प्रमाणादिसत्त्वमभ्युपगमपूर्वकमिन्नवाक्यत्वेन साधनबाधनक्ष-
मत्वमपार्थक्यतन्नाम निमग्नस्थानमनुमेयम् । तथाहि “पौरोषर्षायोगादप्रतिसम्ब-
द्धार्थमपार्थक्यम्” इति (न्यायसूत्र १।२।१०) । अर्थो ऽभिमतो वाक्यार्थबोधः,
स यत्र न प्रतिसम्बद्धः, जनकतया सम्बन्धेनेति शेषः, तेनाभिमतप्रमिति-
जनकत्वाभावश्चाक्यमिति लभ्यते । पौरोषर्ष्यम् आकाक्षासत्ता । योगो
योग्यत्वम् । तेषां भावेन प्रयुक्तो वाक्यस्याभिमतप्रमापकत्वाभावोऽपार्थक्यत्वम् ।
एवञ्च निगृहीता प्रमाणाद्यसत्त्वसाधनप्रतिज्ञेन्याशक्याह प्रमाणादीति
(खण्डनकुठारे गोकुलनाथ) ॥ ननु चार्थाकादिव्यग्रहारे रूपापुरपवाग्य-
हारप्रदनुपादेय एव । प्रमाणाद्यमभ्युपगमस्तु साधनबाधनक्षमत्वाद्यवधारणा-
पकत्वेन मयोपन्यस्तस्तत्र च न व्यभिचार इत्याह प्रमाणेति (शंकरः) ।

* प्रमाणेति * । कथं क्वागव्यवहारः प्रमाणादि-
सत्तास्वीकारपुरस्सरः, साधनबाधनयोरन्यतरक्षम-
व्यवहारत्वात्, भादादिसंप्रतिपन्नव्यवहारवत् । विपक्षे
चार्वाकादिव्यवहारवत् साधनादिक्षमता न स्यादि-
त्यर्थः । वाचोभंगीर्वाक्प्रकारानिति यावत् । ते चार्वा-
कादय इत्यर्थः । असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिवैपरी-
त्येन व्यतिरेकव्याप्तिनियमात् साधनबाधनक्षमव्यव-
हारस्य सत्ताभ्युपगमव्याप्तत्वे सति साधनबाधनक्षम-
व्यवहाराभावेन प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं व्या-
प्पमिति चार्वाकादिव्यवहारे त्वया दर्शनीयम् । तद-
शक्यदर्शनं सोपाधिकत्वान्तत्संबन्धस्य ।

विपक्षबाधकस्याप्येतेन मूलशैथिल्यं युक्तमेवेत्य-
भिप्रेत्य परिहरति

८ आपेक्षस्य परिहारः]

न । प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं तदीयसा-
धनबाधनक्षमतायां न नियामकं, किन्तु सङ्गच्छनाभास-
लक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता । येनान्युपगम्यापि
प्रमाणादीनि प्रवर्तिता मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा
अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारिभिरपरैस्तथामू-
ता इति कथ्यन्ते ।

१. यदेव विजयादिरूपम्फलं स्योक्तहेतौ सद्धेतुव्यवस्थापनेन भवति
तदेव परोक्तबाधनेनापि भवतीति फलतः साधनबाधनयोरैक्येऽपि लोक-
प्रसिद्धिमनुरूप्य भेदेनोपन्यासः ॥

२. यत एवमपि माध्यामिकादिवाग्यवहार एव व्यभिचारस्तस्यापि
साधनबाधनक्षमत्वात् (शां) ॥

नेति । साधकत्वं स्वपक्षप्रमितिजनकत्वम् । बाध-
 कत्वं तु परपक्षप्रतिषेधप्रमितिजनकत्वम् । किं तर्हि नि-
 यामकंप्रयोजकमित्यत आह *किंत्विति* । सद्रचनाभा-
 सलक्षणानि असिद्ध्यादिलक्षणानि तेषामन्यतमयोगि-
 त्वमित्यर्थः । ननु सद्रचनाभासलक्षणयोगित्वन्नोपाधिः,
 सति साध्ये घटादावसत्त्वेनाव्यापकत्वात् । ननु गर्भ-
 स्थो मैत्रतनयः श्यामः मैत्रतनयत्वात्संप्रतिपन्नवदित्य-
 अत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरंपराजन्यत्वमपि नोपाधिः
 स्यादिन्द्रनीलादौ सति साध्ये तदभावात् । ननु पुरुष-
 श्यामत्वे शाकाहारपरिणतिजन्यत्वप्रयोजकमिति
 विशिष्टमस्तर्हिहापि वाग्व्यवहारत्वे सति साधनबाध-
 नाक्षमत्वे सद्रचनाभासलक्षणयोगित्वं प्रयोजकमिति
 संतोष्यम् । सद्रचनाभासलक्षणयोगित्वस्य साधन-
 बाधनाक्षमत्वे प्रयोजकत्वं परेणांगीकार्यमित्यापाद-
 यति, न स्वमतेनोच्यते, भवतेति विशेषणात् । अतो
 न बाधावकाश इति भावः । ननु प्रमाणाद्यनभ्युपग-
 म्य प्रवर्तितत्वसद्रचनाभासलक्षणयोगित्वयोः सतोः
 कस्तत्रान्यतरप्रयोजकत्वनिर्णय इत्यत आह *येनेति* ।
 शब्दो द्रव्यं अव्यवहितसंबन्धग्राह्यत्वात् घटवदिति,
 शब्दो न द्रव्यं बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वाद्वृषादिव-
 दिति च व्यवहारस्याभ्युपगतप्रमाणसत्तापुरःसरत्वे
 ऽप्यन्योन्यमाभासतया प्रतिषेधोद्दिश्यते । प्रमाणाद्य-
 नभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वस्य साधनाद्यक्षमत्वप्रयोजकत्वं
 तत्र स्यादिति भावः । *तथाभूताइति* साधनबा-
 धनाक्षमा इत्यर्थः ।

• ननु साध्यव्यापकत्वे पि साधनव्यापकत्वान्ना-
यमुपाधिः । उक्तं हि “समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनो
ऽप्रयोजक” इतीत्यत आह

६ सद्बचनाभासत्वमेव कथं व्याधातकारणम् ।

यदि त्वस्मद्बचसि सद्बचनाभासलक्षणं न भवान्
दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता
प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इति शतकृत्वस्त्वयोज्यमानेऽपि ना-
स्माकमादरः । अन्यथाऽभ्युपगमस्य प्रमाणादीनि भवता
प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास
इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव ।

यदीति । यद्वा सद्बचनाभासलक्षणयोगित्वस्य
साधनाद्यक्षमत्वनियामकत्वे किमायातमित्यत आह
यदीति । ननु त्वद्व्यवहारः साधनाद्यक्षमः, प्रमाणा-
द्यनभ्युपगमपुरस्सरव्यवहारत्वात्, संप्रतिपन्नवदिति
चेन्न । त्वद्व्यवहारः साधनाद्यक्षमः, प्रमाणादिसत्ता-
भ्युपगममूलव्यवहारत्वात्, व्यवहारांतरवदित्यभा-
सतुल्ययोगक्षेमत्वादित्याह * अन्यथेति * ।

ननु व्यवहारः प्रमितो न वा । नचेदाश्रयसिद्धिः ।।
प्रमितश्चेद्धर्मिग्रहस्तमनुमानं नोत्पत्तुमलम् । न संति
प्रमाणादीनीति प्रतिज्ञाहानिश्चेति चादधति ।

१० अपर आक्षेपः । प्रमाणाद्यसत्त्वे व्यवहारस्याभासत्वम् ।

“ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव
धर्मि कथं सिद्ध्येत् । दृष्टादिव्यवस्था वा कथं स्यात् ।
सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात्” ।

* नन्विति * । प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयसिद्धेः
दूषणादिविभागोऽपि प्रमाणाभावे न स्यादित्याह
* दूषणेति * । प्रमाणाद्यसत्त्वे धर्म्याद्यसिद्धिरेव कुत
इत्यत आह * सर्वेति * । विधिर्भावो निषेधो
ऽभावः । आदिपदेन दूषणभूषणतद्विधानादिसंग्रहः ।

प्रतीतत्वमात्रेण धर्मित्वम्, न प्रमितत्वेन । विशेष-
णवैयर्थ्याद्यावहारिकप्रामाण्याभ्युपगमाच्च न विरोध
इति परिहरति

११ आद्येपपरिहारः]

मैवम् । न ब्रूमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वी-
कृत्य कथारभ्येति । किञ्चाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादी-
नीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैः, यथा स्वीकृत्य तानि भवता
व्यवह्रियते तथा, व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्तयतामिति ।
अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य
यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यम् ।

* मैवमिति * । किं तर्हि तदपरे न क्षमंत इत्या-
दिनोच्यत इत्यत आह * किमिति * । यथा तानि
प्रमाणानि भवताभ्युपगम्य व्यवह्रियते । तत्र तथेत्ये-
कस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानादेव द्रष्टव्यः, तथा प्रमाणा-
दीनि सन्ति न संतीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैस्तथाव्यव-

१ कथापूर्वकाले प्रमाणाद्यभ्युपगमस्याप्रयोजनकत्वमाचक्ष्म, न तु प्रमा-
णादीनि न सन्तीति तदानीमेव वंदाम, येनेदन्देयं स्यादित्याह मैवमिति (शा)

२ किन्त्वित्यर्थः ।

हारिभिरुपेक्षितसदसत्त्वप्रमाणमात्रमूलव्यवहारिभिः
कथा प्रवर्त्यतामिति ब्रूम इति वेष्टनग्रन्थः । प्रमाणादि-
सत्तामनभ्युपेत्य कथाप्रवृत्तिं परेणांगीकारयति *अन्य-
थेति*^१ । कथायामेव दूषणस्य कथनीयत्वात्, सत्ताभ्यु-
पगममूलैव कथेति नियमवादिनश्च तदनुगुणकथासंभ-
वादिति भावः । पूर्वपक्षस्याहार्थमरूपत्वान्मतमारो-
प्येत्युक्तम् ।

कथासंभवमुपपादयितुं पृच्छति

१२ आक्षेपोक्तदूषणस्य विकल्पासहिष्णुत्वम्]

कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवर्तितायां कथायां दूष-
णमुक्तम् । किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादि-
भ्यां प्रवर्तितायां कथायाम् । उतासत्त्वमभ्युपेत्य । अथैकेन
सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगत-
प्रमाणादिसत्त्वं प्रत्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशात्^२ । द्वितीये
तु स्वतोऽप्यापत्तेः । न तृतीयः । तथैव कथान्तरस्यापि
प्रसक्तेः, उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य ।

१ यदि प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरेण कथाप्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

२ कथायामेव दूषणाभिधानमौप्यादयं विकल्पावसरः (शां) ।

३ यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मो न सिद्धयेदि-
त्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशादित्यर्थः (शां) ।

४ स्वत इत्यत्र सार्धविभाक्तिकस्तासिल् पठास्थाने । स्वस्याप्यसत्त्वाभ्यु-
पगमापत्तिरिति भावः ।

५ प्रमाणादिकमन्तरेण व्यवहारासिद्धिलक्षणो यो व्याघातस्त्वयादत्त-
स्म मया नेष्यते । व्याख्यानान्तरन्तु-तथा च नान्यतराभ्युपगमोऽपि तन्त्रम्,
न चान्यतरसिद्धदोषाभिधानमुचितामिति (शां) ।

अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि त्वद्वचासि यत्किञ्चि-
द्भागात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् ।
प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा महती
स्यात् ॥

* कीदृशीमिति * । सामान्यतो ज्ञातः संभवदने-
ककोटितया विशेषतो ऽज्ञातः संदिग्धश्चार्थः प्रष्टव्यः ।
इह पुनस्तथाभावाभावात् । कथमयं प्रश्न इत्याशंक्य
तथाभावं दर्शयति * किमित्यादिना * । प्रमाणादिस-
त्तानभ्युपगंतुः कथामूलतया प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमे
कथारंभ एवापसिद्धांतेन निगृहीतत्वादनुत्पन्नसमैव
कथा स्यादित्यपरितोषात् फलांतरमाह * उभेति * ।
उभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायामित्युपरितनकल्पद्वये
ऽप्यनुबंगः । असत्त्वाभ्युपगमे तु सद्वादिनो निग्रह इति
तदुभयोचितं कल्पांतरमाह * अथेति * । विकल्प-
क्रमेण निराकरोति * नाद्य इति * । कृत इत्यत आह
* अभ्युपगतेति * । अभ्युपगतं प्रमाणादीनां लक्षणं येन तं
प्रति एतादृक्पर्यनुयोगस्य—‘प्रमाणादीनामसत्त्वे धर्म्य-
सिद्धिर्दूषणादिविभागासिद्धिः सर्वपदार्थानां नास्तीति
निषेधस्यास्तीति विधेर्विभागादेश्च प्रमाणाद्यत्तत्वादि-

१ यद्युभयाननुमतोऽपि दोस्तदा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तु । प्रामा-
णिकदोषानुसरणव्यग्रता स्यात् । उद्भावितदोषस्य प्रामाणिकत्वव्यवस्थापन-
प्रयासश्च भवेत् । अस्माकन्तु नेयं व्यापृतिरित्याह प्रमाणेति । (शां)

२ प्रमाणादिसत्तानभ्युपगन्ता हि प्रमाणाभासेनाप्याभिदध्यात् । तद-
भ्युपगन्ता हि प्रमाणत्वेन निश्चितेनैवेति तस्य महती यन्त्रणा (शां) ।

त्यादि'-रूपस्यानवकाशाच्चिरनुयोज्यानुयोगो निग्रह
इत्यर्थः । अस्तु, तर्हि द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह
द्वितीय इति । आपत्तेर्ज्ञेयनुपग । परस्येवात्मनोऽपि
धर्म्यादिसिद्ध्यापादकन्यायस्य तुल्यतया जात्युत्तरत्वम् ।
चशब्दात्पर्यनुयोगानवकाशश्चेत्यर्थः । एकेन सत्त्वमपरे-
णासत्त्वमुपेत्य प्रवर्तितायामिति कल्पं दूषयति । नेति* ।
प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमे किमियं कथा नोपपद्यते,
कथांतरं वा । नाद्यः, आरब्धत्वादेव । न द्वितीयः, वि-
मताः कथाः सत्त्वानभ्युपगतिपुरस्सराः कथात्वात् आर-
ब्धैतत्कथावदिति भावः । तृतीयकल्पमुररीकृत्य दूषण-
मभाणि । संप्रति स एव न चातुर्यं प्राञ्चतीत्याह *उभ-
येति* । अभ्युपगमानुरोधेन कथानियमोपपत्तावुभयेति
विशेषणं गौरवाद्वातिरेकाभावाच्च हातव्यमित्याशं-
क्याह *अन्येति* । कल्पनायां हि गौरवं, यत आह
“प्रमाणवत्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि अदृष्टशत-
भागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः” इति । तदिह कथा-
याः कल्पपर्यवसायित्वानुपपत्तिरेव कल्पिका । तथाहि
उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाभावे तार्किकमन्यैर्दृष्टत्वे-
नानभिमतस्य पञ्चावयवानुमानस्योपन्यासे सुगतेन
द्वयवयवानुमानवादिना स्वाभिप्रायमवलम्ब्याधिकमिति
वागात्मनि वाङ्मात्रे निग्रह उद्गाविते कस्य जय इति
निर्णीयेत, वस्तुगतदोषाभावात्, तेन च दूषणोद्गावना-
दित्यर्थः । एवं परोद्गावितं गौरवं परिहृत्य परपक्ष एव
तदाह *प्रमाणेति* । प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगम्यापि

वक्ष्यमाणो यावान्नियमस्तद्व्यतिरेकेण कथानुपपत्त्या
तस्य परेणाप्यंगीकार्यत्वाच्चत्सत्ताभ्युपगंतुरेव गौरवं
नान्यस्य । तेन नियममात्रेण कथाभ्युपगमादित्यर्थः ।
भरणं भरो ऽतिशयो वा यंत्रणा पीडा सावयता वा ।
यावांश्चासौ नियमश्च यावन्नियमस्तद्भरेण यंत्रणेति
निर्वाच्यम् ।

प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वौदासीन्येन समयबलात्प्रवृ-
त्तायां कथायामेव भवतेदं दूषणमुक्तं मतव्यम् । तथा च
तद्वदेवं कथांतरमपि स्यादिति विचारफलमुपसंहरति
१३ प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वौदासीन्य एव दूषणस्य सम्भवः]

तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन
व्यवहारनियमेन समयं वदध्वा कथायां प्रवर्तितायां भव-
तेदं दूषणमुक्तमित्युचितमेव तथा सति स्यात् । योऽयं
भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्त-
स्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशौ ।

तस्मादिति । समयः संकेतः । स च प्रमाणतर्का-
भ्यां वादिना व्यवहर्तव्यमित्यादिवक्ष्यमाणरूपः । अथ
कोऽयं नियमः, समयबलप्रवृत्तकथायामेवेदं दूषणमुक्त-
मित्यत आह *उचितमिति* । अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तपक्ष-

१ "पक्षभयाम्युपगतं स्यात्" इति शेषः (शां)

२ प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितायाः कथायां व्याघातोऽप्यन्यतः, प्रमा-
णाद्यनभ्युपगम्य कथायामप्रवृत्तिरिति चाभिधत्से इति स्वाभिप्रायानवधार-
णम् । कथातः पूर्वप्रमाणाद्यनभ्युपगमो न तन्त्रमिति मयोक्तम्, प्रमाणादानी-
न सन्तीति मुक्तत्वेन तस्या गृहीतामिति पराभिसन्धानानवधारणम् ११
(भवतामभिप्राया व्याख्या शक्योमुपन्यस्ता)

अथ दोषाभावादुचितमित्यर्थः । अर्थात्पक्षांतरानौचित्यमपि सूचितम् । यद्वा औदासीन्येन प्रवृत्तायां कथा रामौदासीन्येन तत्प्रवृत्तिर्नास्तीति दूषणमुचितमेवेति विपरीतलक्षणयोपहसति । नन्वौदासीन्येनापि तव कथा नोपपद्यते सत्त्वानंगीकारोल्लेगेन त्वया सत्त्वमंगीकृतमिति त्वदभिप्रायस्य मया विभाव्यमानत्वादित्याशङ्क्याह *योऽयमिति* । ईदृश्यां कथायां दोषमहमवादिषमिति स्वाभिप्रायानभिज्ञो भवान्मदभिप्रायं कथं जानीयात्सत्त्ववदसत्त्वस्याप्यनिष्टेरिति भावः । अभिसंधिरभिसंधानम् ।

ननु सत्त्वानभ्युपगमे कथानधिकारो न कथायां प्रतिपाद्यते, किं तूपदेशद्वारेण शिष्यशिश्नापरं क्रियते नातो व्याघात इति शङ्कते

१४ आक्षेपान्तरम्-शिष्यप्रत्येवोक्तकथानधिकारप्रदर्शनम्]

“अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन्नुपाधौ बाधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते, शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते । अत एव भाष्यकारः सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत इत्याहस्म न तु प्रतिपद्यस इति” ।

अथेति । प्रमाणाद्यनभ्युपगता दुष्टो वैतण्डिकस्तं वादीकृत्यं तस्मिन्प्रतिवादिन्युपाधौ वादिवागव्यवहारमूलकथानधिकारो विधीयत इति नेष्यत एवेत्यर्थः । किमर्थं तर्हि निष्प्रयोजनः प्रयास इत्यत आह *शिष्ये-

ति* । आदिपदेन पुत्रादिपरिग्रहः । तत्रैव भाष्यलिङ्ग-
माह *अत इति* । स दुर्वैतंडिकः पर्यनुयुक्तः प्रयोजनं
प्रतिपद्येत यदि तर्हि प्रतिपद्येतैव प्रमाणम्, तदधीनत्वात्
प्रतिपत्तेरतो व्याघात इति । यदि स वादीकृतः स्या-
त्तर्हि प्रतिपद्यस इति प्रयोक्तव्यः । प्रतिपद्यत इति प्रयु-
जानस्तस्य परोक्षतया कथानधिकारं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

तस्य कथाधिकारानधिकारयोरेतदवयवं तस्येति न
तस्य शिष्यसंबोधनं संभवतीति परिहरति

[१५ तदसम्भवः]

मैवम् । शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्वाकादेर्दोषोऽयमि-
त्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् । तस्य कथाप्रवे-
शनाप्रवेशनयोस्तद्वाधाक्षमत्वात् । कथायामेव हि निग्रहः ।

मैवमिति । चार्वाकादेः कथाधिकारो नास्तीत्येव
शिष्यादयो बोध्या इत्यर्थः । तथाऽपि किमित्यत आह
कथामिति । चार्वाकादेः कथाप्रवेशोऽयं दोषो वक्तव्य
इति बोध्यते, उत कथातोऽन्यत्र वक्तव्य इति । उभयथा
ऽप्यनुपगमिरित्याह *तस्येति* । बाधाक्षमत्वे हेतुमाह
कथायामिति । कथाप्रवेशे सत्येवातत्त्वज्ञानलिङ्ग-
निग्रहस्तस्येति विनेयबोधनं न संभवति, कथातोऽन्यत्र
निग्रहाविषयत्वात् । तथा च व्याघात इत्यर्थः ।

कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्प्रमा-
णादिसत्ताभ्युपगम इति द्वितीयकल्पं दृषयति

१ प्रयोजनमत्ता न प्रसिक्ता, किन्तु तज्ज्ञानम् । तच्च वैतण्डिक-
स्यापीति न तस्य कथायामनधिकारो ऽपीति हृदयम् । (शां)

१६ प्राक् (५) उक्ते विकल्पचतुष्टये द्वितीयस्य खण्डनम्]

(२) नापि द्वितीयः । तथा हि स्यादप्येवं यदि कथक-
प्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वा-
नभ्युपगमे निवर्त्तत । न त्वेवं सम्भवति । तथा सति तत्स-
त्त्वानभ्युपगन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत,
हेत्वनुपपत्तेः । उक्तश्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यव-
हाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति ।

नापीति । यस्मिन्सत्येव यद्भवति नासतीत्यन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवसेयम् । न चेह व्यतिरेको
ऽस्ति, प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुरपि व्यवहारनिष्पत्ते-
रित्याशयवानाह *तथा हीति* । सत्ताभ्युपगमनिवृत्तौ
प्रमाणादीनां व्यवहारकारणत्वमपि निवर्त्तत एवेत्यास्ति
व्यतिरेक इत्यत आह * नत्विति * । शिष्टं स्पष्टम् ।
प्रमाणादिसत्तानभ्युपगंतुर्माध्यमिकादेर्व्यवहार एव न
निष्पद्यते कारणाभावादेवेत्ययमिष्टप्रसंग इत्याशं-
क्योक्तं संस्मर्तुमर्हसीत्याह * उक्त इति * १

कथां प्रति हेतुभावात्सत्ताभ्युपगमस्य स स्वीकर्तव्य
इति द्वितीये कल्पे ऽभिप्रायविशेषं शङ्कते

१७ द्वितीयविकल्पस्य तात्पर्यान्तरवर्णनम्]

अथ मन्यसे “कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्

१ ननु प्रमाणादीनां हेतुत्वं यदि मनुष्ये तदा तदाभ्युपगमस्यापि
हेतुत्वमन्यसे । यतो नियमपूर्वसत्यस्या ऽवश्यमभ्युपेयम्—इत्यनर्त्तनीयासे-
द्ध एव प्रमाणाद्यभ्युपगम इति शङ्कते अयेति । यद्यदा सत्तया ज्ञायत तत्तदा
ऽभ्युपगम्यते इति व्याप्तेरुभयवासिद्धतादित्यर्थः । (आ)

प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमः, यत्सत्तदभ्युपा-
स्यत इति स्थितेरिति” ।

* अथेति * । प्रमाणादेः कारणत्वं तवापीष्टम् ।
नियतप्राक्सत्त्वमेव च कारणत्वमित्यभ्युपगंतव्यं सत्त्वं
मित्यर्थः । कारणत्वे सिद्धे ऽपि तदभ्युपगमः कुत इति
तत्राह *सत्त्वाच्चेति* । तदेव कुत इत्यत आह *यदि-
ति* ।

तदाक्षिपति

. १८ तात्पर्यान्तरस्थाप्यसाधुत्वम्]

मैवम् । कैयाऽपि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां
कथकवागव्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं
सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः ।

मैवमिति । न तावत्सत्त्वमेव हेतुत्वमिति वक्ष्यते ।
हेतुत्वेनापि सत्ताभ्युपगमानुमानं कथायामुतान्यथेति ।
नान्यत्र । कथातो ऽन्यत्र निग्रहाविषयत्वात् । प्रथमेऽपि
प्रमाणाभ्युपगमेन प्रवृत्तकथायामुत समयबलात् । आद्ये
ऽन्योन्याश्रयः, कथाप्रवृत्तौ सत्ताभ्युपगमसिद्धिस्तत्सि-

१ प्रमाणादीनि सन्ति, हेतुत्वात्, ब्रह्मवत्-प्रमाणादीन्यभ्युपगमवि-
षयः सत्त्वात्, ब्रह्मवत् इति यस्याङ्गुथायान्वया साधनीयं तद्वदेव कथान्त-
रमपि स्यात् । अथ साऽपि प्रमाणाद्यभ्युपगमादेव प्रवृत्ता तदा तस्यां प्रमा-
णाद्यभ्युपगमहेतुत्वसाधनानर्थक्यम् । अथ तस्यामेव कथायां प्रमाणाभ्युपगम-
स्य हेतुत्वप्रसाध्य तत्कथाप्रवृत्तिस्तदा ऽन्योन्याश्रयः । कथाप्राप्ति-अमेवस्य-
माणयेत्यर्थः । (तां)

औ च कथाप्रवृत्तिरिति । द्वितीये चास्मत्समीहितसिद्धिरित्यर्थः ।

सत्ताभ्युपगमस्य कथाप्रवृत्त्युत्तरकालसाध्यत्वे किं तर्हि कथातः पूर्वं वादिभ्यामनुरोद्धव्यम् । नियमस्थित्यभ्युपगम इति कथितमेवेति चेत् किं तर्हि तस्य कल्पकमित्याशङ्क्याह

१६ कथायामावश्यकस्य निरूपणम्]

कथातःपूर्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा ऽभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् । तच्च व्यवहारनियमसमयबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यत इति व्यवहारनियमसमयमेव बध्नीतः ।

* कथात इति * । नियमस्थित्यभ्युपगमं फलमेवाचिपतीत्यर्थः । ननु यद्येन विना ऽनुपपन्नं तत्तदाक्षेपकम्, यथा दिवाभोजनरहितस्य पीनत्वं शार्वरं भोजनम् । न चेह फलं नियमस्थितिर्व्यतिरेकेणानुपपन्नम्, अन्यतो ऽपि तत्सिद्धेरित्यत आह * तदिति * । एवेत्यन्यथोपपत्तिं निराचष्टे ।

स निश्चयः, कीदृश, दृश्यस्तत्, दर्शयति ।

२० नियमस्वरूपप्रदर्शनम्]

सच—‘प्रमाणेन तर्केण च व्यर्हतव्यं वादिना । प्रति-

१ समयबन्धस्यावश्यकत्वात् तन्मात्रमनुरोद्धव्यम् (कथायाम्), न तु प्रमाणाद्यभ्युपगमो ऽपीत्यर्थः । (शां)

वादिनाऽपि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्या-
द्यन्यतमनिग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् । तद्व्युत्पादने प्रथ-
मस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यः । अन्यथा तु द्वितीयस्यैव । तादृ-
शेतरौ च जेतृतया व्यवहर्तव्यौ । प्रामाणिकः पक्षस्ता-
त्त्विकतया व्यवहर्तव्यः'—इत्यादिरूपः ।

* स चेति * । स च इत्यादिरूप इत्युपरिसंबन्धः ।
वादिना साधकेन प्रथमप्रयोक्ता प्रमाणतर्काभ्यां व्यव-
हर्तव्यम् । वादाभिप्रायमेतत्, जल्पादौ छलादिप्रयोग-
स्यापि संभवात् । प्रायोपेक्षया वा परस्परं पराजयार्थ-
मेव, विजिगीषुकथायां मत्सरेण पृच्छेः । कदाचन
सम्यक्साधनेऽपि परेणोक्ते ऋटिति वास्तवदूषणास्फु-
रणेन पर्याकुलितचेतस्कृतया छलादिप्रयोगस्याप्युपप-
त्तेः । तथा सति हि छलायाकुलितयुद्धिः कदा चिदुत्त-
रमप्रतिपद्यमानो निगृह्येतेति । एकः 'च' शब्दः छला-
दिसमुच्चयार्थो विजिगीषुकथायाम् । अपरस्तु प्रमाण-

१ कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमसम्यग्ज्ञानं वा (शां)

२ उद्भावितनिग्रहव्यवस्थापने प्रथमस्य भङ्गः, तदव्यवस्थापने निर-
नुपोग्यानुयोगाद् द्वितीयस्यैव भङ्ग इत्यर्थः (शा)

३ समर्थितनिग्रहाशक्यसमर्थननिग्रहभङ्गप्रयोजकरूपरहिताविन्यर्थः
(शां) समर्थितश्चासौ निग्रहः, अशक्यसमर्थनश्चासौ निग्रहः । एतन्नि-
ग्रहद्वयम् भङ्गस्य पराजयस्य प्रयोजकं रूपम् । तद्रहिताविति भावः ।

४ जल्पे वितण्डायाञ्च फलव्यवस्थामभिधाय वादे तामाह प्रामाणिक
इति । व्यवहारश्च वस्तुसत्त्वं विनाऽपीति भावः (शां)

तर्काभ्यामेवेति वादनियमार्थः । कथाया अंगं फलतया
तत्त्वज्ञानं तद्विपर्ययो ऽभासतत्त्वज्ञानमस्य न विद्यत
इत्यत्र गमकम् । हेत्वाभासो निरनुयोज्यानुयोगश्चेत्ये-
तद्व्यनिग्रहस्थानं प्रतिवादिना वादिव्यवहारे व्युत्पाद-
नीयं वादकथायामिति 'अपि' शब्देन दर्शयति । इतरत्र
प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं दर्शनीयमित्यर्थः । तद्व्युत्पादने
प्रथमस्य वादिनः पराजयः । अन्यथा तद्व्युत्पादने
प्रतिवादिनो व्यवहर्तव्य इति यावत् । कौ पुनर्जेतृतया
व्यवहर्तव्यौ इत्यत आह * तादृशेति * । एतादृशाभ्यां
निगृहीताभ्यामितराविति यावत् । नियमस्यांशांतर-
माह * प्रामाणिक इति * । तत्त्वतया वादफलनिश्चय-
विषयत्वेन । आदिपदेन वादिनि साधनमात्रं प्रपुज्य
संचेपतो विस्तारतो वा ऽऽभासानुद्धृत्य विरते सत्यु-
च्यमानग्राह्यनिग्रहाप्रोच्यमानग्राह्यनिग्रहाप्राप्तावा-
भासवाहिरुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे च तद्वचनार्थमवग-
म्यानुद्य दूषयित्वा प्रतिवादी स्वपक्षे स्थापनां
प्रयुंजीत । अप्रयुञ्जानस्तु दूषितपरपक्षो ऽपि न
विजयी, आत्मानमरन्तन् परघातीव वीरः । तस्मिन्न
प्येवं विरते सत्यनुक्तोच्यमानग्राह्यनिग्रहालाभे तद्व-
चनार्थमवगम्यानुद्य दूषणांगं प्रतिदूष्याभासवाहि-
रुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे प्रथमवादी स्थापनांगं दूषयेत् ।
अदूषयंस्तु रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी । श्लाघ्यस्तु
स्याद्वंचितपरप्रहार इव तमप्रहरमाणः । अनुक्तोच्य-
मानग्राह्याभासवाहिरुक्तग्राह्यनिग्रहालाभे तु ताव-
तैव कथाविरतिर्ज्ञासाधनविचारावकाशः । शरसंधान-

समय एव यो भूर्छितस्तस्य तद्वाणवारणतत्प्रहरणानु-
ष्ठानवद्विफलत्वात् । तत्रानुक्तग्राह्यमप्रतिभादि । उच्य-
मानग्राह्यमप्राप्तकालादि । आभासवद्विरुक्तग्राह्यं प्रति-
ज्ञाविरोधादि । एषु संत्सु न विचारावकाशः । शरसं-
धानसमये हि प्रहारचिन्ता । प्रतिपक्षस्थापनाहीनो
वितण्डा इत्यादिसंग्रहः ।

नतु नियमबन्धोऽपि हेतुसाध्यः स च कथायाम-
भिधानीयः । कथा च नियमबन्धनेति परस्पराश्रयः ।
अन्तरेण वा च कथेष्टव्या । यथा प्रमाणादिसत्ताभ्यु-
पगमहेतुः कथा सा च सत्ताभ्युपगमाधीनेति परस्प-
राश्रयात्तन्मन्तरेणैव कथेष्टव्यत इत्याशङ्क्याह

२१ कथाप्रवृत्तिपूर्वक एवोक्तस्य हेतुबन्धस्य सम्भवः]

अत एव 'व्यवहारनियमसमयबन्धे हेतुर्वक्तव्यः,
तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त'
इति प्रमाणसत्ताभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानम-
नवकाशम्, ह्यभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्य-

१ यतः कथकाभ्याङ्क्यातः पूर्वमेव जयपराजयादिव्यवस्थाहेतुत्वेन
व्यवहारनियमबन्धोऽनुरोद्धव्य इत्युक्तम् अत एवेति यावत् । (चित्सुखी)

२ नतु कथाप्रवृत्तौ ।

३ प्रमाणसत्ताभ्युपगमहेत्वभिधानवत् । कथायामप्रवृत्तायामेव तद्व्य-
वहारनियमबन्धेऽपि हेतुमभिधातुं युक्त इति यदिदन्नैपायिकस्य प्रत्यवस्थान-
न्तदनवकाशमित्यन्वयः । (चित्सुखी)

४ यद्यपि समयबन्धस्येच्छापरिगृहीतत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव
प्रयोष्यते इत्यत्रापि दोषस्तदवस्य एव, तथाऽपि समयबन्धमात्रेण कथाप्र-
वृत्तौ प्रमाणाभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वकल्पना गौरवपराहेति भावः । (शां)

माणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छ-
यैव परिगृहीतत्वात् ।

* अत इति * । परामृष्टहेतुमेव स्पष्टयति
* द्वाभ्यामिति * । यथा सत्ताभ्युपगमो हेतुसाध्यस्तथा
नियमबन्धस्यापि हेतुसाध्यत्वे स्यादयं दोषः । न
त्वेवम् । द्वाभ्यां मिथः संप्रतिपत्त्या फलरागात्तत्स्वी-
कारादित्यर्थः ।

अप्रामाणिकनियमयन्धात् कथारम्भे कथकाभिलषि-
तफलादिविप्लवो मूलाशुद्धेरित्याशङ्क्याह

२२ अस्मिन् पक्षे विचारादिविप्लवासम्भवः ।

नैवैवं प्रमाणानुपक्षस्वेच्छामात्रगृहीतमूलत्वान्मू-
लापरिशुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्यतत्फलविप्लवाप-
त्तिः स्यात् । अविद्यमानादिपारम्पर्यायातस्य लोकव्युत्प-

१ समयबन्धस्यावश्ये हेतुनेऽनिष्टमाशङ्कते नचेति (शा)

२ 'विचारविप्लव' साधनदूषणप्रयोगाव्यवस्था । 'विचार्यविप्लव'
पक्षविपक्षाव्यवस्था, यादिप्रतिपाद्यव्यवस्था वा, तयोरेपि विचार्यत्वात् । 'फल
विप्लव' जपभङ्गाव्यवस्था, तत्तन्निर्णयाव्यवस्था च । (शा)

३ अविद्यमान आदिर्यस्य तदेवम्भूतम्पारम्पर्यामिति विग्रहः । 'अवि-
द्याविद्यमानेत्यादि' पाठस्तु सम्पक् प्रतीतिमाति । 'अनादि' पदस्थले 'अवि-
द्यमानादि' पदप्रयोगो कृथाक्षरवृद्धिमेव करोति । इतरत्रतु पाठे अविद्यावि-
द्यमानत्वाभिधानं समयबन्धस्याप्यतात्पर्यप्रदर्शनार्थम्, अनादिपारम्पर्या-
यातस्येति अत्रयाम्युपगतव्यवस्थासूचनार्थम्, गृहीतसनादस्येत्यप्रामाण्यशङ्का-
निरासाय । " ननु समयबन्धस्यापि वेदान्ततन्त्रेऽज्ञानरूपतया स्वत-

त्तिगृहीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षण-
स्वतःसिद्धिपरिशुद्धत्वात् ।

* नचेति * । प्रमाणेनानुपक्रम्य स्वेच्छामागृ-
हीतो नियमबन्धो मूलं यस्य विचारस्येति विग्रहः ।
उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात् ज्ञात्वाऽऽरंभ उपक्रम इत्य-
भिधानात् । प्रमाणेनोपज्ञाऽऽद्यज्ञानं यस्य नास्तीति
तत्प्रमाणज्ञानशून्येनेति वा । विचारविप्लवः प्रमित्यु-
त्पादकत्वम् । विचार्यविप्लवो भ्रान्तिविषयत्वम् ।
फलविप्लवो चादे तत्त्वावधारणासिद्धिरितरयोर्जल्प-

सिद्धत्वमनुपपन्नम् ” इत्यत आह अन्यथाभावेत्यादि । ‘स्मयबन्धो न
कर्तव्य’ इति सम्भावनाविरह एव तस्य स्वतःसिद्धत्वमिति भावः ।

‘अन्यथाभावस्यासम्भाव्यतया तल्लक्षणयोः स्वतःसिद्धितया शुद्धत्वा-
विप्लवार्थत्वादिति योजना ।’ (चित्सुखी) ॥ शिरोमणिस्त्वेवमाह खण्डन-
भूपामणौ । तस्येत्यनेन न समयबन्धस्य परामर्शः, किन्तु विचारस्यैव, तस्यैव
सम्भावितदोषसमयमूलकत्वेन दुष्टत्वस्योक्तत्वात् । न या संवादः सम्बन्धे
सम्भवी, किन्तु विचार एव । तस्यैवप्रमित्युत्पादकत्वेन प्रवृत्तिसंवादितत्वात्
पारम्पर्येणायातस्य प्राप्तस्य । तथाच न तस्यान्धपरम्परातुल्यत्वम् । स्वयमापि
दृष्टत्वेन पराधीनप्रमाणत्वाभावात् । अनादिपरम्परागतविचारस्य प्रामाण्यं
लोकव्युत्पत्तौ शब्दस्य सङ्केतग्रे गृहीतसंवादस्य । अन्यथा तन्मूलकशब्द-
व्यवहारोच्छेदापत्तेः । यद्वा विप्रलम्भकव्यवहारे यो ऽन्यथाभावः सम्भवति
तयामृतस्यान्यथाभावस्य या ऽसम्भाव्यता, तल्लक्षणायाः स्वतःसिद्धिः
तया शुद्धत्वात् । असम्भाव्यतैव कुत इत्याशङ्क्योक्तम्—लोकः कथकः,
तद्व्यवहारेण गृहीतो ऽन्यथा न भवति इति संवादो यस्येत्यर्थः । लोकस्य
किन्मूलमित्याकाक्षायां अनादिपारम्पर्यमूलमित्यादि व्याख्येयम् । इति ।

वितंडयोर्जयस्येति द्रष्टव्यम् । कुत इत्यत आह *अविद्यमानेति* । तत्रेत्यं पदसंबंधः । अन्यथाभावश्चासावसंभाव्यश्चेत्यन्यथाभावासंभाव्यः, तद्भावस्तत्ता, तल्लक्षणा या स्वतःसिद्धिस्तया शुद्धत्वाद्विचारस्य न विप्लवः । तत्र हेतुः *लोकेति* । लोकव्युत्पत्त्या वृद्धव्यवहारेण गृहीतो ऽन्यथा न भवतीति संवादो यस्येति यावत् । “ननु लोकस्य किं मूलम् । प्रमाणं चेदादौ स्वीक्रियताम्, व्यवहारांतरंचेदनवस्था” इत्याशंक्य दृष्टपरंपरात्वेनानादित्वान्नमूलक्षतिरित्याह *अविद्यमानेति* । अविद्यमान आदिर्यस्य परंपराभावस्य तेनायातस्येति । अनादीति वक्तव्ये अविद्यमानेत्याद्युदितं ^१वक्रकारित्वस्वाभाव्यात् । ^२लोकव्युत्पत्त्या वृद्धव्यवहारेण कथारूपवाग्व्यवहारेण निष्पन्नेन गृहीतः संवादः विचाराद्यविप्लवो यत्रेत्यर्थः ।

फलहेतुत्वेन नियमः कथांगमंगीक्रियते चेत् प्रमाणादिसत्ता ऽपि तथांगीक्रियतामविशेषादित्यत आह-

२३ उक्तनियमचङ्गीकरणप्रमाणादिसत्तायां न सम्मतिः]

नच प्रमाणादीनां सत्ताऽपीत्यमेव ताभ्यामङ्गीकर्तुमुचिता । तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथाव्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकयोरपर्यवसानात् ।

१ मूलग्रन्थकारो वक्रोक्तिप्रियइत्यतः कारणादिति भावः ।

२ लोकेत्यारम्य अर्थइत्यन्तो ग्रन्थः कलिकातापुस्तके नास्ति ।

* नचेति * । उभयांगीकारे गौरवं स्यादित्यर्थः ।
 “ननु नियममन्तरेण प्रमाणादिसत्तांगीकारात्कथाप्रवृ-
 त्त्युपपत्तेरुभयांगीकारे गौरवान्निश्चय एव किन्नपरित्य-
 ज्यते” इत्यत आह * प्रमाणेति * । तथाविधस्योक्तल-
 क्षणव्यवहारनियमस्य व्यतिरेके ऽभावे संति विप्रलं-
 भकादिसमयवत्कथाप्रवृत्तिर्नसंभवतीत्यर्थः ।

लोकप्रसिद्धत्वात्सत्ताङ्गीकृतिरिति तृतीयं निरस्यति

२४ प्राक् (५) उक्तेषु विकल्पेषु तृतीयस्य अष्टादशमः]

नापि तृतीयः । लोकव्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो
 वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्यः ।
 विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् । तदर्थमेव च
 पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः, शरीरात्मता-
 दीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यतापातात् ।

* नेति * । लोकशब्दस्य प्रामाणिकाप्रामाणिक-
 योस्तुल्यत्वाद्विकल्पयति * लोकेति * । पामराः शा-
 स्त्रसंस्काररहिताः । विवर्णः पामरो नीचः प्रकृतश्च पृथ-

१ ‘प्रमाणव्यवहार’ इति शाङ्कर्यभिमतः पाठः । ‘लोक्यत इति लोकः
 प्रमाणम्’ इति च तत्रत्या व्याख्या । वस्तुतस्तु ‘प्रामाणिक’ इत्येव पाठः
 साधीयान् प्रतिभाति । एवमेव च पाठः प्रायशः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यते ।

२ प्रामाणिकव्यवहारत्वस्येत्यर्थः ।

३ ‘अहं स्यूः’ इति पामरव्यवहारः अहम्पदार्थस्य स्यूत्वविशिष्टेन
 सहा भेदस्य बोधकः । अतः पामरव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वास्वीकारे शरीर
 एवात्मनाव्यवहारसम्भव इत्यर्थः ।

गृजन इति नामशासनात् । विचारसिद्धौ प्रामाणिक-
त्वसिद्धिर्व्यवहारस्य, तत्सिद्धौ सत्ताभ्युपगमस्ततश्च
विचार इति चक्रकापत्तेर्नाद्यो ऽनवद्य इत्याह * नाद्य
इति * । सत्तां स्वीकृत्यापि नियमो बध्यते वादिभि-
र्विचारप्रवृत्त्यर्थं तदनुपपत्तिरपि सत्ताया अहेतुत्वं
गमयतीत्याह * तदिति * । द्वितीयमतिप्रसंगेनापा-
करोति * नापीति * ।

अबाध्यत्वे सति लोकसिद्धत्वं स्वीकारप्रयोजक-
मिति न शरीरात्मतादीनामपि स्वीकारप्रसंग इति
शङ्कते

२५ विचारबाध्यत्वोपन्यासे ऽपि दोषस्तदवस्थः]

“पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयत” इति चेत्,
तर्हि प्रमाणादयो ऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा
नाभ्युपेया एव, अन्यथा तूपगतव्या इति लोकव्यवहारसि-
द्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न भवति ।

* पश्चादिति * । हेत्वंतरं नाम निग्रहस्थानं स्या-
दिति दूषयति * तर्हीति * । लोकप्रसिद्धेरप्रयोजकता-
माह * अन्यथेति * । प्राप्ताप्राप्तविधेकेनाबाध्यत्वमेव
स्वीकारप्रयोजकमित्याशयः ।

तदनभ्युपगमस्य फलातिप्रसंजकत्वात्तदभ्युपगम
इति चतुर्थं दूषयति

२६ प्राक् (५) उक्तेषु विकल्पेषु चतुर्थस्य खण्डनम्]

नापि चतुर्थः । द्वादशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य
व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादि-
सत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य
यदि मां प्रति फलातिप्रसञ्जकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि
समानः प्रसङ्गः ।

* नापीति * । नियमबन्धादेवावश्याश्रयणीया-
त्फलव्यवस्थोपपत्तौ सत्ताभ्युपगमो व्यर्थ इत्यर्थः । * मां
प्रतीति* । मया नियमबन्धमात्रे स्वीकार्ये यस्य कस्य
चित्फलपत्तिः । तदा त्वया ऽपि प्रमाणसत्ताभ्युपगमात्
ऽपि तस्मिन् स्वीकार्ये ऽतिप्रसंगो ऽविशेषादित्यर्थः ।
नियमस्याप्रमाणिकत्वेनाव्यवस्थापकत्वमित्याशङ्क्याप्रा-
माणिकत्वादेव तवापि न व्यवस्थापकः स्यादिति प्रसंगः
समान इत्याह ।

तस्येति चतुर्था ऽपि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः
कथोपयोगी न भवतीत्यापादिते पुनः सद्वादी शङ्कते

२७ समयबन्धने ऽपि प्रमाणसत्ताभ्युपगमावश्यकत्वांका]

“सै्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां

१ तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गभिया प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथातः
पूर्णत्वया क्रियते । यदि नियतसमयबन्धेनैव तद्व्यभिचरति तदा वृथा
प्रमाणाद्यभ्युपगम इत्यर्थः । (शा)

२ “द्वैतापत्तिमयेन प्रमाणादि सत्ता नाभ्युपेयते वेदान्तिना । किन्तु
व्यवहारसत्ताभ्युपगमे ऽपि तदापत्तिरविशिष्टा । किञ्च प्रमाणादिसत्ताभ्युप-
गमो ऽपि व्यवहारादिसत्ताभ्युपगमसहभाच्येव” इति शङ्कारुदभिप्रायः ।

प्रवर्तयताऽपि व्यवहारसत्ताऽभ्युपगन्तव्या । नहि सत्ताम-
नभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्या । क्रिया हि
निष्पादना, असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् । प्रमाणै-
र्व्यवहर्तव्यमिति नियमबन्धनम्— प्रमाणकारणभावस्य
नियमान्तर्भावात् नियतपूर्वसत्त्वरूपं कारणत्वं प्रमाणा-
मनादाय— न पर्यवस्यति । दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गाव-
धारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन
तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्ठोक्तं
मेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमा-
णादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भः शक्यत इति” ।

* स्यादिति * । नियतत्वं समयविशेषणम् । नि-
यमबन्ध एवापर्यवसानवृत्त्या व्यवहारसत्तां स्वीकारं-
यतीत्याशयः । ननु सत्तां विना नुपपत्त्यभावान्न तां
स्वीकारयति इत्यत आह *नहीति* । किमियं राज्ञा-
माज्ञेति नेत्याह * क्रियेति * । नन्वत्राप्यनुपपत्तिर्न
प्रतीयत इत्यत आह * असत इति * । अनेन समयेन
व्यवहर्तव्यमिति व्यवहारो निष्पादनीय इत्युक्त्यैव
सत्त्वमिष्टं स्यात्, ततो निष्पादना नामासतः सत्त्वप्रा-
पणमित्यर्थः । न केवलं व्यवहारसत्त्वं स्वोक्त्यैवेष्टं
प्रमाणादिसत्त्वमपि त्वदुक्तिबलादेवापद्यत इत्याह

प्रमाणैरिति । तृतीया याकरुणत्वां मिधानात्तस्यच
कारणविशेषत्वात् कारणत्वस्य सत्ताऽव्यतिरेकात्प्र-
माणानां सत्त्वमनंगीकृत्य नियमबंधनमेव न पर्यवस्य-
तीत्यर्थः । यस्य व्यवहारे दोषाः संति तस्य भङ्गो
व्यवहर्तव्यो यस्य पुनः साधनांगानि संति तस्य जय-
इति वदन्नेव पुनस्तानि न संतीति वदन् कथं सभ्यः
स्यादित्यत आह * दूषणानामिति * । साधनस्य
हेतोरंगानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य प्रतिज्ञा-
तार्थस्य तत्स्वरूपता सत्यतेति यावत् । तद्वैपरीत्ये
ऽसत्यत्वमादिपदार्थः । उपसंहरति *इतीति* । रिक्त-
मिति रिक्तं परस्परपराहतत्वेन शून्यवचनमित्यर्थः ।

परिहरति

२८ तत्परिहारः]

मैवम् । एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवा-
भिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधाया अनिस्तारात् ।

* मैवमिति * । कथायामेवैतान् बाधकानुपन्य-
स्यासत्त्वादिनं निगृह्य सत्ताभ्युपगमनं साधनीयम् । तथा
च न तदन्तरेण कथाप्रवृत्तिः । सत्ताभ्युपगमसिद्धौ
कथात्सिद्धिस्तसिद्धौ बाधकोपन्यासस्ततश्चसत्ताभ्युप-
गम इति चक्रकापत्तिरेवेत्यर्थः ।

ननु न मया सत्त्वं साध्यते किं तु स्वेच्छास्वीकृत-
स्यैव व्यवहारनियमस्य प्रमाणादिसत्ताङ्गीकारे पर्यवसा-
नमात्रमुच्यते । ततो न मम चक्रकादिदोषः स्यादित्यत
आह

२६ नियमस्य प्रमाणादिसत्तास्वीकारेऽपर्यवसानम्]

न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादि-
सत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः स्यात् । यतः
सत्ताज्ञानस्य तंत्राङ्गत्वम्, न तु सत्तायाः ।

* नचेति * । कुत इत्यत आह * यत इति * ।
सत्तावंगमे सति सत्ताभावेन व्यवहाराभावाददर्शना-
त्कैवल्यव्यातिरेकाभावात्सत्तावंगम एव हेतुरिति भावः ।

ज्ञानमात्रस्यांगत्वेऽतिप्रसङ्गात्, ज्ञेयावच्छिन्नस्यां-
गत्वे तस्याप्यंगत्वप्रसंग इत्याशङ्क्याह

३० न सत्ताज्ञानमात्रं सत्ताभ्युपगमे तन्त्रम्]

तत्र किं सत्तावंगममात्रात्सत्ताभ्युपगम्येति मन्यसे,

अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः । मरुमरीचिकादौ

जलरूपतासङ्गादाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेपि किं बादि-

प्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य—तस्यापि कथाकालमात्र एव—

बाधितावगमाभावात्, अथवा केस्यचिदपि कालान्तरेऽपि

बाधितबोधविरहात् । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात्, पुरुषत्रया-

वगतस्यापि एकक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणा-

१ समपबन्धः प्रमाणादिसत्ताज्ञानमात्रमाश्लिषति, न तु प्रमाणादि-
सत्तामपि, येन द्वैतापत्तिर्यादिति भावः । (शां)

२ ननु प्रमाणादिसत्ताज्ञानञ्चेदायातम्, तदा तदभ्युपगमोऽपि
मिदः, तत्रैव च त्वं त्रिप्रतिपन्नः, इत्यत आह तत्र किमिति । यदा 'नाव-
गममात्रे कथाहेतुः, अपि तु प्रमाणादिमुतावगम' इति त्रिजगत्कारणता-
माहकम्मानं विनेयमपि विपरीकरोतीति प्रमाणादिमत्ताभ्युपगमोऽपि
त्यत आह तत्र किमिति । (शां)

न्तरेऽबहुलं बाध्यतादर्शनादिति । न चासावर्थो ऽसन्नपि
 द्वित्रादिपुरुषमात्रपर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्, बाधदर्शने स-
 त्यपि, तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद् द्वितीयः पक्षः
 परिशिष्यते । यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्स-
 दित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

* तत्रेति * । ज्ञानमात्रस्य ज्ञेयस्य साधकत्वे मरी-
 चिसलिलादेरपि सत्त्वस्वीकारप्रसंगेनाद्यं दूषयति
 * नेति * । प्रमाणादिपरमार्थसदबाधितावगमगोचर-
 त्वात् आत्मवदित्याशङ्क्याह * द्वितीय इति * । तस्य
 बादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य कथाकाले बाधितावग-
 माभावात् सत्ताऽभ्युपगम्या, किं वा कदाचिदपि तद-
 भावात्, उत कस्य चिदपि कालांतरे ऽपि बाधावगम-
 विरहात्, उत प्रतीतिकाले इति विकल्पार्थः । आद्य-
 मनैकांतित्कत्वेन दूषयति * नेति * । व्यभिचारमेव
 स्फोरयति * पुरुषेति * । पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषां-
 तरेणैकक्षणावगतस्य च क्षणांतरे तेनापीति सम्बन्धः ।
 योगाचारसौत्रांतिकवैभाषिकत्रयावगतस्य स्वरसंभ-
 गुरत्वस्य बाधन्तरेण बाध्यतादर्शनात्, तथा मन्दांघ-
 कारे पथि गच्छतः पुरुषत्रयस्य स्रजं दृष्ट्वा रापणं
 मन्यानस्य कालांतरनिकटोपसर्पणादिना रशनातत्त्व-
 दर्शनेन बाध्यतादर्शनात्, पुरुषत्रयस्यैकक्षणे ऽबाधि-
 तावगतत्वहेतुस्तत्र व्यभिचरतीत्यर्थः । आद्यविकल्प-
 स्य द्वितीयविकल्पदूषणं द्वितीयविकल्पदूषणे ऽन्तर्भ-

प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य न सर्वथाबाधिततत्सत्तामूलकत्वम् ४३

घतीति न पृथगुच्यते । ननु विगीतप्रत्ययाः यथार्थाः ।
प्रत्ययत्वात् संप्रतिपक्षप्रत्ययवदिति पुरुषत्रयावगत-
स्यापि सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्याह *न चे-
ति* । द्वौ च अथश्च द्वित्रा आदिर्येषां ते द्वित्रादयः ।
त एव पुरुषाः । त एव मात्रा परिमाणं यस्य तस्य ।
पूर्वजाता सा च तस्य वस्तुनः प्रतीतिरिति विग्रहः ।
प्रतीतिकसत्त्वसाधने सिद्धसाधनम्, अर्थसत्त्वसाधने
बाधविरोध इत्यर्थः । द्वितीये नास्माकं काऽपि क्षतिरि-
ति तं परिशेषयति *तस्मादिति* । तमेव विशदयति
यत्रेति । केनापि कदाचिदपि बाधितावगमशून्यं
स्वीकार्यमित्यर्थः । तच्च भट्टमिश्रोक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् ।
“सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात् तत्र न बाधनम्” इति ।
आक्षिपति ।

३१ प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य न सर्वप्रकाराबाधिततत्सत्तामू-
लकत्वसम्भवः]

तदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूष-
णादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वे-
नाभ्युपेयते, किमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्सत्त्वावगमा-
यत्तत्तत्सत्त्वाभ्युपगमकथाङ्गताङ्गीकारस्यै । कतिपयप्रति-

१ श्लोकमार्तिके वृत्तिकारग्रन्थे—उलो २४ ।

२ सर्वप्रकारेणाबाधितं य प्रमाणादिसत्तावगम तदायत्तं प्रमाणा-
दिसत्ताभ्युपगमः कथाङ्गत्वं भवतीति मदीयं पक्षः, तत्र त्वया न किञ्चि-
दुक्तमिति भावः । (शा)

३ त्रैकालिकसार्वभौमिकबाधवैधुर्याकलनमशक्यमिति कतिपयप्रति-
पत्तमात्रबाधविरह एव प्रवृत्त्यङ्गम्—इत्यभ्युपगमं वाच्यम् । नैतावतावस्तुस्थिति-
रिति भावः । (शा)

पत्तृकतिपयकालतथात्वावगमोदेव च प्रायेण लौकिकव्य-
वाहारः प्रतीयते । तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गम् ।
एतत्तदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारा-
रम्भ इति ।

* तदिति * । इत्थमुच्यते परं सद्वादिना, न तु
घटते । अत्यन्ताबाध्यत्वस्यासर्वज्ञेनावगंतुमशक्यत्वात् ।
नहि पुरुषान्तरादिवर्तिबाध उपलब्धुं योग्योऽसर्वज्ञस्य,
येन योग्यानुपलब्ध्या तदभावनिश्चय इत्यर्थः । तदुक्तं
'कुसुमांजली' "आपाततो न दृश्यत इति सर्वत्र काल-
क्रमेणापि न द्रक्ष्यत इति को नियंतेति" । ननु त्वया
ऽपि कतिपयपुरुषदेशकालाबाध्यत्वे सत्त्वावगमस्येष्टे
चेदत्यन्ताबाध्यत्वं तर्ह्यनुमीयतां-विमतः कालः प्रमा-
णादिसत्तावगमबाधवान् कालत्वात् कथाकालवादिति ।
तत्राह * यदि नामेति * । सर्वप्रकारैर्देशान्तरकालां-
तरपुरुषान्तरस्वरूपैरबाधितस्य तस्य प्रमाणस्य प्रमेया-
देश्व सत्त्वावगमस्तदधीनस्तदायत्तः । तस्य तस्य सत्ता-
व्युपगमस्तस्य कथांगतानेगीकारस्येति विग्रहः । अन-
गीकारस्य किमायातम् । सोऽस्त्येवेत्यर्थः । त्वदनुमान-
रत्त्या गंधर्वनगरादेरप्यत्यन्ताबाध्यत्वप्रसंगादत्यन्ता-
बाध्यत्वं सत्तावगमस्य नांगीक्रियत एवेत्यर्थः । "सत्त्वं

१ पृ. ३७८, पं. २ । किन्तु तत्र 'अनवगत' इत्यस्य स्थाने
'आपातत' इति पाठ उपलभ्यते । स एव च सार्धायान्, इति त्रियासाग-
रीपुस्तकद्वयधृतमपि 'अनवगत' इति पाठगनादृत्य कुसुमाञ्जल्यनुसार एव
पाठो निबंधिनः ।

यवहारांगमंगीकृतं चेन्मुख्यव्यतिक्रमे कारणाभावाद-
 सत्त्वमेवांगीक्रियतामिति" चेन्न, लौकिकव्यवहारस्या-
 पे प्रातीतिरुसत्त्वमूलत्वादित्याह * कतिपयेति * ।
 ततीयते सप्रपञ्चं जन्यत इत्यर्थः । अन्यथा तदुच्छेदप्र-
 षेगादिति हेतुर्द्रष्टव्यः । शास्त्रीयव्यवहारः प्रातीति-
 तसत्त्वमूलो व्यवहारत्वाल्लौकिकव्यवहारवदित्याह
 * तादृश इति * । न चैतत्स्वमनीषिकासिद्धम्, तत्त्ववि-
 त्तमपि सम्मतमित्याह * एतदिति * । स्वप्नवद्व्यवहारेम-
 त्पादावुच्यत इत्यर्थः ।

नियमस्योभयसंप्रतिपन्नत्वाद्वाच्यं स एव कार-
 णमित्युपपादितमित्युपसंहरति

[३२ व्यवहारनियमस्यैव कथाकारणत्वस्योपसंहारः]

तस्माद्याद्व्यवहारनियमः कृतः तन्मर्यादाऽनेन
 नोल्लंघितेति, यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विज-
 यते, यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः ।
 यत्र वायुक्तनिग्रहसत्त्वावगमः स निगृहीतः, तदितरस्तु
 न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः ।

* तस्मादिति * । अदृष्टेऽप्यनुमाने दुष्टमिदमनु-
 मानमिति विप्रलम्भकवाक्यादवगमः पराजयहेतुर्न
 भवतीति सूचयितुं मध्यस्थग्रहणम् । * यत्र * प्रति-
 षादिनीति यावत् । शिष्टं स्पष्टम् ।

नियमस्य तर्हि कारणत्वेन सत्त्वमंगीकृतं स्यादि-
 त्यत आह

३३ 'अनेन नियमेन व्यवहर्तव्यम्' इत्यस्यार्थः ।]

अनेन नियमेन व्यवहर्तव्यमित्यस्य ह्ययमर्थः-अनेन नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्थावगमस्य विषयीभवितव्यमिति ।

अनेनेति । अनेन वादिनां ऽनेन नियमेनोक्तम् इति मध्यस्थावगमस्य विषयत्वेन भवितव्यमित्यर्थः ।

नन्वर्थस्य यथा प्रतीतिसत्त्वं तथा प्रतीतेरर्थसत्त्वं स्वीकर्तव्या, व्यवहारांगत्वात् । तथा च नासम्बादः सिद्ध्यति, तस्यैव सत्त्वादित्यत आह

३४ न च मध्यस्थावगमस्यैव सत्ताऽभ्युपेया]

न च वाच्यम्-“तत्तस्तदवगमस्यापि सत्ताऽभ्युपेयेति” । तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमांतरस्यैव शरणत्वात् ।

* नचेति * । कुतो न वाच्यमित्यत आह
* तस्येति * । अर्थसत्त्वे प्रमाणाभावादवगमः कथं सन्निति जिज्ञासायामवगमो ऽस्तीत्यवगमांतरमेव तस्य सत्त्वमित्यर्थः ।

प्रतीतेरापि प्रतीतिसत्त्वं चेत्, तत्राप्येवमित्यनवस्था स्यादित्याशङ्क्याह

१ ननु प्रमाणादिमत्ता माऽभ्युपगम्यताम्, नियमबन्धेदङ्गीकृता एतावन्तैव द्वैतापत्तिरित्यत आह अनेनेति । (शां)

२ ततश्चानेनैव द्वैतापत्तिरित्याशयः ।

३ ततः सर्वव्यवहारोच्छेद इत्यर्थः ।

३५ उक्तपक्षे, अनवस्थाया निराकरणम्]

नचैवमुनवस्था । तदनुसरणावश्यम्भाजनङ्गीकारात् ।

एवं त्रिचतुरंशानजन्मनो नाधिका मतिरिति' न्यायात् ।

नचेति । अनवस्थाभावे हेतुमाह *तदिति* ।

था रत्नपरीक्षायां त्रयाणां चतुर्णां वा वाक्यात्सम्य-
ज्ञाने जाते न पुनः पुनर्ज्ञानान्तरमपेक्षते तथाऽन्यत्रा-
पि ज्ञानान्तरानुसरणस्यानावश्यकत्वान्नानवस्थेत्यर्थः ।

उक्तमर्थं भट्टवचनेन दृढीकरोति * एवमिति* । 'एवं
त्रिचतुरंशानजन्मनो नाधिकामतिः । प्रार्थ्यते तावतै-
वैकं स्वतः प्रामाण्यमश्रुत' इति ।

ननु : सत्तावगमप्रवाहाविच्छेदेनावस्थाविच्छेदे
ऽन्तिमज्ञानस्य प्रातीतिकसत्त्वंस्याप्यभावान्-उत्तरो-
त्तरज्ञानस्यैव पूर्वं पूर्वम्प्रति सत्त्वरूपत्वात्-उत्तरोत्तरा-
सत्त्वेनामूलमसत्त्वापत्तौ प्रातीतिकसत्त्वेनापि न
कारणम् शक्यत इत्यत आह

३६ प्रकाशान्तरेणानवस्थायाः परिहारः]

न च—“ अन्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिः ,
तथाचावगममादायापि न निस्तार” इति वाच्यम् । अस्तु

१ भवेदेवं यदि ज्ञानमवश्यं स्वव्यवहारार्थं स्यात् । किन्तर्हि
विषयव्यवहारार्थमनुसृतस्य व्यवजिहीर्षायां ज्ञानान्तरमनुस्रियताम्, न तु
तत्तज्ज्ञानव्यवहारपरम्परामुपेक्षाम्, येनानवस्थास्यादित्यर्थः । (शां)

२ श्लोकवार्तिके—चोदनासूत्रे श्लो. ६१

३ 'आमूलम्' मूलदारम्य सर्वेषामसत्त्वापत्तिरित्याशयः ।

४ ननु ज्ञानस्यापि व्यावहारिकी सत्ता, तथा चान्तिमज्ञानमव्यवहार-
माणमनःस्यात्, तन्मात्रावानसत्ताकन्तपूर्वज्ञानमप्यसदापद्यत-इत्याशय-

एवम् तथा ऽपि त्रिचतुरज्ञानकक्षागवेपणमात्रविश्रान्तेन
विचारेण ततः परमननुसरणमणीयेनैव समयं बद्धा कथा-
याम्मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्तनात् । अन्यथा प्रमाणादि-
सत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थायां दुष्परिहरत्वात् ।

* नचेति * । अंतिमज्ञानस्य प्रतीत्यंतरानंगीकारे
चस्तुत आमूलमसत्त्वमापद्यते चेदिष्टसिद्धिरित्याह
* अस्त्विति * । अस्तु नाम तथेत्यर्थः । कथं तर्हि
व्यवहार इत्याशंक्य त्रिचतुरज्ञानादूर्ध्वमविचार्यैव
कथारंभ इति संकेतकरणात्तत्सिद्धिरित्याह * त्रिचतु-
रेति * । त्रिचतुराणि च तानि ज्ञानानि, तेषां कक्षासु
कोटिषु गवेपणमात्रेण पर्यालोचनमात्रेण विश्रान्तो
यो विचारस्तेन ततः परमविचारितरमणीयेन समयं
बद्ध्वा कथायां प्रवृत्तिसंभवादित्यर्थः । त्रिचतुराणि
चेत्यादिज्ञेयस्वरूपसत्त्वांगीकारे लाघवादनवस्थाभा-
वाच्च तदेव स्वीकार्यमित्यत आह * अन्यथेति * ।
अर्थसत्तांगीकारे ऽपि तत्प्रमाणाननुसरणेन तत्सि-
द्धिरिति दुष्परिहरैवानवस्थेत्यर्थः ।

ननु कथं स्वरूपसत्तांगीकारे ऽनवस्था, अदृष्टादि-
चदज्ञातस्वरूपत्वेनैव ज्ञानेन व्यवहारोपपत्तेः; त्वत्पक्षे
स्तु स्वरूपसत्त्वाभावात् प्रतीत्यंतरानुसरणमावश्यकं
विवेकिनामिति दुष्परिहराऽनवस्थेत्याशङ्क्याह

सर्वज्ञ-यताभिप्रायेणैवापत्त्या परिहरति अस्त्विति । सर्वमन्तरमस्त्वित्यर्थः (१)
'अस्तु, एतद्' इति शाङ्करीमम्मन पाठ । अत्र धृत्वा पाठ सम्पत्कर
प्रतिभाति विशाखागर्गभ्यस्मामिदं ॥

३७ स्वरूपसत्तामादायाप्यनवस्थाया बुष्परिहरत्वात्]

न च वाच्यम्—“मत्पक्षे स्वरूपसत्ताज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्पराननुसरणमुचितम् । न त्वेवं त्वत्पक्षे, ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति” । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । यथा च त्वत्पक्षे स्वरूपसत्त्वाविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका, न घटादिसत्ता, एवमेवासत्त्वाविशेषपि ज्ञानमेवासद्वयवहारोपपादकं नान्यत् ।

* नचेति * । कुत इत्यत आह * स्वरूपेति * । को द्यूते सती सा वित्तिरसत्येव न कुत इत्यादौ—अनवस्थाप्रसंगः स्वरूपसत्त्वमादाये प्रत्यवतिष्ठमानस्य—वक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वसद्भादे ज्ञानं न व्यवहारोपपादकम्, असत्त्वात्, अर्थवत्, विपक्षे ऽर्थस्यापि तद्धेतुत्वप्रसंग इत्याशङ्क्याह * यथेति * । ज्ञानं न व्यवहारोपपादकम्, सत्त्वात्, अर्थवत्, विपक्षे ऽर्थस्यापि तद्धेतुत्वप्रसंग इत्याभाससमानयोगक्षेमत्वमित्यर्थः ।

* तत्त्वत एवावहेव कथारम्भे नैयायिकभिमतप्रमाणाविसत्तास्वीकारावश्यकत्वस्य स्पष्टनम् । इतः परन्तत्प्रसङ्गोपन्यस्तस्य कारणत्वस्य सत्तासत्त्वविवेचनम् । *

- १ मत्पक्षे ज्ञानं स्वरूपसदेव विषयव्यवहारसमर्थम्, त्वत्पक्षे स्वरूपेणासतो ज्ञानस्य ज्ञानान्तरमेव सत्यमित्यावयोर्महद्वैषम्यमिति शङ्काकृदभिप्रायः ।
- २ ननु ज्ञानस्यासत्त्वे कथं तदधीनो व्यवहारः । अथासदपि व्यवहारहेतुस्तदा सर्वदेवासतो व्यवहारः स्यात्, अविशेषादित्याशङ्क्याह यथेति । (शा)

उपपादकत्वं नाम कारणत्वम् । तच्च नियतप्राक्स-
त्वरूपम् । तदभावश्चासत्त्वम् । तेन परस्परं व्याघा-
त इति चोदयति

[३८-असतो ऽपि कारणत्वसम्भवः]

“असच्चोपपादकञ्चेति व्याहृतमिति” चेन्न । सदुपपा-
दकमिति कुतो न व्याहृतम् । न हि सदुपपादकमसच्च
नेति क्वचिदावयोः सिद्धम् ।

* असच्चेति * । नियतप्राक्संबन्धि कारणम्, न
तु प्राक्सत्त्वम् । संबन्धश्च सदसतोरविशिष्ट इत्यभि-
प्रेत्य प्रतिबन्दीन्यायेन परिहरति * नेति * । “सदु-
पपादकमिति न व्याहृतं; सतस्तत्त्वादेः पटाद्युत्पादक-
त्वदर्शनात्” इयाशङ्क्याह * नहीति * ।

नन्वसतः कार्यकाले अन्यदातो ऽविशेषे शून्यत्व-
ज्ञानिः, विशेषे न नियमेन कार्यजन्म स्यादिति शङ्कते ।
[३९-न चासत्त्वाविशेषात्कार्यस्य सार्वत्रिकोत्पत्तिप्रसङ्गश्चोदः]

“ननु तदसत्त्वाविशेषात्तत्कार्यस्यान्यदा ऽपि प्रसङ्गः”
न । कार्यस्याद्यसत्ताक्षणं इधान्यदा ऽपि सामग्र्यसत्त्वाविशे-
षात्तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म ।

१ कारणनियतप्राक्सदित्येव नास्ति, कुतो, व्याघात इत्यभिप्राये-
णाह सदिति । (शां)

२ कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्री त्वया ऽपि नेष्यते, प्रागभावस्य तद्वद-
कस्याभावात्, तथा च यथासमग्रीविरहिणि । तस्मिन् क्षणे कार्यन्तथा
क्षणान्तरे ऽपि कथन्न स्यात्, अविशेषात्—इत्यभिप्रायेणाह नेति । (शां)

* नन्विति * । तद्वदितमुदधेनेन—‘अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्तेरिति’ । किं कारणासत्त्वे कार्यजन्मेष्टमित्यवष्टम्भेनेदं चोच्यते, किं वा नियामकाभावाभिप्रायेण । आद्यं प्रत्याह * न कार्यस्येति * । कार्योत्पत्तिकाले सामग्री नास्ति, उतास्ति । अस्ति चेदुत्तरक्षणे ऽपि द्वितीयकार्यप्रसंगः । नास्ति चेत्प्रागूर्ध्वं च तदसत्त्वाविशेषात्तवापि कार्यजन्म स्यादित्याशयः ।

द्वितीयं शकते

४० तस्य प्रसङ्गस्य पक्षद्वयेऽपि सम्भवात्]

“अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकम् किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वम्, तथादर्शनात्,”—तर्हि ममापि कालांतरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकम्, तथादर्शनादेव ।

* अथेति * । सामग्र्यसत्त्वमसत्त्वादेव न नियामकं, किं तु तत्सत्त्वम् । न चातिप्रसंगः, नियतप्राक्कालावच्छिन्नमिति विशेषणादिति भावः । पूर्वक्षणावच्छिन्न-

१ कुसुमाञ्जलौ प्रथमेऽस्तवके. पृ. ४३

२ अस्मत्पक्षे सामग्र्यसत्त्वञ्च कार्योत्पत्तिनियामकम्, किन्तु कार्यव्यवहितपूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वमेव तथेति शङ्ककाभिप्रायः ।

३ कार्यक्षणे नियमतः कार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा पूर्वक्षणसामग्र्यसत्त्वं तत्र नियामकम्, तथा ममापि नियतकालकार्यदर्शनात् पूर्वक्षणसामग्र्यसत्त्वमेव किञ्च नियामकमित्याशयेन समाधानम् । सामग्रीसत्त्वमूर्ध्वक्षणमात्रे, तदसत्त्वञ्च सार्वत्रिकमिति यद्यपि गृहद्वैपम्यन्तथा ऽपि कार्यस्यापि यतः पारमार्थिकबुद्ध्याऽस्मत्पक्षे ऽसत्त्वमेव ततो न काऽपि क्षतिरिति ८८१म् ।

यामकव्यवस्थानुपपत्तेः । तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्या-
स्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः, तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम् ।
तथा च समः समाधिः ।

* ममेति * । नियतोत्तरत्वं नाम धर्मः कार्यस्य किं
भिन्नकालो ऽभिन्नकालो वा । प्रथमो दत्तोत्तरः । द्वितीये
नियम्यनियामकभावानुपपत्तिः सव्येतरकरयोरिवेति
परिहरति । * नेति * । नियम्यनियामकभावस्य पूर्वापर-
भावगर्भत्वादिति भावः । किं च उत्तरत्वमपि निया-
मकान्तरपूर्वकं चेदनवस्था, न चेत्स्वयमव्यवस्थितं कथ-

स्मिकी सामग्री स्वोत्तरत्वेन कार्यजन्म कथन्नियमेदित्यर्थः । (२) यद्वा
प्रागभावेतरयावत्कादाचित्कारणप्रागभावानाधारः कार्यप्रागभावाधारः
क्षणः सामग्रीत्युच्यते । कार्यप्रागभावः कार्यानुत्पाद एव । तथा च का-
र्यानुत्पादः कार्योत्पादोन्नयमयतीति पर्यवसितम् । तच्चानुपपन्नम् । का-
र्यानुत्पादस्य कार्योत्पादमिति 'आगन्तुकत्वात्' उदासीनत्वात् । उदा-
सीनो ह्यागन्तुक इत्युच्यते इत्यर्थः । तथा च समसमयत्वागन्तुकत्वा-
भ्यामविशिष्टयोस्त्रदभिमतनियम्यनियामकयोर्न नियम्यनियामकभाव
इति समुदायार्थः । (३) अन्ये तु—'आगन्तुकत्वात्' अन्यथासिद्धत्वात्-
इति वा—'आगन्तुकत्वात्' अकल्पननियामकत्वात्—इति वाऽर्थः' इत्याहुः ।
यद्यपि समसमयोरप्यागन्तुकयोरपि रूपसमयोर्बहिर्द्वयमयोरपि नियम्यनि-
यामकभावो दृष्ट एव, तथाऽपि कार्यस्यासत्त्वमेवेति हृदयम् ॥

१ सामग्र्युत्तरक्षणत्वस्य नियामकत्वे खण्डिते, भिन्नकालऽपित्वया
सामग्र्येव नियामिका वाच्या । तथा च भिन्नकालसामग्र्यसत्त्वमेव किञ्च
नियामकमिति समः समाधिरित्यर्थः ।

मन्यद्वावस्थापयोदित्याह *आगन्तुकंत्वादिति* । तस्मात्प्राक्सामग्रीसत्त्वमेव नियामकमिति पक्षः परिशिष्यत इत्याह * तस्मादिति * । अन्यदास्थायाः पूर्वक्षणवर्त्तिन्या इति यावत् । भवतु, तव तावता को लाभ इत्यत आह * तथा चेति * । सामग्रीसत्त्वास्वीकारे कार्यकालस्याकार्यकालात्तदव्यवहितोत्तरत्वं विशेष इति न शक्यं वक्तुम्, विशेषान्तरं च नास्तीति कार्यकालाकार्यकालयोरविशेषप्रसंग इति शङ्कते

[४२ कार्यजन्मैव कार्यजन्मकालस्य विशेषः]

“तथापि कार्यजन्मकालस्य को विशेषः ।” कार्यजन्मैव । अन्यथा यदिशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादित्यपर्यवसानमेव पर्यवस्येत ।

* तथापीति * । जनिसम्बन्ध एव विशेष इत्याह कार्येति परेणापि कार्यकालस्य जनिसम्बन्ध एव विशेषो वक्तव्य इत्याह * अन्यथेति * । यदिशेषान्तरवतः कालस्य कार्यसत्तासम्बन्धस्त्वया कल्प्यते तदपि निर्विशेषस्य सविशेषस्य वा कालस्य स्यात् । आद्ये न नियमः । द्वितीये विशेषान्तरवत एवेत्यनवस्था स्यादित्यर्थः ।

व्यावृत्तकार्यकालानामुपसंग्राहकं रूपं वक्तव्यम् । अन्यथा तेष्वैकरूपप्रत्ययायोगात् । न च अव्यवहितोत्तरत्वम्, सामग्रीसत्त्वानङ्गीकारादिति शङ्कते

१ अत्र ‘यत्’ इति, अग्रे च ‘तत्’ इति सर्वेषु पुस्तकेषूपलभ्यते । अनयोश्च पदयोः साक्षात् ‘सम्बन्धः’ इति पदनेकैवाक्यता न सम्भवति । अतस्तत्पदद्वयं ‘सम्बन्धकल्पनम्’ इत्येतत्परमेव नेयम् । ‘यत्....सम्बन्धकल्पनम्....तत्....स्यात्’ इति सम्बन्धः ।

४३ न धानुगतरूपस्यानुधावनमुचितम्]

तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेत् रूपा-
न्तरवतोपि किं रूपमित्यपि पर्यनुयोगस्यानुवृत्तेः ।

तथेति । परिहरति* नेति* । अनुगतप्रत्ययहेतु-
तया यद्रूपमुच्यते तदपि किं रूपान्तरानिरपेक्षमुत
सापेक्षम् । सापेक्षत्वे तस्य तस्याप्येवमित्यनवस्था । ततो-
ऽन्ततोऽपि गत्वा किमपि रूपं निरपेक्षमेव वाच्यम् । तदा-
दावेव किं नाभ्युपेयम् । तच्च जनिसंबन्धित्वमिति भावः ।

* इत्यसतः कारणत्वसाधनम् *

* अथ सतः कारणत्वखण्डनम् *

एवं तावत् सदसत्कारणयोः साम्यभाषायेदानीं
कारणस्य सत्त्वमपास्यति ।

४४ सतः कारणत्वाभावे संग्रहकारिका ।

किञ्च

अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः ।

* किंचेति * । बीजमित्येव नाङ्कुरस्य कारणं किं
तुं सद्बीजमिति तद्वादिना विशेष्यते । तन्न वक्तव्यम्-
सत्ताविशिष्टकारणं किं वा सत्तोपलक्षितम् । विशिष्टं
चेत्, तत्राह*अन्तर्भावितेति* । अन्तर्भाविताऽन्तःप्र-
वेशिता सत्ता यस्मिस्तदन्तर्भावितसत्त्वम् । तद्येत्कारण-
मुच्यते, सत्त्वविशिष्टे सत्ताऽसंभवात्कारणमसदेव स्यात् ।
सत्तासमवायात्सद्व्यवहारापगमादित्यर्थः । सत्तोपल-

चितं बीजस्वरूपं कारणमिति द्वितीयं शङ्कते *नान्तर्भावितेति* । अन्तर्भावितसत्त्वं कारणं न, किं तूपलक्षितमिति चेदिति सम्बन्धः । के चिन्नांतर्भावितसत्त्वमित्यलुक्समासमिच्छन्ति । दूषयति*कारणमिति* । तदा कारणकोटौ सत्त्वाप्रवेशादुपलक्षणतया तस्य बहिर्भावात्केवलं बीजस्वरूपमसदेव कारणमित्यसत्कारणत्वं स्फुटितं स्यादित्यर्थः ।

श्लोकार्थमेव विवृणोति

४५ करिकाया व्याख्या । सत्ताविशिष्टे कारणञ्च सत् ।

तथा ह्यन्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वाविशिष्टे स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्टेस्यार्थान्तर्त्वेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्यास्तस्याविशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव कारणमसत्पर्यवस्यति । अपरापरसत्तानिवेशने चापर्यवसानमेव ।

१ स्वस्मिन् सत् वर्तत इति यथा विरुद्धम्, तथा स्वविशिष्टे स्व वर्तत इत्यपि विरुद्धमेव । विरोधप्रयोजकस्यादर्शनस्योभयत्राविशेषात् (शा) ।

२ 'इति'—इत्यस्मात् कारणात् ।

३ ननु स्वविशिष्टे स्वम् मा वर्तिष्य । स्वभिन्नया द्वितीया सत्तया प्रथमसत्ताविशिष्टानां सत्त्वम्, सत्त्वाच्च कारणत्वमुपपद्यत इत्यत आह *अन्यस्याः इति* । प्रथमसत्ताया अकिञ्चित्कस्त्वेऽपि तत्तुल्यतयाद्वितीयतसत्तामप्यनिवेश्यैव त्वया कारणत्वं वाच्यम् । तथा च न प्रथमया न द्वितीयया सत्तया सत्ताकारणत्वमिति सर्वथैवास्तकारणमिति भावः । (शा)

* तथा हीति * । सत्ताविशिष्टे कारणत्वं धर्मः, किं
 तदुपलक्षिते । यदि विशिष्टे तदा ऽपि विशेषणवि-
 शिष्टतत्सम्बन्ध एव विशिष्टम्, किं वा ऽन्यत् । उभ-
 यथा ऽपि तत्र सत्ता वर्तते न वा । यदि वर्तते विशेषण-
 तैव सत्ता, उतान्या । यदि सैव तत्राह * अन्तर्भूते-
 ने * । अंशतो विशेषणांशे स्ववृत्तिः । न च तद्युक्तम् । न हि
 तदुत्तरो ऽपि नदवदुः स्वस्कन्धमारुह्य नरीनतीत्यर्थः ।
 यदि मीमांसकमन्यस्य मते विशिष्टमर्थान्तरं तत्राह ।
 विशिष्टस्येति * । सत्ता न स्वविशिष्टे वर्तितुं
 र्हाते, विशेषणत्वाद्, दण्डवत् । स्वस्मिन् स्ववृत्त्यभा-
 वत् स्वविशिष्टे स्ववृत्त्यभावनियमदर्शनात् सैव
 सत्ता तस्मिन्नित्यसत्कारणं स्यादित्यन्यथः । यद्यन्या-
 सत्ता विशिष्टे वर्तते तदा ऽपि, तामन्तर्भाव्य विशिष्टं
 कारणमनन्तर्भाव्य वा । नान्तर्भाव्यं चेत्तत्राह * अन्य-
 स्या इति * । तत्र वर्तमानाया अपि सत्तायाः कारणत्वे
 निवेशानङ्गीकारात् । नहिकाष्ण्यं धूमे वर्तत इत्येताव-
 ता कृष्णत्वमपि लिङ्गत्वोपयोगि, तद्वदित्यर्थः । यद्य-
 न्तर्भाव्य सत्तां विशिष्टं कारणं तत्रापि सत्त्वावृत्ताव-
 सत्त्वम्, वृत्तौ वा ऽनवस्थेत्याह * अपरेति * । अपर्य-
 यसानमनवस्थेत्यर्थः ।

अपरापरसत्त्ववृत्तिस्वीकारे ऽपि नानवस्था, सत्ता-
 नामानन्त्येन मूलक्षयाभावादित्याशङ्क्याह

४६ सत्ताभेदानन्त्यस्वीकारेऽपि न कारणास्य सत्त्वम्]

न च सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका-
 निस्ताराय । सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमननि-

बन्धनलंघिनः प्रथमाऽपि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धि-
मिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् ।

* न चेति * । अनुगतैकसत्तया सद्बुद्धिव्यवहारो-
पपत्तौ तद्भेदस्वीकरणं गौरवान्मानाभावाच्चायुक्तमिति
भावः । सत्ता स्वव्यतिरिक्तसत्तासंसर्गिणी, सद्यवहा-
रविषयत्वात्, घटवत् । न च समवायादौ व्यभिचारः,
उक्तहेतुनैव साध्यसंप्रतिपत्तेस्तत्रापि सुकरत्वादित्या-
शङ्क्याह * सत्तेति * । अनन्तसत्तास्वनुगतसद्यवहा-
रतद्बुद्धोरनुगतसत्त्वान्तरमूलत्वे तस्मिन् तासु च तद्-
पपत्तये सत्त्वान्तरं स्वीकार्यमिति सत्तानवस्था । सत्तासु
तद्बुद्धिव्यवहारयोः स्वरूपमात्रमूलत्वे घटादिव्यावृत्त-
स्वरूपाणामेव सद्बुद्धिव्यवहारायुपपादकत्वसंभवेन प्रथमा
ऽपि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धिमिष्टवतो मूलमपि
सत्त्वं नष्टमिति महती विपदापन्नेत्यर्थः ।

ननु मा भूदनुगता सत्ता, प्रमाणयोग्यं स्वरूपं
तत्सम्बन्धो वा सत्तेत्यभ्युपगमादित्याशङ्क्याह

४७ स्वरूपसत्ता नापगमाय समर्था । अनुगत्यभावे च कारण-
स्याननुगमः ।

न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति । भिन्नानप्यनुग-
तबुद्ध्याद्याधानपदेऽभिपिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्ज-

१ अनेकसद्वस्तूनामेकत्र व्यवहारयैकानुगमाय च सत्तारूपा जातिः
रेनियते साम्प्रदायिकैः । एतस्वीकारस्तु सत्तान-त्याभ्युपगमस्यावश्य-
कत्वे, व्यर्थ एव । एकानुगमस्यानावश्यकत्वात्, पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गाच्च ।
सतश्च न सत्तेति दूर एव तस्या आनन्त्यमितीति भावः ।

लिविर्तायेत । मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन्
तद्भिर्भिर्णी कारणतां कथमनुगमयितासीति^२ ।

* न चेति * । स्वरूपाणां व्यावृत्तत्वादनुगतसद्बु-
द्धिव्यवहारनिदानत्वं न स्यात् । अचाक्षुषत्वं च सत्त्वस्य
स्यादित्याशयः । सत्त्वं सद्बुद्धिव्यवहारनिदानम् व्यावृ-
त्तमनुगतं वा, विशेषणायोगात् इत्याशंक्याह
* भिन्नानिति * । अनुगतबुद्ध्यादिराधीयते ऽस्मिन्नित्य-
नुगतबुद्ध्याद्याधानम्, तत्पदे तत्प्रवृत्तिगोचरे तत्स्था-
न इति यावत् । गृहादिव्यक्तीनामेव गौर्गौरित्यनुगत-
बुद्ध्यादिनिदानत्वसंभवाज्जातिमात्राय जलांजलिर्दी-
येतेत्यर्थः । नन्वनुगतसद्बुद्ध्यादेः सामान्यसत्त्वमे-
वालम्बनमस्तु स्वरूपसत्त्वस्य कारणत्वोपयोगिनो
मा भूदनुगतिः, ततः को दोषस्तत्राह * मा भूदिति * ।
तद्भिर्भिर्णी स्वरूपसत्त्वविशिष्टां कारणतां कथमनु-
गमयितासि । कारणतानुमानस्य कथं कारयिता
स्याः । स्वरूपाणां परस्परं व्यावृत्तत्वादनुगतं कारणं
दुःसंपादमस्मिन्पक्षे स्यात् । न च तदपि मा भूदिति

१ ननु च सत्तात्रिहिष्यपि मत्ता स्वरूपमती एव । दण्डादिरपि
सत्तात्रिहिर्मनेन कारणमस्तु । स्वरूपसत्ताया धर्मरूपमात्रनिग्रन्थनरात्, भाक-
रादिमिस्तथैराङ्गीकाराच्चेत्यत आह * नचेति * । स्वरूपसत्त्वस्य प्रतिस्वं
त्रिश्रान्तत्वेनानुगतत्वात् अनुगतसद्बुद्धयहारविलोपप्रसङ्गात्, अननुगतेनैव
चानुगतग्रीजनने गोत्रादिक्रमापि न स्यादित्यर्थः । (शा)

२ कारणतायानुगमस्त्वद्वन्मुपगतो न स्यात् । स्वरूपसत्तायास्तदनु-
गमकत्वेनाभ्युपेक्षाया अननुगतत्वात्, सत्ताजातेष्वखण्डितत्वादित्यर्थः । (शा)

वाच्यम्, अनुगततदुद्भवादेरनालम्बनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्वरूपशब्दस्य सञ्चब्दस्य चार्थभेदे स्वरूपसत्त्वस्य हानिः, अभेदे त्वसतो ऽपि कारणत्वमविरुद्धमित्याह

४८ स्वरूपसत्त्वं वस्तुनो नाधिकम्]

किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकम्, असतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव । नह्यसन् घटादिः । तथा सति 'घटादिर्न' इत्यपि न स्यात्, असतोऽघटादित्वात् ।

* किं चेति * । घटादेरात्मा पृथुबुधोदराकारत्वादित्स्वरूपमुच्यते । ततो ऽधिकं न स्वरूपसत्त्वमस्ति । तदेतकारणम्, असत्स्वरूपमपि कारणं स्यात्, स्वरूपत्वाविशेषादित्याशयः । तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ^१ । "भावो यथा तथा ऽभावः कारणं कार्यवन्मत" इति । स्वरूपसत्त्वं कारणमिति स्वीकारे कथमसतः कारणत्वम्, तस्य निःस्वरूपत्वादित्याशङ्क्याह * असत इति * । बाध्यत्वमेव ह्यसत्त्वम् न स्वरूपशून्यत्वम् । यदि सत्त्वस्वरूपेण शून्यत्वान्निःस्वरूपत्वं विपरीतमेव तर्हि किं न स्यादित्यर्थः । यथाहोदयनः^२ । "न ह्यभावस्याका-

१ घटस्य च निरूप्यमाण घटस्वरूपसत्त्वं घट एव पर्यवस्यति । तथाच 'घटः' = कारणमित्यायातम् । असन्नपि घटो घट एवेति मत्पक्षान्नस्य-क्षे न करिवाद्विशेषः । यद्यपिच 'स्वरूपसत्' इति पारमार्थिकं (स्वरूपम्) अभिमतम् [अयमेव च त्यक्त्याद्विशेषः, त्वया दण्डादीनामपारमार्थिकत्वाङ्गीकारात्] तथाऽपि पारमार्थिकत्वखण्डने हृदयम् । (शां)

२ प्रथमस्तवक पृ. १०१ ।

३ कुसुमाञ्जलि प्रथमस्तवक. पृ. १०१ ।

रणत्वे प्रमाणमस्ति, न हि विधिरूपेणासौ तुच्छ इति
स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपाभावे विधेरपि तुच्छत्व-
प्रसंगादिति”। असतो घटादित्वमेव नास्ति, असत्त्वात्,
शशंगवदित्याशंक्याह * नहीति * । वैपरीत्येपि
पर्यनुयोगसाम्यादिति भावः । अप्रासिद्धप्रतियोगिकप्र-
तिषेधायोगादसतः प्रतिषेधप्रतियोगित्वेनासन् घटा-
दिरेष्टव्य इत्याह * तथासतीति * । तदुक्तं कुसु-
मांजलौ । “निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्याशक्यत्वादिति” ।

एवं तावत् सत्ताविशिष्टं कारणमिति पक्षे ऽसदेव
कारणमित्युपपाद्येदानीं तदुपलक्षितं कारणमित्यस्मि-
न्नप्युपपादयितुमनुभाषते

४६ न च सत्तोपलक्षितं कारणं सत् । तत्र सत्तामनन्तर्भाव्य-
कारणत्वे असदपि कारणम्]

अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणम्, तदानीम-
सदपि तत्तथाऽस्तु, सत्तासत्तयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशे-
षात् ।

* तथेति * । सद्दसदप्यसत्त्वमनन्तर्भाव्य कार-
णमस्त्विति सिद्धान्तयति * तदानीमिति * ।

कारणत्वस्य भावत्वेन व्याप्तत्वात् तन्निरृत्तौ तदपि
निवर्तत इति शङ्कते

१ प्रथमस्तवक पृ. ३६९

२ सत्ताया इवासत्ताया अपि कारणकोट्यप्रवेशात् असत्कारण-
वादित्वाद्द्वयमपि नोपापम्याः । अतो दण्डादिः कारणमित्यावयोः समानोऽ-
भ्युपगमः । स च सन्नसन् वेति क्रमेण विचारणीयम् । (शां)

संघटनखण्डसाधे प्रथमे परिच्छेदे

५० न च कारणत्वं सत्त्वमेव]

अथ “न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किंतु कारणत्वं तत्त्वम् नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम्मन्य” इति मन्यसे तर्हि मत्पक्षे सैव कारणताऽस्तु ।

* अथेति * । तद्व्याप्यत्वं तद्भाववन्निष्ठान्यता-
भावप्रतियोगित्वं स । अत एकत्वे ऽपि न विरोधः । सत्त्वे
सत्त्वाभावादसत्त्वसमन्तदित्याभिसन्धिसुपगृह्य परिह-
रति * तर्हीति * । असत्तः कारणत्वं नोपपद्यते सत्त्व-
स्यैव कारणत्वादिति शंकाग्रन्थार्थ इति केचित् ।

बलान्निगृहीतो ऽसावसद्वादीति सोपहासं शकते
५१ सत्ताभ्युपगमस्य नासामञ्जस्यस्य कारणासत्त्ववादे]

तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टकृद्व्यां
प्रभातमिति चेत्, न । भावानवबोधात् । सत्तामसतीमभ्युप-

१ नमुसत्ताघटितकारणत्वम ब्रूम, किन्तर्हि सत्तैव कारणत्वमिति,
तथा च कारणमभ्युपगमना त्वया सत्ताऽप्यङ्गीकर्तव्येति शङ्कते *
अथ नेति * । अमपि नियतपूर्वसत्त्वमेव कारणत्वमिति परिहरति * तर्हीति * ।

२ भावमानिष्कराति सत्तामिति । न वयमसतीमपि सत्तामभ्युपेयम्,
किन्तर्हि सतीम् । अन्यथा किमुदिश्यासत्त्वमपि मया विधेयमित्यर्थ
त्वयाऽपि या सत्ता कारणत्वेनाभ्युपेयते सा सन्तर्मात्रेणैव कारणत्व वाच्यम् ।
स्वविशिष्टा च सा स्वभावे ऽप्यसत्यव । यदि च स्वात्मानन्तदर्थोक्त्य सा
सत्ता कारणत्वम्, तदा तथा सत्तया तदस्यैव कारणता सती निरहेत् ।
सत्त्वेन तु न सती । तस्या सत्ता-तदभावात् । भावे वा पुनरपर्यवसानं
• स्यात् । (ता)

गच्छताऽपि सत्तामयाऽभ्युपगतैव । अन्यथा कासावसतीति ।
त्वमपि किं सत्तान्तस्सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि ।
नत्वेवम् । पूर्ववत् कापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां
पर्यवसानं स्यात् ।

* तर्हीति * । शौल्किकभयान्निशया मार्गातिरेकं
गच्छतः क्षपितनिशस्य घटकुट्यां शुल्कशालायां यथा
प्रभातं कस्य चिद्वचकस्य तथा तव सदादापत्तिभयात्
भाषान्तरेण वचयतोऽपि सदाद आपन्न इत्यर्थः ।
स्याभिप्रायकमप्ययन् परिहरति * नेति * भावानवयो-
धान् सत्त्वानवगमात् । सत्त्वस्य कारणधर्मत्वाद्गीकारेऽपि
तस्य सत्त्वान्न सत्कारणत्वव्याघात इति भावः । सत्ता
न सतीति व्याघात इत्याशङ्क्याह * सत्तामिति * ।
यदा भावानवयोधान् अभिप्रायापरिज्ञानादित्युक्तम्,
तमभिप्रायमाह । सत्तां कारणतामसतीमभ्युपगच्छ-
ता सदादिना पूर्वक्षणे स्वरूपसत्ताभ्युपगतैवेति यावत् ।
सत्तायां सत्तान्तराभावेऽपि सत्ता सतीति यथा न
व्याघातस्तथा मन्मते सत्ता न सतीति न व्याघात
इत्यर्थः । ननु मानसम्बन्धं तद्योग्यत्वं वा विना सत्तैव
नास्ति तस्यां सत्तांतरस्वीकारेऽनवस्थानादित्याश-
ङ्क्याह * अन्ययेति * । सत्तोद्देशेनासत्त्वोपादाने
तद्धर्मित्वेन सत्ता स्वीकृतेति भावः । ननु यद्यपि सत्ता
स्वीक्रियते त्वया तथाऽपि तत्सत्ता त्वया नांगीक्रियते-
भया पुनः सत्तायामपि सत्तान्तरं स्वीक्रियत इति मम
सत्ताभ्युपगमेऽपि न तव तदभ्युपगमसम्भव इत्या-

शंक्याह * त्वमपीति * । नियतप्राक्सत्त्वं कारणत्वम् ।
तस्य च सत्तान्तरमिच्छंस्त्वमपि तत्सत्तामन्तर्भाव्य
कारणत्वमिच्छस्यनन्तर्भाव्य वा । द्वितीये कारणम-
सदेव स्यादिति बहिरेव दूषयित्वा प्रथमकल्पमनुर्व-
दति । तस्याः सत्ता तत्सत्ता, तां प्रथमसत्तायामन्तर्भा-
व्य प्रथमसत्तां कारणतामिच्छसीति यावत् । तदंगी-
करोति सद्वादी * नन्विति * । अपरापरसत्तानि-
वेशने सत्तानवस्थानम्, अनिवेशने तत्प्रभृत्यामूलम-
सत्तापत्तिरिति प्रागीरितपरिहारं स्मारयति * पूर्व-
वदिति * ।

असत्कारणत्वे कालानियतिं परिहृत्य कारणा-
नियतिं परिजिहीर्षुः परकीयां शंकायाह

[५२ असत्ताविशेषात्कारणनियमसम्भयः]

असत्त्वाविशेषात्कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न,
सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात् ।

* असत्त्वेति * । सत्त्वाविशेषेऽपि यथा कमल-
कंदलयोः कमलांकुर कमलबीजादेव न पुनः कंदला-
दिति नियमस्तव तद्वदसत्त्वाविशेषेऽपि नियम इति
परिहरति * नेति * ।

यस्मिन् सत्येव यद्भवति नासति तत्तस्य कारण-
मित्यन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावो
निर्णयत इति शंकते

१ ननु यद्यसत्कारणं तदा इदङ्कारणप्रियमकारणमिति किङ्कृतो
नियम इत्याद असत्त्वेति । (शां)

अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यापि सत्त्वासाधनत्वम् ।

५३ अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यापि सत्त्वासाधनत्वम्]

“सत्त्वेऽस्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानम् तस्य तज्जातीयस्य वा । त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषाद्ब्यतिरेकः । परं सोऽप्यनियतः । यदा कारणाभावस्तदा कार्यावश्यम्भावानभ्युपगमात् नित्यासत्ः कारणस्यासत्त्व एव कदाचित् कार्योत्पादात् । अन्वयस्तु न वन्नचिदपि”—इति चेत् न । तुल्यत्वात् । अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छता ऽप्यन्वयोपगमात् । अन्वयस्यापि सतान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः ।

* सत्त्वेस्तीति * । क्षणिकज्वालादिसंग्रहार्थं तज्जातीयस्येत्युक्तम् । अस्तु तर्हि ममाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तावियम इत्याशङ्क्याह *त्वदिति* । कारणयोः सत्त्वानभ्युपगमान्नास्तीति व्यतिरेकः केवलं संभवति । बीजे सत्यंकुरो भवतीत्यन्वयज्ञानं दुर्घटमित्यर्थः । व्यतिरेकादेव तर्हि कारणनियमो ऽस्त्वित्यत आह * सो ऽपीति * । कारणाभावस्य कार्याभावेनाविनाभावानभ्युपगमादिति हेतुमाह * यदेति * । अवश्यता अवश्यंभावस्तदेव कृत इति तत्राह * नित्येति * । यदा शाल्यंकुरो जायते ततो बीजासत्त्व एव जायते तदसत्त्वस्य नित्यत्वादित्यर्थः । कार्याभावस्य कारणभा-

१ यथा सतोऽन्वयव्यतिरेकौ तथैवासतोऽपि । परन्तु निरूप्यमाणौ तावप्यसन्तौ पर्यवस्यतः इत्यन्यदेतदित्याह * नतुल्यत्वादिति * (शा) । -

२ “अन्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स सस्ततः, नान्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्तत” इति दोषापत्तेरित्यर्थः (शां) ।

वेनाविनाभावोऽन्वयः, स न संभवति कार्यकारण-
भावानभ्युपगमादित्याह * अन्वयस्त्विति * । व्यति-
रेकः परमित्यत्रोक्तव्यावर्त्यान्वयस्वरूपन्दर्शितमिति
न पौनरुक्त्यमिति द्रष्टव्यम् ।

प्रतिबन्दीग्रहेण परिहरति * नेति * । नियतपूर्व-
भाविसत्त्वस्य व्यावहारिकस्य स्वीकारादन्यथोऽपि
तुल्य इत्यर्थः । यद्वा सत्ताविशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य च
सत्त्वाभावादन्यथाभावस्तथापि तुल्य इत्यर्थः । एवं
साम्यमापाद्याधुना स्वपक्षेऽधिक इत्याह * अन्वय
इति * । अंसतोऽन्वयो नास्तीति वदन्नेवान्वयमंगी-
कुरुतेऽप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । प्राप्तिरपि कचित्सत इति
भवन्नियमादिति भावः । पूर्वं सदन्वयमभ्युपगम्याभा-
वि, स एव संप्रति न संभवतीत्याह * अन्वयस्येति * ।
कार्यकारणभावं नियमयन्नन्वयः सत्ताविशिष्टस्तदुपल-
क्षितो वा । आद्ये तत्र सत्तांतरवृत्तावनवस्थानम्, अवृ-
त्तावसत्त्वम् । उपलक्षितत्वेऽप्यसत्त्वमुपलक्षणस्य
बाहिर्भावात् नहिकाकोपलक्षितं सद्यः काक इति
युज्यत इत्यर्थः ।

एवं कारणनियममुपपाद्य चोद्यांतरमप्येवं सति
निरस्तं भवतीत्याह ।

५४ अनन्तरय कारणत्वे योगान्तरस्य परिहारः]

एतेन “आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्जित मोदकाः ।

• • • १ ‘उपार्जनम्’ भक्षणम् । ‘स’ आद्यो धातु । ‘वीर्यम्’ बलम्, चर-
मभाव । ‘गिपाकः’ परिणामः लौह्यामिति यावत् । ‘सो’ मधुरादिरिति

रसवीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्, आशामोदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिजननात् ।

एतेनेति । आशया कृतानि मोदकान्याशामोदकानि, मनोराज्यविजृम्भितानीति यावत् । तैस्तृष्ठा इत्यर्थः । रसो मधुराम्लादिः । वीर्यमोषधिगतः शक्तिविशेषः । शीतवीर्या हि पिप्पलीत्यादिः । विपाकः परिणामः कटुत्वादिः । आदिशब्देन रसकार्यपुष्ट्यादिग्रहः । असतः कारणत्वे सत्याशामोदकतृप्तानामुपार्जितमोदकानां च रसवीर्यादि तुल्यं प्रसज्यत इत्यस्य प्रसंगस्यासत्पक्षे बाधकत्वमाशामोदकवदाचरतीत्यर्थः । *एतेनेति* परामृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति । *सत्तेति* । अस्य प्रसंगस्य सत्कारणत्वे विपर्ययपर्यवसानं वाच्यम्, तस्य सत्ताविशिष्टस्योपलक्षितस्य वा कारणत्वस्य खंडितत्वात् । विपर्ययापर्यवसायी प्रसंगाभासोऽप्यमित्यर्थः । स्वप्नेन कल्पितादेव कार्यजननादिष्टापत्तेश्च प्रसंगाभास इत्याह *आशेति* ।

एवमसतः कारणत्वमापाद्येदानीमसतः कार्यत्वप्रपञ्चदण्डितुं चोद्यमुद्गावयति

व्याख्यानमयुक्तम्, तस्य योजनान्यत्वात्, इति शांकरी । किन्तु रसशब्दोऽन्नरसानुभवपरः तेन च मधुसूदनमशानाम्भोजनमात्रजन्यत्वे विद्यासार्ग्युक्तव्याख्याने न कश्चिद्दोषः ।

१ सतः कारणत्वमभिप्रेत्य बाधो ऽयमवक्ता ऽभिधीयते । तच्च ‘अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्’ इत्यादिना प्रागेव निरस्तामित्यर्थः ।

५५ असत एव च कात्वम्]

तदसत्कथं कार्यं स्यादिति चेन्न । सत्तामन्तर्भाव्य
कार्यत्वोपगमे कारणवत्कार्येऽपि उक्तदोषस्य—अनन्तर्भावे
वा ऽविशेषस्य—पूर्ववदावृत्तेः ।

* तदिति * । प्रागसतः सत्तासमवायो जनिः,
कारणसमवायो वा । तदसतः कथं स्यादित्याशयः ।
परिहरति * नेति * । सत्कार्यवादी प्रष्टव्यः—सत्ताम-
न्तर्भाव्य कार्यत्वमनन्तर्भाव्य वा । आद्ये स्वाविशिष्टे
स्ववृत्त्यभावात्कारणत्वस्येवासत्त्वम् । द्वितीये ऽप्यसद-
प्यसत्त्वं बहिर्भाव्य कार्यमस्त्वित्यविशेषापत्तिरित्यर्थः ।
कारणकोटौ सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वोपगमे कारणव-
त्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगम उक्तदोषस्यावृत्तेः । अन-
न्तर्भावे चावयोरविशेषस्य पूर्ववत्कारणवदावृत्तेरिति
योजना ।

१ * सत्तामिति * । (१) 'अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कार्यञ्चेत्तदसत्ततः
नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कार्यं स्यात्तदसन्नतः' इति दोषापत्तेरित्यर्थः । दृष्टञ्च
गुञ्जापुञ्जस्थले असत्ता हुताशनेनासतः शीतापनोदनस्योत्पत्तिर्वातराणाम् ;
असत्तैः च मत्तकाशिन्या (वधेच्छया) सम्भोगसुखमसदेव स्वप्ने सुप्तानामिति
भावः । (२) यद्वा—ननु प्रागसतः सत्त्वङ्कार्यत्वम्, इति कार्यसत्ताऽवश्य-
मङ्गीकार्येणत आह सत्तामिति । यथा निषतपूर्वसत्त्वङ्कारणत्वमित्यत्रासती
सत्ताऽभ्युपगता, तथा कार्यसत्तामप्यसतीमङ्गीकृत्यैतन्मया समाधेयमित्यर्थः । (शां)

५६ सत्त्वासत्त्वविचारस्योभयत्रापि वैयर्थ्यम्]

तस्मात्

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ ।

हेतुतत्त्ववहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ।

यस्मादुच्यते नीत्यासरवं कारणकोटिनिविष्टं न भवति * तस्मादिति * उपसंहरति । 'नौ' आश्रयोः । सदसद्वादिनोः पूर्वकालसंबन्धनियमहेतुत्वे तुल्ये सति सद्वादे कारणत्वं घटते नासद्वाद इति हेतुत्वानुपयोगिनी सत्त्वासत्त्वचिंता वृथेत्यर्थः ।

स्वपक्षे दोषमपरिहृत्य परपक्षे तं प्रसंजयतो मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं स्यात् 'स्वपक्षदोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषप्रसंगो मतानुज्ञेति' सूत्रकारवचनादिति चोदयति ।

५७ असतो ऽपि कारणत्वे नियतपूर्ववृत्तिरस्यैव निशम्यता]

“आस्ता प्रतिबन्दिग्रहग्रहः । कथं पुनरसतः कारणत्व-

१ न सत् कारणन्वाप्यसत् कारणम्, किन्तु नियतपूर्ववृत्ति कारणम् । तच्च यथा सत्तथाऽसदपीति सदेव कारणमिति तत्कथावत् असदेव कारणमिति मत्तथाऽप्यापाततो वृथा । विचारस्तु करिष्यत इत्यर्थः । (शा)

२ (१) ननु—असत्त्वाविशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति मदुक्ते, 'सत्त्वाविशेषेऽपि तुल्यत्वात्' इति त्वया प्रतिबन्दिः कृता । प्रतिबन्दिश्च न दूषणम्, इत्यसतः कारणत्वप्रमापकाभावादनुपपन्नमवोति शङ्कते * आस्ता मिति * । (२) यद्वा—'पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ' इति साम्यमन्वयोक्तम् । तच्चानुपपन्नम् । सत्त्वासत्त्वपक्षे ग्राहकसत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात्—इति शङ्कते * आस्तामिति * । प्राचि काले सत्त्वद्वारणत्वद्ग्राह्यम् । तदस्मन्मतेऽस्ति । त्वन्मते तु सर्वदेवासत्त्वम्, इति प्राचि काले सत्त्वद्ग्राह्यत्वात्वेन, किं वृथेत्यर्थः । (शा)

मवसेयम्, प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात्, असत्त्वस्य चाविशेषादिति” चेन्न । इदमस्मान्नियतं प्राक्स-
दिति बुद्ध्या विशेषात् ।

* आस्तामिति * । सत्त्वाविशेषात् सतः कथं
कारणत्वमित्यादिरूपप्रतिबन्दीग्रहः । द्वितीयग्रहो ऽभि-
निवेशः । भानाभावादसतः कारणत्वमवगंतुमशक्य-
मित्याह * कथमिति * । सतः कारणत्वगमकमसतो
ऽपि भवतीति नेत्याह * प्रागिति * । इदमस्मान्नियतप्रा-
क्सदिति यत्र बुद्धिस्तत् कारणत्वेन व्यवह्रियते, तच्च
त्वया नानुमन्यते इत्यर्थः । सतः प्राक्सत्त्ववदसतः
प्रागसत्त्वं कारणत्वगमकमिति नेत्याह * असत्त्वस्येति * ।
कारणाकारणयोर्विशेषवत्त्वे असत्त्वहानेरित्यर्थः ।

असतः स्वरूपविशेषे ऽपि बुद्ध्यैव विशेषो ऽसिद्ध
इति परिहरति * नेति * । इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति
बुद्धिगोचरत्वं कारणत्वगमकं ममापीत्याशयः ।

जगतो नियतप्रागमदिति बुद्धिः कापिलानां
प्रधाने ऽस्ति । न च तज्जगत्कारणमतो ऽतिव्यापकं
लक्षणमिति शङ्कते

५८ भ्रान्तावतिप्रसङ्गाभावः]

“भ्रान्तैवबुद्धिगोचरं ऽतिप्रसङ्ग” इति चेन्न । यादृश्या

१ रासभादीनामपि विषये घटप्रागस्तित्वबुद्धिर्भवति, न च भ्रान्तिहे-
तवो ऽपि कर्मे चिन्निगम्यन्ते—इति तेषामपि घटकारणत्वतद्व्यवहारयोः
प्रसङ्ग इत्याह * भ्रान्तेति * । चादितमतिप्रसङ्गमपरिहृत्यते * नेति * । कारणा-
कारणयोरेवबुद्धिसम्भवेऽपि कारणे शटिस्ति चाधानवतारः. अकारणे तु
शटित्वेन चाधानवारः इति विशेषो ऽस्त्येवेत्यर्थः ।

हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानवरोधाविश्रान्तया वस्तुसत्त्व-
निश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारणतानि-
श्चयः । केवलान्ततः परास्वीप कक्षासु बाधात् पर्वपूर्व-
भ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं मन्यामह
इति विशेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षाधाविनोऽपि
ततः परकक्षावाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात् । अन्यथै-
कदर्शनपरिशेषः स्यात् ।

* भ्रान्तेति * । “तवापि प्रतीतिमात्रं प्राक् सत्त्व-
व्यवस्थापकम्, उतात्यन्तायाधितप्रतीतिः । आद्ये प्रसंग-
साम्यम् । द्वितीये देशकालान्तरभाविबाधाभावस्य
प्राकृतानवसेयत्वादसिद्धिद्वित्रिचतुरकक्षायाधितयेति ”
चेत्, ममापि तर्हि तादृश्यैव विषयीकृतस्य कारणत्व-

१ एवमयाधितधीविषयाणाम्पारमार्थिकसत्त्वमायातमिति तत्परिजिही-
र्यया आह *केवलमिति* । आपाततो ऽबाधविशेषमात्रमाचक्षमहे । नतु
तेन परमार्थसत्त्वम् । यतः पर्यन्ततस्तत्रापि बाधावतार एवेति भावः ।
सर्वधैर्यापमापेक्षिको विशेषो बुद्धिकृतो, न वास्तविक इति हृदयम् ।

२ शब्दनिवृत्त्यै मीमांसकाभिमतै नैयायिकस्य त्रिचतुरकक्षाबाधा-
नवतारे ऽपि क्रमवाध्यत्वस्वीकार इत्यर्थः । तथा च यथा कतिपयकक्षा-
याम्बाधविरहाधीनो ऽभ्युपगमो ऽभ्युपगम्यमानो वा ऽर्थः सिद्धान्तः, तथा
कारणत्वाकारणत्वव्यवस्थितिरपि तावतैव, न तु मप्रकाराबाध्यतयेति भावः ।
सर्वप्रकाराबाध्यत्वनिवन्धनश्चेत् सिद्धान्तः, तदैक एव सिद्धान्तो भवेत्
सर्वेपान्दर्शनानामिति भावः । न च सर्वबाध्यत्वेऽपि दर्शनभेदानुपपत्तिः ।
वेदान्तदर्शनस्य सर्वथाऽबाध्यत्वात् ।

नियम इत्याह * न, यादृश्येति * । * केवलामिति * ।
 वस्तुशून्य इत्यर्थः । प्रथमोत्पन्नप्रतीतेरसंजातविरोधि-
 तया प्रायत्यात्तल्ललभ्यसत्त्वमेव किं नास्तीयते इत्य-
 आह * तत इति * । निरपेक्षोत्तरप्रत्ययविरोधात्
 सत्त्वमिति भावः । परपक्षात्स्वपक्षस्य विशेषं दर्शय-
 तीति के चित् । त्रिचतुरकक्षासु यत्र बाध्यते तत्काला-
 न्तरे न बाध्यत इति संभावनास्पदन्तत्राह * परंति * ।
 चह्नीषु भूमिपूपलब्धस्यापरसिद्धांतध्वांतस्यान्ययुक्ति-
 बाध्यत्वेनासत्त्वमुपगम्यत इत्यर्थः । विपर्यये बाधमाभि-
 धत्ते * अन्येति * । प्रामाणिकः सिद्धांत इति निय-
 मात्परदर्शनासिद्धांतः प्रतीतो ऽबाधितश्च यदि तदा सर्व-
 सर्वः स्वीकार्य इति दर्शनभेदो न भवेदिति भावः ।

एतपरपक्षयोरसत्यमविशिष्टं चेत् कथं कतिपयक-
 क्षासु स्वपक्षो बाधित आस्तामित्यत आह

५९ असत्त्वाविशेषे ऽपि पक्षाणां विशेषायधारणम् ।]

एतेन “असत्त्वाविशेषात् कथं कस्यचित्पक्षस्य त्रिच-
 तुरकक्षाधावित्त्वमास्तामित्यपि” निरस्तम् ।

१ (१) ननु रामभे घटप्राक्सत्त्वाज्ञानवद् दण्डेऽपि चत् तद्बाध्य-
 मेव, तदा त्रिचतुरकक्षाधावित्त्वाधावित्वलक्षणोऽपि विशेषो न भवत्येवेत्यत-
 आह * एतेनेति * । शुक्तौ रजतत्वज्ञानस्य, शब्दे नित्यत्वज्ञानस्य च ऽबाध्य-
 त्वाविशेषेऽपि त्वया ऽप्यतादृशस्यार्थनियमस्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । (२) यद्वा-
 परकीयसर्गसिद्धान्तानो बाध्यते बहुकक्षाधावित्त्वाधावित्वविशेषः किन्निबन्ध-
 न इत्यत आह * एतेनेति * । परसिद्धान्तस्थले रजतज्ञाने च त्वया ऽप्येतादृशस्य
 विशेषस्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । (शा)

नियतप्राक्सत्त्वबुद्ध्यभावस्थले तादृशबुद्धिविषयतैव शरणम् ७३

* एतेनेति * । व्यवहारविसंवादिबुद्धिकृतोऽस-
तो विशेष इत्युक्तन्यायेन निरस्तम् । यथा हि सत्त्वा-
विशेषेऽपि परस्य बुद्धिकृतं विशेषमुपादाय परपक्षस्य
सतोऽपि निरासः स्वपक्षस्याबाध्यत्वेन स्वीकरणं
तदित्यर्थः ।

इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति बुद्धिगोचरत्वं कारण-
क्षणत्वं चेत्तर्हि गिरिगुहादिगते बीजादौ नैवं बुद्धिवि-
षयतेति कारणत्वं न स्यादित्यव्याप्तिं शङ्कते

६० नियतप्राक्सत्त्वबुद्ध्यभावस्थले तादृशबुद्धिविषयतैव शरणम्]

“अनेनंबुद्धिविषयतादशायां को विशेष” इति चेत्,
यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव । अन्यथा कथय कथ-
मन्यदातनतादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् ।
“तदातनसत्त्वमन्यदास्थेन गृह्यत” इति चेत्, अन्यका-
लिकमेव तर्हि तत् तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् ।
तदेतत् संवृतिसत्त्वमिति गीयते ।

* अत्रैवमिति * । नियतप्राक्सदिति बुद्धिविष-
यत्वमेवं बुद्धिविषयत्वम्, तदभावकाल इत्यर्थः । यथो-
त्पन्नक्षणेऽव्याप्तिपरिहाराय गुणवत्त्वात्यन्ताभावान-
धिकरणमिति लक्षणमुच्यते द्रव्यस्य, तद्वदेयंबुद्धिवि-
षयत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं विशेष इति । परिहरति
* यदा कदापीति * । उत्पन्ननष्टपुत्रस्यानुत्पन्नपुत्रस्य

१ यदा कदाचित्तादृशबुद्धेरतन्त्रते तत्रापि तादृशबुद्धिनिर्हदशायां
प्राक्सत्त्वस्य वस्तुनः कथं सिद्धिरित्यर्थः । (शी)

चेदानीमपुत्रत्वे न विशेषस्तद्वदविद्यमानबुद्धिविषयत्वे
 न विशेषसंभव इत्याशंक्याह * अन्यथेति * । यदेवं
 शुद्धिर्नास्ति तदा पूर्वकालावच्छिन्नतया गृहीतं सत्त्वं
 तवापि कथं स्यादिति भावः । इदमस्मान्नियतप्रागा-
 सीदिति कालान्तरस्थबुद्ध्या बुध्यमानत्वं कारणस्या-
 कारणाद्विशेष इति शङ्कते * तदेति * । तर्हि कालान्तरे
 विशिष्टबुद्धिविषयीकृतमिति कालान्तरे गृह्यमाणत्वं
 कारणस्याकारणाद्विशेष इति तुल्यमिति परिहरति
 * अन्यकालिकमिति * । सांवृतं सत्त्वमसद्वादिभिर्व्य-
 वहारापपादकमिष्टम् तद्विरुद्धमिदमुच्यत इति तत्राह
 * तदेति * । संव्रियते ऽमयेति संवृतिरविद्याऽसत्प्रका-
 शनशक्तिरिति यावत् । तदुक्तम्

वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मवेशनाः ।

लोके संवृतिसत्त्वं च सत्त्वं च परमार्थत इति ।

संवृतिस्सती न धा । न चेन्न विशिष्टव्यवहारप्रव-
 र्तिका स्यात् । सती चेत् सर्वशून्यताहानिरित्याशंक्याह

६१ प्राक्सत्त्वबुद्धिविषये सत्त्वासत्त्वविचारः]

“असती सा न विशेषिका सती सा नेष्टा”-इत्यभि-
 सन्धानेन-“संवृतिरपि सती न वेति” पृच्छन्-प्रतिवक्तव्यः ।
 ज्ञानं तावद्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतम् तस्यापि
 जिज्ञासायां त्रिचतुरक्षविश्रान्तगवेपणस्य यदि सत्तापि-
 न्ना भविष्यति, तदा सता तेनेदमुपपादितम्भाविष्यति ।
 अग्रासत्ता तस्य पर्यवसास्यति, तदा असतैव तेनेदमुपपा-

द्यत इति, स्वीकर्त्तव्यम्, भ्रमविषयेणेव भ्रमे विशिष्टताव्य-
वहारः ।

* असतीति * । तदुक्तम्—

‘संवृतेर्ननु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतो न्वयम् ।

सत्या चेत्संवृतिः केयं मृषा चेत्सत्यता कथम् ।

सत्यत्वं न च सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः ।

विरोधान्न न हि वृत्तत्वं सामान्यं वृत्तसिंहयोरिति’ ।

तदिदं श्लोक द्वयमुच्येकेन (?) व्याख्यातम् । न हि संवृति-
परमार्थयोः सत्यत्वं नाम सामान्यम्, एकत्र विरोधादप-
रत्र पौनरुक्त्यप्रसंगादिति । बाह्यार्थासत्त्वं योगाचारा-
देः समानमिति ते ऽप्यत्र पूर्वपक्षीकृता इति तदुदाह-
रणं कथं प्रतिवक्तुं शक्यः । असतो व्यावर्तकत्वादेस्तेना-
नङ्गीकारादित्यत आह *विज्ञानमिति* । घटज्ञानाद्
घटव्यवहार इति सदसद्भादिनोः संमतमित्यर्थः । विम-
र्शानपूर्वकं विज्ञानस्य स्वरूपसत्त्वाव्यतिरेकेण व्यावर्तक-
त्वाद्युपपादयति *तस्येति* । कथमस्य स वमिति जि-
ज्ञासायां तिसृषु चतसृषु कक्षामु विश्रान्तगवेपणमन्वे-
पणं यस्येति विग्रहः । अनवस्थां परिहर्तुं त्रिचतुरकक्षा
विश्रान्त्यभ्युपगमे तदारभ्यामूलमसत्त्वापत्तेर्व्यतिरेका-
भावात्तत्सत्तावगमस्यैव व्यवहारजनकत्वसम्भवान्न न
स्वरूपसत्ता विज्ञानस्येति भावः । मा श्रूत् स्वरूपसत्ता,
ततः किमित्यत आह *अथेति* । ‘पर्यवसास्यति’ पर्य-

वसिता भविष्यति, विचारेण तदा ऽसतैव तेन विज्ञानेनेदं व्यवहाराख्यं कार्यमुपपाद्यते इति कर्तव्यमित्यर्थः॥ विज्ञानमसत्, व्यवहारादिजनकत्वाशुक्तिरजतसंसर्गवदिति स्वपक्षपर्यवसानमाह * भ्रमेति *। शुक्तिरजतसंसर्गज्ञानमिति संसर्गः स्वज्ञानमितरज्ञानाद्यावर्तयति। संसर्गावच्छिन्नज्ञानस्य विशिष्टाभिवदनव्यवहारजनकत्वे विशेषणतया संसर्गो ऽपि व्यवहारहेतुरिति भावः।

ननु विचार्यमाणे विज्ञाने विज्ञानस्यासत्तापर्यवसास्यति चेत्तदा विषयपरतन्त्रत्वाद्धेदनस्य सूपुल्यादौ व्यभिचाराच्च न वस्तुत्वमित्ययमेव विचारो न सिद्ध्यति, विज्ञानमसत्त्वमूलत्वादस्यापीत्याशंक्याह

६२ सदसत्त्वविचारं विनैव विचारस्य आरब्धव्यत्वम्।

अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः। अन्यथा प्रथममेव मतिकर्दमे कथारम्भणमशक्यमापद्येत। स्वीकृतञ्च भवताऽपि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य। कारणशक्तेश्च विशेषक्रमसेदेव कार्यम्।

* अविचार्यैवेति *। विपक्षबाधकेनैतद्ब्रूयति * अन्यथेति *। सदसत्त्वनिर्णयाधीनश्चेद्विचारारम्भः सो ऽपि तदधीन इतीतरेतराश्रयात्प्रथमतो मतिकालुष्यपरिहाराय तदन्तरेणापि विचार्यतामित्यर्थः। सकृद्दर्शनमात्रस्य गोभयपायसीकरणसमत्वात् प्रदर्शिते असतो

व्यवहारजनकत्वे व्याप्तिग्रहणभूम्यन्तरमाह *स्वीकृत-
मिति*। भविष्यदाद्यर्थविशिष्टज्ञानस्य व्यवहारजनक-
त्वे तद्विशेषणत्वेनासतो ऽपि व्यवहारहेतुत्वं ज्ञानमा-
त्रस्य तद्धेतुत्वेऽतिप्रसंगात् स्वीकृतमित्यर्थः । भविष्य-
दादिविषये विज्ञाने सतो ऽपि विषयस्य विशिष्टज्ञा-
नव्यवहारनिदानत्वं स्वीकृतमिति योजना । एवमसतो
व्यवहारजनकत्वे दृष्टान्तमभिधाय व्यावर्तकत्वे दृष्टा-
न्तमाह *कारणेति* । यद्वा ऽविनाभावयत्नेन लिङ्ग-
मेव व्यवहारजनकं नासदर्थविशिष्टं विज्ञानमित्याशं-
क्याह *कारणेति*। कस्य कस्मिन्निति शक्तेराश्रयवि-
षयसापेक्षत्वात्तिलगतशक्तेरसदेव तैलं व्यावर्तकम् । न च
भविष्यदाकारेण कार्यमिदानीमस्ति, भविष्यत्कालस्ये-
दानीमसत्त्वेन तदवच्छिन्नरूपस्याप्यसत्त्वात् । न च श-
क्तिरेव नास्ति, करतलानलसंयोगे मंत्रादौ च सति
स्फोटानुदयानुपपत्त्या सिद्धत्वात् । न च प्रतिकूलाभाव-
रूपकारणाभावात्तदानीं विसामग्र्येवप्रतिबन्धः, सति
पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधिनः प्रतिबन्धत्वप्रसि-
द्धेः । अन्यथा कारणाभावमात्रं प्रतिबन्धः स्यात् । न
चैवं प्रसिद्धिरस्ति, अभावस्य क्रियानाश्रयस्य कारण-
त्वाऽनुपपत्तेश्चेति भावः ।

ननु बुद्धिसाम्यार्थं दृष्टान्तो विधीयते, नात्र
तत्साम्यं भवति, अतीतादेः कालान्तरे सत्त्वात् त्वद-
भिमतज्ञानस्य कदाचिदप्यसत्त्वात् दृष्टान्तदार्ढीतिक-
योर्वैषम्यादित्याशंक्याह

६३ विशिष्टव्यवहारसमये उभयोरपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरसत्त्वप्र]

न च “ कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्यैकत्र,
अन्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमेतैयोरपीति ” वक्तव्यम् ।
विशिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्त्वाविशेषात् । प्रयो-
जनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतो ऽवस्थानं पाटच्चरलु-
ण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति ।

न चेति। नियतप्राक्सत्त्वं कारणत्वोपयोगि, किं
वा सत्त्वमात्रम् । यद्याद्यस्तदभावस्य समानत्वमुभयो-
रित्याह *विशिष्टेति*। न द्वितीयः, नियतप्राक्सत्वात्
कारणत्वमिति प्रतिज्ञाहानान्नष्टघटेन मधुधारणप्रसंगा-
च्चेत्याह *प्रयोजनेति*। यामिको यामरक्तकः । पाटच्च-
रेण दरीचोरेण वेश्मन्यपहतसर्वस्वे सति पूर्वापरका-
लयोर्यामिकस्य जागरणमिन्द्रियक्लेशाय । तद्वत्कार्यका-
लात्पूर्वापरकालयोः स्वरूपतो ऽवस्थानमनुपयुक्तमि-
त्यर्थः ।

नन्वतीतार्थस्य कालान्तरस्थितिमात्रेणासाधा-
रणपृथुयुद्धोदरत्वादस्वभावतो घटत्वादिविशेषणतश्च
व्यावृत्तत्वात् ज्ञानशक्त्यादेर्व्यावर्तकत्वेनोपादानं संभ-
वतीति शकते

१ 'तस्य एकस्य'=अतीतादे । 'एकत्र'=कालान्तरे । 'अन्यत्र'=
ज्ञानविषयो । 'अन्यदा'=काल्य तरेऽपि ।

२ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो ।

३ भविष्यत्पुत्रादे घटादिकार्यस्य च ।

‘१४’ स्वभावविशेषणवत्त्वाभ्यां सदसतोर्भेदशङ्का]

“तथाऽपि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतोऽविशेषणतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन स्वभावबलात्स्वविशेषणत्वेनोपादीयते । न त्वेवमत्यन्तासद्भावितुमर्हति, तस्य स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतया ऽनङ्गीकारात्कुत्र स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्येत ” ।

* तथाऽपीति * । संयोगाद्यसंभवात् ज्ञानशक्त्या-
देर्व्यावर्तकत्वं न संभवतीत्याशङ्क्याह * स्वभावेति * ।
स्वभावसम्बन्धो विषयविषयिभावस्तद्वलेनेति यावत् ।
असदपि तथा किं न स्यादित्यत आह * न त्विति * ।
व्यावृत्तस्वरूपत्वे विशेषणयोगे वासत्त्वव्याघातादि-
त्यर्थः । नासंयद्धज्ञानमर्थव्यावहारजनकमतिप्रसङ्गात्,
न च संयद्धम् संयोगाद्यनिरूपणात्, न च स्वभावसंय-
धान्निःस्वभावत्वादित्यत्राह * कुत्रेति * । कुत इति
पाठे केन स्वभावेनेत्यर्थः । असतोऽप्यसाधारणस्वभावो
निषेधात्मकः सद्भाववृत्तत्वात्तन्नाम धर्मभेदश्च विद्यत इत्यति ।

१ ननु यस्यात्यन्तिकमसत्त्वं तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा न स्या-
कुर्मः । भविष्यत्प्रादेः कार्यस्य च नात्यन्तिकमसत्त्वम्, स्वकाले तयोः
सत्त्वादित्याह तथापीति । (शां)

२ मन्त्रिष्यदाद्यालम्बनमपि ज्ञानं शब्दलिङ्गमहिम्ना जायत इति
तादृशो विशेषस्तद्विशिष्ट एवेत्यर्थः । (शां)

३ विषयस्वरूपमपि त्वन्मते ऽत्यन्तासद्विशेषणम्, संबृतिरप्यत्यन्ता-
सतीत्यर्थः । (शां)

४ स्वभावतोऽपि ज्ञानमन्यन्तासद्विषयसम्बन्धि कथम्भवेत् । तथा च
त्वन्मते ऽत्यन्तासतोर्ज्ञानविषययोर्न सर्वथाविशेषणविशेष्यभावः । (शां)

असतो ऽपि स्वरूपे स्वरूपमेवेत्यादावुक्तमिति परिहरति

[६५ शङ्कापरिहारः]

न । उक्तमत्रासतोऽपि तदेव स्वरूपम् तस्य निय-
तस्वरूपतैव, नियतविशेषणस्यैवासत्त्वात् । अन्यथाऽति-
प्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तारेण ।

* नेति * । तदेवेति * । निषेधात्मकत्वं व्यावृत्त-
त्वधर्मत्वं चेत्यर्थः । असतो ऽसाधारणस्वभावे व्या-
घात उक्त इति तत्राह *अन्यथेति* । गगनकुसुमस्य
साधारणस्वरूपापत्तेर्नृपकविपाणादेर्व्यावृत्तव्यवहारो
न स्यात् सदसतोः सांकर्यं चस्यादित्यर्थः । यदुक्त-
मसतो निःस्वरूपत्वाद्विषयविषयिसंबंधानुपपत्तिस्त-
त्राह * भ्रान्तीति * । भ्रान्तिविषयेणासता रूप्यादिना
ज्ञानस्य विषयविषयिभावसंबंधस्य सद्वादिना ऽप्यंगी-
कारादसतः संबन्धो नास्तीति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

इति प्रमाणप्रमेयाद्यभावसिद्धिः [शून्यवादमाश्रित्य] ।

अथ विज्ञानवादमाश्रित्य ज्ञानभिन्नसफलपदार्थासत्त्वसाधनम् ।

एवं तावत्सर्वशून्यतांगीकारे ऽपि कारणतादि-
व्यवहारः संगच्छते, किं पुनर्ज्ञानमात्रस्य सत्त्वे, इति
कैमुतिकन्यायमभिप्रेत्य विज्ञानं स्वयंप्रकाशं साधयति ।
निरूप्यमाणे तदेतद्ब्रह्म संपत्स्यत इत्याह

६६ विज्ञानस्य सत्त्वं स्वयंप्रकाशता च]

अपरे पुनश्चेतसोऽपि शून्यताङ्गीकारे मनः प्रत्ययम-
नासादयन्तः सर्वमिदमसद्वै विश्वमित्यभिधातुं सहसंवा-
नुत्सहमाना मन्यन्ते—विज्ञानं तावत् स्वप्रकाशं स्वत एव
सिद्धस्वरूपम् । न खलु विज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कस्य
चिज्जानामि न वेति संशयः, न जानामीति वा विपर्ययो
व्यतिरेकप्रमा वा । तेन जिज्ञासितस्यातस्त्रज्ञानव्यतिरेक-
प्रमाणामभावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमित-
त्वमानयति । अन्यथा हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेक-
व्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमविघ्नितजिज्ञा-
सस्य स्यात् । अतः सर्वजनस्वात्मसंवेदनसिद्धं बोधस्य
स्वरूपम् ।

* अपरे पुनरित्यादिना * । चेतसो विज्ञानस्येति
धावत् । मनःप्रत्ययस्तुष्टिः, तामनासादयन्तो ऽलभमाना
इत्यर्थः । ज्ञेयासत्त्वे तदुपरक्तरूपस्य क्षणिकविज्ञानस्या-
सत्त्वं स्वयमेव प्रतिपत्स्यत इत्यभिप्रेत्याह * सहसेति * ।
किं मन्यंत इति तदाह * विज्ञानमिति * । स्वव्यव-
हारहेतुप्रकाशत्वं स्वयंप्रकाशत्वमिति ब्रह्मवादिनः
संगिरन्ते । तद्वन्न भवति योगाचारमते स्वयमेव प्रमात्वं
प्रमेयत्वं चेति स्वप्रकाशशब्दार्थमाह * स्वतःसिद्धरूप-
मिति * । अप्रमितत्वस्य व्यापकाभावेन व्याप्याभावं
दर्शयितुं व्यापकाभावमुपन्यस्यति * न खल्विति * ।

पथि गच्छतस्तृणादावजिज्ञासिते विपर्ययाभावो
 प्रमिते ऽपि दृष्टस्ततो व्याचर्तयति *जिज्ञासोरिति* ।
 अतस्मिंस्तद्विपर्ययो ज्ञायमाने ऽर्थं न जानामीति
 विरुद्धानेकप्रकारावलम्बी प्रत्ययः । संशयो जानामे
 वा न चेति । योग्यानुपलब्धिजन्यं नास्तीति ज्ञानं व्य-
 तिरेकप्रमा न जानाम्येवेति । जिज्ञासितत्वे सत्यप्रमि-
 तस्य संशयविपर्ययाभावप्रमाणामन्यतमविषयत्वमा-
 धेयकमित्यर्थः । जिज्ञासोर्विचारकस्यापि ज्ञाने संश-
 यादिर्न जायते किमु लौकिकस्येत्यपि शब्दार्थः । ननु
 विज्ञाने सत्यभावप्रमाप्रसंग एव नास्ति, किमिदमु-
 च्यते व्यतिरेकप्रमा वा न जायते इति । सत्यम्, सतो
 ऽप्रमितस्य जिज्ञासितस्य संशयविपर्ययान्यतरगोच-
 रत्वं जिज्ञासितस्याप्रमितस्य त्रयाणामन्यतमविषय-
 त्वमिति विभागेन योजनीयत्वान्न कश्चिदोष इति ।
 व्यापकाभावमभिधाय व्याप्याभावमाह * तेनेति * ।
 अतस्वज्ञाने संशयविपर्यया, व्यतिरेकप्रमा, अभावप्रमा
 तासामभावसमुदायः स्वव्यापकमानयतीति सम्बन्धः॥
 असमव्याप्तिरुयोरन्वयव्याप्तिवैपरीत्येन व्यतिरेक-
 व्याप्तिनियमात् व्यापकाभावस्य व्याप्याभावो व्या-
 पकः । व्यापकस्वरूपमेव दर्शयति *जिज्ञासितस्येति* ।
 आनयतीत्युक्तम्, आनयनमर्थाच्चेष्टः स चानुपपत्त्येति
 'तामाह *अन्यथेति* । जिज्ञासितस्य व्यतिरेको ऽभाव-
 स्तमुल्लिखतीति जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानं स्या-
 दिति सम्बन्धः । व्यतिरेकोल्लेखीति संशयविपर्ययव्य-

तिरेकज्ञानानि विवक्ष्यन्ते। जात्युपाधावेकवचनम्। हेतु-
गर्भं विशेषणमाह *जिज्ञासितेति*। जिज्ञासितप्रमि-
तत्वस्य व्यतिरेकस्तस्य व्यापकमिति विश्रुतः। यत्र
जिज्ञासानन्तरं मनसो ऽन्यत्र व्यासंगेनाकस्मान्निद्रा-
भिभवेन वा प्रतिबन्धो जायते, तत्र जिज्ञासितप्रमि-
तत्वाभावस्य व्यापकजिज्ञासिताभावोल्लेखिज्ञानमपि
न भवतीति सूचयति *विघ्नितेति*। अविघ्निता ऽप्रति-
बद्धा जिज्ञासा यस्य ज्ञानस्य पुंसो वा तस्येति विश्रुतः।
अतोऽयमभावसमुदायो ऽर्थात्प्रमितत्वमाक्षिपतीति
भावः। निगमयति *अत इति*। आत्मसंवेदनसिद्धं
स्वरूपप्रकाशसिद्धं स्वप्रकाशमिति यावत्। अनुमान-
पक्षे ज्ञानं स्वसत्तायां प्रमितत्वाव्यतिरेकि, जिज्ञासि-
तत्वे सति संशयाद्यविषयत्वात्, यत् यदा जिज्ञासि-
तत्वे सति संशयाद्यविषयः तत्तदा प्रमितत्वाव्यतिरेकि,
यथैतन्निर्णयविषयैतद्दृष्ट इति। अर्थापत्तिस्तु-व्याप-
काभावसमुदायो व्यप्याभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्त-
माक्षिपतीति द्रष्टव्या।

प्रत्ययस्य स्वसत्तायां प्रमितत्वाव्यतिरेकित्वं स्वयं-
प्रकाशित्वमन्तरेणापि स्यादिति हेतोरन्यथासिद्धि-
मर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिं शङ्कते

६७ ज्ञानस्वप्रकाशतासाधके हेतावन्यथासिद्धादिदोषपरिहारः]

“व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमान्न तत्र संशयादि”

१ अनुव्यवसायेन व्यवसायस्य प्रतीतत्वान्न तत्र संशयविपर्ययव्य-
तिरेकप्रमा इत्यर्थः (शां)

इति चेन्न । यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता नोपेया तत्र जिज्ञासायामात्मधर्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात् । विषयिसङ्गावसंशये च तद्विषयेऽपि संशयस्य सम्भवात् ।

* व्यवसायेति * । अर्धनिश्चयोत्पत्तिमनु तद्गोचरनिश्चयोत्पत्तिनियमात्तत एवावधानप्रकाशोपपत्तेरित्यर्थः । तदनुव्यवसायज्ञानं स्वयंप्रकाशमानमर्थज्ञानं साधयति, सत्तया वा । न तावत्सत्तयेत्याह *नेति* । अस्त्यनुव्यवसाय इति नैयायिकाः । नास्तीति बौद्धाः । एवं विप्रतिपत्तौ विचारकस्य जिज्ञासायां सत्यां यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता न स्वीक्रियते तत्र संशयः स्यात्-अनुव्यवसायो ऽस्ति न वेति । ननु “धर्मिणि सामान्यप्रतिपक्षे संशयो दृष्टः-स्थानुर्वा पुरुषो वेति । को ऽत्र धर्मी । न तावदनुव्यवसायः, धर्मित्वेनास्तित्व-

१ (१) अनुव्यवसायानन्तरम्, ‘अहन्तृतीयज्ञानवान्न वा’ ‘अहं ज्ञानविषय-तृतीयज्ञानवान्न वा’ ‘अहं ज्ञातघटज्ञानो न वा’-इत्यात्मधर्मिकसंशयमुपक्रम्य विषयपर्यन्तं संशयः स्यात् । न चैतादृशी संशयधारः ऽनुभूयते । तन्नून स्वयंप्रकाशमेव ज्ञानमित्यर्थः । (२) यद्वा ‘घटज्ञानजिज्ञासावानपञ्चैत्रो यदि ज्ञातघटज्ञानो न स्यात् प्रमिततद्विरहः स्यात्’-एवन्तृतीयादिज्ञानपरम्परापूरणेन तत्तद्विरहप्रमाणापाचार्यापत्त्या स्वप्रकाशता साधनीयेत्यर्थः ॥ यद्यप्यनुव्यवसाये सति न तत्र जिज्ञासा, ज्ञानधारया विच्छेदात्, नोत्तरकालीना (जिज्ञासा) विषयामावात्, तथा ऽप्यनुसंज्ञातविरोधितया पूर्वजिज्ञाया एव तथा सामर्थ्यमभिप्रेतम् (शां) ।

२ ज्ञानं स्वप्रकाशतया ऽथ वा स्वसत्तया ऽर्थज्ञानं साधयतीति स्पष्टेहः ।

निश्चये भावाभावसन्देहानुपपत्तेः” इत्यत आह *आ-
त्मधर्मिकमिति * । ममानुव्यसायो ऽस्ति न वेति
सामान्यप्रतिपक्ष आत्मनि अनुव्यवसायभावाभाव-
विशिष्टत्वकोटिद्वयविषयः संशय इत्यर्थः । नन्वनुव्य-
वसायसंशये ऽपि न व्यवसायनविषयः संशयः स्याद-
नुव्यवसायव्यवसायाभ्यामेव तयोः प्रमितत्वादित्या-
शङ्क्याह * विषयीति * । विषयिसिद्धयधीनत्वाद्विषय-
सिद्धेरित्यर्थः ।

यदि प्रकाशमानं साधकं, परतः स्वतो वा । परतः
प्रकाशे ऽपि त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तिरस्त्युत नेति विक-
ल्प्य प्रथमविकल्पस्याप्यविकल्पं दूषयति

६७ ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे दोषाभावः, विषये दोषसम्भवः]

एवं त्रिचतुरसंवेदनकक्षाज्ञानधौव्यनियमाभ्युपगमे-
ऽपीति । स्वयंप्रकाशे तु मानमेयव्यवस्थाया अभावादेव
तदाश्रया दोषा निरवकाशाः । अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव
न सिध्येत् । यदि हि विज्ञानं परतः सिध्येत्तदा ऽनवस्था
स्यात् ।

१ ननु स्वप्रकाशनये तदेव ज्ञान कर्म स्यात् क्रिया च । न चैवं
सम्भवति, क्रियाकर्मणोर्भेदगर्भत्वात् । कथं वा ऽत्यन्तमभिन्नतया विषय-
विप्रतिभासः । इत्यत आह स्वयंप्रकाशे ऽपि । यदि भिन्नयोः क्रियाकर्म-
भावो विषयविप्रतिभासो वा क्वचिन्मया ऽङ्गीक्रियेत उपपन्नो वा स्यात्
तदा विरोधो भवेत् । नत्वेवम् । स्वप्रकाशज्ञानातिरिक्तवस्तुनो मया योगा-
च्चारत्नयनगरप्रवेशादेवानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ (२) यदा—ननु ज्ञानप्रामा-
ण्यसंशयाधीनः संशयस्तत्रापि विषयपर्यन्तः—इत्यत आह स्वयंप्रकाशे
त्विति । (शा)

॥एवमिति॥ । यस्यां कक्षायां विश्रान्तिः तस्याः सन्देहे पूर्वपूर्वसन्देहादर्थपर्यन्तं सन्देहाक्रान्तिः साध-
 क्रधूमसन्देहवदित्यर्थः । नियमाभ्युपगमे ऽप्येवं विषय-
 पर्यन्तसंशयाक्रान्तिरिति सम्यन्धः । स्वप्रकाशे ऽपि
 यत्प्रमाणं त्वयोच्यते तस्य प्रमाणान्तरेण सद्भावाभि-
 श्वये संशयः स्यात् । तथा स्वप्रकाशप्रमाणस्यानुभवो
 विषयो न वा । आद्ये व्याघातः । अंत्ये कथं तस्य स्वप्र-
 काशत्वं साधयेत्-इत्यादि दोषास्तवापि प्रसज्येरन्नि-
 त्याशंकां निराकुर्वद् द्वितीयपक्षः परिशिष्यत इत्याह
 ॥स्वयमिति॥ । मानमेवभावाभावाच्च कर्मकर्तृविरोधः ।
 अविषयत्वेनापि प्रकाशमानत्वान्न संशयाक्रान्तिरि-
 त्यर्थः । इदं तु ब्रह्मवाद्यभिमतं स्वयंप्रकाशत्वमभिहि-
 तमत्रैवात्मनो ऽभिप्रायं प्रकटयितुमिति न विरोधः ।
 स्वतःसिद्ध्यनभ्युपगमेन ज्ञानान्तरतः सिद्धिः प्रका-
 शस्य सजातीयप्रकाशाविषयत्वात् । अतः सकलव्यव-
 हारलोपप्रसंग इत्याह ॥अन्यथेति॥ । परतः सिद्धिपक्षे
 त्रिचतुरकचाविश्रान्तिर्नेति परिशिष्टकल्पेऽनवस्था-
 द्योपमाह * यदीति * ।

निलीनमेव ज्ञानं चक्षुरादिवदर्थव्यवहारकारणमतो
 विस्त्यन्तरावश्यंभावानभ्युपगमान्नानवस्थेत्याशंकां नि-
 रस्तामपि दूषणान्तराभिधित्सयोद्भाव्य पराकरोति

६८ परतः सिद्धिपक्षे प्रकारान्तरेणानवस्थोद्भावनम्]

न च वाच्यम्—“अवश्यवेद्यता वित्तेर्नाभ्युपेयते ।
 स्वार्थो व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया प्रसूयत इति क्वानव-

स्था"—इति । यतस्तस्यां ग्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्ताऽपि
कुतः यया व्यवहारोपपत्तिः । को व्रूते सती सा वित्तिः,
असत्येव न कुतः ।

न चेति । क्वानवस्थेति च न वाच्यमिति संब-
न्धः । वित्तेरप्रकाशत्वे कुतस्तदर्थव्यवहार इत्यत आह
स्वार्थ इति । प्रसूयतं प्रवर्त्यत इत्यर्थः । फलितमाह
क्येति । ज्ञप्तावुत्पत्तौ वा । न तावत् ज्ञप्तौ, ज्ञप्त्य-
न्तरानवश्यम्भावात् । नोत्पत्तौ, वेदयत्वस्य व्यभिचा-
रादित्यर्थः । कुतौ न वाच्यमित्यत आह *यत इति* ।
यदस्ति तन्मेयमिति नियमात्परेषामित्यर्थः । मानाभा-
वमात्रेण न ज्ञानस्य सत्ताभावः, तयोरन्यत्वादित्या-
शंक्याह *क इति* । देवदत्तनिष्ठज्ञानमसद्भवितुमर्हति
प्रमाणेनानुपलभ्यमानत्वाच्छशशृङ्गवदिति भावः ।

सामान्यविशेषाभ्यां प्रमाणत एवोपलब्धेरसिद्धो
हेतुरिति शङ्कते

६६ ज्ञानस्य स्वरूपसत्त्वे हेतोरसिद्धिशङ्का, तन्निरासश्च ।

“सामान्यतो वित्तेस्तथात्वविवावपेक्षितसिद्ध्या यत्र
विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिः तदा तत्र सत्त्वसाधना-

१ ज्ञानस्य स्वरूपसत्त्वे ऽपि को ऽनुभवः प्रमाणमितिभावः ।

२ व्यवहारमात्रात्तावद्विषयज्ञानमात्रं सिद्धमेव । घटादिप्रतिनियतवि-
षयकज्ञानजिज्ञासा तु यदि स्यात् तदा प्रतिनियतविषयकव्यवहारेण वा
प्रतिनियतविषयस्मरणादिना वा, तदप्यनुमास्यत इत्याशङ्कते सामान्यत
इति । जानामीति सामान्याकारेणापेक्षितस्य वित्तिविशेषसिद्धावपि घटज्ञान-
त्वादिना जिज्ञासाया वित्तिविशेषसिद्धिरिति वा ऽर्थ (शङ्कायाः) । (गां)

सत्ये ऽपि जिज्ञासायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्तैव वा अन्यद्वा प्रमाणमस्त्येवेति” चेन्न । तस्यापि सत्त्वं कथमित्यनवस्था स्यात्, शेषसिद्ध्या सर्वासिद्धिर्वा, प्रसज्येत-इत्यर्थासिद्धिपर्यन्तस्य व्यसनस्य दुरुत्तरत्वात् । सेयम् ‘अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति’ इति ।

* सामान्यत इति * । विज्ञेर्ज्ञानस्य तथात्वविधौ ज्ञानत्वसिद्धावहंज्ञानवानस्मीति प्रतीतौ सत्यामपेक्षितस्य सामान्यतः सत्त्वस्य सिद्ध्या तत्र विशेषरूपायां व्यवहारसत्तैव प्रमाणम्, अन्यद्वा स्मरणादिसिद्धमस्त्येवेति सम्बन्धः । तामेव विशेषरूपां विज्ञे दर्शयति * यत्रेति * । यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिस्तदा व्यवहारप्रसूतिसमये विशेषरूपसत्त्वसाधनासत्त्वेऽपि

१ मा भूद्विज्ञानपरम्परयास्तदानीमेव सिद्धिः, किमेतावता, त्रिचतुरज्ञानसिद्धयैव तद्विषयसिद्धेरित्यत आह शेषेति । यद्यपि सर्वासिद्धिप्रसज्जनमनुपपन्नम्, यत्पक्षीकृत्यासिद्धिसपाद्या तत्सिद्धौ बाधः तदसिद्धावाश्रया सिद्धिः, शेषसिद्धेश्चापादकत्वेनाभिमतया असिद्धिः, ‘शेषस्य धर्मज्ञानस्यासिद्धौ तत्पूर्वज्ञानस्यासिद्धिः’ इति विशिष्टापादनं त्वद्वचनादेव तयोः (ज्ञानयोः) तदैव सिद्धौ सुतरामापाद्यापादकयोरसिद्धिः,—तथा ऽप्यनवस्थायामेव हृदयम् । (शा)

२ यस्य मते उपलम्भो न प्रत्यक्षः (न स्वसंवेद्य इत्यर्थः) तस्य मते ‘न अर्थदृष्टि’ ज्ञानमात्रमेव न सिध्यतीति ॥ यद्यपि प्राक्तनानुमेयज्ञानं मद्मप्रति नैयायिकानामप्ययमुपालम्भः, तथा ऽपि स्वप्रकाशानभ्युपगमे ऽप्युक्तदोषवलेनोपालम्भः सम एवेति भावः । (शा)

कुतश्चिन्निमित्तात्तज्जिज्ञासायां सत्याम् । 'पश्चात्'
तदुत्तरकालमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-ज्ञानसमवाय-
वानहमस्मीति ज्ञानमात्रसिद्ध्या घटादिविषयो व्यव-
हारः सिध्यति, तदा घटज्ञानमिति विशेषरूपे यद्यपि
प्रमाणं नास्ति तथा ऽपि सामान्यविशेषमनादाय न
पर्यवस्यतीति विशेषजिज्ञासायामसाधारणव्यवहा-
रानुपपत्त्या विशेषविज्ञानं गमयति तज्जन्यासाधार-
णस्मरणं चेति ।

अपरे पुनरेवं योजयन्ति-प्रमाणानुपन्यासे स-
त्त्वासिद्धिर्मा भूत् । तथा ऽपि सामग्रीसम्पत्तौ वित्ति-
र्जायते इत्युभयसम्प्रतिपन्नम् । ततः सत्त्वासत्त्वसा-
धारणाया वित्तेः सकाशादर्थनिश्चयेऽपेक्षितस्य व्यव-
हारस्य सिद्धय । नाग्रे सत्त्वसिद्धिरिष्यते इति । विशेषः
कुतस्तर्हि सत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यत्रेति* । यत्र
सत्तारूपायां वित्तौ प्रथमक्षणे प्रमाणाप्रवृत्तिर्नासीत्तत्र
सत्त्वसाधनस्यासत्त्वे ऽपि यदि जिज्ञासा जायते तदा
प्रमाणमुपन्यस्यते इत्यर्थः । इति सामान्यविशेषाकार-
घोर्यत्प्रमाणं त्वया ऽवाचि तस्य सत्त्वं परतः सिद्धं
स्वतो वा ! न तावत् स्वतः, अनिष्टत्वात् । नापि परतः,
अविच्छिन्नपरम्पराभ्युपगमे ऽनवस्थानादिति परिहरति
* नेति * । कचिद्विच्छेदे तदारभ्यामूलमसिद्धिरित्याह
* शेषेति * । सो ऽयमर्थो धर्मकीर्तिनाऽप्युक्त इत्याह
* प्रत्यक्षेति * । स्वतो ऽपरोक्ष उपलम्भो नेष्यते येन
वादिना तस्य घटो मया विदित इति व्यवहारो न
सिध्यतीत्याभिप्रायः ।

प्रमाणसत्ता प्रमाणान्तरमूलेत्यनुमातुमन्वयव्या-
प्तिमाह

६७ उक्तानवस्थासर्वासिञ्चोरुपपादनम्]

घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणस-
द्भावो वाच्यः । यदि प्रमाणमनुपन्यस्य साऽस्तीत्यङ्गीक्रियते
तदा वैपरीत्यमेव किञ्च स्यात् । ततश्च घटसत्तायां प्रमाण-
सत्ता दर्शनीया । तथा च प्रमाणसत्ताऽपि तत्प्रमाणसत्ता-
मन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकारार्हा सर्वप्रमाणसत्तानिवृ-
त्तेर्वस्तुसत्ता निवृत्तिनियतत्वात्; अन्यथा सप्तमरसादेर-
प्यापत्तेः, इति व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः
स्यात् । यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां प्रमाणसत्तां परो-
ऽङ्गीकार्येत तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकार्यतामिति घटे
ऽपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः ।

* घटेति * । प्रमाणमनुपन्यस्य सन् घट इति
व्यवह्रियते त्वया यथा तद्वन्ममापि स्यादिति तत्राह
* प्रामाणिकेनेति * । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति
* यदीति * । ततश्च सत्त्वाभ्युपगमः प्रमाणमूल इति व्या-
प्तिरस्त्रलितेत्याह * ततश्चेति * । प्रमाणसत्त्वं प्रमाणा-

१ यद्यपि कदाचित् सर्वप्रमाणानिवृत्त्या न प्रमेयनिवृत्तिः तथा ऽपि
सार्वदिकमवप्रमाणानिवृत्त्यभिप्रायमेतत् । यद्यपि सर्वप्रमाणानिवृत्तिर्दुर्ग्रहः
तथा ऽपि प्रमाणान्तरन्वयैवोपपादनीयमिति भावः (शां) ।

२ यदि प्रमाणानिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः ।

न्तराधीनम्, सत्त्वशब्दवाच्यत्वात्, घटसत्त्ववदिति प्रयोगमाह * तथा चेति * । न च प्रमेयसत्त्वमुपाधिः, सत्त्वमात्रस्य प्रयोजकत्वे प्रमेयेति विशेषणस्य पक्षेतरत्वापादकत्वेन वैयर्थ्यादिति भावः । प्रमाणसत्त्वस्य प्रमाणान्तरनिबन्धत्वानङ्गीकारे विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक इत्याशङ्क्याह * सर्वेति * । यद्य केनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तदसदिति गगनकुसुमादौ व्याप्तिरस्ति स्वत्पक्ष इति योजनीयम् । अन्यथा तत्र व्याप्तिप्रमित्यप्रमित्योर्व्याघातादप्रमेयस्यापि ब्रह्मणः सत्त्वस्वीकारात्प्रमाणनिवृत्तिसत्त्वनिवृत्त्योर्नास्ति व्याप्तिरित्याशङ्क्याह * अन्यथेति * । असंदिग्धाविपरीतानवगतप्रतीतेरेव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वादागमगम्ये ब्रह्मणि न व्यभिचार इत्यर्थः । एतावता कथमनवस्थेत्याशङ्क्योपसंहारव्याजेनाह * इति व्यक्तमिति * । प्रमाणसत्तामन्तरेण कथारम्भस्वीकारवत्प्रमाणसत्तास्वीकारो ऽपि किञ्च स्यादित्याशङ्क्याह * यदीति * । प्रमाणसत्तां विनैव परः प्रतिवादी प्रमाणसत्तामङ्गीकार्येतेति सम्बन्धः ।

ननु धाराबाहिकप्रत्ययन्यायेन विवक्षितद्विचिधाराविच्छिन्ना यद्यभ्युपगम्येत तर्हि स्यादनवस्था । तत्तज्ज्ञासायां कदाचित्प्रमीयत इति स्वीकारात् नानवस्थेत्याशङ्कते

६८ ज्ञातानान्धाराबाहिकत्वास्वीकारेऽप्यनवस्थादुस्परिहृया, विपक्षतापगाहिन्या विचिरेस्मत्प्रत्यक्षागोचरत्वात्]

अथ “नाव्यवधानलग्नविचिद्विचिधाराभ्युपगम्यते,

प्रमाणसत्ता प्रमाणान्तरमूलेत्यनुमातुमन्वयव्या-
प्तिमाह

[६७ उक्तानवस्थासर्वासिद्धोरुपपादनम्]

घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणस-
त्तावो वाच्यः । यदि प्रमाणमनुपन्यस्य साऽस्तीत्यङ्गीक्रियते
तदा वैपरीत्यमेव किञ्च स्यात् । ततश्च घटसत्तायां प्रमाण-
सत्ता दर्शनीया । तथा च प्रमाणसत्ताऽपि तत्प्रमाणसत्ता-
मन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकारार्हा सर्वप्रमाणसत्तानिवृ-
त्तेर्वस्तुसत्ता निवृत्तिनियतत्वात्; अन्यथा सप्तमरसादेर-
प्यापत्तेः, इति व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः
स्यात् । यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां प्रमाणसत्तां परो-
ऽङ्गीकार्येत तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकार्यतामिति घटे
ऽपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः ।

* घटेति * । प्रमाणमनुपन्यस्य सन् घट इति
व्यवह्रियते त्वया यथा तदन्ममापि स्यादिति तत्राह
* प्रामाणिकेनेति * । एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति
* यदीति * । ततश्च सत्त्वाभ्युपगमः प्रमाणमूल इति व्या-
प्तिरस्वलितेत्याह * ततश्चेति * । प्रमाणसत्त्वं प्रमाणा-

१ यद्यपि कदाचित् सर्वप्रमाणनिवृत्त्या न प्रमेयनिवृत्तिः तथाऽपि
सार्वदिकसर्वप्रमाणनिवृत्त्यभिप्रायमेतत् । यद्यपि सर्वप्रमाणनिवृत्तिर्दुर्ग्रहा
तथाऽपि प्रमाणान्तरस्त्वयैवोपपादनीयमिति भावः (शां) ।

२ यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः ।

न्तराधीनम्, सत्त्वशब्दवाच्यत्वात्, घटसत्त्ववदिति प्रयोगमाह * तथा चेति * । न च प्रमेयसत्त्वमुपाधिः, सत्त्वमात्रस्य प्रयोजकत्वे प्रमेयेति विशेषणस्य पचेत-
रत्वापादकत्वेन वैयर्थ्यादिति भावः । प्रमाणसत्त्वस्य प्रमाणान्तरनिबन्धत्वानङ्गीकारे विपक्षबाधकाभावाद्-
प्रयोजक इत्याशङ्क्याह * सर्वेति * । यन्न केनापि प्रमा-
णेनोपलभ्यते तदसदिति गगनकुसुमादौ व्याप्तिरस्ति स्वल्प इति योजनीयम् । अन्यथा तत्र व्याप्तिप्रमित्य-
प्रमित्योर्व्याधातादप्रमेयस्यापि ब्रह्मणः सत्त्वस्वीकारा-
त्प्रमाणनिवृत्तिसत्त्वनिवृत्त्योर्नास्ति व्याप्तिरित्याशङ्क्याह
* अन्यथेति * । असंदिग्धाविपरीतानवगतप्रतीतेरेव प्र-
माणत्वेन विवक्षितत्वादागमगम्ये ब्रह्मणि न व्यभिचार इत्यर्थः । एतावता कथमनवस्थेत्याशङ्क्योपसंहारव्या-
जेनाह * इति व्यक्तमिति * । प्रमाणसत्तामन्तरेण कथा-
रम्भस्वीकारवत्प्रमाणसत्तास्वीकारो ऽपि किन्न स्या-
दित्याशङ्क्याह * यदीति * । प्रमाणसत्तां विनैव परः प्रतिवादी प्रमाणसत्तामङ्गीकार्येतेति सम्बन्धः ।

ननु धारावाहिकप्रत्ययन्यायेन विवक्षितद्विचिधारा विच्छिन्ना यद्यभ्युपगम्येत तर्हि स्यादनवस्था । तत्त-
ज्जिज्ञासायां कदाचित्प्रमीयत इति स्वीकारात् नान-
वस्थेत्याशङ्कते

६८ ज्ञानानन्धारावाहिकत्वास्वीकारेऽप्यनवस्थादुष्परिहर, वि-
पक्षतापगाहिन्या विच्छेदस्मृत्यल्लक्षणागोचरत्वात्]

अथ “नाव्यवधानलग्नविवक्षितद्विचिधाराभ्युपगम्यते,

१ येन विषयान्तरसंज्ञायां न स्यादित्याशयः ।

किन्नाम कदाचित् कुतश्चित् काचिद् वित्तिः प्रमीयते,
इति सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयते”-इति चेन्न ।
स्यादप्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्यतोऽधिका घटवि-
त्ततद्वित्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयशत-
भारमन्थरा वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानाऽनुभूयेत ।

* अथेति * । वित्तितद्वित्तयोर्धारा चासावव्यव-
धानेन लग्ना चेति विग्रहः । कथं तर्हि वित्तीनां सत्त्व-
सिद्धिरित्यत आह * कदा चिदिति * । जिज्ञासायां
सत्यां व्यवहारदर्शनादेः का चिद्वित्तिः प्रमीयते । तस्यां
प्रमीयमाणायां वित्तित्वसामान्यालिंगिततया साम-
न्यप्रत्यासत्याऽनुमानतो वा सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धे-
त्यर्थः । न तावदत्रानुमानादिकं मानम्, लिंगाद्यदर्श-
नात् । प्रत्यक्षमपि किमस्मदादेर्योगिनो वा । न ताव-
दाद्यः उपलम्भविरोधादिति परिहरति * नेति * । घट
इति घटं जानामीति घटतज्ज्ञानविषयात् ज्ञानद्रयादतो
ऽधिकमस्मदादेरुत्पद्यमानमनुभूयेत यदि तर्ह्येवमपि
स्यादिति सम्बन्धः । तामेव विशिनष्टि * तादृग्विषय-
स्येति * । तादृशां विच्छिद्य जायमानविषयाणां शतम्,

१ यद्यपि शतमपि वित्तयो वित्तित्वेन, घटश्च विषयो घटत्वेन, भासते
इति ‘घटज्ज्ञानमि’ ‘घटज्ञानवानमि’ इत्यनेनैवाकारेण क्रमेणापि वित्ति-
शतवेदनं सम्भाव्यते इति न विषयशतभारमन्थरत्वम्,—नहि तावतीषु वित्तिषु
प्रकारैश्चित्त्रमस्ति येन तदुल्लेखधीव्येणानुभवविरोधः स्यात्,—तथा ऽपि
‘कालान्तरीयस्य घटज्ञानगानहमिति ज्ञानस्य कालान्तरीयचरमवित्तिरपि
विषयः’ इत्यत्र न प्रमाणमिति हृदयम् । (शा)

तादृग्विषयशतावगाहिनी च वित्तिर्योगिनामपि न प्रत्यक्षगोचरा ९३

तद्दारेण गौरवेण मंथरा मंदगामिनी तत्र । हेतुमाह
* घट इति * । घटश्च तद्वित्तिश्च, तयोर्धारा माला, तथा
कीदृग्विशिष्टयेत्यत आह * विषयभावेन * । गर्भभावे-
न * अनुप्रविष्टयेति * । एतदुक्तं भवति । उत्तरोत्तरज्ञानं
पूर्वपूर्वं सविषयमेव विषयीकरोति । तथा चासुक्तेरवि-
च्छेदात्प्रवाहः स्यात्, अनादौ संसारे न तज्ज्ञानविषय-
गर्भमेकं ज्ञानं स्यादिति ।

योगाभ्यासप्रसादासादितातिशयत्वात् योगिनो
ऽस्मदाद्यगोचरा ऽपि सर्ववित्तिग्राहिका वित्तिः प्रत्य-
क्षगोचरेति द्वितीयकल्पं शकते

६९. तादृग्विषयशतावगाहिनी च वित्तिर्योगिनामपि न प्रत्यक्ष-
गोचरा]

यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदा
यस्या अपि वित्तेस्तु द्विषयगर्भिता धीर्विषयः साऽप्यन्य-
या कयाचिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्चानिर्माणक्षपत्तिश्च ।
नहि स्वमन्तर्भाव्य कयाचिद्विया स्वप्रवाहो ग्राह्यः, तथा
सति स्वप्रकाशतासिद्धेः । अत एवान्योन्यविषयताऽपि नि-
रस्ता, सविषयकान्योन्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः ।

१ यद्यपि ज्ञानग्रहे विषयग्रहधौव्यम्, न तु यावद्विषयग्रहनिषमः
तथा च स्वेतरविषयकज्ञानग्रहे कथं स्वप्रकाशत्वम्वेत्,—तथा ऽपि
संयुक्तसमवेतविशेषणतया प्रत्यासत्त्या स्वेतग्रहवत्स्वग्रहोऽपि स्यादे-
वेति भावः ॥ यद्वा ऽन्योन्यमात्रविषयकज्ञानस्थले दोषोऽयम् ॥ यद्वा
अन्योन्यान्त्यज्ञानयोः अन्योन्यविषयत्वमित्यपि ज्ञानान्तर्ग्राह्यमेवेति तदादाय
पुनस्तदस्यादौस्थ्यमेवेति भावः । (शां)

* यदीति * । अस्मदादिभ्यः पृथग्जनेभ्यो विल-
क्षणं विशिष्टं जन्म यस्य तस्मिन्योगिनीत्यर्थः । विम-
तं नातोद्भिद्यं गृह्णाति प्रत्यक्षत्वात् संप्रतिपन्नवदिति ।
अस्मदाद्यतीन्द्रियगोचरयोगिप्रत्यक्षमेव नास्तीत्यंगी-
कृत्यापि दूषयति * तदापीति * । सा ऽपि किं वित्य-
न्तरसाध्योत स्वतःसिद्धा । न तावदाद्यः, प्रमाणाभा-
वादनित्योक्तापत्तेश्च । बुद्ध्यादीनामात्मविशेषगुणानामा-
त्मनि समवायः संसारः, तदुच्छेदो मोक्ष इति स्वीका-
रादित्यर्थः । प्रथमचकारेण सुषुप्त्यभावं समुच्चिनोति,
द्वितीयेन विषयातरसंचाराभावम् । घटवित्तिधारयाः
क्वचिद्विच्छेदे तदारभ्यामूलमसखप्रसंगादिति द्रष्टव्यम् ।
ननु सर्ववित्तिसंततिग्राहिणी योगिनो वित्तिः स्वात्मानं
ग्राह्यकोटौ अतर्भाव्य प्रवाहं गृह्णातीति द्वितीयमाशङ्क्य
दूषयति * न हीति * । स्वात्मानमपि ग्राह्यकोटिनिविष्टं
प्रकाशयति चेत्स्वयंप्रकाशत्वं प्रसज्यते, तदनिष्टमित्यर्थः ।
ननु योगिनः प्राथमिकं ज्ञानं स्वविषयचरमज्ञानंगृह्णा-
ति, तेन च स्वयं ग्रहीष्यते । अतो न स्वयंप्रकाशत्वानव-
स्थादिदोष इत्यत आह * अत एवेति * । परामृष्टमेव हेतुं
दर्शयति * सविषयेति * । प्रथमज्ञानं चरमज्ञानं सविषयं
विषयीकुर्वद्विशेषणतया स्वात्मानमपि विषयीकुर्यात्,
निर्विषयज्ञानविषयत्वायोगादित्यंशतः स्वयंप्रकाशत्वा-
पत्तिः । एवमुत्तरज्ञानस्यापीत्यर्थः ।

चरमज्ञानस्य पुरुषान्तरज्ञानगोचरत्वात् स्वयंप्रका-
शत्वानित्योक्तप्रसंगादिदोष इत्याशङ्क्याह

७० पुरुषान्तरीयज्ञानगम्यत्वे ऽप्यनवस्था]

न च पुरुषान्तरेण सा प्रमास्यते, न तु तदभाव इति ते प्रमाऽस्ति । तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः ।

* न चेति * । सा चरमबुद्धिः प्रमांतरेण प्रमास्यते, तस्या अभावो न प्रमास्यते, इत्यत्र तव प्रमाणं नास्ति । तदभावादभाव एव परिशिष्यत इति तुशब्दार्थः । प्रमाणाभावो सिद्धस्तत्रापि प्रमाणान्तरकल्पनादित्याशंक्याह * तदर्थमिति * । कल्पितप्रमाणगोचरवित्तिधारापत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञानस्य ज्ञानान्तरस्वीकारे ऽनवस्थानाद्यथा ज्ञानसिद्धिस्तद्वत् घटसामग्न्याः सामग्न्यन्तरस्वीकारे ऽप्यनवस्थानाद् घटासिद्धिस्तत्रापि तुल्येत्याशंक्याह

७१ सामग्न्यनवस्था न दोषाय । ज्ञानपरम्परायान्तूक्तदोषेभ्यो ऽनिस्तारः]

न चैवं घटसामग्री तत्सामग्रीगवेपणेऽप्यनवस्था स्यात्, वैषम्यात् । यदि घटसामग्री तत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थापत्त्यैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदविरहित एव प्रतीयते । यदि तु ज्ञानेऽप्येवं स्यात्तदा स्वस्य प्रवेशात् स्वप्रकाशापत्तिः, अप्रवे-

१ ज्ञानसिद्धयनयानुपपत्तेरेव यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवैयर्थ्याक्षेपिका स्वादित्यर्थः । (शां)

शादनवस्था, अवर्दने शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिः इति व्यसनं
दुरुत्तरमेव । ये च मानमेयभावाश्रया दोषाः कीर्त्तनीया-
ऽस्तेऽपि प्रसंज्येरन् ।

* न चेति * । प्रमाणासिद्धत्वात्सामग्र्यनवस्था न
दोषाय, ज्ञानपरम्परा तु प्रमाणाशून्यत्वादंधपरम्परैवेति
वैषम्यमित्यर्थः । घटस्य कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तत्सा-
मग्रीपरम्परानादित्वं सिद्धमिति दृष्टपरम्परात्वं दर्श-
यति * यदीति * । ज्ञानप्रवाहो ऽपि कचिद्विच्छिद्येत
यदि तर्हि तदारभ्यार्थपर्यन्तमसिद्धेर्व्यवहारानुपपत्ति-
रित्यानुपपत्तिकमेकमेव ज्ञानं सर्वज्ञानविषयम्, अतो
नानवस्थेति शङ्कते * यदीति * । ज्ञानं स्वसंवेद्यम् किं
परवेद्यम्, उतावेद्यमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह * तदेति * ।
द्वितीयं दूषयति * अप्रवेशादिति * । अवेद्यत्वपक्षं दू-
षयति * अवेदन इति * । किं च ज्ञानान्तरवेद्यत्वे ज्ञानस्य
ज्ञानान्तरेण कः सम्बन्धः । न तावत्संयोगोऽद्रव्यत्वात्,
नापि समवाय आत्मगुणयोरन्योन्यं तदयोगात्, नापि

१ चरमवित्तेरवेदने-इत्यर्थः । (शां)

२ 'नात्पापत्वा'-इत्यादि पञ्चत्रिंशत्कारिक्तपामग्रे ।

३ वैषम्यप्रदर्शनं शाङ्कर्यां सम्पत्तरम् । तद्यथा । घटसामग्रौविच्छेदे
हि घटकादाचित्कत्वमनुपपन्नं स्यात् । तथा च स्यादेव न स्यादेव वा, न तु
कादाचित्कत्वादित्यापद्येत । ज्ञानासिद्धिस्तु स्वस्मादपि भवन्ती न तत्परम्परा-
याक्षेप्तुमलम्-इत्यन्यथासिद्धयनन्यथासिद्धिकृतवैषम्यमित्यर्थः । यद्वा घट-
सामग्रीपरम्पराङ्गीकारे ऽनवस्थैव परम्, सा चान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकेति न सा-
ऽपि दोषाय, ज्ञानपरम्पराङ्गीकारे त्वनिर्माणोक्षापत्तिरिति महद्वैषम्यमिति भावः ।

तादात्म्यं भिन्नयोरभिन्नयोर्वा तादात्म्यायोगात्, नापि विषयविषयिभावस्तस्य द्रव्याद्यन्तर्भावानन्तर्भावाभ्यामसंभवात्, न चासम्बद्धमेव ज्ञानं ज्ञानान्तरज्ञेयमिति प्रसंगात्-इत्याभिप्रत्याह * ये चेति * ।

ज्ञेयत्वे ऽनवस्थानादज्ञेयत्वे सिद्धे, स्वज्ञेयत्वे कर्तृ-
कर्मविरोधान्नास्त्येव तज्ज्ञानमित्याशङ्क्याह

७२ ज्ञानासत्त्वपक्षानौचित्यम्] .

न च तैर्दोषैर्नास्त्येव ज्ञानमित्यास्थेयम्, स्वतः सर्व-
सिद्धस्य दुरपह्वत्वात्, स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव चानुभवस्य
सर्वदोषहानेर्वक्ष्यमाणत्वात् । प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतः-
सिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः ।

१ इदानीं स्वाभिमतं स्वप्रकाशब्रह्मसिद्धिं कटाक्षयितुमाह न चेति ।
मानमेपलण्डनप्रकारेणोक्तदोषैर्नास्त्यापत्येत्याद्युक्तैः (३५ कारिकाया)
दोषैश्च निज्ञानस्वरूपमपि न सिद्धयेत् । तथा च सर्वशून्यतावाद एव पर्यव-
स्येत्, ननु 'ज्ञानन्तावत् स्वप्रकाशं स्वत एव सिद्धस्वरूपम्' इति प्रतिज्ञातो
ऽर्थो ऽपि निर्वीहितः स्यादिति भावः (पूर्वपक्षिणो ज्ञानाभाववादिनः) (शां)

२ उक्तदोषाणाम्परतस्सिद्धयधीनत्वात् ।

३ आपातत इत्यादि गर्द्विशकारिकायास्तृतीयचरणादौ ।

■ ननु सर्वशून्यतावादादपरेखा (वेदान्तिनां) पक्षे ज्ञानमात्राम्युप-
गम एव विशेषः । स च न स्यात् यतो ज्ञानाङ्गीकारे तद्धर्माणां सत्तागुणत्वा-
दीना तत्सिद्धान्तनिरायवसिद्धीनामप्युपगमादित्यत आह प्रकाशात्मेति ।
मानमेपभावाश्रयादोषाः स्वतः सिद्धत्वमात्रमपनेतुमशक्ताः, परार्थानसिद्धी-
नान्तु ज्ञानधर्माणानिरासे शक्ता एवेति भावः । परार्थानसिद्धिकत्वमेवामीषां
कथमित्यत उक्तम्-जडात्मनामिति । (शा)

* न चेति * । हेतुमाह * स्वत इति * । अदृष्टानुरोधेन दृष्टं नापलापमर्हति, किं तु दृष्टानुगुण्येनादृष्टमेव कल्पनीयम्, अन्यथा कार्यलिङ्गकं कारणानुमानं न स्यादित्यर्थः । कथं दृष्टस्य स्वीकार इत्यत आह * स्वेति * । स्वप्रकाशत्वादनुभवस्य नानवस्था, नापि क्रियाकर्मभावविरोधः, तदनङ्गीकारादिति सर्वदोषाभावस्य बध्यमाणत्वादित्यर्थः । किं च ते दोषा जडा अजडा वा । द्वितीये संविन्मात्रं जडत्वम् । स्वतः परतो वा सिद्धसंभवान्न दोषसंसर्गो विचेरित्याह * प्रकाशेति * । तदन्तर्भावस्तत्सम्बन्ध इति यावत् । एतेन गुणत्वसत्त्वादयो धर्मा ज्ञानस्य व्याख्याता द्रष्टव्याः ।

पृष्ठीगुणाक्रियारूढिजातीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां सत्त्वे ऽद्वैतव्याघातः, असत्त्वे ज्ञानं स्वप्रकाशमिति व्यवहारानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह

७३ स्वप्रकाशज्ञानस्य धर्माणां स्वीकारविषये दोषाशङ्का । तन्निरास]

अत एव धर्मोपग्रहप्रवृत्तिष्णुवाग्व्यवहारविषयत्वम् । कालानवच्छेदमादाय नित्यतोपचारः । देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः । प्रकारानवच्छेदविरहनिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः । सौगतप्रभाकरवत् भावे अभावं प्रति—नैयायिकवच्च भावे ऽभावानतिरेकस्वीकारादेवाद्वैता-

१ घटादौ प्रतिनियतवृत्त्वादिकारसंसर्गाधीनो ऽसर्वात्मकत्वव्यवहार इति तद्विरहादूनक्षणि सर्वात्मकत्वव्यवहार इत्यर्थः । (शा)

स्थप्रकाशज्ञानस्य धर्माणां स्वीकारविषये दोषाशङ्का । तन्निरासः ९९

व्याघातः । अत्रमविषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्वथैवासि-
द्ध्याऽपि न काचित् क्षतिः ।

* अतइति * । धर्मस्योपग्रहः स्वीकारः, तेन प्रव-
र्तितुं शीलं यस्य वागव्यवहारस्य तं प्रत्यविषयत्वम् ।
वाच्यत्वानङ्गीकारे ज्ञानस्य शब्दप्रवृत्तिहेतवो नापे-
क्ष्यन्ते इति भावः । नित्यत्वधर्मसम्बन्धवच्छब्दप्रवृत्ति-
निमित्तसम्बन्धोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह * कालेति * ।
कालावच्छेदो ह्यनित्यत्वम्, कादाचित्कत्वं तदभावो-
पलक्षितं स्वरूपं नित्यमुपचर्यते इत्यर्थः । देशपरिच्छेदो
विभुत्वम्, यावद्विकारं तु विभागो लोकवदिति न्याया-
दपरिच्छेदे सर्वसम्बन्धस्य स्वीकर्तव्यमया ऽऽतभंग
इत्याशङ्क्याह * देशेति * । देशावच्छेदाभावोपलक्षि-
तस्वरूपं विभुत्वेनोपचर्यते न सर्वसम्बन्धादित्यर्थः ।
सजातीयविजातीयभेदप्रकाराभावोपलक्षितस्वरूप-
व्यतिरेकेण सर्वात्मत्वादयोऽपि धर्मा नाभ्युपेयन्ते
इत्याह * प्रकारेति * । आदिपदेनैकं ब्रह्मेत्यादिसंग्रहः ।
एते धर्माः पारमार्थिका एवाभ्युपेयन्तामिति चेन्न,
जडत्वे ऽजडत्वे वा घटमानत्वात् । नन्वेतेषामभावानां
ब्रह्मातिरेके द्वैतव्याघातः, अव्यतिरेके न नित्यत्वाद्युप-
चारनिमित्तता-इत्यत आह * सौगतेति * । सौगत-
प्रभाकरादिह भूतले घटो नेत्यादावपि धर्मिस्वरूपव्य-
तिरिक्तमभावत्राङ्गीकुर्वाते, दृश्ये प्रतियोगिनि धर्ममा-
त्रमभाव इति स्वीकारात् । यथा चान्योन्याभावकुं-

भयोरन्योन्याभावं व्यवहरन्नपि न कुंभाव्यतिरेकेणा-
भावान्तरमिच्छति तन्मालापातात्तार्किकः, - तथा
ऽस्माभिरपि ब्रह्मातिरिक्ताभावानङ्गीकारान्नाद्वैतव्या-
घात इत्यर्थः । अभावम्प्रति सौगतप्राभाकरवद्भाव
इति सम्बन्धः । तद्वद्भावश्च । भावाद्भेदेनाभावास्वीक-
रणन्द्रष्टव्यम् । अप्राप्तप्रतिषेधासंभवात्प्रतिषेध्यद्वैतप्रा-
प्तिर्वक्तव्या ! क्वचित्प्रामाणिकस्य सतश्चान्यत्र प्राप्ति-
र्भवति । ततो नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह *अमेति* ।
असतो ऽप्रामाणिकस्य च अमप्राप्ततया प्रतिषेधः
परपक्षवदित्यर्थः ।

इत्थं भावे प्रमाणमस्त्युत न ? न चेदद्वैतादिरूपा-
सिद्धिः । अस्ति चेत्-न प्रत्यक्षादि, रूपाद्यभावात् ।
नापि शाब्दः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्-इत्याशङ्क्याह

७४ ब्रह्मणोऽप्यव्यवहारविवक्षितत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यगम्यता ।

तदेतत् श्रुत्या प्रमाणेनोपलक्षणन्यायात् तात्पर्यतः
प्रकाशयते । तेन परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्प-

१ यथा उद्गततृणत्वादिकं काकादिपदैरवाच्यमपि “काकवन्तो
देवदत्तस्य गृहा” इत्यत्र लक्षणयैव तात्पर्यमूलकया बोध्यते एवमेवापदार्थो
ऽपि ब्रह्म शब्दैर्बोध्यत एवेत्यर्थः ।

२ उपनिषदाम् ब्रह्मणि तात्पर्याधीनमेव प्रामाण्यम् न तु ब्रह्म
पदार्थः वाक्यार्थो वा, धर्मोपग्रहं विना शक्तेर्योग्यतादेर्वा (शाब्दबोधकार-
णीभूतस्य) अनिरूपणात् । नित्यं विज्ञानमानन्दम्रहोति नित्यविज्ञानानन्द-
पदैराविश्वे एवार्थे प्रत्येकं गृहीतशक्तिभिः सम्मूयोच्चारणबलात् तात्पर्यब-
लान्धाविद्यादशायां ब्रह्म बोध्यत इति तत्र श्रुतीनाम्प्रामाण्यमित्यर्थः । (शा)

यतः श्रुतिस्तस्मिन्नाविद्यादशाया पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते । वस्तुतस्त्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् ।

* तदिति * । अन्यतः सिद्धस्य देवदत्तगेहस्य परतो व्यावृत्तिद्वारेण काकाधिकरणवाक्यं यथा प्रमाणं भवति तथा स्वतःसिद्धस्य ब्रह्मणो विद्यातत्कार्यव्याकीर्णस्य ततो व्यावृत्त्यर्थः किञ्चिदुपलक्षणधर्मप्रतिपादनेन वेदान्तवाक्यं प्रमाणमित्यर्थः । यद्वा शब्दत्वेन गृहीतसम्बन्धाः शब्दा भागत्यागलक्षणया सो ऽयं देवदत्त इति वचैतन्न्यं ब्रह्मोपलक्षयन्ति । तेन ब्रह्मणि प्रवृत्तिनिमित्ताभावे ऽपि शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मण इति । अत एव धर्मोपग्रहेत्यत्रावाच्यत्वमात्रमुक्तमिह लक्ष्यत्वमुक्तमिति न पौनरुक्त्यम् । ब्रह्मणि प्रमाणप्रमेयविभागाभावान्नोपलक्षणन्यायेनापि श्रुतेः प्रामाण्यमित्याशङ्क्य प्राग्विद्योत्पत्तेः सर्वमस्त्येव, उत्तरकालं तु तदभावो नानिष्ट इत्याह * तेनेति * । शब्दाविषयस्य ब्रह्मणः कथं श्रुतिप्रमाणकत्वमिति तत्राह * परेति * । पदार्थ एव वाच्यो न वाक्यार्थस्तस्य तात्पर्यगोचरत्वात्पदाभिहितानामेव पदार्थानां योग्यताद्यनुरोधेन वाक्यार्थप्रतिपादकत्वाभ्युपगमाच्च परब्रह्मणो ऽपि वाक्यार्थत्वादवाच्यस्यापि श्रुतिप्रमाणकत्वमित्यर्थः । शब्दान्तरवाच्यस्येव तीरादेर्लक्ष्यत्वदर्शनाद्ब्रह्मणो ऽपि लक्ष्यत्वे वाच्यत्वादिकं वाच्यमन्यथा ऽलक्ष्यत्वमित्याशङ्क्याह * वस्तुत इति * । स्फुरितत्वे सति वाच्यत्वाद्यसत्त्वेनालक्ष्यत्वाददर्शनात् केवलव्यतिरेकभावादवाच्यस्य माधुर्यविशेषस्यासेव ॥

सौप्तसुखस्य च लक्ष्यत्वदर्शनात् स्वतःसिद्धस्य
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वसम्भव इति भावः ।

ज्ञानं न स्वप्रकाशं शाम्भ्रगम्यत्वाद् धर्मवत्,
विपक्षे ऽनुपपद्यमानक्रियाकर्मभावप्रसङ्गो बाधक
इत्यभिप्रेत्य चोदयति

[७५ ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्मकर्तृविरोधशङ्का]

“ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदम्,
क्रियाकर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः । कार्या क्रिया
हि कर्मणो भवति । कर्म च कारकं क्रियायाः । न च
स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यम्, पूर्वापरभावविशेषस्य हेतु-
हेतुमङ्गायरूपत्वात् । न च तस्मादेव तदेव पूर्वमपरञ्च
सम्भवति, तदनवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वशब्दार्थत्वात् ।
तदा च तस्य सङ्गावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नो
ऽनवच्छिन्नश्चेति विरोधात् ।”

* नन्विति * । प्रकाशक्रियाप्रकाश्यकर्मणोर्भेद-
व्याप्ततया तदभावे ऽसम्भवादित्याह * क्रियेति * ।
क्रियाकर्मभावो जन्यजनकभाव इत्यर्थः । जडत्वं प्रका-
श्यत्वे प्रयोजकमजडत्वं प्रकाशत्वेन भेदो ऽभेदो वेत्या-
शङ्क्याह * कार्येति * । प्रकाशपुष्कलकारणादुत्पद्य-
मानाऽऽत्मकर्मकैव जायतामित्याशङ्क्याह * क्रियेति * ।
कर्मणः कारकात्क्रियाभवति । ‘हि’ यस्मादित्यर्थः ।
क्रियास्वरूपपर्यालोचनया क्रियाकर्मणोरेकत्वं निरस्य

कर्मस्वरूपपर्यालोचनया च निराचष्टे *कर्मैति*। ध्वंस-
स्थोपादानव्यतिरेकवत्प्रकाशक्रियायाः कार्यकारण-
भावः स्वत एव किं न स्यादित्यत आह *न चेति* ।
स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयाच्चेत्वंतरमाह * पूर्व-
ति * । नियतपूर्वत्वं कारणत्वं नियतोत्तरत्वं कार्यत्व-
मिति यावत् । ततो वा किमित्यत आह *न चेति* ।
एकस्याप्यनेककालसम्बन्धितया पूर्वापरभावो ऽस्ति,
अत उक्तं *तस्मादेवेति* । द्रव्याद्याकारेणाभेदे ऽपि
मृद्वदयोः पूर्वापरभावां ऽस्ति, तत उक्तं *तदेवेति* ।
एकस्य युगपत्पूर्वापरीभावासम्भवं दर्शयितुं तत्पूर्वश-
ब्दार्थमाह * तदिति *। तेन कार्यणानवच्छिन्नः कालः
कार्यात्पूर्वकालस्तस्मिन् कार्यसद्भावः स्वीक्रियते न वा ।
न चेदेकस्य कार्यकारणभावासम्भवः सिद्धः । स्वीक्रि-
यते चेत्तत्राह * तदेति * । एकास्मिन्नुपाधौ कार्यतद-
भावयोरनुप्रवेशो विरोध इत्यर्थः । तदुक्तं कुसुमांजलौ-
'उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वोत्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मा-
दिति पक्षानुपपत्तेः पौर्वापर्यनियमश्च कार्यकारणभावो
न चैकं पूर्वमपरं च तत्त्वस्य भेदाधिष्ठानत्वादिति' ।
क्रियाकर्मणोः कार्यकारणभावेनासिद्धेर्नैवैकस्य तद-
भावः कथं साध्यत इति परिहरति

१ प्रथमस्तवके पृ. ४३। उत्पत्तेरिति । स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि सम्भ-
वेत् तदा नियतकालोत्पत्तौ हेतुः स्यात् । न चैवम् । असतो ऽपि हेतुत्वे
पश्चादपि कार्यसत्त्वप्रसङ्गेन तदनुपलब्धिविरोध इत्यर्थः । कार्यकारणयो-
रभेदे विरोधान्तरमाह पौर्वापर्येति । पटार्थिनः पटमेव नोपाददते, किन्तु तत्पू-
र्वकालवर्तिनस्तन्तूनि । लोकव्यवहारसिद्धकार्यकारणभावविरोध इत्यर्थः ।
'तत्त्वस्य' पौर्वापर्यस्येत्यर्थः । (प्रकाशः)

७६ उक्तविरोधपरिहारः]

मैवम् । क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात्, सर्वथैवानागतविज्ञाने तदसम्भवात्, कचिज्जनकतामादाय च कर्माणि कारकत्वव्यपदेशात्, कारणव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणात् विनापि क्रियाजनकत्वेन कर्मव्यहारोपपत्तेः ।

मैवमिति । क्रियामात्रस्य न कर्मजन्यतानियमः अकर्मकधात्वर्थेषु व्यभिचारात् । नापि ज्ञानस्य तन्नियमः, अतीतार्थज्ञाने कर्मजन्यत्वासंभवादिति भावः । अतीतस्य संस्कारात्मनास्थितस्य स्वसंवेदनजनकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह *सर्वथेति* । अनागतत्वादेव संस्कारो ऽपि नास्तीत्यर्थः । कथम् तर्हि जानातेः सकर्मत्वव्यपदेशः कर्मणि कारकत्वव्यपदेशश्चेत्याशङ्क्याह *कचिदिति* । सम्प्रयोगस्य विषयव्यापारत्वात् प्रत्यक्षे विषयस्य कारकत्वाभिप्रायेण कारकत्वादिव्यपदेशो न विरुध्यत इत्यर्थः । तद्य ज्ञानं वृत्तिरूपमिति, न कचिदपि संवेदनजन्यमिति रहस्यम् ।

क चिक्रियायाः कर्मजन्यत्वमूरीकृत्य पर्यहार्पीत् सम्प्रति कर्मत्वमेव न निरूपणगोचर इत्याह

७७ कर्मलक्षणस्य विचारासहत्वंनोक्तदोषस्य परिहारः ।

किञ्च तत्कर्मत्वम् यत् स्वं प्रति विरुध्यते ?

(१) “परसमवेतक्रियाफलभागित्वमिति” चेन्न, अपादान-

स्यातिव्याप्तेः । 'अपदानङ्कर्मपीति' चेन्न, 'वृक्षात्पर्णम्प-
तति' इतिवत्, 'वृक्षं पर्णं पतति' इत्यपि स्यात् । "विव-
क्षातः कारकाणि भवन्तीति तदविवक्षातो नैवमिति"
चेन्न, वस्तुतः सतस्ताद्रूप्यस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा
तदपि स्यात् । "अपादानस्य कर्मत्वञ्च विवक्ष्यत इति
शाब्दिकसम्प्रदाय" इति चेत्, तर्हि निवृत्तसर्वकर्मव्यवा-
हारेऽपि स्वकृतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता
वस्तुमात्रङ्कर्मैत्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात् । कथञ्च
लोकोत्तरप्रज्ञेन निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेऽपि कर्मत्वमस्तीति
ज्ञातम् । "अपादानेतरदीर्घं कर्मैति" चेन्न, तत्राऽपि
'नदी वर्द्धत' इत्यादौ तद्बृद्धेरप्राप्ततीरभागप्राप्तिफलायाः
सकर्मत्वापत्तेः । 'अपादानेतरत्' इत्यस्य स्थाने 'क्रिया-

१ कारकविभक्तयो भवन्तीति यावत् (चित्सुखी) ।

२ कर्मत्वं वस्तुतो विद्यते चेत् तर्हि विवक्षाकारणस्य भावात् विवक्षा
द्वितीयाविभक्तिप्रयोगश्चेत्युभयमपि स्यात् (चित्सुखी) ।

३ तथा च परसमवेतपदोपादानप्रयासो व्यर्थ इति भावः (दीधिति) ।

४ वृद्धव्यवहारं विना कर्मत्वाधिगतिरपि न सम्भवति किमु तत्र लक्ष-
णोपन्यासः (चित्सुखी) ।

५ अपादानव्यतिरिक्तत्वे सति परसमवेतक्रियाफलशालि कर्मैति लक्षणं
विवक्षितमिति शङ्केत (चित्सुखी) ।

६ तदा समवेतवृद्धिक्रियानन्यसंयोगविभागफलशालिन्तीरस्य कर्मत्व-
प्राप्नोति । (चित्सुखी) ।

नाशक'—इतिकरणेऽप्यस्य तदवस्थत्वात् । विनाशलक्ष-
णायां वृद्धौ तदयोगाच्च । 'वृक्षं त्यजति' इत्यादावकर्मक-
त्वप्रसङ्गाच्च ।

'आत्मानञ्जानामि' इत्यत्र च परत्वाभावादक-
र्मकत्वापत्तेः । "तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वम्, कर्तृत्वभो-
क्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाम्युपगमादिति" चेन्न ।
यतोऽस्तु तावदेवं यथाकथञ्चित्, तथाऽप्यध्यात्मविदो नि-
रुपाधिमात्मानञ्जानतो ज्ञानज्ञात्मकर्मकं स्यात् । 'पच्यते
ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ कर्मकर्त्तरि का गतिः स्यात् । सर्व-
ज्ञमीश्वरस्मन्यमानेन च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति

१ मूललक्षणेऽरादानातिव्याप्तिं समर्थोऽव्याप्तिमाह *आत्मानमिति* (शां)

२ आत्मनः कर्मभिन्नत्वाभावादित्यर्थः (शां) ।

३ कर्तृत्वाप्युपाधिरहितस्य च ज्ञातृत्वाम्युपगमादिति शेषः ।

४ अनेनास्वरसः सूचितः । कर्माभिन्नत्वमुपाधिनाम्, न तूपाहित-
स्यात्मनोऽपीति तथैवाव्याप्तिरित्यस्वरसबीजम् (शां) । उपाधिनाम्भेदेऽपि
विज्ञेयस्याभेदेऽप्यस्वरसः (दाधिति) ।

५ 'एषा ज्ञानिनः आत्मा उपाधीरहितो भवन्नक्षेत्राहमीति' सप्रवृत्तमात्रे
तस्य शुद्ध एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च । अतोऽत्र कथम् 'आत्मानञ्जानामि' इति
प्रयोगस्योपपत्तिः ।

६ यतोऽत्र क्रिया परसमवेता नास्ति ।

७ नैपाधिबेनेत्यर्थः

फलनाशकत्वस्यानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धिः ।
तस्माद्व्याकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदीवृद्धादिवत्कर्मापि
परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया।

(२) “करणव्यापारत्रिपयः कर्मः” इति चेन्न ।
‘हस्तेन रामेणशरेण’इत्यादावतिप्रसङ्गात्, ‘लक्षणं विना-
ऽपि क्रियाजनकरत्वे सति व्यापारोद्देश्यत्वेन कर्मव्यवहा-
रोपपत्तेः।’

शेषञ्चेश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ।

१ ‘फलनाशकत्वे’—तिकलकत्तामुद्रितपुस्तके पाठः । स एव च तात्प-
र्यपर्यालोचनया सम्यक्तरःप्रतिभाति । शङ्करामिश्रेण रघुनाथने विद्यासागरी-
कारेण च फलनाशकत्वेति पाठं स्वीकृत्यापि ‘फलनाशकत्वे’त्येव तात्पर्यत्वेन वार्णि-
तम् । सकलटीकासम्मतत्वात् ‘फलनाशकत्वे’त्येव पाठो मूलं स्थापितः।। ‘फल-
नाशकत्वस्य’इत्यस्यार्थ उक्त (१) ‘फलस्य यत्(क्रिया-) नाशकत्वन्तस्य’इति-
विद्यासागर्या, (२) फलनाशकं यस्येति बहुव्रीहिः, ततश्च ‘फलनाशकत्वस्य’,
इत्यर्थ इति दीधितिशाङ्कर्याभ्याम् ॥

२ ईश्वरज्ञानस्य हि विश्वमेव कर्मः । न च सा ज्ञातक्रिया फलनाशका,
नित्यव्यादिति तत्राव्याप्तिः. (शा)॥

३ कथन्तर्हि कर्मलक्षणमनभिधाय स्वप्रकाशवादिना ज्ञानस्य स्वक-
र्मकत्वं वक्तुं शक्यमित्यायाक्षेपापेक्षाप्रामाह * शेषमिति. * ।

४ ईश्वराभिसन्धिर्मदीय एव ग्रन्थः । तत्र स्वप्रकाशवादे ज्ञानकर्मत्वमेव
प्रकृतोपयोगि निष्कृत्य वक्ष्याम इत्यर्थः। तच्च ज्ञानस्य त्रिपयत्वमेव ज्ञानकर्मत्वम्
ज्ञानाधीनव्यवहारविषयत्वम् । इदञ्च स्वप्रकाशवादिमते ज्ञानस्य सन्न्यग्रहारेहेतु-
प्रकाशत्वापपद्यत इति भावः । (दीधिति). ॥

* किमिति * । तत् कर्मत्वम् च किमित्यर्थः ।
मीमांसकानां कर्मलक्षणं शकते * परेति * । फलभा-
गित्वम् कर्मत्वमित्युक्ते पुण्यफलसुखादिभाजि प्रसक्तिः
तन्निवारणायोक्तम् * क्रियेति * । गमनफलम् ग्रामदेव-
दत्तप्राप्तिः, सोभयनिष्ठत्वाद्गमनकर्त्रर्थपि विद्यते, तन्नि-
वारणायोक्तम् * परेति * । अतो ऽस्य लक्षणस्य भेदगर्भ-
त्वाद्भेदाभावे न स्यादित्यर्थः । अकर्मण्यप्येतल्लक्षणम-
स्तीति परिहरति * नेति * । वृक्षात्पर्णं पतति पर्णस-
मवायिपतनक्रियाजन्यविभागफलशालिनो वृक्षस्या-
पि कर्मत्वम् स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । विमतं कर्म
भवितुमर्हति उक्तफलभामित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति
कर्मत्वानुमानात् न तत्रातिव्याप्तिरिति शकते * अपा-
दनमिति * । विमतम् द्वितीयान्तशब्दवाच्यम् कर्म-
त्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वान्मै-
थमिति परिहरति * नेति * । न च घटः क्रियत
इत्यादौ व्यभिचारः, तस्यापि घटं करोतीति तस्या-
मेव क्रियायाम् प्रयोगान्तरे तद्वाच्यत्वादिति । द्विती-
यान्तशब्दवाच्यत्वे कर्मविवक्षाविषयत्वम् प्रयोजकम्
न कर्मत्वमतोप्रयोजक इति शकते * विवक्षेति * ।
यदस्ति तदुच्यत एवेति नियमो नास्ति विवक्षामू-
लत्वात् पौरुषेयप्रयोगस्य, अयुगपद्विवाक्षितत्वाच्च का-

१ परपदङ्कर्मभिन्नपरम् ।

२ तदप्युक्तकर्मलक्षणाक्रान्तमेवेत्यर्थः ।

३ कर्मत्वमस्य प्रयोजकौ नेत्यर्थः । 'अत' इत्यत्र पठ्यास्याने सार्ववि-
माकेकस्तसिल ।

रकाणामिति भावः । विमतं कमेत्वाविवक्षागो-
चरः वस्तुतस्तद्रूपत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति साधनव्या-
प्या दूषयति * नेति * । ताद्रूप्यङ्गत्वन्तस्य वस्तुतः
सत एव चेद्विवक्षागोचरत्वम् तदत्रापि स्यात् । तदि-
त्यव्ययेन विवक्षोच्यते विवक्षामूलभावाद्विवक्षाप्र-
योगौ स्यातामिति भावः । साधनव्यापकत्वानुमानं
व्याकरणस्मृतिविरुद्धकालात्ययापदिष्टमिति शङ्कते
* अपादानस्येति * । प्रमाणतर्कावनुपन्यस्य सम्प्र-
दायमात्रात्प्रत्यवतिष्ठतः काचिदपि लक्षणव्यवस्था न
स्यादिति परिहरति * तर्हीति * । निवृत्तः सर्वेषां
कर्मव्यवहारो यस्मिन्नपादाने तत्रापि कर्मत्वमभ्युपग-
च्छता वस्तुमात्रं कर्मेत्यपि लक्षणं समर्थितं स्यात् ।
अतिव्याप्त्यभिधाने ऽस्त्येव कर्मत्वम्, किं तु विवक्षा
न कर्त्तव्येति वैयाकरणसम्प्रदाय इत्यभिधातुं शक्य-
त्वादित्यर्थः । पूर्वमपादाने ऽपि कर्मत्वमभ्युपगम्य
द्वितीयादिप्रसङ्ग उक्तः, इदानीन्तदपि न, प्रमाणाभा-
वादित्याह * कथमिति * । लोकादुत्तरा उदूगता
प्रज्ञा यस्य स लोकोत्तरप्रज्ञः । उक्तातिव्याप्तिव्यावृत्तये
ऽपादानान्यत्वेन लक्षणं विशिष्टम् इति शङ्कते
* अपादानेति * । ईदृशी परस्मवेतक्रियाफलशाली-
ति यावत् । अतिव्याप्त्यन्तरेण दूषयति * तत्रापीति * ।
नदीसमवेता वृद्धिक्रिया, तस्या अप्राप्ततीरभागेन
संयोगविभागौ फले भवतः, तद्भाजोऽपि तीरस्य कधि-
तलक्षणत्वात्कर्मत्वं प्राप्नोति । न च तल्लुक्तम् । द्वितीयाप्र-
योगादिप्रसंगाद्वृद्धिधातोरकर्मत्वविरोध इति यावत् ।
आदिपदेनाग्निज्वलन्तीत्यादिसंग्रहः । क्रियानाशकत्वे

सति परसमवेतक्रियाजन्यं यत्तद्भावि कर्मेति लभ्यते,
 न चैवमतिव्याप्तिः, पर्णसमवेतपतनक्रियाजन्यवृक्ष-
 निष्ठविभागस्य पतनानाशकत्वात्, द्रव्यांतरसंयोग-
 स्यैव क्रियानाशकत्वात् । नाप्यव्याप्तिः, गंतृसमवेत-
 गमनविनाशकप्राप्तिफलशालित्वात् ग्रामादेः कर्मण
 इत्याशंक्याह *अपादानेतरदिति* । वृद्धिक्रियाफलस्य
 संयोगादेः वृद्धिक्रियानाशकत्वात्तद्भाजः तीरादेः कर्म-
 त्वप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः । 'वृक्षं वृद्धते वर्द्धकि' रित्यत्र ना-
 शलक्षणवृद्धेर्नाशान्तराभावादुक्तलक्षणात् वृक्षस्याक-
 र्मत्वप्रसङ्ग इत्यव्याप्तिमाह * विनाशेति * । वृद्धिः परि-
 स्पन्दक्रियैव न भवति, किं तु महता जलावयविना-
 शस्य जलावयविनो विनाशः । तेन न तीरादावति-
 व्याप्तिरित्याशंक्य नाशलक्षणात्वे वृद्धेः संयोगादिल-
 त्वायोगाक्रियात्वमेष्टव्यम् । अतश्चातिव्याप्तिस्तदव-
 स्थेत्युच्यत इति केचित् । नाशक्रियाया अपि क्षणिक-
 तया नाशो स्ति तत्फलस्य ध्वंसस्येव नित्यत्वात् । न
 चानवस्था, दृष्टत्वादेव । अतो नाव्याप्तिरित्याशंक्याह
 * वृक्षमिति * । त्यजिक्रियाजन्यविभागफलस्य तत्क्रि-
 यानाशकत्वाभावात्तद्भाजो वृक्षस्य कर्मत्वं न स्यादतो
 वृक्षं त्यजतीति प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । विभागः
 क्रियानाशकः क्रियाफलत्वात्संयोगवदिति चेन्न । पर्ण-
 वृक्षविभागे व्यभिचारात् तस्यापि पक्षत्वे तत्रैव
 बाधादिति ।

ननु न कर्ममात्रस्येदं लक्षणमुच्यते किं तु ज्ञा-
 नकर्मण इत्याशंक्याह * आत्मानमिति * । निरुपा-

विस्वरूपस्यैकत्वे ऽपि सोपाधिकस्य भेदात् ज्ञातुर्ज्ञेया-
दन्यत्वमेकस्मिन्नपि देह इति शङ्कते * तत्रेति * ।
शरीरोद्भियविशिष्टस्य ज्ञातृत्वं कर्तृत्वाद्युपहितस्य ज्ञेय-
त्वमित्यर्थः । न विशिष्टं विशेषणादिभ्यस्तत्त्वांतरस्य, कृ-
ज्ञातुयुक्तो गिरिस्तद्वज्रयुक्तत्वादित्यादौ हेतुसाध्ययो-
र्चैयधिरण्यप्रसंगात् । अङ्गीकृत्याप्यव्याप्तिमाह * नेति * ।
सर्वोपाधिग्रहाणेन ग्रह्यैवाहमिति यद्विज्ञानं तदभिज्ञातुः
परत्वाभावादात्मकर्मकं न स्यात्, अतश्च न ज्ञानकर्म-
लक्षणम्, सामान्यलक्षणांतरादर्शनाच्च कर्ममात्रलक्षण-
मेवेदमिति भावः । कर्मैव सद्यत्र कर्तृत्वेन विवक्ष्यते तत्र
व्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वविवक्षाभावाद्विवक्षावशेन च
वैयाकरणेन कारकत्वाङ्गीकारात्कर्मत्वं न स्यादित्याह
* पश्यत इति * ।

एवं तत्त्वविन्मतमनुसृत्य लक्षणम् प्रत्यक्षेपि' । संप्र-
त्यौलुक्यमतावलम्बनेनापि प्रतिक्षिपति * सर्वज्ञमिति * ।
नित्यज्ञानाधार ईश्वर इति तेन लक्षणाङ्गीकारात्सर्वज्ञं
अन्यमानेन नित्यज्ञाने भगवति फलस्य क्रियानाशक-
त्वानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धेरितिसंबन्धः । नि-
त्यत्वादेवेश्वरज्ञानस्य स्वजन्यव्यवहारादिलक्षणफल-
नाशयत्वं नास्तीति विश्वस्य तत्कर्मत्वं न स्यात् । अस्ति
च तत्, तस्य सर्वज्ञत्वात् । तेन त्वदुक्तलक्षणमीश्वर-
वादिनं प्रत्यव्यापकमित्यर्थः । यस्मादुदुष्टमिदं लक्षणं
* तस्मादित्युपसंहरति * । यथा वस्तुतो नदी
त्ववृद्धित्वयोरसतोरपि पाणिनिना "यूस्याख्यौ न-

दी”, “वृद्धिरादैर्च”, “अदेङ्गुणं” इत्यादिसंज्ञा शब्द-
सिद्ध्यर्था कृतान सार्वत्रिकी तथा कर्मसंज्ञाऽपीत्यर्थः।

तर्हि करणव्यापारविषयः कर्मेति लक्षणमस्तु
तत्रोक्तबाधाभावादित्याशङ्क्याह * करणेति * । न च
करणव्यापारविषयत्वं कर्मलक्षणम्, ‘हस्तेन रामेण
शरेण विद्ध’ इत्यत्र हस्ताख्यकरणव्यापारविषयतया
शरस्यापि कर्मत्वप्रसंगादिति ।

कर्मव्यवहारानुपपत्त्या कर्मपदार्थस्तल्लक्षणं वेष्ट-
व्यमित्याशङ्क्यान्यथोपपत्तिमाह * क्रियोति * । क्रिया
जनकत्वे सति व्यापारोद्देश्यम् कर्मेति संकेतमात्राद्य-
वहारोपपत्तेरलं लक्षणगवेषणयेति पूर्वेण सम्बन्धः ।
द्वितीयाप्रयोगादिव्यवहारोपपत्तयेऽनुगतं किमपि रूपं
वक्तव्यञ्चेत्, लक्षणमेव किं नोच्यत इत्यत आह
* शेषं चेति * । क्रिया नात्मनः परिस्पन्दः, तस्य
मूर्त्यनुविधायित्वात् । परिणामश्चेत्तर्हि तत्फलस्य घटा-
दिवत्परिणाम्याश्रिततया पटादेरपरोक्षत्वं न स्यादिति
कर्मलक्षणमव्यापकमित्यादीश्वराभिसंधिसंज्ञके प्रक-
रणे दर्शयिष्याम इत्यर्थः ।

एकस्य क्रियाकर्मभावासम्भवं निरस्य विषयवि-
षयिभावासम्भवं निराचिकीर्णुः परमुखेन बोधयति
७८ अभेदे विषयविषयिभावासङ्गतत्वशङ्का]

“ननु चाभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वम् ।

विषयित्वं हि विषयसम्बन्धिता । सम्बन्धश्च भेदमन्तरे-

णासम्भवदवस्थितिः, सम्बन्धस्वमितेः सम्बन्धिस्वरूपभेदमिति व्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् । ”

नन्विति अतिशयजनकत्वं विषयित्वम्, तत्त्वञ्च विषयत्वम्, अतो न भेदोऽभेदो बोधयुज्यत इत्यत आह *विषयीति* । संबन्धोऽपि संबन्धिस्वरूपाश्रयो न भेदाश्रयः, तेन तदुपयोग इत्यत आह *संबन्धश्चेति* । कस्य केन संबन्ध इति तृतीयापष्टीनिर्दिष्टतया तयोरिति द्विवचननिर्दिष्टतया च भिन्नयोरेव संबन्धत्वाद् व्यापकभेदाभावे व्याप्यसंबन्धाभावो निश्चीयत इत्यर्थः । संबन्धो भेदाधीनः प्रतीतभेदस्यैव प्रतीयमानत्वाद्, विशेषणविशेष्यभाववदिति प्रयोगमप्युक्तेऽर्थे दर्शयति *संबन्धेति* । संबन्धिनाः स्वरूपं संबन्धिस्वरूपम्, तस्य भेदस्तस्य प्रमितिः प्रमा, तस्य व्यतिरेके ऽभावे संबन्धमितेर्वैपरीत्यावधारणात् अभावनिश्चयादिति यावत् । यद्वा भेदसंबन्धयोर्व्याप्यव्यापकभावमभिधाय तत्प्रमयोरपि दर्शयति, तदधीनत्वान्मेयासिद्धेरिति ।

संबन्धमात्रस्य भेदाधीनत्वोक्तौ भागे सिद्धसाधनता, विषयविषयिभावसंबन्धपक्षीकरणे तस्य संबन्धिस्वरूपतया भेदव्याप्तत्वे साध्ये बाध इत्यभिप्रेत्य परिहरति

१. यत्र सम्बन्धिनाः स्वरूपभेदप्रमा तत्रैव सम्बन्धप्रमा, प्रकृते च सम्बन्धिभेदप्रमानिवृत्त्या सम्बन्धप्रमा निवर्तते, तन्निवृत्तौ च प्रमेयस्य निवृत्तिरिति नामेदे विषयविषयिभावसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ यद्वा मित्रसम्बन्धिप्रमा सम्बन्धप्रमाकारणम्, अतः कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ (शां)

७९. तन्निरासे—उक्तसम्बन्धस्य सङ्गतत्त्वम्]

मैवम् । विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः । तथाभूतत्वेऽपि चान्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपगम्यम्, अनवस्थाभयात् । तथा सति च सैव यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनो भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यम्, स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्यादातिशायित्वात्; तथा विनाऽपि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्माऽयं सम्बन्धः पर्यवस्यति । तदवगमोऽपि तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यति । को विरोधः ॥

मैवमिति । विषयविषयिभावो न सम्बन्धिभेदव्याप्तः संबन्ध्यभिन्नत्वात्तत्स्वरूपवादिति सत्प्रतिपक्षता चेत्याह*विषयेति* । “ननु विषयप्रतियोगिकभेदेन विषयिस्वरूपस्य विषयप्रतियोगिकभेदेन विषयस्वरूपस्याव्याप्तत्वात्साध्यशून्यत्वं निदर्शनमिति” । मैवम् । मामहं विजानामीत्यत्रात्मनि व्यभिचारात् । किं च यद्विषयस्वरूपं तद्विषयिस्वरूपभेदेन व्याप्तमिति यद्याप्तिग्राहकं संवेदनं तेन स्वेन स्वयं गृह्यते न वा । न चेत्, सर्वाप-

१. त्वयाऽपि विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नो नाभ्युपगम्यते । अन्यथा तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्नरमभ्युपेयम् । एवं च पर्यवसानं स्यादित्यर्थः । (शां)

२. गिन्नसम्बन्धिभित्तेः सम्बन्धमितिभ्यति न कारणात्, न वा व्यापकत्वम्, व्यभिचारात्—इत्याह तथा सतीति ॥ (शां)

संहारवत्याव्याप्तेरसिद्धिः । पृथक्ते चेत्, तत्रैव व्यभिचार
इत्यलम् । विषयविषयिभावः संबंधिनोभिन्नः, संबन्धत्वा-
त्संयोगवदिति तार्किकमताद्युत्थानेऽपि दोषमाह *त-
था भूतेति* । अयं भावः । विषयविषयिभावस्य संब-
धिस्वरूपाद्भेदे तेन संबंधोऽस्ति, उत न । न चेत् 'तत्संबंध'
इति न स्यात् । अस्ति चेत्, तस्यापि भेदे संघांतर-
मित्यनवस्थानात् स्वाश्रयात्मकत्वं संबंधिस्वरूपत्वमे-
ष्टव्यम् । ततो वरं प्रथमसंबंधस्य तत्स्वीकरणम्,
अन्यथा चैरूप्यप्रसंगादिति । अन्तिमसंबंधस्य संब-
धिस्वरूपत्वे तव किमायातमित्याशंक्याह *तथा
सतीति* ।

के चित्पुनरिदं ग्रंथत्रयमेवं व्याचक्षते । संब-
धस्य संबंधिस्वरूपाव्यतिरेकात् संघधिस्वरूपवदेव न
संबंधिभेदव्याप्तत्वमतः संबंधप्रमितेरपि न तद्भेद-
प्रमितिर्व्याप्तत्वमिति परिहरति *मैवमिति* । यद्वा
संबंधिमितेः संबंधिभेदप्रमितिसहचारो यथा क्व-
चिद्दृष्टस्तथा संबंधप्रमितिः संबंधिस्वरूपात् संबध-
स्याभेदप्रमितिसहचारो ऽपि दृष्ट एवेति त्वन्मते
तदभावात् । घटतज्ज्ञानयोर्विषयविषयिभावः संब-
धिभ्यां भिन्नः किन्न स्यादिति प्रतिवन्दिन्यायेन प-
रिहरति *मैवमिति* । तर्हि विषयविषयिभावः
संबंधिभ्यां भिन्न एवेत्याशंक्याह *तथाभूतत्वे-
ऽपीति* । ततः किं स्यादित्यत आह *तथा सतीति*
साऽन्तिमसंबंधमिति । संबंधिस्वरूपाद्भेदमनादायैव प-
र्यवस्यतीत्यभ्युपगंतव्यम् यथा तथा प्रथमसंबंधमिति-
रपि स्यादिति भावः ॥

कस्य केन सम्बन्ध इति भिन्नाधिकरणतया प्रतीय-
मानत्वं सम्बन्धधर्म इति यदुक्तं तत्राह * स्वभावेति*
संबंधान्तरपूर्वकत्वस्य संयोगादिसंबन्धधर्मत्वे ऽपि स-
मवाये तथात्वं त्यक्तम् अनवस्थाभयात् । तथा स्वभावस-
म्बन्धस्याप्यनवस्थाभयाद्भिन्नाधिकरणत्वं त्याज्यमिति
भावः । प्रथमो विषयविषयिभावः संबंधिभेदमन्त-
रेण पर्यवसितुमर्हति विपक्षबाधकोपपन्नत्वे सति स-
म्बन्धत्वादन्तिमसंबंधवदित्याह * तथेति * । तत्प्रतीतिः
सम्बन्धिभेदप्रतीतिमन्तरेण पर्यवस्यति उक्तंविशे-
षणसंबन्धिप्रतीतित्वादन्तिमसंबन्धिप्रतीतिवदित्या-
ह * तदिति * ।

ननु घटतज्ज्ञानयोर्भिन्नयोर्विषयविषयिभावः सं-
वेदने त्वेकस्मिन्नेवेति मात्रया [कलया] ऽपि वै-
लक्षण्ये विरुद्धयोरुभयोः पारमार्थिकत्वायोगादे-
कतरस्य बाध्यता स्यात्, सा च संवेदनस्यैव युक्ता घ-
टतज्ज्ञानविषयविषयिभावस्य सर्वलोकसिद्धस्या-
बाध्यत्वादित्याशङ्काह

८० लौकिकविषयसम्बन्धस्य स्वप्रकाशविषयसम्बन्धाद्भेदः [शेषः]

नचैवं घटतज्ज्ञानयोर्घटविषयविषयिभावस्ततो मा-
त्रयापि स्वप्रकाशविषयविषयिभावान्यत्वे बाध्यतैकत्रं
स्यात् । अस्त्येव ह्यविद्याविद्यमाने घटतज्ज्ञाने बाध्यत्वम्,

१. भेदे सति योऽयं विषयविषयिभावः स एव लोकसिद्धोऽपि
याप्यते, बाधस्याभिधास्यमानत्वात् । यथा सर्वलोकसिद्धः शरी-
रादावात्मव्यवहारः, यथा वा तमसि नीलव्यवहार इत्यर्थः । (पां)

२. लोकसिद्धे घटादौ स्वप्रकाशत्वे वा ॥

चोद्यचूर्णितमम्, इदानीं सिद्धान्तावलम्बनेनास्य चो-
द्यस्य नावसरोऽपीत्याह

८१. उक्तसम्बन्धादे स्वप्रकाशार्थेऽनश्रुपगमः]

अथवा स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो विषयविष-
यिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेवं । यथा तु
भवतां सत्तासम्बन्धादितरत्र सद्व्यवहारव्यवस्था, सत्ता तु
स्वयमेव सद्रूपा, न चैतावता स्वात्माश्रयता तस्याः, तथा
ज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम् ।

* अथवेति * । स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति स्वप्रका-
शत्वमुक्तरूपं विहायान्यः स्वप्रकाशशब्दार्थो न लक्ष्यत
इत्याशंक्याह * यथेति * । द्रव्यादौ सत्तासमवायात्सदि-
ति व्यवहारः, सामान्यविशेषयोस्तु सत्तयैकार्यसम-
वायात्समवायस्य सत्तैकाश्रयत्वात्, सत्तायां तु सद्व्य-
वहारः स्वयमेव सत्तारूपत्वात्-इति व्यवस्था यद्वक्त-
व्येत्यर्थः । सत्तायां सत्तासंसर्गो ऽस्त्युक्तं न । न
चेत्, नरभृंगवत्सद्व्यवहारो न स्यात्, अस्ति चेत्,

१. “ ननु सिद्धत्वेन कर्मत्वम्, असिद्धत्वेन च क्रियात्वम् । त-
दुभयञ्चैकदा विरुद्धम् । एवं ‘विषयावेपिभावाः सम्बन्धः सम्ब-
न्धिद्रव्यादभेदः’ इति कथञ्चिदवस्थामभिप्रेनाङ्गीकृतम् (यद्यपि न
दपि तत्त्वतो विरुद्धमेव) । ‘य एव सम्बन्धः स एव सम्बन्धी स-
प्य चापरः सम्बन्धी’ इति तु सर्वथा दुर्घटम् केनादुतोऽप्युपे-
यम् ? कथं वा स्वपरिभाषामात्रेण व्यवहारसमर्थनम् ? ” (इति पू-
र्यपक्षेणो हृदयम्) ॥ यदि लोकासिद्धो विषयविषयिभावो नाङ्गीत-
सहते तदा सो ऽपि त्यज्यतामिति सिद्धान्तान्निप्रायः ॥ (शां)

२. यथा सत्तायां तत्समवाय वा स्वरूपतः सद्रूपत्वमासेयम्, तथा
परसिद्धिर्हानात्, हानासिद्धिस्तु स्वत एवेत्यर्थः । (शां)

स्ववृत्त्यापात इत्यत आह * नेति * । प्रदीपो घटादिकं स्वसंसर्गितया प्रकाशयन्नपि स्वात्मनि तमो निवृत्तिं प्रकाशरूपत्वेनैव करोति यथा तद्वदित्यर्थः । दृष्टान्तोक्तमर्थन्दाष्टांतिके प्रदर्शयिष्यन्नाह * तथेति * । ज्ञानं सजातीयपरनिरपेक्षत्वे सति व्यवहारगोचरः(?) परञ्च व्यवहारहेतुत्वात्सत्तावदित्यर्थः ।

ज्ञानस्य ज्ञानाविषयत्वे तत्प्रयुक्तं व्यवहारगोचरत्वं न स्यादित्याशङ्क्य समासाविषयस्य गुणपदार्थस्य समाससिद्धपदप्रयुक्तव्यवहारगोचरत्वबहुपपत्तिरित्याह

८२. 'ज्ञान स्वतः सिद्धम्' इत्यस्य समर्थनम्]

अथ वा यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुणमादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्तनं समर्थ्यताम् । सोऽयं गुरुणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो न ब्रह्मस्वप्रकाशतापक्षः, तत्र

१. 'स्ववृत्तः' स्वतस्मिद्धतायाः भवद्वनाभिप्रेतायाः 'आपातः' पतनम् ॥

२. 'ननु 'ज्ञानं स्वतः स्वसिद्धम्' इत्यनुपपन्नम् । 'स्वतः' इति पञ्चम्या सिद्धिर्भाति स्वस्थ हेतुत्वमभिधीयते । सिद्धश्च द्वितीयः उत्पत्तिर्वा-न स्वस्मादुभयवितुमर्हति, हेतुहेतुमद्भावस्य ज्ञाप्य-ज्ञापकभावस्य वा सम्यन्त्यस्य भेदार्थादित्याह ॥ सत्ता तु सत्तया नोत्पाद्यते ज्ञाप्यते वा, किन्तु विविधमुखप्रत्ययबोधत्वादिना सदन्तरगुणेन 'स ता सती' इति गौणा व्यपदेश इति महद्वैषम्यम्—इति पू-र्वपक्षिण आशयस्मनासि कृत्वा समाश्रिते अथवेति ॥ (शां)

३. ब्रह्मस्वप्रकाशतावादे विषयस्थानश्रुत्युपगमात्—'ज्ञानं स्वविषये व्यवहारप्रवर्तयति' इति तत्रानभिप्रेतम् ॥

विषयाभावात् । एतावन्मात्रेण तु स्यात्, यथा स्वाऽविषये-
ऽपि कुंटादौ बहुव्रीहिवाक्यं व्यवहारं प्रवर्तयति तथा
ज्ञानमविषये ऽप्यात्मन्यविद्यादशायामिति ।

अथ वेति । अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः, स च द्विधा,
तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञान इति । समासावयवप-
दार्थो गुणतया विशेषणतया ज्ञायते यस्मिन् स समास-
स्तद्गुणसंविज्ञानः । तद्यथा गाङ्कुटादिभ्योऽग्निर्निष्ठः ।
अतिदेशो ऽयं गाङ्गितीङादेशो गृह्यते न गाङ्गताविति
धातुङकारस्यानन्यार्थत्वात् कुंटादयो ऽपि कुटकौटिल्ये
पुट भेदने इत्यारभ्य यावत् कुटशब्द इति । तेभ्यो गाङ्-
कुटादिभ्यः परे अङ्गणितः प्रत्यया ङितो भवन्ति ङिङ्-
श्रवन्तीत्यर्थः । कुंटादीत्यत्र कुटस्य समासावयवपदार्थ-
स्याप्रधानतया समासाविषयत्वे ऽपि तं कुटं विशेषण-
मादायैवान्यपदार्थप्रधानस्य कुटादिभ्य इति समाससि-
ङ्गपदप्रतिपाद्यता यथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं दर्शयति *तथे-
ति* । अयं भावः । कुंभमहमनुभवामीत्यत्रानुभवोऽनु-
भवितारं कुंभं चाश्रयतया विषयतया च व्यवहारयत्र
स्वात्मनाऽगोचरमापि स्वात्मानमादायैव स्वतःस्फुरणेन
स्वात्मनि सुशुप्तिव्यावृत्तिमापाद्य विदितः कुंभ

१. अविषय व्यवहारप्रवर्तनदुरूणामिव वेदान्तिनामपि तुल्यम्-
इति तन्मात्रे तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहपदं दृष्टान्तः । (शां)

२. 'कुटः' घटः । 'घटः कुटानिषौ' इति कौशात् । (शां)
यद्वा गाङ्कुटादिसूत्रे कुटपदं दृष्टान्तः ॥

२. पाणिनि. १ । २ । १

इति विशिष्टव्यवहारमापादयतीति । ननु स्वाविवर्त्य
स्वात्मानमादाय विशिष्टव्यवहारप्रवर्तनसमर्थता स्व-
प्रकाशता चेत्, मुक्त्यादौ स्वप्रकाशता न स्यादित्या-
शङ्काह * सोयमिति * । त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनां प्राभाक-
राणां पक्षो नौपनिषदानाम्, अतो नाव्याप्तिरित्यर्थः ।
ब्रह्मवादिनामपि स्वप्रकाशतापक्षो ऽयमेव किं न स्या-
दित्यत आह * तत्रेति * । सुषुप्तौ विषयासंस्पर्शो ऽपि
सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्त्या ऽनुभवसंभ-
वावगमात् स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयतया न विशिष्ट-
व्यवहारप्रवर्तनसमर्थता स्वप्रकाशतेत्यर्थः । स्वव्यवहा-
रहेतुः प्रकाशः स्वप्रकाश इति ब्रह्मवादिनां गुरुणां च
साम्यात् कथं स्वप्रकाशत्वे वैषम्यमित्यत आह * ए-
तावदिति * । कुटादावित्यादिशब्देन सनाद्यन्ता धात-
व इत्यादिसंग्रहः । तर्हि ज्ञाने व्यवहारसद्भावाभ्युपग-
माद् द्वैतव्याघात इत्याशङ्क्याह * अविद्येति * ।

विज्ञानप्रयुक्तव्यवहारगोचरस्य ज्ञानादन्यत्वं घ-
टादौ दृष्टं तद्विरुद्धमिदं स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं न
स्वीकारमर्हति प्रमाणाभावादित्याशङ्क्योपसंहारव्या-
जेन प्रागुक्तामर्थापत्तिं प्रमाणयति

(८६) स्वप्रकाशत्वेऽन्यथानुपपत्तिः प्रमाणम् ।

तदेवं यद्यदन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवसास्यति
तत्र सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्र-
दर्शिता स्वीकारयिष्यति । तद्यथा—‘अन्यो ज्ञाता अन्यश्च
ज्ञेय’ इत्यन्यत्र दृष्टम् ‘अहम्’ इति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या..

त्याज्यम्, तथा अन्यज्ञानमन्यज्ञज्ञेयमिति जानामीतिव्य-
वहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यम् । सर्वतो बलवती ह्य-
न्यथानुपपत्तिः तथादृष्टतामात्रबलमवलम्ब्य प्रवृत्तं त-
र्कशतमपि बाधते । तदिदमाहुः । “प्रमाणवन्त्यदृष्टानि
कल्प्यानि सुबहून्यपि । इति(तं० वा० ३७४) ।

* तदिति * । जिज्ञासितविज्ञानस्याभावसमुदा-
यानुपपत्तिर्विज्ञानसिद्धानुपपत्तिर्वेत्यर्थः । अनुपपत्तेरपि
दर्शनमूलत्वाच्च दृष्टिचिरोधोऽनुपपत्त्याऽपाकर्तुं शक्य-
इति चेन्मैवम् । व्यवहारानुपपत्त्याऽन्यच्च दृष्टस्यैव कचि-
द्भवद्भिरपित्याज्यत्वादित्याह * तदिति * । अहमित्या-
त्मव्यवहारोऽनुपपद्यमानो ज्ञातृज्ञेयाभेदं कल्पयति यथा
तथा जानामीतिव्यवहारोऽनुपपद्यमानो ज्ञानतत्प्रका-
शयोरभेदं गमयतीत्याह * तथेति * । अनुभूतेरननुभा-
व्यत्वे शशविषाणवदननुभूतित्वप्रसंगः सर्वत्र व्यवहार-
हेतोः प्रकाशस्य व्यवहार्यपदार्थादन्यत्वं दर्शनात् ज्ञान-
व्यवहारहेतोः प्रकाशस्य ततोऽन्यत्वं स्यात् । स्वयंप्रका-
शसाधकप्रमाणविषयत्वे वेशत्वमविषयत्वे तदसिद्धि-
रित्यादि तर्कविरोधान्नार्थापत्तिरुदेतुमलमित्याशङ्क्या-
ह * सर्वत इति * । अर्थापत्तेस्तावन्नयो दोषा अन्यथोपप-
त्तिरन्यथैवोपपत्तिरसंभवश्चेति । नचैषामन्यतमोऽपि दृ-
श्यते तर्ककलापस्य पुनर्ज्ञानस्य वेशत्वे मानाभावाद्विष-
ययापर्यवसायित्वात् संभावनाबुद्धिमात्रजनकत्वान्नि-
श्चायकत्वाच्च प्रमाणस्य तेनैव तर्ककलापो बाध्यत इ-
त्यर्थः । अन्यत्रादृष्टानामप्यनुपपत्तिकानां कल्पना

गौरवदोषं न वक्ष्यतीत्यन्यैरुप्यभाषीत्याह । * तदि-
ति * । प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि ।
अदृष्टशतभागो ऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणक इति ।
दोषनिरासस्यापि प्रमाणाधीनत्वात्प्रमाणवत्त्वे न गौ-
रवं दोषः । प्रमाणानामनन्यापेक्षत्वात् तत्सिद्धोऽर्थो-
ऽन्येनापाकर्तव्य इत्यर्थः । “ दर्शनविरोधादेवासत्त्वं
चित्तेर्यथा नेष्यते तथा प्रकाशप्रकाश्ययोरन्यत्रान्यत्व-
दर्शनविरोधान्न स्वप्रकाशत्वमेष्टव्यम्—” इत्याशङ्काम-
पाकुर्वन्नुक्तमर्थं संक्षेपतो दर्शयति श्लोकद्वयेन

(८७) दृष्टान्तग्रहस्त्याज्यः ।

तस्मात्—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनाष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ।

वाच्याऽन्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टान्तग्रहः ।

नह्येकत्र समावेशश्छायातपवदेतयोरिति ।

* तस्मादिति * । ‘दृष्टवैमत्यं’ विषयविषयिणो-
रन्यत्वदर्शनविरोधम् अन्यथानुपपत्तिः ‘पिनाष्टि’ चूर्ण-
यति । दर्शनविरोध एवानुपपत्तिं किं न बाधत इत्यत
आह * सैवेति * । नीलसंवेदनस्य नीलात्मत्वाभावे
संयोगाद्यसंभवात्नीलावभासो नोपपद्यते इति विज्ञा-
नवादिनोक्तार्थापत्तिभेददर्शनेन विरुध्यते यथा तद्वदि-
यमपि किं न स्यादित्यत आह * वाच्येति * । संयो-
गाद्यसत्त्वे ऽप्यध्याससंबन्धादपि तदवभासोपपत्तिरि-
त्यन्यथोपपत्त्यनुगृहीतभेददर्शनं बाधकम्, न तथेहान्य-

धोपपत्तिरूपलभ्यत इत्यर्थः । मा भूदन्यधोपपत्तिः, ता-
वता किमित्य आह * त्याज्य इति * । अर्थापत्तेर्दौर्बल्य-
हेतुरन्यधोपपत्तिर्न शक्यते चेदभिधातुं तदा सावका-
शनिरवकाशयोः सावकाशस्य दौर्बल्याद् दृष्टताया
आग्रह एव त्याज्य इत्यर्थः । एकतरस्य बाधकल्पना
ऽगतिकगतिः, अतो न युक्ता कथंचिदुभयोरप्युप-
पत्तौ । अस्ति चोपपत्तिरर्थापत्तिदर्शनमूलतया स्वतः-
सिद्धत्वपरतःसिद्धत्वयोरित्याशङ्काह * नहीति * ।
युगपत् क्रमेण चैकस्य जडत्वाजडत्वे विरोधादयुक्ते
इत्यर्थः ।

लक्षणमात्रस्य त्वया खण्ड्यमानतया ऽत्रापि वि-
चारस्य सद्बचनलक्षणयोगित्वाभावाद्नेन विज्ञानस्य
स्वप्रकाशतासिद्धिरित्याशङ्काह

(८८) विपक्षिणापि स्वप्रकाशता स्वीकारार्हा-

तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधै-
र्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा । अस्माभिस्तु
स्वसंवेदनबलादेव स्वतःसिद्धरूपं विज्ञानमाश्रीयत इति ।

* तदिति * । त्वत्पक्षे विचारतल्लक्षणयोः सत्त्वा-
दस्यापि विचारस्य सद्बचनलक्षणयोगित्वात् त्वद्वीत्या
ऽनेन विचारेण त्वया स्वप्रकाशता सुगमेत्यर्थः । न चा-
स्माकं साधकाभावात्स्वप्रकाशता ऽसिद्धिर्विचारा-
द्यन्तरेणैवागमोपदेशाभ्यासासादितस्वानुभवसिद्ध-
त्वाभ्युपगमात्स्वप्रकाशत्वस्येत्याह * अस्माभिरिति * ।
एवं तावद्विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमुपपाद्याधुना बाध-

सिद्धान्तसमो ऽयं वेदान्तसिद्धान्तः सर्वशून्यताभ्यु-
पगमादिति यत्परेषामुपासम्भनं तदपाकरोति

(८९) बौद्धग्रन्थवादिनोर्भेदः ।

एवञ्च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः
सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति । तदुक्तम्भगवता ऽलङ्का-
रावतारे ।

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।

अतो निरभिलप्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिताः” ॥

इति—विज्ञानव्यतिरिक्तम्पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां
विलक्षणम्ब्रह्मवादिनः सङ्गिरन्ते । तथा हि नेदं सद्-भ-
वितुमर्हति, वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात्, नाप्यसदेव, तथा
सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहृत्यापत्तेः ॥

एवञ्चेति । किञ्चित् साम्यात्सुगतसिद्धान्तप्रवे-
शापादने, भेदाभेदाभ्युपगमात् क्षणिकसिद्धान्तप्रवे-
शः । कौमारिलस्य, परतः प्रामाण्याभ्युपगमात् तार्किक-
स्य सुगतमतप्रवेशः, प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सर्वैरङ्गीकारा-
त्सर्वमतसांकर्यं च स्यादित्यर्थः । न च सर्वसाम्याद्बौद्ध-
सिद्धान्तप्रसङ्गनम्, ज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारान-
ङ्गीकारात्मकविशेषादित्याह *यदिति* । ‘आदिमः’ प्र-
थमो बौद्धः सर्वमेव ज्ञानं ज्ञेयं चानिर्वचनीयं वर्णयति ।
शिष्यबुद्धिरक्षणार्थमेव सुगतेन स्वप्रकाशत्वमुक्तम्, न
स्वरहस्याभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रपञ्चभावाभावसाधकवि-
ज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वं तेनापि नाङ्गीकृतमित्याशङ्क्य

तदीयवचनेनोपपादयति * तदुक्तमिति * । अलङ्काराव-
 तारो नाम सुगतभाषित आगमविशेषः । “आदावन्ते
 च यन्नास्ति वर्त्तमानकाले ऽपि नास्त्येव । यथा शुक्ति-
 रजतम् । यद्यतो भेदेनास्ति तत्तद्व्यतिरेकेणाप्युपलभ्यते ।
 यथा ऽश्वव्यतिरेकेण महिषः । संवेदनं च संवेद्यव्यति-
 रेकेण नोपलभ्यते, अतो न स्वतन्त्रमस्ति” इत्यादियौ-
 क्तिकशुद्ध्या विविच्यमानानां ज्ञानानां ज्ञेयानां च स्व-
 रूपं नावगम्यते । ज्ञेयेन ज्ञानस्य निरूपणात्, ज्ञानेन च
 ज्ञेयस्य निरूपणात्, नैकमपि परमार्थम् । अतस्ते ज्ञान-
 ज्ञेयात्मकाः पदार्था निरभिलष्याः निर्वचनानर्हा नि-
 स्वभावाः सर्वप्रकारसत्त्वहीनाश्च दैशिकैर्दैशिता उप-
 दिष्टा इत्यर्थः । “सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता त्वया
 ऽपि ज्ञानानिर्वचनीयत्वमिष्टमेव, सर्वशब्दाभिधेयम-
 ध्यनिविष्टत्वात्तस्यापि”—इत्याशङ्क्याह * ज्ञानेति * ।
 सर्वशब्दोऽत्र ज्ञानातिरिक्ताभिधायी । सर्वे ब्राह्मणाः
 भोजयितव्या इति वत्प्रकृतप्रपञ्चापेक्षत्वादित्यर्थः । उ-
 च्यते ऽनिर्वचनीयं चेति विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्याह
 * सदिति * । युक्त्या निश्चित्य सदसत्त्वप्रकारेण निर्व-
 चनायोग्यत्वमनिर्वचनीयत्वम्, न मूकीभाव इत्यर्थः ।
 विमतं सद् अविसंवादिव्यवहारगोचरत्वाद् अर्थक्रि-
 याकारित्वाद् असद्विलक्षणत्वाद्वा ऽऽत्मवादित्याशङ्क्या-
 ह * तथा हीति * । लक्षणाधीना लक्ष्यसिद्धिः लक्षणा-
 नि चानुपपन्नानीत्यादिदूषणगणप्रस्तत्वादित्यर्थः । अ-
 यं भावः अविसंवादित्वमात्रस्य व्यवहारकाले विसं-
 वादित्वस्य च रजतादौ व्यभिचारात्सर्वथा विसंवा-

दित्वस्य प्राकृतानवसेयत्वाच्चेयत्वसिद्धिः । अर्धक्रियाकारित्वस्य स्वप्रकामिनीसन्दर्शनादौ व्यभिचारादात्मनि सपक्षे प्रवेशितया अनध्यवसितत्वात् असद्विलक्षणत्वस्य च सत्त्वव्यतिरेकेण सदादिमते ऽभावात्साध्यांविशिष्टत्वम् । सर्वत्र चावाध्यत्वोपाधिः प्रपञ्चस्य नेह नानेति प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वान्न सत्त्वमिति । ननु सद्विलक्षणत्वेनापि नानिर्वचनीयता, अस्तीति नास्तीति वा लोके सदसतोरेव प्रसिद्धे, सत्त्वाभावे ऽसत्त्वस्यैव प्राप्तेरित्याशङ्क्याह * नापीति * । जगतो ऽत्पन्तासत्त्वे नृशृङ्गवदपरोक्षप्रतिभासपुरोवर्तिव्यवहारजन्मनाशादिव्यवहाराः सर्व एवोत्सीदेयुः । सतश्च श्रौतबाधापरोक्षप्रतिभासोपपत्तये सदसद्वैलक्षण्यमनिर्वाच्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः ।

ख्यातिबाधानुपपत्त्या ऽनिर्वचनीयत्वमेष्टव्यमित्युक्तमुपश्रित्य वक्तुरसामर्थ्यकृतं तदिति मन्वानां कश्चिदाक्षिपति तदनुवदति,

(९०) अनिर्वचनीयत्वे शङ्का, तन्निरासश्च-

यदपि “निर्वक्तुमसामर्थ्ये गुरव उपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्त”-इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावानुगामिनीयमनिर्वचनीयतेति न ब्रूयुः, वक्तृदोषादिति च वदेयुः ।

यदपीति । तदेतदस्मत्सिद्धान्ताबोधविलसितं चोद्यमिति परिहरति *तदिति* । कैश्चिन्निरूप्यमाणत्वे सति केषांचिदनिर्वचनीयत्वं तदसामर्थ्यकृतं स्यात्, इह

तु केनापि निपुणमतिना युक्त्या निश्चित्य सदसत्त्वप्र-
कारेण निर्वक्तुमयोग्यत्वम्, अग्रेरिव शैत्यरूपेणोति भावः
मेयस्य युक्त्या निश्चित्य सत्त्वादिरूपेण निर्वचना-
नर्हत्वं स्वभावो न भवति, सदसद्वादिनोः प्रमाणत
एव तद्रूपनिर्वचनाभिमानादित्यत आह ।

(११) निर्वचनस्यैव शक्यते कर्तुम् ।

यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं धत्ते स निर्वक्तु, न तु
शक्यति, वक्तव्यदोषात् । न च—“ते दोषाः स्वोक्तिमपि
घ्नन्तो जातयः कथं न स्युः”—इति वाच्यम् । यतो निर्वचनी-
यत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव, अनिर्वचनी-
यैरपि च तैर्व्यग्रहियत एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः
स्यात्, तज्जातित्वस्य च निरुक्त्य योजयितुमशक्यत्वात् ।

यस्त्विति । भेदप्रपञ्चस्य स्वतः परतो वा सिद्ध्य-
सम्भवादद्वैतागमेन प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वेत्यादि
वक्तव्यदोषादित्यर्थः । वक्तव्यदोषाणां भेदलक्षणख-
ण्डनानां स्वव्यापिनां जात्युत्तरतया ऽऽभासत्वात् तै-
र्निरुक्तनिरोध इत्यत आह *नचेति* । किमिदं स्वव्या-
घातकत्वं परेषां सदसत्त्वे खण्ड्यतां स्वेषामपि तत्ख-
ण्डकत्वम्, उत स्वेषामपि तत्खण्डकतया व्यवहाराद्भ-
त्वं खण्डनम् । न तावदाद्य इत्याह *यत इति* । नापि
द्वितीयः प्रमाणाद्याकारस्यैव व्यवहाराद्भत्वम्, न सद-
सत्त्वयोः, केवलव्यतिरेकाभावादित्याह *अनिर्वच-
नीयैरिति* । एतेन बौद्धचार्वाकवेदान्तिनां तत्रैव
निर्भर इत्युदयनवचनं निराकृतम् । स्वव्याघातकत्व-

मिति स्वशब्देन कथकमात्रस्वीकारे त्वद्वचनस्यापि तत्प्रसङ्गः, अन्यतरस्वीकारे अन्यतराव्याप्तिरित्यादि विकल्पदूषणेषु जातित्वस्य निर्वक्तुमसामर्थ्याच्च जातितेत्याह * तदिति * ।

न्यायालङ्कारग्रन्थे ऽनिर्वचनीयदूषणं यदभाषि तदनुयदति

(९२) अनिर्वचनीयतायान्दूषणारम्भः

“ननु ‘सदसत्त्वपक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्वचनीयता’-इति ज्ञेयाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः ? किं वा सदसत्त्वपक्ष-
* बाहिर्भावाभ्युपगमः ? आद्ये भवितव्यन्तावत्सदसत्त्वयोर-
न्यतरेण, इत्येकपक्षदोषस्याभासत्वम् । तच्च सत्त्वपक्षदोष-
स्यैवाभ्युपेयम्, आवश्यकत्वात् । यदि तावत् सत्त्वपक्षः, तदा
सत्त्वपक्षदोषः कथं सङ्गच्छेत ? अथासत्त्वपक्षस्तदा सर्वा-
सत्त्वे तदोषः कथं सङ्गावमनुभवितुम्प्रभवेत् । द्वितीयस्तु
व्याघातादेवासम्भवी । परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तर-
स्थिति”रिति ।

* नन्विति * । समान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संशय-
प्रयोजकत्वादित्यापि सदसत्त्वयोर्विरोधे द्वयोरपारमा-
र्थिकत्वायोगादवश्यमाविन्येकतरस्य पारमार्थिकत्वे
कस्येदमिति विशेषाग्रहणे संशय इति प्रथमकल्पार्थः ।

१ यथाशब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरनिर्दोषदर्शनादुभयकोटि-
कः संशयस्तथा प्रपञ्चसत्त्वासत्त्वयोर्दोषदर्शनात्संशयः कोट्यन्तरा-
भ्युपगमो वा इति विकल्प्य सत्त्वपक्षधौर्व्यं शङ्कते इति शांकी ।

सदसत्त्वयोर्विरोधादन्यतरनिषेधेऽन्यतराप्राप्तेर्जनिना-
 शानुपपत्त्या द्वयोः प्रतिषेधाच्च तृतीयपक्षस्वीकार इति
 द्वितीयकल्पार्थः । कस्मिन् सति किमायातमित्यत
 आह * आद्य इति * । कोटिद्वयावलम्बिन संशयस्या-
 न्यतरकोटौ यथार्थत्वात्तत्कोटिदोषाणां पुरुषभ्रां-
 तिप्रभेदत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । सत्त्वपक्षेऽर्थसद्भावे प्रमा-
 णं वाच्यं तत्सत्त्वे च प्रमाणान्तरमित्यनवस्था । त-
 दभावादसत्त्वपक्षे तदोषाणामाभासत्वमित्याशङ्क्याह
 * तद्येति * सत्त्वनिरूपणीयस्यासत्त्वस्य सत्त्वसिद्धि-
 धीनसिद्धित्वात्सत्त्वस्यैवावश्यकत्वाच्चदोषाणामेवा-
 भासत्वमित्यर्थः । किंचैकतरस्य पारमार्थिकत्वे स किं
 सत्त्वपक्ष उतासत्त्वपक्ष इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह
 * यदिति * । सत्त्वपक्षदोषाणां आभासत्वमन्तरेण
 सत्त्वपक्षत्वासिद्धेस्तदोषाभासत्वमभ्युपेयमिति भावः ।
 असत्त्वस्यैव तत्त्वपक्षत्वमिष्यत इति द्वितीयमनुवद-
 ति * अथेति * । पराकरोति * तदेति * । असत्त्वपक्षदोषस्य
 सत्त्वे सर्वासत्त्वसिद्धिः, असत्त्वे त्वसत्त्वादेवाभासत्व-
 मित्यर्थः । सदसत्त्वपक्षवहिर्भावाभ्युपगम इति द्वितीयं
 दूषयति * द्वितीयस्त्विति * । परस्परविरुद्धयोः सदस-
 त्वयोर्विधिसमुच्चये यथा विरोधस्तथा निषेधममुच्चयेपि
 विरोधस्याद्वैतभाक्किमतापि त्वया नियारयितुमशक्य-
 त्वादित्यर्थः । कुमुभाजलौ (पृ. ४२४) उदयनोक्तव्याघात-
 मेयोपपादयति * परस्परेति * । “नैकतापि विरुद्धानामु-
 किमात्रविरोधतः” इत्युत्तरार्द्धमिति । यथा नित्यत्वा-
 नित्यत्वयोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरस्यैव प्राप्तिर्न तु नित्य-

त्वानित्यत्वव्यतिरिक्तरूपांतरापत्तिस्तथा सदसत्त्व-
योरपि भावाभावयोः साक्षाद्निरोधस्तदनुपंगादन्य-
त्रेति स्थितेः सदसत्त्वनिषेधावेकोपाधौ न सम्भवतः
भावाभावनिषेधत्वान्नित्यत्वानित्यत्वनिषेधवदित्यर्थः ।

किमनया दूषणपरंपद्याऽनिर्वचनीयत्वस्य सत्त्वमप-
क्षप्यते, किं वा स्वरूपमेव । न तावत् स्वरूपम्, अप्रमि-
तप्रतियोगित्वेनाशक्यप्रतिषेधत्वात्, प्रथमे त्विष्टाप-
त्तिरित्याह

(९३) तत्खण्डनप्रकारः ।

तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम् । यो
हि सर्वमनिर्वचनीयसदसत्त्वं ब्रूते स कथमनिर्वच-
नीयतासत्त्वव्यवस्थितौ पर्यनुयुज्येत । सापि हि कृत्स्न-
प्रपञ्चपरसर्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैवं । परस्यैव तु व्य-
वस्थयैवं पर्यवस्यति—निर्वचनप्रतिक्षेपादनिर्वचनीयत्वम्,
विधिनिषेधयोरेकेतरनिरासस्येतरपर्यवसायितायास्तेनास्यु-
पेतत्वात् । ततः परकीयरीत्येदमुच्यते—‘अनिर्वचनीयत्वं
विश्वस्य पर्यवस्यतीति’ । वस्तुतस्तु वयं प्रपञ्चसत्त्वव्य-
वस्थापनविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे
केवले मरमत्रलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे ।

* तदिति * । अनाकलितः अज्ञात इत्यर्थः । अनिर्वच-
नीयवादिनस्तत्सत्त्वखण्डनं कथमिष्टापादनमित्याशङ्क्या-
ह * यो हीति * । अनिर्वचनीये निर्वचनानर्हे सदसत्त्वे

१ सर्वमनिर्वचनीयमित्यत्र सर्वशब्दस्य कृत्स्नप्रपञ्चपरत्वादित्यर्थः ।

यस्य तदनिर्वचनीयसदसत्त्वं सर्वं सर्वदा सत्यमिति
वदता सत्यत्वधर्मस्यापि सत्यत्वं यथा स्वीकृतं तथा
सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता अनिर्वचनीयत्वस्यापि
तथात्वस्वीकारात्तत्सत्त्वखंडनं नानिष्टमित्यर्थः । सर्व-
मनिर्वचनीयमित्यत्र सर्वशब्दो यथा ब्रह्मातिरिक्तवि-
षये संकुचितवृत्तिस्तथा निर्वचनीयत्वधर्मादितरत्रैव
वृत्तिसंकोचसम्भवाद्धानिर्वचनीयत्वस्य तथात्वमित्यत
आह *सापीति* । सर्वशब्दः स्वमहिम्ना ब्रह्मापि
स्वाभिधेये निवेशयति तत्सत्यमिति श्रुतिविरो-
धात् ततः संकुचति । न तथेह संकोचकारणमस्तीत्यर्थः ।
यथा सत्त्वस्य निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वे प्रपञ्चस्य तद-
सिद्धिस्तद्वदनिर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वसिद्धि-
रित्यत आह *परस्येति* । तव भ्रम वा ऽनिर्वचनीयत्व-
सिद्धिर्न तावन्ममानिर्वचनीयत्वस्यापि तत्त्वांशस्यानि-
ष्टत्वादूभवतु त्वद्रीत्यैवानिर्वचनीयत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
नास्मद्रीत्या निर्वचनीयत्वसिद्धिर्यत्सत्तदभ्युपगंतव्य-
मिति स्थितेरित्यत आह *विधीति* । निर्वचनीयत्व-
प्रतिक्षेपे ऽनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यति न वा । न चेत्पर-
स्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति व्यवहारव्य-
वस्था न सिध्यति । पर्यवस्यति चेत् त्वद्रीत्या तव त-
त्त्वांशसिद्धिरित्यर्थः । भावनिषेधे ऽभावपर्यवसायि-
तायास्तेनाभ्युपगन्तव्यत्वान्निर्वचनप्रतिक्षेपे तदभावो
ऽनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीत्ययमेवार्थो ऽनिर्वचनीयः प्र-
पञ्च इति वाचो युक्तेरित्याह *तत इति* । परकीयरीत्या
पराननभिधाने पि न स्वमते निर्वचनीयत्वसिद्धिः, सा-
ध्यक्रममाणानुपन्यासादित्याशङ्काह *वस्तुतस्तिस्यति* ।

चैत्यपदार्थस्य चित्संगात्स्वतो वा सिद्धासम्भवात्तत्स-
त्त्वासत्त्वयोरौदासीन्यालम्बने सत्यनिर्वचनीयत्वं परि-
शेषसिद्धमित्यर्थः । न चैवं लोकप्रसिद्धभावाभाववि-
भागप्रसिद्धिविरोधः, वस्तुत इति विशेषणात् ।

ननु त्वन्मते साधनीयस्य कस्य चिद्भावाग्रथेयं
विचारप्रवृत्तिरापद्यत इत्यत आह

(२४) सदसत्त्वविचारे वेदान्तिनाम्प्रवृत्तिसङ्गतिः ।

ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थायां विचारम-
वतार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः—न सा-
धनीयम्भवतां विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव
व्याहृतत्वात् । अत एवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिर्विष-
याः पर्यनुयोगा निरवकाशाः, त्वद्व्यवस्थयैव त्वद्व्यवस्थाया
व्याहृत्युपन्यासात् । न चोपन्यास एव निर्वन्धकारणम्,
विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमोदासीनैर्विचार्यमित्यभ्यु-
पेत्यैव परं विचारप्रवर्तनायाः शक्यत्वमित्यावेदितत्वात् ।

* ये त्विति * । सत्त्वासत्त्वौदासीन्यमात्रेण निर्वच-
नार्हतासिद्धिर्यद्यपि तथा ऽपि प्रपञ्चसत्याभिनिविष्टा-
नां परेषां भ्रान्तिनिवृत्तिप्रयोजना विचारप्रवृत्तिरित्य-
र्थः । असिद्धादयो दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतादीनि भूषणा-
नि स्वीकृत्याचतारितविचारे तत्त्वनिर्णयफले भवदभि-
मतासिद्ध्यादय एव दोषा उद्भाव्यन्ते नापूर्वं साधारणं
दूषणं चोपादीयत इत्याह * भवत्कल्पितेति * । यैर्दोषैः
परपक्षो निषिध्यते तेषां प्रमितत्वे श्रुतिप्रमाणकात्म-

वत्सत्त्वम्, अप्रमितत्वे तेषामसिद्धिरित्याशङ्काह * अत
इति * । परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति * त्वदिति * ।
त्वया दूषणत्वेनाभिमतान् त्वद्वचनप्रतीतानाश्रित्य
व्यवहरामीति तेषां प्रमितत्वेन सत्त्वं नेष्यत इत्यर्थः ।
दूषणादीनां त्वयोपन्यस्यमानत्वादुपन्यासात्मकविचा-
रसत्त्वाभ्युपगमस्तथापि मद्वदृष्टान्तेनोद्घीयत इत्यत
आह * न चेति * । कुत इत्यत आह * विचारेति * । प्रमा-
णादिसत्त्वाभ्युपगमस्येव विचारसत्ताभ्युपगमस्यापि
विचारप्रवृत्तिसाहित्यनियमस्य प्रागेव निराकृतत्वा-
त्प्रसिद्ध्युपाख्येन रूपेणोपन्याससत्त्वांशेन तु खण्डन-
मिति सत्त्वाद्युदासीनैः कथारम्भः कर्तुं शक्य इत्यर्थः ।
विचारस्य सत्त्वानभ्युपगमे न विचारनिष्पत्तिः प्राग-
स्ततः सत्तासमवायरूपत्वाशिष्यत्तेरिति शक्ते

(९५) विचारसत्त्वाभ्युपगमस्यानावश्यकता ।

यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं
शक्यमित्युच्यते तदा प्रमाणमव्यापार्य न तदीयसत्त्वा-
भ्युपगमोपि शक्यते, अतिप्रसङ्गात्—इति विचारस्यापि
विचार्यग्रहणेऽनवस्थया विचारारम्भ एवाशक्यः स्यात् ।

* यदीति * । प्रमाणमुपन्यस्य तत्सत्तास्वीकारोऽनुप-
न्यस्य वा । न द्वितीयः, शशशृङ्गादेरपि सत्ताभ्युपगमप्र-
संगादित्याह * तदेति * । प्रमाणमव्यापार्य अप्रवर्त्यानु-
पन्यस्येति यावत् । प्रथमे विकल्पे तदुपन्यासः कथाया-
मुतान्यत्र । नान्यत्र अनवस्थानात् । कथायां चेत्तत्राह,

विचारस्येति । विचार्यविचारस्यापि सत्तास्वीकारे तस्यापि विचारस्य विचारान्तरेण सत्तास्वीकार इत्यनवस्थानादन्योन्याश्रयाद्वा प्रथममेव मतिकर्द्धमे विचारारम्भणमशक्यं स्यादित्यर्थः ।

ननु कुत्रेयमनवस्था । न तावदुत्पत्तौ विचाराणां स्वकारणेभ्यो निष्पत्तेः । नापि ज्ञप्तौ, अविद्यमानादिविचारपरंपरयोत्तरोत्तरविचारस्य सत्त्वज्ञप्तेरित्याशङ्क्याह

(९६) उक्तानवस्थायामाक्षेपस्तत्परिहारश्च ।

न च 'पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीमगवेपणीयमिति'—वाच्यम् । विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्यरूपस्वविषयव्यवस्थितत्वात् तस्य विचार्यमपि पूर्वमेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य । अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात्तदर्थविचारारम्भस्तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति वृथाशुष्कचर्चणम् ।

* न चेति * निर्विषयविचारस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यतया सविषयस्यैव सिद्धौ विचार्यविशेषगोचरविचारस्य सिद्धिरुक्त तत्सामान्यगोचरस्य । यथायस्तत्राह * विचारस्येति * । स्वस्य विचारस्य विषयः स्वविषयः विचार्यरूपविषयश्चेति विग्रहः । विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे तद्विषयविचार्यस्यापि पूर्वसिद्धेस्तथापि विचार्यनिर्णयप्रयोजनाभावात् विचारारम्भ इत्यर्थः ।

विचार्यसामान्यगोचरविचारस्य प्राक्सिद्धिरिति
द्वितीयं शक्ते *अथेति* । विचार्यविशेषस्य वि-
चारसामान्यगोचरत्वायोगाद्विचारविशेषगोचरत्वे त-
द्विशेषविचारस्यापि प्रागसिद्धतायां विचार्यतत्सत्ता-
स्वीकारे तदवस्थाऽनवस्येति परिहरति *तर्हीति* ।

भवद्भवस्थामाश्रित्य तस्या एवाभासत्वप्रद-
र्शनव्यतिरेकेणास्माकं निर्वाह्यं नास्तीत्युक्तमि-
दानीं अभ्युपगम्य तस्य स्वया खण्डने ऽपि न
नः कदा चिदनिष्टापत्तिरित्याह ।

(९७) खण्डनयुक्तीनां नैयायिकैर्बाधनहता ।

यदा च त्वर्हशनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बा-
धसं तदा स्वाम्युपगमरीतिबाधाविधायितैव ते स्यात् ।
अस्माभिर्निर्वाह्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधे
त्वस्माकमेव जेतृता । खण्डनयुक्तयो बाधिकाः नि-
र्वाह्यपक्षश्च बाध्य इत्यस्मदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव निर्वाहा-
त् । तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृ-
श्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तत्र जयो नान्यथेति ।

* यदा चेति * । नैयायिकप्रयुक्तस्य साध-
कयाधकहेतोस्तन्नीत्यैवासिद्ध्यादिदूषणे ऽभिहिते दू-
षणमेव न भवतीति चेत् ब्रूते ऽसौ तदा
तस्य स्वपक्षबाधकारित्वाज्जात्युत्तरं स्यादित्यर्थः ।
अनिर्वचनवादी स्वोक्तदूषणं न समर्थयते चेत्प-

राजीयते । समर्थयते चेत्खण्डनयुक्त्यैव परोऽपि खण्डयतीत्याशङ्काह * अस्माभिरिति * । विरुद्धमवोचोस्मान्निर्वाहखण्डने चास्माकं जय इति तत्राह * खण्डनेति * । निर्वाहस्यास्माभिरिव त्वयापि सत्तास्वीकारात्स्वरूपमात्रस्य प्रतिषेधप्रतियोगित्वेनाशक्यप्रतिषेधत्वादिति भावः । त्वन्निर्वाहखण्डनेऽखण्डने च तवैव जेतृत्वे सद्वादी कथायां न प्रवर्तत इति सदसद्वादिनोः कथैव न स्यादित्याशङ्कामुन्मूलयन्नुपसंहरति * तस्मादिति * ।

उत्तरविचारमूलमारचयन्महाप्रमेयमुपसंहरति

९८ उपसंहारः

तदेवं भेदपक्षोऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परं परमार्थसद्वयमिति स्थितम् ।

* तदेवमिति * । यस्मात्साधनदूषणादि सर्वपरिकल्पितं दूषयत्येवानिर्वचनवादी ब्रह्मभूतश्च स्वयंकृतकृत्यतां मन्यते साध्यं न किं चित्पश्यति तस्मात्सुगतवैलक्षण्यं सिद्धमित्यर्थः ।

अथ अद्वैतेप्रमाणम् ।

यद्यप्यनिर्वचनीयस्यावस्तुत्वाच्च प्रामाणिकत्वं तथाप्यद्वितीयस्य वस्तुत्वान्तत्र प्रमाणं वाच्यमिति चोदयति

९९ अद्वैतविषयकप्रश्नच्युतः ।

“ नन्वाद्वैते किम्प्रमाणम् ” । प्रश्न एव तावदयमद्वैतमनङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते । प्रमाणं यन्नामा-

द्वैते पृच्छ्यते तस्याप्रतीतौ कथमेवम्भूतः प्रश्नः स-
ङ्गच्छते । न हि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छ्यते, कि-
न्नाम विषयविशेषनियतम् । तच्च तद्वैरोपपद्यते यदि
तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत् । प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेष-
त्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषयनियतत्वात् ।
अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यास-
म्भवेन व्यवहारविषयपारिप्लवापत्तेः ।

* नन्विति * । प्रमाणाङ्गीकारे प्रमाणप्रमेयविभा-
गाद्वैतव्याघातः, अनङ्गीकारे साधकाभावात्तदसि-
द्धिरिति भावः । किम् प्रश्नापत्तेर्योः साधारणत्वा-
दाक्षिण्यमपि पृष्ठं मत्वा प्रश्नन्तावत् द्रव्ययति
* प्रश्न इति * । अविद्यासिद्धभेदात् व्यवहारमुप-
पादयताऽऽक्षेपपरिहार उपरिष्ठात्करिष्यते । तथा द्वै-
तमप्रतीत्य प्रमाणं पृच्छस्युत प्रतीत्य । नाथ इत्याह * प्र-
माणमिति * । अद्वैताप्रतीतौ प्रश्नानुपपत्तिं तत्स्वरूप-
र्यालोचनया प्रतिपादयति * नहीति * । प्रमाणमात्रस्य
घटादौ सिद्धतया प्रश्नानर्हत्वादिति भावः । सामान्यतः
प्रतीतं विशेषतोऽप्रतीतं वस्तु प्रश्नार्हमिति त्वदङ्गीका-
राद्वैतप्रमाणमेवंरूपतया त्वया पृच्छ्यते इति प्रश्नमेव
द्रव्ययति * किन्नामेति * । प्रमाणप्रतीत्या तत्प्रश्नोपपत्तौ
किम् प्रश्नाविषयाद्वैतप्रतीत्येत्यत आह * तच्चेति * ।
तदेव श्रुतस्तथाह * प्रश्नम्येति * । विमतं प्रश्नवाक्यं
स्वविषयविशिष्टतयैव प्रतीयते प्रमाणत्वात् घट-

प्रमाणवत् । न च भविष्यदनुमानादौ व्यभिचारस्तस्या-
सिद्धिलक्षणविषयविशिष्टतयैव प्रतीतेः, अन्यथाऽय-
थार्थत्वेन भ्रान्तित्वप्रसंगादित्यर्थः । प्रमाणं सविषयं प्र-
तीयत इत्येतावता प्रश्नस्य तत्प्रतीतिपूर्वकत्वं कुत इत्य-
त आह * व्यवहारस्येति * । स्वस्य व्यवहारस्य जनक
ज्ञानं स्वजनकज्ञानम्, तस्य विषयस्तेन नियतत्वान्निय-
मेन तद्गोचरत्वात् । एतदुक्तं भवति । विमतः प्रश्नः स्वज-
नकज्ञानविषयनियतो व्यवहारत्वात् गामानयेत्यादि-
व्यवहारवत् । न च भ्रान्तव्यवहारे व्यभिचारस्तत्राप्यु-
क्तसाध्यात् । अन्यथा मध्यमवृद्धव्यवहारादालस्य सङ्ग-
स्यधिगतिर्न स्यात् । स्वजनकज्ञानं चाऽद्वैतविशिष्टप्रमा-
णगोचरम् । अतश्च विशेषेणाद्वैताप्रतीतौ विशिष्टप्रमा-
णगोचरमेव ज्ञानं न स्यादिति । ननु माभूत्स्वजनकज्ञान-
विषयनियतत्वम्, व्यवहारत्वं च भविष्यति । तथा च
विषयबाधकाभावादप्रयोजक इत्यत आह * अन्यथे-
ति * । अस्थ बाग्व्यवहारस्यायमर्थ इत्यस्य नियमस्य
व्यवस्थापकमन्यत्र सम्भवति विषयादेरपि ज्ञानपूर्वक-
त्वादतश्च विषयपरिप्लवस्याव्यवस्थाया आपत्ति-
र्वाधिकेत्यर्थः ।

अस्तु तर्ह्यद्वैते प्रतीते तत्प्रमाणप्रश्न इति द्वि-
तीयमनुवदति

१०० अद्वैतस्य पूर्वपक्षिणा प्रतीतत्वासम्भवः ।

यदि चाद्वैतं पञ्चविषयः प्रतीतमुच्यते तदां तत्प्र-
तीतिस्ते प्रमा वा स्यादप्रमा वा । आद्ये यदेव तस्याः
प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं- तत्रापि सम्प्रतिपन्न-

मिति वृथा तस्य प्रश्नः । न च वाच्यम्—“सामान्ये-
नाद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणे
प्रश्नः” यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धौ विशेषवि-
चारः काकदन्तविचारवत् स्यात् । यतः सामान्यसि-
द्धिरेव विशेषमाक्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथित-
वतीति किमन्यत्प्रश्नेन । परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु
मध्ये यत्रैव दोषं न प्रमिणोषि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य
विश्रान्तेः । यदि च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव
दोषं प्रमिणोषि तदा प्रकारान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन
विश्रमणीयमेव । यदि च का प्रमाणव्यक्तिरसावतिप्र-
श्नार्थः परिशिष्यते तदा सर्वा व्यक्तिर्विशेषतो न निर्देष्टुं
शक्यत इति तदनिर्देशेऽपि न नः किञ्चिदपचीयते ।

यदीति । प्रतीतिशब्दस्य प्रमाप्रमयोः साधार-
णत्वादिकल्पयति *तदेति* । यदि प्रमा तदापि प्रमा-
णमात्रप्रश्नः किंवा प्रमाणविशेषस्य, उत निर्दुष्टप्रमाणस्य
किंवा व्यक्तिविशेषस्येति चतुर्धा विकल्प्याद्यं प्रत्या-
ह *आद्य इति* । अनीश्वरप्रमायाः सकरणकत्वात्-
तत्करणस्थैव प्रमाणत्वात्प्रमाणमात्रमद्वैते सम्प्रतिप-
न्नमावयोरिति न तत्प्रश्नार्हमित्यर्थः । सामा-
न्यतः प्रमासिद्ध्या तत्करणप्रमाणस्य सामान्येनैव
सिद्धेर्विशेषतः प्रश्न इति द्वितीयोऽस्त्वत्यत आ-

ह * न चेति * । प्रमाणविशेषप्रश्नस्य प्रयोजनं किमद्वैतसिद्धिरुत प्रमाणविशेषसिद्धिरेव । नाथः, तत्सिद्धेः प्रमाणमात्रसिद्धावेव सम्भवादित्याह * यत इति * । अद्वैतस्य सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वात् प्रमाणमात्रसिद्धावेव परिपूर्णतस्तत्सिद्धेस्तत्सिद्धिर्न मानविशेषप्रश्नप्रयोजनमित्यर्थः । नापि प्रमाणविशेषसिद्धिः प्रयोजनम्, स्वरूपेणापुरुषार्थत्वादन्यतः सिद्धेश्चेत्याह * सामान्येति * । सामान्यस्य विशेषपारतंत्र्याद्विशेषाभावे निःस्वभावत्वप्रसङ्गादनुपपत्त्या विशेषमपि साधयतीत्यर्थः । यस्य प्रमाणस्याद्वैतविषयत्वे दोषाभावस्तन्निर्दुष्टं प्रमाणं पृच्छयत इति यदि तृतीयस्तदापि प्रत्यक्षादिप्रकाराणामन्यतमप्रकारे कापि दोषाभावं पश्यत्युत सर्वत्रैव दोषम् । यथायस्तत्राह * परिगणितेपिति * । द्वितीयमाशङ्कते * यदीति * । प्रत्यक्षस्य सन्निकर्षापेक्षत्वादतीन्द्रिये ब्रह्मणि न प्राभाण्यम्, अनुमानस्य व्याप्तिदृष्टांतापेक्षस्य तदभावे ऽप्रामाण्याच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षस्य षष्ठीशुणादिवर्जिते प्रवृत्तेरुपमानस्य सादृश्यविषयस्य निर्दमेकेऽसम्भवादर्थोपत्तेरपि व्यतिरेकव्याप्तिमूलतया भेदाभावे ऽसम्भवादभावस्य च भावरूपमेवेऽनाशङ्कनीयत्वादिति भावः । परिचितचरेषु परिदृष्टपूर्वेष्विति यावत् । विशेषासम्भवेन दृष्टं सामान्यं त्यक्तव्यमुत दृष्टानुसारेणादृष्टविशेषः कल्पनीयः । नाथः, दृष्टानुसारेणादृष्टस्य कल्पनीयत्वादन्यथा कार्यलिङ्गकं कारणानुमानं कापि

न स्यात् । यदि द्वितीयस्तत्राह * तदेति * । लक्षणया
 खण्डयोधकं तत्त्वावेदनप्रमाणमन्यदाक्षिपति सा-
 मान्यमेवेत्यर्थः । एकैकप्रमाणव्यक्तीनामानंत्यादन्य-
 तमव्यक्तिविषयः प्रश्न इति चतुर्थपक्षमाशङ्कते
 * यदीति * । परिहरति * तदेति * । जगत्का-
 रणे परमाणौ किं प्रमाणमिति - प्रश्नस्यानुमान-
 मित्येवोत्तरं न त्वियमनुमानव्यक्तिरिति प्रतिपुरुष-
 मनुमानव्यक्तीनामानंत्येन तद्विशेषस्यासर्वज्ञेन निर्दे-
 ष्युमशक्यत्वात्, तथा ममापीत्यर्थः ।

अद्वैतप्रतीतेः प्रमात्वपक्षे तत्कारा तत्कर-
 णप्रमाणसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिः, भ्रान्तित्वे पुनरुक्तदो-
 षाभावात् प्रश्न इति द्वितीयमनुवदति

१०१ अद्वैतप्रतीतेरप्रमात्वासम्भवः ।

यदि च द्वितीयः, तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमास्मन्यमा-
 नस्य तत्र 'अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति' कथं न प्रश्नो
 व्याहन्येत । अथ 'अप्रमा सा मम मते तव तु मते प्र-
 मैवेति तत्करणं प्रमाणं पृच्छ्यते'—इति श्रूये, नैतदप्युप-
 पद्यते । तत्राद्वैते यत् ज्ञानमुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमा-
 णरूपं वक्तव्यमित्यत्र समानियमात् । यदि नाम मया
 अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य क-
 रणमवश्यं प्रमाणं स्यात् । वस्तुनो वह्निमत्यपि पर्वते यदि
 कश्चिद्वाप्यं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमिनोति तावता
 वाप्यविषयं धूमज्ञानं तत्करणं प्रमाणमेष्टव्यमिति ।

* यदीति * । प्रथमपक्षे प्रमाणस्य सिद्धतया प्रश्नस्य
 वैयर्थ्यमेव, इह पुनः प्रश्नस्वरूपमेव व्याहृतमित्याह * त-
 देति * । अप्रमाविषयस्य प्रामाणिकत्वाभावो नि-
 श्चितो न वा । न चेन्मदीया प्रतीतिरप्रमेति व्याहृतम् ।
 निश्चितं चेत्किमत्र प्रमाणमिति प्रश्न एव व्याह-
 न्येत भावाभावयोरेकत्रासम्भवादिति भावः । अप्र-
 माविषये प्रमाणं किमिति न पृच्छ्यते किं तु प्रतीति-
 गोचरे ऽद्वैते सा प्रमारूपा अपमारूपा वा-अतो न
 व्याघात इति शङ्कते * अथेति * । तवाप्रमारूपा प्रती-
 तिर्योत्पन्ना तस्याः करणं वक्तव्यं किं वा मदीयप्रमा-
 रूपप्रतीतेः, न मदीयप्रतीतेस्तदभिधाने ऽपि तव प्रयो-
 जनाभावात् श्रोतुः प्रयोजनपर्यवसायित्वाद्वाक्यस्येति
 परिहरति * नैतदिति * । त्वत्प्रतीतेरपि करणमात्रं
 वक्तव्यं प्रमाणरूपं वा । नाद्यः कार्यसिद्धेर्नैव कारण-
 मात्रसिद्धत्वात् । नापि प्रमाणरूपमप्रमाकरणं प्रमाण-
 मिति व्याघातात्परज्ञानकरणस्य प्रामाण्यापादने पर-
 स्य प्रयोजनाभावाच्चेत्याह * तवेति * । मत्प्रतीतिक-
 रणस्य प्रामाण्योपपादने त्वदङ्गीकृताद्वैतसिद्धिरेव
 तव प्रयोजनं मत्प्रतीतिप्रमात्वमन्तरेण तद्गोचरीकृत-
 स्य वास्तवत्वानुपपत्तेरित्यत आह * यदीति * । ज्ञान-
 प्रामाण्यमन्तरेण ज्ञेयवास्तवत्वासिद्धिनियमो नास्ति
 स्मृतिगोचरे व्यभिचारादित्यर्थः । विमत्ता प्रतीतिः
 प्रमा स्मृतीतरत्वे सति यथार्थप्रत्ययत्वात्संप्रतिप-
 न्नवद्विपक्षे तदेकार्थतया त्वत्प्रतीतेरप्रमात्वप्रसङ्ग इ-
 त्याशङ्काह * वस्तुत इति * । दैवगत्या पर्वतस्य बहि-

सम्यग्धे सति कश्चिदाभासानां भासविवेकहीनो
वाष्पं धूमं दृष्ट्वा वह्निमानयं गिरिरित्यनुमिमीते
यदि तदा प्रमाणाद्वाष्पधूमविज्ञानात् स्मृतीतरा
यथार्थप्रतीतिरुदीयते । न च सा प्रमा । ततश्च तया
व्यभिचारः । ननु सा प्रमा ऽसंदिग्धाविपरीतानवगत-
प्रतीतित्वात्संप्रतिपन्नवदिति तस्या अपि पक्षनि-
क्षेपात् कुतो व्यभिचार इत्यत्र केचित्समादधति ।
वाष्पधूमस्य वह्नियमिचारित्वेनालिङ्गत्वात् त-
ज्ज्ञानस्य वह्निसम्भवस्थलेऽपि प्रमित्यजनकत्वादि-
ष्यविद्यमानतामात्रेण ज्ञानस्य प्रमात्वे घटो नित्यः
प्रमेयत्वादित्यस्यापि हेतोर्घटानित्यत्वप्रमितिसाधन-
त्वप्रसङ्गात् प्रमात्वमिति । अन्ये त्वत्रापरितुष्यन्तः परि-
हारान्तरमाहुः । परिगणितप्रमाणलक्षणानामन्यतम-
लक्षणयोगिकरणजन्यत्वं प्रयोजकं प्रमात्वे । तानि च
सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं प्रत्यक्षं सम्यगधिनाभा-
वेन परोक्षानुभवसाधनमनुमानमित्यादीनि । न चेह
तेषामन्यतमलक्षणयोगो ऽस्ति वाष्पधूमस्य वह्निय-
मिचारित्वात् । तर्ह्युक्तरूपत्वमस्य विज्ञानस्य कथमिति
चेत् स्मृतेरप्रमात्वे ऽप्यसंदिग्धाविपरीतप्रतीतित्वव-
दनवगतासंदिग्धाविपरीतप्रतीतत्वमिति श्रुमः । गतं
तर्हि सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति लक्षणेनेति चे-
न्न । संशयविपर्ययविकल्पस्थितिर्देवागतप्रत्ययानामवि-
द्यापरिणामानां सम्यगनुभवपदाभ्यां व्यावर्तितत्वा-
भ्युपगमात् । ब्रह्मवादिनः कुत एतत्सङ्गाभावादिति
अद्वैतगोचरा भवतीतिरप्रमेत्यंगीकृत्य पुनः सा प्रमा

स्यादिति शङ्कानुत्थानमिति चेत्सत्यम् । “मधु पश्य-
सि दुर्युद्धे प्रपातं किन्न पश्यसीति”-न्यायेन सम-
नन्तरदोषपरिजिहीर्षया पुनरुत्थानमिति प्रमिते अ-
प्रमिते चाद्वैते प्रमाणप्रश्नो न भवति किन्तु प्र-
तीतौ । प्रतीतिश्च प्रमाप्रमासाधारणी । साधारणोक्तस्य
विशेषविकल्पनिरासे ऽनुमानादिसर्वव्यवहारलोप
इत्याशंक्य प्रश्नमङ्गीकरोति ।

(१०२) अद्वैते प्रमाणम् ।

अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथातथा । श्रुतिरेवाद्वैतै प्रमा-
णमिति द्रूमः । श्रूयते खलु—‘एकमेवाद्वितीयमब्रह्म
(छान्दोग्य ६।२।१) ‘नेह नानाऽस्ति किञ्चन’ (बृह-
दारण्यक ६।२।१) इत्यादि । श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थ-
प्रामाण्यञ्चेश्वराभिसन्धौ साधयिष्यते । सिद्धार्थानां
श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात् तथापि पदसमन्वयव-
लेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यप-
रिभवनात् । धियां स्वतःप्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् ।

* अस्तिवति * । यथातथेत्ययमर्थः । अपरस्परचिरोधे
ऽन्यतरविधिपर्यवसायित्वात्प्रमाप्रमयोश्च विरोधादन्य-
तरपर्यवसायित्वस्यावश्यवक्तव्यत्वान्नित्यत्वान्नित्यत्व-
धदनुगतसाधारणरूपस्यानुपपत्तेरिति । ननु प्रश्नांगी-
कारे तत्प्रमाणं वाच्यम् । न च तत्सम्भवति सर्वेषामेव
प्रमाणानां द्वैतविषयतया ऽद्वैते ऽसम्भवादित्यत आ-
ह * श्रुतिरिति * । प्रत्यक्षादेर्द्वैतविषयत्वे ऽप्युपनिषदा-

क्यस्याद्वैते प्रामाण्यमेष्टव्यम्, अन्यथा पद्विधलिङ्गाव-
 गमतात्पर्यविरोधादित्यर्थः । ननु अद्वैतपरं वाक्यमेव
 नोपलभ्यते इत्यत आह * श्रूयत इति * । श्रुतिरप्रमाण-
 माप्तवाक्येतरवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति शाक्यः,
 प्रमाणं भवदपि कार्ये एवार्थे प्रमाणं प्रवृत्तिनिवृ-
 त्तिप्रयोजनत्वादेदस्येति प्रामाकरः, तत्कथं श्रुतिर-
 द्वैते सिद्धवदुपन्यस्यत इत्यत आह । * श्रुती-
 ति * । अयमर्थः । न तावदनवबोधकत्वमप्रामाण्यं
 समधिगतसङ्गतिकस्य वाक्यश्रवणे तदर्थप्रतीति-
 दर्शनात् । नापि संशयत्वम्, एवं चानेवं चेति वाक्यार्थ-
 बाकारानिर्देशात्सामानाधिकरण्यात् । नापि मिथ्या-
 त्वं बाधानुपलम्भात् । न चैतदेवानुमानं बाधकम् इतरेत-
 राश्रयात् । विमतिगोचरः प्रमाणम्, अनवगताविपरीत-
 तनिश्चितिकरणत्वात्, चक्षुर्वत्, अन्यथा बुद्धागमोऽप्र-
 माणमुभयसंप्रतिपक्षार्थेतरप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवा-
 क्यवदित्यपि स्यात् । न च कार्यपरः कृत्स्नो वेदः प्रमाण-
 त्वाच्चक्षुर्वत्, अन्यथा योग्येतरान्विते शब्दसामर्थ्या-
 पपत्तौ कार्येति विशेषणे गौरवप्रसङ्गादिति । ननु दा-
 हतवाक्यं विधिशेषं भवितुमर्हति सिद्धार्थवेदवा-
 क्यत्वात्सोरोदीदित्यादिवाक्यवदिति विधिशेषत्वे
 स्थिते ज्ञानविधिपरत्वमाहुरेकदेशिनस्तान् प्रत्याह
 * सिदेति * । विधिशेषत्वे स्वार्थे प्रयोजनशून्यवाक्य-
 प्रमाणत्वप्रयोजकमद्वैतप्रतिपत्तौ पुनरशेषानर्थनिवृत्ति-
 र्न तथात्वं तथाप्यङ्गीकृत्याह * यदिति * । अतत्प्रकरणा-
 त्वादकर्मशेषत्वे स्थिते ज्ञानविधिशेषत्वमिष्टम्, त-

आपि तासु पदसमन्वयबलेन प्रतीतमर्थमद्भिकृत्यैव तच्छेषत्वमेष्टव्यं मानान्तरप्राप्तिविरोधयोरसतो अन्य-परस्य स्वार्थेऽपि प्रामाण्यात् । एवं च तासु पदसम-न्वयबलेन प्रतीतमर्थमादायैवान्यपरिभावनादुपास-नातात्पर्याभासमद्वैते प्रामाण्यमिति सम्बन्धः । नन्व-प्रामाण्यवत्प्रामाण्यस्यापि परतस्त्वात्कथं प्रतीतिमा-त्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह * धियामिति * । प्रामाण्य-स्वतस्त्वं तावदेष्टव्यं अनवस्थानादिभ्यः, परतस्त्वे मानाभावाच्च । यदप्युदयनो जगद (कुसुमाञ्जली ० पृ० २०८) - 'प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तेहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् । यदि च ता-यन्मात्राधीना भवेदप्रमाऽपि प्रमैव भवेत् । अस्ति च तत्र ज्ञानहेतुः, अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यादिति' - तदसत्, प्रमामात्रपक्षीकरणे ईश्वरप्रमाभागे बाधात्, तदर्थं विशेषणोपादाने परस्य वैयर्थ्यात्, साध-नविकलत्वाच्च दृष्टान्तस्य । न हि वेदान्तपक्षे ज्ञानवि-शेषत्वमप्रमाया अविद्यापरिणामत्वादन्तःकरणप-रिणामविशेषस्य ज्ञानत्वात् । एतेन विपक्षयाधकोऽपि-निरस्तो अप्रमाया ज्ञानहेत्वन्तःकरणजन्यत्वाभावा-दिति भावः ।

अद्वैतश्रुतीनाम्प्रत्यक्षार्थवाच्यता ।

नैयायिकादिबोध्यमुद्गावयति ।

(१०३) श्रुती प्रत्यक्षादवाधायन्यासः ।

“ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्तार्थे प्रामाण्यं भवति प्रत्य-क्षादिवाप्रात् । ततश्चान्यत्रैव क्वचित्तात्पर्यं कल्प्यम्” ।

नन्विति । अद्वैतश्रुतिः प्रतीयमानार्थे न प्रमाणमन्यपरत्वे सति प्रमाणान्तरविरुद्धार्थत्वादादित्यो यूप इति वाक्यवदित्यर्थः । ऐकात्म्यवाक्यं किंविदर्थपरं वेदवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवत् । न चैतद्वैकात्म्यादन्यत्र सम्भवतीति परिशेषादद्वैतपरत्वमित्यत आह *ततश्चेति* । ऐकात्म्यपरो ह्यगमः परमात्मन एवैकतामाह एक एवायं परमात्मा नानेके परमात्मानस्सन्तीति । ततश्चान्नं ब्रह्मेति वाक्यवदुपासनाशेषत्वात्परिशेषासिद्धेरेकात्मपरत्वासिद्धिरित्यर्थः ।

‘तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकम्-पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्याप्तवाक्यवदिति’-न्यायेन प्रत्यक्षादेरेव बाध्यत्वाच्च बाधकत्वमित्यभिप्रेत्य परिहरति ।

(१०४) बाधपरिहारः ।

मैवम् । यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवोत्पद्यते । न तु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविर्वर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमानमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति । तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्वज्ञं तदा तव श्रद्धयाम् यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्तत इति । यदा च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमाना नाद्वैतश्रुतिस्तेन बाधितुं शक्यते, स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीत-

विषयज्ञानबाधनात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्—माभूदग्नीषो-
मीयपश्चालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्नैरर्थ्यम् ।

* मैवमिति * । किं चेदप्रामाण्यं किं मिथ्यात्वमुता-
घोधकत्वमुत संशयत्वम् । यथायस्तदा ऽपि किमेकविष-
यप्रत्यक्षेण बाधः किं वा भिन्नविषयेण । न तावदेक-
विषयेण, प्रत्यक्षादेर्नियतविषयतया सर्वाद्वैतश्रुत्यै-
कविषयत्वाभावादित्याह * यदद्वैतेति * । प्रत्यक्षादि
सर्वविषयेण स्वावान्तरजातीयेन केन चिदविनाभूतं
प्रमाणत्वादागमवाक्यवदित्याशङ्क्याह * नत्विति * ।
अयमर्थः । तत्सर्वगोचरं प्रत्यक्षादि किमस्मदादिविल-
क्षणजन्मनः किं वाऽस्मादादेः । न तावदाद्यः, विमतं न
सर्वग्राहि प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति । द्वितीयो
ऽपि नानवद्यः, सर्वज्ञत्वप्रसङ्गादित्याह * तादृशेनेति * ।
अस्तु तर्हि भिन्नविषयप्रत्यक्षादिना श्रुतेर्बाध इति
द्वितीयस्तत्राह * यदेति * । श्रौतप्रत्यक्षादिज्ञाने बाध्य-
बाधके न भवतो भिन्नविषयत्वाददृष्टज्ञानवत् । भिन्न-
विषयत्वं च प्रत्यक्षादेर्नियतविषयत्वात्सर्वाद्वैतविष-
यत्वात् श्रुतेरित्यर्थः । भिन्नविषययोरिवाभिन्नविषययो-
रपि तदसम्भवाद्बाध्यबाधकभाव एव न स्यादित्यत
आह * स्वेति * । एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धरूपग्राहिणो-
र्विज्ञानयोर्बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । स्वविषयादन्यत्रा-
पि विपरीतज्ञानस्य प्रमया बाधने दोषमाह * अ-
न्यथेति * । अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति * माभूदिति * ।
विरुद्धार्थग्राहितामात्रेण बाधकत्वमेकविषयत्वाभावे

ऽपि चेद्भिन्नाविषयत्वेन तदभावविषयत्वेन च विरोधति
पश्वालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाविधेर्नर्थं नि-
र्विषयत्वमप्रामाण्यं स्यात्, तन्माभूदित्यर्थः ।

प्रत्यक्षविषयं परिहृत्येतरसर्वाभेदबोधिकाया
अद्वैतश्रुतेर्यद्यपि न प्रत्यक्षं बाधकं सर्वभूताहिंसाश्रुते-
र्यथार्थपरिहारार्थमिष्यते तथा ऽपि निरंकुशं सर्वाद्वैतं
तव न सिद्ध्यतीत्याशङ्काह ।

(१०५) प्रत्यक्षभेदबुद्धेर्याधकत्वासम्भवः ।

यदा चैवं तदा बाधिकायाः प्रत्यक्षधियो बाध्यायाश्चाद्वैत-
बोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति तत् प्र-
त्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत । घटेन पटेन तद्भेदेन च
स्वविषयेण सह तस्या एव धियः श्रुत्या सर्वस्याद्वैतं गो-
चरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यम्, तत्रा-
बाध्यमानत्वात् । नहि तस्या धियः स्वात्मा वा स्वात्मना
वा सह घटपटादेर्भेदोऽपि विषयः । घटपटौ भिन्नावित्ये-
वमाकारा हि सा जायते, न त्वहं घटात् पटाच्च भिन्ना
मन्तो वा तौ भिन्नाविति ।

* यदा चेति* । घटपटौ भिन्नाविति बाधकाभिमतया
प्रत्यक्षबुद्ध्या घटपटयोरैव भेदमुल्लिखन्त्या स्वात्मना सह
बाध्याभिमतश्रौतबुद्धेर्भेदाग्रहणात्तयोरभेदबोधने निर्बा-
धा श्रुतिरैक्यं बोधयति । ततश्च प्रत्यक्षबुद्धेः श्रौतबुद्धिबा-
धकत्वं न सम्भवति, स्वात्मनि स्थिते नष्टे वा स्वबा-
धकत्वाभावादिति भावः । अद्वैतबुद्धेः प्रत्यक्षज्ञानेना-

बाधितविषयान्तरमाह * घटेनेति* । बाध्यबाधकाभि-
मतश्रौतप्रत्यक्षधियोरभेदं बोधयति यथा तथा प्र-
त्यक्षधियः स्वविषयेण सदाभेदबोधने प्रमाणान्त-
रविरोधाभावात् श्रुतिरैक्यं बोधयति । घटपटौ भि-
न्नाविति बुद्धेः स्वविषयैश्च घटपटतद्भेदैः सह भेदस्य
केन चित्प्रमाणेनासिद्धत्वात् तेषां ज्ञानत्वं बोधयति न
तु धियो घटादिरूपत्वम् तथा सति साधकाभावेऽसि-
द्धिप्रसङ्गादिति भावः । भेदबुद्धेः स्वविषयादात्मनो भे-
दाग्रहणमुपपादयति * नहीति* । स्वविशिष्टभेदग्रहण-
शतः स्ववृत्त्यापातादित्यर्थः । बुद्धिप्रयुक्तज्ञानत्वे बुद्धि-
त्वतत्संसर्गित्वयोरन्यतरत् प्रयोजकम्, अतो बुद्धिस्त-
स्या घटादिभ्यो भेदश्चानया भासत इति तत्राह * घट-
पटाविति* । यदाकारा बुद्धिर्जायते तदाकारवानेवार्थ-
स्तद्विषय इति नियमात् बुद्धिधर्मिकबुद्धिप्रतियोगि-
कभेदाकारत्वाभावान्नानया तत्सर्वं भासत इत्यर्थः ।

बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वं विद्यत इति
प्राभाकराद्यभिमतमाशङ्क्याह ।

(१०६) भेदबुद्धेः स्वप्रकाशत्वेऽपि न बाधकता ।

स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे साक्षिणी, न तु यतो
यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्तनस्तस्य भेदेऽपि । अन्यथा
तत्तादपि स्वप्रकाशकुक्षौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैत एव
पर्यवस्यति ।

* स्वप्रकाशेति* । स्वप्रकाशता स्वरूपमात्रे
साक्षिणी व्यवहारप्रवर्तिका ऽपि यस्माद्वस्तुनः
प्रकाशो भिद्यते ततस्ततः प्रकाशस्य भेदे ऽपि

व्यवहारप्रवर्तिका न भवति । विमतो भेदः प्रति-
योगिधर्मिव्यतिरिक्तज्ञानगोचरो भेदत्वात् घटपट-
योः परस्परभेदवदित्यर्थः । विधर्षये बाधमभिधत्ते*अ-
न्यथेति* । संविद्विषयत्वमन्तरेण सिद्धत्वं संविदएवेति
निधमात्प्रतियोग्यादिघटितभेदस्य संविद्विषयत्वम-
न्तरेण सिद्धौ संचित्वमेवेति संविदद्वैतं स्यात् । न च
संविदाश्रयात्मनि व्यभिचारः, तन्नाप्युक्तहेतुनैव सा-
ध्यसंप्रतिपत्तेः सुकरत्वादिति भावः । घटपटौ भिन्ना-
विति बुद्धेस्तद्विषयेभ्यो भेदस्य तत्स्वरूपत्वात्संविदः
स्वसंवेदनतया विषयाणां च तत्कर्मतया प्रकाशे
प्रकाशत एवासावित्याशङ्क्याह ।

(१०७) ज्ञानेन स्वरूपलक्षणो भेदो न प्रकाशयितुं शक्यते ।

न च—‘तथा धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपा-
वगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशित एव स्यात्’—
इति वाच्यम् । पुरोवर्त्तिं रजतमिति भ्रान्तौ पुरो-
वर्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः ।
धर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा
स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः, तस्मिन् सन्निक-
र्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसम्भवात् । “आत्मवदात्मध-
र्मेपि सन्निकर्षानपेक्षा सा”—इति चेन्न, ग्रहणत्वस्मृ-
तित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति ।

* न चेति * । किं स्वरूपमात्रं भेदः किं वा
साधारणधर्मविशिष्टमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह ।

* पुरोवर्तीति * । स्वरूपमात्रस्य भेदत्वे रजतेदमो-
 भेदस्य तत्स्वरूपतया तत्प्रकाशे प्रकाशप्रसङ्गादविवे-
 करूपा भ्रान्तिर्न भवेदित्यर्थः । प्रतियोग्यपेक्षसाधार-
 णधर्मविशिष्टं स्वरूपेभेद इति द्वितीयमाशङ्कते ।
 * धर्मेति * । शुक्तित्वतद्देशत्वादिधर्मविशेषमन्त-
 र्भाव्य स्वरूपं भेदो भवति, भ्रान्तिकाले तदग्रहान्
 नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । बुद्धेरप्यसाधारणधर्मविशिष्टस्व-
 रूपस्य भेदत्वात् तस्य च स्वरूपमात्रातिरेकान्न तत्प्र-
 काशे ऽपि भेदप्रकाश इत्याह * योऽपीति * । प्रदीपत्व-
 धर्मस्य प्रदीपेनेव बुद्धिसमवेतो धर्मविशेषो बुद्धैव वृ-
 क्षतां प्रकाशत्वाविशेषादित्यत आह * तस्मिन्निति * ।
 इन्द्रियतत्सन्निकर्षापेक्षया बुद्धिस्तद्धर्मं गोचरयति किं
 वा सन्निकर्षानपेक्षया । आद्ये सन्निकर्षस्य बुद्धिजन्मा-
 र्थत्वात् बुद्धेः प्रागेवासौ वक्तव्यः, न च तत्सम्भवति,
 बुद्धभावे तत्समवेतधर्मसन्निकर्षासम्भवात्, अन्यथा-
 ऽन्योन्याश्रयादित्यर्थः । स्वरूपप्रकाशने यथा बुद्धेः स-
 न्निकर्षानपेक्षिता तथा भेदव्यवहारोपयोगिस्वधर्मप्र-
 काशनेऽन्यानपेक्षत्वमिति द्वितीयं शङ्कते * आ-
 त्मयदिति * । बुद्धितद्धर्मव्यतिरिक्तत्वमेव बुद्ध्या
 सन्निकर्षापेक्षया ग्रहणे प्रयोजकमित्यर्थः । मनसा सं-
 युक्तात्मनि समवेते ज्ञाने ग्रहणत्वादिसमवाय इति
 संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षत्वात् ग्रहणत्वादीनां
 ग्रहणादव्यापकमिदं प्रयोजकमिति परिहरति * नेति * ।
 ग्रहणत्वादेरपि स्वप्रकाशत्वेनैव व्युत्पत्तौ शुक्तिर-
 जताद्यवभासानां ग्रहणत्वस्मरणत्वयोर्विप्रतिपत्तिर्न
 स्यादित्यर्थः ।

यस्मात् घटपटौ भिन्नाविति बुद्धिः स्वप्रका-
शत्वे ऽपि स्वविषयात् स्वस्याभेदं न बोधयति
तस्मादित्युपसंहरति

१०८. भेदबुद्धिःस्वविषयात् स्वमेव न बोधयति ।

तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्य-
माना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्र-
भवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदे प्रमात्वाभाव-
मासदयंत्यां श्रुतिस्तत्र तत्राप्रतिद्वन्द्वितया ऽसङ्कुचि-
तस्वतःप्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थेऽन्यान्यथानुपपत्तिसहाय-
सम्पदजेया तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं श-
क्येति न कचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्वाद्वैतप्रमा-
पिकेति ।

तदेवमिति श्रुतिः कचिदपि प्रतिहतप्रसरा न
सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति सम्यन्धः । प्रत्यक्षबुद्ध्यैव
प्रतिघातात्कथमित्यत आह *बाधिकायामिति* ।
घटपटयोर्भेदे घटपटौ भिन्नाविति बुद्धौ बाधकाभि-
मतायां प्रमात्वाभावमासादयंत्यां सत्यां घटपट-
योरभेदबोधने निर्वाधा सती तयोर्घटपटयोरभेदं
'बोधयति, तेनैव न्यायेन सर्वाद्वैतबोधने न कचित्प्र-
तिहन्तुं शक्येति । ननु घटपटयोर्भेदबुद्धेः प्रमात्वा-
भाव एव कुतस्तत्राह *सा बुद्धिरिति* । घटपटौ भि-
न्नाविति सा बुद्धिर्घटतद्भेदरूपतया श्रुत्या व्यवस्था-
प्यमाना तयोः स्वात्मनैक्यात्तत्तद्भेदग्रहणे स्वात्मन

एव स्वस्मादेव भेदे प्रमाणमित्युक्तं स्यात्, तत्कथं प्र-
माणीभयितुं प्रभवतीति । अत्र 'इति'शब्दः सर्वो'य-
स्मात्'-अर्थे, पूर्वपूर्वो हेतुः उत्तरोत्तरो हेतुमान् । अनु-
ग्राहकतर्कोपेता पलीयसी श्रुतिरेव प्रत्यक्षबुद्धिर्वाधतं
इत्यभिप्रेत्याह * तत्रेति * । बाध्यबाधकबुद्धोर्बाधक-
बुद्धेश्च स्वविषयैरभेदबोधने अप्रतिद्वन्द्वित्वे न सं-
कुचितं च तत् स्वतःप्रामाण्यं चेति तथोक्तम्, तस्य
फलं सामर्थ्यं तेन लब्धमप्रतिद्वन्द्वित्वादसंकुचत्स्वतःप्रा-
माण्यबललब्धम्, तच्च तत्तदर्थस्यैक्यं चेति तथोक्तम्, त-
स्यान्यथानुपपत्तिः, सैव सहायस्तस्य संपत्तया अजेयाक-
चिदपि प्रतिहन्तुं न शक्येति सर्वाङ्गतप्रमापिकेत्यर्थः ।

भेदः परमार्थो ऽपरोक्षत्वादात्मवत्, अन्यथा त-
दापरोक्षानुपपत्तिर्वाधिकेत्याशङ्क्याह

१०९ भेदबुद्धेरन्यथाप्युपपत्तिः ।

भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैपरीत्यमशक्यम् । तथा ऽद्वै-
तश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः, भेदधीमा-
त्रस्य च द्विचन्द्रादिवोधवदन्यथा ऽप्युपपत्तेः ।

* भेदप्रमेति * । अपरोक्षप्रमानुपपत्तिर्वाधिका किं
चा ऽपरोक्षधीमात्रा उपपत्तिः, यथाग्रस्तत्राह * तत्रे-
ति * । अद्वैतश्रुतिदर्शनेन प्रत्यक्षादेर्भेदे प्रमात्वस्य सन्दि-
ह्यमानत्वादनुदयः, अर्थापत्तेरित्यर्थः । द्वितीयमप्यवदति
* भेदेति * । वस्तुत एकत्वे ऽप्यविद्यया भेदप्रतीतिरु-
पपद्यते द्विचन्द्रप्रतीतिवदिति भावः ।

यदुक्तमैकात्म्यपरो ह्यागमः परमात्मन एवैक-

तामाह प्रत्यक्षादीनि तु घटादिभेदं गृह्णन्तीति
तदयुक्तमभ्यासविरोधादित्याह

११० श्रुत्या पंक्तान्तिष्कमद्वैतस्योध्यते ।

एकमित्युपादाय यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेद-
मितिरूपा तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्य-
शक्यसमर्थनं घटपटादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति ।

* एकमिति * । एकमित्युक्ता पुनरेवकारमद्वितीय-
मिति ब्रुवाणा सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वा-
भावोपलक्षितं स्वरूपं बोधयति, अभ्यासस्यार्थभूय-
स्त्वलिङ्गत्वात् । तेनेश्वराभेदविषयत्वेन व्यवस्थितत्वा-
त्प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमित्येतदशक्यसमर्थनमित्यर्थः ।

षाध्यबाधकबुद्धोर्वाधकबुद्धेश्च स्वविषयैरभेदबो-
धनद्वारा सर्वाद्वैतबोधनं श्रुतेः किं क्रमेण किं वा युग-
पत् । न तावद्युगपत्, अंशतः प्रत्यक्षविरोधात् । नापि
क्रमेण, बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावादिति शङ्कते

१११ सर्वाद्वैतबुद्धिः युगपदेवजायते ।

“बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावात् कथमित्यम्” इति चेन्न ।
श्रुतितो द्रागेव जातायाः सर्वविषयाया अद्वैतधियोऽस्म-
द्बुद्धय एवविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नाना-
विषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनितिष्ठन्तीत्यु-
च्यमानत्वात् ।

* बुद्धेरिति * । जन्मैव बुद्धेर्व्यापारोऽर्थाविग्रहरूपाया
इति न्यायेन जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्, तस्याश्चै-

कत्वात्पर्यायेण सर्वाद्वैतबोधनमनुपपन्नमित्यर्थः । परिहरति *न, श्रुतित इति * । ज्योतिष्टोमवाक्यं भावनामंशत्रयवतीमेकन्यापारेण बोधयति । तत्र च धात्वर्थादीनां करणत्वादिविषयविज्ञानानि विचारपरम्परया क्रमेण जायन्ते यथा तथा ऽद्वैतश्रुतिरपि तत्तदर्थजातस्य ज्ञानजातस्य चाद्वैतं युगपद्बोधयति । तत्र तत्र परिपन्थिप्रत्यक्षादिविरोधोत्थाने तन्निरासफलविज्ञानानि विचारपरम्परया क्रमेण जायन्ते । अस्माकमतो न विरोधगन्धो ऽपीति भावः । द्वागिति शीघ्रमित्यर्थः ।

घटपटौ भिन्नावित्युक्तेः स्वविषयैः सह भेदो यद्यपि स्वात्मनैव न गृह्यते तथा ऽपि बुद्ध्यन्तरेण तद्व्यहाराद्वैतसिद्धिरिति चोदयति

११२ अद्वैतश्रुतिप्रामाण्ये शङ्का ।

“ननु यदि नाम प्रत्यक्षवित्या तथा घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावता कथं तस्याः स्वविषयेण सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमाप्तादयितुमीष्टे, बुद्ध्यन्तरेण तथा सार्द्धं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधादेव” ।

* नन्विति * । बुद्ध्यन्तरस्य स्वविषयप्रतियोगिकभेदः प्रमाणान्तरेण न गृह्यते किं वा गृह्यत इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह

११३ तन्निरास ।

मैवम् । तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य य-

यैवापरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्घटात्पटाच्च भेदो विषयी-
 क्रियते तस्याः स्वविषयेण सहाभेदेऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यम-
 वलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया
 बुद्धेरभेदे पर्यवस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति ।
 एवञ्च सति यत्रैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विष-
 यान्तरसञ्चारोच्छेदमयादनवस्थामयाच्चाभ्युपेयः तस्यामेव
 बुद्धौ पदमारोप्याद्वैतश्रुतिः सर्वं तत्तद्विषयविषयिप्र-
 वाहमद्वैते स्थापयन्ती न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि बा-
 धितुं शक्या । तस्मात्

सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा ।

निवृत्तावद्वयान्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते ।

* मैवमिति * । यया ऽपरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धे-
 र्घटात्पटाद्भेदो विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयप्रति-
 योगिकभेदः प्रमाणेन न गृह्यते यदि तर्हि तस्याविष-
 यमपि घटपटभेदबुद्धेर्घटादितो भेदमापाततः परि-
 त्यज्य द्वितीयाया बुद्धेर्घटपटतद्भेदतद्बुद्धिभिः सहा-
 भेदे प्रमाणविरोधाभावात् तत्र पर्यवस्यन्ती सर्व-
 षामेव तेषां घटपटतद्भेदतद्बुद्धीनां विषयाणाम् एक-
 बुद्ध्यभेदबोधनद्वाराऽभेदे विश्राम्यतीत्यन्वयः । तत्र हे-
 तुः * तस्याः स्वविषयेणेति * । द्वितीयाया बुद्धेः स्वविष-
 येण सहाद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा ल-
 ब्धप्रतिष्ठेत्यर्थः । ननु बुद्ध्यन्तरस्यापि स्वविषयप्रति-
 योगिकभेदो बुद्ध्यतरेण गृह्यत इति द्वितीयविकल्प

माशङ्काह * एवमिति * । अयमर्थः । बाधबुद्धिपरम्प-
राविच्छेदः क्व चिदस्ति न वा । न चेत्, अनवस्था विष-
यान्तरसञ्चाराभावः सुषुप्तिमुक्तयोरभावश्च । यदि क्व
चिद्विच्छेदस्तदाऽन्तिमबुद्धेः स्वविषयभेदस्य स्वात्मना
बुद्ध्यन्तरेण वा ग्रहणात् तस्यास्तद्विषयेण सहाद्वैतं
बोधयन्ती तद्द्वारा सर्वाद्वैतं बोधयतीति । ननु भू-
रिकक्षाधाविनो बाधविज्ञानस्य पूर्वमसञ्ज्ञातविरो-
धितपोत्पन्नत्वान्नाद्वयागमैर्बाधो युक्त इत्याशङ्कां
निराकुर्वन्तुपसंहरति । * तस्मादिति * । बा-
धबुद्धिपरम्परा अनवस्थाभयात्कस्यां चित्कक्षायां
निवृत्तौ सत्यामद्वयाम्नायैः पार्थिणग्राहस्थानी-
यैर्विजीयत इति सम्बन्धः । निवृत्तौ हेतुमा-
ह * सुदूरेति * । सुदूरधावनश्रान्ता भूरिकक्षानु-
सरणालसेति यावत् । इदमत्राकृतम् । 'अरिभिन्नमरे-
मित्रं मित्रमित्रं ततः परं तथा ऽरिमित्रमित्रञ्च वि-
जिगीषोः पुरःसराः । पार्थिणग्राहस्ततः पश्चादाक्र-
न्दस्तदनन्तरम् आसारोपनयश्चैव विजिगीषोस्तु म-
ण्डलम् । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः
अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः । मण्ड-
लाद्बहिरेतेषामुदासीनो व्यवस्थित' इति विजिगीषो
राज्ञो द्वादशराजमण्डलम् । तत्र खलु यथा लोके क-
श्चिद्विजिगीषुर्दूरे प्रस्थितः परवाहिनीर्विजित्य नि-
वृत्तौ पार्थिणग्राहैर्विजीयते तथा बुद्धिपरम्पराद्वैतप-
रम्पराजयाय दूरं प्रस्थिता अनवस्थाना क्वचिन्निवृत्तौ
पार्थिणग्राहैरद्वयान्नायाख्यैर्विजीयत इति ।

नन्वेकस्य पुरुषस्य बुद्धिधारा यत्र विश्राम्यति तत्र सर्वज्ञः कोऽपि योगी भेदं ग्रहीष्यतीत्याशङ्काह

११४ भेदबुद्धिधाराविश्रान्तावद्वैनसिद्धिर्बुर्वोरा ।

न च यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्र पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् । तथाऽपि पुरुषान्तरेण भिन्नतया सा प्रतीयते इत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यम् । नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव । न च सम्भाव्यमानम्, श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्त्तनात् । तथाप्यनवस्थानादिति ।

* न चेति * । पुरुषान्तरबुद्धिपरम्पराविच्छेदे तद्विषयाद्वैतद्वारा सर्वाद्वैतम्, अविच्छेदेऽनवस्था स्यादित्युक्तदोषैर्ग्रस्तमप्यरुच्याङ्गीकृत्याह * तथाऽपीति * । साऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया पुरुषान्तरेण प्रतीयत इत्यत्र तव प्रत्यक्षं न सम्भवति, परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानमर्यापत्तिर्वा तत्कार्यादर्शनात् । अतः प्रमाणं त्वया वक्तुमशक्यमित्यर्थः । यथाह 'इह जन्मनि केषां चिन्नतावदुपलभ्यते योग्यवस्थागतानां तु न विद्मः किं भविष्यतीति' । साऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया पुरुषान्तरेण प्रतीयत इत्येतदपि पुरुषान्तरेणैव प्रतीयत इत्याशङ्काह * न हीति * । तत्रापि पर्यनुयोगसाम्यादित्यर्थः । पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं भविष्यतीति त्वया सम्भावयितुमपि न शक्यं भेदप्रमाणसद्भावसम्भावनाया अद्वैतश्रुत्या निवर्त्तितत्वादित्याह * न चेति * । अभ्युपेत्यापि भङ्गं भणति * तथाऽपीति * ।

नन्वस्त्येवानुमानं योगिवुद्धौ प्रमाणम्—वि-
मता बुद्धिः स्वविषयेभ्यः स्वभेदग्राहकबुद्ध्यन्तरवती
बुद्धित्वात्प्रथमबुद्धिवदिति मन्वानः शङ्कते ।

११५ अन्तिमबुद्धेरपि न बाधः ।

अथ श्रूये—“यदा कियद्दूरं बुद्धिपरम्परया सा बा-
धिता भवत्यद्वैतश्रुतिस्तदा तन्न्याद् यापि बुद्धिः शेषं
गत्वा नानुव्यवसीयते तत्रापि तद्बाधो ऽवगम्यते,
यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपीति” ।
मैत्रम् । किङ्क्षियतीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापकौ कावप्य-
त्रलम्ब्य व्याप्तिग्रहरूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधं व्यु-
त्पादयसीत्थमद्वैतधृतेः, किं वा बुद्ध्यन्तरदृष्टव्याप्तिसना-
थया पक्षधर्महेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्याऽन्तिमबुद्धिविषयया ।

॥ अथेति ॥ अद्वैतश्रुतिर्युद्धिपरम्परया कियद्दूरं बा-
धिता भवति यदा तदा या बुद्धिः शेषं गत्वा—शे-
पमवशिष्टां कक्षां गत्वा—नानुव्यवसीयते ज्ञाना-
न्तरवेद्या न भवति या तत्राप्यद्वैतश्रुतेर्बाधो ग-
म्यत इत्यर्थः । तन्न्यायादित्येतद्विशृणोति ॥ यत्रेति ॥
यत्र कतिपयबुद्धिपरंपरायां सा ऽद्वैतश्रुतिर्बाध्यते त-
त्समानन्यायत्वादन्तिमबुद्धेरपि भेदबुद्धित्वाविशेषा-
दित्यर्थः । विकल्पासहत्वेनैतद्दूषयति । ॥ मैत्र-
मिति ॥ । या बुद्धिः सा स्वविषयेभ्यो भेदग्राह-
कप्रमाणाविनामूलेति बुद्धित्वं व्याप्य भेदे ग्राहक-

नन्वेकस्य पुरुषस्य बुद्धिधारा यत्र विश्राम्यति तत्र
सर्वज्ञः कोऽपि योगी भेदं ग्रहीष्यतीत्याशङ्काह ।

११४ भेदबुद्धिधाराविश्रान्तावद्वैतसिद्धिर्बुद्ध्या ।

न च यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तत्र पु-
रुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् । तथाऽपि पुरुषान्तरेण
भिन्नतया सा प्रतीयते इत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यम् । नहि
तदपि पुरुषान्तरेणैव । न च सम्भाव्यमानम्, श्रौतेन नि-
श्चयेन तन्निवर्त्तनात् । तथाप्यनवस्थानादिति ।

* न चेति * । पुरुषान्तरबुद्धिपरम्पराविच्छेदे तद्वि-
षयाद्वैतद्वारा सर्वाद्वैतम्, अविच्छेदेऽनवस्था स्यादित्यु-
क्तदोषैर्ग्रस्तमप्यरुच्याङ्गीकृत्याह * तथाऽपीति * । सा
ऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया पुरुषान्तरेण प्रतीयत
इत्यत्र तव प्रत्यक्षं न सम्भवति, परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् ।
नाप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा तत्कार्यादर्शनात् । अतः प्रमाणं
त्वया वक्तुमशक्यमित्यर्थः । यथाह 'इह जन्मनि केषां-
चिन्नतावदुपलभ्यते योग्यवस्थागतानां तु न विद्मः
किं भविष्यतीति' । साऽन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्भिन्नतया
पुरुषान्तरेण प्रतीयत इत्येतदपि पुरुषान्तरेणैव प्र-
तीयत इत्याशङ्काह * न हीति * । तत्रापि पर्यनुयोग-
साम्यादित्यर्थः । पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं भवि-
ष्यतीति त्वया सम्भावयितुमपि न शक्यं भेदप्र-
माणसद्भावसम्भावनाया अद्वैतश्रुत्या निवर्त्तित-
त्वादित्याह * न चेति * । अभ्युपेत्यापि भङ्गं भणति
* तथाऽपीति * ।

शाऽद्वैतश्रुतिस्तदभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैते पर्यवस्यती-
त्यर्थः । शब्दं शब्दवत्सामान्योपाधौ स्वात्मानमपि
पक्षोक्त्य स्वविषयभेदं साधयतीति द्वितीयं शङ्कते ।

११७ बुद्धेः स्वस्माद् भेदो दुरुहः ।

अथ सर्वा विवादाध्यासिता बुद्ध्यः स्वविषयेभ्यो भिन्ना
बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि
धर्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति म-
न्यसे—मैवम् । एवमपि विषयितो विषयस्याभेदं बोधयन्ती
श्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयति । विषयिविषययोर्मिथो भे-
देऽपि साध्ये अस्तु हेत्यनुयोगः ।

अधेति । बुद्धेः स्वविषयाद्भेदमात्रं सिसाधयिष्यसि
किं वा बुद्धितद्विषययोः परस्परभेदमिति विकल्प्य प्रथमं
पराचष्टे *मैवमिति* । बुद्धिधर्मिकविषयप्रतियोगिकभे-
दस्यैवानुमानगोचरत्वाद्विषयाणां बुद्ध्या सहाद्वैतबोधने
निरावाधा श्रुतिस्तदभेदं बोधयन्ती तदनुमानमपि बाधते,
विषयस्य बुद्ध्यभेदे बुद्धेस्ततो भेदासम्भवादित्यर्थः । वि-
षयविषयिणोः परस्परं भेदः साध्य इति द्वितीयं शङ्कते
विषयीति । परिहरति *अस्त्विति* । अयं भावः । य-
स्या बुद्धेर्यो विषयस्तयोरेव परस्परप्रतियोगिकभेदः सा-
ध्यः, किं वा बुद्धिजातं विषयजाताद्भिन्नं विषयजातं बु-
द्धिजाताद्वा भिन्नमिति । यथायस्तथा अपि न विषयित्वं
हेतुः, विषयभागे ऽभावात् । नापि विषयत्वम्, बुद्धि-
भागे ऽसिद्धेः । नापि विषयविषयित्वं स्वरूपासिद्धेः,

प्रमाणं व्यापकं चावलम्ब्य प्रवृत्तव्याप्तिविज्ञानेनां-
न्तिमबुद्धेः स्वविषयेण सहाद्वैतबुद्धेर्बाधं व्युत्पादय-
सि, किं वा व्याप्तेहेतुजन्यानुमानेनेति विकल्पार्थः ।
कियतीषूपांत्यादिप्रथमकक्षापर्यन्तास्वित्यर्थः ।
आद्यं दूषयति ।

११६ अनुमानेनापि बुद्धिबाधः साधयितुं न शक्यते ।

नाद्यः । व्याप्तिबुद्धिर्यदि विषयविशेषेपि स्वातन्त्र्येण
बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गत-
मनुमानकथया । अथानुमितिमभ्युपैपि तदा सा ना-
स्मानमपि धर्मीकृत्य प्रवर्त्तत इति तत्रैव दत्तपदा सर्वा-
द्वैतश्रुतिपरम्परामालम्बत इत्युक्तमावर्त्तते ।

नाद्य इति । व्याप्तिविज्ञानमन्तिमबुद्धेः स्वविष-
येभ्यो भेदं साधयति न वा । न चेत्, अद्वैतश्रुतिबाधक-
त्वं न सम्भवति विरुद्धार्थत्वाभावात् । यदि साधयति
तदा सामा-योपाधौ प्रवृत्तं व्याप्तिज्ञानमेव पक्षनिष्ठं
साध्यविशेषमपि साधयतीति सकलानुमानवि-
लयः स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि गृहीतव्याप्तिविज्ञान-
नुमानेनाद्वैतश्रुतिबाध इति द्वितीयं शङ्कते *अथेति* ।
तत्र तदभिधानीयम्—स्वव्यतिरिक्तज्ञानानि धर्मीकृत्य
तद्विषयभेदं साधयति किं वा स्वात्मानमपि पक्षे नि-
क्षिप्य स्वाविषयभेदमपि साधयतीति । तत्र प्रथमं प्र-
त्याह *तदेति* । अनुमानज्ञानस्य स्वविषयभेदः स्वा-
त्मना माना-रणे वा न गृहीत इति तत्र लब्धावका-

शास्त्रैतश्रुतिस्तदभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैते पर्यवस्यती-
त्यर्थः । शब्दं शब्दवत्सामान्योपाधौ स्वात्मानमपि
पक्षीकृत्य स्वविषयभेदं साधयतीति द्वितीयं शङ्कते ।

११७ बुद्धेः स्वस्माद् भेदो बुरुहः ।

अथ सर्वा त्रिवादाध्यासिता बुद्ध्यः स्वविषयेभ्यो भिन्ना
बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि
धर्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यद्वयनुमेति म-
न्यते—मैवम् । एवमपि विषयितो विषयस्याभेदं बोधयन्ती
श्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयति । विषयिविषययोर्मिथो भे-
देऽपि साध्ये अस्तु हत्वनुयोगः ।

अथेति । बुद्धेः स्वविषयाद्भेदमात्रं तिसाधयिष्यसि
किं वा बुद्धितद्विषययोः परस्परभेदमिति विकल्प्य प्रथमं
पराचष्टे *मैवमिति* । बुद्धिधर्मिकविषयप्रतियोगिकभे-
दस्यैवानुमानगोचरत्वाद्विषयाणां बुद्ध्या सहाद्वैतबोधने
निराबाधा श्रुतिस्तदभेदं बोधयन्ती तदनुमानमपि बाधते,
विषयस्य बुद्ध्यभेदे बुद्धेस्ततो भेदासम्भवादित्यर्थः । वि-
षयविषयिणोः परस्परं भेदः साध्य इति द्वितीयं शङ्कते
विषयीति । परिहरति *अस्त्विति* । अयं भावः । य-
स्या बुद्धेर्यो विषयस्तयोरेव परस्परप्रतियोगिकभेदः सा-
ध्यः, किं वा बुद्धिजातं विषयजाताङ्गिन्नं विषयजातं बु-
द्धिजाताद्वा भिन्नमिति । यथाद्यस्तथा अपि न विषयित्वं
हेतुः, विषयभागे ऽभावात् । नापि विषयत्वम्, बुद्धि-
भागे ऽसिद्धेः । नापि विषयविषयित्वं स्वरूपासिद्धेः,

बुद्धितद्विषययोरेकतरस्यापि विषयविषयित्वाभावादिति । भंग्यन्तरमाह

११८ परबुद्धिर्वाति श्रुतिर्निराबाधा ।

परबुद्धीस्ताद्विषयांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्या बुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च विषयात् परामभेदबोधाय धावन्ती सर्वाद्वैत एव पर्यवस्यतीति । न च शक्यमनुमातुं-सर्वस्या बुद्धेर्विषयात् सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति । माभूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि बुद्धिर्भिन्नेति । नचात्मव्यतिरिक्तादित्युक्तेऽपि निस्तारः स्यात् । अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमिच्छतः कचिदपि तदसिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेरिति ।

परति॥ अनुमानं विषयविज्ञानस्य स्वविषयस्य च परस्परभेदं गोचरयति, न त्वन्यबुद्धेः, अन्यबुद्धिविषयात् । ततश्च परबुद्धीस्ताद्विषयांश्च प्रत्यद्वैतबोधनाय धावन्ती श्रुतिः सर्वाद्वैत एव पर्यवस्यतीति सम्बन्धः । तदेव स्पष्टयति एकस्या इति॥ एकस्या बुद्धेर्विषयात् पटादपरां पटबुद्धिमपरस्याः पटबुद्धेर्विषयात्पटात् पटबुद्धिं प्रत्यभेदबोधनाय धावन्तीत्यर्थः । बुद्धिजातं विषयजाताद्भिन्नं विषयजातं च बुद्धिजाताद्भिन्नमिति साध्यार्थ इति पञ्चान्तरमाशङ्क्याह न चेति॥ तत्र किं स्वव्यतिरिक्ताद्विषयाद्भिन्नमिति साध्यते विषयमात्रादेति विकल्प्य द्वितीयं दूषयति मा भूदिति॥ बुद्धिरपि बुद्ध्यन्तरगोचरा भवति ततश्च

स्वात्मनो ऽपि स्वभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रथमं पराकरोति
 न चेति । न तावत्परार्थानुमानम्, परस्याद्वैतिनो भे-
 दमात्रानङ्गीकारात् स्वव्यतिरिक्तेतिविशेषणाप्रसिद्ध्या
 अप्रसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्य साव्यविकलत्वाच्च दृ-
 ष्टान्तस्य । नापि स्वार्थम्, स्वपक्षे भेदस्य प्रत्यक्षतया
 अनुमानवैयर्थ्यात् कथायां तदप्रयोगाच्चेत्यर्थः ।

गृहीतसङ्गतिकस्य सर्वं भिन्नमिति वाक्यम्प्रती-
 तिसुत्पादयति न वा । न चेत्, अद्वयवाक्यमपि नतरा-
 मर्थं प्रमापयेत् । प्रतीतिजनकं चेत्सा प्रतीतिरप्रमा
 प्रमा वा । आद्ये ज्ञानमात्रहेतुजन्यत्वं यत्प्रमास्वतस्त्वं
 तद्धीयेत । प्रमा चेत्तत्करणमेतद्व्याक्यं प्रमाणमिति स-
 प्रतिशब्दाऽद्वयश्रुतिरप्रमाणं सत्प्रतिपक्षानुमानवदि-
 त्याशङ्काह

११९ सर्वमिन्नमिति वाक्येनापि न भेदः सिध्यति ।

एतेन “सर्वं भिन्नमिति वाक्येन—विना बाधं स्वतः-
 प्रमाणेन—सप्रतिशब्दा सेयमद्वैतश्रुतिः” इत्यप्यनवकाशं
 प्रत्यवस्थानं मन्तव्यम् । यस्मात्कस्मादपि भेदे मिथ्यातः
 सत्यभेदोपगमेन सिद्धसाधनात् । सर्वस्मादिति स्वस्माद-
 प्यापत्तेः । स्वव्यतिरिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकम् ।

एतेनेति । परासृष्टमेव हेतुं स्फुटीकुर्वन्नाह *यस्मा-
 दिति* । सर्वं भिन्नमिति वाक्यस्य को ऽर्थः । यत्किञ्चिद्यतः
 कुतश्चिद्विन्नमिति, किं वा वस्तुमात्रं वस्तुमात्राद्विन्न-
 मिति, आहोस्वित्स्वव्यतिरिक्तात्सर्वस्माद्विन्नमिति ।
 नाद्यः पारमार्थिकभेदविषयत्वे योषकत्वात्तत्र सङ्ग-

तिग्रहाभावात्, भेदमात्रे व्यावहारिके वा साध्ये ऽधि-
ष्ठानस्य ब्रह्मणो ऽध्यस्तप्रपञ्चान्मिथ्याभूतभेदोपगमेने-
ष्टापादनत्वादित्यर्थः । द्वितीयो व्याहृत इत्याह *सर्व
इति* । स्वस्यापि वस्तुत्वेन सर्वशब्दाभिधेयत्वात्स्वा-
त्मनः स्वस्य भेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वात्
तृतीय इत्याह *स्येति* । अव्यवच्छेदकमव्यावर्तकम्,
स्वातिरिक्तपदार्थमात्रानङ्गीकारादित्यर्थः ।

पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादिप्रयो-
गान्तरे ऽप्युक्तदोषानुसन्धानार्थमुक्तमर्थं श्लोकेनाह

५२० भेदसाधनासम्भषोपसंहारः ।

तदेवं

हेत्वाद्यभावसार्वज्ञे सर्वं पक्षतयाऽऽस्थिते ।

किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः ।

अत एव च

आद्यधीवेद्यभेदीयाऽप्यन्यथानुपपन्नता ।

स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वयश्रुतिम् ।

तदेवमिति । तस्मादेवमुक्तेन न्यायेनाद्वैतश्रुतेर्न
विरोध इत्यर्थः । सर्वं सर्वस्माद्भिन्नमिति साध्ये सर्व-
मेव पक्षनिक्षिप्तं, किं वा किं चिद्दृष्टान्तसिद्धये पृथक्
क्रियते । प्रथमं प्रत्याह *हेत्वादीति* । सर्वं पक्षतया घ-
र्मीकुर्वता हेत्वाद्यभावसार्वज्ञे आस्थिते स्वीकृते स्यातां,
पक्षातिरिक्तसाध्यहेतुदृष्टान्तानामभावात्, तथामान-
सिद्धमेवानुमानाद्भित्तिङ्गीकारात् सर्वस्य प्रमाणतो

ऽवगन्तृतया सर्वज्ञत्वमस्य स्यादित्यर्थः । यदि द्वितीय-
स्तत्राह *किं चिदिति* । यस्य पक्षानिच्छेपान्नानुमानेन
भेदः साध्यते तदभेदबोधनद्वारा सर्वाद्वैतश्रुतेः पर्यव-
सानात्सैव द्वाः द्वारं दत्ता स्यादद्वैतबोधनाय श्रुते-
रित्यर्थः ।

भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या वा वैपरीत्यमाशङ्क-
मित्याद्युक्तमर्यापत्तिविरोधाभावमुपसंगृह्णाति * अत
इति * । सर्वज्ञत्वप्रसङ्गद्वारप्रदानयोरन्यतरप्रसङ्गा-
देवेत्यर्थः । घटात्पटो भिन्न इति घटपटभेदप्रत्य-
क्षमाद्यधीः, तथा वेद्यो भेदः आद्यधीवेद्यभेदः, तदीया
तत्संबन्धिनी अन्यथानुपपन्नताऽप्यनुमानवद्वयश्रुति
न साधते । तत्र हेतुं कथयति *अन्ते स्वज्ञानापेक्षणात्* ।
अयमर्थः प्रतीयमानैवानुपपन्नताऽभेदं साधयति इति
वाच्यम्, अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्याप-
त्तिरिति स्वीकारात्, तथा च स्वगोचरज्ञानात्स्वात्म-
नो भेदं विना घटपटभेदानुपपत्त्यभावात्स्वज्ञानादा-
त्मनो भेदं न साधयेत् । ततश्च तज्ज्ञानात्तस्या अभे-
दबोधनद्वारा सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति ।

(८) अथ अद्वैतश्रुतेः प्रमानुत्पादकत्वरूपाप्रामाण्याभावः ।

एवं तावदद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षादिविरोधान्मिथ्या-
त्वमप्रामाण्यमिति प्रथमः पक्षः पराकृतः । इदानीं प्र-
मानुत्पादकत्वमप्रामाण्यमिति द्वितीयं दृश्यति

२२१ अद्वैतज्ञाने प्रतिबन्धाभावः ।

नच संस्कारारूढदृढान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेका-

न्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कोः । यतः—

‘अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।

अवाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम्’ ।

(श्लोकवार्तिक चोदनासूत्र ॥ ६ ॥

असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता शंसत्यबाधिते ।

अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकम् ॥

न चेति। अयमर्थः । अन्वयः सत्त्वं व्यतिरेको ऽसत्त्वम्—“अग्रजं वा दशग्रीवमनुजं वा विभीषणम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां रामः कमभिषेक्ष्यतीति” सत्त्वासत्त्वपरतया ऽन्वयव्यतिरेकशब्दयो रामायणे प्रयोगदर्शनात्तयोः सत्त्वासत्त्वयोरन्वयः संबन्धः, तदभावो व्यतिरेक—तदेवं सत्त्वासत्त्वसंबन्धाभावः प्रतिपादितः—तस्यान्वयो विशेषणत्वम्, तस्य या प्रतिपत्तिः संस्कारारूढतया दृढतरा धलवत्तरेति यावत्, तथा ऽद्वैतप्रत्ययस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्को न भवतीति योजना । तथा हि क्वचित्सत्त्वसंबन्धाभावो विशेषणं नास्ति, घट इति । क्वचिच्चासत्त्वसंबन्धाभावः—‘न नास्ति घटः किं त्वस्त्येवेति’ । तेन भेदनियतसत्त्वाभावविशेषणत्वासत्त्वाभावविशेषणत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गप्रतिपत्त्या चिरतरवासनानिरूढतया प्रबलतया प्रतिबन्धादद्वैतप्रत्ययस्योत्पत्तिरेव न सम्भवतीति तात्पर्यार्थः । अत्र च विशिष्टान्वयप्रतिपत्त्या ऽद्वैतप्रतिपत्तेरुत्पत्तिप्रतिबन्ध इति वक्तव्ये तन्त्रेण प्रतिपत्तिशब्दः स्रष्टृदेवोच्चारित इति केचित् ।

अन्यन्मतम् । पूर्वानुभवजन्यः कार्यकल्प्यः कश्चिद-
तिशयः संस्कारः, तमारूढः संस्कारारूढः, स एवं दृढः,
स एवान्वयः संबन्धः, तस्य व्यतिरेकान्वयः अभावः,
तस्य व्यतिरेको ऽभाव इति यावत् । तस्मादन्वयप्र-
तिपत्त्युत्पत्तिर्वाक्यार्थज्ञानजन्मेति यावत् । तस्य प्र-
तिबन्धो ऽभाव इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । संबन्ध-
ग्रहणसंस्काराच्छब्ददर्शनाच्च वाक्यार्थप्रतीत्युत्पत्तेर-
भावः शङ्कितुं न शक्य इति ।

यद्वा अन्वयो बृहद्व्यवहारः, अन्वीयते शब्दोऽर्थ-
मनेनेति व्युत्पत्तेः, तस्य व्यतिरेको ऽभावः सर्वव्यव-
हारातीतत्वादद्वैतस्य, तस्माद्बृहद्व्यवहाराभावादन्व-
यस्य शब्दार्थसङ्गतिग्रहणस्य व्यतिरेकादभावात्, अ-
न्वयप्रतिपत्तेरद्वैतप्रतिपत्तेरुत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्को
न भवति । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेषु बो-
धक इति न्यायाद्बृहद्व्यवहारस्यैवाभावादद्वैतवा-
क्यादद्वैतप्रतिपत्तिरेव नोदेतीति न शङ्कनीयमित्यर्थः ।
तत्र हेतुत्वेन व्यवहारस्य विषयं दर्शयति *संस्कारेति* ।
संस्कारो नामानादिप्रवृत्तबृहद्व्यवहारानुभवनाशजनि-
ता वासना, तमारूढस्तत एव दृढः । दार्ढ्यं च तुच्छविल-
क्षणतया निश्चिन्तितम्, ततः परमार्थसत्त्वाभावे ऽपि तु-
च्छविलक्षणाद्व्यवहारस्य सङ्गतिग्रहणादिसम्बन्धसा-
मंजस्यमिति । यद्वा अन्वयः कारणम्, अनुगच्छतीति व्यु-
त्पत्त्या, व्यतिरेको भेदो व्यावृत्तं कार्यम् । तदनेन कारण-
कार्ये उक्ते । तयोरन्वयः सम्बन्धः समवायादिरूपस्तेन
व्यतिरेको भेदस्तस्मादन्वयप्रतीत्युत्पत्तिस्तत्प्रतिबन्धः

शक्यशङ्को न भवति । एतदुक्तं भवति । संस्कारारूढतया
 धलवत्तरो यः कार्यकारणसम्बन्धबलाल्लभ्यो भेदस्तस्मा-
 दद्वैतप्रतिपत्तिरेव नोदेति विरोधादिति न शङ्कनीय-
 मिति । यद्वा संस्कारारूढो भूयोदर्शनजसंस्कारविषयो
 दृढान्वयो दृढसत्त्वः अवाधितसंविदुपस्थितः एव-
 म्भूतो यो व्यतिरेको भेदस्तस्य-यो घटः स पटादेर्भिन्नः
 यो न पटादेर्भिन्नो न स घट इति-अन्वयव्यतिरेकौ
 ताभ्यामन्वयप्रतिपत्तिर्व्याप्तिप्रतीतिस्तयेत्यर्थः । भेदादेः
 पारमार्थिकत्वाभावे ऽपि प्रतिभासमात्रशरीरस्य भा-
 वादद्वैतश्रुतेः परमार्थगोचरत्वान्नास्ति विरोध इति
 सर्वत्र परिहारः ।

नन्वद्वैतादिपदं गृहीतसङ्गतिकं स्वार्थं प्रत्यापयति,
 किं वा गृहीतसङ्गतिकम् । नाद्यः प्रमाणान्तरागोचरे ऽद्वैते
 सङ्गत्यधिगत्ययोगात् । नापि द्वितीयो ऽतिप्रसङ्गादित्या-
 शङ्क्याह *यत इति* । शब्दो वाक्यम् अत्यन्तासत्यपि नृ-
 शृङ्गादौ विज्ञानं जनयति, अन्यथा नृशृङ्गाङ्गिन्नो घट इति
 व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । न च तत्र सङ्गतिग्रहणं शशवि-
 पाणस्य सकलप्रमाणविकलत्वात् । अतो ऽगृहीतसङ्गति-
 काद्वैतादिपदात्तदर्थप्रतीतिर्न स्यादिति न शक्यं वक्तु-
 मिति प्रौढवादः । यस्तुतस्तु पदार्थत्वं नेष्यते ब्रह्मणः,
 किं तु वाक्यार्थत्वम् । वाक्यं वाचा गृहीतसङ्गतिकमेव
 बोधयति । न च पदार्थानामेव वाक्यार्थत्वात् ब्रह्मादि-
 पदार्थाप्रतीता वाक्यार्थाप्रतीतिरिति वाच्यम्, -योग्य-
 तानुसारेण प्रसिद्धपदान्तरसमभिव्याहारेणाप्रसिद्धप-
 दार्थप्रतीत्या वाक्यार्थप्रतीतेः । तदुक्तम् (श्लोकवार्तिके) -

‘पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुतिः ।

निर्णीयते निरुद्धं तु न स्वार्थादपनीयते’—

इति हिशब्दार्थः । नन्वद्वैतज्ञानमप्रमा सामान्यविशेषनिर्मुक्तविषयत्वात् नृशृङ्गादिज्ञानवदित्याशङ्काह * अवाधादिति * । अत्रार्द्धते शब्दः प्रमां करोतीति पूर्वेण सम्बन्धः । हेतुमाह * अवाधादिति * । अवाध्यानवगतादन्यगोचरत्वमप्रमात्वे प्रयोजकम्, न सामान्यादिनिर्मुक्तविषयत्वम्, विशेषज्ञाने व्यभिचारादित्यर्थः । ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानान्तरसंवादलभ्यम्, न चात्र संवादकं प्रमाणमस्ति तदगोचरत्वादित्याशङ्काह * स्थत इति * । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमुपेयम् अन्यथा ऽनवस्थानादित्यर्थः ।

व्यवहियमाणपदार्थासंसर्गाग्रहादेवोभयसंप्रतिपत्तात्संसृष्टव्यवहारोपपत्तौ नाप्यथार्थाप्रतीतिः कल्पनीया गौरवादनाश्वासादिभ्यः अतो न शब्दो ऽसत्यर्थे ज्ञानं करोतीति प्राभाकरस्तत्राह * असंसर्गेति * । विमतो व्यवहारो व्यवहियमाणपदार्थासंसर्गज्ञानपूर्वकः संसृष्टव्यवहारत्वाद्गामन्याजेत्यादिव्यवहारवत्, विपक्षे संसर्गाग्रहादेव सर्वत्र व्यवहारोपपत्तौ संसृष्टप्रत्ययमात्रं लयमिधादनाश्वासो ऽर्थज्ञापमाने तेनैव परास्तः । स्वदर्शने च तस्य तुल्यत्वा-

१ असंसर्गाग्रहस्य मन्ता भीमांसकः, सच—अत्यन्तमसन्नसंसर्गः सत्यस्थले (अवाधितविषये), तस्य अहमं यत्र, तत्र तु—संसर्गप्रगामेन मन्यते । तथा च नन्मते ऽपि अद्वैतश्रुत्या संसर्गप्रमेयं जाणीया विषयावाधादित्यर्थः । सदसंसर्गाग्रहस्तत्र नास्त्येव, विषयवाप्तस्य निरस्तत्वादिति भावः । (शां) ।

द्वोषभावाभावाभ्यां व्यवस्थाया इतरत्रापि तुल्यत्वा-
त् । साधारणाकारस्यालम्बनत्वे नानालम्बनता ऽपि नि-
रस्ता प्रतीतिविरोधस्य स्वपक्षदोषत्वादित्यरुचिमपि-
शब्देन द्योतयति । अङ्गीकृत्याप्याह-असंसर्गाग्रहस्य
व्यवहारहेतुत्वं मत्वा ख्यातिवाद्यबाधिते विषये
ऽत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकं शंसति अभिधत्ते
इत्यन्वयः । अत्यन्तासंश्वासावसंसर्गश्चेति तथोक्तस्त-
स्याग्रहं संसर्गलग्नकं संसर्गग्रहाविनाभूतमिति यावत् ।
गामानयेत्यादौ व्यवहियमाणपदार्थानां संसृष्टाना-
मसंसर्गस्यासतो ग्रहं संसर्गज्ञानपूर्वकमेव वदतीत्यर्थः ।
तदयं प्रयोगः-एकमेवेत्यादिपदार्थासंसर्गाग्रहस्तत्सं-
र्गज्ञानाविनाभूतो ऽबाधितासंसर्गाग्रहत्वात् गामा-
नयेत्यादिपदार्थासंसर्गाग्रहवदिति । नन्वद्वैतागमवाक्यं
सदसद्वा तदुभयविलक्षणं वा । नायः, अवैतभङ्गात् । न
द्वितीयः, यस्य हि परमार्थेन नास्तिता तस्य कथमस्ति-
त्वमसतश्च कथं साधनत्वं तदुक्तम्-‘यो ऽधुना परमार्थेन
नास्तीत्येवं प्रतीयते । कथं पूर्वमसावासीदसंश्चेत्साधनं
कथम्, साधनं चेदवश्यं च परमार्थास्तितां वदेदिति’ ।
न चानिर्वचनीयेन परमार्थसिद्धिः सम्भवति ‘शुक्ति-
रजतज्ञानादिगोचरस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । आहव-
‘सिद्धिर्नापरमार्थेन परमार्थस्य युज्यते, न दृष्टा शशश-
ङ्गादेः, सम्यग्ज्ञानादिहेतुतेति’ ।

कल्पितागमस्य प्रामाण्यमनुचितमित्यनौचितील-
क्षणतर्कविरोधात्कथमबाधितत्वमित्याशङ्काह

१२२ अनौचितीतर्केणापि अद्वैतश्रुतिर्न याच्या ।

अनौचित्या ऽपि तर्केण दुर्वाधैवाद्यश्रुतिः ।

अनारोपितमूलत्वाद्वलाहंयुरतादृशा ।

प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न लूयते ।

तत्रानौचित्यसाम्राज्यं त्रैपरीत्याचु नात्र तत् ।

अनौचित्येति । अद्यश्रुतिः अनौचित्यातर्केणापि दुर्वाधैवेत्यन्वयः । अनौचितीशब्दस्य नियतत्वात्त्वात्पुं-
ल्लिङ्गतर्कशब्देनसामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । कुतो दुर्वा-
धत्वमित्यत आह *अनारोपितमूलत्वादिति* । यथार्थ-
वस्तुविषयत्वादहंयुर्यलवत्त्वाभिमानिनी-अहंयुः स्या-
दहङ्कारीत्याभिधानदर्शनात् । तादृशारोपितमूलेन तर्क-
स्वारोपितमूलो ऽपि भवति । यदीदं रजतमसदेव स्या-
दपरोक्षं न स्यादित्यारोपितसत्त्वमूलत्वाभ्युपगमात्त-
स्येति । कल्पितप्रतिबिम्बादेः सत्यबिम्बादिगमकत्वं
मपाकर्तुमशक्यमिति श्लोकार्थः । तर्हि वाक्यप्रामा-
ण्यस्य तर्कानपनोयत्वाद्यागादि स्वर्गसाधनमिति नि-
श्चयोपपत्तौ नापूर्वसाधनविचारारम्भः स्यात्तथेक्ष-
त्याद्यधिकरणारम्भश्च न स्यादित्याशङ्काह *प्रवृत्ते-
नेति* । बाध्यत्वाभिमतं वाक्येन स्वार्थबो-
धनाय प्रवृत्तेनापि येनानौचित्यमूलमापादकापाय-
निष्ठा व्याप्तिर्न लूयते न खण्ड्यते । इह तु पुनरद्वैतश्रु-
त्यापायपादकमेदखण्डनेन व्याप्तेरपि खण्डितत्वा-
त्तत्साम्राज्यं नास्तीत्यर्थः ।

बाध्यबाधकबुद्ध्योर्भेदस्य बाधकबुद्धेः स्वविषयमे-

न च—“स्वयं प्रमितो भेदः परं प्रति वचसा केवलं बो-
ध्यते”—इति वाच्यम् । त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । वि-
जिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञा-
सोत्पादनद्वारेण स्वतस्तस्य तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्यव-
सायितयोपयुक्तम् । न चाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्तुं श-
क्यते, तं प्रत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । न च वाच्य-
म्—“मम वचनात् सन्देहेनापि श्रुत्या तत्र तत्र
सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटते—”
इति । यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र सा-
ध्याविशेषादिदोषप्रतिसन्धायिना संशयस्याप्यनवकाशी-
करणमेव स्यात् ।

॥मैवमिति॥ अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो
भेदस्त्वया न प्रमीयत इति मयोच्यमाने मया प्रति-
ज्ञायमाने ततो ऽद्वैतबुद्ध्यादितोऽन्तिमबुद्धेर्यो भेदः स
प्रमातव्यः न प्रतिज्ञामात्रेण साधनीय इति सम्बन्धः ।
यदि प्रमाणेन प्रतीयते तदा किं प्रत्यक्षेण किं वाऽनुमानेन
उत्तार्यापत्त्या इति विकल्प्य प्रथमं निराकरोति ॥न ता-
वदिति ॥ । बाधपरम्पराविश्रमभूमिरन्तिमबुद्धिः इ-
दानीं वर्तते न वा । न चेत्, वर्तमानग्राहिप्रत्यक्षेण तद्ग-
हणायोगात्तत्प्रतियोगिकस्य तद्धर्मिकस्य वा भेदस्याध्य-
क्षेणाध्यवसातुमशक्यत्वात् । वर्तते चेत्, तद्गोचरप्रत्य-
क्षस्येदानीमसम्भवो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लि-
ङ्गमिति काणादवचनादित्यर्थः । ननु प्रतियोगिगतीति-

रपेक्ष्यते, न तु तेनैकबुद्धिगोचरत्वम्, भेदस्य केवलव्यतिरेकाभावात् । तत्रावर्तमानामपि प्रतीत्य ततो भेदः प्रत्यक्षेणैव गृह्यत इति । मैवम् । भेदस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वेन तदेकबुद्धिगोचरत्वनियमाद्विशेषणविशेष्ययोरेकबुद्धिगोचरत्वादन्तिमबुद्धेरननुभूततया स्मरणायोगात् प्रतीत्यन्तरस्य च कारणाभावादसम्भवाच्चेति । अस्तु तर्ह्यनुमानेनार्थापत्त्या चाऽन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भेद इति द्वितीयतृतीयौ चोदयति * यदि चेति * । अन्तिमबुद्धिः श्रुतिजन्यबुद्ध्यादितो भिन्ना भिन्नसामग्रीकत्वात् अपुनरुक्तशब्दवाच्यत्वात् जन्मनाशादिविरुद्धधर्मत्वाद्वा, यदेवं तदेवं यथा घटादि-इत्यनुमानं विवक्षितम् । अर्थापत्तिस्तु-बुद्ध्योर्भेदाभावे श्रुतिसंस्कारविरहिणामद्वैतज्ञानानुपपत्तिरूपा विवक्षितेति द्रष्टव्यम् । चशब्देनोपमानादीनामपि भेदसाधकत्वं व्योतयति, तदभावे तद्गोचरसादृश्यादेरसम्भवात् ।

किमेतत्परार्थानुमानमुत स्वार्थमिति विकल्प्याद्यमन्यतरासिद्ध्यादिना दूषयति * तदेति * । भिन्नसामग्रीकत्वादेर्हेतोः साध्याविशिष्टतया भासनात् ततः कथं प्रमोदयः स्यात्, * येन * भेदेन विना * सा * अनुपपत्तिस्तस्याश्च तत्समभावात् असिद्धिः, भेदसमत्वेनासिद्धत्वेनेति यावत् । असिद्धत्वेनाभासात् कथं प्रमोदय इत्येवान्वयः । * साध्याविशिष्टतयेति * हेतोरसिद्धत्वमुच्यते, न तु साध्यसमानत्वमेव, विशेषणभेदात् । ततश्च सर्वाद्वैतिना सामग्रीभेदादेरनङ्गीकाराद्धेतुसिद्धिः साध्यविकलं च निदर्शनम् । अन्तिमबुद्धिकारणस्यागमस्य च भेदे शा-

स्वसंस्कारविरहिणामद्वैतज्ञानासिद्धिस्तदनुपपत्त्या भे-
दसिद्धिरिति-इतरेतराश्रयाद्वा चक्रकाद्वा श्रुदय ए-
वार्थापत्तेरित्यर्थः । उपमानादावपीतरेतराश्रयादि
तुल्यमिति वार्थः ।

भिन्नसामग्रीत्वादि स्वार्थानुमानमिति द्वितीयमा-
शङ्क्याह *न चेति* । वेदान्तपक्षे प्रातीतिकभेदवत्साम-
ग्रीकत्वादिहेतौ नास्त्यसिद्धिः, पारमार्थिकभेदवत्त्वस्य
हेतुत्वे ऽसिद्ध्यादिर्यथा पाक्षिको नैवं मम दृश्यता
सत्यताव्याप्तेत्यङ्गीकारादित्याह *नास्तीति* । स्वा-
र्थानुमानस्य कथायामनुपन्यास इति दूषणं स्पष्टत्वा-
दुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह *यत इति* । वचनं व्यर्थं
स्यादित्यर्थः । न व्यर्थं ममैव प्रत्यायकत्वादित्यत आह
वचनस्येति । तर्हि स्वार्थानुमानावगतमपि भेदं
न वञ्चीत्याशङ्क्याप्रतिभानाम् निग्रहस्थानं प्रसज्ये-
तेति परिहरति *मानमिति* । उत्तरस्याप्रतिपत्ति-
रप्रतिभा ।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति (मीमां-
सासूत्र १।१।५) निर्णीतत्वादर्थशेषभावस्य शब्दानां
मया प्रमितो भेद इति मदीयवचनात्कर्णपथमवती-
र्णात् तवाप्यर्थप्रतिपत्तेर्न वैयर्थ्यं वचनस्येत्यत आह
न चेति । अर्थशेषभावस्यापि स्वाभाविकत्वेऽप्य-
नामपुरुषसंबन्धितया दोषशङ्काकलङ्कस्याङ्गुल्यग्रादिवा-
क्यवन्न प्रत्यायकत्वमित्याह *त्वद्वचसीति* । ननु
वादिवचनं वाच्यन्तरप्रत्यायकम्, -“अनित्यः शब्दः”

इत्यादिवचनेन प्रतिपाद्यमानत्वात्तस्येत्याशङ्काह
 * विजिगीषुमिति * । विजिगीष्वन्तरवचनं परं वि-
 जिगीषुम् प्रति 'तत्र' अनित्यत्वादिलक्षणे 'अर्थे'
 तस्य जिज्ञासोत्पादनद्वारेण 'तस्य' सजिज्ञास-
 स्य 'तस्मिन्' जिज्ञासितेऽर्थे प्रमित्युत्पादनपर्यव-
 सायितयोपयुक्तं हीत्यन्वयः । विजिगीष्वन्तरव-
 चनस्मारितप्रमाणेन परो विजिगीषुः स्वयमेव प्रमि-
 मीते अन्यथा ऽतिप्रसङ्गादिति भावः । तर्हि मदीयवच-
 नमपि भेदसाधकानुमानादिप्रमाणस्मारकतया त्वां प्र-
 त्युपयुज्यतामित्यत आह । * न चेति * । सर्वार्द्धितं
 मन्यमानं प्रति न हेतूपन्यासो अन्यतरासिद्धिप्र-
 तङ्गात् । नाप्यर्थापत्तिः, अन्यथेत्यंशस्य भेदसापेक्षस्य
 परस्पराश्रयादिप्रसङ्गेनासम्भवात्, वा सुपर्णेत्याग-
 मस्य प्राप्तभेदानुवादस्य च तत्र प्रामाण्यायोगात्,
 उपमानस्य च सादृश्यमात्रगोचरस्य भेदाभेदयोस्ता-
 दस्थ्यात्, अभावस्य च प्रमाणान्तरत्वानङ्गीका-
 रात्, अङ्गीकारे चाऽनवस्थानात्, इन्द्रियातिरि-
 क्तस्य प्रमाणस्य प्रतीयमानतया गमकत्वनियमात्,
 मानाभावस्य च मानत्वव्याघातादद्वैतिनं प्रति द्वै-
 तवचनं न तत्साधकं मानस्मारकतयोपयुक्तमित्यर्थः ।

ननु मद्बचनस्य च चित्रत्यक्षं प्रमाणमित्यस्य प्रा-
 माण्यादस्य च त्वददृष्ट्या प्रामाण्याद्व्याभिचारितया
 प्रमेयत्वादिवद्भेदसाधकप्रमाणसंशयजनकतया प्रति-
 कूलाद्वैतवाक्यस्यापि न निश्चायकत्वम् । अतश्च संश-
 यहेतुत्वमप्रामाण्यमिति तृतीयविकल्पमाशङ्काह ।

* न चेति * । संशयस्यापि कचिन्निश्चयमन्तरेणानुप-
पत्तेर्भेदस्य वा तत्प्रमाणस्य वा कचिदप्यनिश्चयान्न
त्वद्वचनं संशयजननक्षममित्याह * यस्मादिति * ।
यस्माद्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधाशङ्कया ऽद्वैतश्रुतेस्त्रि-
विधमप्रामाण्यं नास्ति तस्मादिति ।

उक्तार्थसंग्राहकश्लोकेनापेक्षितमंशं पूरयति

१२५ संग्रहश्लोकः ।

तस्मात्

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः कचित् ।

आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥

* तस्मादिति * । तस्माद्ब्रह्मैवास्त्रं ब्रह्मास्त्रं स्वप-
रिपन्थिद्वैतनिवर्तकत्वात् । तच्चैकमद्वितीयत्वात् ।
तदादाय कचिदपि वादे जल्पे वितण्डायां वा अन्यं
द्वैतिनं न गणयतस्तदुक्तप्रमाणजातस्यासिद्ध्यादिदो-
षात् । धीर एव वीरो धीरवीरः । धैर्यं च श्रुतधार-
णसामर्थ्यं वीर्यं च यथाकालं प्रयोगसामर्थ्यम् । स-
ङ्गरकेलिषु युद्धक्रीडासु भङ्गो नास्ति इत्यन्वयः ।
रूपकालङ्कारो ऽयम् । यथा खलु लोके कस्य चिदर्जु-
नादेरेकं ब्रह्मास्त्रमादायान्यमश्वत्थामप्रभृतिकं न ग-
णयतः सङ्गरकेलिषु क चिदपि भङ्गः पराजयो
नास्ति तद्वदिति ।

एवं तावत्प्रत्यक्षादिना यत्र भेदः स्पष्टतरम-
वभासते तत्राप्यद्वैतश्रुतेर्विषयविषयिणोरद्वैतबो-
धनद्वारा सर्वाद्वैतपर्यवसाने निराबाधत्वमवादीत् ।

इदानीं प्रमाणान्तराविरुद्धमापाद्याद्वैतश्रुतेर्विषयमाह

१२६ परबुद्ध्यादिज्ञानमप्यद्वैतश्रुतरुपादयलकम् ।

अपि च प्रतीयते तावदिदं सामान्यतो यन्नाम कि-
ञ्चित्परश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि,-
तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा यो विशेषतो
विनिगमनं विना नैव प्रतीयते, ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न
भवता शक्यप्रमाः, परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात्, स्व-
स्मात् स्वस्य भेदाभावात् । तनस्तत्र लब्धपदा कथमद्वै-
तश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्यवस्यन्ती त्वया शक्यवाधा स्यात् ।

तस्मात्

कथं सामान्यतो ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः ।

पदरोधस्त्वया कर्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः ।

अपि चेति । किं तदित्यत आह *यन्नामेति* ।
परश्चेतसा किञ्चिच्चिन्तयन् विवक्षुर्वा जानन् वाऽस्तीति
सामान्यतः प्रतीयते । विषयमुपवत्वादिलिङ्गस्य सामा-
न्योपाधौ गृहीतसम्बन्धत्वाद्विशेषानुमापकत्वाभा-
वादित्यर्थः । सामान्यप्रतीतिरेव विशेषसिद्धिमपि
बलादानयेदिन्यत आह *तत्रेति* । न सामान्यसिद्धि-
विशेषबोधिका, अन्यथा कापि संशयविपर्यासौ न
स्यातामित्यर्थः । तस्य सामान्यप्रतीतावप्यन्तिमबु-
द्ध्यादेर्विशेषतो निश्चयान्तत्प्रतियोगिकः तद्धर्मिको
वा भेदो ऽध्यक्षादिभिरध्यवसीयत इत्यत आह *तत

इति * । हेतुमाह * परेणेति * । भेदस्यायमस्मात् भिन्न
इति धर्मप्रतियोगिसापेक्षत्वादिति भावः । परचिन्ता-
दिगोचरादन्तिमयुध्यादिभिन्न इति धर्म्यादिग्रहणपूर्वकं
भेदग्रहणं किं न स्यादित्यत आह * स्वस्मादिति * ।
भेदप्रतीतिमन्तरेण धर्मप्रतियोगिभाव एव न स-
म्भवति स्वात्मनोऽपि स्वस्माद्भेदप्रसङ्गात् । न च तत्स-
म्भवति एकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । अन्तिमयुध्यादे-
स्ततो भेदग्रहणं न घटते चेन्मा घटिष्ट, तथा ऽपि क-
थमद्वैतं घटिष्यत इत्यत आह * तत इति * । सङ्क्षेपवि-
स्ताराभ्यां प्रतिपादितमर्थं बालः सुखं युध्यते ततो
विस्तरेणोक्तमुपसंहारव्याजेन श्लोकेनोपनिबध्नाति ।
* तस्मादिति * । सामान्यतो ज्ञाते वदनविकारा-
दिलिङ्गेनानुमिते परचिन्तादिगोचरे विशेषतो विनि-
गमनहेत्वभावादज्ञाते ऽद्वयश्रुतेः पदरोधस्त्वया कथं
कर्तुं शक्यः स्यात्, न कथंचिदित्यन्वयः ।

भेदसत्तानङ्गीकारे नृशृङ्गवदपरोक्षव्यवहारस्तद्गो-
चर उपपन्नः स्यात्, व्यवहियते च भवता, अतो व्य-
वहारानुपपत्त्या भेदसत्त्वमवसीयत इति चोदयति

१२७ व्यवहारपलादप्यद्वैतश्रुतेर्न बाधः ।

“ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थत्रै-
चित्रीव्यवहारो न व्याहन्यते” । कथं व्याहन्यते, प्रतिव-
क्ष्यते हि तत् । किञ्च योऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः
सोऽपि कस्मान्चिदापादकात् । न चापाद्यापादकमभिद्यमा-
नमापत्त्यै प्रभवेदिति ।

तस्मात्

नानात्त्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।

असिद्धभेदाद्व्याघातः पतेदापादकात् कुतः ॥

नन्विति । पदार्थस्य पदार्थान्तरेभ्यो भेदाप्रति-
भासे पदार्थान्तरवाचकशब्दान्तरपरित्यागेन तद्वा-
चकासाधारणशब्दप्रयोगे नोपपद्येत । तेन भेदानङ्गी-
कारं भेदापेक्षपदपदार्थादिव्यवहाराङ्गीकारात् भेदाङ्गी-
कारतदभावरूपविरुद्धधर्मसमुच्चयलक्षणो व्याघातः
स्यादित्यर्थः । व्यवहारोऽनुपपत्त्या भेदमात्रमाक्षिपति ।
न तत्पारमार्थिकत्वमनुपयोगात्, न च काल्पनिकभेदेन
पारमार्थिकाद्वैतविघात इति परिहरति *कथमिति* ।
व्याघातं स्वरूपेणाभ्युपगम्य नात्र स इत्युक्तम् । इदानीं
स एव दुर्निरूपो व्याघातस्यैव पराकरिष्यमाणत्वा-
दित्याह *प्रतिवक्ष्यत इति* । भेदानङ्गीकारे भावाभा-
वसमुच्चयात्मको व्याघातः किं चिदापादकमाश्रित्या-
पाद्यते किमनाश्रित्य । न अनाश्रित्य, अतिप्रसङ्गेनाशक्य-
त्वात् । अतः किञ्चिदाश्रित्यैवेति पक्षः परिशिष्यत इत्या-
ह *किं चेति* । अस्तु तर्ह्ययमेव पक्षस्ततः किमित्यत
आह *न चेति* । आपादकमापाद्यात् भिन्नमभिन्नं
वा । न भिन्नम्, भेदे सिद्धे तस्यापादकत्वसिद्धिः,
सिद्धे चापादकत्वे व्याघातसिद्धिः, सिद्धे च त-
स्मिन् भेदसिद्धिरिति चक्रकापत्तेः । नाप्यभिन्नम्,
आत्माश्रयप्रसङ्गात् इत्यर्थः । उक्ततर्कज्ञानरत्नं लोभा-
तिरेकात् श्लोकेनोपनिबध्नाति *तस्मादिति* ।

अद्वैतवादिनि नानात्वं नानात्मत्वमवलम्ब्य वद-
त्यपि व्यवहरत्यपि असिद्धभेदादापादकात् व्या-
घातः कुत आपतेदित्यन्वयः । आपाद्यादसिद्धो
भेदो यस्य स तथोक्तः ।

प्रमेयेषु चतुर्विधभेदात्मन्मयः ।

एवं तावद्भेदप्रमाणसिद्धस्वरूपपर्यालोचनया न त-
द्विरोधो ऽद्वैतश्रुतेरित्युक्तम् । इदानीं प्रमेयभेदस्व-
रूपपर्यालोचनया ऽपि श्रुतेर्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधं
प्रतिषेद्धमुपक्रमते

११८ भेदस्वरूपं विकल्पचतुष्टयम् ।

इदमपि विचारमर्हति—यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्य-
स्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थे
पर्यवस्यति । तथा हि प्रत्यक्षेण यां ऽसौ भेदो गृह्यते स
(१) किं स्वरूपभेदेः, (२) किमन्योन्याभावः, (३) किं
वैधर्म्यम्, (४) अन्यदेव वा ।

इदमिति । यद्वा—पूर्वं प्रत्यक्षादेर्भेदविषयत्वमभ्यु-
यगम्य न तद्विरोध इत्यवादि । संप्रति ताद्विषयत्वमेव ना-
स्ति, प्रत्युताभेदविषयत्वमेव प्रत्यक्षादेः, नातस्तद्वाध
इत्युपपादयति * इदमिति सन्दिग्धं सप्रयोजनं च वि-
चारमर्हति । इह तथाभूतं न किञ्चिद् यद्विचार्यत इत्य-
त आह *यदिति* । बाधकमिति बाधकत्वाभिमतमि-
ति यावत् । घटपटौ प्रभृती आदी येषां ते घटपटप्रभृ-
तयः, तेषां भेदो घटपटप्रभृतिभेदः, तत् गृहीतुं शीलं

यस्य तत्तथोक्तम् । घटप्रमाणं कीदृशि पर्यवस्यतीति प्र-
श्न इव भेदप्रमाणं कीदृशीति प्रश्नो नोपपद्यते प्रमा-
णस्य स्वप्रमेयेपर्यवसानादित्याशङ्क्य-सत्यम् भेदप्रमाणं
भेदे पर्यवस्यति किं वा अन्यत्रेति न प्रश्नार्थः किं तु य-
स्मिन् भेदे प्रमाणं पर्यवस्यति स कीदृगिति पृच्छयत
इत्याह *तथा हीति* । विरुद्धानेकप्रकारे सम्भवति स-
न्देहात्प्रश्नः, इह तु पुनरैक्यं भेदस्येति न प्रश्नसम्भव इत्या-
शङ्क्यवादिविप्रतिपत्तेः सन्देहात्प्रश्नोपपत्तिरिति विरु-
द्धप्रकारानीरयति *प्रत्यक्षेणेति* । स्वरूपमेव भेद इति
प्राभाकरमतोपन्यासः । अन्योन्याभाव इति नैयायिकै-
कदेशिनां भट्टकदेशिनां मतम् । वैधर्म्यमिति वैशेषिक-
स्य । अन्यदेवेति पृथक्कङ्गुण इत्यर्थः ।

स्वरूपभेदपक्षे प्रत्यक्षमद्वैतश्रुत्या सहैकार्थत्वान्न त-
द्वाधकमित्यभिप्रेत्यानुवदति

१२२ स्वरूपभेद एव भेद इति प्रथमविकल्पखण्डनम् ।

(१) यदि तावत्स्वरूपं भेदः, स न । घटपटयोर्हि स्वरूपं
‘यत्परस्परस्माद्भेदः, तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भवति ।
भेदो हि भवन् कस्मादपि भवति । अन्यथा ‘स्वरूपं
भेद’ इति पारिभाषिकं नाम स्यात् । यदा च घटाद्भेदः
पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते
तदा घटोऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरैका-
त्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीत-
मापद्यते ।

यदीति। भेदस्य भेदिन्यन्तर्भावः, किं वा भेदिनो
 भेदे। न तावद्भेदिनो भेदे, भेद्यभावेन भेदस्याप्यभा-
 वप्रसङ्गात्। यदि भेदस्य भेदिन्यन्तर्भावस्तदा धर्मिप्रति-
 योगिविशिष्टस्य किं वा तदुपलक्षितस्येति विकल्प्य
 प्रथमपाकरोति *स नेति*। धर्मिविशिष्टस्य प्रतियोगि-
 स्वरूपत्वे प्रतियोगिविशिष्टस्य वा धर्मिस्वरूपत्वे
 तयोरेकत्वप्रसङ्गादिति हेतुमाह *यदीति*। यच्च तत्पर-
 स्परं चेति यत्परस्परं यत्परस्परस्माद्भेदस्तत्परस्पर-
 मनन्तर्भाव्य तद्विशिष्टो भेद एव न सम्भवति, वि-
 शेषणादिव्यतिरिक्तविशिष्टपदार्थानङ्गीकारादित्यर्थः।
 अस्तु तर्हि प्रतियोग्युपलक्षितस्य भेदस्य धर्मिस्व-
 रूपत्वमित्यत आह *भेदो हीति*। यदि भेदोपलक्षणं
 प्रतियोगितत्प्रतीतिमन्तरेणापि भेदप्रतीतिः स्या-
 त्काकविगम इव देवदत्तगृहप्रतीतिः, न चैतदस्तीत्यर्थः।
 एतेन धर्म्युपलक्षितत्वमपि निराकृतम्। एतदेव विप-
 क्षयाद्येनोपपादयति *अन्यथेति*। धर्मिप्रतियोगिवि-
 शिष्टस्यैव भेदत्वात् ततोऽन्यस्य वस्तुस्वभावत्वा-
 भ्युपगमे स्वरूपस्यैव नामान्तरकरणमापद्यत इत्यर्थः।
 पारिभाषिकं सङ्केतसिद्धमिति तेन धर्मिप्रतियोगि-
 विशिष्टभेदस्य भावस्वभावत्वमभ्युपगन्तव्यम्, तथा
 च भेदग्राहितया ऽभिमतं प्रत्यक्षमभेदे पर्यवस्येदिति
 विपरीतार्थः संपत्स्यत इत्याह *यदेति*। विशिष्टभेदस्य
 वस्तुस्वरूपाभेदे तदन्तर्गतस्य विशेषणभूतस्य घ-
 टस्य पटधर्मिस्वरूपत्वमापद्यते विशेषणान्तरे-
 काद्विशिष्टस्येत्यर्थः।

विशिष्टभेदस्य स्वभावत्वे प्रत्यक्षमभेदोल्लेखीति
युक्त्याऽऽपाद्यते यथा तथा भेदोल्लेखिताया अपि युक्त्या
ऽऽपादयितुं शक्यत्वान्न वैपरीत्यमिति चोदयति ।

१३० भेदाभावेऽसामञ्जस्यशङ्का ।

“ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते तथा
भेदोल्लेखित्वेपि दीयतामस्यां दृष्टिः । भेदे हि घट इत्येव पट
इत्येव वा बुद्धिः स्यात्, न तु घटाद्भिन्नः पट” इति चेत्—

नन्विति । ‘व्याख्यायते’ व्युत्पाद्यते । अभेदोल्ले-
खस्य यौक्तिकत्वे विरुद्धभेदोल्लेखनं कथं यौक्तिकं स्या-
दित्यत आह *अभेद इति* । ‘घट’ इति ‘पटात्’ इति च
विलक्षणाकारबुद्धिविषयतया सिद्धं भेदोल्लेखनमित्यर्थः ।

परमार्थतश्चन्द्रैक्येऽपि जलचन्द्राद्भिन्नः त्वस्थचन्द्र
इति पदाभेदस्य पारमार्थिकत्वेऽविद्यासिद्धभेद-
विलक्षणप्रतीतिविषयत्वमित्यभिप्रेत्य समादधाति

१३१ तत्परिहारः भेदस्याविद्याविद्यमानभावत्वम् ।

स्यादप्येष पर्यनुयोगः यद्यविद्याविद्यमानभावभेदं
पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोऽपि प्रत्यादिशामः ॥

तस्मात्

अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा ।

तथा चाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष्यवैशसात् ।’

स्यादिति । अविद्यया विद्यमानो यो भावः सत्त्वं
यस्य स तथोक्तस्तम् । ननु दूरस्थतरुगिर्योरभेदावभासे
सत्यपि भेदः पारमार्थिको दृष्टः । तथा चात्र भेदः पा-

रमार्थिको नाभेद इति कुतो विपरीतमेव किं ने-
 त्याशङ्कोपसंहारव्याजेन विनिगमनाहेतुमाह ।
 तस्मादिति । अभेदमुल्लिखन्ती न सती धीर्भेदो-
 ल्लेखनक्षमा न भवति । धर्मप्रतियोगिनोरेकैकं स्वरूपं
 प्रतीत्यैव भेदस्य प्रत्येतव्यत्वात् । अतः स्वभेदप्रतीति-
 पुरस्सराभेदप्रतीतिस्ततः किमित्यत आह * तथाचे-
 ति * । तथा सति सा धीः आद्ये भेदे प्रमा स्यादभेदे
 प्रमा न स्यात् । हेतुमाह * स्वापेक्षवैशसात् * । स्वापे-
 क्षस्योपजीव्याभेदस्य वैशसाद्वाधप्रसङ्गात् । न च तद्यु-
 क्तम्, उपजीव्याभेदप्रतीतेरुपजीविकभेदप्रतीत्यपेक्षया
 प्राबल्यादित्यर्थः ।

प्रतियोग्युपलक्षिताभेदो धर्मिणः स्वरूपमिति मतं
 पुरस्तात् निरस्तमपि पुनरुद्भावयति दोषान्तराभि-
 धित्सया

१३२ भेद इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपम् ।

अथ 'भेद' इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं 'धटात्' इति
 च तद्वदेन प्रतियोगिनाऽन्येनैव निरूप्यते,—तदपि नोप-
 पद्यते । निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् ।
 नित्यं प्रतियोगिघटिते एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् ।
 का चेयं वाचोयुक्तिः यदन्यासाकाङ्क्षं पटस्य स्व-
 रूपमन्येन निरूप्यमाणं ततो भेदो भवतीति । न हि
 यत् स्वरूपेणैव नीलं तत्पीतेन निरूप्यमाणं सत् नीलं
 भवति ।

* अथेति * । भेदस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वाभावे

तत्प्रतीतिपुरस्सरप्रतीतिनियमो न स्यादित्याशङ्काह
 घटादिति । उपलक्षणस्यापि प्रतीयमानतयैव व्याव-
 र्तकत्वनियमात्-यथा राजहंसस्य प्रतीयमानस्य राज-
 मन्दिरव्यावर्तकतया-तथा प्रतियोगिन उपलक्षणत्वे
 ऽपि प्रतीयमान एव प्रतियोगिव्यावर्तक इत्यर्थः । उप-
 लक्षणकाकाप्रतीतावपि तदुपलक्ष्यं देवदत्तगेहं यथा
 प्रतीयते तथा भेदस्यापि कदाचित्प्रतियोगिप्रती-
 तिमन्तरेणापि प्रतीतिः स्यात्, न च तदस्ति । नातः प्र-
 तियोग्युपलक्षणमिति परिहरति *तदिति* । प्र-
 तियोगिप्रतीत्यभावे इति व्यतिरेकमभ्यधात्,
 संप्रत्यन्वयमाह *नित्यमिति* । तदयं प्रयोगः । भेदः
 प्रतियोगिविशिष्टो भवितुमर्हति नित्यं तदनुरक्ततया
 प्रतीयमानत्वात्, यदेवं तदेवं यथाप्यनुरक्तप्रतीय-
 मानो वहिस्ताद्विशिष्ट इति । न चात्र कश्चिद्व्यति-
 चारशङ्का उक्तसाध्याभावे प्रतीतिनियतत्वामाया-
 दिति द्रष्टव्यम् । यद्वा भेदः प्रतियोगिप्रतीतिमन्त-
 रेणापि प्रतीयते तदुपलक्षितत्वात् गंहादिवदिति
 सामान्यतोदृष्टानुमानं प्रत्यक्षविरुद्धतया दूषयति *नि-
 त्यमिति* । यद् येन निरूप्यते तत्ततो भेदो न भवति
 यथा देवदत्तगेहमेव काकेन निरूप्यमाणं ततो भेदो
 न भवति तद्वत् । घटस्वरूपस्य पटेन निरूप्यमाणस्य
 ततो भेदत्वमनुपपन्नमित्याह *का येति* । 'अ-
 न्यासाकाङ्क्षम्' अन्यनिरपेक्षमित्यर्थः । भेदस्य स्व-
 भावत्वे प्रतियोग्यपेक्षया तथात्वप्रतीतिरनुपपन्ना स्व-
 स्वभावतो-नीलस्यानीलत्वप्रतीतौ प्रतियोगिपीतादये-

क्षाभाववदित्याह *न हीति* ।

अभावस्य प्रतियोगिविशिष्टत्वाभावे ऽपि प्रति-
योगिनिरूप्यवद्भेदस्यापि किञ्च स्यादित्याशङ्कोररीकृ-
त्यापि दूषणान्तरमाह

१३३ पटप्रतिप्रतियोगित्वन्न घटस्य स्वरूपम् ।

यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं प-
टस्य स्वरूपं भेद इति,—तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं
घटस्य किं स्वरूपम्, किं वा धर्मः कश्चित् ।
यदि प्रथमस्तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येता-
वानेवार्थो घटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षि-
पतीति कथं नाद्वैतमेव पर्यवस्यति । तत्रापि यदि प्रतियो-
गित्वमात्रं घटस्यात्मा, 'पटं प्रति' इति च पटापेक्षित्वमन्य-
देव,—तदप्यनुपपन्नम् । अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य
प्रमाणाविषयत्वात् । 'पटं प्रति' इत्यत्रापि च स्वरूपतद-
न्यविकल्पे दोष एव ।

* घटपीति * । प्रतियोगित्वमपि प्रतियो-
गिनः स्वरूपं किं वा धर्म इति भेदवद्विकल्पयति
* तत्रेति * । स्वरूपपक्षमनुवदति * यदीति * ।
तदा पटारूपधर्म्यशविशिष्टप्रतियोगित्वं घटस्वरूपं,
किं वा तदुपलक्षितं प्रतियोगित्वमात्रमिति चि-
ल्प्य प्रथमेऽद्वैतपर्यवसायितया दूषयति * तदेति * ।
तदा पटविशेषितप्रतियोगित्वस्य घटस्वरूपत्वे
स्यापि घटात्मानि अनुप्रविष्टत्वादद्वैतं पर्यवस्यति ।

शेषणादिव्यतिरिक्तानङ्गीकाराद्विशिष्टस्य प्राभाक-
रवैशेषिकैरित्यर्थः । पटोपलक्षितप्रतियोगित्वमात्रस्य
घटस्वरूपत्वमिति द्वितीयो ऽस्तु गदितावद्याप्राप्तेरिति
शङ्कते *तत्रेति* । तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वमिति
रूपे ऽपि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्वरूपम्, पटं प्रतीति तु
पटापेक्षत्वं पटापेक्षया प्रतीयमानत्वमुपलक्षणतया
बहिर्भूतमित्यर्थः । तत्राप्यपिशब्दो यथा पटोपल-
क्षितभेदमात्रं घटस्वरूपं तद्वदिति समुच्चयार्थः । प्र-
तियोगित्वस्य धर्म्यशोषापेक्षतयैव प्रतीतेर्न प्रतियो-
गित्वमात्रं स्वरूपं लभते तेनायुक्तं तदुपलक्षितं प्र-
तियोगित्वमात्रं घटस्वरूपमितीति परिहरति *तद्वपी-
ति* । 'अकिञ्चिदपेक्षस्येति' स्वतन्त्राननुभवादित्यर्थः ।
भवतु वा प्रतियोगित्वं धर्म्यशोपलक्षितं तथा ऽपि
पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्यत्र पटं प्रतीत्ययमंशो
घटस्य स्वरूपमुत धर्मः । स्वरूपं चेदद्वैतपर्यवसानम् ।
धर्मश्चेत् धर्मधर्मिणोः स्वभावसम्यन्धस्य वक्ष्यमाण-
त्वादद्वैतपर्यवसानमिति प्रागुक्तविकल्पदोषावतिदि-
शति *पटं प्रतीति* ।

पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य धर्म इति द्वितीयं .
दूषयति

१३४ पटम्प्रतिप्रतियोगित्वन्न घटस्य धर्मः ।

नापि द्वितीयः । योसौ धर्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं
तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात् ।

१ 'गदितस्य' प्रागुक्तस्य 'अवयवस्य' दोषस्य 'अप्राप्तः अस्मिन्
पक्षे ऽप्राप्तत्वात् ।

यदा च पटो घटस्य धर्मतामापन्नस्तदा घटोऽपि पटधर्म-
तामनेनैव न्यायेन गच्छेत् । न हि पटप्रतियोगित्वस्य घटे-
न प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति
परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वञ्च स्यात् । न च कस्यचित्प्रमाण-
स्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च स एव घट
इति । किञ्च धर्मस्य तस्य धर्मिणा सममसम्बन्धेऽतिप्र-
सङ्गः, सम्बन्धानन्त्येऽनवस्था, प्रथमतोऽन्ततो गत्वा वा
स्वभावसम्बन्धाभ्युपगमे सम्बन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्र-
वेशाद्भेदे एव पर्यवसानं स्यादिति ।

• नेति • । निष्प्रतियोगिकप्रतियोगित्वस्य प्रमाणा-
विषयत्वात्पटं प्रतीत्यस्य घटधर्मप्रतियोगित्ववि-
शेषणत्वेन पटोऽपि तन्नानुप्रविष्ट इति प्रतियोगि-
त्वेन सह पटस्यैक्यं स्यादित्यर्थः । प्रतियोगित्वधर्मेण
पटस्यैक्येऽपि धर्मिणा घटेनाभेदो नास्ति, तत्कथम-
द्वैतपर्यवसानमित्यत आह • यदेति • । • अनेन न्या-
येनेति • । निष्प्रतियोगिकप्रतियोगित्वस्य प्रमाणावि-
षयत्वादित्यादिनोक्तेनेत्यर्थः । शौक्ल्यस्य पटधर्मत्वे
ऽपि पटस्य शौक्ल्यधर्मत्वाभाववत्पटस्य घटधर्मत्वे
ऽपि न घटः पटधर्मः स्यादित्यत आह • न हीति • ।
वाच्यत्वमेतत्त्वयोरिव घटपटयोरपि परस्परधर्मधर्मि-
भावः किं न स्यादित्यत आह • इतीति • । अन्योन्य-
धर्मत्वप्रयुक्त्याश्रयत्वमन्योन्यधर्मित्वप्रयुक्त्याश्रयत्वं वा-
ऽस्ति चेन्मैवम्, प्रमाणाभावात्प्रमाणविरोधाच्चे-

त्याह * न चेति * पूर्वन्धर्मधर्मिभावमभ्युपगम्यो-
क्तमिमिदानीं स एव न सम्भवतीत्याह * किं चे-
ति * । धर्मस्य धर्मिणा सह सम्बन्धो ऽस्ति न वा ।
न चेत्, सर्वं सर्वस्य धर्मः स्यात् असम्बन्धाविशे-
पादित्यर्थः । अस्ति चेत्, तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धा-
न्तरमिति सम्बन्धानन्त्यम्, उत कश्चित्सम्बन्धः सम्ब-
न्धान्तरनिरपेक्षः । आद्ये अनवस्थेत्याह *सम्बन्धेति* ।
द्वितीयं प्रत्याह *प्रथमत इति* । अनवस्थापरिहाराय
कस्यचित्सम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वभावत्वे सम्बन्ध्यन्त-
रस्यासम्बन्धविशेषणत्वेन सम्बन्ध्यन्तरस्वभावानुप्रवे-
शादद्वैतं स्यादित्यर्थः ।

एवं तर्हि घटशैल्क्ययोर्धर्मधर्मिभावे का गति-
रित्याशङ्क्य तस्यापि वास्तवत्वायोगात्काल्पनिक एव
स इत्युक्तन्यायमतिदिशति

एवमन्यास्मिन्नपि धर्मविकल्प इति । तस्मात्स्वरू-
पभेदे प्रमाणीभवत् प्रत्यक्षमद्वैत एव प्रमाणं भवति ।

* एवमिति * । स्वरूपभेदवादे प्रत्यक्षस्याद्वैतश्रु-
त्यैकार्थत्वमुपपादितमुपसहंरति । * तस्मादिति * ।

स्वहेतुसमासादितभावस्वभावभेदस्यान्यापेक्षात्प-
त्तिर्यद्यपि न सम्भवति तथापि प्रतीतौ परापेक्षेति शङ्कते

१३५. घटस्य स्वरूपनिरूपणे न पटप्रतीत्यपेक्षा ।

“ननु घटादिकमेव यदाऽन्यानपेक्षं वीक्ष्यते तदा घटा-
दिकमित्येव प्रतीयते । यदा पुनः पटादिना निरूप्यते

तदा ततो भेद इति प्रतीयते” । मैत्रम् । घटादिकमित्ये-
वम्भूतप्रतीतिस्तावद्भेदप्रतीतिर्विलक्षणा । सा च न घटा-
दिमात्रेण विषयेणान्यथाकारा भवितुमर्हति । न च पटा-
दिकमधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः स्यात्, घटपट-
विषयप्रतीतितोऽपि वैलक्षण्यात् । न हि ‘घटः पटश्चेति’-
‘घटात्पटो भिन्न’ इति प्रतीत्योरेकार्थत्वं कश्चित्प्रत्येति ।
तत् कस्य हेतोः । पञ्चम्या च वैकल्पिकं निर्देशमसह-
मानयैव प्रतीतिकलहानिरासात् । न हि ‘घटः पटश्चे-
ति’ प्रत्येतव्ये कश्चिद्‘घटात्पट’ इति प्रत्येति । तस्माद्
घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा ।

* नन्यिति * । घट इति प्रतीत्या भेदप्रतीतिरेका-
कारा किं वा विलक्षणाकारा, न तावदेकाकारा । तथा
सति ‘घट’-‘भेदप्रतीति’-शब्दयोः पर्यायत्वप्रसङ्गादि-
ति प्रथमं दूषयति * मैत्रमिति * । प्रतीतिवैलक्षण्ये ऽपि
अर्थवैलक्षण्याभावात् विलक्षणाकारेति द्वितीयः कल्पो
ऽस्त्वित्यत आह * सेति * । घटभेदप्रतीति भिन्नविषये वि-
लक्षणाकारप्रतीतित्वात् घटपटविषयप्रतीतिवत्, वि-
पक्षे प्रतीतिवैलक्षण्यमेव न स्यादित्यर्थः । घटव्यतिरेके-
ण पटादेरपि तदा प्रतीतिवैलक्षण्यप्रतीत्योरन्यथासिद्ध-
मित्याशङ्काह * न चेति * । घटपटविषयप्रतीतितो ऽपि
भेदप्रतीतिवैलक्षण्यादिति हेतुमाह * घटोति * । भेदप्रती-
तेर्घटादिप्रतीतां वैलक्षण्यमनुभवेनोपपादयति * न ही-

ति * । विप्रतिपन्नो नानुभवेनैव बोधयितुं शक्यः, 'ममै-
वमनुभवादिपरीतानुभवाद्धेति' प्रत्युत्तरयितुं तस्यापि
शक्यत्वादिति पृच्छति * तदिति * । घटादिप्रतीत्या सह
भेदप्रतीतेरेकार्थत्वं न कश्चित् प्रत्येतीत्येतत् कस्य हे-
तोः कस्मात्प्रमाणादित्यर्थः । अभिवदनव्यवहारस्याभि-
ज्ञाव्यवहारपुरस्सरत्वनियमादभिज्ञाव्यवहारवैलक्षण्य-
मन्तरेणाभिवदनव्यवहारवैलक्षण्यानुपपत्तेस्तद्वैलक्षण्य-
मेव प्रतीतिवैलक्षण्यं साधयतीत्याह * पञ्चम्येति * । पञ्च-
म्याः प्रतियोगिविषयतया प्रथमया च धर्मिविषयत-
या प्रतीतिकलहस्य घटादिप्रतीतितो भेदप्रतीतेर्वैल-
क्षण्यानुभवविप्रतिपत्तेर्निराससामर्थ्यं दर्शयति * वैक-
ल्पिकमिति * । विकल्पसम्बन्धि वैकल्पिकम्, विकल्प-
आश्रयवस्थितः—प्रतियोगित्वविवक्षायां पचम्येव प्र-
योक्तव्या न प्रथमा, धर्मित्वविवक्षायां प्रथमा नेतरेति ।
घट इति प्रतीत्या घटात्पटो भिन्न इति प्रतीतिरैक-
रूप्यं यदि स्यात् तदा वैकल्पिकनिर्देशो न स्यात् । घ-
टविषयप्रतीतिद्वयस्यैकरूप्ये घट इति प्रयोगवैरूप्या-
भाववदित्यर्थः । व्यवहारवैलक्षण्यं च वृद्धव्यवहारे प्रयो-
क्तृप्रतिपत्तोर्नियतप्रयोगप्रत्ययदर्शनाच्चोपलक्षयितुं श-
क्यम्, अतिप्रसङ्गादित्याह * नेति * । यथा घटस्वरू-
प्यप्रतियोगिनैरपेक्ष्यं स्वप्रतीतावेतावन्मात्रस्य भेद-
स्यापि प्रतियोगिनिरपेक्षैव प्रतीतिरेष्टव्येत्युपसंहरति
* तस्मादिति * ।

अर्थगतवैलक्षण्यमन्तरेणापि वैकल्पिकनिर्देशो घट-
तेकारणप्रतीतिविषयत्वस्य पञ्चमीवाच्यत्वे प्रयोजक-

त्वात्कार्यप्रतीतिविषयत्वस्य प्रथमानिर्देश्यत्वे प्रयोजक-
त्वादित्यत आह

१३६. अर्थगतवैलक्षण्यं विनापि वैकल्पिकनिर्देशसम्भवः ।

न च यत्प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात् तत्र तस्याः
कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तरमात् 'अयमिति' कृत्वा
कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते । माभून्निर्विकल्पकार्था-
देवं सविकल्पकार्यस्य प्रतीतिः, मा च सादृश्यादेरेवं स्मर्य-
माणादेः स्यात् । तस्मात् 'पटो घटाद्भिन्न—'इत्याद्याकारेण
पटोर्भेद एव भेदावधिभूतघटादिसङ्घटितः स्फुटं सर्वलो-
कसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण
समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति ।

* न चेति * । यस्य प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात्त
अ तयोः प्रतीत्योर्मध्ये तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्यो
ऽर्थस्तस्मादयमिति कार्यभूतप्रतीतेरर्थो न प्रतीयत इत्य-
न्वयः । अन्यथा ऽतिप्रसङ्गादित्याह * माभूदिति * । नि-
र्विकल्पकप्रतीतेः सविकल्पकप्रतीतिकारणत्वात् निर्विक-
ल्पकप्रतीतिगोचारात् सविकल्पप्रतीतिगोचरस्य 'त-
स्मादयमिति' प्रसङ्गः स्यात्, स माभूदित्यर्थः । सविक-
ल्परूपकारणभूतप्रतीतिगोचरत्वं 'तस्मादिति' वाच्यत्वे-
प्रयोजकम्, नातो निर्विकल्पकार्यस्य 'तस्मादिति' वा-
च्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्काह * माचेति * । सदृशसन्दर्श-
नसमुद्बुद्धसंस्कारादुपपद्यते संवेदनं स्मरणरूपम्, तत्र
च सादृश्यसंवेदनस्य स्मरणकारणत्वात्कारणप्रतीति-

गोचरात्सादृश्यात् 'स' इति- स्मर्यमाणार्थस्य प्रतीतिः स्यात् । आदिशब्देन पूर्वानुभवस्य संस्कारद्वारा प्रत्यभिज्ञानकारणत्वात् प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वानुभवगोचरात् 'अयमिति'-प्रतीतिः स्यादित्यर्थः ।

के चिदिदं गन्धमन्यथा पठन्ति- "सा च सादृश्यादेरिति" तेषामित्यं योजना । कथं तर्हि तत्प्रतीतिरित्यत आह * सा चेति * । निर्विकल्पकेन यदा गवयसादृश्यं कर्णखुरत्वादि गवि गृह्यते तदा तदपेक्षया गोसादृश्ये गवय इति सविकल्पकप्रत्ययो भवति, न च 'तस्मादिति' पंचम्या निर्दिश्यते । तथा विशेषणविशेष्यसम्बन्धानां स्वरूपग्रहणं विशिष्टप्रतीतिः कारणम्, तथा ऽपि तत्र दण्डात् दण्डी शौल्क्यात् घट इति वा विशिष्टप्रतीतिः ॥

तेषां पक्षे "एवमिति" च भिन्नग्रन्थः । तच्चोदाहरणान्तरपरम् । अयमर्थः । अनुभवात् स्मृतिर्भवति, नैतावता ऽनुभवविषयप्रतियोगिका स्मर्यमाणप्रतीतिः । आदिशब्देन प्रत्यभिज्ञानादिस्थलं गृह्यत इति । भेदो न परस्मापेक्षव्यवहृतिः परनिरपेक्षोत्पत्तित्वात्, परनिरपेक्षज्ञप्तित्वाद्वा, घटस्वरूपवदिति व्यवहृताद्यपि प्रतियोग्यपेक्षां भेदस्य पराकुर्वन्नुपसंहरति * तस्मादिति * । भेदो न पटस्वरूपम् पटसम्बन्धित्वात्, शौक्ल्यवत्, तत्सम्बन्धित्वं चासति चावके पृष्ठ्या निर्दिश्यमानत्वाच्छौक्ल्यवदित्यभिप्रेत्याह * पटादेरिति * । भेदो न पटादिस्वरूपं नियमेन प्रतियोगिघटितत्वात् प्रतियोगित्ववदित्याह * भेदेति * । भेदस्यावधिभूतः

स च घटादिश्चेति भेदावधिमूतघटादिः, तेन संघटितः ।
नियमेन प्रतियोगिविशिष्टत्वस्यासिद्धिं परिहरति * स-
र्वेति * । एकप्रतीतेरन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितु-
मशक्यो ऽतिप्रसङ्गादिति सविकल्पकप्रत्ययस्य नि-
र्विकल्पकप्रत्ययापेक्षामात्रेण तस्य 'तस्मादिति' प्रस-
ङ्गादित्यर्थः ।

एवं तावत्स्वरूपभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वै-
तश्रुतिबाधकमिति मतं निरस्य सम्प्रत्यन्योन्याभाव-
भेदमवगाहमानं श्रुतिबाधकमिति द्वितीयं दुषयति ।

१३७ अन्योन्याभावभेदावगाहिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यबाधकता ।

अत एवान्योन्याभावभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैत-
श्रुतिबाधकमित्यपि निरस्तम् । अन्योन्याभावोऽपि हि य-
स्माद्भेद एष्टव्यस्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्तयुक्तिभिः ।

* अत इति * अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपातिरि-
क्तस्यैव भेदत्वान्युपगमान्न स्वरूपभेदपक्षोक्तदोषाति-
देशो युक्तो न्यायसाम्याभावादित्याशङ्क्य न्यायसाम्यं
दर्शयति * अन्योन्येति * । प्रतियोग्युपलक्षितोऽन्योन्या-
भावो धर्मः किं वा विशिष्टः । न तावदुपलक्षितः, प्र-
तियोग्यनपेक्षस्य तस्य प्रमाणाविषयत्वात् । विशि-
ष्टस्य धर्मत्वे जगत्प्रतियोगिकस्य षट्धर्मत्वेन जग-
तोऽपि षट्धर्मत्वं स्यात् । ततश्च धर्मधर्मिणोः स्वभा-
वसम्यन्यस्याभ्युपेयतया ऽद्वैतं पर्यवस्येदित्यर्थः ।

अन्योन्याभावस्य किं तादात्म्यं प्रतियोगि, उत
धर्मादिस्वरूपम्, आहोस्विद् घटत्वादिसामान्यमिति

चिकल्प्य प्रथमकल्पे भिन्नयोरभिन्नयोर्वा तादात्म्या-
निरूपणादन्योन्याभावोऽपि दुर्निरूप इत्याह

१३८ अन्योन्याभावस्य दुर्निरूपता ।

किञ्च घटपटयोस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्या-
भावस्य प्रतिपोगि मन्तव्यम् । तद्यदि सर्वथा नेष्ये तदा
तद्विविशिष्टस्तदुपलक्षितो वाऽन्योन्यभावोऽपि न प्रमाणेन
प्रत्येतुं शक्यः । न हि शशत्रिपाणत्रिशिष्टस्तदुपलक्षितो
वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति । तत्कस्य हेतोः । त-
स्मिंस्तद्विशिष्टरूपेऽर्थे तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमाना-
त्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपल-
क्षणमपि वा नानुल्लिखद्भवितुम्प्रभवति । तस्मिंश्चात्यन्त-
मसत्येवालम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्यसमर्थनम् ।

न च वाच्यम्—“पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभा-
वोऽभ्युपगम्यमान एको घटप्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चा-
परो नात्यन्तासत्प्रतियोगितादोपमावक्ष्यतीति” । तथा
सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य को विशेषः स्यात् ।
नहि यथा घटाभावः पटसंसर्गीति घटसंसर्गाभावं पटे
समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मक इति तत्तादात्म्या-
भावम्पटस्य स्वीकरिष्यसि । तस्मात्तादात्म्यं संसर्गञ्च प्र-
तियोगिकोटावन्तर्भावान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैलक्ष-
ण्यमपेक्ष्यम् । तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा ।

* किं चेति * । ययोरन्योन्याभाव इष्यते तयोस्ता-
दात्म्यमस्ति, न वा । अस्ति चेत्, अनेनपेध्यत्वमित्यभिप्रे-
त्य नास्तित्वपक्षमनुवदति * तदिति * । तादात्म्यमन्यो-
न्याभावस्य विशेषणमुतोपलक्षणम् । उभयथा ऽपि त-
स्याप्रामाणिकत्वे ऽन्योन्याभावस्यापि अप्रामाणिकत्व-
मिति दूषयति * तदेति * । विशेषणादेर्विशेष्यादितो ऽन्य-
त्वात्तस्याप्रामाणिकत्वे विशेष्यादेरप्रामाणिकत्वं कथ-
मिति प्रसाङ्गादित्याशङ्काह * न हीति * । यद्वा शशवि-
पाणं गोविपाणं न भवति, गोविपाणं वा न शशविपा-
णमित्यत्र शशविपाणस्याप्रामाणिकत्वे ऽपि तदन्यो-
न्याभावः प्रतीयत इत्याशङ्काह * न हीति * । अन्यो-
न्याभावस्याप्रामाणिकस्य तस्याप्यनङ्गीकारात्साध्य-
संमो दृष्टान्त इत्यर्थः । उक्तमेवार्थं विशदयितुं परमुखेन
पृच्छति * तदिति * । येन प्रमाणेन विशिष्टमुपलक्षितं
वा गृह्यते तेन प्रमाणेन विशेषणाद्यपि न गृह्यते गृह्यते
चेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तस्मिन्निति * । ना-
गृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायाद्विशेषणा-
नवगाहि प्रमाणं न विशिष्टमवगाहितुमीष्टे । उपल-
क्षणं च न सत्तामात्रेण व्यावर्त्तकमिति प्रसङ्गात्, अपि
तु व्यावर्त्य सम्यन्वितया प्रतीयमानम्, अत उपलक्ष-
णमगृह्यतोपरुद्धितमपि गृह्यतीत्यर्थः । विशिष्टादिप्रमाणं
विशेषणादिकमपि गृह्णातीति द्वितीयं पराचष्टे * त-
स्मिन्निति * । प्रमीयते ऽर्थो ऽनेनेति हि प्रमाणमसत्यर्थं
किं प्रमापयत् प्रमाणं स्यादित्यर्थः । घटपटयोस्तादात्म्यं
अन्योन्याभावमतिरिक्तं न भवति, किं तु पटादिस्वरूपम्,

अतो नोक्तं दोष इति द्वितीयं कल्पं दूषयति । * न
चेति * । 'आवक्ष्यति' आवहति । संसर्गाभावाद्-
न्योन्याभावस्य भेदाभावप्रसङ्गादित्याह * तथेति * ।
अभावस्य स्वारसिकविशेषानधिकरणत्वात्प्रतियोगि-
धर्मिद्वारा विशेषो वाच्य इत्यर्थः । अन्योन्याभा-
वस्य संसर्गाभावस्य च यद्यपि घट एवैकः प्रतियोगी
तथाऽपि पटधर्मः संसर्गाभावस्तदात्मकोऽन्योन्याभा-
व इति विशेष इत्याशङ्क्याह * न हीति * । भावान्तर-
मभाव इति नैयायिकैरनङ्गीकारादपसिद्धान्तापाता-
दित्यर्थः । एवं पटादिस्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगी-
ति द्वितीयं निरस्य तादात्म्यमेव प्रतियोगीति प्रथमं
पक्षं परिशेषयति * तस्मादिति * । तादात्म्यस्य
प्रमितत्वे द्वैतापत्तिरप्रमितत्वेऽस्तत्प्रतियोगितादो-
पस्तदवस्थ इत्याह * तथेति * ।

अन्योन्याभावस्य न तादात्म्यादि प्रतियोगि किं
तु पटत्वादिसामान्यमिति तृतीयकल्पमाशङ्क्य नि-
राकरोति

१३९ अन्योन्यस्मिन्निधेभ्यधर्मोभावात्तान्योन्याभावः सम्भवी ।

न च वाच्यम्—“घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं ना-
स्तीत्येतावन्मात्रपर्यवसितैवान्योन्याभावस्य व्यवस्था म-
न्तव्या—” इति । यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च न कश्चि-
त्तादृशो धर्मोऽभ्युपगम्यते योऽन्योन्यस्मिन्निपेक्षुं योग्य इति
तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे पटत्वम् पटे च घटत्वं निपे-
क्ष्यमाणं घटत्वपटत्वशून्यं द्वयमप्यावेदयतीति वैधर्म्यस्य

स्वरूपभेदस्य चासम्भवेन किं प्रतियोगिनं किं वाऽऽल-
म्बनं त्रिधाय घटपटान्योन्याभावोपि प्रमाणपथमवतरेदिति ।

न चेति । घटत्वादौ घटत्वादिरिष्यते न वा । इ-
ष्यते चेदात्माश्रयादि । न चेत्तत्राह *यत इति* । घटत्व-
पटत्वयोः प्रतियोग्यभावेनान्योन्याभावेनैक्यापत्ति-
रित्यर्थः । तयोरैक्यापत्तावपि घटपटयोर्व्यावर्त्ययोर्भा-
वान्नाद्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह *घट इति* । घटे पटत्वं
नास्तीति निषेधे निषिध्यमानपटत्वानतिरेकाद्घटत्वम-
पि निषिध्येत । एवं चेद् घटपटद्वयमपि घटत्वेपटत्वशून्य-
मापादयतीत्यर्थः । घटपटद्वयस्य धर्मद्वयशून्यत्वे ऽपि ध-
र्मिणोरन्योन्याभावो ऽस्त्येवेत्यत आह *इतीति* ।
वैधर्म्यमात्रेण भेदव्यवहारप्रत्ययोपपत्तौ तदतिरिक्तभे-
दाभ्युपगमो गौरवादनुपपन्नः । तद्वैधर्म्यभेदमवगाहमानं
प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमिति तृतीयं विकल्पमतिदेशो-
, न दूषयति

१४० वैधर्म्यस्याप्यसम्भवः ।

अत एव न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत्प्रत्यक्षमद्वैतश्रु-
तिबाधकमुपपद्यते । वैधर्म्ये पि घटत्वपटत्वादौ वैधर्म्यम-
न्यदस्तीत्यभ्युपगमे वैधर्म्ये वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयोरैक-
मननुभवश्च कथं प्रत्युत्तरणीयः । वैधर्म्ये च वैधर्म्यास्वीकारे
वैधर्म्ययोरैक्यापत्त्या कथमात्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्य-
वसानं स्यात् ।

१ आत्मनोराश्रययो घटपटयोः भेदत्वेन ।

अत इति । वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तरमस्ति न वा । अस्ति चेत्तत्राह * वैधर्म्य इति * । दूरं गत्वा ऽपि किं चिद्वैधर्म्यं वैधर्म्यान्तरापेक्षामिष्यते, सर्वमेव वा तत्सापेक्षम् । आद्ये यत्रैव वैधर्म्याभावस्तस्याभेदद्वारा सर्वाभेदः । द्वितीये वैधर्म्यमाला पतेदित्यभिसन्धायाह * वैधर्म्येति * । वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयोरेकं कथं प्रत्युत्तरणीयमिति सम्बन्धः । बीजाङ्कुरवदनाद्यनन्तत्वाद्वैधर्म्यपरंपरानूलाक्षयाददोष इति चेन्मैवम्, अन्धपरंपरात्वादित्याह * अननुभव इति * । गदितावस्थापवादाय वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तरं नेति द्वितीयकल्पमाशङ्क्य निराचष्टे * वैधर्म्येति * । घटत्वं पटत्वादभिन्नं ततो वैधर्म्यहीनत्वात्तत्स्वरूपवदिति घटत्वपटत्ववैधर्म्ययोरेकत्वापत्त्या तयोर्घटत्वपटत्वयोरात्माश्रयभेदत्वेनात्मनोराश्रयौ घटपटौ तयोर्भेदत्वेन कथं पर्यवसानम् । न कथं चित् । एकधर्म्याश्रयत्वेन तयोरप्यैक्यापत्तेरित्यर्थः ।

एवं तावद्भेदप्रमाणपर्यालोचनया प्रत्यक्षविरोधो नाद्वैतश्रुतेरित्युक्तं अधुना भेदधर्मिस्वरूपपर्यालोचनया ऽपि तं पराकर्तुमुपक्रमते

१४१ वैधर्म्ये कथम्भेदः ।

किञ्च ये ते वैधर्म्ये भेदौ ते किं घटादितो भिन्ने धर्मिणि निविशेते किमभिन्ने ? परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रकारस्यासम्भवात् ।

* किं चेति * । घटादितो भिन्न इति घटाद् भिन्ने पटे

धर्मिणि पटाच्च प्रतियोगिनो भिन्ने घटे धर्मिणीत्यर्थः ।
 भिन्ने भेदान्तरस्वीकारस्य वैयर्थ्यादभिन्ने भेदस्थिति-
 रिति पक्षान्तरमाह * किमिति * । भेदाभेदोदासीने ध-
 र्मिमात्रे भेदस्थितिरिति वा, भिन्नाभिन्ने वा धर्मिणि
 भेदस्थितिः किं न स्यादित्यतः * आह परस्परेति * । भे-
 दाभेदयोः परस्परविरुद्धत्वेनान्यतरनिषेधे अन्यतरवि-
 धानस्यावश्यकत्वेन प्रकारान्तरस्यासम्भवात्-परस्पर-
 विरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायादित्यर्थः ।
 नन्वभेदोऽपि किमभिन्ने विशति किं वा भिन्ने इत्या-
 दिविकल्पदोषस्य यः समाधिः स प्रकृतेऽपि साधारण
 इति मैवम् । परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरवि-
 धायित्वानङ्गीकारादस्माभिरुदासीने धर्मिमात्रे त-
 त्स्थितिरिति प्रत्युत्तरायितुं शक्यत्वादिति ।

प्रागाभिन्ने धर्मिणि भेदसंसर्गस्य गीर्वाणैरपि दुर्भण-
 त्वाद्भिन्ने भेदो निविशत इति प्रथममनुवदति

१४२ घटादिभिन्ने न तद्वेदनिषेधसम्भवः ।

आद्ये—येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्याश्रययोर्मन्तव्यं तत्रा-
 पि पर्यनुयोग इत्यनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । “सन्त्वं-
 नन्ता एव भेदा” इति चेन्न । क्रमेण तेषामाश्रयसम्बन्धे
 साविधिसत्त्वे वस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव । अथ जायमाने
 वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरम्भन्ते, तदा किम्भेदविशेषि-
 ते किम्भेदव्यवस्थितिरिति विनिगमकविशेषाभावादन्यो

न्यकलहन्तेषां कः समाधातुमीष्टे । चरमचरमस्वीकार्येण
च भेदेन प्रथमप्रथमस्वीकृतभेदोपयोगसिद्धेरग्रे धावन् प-
श्चाल्लुप्यमानो विस्मरणशीलश्रुतवत्स भेदप्रवाहः किं-
मालम्बेत ।

आद्यइति । येन भेदेन वैधर्म्याश्रयघटपटयोर्भिन्न-
त्वं सोऽपि भेदत्वाद् द्वितीयभेदवद्भिन्ने निविशेत । तथा
च स्वेन भिन्ने स्वस्थितिरुत द्वितीयभेदवद्भिन्ने किं
वा भेदान्तरेणैव भिन्ने । प्रथमद्वितीयावात्माश्रयान्यो-
न्याश्रयाभ्यामनुपपन्नाविति स्पष्टत्वादुपेक्ष्य तृतीय-
विकल्पेऽनवस्थाऽभ्यधायीत्यर्थः । भेदानामानन्त्येन भे-
दान्तरभिन्ने भेदस्थितिरिति स्वीकारे नानवस्था दोषा-
य, मूलक्षयाभावादिति शङ्कते *संत्विति* । एकस्यापि
भेदस्याप्रमाणागोचरतयाऽन्धपरंपरात्वेन मूलक्षयस्य
स्पष्टत्वाद्बहिरेव द्रष्टुं शक्य इति मत्वा तेषां क्र-
मेण भेदसम्बन्धः, आहोस्विद्युगपदिति विकल्प्य प्र-
थममपाकरोति *नेति* । अवधिः कालमर्यादा, तेन सह
वर्तते इति सावधि, तथाभूतं सत्त्वं यस्य तस्मिन् सा-
वधिसत्त्वे कार्यवस्तुनि तेषां भेदानामन्वयस्य सम्ब-
न्धस्यासङ्गतिरेवासङ्गत्ययोग्यतयैव कार्यपदार्थस्यो-
त्पत्तेः प्राग् भेदसम्बन्धहीनतया तदुत्तरकालमपि न
भेदसम्बन्धः पूर्वभेदसम्बन्धापेक्षत्वादुत्तरोत्तरभेदस्य

—१ यद्यपि 'युगपद्वृत्यभ्युपगमे 'चरमचरमस्वीकार्येण' इत्यनुपप-
न्नम्, तथापि 'भिन्ने वर्तते' इत्याश्रयणे प्रथमविशिष्टे द्वितीयवृत्तिर्वा-
च्या, तत्र यौगपद्येऽपि प्रथमचरमभाषसम्भव एवेति भावः ।

तथा नाशादूर्द्धमुत्पत्तेः प्राग् धर्मिण एवासत्त्वात् भे-
दसंयोगायोगादनन्तभेदानामल्पीयः कालक्रमेण स-
म्वन्धो न घटत इत्यर्थः । यथा कार्यं ब्रव्यं जायमानमा-
काशादीनि सर्वगतद्रव्याणि युगयत्परिगृहते तथाऽन-
न्तभेदा युगपदेव जायमानं सम्वध्नन्तीति द्वितीयं श-
ङ्कते * अथेति * । अनन्तभेदस्वीकारोऽपि किमुत्तरोत्त-
रभेदनिर्वाहार्थम्, उत तद्व्यवहारप्रत्ययसिद्ध्यर्थम् । न ता-
वद् द्वितीयः, एकेनापि तदुपपत्तेः । नापि प्रथमः, एकका-
लीनतया परस्परनिर्वाह्यनिर्वाहकभावायोगादिति म-
न्वानः परिहरति * तदेति * । सावधिसत्त्वे निविशमाना-
नां भेदानामनेकत्वाद्यावद्यस्तु तेमापामवस्थानादेकेना-
प्रविष्टभागे परस्य निवेशाभावादनेन च भेदेनावच्छिन्ने-
ऽस्य भेदस्य निवेश इत्यत्र नियामकाभावान्निवेशं प्रति
तेषां परस्परं कलहादन्योन्यविरोधान्नैकस्यापि स्थितिरि-
त्यर्थः । अनन्तभेदानां युगपन्निवेशानुपपत्त्या क्रमेण तेषां
सम्वन्धो ऽस्त्विति प्रसङ्गात्क्रमपक्षं स्मृत्वा दूषणान्तर-
माह * चरमेति * । प्रथमभेदास्वीकारप्रयोजनस्य भेद-
व्यवहारादेर्द्वितीयभेदादेव सिद्धेः प्रथमभेदो व्यर्थः स्या-
देव, द्वितीयभेदादिप्रयोजनस्य तृतीयभेदादिनैव सि-
द्धेः सोऽपि व्यर्थः स्यादित्यर्थः ।

भिन्नाभिन्ने भिन्नत्वस्थितिः, सति सत्तास्थितिः, सं-
सृष्टे संसर्गस्थितिरित्यादावपि तुल्योऽयं दोष इत्याह

१४३ घटादिभिन्नधर्मिणस्तद्भेदाश्रयत्वे त्रिदोषता ।

एवमेवंविधे विषयेऽन्यत्रापि

प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत् ।

अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या त्रिदोषता । १९ ।

एवमिति । उक्तं दूषणत्रयं सर्वानवस्थासाधारणत्वात्सर्वत्रानुसन्धेयमिति प्रकटयन् श्लोकेनोपयमिति * प्रागिति * । प्राचां लोपः प्राग्लोपः, अविनिगम्यत्वं च प्रमाणापगमश्च प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमाः, तैरनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या त्रिदोषता भवेदित्यन्वयः । त्रयाणां दोषाणां समाहारस्त्रिदोषता । यद्वा त्रयो दोषा यस्य स त्रिदोषस्तद्भावस्तत्ता । यथा खलु लोके ऽनवस्थितिमास्थातुरनवस्थिताशनस्य त्रिदोषता वातपित्तश्लोष्मणां सन्निपातश्चिकित्सानर्हो भवति, प्राग्लोपं धातुत्रयस्वास्थ्यविलोपे तदशननिमित्तमेतदभूदिति निश्चयाभावादन्यव्यतिरेकरूपप्रमाणाभावैस्तद्वदित्यर्थः । ननु प्राग्लोपादय एव दोषास्तैस्त्रिदोषता स्यादिति किमिदमुच्यते । नैष दोषः । एकैकस्य दोषत्रयमेलने त्रिदोषत्वं प्रति कारणत्वोपपत्तेरिति ।

भेदस्य धर्मत्वे भिन्ने धर्मिणि निवेश उताभिन्न इत्यादिविकल्पदोषपरम्परा स्यात्, अस्माभिस्तु स्वरूपभेदाङ्गीकारान्नैको ऽपि दोष इति शङ्कते

१४४ न च स्वरूपमेव भेदः ।

यदि च कचिद्वत्त्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्त्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं तथैष्टव्यं तयोर्निःस्वरूप-

तापत्तिः । अथ—“न स्वरूपमात्रं मिथो व्यावर्त्तते किन्नाम
स्वरूपविशेष” इत्युच्यते, तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्या-
वृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्येकत्वापत्तिः ।

यदीति । यद्वाऽनवधिकप्रवाहश्चेदङ्गीक्रियेत तदो-
क्तदोदः स्यात् क्वचित्प्रवाहविच्छिन्नङ्गीकारेऽपि तयो-
रैक्यापत्त्या मूलैक्यापत्तिर्न प्रसज्यते, धर्मभेदानङ्गीकारे
ऽपि स्वरूपभेदाङ्गीकारादिति शङ्कते * यदीति * । किं
स्वरूपमात्रं व्यावर्त्यमानं भेदः, किं वा स्वरूपविशेष इ-
ति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * तदेति * । यथा स्तम्भकु-
ल्याभ्यां घटत्वे व्यावर्त्यमाने तयोर्निर्घटत्वम् एवं धर्मि-
प्रतियोगिभ्यां स्वरूपमात्रव्यावृत्त्या तयोर्निःस्वरू-
पत्वापत्तिः । विमतं निःस्वरूपं स्वरूपमात्रव्यावृत्तिप्र-
तियोगित्वात् सरशृंगवदिति प्रयोगादित्यर्थः । स्वरू-
पविशेषो व्यावर्त्यमानो भेद इति द्वितीयमाशङ्कते
* अथेति * । तथा ऽप्यग्नौ पर्यवसानं तदवस्थमिति
परिहरति * तर्हीति * । तदेतद्देशकालविशिष्टस्वरूपवि-
शेषे व्यावर्त्तमाने ऽपि प्रतीतिभेदागोचरस्य देवदत्तस्य
स्वरूपमात्रानुवृत्त्यैक्यवत्स्वरूपमात्रेणानुवृत्तेर्न तयो-
र्मिन्नत्वेनाभिमतयोरैक्यं स्यादित्यर्थः ।

स्वरूपमात्रानुवृत्त्यैक्यं चेत्स्वरूपविशेषव्यावृत्त्या
विदारणं किं न स्यादित्यत आह

१५५ स्वरूपमात्रान्यो विशेषार्थः ।

अथ वा वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः ।

अथ—“ न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया, विशेषरूपासु व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दो नानार्थः सन्निवि-
शते”—इत्यभिधत्से तर्हि गतमनेनैव न्यायेन गोत्वादि-
सिद्धिप्रत्याशया । न च प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदसमग्रहो-
पपत्तिः ।

अथ वेति । स्वरूपमेव विशेषः स्वरूपविशेषश्चे-
द्विशेषलयः स्वरूपस्य विशेष इयुक्ते ऽपि स्वरूपाकारे-
ण सम्बध्यमानः शून्यवन्निःस्वरूपो न सम्बध्यते लब्ध-
स्वरूपस्य स्वरूपसम्बन्धे परस्पराश्रयात् । स्वरूपमात्राद-
न्यो विशेषार्थो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । विशेषस्य स्व-
रूपमात्रान्तर्भावे विशेषलयः स्यात् । स्वरूपमात्रस्य वि-
शेषमात्रत्वाङ्गीकाराभोक्तदोष इति शङ्कते *अथेति* ।
एकस्य स्वरूपशब्दस्यानन्तविशेषेषु साधारणं रूप-
मक्रोडीकृत्य प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वरूपमात्रं सकलविशेष-
साधारणमेष्टव्यमित्यत आह * विशेषेति * । अतिप्र-
सङ्गेनैतदपाकरोति * तर्हीति * । गोत्वजातिमन्तरेण
गोशब्दस्य तद्व्यक्तिष्वनेकार्थतया निवेशनेन गोत्वजा-
तिरपहनूपेतेत्यर्थः । स्वरूपशब्दो गृहीतसङ्गतिको ऽर्थ-
बोधयत्युतागृहीतसङ्गतिः । नागृहीतसंगतिकस्य बो-
धकत्वं पदधर्मे व्यतिक्रमात् । नापि प्रथम इत्याह * न
चेति * । अस्यार्थस्येयं संज्ञेति संबन्धकरणं समयः
साङ्केतिकत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्य प्रतिव्यक्ति ग्रहणं न
घटते, व्यक्तीनामानन्त्येन पुरुषायुषेणापि ग्रहणायोगा-
त् । विधीतकत्वादीनां परिमितत्वादन्यतमस्मिन् गृ-

हीतसङ्गतिकस्याक्षशब्दस्यानेकार्थबोधकत्वोपपत्तेर्वैधर्म्यमित्यर्थः ।

कचिदनवस्थापरिहाराय स्वरूपभेदाङ्गीकारे दूषणाभावेन च सर्वत्रापि स्वरूपभेद इति पक्षे दूषणमाह
१४६ स्वरूपस्य भेदत्वे दोषः ।

यदि च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति कचिन्न सन्देहः स्यादिति ।

* यदीति * । विशेषाग्रहस्य संदेहबीजत्वात्स्वरूपभेद इति पक्षे स्वरूपे दृष्टे विशेषो दृष्ट इति संदेहो न स्यादित्यर्थः ।

एवं प्रतियोगिनो भिन्ने धर्मिणि भेदो निविशत इत्याद्यः पक्षः प्रत्यक्षेपि, संप्रति द्वितीयमनूय दूषयति
१४७ अभिन्ने भेदनिवेशासम्भवः ।

यदि चाभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रसीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेनानेका स्यादित्येकाभावे नानेकमपि व्यवतिष्ठते ।

* यदीति * । अभिन्नमेव धर्मिणं संसृज्य भेदः प्रतियोगिनो भिनत्ति चेत्, एकामपि घटव्यक्तिं संसृज्य भिन्यादित्यर्थः । भेदवादिनामेकाभावो न दोष इत्यत आह * इतीति * । एकमेकं समुचित्त्यानेकं भवति, एकाभावे तत्समाहाररूपमनेकमपि न स्यादिति शून्यतैव स्यादित्यर्थः ।

तदा भेदाभेदोदामीने धर्मिणि भेदस्थितिरिति पक्षान्तरमतिदेशेन निराकरोति

भेदाभेदोदासीने न भेदनिवेशः । भेदो न पृथक्त्वमेव २११

१४८ भेदाभेदोदासीनेऽपि न भेदनिवेशः ।

एतेन—“न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने भेदो निविशते किन्तूदासीने”—इत्यपि निरस्तम् ।

एतेनेति । एकाभावप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । न चात्र पौनरुक्त्यं शङ्कनीयम् । पूर्वं परस्परविरोधे प्रकारान्तरासंभवस्योक्तत्वादिदानीमभ्युपगम्यापि दोषाभिधानात् ।

पृथक्कारण्यो गुणो भेद इति तुरीयकक्षायांमुक्त-
न्यायातिदेशं करोति

१४९ भेदो न पृथक्त्वमेव ।

अत एव च भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्याना-
त्मको धर्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यपि परास्तम् ।
सोपि हि स्वाश्रयं भिन्ने निविशेताभिन्ने वेत्यादि यथो-
क्तदोषलङ्घनाऽज्ज्वाल एव स्यात् ।

अत एवेति । सत्यामभ्यधिकाशंकायां न्यायसा-
म्ये च सत्यतिदेशः प्रवर्तते इति न्यायसाम्यं दर्शयति
सोपीति । अजंघालो मन्दगामी, जंघालोऽतिजय-
स्तुल्यावित्यभिधानदर्शनात् ।

किं च भेदो भेदिनः सकाशाद्भिन्न एव निवि-
शत उताभिन्नः । यद्यभिन्नस्तदा तद्धर्मत्वमेव । ततो
भेदहीनत्वात् तत्स्वरूपवन्न स्यात् । अतो भिन्न एव
निविशत इति वक्तव्यमित्याह

१५० भेदस्यभेदिनो भेदाभेदासम्भवः ।

स्वाश्रयेण च सह स्वस्मिन्नभेदभयाद्यदि स एव

भेदो निविशते तदाऽऽत्माश्रयः । अन्यश्चेत्तस्मिन्नेवं
तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था । कचिदपि गत्वा भेदभे-
दाश्रययोर्भेदास्वाकारे च तदैक्यद्वारिका मूलपर्यन्तमे-
कता धावेत् ।

* स्वेति * । यदि स्वस्माद्भिन्ने भेदिनि भेदो
निविशते तदा किं स्वेनैव भिन्ने भेदान्तरेण वा ।
नाद्यः, आत्माश्रयादित्याह * यदीति * । भेदान्तरेण
भिन्ने भेदः प्रविशतीति द्वितीयमनवस्थया दृषयति
* अन्य इति * । त्रिचतुरकक्षातः परस्ताद्भेदानङ्गीका-
रान्नानवस्थेत्याशङ्क्याह * कचिदिति * । भेदभेदिनोः
कचिद्भेदानभ्युपगमे तयोर्भेदहीनत्वेनाभेदो भवेत् ।
अतश्च तदभेदद्वारा मूलपर्यन्तम्-आद्यभेदभेदिपर्यन्त-
म्-अभिन्नत्वमागच्छेदित्यर्थः ।

अनिरूपितगोचरतया भेदग्राहिप्रत्यक्षस्याभास-
त्वादद्वैतश्रुतेर्न प्रत्यक्षविरोध इत्युपपादितमर्थं ह्यो-
क्तेन संगृह्णाति

१५१ प्रत्यक्षानुमानार्थापत्त्यादिभिरद्वैतश्रुतेरवाप्यता ।

तदद्वैतश्रुतेस्तावद् बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः ।

नानुमानादि तं कर्तुं तत्रापि क्षमते मते ॥ २० ॥

अद्वैतागमनासीरे साधु सा ध्रुन्वती परान् ।

सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा ॥ २१ ॥

* तदिति * । अद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षतो बाधः क्षतः ध्रुण-

स्तावन्निश्चितमित्यर्थः । सकलप्रमाणज्येष्ठप्रत्यक्षसंप्रैता-
दृशी गतिर्यदा तदा तदुपजीविनो ऽनुमानादेर्वराकस्य
कैव कथेति दर्शयति * नेति * । द्वैतसत्यवादिनस्तथापि
मते ऽनुमानादि श्रुतिबाधं कर्तुं न क्षमते तत्परश्रुत्यपे-
क्षया दुर्बलत्वात्तस्य । अन्यथा सुरा पेयेत्यादेरपि सद्भे-
त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । क्षतः क्षत इति मते मते इति पदा-
वृत्तिरूपं पादांत्ययमकत्वं कविना दर्शितं सार्वज्ञ्यप्रक-
टनाय—'अव्यपेतव्यपेतात्मा याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः यमकं
तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम्' इति तल्लक्षणत्वात् ।

अद्वैतागमप्रमाणस्यैक्याद्भेदप्रमाणानां बहुत्वाद्-
हनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्तत्परा ऽपि श्रुतिर्बाध्यत इ-
त्याशङ्क्यार्थापत्तिरपि श्रुत्यनुग्राहकतया ऽद्वैतं साधय-
तीत्याह * अद्वैतेति * । अद्वैतागमस्य विजिगीषुस्थानीय-
स्याग्रे सेनायाः, सङ्गरे वा, नासीरशब्दस्योभयवाचक-
त्वाद्बुभयोरप्यन्वितत्वात् । अर्थापत्तिरेव पत्तिः पदातिर-
र्थापत्तिपत्तिस्तस्याः परम्परा सा परान् परिपन्थिनो द्वैत-
प्रमाणनीति यावत्, साधु सम्यक् धुन्वती कम्पयन्ती
सेवामेवार्जयति, न तु परिपन्थिनीत्यर्थः । रूपकाल-
ङ्कारो ऽयम् । यथा लोके कस्य चिद्विजिगीषोर्विष-
यापहारे पदातिपरम्परा परान् सम्यक् धुन्वती सेवा-
मेवार्जयतीति प्रमाणान्तरावरूढविषये स्वतः प्रामा-
ण्यबललब्धतत्तदैक्यानुपपत्तयोऽर्थापत्तयः ।

१ यद्यपि विरुद्धेति पुस्तकद्वयस्यः पाठः तथापि अर्थानुरोधेनाह
'य' इत्येव पाठः स्थापितः ।

२ प्रमाणान्तराणि धुन्वन्त्योऽद्वैतश्रुतेः सेवामर्जयतीति शेषः ।

१० स्वकारणीभूतभेदबुद्धिभिरपि नाद्वैतश्रुतीनाम्यायः ।

ननु प्रतिष्ठितप्रामाण्यप्राचीननिरवकाशप्रत्यक्षादिप्रमाणैरुपजीव्यैर्विरोधादद्वैतश्रुतेर्बाध्यत्वमिति चोदयति

१५२ स्वकारणीभूतभेदबुद्धिभिरद्वैतश्रुतेर्बाधाशङ्का ।

नन्वाद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थान्दिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाध्यन्ताम्, उपजीवकस्योपजीव्याद् दुर्बलत्वात् ।

* नन्विति * । उपजीवकस्य सापेक्षतया दुर्बलत्वादुपजीव्यस्य निरपेक्षतया प्रायल्यात्प्रबलेन दुर्बलस्य बाधादिति हेतुमाह * उपजीवकस्येति * ।

उपजीव्यभेदस्य मिथ्यात्वान्न तद्व्याध इत्याह

१५३ तन्निरासः ।

मैवम् । न वयं भेदस्य सर्वथैवासत्त्वमभ्युपगच्छामः; किं नाम न पारमार्थिकंसत्त्वम् । अविद्याविद्यमानत्वन्तु तदीयमिष्यत एव । तदेव च कार्यकारणभावोपयोगि ।

* मैवमिति * । द्वौ चन्द्रमसाविति भ्रान्तिसिद्धभेदमुपजीव्य प्रवृत्तस्यैकश्चन्द्र इति वाक्यस्य नोपजीव्यविरोधः, प्रातीतिकभेदस्यानपह्वाद्यथा तथा भेदमात्रमुपजीव्य तद्व्यास्तवखण्डने न कश्चिद्विरोध इत्याशयः । तर्हि भेदसत्तास्वीकारादद्वैतहानिरित्याशङ्क्य सर्वथा बाधाभावोपलक्षिततदीयसत्तानङ्गीकारान्मैवमित्याह * किं नामेति * । अविद्यया विद्यमानं सत्त्वं तदीयं भेदसम्बन्धीच्छाम एवेत्यर्थः । सत एवार्थक्रिया-

कारित्वादपरमार्थभेदस्य न श्रौतज्ञानोत्पादकत्वेनोप-
जीव्यत्वमित्यत आह * तदिति * । अन्तर्भावितसत्त्वं
चेदित्यारभ्य सतः कारणत्वनिषेधादविद्यमानत्वमेव
हेतुभावोपयोगीत्यर्थः ।

ब्रह्मण्येवकारव्यावर्त्यमस्ति चेदद्वैतहानिः । न
चेदेकमित्युक्ता एवेति विशेषणं व्यर्थम्-सम्भवे व्यभि-
चारे च विशेषणमर्थवादिति न्यायात् । अद्वितीयमिति
च द्वितीयेन निषेध्येन विना नोपपद्यते । न नानेत्येतदपि
नानाभूतेन विना ऽनुपपन्नम्, किञ्चनेत्येतच्च बहुना
विना । अतः श्रौतविशेषणोपजीव्येन द्वैतेन व्याघातो
ऽद्वैतस्येत्यत आह

१५४ अद्वैतश्रुतिषु व्याघाताभावाः ।

एतेन—“एकमेवेत्येवकारव्यवच्छेदेनाद्वितीयमिति द्वि-
तीयेन, नेह नानेति नानात्वेन, किञ्चनेत्यनेन बहुना, वि-
ना नोपपद्यमानेन व्याघातः”—इत्यपि प्रत्यादिष्टम् ।
श्रुतिभिश्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते, न
च पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा, मा
भूच्छुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिमतिबाधः । यत्र त्वमि-
रनुष्ण इति बुद्धेरुष्णज्ञानोपजीवनादुष्णबोधेनानुष्णबु-
द्धिबाधः तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद् बाधो युक्तः ।

* एतेनेति * । व्यवच्छेद्यप्रतीतिरिष्यते न पुनः
सत्त्वमित्यर्थः । पूर्वमुपजीव्यभेदस्याविद्यासिद्धत्वात्
तेनादेतश्रुतीनां बाध इत्युदितम्, इदानीं परमार्थवि-

पयत्वेनाद्वैतश्रुतीनां वस्तुबलसद्भावात् बाध इत्याह
 श्रुतिभिरिति । उक्तमेवार्थं विशदयति *न चेति* ।
 कुत इत्यत आह *माभूदिति* । अपरमार्थमत्या पर-
 मार्थमतिबाधे रजतधिया शुक्तिधियो बाधः स्यात्, स
 मा भूदित्यर्थः । अद्वैतवाक्यमप्रमाणमुपजीव्यप्रमाण-
 विरुद्धार्थप्रत्यायकत्वात् अग्निरनुष्ण इत्यनुमानवत्-
 अन्यथा तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गे बाधक इत्यत आह
 यत्रेति । द्वयोरप्युष्णतयोर्मिथ्यात्वात्प्रतिपोगि-
 भूतोष्णज्ञानोपजीवकत्वादनुष्णयुद्धेरुपजीवकत्वं दौ-
 र्यत्यप्रयोजकमस्तु, सत्यार्थस्य पुनर्नदं रजतमिति ज्ञा-
 नस्य प्रसक्तप्रतिषेधतया प्रसङ्गपूर्वकप्रत्ययोपजीवक-
 त्वेऽपि न तेन बाधो लोके दृष्टः, अत उपजीव्येन बाध
 उत्सर्ग इति समानार्थगोचरत्वाभावेनापोद्यत इत्यर्थः ।

अनुष्णत्वानुमानं परमार्थविषयमुपजीवकत्वाद्वै-
 तवाक्यवत् इति प्रागुक्तन्यायाननुगतिं चोदयति

११५ पारमार्थिकस्यैव बाधाभावः ।

ननु तत्रापि तद्वैतानुष्णतापि पारमार्थिक्येव साध्यतामबा-
 धनाय मैवम् । अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः
 शीताद्यव्यावृत्तस्वरूपायाः प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वं
 एव विश्रामात्, तदीयैवंविधरूपतानङ्गीकारे चाद्वैतस्यैव
 नामान्तरकरणापत्तेः, ततस्तस्यां ज्ञेयज्ञानादिभेदावस्था-
 भ्युपेयतया जगद्बाधयुक्तिकवलाप्रवशासम्भवात् । अद्वै-
 ते च द्वैताश्रयस्य बाधस्य वास्तवस्यानवकाशादपारमा-

र्थिकत्वसम्भावनापि दूरत एवापसरतीति ।

* नन्विति * । अनुष्णत्वं यज्जलादौ दृष्टं तत्स-
जातीयं साध्यमन्यद्वेति विकल्प्य आद्यं दूषयति *मै-
वमिति* । अनुष्णत्वं नाम स्पर्शविशेषः । तथा च जला-
दिस्पर्शस्य शीतादिरूपत्वादव्यावृत्तमभिन्नं तत्स्वरूपं
यस्यास्तजातीयायाः साधनेऽविद्याविद्यमानत्वं पर्यव-
स्येत्, तस्य तथात्वादित्यर्थः । ततो विलक्षणमनुष्णत्वं
साध्यमिति द्वितीयं दूषयति *तदीयेति* । तदीया चा-
सावेवंरूपता चेति तथोक्ता । तस्या अनङ्गीकारेऽनुष्ण-
त्वस्य जलादिदृष्टसजातीयतानङ्गीकारे दृश्या सा स्वी-
क्रियते अदृश्या वा । दृश्यत्वे मिथ्यैव । अदृश्यत्वेऽद्वै-
तमेवेति संज्ञाभेदः स्यादित्यर्थः । साध्यवैकल्यं तु
स्पष्टमेव । यदि ब्रह्मणोऽन्यत्वासिद्धये दृश्यत्वमिष्यते
तत्राह * तत इति * । दृग्दृश्यसम्बन्धखण्डनं जगद्वाध-
युक्तिस्तत्कवले ग्रासेऽप्रवेशासम्भवादविद्याविद्यमा-
नत्वमेव पर्यवस्येदित्यर्थः । अद्वैते वाक्यप्रामाण्यस्वी-
कारादपरमार्थत्वप्रसङ्गः समान इत्यत आह * अद्वैते
चेति * । वस्तुतो मानमेव भावानभ्युपगमात्स्वैयंप्रभ-
त्वाच्च न मिथ्यात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

पूर्वमुपजीव्यवाधाभावादद्वैतश्रुतेर्विपर्यासलक्षण-
मप्रामाण्यं परिहृतम्, इदानीमनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यं
चोदयति

१५६ अद्वैतश्रुतीनाम्प्रमाजनकत्वाभावशङ्का ।

“ननु किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समहितम्भवति—

यत्त उरजीव्यबाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्जनयितुं न शक्नो-
तीति ब्रूम ” ।

नन्विति । अद्वैतज्ञानजनिकाले प्रमात्रादिद्वैत-
मास्ति न वा । न चेदाश्रयाभावादनुत्पत्तिः । अस्ति चेदु-
पजीव्यप्रमाणविरोधादयोग्यार्थससर्गगोचरतयांगुल्य-
घादिवाक्यवत्प्रमां नोत्पादयेत् श्रुतिरित्यर्थः । अद्वैतप-
रमार्थतोपगमे ऽपि श्रुतेरप्रामाण्यस्य तादवस्थादिति
हेतुमाह * यत्त इति * ।

अद्वैतबुद्धेः परमार्थभेदधिया विरोध उच्यते भे-
दमात्रधिया चेति विकल्प्याद्यमङ्गीकारेण परिहरति

१५७ पारमार्थिकमपारमार्थिकेन न बाध्यते ।

मैवम् । अद्वैत हि पारमार्थिकम्, इदं पारमार्थिकेन भेदेन
विरुध्येत, न त्वत्रिद्यात्रिद्यमानेन । तस्मादविद्याव्यवस्थितं
भेदं तद्बोधश्चोपजीवन्त्या न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजी-
व्यबाधः । यदि श्रुतिजेन्या भवत्यप्यद्वैतबुद्धिरविद्या-
विद्यमाना तथाऽपि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतम् ।
त्रिषयिरोधेन च तस्या बाध्यता । स च नास्तीति ।

मैवमिति । विषयद्वारा धियोरेव विरोध उच्यते ।
नापि द्वितीयः । कल्पितभेदधियो ऽसमबलत्वेन तत्प्र-
तिपक्षत्वायोगादित्याह *न त्विति* । प्रमात्रादिभेद-
स्य कल्पितत्वे घूमाभासवत्परमार्थप्रमापकता न
स्यादतः परमार्थभेदस्यैवोपजीव्यतया तद्विरोधो दु-

उपरिहर इत्यत आह * तस्मादिति * । पारमार्थिकत्वस्य केवलव्यतिरेकभावाद्भेदमात्रमुपजीव्यम्, न पारमार्थिकभेदः । कल्पिताद्य प्रतिथिवादेः परमार्थविवादि-प्रमितिर्दृष्टेत्यर्थः । अद्वैतबुद्धेरविद्याकार्यत्वाद्वज्रतादि-प्रत्ययद्यद्भेदधिषा बाधः किं न स्यादित्यत आह * य-दीति * । स्वरूपबाध उच्यते विषयबाधो वा । आद्योऽङ्गीक्रियत एव । द्वितीयस्त्वनुपपन्नः 'तत्सत्यम्' इति श्रु-तिविरोधादित्याह * तथाऽपीति * । ज्ञानं प्रमाणं विष-यस्याबाधादिति व्यधिकरणसिद्धो हेतुरित्यत आह * विषयेति * । अबाध्यविषयत्वेनैव ज्ञानप्रामाण्यं न स्व-रूपसत्यतया, व्यभिचारादित्यर्थः । अद्वैतं बाध्यमन्तः-करणपरिणामगोचरत्वाद् घटवदित्याशङ्क्याह * स चे-ति * । जडत्वमुपाधिः, सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतिबाधितं चेत्यर्थः ।

उक्तमर्थं श्लोकेन संक्षिप्य दर्शयति
१५८ अद्वैते भयाभावः ।

तस्मात्

पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।

बाधनादुपजीव्येन विभेति न मनागपि । २३।

श्रुतिरप्याह । द्वितीयाद्वै मयं भवतीति । (बृह० १।४।२).

* तस्मादिति * । यस्माद्भेदप्रतीतिरुपजीव्यते पर-मार्थाद्वैतगोचरया श्रुत्या तस्माच्छ्रुतिः पारमार्थिकमद्वै-तं शरणं प्रविश्योपजीव्येन बाधनान्न मनागपि ईषद-पि विभेतीत्यन्वयः । बाध्यबाधकभावस्य द्विष्टत्वाद-

द्वैते तदभावात्त वाध इत्यत्र श्रुतिं प्रमाणीकरोति
* श्रुतिरिति * ।

एकं ब्रह्मास्त्रमित्यादौ ब्रह्मणः सत्यत्वं प्रतिज्ञाया-
द्वैतसत्यत्वं प्रतिपादयतः पूर्वापरविरोध इति चेन्नै-
वम्, तयोरेकत्वादित्याह

१५९ विज्ञानाद्वैतात्मकमेवाद्वैतम् ।

तच्चाद्वैतम्—‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’ इति—श्रुत्यर्थेन सहैक्य-
मापन्नं ब्रह्मैव स्यात्, ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ इति श्रुत्या
च ज्ञानात्मकतया व्यवतिष्ठते । तेन यदिदमद्वैतज्ञानं
श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते ।

* तच्चेति * । यो ऽयं स्थाणुः पुमानेष इति
यथा बाधार्थां सामानाधिकरण्यमुपेत्य सर्वस्य ब्र-
ह्ममात्रता ‘ब्रह्मैवेदं सर्वमिति’ श्रुत्या प्रतिपाद्यते
तेनाद्वैतमपि ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः । अद्वैतावाप्तिर्न
पुरुषार्थः ज्ञानानन्दयोरभावात्, मुक्तौ च ज्ञानसुखा-
देरुच्छेदादित्यत आह * विज्ञानमिति * । विज्ञाना-
त्मकतयेत्यानन्दात्मकताया अप्युपलक्षणम् । यद्वा ऽपु-
रुषार्थत्वपरिहाराय स्वीकृताभ्यां ज्ञानानन्दाभ्यां स-
द्वितीयतापत्तिरित्याशङ्काह * विज्ञानमिति * । ननु
नाद्वैतस्य विज्ञानात्मकता श्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वाद्ब्र-
ह्मैवेदित्याशङ्काह * तेनेति * । वृत्तिज्ञानानात्मकत्वानुमा-
ने सिद्धसाधनम्, तत्प्रतिषिद्धितस्फुरणानात्मत्वानुमाने
प्रज्ञानघनश्रुतिव्याकोप इत्यर्थः ।

ब्रह्मतज्ज्ञाने नाभिसे चिरुद्धधर्मत्वाद् ब्रह्मकठि-

नवत् । विरुद्धधर्मत्वं च जनिमत्वाजनिमत्वेन । विपक्षे
ब्रह्मवज्ज्ञानस्यापि नित्यत्वप्रसङ्ग इति पराभिप्रायाः
नाभिज्ञश्चोदयति

१६० भद्वैतस्य श्रुतिजन्यता उपारमार्थिकी ।

“ननु कथं तस्य श्रुत्या जन्यत्वमुपपद्यते” । सत्यमेवं
स्यात् यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्यजन्यतापि स्यात् ।
अविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेन तदज-
न्यत्वेन विरुध्यते ।

नन्विति । पारमार्थिकं विरुद्धत्वं हेतुः किं वा प्रा-
तीतिकम् । नाशः असिद्धत्वादित्याह *सत्यमिति* । घृ-
त्युपाध्यविवेकेन तद्भेदजन्यत्वादि स्फुरणे परिकल्प्यते,
न स्वतो जन्यादिरित्यर्थः । यवि प्रातीतिकं विरुद्धत्वं हे-
तुस्तदा ऽपि कल्पितभेदसाधने सिद्धसाध्यता, परमार्थ-
भेदसाधने चाकाशे व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह *अ-
विद्येति* । घटाकाशस्य घटावच्छिन्नतया जन्यस्यापि
परमार्थतो जनिहीनतया महाकाशत्ववदत्रापीत्यर्थः ।
ज्ञानज्ञेयभेदानुमानम् एकमिति श्रुत्या बाध्यत इत्युक्तम् ।

नन्वद्वैतमेकमित्यादिशब्देन भेदाभावादीनामन्य-
तमधर्मस्य प्रतिपादनीयत्वात्तस्य तद्वत्त्वं च साधातद्वैत-
कथमद्वैतं परिमार्थिकं स्यादित्याशङ्क्याह

१३१ एकत्वनिर्वचनाशक्यत्वे ऽप्यद्वैते न हानिः ।

अत एव श्रुत्येदमेकं साध्यते । यत्तु—“तत्र यद्येकता
भेदाभावो, यदि चैकत्वसंख्या, यदि वा ज्ञानात्मकत्वम्,
यदि वा अन्य एवैकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्यायो धर्म-

स्तद्वत्त्वं बोध्यते, तच्चाद्वैतव्याघातकत्वान्न सेदुं शक्नोति”-
तदपि निष्पीडनमसहमानं ज्ञानश्रुतिजन्यत्वेन सहैव नि-
वर्त्तताम् । यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य धर्मितया प्रमितं
तन्मात्रमबाधादधिगतम् परमार्थतो व्यवतिष्ठताम् । न हि
मरुमार्थशुक्ती रजततया प्रतीयते यदा तदा बाधात्तत्र
रजतत्वे व्यावर्त्तमाने शुक्तिव्यक्तिरपि तदपराधान्निवर्त्तते ।

अत एवेति । अत्रेतिशब्दाध्याहारेण यत्तूच्यत
इति सम्बन्धः । श्रुत्या यदिदमेकत्वं साध्यते तत्र य-
थेकत्वं भेदाभावस्तर्हि भेदाभावस्य प्रामाणिकत्वाद-
द्वैतहानिः । यदि चैकत्वं संख्या तदा गुणगुणिभावाद-
द्वैतक्षतिः । यदि वा विश्वस्य संवेद्यस्य संवेदनैक्यं
तर्हि विज्ञानवादवद् ग्राह्यस्य ग्राहकभेदादद्वैतव्याघात
एव । यदि घटादीनां परस्परमभेदो धर्मस्तद्वत्त्वं बो-
ध्यते श्रुत्या तदपि धर्मवत्त्वं सेदुं न शक्नोत्यद्वैतव्या-
घातादेवेत्यर्थः । भेदाभावादिधर्मसिद्धिरुच्यते किं वा
तद्धर्मिणोऽद्वैतस्येति विकल्प्य प्रथममङ्गीकरोति * त-
दपीति * । अद्वैतज्ञानस्य श्रुतिजन्यत्वं न्यायासहिष्णु-
त्वान्निवर्त्तते यथा तथा भेदाभावाद्यपि निष्पीडनं
न्यायाघातमसहमानं निवर्त्ततामित्यर्थः । न्यायश्च-तस्य

१ अत्र 'तदा' इति पाठोपधिफः पुस्तकान्तरे ।

२ अत्र 'तज्ज्ञानं शुचि' इत्यादिपाठः पुस्तकान्तरे न सम्यक् । अत्र
भेदाभावादेर्निवर्तनमेवाङ्गीक्रियते-ज्ञानस्य श्रुतिजन्यताया निवर्तनं य-
था तथैव ॥

३ धर्मिव्यक्तिरिति पाठान्तरम् ।

दृश्यत्वे सम्बन्धासम्भवात् वस्तुतो दृश्यत्वंम्, अदृश्यत्वे
शशशृङ्गवदसत्त्वंम्, दृश्यादृश्यत्वे ब्रह्ममात्रत्वम्-इत्या-
दिरूपो द्रष्टव्यः । अद्वैतधर्मिण एव बाध इति द्वितीयं प्र-
त्याह *यत्त्विति* । उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि ध-
र्मिणमिति न्यायात् धर्मबाधे धर्मिणः कथमबाधितत्व-
मित्यत आह *न हीति* । 'तदपराधात्' आरोपितध-
र्मबाधरूपापराधादित्यर्थः ।

एवं सम्भावितसकलविरोधपरिहारेणाद्वैतबुद्धिमु-
द्दिश्य नात्र कुतर्कमात्रेण प्रत्यवस्थातव्यं, स्वार्थहानि
प्रसंगादिति करुणया शिक्षयति

१६२ अद्वैतबुद्धेः तर्केणाबाध्यता ।

सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कमवतार्य प्राज्ञैरपनेया । यदाह
श्रुतिः—'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति । (कठ० २।९) ।

तस्मात्—

धीधना बाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।

क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ । २४।

सेयमिति । अद्वैतबुद्धेरद्वैतेनासम्बन्धे न तद्वुद्धित्वम्,
सम्बन्धे च तस्य वास्तवत्वे ऽसङ्गत्वहानिः, अवास्तवत्वे
कल्पितसम्बन्धत्वाद्भजतबुद्धिवदमानत्वमद्वैतबुद्धेरित्यादि ।
तर्कमवतार्य न निराकरणीया, क्लृप्तकरणाजन्यत्वस्यै-
वामानत्वप्रयोजकत्वेन कल्पितसम्बन्धस्याप्रयोजकत्वा-
त्, तर्कागोचरत्वाच्चाद्वैतस्येत्यर्थः । अद्वैतबुद्धिस्तर्कगोचरा
बुद्धित्वाद् द्वैतबुद्धिवादित्याशङ्का श्रुतिविरोधमाह *य-
दिति* । एषा मतिरद्वैतबुद्धिस्तर्केण नापनेया ऽनि-

राकार्येत्यर्थः । यद्वा कथिततर्ककलापादेवाद्वैतबुद्धिसि-
द्धेरागमवैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह * सेयमिति * । अत्र
प्रमाणमाह * यदिति * । आपनेया प्रापणीयेति-
यावत् । सकलशास्त्रकृतां प्रवृत्तेर्निःश्रेयसार्थत्वान्ना-
न्यः पंथा इत्यादिशास्त्रादद्वैतमतिव्यतिरेकेण तद-
सिद्धेस्तेर्केण तन्निराकरणाय मतिर्न करणीयेत्यभिधत्ते
* तस्मादिति * । धीरेव धनं येषां ते 'धीधनाः' प-
ण्डिताः । अस्या अद्वैतबुद्धेर्बाधनाय स्वप्रज्ञां तदा प्रय-
च्छथ दत्त यदा पाणिलब्धं हस्तप्राप्तं चिन्तामणिं समुद्रे
क्षेप्तुमिच्छथ, यदैतादृशं दौर्भाग्यं स्यादिति श्लोकार्थः ।
अद्वैतमतेः केवलादृष्टसाधनत्वाद् दृष्टादृष्टसाधनधर्मजि-
ज्ञासां विना न तत्र नियमेन प्रवृत्तिरित्यत आह

११३ अद्वैतबुद्धेर्दृष्टार्थेनापि ।

सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि । यदाह—'स्वल्पमप्यस्य-धर्मस्य
त्रायते महतो भयात्' (म.गी. २।४०) । तस्मात्
ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना ।

महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥ २५ ॥

* सेयमिति * । निरस्तसमस्तदुःखं निरतिशयानन्दं
विदेहकैवल्यफलं यद्यपि शास्त्रदृष्टं तथा ऽपि ब्रह्मा-
स्मीति निश्चिन्वतः संसारभयनिवृत्तिः प्रत्यक्षफलमित्य-
र्थः । अत्र प्रमाणमाह * यदिति * । अस्मैश्वरार्पित-
नित्यनैमिन्निकधर्मस्य स्वल्पं लेशो ऽपि महतो भयात्सं-
सारापर्ययायाद् अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानोत्पा-
दनेन तन्निदानाज्ञाननिवर्तकतया त्रायते पालयतीत्य-

र्थः । सकृच्छ्रवणाद्यनुष्ठानेनाद्वैतमतिर्नादिति यदि त-
दा किं ततो निवर्तितव्यमुत प्रवर्तितव्यमेवेति जिज्ञा-
सायां महारम्भस्याव्यग्रमनसोऽग्राधिकारात्प्रवर्तितव्य-
मेव तेन 'आदृत्तिरसकृदुपदेशा'दिति भगवता ज्ञानमू-
र्तिना कथितत्वादित्याह *तस्मादिति* । यस्माद्दृष्टा-
दृष्टफला ऽद्वैतबुद्धिर्यद्विघ्ना च तस्मादेपाऽद्वैतवासना
संस्कारः पुंसां यदि जायते तर्हीश्वरानुग्रहादेव, वियो-
त्पत्तिपरिपन्थिकलुपनिवृत्त्यर्थमीश्वराराधने यतित-
व्यं मुमुक्षुभिरित्यभिप्रायः । तत्र हेतुः महाभयकृतत्राणा
महतः संसारमयात्कृतं त्राणं यया सा तथोक्ता । वैरा-
ग्यादिसाधनदौर्लभ्याद्विशिष्टाधिकारिदौर्लभ्यं विवक्ष-
न्नाह *द्वित्राणामिति* । 'मनुष्याणां सहस्रेषु क-
श्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां
वेत्ति तत्त्वतः' इति स्मृतेरित्यर्थः ।

तर्ह्युक्तप्रकारेण केनापि विरोधाभावात्प्राकृतदृ-
ष्ट्या द्वैताकारेण प्रकाशमानं विश्वं श्रौतदृष्ट्या ज्ञा-
नात्मकं ब्रह्मैव चेत्तर्हि श्रौतज्ञानेनाद्वैतविरोध इत्या-
शङ्कामपाकुर्वन्महाप्रमेयमुपसंहरति

१६४ श्रौतज्ञानेनाद्वैतविरोधनिवृत्तिपूर्वकमहाप्रमेयोपसंहारः ।

तस्मात्—

आयाततो यदिदमद्वयवादिनीना—

मद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् ।

१ ऽद्वैतदृष्टिरिति पु० पा० । २ हेतुमाहेति पु० पा० ।

३ प्रकाशमानमिति । पु० पा० ।

तत् स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा

निष्पीडितादह ह निर्वहते विचारात् ॥ २९ ॥

तस्मादिति अद्वयवादिनीनां श्रुतीनामापाततो
निष्पीडितविचारमन्तरेणार्थतया यदिदमद्वैतमाक-
लितमवगतं तन्निष्पीडिताच्छोषिताद्विचारात्परमार्थ-
चिदेव भूत्वा निर्वहते स्वयमेवेत्यन्वयः । स्वानुभूतमति-
कौतुकं परेषामाचिच्छुर्वन्नाह *अहहेति* अविद्यादशा-
यामेव श्रुतिप्रामाण्यास्तज्जन्यं ज्ञानं प्रमात्रादि विला-
पयत्कृतकचूर्णवत्स्वयमपि विलीयते स्वरूपसिद्धिस्तु
स्फुरणामेदेन स्वतः स्फुरणादित्यर्थः ।

तदित्थं स्वदङ्गीकृतसर्वविचारलक्षणोपपन्नैरेवविधै-
र्विचारैरित्प्रारभ्य प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति

१६५ अङ्गयाऽऽमृतस्वावगति ।

तदिदमेताभिरात्ममतसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्नाभिर्यु-
क्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलासलालसोऽपि श्रद्धधातु
भेदान् तदनु चानयैवोपनिषदर्थश्रद्धयाऽध्यात्मं जिज्ञा-
समानः परमात्मतत्त्वं क्रमादवृत्तिव्यावृत्तचेताः स्वप्रका-
शसाक्षिकं माक्षिकरसातिशायि स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यते ।
यथा च परिहृतचापलमात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्ज्य
रज्यति निरायासमेव मानसं तथाऽहमकथयं नैषधचरि-
तस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्ग इत्येषा दिक् ।

तदिदमिति परार्थानुमानस्थानीया एता युक्त-

१ तावद्भषाजिति ता० मु० पु० पा० तथा मूल पु० पा० ।

२ स्यानुभूति इति पु० पा० ।

यः तथा च परेषां सण्णुकिलक्षणोपेतत्वेनास्मद्युक्तीनां सिद्धत्वादेताभ्यो निश्चयः संभवतीत्यर्थः । बहुशः प्रतिपादितमप्यद्वैतं मचेतसि न चकास्ति भेदप्रतीति- विरोधादेवेत्यत आह *अविद्येति* अविद्याविलासः अविद्याकायो भेदस्तल्लालसस्तदेकरुचिरित्यर्थः । आत्म- ज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति सर्वेषामविवादपदं तत्कि- मनयाऽद्वैतश्रद्धया मुमुक्षूणामित्यत आह *तदिति* त- दनु परमात्मतत्त्वं भवताऽऽत्मनैव साक्षात्करिष्यते इत्यनु- षङ्गान्वयः । आत्मनंतीत्यभावे तृतीया । एवकारश्च भे- दाभेदव्यावृत्त्यर्थः । वस्तुसिद्धेः प्रमाणाधीनत्वात् श्रद्धा- करणमात्रेण तत्साक्षात्कारः कथमित्यत आह *अध्या- त्ममिति* जिज्ञासमान इति ज्ञानेच्छयोरन्तर्णीतं विचारं लक्षयति अध्यात्ममिति तत्त्वम्पदार्थः । 'श्रद्धावान् लभते ज्ञान'मित्यादिस्मृतेरुपनिषदर्थश्रद्धया गुरुपादोपसर्पण- पूर्वकं तत्सन्निधौ वेदान्तानां शक्तितात्पर्यावधारणरूप- श्रवणं कुर्वन्नित्यर्थः । 'सकृच्छ्रवणमात्रेण पिशाचकवदा- प्नुयात् । श्रुतवाक्यस्मृतेश्चान्यः स्मर्यते च वचोऽपर' इत्यादिन्यायेनाधिकारिणां बहुविधत्वात् बहुविधानि साधनानि दर्शयति *क्रमादिति* वृत्तिभ्यः स्वाभावि- कीभ्यः शब्दादिगोचराभ्यो व्यावृत्तं चेतो यस्य स तथा । अनेन विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययसन्तति- करणं निदिध्यासनं दर्शितं । क्रमादिति मननं दर्शितम् । मनननिदिध्यासनाभ्यां विषयकर्तृदोषापनयने श्रवणेन च करणदोषेऽपनीते फलोपकार्यङ्गाभ्यां सह कृताच्छ्र- वणात्साक्षात्करिष्यते इत्यर्थः । श्रुतनिश्चयेन साक्षात्कि-

यमाणस्य बलादापतितं जडत्वमित्यत आह *स्वप्रका-
 शेति* वृत्त्यभिव्यक्ततया स्वत एव सिद्धेर्न जडत्वमि-
 त्यर्थः । स्वसमवेतसुखसाक्षात्कारस्य पुरुषार्थत्वादद्वैते
 तदभावात् तत्र श्रद्धेत्यत आह *माक्षिकेति* मक्षिका-
 भिरुपचितो रसो माक्षिको मधु तदतिशेत्तुं शीलं यस्य
 तत्तादृग्नेनानन्दरूपतोक्ता । सुखसाक्षात्कारस्य पुरुषा-
 र्थत्वे सम्भवति स्वसमवेतेति विशोषणमकिञ्चित्करमि-
 त्यर्थः । 'तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्कर'
 मिति स्मृतेः मनोनिग्रहस्याशक्यत्वात् तत्सहकृतश्र-
 वणस्य कथमपरोक्षसाधनत्वमित्यत आह *यथे-
 ति* नैषधाख्ये काव्ये मया विरचिते परमपुरुषस्तुति-
 परे सर्गेऽभ्यासवैराग्यादिसाधनमकथयमवोचमित्य-
 र्थः । सत्यज्ञानादिपदानां पर्यापत्वे पदान्तरवैयर्थ्यं अ-
 पर्यापत्वे ऽखण्डार्थनिष्ठत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह *इ-
 त्येपा दिक्* अद्वैतसाधन इति शेषः । अकार्यकारणद्र-
 व्यमात्रनिष्ठसमानाधिकरणवाक्यस्य सोऽयं देवदत्त
 इति वाक्यवत्प्रवृत्तिनिमित्तभेदे सत्यपि लक्षणयाऽख-
 ण्डनिष्ठत्वमित्यर्थः ।

खण्डनानां परपक्षप्रतिक्षेपमात्रफलत्वादिजिगी-
 पूणामधिकारो न मुमुक्षूणां तत्त्वनिर्णयफलत्वाभावा-
 दित्याशङ्क्याह

१६६ खण्डनयुक्तीनां तत्त्वनिर्णयफलकत्वम् ।

अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानाम-

खण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा ।

तत्त्वानि कस्मान्न यथाभिलाषं

सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम् ॥ २७ ॥

* अभीष्टेति * खण्डनानां एवमुक्तन्यायेनाद्ये-
ताद्यभीष्टसिद्धावाज्ञा सामर्थ्यं नाखण्डि न खण्डितं ।
उदाहरति * राज्ञामिवेति * यथा राज्ञामाज्ञा परपं-
क्षप्रतिक्षेपे स्वपक्षपरिपालने च नाखण्डि तद्वत् । न-
न्वद्वैतं श्रुतिप्रमाणकं त्वया न्यरूपि, निरूपयिष्यसिं
च प्रमाणादिलक्षणासम्भवं ततः कथं सिद्धान्तसिद्धि-
रित्याशङ्क्याह * तत्तानीति * प्रमाणप्रमेयविभागस्य
तत्त्वांशखण्डने ऽपि ज्ञानोत्पत्तेरव्यावहारिकं स-
स्वमयाधितं यस्मात्तस्मादध्यमानानि खण्डनवच-
नानि सैद्धान्तिके ऽध्वन्यपि केस्मान्न यथेच्छं योजयध्वं
योजयध्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तं ब्राह्मणेन ' यत्र हि द्वैत-
मिव भवति तदितर इतरं पश्यती'ति ।

परपक्षप्रतिक्षेपाद्वैतसाधनयोः सामर्थ्यं युक्त्य-
न्तराणामप्यस्ति सर्वदर्शनसिद्धान्तमवलम्ब्याप्रतिह-
तप्रचारत्वमासां खण्डनयुक्तीनामपि नास्ति तेन वि-
जिगीषूणां न नियमेनात्र प्रवृत्तिरित्यत आह

१६७ सर्वत्र खण्डनयुक्तीनाम्प्रागल्भ्यम् ।

तदेतादृशीषु सर्वास्वपि दर्शनस्थितिषु काममास्मा-
कीनाः खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते यासामीश्वरपरव-
शां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निरसनमशक्यं तासामेवा-
वतरणार्थमयं प्रावादकप्रवादोपन्यासः ।

तथा—हि यदि दर्शनेषु शून्यवादानिर्वचनीयपक्षयो-

१ दर्शनेष्विति पु० न्तरे नास्ति ।

राश्रयणं तदा तावदमूषां निरावधैव सार्वपथीन-
ता । यदि तु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगन्तृमतावलम्बनं
तदापि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेषखण्डने लक्ष्य-
खण्डनयुक्तीनाञ्च तद्विषयप्रमाणविशेषखण्डने प्रत्ये-
कं तात्पर्यम् ।

तदिति यस्मादद्वैतवादिसिद्धान्ते ऽपि प्रमाणप्र-
मेयादिसत्तांशनिरसनेऽपि खण्डनयुक्तयो न निवार्य-
न्ते तस्मादेतादृशीषु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमाश्रयास्तु
सर्वासु द्वैतदर्शनस्थितिषु खण्डनयुक्तयः प्रवर्तन्त एवे-
त्यर्थः । अस्ति चेत्सर्वत्र खण्डनयुक्तीनां प्रागल्भ्यं तर्हि कं
पक्षविशेषमाश्रित्य खण्डनयुक्तयो निरङ्कुशं प्रयोक्त-
व्याः कं च समाश्रित्य प्रमेयविशेषखण्डने प्रयोक्तव्याः
किं वा सर्वत्रैव निरङ्कुशाः प्रयोक्तव्या इति वीक्षाया-
माह *यासामिति* ईश्वरविरचितेयं प्रमाणादिव्यवस्था
ऽतोऽस्या निरसने तावदीश्वरद्रोहः स्यादित्यभिशाप-
मन्तरेण यासां खण्डनयुक्तीनां निराकरणमशक्यं ता-
सामवतारणार्थं वादिमतोपन्यासः क्रियत इत्यर्थः ।
शब्दानित्यत्वादिसाधकयुक्तिविशेषस्य सार्वपथिकत्वा-
भाववत्तासां युक्तीनामपि सार्वपथिकत्वं युक्तित्वावि-
शेषादित्याशङ्क्य खण्डनयुक्तीनामेवायं स्वभाव इत्याह ।
तथाहीति शून्यब्रह्मवादिनोः साधनीयाभावात्सा-
र्थपथीनत्वं निर्याधत्वामित्यर्थः । साधनीयाभावप्रयुक्त्या

सार्वपथीनत्वं तयोश्चैव वैशेषिकादिपक्षविशेषे खण्ड-
नानां निर्वाधत्वं लक्षणप्रमाणादीनां साधनीयत्वादित्यत आह * यदिदित्विति * तुशब्दो विशेषार्थः । त-
मेव दर्शयति * प्रमाणेति * या लक्षणखण्डनयुक्तय
उपन्यस्तास्ताः सामान्येन लक्षणमात्रं न संभवत्ये-
तत्परा न भवन्ति किं तु लक्षणविशेषासम्भवपराः त-
द्यथा-स्वाश्रयावच्छेदोचितावान्तरसामान्यवत्त्वं वि-
शेषगुणलक्षणमुदयनोक्तमतिव्याप्त्या निराकृत्य गु-
णत्वावान्तरसामान्यवत्तया नियतैकद्रव्यावच्छेदकत्वं
वैशेषिकैर्लक्षणमुक्तं, लक्ष्यखण्डनयुक्तयश्च तत्प्रमाणमा-
त्रनिराकरणपरा न भवन्ति किं तु प्रमाणविशेषनिरस-
नपरा यथा-कार्याकार्यसंयोगस्य कारणाकारणसंयोग-
पुरःसरत्वे तूदयनोक्तं पार्थिवद्व्यणुकमाप्त्वेन परमाणुना
संयुज्यते तदकार्यत्वे सति तत्संयोगिकार्यद्रव्यत्वाद्य-
था पटस्तुर्येत्यनुमानं दृष्टान्ते साध्यशून्यतया निराकृ-
त्योक्तविधपरमाणुद्व्यणुकसंयोगः कारणाकारणसंयोगा-
रम्भः अकर्मजत्वे सति संयोगत्वात्संप्रतिपन्नवदित्य-
नुमानान्तरमुक्तं तद्वदित्यर्थः ।

सूत्रभाष्यकाराभ्यां प्रतिपादितप्रमाणादिखण्डने सू-
त्रादिविरोधात्तन्मतावलम्बिनोऽपसिद्धान्त इत्यत आह

१६८ अपसिद्धान्तापत्तिनिवारणम् ।

नच सौत्रादिलक्षणप्रमाणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः,

१ लक्षणमात्रेण सम्भवत्येत इति पु० पा० ।

२ कारणासंयोगारम्भ इति सो० पु० पा० ।

३ अकर्मकत्वे इति पु० पा० ।

४ प्रमाणेत्यधिकं क्वचित्पुस्तके नास्ति ।

तादृश्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात् ।

न च वाच्यं—‘लक्षणविशेषत्रस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणा-
न्तरं प्रमाणान्तरं व्याख्यान्तरञ्च वाच्यं प्रसज्येत भवतोऽ-
पीति’ । वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्य-
त्वात् । तत्र च व्यावृत्त्य स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्यनु-
योगानवकाशात् ।

न चेति यदि सूत्रादेरर्थमात्रं खण्ड्यते तदा त-
द्दर्शनावलम्बिनामपसिद्धान्तः स्यात् यदा तु सूत्रादिः
व्याख्यातृणां व्याख्याविशेषः खण्ड्यते तदा नापसि-
द्धान्तः सूत्रादेरदुष्टतया स्वीकारादित्यर्थः । लक्षणादि-
विशेषखण्डनपरत्वेऽन्यल्लक्षणादि वक्तव्यमतश्च खण्ड-
नानां तत्राप्यावृत्त्या स्वव्याघातकतया जातितेत्यत आह
न चेति कुतो न प्रसज्यत इत्यत आह *वितण्डे-
ति* कथाविशेषस्वरूपनिर्देशमात्रेण कथं प्रमाणादीना-
मवक्तव्यतासिद्धिरित्यत आह *तत्रेति* स्वपक्षस्थाप-
नाहीनत्वाद्वितण्डायाः स्वपक्षस्थापनाङ्गानां प्रमाणा-
दीनामवक्तव्यत्वमित्यर्थः ।

एकदर्शनावलम्बिनामप्यन्योन्यखण्डनप्रयोग एवं
सति सिद्ध इत्याह ।

१६९ एकदर्शनावलम्बेष्वपि खण्डनयुक्तीनां सावकाशत्वम् ।

एवञ्च सति त्रिदिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो नि-
र्बाध एव एकदेशिवत्प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् वैयाक-

रणानामिव च शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयतत्त्वज्ञाननि-
रूपणार्थं समानपक्षस्थित्याऽपि पर्यनुयोगसांव्यवहारि-
कतायाः सम्भवात् ।

एवमिति सदृष्टान्तं हेतुमाह *एकदेशिवदिति* एक-
शास्त्रैकदेशिनामेकसिद्धान्तावलम्बित्वेऽप्येकदेश्यन्तरवत्
प्रत्यवस्थानमित्यर्थः । एकदेशिनोः संप्रतिपत्तांशो नास्ति
परस्परं प्रत्यवस्थानमसंप्रतिपत्तांशे भिन्नदर्शनावलम्बि-
नो नास्ति विशेष इत्यत आह *वैयाकरणेति* यथा
पाणिनिशाकल्यप्रभृतीनां गौरिति शब्दः साधुरिति
संप्रतिपत्तावपि कथमयं शब्दः साधुरिति परकीयतत्त्व-
ज्ञानपरीक्षार्थं तत्साधनप्रकारनिराकरणार्थं च प्रश्नो
दृष्टस्तथा साध्यार्थसंप्रतिपत्तावपि साधनप्रकारविशो-
पनिराकरणाय परकीयतत्त्वदार्ढ्यनिरूपणार्थं च पर्यनु-
योगसांव्यवहारिकतायाः बोधस्य संव्यवहारसम्ब-
न्धितायाः सम्भवादित्यर्थः ।

तत्त्वनिर्णयप्रधानवादकधार्मा न खण्डनयुक्ती-
नां प्रवेशस्तत्र स्वपक्षसाधनं प्रति परावृत्त्य प-
र्यनुयोगावकाशात्तत्कथमासां सार्वपथीनतेत्याशङ्क्याह

१७० यादेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः ।

वस्तुस्थितिं कुर्वाणेन च विचारकेणावश्यमेता यु-
क्तय उद्धरणीयाः अन्यथा वस्तुव्यवस्थितेरशक्यत्वा-

१ समानो पक्षित्येति खं० मू० पु० पा० ।

२ त्वेनाप्ये इति पु० द्वयपाठः ।

३ सम्बन्धितायाः संव्यवहारादिति पु० पा० ।

दिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् ।

वस्तिवति वस्तुबाधकत्वेन प्रयुक्तखण्डनानुद्धारे तदसिद्धेः खण्डनैरेव खण्डनान्युद्धरणीयानीति वादेऽपि खण्डनप्रवेश इत्यर्थः ।

जल्पस्य तर्हि कथाद्वयविलक्षणत्वादुक्तयुक्तेरसम्भवात् तत्र खण्डनानां प्रवेश इत्यत आह ।

१७१ जल्पस्य पृथक्कथाभावात् ।

जल्पस्त्वेका कथा न सम्भवत्येवाऽसामयिकी वितण्डाद्वयशरित्वात् अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते, अत्राचार्यं च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरणैतदिति ।

जल्पस्तिवति जल्पकथाया एवाभावात्तन्त्रानवकाशो न दोष इत्यर्थः । 'यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्यानसाधनोपालम्भो जल्प' इति गौतमीयाः सङ्गिरन्त इत्यत आह *असामयिकीति* सङ्केतं विनान्यायतो विचार्यमाण इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह *वितण्डेति* यदा प्रतिवादी छलजात्यादिभिर्वादिपक्षं दूषयति तदाऽस्य स्वपक्षसाधनावसराभावात् दूषयित्वैव निवर्तत इत्येका वितण्डा, दूषितश्चवादी प्रत्यावृत्त्य यदा प्रतिवादिपक्षं दूषयति तदा तत्पक्षस्य साधनानर्हत्वात्सोऽपि प्रतिपक्षं दूषयित्वैव निवर्तत इत्यपरा वितण्डा, ततश्च

१ खण्डनानामिति ख० मू० पु० पा० ।

२ अत्राचार्यमिति ख० मू० पु० पा० ।

३ मुक्त्यन इति सो० पु० पा० ।

वितण्डाद्वयातिरेकेण परस्परस्वलितमात्रफलस्य जल्पस्य नास्त्येव स्वरूपमित्यर्थः । स्वमतसाधनपुरःसरं परमतनिरसनं जल्पे, वितण्डायां तु परमतनिरसनमेवेत्यास्ति जल्पवितण्डयोः पार्थक्यमित्यत आह *अन्यथेति* स्वपक्षसाधनपुरःसरं परपक्षमुपालभ्य पुनः परपक्षोपालम्भनपुरःसरं स्वपक्षसमर्थनमेका चतुर्थी जल्पसंज्ञार्किं न कल्प्यते । पिष्टपेषणवदानर्थक्यं द्वितीयस्वमतसाधनादेरिति चेन्न । स्थूणानिखननन्यायेन दार्ढ्यप्रयोजनत्वात् । जल्पतः पृथक् फलाभावादिति चेन्न । वितण्डातः पृथक् फलाभावस्य जल्पेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । एवं तर्हि वितण्डैका कथा स्यादादस्यापि वितण्डाद्वयशरीरेत्वेनाभावप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह *अबोचामेति* वादस्य फलभेदेन वितण्डातो भेदोपपत्तिर्न जल्पस्य, तदभावात्प्रसङ्गस्य च प्रक्षिप्तिलमूलत्वं विपर्ययावसानादिदोषाच्च न जल्पो नाम कथान्तरमस्तीतीश्वराभिसन्धौ विस्तरेणोक्तमित्यर्थः ।

परमतसिद्धं जल्पमङ्गीकृत्य खण्डनानां सार्वपथीनत्वं किं न दर्शयितुं शक्यमित्याशङ्कोपायविशेषाच्छक्यते इत्याह ।

१७२ जल्पस्य पृथक्केऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेशः ।

जल्पकथायापि चाभिधाने स्वपक्षे व्यावृत्त्यं सक्षोपस्यापि प्रमाणतयाऽभिधानं कृत्वा तदोपोद्भावनकारी

१ प्रसङ्गस्यास्येति सो० पु० पा० ।

२ व्याख्येयैति० का० मु० पु० पा० ।

कामपि खण्डनयुक्तिमत्रतार्य बाधनीय इति जलेपि
नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः ।

जल्पेति परपक्षं प्रतिक्षिप्य स्वपक्षसाधनाय
दैवगत्याऽसिद्धादिदोषवदेव प्रमाणतयाऽभिधानं कृ-
त्वा तद्दोषं प्रतिवाद्युद्भावयेत् तदाऽसौ दोषोद्भावन-
कारी कया चिल्लक्षणादिखण्डनयुक्त्या बाधनीय इति
सम्भवत्येव जल्पेऽप्यवकाश इत्यर्थः ।

इति खण्डनयुक्तीनामवतरणम् ।

खण्डनानामनुपपन्नमहिमानमुपश्रुत्य सञ्ज्ञातकौतुको
बुभुत्सुः पृच्छति ।

१७३ लक्षणमामान्यखण्डनयुक्तिः ।

कीदृश्यः पुनस्ताः ।

उच्यन्ते । तथा हि—लक्षणाधीना तावद्वक्ष्यव्यव-
स्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि ज्ञानाधिकरणादिलक्षण-
निरूपणद्वारेण चक्रकाद्यापत्तेः ।

कीदृश्य इति खण्डनयुक्तय इत्यनुपपन्नः । खण्डन-
युक्तीनामानन्त्येन साकल्याभिधानस्याशक्यत्वात्कि-
यत्पोऽभिधीयन्ते इत्याह *उच्यन्ते इति* खण्ड्यमा-
नलक्षणेभ्यो नामरूपप्रपञ्चस्य लक्ष्यस्यान्यत्वाल्लक्षणा-
नामनुपपन्नत्वेऽपि न तस्यानुपपन्नतेत्याशङ्क्याह *तथा
हीति* प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्धर्मविशेषं निश्चित्य काणादा-
दिभिः संमुग्धधर्मविशेषनिष्ठतया लक्षणाभिधाना-

१ यत एवेति सो० पु० पा० । २ ज्ञाता इति का० मु० पु० पा० ।

तकथमनुपपन्नतेत्यत आह *लक्षणेति* लक्षणानुपप-
 न्नां दर्शयितुं सर्वलक्षणानुगतं दूषणं तावदाह *ज्ञा-
 नेति* ज्ञानस्याधिकरणमाश्रयो ज्ञानाधिकरणं स आ-
 त्मा आदिर्यस्य स ज्ञानाधिकरणादिस्तस्य लक्षणनिरू-
 पणद्वारा चक्रकायापत्तेरित्यन्वयः । इदमाकूतं ज्ञातृज्ञान-
 ज्ञेयात्मकं तावज्जगत्तत्र को ज्ञातेति पृष्ठे ज्ञानाधार इति
 लक्षणं वाच्यं, ज्ञानाधार इति विशेषणस्य रूपाद्याधा-
 रज्ञेयव्यावृत्त्यर्थत्वात् ज्ञेयमपि ज्ञातव्यं भवति तदज्ञाने
 तदपोहस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, किं च तज्ज्ञेयमिति पृष्ठे
 ज्ञानविषय इति वाच्यं, किं वा तज्ज्ञानमिति प्रश्नस्य
 प्रकाशात्मको ज्ञातृविशेषगुण इति वक्तव्यं अत एकस्या-
 प्यन्यतोऽसिद्धेश्चक्रकापत्तिः, लक्षणस्यापि सत्तामात्रे-
 ण गमकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ज्ञातं लक्षणं वाच्यं, एवं च ल-
 क्षणस्यापि लक्षणान्तराधीनसिद्धित्वेऽनवस्था कचिद्वि-
 छेदे तदसिद्धिद्वाराऽऽमूलमसिद्ध्यापातः लक्षणान्तरा-
 धीनसिद्धित्वानावे लक्षणस्य लक्ष्यस्यापि तथैव सि-
 द्ध्युपपत्तेर्लक्षणवैयर्थ्यापत्तिरित्यादिशब्दार्थः । ज्ञाना-
 धिकरणादिसामान्यलक्षणानिरुक्तौ तदनालिङ्गितत-
 विशेषलक्षणमप्यशक्याभिधानं तदुक्तं भट्टमिश्रैः 'सा-
 मान्यलक्षणं मुक्ता विशेषस्यैव लक्षणम् । न शक्यं केवलं
 कर्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यते'ति । ननु न सर्वे लक्षणार्थानं
 येनेयमनवस्था किं तु सन्दिग्धं लक्षणेन बोध्यते न च
 सर्वत्र सन्देहस्तथाऽदर्शनादिति, नैतत्सारम् । कस्य सन्दि-
 ग्धं न तावल्लक्षणप्रणेतुस्तथा सति तदप्रणयनप्रसङ्गा-
 दपि बोध्यस्य, लक्ष्यसन्देहसिद्ध्यर्थमेव पूर्वं तन्निश्चयस्य

स्वीकर्तव्यत्वादन्यथाऽनिश्चिने स्थाण्वादौ स्थाणुर्वा पुहं-
 पोवेति सन्देहाभाववत्, लक्ष्यस्य सर्वथा ऽनिश्चितत्वे
 सन्देहानुपपत्तेः, पूर्वं निश्चितत्वे यतः स निश्चयस्तत एव
 पुनरपि निश्चयान्तरोपपत्तेर्लक्षणप्रणयनानर्थक्यमिति ।
 यद्वा लक्षणं लक्ष्यविशेषनिष्ठतया प्रतीयमानं सद्भाव-
 र्त्तपत्युत स्वरूपेण प्रतीयमानं, न तावद्द्वितीयः, अतिप्र-
 सङ्गात्, आद्ये तल्लक्षणभेदज्ञाने सति लक्षणाधिकरणत्वं
 लक्ष्यस्य सिध्येत्ततश्च तन्निष्ठलक्षणसिद्धिः सिद्धाच्च ल-
 क्षणाद्भेदज्ञानमिति चक्रकापत्तिः लक्षणसिद्धौ भेदज्ञानं
 सिध्येत्तिसिद्धे च तस्मिँल्लक्षणमिति परस्पराश्रयस्तथा व्यव-
 च्छेद्यप्रतीतौ व्यवच्छिन्नलक्ष्यनिष्ठलक्षणसिद्धिः, व्यवच्छे-
 द्यसिद्धिश्च लक्षणान्तरात्तत्राप्येवमित्यनवस्थेति । अस्मिन्
 पक्षे ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं लक्षणं तदधिकरणं लक्ष्यं तदा-
 दिर्यस्य व्यवच्छेद्यस्य तज्ज्ञानाधिकरणादीति तद्गुण-
 संविज्ञानो बहुव्रीहस्तस्य लक्षणानिरूपणद्वारा चक्रका-
 थापत्तेरित्यन्वयः । यद्वा सकलभेदज्ञानं लक्षणाधीनं ल-
 क्षणं च लक्ष्याधिकरणं वक्तव्यं तदधिकरणमधिकर-
 णत्वविशिष्टतया निपतनप्रतिबन्धकत्वादेरननुगमात्
 लीलावतीकारमतानुसारेण ज्ञानविशेषः ज्ञानं च
 लक्षणाधीनमिति चक्रकापत्तिरत्रैव ज्ञानं ज्ञाननि-
 रूपणाधीनमित्यात्माश्रयता, तथा ज्ञानं लक्षणाधीनं
 लक्षणं च ज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रय इति, अस्मिन्प-

१ चेति पु० पा० ।

२ नियतं न प्रति० इति० पु० पा० ।

३ अयं चेति अधिकां सो० पुस्तके ।

क्षे ज्ञानं चाधिकरणं च ज्ञानाधिकरणे ते आदी यस्या-
धिकरणत्वस्य तज्ज्ञानाधिकरणादि ज्ञानाधिकरणादि च
लक्षणं च ज्ञानाधिकरणादिलक्षणे तयोर्निरूपणद्वारेति
योजना ।

सकलमपि द्वैतं प्रमेयं प्रमासिद्ध्यधीनसिद्धिकं
ततः प्रमाखण्डने खण्डितं भविष्यतीत्यभिप्रैत्यप्रमाख-
ण्डनमुपक्रमते ।

१७४ प्रमालक्षणखण्डनम् ।

तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यप्ययुक्तं तत्त्वशब्दार्थ-
स्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य भावो हि तत्त्वमुच्य-
ते प्रकृतं च तच्छब्दार्थः न चात प्रकृतं किञ्चिदस्ति य-
त्तच्छब्देन परामृश्यते ।

तेषु तावदिति तेषु वक्ष्यमाणलक्षणेऽप्यु मध्य इत्यर्थः ।
अनुभूतिः प्रमेत्युक्ते भ्रान्त्यादावतिप्रसक्तिस्तन्निवार-
णाय तत्वेत्युक्तम् । तत्त्वं प्रमेत्युक्ते प्रमेयस्वरूपेऽर्थापत्ति-
स्तन्निवारणायानुभूतिरिति विशेषणम् । स्मृतिव्यावृत्त्य-
र्थमप्यनुभूतिविशेषणं अपि शब्दः साधारणदूषणस्य च
वक्ष्यमाणविशेषदूषणेन समुच्चयार्थः । कुतोऽयुक्तमित्यत
आह *तत्त्वेति* विशेषणांशस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ।
तत्त्वमिति पदं तत्त्वपदं तदर्थस्येत्यर्थः । किं तत्त्वशब्दो
ऽवयवशक्त्या कश्चिदर्थमाचष्टे किं वाऽखण्डशक्त्या क-
स्मिन्निद्रुड इति विकल्प्य, प्रथमे पि प्रकृतं तदर्थः किं
वा बुद्धिस्थमात्रमिति विकल्प्य प्रथममुपादत्ते *तस्येति*

अस्वेतावता किं स्यादित्यत आह *प्रकृतमिति*
तत्त्वपदार्थस्वरूपमभिधाय तदसम्भवेन लक्षणासम्भ-
वं भणति *नेति*

सर्वनाम स्वमहिम्ना प्रसिद्धमात्रमाचष्टे 'यदाऽऽने-
योऽष्टाकपाल' इत्यादावप्रकृताष्टाकपालसमानाधिकर-
णतया सर्वनाम्नो यच्छब्दस्य प्रयोगदर्शनादिहापि
बुद्धिस्थमेव तत्त्वपदार्थ इति द्वितीयमाशङ्कते ।

१७५ तत्त्वशब्दस्य यौगिकार्थानिरुक्तिः ।

अथानुभूत्या स्वसम्बन्धविषय आक्षेपाद्बुद्धिस्थः का-
र्येते स तच्छब्देन परामृश्यते, वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायोमेव
प्रकरणपदार्थविश्रामात्, तेन यस्पर्थास्य यो भावस्तस्य
तत्त्वमुच्यते—इति, न, अरजतादेरपि रजताद्यात्मना अ-
नुभूतिविषयतासंभवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् भवि-
तुरतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन च धर्म्यशो विशिष्टे च प्रमायां
अप्रमात्वाभावात् ।

अथेति सामर्थ्यं विषयमन्तरेणानुभूतेरनुपपत्ति-
लक्षणमाक्षेप उच्यते । अनुभूतिरनुभाव्यमाक्षिपतु ना-
म तावता तत्त्वपदार्थस्य किमायातमित्यत आह *स
इति* बुद्धिस्थं तच्छब्दार्थः प्रकृतं वेति नानार्थत्वमापन्नं
तत्त्वपदस्येत्यत आह *वक्तृमिति* आरभ्याधीतविषयं
प्रकरणमुच्यते तच्च न बुद्धिस्थत्वादप्यनिरूपयितुं शक्य-
त इत्यर्थः । एवं तच्छब्दार्थं निरूप्य तत्त्वपदार्थं निर्दिश-

ति *तेनेति* किं प्रमाणबुद्धिस्थं तत्पदार्थः, किं वा भ्रान्तिबुद्धिस्थं, मुत बुद्धिमात्रविषयः, नाद्यः आत्माश्रया-
न्नापि द्वितीयो व्याघातादिति, कल्पद्वयं घटिरेव दूष-
यित्वा तृतीयमतिव्याप्त्या दूषयति *नेति* अरजता-
देरपि शुक्त्यादेरजतायात्मना भ्रान्तिविषयत्वसम्भवा-
त्तद्भावस्तत्त्वं रजतत्वं तद्गोचराऽनुभूतिः प्रमेत्यसत्यानुभू-
तेर्मिथ्याज्ञानात्प्रमाया अव्यवच्छेदादव्यावृत्तेरित्यर्थः ।
किं च भावगोचरानुभूतिः प्रमा, किं वा भवितुर्गोचरा, किं
वा भावविशिष्टभवितुर्गोचरा, न तावद्वितीयतृतीयौ, पर-
स्परमव्यापनात्, नापि प्रथमः तत्राप्यव्याप्तेरपरिहार्यत्वा-
दित्याह *भवितुरिति* तत्त्वशब्दो यदि भाववाचकस्त-
दा भावाश्रयस्य भवितुर्घटादेर्भावविशिष्टधर्मिणश्च घ-
टत्वादिविशिष्टस्य तत्त्वपदार्थत्वाभावेन तद्गोचरानु-
भूतिरप्रमा स्यादिति तत्राव्याप्तं लक्षणमित्यर्थः ।

तत्त्वशब्दो योगवृत्त्या कश्चिदर्थमाचष्ट इति प्रथम-
फलपं निराकृत्येदानीमखण्डशक्त्या कस्मिंश्चिदर्थं रूढ-
इति द्वितीयं कल्पमनुभाषते ।

७६ तत्त्वशब्दस्य रूढाद्योक्तिः ।

अथोच्यते अवयवार्थचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्य-
ज्यतां, यतोऽयं तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचन इति, एतद-
प्युक्तम् । स्वरूपत्वस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त्यवृत्ति-
भ्यामनुपपत्तेः स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिवि-
षयव्यावृत्त्या लक्षणस्याव्यापकत्वापातात् ।

१ चि इति सो० पु० अधिकम् ।

अथेति तत्त्वशब्दस्य रूढत्वेऽप्यर्थविशेषवचनत्वे
 ऽर्थान्तरानुभूतावव्याप्तिः (सामान्यवचनत्वे विशेषानु-
 भूतावव्याप्तिरिति) कथितदोषतादवस्थमित्यत आह
 यत इति अविश्वक्षितविशेषं स्वरूपं तत्त्वशब्दोऽन्वा-
 च्ये तत्त्वार्थविदमित्यादौ तत्त्वशब्दस्य तन्मात्रपरतया
 व्याख्यातत्वादतो नोक्तदोषोऽतत्त्वज्ञानविषयस्यास-
 त्वात् स्वरूपाभावात्तद्व्यवच्छेदश्चेत्यर्थः । दूषयति *ए-
 तदिति* किमेकं स्वरूपमुतानन्तानि, नाथोऽद्वैता-
 पातात्, द्वितीये चानेकस्वरूपेष्वेकः स्वरूपशब्दोऽनुगतं
 किञ्चिन्निमित्तमुररीकृत्य गोशब्दवत्प्रवर्त्तते, किं वा
 तदनपेक्षया, आद्येऽपि निमित्तं जातिरूपाधिर्वा, नता-
 वज्जातिरित्याह *स्वरूपत्वस्येति* स्वरूपशब्दनिमित्तं
 स्वरूपत्वं यदि जातिस्तदा भाववाचकजातिवचनस्य
 जातावपि प्रवृत्तेः सा जातिः स्वात्मनि वर्तते न वा, व-
 र्त्तते चेदात्माश्रयान्योन्याश्रयादिर्न वर्त्तते चेत्स्वरूपत्व-
 स्य स्वरूपशब्दार्थत्वाभावेन निःस्वरूपतया तद्योगिनोऽ-
 पि निःस्वरूपतापत्तिरिति । स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनु-
 पपत्तेरित्युक्तं उपाधिरित्यत्राप्येवं दूषणमुन्नेयम् । अनु-
 गतनिमित्तमन्तरेण स्वरूपशब्दस्य स्वरूपवचनत्वमिति
 द्वितीयं दूषयति *स्वरूपेति* घटादिस्वरूपविशेषस्य
 तत्त्वपदार्थत्वे पटादिप्रमात्या अप्रमात्यापातः सकलस्व-
 रूपविशेषाणां सम्भूय तत्त्वपदार्थत्वे एकैकग्राव्याप्तिः

१ (1) एतच्चिन्हान्तर्गतो ग्रन्थः सो० पु० नास्ति ।

२ अथोऽन्याचदन्यान्वेति क्वचित्पुस्तके पा० ।

३ स्वरूपशब्दस्येति सो० पु० नास्ति ।

रिति भावः ।

अनुभूतिः प्रमेत्युक्ते विपर्ययासादावतिव्याप्तिस्त-
न्निरासार्थं तत्त्वमिति विशेषणमिति वक्तव्यं न च तदु-
क्तमेवंविशेषणेऽप्यातिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादित्याह ।

७७ तत्त्वशब्दस्य स्वरूपवाचित्वेऽपि विपर्ययासादेरनिरासः ।

कथञ्च तत्त्वेति विपर्ययासादे निरासः तथा हि शुक्तौ यो
रजतमिति प्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव, न हि धर्मी
वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभासमानः
सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं, समवायो हि तयोः स-
म्बन्धः प्रतिभाति सच स्वरूपमेव ।

कथञ्चेति मिथ्याध्यवसायो विपर्ययोऽनिर्धारणा-
त्मकं ज्ञानं संशय इति लक्षणपर्यालोचनया तत्त्वपद-
व्यावर्त्यत्वं प्रतीयत इत्याशङ्क्याह *तथा हीति* निःस्व-
रूपत्वे शून्यवदपरोक्षत्वानुपपत्तिरित्येवकारार्थः । रज-
तमिति प्रत्ययस्य किमिदमंशो विषयः, किं वा रज-
तमुताहो तयोः संबन्धो, न विषयान्तरं संभवतीदं रज-
मित्यत्र श्रयाणामेव प्रतिभासाद्यदोदमंशो विषय-
स्तत्राह *नहीति* द्वितीयं प्रत्याह *रजतत्वमिति* इद-
मंशरजतत्वयोः सत्त्वोपगमादन्यस्य स्वरूपशब्दार्थस्य
च निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । यदि तयोः सम्ब-
न्धस्तदाऽसौ प्रतिभासमानो विषयः किं वाऽप्रति-
भासमानो, नाप्रतिभासमानोऽतिप्रसङ्गाद्यथास्त-

ब्राह्म *नापीति* अवभासमानोऽपि भ्रान्तिविषयत्वा-
 दसन्नित्याशङ्का तस्य स्वरूपं दर्शयितुं पञ्चविशेषमा-
 श्रित्य सम्बन्धविशेषमाह *समवाय इति* इदमिति
 सामान्यं रजतमिति विशेषस्तद्वैपरीत्येन वा तयोः
 सम्बन्धः समवाय इति तार्किकाः, तादात्म्यमिति
 भाट्टा, स्तत्र तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणस्य तार्किकसम्-
 पत्त्यात्तन्मतमनुसृत्योक्तं समवाय इति । अस्त्वेतावता
 किमित्याशङ्काह *स चेति* किमिदं स्वरूपं नाम किं
 सत्त्वमात्रं, किं वा यद्विशेषणविशिष्टतया यत्प्रतिपन्नं
 तस्य तद्विशिष्टतयैव सत्त्व, भुत यदुपाधौ यत्प्रतिपन्नं
 तस्मिन्नेव तस्य सत्त्व, माहो स्विद्यद्रूपं यत्प्रतिपन्नं तस्य
 ताद्रूप्येण परमार्थतोऽवस्थितत्वं, यद्याद्यस्तर्हि भ्रा-
 न्तिगोचरः समवायोऽपि स्वरूपमेवान्यथा समवा-
 यधिलोपेन पदार्थन्यूनतापातादित्यर्थः ।

न सत्त्वमात्रं स्वरूपं किन्तु विशिष्टं सत्त्वं न चात्र शु-
 क्तिरजतत्वाभ्यां विशिष्टं सत्त्वमस्तीति द्वितीयं शङ्कते ।

७८ विशिष्टसत्त्वस्य स्वरूपस्वनिरासः ।

सत्यं समवायः स्वरूपं स एव तु शुक्तिव्यक्तौ रज-
 तत्वस्य नास्तीति चेत् । मैवम् । तत्र नास्तित्वेऽपि
 स्वरूपताया अव्यावृत्तेः न हि गृहे देवदत्तो नास्तीति
 स्वरूपं न स्यात् ।

सत्यमिति शुक्तौ रजतत्वस्य समवायो नेति न

१ मैय्यायिकमतमाधित्येत्यर्थः ।

२ स एव च इति सो० पु० पा० ।

प्रः केन सम्बन्धः किं समवायस्वरूपेण किं वा तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरेण, नाथ उक्तदोषानुपपन्नात्, द्वि-
तीये सम्बन्धान्तरनिषेधेऽपि न समवायस्य का चि-
त्क्षतिरिति परिहरति *मैवमिति* उक्तमर्थं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति *नहीति* देवदत्तस्य गेहसंसर्गनिषेधेऽपि न
देवदत्तस्य स्वरूपहानिस्तद्वत्समवायस्य शुक्तिसंसर्ग-
निषेधेऽपि न स्वरूपव्यावृत्तिरित्यर्थः ।

यदुपाधौ यत्प्रतिपन्नं तस्मिन्नेव तस्य सत्त्वं स्वरूपं
तदेव तत्त्वशब्दार्थो न च तदस्ति भ्रान्तिगोचरस्येति
तृतीयं कल्पमाशङ्कते ।

७९ देशकालसम्बन्धस्वरूपस्य तत्त्वशब्दार्थत्वनिरासः ।

न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते, किन्तु यद्देशकालसम्ब-
न्ध यत्स्वरूपं प्रणीतं तस्य तद्देशकालसम्बन्धं स्वरूपं
तत्त्वमुच्यत इति चेत् । मैवम् । देशकालसम्बन्धांशे
प्रमाया अप्रमात्वापातात् ।

नस्वरूपमात्रमिति देशकालसम्बन्धेषु देशादि-
सम्बन्धो स्ति न वा, ऽस्ति चेत्स एव चेद्देशादिरात्मा-
श्रयो ऽन्यश्चेदन्योन्याश्रयादिरिति प्रथमं दूषयति *मै-
वमिति* यदि देशादौ देशान्तरादिसम्बन्धो नास्ति
तदा तद्गोचरप्रमायां लक्षणाव्याप्तिरित्याह *देशेति*
अयं घट इत्यत्र पुरोदेशवर्तमानकालसम्बन्धो घटे

१ यत्प्रतीयते तस्य तदुपाधौ सत्त्वं इति सो पु० पा० ।

२ सम्बन्धं इति सो० मू० पु० पा० ।

३ का० मू० ख० पु० चेत् नास्ति ।

स्फुरति, तत्र प्रतिपन्नोपाधिदेशादिमतो घटाकारस्य तत्त्वपदार्थतया तद्गोचरानुभूतिः प्रमा स्यादेव देशादीनां पुनर्देशान्तराद्युपाधिप्रतिपन्नसत्त्वतत्त्वपदार्थत्वाभावेन तद्गोचरानुभूतिरप्रमा स्यादित्यर्थः ।

देशस्वरूपं कालस्वरूपं तत्सम्बन्धस्तत्सम्बन्धी चेति चत्वारस्तत्त्वपदार्थास्तेषामन्यतमगोचरानुभूतिः प्रमेति लक्षणस्य नाव्याप्तिरिति शङ्कते ।

८० चतुर्णो तत्त्वशब्दाच्चर्यनिरासः ।

*तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थ इति चेन्न । तत्त्वपदर्यनेकार्थत्वे लक्षणाव्यापकत्वापत्तेः ।

तयोरिति देशकालसम्बन्धानां बहुत्वेऽपि तयोरिति देशकालयोरेवोपादानं सम्बन्धस्य सम्बन्धधीनत्वाभिप्रायम् । देशकालतत्सम्बन्धानां तत्सम्बन्धस्य च तत्त्वपदार्थत्वे सम्भूय प्रत्येकं वाऽननुगमादव्याप्तिरिति दूषयति *नेति* ।

यद्यद्रूपं प्रतिपन्नं तस्य ताद्रूप्येण व्यवस्थितत्वं तत्त्वपदार्थ इति चरमपक्षमाशङ्कते ।

८१ तद्रूपेण प्रतीतस्य तथा भावस्तत्त्वमिति चरमपक्षनिरासः ।

अथैवं रूपे यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते । नैतदपि युक्तं, यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकजरागैः कुम्भः

१ रागजराग इति सो० मू० पु० पा० ।

* तस्मैति कचिदधिकम् ।

तद्रूपेण प्रतीतस्य तथाभासत्त्वमित्यन्त्यक्षस्य त्रेधानिरासः । २४७

श्यामदंशायामपि रक्तपिचिना रक्ततयोपलभ्यमान स्त.
त्वं स्यादिति तद्बुद्धेः प्रमात्वापातः । यदा तदेति वि-
शेषणप्रक्षेपेण च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातो न
हि कालवैशिष्ट्येपि कालान्तरसम्बन्धः सम्भवती ।

अथेति प्रमाणबलात्ताद्रूप्यनिश्चयः प्रमाणं च
प्रमाकरणं ततश्च प्रमासिद्धौ तत्करणप्रमाणसिद्धिस्त-
त्सिद्धौ च ताद्रूप्यसिद्धिस्ततश्च तद्गोचरानुभूतिप्रमा-
सिद्धिरिति चक्रकापन्या दूषयति *नैतदिति* किं च
यद्यथा प्रतीयते तस्य तथा व्यवस्थानं प्रतीतिसमये
ऽपेक्ष्यते, किं वा कालान्तरे, उताविवाचितविशेषे का-
लमात्र इति, त्रिधा विकल्प्य न तावत्प्रतीतिसमये
ऽतिव्याप्तेः न हि यदैवेदं रजतमिति प्रतीयते तदैव धा-
व्यते भ्रान्तस्याप्रवृत्त्यापातादिति प्रथमं बहिरेव दू-
षयित्वा द्वितीयमनुवदति *यद्यथेति* अतिव्याप्त्या
दूषयति *तदेति* तदाऽप्येवं भ्रान्तिगोचरोऽपि तत्त्वं
स्यादिति लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति शेषः । भ्रान्तिप्र-
तिपक्षं प्रतीतिकालमपहाय कालान्तरे ताद्रूप्येण स्थि-
तं रजतादि न दृश्यते नातोऽतिव्याप्तिरित्यत आह-
भावीति पाकजश्चासौ रागश्चेति पाकजरागः स च
भावी चेति भाविपाकजरागः स यस्य स तथोक्तः
स चासौ कुम्भश्चेति तादृगुद्रिक्तपित्तस्य नायना रश्म-

१ श्यामता इति का० मु० खं० पु० पा० ।

२ क्षेपणे च इति का० मु० खं० पु० पा० ।

यो घटग्रहणाय प्रवृत्ता दुष्टाः सन्तो वस्त्वन्तरवर्तिनं रक्ति-
मानं घटसमानाधिकरणतया गृण्हन्ति दैवगत्या प-
रस्ताद्भाविष्यतीति तदपि तत्त्वं स्यात् । भवतु को
दोषस्तत्राह *इतीति* भाविषाकजरागश्यामताद-
क्षायां दुष्टेन्द्रियेण यद्यपि रक्ततयोपलभ्यते रक्तपित्ति-
ना पुरुषेण तथा ग्रहणा, तथाऽपि तदा रक्तो न भव-
ति यत्तु यदा प्रतीयते तत्तदा दैवगत्याऽप्यबाध्यतया
व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते नारोपितं तत्त्वमित्युक्तत्वात्
आह *यदा तदेति* यद्यथा भूतं यदा प्रतीयते तत्तदा
परमार्थतो व्यवस्थितमिति लक्षणकरणे कालस्य काला-
न्तराभावात्कालांशे कालवैशिष्ट्यांशे च यदा तदे-
ति विशेषणायोगादव्याप्तिरित्यर्थः । एतेन तृतीयक-
ल्पोऽप्यपहस्तितो मन्तव्यः । कालविशिष्टेऽपि वस्तु-
त्वात्कालसम्यन्धानुमानान्नाव्याप्तिरित्याशङ्काह *न
हीति* यत्कालविशिष्टो घटस्तस्मिन्कालविशिष्टे ना-
न्यः कालो वर्ततेऽनवस्थादेरपरिहार्यत्वात्सोऽपि त-
स्मिन्न निरुपाधिके वर्तेताऽऽत्माश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ।
कालस्यैकत्वेऽप्युपाध्यन्तरविशिष्टेन कालेन स-
म्यन्धो भविष्यतीति शङ्कते ।

८२ कालस्य कालान्तरेण सम्यन्धाभावः ।

अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन सम्भ-
न्तस्यत इति चेत् तर्हि दण्ड्यापि देवदत्तः कुण्डलिनं स्व-
मारोक्ष्यत्येव । उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वानिवृत्तं नयमि-

कालकारणयोः कालविशिष्टत्व-तत्त्वशब्दवाच्यत्वनिरासः । २४२

ति चेत् तुल्यम् ।

अन्येति सम्भन्तस्य ते सम्यग्बो भविष्यतीत्यर्थः ।
कालस्यैकत्वेऽपि तदवच्छेदकसवितृगत्याद्युपाधिभेदादे-
कोपाध्यवच्छिन्नस्यापरोपाध्यवच्छिन्नत्वं सम्भवति
यथा संवत्सरावच्छिन्नस्य पक्षावच्छेदस्तदवच्छिन्नस्य
दिवसाद्यवच्छेदस्ततश्च किञ्चिदुपाधिविशिष्टकालस्यो-
पाध्यन्तरविशिष्टकालान्तरेण सम्यग्बो सम्भवान्नाव्या-
प्तिरित्यर्थः । उपाधिविशिष्टः कालो नोपाध्यन्तरविशिष्ट-
स्वात्मना सम्भन्तस्य ते वस्तुत्वादेव दत्तबदन्यथा दण्डी
देवदत्तः कुण्डलिनं स्वात्मानं यज्ञदत्तमिवारोहेदिति वि-
पक्षे पाधमाह *तर्हीति* स्वप्रतियोगिकभेदाभा-
वाधिकरणत्वं तत्रोपाधिरिति शङ्कते *उपाधीति* का-
लस्वरूपस्योपहितस्य स्वप्रतियोगिकभेदाभावाधिकर-
णत्वमस्तीति साधनव्यापक उपाधिरित्याह *तुल्य-
मिति *

नायं तत्त्वशब्दः स्वरूपवचनः किन्तु कारणत्वव-
चनस्तदुक्तदोषपरम्परा नास्तीत्याशङ्क्याह ।

८३ कारणस्य तत्त्वशब्दवाच्यत्वनिरासः ।

एतेन कारणं तत्त्वमित्यपि निरस्तम् । सर्वस्य त-
थात्वे प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षणविशिष्टवि-
श्वावश्यकारणत्वोपगमदुरपवादार्थक्रियाकारित्वस्वरूपस-

१ सर्वतयात्वं इति सो० पु० पा० ।

२ विशिष्टस्येति सो० पु० पा० ।

३ उपगमे दुरपवादोति का० मु० पु० पा० ।

त्तलक्षणाङ्गीकारिजैनचरणशरणप्रवेशविडम्बनापादिदोष-
ग्रासेन चेति ।

अपुतेनेति* नियतप्राक्सत्त्वरूपत्वात्कारणत्वस्य
कालस्य च कालान्तराभावेन नियतप्राक्कालसत्त्वकार-
णत्वासम्भवात्कालांशे विशिष्टांशे च ज्ञानमप्रमा स्या-
दित्यर्थः । कालातिरिक्तपदार्थानां कारणत्वं नियतप्रा-
क्षालमत्त्वं कालस्य पुनर्नियतपूर्वत्वं तेन कालस्याऽपि
कारणत्वान्नाव्याप्तिरित्यत आह * सर्वेति * सर्वस्य
तथात्वे-कारणत्वे प्रमित्यभावेन-प्रमाणाभावेन च नि-
रस्तमिति पूर्वणान्वयः, न हि सर्वं कारणमिति प्रमातुं
शक्यमन्त्यकार्यस्याकारणत्वात् । तदपि स्वविषयस्य यो-
गिप्रत्यक्षस्य कारणमिति चेन्न । शुक्तिरुप्यप्रत्यक्षस्य स्ववि-
षयाजन्यत्वात् । प्रामेदस्य प्रत्यक्षस्य स्वविषयजन्यत्वं
नियतमिति चेन्न । चक्रकापत्तेः प्रमासिद्धौ हि तद्देवप्र-
त्यक्षसिद्धिस्तत्सिद्धौ चान्यकार्यस्य तज्ज्ञानजनकत्वेन
कारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्त्वानुभूतिप्रमासिद्धिरि-
ति । आत्माश्रयेण च निरस्तमिति सम्बन्धः । कारणं चे-
त्तत्त्वं तदा कारणानुभूतिः प्रमेत्युक्तं स्यात्कारणं च
कारणत्वाधिकरणं तथा च कारणत्वे कारणत्वमस्ति न
वा, न चेत्कारणत्वज्ञानमप्रमा स्यादस्ति चेत्कारण-
त्वान्तरं तदेव वा, कारणत्वान्तरं चेदनवस्था, तदेव
चेदात्माश्रय इत्यर्थः । किं च पूर्वक्षणवर्तिघटस्योत्तरक्ष-
णवर्तिघटमिति कारणत्वमस्ति न वा, न चेद्घटोऽ

१ कारणत्व इति का० मु० पु० पा० ।

२ स्वक्षणत्वान्तरं चेदनवस्थति सो० पु० पा० ।

यमिति धारावाहिकविज्ञानस्यातत्त्वात्तुभूतित्वेनाप्रमा-
त्वापातोऽस्ति चेदर्थक्रियाकारित्वं सत्यमिति मा-
हायानिकपक्षानुप्रवेशः प्रतिक्षणविशिष्टकारणतोप-
गमादित्याह * प्रतीति * प्रतिक्षणविशिष्टस्य वि-
श्वस्यावश्यकारणता तस्या उपगमस्तेन दुरपवादं दुः-
त्वेन निरसनं यस्य तच्चार्यक्रियाकारित्वमिति तथोक्तं
तच्च स्वरूपसत्त्वस्य लक्षणमिति प्रतिक्षणविशिष्ट-
विश्ववश्यकारणतोपगमदुरपवादार्थक्रियाकारित्वस्वरू-
पसत्त्वलक्षणं, यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमा-
र्थसदिति धौर्देर्लक्षणाभिधानात्तदङ्गीकरोतीति स्वरू-
पसत्त्वलक्षणाङ्गीकारी स च जैनश्चेति तथोक्तः
जिनोभदन्तस्तत्समयानुसारी जैनस्तस्य चरणौ
जैनचरणौ तयोः शरणं प्रवेशः स एव विडम्बना
विलासस्तामापादयितुं शीलं यस्य दोषस्य स जै-
नचरणशरणप्रवेशविडम्बनापादिदोषस्तद्ग्रासेन नि-
रस्तमित्येवं सम्बन्धः । एतदुक्तम्भवति नियतप्राक्
सत्त्वरूपत्वात्कारणत्वस्य पूर्वपूर्वक्षणावच्छिन्नघटस्योत्त-
रोत्तरक्षणावच्छिन्नघट प्रति कारणत्वमवश्यमेष्टव्यं
अन्यथा धारावाहिकविज्ञानानामप्रमात्वापातात्ततश्च
कालपरमांशावच्छिन्नसत्त्वरूपं क्षणिकत्वमिष्टं स्यात्तथा-
ऽर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमपीष्टं स्यात्तद्वयं स्थिरवादिना-
मनिष्टमतश्चेष्टहानिरनिष्टापत्तिरिति दूषणद्वयमा-
पन्नमिति । इति शब्दो लक्षणविशेषणांशदूषणसमाप्तौ ॥

इति नस्त्वशब्दनिबन्धनस्योद्देशः ।

१ अर्थक्रियाकारित्वमिति० मो० पु० पा० । २ योऽपक्षः ।

३ कारणान्तरोपगमादिति पु० पा० ।

एवं तावत्तत्त्वेति लक्षणविशेषणांशं निराकृत्या-
नुभूतिरिति विशेष्यांशं खण्डयितुमुपक्रमते ।

८४ अनुभूतित्वविकल्पाः ।

किंचेदमनुभूतित्वं नाम? ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो
वा?—१ स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वा?—२ स्मृतिलक्ष-
णरहितज्ञानत्वं वा?—३ तदविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनिय-
तासाधारणकारणबुद्धित्वं वा?—४ ।

किंचेति इदमनुभूतित्वं किमिति विकल्पाभि-
प्रायेणोक्तं तानेव विकल्पान्विशदयति *ज्ञानत्वे-
ति * ज्ञानत्वं नाम परसामान्यं तदवान्तरसामा-
न्यविशेषो ऽनुभूतित्वमिति प्रथमकल्पार्थः । अनुभूति-
त्वं नजातिः किन्त्वौपाधिको धर्म इति पक्षे ऽप्युपा-
धिं विकल्पयति *स्मृतीति* ज्ञानत्वे सति स्मृत्यन्यो-
न्याभाववत्वमुपाधिस्तान्निबन्धनो धर्मो ऽनुभूतित्वमि-
त्यर्थः । स्मृतिव्यतिरिक्तत्वेन प्रसिद्धस्य विपर्यासा-
देः स्मृतिलक्षणं योजयति प्राभाकरस्तदभिप्रायेणाह
स्मृतिलक्षणरहितेति ज्ञानत्वे सति केवलसंस्कारज-
त्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वमुपाधिस्तान्निबन्धनो धर्मो
ऽनुभूतित्वमित्यर्थः । न्यूनतापरिहाराय सम्भावितं प-
क्षान्तरमाह *तदिति * तस्या जायमानबुद्धेरविदू-
रश्च स प्राक्कालश्चेति तदविदूरप्राक्कालस्तास्मिन्नुत्पत्ति-
स्तया नियतमसाधारणं कारणं यस्या बुद्धेः सा तद-
विदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणबुद्धिस्तद्भा-
वस्तत्त्वं तदनेन स्मृतिर्व्यावर्त्यते तस्या हि संस्कारोऽ

साधारणकारणं स च विदूरोत्पन्न एव, साधारणकारणानामात्मान्तःकरणसंयोगादीनामचिरोत्पन्नत्वादसाधारणेति विशेषणमिन्द्रियसंयोगलिङ्गपरामर्शादिजन्यबुद्धित्वमुपाधिरित्युक्तम्भवति ।

व्यक्तिविशेषाणां जातिव्यञ्जकत्वस्वाभाव्यादनुभूतित्वं जातिरिति प्रथमकल्पो ऽस्त्वित्याशङ्काह ।

८५ अनुभूतित्वस्यानुभवामीतिप्रत्ययमूलकत्वानिर्वाक्यः ।

न तावदाद्यः । तथाहि अनुभूतित्वं नाम जातिरेकाऽभ्युपगम्येति कुतः?, अनुभवामीति प्रत्ययानुगमवशादिति चे-
न्नामाधमासीषनिशावसाने सितासितसारित्सम्भेदस्नायिनः
सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीयस्वर्गसुखसम्प्रत्यये सुख-
मनुभवामीति प्रतीत्यनुदयात् प्रत्युत शीतसम्भूतवेदना-
सम्भेदनादेव, परस्त्रियञ्च सम्भुञ्जानस्याऽऽस्तिककामुकस्य
शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधि-
गमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्पत्तेः प्रत्युतामन्दमान-
न्दं सन्निदन् साम्प्रतमस्मीति प्रत्ययात् । यदि तु शब्दो-
पदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभव एव स्यात् तर्हि सुखं
दुःखं वाऽनुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् ।

न तावदिति जातित्वाभावं प्रमाणाभावेनोपपा-

१ कुत एतदिति सां० पु० पा० ।

२ शीतसम्भेदसम्भूतेति सो० मू० पु० पा० ।

३ अनुपपत्तेरिति० सो० मू० पु० पा० ।

४ साम्प्रतमहमस्मीति सो० पु० पा० ।

दयति*तथाहीति*जातिबाधकागोचरत्वे सत्यनुगतप्र-
त्ययगोचरत्वं सामान्यव्यवस्थापकं तदिहाऽप्यस्तीति त-
द्वलादनुभूतित्वजातिकल्पनेति शङ्कते*अनुभवामीति*
गौर्गौरित्यनुगतप्रत्ययवत्स्तम्भमनुभवामि कुम्भमनुभ-
वामीति प्रत्ययसामर्थ्यादित्यर्थः । यद्वाऽनुभवत्वकल्प-
नायामनुभवामीति प्रत्ययो भूलं, किं वा साक्षात्का-
रित्व, सुत स्मृतिव्यावृत्तरूप, मिति त्रिधा विकल्प्य प्रथ-
मविकल्पानुवादः । अनुगतप्रत्ययविषयत्वं किं लक्षण-
मुच्यते, किं वाऽनुभवामीति प्रत्ययोऽनुभवत्वसामान्ये
प्रमाण, मुभयथाऽप्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य दूषयति *ने-
ति * माघमाससम्बन्धिनी निशा माघमासीयनिशा
तस्या अवसानं किञ्चिदभ्युदयकालस्तस्मिन् । उक्तं हि-

“माघमासे रटन्त्यापः किं चिदभ्युदिते रवौ ।

महापातैकिनं वा ऽपि कं पतन्तं पुनीमह” इति

“सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुता सोदिवमुत्पत-
न्ती”ति शब्दयत्नात्सत्यपि तत्रानुभवामीति प्रतीत्यनुद-
यादिति सम्बन्धः । एतदुक्तम्भवति न तावदनुभवामीति
प्रत्ययविषयत्वमनुभवस्य लक्षणं शब्दजन्यविज्ञानादाय-
नुभवत्वे सत्यपि तदव्यापनात् । न चानुभवत्वस्यैकत्वात्
फ पित्सन्तामात्रेणान्यत्र तदभावेऽपि नाव्याप्तिरिति
वाच्यम् । तथा सत्येतद्वलादेव घटादावपि तत्स्वीकारप्र-
सङ्गात् । नापि प्रमाणं, शाब्दविज्ञानादां कदा चिदप्ये-
तदनुदयात्प्रमाणमन्तरेण प्रमेयस्वीकारस्यातिप्रसङ्गि-
त्येन तदसिद्धेरिति । शाब्दविज्ञानस्याज्ञातसुखगोचर-

तथाऽनुभवामीति प्रत्ययविषयत्वं किमिति न कल्प्यत
 इत्याशङ्क्य तद्विरुद्धदुःखानुभवसामर्थ्यादित्याह * प्र-
 त्युतेति * श्रुतात्सम्भूताया वेदना तस्याः सम्बेदनमनु-
 भवस्तस्मादित्यर्थः । न केवलं साधकप्रत्ययाभावः कि-
 न्त्वत्र साधको विपरीतप्रत्यय एवेति भावः । उक्तार्थद्व-
 ढिम्ने उदाहरणान्तरमाह * परेति * शास्त्रार्थनिश्चयवत्ये-
 सति कामुक आस्तिककामुकस्तत्र कामुक इत्यनेन
 निषिद्धप्रवृत्तौ रागो मूलमिति दर्शयति, परस्त्रियं नग-
 छेदित्यादि शास्त्रबलाद्भाविनरकगमनानुभवनीयया-
 तनाधिगमे सत्यपि दुःखमनुभवामीति प्रतीतेरनुत्पत्ते-
 रिति सम्बन्धः । नरकगमनेनानुभवनीययातना दुःखं
 तस्या अधिगमः सचभावी चेति तथोक्तः । परानुभव-
 स्याप्रत्यक्षत्वात्कथं तदभावो ज्ञायत इत्याशङ्क्य त-
 द्विरुद्धसुखानुभवस्य मुख्यप्रसादादिलिङ्गेनानुमानादि-
 त्याह * प्रत्युतेति * अमन्दमनस्तपमित्येतत्साम्बिदक्ष-
 नुभवन्निति यावत् । एवं सति शब्दज्ञानस्यानुभवत्ये-
 ऽनुभवामीति प्रत्ययेन भषितव्यं अननुभवत्येऽप्रमा-
 त्वापातादिति फलितमाह * यदीति * यद्वा भाविसु-
 खदुःखज्ञानं शब्दानुभवो न भवति शब्दस्य सामान्य-
 विषयत्वेन देवदत्तादिगतसुखदुःखसाधनत्वप्रतिपाद-
 कत्वाभावादित्याशङ्क्य तथापि शब्दोपदर्शितसुखदुःख-
 साधनत्वव्याप्त्युपजीवनेनाऽऽनुमानिकोऽनुपपत्तिजन्य
 औपादानिकोऽनुभव एवायमभ्युपगन्तव्यः तथा च त-
 त्राप्यनुभवामीति प्रत्ययः प्रसज्येतेत्याह * यदीति *
 शब्देनोपदर्शिता व्याप्तिः प्रयागस्नानं स्वर्गसाधनमिति

व्याप्तिस्ततो जन्म यस्यानुमानस्य तत्तथोक्तं अहं स्वर्ग-
गामी प्रयागसनायित्वात्सम्प्रतिपन्नपुरुषवदित्यादिरूपं
द्रष्टव्यम् ।

अनुभवामीति प्रत्ययव्यवहारौ यद्यप्यनुभूतित्व-
सामान्यगोचरौ तथापि प्रत्यक्षज्ञाने साक्षात्त्वस्यैव त-
दर्थतया गृहीतत्वाद्भाविमुख्यादिज्ञाने च साक्षात्त्वाभा-
वादनुभवामीति प्रत्ययाद्यभावो नानुभूतित्वाभावा-
दिति शङ्कते ।

८१ अनुभवत्वकल्पने साक्षात्त्वस्य मूलत्वनिरासः ।

अथ मन्यसे साक्षात्कारमेनुभवार्थमनुरूप्यतयो नैवम-
धिगमव्यवहारौ शब्दजानुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य स्याता-
मेव ताविति, तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यव-
हारौ साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां
न प्रयोजनप्रमाणे इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणाऽननुगमोदोषः ।

अथेति तर्ह्यत्रानुभवत्वं न स्यात्प्रमाणाभावादित्य-
त आह *शब्देति* विचारकस्य प्राग्दर्शितानुमानापेक्ष-
याऽनुभवामीति प्रतीतिव्यवहारौ स्यातामेवेत्यर्थः । अ-
नन्यथासिद्धानुगतप्रत्ययव्यवहारौ जातिकल्पनायां प्र-
माणमिह च प्राप्ताप्राप्तविवेकाभ्यां साक्षात्त्वेनैव तयो-
रुपपत्तेर्न प्रत्यक्षज्ञानेऽनुभूतित्वसिद्धिरित्येकं सन्धित्स-
तोऽपरन्ते प्रच्युतमिति दूषयति *तर्हीति* साक्षात्का-
रिणि विज्ञाने साक्षात्त्वनिबन्धनत्वं तयोरस्तु तावता तव

१ साक्षात्कारत्वमनुभवार्थमिति सो० मू० पु० पा० ।

को लाभ इत्यत आह * इतीति * व्यवहारासिद्धिः प्रयोजनं प्रत्ययश्च प्रमाणं न भवत्यन्यथाऽप्युपपत्तेरितियावत्, ए-
वञ्च सत्यनुभूतिशब्दार्थभेदात्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्युदयनो-
क्तलक्षणं प्रत्येकस्य मिलितस्य वाऽननुगमादुन्मत्तप्रल-
पितं स्यादित्याह * इतीति * इति शब्दो यस्मादर्थः ।

अनुगतव्यवहारादिकार्यलिङ्गेन किञ्चित्कारणमनुमी-
यते न तत्साक्षात्कारित्वमननुगमादतश्च साक्षात्कार्य-
साक्षात्कारिसाधारणमनुगतव्यवहारकारणं कल्पनीयं
साऽनुभूतित्वजातिरिति परिशेषात्तत्सिद्धिमाशङ्कते ।

८७ स्मृतिव्यावृत्तत्त्वस्य अनुभवत्वकल्पकत्वनिरासः ।

अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभ-
व इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वाद्नुपपन्नः तत-
श्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारि'विशेषसाधारणमनुभूति-
त्वमन्यदेष्टव्यमित्युच्यते तदपि न युक्तं, पदार्थान्तरव्या-
वृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्ययस्तद्व्यवहारो'वा तत्र
तदेव रूपं निमित्तं ननु जातिः का चित्तदनुरोधात्क-
ल्प्यते, तथा सत्यनक्षपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्ते-
न रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादक्षत्वादिजातिः क-
ल्प्या प्रसज्येत ।

१ साक्षात्कारिविशेषेषु साधारणमिति० का० मु० पु० पा० ।

२ न्यदेष्टव्यमिति का० मु० पु० पा० ।

३ घटपटादिभ्य इति मा० पु० पा० ।

अधोति अनुभवामीति प्रत्ययव्यवहारौ न स्मृतिव्यावृत्तिव्यतिरिक्तनिमित्तवन्तौ तद्व्यावृत्तिगोचरप्रत्ययादिस्त्वादपक्षपदार्थव्यावृत्ताविभीतिकादिगोचरतद्व्यावृत्तिव्यतिरिक्तनिमित्तहीनाक्षमिति व्यवहारादिवदिति सामान्यतोदष्टप्रयोगविरोधान्मैवमिति परिहरति *तदर्पीति* विपक्षबाधकाभावाच्चेतोरप्रयोजकत्वशङ्कां धारयति *तथेति*

अनुभूतित्वं जातिः जातिबाधकाविषयत्वे सत्यनुगतप्रत्ययवेद्यत्वाद् गोत्ववदित्यत्र विशेषणासिद्धौ हेतुः सङ्करविषयत्वादित्यभिप्रेत्याह ।

८८ साङ्ख्यस्य दर्शयितुं प्रत्याभिज्ञावेकत्वम् ।

इतोपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः तथा हि घटः स एवायमिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते सा किं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम्?—१ एकमेव वा विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः?—२ उत स्मृतिरेव?—३ आहोस्तिवदनुभव एव ? ४ ।

इतोपीति परस्परव्यभिचारिणोरेकत्र स्थितिः साङ्ख्ये न चेह तदस्ति, स्मृतित्वस्य केवलसंस्कारजे ज्ञाने ऽवस्थानादनुभूतित्वस्य चाक्षसन्निरूपणे ऽवस्थानादित्याशङ्क्य ययभिज्ञायां नास्ति साङ्ख्ये तथा ऽपि प्रत्यभिज्ञायां तददर्शयितुं तदुपन्यस्यति *तथा हीति* एकस्य कालद्वयसम्बन्धग्राहि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति केचित्, कालद्वयसम्बन्धोपलक्षितस्वरूपैक्यग्राहि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति-

अभेदस्य स्मृतावनुभवे चाऽनन्तर्भावादाद्यकल्पानुपपत्तिः । २५९

तत्त्वविदः । प्रत्यभिज्ञानं स्मृतित्वानुभूतित्वाधिकरणं
न भवति प्रत्ययत्वादभिज्ञाप्रत्ययवदित्याशङ्का तदुप-
पादयितुं चिरुत्पयति *सेति* संस्कारेन्द्रियसम्प्रयो-
गाख्यसामग्रीद्वैविध्यात्प्रत्यभिज्ञानमपि स्मृत्यनुभवरूपं
ज्ञानद्वयमिति । दधिमधुनोः पृथक्कार्यहेत्वोरपि सम्मि-
लितयोः पुण्ड्यैरुकार्यहेतुत्ववत्संस्कारसम्प्रयोगयोरपि
मेलनोपाधावेकसामग्रीकत्वादेकमेव ज्ञानमिति कल्पा-
न्तरमाह *एकमिति* ज्ञानैक्ये कथं तदेतदुल्लेख इत्यतः
आह *अंश इति* स इत्यंशे संस्कारजत्वात्स्मृति-
रयमित्यंशे सम्प्रयोगजत्वादन्यनुभव इत्यर्थः । ज्ञानस्य स्मृ-
त्यनुभवांशत्वाददर्शनादनुभवव्यतिरिक्तत्वे सति ज्ञान-
त्वात्स्मृतिरेवेति पक्षान्तरमाह *उत्तेति* अक्षसम्प्रयो-
गजत्वादन्यनुभव इति पक्षमाह *आहो स्विदिति*

स इत्यंशस्यानुभवेऽयमित्यंशस्य च स्मृतावद-
र्शनाज्ज्ञानद्वयमेव प्रत्यभिज्ञेति प्रथमपक्षं प्राप्य प-
राकरोति ।

८९ अभेदस्य स्मृतावनुभवे चानन्तर्भावादाद्यकल्पानुपपत्तिः ।

आद्ये य एष प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादिद-
न्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स स्मृतावनन्तर्भावयितु-
मशक्यः अननुभूतचरत्वेन संस्कारानुपपन्नत्वात् ।
अत एव न तृतीयोऽपि । नाप्यनुभवेऽन्तर्भावयितुमसौ श-
क्यः प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया असम्भवे-

१ सनस्मृतावनन्तर्भावयितुं शक्य इति का० मु० पु० पा० ।

२ तृतीयः इति का० मु० पु० पा० ।

दनात्, सम्वेदने वाऽनुभव एवेति शेषपक्षेऽन्तर्भावः
 स्यात् स चाग्ने दूपयिष्यते । अत एव न द्वितीयः । प्राग-
 वस्थाविशिष्टाभिन्नत्वांशेऽनुभवस्वीकारश्चेत्प्रागवस्थाविशि-
 ष्टमप्यनुभवविषय एव निविष्टमिति चरमपक्षप्रवेशः ।

आद्य इति प्रागवस्था-प्राक्कालसम्बन्ध, इदन्ता-
 वर्तमानकालसम्बन्धः, तद्देशकालविशिष्टस्यैतद्देशकाल-
 विशिष्टेनाभेदः प्रत्यभिज्ञायां प्रतिभातीति स्थिरवा-
 दिनां सिद्धान्तः तथा च सोऽभेदप्रकाशः स्मृतावन्तर्भ-
 वति किं वाऽनुभव इति विकल्प्य न तावत्स्मृतावित्याह
 य एव इति विमतोऽभेदो न स्मार्त अज्ञातत्वात्प्रमा-
 णगोचरवदित्याह *अननुभूतेति* अभेदप्रकाशस्य स्मृ-
 तित्वनिराकरणप्रसङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं स्मृति-
 रिति तार्तीयस्य पक्षस्य युद्धिस्थत्वात्फलगुत्वाच्च तत्रैत-
 द्दूषणमिति दिशति *अत इति* अस्तु तर्ह्यभेदप्रका-
 शस्यानुभवेऽन्तर्भाव इति द्वितीयो नेत्याह * नापीति
 * प्रागवस्थाविशिष्टस्य विप्रकृष्टतयाऽननुभवान्तत्पति-
 योगिकोऽभेदोऽपि नानुभवितुं शक्य इत्याह * प्र-
 त्यभिज्ञेति * अमार्थवत्प्रत्यभिज्ञायामसम्प्रयुक्त एवा-
 र्थ इन्द्रियेण गृह्यत इत्याशङ्क्याह * सम्वेदन इति *
 प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टाभेदानामनुभूयमान-
 त्वात्प्रत्यभिज्ञानमनुभव एवेत्यन्तिमपक्षेऽन्तर्भावः स्या-
 दित्यर्थः । अस्तु को दोष इति चेत्तत्राह * स चेति * प्रत्य-

३ दूष्यते इति० का० सु० पु० पा० ।

१ तार्तीयस्य याघो इति पु० २ पा० ।

प्रत्यभिज्ञायांतदंशेऽभेदांशेचस्मृतित्वानुभूतित्वनिरासः । २६१

भिज्ञानं स्मृत्यनुभवगर्भमेकं ज्ञानमिति द्वितीयपक्षे-
प्रथमपक्षदोषमतिदिशति *अत इति* प्रागवस्थाविशि-
ष्टस्य संस्कारेणेदन्ताविशिष्टस्येन्द्रियेण प्रतिभासेऽपि
तदेतदभेदस्य संस्कारेणेन्द्रियेण वा प्रकाशयितुमयो-
ग्यत्वादित्यर्थः । संस्कारसहकृतेन्द्रियेण संयुक्तविशेष-
णतया प्रागवस्थाविशिष्टोऽपि गृह्यत इत्यत आह *प्रा-
गिति* प्रागवस्थाविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिकाभेदस्य चानु-
भवविषयत्वे सर्वमेवानुभूयत इति स्मृत्यनुभवांशं
प्रत्यभिज्ञानमिति पक्षो न सिद्धेदित्यर्थः ।

प्रतियोगिघटिताभेदस्य स्मर्यमाणानुभूयमाना-
नेकांशत्वात्तद्गोचरप्रत्यभिज्ञानस्याऽपि स्मृत्यनुभवां-
शत्वमिति शङ्कते ।

९० तदभिन्न इत्यत्रांशिकस्मृतिर्गानुभूतित्वयंनिरासः ।

अथ प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्न इत्ययमर्थोऽप्यनेकांश-
स्तत्र प्रागवस्थाविशिष्ट इत्यत्रांशे स्मृतित्वमभिन्न इत्यत्रां-
शे चानुभवत्वमित्युच्यते । एवं तर्हि प्रागवस्थाविशि-
ष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चायमिति स्मृत्यनुभूतिभ्या-
मावेदितम्भवति, प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतया त्वभेदः के-
नापि न प्रकाशित इति य एव प्रागवस्थाविशिष्टः
स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् ।

अथेति प्रतियोग्यंशस्य स्मर्यमाणत्वेऽभेदांश-
स्याऽपि स्मर्यमाणत्वं स्यात्प्रतियोगिज्ञानस्याभेदज्ञान-
कारणत्वादित्याशङ्क्याह *तत्रेति* स्मृतिरनुभवकारणं

न भवतीति नास्ति नियमो व्याप्तिस्मृतेरनुमानज्ञानकारणत्वात्पदार्थस्मृतेश्च वाक्यार्थज्ञानकारणत्वादिति भावः । पदार्थस्मृत्या वाक्यार्थानुभववत्प्रतियोगिस्मृत्या प्रतियोगिसम्बन्धाभेदग्राह्यनुभवो जायते, किम्वा इदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदग्राह्यनुभवो जायते, यथायस्तदा चरमपक्षप्रवेशो, द्वितीये च स्मृत्या प्रतियोगिसिद्धिरनुभवेनेदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदसिद्धिरिदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदस्य प्रतियोगिसम्बन्धः केनापि न सिद्ध्यदिति परिहरति *एवंतर्हीति* स इति प्रागवस्थाविशिष्टोऽयमितीदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चेति स्मृत्यनुभवाभ्यां विज्ञापितं भवतीत्यन्वयः । तथापि सिद्धं स्मृत्यनुभवरूपत्वं प्रत्यभिज्ञानस्येत्यत आह *प्रागिति* एकस्य धर्मिणः कालद्वयसम्बन्धस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति स्वसिद्धान्तोपि ध्वंस्यत इत्यर्थः ।

इदन्ताविशिष्टधर्माश्रयतयानुभूयमानस्याभेदस्य तत्ताविशिष्टप्रतियोगिनिष्ठता पारिशेष्येण सिध्यतीति शङ्कते ।

९१ पारिशेष्यादभेदस्य तत्ताप्रतियोगिकत्वमिदं शङ्का ।

अथानुभवेन योऽसावनुभूयमानधर्माश्रयतयाऽभेदो बोधितः स कालान्तरमनालम्ब्य न पर्यवस्यतीति केनचित् खलु कस्य चिदभेदो भवति ततः स्मृत्यंशोप-

१ पदार्थस्मृतिव्यतिरेकेणेति २ पु० पा० ।

२ शस्यत इति पु० २ पा० ।

३ सच इति कालिकानामु० पु० पा० ।

४ स्मृत्युपनीतमिति सो० पु० पा० ।

नीतमेव सन्निधानात्कोट्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमा-
लम्बत इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतासिद्धिरिति ।

अथेति इदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदस्य च कोट्यन्त-
रानालम्बनत्वेऽनुपपत्त्यभावात् तत्ताविशिष्टनिष्ठतासि-
द्धिरित्यत आह *केनेति* भेदवदभेदस्यापि कस्य केनेति
धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वात् कोट्यन्तरमनालम्ब्य पर्यव-
सानमित्यर्थः । तथाऽपि तत्ताविशिष्टमेव कोट्यन्तरमाल-
म्बते न यत्किञ्चिदिति कस्मादित्यत आह *तत इति* स-
न्निहितस्य क्षादेति तत्ताविशिष्टस्य प्रतियोगितया युद्धि-
स्थत्वात्तदूचाश्रमन्तरेण कोट्यन्तरानाश्रय इति तत्तेद-
न्ताविशिष्टाभेदविषयत्वं प्रत्याभिज्ञानस्य सिद्धमिति फ-
लितं निगमयति *इतीति *

अनुभूताभेदस्य कोट्यन्तरानालम्बनत्वेऽपि नानु-
पपत्तिरनुभूतत्वान्नाप्यननुभूतस्याननुभूतत्वादेवेति दू-
षयति ।

१२ आलम्ब्यनशब्दार्थानिरुक्त्या समाधानम् ।

तदेतत्तुच्छतरम् । कोट्यन्तरमालम्बत इति किं को-
ट्यन्तराश्रितो भवति, उतकोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायत इति,
नाद्यः अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयेणोत्प-
त्तौ पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् ।
द्वितीयं तु यदेव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नध-

स्यभेदस्य ज्ञानं तत्स्मृतौ नान्तर्भावयितुं शक्यं नाऽप्यनु-
भवांश इत्युक्त एव दोषः ।

*तदिति । अनुपपत्त्या कोट्यन्तरालम्बनत्वं विकल्पे-
नाऽपि दूषयति* कोटीति* आलम्बनशब्देन कोट्यन्तर-
माश्रित्य भवनमुच्यते, किंवा तन्निष्ठतया ज्ञानमिति
विकल्पद्वयार्थः । भवनमालम्बनार्थ इति क्रमप्राप्तत्वा
दाशं दूषयति *नेति* भेदाभेदयो रन्यतराभावस्याऽ
न्यतरभावाविधत्वाद्भेदस्योत्पत्तेः प्रागभावादिद-
न्तातत्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यादतश्च कदाचिद्भिन्नयोः
कालान्तरे ऽभिन्नत्वं गीर्वाणैरपि दुःसम्पादमित्यर्थः ।
ज्ञानेनालम्ब्यते कुम्भइत्यादावालम्बनशब्दस्य ज्ञप्त्यर्थ-
त्वादिहापि ज्ञानमेवालम्बनार्थ इति द्वितीयं दूषयति
द्वितीय इति इदन्ताविशिष्टनिष्ठाभेदस्य तत्तावि-
शिष्टनिष्ठताज्ञानं न स्मृतिरनुभूतागोचरत्वात्, नानु-
भवोऽसम्प्रयुक्तविषयत्वादित्युक्तमावर्तत इति याचत् ।

स्मृत्यनुभवगर्भमेकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिति पक्षो
न साधुरित्युक्तमधुना तथाऽभ्युपगमेऽपि नानुभूति
व्यजातिसिद्धिः स्मृतित्वेन परापरभावानिरूपणेन तत्र
सङ्करप्रसङ्गादित्याह ।

९३ धर्मिणमादाय स्मृत्यनुभूत्योः सङ्करः ।

किञ्च यदा प्रत्यभिज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिरयमित्यंशे
चानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदाधर्मिणमादायापि-

१ अन्यतरमाशेति सो० पु० पा० ।

२ ज्ञान स्मृतिरनुभूतागोचरत्वादिनि सो० पु० पा० ।

स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः । तथाहि—संस्कारेण तत्तामातं-
वोपनीयेत तत्ताविशिष्टो वा धर्मी ? । आद्ये स इति प्र-
त्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् तत्तायाः केवलायाः सं-
स्कारेणोपनीतत्वात् । नापि द्वितीयः तथा—सत्ययमित्य-
नुभवांशेऽपि धर्मिप्रकाशो वक्तव्य एव अन्यथा इदन्तामा-
त्रप्रकाशेऽयमिति तच्छरीरं न स्यात्, एवञ्च संस्कार-
स्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीतिहेतोरुभयस्योपनिपाते-
किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम्, उत का-
रणद्वयसम्भेदादभेदभाजा ज्ञानेन । प्रथमे प्रत्यभिज्ञान-
स्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः भेदपक्षोक्तदूषणापा-
तश्च । द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वमप्यनु-
भवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयाऽपि
नियमो भग्नः ।

किंचेति तत्तावैशिष्ट्यगोचरत्वात्स्मृत्यंशस्येद-
न्तावैशिष्ट्यविषयत्वादनुभवस्य कथं तयोः सङ्कर इत्य-
त आह *धर्मिणामिति* अपिशब्दः शङ्काद्योतरुः । धर्म-
भेदेऽपि धर्मिण ऐक्यात्तन्निष्ठतया च तयोः स्ताभ्यां प्र-
काशनाद्धर्म्यंशज्ञाने भवति सङ्कर इत्यर्थः । धर्मिज्ञाने
स्मृतित्वानुभूतित्वयोः सङ्करं दर्शयितुं विकल्पयति* त-
थेति* तत्ता-प्राक्कालादिसम्बन्ध स्ताद्विषयज्ञानमेव संस्का-
रेण जन्यते, किंवा तत्ताविशिष्टधर्मिविषयज्ञानमपि सं-

स्कारेण जन्यत, इति विकल्पद्वयार्थः । तत्तामात्रगोचरज्ञानस्यैव संस्कारजत्वान्न धर्मिज्ञाने स्मृतित्वानुभूतित्वसङ्कर इत्याद्यं कल्पं दूषयति * आद्य इति * स इति प्रत्यभिज्ञायां तत्ताविशिष्टं स्फुरति न च तत्स्फुरणं संस्कारात्, तत्तामात्रज्ञानस्य तथात्वा, न्नाऽप्यक्षजं तत्स्फुरणं तत्ताविशिष्टस्यासम्प्रयोगादिति, स इति तत्ताविशिष्टज्ञानं प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं, न भवेदित्यर्थः । तत्ताविशिष्टधर्मिणः प्रागनुभूतत्वात्संस्कारस्तत्ताविशिष्टधर्मिणं ज्ञापयतीति द्वितीयः कल्पोऽस्त्वित्यत आह * नापीति * अक्षसम्प्रयोगोऽपीदन्तामात्रं प्रकाशयति, किंवा तद्विशिष्टधर्मिणमिति विमर्शं विशिष्टधर्मिण एव प्रकाशो युक्त इत्याह * तथेति * यथा स इत्यंशे तद्विशिष्टो धर्मी स्फुरति तथाऽयमिति सम्प्रयोगजज्ञानेऽपीदन्ताविशिष्ट एव स्फुरतीति वक्तव्यमित्यर्थः । सम्प्रयोगजज्ञानविषयत्वाभावेऽनुपपत्त्यभावात्तानुभवांश इदन्ताविशिष्टधर्मिस्फुरणमित्यत आह * अन्यथेति * एकस्मिन्नेव प्रत्यक्षादिप्रमाणसम्भवेऽपि न प्रत्यक्षत्वादिजातिसङ्करस्तथा संस्कारसम्प्रयोगजनितज्ञानविषयत्वेऽपि नानुभवत्वादिसङ्कर इत्यत आह * एवमिति * तत्रेन्द्रियलिङ्गादिनां भिन्नज्ञानोत्पत्तेर्न सङ्कर इत्यर्थः । संस्कारस्य निरपेक्षस्मरणसामग्रीत्वादिन्द्रियस्यानुभवसामग्रीत्वात् निरपेक्षसामग्रीभेदस्य कार्यभेदनियतत्वाद्भि

१ भग्नयेऽपि इति सो० पु० पा० ।

२ लिङ्गादीनामिति पु० पा० ।

न्नमेव ज्ञानं धर्मिगोचरमनुभवस्मरणरूपमिति प्रथ-
मविकल्पार्थः । ज्ञानभेदपक्षे स्मरणाभिज्ञाव्यतिरिक्तं
प्रत्यभिज्ञानमिति प्रसिद्धिर्न स्यादतोऽन्यत्र निरपे-
क्षसामग्रीद्वयस्याऽत्र मेलनोपाधावेकसामग्रीत्वादे-
कं ज्ञानमिति द्वितीयकल्पार्थः । प्रथमरूपमपसिद्धान्त-
प्रसञ्जनेन दूषयति * प्रथम इति * प्रामाणिकस्यैव
सिद्धान्तत्वात् ज्ञानभेदस्य प्रामाणिकत्वे नापसिद्धान्त
इत्याशङ्काह * भेदेति * प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ता-
विशिष्टाभेदप्रकाशस्य, न स्मृतौ, नाप्यनुभवेऽन्तर्भाव,
इति प्रागुक्तदोषानुपङ्ग इत्यर्थः । व्याप्तिग्रहणसंस्कार-
लिङ्गाभ्यामेकज्ञानजन्मवदक्षसंस्काराभ्यामेकमेव प्र-
त्यभिज्ञानं जायत इति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति
द्वितीय इति एवं सति स्मृत्यनुभूतिव्याक्तिभेदादनु-
भूतित्वं स्मृतित्वं च न सम्भवति तथा तत्तेदन्ताधि-
शिष्टविषयभेदेनाऽपि व्यवस्था न सिध्यति धर्म्यशस्य
प्रत्यभिज्ञानगोचरस्यैक्यादिति कलितमाह *इतीति*

प्रत्यभिज्ञानस्यैकत्वाद्विषयस्य चैक्यात्तन्निवन्धनं
स्मृतित्वानुभूतित्वव्यवस्थानं यद्यपि न सम्भवति त-
थाऽप्युपाध्यन्तरवशाद्व्यवस्थोपपद्यत इति शङ्कने ।

९४ उपाध्यन्तरेण स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्व्यवस्थानिरासः ।

अथोच्यते मा भूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्यन्त-
रात्तु भविष्यति तद्यथा संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्य-
स्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चानुभवत्त्वव्यवस्था-
नमिति विरोधपरिहारोऽस्तु । न, प्रमात्त्वसामान्यानङ्गी-

कारे * प्रमारूपताया विषयव्यवस्थित्यैवोपगमेनोपाध्य-
न्तरोपन्यासेऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव ध-
र्मिण्यर्थे' निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव ।

* अथेति * कोऽसावुपाधि र्यद्वत्ताद्वयस्थेत्या-
शङ्का कारणभेद एवोपाधिरित्याह * तदिति * स्मृत्यनु-
भवसङ्करोवुर्वार इति यदुक्तं तत्परिहृतमिति फलितमा-
ह * इतीति * विरोधपरिहारो जातिबाधकसङ्करपरि-
हार इत्यर्थः । एकरूपे हि वस्तुनि विरुद्धजातिसमा-
वेशो दोषाय स्याज्जातिभेदव्यञ्जकरूपभेदसम्भवाच्च
विरोधबुद्धिस्तद्भेदश्च कारणभेदोपाधिकांशभेदादि-
ति सङ्करपरिहारशङ्काकर्तुरभिप्रायः । संस्कारजत्वस-
न्निकर्षजत्वोपाधिभेदेन स्मृतित्वानुभूतित्वव्यवस्थां
प्रत्यभिज्ञानेऽभ्युपगम्य प्रथमं विरोधान्तरप्रसञ्जनेन प-
रिहरति * नेति * प्रमात्वं किं औपाधिको धर्मः किम्या
जातिः, न तावज्जातिः परोक्षत्वेन परापरभावानिरू-
पणात् तथा हि-हेत्वाभासजनिते परोक्षभ्रमे प्रमात्वा-
भावान्न तावत्प्रमात्वं परं, नाऽपि परोक्षत्वं परं तद्-
भावेऽपि प्रत्यक्षज्ञाने प्रमात्वाङ्गीकारादौपाधिको धर्म
इति स्वीकर्तव्यं, यदि स्वीक्रियते तत्रा ह * प्रमेति *
ज्ञानस्या परोक्षत्वस्य व्यवस्थापकं ज्ञातकारणाऽज्ज-

१ ज्ञानस्य परोक्षस्येति पु० पा० ।

२ ज्ञानकरणजन्यज्ञानत्वमिति पु० पा० ।

* साक्षात्त्वादिना परापरभावानुपपत्त्या प्रमात्वाप्रमात्वे न जाती
किं तर्हि ? विषयतयात्वातयात्यनियन्धनावुपाधी, तद्यदि स्मृतित्वा-
नुभूतित्वयोर्विषयावच्छेदभेदेन वृत्तिर्न स्यात्तदा तयोः प्रमात्वाप्रमा-

न्यत्वं यथा, तथा प्रमात्वव्यवस्थापकं किमित्यत आह
 प्रमारूपेति परोक्तमुपाधिमनुषदति * उपाधीति *
 संस्कारजत्वसम्प्रयोगजत्वाख्योपाध्योरुपन्यासेऽपि स्मृ-
 तित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नर्थे निवेशः स्यात् तथा
 च स्मृतित्वानुभूतित्वाभ्यामविनाभूतयोः प्रमात्वाप्र-
 मात्वयोरेकाश्रयता प्रसज्येत प्रत्यभिज्ञानस्यैक्यादि-
 पयद्वारा तयोर्व्यवस्थापयितुमशक्यत्वादित्याह *प्रमा-
 त्वेति * सामान्यानङ्गीकारो विषयभेदेन प्रमात्वाप्रमा-
 त्वव्यवस्थोपगमहेतुः सन् प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकाश्रय-
 त्वहेतुः । केचिदन्यथा व्याचक्षते उपाध्यन्तरोपन्यासेऽपि
 प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारनिमित्तं प्रमारूपताया वि-
 षयव्यवस्थित्याऽसन्दिग्धाविपरीतानवगतार्थव्यवस्था-
 या उपगमेन च हेतुना स्मृतित्वानुभूतित्वयोस्तत्सेद-
 न्ताविशिष्टे धर्मिण्यर्थे एकस्मिन्नेव निवेशात्प्रमात्वा-
 प्रमात्वयोरेकाश्रयतेति, तत्पक्षे सामान्यानङ्गीकार इ-
 ति निमित्तसप्तमी द्रष्टव्या ।

औपाधिकांशभेदकल्पनया ज्ञाने विरुद्धधर्मप्रस-
 ङ्गपरिहारमभ्युपगम्य विषये विरुद्धधर्मप्रसङ्ग उक्त, इ-
 दानीं प्रत्यभिज्ञाने स्मृतित्वानुभूतित्वसङ्करविरोधः स्या-
 देव संस्कारजत्वाद्युपाधिपरामर्शमन्तरेणैव स्मृतित्वादे-
 रवगमेन तदुपाधित्वाभावादित्याह ।

त्वयोरपि तथा न स्यादित्येकस्मिन्नेव विषये तज्ज्ञानं प्रमा चाप्रमा
 च स्यात् नहि स्मृतिश्चनाप्रमा, यथायांनुभवश्च न प्रमेत्यर्थे इति
 (शाङ्करी) ।

९५ स्वतः प्रतिभासेन स्मृतित्वानुभूतित्वयोः सङ्करः ।

किञ्च ज्ञानविकल्पानामध्यात्मं भावाभावसम्बेदनात् स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतः प्रतिभासेन विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरिदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् । यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोपाधिरुपन्यस्यत इति नान्यस्य चेतासि निविशते । अथान्यत्स्मृतित्वज्ञानं, तदाऽप्यनुपपत्तिः तथा हि-संस्कारजत्वं संस्कारादनन्तरं नियमेन भावो नियतत्वञ्च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं सङ्गाहकमक्रोडीकृत्यासम्भवतीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं तथा च संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमित्यन्योन्याश्रयः तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वार एव ।

* किञ्चेति * स्मृतित्वादि ज्ञानधर्मः किं स्वतः प्रतिभाति, किं, वा मानसज्ञानेनो, तानुमानेनेति, विवेचनीयं, न तावदनुमानेन व्याप्तलिङ्गाभावाच्चाऽपि प्रत्यक्षेण ज्ञानान्तरोत्पत्तौ पूर्वज्ञानस्य निवृत्ततया तदाऽसतः कर्मकारकत्वायोगा, दतः परिशेषात्स्वतः प्रतिभातत्वं वाच्यमित्याह *ज्ञानेति* विकल्पा-भेदास्तेषां ये भावाभावाः-सदसत्त्वानि तेषामध्यात्मं-आत्मन्यधिकरणे सम्बेदना-त्प्रकाशमानत्वात्प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वयोरपि ज्ञानधर्मयोः स्वतः प्रतिभा-

नत्वेन-संस्कारजत्वाद्युपाधिपरामर्शं विना स्वप्रका-
शज्ञानबलात्प्रकाशितत्वेन, स्मृतित्वादेर्विषयभेदनि-
रूपणेन व्यवस्थानङ्गीकार इदन्तायामिदन्ताविशिष्ट-
धर्म्यं शो स्मृतित्वप्रकाशप्रसङ्गादपिशब्दात्ततांशोऽनुभू-
त्यवगमप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । स्मृतित्वाद्यवभाससमये संस्का-
रजत्वादेरप्रतिभासमानस्य व्यवस्थापकत्वायोगादर्थ-
भेदेन व्यवस्थायास्त्वया वक्तुमशक्यत्वादिदन्तायां
स्मृत्यवगमः तत्तायामनुभूत्यवगमः प्रसज्येतेति प्र-
सङ्गधीजं द्रष्टव्यम् । संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं किं
वा ऽन्यदिति विकल्पाद्यमनुवदति * यदीति *
आत्माश्रयत्वप्रसङ्गेन निराचष्टे * तदेति * अ-
नुभूतित्वासङ्कीर्णं स्मृतित्वं नास्ति प्रत्यभिज्ञायां स-
हस्रित्यां परापरभावानिरूपणादिति जातिबाध-
कोपन्यासे तत्परिहारार्थं तदेवोपाधिरूपन्यस्यते त-
तश्च व्यवस्थितसंस्कारजत्वसिद्धौ तदात्मकं स्मृतित्वं
सिद्धेदित्यात्माश्रयान्न परचेतसि चमत्काराधिष्ठा-
रकरणमित्यर्थः । संस्कारजत्वस्मृतित्वयोरन्यत्वे आ-
त्माश्रयाभावाद्धितीयः कल्पोऽस्त्वित्याशङ्कते * अथे-
ति * धर्मद्वयकल्पनायां प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च द्वि-
तीयः कल्पो नोपपद्यते, अङ्गीकृत्यापि दूषयति * तदा-
पीति * अनुभूतचर एव स्मृतिनियमः संस्कारजत्वं
स्मृतिनां सम्प्रतिपन्नं तेन विप्रतिपन्नस्मृतित्वव्यवस्था-
याः काऽनुपपत्तिरित्यत आह * तथा हीति * अन-
न्तरं भाव इत्यनेनान्वय उक्तो, नियमेनेति व्यतिरेकः,

त्पादकसंस्कारवदेवं सम्प्रयोगमपि पक्षीकृत्य प्रयो-
क्तव्यं । यद्वा विमतः सामग्रीभेदः स्वोचितकार्यभेद-
हेतुः सामग्रीभेदत्वात्सम्प्रतिपन्नस्मृत्यनुभवसामग्री-
भेदवदिति ।

ननु सामग्न्योर्मिलितत्वेन सम्बलितकार्योत्पत्तिर्घ-
टते, स्मरणानुभवकार्यभेदे पृथगुत्पन्नसंस्कारादिभेदः
प्रयोजको न सामग्रीभेदमात्रमिति शङ्कते ।

९७ पृथक्सिद्धसामग्रीभेदस्य कार्यभेदकत्वमिति शङ्कन ।

अथ यत्र ते पृथक् जायेते तत्र पृथगेव कार्यं प्र-
त्यभिज्ञायान्तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूय जननात्कर-
म्बितकार्योत्पत्तिः । यद्यपि घटपटादिसामग्न्योनैवं दृ-
श्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वादनयोरीदृशत्वमुपप-
द्यते न हि एकस्य यादृक् पदार्थस्य स्वभावस्तादृगन्य-
स्यापि सर्वस्य भवति जगद्वैचित्र्यमङ्गप्रसङ्गादिति ।

अधेति संस्कारस्य पूर्वोत्पन्नत्वेऽपीदानीमुदुद्ध-
तोत्पत्तेरपृथक् जन्म कथ्यत इति द्रष्टव्यम् । साधनव्याप-
कतामुपाधेः परिहरति * प्रत्यभिज्ञायान्त्विति * तयोः
संस्कारसम्प्रयोगयोः सम्भूय जननादन्योन्यसापेक्षत-
या जननात्करम्बितकार्योत्पत्तिः— करम्बितं मिलितं
विशिष्टरुज्जानमिति यावत् । यद्वा यत्र ते सामग्न्यौ-
पृथग्जायेतेऽन्योन्यनिरपेक्षतयोत्पद्येते तत्र कार्यं पृथ-
गेव जनयतः प्रत्यभिज्ञायां पुनस्तयोर्युगपज्जातत्वे-
नान्योन्यसापेक्षतयोत्पन्नतया सम्भूय जननान्मिलि-

पृथक्संज्ञसामग्रीभेदस्य कार्यभेदकत्वशङ्कासमाधाने । २७५

त्वा कार्योत्पादकत्वात् सम्बलितकार्योत्पत्तिरित्यर्थः ।
नच संस्कारस्य पूर्वोत्पन्नत्वात् सम्प्रयोगस्याऽऽधुनिकत्वा-
दपृथगुत्पन्नत्वं प्रत्यभिज्ञापामपि नास्तीति वाच्यम् ।
प्रत्यभिज्ञाजनकस्य सम्प्रयोगस्य संस्कारे सत्येव जन-
नादुभयोः पृथगुत्पत्त्यभावमात्रस्य युगपदिति विव-
क्षितत्वादिति । यत्र यत्र कार्यभेदस्तत्र तत्र सामग्रयोः
पृथगुत्पन्नत्वमिति नास्ति व्याप्तिः घटपटसामग्रयोर्यु-
गपदुत्पादेऽपि कार्यभेददर्शनादतोऽव्यापक उपाधि-
रित्याशङ्काह * यदीति * स्मरणानुभवकार्यभेदहेतु-
त्वविशेषव्याप्तावुपाधिरुच्यते न सामान्येन नातोऽव्या-
प्तिरित्यर्थः । स्मरणानुभवसामग्र्यौ नैकं कार्यं जनय-
तः कार्यद्वयसामग्रीत्वात्पटादिसामग्रीवदित्याशङ्काह
* न हीति * घटसामग्रीतः पटकार्यादर्शनात्पटसा-
मग्रीतोऽपि पटकार्यं न स्यादिति यथाऽनुभवाविरोधा-
ज्जगद्वैचित्र्याभावप्रसङ्गतर्कबाधादनुकूलतर्कभावाच्चा-
प्रयोजकस्तथाऽयमपीत्यर्थः ।

सामग्रीपृथगुत्पादस्य न स्मरणादिकार्यभेदहे-
तुत्वं सति संस्कारे जायमानस्याक्षसंयोगस्य स्मरणा-
तिरिक्ताभिज्ञाकारणत्वादिति दूषयति ।

९८ सामान्योरन्योन्यसहकारित्वे तदभावेच दूषणम् ।

नैतदस्ति यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्पर-
सहकारित्वमनयोरेष्टव्यं न वा । न चेत् परस्परमेलक-
लक्षणोविशेषोऽनुपयोगी कार्यजननं प्रति मिथः स-

हकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात् ततश्चाविशेषात् पृ-
थगेव कार्यं प्रसज्येत । अथ परस्परसहकारित्वं त-
योरिष्यते तदाऽनुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः स्मर-
णांशेऽप्यक्षस्येति नियामकत्वाभिमतयोस्तयोरुभयांशे सा-
धारण्यात् स्मृत्यंशेऽप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेऽपि स्मरणमिति
वज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिस्मृतिसङ्करेणेति ।

नेति उद्बुद्धतद्विषयसंस्कारे सति जातसम्प्रयो-
गस्य पृथक्कार्यकरणत्वं न दृश्यत इत्याशङ्क्य मिलितयोः
सामग्र्योर्जनकत्वं दूषयितुं विकल्पयति *यत्रेति*
एकदेशकालावस्थानं मेलनं । कस्मिन् सति किं स्या-
दित्यत आह *न चेदिति* सति मेलने कार्यजन्म-
दर्शनात्कथमनुपयोगित्वं मित्यत आह *कार्येति*
मेलनस्यानुपयोगितामात्रेण तव को लाभस्तत्राह
ततश्चेति मेलनामेलनयोः संस्कारादेः स्वकार्यज-
न्मे सामर्थ्याविशेषादित्यर्थः । उक्तदोषं परिहर्तुं
प्रथमकल्पं शङ्कते *अथेति* संस्कारसहकारितया
सम्प्रयोगस्य तत्तांशज्ञानकारणत्वं संस्कारस्य च सम्प्र-
योगसहकारितयाऽनुभवकारणत्वं प्रसज्येत इति दू-
षयति *तदेति* एवं च सति तत्तांशज्ञाने संस्कार-
सम्प्रयोगजन्यतया स्मृतित्वमनुभूतित्वमयमित्यंशे च
स्मृतित्वमनुभूतित्वञ्चेति स्मृत्यनुभवसङ्करो दृढीकृतः
स्यादित्याह *इति वज्रेति*

अनुभव एवैकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति पक्षे सङ्कराभावा-
१ अनुभूतित्वस्मृतित्वेति का० मु० पु० पा० ।

चतुर्थपक्षस्य सम्यग्द्विशेषणतयाऽभेदग्रहस्य च निरासः । १७७

त्परिशेषात्स एवाऽऽस्ता मित्यत आह ।

९९ चतुर्थपक्षनिरासः ।

नाऽप्यनुभव एवेति पक्षः, तथा सति तत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रयतायां न संस्कारो नेन्द्रियसन्निकर्षश्चेति तदविषयत्वापातः ।

नापीति कुत इत्यत आह *तथा सतीति* स एकोऽनुभवस्तत्तावच्छिन्नं गोचरयतीदन्तावच्छिन्नं वा तयोरेभेदं वा, न प्रथमद्वितीयौ, एकस्य धर्मिणः कालद्वयसम्बन्धग्राहि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेत्यभ्युपगमात् । नापि तृतीयः संस्कारेणाभेदस्य तत्तांशावच्छिन्नाश्रयत्वं नोपस्थापनीयं प्रागननुभूतत्वात्तापीन्द्रियेण संनिकर्षाभावादित्यर्थः ।

नन्विन्द्रियमेवाभेदस्य तत्तावच्छिन्नाश्रयत्वं साधयति चक्षुरर्थेन सम्बद्धं मनसा संयुज्यते तदाऽऽत्मना तस्मिन् समवेतः संस्कारस्तस्य च विशेषणं तत्तावच्छिन्न इति संस्कारद्वारा येयं प्रत्यासत्तिः सम्यग्द्विशेषणता नाम, तयेत्याशङ्काह ।

९९ संस्कारद्वारकप्रत्यासत्येन्द्रियेणतद्ग्रहशङ्कानिरासः ।

नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बद्धविशेषणतया-तद्ग्रहः क्वचित् सोऽयं न वेति तर्हि संशयो न स्यात् । दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो न सम्बद्धविशेषणत्वादिति-चेन्न । विनाऽपि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः । वस्तुप्रकाशि-

नि च दोषत्ववाचोयुक्त्यनिरुक्तेः । क्वापि तस्यावस्तुप्रकाशित्वाहोपश्चेत् कथमक्षादेरपि तन्न स्यात् । विशिष्टत्वे न तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यपरिहारात् न हि विनैव कुताऽपि विशेषादस्यावस्तुप्रकाशिता । सत्यप्यर्थेदोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यादेरसम्भवापत्तेः ।

* नचेति * अतिप्रसङ्गादिति हेतुमाह * क्वचिदिति * उक्तसंयुक्तसमवेताविशेषणता सम्यन्धः संस्कारद्वारा तत्तेदन्ताऽभेदप्रकाशसामग्री चेत्तर्हि पुष्कलकारणे सत्यभेदनिर्णयस्योत्पत्त्या प्रत्यभिज्ञारूपः संशयस्त्वत्पक्षे न स्यादस्ति चासौ पूर्वानुभूतस्य देवदत्तस्य चिरकालव्यवधाने पुनर्दर्शन इत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयस्य दोषजन्यत्वमवसीयते चक्षुःसम्प्रसारणमधिष्ठानग्रहणोपयोगितयाऽन्यथासिद्धमत एकस्य संनिकर्षविशेषस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वमसम्यग्ज्ञानहेतुत्वं चेति विरोधप्रसङ्गो नेति शङ्कते * दोषेति * केवलान्नसन्निकर्षस्य सामान्याग्रहणकारणत्वाहोपस्य सन्देहकारणत्वादुक्तविधसम्यन्धस्य क्वाऽप्यनुपयोगात्तदभावेऽपि सन्देहः स्यान्न तथा दृश्यन इति परिहरति * नेति * तर्ह्येवं व्यवस्थाऽस्तु दोषसहकृत उक्तसन्निकर्षः सन्देहसामग्री, अदुष्टः प्रत्यभिज्ञानस्येत्यत आह * वस्त्विति * दोषविशिष्टस्य वस्तुप्रकाशकत्वे विशेषणतया तस्यापि वस्तुग्रहणहेतुत्वमुक्तं स्यात् न च तद्युक्तं वस्तुप्रकाशकस्य चक्षुरादिवद् गुणत्वस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः । क्वचिदसत्येवामेदेऽवयवसादृश्यात्सोऽयं न वे-

ति सन्देहो जायते तत्रासदभेदप्रकाशकत्वादस्य दोषत्व-
मित्याशङ्काह *क्वापीति* शुक्तिरजतसंसर्गस्यासत एव
प्रकाशनात्तत्प्रकाशकस्य चक्षुरपि दोषत्वं स्यादित्यर्थः ।
आदिपदेन लिङ्गादिग्रहः । चक्षुरादिर्दोषो भवितुमर्ह-
ति क्वचिदविद्यमानप्रकाशकत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यु-
क्तम् । स्वरूपेणावस्तुप्रकाशकत्वं तथात्वे प्रयोजकं न च
तच्चक्षुरादेरस्ति गुणदोषाभ्यां विशेषादित्याशङ्काह
विशिष्टत्वेनेति तथात्वस्य-दोषत्वाभावस्य प्रकृते-
दोषत्वाभिमतोऽप्यपरिहारादिति । दोषस्य पुनर्दोषाभा-
वात्तद्भावाभावाभ्यां चक्षुरादेरिव न विशेषो वक्तुं
शक्य इत्यत आह *नहीति* विक्रियमाणे दोषे
वस्तुप्रकाशः किंवाऽविक्रियमाणे, नाविक्रियमाणे स-
र्वदा तत्प्रसङ्गात् दुर्वत एव कारकत्वाच्च, विक्रियमाणे
चेत्स एव विकारो विशेष इत्यर्थः । क्वचिदवस्तुप्रकाश-
कस्य दोषत्वमतिप्रसङ्गादनुपपन्नं चेत्तर्हि सर्वत्राविद्य-
मानप्रकाशकत्वमेव दोषस्यास्तु क्वचित्सोऽयं न वेति-
सन्देहस्याविद्यमानाभेदविषयत्वेन विद्यमानेऽपि त-
तोऽन्याभेदविषयत्वानुमानादित्याशङ्काह *सती-
ति* तर्हि विद्यमाने घटे प्रकाशमाने दोषादविद्यमानः
प्रकाशते, किं वा विद्यमान इति सन्देहात्पेक्षावतां प्र-
वृत्तिर्न स्यात्तथा यत्र सन्देहादपि दृष्टफले प्रतिग्रहा-
दौ प्रवृत्तिः सा न स्यात्पाक्षिकत्वेनापि सन्देहस्य व-
स्तुविषयत्वाभावादित्यर्थः ।

विद्यमानेऽर्थे ज्ञानं वस्तुविषयमेव, वस्तुविषयत्वे
अपि संशयत्वं दोषवलाद्भवतीति शङ्कते ।

१०० निश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव दोषत्वमिति शङ्कानिरासः ।

वस्तुविषयत्वेऽपि दोषादनिश्चयतेति चेन्न । वस्तुतस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ-
प्रकाशितमिति कुत्र तदनिश्चयता । निश्चयार्थस्य च सं-
शयकोटावखण्डने संशये तदभावाधिकग्राहित्वेऽपि नि-
श्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेवाभावनिश्चयः कोट्यन्तरं केव-
लमधिकं स्यात् ।

वस्त्विति संशयत्वं वस्तुविषयज्ञाने न संभव-
ति तस्य विरुद्धानेककोट्यनालम्बनत्वादनवस्थितोभ-
यकोटिसंस्पर्शी संशय इतिन्यायकन्दलीकारेणोक्त-
त्वात्, नाप्यसदंशकोट्यन्तरज्ञाने तस्याप्यविद्यमानव-
स्त्वेकविषयतया संशयत्वायोगात्, नापि धर्म्यंशे, गृ-
हीतमात्रस्य निश्चयादतो न कुत्रापि संशय इति
परिहरति *नेति* एककोटिज्ञानस्य वस्तुविषयत्वेऽपि
तदधिकतदभावस्य कोट्यन्तरेण ग्रहणात् कथं निश्चया-
त्मरु स्यादित्यत आह *निश्चयेति* निश्चयार्थोऽभाव-
चेदने न खण्ड्यते, किंवा खण्ड्यते, यदि न, तदाऽवाधिता-
नवगतविषयतया प्रामाण्यमेव स्यान्न संशयत्वमित्य-
र्थः । नापि द्वितीय इत्याह *अभावेति* एकस्मिन् ध-
र्मिणि घटत्त्वपटत्त्वादिधर्मस्य प्रमाणासिद्धत्वेन नान्यतरे-
णान्यतरबाधस्तथा भावाभावयोस्तत्संवेदनसिद्धत्वे-
नान्यतरबाधोऽसम्भवी तेन भावोऽभावश्चेति द्वयमपि-
वस्तु स्यादित्यर्थः । एतेन यदाहुरेके—

१ वस्तुनस्तस्येति पु० पा० ।

संशयत्त्वजात्यवच्छिन्नज्ञानजनकत्वस्य दोषत्वनिरासः । २८१

“वाशब्दोऽपि विकल्पार्थो विकल्पोऽप्येकवस्तुनि ।

विरोधरूपोऽभिमतः समारोपितरूपयो” रिति

तदपिनिरस्तम् । प्रतीतयोरप्रतीतयोर्वा विरोधवाचोयु-
क्त्यनिरुक्तेरिति । अधिकमिति घटोऽयमित्यादिनिर्णया-
द्वैलक्षण्यमपीदमेव नानिर्णयात्मकमिति दर्शयति ।

विमतो गुणः चस्तुप्रकाशकत्वाद्यक्षुरादिवदित्युक्तं,
तत्र स्वरूपेणाप्रमात्वानधिकरणज्ञानजनकत्वमुपाधि-
रिति शङ्कते ।

२०१ संशयत्त्वजात्यवच्छिन्नजनकत्वं दोषत्वमिति पक्षक्षेपः ।

जातिः संशयत्वं, तत्प्रयोजकश्च दोष इति चेन्न । इदं
तद्वा न वेति संशयकोट्यर्थनिर्देशसमन्वयेन वाशब्द-
प्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः । प्रतीत्या सह वाकारार्थ-
सम्यग्ध्ये प्रत्येमि न वेति तदापत्तेः । वाक्कारार्थस्य प्रती-
तिगतत्वेऽपि निश्चयत्ववत्स्थाणुमानय पुरुषं वेति स्था-
णुपुरुषगतप्राक्षिकव्यवहारानापत्तेः । तस्माद्वाकारार्थस्य

१ तानियमात्मकत्वमिति सू० पु० पा० ।

* निश्चयत्त्ववत् वाकारार्थस्य प्रतीतिगमनत्वेऽपीति योजना ।

२ व्यवहारानुपपत्तेरिति का० मु० पु० पा० ।

१ यद्यपि ज्ञानगतेनाऽपि ज्ञानस्याऽनुभवस्त्रसाक्षात्त्वादिना ज्ञातो-
ऽनुभूतः साक्षात्कृत इति विषयाऽप्युपलब्धौ गृह्यते इति तद्वदेव सं-
शयगतेनापि वाकारार्थेन विषयानुरञ्जनमस्तु, तथापि साक्षात्कृत-
इति यथा तद्विषये सर्वत्र तदुपरागस्तथा धर्म्येऽपि वाशब्दार्थो-
पपन्नमिदं स्यादिति भावः । अत्र प्रसङ्गतो दोषखण्डनं संशयख-
ण्डनं वाकारार्थखण्डनं च कृतं तत्र यद्यपि प्रमाप्रमयोर्द्वैलक्षण्यद-
र्शनात्कार्यवैलक्षण्यस्य च कारणवैलक्षण्यप्रयोज्यत्वात् प्रमाका-

त्वावान्तरजातित्वेन ज्ञानगतत्वाद्यदि ज्ञानगता तदा
 वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोरिदं तदा न वेत्यर्थवाचक-
 शब्दप्रतीतिव्यवहारसामानाधिकरण्यं न स्यादिति प्र-
 थमग्रन्थार्थं वर्णयन्ति । जातेः प्रतीतिगतत्वे कथं प्रतीति-
 व्यवहारौ स्यातामित्याशङ्क्य प्रत्येमि न वेत्येवं स्या-
 दित्याह * प्रतीत्येति * इति द्वितीयग्रन्थार्थः । संशयः ज्ञा-
 नमिति संशयत्वस्य ज्ञानधर्मता प्रसिद्धा सा कथमप-
 न्हूयते इत्यत आह * वाकारेति * यथा निश्चयत्वस्य
 ज्ञानधर्मत्वेऽर्थनिर्देशसमन्वयो नास्ति तथा संशयत्वस्य
 ज्ञानधर्मत्वे स्थाणुर्वापुरुषो वेत्यर्थगतपाक्षिकव्यवहारो
 न स्यादिति भावः । संशयत्वं विषयान्वितं ज्ञानधर्म-
 त्वात्साक्षात्कारित्ववदित्युपसंहरति * तस्मादिति *
 तेनार्थगतमेव संशयत्वं न ज्ञानगतं ततो विनिश्चयात्सं-
 शयस्य विशेषोऽर्थधारको न जातिधारक इति तात्प-
 र्यार्थः ।

सोऽयं न चेति सन्देहस्थले यद्यपि संस्कारद्वारा
 सम्यक्त्वविशेषणतामत्यासत्तिरस्ति तथाऽपि तस्या दोष-
 वशात्प्रतिबद्धतयाऽकारणत्वादिदन्तात्सावच्छिन्नयो-
 रभेदग्रहणमैन्द्रियकं नास्ति अपितु दोषादेव तत्प्रकाश
 इत्याशङ्क्याह ।

२०२ दोषेण प्रत्यासत्तेरस्कारात्सन्देह इति पक्षानिरासः ।

न च प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्म-

१ विषयत्वान्वितमिति सो. पु. पा. ।

२ विरोधोऽर्थेति पु. पा. ।

* दोषवशात्प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणमिति योजना ।

नसा नै ग्रहणं तत्र दोषवशादित्यस्तु । दोषे सत्यपि-
वस्तुनः संस्कारेण, संस्कारस्य चाऽऽत्मना, तस्य च वा-
ह्येन्द्रियेण, प्रत्यासत्त्यपेक्षेण एव तदर्थप्रकाशादिनियमो-
पपत्तेः कः पुनः प्रत्यासत्त्यपुरस्कारस्त्वन्मते स्या-
त् । यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते
तदा ऽऽननुभूय प्रस्मृत्य वा तथा सन्दिह्येत ।

* न चेति * अपुरस्कारात् अहेतुत्वादिति यावत् ।
'सति दोषे संशयो नासतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषस्य
कारणता किं न कल्प्यते इत्याशङ्काह * दोष इति *
दोषान्वयव्यतिरेकयोर्विशेषाग्रहणोपयोगितया ताव-
न्यथासिद्धाविति भावः । किं च प्रत्यासत्तेर्दोषेण
स्वरूपप्रतिबन्धः, किं वा शक्तिस्वरूपप्रतिबन्धः, स्वरूपा-
तिरिक्तशक्त्यनङ्गीकारात् तत्प्रतिबन्धः सम्भवति, नापि
स्वरूपप्रतिबन्धः, सत्यपि दोषे प्रत्यासत्तेरपरिहृतत्वा-
दन्यथा निवृत्ते तस्मिन् सोऽयमेवेति निश्चयानुपपत्तिप्र-
सङ्गादित्याह * क इति * संस्कारस्य सन्देहधीजत्वे
न प्रमाणं पश्याम इत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमि-
त्याह * यदीति * तु शब्दोऽन्यथोक्तकः । अननुभूयेति
संस्कारानुत्पत्तिर्दर्शिता । अननुभूते दोषादपि सन्देहो-
त्पत्तेर्नायं प्रसङ्ग इत्याशङ्काह * प्रेति * कालव्यवधा-

† यद्यपीदं राजनमित्यादिषु शुक्तित्वेन सह सतोऽपि संयुक्तसव-
धायस्य दोषेण निरस्कारो दृष्टस्तथापि तस्यापि खण्ड्यत्वादिति
(शादुरी)

१ अन्यथासिद्धत्वादिति यावदिति सो० पु० पा० ।

नादिना संस्कारे नष्टे इत्यर्थः । न चैवं संशयो दृश्यते
तेन संस्कारद्वारकप्रत्यासत्तिविशेषादेव सन्देह एष्टव्य
इत्यर्थः ।

पूर्वं संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या तत्तावैशिष्ट्यग्रहण-
मभ्युपगम्य सन्देहानुत्पत्तिरुक्ता सम्प्राप्ति तदेव न स-
म्भवतीत्याह ।

२०३ सम्यग्विशेषणताप्रत्यासत्त्याऽभेदग्रहणानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु मनसा संस्काराग्राहिणा, चक्षुरादिना चा-
त्माऽग्राहिणा, तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः, निःश-
मेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्व-
ग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तिरनियमात् । अन्य-
थाऽऽप्यपरमाण्वादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्यतया निरस्त-
स्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृह्येत । नहीन्द्रियवि-
हारदेशेषु निष्परमाणुकत्वनियमो युक्ताभ्युपगमः । शब्दा-

शङ्कुरभिश्चास्तु नियमेनेति पूर्वान्वयि ईदृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणा-
नुपपत्तिरित्यमदित्यर्थः तत्र हेतुः तदिन्द्रियेत्यादि विशेषणताप्रत्या-
सत्तेः स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतारूपत्वनियमादिति तदर्थः गन्धर-
साद्यमाधानां तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयनिष्ठत्वेन ग्रहणाद्यासिमङ्गनिवार-
णाय तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहण एषा व्याप्तिरित्यु-
क्ता यद्वा नियमेनेत्यग्रेयोजनीयं नियतं तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं विव-
क्षितं नतु कदाचित्कं तथा सति चक्षुषा कदाचिद्भूतलादे न गृ-
ह्यते यत्र तत्र विशेषणतया गृह्यमाणास्यापि घटाभावस्योक्तविशेष-
णानाकान्तत्वात्सहचारदर्शनस्थलाभावेन व्याप्तिनिश्चय एव न स्या-
दिति तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं तदिन्द्रियस्वरूपायाग्यत्वं तच्च नियमप-
दान्तभावेन निर्वहतीति व्याचष्टुः ।

भावप्रत्यक्षत्वादिनये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः स-
न्निकर्षो न तु तत्र सम्बद्धविशेषणते त्यतोऽपि न व्य-
भिचारः ।

यस्तुत इति तादृशप्रत्यासत्त्या तत्तावैशिष्ट्यं
मनसा गृह्यते, चक्षुरादिना वा, न तावन्मनसा, तस्या-
ऽऽत्मग्राहकत्वेपि संस्काराग्राहकतया तद्विशेषणतत्ता-
वैशिष्ट्यग्रहणायोगान्नापि चक्षुरादिना, तस्याऽऽत्मग्राह-
कत्वाभावेन तत्समवेतसंस्कारादिग्राहकत्वस्य सुतरा-
मसम्भवादित्यर्थः । चक्षुःसम्प्रयोगोऽंतीन्द्रिय एव य-
थाऽर्थप्रमापकस्तथा संबद्धविशेषणताऽपि प्रत्यासत्तिर-
प्रतीयमाना तत्तावैशिष्ट्यग्राहिका किं न स्यादित्यत
आह *नियमेनेति* यद्वा कथं तर्ह्यभावादौ सम्बद्धवि-
शेषणत्वस्य प्रत्यासत्तितेत्पांशुद्वाह *नियमेनेति* स्वे-
नेन्द्रियेण ग्राह्यश्चासौ सम्बद्धश्चेति स्वग्राह्यसम्बद्धस्त-
स्य विशेषणं तस्य भावस्तत्ता तस्याः संनिकर्षत्वानिय-
मात् तद्यथा चक्षुषा ग्राह्यं भूतलं सम्बद्धं तस्य विशेषणं
कुम्भाभावः तद्ग्राह्यविशेषणत्वप्रत्यासत्त्या कुम्भाभा-
वोऽनुभूयते, मनःसम्बद्ध आत्मा तस्य विशेषणं ज्ञाना-
भावादित्तत्रापि स्वग्राह्यविशेषणतया प्रत्यासत्त्या
ज्ञानाभावादिर्मनसा गृह्यते एवं सर्वत्राप्युच्येयम् ।

ननु नायं नियमोऽस्ति श्रोत्राग्राह्येऽऽप्याकाशे शब्दा-
भायस्य स्वाग्राह्यसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्या ग्रहणा-

। १ । इदमयतरणं यद्वेति च नियमेनेत्यादिसमस्तपक्षेर्ननु नियमेने-
त्यंशस्य तस्याग्रंशगतारयिष्यमाणत्वादिति बोध्यम् ।

(२) स्वग्राह्यसम्बद्धेति सो. पु. पा. ।

दित्याशङ्क्याह *तदिति* शब्दाभावादित्याहकं श्रोत्रादि
तदित्युच्यते तेनेन्द्रियेणाग्राह्यआकाशादिराश्रयो यस्य
शब्दादेः स तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयः स प्रतियोगी यस्य
शब्दाभावादेः स तथोक्तस्तस्मादितरः तस्य ग्रहण इति
यावत् । प्रत्यासत्तिमात्रस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति स्वग्रा-
ह्यसम्बद्धेत्यादिविशेषणं नोपादेयं गौरवादित्याशङ्का-
न्वयव्यतिरेकप्रमाणसिद्धत्वाच्च गौरवमित्याह * निय-
मेनेति * यद्वानियमेनेति विशेषणाप्रक्षेपे रूपाश्रयस्य-
क्वचिच्चक्षुर्ग्राह्यत्वात्परमाणुनिष्ठश्यामत्वाभावादित्यदि-
न्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकाभावे(तरो भवति प-
रमाणोश्चक्षुर्ग्राह्यत्वाभावेऽपि रूपाश्रयत्वोपाधौ त-
द्ग्राह्यत्वात् तेन तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्रतियोगिका-
भावे)तरत्वात्परमाणुगतश्यामत्वाभावस्य तत्रापि
स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वं प्रस-
ज्येत तद्व्यावृत्त्यर्थं नियमेनेति विशेषणं द्रष्टव्य-
म् । तद्ग्रहणयोग्यत्वेऽपि व्यवहितस्थले विशेषणं
प्रत्यक्षं न भवतीति सम्बद्धग्रहणम् । विपर्यये भ-
ङ्गं भणति * अन्यथेति * आप्यपरमाणवस्तावच्चक्षुः
सम्बद्धास्तद्विशेषणं पृथिवीत्वाभाव इति विशेषण-
स्य प्रत्यासत्त्याऽऽप्यपरमाणुषु पृथिवीत्वाभावश्चक्षुषा
गृह्येत्यर्थः । पार्थिवपरमाणवादावप्त्वादित्याह-
-

(१) अस्मिन्पक्षे नियमेनेत्यस्यान्वयव्यतिरेकप्रमाणसिद्धत्वने-
त्यर्थः नियमादित्यस्य च अन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावायाः स्व-
ग्राह्यसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वव्याप्तेरित्यर्थः ।

(२) रूपाश्रयत्वावच्छेदेनेत्यर्थः

() एतन्मध्यगतो ग्रन्थः पु. नास्ति ।

चो दृगादिना गृह्येतेत्यादिशब्दार्थः । प्रतियोगि-
नश्चाक्षुपत्वाभावादभावस्य न चाक्षुपत्वं न पुनरा-
श्रयाग्रहणादित्यतआह *अन्यत्रेति* घटादौ पृथिवी-
त्वस्य चाक्षुपत्वादयोग्यत्वं नास्तीत्यर्थः । परमाण्वादेरि-
न्द्रियग्राह्यत्वाभाववदिन्द्रियसम्बद्धताऽपि नास्ति कथं
तद्विशेषणतया पृथिवीत्वादेरभावश्चाक्षुरादिना ग्राह्यः
प्रसज्येतेत्याशङ्काह *नहीति* *परमाणूनां सर्व-
त्राविरलतयाऽवस्थानमेष्टव्यं अन्यथा जायमानकार्यस्य
देशविशेषे परमाणुकार्यत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । पूर्वं
शब्दाभावस्य सम्बद्धविशेषणतया श्रोत्रग्राह्यत्वमुपे-
त्य तत्र व्यभिचारनिवारणाय तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयप्र-
तियोगिकाभावेतरेति विशेषणमुदीरितं इदानीं
शब्दाभावस्य ग्राहकेन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वमपि ना-
स्तीत्याह *शब्देति* संयोगः संयुक्तसमवायः
संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवाय इ-
ति पञ्चविधः सम्बन्धः विशेषणविशेष्यभावश्चेति पो-
ढा संनिकर्षः श्रोत्राकाशयोरेकत्वात्सर्वगतमिन्द्रियमा-
काशमिति लक्षणादाकाशविशेषणं शब्दाभावः श्रो-
त्रस्यापि विशेषणमिति स्वविशेषणता सप्तमः सन्नि-
कर्षस्तेन तदिन्द्रियग्राह्यसम्बद्धविशेषणत्वप्रयोजकस्य
न कापि व्यभिचारइत्यर्थः । शब्दाभावः पष्ठप्रमाणक
इति भाट्टदृष्टिः ततो विशेषणं प्रत्यक्षतावादिनय इति ।

संस्कारद्वारकप्रत्यासत्त्या प्रत्यभिज्ञायां तत्तार्थञ्चि-
न्नाभेदग्रहणं न घटते चेन्माघटिष्ट आत्मसंयुक्तमनःप्र-
ति पूर्वानुभूतस्यार्थस्य प्रत्यासत्तिरेव संस्कारोऽस्तु घ-

रादेश्चक्षुःसन्निकर्षस्यातीन्द्रियस्योपगमात्संस्काराख्यस-
न्निकर्षस्यातीन्द्रियत्वं न दोषायेत्याशङ्क्याह ।

२०४ संस्कारस्यैव मनःप्रत्यासत्तित्वनिरासः ।

न चात्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वानुभूतार्थाऽऽत्मप्रत्यास-
त्तिरेव संस्कारइति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय, प्रत्यासत्तेर-
तीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति स्वीकृते
निस्तारः । तथा सति स इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्य-
भावात्प्रत्यभिज्ञाया अचाक्षुषत्वापातात् । अयमित्यंशो
दृगादिना, तदंशस्तु मनसा गृह्यतां, तदेतदभेदस्तु के-
नेत्युक्तमप्यावर्तत इति ।

* नचेति * पूर्वानुभूतावर्थात्मानौ तयोरात्मसं-
युक्तमनः प्रति प्रत्यासत्तिरेव संस्कारः सोऽहमिति प्रत्य-
भिज्ञायामात्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वानुभूताऽऽत्मप्रत्या-
सत्तिः संस्कारः सोऽयं घट इत्यत्र पूर्वानुभूतोऽर्थः प्रत्या-
सत्तिरिति विभागः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञासम्भवेपि
सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् चक्षुःसन्निकर्षा-
भावात्तत्ताविशिष्टस्येति हेतुमाह * तथेति * स इति
भागो मानसोऽयमिति भागश्चाक्षुषस्तेन चक्षुर्मनो-
भ्यां सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा घटिष्यत इत्यत आह
* अयमिति *

प्रत्यभिज्ञायां तत्तावैशिष्यमसन्निकृष्टं चक्षुषा गृ-
ह्यत इति मतान्तरमपि निरस्तमित्यतिदिशति ।

२०५ असन्निकृष्टस्यैव चक्षुषा ग्रहणमिति मतनिरासः ।

एतेन संस्कारः सहकारिमात्रमिन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनि-
वारकः, प्रत्यभिज्ञायां तदर्थं इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवो-
ल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्, सन्निकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य
सन्निकर्षसहकार्यवश्यम्भावमात्रं तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव
स्यात् नतु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारितेत्यपि निरस्तम् ।
सोऽयं न वेति संशयाभावापातेनैवेति ।

तदद्राक्षमित्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभव एव स्यात् ।
मनस आत्मसंयोगसहकृतादात्मार्थसन्निकर्षात् संस्का-
राज्जायमानाया स्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव, म-
नसाऽऽत्मसंयोगादात्मसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञाना-
दिभिः स्मर्यमाणस्यार्थस्याऽविशेषादिति ।

* एतेनेति * अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तावैशिष्ट्य-
ज्ञानस्य संस्कारकरणत्वेऽवसीयमाने कथं करणान्तरमि-
त्याशङ्क्य सहकारितयाऽन्यथासिद्धौ तदन्वयव्य-
तिरेकावित्याह * संस्कार इति * केन द्वारेण सह क-
रोतीत्यपेक्षायामतिप्रसङ्गनिवारणद्वारेत्याह * अती-
ति * अस्मदादीन्द्रियस्य देशकालादिसहकार्यपेक्षया
स्थूलार्थग्राहकत्वनियमादसन्निकृष्टग्राहकत्वं कथमङ्गी-
क्रियत इत्यत आह * भ्रमेति * भ्रमार्थो रजतादिर-
सन्निकृष्टो दोषमहकृतेन्द्रियेण गृह्यते यथा, तथा सं-

स्कारसहकृतेन्द्रियेण तत्तावैशिष्ट्यमसन्निकृष्टमपि गृह्यत इत्यर्थः । चक्षुरादिकं सन्निकृष्टग्राहि बहिरिन्द्रियत्वात् त्यगादिवदित्याशङ्क्य सन्निकर्षमात्रोपगमात्सिद्धसाधनमित्याह *सन्निकृष्टेति* अमार्थस्य ग्रहणं विप्रकृष्टस्यावश्योपेयं तेन प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य सम्प्रयोगसहकारित्वमात्रापेक्षमुपेयमिति भावः । प्रागवस्थावैशिष्ट्यस्याऽसम्प्रयुक्तत्वेऽपीदन्ताविशिष्टस्य सम्प्रयुक्तत्वात्सन्निकर्षमात्रसहकारित्वमुपपन्नमित्याह *तदिति* अनेकन्यायस्य प्रकृतत्वात्परामृष्टन्यायः क इत्यपेक्षार्यां तं विशदयति *सोऽयमिति* संस्कारसहकृतेन्द्रियस्य प्रत्यभिज्ञाकरणत्वात् ततः संशयः स्यादित्यर्थः । संस्कारसम्यक्वावेशोपणताप्रत्यासत्त्या संस्काररूपप्रत्यासत्त्या वा तत्तावैशिष्ट्यस्यैन्द्रियकत्वेन प्रत्यभिज्ञाया अनुभवत्वे स्मृतेरप्येवमनुभवत्वं स्यादिति पक्षद्वयेपि साधारणं दूषणान्तरमाह *तदिति* स्मृतिरनुभव उक्तसन्निकर्षजत्वात्प्रत्यभिज्ञानवदित्यपिशब्देनोक्तं तत्र हेतुं समर्थयते *मनस इति* मनःसंयुक्त आत्मा तस्मिन् समवेतः संस्कारस्तस्य च विशेषणं पूर्वानुभूतार्थ इतीन्द्रियसन्निकर्षजत्वमत्राऽप्यस्तीत्यर्थः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानवदिदं द्रष्टव्यम् । अनुभवत्वमिति साक्षात्कारित्वं विवक्ष्यते चेत्प्रयोगे तत्र च बाह्येन्द्रियजत्वमुपाधिस्तदभावात् स्मृतेः प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याऽऽत्मतत्समवेतसुखादिप्रत्यक्षे साध्याव्याप्त्योपाधिं दूषयति *मनसेति* आत्ममनःसंयोगादात्मप्रत्यक्षं संयुक्तसमवायात्सुखादिप्रत्यक्ष-

मङ्गीक्रियते तेनाव्याप्तिस्तत्रेत्यर्थः । इतिशब्दो विपक्षे बाधकं अन्यथा सुखादीनामपि प्रत्यक्षता न स्यादविशेषादिति सूचयति । स्मृतेरनुभववैलक्षण्यानुपपत्त्या संस्कारस्तद्वारकं सम्बन्धविशेषणत्वं वा प्रत्यासत्तिर्नेति भावः ।

तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावाभावोऽभेदः । स चेदन्तावच्छिन्नस्य स्वरूपमेव, यद्वा स्वरूपमेव वाऽभेदो नान्यः कश्चिद्धर्म उभयथाऽपीन्द्रियसन्निकर्पादेव गृह्यते । इति मतमतिदेशेन निराचष्टे ।

२०६ भेदाभावः स्वरूपाभेदो वा भासत इतिषक्षनिरासः ।

एतेन तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदो वाऽयं भातीत्यपि निरस्तम् । अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्चेदन्तोपाध्यवच्छिन्नयोः स्यात् न च तन्मिलितमेकेन सुगूहम् । एवं स्वरूपाभेदेऽपि तयोर्धर्मैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव ।

* एतेनेति * अन्योन्याभावविरहोऽभेद इति वदन् प्रष्टव्यः किमसावन्योन्यमुनान्य इति, नान्यः भावाभावयोरेकतरनिषेधस्यान्यतरविधिग्राव्याभ्युपगमव्याघातात्, यवन्योन्यमेव तदाऽपि तन्मिलितं किं संस्कारेण गृह्यते किमिन्द्रियेण, नोभयथाप्येकैकेन मिलितग्रहणायोगादित्याभिप्रेत्याह * अन्योन्येति * अन्योन्याभावविरहपक्षोक्तदोषं स्वरूपपक्षेऽप्यतिदिशति * एवमिति *

एवं तावत्तत्तावैशिष्यस्य विप्रकृष्टस्य नेन्द्रियग्रहणमित्युक्तं इदानीं तर्ककलापस्य विपर्ययापर्यवसायित्वपरिहाराय विमतः स इति भागो नानुभूतिः संस्कारजत्वात्स्मृतिवद्विपक्षे स्मृतेरपि तत्त्वप्रसङ्गो बाध इति प्रयोगं रचयति ।

२०७ स्मृते संस्कारजत्वेऽप्यनुभवत्वापत्तिः ।

संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स्मृतिरपि कुतो नानुभूतिः । अथ न संस्काराधीनत्वमात्रेण स्मृतित्वं किन्त्वनुभवकारणासम्पृक्तसंस्कारजत्वेन ततश्चाधिकार्थाक्षसन्निकर्षपेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव भवति न तु स्मृतिरिति चेन्न । संस्कारासम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वम्भवति, प्रत्यभिज्ञानन्तु संस्कारसाहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किञ्च स्यात् । अन्यत्र न स्मृतिरनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजन्मेति तु नान्यत्रानुभवोऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंयोगजन्मेति साम्यादेवाबाधकम् ।

संस्कारेति संस्कारजत्वं न स्मृतित्वप्रयोजकं किन्तु केवलसंस्कारजत्वमतोऽप्रयोजकोहेतुरिति शङ्कते *अथेति* प्रत्यभिज्ञानस्य पुनः संस्कारसम्प्रयोगजन्यतया न साधनव्यापकतोपाधेरित्याह *तत इति* अधिकश्चासावर्थाक्षसन्निकर्षश्चेति तदपेक्षामिति पाचत् । संस्कारस्यान्यत्र स्मृतिहेतोः सम्प्रयोगसचिवस्याऽपि

नानुभवहेतुत्वमित्याशङ्क्य दध्नः केवलस्य ज्वरहेतुत्वेऽपि
 गुडमिश्रितस्य पुष्टिहेतुत्ववदविरोधइत्याह *नेति* तु-
 शब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । निर्विशेषणसंस्कारजत्वहेतौ
 केवलेति विशेषणेन नोपाधित्वं गौरवादन्यथा शरीरि-
 जन्यत्वस्येश्वरानुमानोपाधिता स्यादित्यभिप्रेत्य परिहृ-
 रति *नेति* किं च यत्र स्मृतित्वसम्प्रतिपत्तिस्तत्र केव-
 लसंस्कारजत्वदर्शनात्संस्कारजत्वमप्रयोजकं कल्प्यते
 चेदयं कुम्भ इत्यादौ सम्प्रयोगस्यैव दर्शनादस्य चा-
 नुभवत्वप्रयोजकस्य प्रत्यभिज्ञानेऽभावात्स्मृतित्वमिति
 विपरीतं किं न स्यादित्याह * संस्कारेति * सा मे-
 मातेत्यादौ स्मरणस्य संस्कारातिरिक्तकारणजन्यत्वा-
 दर्शनात्तदुपाधौ प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वेऽनुपलब्धि-
 विरोध इत्याशङ्क्याह *अन्यत्रेति* स्मृतिरन्यत्रानुभव-
 कारणसम्पृक्तसंस्कारजन्मा नेतीत्यपाधकमन्यत्रानुभ-
 वाऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियजन्मा न भवतीति सा-
 म्यादेवेत्यन्वयः ।

प्रत्यभिज्ञानस्यैकानुभूतित्वपक्षं निराकृतं नि-
 गमयति

२०८ प्रत्यभिज्ञानस्यैकानुभवत्वपक्षनिरासोपसंहारः ।

तदेवं त्रिनिगमनायां प्रमाणाभावात् स्वयं कल्पित-
 व्यवस्थानवैधरीत्येनाऽपि कल्याणसम्भवात्प्रत्यभिज्ञानमु-
 भयकारणसम्प्लवात् स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यं त-
 थाच स्मृतिव्यावृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति दुष्प्रत्याशा
 निरवकाशा । नच विषयांशे स्मृतित्वाऽनुभवत्वयोर्व्यव-

स्था कर्तुं शक्यते तन्निरासस्य निवेदितत्वात् । ततश्च
तदेव ज्ञानं तस्मिन्नेवांशे स्मृतिश्चानुभूतिश्चेत्यापतितेऽपि
यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा तदधीने तत्रैवार्थे प्रमा-
त्वाप्रमात्वापाते साऽस्तु ।

* तादिति * संस्कारजत्वात्प्रत्यभिज्ञा स्मृतिरुत स-

१ यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं साक्षात्कार्यनुभवरूपतयाऽनुव्य-
घसायसिद्धं तस्य च विषयस्तत्तेदन्तावच्छिन्नान्योन्याभावात्यन्ता-
भाव सच स्वरूपमेव तयोस्तद्वगनासाधारणधर्मो वा कश्चिद्विषय-
देव तदनुभवस्य दुरपहवत्त्वात् तच्च संस्कारेन्द्रियाभ्यां जन्यते अ-
न्यव्यतिरेकाभ्यां द्वयोरपि कारणत्वावधारणात् अन्यथा कार्यस्या-
ऽऽकस्मिन्कत्वेनाहेतुकत्वेन परप्रतिपादनार्थं तवाऽपि वागव्यवहारो न
स्यात् प्रतिनियतविषययोरपि संस्कारेन्द्रिययोः सम्भूयकारित्वं प्रत्य-
भिज्ञाऽन्ययानुपपत्त्यैव, तत्रमोपपद्यतां प्रत्यभिज्ञानं माच तत्तेदन्ता-
विशिष्टाभेदस्तद्विषयोऽस्त्विति त्वयाऽपि वक्तुमशक्यमनुभवविरो-
धात्क्षणमङ्गापत्तेश्च । योऽहमद्राक्षं सोऽहंस्मरामीत्यभेदप्रतिसन्धान-
नस्य सर्वतैरिहिकसिद्धत्वात् तत्ताऽभेदध्वेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतयैव
भासते घटादेश्च प्रत्यभिज्ञायमानस्य ग्राह्यत्वेन स्वग्राह्यसम्बद्धविशेष-
णताया एव सत्त्वात् । तत्तांशमात्रे संस्कारेणाऽपि तदवच्छिन्नाभेदां-
शोऽपि विशेषणतया कथं भासेतेति चेन्न । संस्कारानुपनीतस्यापि
विशेषणताभ्युपगमात् । भूतले घटाभावस्येव विशेषणतयैव तत्ताभा-
ने किं संस्कारेणेति चेन्न । अनुभूते प्रत्यभिज्ञाया अदर्शनात् अनुभ-
वस्याऽपि तत्कारणत्वसिद्धौ तस्य च चिरध्वस्तस्य व्यापारापेक्षायां
संस्कारकारणत्वकल्पनात् । अतीताऽपि तत्ता विशेषणमेव हे द्रव्य-
इत्यत्र द्वित्वमिव तत्ता च पूर्वानुभववैशिष्ट्यं तदसत्त्वकाले तज्ज्ञानं
नम्रम । कथमिति चेन्न । सोऽयमिति "तदभिघ्नोऽय"मिति प्रतीयते ननु
तदवच्छिन्न इदानीमिति प्रत्यभिज्ञाविषयो येन म्रम स्यात् संस्क रज-
न्यत्वेन च न स्मृतित्वमिन्द्रियाजन्यत्वस्योपाधित्वात् । नचन्द्रियज-
त्वेन चानुभवत्वे साध्ये संस्काराजन्यत्वमुपाधिः । अनुभवत्वस्य प्र-

प्रयोगजत्वादनुभव इति निश्चायकाभावात्प्रत्यभिज्ञा
स्मृतिरनुभवश्चेति मन्तव्यमिति सम्बन्धः । केवलसंस्का-
रजन्यत्वं स्मृतित्वप्रयोजकमतिरिक्तकारणजत्वमनुभ-
वत्व इति चादिकल्पनं नियामकमित्याशङ्क्य प्रतिक-
ल्पनत्वान्मैवमित्याह * स्वेति * उभयात्मस्वविनि-
गमनायां प्रमाणाभावसाम्यात्तदपि नेष्टव्यमित्यत
आह * उभयेति * एवं सतीतोऽपि नानुभूतित्वं जा-
तिरिति यत्प्रत्यज्ञायि तत्सिद्धं प्रत्यभिज्ञायां स्मृति-
त्वानुभूतित्वसङ्करादिति फलितमाह * तथा चेति *
तत्तावच्छिन्ने स्मृतित्वस्येदन्तावच्छिन्ने ऽनुभूतित्वस्य
व्यवस्थितत्वान्न सङ्कर इत्याशङ्क्य धर्मिणमादायापी-
त्यत्र दत्तोत्तरत्वान्मैव मित्याह * न चेति * ।

“ प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन बाध्यत ”

इति न्यायादुभयाऽऽत्मत्वं प्रामाणिकं चेदस्तु का
नाम वस्तुक्षतिः सर्वविरोधपरिहारस्य प्रमाणमूलत्वा-
दित्यत आह * ततश्चेति * विषयद्वारा कारणद्वारा
वा न व्यवस्थितिर्घतस्तत इत्यर्थः । स्मृतित्वानुभूति-
स्वयोरप्रमात्त्वप्रमात्त्वाविनाभावात्तयोरत्रावस्थानं स्या-
त्तत्र साऽविरोधयुद्धिर्भविष्यतीति यावत् ।

पूर्वमनुभवामीति प्रत्ययो नानुभवत्वव्यवस्था-

त्यक्षसिद्धत्वेनोपाधिव्यातिरेकेण तद्यतिरेकस्य साधयितुमशक्यत्वे-
नोपाधेर्याधितविपर्ययत्वेनाऽऽभासत्वात् । अस्तु वा प्रत्यभिज्ञानं स्मृ-
तिजन्यं तथापि संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापादनामिन्द्रियजन्यत्वेन
चाऽनुभवत्वसाधने संस्कारजन्यत्वमुपाधिश्चाऽनवकाशः स्मृत्यु-
पनीतेव तत्ता मासते भ्रम इव रजतत्वमिति प्रत्यभिज्ञानखण्डनमन-
वकाशं तथापि हस्तसमावरणमात्रमेतत्सर्वमिति हृदयमिति शाङ्करी ।

पक्षो भाविसुखादिज्ञानेऽनुभवत्वे सत्येवानुभवामी-
तिप्रत्ययाभावादित्युक्तं - इदानीं स्मृतिव्यतिरेका-
देवानुगतव्यवहारोपपत्तौ साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिसा-
धारणमनुभवत्वं नेष्टव्यं अङ्गीकारे प्रमात्वाप्रमा-
त्वयोरेकत्रावस्थानप्रसङ्गादिति प्रसङ्गमतिदिशति ।

२०९ सङ्करादनुभवत्वस्य न जातिरव्यभिचारीति निरूपणम् ।

एतन्न विरोधापत्त्याऽनुभवत्वस्वीकारे बाधकेन
स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्कारिज्ञा-
नानुमित्यादिसाधारणमनुभववलादेव व्यवस्थापनीयमि-
ति प्रतीतिकलहोऽपि निरस्तः ।

* एतेनेति * एतेन-बाधकेन स्मृतित्वानुभूतित्व-
सङ्कररूपेण प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकाग्र्यत्वाविरोधापत्त्ये-
ति यावत् ।

विमतं ज्ञानं नानुभूतिरिति पूर्वोक्तानुमानेऽनु-
भवविरोधं शङ्कते ।

२१० अनुभवविरोधोद्भावनं तत्समाधानञ्च ।

ननु चानुभव एव शरणमिह, प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभव-
त्वमेवानुभूयते न तु स्मृतित्वं, तेन संस्कारजत्वेऽपीन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षाधिकोपक्षयाऽनुभवत्वमेवेति त्रिनिगमना-
यामपीदमेव प्रमाणमन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न
स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेयमिति ।

न, इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः स-

स्वेनानुभवस्यैकपक्षेऽसाधारणीकृत्य प्रमाणयितुमिहाश-
क्यत्वात् ।

ननु चेति प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवत्वमेव नानुभूयते
कुतस्तद्विरोध इत्यत आह *इह प्रत्यभिज्ञानेहीति* अ-
परोक्षत्वादिदमाकारप्रतीतित्वाच्चानुभवत्वमनुभूयत
इत्यर्थः । स इति स्मृतित्वानुभवात्स्मृतित्वमपीति, ने-
त्याह *न त्विति* स्मृतित्वेनानुभवे स इत्येतावन्मात्र-
पर्यवसानं स्यात् । न चानुभवेऽप्यमित्येव पर्यवसान-
मिति वाच्यम् । स्योपजीव्याक्षजत्वविरोधे स्मृतित्व-
स्यैवायुक्तत्वादित्यर्थः । संस्कारजत्वात्स्मृतिजत्वं सम्प्र-
योगजत्वादनुभवत्वं चेति विनिगमने कारणं ना-
स्तीति यदुक्तं तदेवं सत्यसिद्धमनुभवस्यैव विनिगम-
कत्वादित्याह *तेनेति* विपक्षबाधकोपन्यासेनो-
क्तमर्थं द्रढयन्नुपसंहरति *अन्यथेति* अनुभ-
वैरूपत्वनिषेधे प्रत्यभिज्ञायां नानुभवविरोधः स्मृ-
तित्वस्याऽप्यनुभूयमानत्वादिति परिहरति *नेति*
अपमित्यनुभवत्वस्यानुभवादनुभूतित्वमेव प्रत्यभि-
ज्ञानस्य, किं वाऽनुभवत्वमपीति, नायः स इति स्मृ-
नित्वानुभवेन वैपरीत्यप्रमङ्गात् । द्वितीये न सङ्करः
परिहृतः स्यादित्याशयः । असाधारणीकृत्येति प-
दच्छेदः ।

प्रकृतं प्रमालक्षणं परित्यज्य कस्मादकस्मात्प्रत्य-
भिज्ञानं खण्ड्यत इत्याशङ्क्य प्रमालक्षणखण्डनोपयो-
गित्वं दर्शयति ।

२११ प्रत्यभिज्ञाखण्डनस्योपयोगः ।

एतेन स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपदव्यवच्छेदं
परिप्लुतं मन्तव्यम् ।

एतेनेति अनुभूतिपदेन स्मरणं व्यावर्त्य न तच्छ-
यमनुभवत्वे सत्येव प्रत्यभिज्ञाने स्मृतित्वस्य दर्शि-
तत्वादतोऽनुभूतिपदं व्यर्थमित्यर्थः ।

प्रत्यभिज्ञाव्यतिरिक्तस्मृतिव्यवच्छेदार्थत्वादनुभू-
तिपदं न व्यर्थमित्याशङ्क्याऽऽह

२१२ अनुभवपदस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वनिर्णयः ।

नचावाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेदं माभूत्, स्मृत्य-
न्तरन्तु भविष्यतीति । तस्याऽप्यनुभूतित्वेन भवताऽवश्यं
स्वीकर्तव्यत्वात् । तथा * हि-घटस्तत्तासीदित्यादिस्मृतौ पू-
र्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति, न चासौ पूर्वमनुभूता भूतता
या संस्कारेणोपनीयेत प्रत्युत पूर्वं वर्तमानताया एवानु-
भूत्या गूह्यं तस्मादिदानींपूर्वताधीसामग्रीसम्भेदात्

१ पूर्वता सामग्रीति का० मु० पा० ।

† यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमनुभूतिपदव्यवच्छेद्यत्वेन नोपक्रान्तं न
वा तद्व्यवच्छेदः सिद्धान्त्यभिमतः शङ्को वा तथापि स्मृतीनामनुभ-
वत्त्वापादनाय प्रस्तावनामात्रपरमेतत् ।

* यद्यपि पूर्वानुभवकालीना विद्यमानतैश्च तत्ता, पूर्वकालवैशि-
ष्ट्यं वा, पूर्वानुभववैशिष्ट्यं वा, पूर्वदेशसम्बन्धो वा, यत्किञ्चित्काली-
नसम्बन्धो वा, सर्वत्र पूर्वानुभवविषयतायाः सत्त्वात् पूर्वानुभववि-
षयत्वस्य तत्तात्वे य एवानुभवेन पूर्वं गृहीतस्तद्विषय एव स्मरणा-
श्रुपगमात् न तत्तांशेनानुभवप्रसङ्गः । तथापि स्मरणस्य मानसा-
नुभवत्वे किं बाधकमिति हृदयम् ।

सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवद्विशिष्टावगमोऽप्यसौ स्मृत्य-
नुभवात्मक एवाभ्युपगन्तव्यः ।

नचेति सम्यक्द्विविशेषणतया तत्तावैशिष्ट्यस्थानु-
भवविषयत्वमिच्छता स्मर्यमाणेऽप्यनुभूयमानत्वस्या-
वश्यमेष्टव्यत्वादित्याह * तस्येति * स्मर्यमाणे ऽज्ञा-
तांशाभावात् कथं स्मृतेरनुभवत्वमित्यत आह *त-
थाहीति* घटगतपूर्वकालसम्बन्धस्याप्यनुभूतत्वान्नांश-
तोऽपि स्मृतेरनुभूतित्वमित्याशङ्क्याह *नचेति* भूतता-
या अनुभूतत्वे का हानि रननुभूतत्वे वा को ला-
भ इत्यत आह *येति* भूतता पूर्वमनुभूता अनुभूत-
कुम्भधर्मत्वात्तद्गतशौक्ल्यवदित्याशङ्क्याह * प्रत्युते-
ति * भूतताविरुद्धधर्मवर्तमानत्वग्रहणान्न तदनुभवः
शौक्ल्यदेर्विरुद्धधर्मान्तरानुभवाभावादनुभूतित्वमि-
त्यर्थः । भूतता तावत्प्रतीयते न तत्प्रतीतिश्चक्षुरादि-
जन्या विप्रकृष्टविषयत्वान्नापि मानसी बहिरर्थप्र-
तीतित्वा, न्नापि लैङ्गिकी व्याप्तलिङ्गाभावा, न्नाप्याग-
मिकी तत्प्रतिपादकशब्दादर्शनात्, उपमानन्तु दूर-
निरस्ताशङ्क्यमेवमभावोऽपि, नाप्यनुपपत्तिजन्या त-
दन्तरेणानुपपद्यमानाभावादतः परिशेषात्संस्कारजे-
त्याशङ्कानुपसंहारव्याजेन निराकरोति *तस्मादिति*
अवाधितानवगतप्रतीतित्वात्संस्कारजत्वस्याऽप्यनुपप-
त्तौ संस्कारः पदप्रमाणीव्यतिरेकेण प्रमाणान्तरं का-
र्यबलात्कल्पनीयमित्याशयः । इदानीमुत्पद्यमाना पूर्वता-
धीरिदानीं पूर्वताधीस्तस्याः सामग्री तथा संस्कारस्य
(प्रमाणसामग्री)सम्भेदात्संस्कारप्रमाणसामग्रीसम्भेदा

जायमानप्रत्यभिज्ञानवत् घटस्तत्रासीदित्यादिस्मृते-
रपि स्मृत्यनुभवसङ्करत्वमेष्टव्यं एवं चानुभूत्यसङ्कीर्ण-
स्मृतेरभावादव्यावर्तकतयाऽनुभूतिपदं व्यर्थम् । ननु
यथा पूर्वमननुभूता भूतता तथा वर्तमानतापि नानुभू-
तैव वर्तमानकालस्य तदानीमसत्त्वादिति । मैवं कुम्भोऽ-
यमिति प्रत्ययस्य पूर्वानुभवत्वेनाभीष्टत्वादयमिति प्रत्य-
यस्य वर्तमानकालाद्युपाधित्वेन तस्य कुरपन्हवत्त्वादिति ।

यदवादि पूर्वं प्रत्यभिज्ञानस्य सम्प्रयोगसहित-
संस्कारजत्वादनुभवत्वमिति तत्पुरस्तान्निरस्तमपि
दूषणसाम्याद्बुद्धिस्थतयाऽतिदेशेन निराकरोति ।

२१३ प्रत्यभिज्ञानस्यानुभवत्वखण्डनातिवेशः ।

एतेनानुभवसामग्रीसहितः संस्कारोऽनुभवंकारणमि-
ति पक्षे पूर्वं शङ्कित इदमपि दूषणं द्रष्टव्यम् । तथा सति
स्मृत्युच्छेदापत्तेः । नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रका-
शते ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः ।

एतेनेति परामृष्टमेव हेतुं स्पष्टयति *तथा सतीति*
पूर्वकालसम्बन्धज्ञानस्य कारणं यत्प्रमाणं तत्सहकृत-
संस्कारजत्वात्सकलस्मृतीनामनुभवत्वमेव स्यादित्य-
र्थः । यत्र भूतताविशिष्टः पदार्थः स्मर्यते तद्व्यवच्छेदाया-
नुभूतिपदं माभूद्यत्र पुनः केवलं पदार्थः स्मर्यते तद्व्य-
वच्छेदे सामर्थ्यमनुभूतिपदस्येत्याशङ्क्याह *नचेति*
ननु नेह भूतले घट इत्यत्र प्रतियोगी भूतताविधुर-
एव स्मर्यते, यद्वा पदात्पदार्थस्मृतिरपि तत्तांशवि-

धुरैव । नच प्रतियोग्यादिप्रतीतिरस्मृतिरिति वाच्यम् ।
यतआह—

“गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनं ।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ।

पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत” इति च,
तत् किमिदमवोचः नच तदस्ति स्मरणं यत्र सा न प्रकाशत
इति । अत्र ब्रूमः स्मृतिरनुभूतविषयाऽननुभूतविषया वा,
प्रथमेऽनुभूतताऽननुभूतैव प्रतिभासते इत्यंशतोऽनुभू-
तित्वमनुभूतता भूतैवेति न भूतत्वव्यभिचारः स्मृतेः
नापि द्वितीयः अनुभूतस्यैव स्मरणादनङ्गीकारादनि-
ष्ठापाताच्च । किञ्च पदार्थज्ञानं न स्मृतिः पदान्वयव्य-
तिरेकित्वात् । पददर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारस्य पदार्थस्मा-
रकत्वात्पदान्वयव्यतिरेकौ संस्कारोद्बोधहेतुतया-
ऽन्यथासिद्धाविति चेन्मैवं । पदार्थज्ञानस्याशाब्दत्वप्रस-
ङ्गात् । शब्ददर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारजत्वाच्छाब्दत्वमि-
ति चेन्न । शुक्तिसन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारजरजतस्मर-
णस्य प्रत्यक्षत्वापातादक्षावबुद्धलिङ्गजन्यानुमानज्ञान-
स्यापि तत्त्वापत्तेः । अथोच्येत तादृक्संस्कारसहकृतप-
दजन्यतया शाब्दत्वमिति हन्त तर्हि कारणद्वयज-
न्यतया स्मृत्यनुभवरूपत्वमेवं यद्यत्स्मरणं भूतताहीन-
मुदाहिष्यत तत्र यथासम्भवं दूषणमूहनीयमित्यलमति-
प्रसङ्गेन । फलितमाह * ततश्चेति *

प्रमाणकारणादक्षादेर्विपरीतप्रत्ययानुपपत्तेर्दोषस्य
विवेकाग्रहणमात्रहेतुत्वात् उक्तं हि—

“दोषोद्यग्रहणे हेतुरिन्द्रियाणामुदाहृत”

इति, तद्दोषवशात्प्रमुष्टितत्तांशं रजतादिस्मरणं त-
द्व्यवच्छेदायानुभूतिपदमित्यख्यातिमतमुपन्यस्यति ।

२१४ प्रमुष्टतत्ताफस्मरणखण्डनम् ।

यदपि कैश्चिदुच्यते दोषवशात्प्रमुष्टतत्तांशस्मरणम्भ-
वतीति, तदपि नोपपन्नं तदीयस्मरणत्वे प्रमाणाभावात् ।
न चानुभवसामान्यभावात्पारिशेष्येण स्मृतित्वं, इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षव्यावृत्त्या ऽनुभवसामान्यभावात्पारिशेष्ये-
णानुमित्यादरपि स्मृतित्वापत्तेः । सर्वानुभवसामग्र्यसम्भ-
वादिति चेत् । कथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादिज्ञानहेतुसाम-
ग्री नानुभवहेतुसामग्र्यव्यवधारिते आयुष्मता । पञ्चप्रमाणी-
कारणसामग्र्यसम्भवादिति चेन्न । चतुष्प्रमाणीजनकसा-
मग्र्यसम्भवात्पञ्चमी प्रमा किञ्च पारिशेष्यात् स्मरणं त्वया
व्यवस्थापि । कुत्र च प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकारणसामग्र्य-
भावे जायमानं ज्ञानं स्मृति भवतीति, घटस्तत्रासीदित्या-
दिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात् ।

* यदपीति * स्मृतित्वे स्मृत्यन्तरवद्भ्रान्तित्वमेव न
स्यादिति दूषयति * तदिति * अभ्युपगम्य स्मृतित्वं
दूषणमभाणि, इदानीं तदपि न सेत्स्यति प्रमाणाभा-
वादित्याह * तदीयेति * रजतादिज्ञानं स्मृतिः संस्का-
रमात्रजत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् तथात्वं चानुभवकारणा-

नामक्षादीनामसम्भवादतः सिद्धं स्मृतित्वमित्यत आ-
ह * नचेति * अनुमित्यादिः स्मृतिः प्रत्यक्षानुभव-
सामग्यतिरिक्तकारणजन्यज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदि-
त्याभाससमानयोगक्षेमत्वान्न विपश्चिचित्तमनुरञ्जय-
तीत्याह * इन्द्रियेति * अनुभवसामग्रीत्वात्यन्ताभा-
वाधिकरणजन्यज्ञानत्वं स्मृतित्वे प्रयोजकं न यत्किञ्चि-
दनुभवसामग्यतिरिक्तकारणजत्वमनुमित्यादेः पु-
नर्लिङ्गादेरनुभवसामग्र्या जायमानस्य नैतादृशत्व-
मिति साम्यं परिहरन् शङ्कते * सर्वेति * तर्हि विशेष-
णासिद्धोहेतुरनुभवसामग्रीमात्रस्य ज्ञानमात्रशब्देन
व्यावर्तयितुमशक्यत्वादिति परिहरति * कथमिति *
रजतज्ञानमनुभवसामग्रीजन्यमपरोक्षव्यवहारनिदान-
त्वात् घटोऽयमिति ज्ञानवदित्यर्थः । रजतादिज्ञानं
संस्कारमात्रजं पञ्चप्रमाणीकारणातिरिक्तजन्यज्ञान-
त्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति हेत्वसिद्धिं परः परिहरति
* पञ्चेति * पञ्चानां प्रमाणानां समाहारः पञ्चप्रमाणी सप्त-
पदार्थवत् । अर्थापत्तिज्ञानं स्मरणं चतुःप्रमाणीकार-
णातिरिक्तजन्यज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्याभाससमा-
नयोगक्षेमत्वादेव मैवमित्याह * न चतुरिति * व्यव-
स्थापि किं न व्यवस्थापितमित्यर्थः । नच संस्कारमात्र
जत्वमुपाधिरिति चक्षणीयं साधनव्यापकत्वादसि-
द्धेश्चेति द्रष्टव्यम् । एवं तावदनुमानस्यातिप्रसङ्गरूपप्रति-
कूलतर्कप्रतिहतत्वमुक्तं इदानीं पञ्चप्रमाणीसामग्य-
जन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वेनाव्याप्त्या साध्यविकलो
दृष्टान्त इत्याह * कुत्रेति * उक्तविधज्ञानस्य स्मृति-

त्वं घटस्तत्राऽऽसीदित्यादिज्ञाने दृष्टमित्यत आह * घ-
ट इति * ।

रजतप्रत्ययस्य परिगणितानुभवकारणजन्यत्वमु-
क्ताऽपूर्वानुभवकारणजन्यत्वमिति वाच्यं, न ताव-
दाद्यः इन्द्रियसम्प्रयोगाद्यभावादिति शङ्कते ।

२१५ परिशेषात्संस्कारमात्रस्य कारणत्वशङ्कः ।

अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिकारणसामान्यनुपपत्त्या रज-
तमात्रस्य च पूर्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसम्भवात्सं-
स्कारस्यैव हेतुताऽङ्गीक्रियते न त्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्य-
ते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसम्भवे जायमानस्य त्वनुमाना-
देरननुभूतविषयत्वेन तस्मान्नोत्पत्तिसम्भव इति तत्का-
रणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते ततः प्रमाणान्तरासहकृतसं-
स्कारजत्वं तद्यद्भयो वा जातिविशेष एव स्मृतित्वमिति ।

* अथेति * शुक्तिसंस्पृष्टरजतस्य पूर्वमननुभूतत्वा-
दनुपपत्तिः संस्कारेऽपि समेत्यत आह * रजतेति *
अदृष्टरजतस्य कलयौतविभ्रमानुपलम्भात्तत्संस्कारस्ता-
द्यदक्तव्यः यद्यपि संस्पृष्टं न दृष्टचरं तथाऽपि रजत-
मात्रं दृष्टचरमिति' संस्काराद्रजतस्मृतिरुपपद्यते सस-
र्गख्यातेरिहाऽप्यभावादिति भावः । परिगणितानुभव-
सामग्रीतः सामान्यन्तरं रजतप्रत्ययस्य कल्पयाम इति
कल्पान्तरमाशङ्क्य निषेधति * नत्विति * कारणा-
न्तरकल्पनायां गौरवात्सम्प्रतिपन्नसंस्कारस्य कार-

णत्वकल्पने लाघवान्न कारणान्तरकल्पनेत्यर्थः । यच्चा-
वाच्यनुभवसामग्न्यसम्भवेन कलधौतबोधस्य सं-
स्कारजन्यत्वञ्चेत् प्रत्यक्षानुभवसामग्न्यसम्भेवनानु-
मित्यादेस्तथात्वं स्यादिति तद्वैषम्यप्रदर्शनेन प्रतिक्षि-
पति * इन्द्रियेति * तत्र लिङ्गादेः क्लृप्तत्वादननुभूत-
तया संस्कारस्यासम्भवाच्च नोक्तप्रसङ्गावकाश इत्या-
ख्यः । अतोऽनुभवकारणासम्पृक्तः संस्कारः स्मृतिका-
रणमिति यत्प्रागीरितं नत्सिद्धमिति निगमयति * अ-
त इति * संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वमित्यौपाधिकप-
क्षोऽनुभूतित्ववत्स्मृतित्वं जातिरिति पक्षद्वयमपि प्रा-
भाकराणामेव मनमंदेनोपन्यस्तं द्रष्टव्यम् ।

परिगणितप्रमाणसामग्रीजन्यत्वेन परिशेषासिद्धेः न
संस्कारजन्यत्वं रजनप्रतीतेरिति परिहरति ।

२१६ परिशेषासिद्धिः ।

मैवम् । तत्र कारणत्वं किमिति नाक्षस्यैव, येन सं-
स्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते । तेनार्थेन सह तदाऽक्षस्य सन्नि-
कर्षामात्रादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गा-
त् नैन्द्रियजत्वं तस्येति चेन्न । संस्कारस्यापि केवलस्य
तज्जननेऽतिप्रमङ्गनादवस्थान् । सहचरितधर्मदर्शना-
दिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जनने नास्त्य-
निप्रमङ्ग इति चेन्न । नैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रिय-
स्यापि तज्जननेऽनिप्रमङ्गभावात् । अननुभूतेऽपि त-

हिं प्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रापि तद्धर्मतानधिगततद्धर्मव-
त्यधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्यापत्त्या समाधिसा-
म्यात् । लुप्ततत्साहचर्य्यदर्शनजसंस्कारस्याऽपि तथासति-
सहचरितरजताद्यक्षजप्रतीतिप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रा-
पि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिस्मृति-
प्रसङ्गसाम्यात् ।

* मैवमिति * रजतज्ञानस्यैन्द्रियकत्ववादी व-
क्तव्यः किं तन्मानसमुत बहिरक्षजं, नाद्यः मनसो बहिर-
र्थेऽस्वातन्त्र्यादेतच्च तत्त्वविषये सर्वज्ञदूयणप्रस्तावे मण्ड-
नमिश्रैरभिहितम्—

“हेत्वभावे फलाभावात्प्रमाणे सति न प्रमा ।

चक्षुराद्युक्तविषये परतन्त्रं बहिर्मन” इति ।

द्वितीयेऽपि सन्निकृष्टं गृह्यते ऽसन्निकृष्टं वा, नाद्यः तदभा-
वादित्यख्याति वायाह * तेनेति * द्वितीयमतिप्रस-
ङ्गेनापचदति * असन्निति * त्वन्मतेऽपि केवलसंस्कारस्य
तज्जनकत्वमुत सहकार्यन्तरसहितस्येति विकल्प्याद्यं
प्रतिबन्ध्याऽपचदति * नेति * असन्निकृष्टाक्षस्य तज्ज-
नकत्वे सर्वदा सर्वविषयज्ञानजनकत्ववत्केवलसं-
स्कारस्य तज्जनकत्वेऽपि सर्वदा तज्जनकत्वं सर्वविष-
यसंस्कारस्य सर्वस्मृतिजनकत्वं चेत्पतिप्रसङ्गस्तत्रापि
तुल्य इत्यर्थः । साधारणधर्मदर्शनादिसहकृतस्य स-
ंस्कारस्य जनकत्वं न केवलस्य तेन नातिप्रसङ्ग इति
द्वितीयमाशङ्कते * सहेति * अदृष्टचिन्तादय आदि-

शब्देन गृह्यन्ते । तेन रजतेन सह सादृश्यं सादृश्यं वि-
 द्यते यस्य तत्सदृचरितम् । समः समाधिरित्याह * न तेने
 ति * असन्निकृष्टत्वाविशेषेऽपि न सर्वमेवेन्द्रियं गृह्णाति
 सादृश्यदर्शनादिसहकारिकारणेन नियमोपपत्तेः सं-
 स्कारवदिति भावः । इन्द्रियस्य विप्रकृष्टग्रहणे किं सं-
 स्कारापेक्षाऽस्ति किं वा सादृश्यदर्शनाद्यपेक्षैव, आ-
 द्येप्राप्ताप्राप्तविवेकेन लाघवाच्च स्मृतित्वमेवेति, द्वितीये
 संस्कारद्वारोपयुक्तपूर्वानुभवापेक्षाभावादननुभूतरजत-
 स्यापि तद्धर्मप्रसङ्ग इति शङ्कते * अनन्विति * त्व-
 न्मतेऽपि रजतानुभवसंस्कारादेव स्मृतिरुत सदृशदर्शन-
 संस्कारादपि, द्वितीये स्मृतेरजतसादृश्योभयगोच-
 रत्वं स्यात्, आद्ये सादृश्यविशिष्टतया रजतानुभ-
 वेऽपि स्मृतित्वं स्यादिति परिहरति * नेति * तस्य शुक्ति-
 शकलादेर्धर्मस्सादृश्यं भूयोऽवयवसाम्यं तद्यस्य रज-
 तस्य तत्तद्धर्म तस्य भावस्तत्ता तयाऽनधिगतं तच्च त-
 द्धर्मवत्त्व तथोक्तं तस्मिन्नधिगते शुक्त्यादिसादृश्यं
 विहाय स्वरूपेण रजतादावनुभूत इति यावत् । तत्रा-
 पि रजतानुभवसंस्कारात्तस्मृतिः स्यादिति प्रसङ्ग-
 स्तत्रापि ततश्च साधारणधर्मवत्तया पूर्वानुभूते रजते
 तद्वत्तया शुक्तिशकले चानुभूयमाने रजतसंस्कारात्त-
 त्स्मृतिः स्यादितित्वया परिहरणीयमेव मस्मन्मतेऽपि त-
 द्धर्मवत्तयाऽनुभूतरजतस्यैव तद्धर्मवत्तया पुरोवर्तिनि च
 गृह्यमाणे तद्धर्मः स्यादिति रजतज्ञानस्यासंस्कारजत्वे-
 ऽपि पूर्वानुभवोपेक्षा सादृश्यसंस्कारजत्वाभावेऽपि त-
 दनुभववदिति भावः । इन्द्रियस्य संस्कारनिरपेक्षस्य

सादृश्यादिदोषोपेतस्य रजतज्ञानजनकत्वे सादृश्य-
संस्कारविलोपेऽपि रजतभ्रमप्रसङ्ग इति शङ्कते * लुप्ते-
ति * लुप्तः कालव्यवधानादिना तत्साहचर्यदर्शनसं-
स्कारो यस्येति विग्रहः । त्वन्मतेपि सादृश्यसन्दर्शनसमु-
द्बुद्धसंस्कारकारणं स्मरणमुपजायते तद्गोचरमि-
त्युररीक्रियते तेन सादृश्यानुभवसंस्कारस्यानुपयो-
गित्वात्तद्विलोपेऽपि रूप्यसंस्कारवतः सदृशसन्दर्शने
सतितत्स्मरणप्रसङ्ग इति प्रतिबन्ध्या दूषयति * नेति *

संस्कारस्याकारकत्वे कथं तदन्वयव्यतिरेकौ रजत-
प्रत्ययस्येत्याशङ्क्य तद्विनाशकहेत्वभावस्य हेतुत्ववि-
षयतयाऽन्यथासिद्धावित्याह ।

२१७ संस्कारनाशकस्यैवेन्द्रियसहकारित्वम् ।

तस्माद्यतस्ते कालव्यवधानादितः संस्कारलोपः तद-
नुपनिषातस्यापि हेतुत्वोपगमेऽनतिप्रसङ्गीत ।

तदेवं—

तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोधकम् ।

सहकारि तदेवास्तामक्षस्यातिप्रसक्तिनुत् ॥ २८ ॥

तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानन्तु स्मर्त्तव्यस्मरणपूर्वकमि-
त्येतदपि सममेव ।

तस्मादिति यतः कालव्यवधानादितः संस्कारवि-
लोपो विपरीतसंस्कारादिशब्दार्थः । तदनुपनिषातस्य

१ तथा कालादिव्यवधानाद्यभावसदृशदर्शनमहङ्गतस्य चक्षुषो
युक्तम् इत्यधिक पाठः कलिकातामुद्रितपुस्तके वर्तते ।

तदभावस्येति यावत् । हेतुत्वस्वीकारेनातिप्रसङ्गादलु-
क्समासोऽतिप्रसङ्गाभावात्कालादिव्यवधानाभावस-
दृशसन्दर्शनाभ्यां सहकृतस्य चक्षुषस्तथाभूतरजतप्रती-
तिहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहारव्याजेन
श्लोकेनोपनिबध्नाति * तदिति * केवलसंस्कारस्य
स्मरणकारणत्वेऽतिप्रसङ्गात्तेनानुभूतरजतेन सदृगिद-
मिति तत्सजातीयसादृश्यज्ञानं समुद्बोधकं स्वीक्रि-
यते तत्र च सादृश्यज्ञानमक्षस्य सहकार्यास्तामित्य-
न्वयः । आधारग्रहणपुरःसरत्वात्तद्बुद्धेः सादृश्यज्ञानमपि
रजतस्मरणमन्तरेण नोपपद्यते तेन तस्यैव भ्रमत्वोप-
पत्तौ नानुभवान्तरं रजतगोचरं कल्पनीयं गौरवादित्य-
त आह * तदिति * सदृशदर्शनं संस्कारोद्बोधकतया त्व-
या स्वीक्रियते तत्र या गतिः साऽत्रापि भविष्यतीत्यर्थः ।

विमतं नासन्निकृष्टज्ञानजनकं बहिरिन्द्रियत्वा-
च्छ्रोत्रवत्, यद्वा विमतं नैन्द्रियकं विप्रकृष्टत्वाद्देशा-
न्तरवर्तिवस्त्वन्तरवदिति शङ्कते ।

२१८ भ्रमस्थलेऽसन्निकृष्टस्यैवैन्द्रियकत्वोपपादनम् ।

तथाऽप्यन्यत्रार्थसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य ज्ञानकर-
णत्वं नोऽलब्धचरमिति चेन्न । विशिष्टरूपेण भ्रमविषये
मया तदुपगमात् सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वे-
नेष्टत्वात् । किञ्च संस्कारस्याऽपि प्रमाणान्तरासहकृत-
स्य नान्यत्र ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्य-
ते । प्रत्यभिज्ञान एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादिसहकारि-

त्वं कल्पितं न त्विन्द्रियस्येति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात् सदृशदर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् ।

* तथेति * किं सर्वात्मनाऽसन्निकृष्टत्वं हेतुरु-
त केनचिदंशेन, आद्ये प्रत्यभिज्ञागोचरे व्यभिचार-
स्वत्ताया विप्रकर्षात् । द्वितीये त्वसिद्धिरिदमंशेन स-
म्प्रयोगादिति परिहरति * नेति * सर्वात्मनाऽसम्प्रयुक्त-
त्वमप्यसिद्धं प्रत्यभिज्ञाने संस्कारवद्भ्रमगोचरेणैन्द्रि-
यस्य सन्निकर्षतया दोषस्वीकारादित्याह * सहेति *
विप्रकृष्टे ज्ञानजनकत्वमन्यव न दृष्टमितीन्द्रियस्य त्य-
ज्यते चेत्संस्कारस्यापि केवलस्य ज्ञानजनकत्वमनुप-
लब्धमिति तदपि त्यक्तव्यमिति दूषणान्तरं समुच्चि-
नोति * किं चेति * अन्यत्र-प्रत्यभिज्ञान इति यावत् ।
प्रत्यभिज्ञायां संस्कारस्य तदंशसदृशदर्शनादिसहकृत-
त्वाच्चिरपेक्षनपेदमंशाहकस्यैन्द्रियस्य न तत्सह-
कृतत्वं तेन दृष्टानुसारिकल्पनायां सम्भवन्त्यां तद्वि-
परितरुलपनाऽनुचितेति शङ्कते * प्रत्यभिज्ञानेति *
तथाऽपि सदृशदर्शनादि संस्कारसहकारीन्द्रियस्य
चेति, सन्दिग्धत्वात्तद्वर्शनसहकृतः संस्कारो रजतस्म-
रणजनकस्तत्सहकृतमिन्द्रियं तदनुभवजनकं नेति न
निर्णय इति परिहरति * नेति *

विमतं संस्कारजं सदृशदर्शनजत्वात् प्रत्यभिज्ञा-
यत् । यद्वा सदृशदर्शनस्य सहकारित्वं यत्र दृष्टं तत्र
संस्कारस्यापि सहकारित्वमस्तीति व्याप्तिबलाद्भ्रमस्थ-

लेऽपि तत्प्रसज्यत इति निर्णायकमाशङ्कते ।

२१९. सादृश्यज्ञानवत्संस्कारस्य संहकारित्वे तत्तोलेखापत्तिः ।

अत्र सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्था-
पि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवदिति चेन्न । तथा सति तद्वदेव
तत्तोलेखापत्तेः । सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्तांश-
प्रसङ्गने संस्कारजत्वस्योपाधित्वम् । नच सदृशदर्शनस-
हकारितैव तत्ताप्रयोजिकाऽत्र त्यज्यतां न संस्कार इति
युक्तम् । सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात् ।

अत्रेति प्रत्यभिज्ञायदेव तत्तोलेखापत्तेः संस्कारस्य
सहकारित्वं कल्पयितुं न शक्यते इति परिहरति *नेति*
भ्रमज्ञानं तत्तोलेखि सदृशदर्शनादिसहकारिजनि-
तत्वात्स्मरणवदिति समानप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह *स-
दृशेति* *अत्र संस्कारजत्वमुपाधिरित्यर्थः* । नचेतरेत-
रोपाधिबोदनमयुक्तं अतिप्रसङ्गादिति वक्तव्यं, तल्ल-
क्षणे सति तथात्वानङ्गीकारे तल्लक्षणस्य भूतिकृष्माण्डा-
यमानतापातादिति । सदृशदर्शनसहकारितासंस्का-
रयोरन्यतमस्यावश्यत्वाज्यत्वे न्यायत्वे, संस्कारोद्बो-
धकत्वेनान्यथासिद्धत्वादप्रयोजकं सदृशदर्शनाद्येवात्र
रजतज्ञाने कारणतया त्यज्यतां न संस्कार इत्याशङ्क्य
निषेयति *न चेति* *न सदृशदर्शनजत्वं तत्तोलेख-
प्रयोजकं तदभावे तद्दर्शनादेत्याह* *सदृशेति* *अ-
तथाऽयोधादित्ययोधादिति पदच्छेदः । तदयमर्थः चि-
न्तादृष्टादिसमुद्भूतसंस्कारो यत्र सा मे मानेत्यादि-

स्पृष्टिमुत्पादयति तत्र सदृशदर्शनाभावेऽप्यतथात-
त्तोलेखाभावस्यादर्शनात् । यदि तदेव प्रयोजकं तर्हि त-
दभावे तत्तोलेखनमपि न स्यादिति । यद्वा सत्यपि सं-
स्कारे सदृशदर्शनं विना रजतबोधादर्शनाद्व्यतिरेकबला-
दवश्यं सदृशदर्शनादिमहकृतता भ्रान्तौ वाच्येत्यर्थः ।

यदुक्तं विमतं नैन्द्रियकमसम्प्रयुक्तत्वाद्वस्त्व-
न्तरवादित्यत्र प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे व्यभिचा-
र इति तत्परिहर्तुं विद्यमानत्वे सतीति हेतुं वि-
शिष्टम् इत्याह ।

३२० इन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वे प्रतिबन्धुद्वायनम् ।

तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न हातुं
शक्यमिति चेन्न । उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य
ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरसहकृत-
स्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि हातुं न युक्तमिति, सं-
स्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यारात्तित्वस्वीकारेण तद्विरहासिद्धेः ।

तथापीति सदृशदर्शनसमीचीनेन्द्रियस्यान्वयव्य-
तिरेकित्वेऽप्यन्यत्र संयोगदर्शनादिहापि तदपेक्षायां
संस्कारस्यापि केवलस्य स्मारकत्वं न स्यात्प्रमाणसह-
कृतस्यैव प्रत्यभिज्ञाने तद्दर्शनादिति परिहरति *नेति*
प्रत्यासत्त्यभावमभ्युपगम्य दूषणमभाषि, सम्प्रति सो-
ऽप्यसिद्ध इत्याह * मंस्कारेति *

एवं तावद्भजनज्ञानस्य संस्कारजत्वेऽच्च जत्वेन स-

१ अक्षजत्वे च समान इत्यापायेति सो० पु० पा० ।

मानः सर्व इत्यापायाऽधुना स्वसिद्धान्तसिद्धये संस्कारजत्वेऽधिकं दूषणं दर्शयति । .

२२१ तत्तांशमोषनिरामः ।

तत्तांशमोषकल्पनञ्च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्ष एव यावदधिकम् । कुतश्चायं तत्तांशमोष इति विचारमधिकरोति, पूर्वं वर्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्नुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात् प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् । दोषवशात्तत्तांशमोष इति चेन्न । विषयसम्बन्धस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तदलंघनात् । दोषात्स्मृतौ तथेति चेत् कः पुनरसौ दोषः । यस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषामिति चेत्तर्हि तद्रजताविशिष्टमिदं रजतमित्यत्र, सैव रजतव्यक्तिरियमित्यत्र वा, पुनस्तदत्र रजतमुपस्थितमितीह वा, सामान्यत एव रजतस्य तदाऽपि परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः स्यात् दोषस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा इदं रजतमित्यंशेऽपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषो न स्यादित्यास्तामिदं प्रसक्तानुप्रसक्तिः ।

* तत्तेति * महददर्शनसहकारित्वस्य पक्षद्वयेऽपि साम्पादन्यग्राह्यं तत्तांशमोषकल्पनं स्मरणस्य स्वया स्वीकार्यमित्यर्थः । स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्ष एव

तत्तांशमोपकल्पनं यावत्तावदधिकमित्यन्वयः । पूर्वं त-
 त्तांशमोपमुररीकृत्य गौरवमभाशि, सम्प्रति सोऽपि न-
 सेत्स्यति विकल्पासहृत्वादित्याह * कुतश्चेति *
 तत्तांशप्रकाशे कारणाभावात्तदभाव, उताहो दांषव-
 शादिति विकल्प्य न तावत्कारणाभावात्पूर्वकाल-
 वैशिष्ट्यस्य रजतस्य चैकानुभवगोचरतयां तज्जनि-
 तसंस्कारस्याऽप्युभयस्मरणजनकत्वस्यौचित्यादित्या-
 ह * पूर्वमिति * विशिष्टगोचरसंस्कारस्यैकां-
 शोद्बोधादेकांशस्मृतिः किं न स्यादित्यत आह *
 प्रत्यभिज्ञायामिति * दोषप्रतियन्धात्सत्यपि संस्का-
 रे तत्तांशाप्रकाश इति द्वितीयं शङ्कते * दोषे-
 ति * दोषः किं संस्कारस्य विषयसम्बन्धं प्रतिबन्धा-
 ति, किंवा संस्कारसामर्थ्यं, नुत सति दोषे तदभाव-
 रूपकारणाभावात्कार्याभाव, इति त्रिधा विकल्प्य प्र-
 थममपाकरोति * नेति * यथा ज्ञानस्य ज्ञेयसम्बन्धः स्व-
 भावः एवं तज्जनितसंस्कारस्यापि तत्सम्बन्धः स्व-
 भाव इति तस्मिन्तत्प्रतियन्धो न सम्भवतीत्यर्थः ।
 द्वितीयतृतीयावपर्यायेणानुवदति * दोषादिति *
 सदर्पज्ञापकस्य न दोषत्वं चक्षुरादिव, न्नापि तस्याग्र-
 हणहेतुत्वं तस्यानादित्वा, न च प्राप्तग्रहणनिरोधकत्वं
 निरोधस्य प्रागभावत्वेनानादित्वादेव, नच प्रध्वंस-
 हेतुत्वमुत्पत्त्युत्तरकालीनत्वात्तस्य, तेन दोष एव
 निर्वक्तुमशक्य इति दूषयति * क इति * दोषनि-
 र्वचनं त्वया करणीयं भ्रान्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्स एव
 ममापि तत्तांशमोपहेतुरिति शङ्कते * यस्मादिति *

दोषस्य न तत्तांशमोषहेतुत्वं सत्यपि तस्मिंस्तत्तांश-
 प्रकाशदर्शनादिति परिहरति * नहीति * शुक्तावे-
 व तद्रजतसदृशमिदं रूप्यमिति भ्रान्त्युपपत्तौ तत्ताप्र-
 काशो न स्यादोषस्य विद्यमानत्वात्, एवं भ्रान्तिरेव
 नास्ति संसर्गरूपातेरेवं सति प्रसङ्गात्तस्याभ्रानङ्गी-
 कारादित्यत आह * सैवेति * उदाहरणान्तरमाह
 * पुनरिति * तदाऽपि परामृष्टस्येति * तच्छब्देन प-
 रामृष्टस्यापीत्यर्थः । कालसम्बन्धभेदेन पूर्वानुभूत-
 रजतव्यक्त्यभेदग्राहिप्रत्यभिज्ञाभ्रम इत्यर्थः । उदाह-
 रणभूयस्त्वमुक्तद्रष्टृस्ते व्यभिचारभूयस्त्वप्रकटनाये-
 ति द्रष्टव्यम् । बहुप्रकारा भ्रान्तयः प्रत्यभिज्ञारूपा
 अभिज्ञारूपाश्च, तत्र प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तौ सत्यपि दोषे
 तत्तांशप्रकाश इत्याशङ्काह * अन्यथेति * कार्यभेदेऽ-
 पि क्वचिदोषस्य तत्तांशमोषाहेतुत्वे ऽभिज्ञाभ्रमेऽ-
 पि तदहेतुत्वमन्यथाऽभिज्ञाभ्रमेऽपि विषयभेदेन स-
 म्प्रतिपन्नकारणस्याप्यकारणत्वप्रसङ्गादिति भावः । प्र-
 मालक्षणखण्डने तत्तांशमोषखण्डनस्य का सङ्गतिरि-
 त्याशङ्का प्रासङ्गिकी मङ्गतिरिति दर्शयन्नुपसंहरति
 * इत्यास्तामिति * प्रकृतं प्रमालक्षणखण्डनं तत्प्रस-
 ङ्गेन प्रसक्तं प्रत्यभिज्ञाखण्डनं तदनुप्रसक्तं तत्तांशमोष-
 खण्डनमिति प्रसक्तानुप्रसक्ति राह हि—

“ प्रसक्तानुप्रसक्तिस्तु प्रस्तुतादुपजायत ” इति ।

प्रत्यभिज्ञानं न स्मृत्यनुभवगर्भमेकं ज्ञानं, नापि
 स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयं, नच स्मृतिरेव, चाऽनुभव एव
 वा, येन स्मृतित्वानुभूतित्वयोः सङ्करः स्यात्किन्तु प्र-

टिष्ठ, स्मृत्यन्यज्ञानत्वं स्मृतिलक्षणरहितज्ञानत्वं वा-
ऽनुभवत्वमिति द्वितीयतृतीयकल्पौ घटिष्येते इत्य-
त आह ।

२१४ द्वितीयतृतीयकल्पानुपपत्तिः ।

नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, नापि स्मृतिलक्षणरहितत्व-
म्, उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शितत्वेन व्यव-
च्छेदकत्वानुपपत्तेः ।

* नापीति *

द्वितीयतृतीयविकल्पयोः साधारणं दूषणमभि-
धायाऽधुना द्वितीयविकल्पाऽसाधारणं दूषणं दर्शयति ।

२१५ स्मृत्यन्यत्वाविकल्पोपन्यासः ।

इतोऽपि न स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः तथाहि—स्मृत्य-
न्यत्वं यत्किञ्चित्स्मरणान्यत्वं वा ?—१ सर्वस्मृति-
व्यक्त्यन्यता वा ?—२ स्मृतिस्वरहितत्वं वा ?—३
अभिप्रेतम् ।

* इतोऽपीति * स्मृत्यन्यज्ञानमनुभव इत्युक्तेऽव्या-
प्यतिव्याप्त्योरभावात्कथमयुक्तत्वमित्याशङ्क्य विक-
ल्पेनैतदुपपादयति * तथा हीति * स्मृतित्वात्यन्ता-
भावाधिकरणत्वमिति तृतीयविकल्पार्थः ।

स्मृत्यन्यत्वमावमनुभवलक्षणं लाघवाच्च सर्वस्मृ-
त्यन्यत्वं गौरवादित्याशङ्काह

२२६ प्रथमाविकल्पनिरासः ।

प्रथमे तु स्मृत्यन्तरव्यतिरेकात् स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः

स्यात् । न हि यतो व्यतिरिक्ता स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिस्तत् स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात् ।

प्रथम इति स्मृतेरपि स्मृत्यन्यत्वमस्ति स्मृतिः स्मृतिर्भवतीति वक्ष्यमाणन्यायेन ज्ञातुमशक्यत्वादिति तुशब्दार्थः । षट्प्रतियोगिनोऽषट्वधत् स्मृतिप्रतियोगिनः स्मृतित्वमेव नास्तीति न स्मृतेः स्मृत्यन्यत्वमित्यत आह *नहीति* एकस्याः स्मृतेः स्मृत्यन्तरव्यतिरेको नचे देका स्मृतिः स्यादनेन न्यायेन सतः स-दन्तरप्रतियोगिकभेदासम्भवेन सदद्वैतं स्यादित्यर्थः ।

स्मृतेः स्वयमपि स्मृतित्वेन सकलस्मृत्यन्यत्वाभावात्प्रथमविकल्पोक्तदोषाभावात्सर्वस्मृत्यन्यत्वमिति द्वितीयोऽस्त्वित्यत आह ।

२२७ द्वितीयाधिकल्पनिरासः ।

नापि द्वितीयः मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्यो हि भवता कथङ्कारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः, तासां सर्वासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तथा हि—न तावत्परकीयज्ञाने परस्यास्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः, नाप्यनुमानार्थापत्ती, लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्वत्रावर्गादृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात् । नापि शब्दः सर्वत्र तस्यासम्भवात्, उपमानाद्यसम्भवाऽपि स्फुट एव । ततः कथं सर्वत्राभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्यो व्यांतरेको निरूप्यः प्रमाया इत्यनवबोधादसिद्धिर्लक्षण-

स्य । नच वाच्यं स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्व-
कालसर्वपुरुषसम्बन्धिन्यः स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्य-
क्षयता प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्र-
त्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाल इव व्याप्यव्यापकव्यक्तय इ-
ति, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषग्रस्तत्वात् । तथा सति ह्ये-
कं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या
विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात् । एव*मभ्युपगच्छतश्च श्रद्धधीम-

* प्रमेयत्वेन यदि विश्वमेव प्रत्यक्षं तदा सर्वस्य हृदि स्थितं
परेण ज्ञायेत । नच तदपि प्रमेयत्वेन ज्ञायत एवेति वाच्यम् । घटत्वा-
दिनाऽपि ज्ञानप्रसङ्गात् । घटघटत्वेतद्वैशिष्ट्यानां प्रमेयत्वलक्षणप्र-
त्यासत्त्या सन्निष्ठत्वात् । सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेरयं महिमा
यदेव सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तत्प्रकारमेव ज्ञानं तथा जन्यते इति
प्रमेयत्वेन परहृदयगतज्ञानं नतु घटत्वेनेति चेत्तर्हि यदि घटत्वमि-
न्द्रियसन्निकृष्टं परस्याऽपि हृदि घट एव तदा घटं जानामीत्युत्तराप-
त्तेः । परमनागतस्याऽपि घटस्य तत्र घटत्वेन ज्ञानमस्त्येव तन्मनोग-
तत्वेन तु तत्र ज्ञानं नास्ति तन्मनोगतत्वस्य सामान्यस्याप्रत्यासत्ति-
स्यादिति चेन्न । नियामकमावात् । नहि भासमानत्वे सत्यपि प्रका-
रं प्रति विशेषः कश्चिदस्ति । नचानागतपाकप्रवृत्तेर्ज्ञानसाध्यतया
तत्र च प्रमाणान्तरस्य तदानीमभावादगत्या सामान्यलक्षणाप्रत्या-
सत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां समानविषयतांमन्तरेणाऽपि
समानप्रकारकतयैवोपपत्तेः । नच व्यभिचारशङ्कनर्थं सामान्यलक्ष-
णा नह्यनुपस्थितधूमे घन्निवैय्यधिकरण्यं शङ्कितुं शक्यमित्यनाग-
तधूमज्ञाने मति व्यभिचारशङ्कनायाः सम्भवादिति वाच्यम् । अयं धू-
मो घन्निजन्यो नवात घन्निजन्यत्वसन्देहस्यैव व्यभिचारशङ्कनाया-
त् तस्य चोपास्थितधूमे एव सम्भवात् नहि सामानाधिकरण्यमात्र-
कार्यकारणभाव इतिमात्र (इति शां.)

हिं ते सार्वज्ञमिदं यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरिवर्तत इति ।

* नापीति * सकलस्मृत्याकलनव्यतिरेकेण तद्व्यतिरेकोऽपि दुरधिगम इति लक्षणस्यासम्भवमाह * मदीयादीति * कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिमाह * तासामिति * तदेवोपपादयति * तथाहीति * किं प्रत्यक्षेण तदधिगमः, किं वा ऽनुमानादिनेति-विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * अस्मादृश इति योगिप्रत्यक्षं व्यवच्छिनत्ति । अस्तु तर्ह्यनुमानार्थापत्तिभ्यां सर्वस्मृतिव्यतिरेकाधिगमः प्रमाया इत्यत आह * नेति * तत्प्रतिपादकवाक्यव्यतिरिक्तशब्दादर्शना-न्नशब्दोऽपि तव बोध इत्याह * नेति * उपमानस्य सादृश्यगोचरस्याऽनुपलब्धेश्च प्रमेयाभावगोचरायास्तदुभयविलक्षणे स्मृतिव्यतिरेके विरहोऽतिरोहित इत्याह * उपमेति * प्रमाणाभावोपपादनेन सिद्धं प्रमेयाभावं निगमयति * तत इति * एवं विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिफलत्वेन दर्शयति * इतीति * सकलस्मृतिव्यतिरेकः प्रमाया अध्यक्षेणैवाध्यवसीयते तथाहि-सर्वेषां स्वकीया स्मृतिस्तावत्संयुक्तसमवायलक्षणप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षा तत्र च समवेतं स्मृतित्वं तद्विशेषणानि च स्मृतिव्यक्तय इति संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलस्मृतिव्यक्तयः सर्वेषां प्रत्येकं प्रत्यक्षा इति तद्व्यतिरेकोऽपि सुज्ञान इत्याशङ्क्याऽऽह * नचेति * उदीरितमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति * व्या-

सीति * अयमभिसन्धिः किं व्याप्यसामान्यस्य व्यापक-
सामान्येन व्याप्तिगृह्यते, उत तद्विशेषस्य तद्विशेषे-
ण, किंवा तद्विशेषैस्तद्विशेषाणां, नाद्यः अग्निमानित्यु-
क्ते तद्विशेषसम्बन्धे पर्वते साध्यमाने व्याप्यग्रहणा
त्साध्यविकलता दृष्टान्तस्था, शिञ्चसामान्यसम्बन्धे सि-
पाथयिपितं बाधस्तस्याग्निसमवेतत्वात् । नापि द्वितीयः
अननुगमादेव, ततः संयुक्तसमवेतविशेषणसन्निकर्षेण
सामान्योपाधौ व्याप्यविशेषाणां व्यापकविशेषैः स-
म्बन्धो बोध्यत इति वक्तव्यमिति । सर्वत्र बुद्धिसामा-
न्यार्थं दृष्टान्त उपादीयत इह पुनर्दृष्टान्तस्यैव साध्य-
समत्वात् न तदवष्टम्भेनाभीष्टसिद्धिरिति हेतुं निगद-
ति * दृष्टान्तेति * आह च—

“नहि साध्यसमां हेतुः साध्यमिहा प्रयुज्यत”

इति । अत्र हि हेतुशब्देन दृष्टान्तोऽभिधीयते

यथा रसत्वे रूपाभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषण-
विशेष्यभावसम्बन्धेनाध्यवसीयते तथाऽत्रापि सक-
लस्मृतिव्याप्यादिव्याप्तिग्रहः किं न स्यादित्यत
आह * तथेति * प्रमेयत्वे सम्बन्धविशेषणत्वद्वारा
प्रत्यक्षताऽस्तु का नाम वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्य निष्प्रामा-
णिकं भार्यज प्रसज्येतेत्याह * एवमिति *

अस्तु तर्हि स्मृतित्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं य-
स्मिन् जाने माऽनुभूतिरिति तार्तीयः पन्थास्तत्रोक्ता-
वश्यामन्त्रादित्यत आह ।

२२८ तृतीयविकल्पे विकल्पोपन्यासः ।

नापि तृतीयः, स्मृतित्वराहितत्वं हि स्मृतित्वाभावव-
त्त्वं वा स्यात् ?—१ स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्व-
रूपे वा ?—२ तज्ज्ञानं वा ?—३ ।

* नेति * घटरहितं भूतलमित्यादौ राहित्यश-
ब्दस्याभावपर्यायत्वात्तत्र चवादिनां धर्मत्वेन स्वरूपत्वे-
न च विप्रतिपत्तेर्विकल्पयति * स्मृतीति * आश्रयो
धर्मस्तत्स्वरूपमभाव इत्युक्ते सकुम्भेऽपि भूतले तद-
भावव्यवहारः स्यात्तद्वास्तव्यर्थस्मृतित्वप्रतियोगिकमि-
त्युक्तम् । इदं प्रतियोगिनि. धर्ममात्रमभाव इति-
प्राभाकरैरङ्गीकाराद्धर्मिमात्रमित्यत्र मात्रचोऽनतिरेका-
र्थत्वे सघटेऽपि भूतले तदभानव्यवहारोऽतिरिक्तार्थत्वे
नास्ति विप्रतिपत्तिरित्याशङ्का पक्षान्तरे तैरेवोपात्तं त-
दुपन्यस्यति * तदिति *

भावमात्रत्वेऽभावस्य भावाभावशब्दयोः पर्या-
यत्वप्रसङ्गात्तदभाववत्वमिति प्रथममाशङ्का निषेधति ।

२२९ तृतीये प्रथमविकल्पनिरासः

न तावदाद्यः तथा हि—स्मृतित्वान्योन्याभावोऽपि स्मृ-
तित्वाभावो भवत्येव तद्वत्त्वञ्च स्मृतिष्वप्यस्ति । (न हि
स्मृतित्वमत्र स्मृतिः) ततश्च स्मृतेरपि प्रमात्वापानः । तद-
व्यवच्छेदाद्विशेषणवैयर्थ्यञ्च विना विशेष्यमिच्छादावनि-
प्रसङ्गात् ।

नेति स्मृतित्वसंसर्गाभाववत्त्वं वा स्यात्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं वेति विकल्प्यान्त्यमत्यापत्त्याऽपवदति
 तथाहीति अन्योन्याभावस्याऽभावत्वं भावत्वं वाऽजिज्ञासितमकस्मात्कस्मादुच्यत इत्यत आह *तदिति*
 स्मृतौ स्मृतित्वाभावमुपपादयति *नहीति* स्मृतित्वाभाववत्त्वं स्मृतिष्वप्यस्तीति तत्राऽपि व्याप्तिरुक्ता सस्प्रति व्यर्थविशेष्यत्वमिति दूषणान्तरमाह *तदिति*
 *स्मृतित्ववच्छेदार्थमनुभूतिपदोपादानं तच्च न व्यवच्छेत्तुं शक्यं उक्तप्रकारेण स्मृतित्वाभावस्य स्मृतावपि भावादिति भावः। तर्ह्यनुभूतिपदं परित्यज्य तत्त्वविषया प्रमेति लक्षणमुच्यते इत्यत आह *विनेति*
 परमानन्दश्रद्धादीनामपि तत्त्वगोचरता विद्यते नच प्रमात्वमस्ति तेन तत्र प्रमालक्षणमतिव्याप्तं स्यादित्यर्थः।

स्मृतित्वाभावमात्रवज्ज्ञानमनुभूतिरिति नहूमः
 किन्तु तत्संसर्गाभावो यस्मिन् ज्ञाने साऽनुभूतिरिति लक्षणमुच्यत इति शङ्कते।

२३० स्मृतित्वसंसर्गाभावविचारः।

स्मृतित्वस्य संसर्गाभावस्तत्र विवक्षित इति चेन्न।
 तथा हि स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति किमुच्यते किं
 स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याऽभावः, उत संसर्गविशिष्टस्य
 स्मृतित्वस्य, अथान्यदेव वा किञ्चिदनया वाचोयु-

१ स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति का० मु० पु० पा०।

२ याग्यद्वयंति का० मु० पु० पा०।

क्त्या विवक्षितम् । आद्ये स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः
स्मृतावस्तीति स एव प्रसङ्गः न हि स्मृतित्वसंसर्गः
स्मृतिः । अतएव न द्वितीयोऽपि, न हि संसर्गविशिष्टं
यत्स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः, ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृ-
तित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषानि-
वृत्तिः । एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषानिवृ-
त्तिरेव । अनवस्थायां वा पर्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपर-
म्परायाः ।

* स्मृतीति * स्मृतित्वस्य स्मृतौ सम-
वायात्तत्र तत्संसर्गभावाच्चातिव्याप्तिरित्यर्थः । अ-
तिव्याप्त्यैव दूषयति * नेति * अतिव्याप्तिमेव वि-
कल्पपूर्वकमुपपादयति * तथाहीति * स्मृतिस्त्वविशि-
ष्टसंसर्गाभाव इति प्रथमविकल्पार्थः । स्मृतिस्त्वोपलब्धि-
तत्संसर्गस्याभाव इति तृतीयविकल्पार्थः । वाग्भट्टा-
द्याकप्रकारेण । स्मृतित्वसंसर्गाभावमात्रं किं वा तस्या-
ऽपि संसर्गाभावो विवक्षित इति विकल्प्य प्रथमेऽतिव्या-
प्तिस्तदवस्थेत्याह * आद्य इति * स्मृतौ स्मृतित्वविशिष्टसं-
सर्गाभावात्कथं नदभाव इत्याशङ्क्य भूतले घटतदन्योन्या-
भाववत्स्मृतावपि संसर्गनदन्योन्याभावायुपपादयति-
* नहीति * उक्तामतिव्याप्तिं द्वितीयेऽप्यतिदिशति * अ-
त इति * स्मृतौ संसर्गविशिष्टस्मृतित्वान्योन्याभावमुप-
पादयति * नेति * स्मृतिस्त्वसंसर्गाभावो यत्र साऽनुभू-
तिरित्युक्ते तदन्योन्याभावादायस्मृतावतिव्याप्तिस्त-

स्था परं स्यादिह पुनः संसर्गान्योन्याभावयोर्भेदोऽपि
न स्यात् स्वरूपप्रतियोगित्वाद्दुभयोरपीति तरवर्थः ।
{ संसर्गेतरेतराभावयोर्भेदामिद्धिः कुत, एकस्य संसर्गप्र-
तियोगित्वादपरस्य स्वरूपप्रतियोगित्वादिव्यत आह
* संसर्गति * स्मृतित्वसंसर्गातिरिक्तसंसर्गाभावे संस-
र्गवचनस्य प्रथमसंसर्गानतिरिक्तार्थत्वात्संसर्गाभाव-
एवोक्तः स्यात्ततश्च स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृ-
तावप्यस्तीति स एव प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

एवं स्मृतित्वसंसर्गसंसर्गाभावमनुभूतावभ्युपग-
म्यातिव्याप्तिरवादि सम्प्रति सोऽपि नानुभूतौ सिध्य-
तीति लक्षणस्यासम्भवदोषमाह ।

२३२ लक्षणस्याऽसम्भवप्रस्तत्त्वम् ।

किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन
स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतित्वधर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मत्वे
व्यवस्थाप्यमानेऽनुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः कि-
मनुभूतेः स्वरूपं नास्ति, उत स्मृतित्वसंसर्गस्य, ततः क-
स्य निषेधः । अथान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृ-
तावपि प्रसङ्गस्तदवस्थः स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भव-
ताऽनभ्युपगमात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्ध इति तत्र
भवताऽभ्युपगमः ।

* किञ्चेति * स्मृतित्वसंसर्गस्मृतिव्यक्तयोः संसर्गस्य
तदुभयस्वरूपातिरेकमन्यमानेन त्वया स्मृतित्वसंसर्ग-
स्मृतिव्याक्तिस्वरूपयोः संसर्गात्मत्वे व्यवस्थाप्यमाने स्मृ-

तित्वसंसर्गानुभूतिस्वरूपानतिरिक्तसंसर्गनिषेधोऽनुभू-
 तावपि न सिध्यतीति लक्षणस्यासम्भव इत्यर्थः । क-
 थंशब्दसूचितामनुपपत्तिमेव स्फोरयति *किमिति* स्मृ-
 तित्वसंसर्गस्य यः संसर्गोऽनुभूतौ निषिध्यते किमसा-
 धनुभूतिस्वरूप, मुत तत्स्मृतित्वसंसर्गस्य, ताभ्यामर्थान्त-
 रेमेव वा, न तावत्प्रथमद्वितीयौ तयोः स्वरूपेण स-
 त्वात्ततः कस्य निषेधो न कस्यापीत्यर्थः । तदुभयस्वरू-
 पातिरिक्तः संसर्गोऽनुभूतौ निषिध्यत इति तृतीयं वि-
 कल्पमाशङ्क्याह *अर्थेति* स्मृतित्वसंसर्गातिरिक्तसं-
 सर्गनिषेधः स्मृतावप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
 स्मृतिव्यक्तिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वव्यतिरिक्तसंसर्गो ना-
 स्तीक्रियते समवायस्यैकत्वात्संयोगादेरसम्भवादित्या-
 ह *स्मृताविति* स्मृतित्वसंसर्गस्य स्मृत्या संसर्गो ना-
 स्ति चे तस्मृतित्वसमवायवती स्मृतिरिति कथं व्यवहार-
 इत्याशङ्क्य समवायस्य संसर्गान्तराभावेऽपि स्वनिर्वाह-
 कत्वात्तदुपपत्तिरित्याह *स्येति* तत्रभवतः-पूज्य-
 स्येति विपरीतलक्षणा ।

स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपमात्रसम्बन्धं न ब्रूमो
 येनायमुपालम्भोऽपि किं तु परस्परसंसृष्टबुद्धिजनकं
 स्वरूपं न च तादृक् स्वरूपमनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोरस्ति
 तेन न स्मृतावतिव्याप्तिर्नाप्यसम्भवोऽनुभूतिक्षलक्षणस्ये-
 ति शङ्कते ।

२३३ स्वरूपविशेषस्य सम्यग्बन्धवशादुक्तिरित्यतः ।

अथान्यते अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसम्भ-

वेऽपि न परस्परसम्बद्धबुद्धिजनकत्वं तयो, स्तादृक्-
त्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धात्मकत्वं स्वरूपयोरुच्य-
त इति । मैवम् । विशेषोपसङ्गग्राहकासिद्धौ तस्याऽप्यनु-
पपत्तेः, उपसङ्गग्राहकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेऽपि प्रसङ्गेना-
परापरोपसङ्गग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात् ।

अथेति सम्बद्धबुद्धिजनकत्वाभावो लोकप्रसिद्धि सि-
द्ध इति यावत्तं । मा भूत्तयोर्मयः सम्बद्धत्वबुद्धिजनकत्वं
ततः कोलाभस्तत्राह *तादृगिति* स्मृतिव्यक्तीनामेव
तादृशबुद्धिजनकत्वं नान्येषामित्ययं विशेषः किं सकल-
स्मृत्यनुगतप्रयोजकान्तरेण सिद्ध, त्युत तदन्तरेणेति, चि-
कल्प्य द्वितीयं दूषयति *मैवमिति* बुद्धिजनकत्वं नाम
कारणत्वं तच्च सकलस्मृत्यनुगतरूपमन्तरेण न सिध्यति
सम्बन्धाभावस्योभयत्राविशिष्टत्वादित्यर्थः । विशेषेति
व्यक्तिरुच्यते । उपसङ्गग्राहकेति अनुगततया साक-
ल्येन तद्गृहणहेतुरूपमुच्यते । अस्तु तर्ह्युपसङ्गग्राहकेण
तादृग्युद्धिजनकत्वासिद्धिरिति प्रथमाविकल्पमाशङ्क्याऽऽह
उपेति *तदुपसङ्गग्राहकं स्मृतित्व, स्मृतीन्यत्, न ता-
वत्स्मृतित्वं तस्याऽप्यनिरूपणाच्चान्यत्स्मृत्यसाधार-
णं रूपं सम्भवति, सम्भवेऽपि तत्सम्बन्धः स्मृतीनामेव
नान्यत्रेत्यत्रापि नियामकान्तरं चक्षव्यं ततश्च तथाऽपि
तत्राऽपीत्युपसङ्गग्राहकरूपानवस्थेत्यर्थः ।

सम्बद्धत्वबुद्धिजनकत्वमेव स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयो-
र्न सिध्यति नियामकाभावादित्युक्तं इदानीं तदभ्युप-

गमेऽप्यनुभूतिलक्षणस्यासिद्धिरित्याह ।

२३४ ससर्गस्य संस्पृष्टबुद्धिजनकत्वेऽप्यासिद्धिः ।

तौवनाऽपि चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः स्यात् ।
स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्बद्धे इत्येवंरूपबुद्धिजनक-
त्वस्येति चेन्न । भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य
वारयितुमशक्यत्वात् । यथार्थाया इति चेत् ईदृशबुद्धे-
र्यथार्थाया यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदाऽनुभूतौ स्मृतित्वप्रस-
ङ्गः, अथ नाभ्युपैषि किं प्रति तस्या जनकत्वाभावो निरू-
प्यः । अथात्यन्तासतीमेव तादृशबुद्धिः प्रति जनकत्वा-
भावावधारणमनुभूतेरभ्युपैषि तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः, या-
वत्तदबुद्ध्यस्तत्र जायन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्य-
न्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात् । स-
र्वमेव तादृशबुद्धिः प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्न त्वेवं स्मृतेरि-
ति चेन्न । सर्वतद्व्यक्तिप्रामित्यसम्भवात् । किञ्च सर्वामिति
कोऽर्थः? किमसतीं सर्वाम्, उत सतीम्, अथ सतीमसती-
ञ्चेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम् । आद्ये द्वितीये च स्मृ-
तावपि तदजनकत्वमस्त्येव, न हि स्मृतित्वसंसर्गस्मृती
सम्बद्ध—इति यावत्तः स्मृतिव्यक्तिषु बुद्ध्यो भवन्ति ताः

१ यनाग्नेर्ज फ ० मु० पु० पा० ।

२ क प्रागनस्य इति सो० पु० पा० ।

३ बुद्ध उ अन्त इति का० मु० पु० पा० ।

प्रति प्रत्येकं स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमिति । काश्चित् स-
त्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितम् । तृती-
ये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्यासत्यतादृशबुद्धेर्भावे-
नाभावेन वा सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति ।

* तावतेति * अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरू-
पं न निषेधं सत्त्वा, न्नापि तत्संसर्गोऽनङ्गीकारादेव निषे-
धानर्हत्वादित्यर्थः । यद्यपि संसर्गान्तरस्यासतोऽप्राप्त-
त्वादेव न निषेध्यत्वं अथापि तयोः सम्बन्धत्वबुद्धिज-
नकत्वं स्मृतौ दृष्टमत्रारोप्य निषिध्यत इति शङ्क-
ते * स्मृतीति * तत्रैतदभिधानीयं किं भ्रान्तैवंरूप-
बुद्धिजनकत्वस्य निषेध, उत यथार्थैवंरूपबुद्धिजनक-
त्वस्येति, न तावदाद्य इत्याह * नेति * अनुभूताव-
पि यथा ऽख्यातिवादिनो रजतप्रत्यये स्मृतिरिय-
मिति भ्रान्तिस्तथा स्मृतिभ्रान्तिसम्भवाच्च तज्जनकत्व-
निषेधसम्भव इत्यर्थः । यथार्थैवंरूपबुद्धिजनकत्व-
निषेध इति द्वितीयमाशङ्कते * अथेति * स्मृतित्वसं-
सर्गानुभूती परस्परं सम्बद्ध-इति बुद्धेः सत्वमुतासत्व-
मिति विकल्प्याद्यं दूषयति * ईदृशेति * स्मृतावपीदृ-
शबुद्धेः सत्त्वे स्मृतित्वतत्संसर्गवदनुभूतावपि तत्सं-
सर्गः स्यात् अतश्चानुभूतौ तन्निषेधासिद्धेर्लक्षणाभि-
द्विरित्यर्थः । द्वितीयमनुभाषते * अथेति * अन्यथाख्या-
तिवादिभिः क्वचित्प्रामाणिकस्यान्यत्रारोप्य निषेधा-

भ्युपगमात्स्मृतित्वसंसर्गानुभूतीसम्बन्धे इति युद्धेरत्य-
 न्तासत्येप्राप्त्ययोगात्तज्जनकत्वनिषेधोऽपि न सम्भवति
 प्रतियोग्यनिरूपणादिति परिहरति *क्रिमिति* यत्र य-
 द्निषिध्यते तत्र तस्य सत्ये निषेधायांगादप्रमितप्रति-
 योगिको निषेधः स्वीक्रियत इति शङ्कते *अथेति*
 एवमसिद्धिं परिहरता लक्षणस्यातिव्याप्तिरापादिता
 स्यादित्याह सिद्धान्ती *तदेति* स्मृतेरेवम्भूतबु-
 द्धिजनकत्वे सति तादृशजनकत्वाभावः कथं, भावा-
 भाययोर्युगपदेकधर्मिसंसर्गविरोधादित्याशङ्काह *या-
 यत्य इति* तज्जन्यतयाऽभ्युपेतशतसहस्रादिबुद्धिव्य-
 तिरिक्तातादृशबुद्धेः कदाचिदपि तज्जन्यत्वाभावात्तज्ज-
 नकत्वाभावः स्मृतावप्यस्तीत्यर्थः । स्मृतित्वसंसर्ग-
 उद्भूतस्वरूपे परस्परं संसृष्टे इत्येवंरूपासद्बुद्धिजनक-
 त्वाभावो यत्र ज्ञाने साऽनुभूतिरित्युक्ते स्मृतावुक्ता-
 तिव्याप्तिं परिहर्तुमनुभूतिलक्षणं विशिनष्टि *सर्वा-
 मिति* तादृशबुद्धिजनकत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वम-
 नुभूतेर्लक्षणं न त्वेतत् स्मृतावस्ति कतिपयतादृशबुद्धिज-
 नकत्वात्तस्या इत्यर्थः । सकलतादृशबुद्धिज्ञानव्यतिरेकेण
 तदजनकत्वबुद्धिरनुपपन्ना प्रतियोगिप्रमितिं विनाऽ-
 भावप्रमित्यसम्भवात्सर्वासां सम्यन्धत्वबुद्धिव्यक्ती-
 नामसर्वज्ञस्य प्रमित्यसम्भवादसिद्धिर्लक्षणस्येत्याह *
 नेति* सर्वा प्रत्यजनकत्वमिति पक्षे लक्षणासिद्धिरुक्ता
 संप्रत्यतिव्याप्तिं समुचिनोति *किञ्चेति* शिष्टं स्पष्टम् ।
 प्रथमाद्वितीययोः स्मृतेरप्यनुभूतित्वप्रसङ्ग इत्याह *आ-
 य इति* असत्यास्तादृशबुद्धेरजनकत्वं यद्यपि स्मृ-

तावस्ति तथापि सर्ती तादृशीं बुद्धिं प्रत्यजनकत्वं नास्ति तेन द्वितीये न स्मृतावतिव्याप्तिरित्याशङ्काह * न हीति * भूतमविष्यद्वर्तमानतादृशबुद्धिं सर्वा प्रति जनकत्वमेकैकस्मृतिव्यक्तेर्नास्ति तेन सर्वस्मृति-
प्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । एकैकतादृशयुद्धजनकत्वे सति सर्वा तां प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्लक्षणं नैतत्स्मृतावस्ति सर्वाजनकत्वेप्येकैकजनकत्वादित्याशङ्काह * काश्चि-
दिति * सत्यां-यथार्थी, सर्ती-विद्यमानामित्यर्थः । य-
थार्थतादृशयुद्धेरनुभूतौ सत्त्वासत्त्वयोर्दोषमवादिष्मे-
त्यर्थः । उभयीम्प्रत्यजनकत्वमिति तृतीयपक्षं दूषयति
* तृतीय * इति * कुत इत्यत आह * सत्या इति * स-
त्या-विद्यमानायाः सत्यतादृशबुद्धेः स्मृतित्वानुभूती
सम्बद्ध इति यथार्थाया भावेनाभावेन वा जनकत्वास-
म्भवादसत्यास्तु प्रतियोग्यनिरूपणादेवाजनकत्वास-
म्भवात्सतीमसर्तीं प्रत्यजनकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

स्मृतित्वामावो यत्र साऽनुभूतिरिति लक्षणाभि-
धाने स्मृतित्वान्पोन्याभावाः स्मृतावप्यस्तीति लक्ष-
णस्यातिव्यापकत्वमुक्तं तदयुक्तमेव सामान्यविशेष-

* यद्यपि स्मृतित्वसंसर्गानुभूती न सम्बद्धे इत्येवंप्रतीयमाना-
मावप्रतियोगिनः सम्बन्धस्य निषेधोऽनुभूतौ ननु स्मृतावप्येतदनुभ-
वसिद्धमंतत् सच सम्बन्धः स्वरूपं वा सम्बन्धान्तरं वेत्यन्यदेतत्
किञ्च स्मृतित्वं स्मृतौ, स्मृतित्वसमवायः स्मृतौ, स्मृतित्वसमर्गः स्मृ-
तावित्यादिप्रतीतिविषयीक्रियमाणः स्मृतित्वसंसर्गोऽनुभूतौ निषे-
ध्यते, यद्वा स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गस्वरूपं नानुभव इति निषेधः सम्भव-
त्येव तथाऽपि विचार्यमाणमिदमपि हस्तसमावरणमेवेति भाव इति
शाङ्करी ।

योः समवायसंसर्गवादिभिस्तस्य परिहर्तुमशक्यत्वे-
ऽपि तादात्म्यवादिभिः साऽतिव्याप्तिः परिहर्तुं शक्य-
त इति भाट्टश्चोदयति ।

२३५ भाट्टशङ्कानिरासः ।

स्यादेतस्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय याऽतिप्रस-
क्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदाभे-
दस्य स्मृत्या सहाभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्राऽन्यो-
न्याभावानभ्युपगमात् । मैवंम् । कथं ह्यवधार्य स्मृतित्व-
स्य भेदाभेदः स्मृत्या, नानुभूत्येति । अनुभूत्या सह त-
द्विशिष्टप्रमाया अभावादिति चेन्न । किं सत्याः किमसत्या
इत्याद्युक्तविकल्पदोषात् । प्रागभावप्रतियोगिन्या इति
चेन्न । अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतस्तथात्वापा-
तात् । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्चान्योन्यात्मा-
ऽनुभूतात्रपि तुल्यः न हिस्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूति-
रित्युक्तमावर्तते ।

* स्यादिति * अन्योन्याभावो नाम तादात्म्या-
भावस्तादात्म्यं च भेदे सत्यभेदः स्मृतिस्मृतित्वयो-
स्तस्मिन्विद्यमाने कथमन्योन्याभाव इत्यर्थः । आह च-
क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ।

१ तयोस्मैरन्योन्येति सो० पु० पा० ।

२ नेति का० मु० पु० पा० ।

नास्तिता पयसोदधिं प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ।

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ॥

शशशृङ्गाद्यभावेन सोऽत्यन्ताभाव उच्यते इति ॥

स्मृतिः स्मृतित्वान्योन्याभाववती ततो
भिन्नत्वादनुभूतिवदित्याशङ्काऽत्यन्तभिन्नत्वमुपाधि-
रित्याह * ययोरिति * स्मृतित्वस्य स्मृ-
त्या सह तादात्म्यं नानुभूत्येति विशेषसिद्धौ लक्ष-
णातिव्याप्तिः परिहिषेत स एव तु नाद्यापि सिद्धो
नियामकाभावादिति परिहरति * नेति * स्मृतित्वस्य
स्मृत्या सह तादात्म्यं सामानाधिकरण्यसिद्धमनुभूत्या
तदभावो योग्याऽनुपलब्धिसिद्ध इति शङ्कते * अनुभू-
त्येति * स्मृतित्वावशिष्टप्रमाया असत्त्वादित्यर्थः ॥ स्मृति-
त्वानुभूत्योः सम्यन्धग्राहिका प्रमा सती नास्तीत्युच्यत,
उतासती, किं वा प्रागसती ति, विकल्प्य कल्पद्वयं प्रा-
गुक्तदोषानुपद्वेन दूषयति * नेति * प्रागसत्याः प्र-
माया भावादिति तृतीयमाशङ्कते * प्रागिति * प्राग-
सतः कदाचिदुत्पत्तिनियमादनुभूतित्वस्मृतित्वसंसर्ग-
प्रमायाः प्रागसत्त्वे कदाचिद्भावानुमानादनुभूतेः स्मृ-
तित्वं पारमार्थिकं स्यादिति दूषयति * नेति * यदु-
क्तं स्मृतित्वान्योन्याभावः स्मृतौ नास्ति अनुभूतौ विद्यत
इति तत्राह * स्मृतीति * अभावस्याभावान्तराङ्गीका-
रे ऽनवस्थाप्रसङ्गादन्योन्याभावस्याभावोऽन्योन्याभा-
वस्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः स चानुभूतावपि तुल्य इति
अनुभूतेरपि स्मृतित्वं स्यादेवेत्यर्थः । यद्यपि स्मृतिस्मृ-

तित्वान्योन्याभावस्यभावत्वमनुभूतेर्नास्ति तथापि
स्मृतिश्चानुभूत्योः स्वरूपभेदादन्योन्यभावो नास्तीत्या-
शङ्काह * न हीति * स्वरूपभेदस्य स्मृतावपि तुल्य-
त्वादन्त्योन्यभावस्तत्रापि न भवेदित्युक्तं भावर्तते-अ-
नुभूतेस्तथात्वापातादित्युक्तं स्मृतित्वं प्रसज्यत इत्यर्थः ।

स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतावनुभू-
तित्वप्रसङ्गनमयुक्तमेवान्योन्याभावविलक्षणसंसर्गा-
भावस्य विवक्षित्वात् । नच तयोर्भेदो नास्ति तस्या-
नुभवसिद्धत्वादिति द्वितीयमाशङ्कते ।

२३६ अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोः प्रतीतिकवलक्षण्यनिरासः ।

अथ माभूद्भेदाभेदमादाय परिहारः तथापीदं तन्न
भवति इह तन्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिक एवान्योन्याभावसंस-
र्गाभावयोर्भेद इति चेन्न । प्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्याद-
भावे जात्यादिभेदानम्युपगमाच्च तयोर्भेदबुद्धिरेव प्रामाण्य-
मनश्रुवाना कूटसाक्षिणीति तदनादरणात् ।

अथेति अभावयोर्भेदः किं प्रतियोग्युपाधिभेदा,
तुन जात्यादिनिमित्त इति विकल्प्य न तावदाद्यः प्रति-
योगिभेदाभावादित्याह * नेति * अभावत्वजातेस्त-
दपरप्रागभावत्वादिजातेश्चानङ्गीकारात् गुणसम्बन्ध-
स्य चानिष्टेर्गवाद्भवत्कृष्णगौरवच्च जात्यादिनिबन्ध-
नाऽपि भेदो न सिध्यतीत्याह * अभावेति * भिदा
भेदः । कूटसाक्षिणी-मिथ्यायुद्धिरित्यर्थः ।

लक्षणतोऽप्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदनिरासः । ३३७

यद्यपि जात्यादिनिबन्धनो भेदो न सिध्यति तथा-
पि भिन्नलक्षणयोगित्वात्तयोर्भेद इत्याशङ्क्याऽऽह ।

२३७ लक्षणतोऽप्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदनिरासः ।

नै च स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणोऽभावो-

१ प्रागभावप्रध्वंसाभावाऽयामतिव्याप्तिवारणार्थाऽऽह । समान-
कालेति । अत्यन्ताभावप्रतियोग्याप्तिवारणायोक्तं समानाधिकर-
ण्येति । आकाशाद्यन्योन्याभावोपग्रहश्च यथाकथञ्चित्तदधिकरणवि-
षयक्षया । यद्वत्संयोगस्य स्वप्रतियोगिना यद्वरेण कुण्डे सामानाधि-
करण्यमन उक्तमभावोति । प्रागयोगिपदस्य निरूपकपरत्वात् । स्या-
भावधिरहात्मतायान्वभावपदमतिरूप्यते । परिकृष्टिप्रतियोगिस-
मानकालसमानदेशरत्नमत्यन्ताभावस्याऽपीत्यन उक्तं स्वेति । तद-
न्योन्याभाववानिति । तद्भूत इत्यर्थः । यथा सम्भवमिति । अभावस्त्वं
हि भावभिन्नत्वं तच्च भावान्योन्याभाववत्त्वमित्यन्योन्याभावेनैवान्यो-
न्याभावातिरूपणादात्माश्रयः । अथाभावस्त्वं भावत्वात्यन्ताभावव-
त्त्वं तदाऽत्यन्ताभावस्य संसर्गाभावत्वात् तस्य चान्योन्याभावा-
भाववत्त्वेन त्वयाऽभिधानादन्योन्याभावनिरूप्यः संसर्गाभावः तन्नि-
रूप्यश्च पुनरन्योन्याभाव इत्यन्योन्याश्रयः । अथाभावस्त्वं भावभि-
न्नत्वं तच्च भाववैधर्म्यं तच्च तद्व्यवृत्तिधर्मात्यन्ताभाववत्त्वं तद्व्यवृत्ति-
श्च तद्व्यवृत्त्याभाववत्त्वमिति स्वापेक्षाऽपेक्षित्वेन चक्रकम् । अथाभा-
वस्त्वं भावविरोधित्वं विरोधित्वं च धर्मो धर्मिणिन्नः स च येन भे-
देन भिन्नः सांन्योन्याभावो चाक्षयः स यदि स्ववृत्तिस्तदाऽऽन्माश्र-
योऽन्योन्यवृत्तिस्तदाऽन्योन्याश्रयोऽपरापराभ्युपगमे चानवस्था, य-
द्वा अन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोऽस्ति न वा आद्ये स यदि स्व-
रूपमेव तदा स्वनिरूप्यत्वादात्माश्रयः, अथापरस्तरा तस्याऽन्य-
न्योन्याभावो यदि पूर्वं एव तदाऽन्योन्यनिरूप्यत्वेऽन्योन्याश्रयः । अ-
थ प्रथमान्योन्याभावादन्य एव द्वितीयान्योन्याभावस्तदा तस्या-
ऽपि यदि प्रथम एव तदा चक्रकं यदि प्रथमादन्यस्तदा पञ्चपद्या-
२ समानकाल इति सां० पु० नास्ति ।

ऽन्योन्याभाव, स्तदन्योन्याभावाँश्च तदभावः गंगर्गाभावः,
यथासम्भवमात्माश्रयाद्यननुभव—स्वभेदाऽननुगम—तत्त-
दवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

नचेति । स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभाव इ-
त्यन्योन्याभावस्य लक्षणं सप्रतियोगिना सह समान-
मधिकरणमाश्रयो यस्य स तथोक्तः, स्तम्भः कुम्भो न
भवतीत्यत्र हि तादात्म्यं प्रतियोगि तद्व्युभयाधिकरणं
तदभावोऽप्युभयाधिकरण इति । अभाव इत्युक्ते संस-
र्गाभावेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय प्रतियोगीति विशेषणम् ।
तथाऽप्यन्यप्रतियोगिसमानाधिकरणे संसर्गाभावेऽति-
व्याप्तिस्तन्नित्यर्थं स्वेति विशेषणम् । स्वप्रतियोगिसमा-
नाधिकरण इत्युक्ते गुणप्रतियोगिद्रव्यनिष्ठपृथक्कनि-
वारणायाभाव इति विशेषणम् । सम्प्रति संसर्गाभाव-

द्युपगमे यदि परावृत्तिस्तदा चक्रकं अपरावृत्तौ चाऽनवस्था त-
दुक्तगन्योन्याभावाद्यननुभवश्च स्वप्रतियोगीत्यत्र स्वपदेन विशिष्य
तत्तदन्योन्याभावाऽभिधानेऽननुगमः तस्य तस्याऽन्योन्याभावस्या
ऽसर्वज्ञेनाऽवगमो नाभ्युपगम्यते इत्यर्थः । यदा स्वदेशेनान्योन्या-
भावाभिधानं तदा नेनैव तन्निरूपणे भावाभावाः प्रतियोगिपदन च
यद्यन्योन्याभावविशेषाभिधीयते तदात्माश्रय इत्याद्युपगमः । यद्यपि
प्रतीतिरेलक्षण्य प्रत्येकव्यवैलक्षण्याविनाभूत तदेव चान्त्राद्देयं वि-
शिष्य वैलक्षण्यानभिधानेऽपि न किञ्चिद्वानष्टं न द्विभुक्षीरगुडादिमा-
धुर्याणां विशिष्यानाभिधानमात्रेण निवृत्तिः किञ्च प्रतीतिविशेष
एव लक्षणमुभयाः सम्भवान् सम्भवान् च तादात्म्यावच्छिन्नप्रती-
योगिकत्वं सम्मर्गवच्छिन्नत्वमुभयोः प्रत्यक् वैशिष्ट्ये प्रतीतिवैशिष्ट्या-
द्वा तथाऽपि हस्तममावरणमनत् मविदेव हि भगवती नस्तू गमं
न शरणाभि यस्य अपि मया ग्रावनीयत्वात् तथाच वक्ष्यते नात्याप-
त्या प्रमामात्रास्तत्तथाः स्वीक्रियोजिना इत्यादीति भावः । शा० ।

लक्षणप्राह * तदिति * नस्य प्रतियोगिनोऽभाव इ-
त्युक्ते ऽन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय तदन्योन्या-
भाववानिति विशेषण तेन प्रतियोगिना सहान्यो-
न्याभाववान् नचान्योन्याभावे अन्योन्याभावोऽस्त्यन्य-
स्थानादिश्वर्थः । प्रतियोग्यन्योन्याभाववानित्युक्ते धर्मि-
ण्यतिव्याप्तिस्तदर्थमभावग्रहणम् । नच घटसंसर्गाभाव-
स्यापि स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं, घटस्य स्वावय-
वनिष्ठत्वादभावस्य भूतलनिष्ठत्वादिति द्रष्टव्यम् । स्व-
प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभाव इत्यत्र स्वशब्देन किं-
मभावमात्रमुच्यते, किंचा ऽन्योन्याभाव, उत वस्तुमात्र,
सोन्योन्याभावपक्षे स एवान्योन्याभावोऽभावान्तरं वा
स एव चेत्स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयता अन्यश्चे-
त्तस्याप्येवंरूपत्वादन्योन्याश्रयता तत्राप्यन्योन्याभा-
वान्तरं चेदनुवस्येत्याह * आत्माश्रयादीति * स्वप्रतियो-
गिसमानाधिकरणत्वं च प्रतियोगिनि विद्यमाने, काला-
न्तरेवा, कालान्तरे चेदात्मनि ज्ञानभाषाभावयोः काल-
भेदेन समानाधिकरणत्वात्संसर्गाभावेऽतिव्याप्तिस्तदंश
चेदनुभवविरोधो नहि ययोस्तादात्म्यं तयोस्तदैव तद-
भाव इत्याह * अननुभव इति * स्वशब्देन स्वाविशेषाः
कथ्यन्ते, स्वत्वमात्रं वा, आद्ये विशेषस्य विशेषान्तरेऽ-
भावादव्याप्तिरित्याह * स्वभेदाननुगमेति * यदि स्व-
त्वमात्रमुच्यतेऽनुगमसिद्धर्थे तर्हि तस्यापि स्वशब्द-
धाच्यत्वाय स्वत्वान्तरमेष्टव्यं पुनश्च तत्रापि स्वत्वाङ्गी-
कारेऽनवस्थापरिहाराय तत्तदवगमा वक्तव्यास्ते नाङ्गी-
क्रियन्ते इत्याह * तत्तदिति * यद्यभावमात्रं वस्तुना-

अं वोच्यते तदाघटप्रतियोगिसमानाधिकरणसंसर्गा-
भावेऽतिव्याप्तिरिति यस्मिन्विकल्पे यो दोषः सम्भव-
ति स तत्र द्रष्टव्य इत्याह * यथासम्भवमिति * अन्यो-
न्याभावलक्षणखण्डनेन संसर्गाभावलक्षणमपि खण्डितं
भवति तद्व्यवच्छेदासिद्धेरिति द्रष्टव्यम् ।

सम्प्रति संसर्गंतरेतराभावयोर्लक्षणान्तरद्वारा
भेदं चोदयति ।

२३८ लक्षणान्तरद्वारा भेदनिरासः ।

ननु संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गाभावः ता-
दात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभाव इत्युक्त एव न मि-
श्रता तयो र्यो हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः स संसर्गनिषेध
एव न भवति तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादिति । मैवम् ।
द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसा नैवं
संसर्गाभावाः स्युः । संसर्गप्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य
समवायरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात् । किञ्च तर्हि सं-
सर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रतियोगिकाविति
घटादेः कालादिवज्जिरेवधित्वापातः । संसर्गतादात्म्ययो-
श्चाविशेषितयोर्निषेधे सामान्यत एव तयोरुच्छेदः स्यात् ।
एवं यद्यदेव प्रतियोगि वाच्यं तत्तत्स्वरूपत एव न स्या-

१ यद्यपि समवायनित्यत्वेऽपि रूपादिनिरूपितत्वावच्छिन्नस्य सम-
वायस्यानित्यत्वमेव विशिष्टस्याऽन्यत्वात् तथाच रूपसमवायो ध्वंसत
एव अतएव वायौ स्पर्शसमवाये सत्यपि रूपसमवायो नास्तीति तथा-
ऽपि नित्यमपि विशेषणान्तरावच्छिन्नं ध्वंसते इत्यनुपपन्नमेवेति भावः ।

त तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदक्षतं, संसर्गानवस्थां, शेषोच्छेदात्पूर्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात् ।

* नन्विति * निषेध इत्युक्तेऽन्योन्याभावेऽतिप्रसक्तिस्तन्निरासाय संसर्गेति विशेषणम् । संसर्गप्रतियोगीत्युक्ते पृथक्गुणेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय निषेध इत्युक्तम् । इदानीमन्योन्याभावलक्षणमाह * तादात्म्येति * व्यावर्त्यमेवमत्राप्यूहनीयम् । इति कथिते सत्येव तयोर्मिश्रता-सङ्कीर्णना नास्तीत्यर्थः । तादात्म्यप्रतियोगिनिषेधत्वमन्योन्याभावलक्षणं न भवति संसर्गतादात्म्याभावस्य संसर्गप्रतियोगिकतयाऽव्यापकत्वं संसर्गनिषेधत्वं च संसर्गाभावलक्षणं तत्रैवातिव्याप्तमिति लक्षणद्वारा न भेदसिद्धिरित्यत आह * यो हीति * अव्याप्त्या संसर्गाभावलक्षणं दृश्यति * मयमिति * कार्यद्रव्यानित्यगुणकर्मणां स्वोपादानकारणे ये प्रध्वंसाभावाः संसर्गाभावरूपतयेष्टास्तेषामेवलक्षणमाचक्ष्णानानां संसर्गाभावता न भवेत्संसर्गप्रतियोगिकत्वाभावादित्यर्थः । नच प्रध्वंसाभावाः संसर्गाभावा न भवन्त्येवेति वाच्यम् । इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतो मृदवयवे घटो नास्तीति प्रतीतेरवैलक्षण्यात् । ननु तेषां तादात्म्याऽप्रतियोगिकत्वे सत्यभावत्वात्संसर्गप्रतियोगिताऽनुमीयत इत्यत आह * संसर्गेति * किञ्च घटादिरनार्दिरनन्तश्च प्रागभावप्रध्वंसाप्रतियोगिकत्वात्कालादिवत्, नच हेत्वसिद्धिः प्रागसत्त्वप्रध्वंसयोः संसर्गाभावतया संसर्गप्रतियोगिकत्वादित्याह * किञ्चे-

ति* संसर्गतादात्म्ययोरविशेषितयोर्निषेध, उत केनचि-
 द्विशिष्टयोरिति विकल्प्य प्रथममतिप्रसङ्गेन निराकरोति
 संसर्गोति यदि विशिष्टयो, स्तयोरपि स्वरूपेणैव नि-
 पेधप्रतियोगित्वमुत संसर्गतादात्म्ययोरिति विकल्प्य
 प्रथमकल्पं प्रागुक्तदोषेण दूषयति *एवमिति* संसर्गः
 संसर्गो च विशिष्टन्तस्य तथैव निषेधे द्वयमपि न स्यादि-
 त्यर्थः । यदि विशिष्टयोस्तादात्म्यसंसर्गयोस्तादात्म्या-
 न्तरं संसर्गान्तरं च निषेधप्रतियोगि तदा प्रथमयोरक्षति-
 निषेधाप्रतियोगित्वादित्याह *तस्येति* विशिष्टोपाधा-
 वेकीकृत्य तस्येत्येकवचनप्रयोगः *संसर्गमिति* तयोः
 सम्बन्धत्वादिति द्रष्टव्यम् । तादात्म्यसंसर्गयो र्यौ तादा-
 त्म्यसंसर्गौ निषिध्यते तयोरपि स्वरूपेण निषेध्यत्वे उक्तो
 दोषः संसर्गान्तरेण चेत्तस्यापि तस्यापीति निर्मूला त-
 न्मात्राऽऽपत्तेदित्याह *संसर्गोति* कास्तु चित्तक्षास्तु सं-
 सर्गविश्रान्त्याश्रयणान्नानवस्थेत्यत आह *शेषेति* य-
 स्य स्वरूपेण निषेध्यतयाऽत्यन्तासत्त्वं ततः पूर्वस्यापि
 स्वरूपेण निषेध्यतया तथात्वं स्यादेवमामूलं संसर्गा-
 ऽसत्त्वं स्यादित्यर्थः ।

यद्यत्प्रतियोगि तत्तत् स्वरूपेणैव न स्यादित्य-
 स्य परिहारं शङ्कने ।

२३९ सहानवस्थानरूपविरोधे स्वीकृतेऽप्यनिस्तारः ।

न प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोधः किन्तु स-
 हभावभावोऽतस्तन्मात्रं न स्यात् नतु तन्मात्रमेव
 न स्यादिति चेन्न । अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः । तथा

प्रमाभावात् कथं तदास्तामिति चेन्न । तथाप्रमाभात्रमूल-
कस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमनभङ्गात् प्रति-
योग्यनुयोगिभावादप्यः कस्तयोर्विरोधः स्यात् । तथा
न प्रमीयमाणत्वमव स इति चेन्न अतिप्रसङ्गात् । निय-
मेनेति चेन्न । व्यक्त्योरविरोधापत्तेः ।

* न प्रतीति * निषेधप्रतियोगिनो वि-
रोधस्तथात्वं—निषेध्यस्वरूपत्वं निषेधस्वरूपत्वं न
भवेतीत्यर्थः । तर्हि भावाभावयोः साक्षाद्विरो-
धस्तदनुपपङ्गादन्यत्रेति न्यायविरोध इत्याशङ्क्याह
* किन्त्विति * सहभावः सहसत्त्वमेकदेशकालस्थि-
तत्वं तदभावो विरोध इत्यर्थः । तथापि विरोधापरिहा-
रादेकतरभावेऽन्यतराभावस्तदवस्थ इत्यत आह * तत
इति * तन्मात्रं—सहभावाभावमात्रं स्यात् । मात्रचो-
ष्पावर्त्यमाह * न त्विति * तन्मात्रमेव—प्रतियोगिमात्र-
मेव नस्यादिति न किञ्चन्यत्र सता रूपेण प्रतियोगि-
त्वमन्यत्र चाऽसता रूपेणाभावज्ञानविषयत्वमिति, न प्र-
तियोगित्वमात्रेण स्वरूपाभावप्रसङ्गो यदि हि प्रतियो-
गिनो निषेध्यत्वं स्वभावतः स्यात्तर्हि यद्यत्प्रतियोगि त-
त्तत्स्वरूपेणासत्त्वे प्रतियोगि तत्तत्स्वरूपेणैव स्यात् न त-
थाऽतोऽप्रयोजकं स्वरूपेण सत्त्वे प्रतियोगित्वमित्या-
शयः । अतिप्रसङ्गेनैतन्निराकरोति * नेति * सहावस्था-
नाभावः किमेकदेशे उभयोरप्यभावे, उतैकस्मिन् काले,
किम्वा एकस्मिन् देशे काले च द्वयो रसंसर्गः, प्रथमद्विती-
यौ नाऽनवस्थौ देशकालभेदेन तदुपगमात् तृतीये प्रतियो-

गिनि प्रतियोगी न वर्तते स्ववृत्तिविरोधादनुयोगिनि
 ऽनानुयोगी न वर्तते ततश्च प्रतियोगिन्यनुयोगिनोऽनुयो-
 गिनिच प्रतियोगिनो वृत्त्यापचिरेकदेशकालत्वाभावस-
 म्भवादेकतराभावेऽन्यतरभावनियमाच्चातो घटाभावा-
 रूढो घटो घटारूढश्च तदभाव इति विरुद्धमापद्येतेत्यर्थः ।

किमयं परपक्षेऽनिष्टप्रमङ्गरूपस्तर्कः, उत स्वपक्षानुमा-
 नं, नाद्यो व्याप्तिहीनतया प्रक्षिपिलमूलत्वाच्च द्वितीयो
 ऽनुपलब्धिविरुद्धकालात्ययापदिष्टत्वादिति शङ्कते ।

२४० स्वरूपायोग्यतैव विरोध इति निरासः ।

तथा न प्रमातुमनौपाधिकी योग्यतेति चेत् सैव मेयग-
 ता योग्यताऽनुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात् ।
 स्वरूपमेवेति चेन्न । मिथः सम्भेदाभ्युपगन्ताऽपि तयोः स्वरू-
 पोपगमात् । तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न । तस्यैव निर्वाच्य-
 तापत्तेः ।

* तथेति * स्वाभावारूढतया घटप्रमाप्राप्तौ
 तदभावे किं सहानवस्थानविरोधो मूल, सुत प्रतियोग्य-
 नुयोगिभावः, नाद्य इत्याह * नेति * प्रमाभाषादिवं-
 विरुद्धमिति वदन्प्रष्टव्यः प्रमातदभावयोरयमेव विरोध
 आहोस्विदन्यावाऽन्यश्चेत्, किं क्षुण्णं मेयत्तदभावयोर-
 न्ये मानाभावे मानप्रवृत्तिः स्यात् पुरोदितरीत्या
 ऽतश्च मानाभावेऽपि तदभावाच्च विरोधः । नापि प्र-
 क्षिपिलमूलता भूतलादां तदभावेऽतद्भावदर्शनादित्य-
 र्थः । भावाभावयोः सहानवस्थानविरोधे तात्सिद्ध्यर्थमेव
 स्यात्स्वाभावारूढत्वं घटस्यष्टव्यमित्युक्तम् । ननु सहानव-

स्थानं न तयोर्विरोधस्तावता न प्रतियोग्यनुयोगिभावः
स इति प्रसज्यते ताभ्यामन्यादृशस्य विरोधस्य सहा-
नवस्थानमानाभावरूपस्य सम्भवादिति शङ्कते * त-
था नेति * न तथा प्रमीयमाणत्वं- अप्रमीयमाण-
त्वमिति यावत् । सहाप्रतीयमानत्वं विरोधः, किंवा नि-
यमेनेति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * नेति * चायौ रू-
पस्पर्शयोरसहावस्थानदर्शनादन्यत्रापि तयोः सहाव-
स्थानं न स्यादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते * नियमेनेति * रू-
पस्पर्शयोर्वायावसहभावेऽपि पृथिव्यादौ सह भावान्न त-
था प्रसङ्ग इत्यर्थः । नियमस्यानुगतरूपनिष्ठत्वाद्वास्त्यो व्या-
वृत्तत्वान्नियमेन तथात्वन्नास्तीति विरोधो न स्यादित्याह
* नेति * सहस्थितत्वेन प्रमाणाभावो न विरोधः किन्तु
सहाप्रमातुं योग्यतैव स इति शङ्कते * तथेति * स्वरूपव्य-
तिरिक्ता स्वरूपं वा, यदि प्रथमस्तत्राह * सेति * सहरू-
पातिरिक्तयोग्यतानङ्गीकारादित्यर्थः । अस्तु तर्हि स्वरू-
पमेव सेति द्वितीयमाशङ्कते * स्वेति * स्वरूपमात्रं स्वरू-
पविशेषो वेति, विकल्प्य प्रथममपाकरोति * नेति * भा-
षाभाषयोः परस्परारूढत्वमङ्गीकुर्वता सदसद्भादिना
च स्वरूपाभ्युपगमात् तद्विरोधोऽतिव्यापकत्वादित्य-
र्थः । यद्वा परस्परसम्भेदेऽपि स्वरूपमात्रविरोधस्य नि-
र्वाहान्नटस्य स्वाभावारूढत्वं स्यादिति सहावस्थानाभा-
वविशिष्टं सहाप्रमातुं योग्यतानियतं वा स्वरूपमिति
द्वितीयमाशङ्कते * तथेति * सहानवस्थानस्य सहाप्रमातुं
योग्यत्वस्य च पराकृतत्वात्तद्विशिष्टं स्वरूपं न निर्वक्तुं
शक्यमिति परिहरति * नेति *

महानवस्थानं सहाप्रतीयमानत्वं तथोग्यत्वं वा विरोध इति पक्षत्रयम्प्रत्येकन्दूषयित्वाऽधुना साधारणं दूषणं दर्शयति ।

२४१ पक्षत्रयसाधारणदूषणोद्गाहनम् ।

कश्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभावयोरेवंविधविरोधे विशेषः स्यात्, सत्याश्च तयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्या प्रमयैवाप्रमानुपगमादिति ।

*कश्चेति*गोत्वङ्गव्येव नियतमश्वत्वश्चाश्वे नियतमिति तथाविरोधत्रयवतोरन्योन्यभावाभावत्वाभावादनयोरपि तथात्वं न भवेदिति भावः।एवमुक्तविरोधस्यातिव्याप्तिमभिधायाधुनाऽव्याप्तिमाह *सत्यामिति* न भवति रथसंयोगायाभावयोः प्रतीयमानयोर्बिरोधपरिहाराय दिग्विभागावच्छिन्नतया व्यवस्थापनं तार्किकाः कल्पयावकुः सा न कार्येत्यर्थः । कुतो न कार्येत्यत आह *प्रमेति* प्रमादर्शनात्सहाऽप्रतीयमानत्वं, सहावस्थानाभावो वा, सहाप्रमातुं योग्यता वा, नास्तीति विरोधप्राप्तेरभावात्तत्रैवम्भा कार्या सति विरोधे तत्परिहाराय तस्याः कर्त्तव्यत्वादित्यर्थः ।

प्रागभावप्रध्वंसेतरतराभावानां संसर्गतादात्म्यमात्रपनियोगितया घटाद्यप्रतियोगिकत्वादनान्यनन्तत्वं विश्वात्मत्वश्च घटादेः स्यादिनि यदुक्तं तदयुक्तं संसर्गादिविशेषणतया घटादेरपि निषेधप्रतियोगित्वादिति शङ्कने ।

घटादेरनाद्यतत्ताविद्यात्मस्य यो रापासिभिर्गसञ्जाङ्गतेति दास्य ॥ १५७

२४२ पूर्वोक्तापत्तिशङ्कातन्निवर्त्तनम् ।

अथ घटादिविशेषितयास्नेयान्निषेधौ तौ, सविशेषणौ
च विधिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसङ्गकस्य स्याता-
मिति ब्रूये, तदपि न, तर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषण-
स्यापि भवतीति ससर्गान्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः
स्यादेवेति पुनः स प्रसङ्गो वज्रलेपायते । अन्योन्याप्रति-
योगिकः संसर्गप्रतिषेधस्तथा निवर्क्षितः एवमन्योन्य-
निषेधोऽपि ससर्गाप्रतियोगित्वेन निवर्त्तय्य इति चेन्न । एव
ह्यन्योन्यसंसर्गाभावः संसर्गान्योभावश्चापरा कोटिः स्या-
त् । किञ्चैवं सति ससर्गाभावोऽन्योन्याभावो यो न भवति
स संसर्गाभावतया निवर्क्षित इत्युक्तं स्यात् तथा च सं-
सर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमाधिकमाकाङ्क्ष-
ता खयाऽन्वर्थः संसर्गाभावशब्दोऽपि हारितः स्यात् । (य
तोऽन्योन्याभावो यो न भवत्यभावः स ससर्गाभाव इत्युक्तम्)
किञ्चाऽनयाऽपि वाचाऽन्योन्याभावनिषेधोऽभिधीयमानोऽ-
न्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते, न ह्यन्योन्याभावोऽन्योन्याभावो
भवतीति शक्यं प्रमातुं सामानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति
भवति यथानीलमृत्पलमित्यादि ततस्तदभावादेरन तथेत्य-

(१) विशेषितयो समगनादात्म्ययो रिति सो-पु-पा०

(२) ससर्गाभावो यो न भवति ससर्गाप्रतियोगिक स सस-
र्गाभाव इति सो-पु-पा० ।

(३) पदसम्भगतोऽन्वर्थः सो-पु-पा० ।

तिप्रसङ्गः । अन्यश्चान्योन्याभावश्चेव तिष्ठन्नेव कः प्रमेयो
यद्वति तथा कथ्येत अभावमात्रे त्वति प्रसङ्गात् व्यक्तिवि-
शेषे च शेषेष्वन्योन्याभावेपु संसर्गाभावत्वापत्तेः ।

* अथेति * निषेध्याविशेषणत्वमात्रेण कथं निषे-
धप्रतियोगित्वमित्यत आह * सेति * नायुहीतविशे-
षणा विशेष्ये युद्धिरिति न्यायेन विशेषणं घटादिकम-
गोचरीकृत्य तद्विशिष्टनिषेधगोचरत्वं तद्व्युद्धेरनुपपन्न-
मित्यर्थः । एवन्तर्हि स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय
स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गः सुदृढीकृतः स्यादिति परिहर-
ति * तदिति * निषेध्याविशेषणत्वानुपपत्त्या . घटादे-
र्निषेधविषयत्वं यदि तर्हि विशिष्टस्य निषेधः सर्वत्र शु-
द्धः पदोन भवतीत्यादौ कथितन्यायेन विशेषणशौ-
ल्क्यादेरपि भवतीति कृत्वा स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिर्न
भवतीति स्मृतित्वसंसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि तत्संसर्गनि-
षेधो भवतीति तमादाय यः स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गो द-
र्शितः स तदवस्थ एवेत्यर्थः । स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभा-
वमादाय स्मृतावनुभूतिप्रसङ्गमनुपपन्नन्तद्विलक्ष-
णस्यैवाभावस्यानुभूतिलक्षणत्वेन विवक्षितत्वादिति
शङ्कते * अन्योन्येति * नच पुनरुक्तिः पूर्ववानुभवस्य श-
ङ्कामूलत्वात् इह तु लक्षणान्तरभेदस्य तन्मूलत्वादिति
द्रष्टव्यम् । प्रतिषेध इत्युक्तेऽन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिस्तन्नि-
रासाय संसर्गेति विशेषणम् । संसर्गान्योन्याभावव्युदा-
सार्थमन्योन्याप्रतियोगिक इति विशेषणम् * तथा
विवक्षित इति * संसर्गाभावत्वेन विवक्षित इत्यर्थः ।

संसर्गान्योन्याभावलक्षणद्वयमव्यवस्थाप्य दूषयति *
 नेति * तादात्म्यमिह नास्तीति निषेधस्य तादात्म्य-
 संसर्गाभावत्वात्तस्य च प्रतिषेध्यविशेषणतया ता-
 दात्म्यप्रतियोगिकत्वमस्तीति संसर्गाभावादपरा को-
 टिः स्यात्तथा संसर्गो घटो न भवतीति
 संसर्गान्योन्याभावस्य निषेधे तादात्म्यविशेषणतया
 संसर्गप्रतियोगिकत्वमस्तीत्यन्योन्याभावात्सोऽप्यपरा
 कोटिः स्यात् एवं लक्षणद्वयमव्यवस्थापकमित्यर्थः॥ ननु सा-
 क्षात्संसर्गप्रतियोगिकः संसर्गाभाव एवमन्योन्याभा-
 वोपि निर्वक्तव्य इति चेन्न । तादात्म्यं नाम स्वरूपं अतश्च
 संसर्गतादात्म्यनिषेधः साक्षात्संसर्गनिषेध एवमितर-
 श्चाप्युक्तमेवं संसर्गैतरेतराभावलक्षणयोरव्याप्तिमभिधा-
 यायुना व्यर्थविशेषणत्वं दूषणान्तरं समुच्चिनोति * किं-
 चेति * स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावप्यस्ती-
 त्यतिव्याप्तावभिहितायां तन्निराचिकीर्यया यः संसर्गा-
 भावोऽन्योन्याभावो न भवति स संसर्गाभावतया वि-
 षचित इत्युक्तं स्यात् एवंच सति योऽन्योन्याभावो न
 भवत्यभावः स संसर्गाभाव इत्युच्यमाने नास्त्यति-
 व्याप्तिरतः संसर्गेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । एवं तर्हि
 संसर्गपदं विहाय संसर्गाभावलक्षणमाचक्ष्मह इत्यत
 आह * इतीति * लोकेपि संसर्गाभाव इत्युक्ते संसर्गान्यो-
 न्याभावप्रतीतिः स्यात्तद्व्युदासार्थमन्योन्याभावो न
 भवतीति विशेषणं वक्तव्यमेवं च सति संसर्गेतिपदस्य
 प्रयोगः क्वापि न भवेत् । नच तदप्यस्त्विति श्राव्यम् । संस-
 र्गाभावशब्दस्य तत्र यौगिकार्थस्य परित्यागप्रसङ्गादि-

नि भावः । पूर्वमन्योन्याभावो न भवति योऽभावः संसर्गाभाव इति लक्षणे संसर्गतिविशेषणं व्यर्थमित्युक्तं
 इदानीमन्योन्याभावे ऽतिव्यापकं च संसर्गाभावलक्षणमित्याह *किंचेति* अनया चांचत्यन्योन्याप्रतियोगिरुहंति विशेषणगिरेत्यर्थः । कथमन्योन्याभावनियेषोऽन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यत इत्याकाङ्क्षायामेतत्स्फुटयति *नहीति* अन्योन्याभावस्यान्योन्याभावत्वस्य प्रमातुमशक्यत्वात्तन्निषेधत्वं तस्यार्थात्सिध्यति भावाभावयोरेकतरासम्भवेऽन्यतरप्रसक्तेरित्यर्थः । अन्योन्याभावोऽन्योन्याभावो भवतीति प्रमातुमशक्यत्वं कुत इत्यत आह *सामानेति* भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं तदिह प्रथमान्योन्याभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताद्भिन्नस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य द्वितीयतच्छब्दे ऽसम्भवात्तेन तस्य सामानाधिकरण्यं न घटत इत्यर्थः । प्रकृष्टप्रकाशः सचितेत्यादावेकस्मिन्नेवार्थे प्रकृष्टादिपदानां सामानाधिकरण्यं दृष्टं तद्वदिहापि किं न स्यादित्यत आह *यथेति* तत्राऽपि लक्ष्यैक्येऽपि व्यावर्त्यभेदोऽस्त्येवेत्यदृष्टान्त इत्यर्थः । फलितमाह *तत इति* ततो रूपभेदाभावात् तदभावादन्योन्याभावशब्दद्वयस्य सामानाधिकरण्याभावोदेव न तथाऽन्योन्याभावो न भवतीति संसर्गाभावलक्षणं तत्रातिप्रसक्तमित्यर्थः । ननु तर्हि प्रथमान्योन्याभावशब्देन रूपान्तरविशिष्टमुद्दिश्य द्वितीयतच्छब्देन केवलमन्योन्याभावत्वं विधीयतामतः समञ्जसं सामानाधिकरण्यमित्यत आह *अन्य इति* अन्योन्याभावत्वादन्य इत्यर्थः । प्रथमाव-

धारणमन्ययोगव्यवच्छेदार्थं द्वितीयमयोगव्यवच्छेदार्थम् ।
तथा कथ्येतान्योन्याभावत्वं विधीयेतेत्यर्थः । तथा हि-
तद्रूपं किमन्योन्याभावत्वमेव किंवान्यत्, न तावदाद्यः
स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् अन्यथाऽन्यो-
न्याभावस्य विशिष्टे तस्मिन्विधीयमाने तस्मिन्नेव तद्वि-
शेषशतः स्ववृत्त्यापात इति तात्पर्यार्थः । यदि द्वितीयस्त-
दा तद्रूपान्तरमभावमात्रवृत्तिः, किंवा तद्विशेषवृत्तिः,
नाद्यः संसर्गाभावस्यापि तादात्म्याभावत्वप्रसङ्गादि-
त्याह * अभावेति * यदि व्यक्तिविशेषवृत्तिः तदा तद्वि-
शिष्टस्य तथात्वे विधीयमाने परिशिष्टान्योन्याभावव्य-
क्तीनां संसर्गाभावत्वं प्रसज्येतेत्याह * व्यक्तीति *

संसर्गाभावो न भवति योऽभाव इत्यन्योन्याभा-
लक्षणेऽपि संसर्गाभावेऽतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येत्याह ।

३४३ दूषणस्य सार्वत्रिकत्वम् ।

एतच्च सर्वत्र तदन्यत्वेन व्यवच्छिद्यमाने द्रष्टव्यम् ।

तथा हि—

नानत्तन्मन्यसे तावन्न तत्तदपि मंस्यसे ।

समानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते ॥

रूपान्तरेण निर्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते ।

ताद्रूप्येण तथाऽपि स्यात् सैव सव्याभिचारिणा ॥

* एतच्चेति * उक्तानुक्तस्थलेषु सर्वत्रोक्तन्यायानुसन्धा-
नार्थमुक्तन्यायं सङ्क्षिप्य श्लोकेन दर्शयते सङ्क्षेपविस्त-
राभ्यामुच्यमानस्य मन्दबुद्धारोहचमत्स्यात् * त-

याहीति *अतस्-अन्योन्याभावत्वानाक्रान्तं संसर्गा-
 भावत्वाक्रान्तं च, तत्-अन्योन्याभावत्वाक्रान्तं न मन्य-
 सेतावदिति निश्चयार्थः तथा तदपि अन्योन्याभावत्वा-
 क्रान्तं, तदिति तदाक्रान्तं न मन्यसे तत्र हेतुमाह *सामाने-
 ति* यद्वा भिन्नार्थनिष्ठयोः सामानाधिकरण्यमुक्तं सा-
 र्थनिष्ठयोरिति विकल्पातिप्रसङ्गसामानाधिकरण्यल-
 क्षणाभ्यां क्रमेण पराकरोतीति श्लोकार्थः । अतदस्तत्त्वं
 तदोऽपि तत्त्वं न संस्यामहे किं तर्हि तदेव वस्तु देशाद्यव-
 छिन्नरूपान्तरेण निर्दिश्य तद्भवतीत्यभिधीयते ततो नि-
 मित्तभेदादर्थैक्याच्च सामानाधिकरण्यमित्यत आह *रू-
 पेति* तत्-अन्योन्याभावत्वाक्रान्तं रूपान्तरेण-धर्मान्तरे
 ण विशिष्टं प्रथमान्यो-याभावशब्देन निर्दिश्या-ऽनूय
 द्वितीयतच्छब्देन तदन्योन्याभावरूपमभिधीयते चेदिति
 शङ्कानुवादः । किं तद्रूपान्तरमभावमात्रवृत्तिः, किं वा तद्वि-
 शिष्टवृत्तिः किं वा वस्तुमात्रवृत्तिः प्रथमे संसर्गाभावस्य
 तादात्म्याभावप्रसङ्गो द्वितीयेन्योऽन्याभावविशेषस्य
 संसर्गाभावत्वप्रसङ्गः अन्तिमे घटादावन्योन्याभाव-
 त्वप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह *ताद्रूप्येणेति*

अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधः संसर्गाभा-
 व इति लक्षणस्यातिव्याप्तिमभिधायानुनाऽव्याप्तिम-
 मिधत्ते ।

२४४ अव्याप्त्युद्भावनम् ।

अपिच अन्यान्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्येवं व्यच्छिन्नः
 स्यात् तस्याऽप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात् । अथान्योन्याभाव-

स्य संसर्गाभावो नामाधिको नोपेयत एव यमादाय तथा स्या-
दिति चेन्न । एवं तर्ह्यन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोऽपि ना-
धिकोऽभ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्यव-
च्छेदोऽपि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं स्यात्, व्यव-
च्छेदस्य निषेधार्थत्वात् । अथ माभूदधिकोऽसौ, स्वरूपमेव
तु तथेप्यत इति तदादायैव व्यवहार एष निर्दोष इति
चेत् । तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेऽपि तुल्यमेतत् ।

अपि चेति एवंलक्षणाङ्गीकारे वस्तुन्येकस्मिन्नन्यो-
न्याभावो नास्तीत्येवं संसर्गाभावोऽपि त्वदुक्तलक्षणवि-
शेषणेन व्यवच्छिन्नः स्यादन्योन्यविशिष्टस्याभावस्य प्र-
तियोगित्वेनान्योन्यप्रतियोगिकत्वादित्यर्थः । अभावस्या-
भावान्तरानङ्गीकारान्नायं प्रसङ्ग इति शङ्कते *अथेति*
अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावसदसत्त्वचिन्तायाः कः प्र-
सङ्ग इत्याह *यमिति* यथाऽन्योन्याभावस्य संसर्गाभा-
वः स्वातिरिक्तो नास्ति तथाऽन्योन्याभावोऽपि तदति-
रिक्तस्य न स्यादभावत्वाविशेषादेवं चान्योन्याप्रतियो-
गिक इति विशेषणेनान्योन्याभावाद्यवच्छेदोऽपि संस-
र्गाभावस्य न स्यादिति परिहरति *नेति* अन्योन्या-
भावव्यवच्छेदयोरन्यत्वात्कथमन्योन्याभावाभावेऽव्य-
वच्छेद इत्याशङ्क्याह *व्यवच्छेदेति* अन्योन्याभावव्य-
वच्छेदयोरैकत्वादन्यत्वेऽपि तयोरविनाभावादेकतरा-
भावेऽन्यतराभाव इति भावः । यद्वस्तु तत्स्वव्यवहारे स्वा-
वान्तरजातीयं नापेक्षत इति नियमादन्योन्याभावः स्वव्य-

वहारे ऽन्योन्याभावान्तरं नापेक्षत इति शङ्कते * अथे-
 ति * तर्हि घटादेरपि स्वातिरिक्ततरैतराभावाभावेऽपि
 तद्व्यवहारः किं न स्यादित्यत आह * स्वरूपमिति * घटादेः
 प्रदीपापेक्षव्यवहारत्वेऽपि न प्रदीपस्य तथात्वमेवमभा-
 वातिरिक्तस्य तदपेक्षव्यवहारत्वेऽपि न तस्य तथात्वमि-
 ति भावः । फलितमाह * इतीति * एष व्यवहार इतरे-
 तराभावेतरः संसर्गाभाव इति व्यवहार इत्यर्थः । अन्यो-
 न्याभावस्य यथा स्वरूपेणैवान्योन्याभावव्यवहारहेतु-
 त्वमेवं संसर्गाभावव्यवहारहेतुत्वमिति तस्मिन्नेव सं-
 सर्गाभावव्यवहारहेतुस्वरूपेऽव्याप्तितादवस्थामिति प-
 रिहरति * तर्हीति *

• अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधः संसर्गाभा-
 वतया चिराक्षत इति पूर्वोक्तलक्षणेऽव्याप्तिमभिधाये-
 दानीमतिव्याप्तिमाह ।

• २४३ अतिव्याप्युज्जाग्रतम् ।

• अपि च अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः
 संसर्गाभाव इति वदता त्वयाऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे
 निषिध्यमानेऽन्योन्यात्मकोऽसावभावोऽभ्युपगतः स्यात्
 हयोर्निषेधयोः सुन्दोऽसुन्दतया ऽन्योन्यस्यैव स्थैर्या-
 पत्तः, तथा च सत्तन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणे जगदेव प्र-
 विष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मतायां
 सिद्ध्यन्त्यामन्योन्याभावात्मताऽपि स्यादिति व्यर्थो विशेष-

• १ अन्योन्यस्यैवापत्तिरिति सां० पु० पा० ।

णप्रयासो हासायेति संविशेषणेऽप्यविशेषणवत्प्रसङ्ग इति
महत् कौतुकम् ।

* अपि चेति * अन्योन्याप्रतियोगिकाभावत्वा-
निषेधमात्रेण कथमन्योन्यत्वं संसर्गाभावस्येत्यत आह

* द्वयोरिति * सुन्दोपसुन्दतया परस्परविरोधितयाऽ-
न्योन्यत्वमेव स्थिरीकृतं स्यात् । सुन्दोपसुन्दौ द्वावादि-
दैत्यराजौ नर्मदातीरे तपश्चरतुस्तदुपघातार्थं जगत्त्र-
या काचिद्वराङ्गना प्रस्थापिता तां दृष्ट्वा कामसन्तप्तौ ममे-
यं ममेयमिति परस्परञ्जत्रतुस्तद्वदित्यर्थः । द्वौ नयौ प्रकृत-
मर्थं गमयन्त इति न्यायेन संसर्गाभावस्यान्योन्यताऽस्तु
प्रकृते किं स्यादित्यत आह * तथा च सतीति * अन्यो-
न्याविशेषणप्रतियोगिकाभावत्वं निषिध्यते, किं वाऽन्यो-
न्यमात्रप्रतियोगिकाभावत्वं, आद्ये यस्यान्योन्यस्य प्र-
तियोगिकत्वमिष्टन्ततोऽन्योन्यान्तरप्रतियोगिकाभाव-
त्वस्यानिषेधादतिव्याप्तिर्लक्षणस्य, द्वितीये जगन्मात्र-
मन्योन्यत्वेनोक्तं स्यात् अतश्च जगदात्मतायां सिध्य-
न्त्यामन्योन्याभावस्याऽपि जगन्मध्यप्रवेशात्तदात्म-
ताऽपि सिध्येदित्यर्थः । अन्योन्याप्रतियोगिक इति वि-
शेषणं न हातुं शक्यमन्योन्यापत्तेः नचो पादातुम-
व्यावर्तकत्वादिति कष्टं वत दशमाविष्टं इत्युपहसति
* इति व्यर्थेति *

अन्योन्याभावो न भवति योऽभावः स संस-
र्गाभाव इति लक्षणे भावाभावयो रन्यतरनिषे-
धस्यान्यतरविधिर्परवसायितयाऽन्योन्यत्वं संसर्गा-

भावस्य स्यादित्यर्थान्तरपक्षिरित्युक्तमयुक्तं स्व-
पक्षसाधनानुमानत्वे ऽपसिद्धान्तात्परपक्षेऽनिष्टप्रस-
ङ्गरूपतर्कत्वं आपाद्यापादकयो र्व्याप्त्यभावात्प्रशि-
थिलमूलत्वादिति चोदयति ।

२४६ अर्थान्तरापक्षिनिराकरणशङ्का ।

ननु घटाभावो न भवति स्तम्भ इत्युक्ते किं स्त-
म्भो घटात्मा विहितो भवति, तत् कस्य हेतोः तदा हि
तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत्स्यात्, यदा
तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं तथा स्यादि-
त्युक्तप्रसङ्गानवकाश इति ।

* नन्विति * स्तम्भस्य घटाभावत्वे निषिद्धेऽपि
न घटात्मत्वं यथा, तथाऽन्योन्याभावत्वे निषिध्यमाने
संसर्गाभावस्यान्योन्यत्वं न स्यादित्यर्थः । घटो घटाभा-
वो न भवतीति घटस्य स्वाभावत्वनिषेधे घटात्मत्वमि-
व स्तम्भस्याऽपि घटाभावात्मत्वनिषेधे घटत्वमेव त-
त्राऽपि मन्तुमुचितमिति पृच्छति * तदिति * घटस्य
तदभावत्वनिषेधेन घटात्मत्वबोधने मानान्तरावि-
रोधादुपपन्नन्तत्र तथात्वं, इह पुनर्घटाभावत्वनिषेधेन
तदात्मत्वविधौ प्रत्यक्षादिविरोधान्न घटात्मत्वं स्तम्भ-
स्येति परिहरति पूर्ववादी * तदा हीति * प्रत्यक्षा-
दिविरोध एव कस्मादित्याशङ्क्य घटतदभावव्यतिरेकेण
स्तम्भादिकोऽन्यन्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्याह * य-
देति * सा च भेदप्रतीतिरधाधितानुभवत्वेन प्रमे-

षेत्यर्थः । * कथं तथा स्यादिति * स्तम्भो घटात्मा विहितः कथं स्यात् न कथं चिदित्यर्थः ।

असम्भवत्प्रकारान्तरयोः परस्परविरुद्धयो रन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वे व्याप्तेरसम्पन्नत्वात् संसर्गाभावस्यान्यान्यत्वापादनतर्कस्य प्रशिथिलमूलत्वमिति परिहरति ।

२४७ तर्कस्य न प्रशिथिलमूलत्वमिति समाधानम् ।

मैवम् । यथा घटतदभावाभ्यामन्या वस्त्रादिकमप्यस्ति कोटिस्तथाऽन्योन्यतदभावाभ्यां नान्या कोटिः सम्भवति निर्विशेषणान्योन्यमध्ये जगत एव प्रवेशात् तदात्मनोऽपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात्, न हि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात्, यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चिदप्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स स्यात् । तस्मान्निर्विशेषणतादात्म्यान्तर्भूतं जगदिति कोट्यन्तराभाव इति ।

* मैवमिति * घटादिविशेषितान्योन्यप्रतियोगिकाभावव्यतिरिक्तोऽभावः संसर्गाभाव इत्युक्ते पटाद्यन्योन्याभावप्रसङ्गवारणायान्योन्यमात्रप्रतियोगिकाभावनिषेधो वाच्यः एवं च निर्विशेषणान्योन्यस्मिन् जगत्प्रवेशाज्जगत्तदभावव्यतिरेकेण कोट्यन्तरभूतानात्मपदार्थो न सम्भवतीति हेतुमाह * नि-

विशेषणेति * अन्योन्याभावान्योन्याभ्यामन्या कर्तृत्वे
 सम्भवतीत्युपपाद्य सम्प्रति संसर्गाभावस्यान्योन्या-
 भावत्वनिषेधेऽन्योन्यत्वमेव परिशिष्यत इत्याह * त-
 दिति * तज्जगदात्मा स्वरूपं यस्यान्योन्यस्य तत्तदा-
 त्मा तस्यापि निषिध्यमानत्वेऽन्योन्याभावपदेना-
 न्योन्याभावे बोध्यमाने पुनरन्योन्याभावो न भवती-
 त्यत्र तस्यान्योन्यनिषेधस्यापि निषेध आत्मा स्वरूपं य-
 स्यान्योन्यस्य तत्तन्निषेधात्मकं तस्मिन्तन्निषेधात्मके
 तदात्मन्यन्योन्यस्वरूपे जगत्प्रवेशाज्जगदात्मत्वं संसर्गा-
 भावस्य स्यादित्यर्थः । यद्वा तदात्मनोऽप्यन्योन्यात्मनो
 जगतो निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तस्यान्योन्या-
 त्मकजगतो निषेधरूपान्योन्याभावनिषेधात्मके तदा-
 त्मनि संसर्गाभावस्वरूपे जगत्प्रवेशात्संसर्गाभावस्य
 जगदात्मत्वमित्यर्थः । अन्योन्यस्य न जगत्स्वरूपत्वम-
 पितु तद्धर्मत्वं तेन संसर्गाभावस्यान्योन्याभावत्वे निषि-
 द्यमानेऽपि जगद्धर्मतैव स्यान्न जगदात्मतेत्याशङ्काह
 * न हीति * घटः पृथिव्यात्मक इत्यत्र घटस्वरूपाद-
 न्यन्न तादात्म्यमवबोध्यत आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचक-
 त्वादेवं जगत्तादात्म्यमपि जगत्स्वरूपमिति तन्निषेध-
 निषेधात्मनः संसर्गाभावस्य जगद्रूपत्वमित्यर्थः । नेह
 भूतले घट इति घटस्य भूतलाधिकरणत्वनिषेधवदन-
 यो घटपटयोस्तादात्म्यं नास्तीति घटाव्याधिकरणतया
 ऽभेदापरपर्यायस्तादात्म्यधर्मो निषिध्यते ततस्तन्नि-
 षेधनिषेधात्मनः संसर्गनिषेधस्य तादात्म्यस्वरूपत्वे
 सिद्ध्यत्यपि न विश्वात्मतेति शङ्कते * यदि त्विति *.

तादात्म्यं यदि स्वरूपमेव स्यात्तदा घटपटयो स्तादात्म्य-
मिति पट्टीनिर्देशो न स्यादिति तु शब्दार्थः । संसर्ग-
प्रतियोगिकनिषेधत्वसंसर्गाभावलक्षणवत्तया संस-
र्गाभावत्वमेव स्यान्नान्योन्याभावत्वमिति दूषयति-
* तदेति * अन्योन्याप्रतियोगिकनिषेधत्वादित्यर्थः । अ-
न्योन्यान्योन्याभावाभ्यामन्या कोटिर्न सम्भवतीति
यदुक्तं तदुपपादितमुपसंहरति * तस्मादिति *

घटाभावः स्तम्भो न भवतीत्युक्ते स्तम्भस्य न
घटात्मत्वं कोट्यन्तरभावादित्युक्तमङ्गीकृत्यान्योन्या-
भावनिषेधे वैलक्षण्यमभाषि, सम्प्रति नेह घट इति
घटनिषेधे तदभावत्वमिह घटो नास्तीति तन्निषेधनि-
षेधे घटभावश्चाऽभ्युपगच्छता स्तम्भस्य कुम्भाभावत्व-
निषेधे कुम्भात्मत्वमभ्युपेयमिति प्रतिपादयन्नाह ।

२४८ घाद्युक्तदूषणस्य तत्पक्ष एव प्रसङ्गः ।

अपि च एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधी-
यते, घटाभावे च निषिध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृ-
तीयस्य विद्यमानत्वात् भवन्ना घटाभावः स्तम्भो न भ-
वतीत्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषाद्विशेषान्तरानिर्वचनाच्च
घटः स्तम्भात्मत्वेवोक्तं स्यादिति त्वत्प्रसङ्ग स्त्वपि नि-
पतेत् । संसर्गान्योन्याभाववैचित्र्यमादाय हि स परिहार्यः
स एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते ।

* अपि चेति * घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधीयते
घटाभावे निषिध्यमाने घटो विधीयत इत्यपि न स्या-

त्कोट्यन्तरभावादेवेति विपक्षेऽनिष्टप्रसङ्ग इति द्रष्टव्य-
म् । भूतले घटतदभावयोरन्यतरनिषेधे ऽन्यतरस्याध्य-
क्षसिद्धत्वात् घटादिनिषेधे घटाभावादि किं न सि-
ध्यदित्यत आह * भवन्वेति * घटादिनिषेधः घटाभा-
वादिर्भवन्वा घटाभावःस्तंभो न भवतीत्यत्रापि घटा-
भावादिनिषेधे घट एव भवेदिनि योजना । हेतुमाह * घटा-
भावेति * विमतो घटो भवितुमर्हति घटाभावादिनिषे-
धत्वात्सम्प्रतिपन्नचदिति प्रयोगः स्तम्भस्य घटाभावत्व-
निषेधेन घटत्वविधि भूतले घटाभावादिनिषेधे घटाविधिरि-
ति व्यवस्थादर्शनात्तद्धेतुविशेष उल्लेखित इत्याशङ्क्याऽऽह
* विशेषे इति * तद्विशेषान्तरमन्यगतं न व्यवस्थापकम्-
सत्त्वादयं भावरूपं चेति भावाधिकरणत्वेन भावत्वम-
भावयो र्भेदेदिति न्यायानलविप्लावितत्वादभावत्वा-
तिरिक्तं विशेषान्तरं निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । फलितमा-
ह * घट इति * अन्योन्याभावनिषेधेऽन्योन्यात्मविधौ स्त-
म्भस्य घटाभावत्वनिषेधे घटात्मत्वं स्यादिति न ख्याऽऽप्ता-
दितः प्रसङ्गस्तवैवानर्थाय स्यादित्यर्थः । भूतले घटाभावो
नास्तीति घटाभावस्य संसर्गो निषिध्यते तेन तत्र घ-
टाविधिः स्यात्स्तम्भः कुम्भाभावो न भवतीति स्तम्भ-
स्य कुम्भाभावतादात्म्यनिषेधोऽतो न तत्र कुम्भात्मत्व-
विधिरित्याशङ्क्याह * संसर्गेति * स प्रसङ्गः परिहर-
णीय इति यावत् । भवतु को दोष इत्यत आह * स
इति * अयमेव हि तयो र्भेदपरीक्षाकालस्तेन कथम-
सिद्धमसिद्धेन साध्यत इत्यर्थः ।

संसर्गान्योन्याभावौ विधर्माणौ विलक्षणप्रतीति-

गोचरत्वाद्दृष्टपटवदित्यनुमानात्पूर्वनिरस्ताविशेषाद्विशेषान्तरमनयोराश्रयणीयमित्याशङ्क्याऽऽह ।

२४२ प्रतीतिबलाद्धैधर्म्यशङ्का निरासः ।

अतएव प्रतीतिबलादन्यदेव वैधर्म्यमनयोरुपेयमित्यपि निरस्तम् । प्रतिषेधप्रतिषेध्यविरांघ्रे हि प्रकारविशेषव्यवस्थानिरुक्त्यशक्तेरविशेषेणैकनिषेधेऽन्यविधिध्रौव्यं भवदन्योन्याभावनिषेधेऽप्यन्योन्यविधये स्यात् ।

* अत इति * भेदासिद्धेरेव विलक्षणप्रतीतिविषयत्वासिद्धेरित्यर्थः । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति” रिति न्यायेन संसर्गाभावस्यान्योन्याभावत्वनिषेधेऽन्योन्यत्वमेव स्यादिति निगमयति * प्रतिषेधेति * प्रतिषेधोऽभावः प्रतिषेध्यं प्रतियोगि तयोर्विरोधे प्रकारान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादविशेषेणान्योन्याभावनिषेधे एकतरनिषेधेऽन्यतरविधिध्रौव्यं ध्रुवभावो नियतत्वं भवदन्योन्याविधये स्यादित्यर्थः ।

नायमयं नेहायमितिसंसर्गान्योन्याभावप्रतीतिव्यवहारौ विलक्षणौ प्रत्यक्षौ तयो र्गतिस्त्वयापि वक्तव्या तत्राऽप्युदीरितदोषपरम्परापत्तिरित्याशङ्क्याह ।

२५० सिद्धास्त दोषाद्वारः ।

मम चानिर्वचनीयमेव प्रतीतव्यवहारव्यवस्थापर्यनुयोगवाणवारणाय वज्रसारवाणायमाना विजयते । मम त्वत्वं दर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तामहिलक्षणम्भवदपि जगत्तथा सत्तोपगमऽपि बाध्यमानत्वादन्यवचनीयमिति ।

ममेति देहात्मव्यवहारवदायोधमविचारितम-
णीययाः प्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तिरिति न स्वव्याघा-
तकत्वाशङ्केति तात्पर्यम् । प्रतीतिव्यवहारव्यवस्था क-
थमिति चोच्यते-प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापर्यनुयोगः स एव
बाणस्तद्वारणाय वज्रोपमममंशं दारवाणं कवचस्तद्व-
दाचरतीति दारवाणायमानाऽनिर्वचनीयतैव विजयत
इति योजना । किमिदमनिर्वचनीयत्वं न तावन्निर्वचना-
नर्हत्वं भूकीभावप्रसङ्गात्, नाऽपि सदैलक्षण्यं असतो-
ऽपि तथात्वापातात्, नचासदैलक्षण्यं सतोऽनिर्वचनी-
यत्वापातात्, नापि सदसदैलक्षण्यं सदसतोः प्रत्येकम-
निर्वचनीयत्वापातात्, नच सदलक्षणत्वे सत्यसद्वि-
लक्षणत्वं तस्य तथाभूतस्य काप्यदर्शनात्प्रमाणाभावा-
देत्याशङ्काह *मम हीति* व्यातिविशेषविषयत्वे स-
ति बाध्यत्वानुपपत्तिस्तथात्वसाधिका तथाहि त्वपुष्प-
समत्वेऽपरोक्षत्वानुपपत्तिरात्मसमत्वे बाधानुपपत्तिः
न चान्यत्र दृष्टमेवाव्यवस्थाऽऽश्रयणीयं दर्शनाऽनवस्था-
पानादिति । उक्तं च—

“सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तां नासत्त्वे व्यातिबाधकौ ।
मदमदुभ्यामनिर्वाच्याऽविद्या घर्षः सहभ्रमा” इति ।

प्रपञ्चानिर्वचनवादिना तन्मध्यपतितसंसर्गंतरे-
तराभावयोर्वैलक्षण्यं प्रतीनाकारमूरीकृत्य तत्त्वांश-
खण्डने नाऽनुभवविरोधोऽपीत्याह ।

२५१ आनन्दे चर्तयामातऽनुमत्वावरोधाभावः ।

अतएव प्रतीयमानत्वाद्द्वैविध्यमनयोर्धुप्यमाणमतिदू-

रनिरस्तम् । उक्तप्रतिषाङ्गादिवैचित्र्यानुपपत्तितः प्रती-
यमानस्यैव बाध्यताया एव कथनात् ।

तस्मात्—

अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ ।

सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु ॥ ३१ ॥

* अत इति * अनयोरभावयोः प्रतीयमानत्वा-
द्वैचित्र्यं ध्रुव्यमाणं दूरनिरस्तमुक्तमित्यन्वयः । तत्र हे-
तुमाह * प्रतिषाङ्गीति * आदिपदेन लक्षणादिवैचि-
त्र्यसङ्ग्रहः * प्रतीयमानस्यैवेति * उपाधिविशेषे प्रति-
पत्तिमात्रं निषेधे प्रयोजकं न प्रमिनिरित्युक्तम् । बाध्य-
ताया एवेति प्रातीतिकरूपाङ्गीकारेण विरोधपरि-
हार ईरितः । यस्मात्संसर्गंतरेतराभावयोरसङ्कीर्ण-
लक्षणासिद्धिः तस्मादित्युपसंहरति * तस्मादिति *
संसर्गंतरेतराभाववैलक्षण्यं प्रतियोगिवैलक्षण्यादुक्तं
संसर्गाभावान्योन्याभावरूपवैलक्षण्यादिति । विक-
ल्प्यक्रमेण दूषयति । अन्योन्याभावश्च संसर्गाभावश्चा-
न्योन्याभावसंसर्गाभावौ तयोर्भेदस्तस्य व्यवस्थि-
तिः सिद्धिस्तस्यां सत्यां तद्व्यवस्था स्यात्तयोः संस-
र्गान्योन्यरूपप्रतियोगिनोर्भेदः स्यात् अन्योन्याभाव-
रूपत्वाद्भेदस्य अतश्चान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेद-
सिद्धावन्योन्याभावरूपभेदः प्रतियोगिनोः सिध्येत्
सिद्धे च प्रतियोगिभेदे संसर्गान्योन्याभावभेदसिद्धि-

रिति परस्पराश्रयः, आत्माश्रयत्वं तु प्रतियोगिभेद-
 प्यान्योन्याभावरूपत्वात्स्वसिद्धौ स्वसिद्धिरिति द-
 र्शितम् । द्वितीयविकल्पपरिहारतयाऽयमेव श्लोको
 योज्यः तथाहि अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदव्य-
 घस्थितौ सिद्धायामन्योन्याभावो यो न भवति निषे-
 धः संसर्गाभाव इति भेदव्यवस्था सिद्ध्यतीत्यात्माश्रय-
 त्वं कृ। प्रतिविदधात्वित्यर्थः । यथासम्भवमात्माश्रया-
 दीतिपुरेरितदोषविशेषपरतयाऽप्ययं ग्रन्थो योजनीयः ।
 इदानीं प्रकारान्तरेणोक्तदोषपरिहारं शङ्कते ।

२५२ एवकारार्थान्नक्तिः ।

अभाव एव यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमिति
 चेन्न । एवकारेण किमधिकमभिधीयते । भावो निषि-
 द्यत इति चेन्न । तस्याभावपदेनैव लब्धत्वात्, भावेनिषे-
 धोऽभाव इत्यनर्थान्तरमिदम् । भावसामानाधिकरण्यनि-
 षेध एवकारार्थ इति चेन्न । उक्तेनैव गतार्थत्वात् । अ-
 न्योन्याभावस्य च तस्य स्मृतावपि सम्भवात् न हि भा-
 वसामानाधिकरण्यं स्मृतिः स्मृतौ च भावमभावं चैकत्र
 मन्यमानेन तस्याप्येष्टव्यत्वात् तयोः परस्परप्रतिक्षेप-
 रूपत्वात् न हि रूपरसयोरेकत्राभावेन तत्सामानाधि-
 करण्याभावः स्यात् ।

* अभाव इति* स्मृतित्त्वाभावो यस्मिन् ज्ञाने

१ ननु स्मृतित्वस्याभाव इति पु ० पा ० ।

साऽनुभूतिरित्युक्ते स्मृतित्वान्योन्याभावमादाय स्मृ-
तावतिव्याप्तिरुच्यते स्मृतित्वात्यन्ताभावाधिकरणं
ज्ञानमनुभूतिरिति तु लक्षणेन स्मृतावतिव्याप्तिस्त-
स्यास्मृतित्वसमवायित्वेन तदत्यन्ताभावाधिकरण-
त्वादिति शङ्कार्थः । अत्यर्थवाचकैवकारार्थानिरूपणान्मै-
वमिति परिहरति * नेति * । भावनिषेधोऽभिधीयते
स्वाभावस्य स्वभावेन सदासामानाधिकरण्यमुतार्था-
न्तरमिति विकल्पाभिप्रायः । भावनिषेध एवकारार्थ
इति प्रथमकल्पमवलम्ब्यते * भाव इति * भावनिषे-
धवाचकैवकारः किमभावशब्दानतिरिक्तार्थः किम्वाऽ-
तिरिक्तार्थः, आद्ये सहप्रयोगानुपपत्तिरेवकारार्थस्या-
भावपदेनोक्तत्वाद्धस्तशब्देनैव विवक्षितार्थलाभे कर-
शब्दाप्रयोगवदिति मन्वानः परिहरति * नन्ति * ए-
वकाराप्रयोगे स्मृतित्वसंसर्गाभावमात्रं स्मृतावप्य-
स्तीति पूर्वोक्तप्रसङ्गः सुस्थ इति भावः । अस्तु तर्ह्यन-
योः शब्दयोरतिरिक्तार्थत्वमित्यत आह * अभावे-
ति * अनर्थान्तरमर्थान्तरं न भवति भूतले घटो नेति
घटनिषेधस्य तत्र घटाभाव इतिशब्दस्य च लोके पर्या-
यत्वावगमादेकार्थत्वानुभवाच्च नातिरिक्तार्थत्वं तेनै-
वकारो व्यर्थ इत्यर्थः । स्मृतित्वस्याभाव एवेत्यस्याय-
मर्थः स्मृतित्वेनासमानाश्रयस्तदभावो यत्र ज्ञाने साऽ-
नुभूतिरिति । नच स्मृतावतिव्याप्तिः स्मृतित्वान्योन्या-
भावस्य स्मृतित्वेन सामानाधिकृतत्वात्तत्रेति द्वितीयं
कल्पं शङ्कते * भावेति * स्मृतित्वाभावस्य स्मृतित्व-
भावेन सामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थ इत्यर्थः ।

सामानाधिकरण्यं नामैकधर्मिनिष्ठत्वं भावाभावयोस्ते-
न स्मृतित्वाभावो यत्रेत्युक्त्यैव स्मृतित्वस्यानुभूतिधर्मि-
निष्ठत्वस्यार्थान्निषेधात्तदसामानाधिकरण्यमभावपदेनै-
व लब्धमित्येवकारो व्यर्थ इत्युक्तन्यायेन परिहृतमेतच्चो-
द्यमित्याह *नेति* नन्वभावपदं स्मृतित्वाभावं मुखतो
वक्ति सामानाधिकरण्याभावं त्वर्थतो द्योतयति, नच अ-
र्थद्योतितस्य मुखतो वाचकं पदान्तरं तेन न पुनरुक्तं
अन्यथाऽद्वितीयपदेनार्थसिद्धस्य जगन्मिथ्यात्वस्य
मुखतो वाचकं वाचारम्भणमित्यादि पुनरुक्तत-
या व्यर्थं स्यादित्याशङ्काह *अन्योन्येति* स्मृतौ
स्मृतित्वान्योन्याभावस्य तस्य च भावसामानाधि-
करण्यनिषेधस्य भावादित्यर्थः । भावसामानाधिकर-
ण्यान्योन्याभावो न स्मृतिनिष्ठः स्मृतित्वसामाना-
धिकरण्याभावत्वात् संसर्गाभाववदित्याशङ्काह *
न हीति* अन्योन्याभावाभावे स्मृतेः सामानाधिक-
रण्यैक्यं स्यात्तेन स्मृतिः स्मृतित्वसामानाधिकरण्यान्योन्या-
भावयती ततो भिन्नत्वादनुभूतिवदित्यर्थः । स्मृतौ स्मृ-
तित्वतदन्योन्याभावयोः सामानाधिकरण्ये सति कथं
सामानाधिकरण्याभावस्तयोर्विरुद्धयोरेकधर्मिनिष्ठत्वा-
योगादित्याशङ्काह *स्मृतौ चेति* स्मृतौ स्मृतित्वं
तदभावं च मन्यमानेन त्वया तस्य सामानाधिकर-
ण्यान्योन्याभावस्य सामानाधिकरण्यस्य चैकत्र स्मृ-
तायेष्टव्यत्वादविशेषादित्यर्थः । यद्वा एकत्र भूतले घ-
टं तदन्योन्याभावं च मन्यमानेन त्वया स्मृतौ च
सामानाधिकरण्ये सत्यपि तदन्योन्याभावस्यैष्टव्य-

त्वादविशेषादित्यर्थः । यद्वा एकत्र स्मृतौ स्मृतित्व-
भावं तदभावं च मन्यमानेन सामानाधिकरण्यभा-
वस्य चैष्टव्यत्वात् तथा हि सामानाधिकरण्यभावो
नाम यत्र स्मृतित्वं तत्र स्मृतित्वाभावो नास्ति यत्र
स्मृतित्वाभावस्तत्र स्मृतित्वं नास्तीति ततश्च यत्र स्मृ-
तित्वं तत्र स्मृतित्वाभावो नास्तीति स्मृतित्वमस्ती-
त्युक्तं स्यात् अभावनिषेधस्य भावविधानत्वात् तथा
यत्र स्मृतित्वाभावस्तत्र स्मृतित्वं नास्तीति स्मृतित्वा-
भावोऽस्तीति कथितं स्याद्भावनिषेधस्याभावविधिप-
र्यवसायित्वादित्यर्थः । भावाभावयोरेकतरनिषेधेऽन्य-
तरविध्यावश्यकत्वे हेतुमाह *तयोरिति* तयोर्भावा-
भावयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादन्योन्यानिषेधरूपत्वा-
दितियावत् । यद्वा स्मृतौ स्मृतित्वभावमभावश्चाभ्यु-
पगच्छता भावाभावसामानाधिकरण्यतदभावौ कि-
मित्येष्टव्यावित्याशङ्काह *तयोरिति* तयोः सामा-
नाधिकरण्यतदभावयोः परस्परप्रतिस्पर्धिरूपत्वात्स्मृ-
तित्वं तदभाववत्ताप्येष्टव्यावित्यर्थः । सामानाधिकर-
ण्यतदभावयोः सामानाधिकरण्ये तदभावे वा सह-
भावानुपलम्भात् स्मृतावपि न सहभावसम्भव इ-
त्याशङ्काह *न हीति* रूपरसयोरेकत्र रूपे रसे वा
सहभावानुपलम्भमात्रेण घटादिद्रव्ये सामानाधि-
करण्यतदभावयोरसहभावेऽपि स्मृतौ सहभावः
स्यादित्यर्थः । अथवाऽनुभूतौ स्मृतित्वतदभावयोः सा-
मानाधिकरण्यदर्शनात्स्मृतावपि तयोरसामानाधिक-
रण्यं न स्यादित्याशङ्काह *न हीति* यद्वा स्मृति-

व्यातिरिक्ते स्थितित्वे स्थितित्वतदभावयोः सामानाधिकरण्यादर्शनादनुभूतावपि न तत्सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्य वायौ रूपरसयोः सामानाधिकरण्याभावेऽपि पृथिव्यां तदभाववदन्यत्र भावाभावसामानाधिकरण्याभावेऽप्यनुभूतौ भवेदतश्च लक्षणासिद्धिरित्याह * न हीति *

भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वात्तावेकत्राऽभ्युपगच्छता सामानाधिकरण्याभावोऽभ्युपगन्तव्य इत्युक्तमयुक्तमन्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरेकधर्मिनिष्ठतया रूपरसयदपरस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादिति शङ्कते ।

• २५३ अस्परपरप्रतिक्षेपरूपत्वशङ्कानिरासः ।

समाधिप्रयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतैव न सिद्धेति चेत्तर्हि तथाविधयोर्भावतदभावपदसङ्केतनं न रूपरसयोरिति रुचिस्ते प्रमाणम् । रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्तदभावे तयाः सामानाधिकरण्याभाव आस्ताम्, अत्र तु नैवमिति चेन्न । तथात्वेस्याऽसामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्रयोजकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्यावृत्तिः भावाभावयोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च ।

समेति यदा न परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वे भावाभावत्वं प्रयोजकं किं तु संनर्गाभावतत्प्रतियोगित्वं इत्याभावस्यान्योन्याभावतत्प्रतियोगिनोरेकधर्मिसमावशात्सिद्धमनः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादिति प्रा-

शुको हेतुरसिद्ध इति शङ्कते *समेति* विमतौ न भा-
वाभावशब्दवाच्या परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वादूपरस-
वदतो भावाभावशब्दवाच्यत्वमिच्छताऽन्योन्याभाव-
तत्प्रतियोगिनोरन्योन्यप्रतिक्षेपात्मकत्वमेष्टव्यमिति परि-
हरति *तर्हीति* *तथाविधयोरन्योन्याभावतत्प्र-
तियोगिनोरन्योन्यप्रतिक्षेपानात्मनोर्भावाभावपदस-
ङ्केतनं रूपरसयोस्तथाविधयोस्तज्ञास्तीत्यत्र ते शचिः-
स्वपक्षराग एव प्रमाणं नान्यदस्तीत्यर्थः ।

भावाभावपदवाच्यत्वात्स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोर-
न्योन्यप्रतिक्षेपात्मकत्वमेष्टव्यं चेत्सर्हि तयोरसामानाधि-
करण्यं न स्यादन्योन्यप्रतिक्षेपानात्मकत्वलक्षणासामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकाभावादिति शङ्कते *रूपरसयोरि-
ति* *तदभावे-रूपरसयोरेकत्र वागवादावभावे त-
योः सामानाधिकरण्याभावो भवतु परस्परप्रतिक्षे-
पानात्मकत्वस्यासामानाधिकरण्यप्रयोजकस्य सत्त्वादि-
त्यर्थः । व्यापकाभावाद्याप्यासामानाधिकरण्यभावः
प्रकृते निश्चीयत इत्याह *अत्रेति* *अत्र-स्मृतौ स्मृति-
त्वतदन्योन्याभावयोरसामानाधिकरण्यं न सम्भव-
ति परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वेनासामानाधिकरण्यप्रयो-
जकस्याभावादिति नानुभूतित्वसम्भव इति प्रसङ्ग-
स्यात् स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोरनुभूतावसामा-
नाधिकरण्यमास्तामन्योन्यप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्स्मृतौ
तु स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोः परस्परप्रतिक्षेपाना-
त्मकत्वं नास्ति तेन परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वेन
सामानाधिकरण्यमत्र भविष्यतीति भावः । अकृ १-

कत्वस्य नित्यत्वप्रयोजकत्ववत्परस्परप्रतिक्षेपानात्मक-
 त्वस्यासामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे परस्परप्रतिक्षे-
 पात्मकत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोजकं स्यादिति त-
 द्विरहिणां रूपादीनां घटादावैकाधिकरण्यं न स्या-
 दिति परिहरति * नेति * तथात्वस्य-परस्परप्रति-
 क्षेपानात्मकत्वस्येत्यर्थः । तद्व्यातिरेकस्तदभावः-परस्पर-
 प्रतिक्षेपात्मकत्वमित्यर्थः । परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्व-
 लक्षणसामानाधिकरण्यप्रयोजकस्य रूपादावव्याप्ति-
 मभिधायेदानीमतिव्याप्तिमाह * भावाभावयोरिति *

न भावनिषेध एवकारार्थो, नाप्यसामानाधि-
 करण्यमपि तु सामानाधिकरण्यासहकृतं तदभाव
 इति शङ्कते ।

२५४ सामानाधिकरण्यनिषेधस्यैवकारार्थत्वाभावः ।

असामानाधिकरण्यमेव यत्रेति विवक्षितमिति चेन्न । ए-
 वकारार्थदौस्थ्यतादवस्थ्यात् । एनेन विलक्षण एवाय-
 मभावो भावसहासनानुपवेशी य एवकारसमभिव्याहारे-
 णोच्यत इति निरस्तम् । तस्यापि त्रैलक्षण्यं प्रतियोग्या-
 श्रगनिषेधतासाम्येऽपि सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयं त-
 द्वा तुल्यमभावान्तरण । सामानाधिकरण्याभावप्रत्यये-
 नेति चेन्न । प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात् ।
 अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभाव इत्युक्तौ च
 स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः तदाऽऽस्तां विस्तरः ।

* असामानाधिकरण्यमिति * उदीरितरीत्या स्मृतौ सामानाधिकरण्याभावे सामानाधिकरण्यमप्यस्ति अनुभूतौ पुनरसामानाधिकरण्यमेवेति नाव्याप्त्यसम्भवावित्यर्थः । अत्राप्येवकारेण किमुच्यते सामानाधिकरण्यनिषेधश्चेत्तस्यासामानाधिकरण्यपदेनैव लब्धत्वादेवकारो व्यर्थः अन्यश्चार्थो निरूपयितुमशक्य इति परिहरति * नेति * उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति * एतेनेति * विलक्षण एवान्योन्याभावव्यतिरिक्त एवायमभावो भावसहासनानुपवेशी-भावसामानाधिकरण्यविरोधी य एवकारसमभिव्याहारेण समान्नायते-कथ्यत इतीदमपि मतं निरस्तमित्यर्थः । तथा हि-तस्याभावस्यान्योन्याभावाद्वैलक्षण्यं धर्मिवैलक्षण्याद्भुत प्रतियोगिवैलक्षण्याद्वाहोस्वित्स्वरूपवैलक्षण्याद्भुत सामानाधिकरण्याभावाद्भुत तत्प्रत्ययादिति विकल्प्य विकल्पत्रयं पराकरोति * तस्यापीति * प्रतियोगी चाश्रयो धर्मी च निषेधश्च प्रतियोग्याश्रयधर्मिनिषेधाः तदभावस्तत्रा तस्या अभावस्यान्योन्याभावेन समत्वेऽपि तस्य ततो वैलक्षण्यं सामानाधिकरण्यविरहादुच्येयमिति चतुर्थः कल्पः परिशिष्यत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि को दोष इत्यत आह * तच्चेति * अन्योन्याभावेऽपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकतया सामानाधिकरण्याभावो दर्शित इत्यभावान्तरस्यान्योन्याभावेन सह तुल्यं तदित्यर्थः । सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययादभावान्तरस्यान्योन्या-

भावाद्वैलक्षण्यमुन्नेयमिति चरमपक्षमुत्थापयति * स-
मेति * सामानाधिकरण्याभावस्य कर्मतया प्र-
त्यगव्यायर्त्तकस्थान्योन्याभावेऽपि भावात्तत्प्रत्ययस्य
तत्रापि प्रसङ्गेन न तेनापि वैलक्षण्यं सम्भवतीति परि-
हरति * नेति * अन्योन्याभावव्यतिरिक्तस्मृतित्वा-
भावो यत्र ज्ञाने साऽनुभूतिरिति लक्ष्यतेऽतो नाति-
व्याप्त्यादयो दोषा इत्याशङ्क्याह * अन्योन्येति * य-
द्विरुचिदन्योन्याभावव्यतिरिक्ताभाववत्त्वं, किंवा स-
र्वान्योन्याभावव्यतिरिक्ताभाववत्त्वं, आद्ये अन्यो-
न्याभावविशेषवत्यां स्मृतावतिव्याप्तिः अन्त्ये ल-
क्षणासिद्धिः असर्वज्ञस्य सकलस्मृतित्वान्योन्याभाव-
ज्ञानासम्भवेन तद्व्यतिरेकासिद्धेरिति स्मृतिव्यतिरेकप-
क्षोक्तदोष इत्यर्थः । उपसंहरति * तदिति *

स्मृतिव्यतिरेको हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा,
स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं, तज्ज्ञानं वेति,
त्रिधा विकल्प्य प्रथमकल्पमपाकृत्य द्वितीयतृतीया-
वपि प्राभाकराभीष्टौ पराकरोति ।

२५५ द्वितीय तृतीयविकल्पनिरासः ।

नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्धीर्वे-
ति पक्षः, अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावव्यवस्थायास्ता-
दृशत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात् ।

* नापीति * हेत्वाकाङ्क्षायामाह * अन्योन्येति *
दृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिमात्रमभाव इति प्राभाकरै-

रङ्गीकृत्य संसर्गाभावव्यवहारहेतुत्वं धर्मिस्वरूपस्य
यथेक्ष्यते तथा तादात्म्यप्रतियोगिकाभावव्यवहारहे-
तुत्वमपि धर्मिस्वरूपस्यैष्टव्यमभावत्वाविशेषादतश्चा-
न्योन्याभावमादाय स्मृतेरनुभूतित्वप्रसङ्गतादवस्थ-
मित्यर्थः ।

यद्यपि संसर्गंतरेतराभावयोर्धर्मिस्वरूपानातिरेकान्न
स्वाभाविकवैचित्र्यं तथाऽपि प्रतियोगिनोः संसर्गि-
त्वतदात्मत्वयोर्धैचिन्यात्तद्वारकं वैचित्र्यमनयोरपि ते-
न संसर्गाभावविवक्षायां नान्योन्याभावमादाय स्मृ-
तावतिव्याप्तिरिति प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते ।

२५६ प्रकारान्तरेण संसर्गाभावनिरवचननिरासः ।

अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिरवचनं क्रियते तथा
हि—स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य
संसर्गाभावत्वं, यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न सं-
सर्गाभावता, किन्त्वन्योन्याभावत्वमेव, स च इह न विव-
क्षितः पूर्वकएव तु संसर्गाभावो विवक्षित इति । नैत-
द्विचारसहम् । संसर्गितया निषेध इति येयं तृतीया
सा लक्षणे वा ? सहयोगे वा ? कारकभेदे वा करणादौ ? ।
नाद्यः संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रस-
ङ्गात् । नापि द्वितीयः । तत्सहितस्यैवान्योन्यनिषेधस्य
प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । तृतीयस्तु न सम्भवति अत्यन्त-
निषेधस्यानुत्पत्तिधर्मकत्वात् । तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् ।

अधेति अनाश्रयत्वे सति व्यावर्तकः प्रतियोगी हेतुस्मृतित्वेनाभावयोर्निरूपणात् प्रतियोगिवैचित्र्यमेव कुत इत्यत आह *तथाहीति* स्मृतित्वस्य यत्र निषेधस्तत्रतदभावस्य संसर्गाभावत्वमित्युक्तेऽन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासाय संसर्गितयेत्याह । अन्योन्याभावमविज्ञाय संसर्गाभावस्य ततो व्यावृत्तिरेव दुर्घटेत्यतस्तल्लक्षणमाह *यत्रेति* यत्र-यस्मिन् धर्मिणि स्मृतित्वस्य तादात्म्यतया धर्मिस्वरूपत्वेन निषेध इत्यनुपङ्गः । अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावत्वनिषेधेन सुन्दोषसुन्दतया संसृष्टमेव किं विधित्सितमित्यत आह *किं त्विति* संसर्गंतरेतराभावयोः प्रतियोगिद्वारकवैचित्र्यमस्तु प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह *स इति* कस्तर्हि अभावोऽनुभूतितया विवक्षित इति तत्राह *पूर्वेति* कप्रत्ययोऽन्यार्थः । स्मृतित्वस्य संसर्गितया निषेधपूर्वकः संसर्गाभाव एव नान्योन्याभावः स इह-लक्षणवाक्येऽभिधित्सितोऽनुभूतिः स्मृतित्वसंसर्गवती ज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवादित्याशङ्क्य गृहीतग्रहणत्वमुपाधिरिति तु शब्दार्थः । गृहीतग्रहणत्वं धारावाहिकविज्ञानेऽतिव्यापकमिति परिहरति *नेति* विचारामहत्वं विकल्पपुरःसरमप्युपपादयति *संसर्गेति* लक्षण इति इत्थं भावलक्षणे । छात्रेणोपाध्यायं पश्यतीति वत् । सहयोग इति सहोपलम्भनियमे नीलताद्वयोरिति वत् *कारणभेदे करणादाविति* कारणविशेषयोः कर्तृकरणयोरिति यावत् । देवदत्तेन पत्न्यां नगरं गतमिति वचृतीयाया लक्षणार्थत्वं

दूषयति * नेति * संसर्गितया लक्षणेन लाक्षितं स्मृतित्वं
 स्मृतिर्न भवतीति योऽन्योन्याभावस्तमादाय स्मृतावति-
 व्याप्तितावदवस्थादित्यर्थः । सहयोगार्थं च तृतीयेति
 द्वितीयं दूषयति * नापीति * संसर्गित्वसहितं, स्मृतित्वं
 स्मृतेर्व्यतिरिक्तमित्यभ्युपगच्छताऽन्योन्याभावस्य स्मृतौ
 प्रत्याख्यातुमशक्यतया सैवातिव्याप्तिरित्यर्थः । स्मृति-
 त्वस्य यत्र ज्ञाने संसर्गितया निषेधः साऽनुभूतिरिति
 लक्षणे तृतीयाया लक्षणार्थत्वे सहयोगार्थत्वे च स्मृ-
 तावतिव्याप्तिमभिधाय करणार्थत्वे लक्षणस्यासम्भ-
 वमाह * तृतीय इति * संसर्गितयेति तृतीयायाः
 करणार्थत्वे कर्त्रर्थत्वे वा निषेधस्य तत्कार्यत्वं व-
 क्तव्यं तत्र स्मृतित्वप्रागभावः, प्रध्वंसो, अत्यन्ता-
 भावो वा, निषेधशब्दार्थ इति चेत्तव्यं न ताव-
 त्प्रागभावात्यन्ताभावयोः संसर्गितया जन्यत्वं त-
 योरनादित्वादित्याह * अत्यन्तेति * ध्वंसस्य कार्य-
 त्वात्स्मृतित्वप्रतियोगिकः संसर्गितया यत्र ज्ञाने
 जन्यते साऽनुभूतिरिति लक्षणमस्तु तर्हीत्यत आह *
 तस्येति * स्थितस्य प्रध्वंसादनुभूतौ कदा चित्स्मृ-
 तित्वसंसर्गसङ्गादत्यन्ताभावः प्रकृतोदाहरणं अतश्च
 लक्षणासम्भव इत्यर्थः । उदाह्रियते इत्युदाहणं लक्ष-
 णमनुभूतिरिति यावत् ।

शिष्यं पुत्रेण पश्यतीतिवत्संसर्गितयेति तृ-
 तीयेत्यम्भृतलक्षणा तेन स्मृतित्वस्य संसर्गितया प्रका-
 रेण यत्र निषेधः साऽनुभूतिरिति प्रकारान्तरेण लक्ष-
 णमाशङ्कते ।

२५७ तृतीयाया इत्यन्मात्रार्थकत्वेऽपि हेन्यः ।

प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति चेन्न । प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य निर्वक्तव्यत्वापातात् । प्रकारः प्रकार एवेति चेन्न । अविदितलक्ष्यस्य लक्षणमनभिधायेतरव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् । को घट इत्यादिपृष्ठे घट एव घट इत्यद्येवोत्तरं सङ्गच्छेत । प्रकार एवेति पक्षो नोपपन्नः सदापत्वादिति वक्ता को दोष इत्यनुयुक्तो दोष एव दोष इत्यभिधायैव च निर्वृत्तो भवेदिति ।

* प्रकारेति * संसर्गितयेति प्रातिपदिकोपरि येयं तृतीया तस्याः प्रातिपदिकार्थानतिरिक्तार्थत्वे पौनरुक्त्यमतिरिक्तार्थत्वेऽयं स इति निदर्शनीयः स्यादिति परिहरति * नेति * द्विविधं त्रिविधमित्यादिलोकव्यवहारे प्रकारपदार्थः प्रसिद्ध एव तेन प्रकारपदस्य प्रकार एवेति निर्वचनं स्यादिति शङ्कते * प्रकार इति * सन्दिग्धः पदार्थो लक्षणतः सिध्यतीत्यभ्युपगमात्सन्दिग्धप्रकारपदार्थमविदितप्रकारपदार्थं च प्रति तत्तल्लक्षणमभिधानीयं अन्यथा सजानीयविजातीयपदार्थव्यावृत्ततया नास्ती दर्शयितुं शक्य इति परिहरति

१ गम्यपि प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति न युक्तं सदापत्वादित्युक्ते को दाप इति पृच्छता दापविशेषस्वरूपमभिधानमाशङ्क्य नष्टप्राप्ति लक्षणप्रश्ना येन प्रकारलक्षणप्रश्नसमानव्यायता स्यात् यद्यत्र विशेषस्य दोषविशेषमिदं न भवत्तदा भक्षोपत्त्यादिति हेतुरेव नोपपादितः स्यात् तथाऽपि दोषलक्षणप्रष्टारं प्रतीदनुकमिति भावः ।

तृतीयकल्पे दूषणातिदेशः स्मृतिलक्षणानिरुक्तिश्च । ३७७

* नेति * अविदितं लक्ष्यं येन सोऽविदितलक्ष्यस्तस्येति
यावत् । लक्ष्यपदेनैव लक्ष्यज्ञानसिद्धौ लक्षणाभिधानं
व्यर्थमित्याशङ्क्याह * अन्यथेति * सर्वत्र लक्षणाभि-
धानमापादयितुमुन्नीतरीतिमन्यत्र प्रसारयति * क-
इति * को घट इति प्रश्नस्य घट एवोत्तरं अन्यथाऽऽ-
द्यान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे इतिषत् प्रश्नाननुगुण्यप्र-
सङ्गादित्याशङ्क्याह * प्रकार उक्तं * निर्वृत्ती भवेदिति
पाठान्तरम् । निर्वृत्ती भवेत् चरितार्थः स्यादित्यर्थः ।

स्मृतिलक्षणरहितमनुभूतिरिति तृतीयकल्पे स्मृ-
तित्वव्यतिरिक्तज्ञानपक्षेऽक्तं दूषणमतिदिशति ।

२५८ तृतीयकल्पे दूषणातिदेशः स्मृतिलक्षणानिरुक्तिश्च ।

स्मृतित्ववत् स्मृतेर्लक्षणान्तरं राहितत्वमनुभूतित्व-
मिति प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । गृहीतस्य हि ज्ञानं स्मृति-
रिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽतिप्रसक्तिः ।
सापेक्षज्ञानं स्मृतिः, सापेक्षता च स्वविषयनियमे स-
मानविषयज्ञानापेक्षतेति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाया * भागस्य
स्मृतित्वापत्तेः । एवमस्त्विति चेन्न । तर्हि प्रत्यभिज्ञायां
स्मृत्यनुभवभाग्याभिज्ञविषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन
गृह्येतति । संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिरित्यपि न, सा-
मग्रीनः सर्वसम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात् । असाधारण-
तद्वेतुकधीत्वमिति चेन्न । आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः

१ पूरदाय आनर्ते इत्यधिकं का० मु० पु० ।

* स्तत्ता भागस्येति सो० पु० पा० ।

आत्ममनोयोगस्यासाधारण्यात् । कार्यैक्यानवधारणे
 च कारणत्वानवधारणात् । तदैक्ये च तदेव लक्षणं स्या-
 त् । येन ज्ञाननार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते तदनुभवो, येन
 तु ज्ञानमेव तथा तत्स्मरणमिति चेन्न । ज्ञातो ज्ञास्यते
 चेत्यनुमानादावप्यापत्तेः ।

* स्मृतित्वेति * स्मृतित्वसमवायः स्मृतिलक्षण-
 मेकं तावत्, तदपेक्षया लक्षणान्तरं गृहीतग्रहण-
 मित्यादि, तद्रहितज्ञानमनुभूतिरिति लक्षणे रहित-
 शब्देनाभावमात्रविवक्षाया मन्योन्याभावमादाय, सं-
 सर्गाभावविवक्षायां तदन्योन्याभावमादाय स्मृतावु-
 क्तातिव्याप्तेः परिहर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

स्मृतिलक्षणान्तरमभ्युपगम्य तद्रहितत्वं नानुभूतिल-
 क्षणं यत्किञ्चित्स्मृतिलक्षणरहितत्वस्य स्मृत्यन्तरे भावा-
 त्सकलस्मृतिलक्षणरहितत्वस्यास्मादृशो दुरवगम्यतया
 लक्षणासिद्धिरित्युक्तं इदानीं स्मृतिलक्षणानिरूपणाच्च
 तद्रहितत्वं नानुभूतित्वमित्याह * गृहीतेति * ज्ञानं स्मृ-
 तिरित्युक्ते प्रमाणज्ञानेऽतिप्रसक्तिस्तन्निवारणायाऽऽह
 * गृहीतेति * तावत्युक्ते स्मर्थ्यमाणेऽतिव्याप्तिस्तन्नि-
 वृत्त्यर्थमुक्तं ज्ञानमिति । तत् दूषयति * नेति * धा-
 रायाहि । बुद्धीनां गृहीतग्रहणरूपत्वात्स्मृतित्वप्रस-
 रितिरिति स्मृतिलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । गृही-
 तग्रहणत्वं यद्यापि न स्मृतिलक्षणं तथाऽपि सापेक्ष-
 ज्ञानत्वं स्मृतित्वमिति लक्षणान्तरमनुवदति * स-

ति * ज्ञानं स्मृतिरित्युक्ते प्रमाणज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तन्नि-
वृत्त्यर्थं सापेक्षेति विशेयम् । तथोक्ते कारणसापेक्षघ-
टादावातिव्याप्तिपरिहाराय ज्ञानेति विशेषणम् । कुम्भा-
ऽयमिति ज्ञानं चक्षुःसन्निकर्षापेक्षं भवतीति तत्राति-
व्याप्तिं परिहरति * सापेक्षेनेति * ज्ञानापेक्षः
तेत्युक्ते शब्दज्ञानापेक्षं शब्दज्ञानं स्मृतिः स्यात् त-
दर्थमुक्तं समानविषयेति । तावत्युक्ते प्रमाणान्त-
रसापेक्षपौरुषेयवाक्यजन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिरिति तद-
र्थमुक्तं विषयनियम इति । अन्यविषयनियमे तथात्वं
नास्तीत्यत आह * स्वेति * अत्रैकश्चकारः समुच्चपा-
र्थो द्वितीयस्तु स्मृतेः पूर्वानुभवसंस्कारजनिततया
पूर्वानुभूतविषयत्वं पौरुषेयवाक्यजन्यस्य स्वप्रमात्वे
ज्ञानान्तरापेक्षा न विषयनियमे तस्य शब्द-
सामर्थ्यनिबन्धनत्वादित्यव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नास्ती-
त्येतदर्थः । सापेक्षज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणे स्वविषय-
नियमे समानविषयज्ञानापेक्षता च सापेक्षतेति स-
म्बन्धः । सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाने स इत्यंशस्य पू-
र्वानुभूतविषयत्वं पूर्वानुभवसंस्कारजनिततया भ-
वतीति तस्य स्मृतित्वप्रसङ्ग इति लक्षणमतिव्याप्त्या
दृश्यति * नेति * प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृत्यनुभवज्ञान-
द्वयात्मकत्वान्न तत्रातिप्रसक्तिरिति शङ्कते * एवमातं *
प्रत्यभिज्ञानभागयोरन्योन्याघ्रातविषयत्वं, व्यवस्थित-
विषयत्वं, वा आद्ये स इत्यंशस्यानुभवत्वमयमित्यंशस्य
च स्मृतित्वं द्वितीये तत्तेदन्तावच्छिन्नाभेदस्ताभ्यां न सि-
द्ध्येदन्योन्यानाघ्रातविषयत्वान्न च साधकान्नरमस्तीति

परिहरति * नेति *

शालिकनाथोक्तं स्मृतिलक्षणमाह * संस्कारे-
ति * ज्ञानं स्मृतिरित्युक्ते प्रमाणेऽतिव्याप्तिनिरा-
साय संस्कारजमिति । तावत्युक्ते प्रत्यभिज्ञायां प्रस-
क्तिवारणाय मात्रग्रहणम् । तावति च भ्रमसंस्कार-
जनितभयकम्पादिनिरासाय ज्ञानमित्युक्तम् । दूषयति
* इत्यपि नेति * संस्कारमात्रजमिति मात्रग्रहणेन सं-
स्कारातिरिक्तकारणमात्रनिषेध, उतासाधारणकारण-
निषेध, इति विकल्प्याद्येऽसम्भवो लक्षणस्येत्याह
* सामग्रीति इति *

"न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामग्याः सर्वसम्भव"
इति न्यायादित्यर्थः । द्वितीयकल्पमाशङ्कते * असा-
धारणेति * स चासौ हेतुश्चेति तद्धेतुरसाधारणश्चा-
सौ तद्धेतुश्चेति तथोक्तः स यस्या धियः साऽसाधार-
णतद्धेतुधीस्तद्भावस्तत्त्वं ततस्तत्स्मृतित्वमित्यर्थः । एत-
च्चातिव्यापकमिति दूषयति * नेति * सोऽहमित्या-
त्मप्रत्यभिज्ञानस्य संस्कारातिरिक्तमसाधारणकारणं
नास्तीति स्मृतित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अस्त्येव संस्कारव्य-
तिरिक्त आत्ममनःसंयोगः कारणमित्याशङ्क्याऽऽह *
आत्मेति * आत्ममनःसंयोगस्य सकलज्ञानसाधा-
रणत्वमिति यावत् । अङ्कुरत्वाक्रान्तानां बीजकार्य-
त्वमिति वदेतद्धर्मवतां संस्कारकार्यत्वमिति स्मृतिगता-
नुगतरूपमवाधारि त्वया न वा, यदि न तत्राह *
कार्येति * स्मृतिव्यक्तिसद्वाहकानुस्यूतरूपपरिज्ञाने
संस्कारकारणत्वमाधिगन्तुमशक्यमिति लक्षणासिद्धिः

रित्यर्थः । यदि निरधारि तत्राह *तदिति* अव्यवहि-
तप्रतिपत्तिकत्वात् तदेव लक्षणमस्तु व्यर्थमिदमित्यर्थः ।

एवं प्राभाकरीयस्मृतिलक्षणं खण्डयित्वा भट्टपा-
दीयं लक्षणमुत्थापयति *येनेति* आत्मपरिणामरूपं
ज्ञानमर्थनिष्ठां ज्ञाततां प्राकट्यापरपर्यायां करोतीति
कौमारिलं दर्शनं तत्र च धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यादर्थो
ज्ञाततात्मकः क्रियते इत्युक्तम् । येन अर्थनिष्ठज्ञातता क्रि-
यते तदनुभव इति यावत् । स्मरणव्यावृत्त्यर्थमर्थेति विशे-
षणम् । ज्ञानस्य स्मृत्यनुभवद्वैराद्यादनुभवलक्षणमुत्का-
सम्प्रति स्मृतिलक्षणमाह *येनेति* अनुभवभिन्न-
विषयं स्मरणमित्यङ्गीकारात् ज्ञाननिष्ठा ज्ञातता येन
क्रियते तस्मरणमित्यर्थः । एवं सत्यनुमानार्थापयोरपि
स्मृतित्वप्रसङ्ग इति दूषयति *न ज्ञात इति* विमतो ज्ञा-
तो व्यवहियमाणत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् ज्ञास्यते व्यवहृति-
ष्यमाणत्वादित्यनुमाने व्यवहारानुपपत्तिरूपार्थापत्तौ
च ज्ञाननिष्ठज्ञातताजनकत्वं स्मृतिलक्षणमस्ति न च
स्मृतित्वमिति लक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः ।

यदि कश्चिदुक्तदोषजातपरिहाराय लक्षणान्नरं
कुर्यात्तत्रापि विषयद्वारा स्मृतिलक्ष्यते, कारणभेदाद्वा,
किं वा विलक्षणकार्यजनकतपोत्त, तद्विभिन्नजातिस-
मवायितया, सर्वथाऽप्यनुपपत्तिरिति निगमनच्छलेन
दर्शयति ।

२५९. स्मृतिलक्षणानुपपत्त्युपसंहारः ।

ततश्च विषयतः स्मृतिविवेचनमन्ततो वाक्येनाप्य-
नुभाव्यत्वात् कार्यकारणाभ्यां चानुगतरूपस्य प्राग-

पृच्छति “कति वराटका” इति, पृष्टश्चाजाकृपाणीयन्या-
येन व्रवीति ‘पञ्चेति’ ततश्च पञ्चेति ज्ञानमस्ति वक्तुः श्रो-
तुश्च, दृश्यन्ते तावदेवम्बिधान्युदाहरणानि । तच्च ज्ञानं
न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यम् । वस्तुतस्तस्य पञ्च-
सङ्ख्यावच्छिन्नत्वेनातथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवश-
ब्दव्यवच्छेद्यमननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणोपेक्षणात् ।
नच वक्तुः संशय एव निश्चायकाभावादेकतरकोटिव्य-
वहारस्तु कृप्यादिप्रवृत्तिवदिति युक्तं, तत्राप्याहाररूपैक-
कोटिनिश्चयास्थानादन्यथा संशयस्य कोटिद्वयनिश्चयस-
मुच्चयतापत्तेः । नच प्रमैव तदित्युररीकरणीयं, मध्येऽध्य-
क्षादि दुरन्तर्भावत्वात् ।

* न केवलमिति * तत्त्वानुभूतिरूपसंशयादेर-
दर्शनात्कथं लक्षणमव्यवच्छेदकमित्यत आह * तथा
हीति* परिणततालफलपतनकाले काकोऽपि तद्वन्तं-
वृचमाश्रयते तत्र काकयोगस्य तालफलपतनेऽन्वयव्य-
तिरेकविरहाद्यादच्छिकः काकयोग इति तथा दैवादाग-
तविज्ञानं यादृच्छिकं काकतालीयसमं ज्ञानं काकता-
लीयज्ञानमुच्यत इति द्रष्टव्यम् । यादृच्छिकं यथार्थज्ञा-
नमेव नास्तीत्याशङ्क्य तदुदाहरणेनोपपादयति * तदि-
ति* वराटकाः कपर्दकाः । यत्र कण्डूयनार्थं स्तम्भादौ-
शिथिलबन्धस्वङ्गे छागीं ग्रीवां प्रसारयति यदृच्छया
च ग्रीवा छिद्यते तथाभूतो ऽजाकृपाणीयन्यायः का-

कतालीयन्यायसमः । किं सङ्ख्यावच्छिन्ना अमी कपर्द-
का इति पृष्ठे पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्ना इति प्रतिवाक्यं यद्य-
प्यस्ति तथाऽपि तत्तादृगर्थज्ञानजनकमेव न भवती-
त्यत आह *तत इति* यद्यपि वक्तारं प्रति तदयोध-
कं तथाऽपि वाक्यप्रयोगमूलतया तथात्वज्ञानमस्ती-
त्यर्थः । श्रोतारं प्रति योषकमेवैतदित्याह *श्रोतुश्चेति*
न चैवंविधोदाहरणसङ्गावेऽपि प्रतिवक्तव्यं बहुलमुप-
लम्भादित्याह *दृश्यन्त इति* धूमत्वपरिगृहीतधूलीपट-
लादिस्थितवन्धनानुमापकमित्यर्थः ।

तथादृच्छिकज्ञानं प्रमा स्यादप्रमा वा, य-
द्यप्रमा तदा तत्त्वपदेन व्यवच्छिद्यतेऽनुभवेन वा,
न तावदाद्य इत्याह *तचेति* कुत इत्यत आह
वस्तुत इति ज्ञानविषयस्य वस्तुतस्तथात्वेन तद्गो-
चरविज्ञानस्य न तत्त्वपदव्यवच्छेद्यत्वमित्यर्थः । अनु-
भवपदव्यवच्छेद्यत्वमिति द्वितीयोऽपि नानवद्य इत्याह
नार्पीति स्मरणमात्रमनुभवपदव्यवच्छेद्यं न चैतस्म-
रणमविदितवेदनत्वादित्यर्थः । पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वज्ञानं
यद्यक्तृसमवेतं तत्रातिव्याप्तिरुक्तं श्रुतज्ञाने, न तावत्
श्रुतज्ञाने, तस्यानाप्तवाक्यजन्यत्वेनातत्त्वाविषयत्वात्, न-
पि वक्तृज्ञाने, तस्य चक्षुःसम्प्रयोगादिप्रमाणाजन्यत्वे-
न संशयरूपतया तत्त्वपदव्यवच्छेद्यत्वादित्याशङ्काह
न चेति पञ्चैवेति निश्चयाभावे वक्तुः कथं तथात्वे-
नाभिधेयव्यवहार इत्याह *एकतरेति* यथा दृष्टक-
ले कृष्णादौ फलावश्यकत्वानिश्चयेऽपि सम्भावनामा-
वात्प्रवृत्तिस्तथा पञ्चत्वनिश्चयाभावेऽपि तत्सम्भावन-
या पञ्चेति व्यवहारो वक्तुरित्यर्थः । कुत इत्यत आ-

इ * तत्रेति * आहरणमाहार उत्प्रेक्षा आहार-
 आसावेकतरकोटिनिश्चयश्चेति विग्रहः । प्रवृत्तेः स्ववि-
 पयनिश्चयजन्यत्वनियमात्तस्य निष्पत्तिकलावश्यकत्व-
 सन्देहोऽप्याहार्यकलावश्यम्भावादिर्नयजन्यैव तत्राऽपि
 प्रवृत्तिरित्यसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनैतदुप-
 पादयति * अन्यथेति * वक्तुः पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्व-
 विज्ञानं कोटिद्वयावलम्बित्वेन संशयश्चेत्तदा प्रवृत्तेः स्व-
 विपयनिश्चयपुरःसरत्वव्याप्तेरस्वलनात्तदभावे व्यव-
 हार एव नोपपद्येन अन्यत्वं तद्व्यवहारमूलतया पञ्चसङ्-
 ख्यावच्छिन्नत्वकोटौ निश्चय एव स्यात् एवं चान्यकोटा-
 वपि अविशंपात्तेन पञ्चैव नैवेति विरुद्धकोटिद्वयसमुच्च-
 योऽविरुद्ध आपद्यते तथा कूल्यादावपीत्यर्थः । न या-
 दृच्छिकविज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि प्रमारूपतया लक्ष्यै-
 कदेशत्वादिति प्रथमकल्पमाशङ्क्याह * न चेति * प्रमा-
 णकारणाजन्यत्वादिति हेतुमाह * मध्य इति * अऽध्यक्षा-
 देर्मध्यं मध्येऽध्यक्षादि, "पारं मध्ये पष्ठ्यावे"तिस्मरणात् ।
 अङ्गुलिपिहितत्वादिनिन्निग्रसप्रयुक्तवान्नाभ्यक्षं, तद-
 विनाभूतलिङ्गाग्रदणान्नानुमानं, पञ्च वरादका इति श-
 ब्दादर्शनाज्ञागमः, असादृश्यविषयत्वान्नोपमानं, कर-
 तले कपर्दीरूपञ्च तद्व्यतिरेकेणानुपपत्तिव्यतिरेकज्ञानार्था-
 पात्त, भावविषयत्वा ज्ञानाभावो मानमपीत्यर्थः ।

अव्यभिचारिकारणजन्यत्वे सति तत्त्वानुभूतिः
 प्रमेति लक्षणं विशेषणीयं अनेवरूपत्वाद्यादृच्छिक-
 विज्ञाने नातिव्याप्तिरिति शङ्कने ।

२६२ विशेषणदाने तत्त्वपदवैयर्थ्यापात्तः ।

अव्यभिचारकारणजत्वे सतीति विशेषणीयमिति चेन्न । तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात् । काकतालीयसंवादमपि ज्ञानं न व्यभिचारिसाधारणकारणसामग्रीजन्यमास्थातुमीशिषे व्यभिचारिणोऽपि कारणाविशेषाद्यथार्थत्वप्रसङ्गात् । न ह्यहेतुकमेवास्य यथार्थत्वं नियामकभावेनातिप्रसङ्गापातात् । अवश्यमस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारि नियतमेव कारणं वक्तव्यम् । किन्तदिति चेत् स्वात्मनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरम्भवता, येन निगनेषु प्रमाराशिषु चेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यं, प्रमासामान्यलक्षणं वा व्यवच्छेत्तव्यम् ।

* अव्यभिचारितीति * प्रतिक्षि रति * नेति * अव्यभिचारिलिङ्गेन्द्रियादिकरणकानुभवस्यातत्त्वाविषयस्याभावात्तत्त्वपदं व्यर्थं स्यात् । न च दोषोपेतेन्द्रियादिजन्यकलुषकारणजं, प्रमाकरणस्यैव तत्त्वात्त्वेन विवाचितत्वादिति भावः ।

काकतालीयविज्ञानस्याव्यभिचारिकारणत्वाभावमभ्युपगम्य विशेषणान्तरवैयर्थ्यमुक्तं इदानीमव्यभिचारिकारणजन्यत्वमप्यस्तीत्यसमर्थविशेषणमिदं लक्षणमिति परिशेषत उपपादयति * काकतालीयेति * पञ्चेतिज्ञानं किं व्यभिचारिकारणजन्यं, मुताकारणजन्यं, माहोस्विदव्यभिचारिकारणजन्य-

१ व्यभिचारिकारणेति का० मु० पु० पा० ।

२ राशिष्वेवमिति का० मु० पा० ।

मिति वक्तव्यं गत्यन्तराभावात्तत्र न प्रथमो व्य-
भिचारिभिः-शुक्तिरजनप्रत्ययादिभिः सह साधार-
णी या कारणमानयो-नत्रन्यमास्यातुंनेशिपे-न श-
क्तो भवतीत्यर्थः । हेतुमाह * व्यभिचारिणोऽपीति*
व्यभिचारिकारणजमपि यादृच्छिकज्ञानं काकनालीय-
म्वादं काकनालीये यादृच्छिकेऽर्थे मानान्तरसंवादो यस्य
तत्तादृग्यथार्थं चेद्यभ्यभिचारिणो रजनादिप्रत्ययस्याऽपि
यथार्थत्वं स्यात्कारणाविशेषादित्यर्थः । अहेतुकमेव का-
कनालीयज्ञानमिति द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति * नही-
ति* ज्ञानस्वरूपं नाहेतुकं भावकार्यस्य सहेतुकत्वानि-
यमात्, नापि यथार्थत्वं अस्य निर्हेतुकं तथासति निग-
मकाभावेन भ्रान्त्यादावपि यथार्थत्वापानात्प्रमा-
यामपि कारणसम्यग्धनिरपेक्षत्वेनायथार्थत्वप्रसङ्गावे-
त्याशयः । तस्मादव्यभिचारिकारणजन्यमिति तृतीयः
कल्पः परिशिष्यत इत्याह * अवश्यमिति * विमत-
मव्यभिचारिकारणजन्यं व्यभिचारिसाधारणकारणा-
जन्यानीश्वरज्ञानत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । अव्यभि-
चारीत्यस्य व्याख्या नियतमेवेति । एवमव्यभिचारि-
कारणे सामान्यावगते विशेषपरिज्ञानाय पृच्छति * किं-
मिति * सामान्यं विशेषनपेक्षते विशेषश्च न सम्म-
वाति मध्येऽध्यक्षादि दुरन्तर्भावस्योक्तत्वादित्यर्थः । न
ममाद्य किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति अनिर्वक्तव्यवादित्वान्न्या-
यकम्भन्येन त्वयैवोत्तरं देयमित्याह * स्वेति* स्वपक्षसि-
द्धिं परपक्षप्रतिषेधं वा ऽभिलपता त्वयाऽपि निरुप-
णीयमेव प्रमाणं सर्वविधिनिषेधयोः प्रमाणाधी-

नत्वात्किमिदमवोचः स्वात्मनैवोत्तरं दीयतामीति
तत्राह * येनेति * पराभिमतप्रमाणबलेन परपक्षप्र-
तिक्षेपोपपत्तेः न मया किञ्चिन्निरूपणीयं भवतैव प्र-
माणसामान्यं लक्षयता प्रमाणचमभ्युपगतं चेत्परिग-
णितप्रमाणराशिष्वन्तर्भावनीयं अन्यथा प्रमातिरेका-
पाता, दप्रमाणत्वं चेत्प्रमाणलक्षणेन व्यावर्तनीयमन्य-
थाऽतिव्याप्तेरिति भावः ।

एवंविधानि बहून्पुदाहरणानि सन्तीति यदुक्तं
तदिदानीमुदाहरति ।

२६३ उदाहरणप्रदर्शनम् ।

एवं लिङ्गाभासादिभ्योऽपि जातं लिङ्गिज्ञानं दैवग-
त्या स्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गित्येव वा यत्स्यात्तद्यद्य-
पि लिङ्गाभासे न प्रगा, न वा तद्वति लिङ्गित्वरूपे, त-
थाऽपि त्रिशिष्टं तथात्रिधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धेलि-
ङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि बह्व्यादावप्यंशे विषये
प्रामाण्यस्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति । आभासक-
रणजत्वात्तद्विषयस्य वस्तुभूतालिङ्ग्यादेरन्यत्त्वमेवेति चे-
न्न । विशेषस्यान्यत्त्वेऽपि तज्जातीयमात्रवत्तावभासांशे
दोषापरिहारात् । सामान्यसम्बन्धकोटिनिविष्टत्वात्
विशेषस्य, तस्य च तत्रानवस्थितस्यैव स्फुरणाज्ञैष दोष-
इति चेन्न । विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रवत्ता-
प्रतिभासस्याप्यभ्युपेयत्वात् देवदत्तयज्ञदत्तसम्बन्धि-

तासंशयेऽपि पुरुषसम्बन्धितानिश्चयवत्सम्बन्धिविशेषस्य
 निर्लुठितविशेषरूपतया च प्रवंशे व्याप्त्यादेरननुगमप्र-
 सङ्गात् । सामान्यानुमानाभासे च संवादिनि विशेषा-
 न्यतावत्ताकल्पनानवकाशात् । सामान्यसमवाययो-
 रप्यन्ययोरेव प्रतिभासे अन्यथारूपार्तिं विहायास्त-
 र्ख्यातिप्रवंशापातात् । तत्रत्यधर्मान्तरस्य जात्या ता-
 दात्म्यारोपस्तत्रेति चेन्न । तथाऽपि धर्मिणि जातौ च
 प्रमात्रतादवस्थ्यात् संसर्गारोपनिमित्ताच्च तादात्म्यारो-
 पानुपपत्तः परार्थानुमानाभासे हि प्रतिपादितपदार्थसं-
 सर्गारोपकारणसम्भवाच्चथापि तत्र तादात्म्यारोपकल्पने
 च तथाभ्रमनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् ।

* एवमिति * दैवगत्याऽनलवति शैले धाव्यधूमेन
 सम्यक्धूमपरिगृह्णतिनात्र कृशानुरस्तीति यत्र मति-
 कल्पयते सा तावन्न स्मृतिरननुभूतगोचरत्वात्, नपि प्र-
 माऽऽभासकरणजन्यत्वात्, न च तत्त्वपदव्यवच्छेद-
 ता स्थितवस्तुगोचरत्वात्तेन तत्त्वानुभूतिरिति लक्ष-
 णमतिव्याप्तमित्यर्थः । लिङ्गाभासादीत्यादिशब्देनार्था-
 पत्त्याभासादयो गृह्यन्ते । धूमवत्त्वादग्निमानिति धूमवि-
 शिष्टवान्हिमद्विरिगोचरं नङ्गवति न च तस्य तत्त्व-
 विषयत्वं तत्र धूमाभावादेव तद्विशिष्टवह्न्यभावा-
 दित्याशङ्क्याह * स्थितेति * स्थिते लिङ्गलिङ्गिनी य-
 स्मिन्स्थितवद्भिर्गुणैस्तस्मिन् गिर्यादाविति यावत् ।

सति धूमे वाष्पं दृष्ट्वा धूमवानिति यत् ज्ञानं जायते
तत्राऽप्यतिव्याप्तिरित्याह * लिङ्गमिति * लिङ्गलिङ्गि-
नोरप्रतिभासमानयोरनुमानाविषयत्वात् न लिङ्गे तद्वि-
शिष्टलिङ्गिस्वरूपे वा तत्र ज्ञानं न प्रमाणमित्याशङ्काह *
तदिति * तर्ह्यप्रमाणमेव तदित्यत आह * तथाऽपीति *
विशिष्टं तथाविधमिति * लिङ्गविशिष्टं वन्निह प्रकारं गो-
चरयन्त्या बुद्धेर्देवगत्या स्थितलिङ्गलिङ्गिविषयत्वात्पर-
मार्थलिङ्गविशिष्टे केवले वा व्यापके प्रामाण्यस्वीकारात्त-
त्त्वानुभूतित्वस्वीकारेणातिव्याप्तेरपरिहारादिति यावत्
आभासलिङ्गजन्यज्ञानं परमार्थस्थितवस्तुनोऽन्यविष-
यमाभासकारणजन्यत्वात्, क्लृप्तकारणाजन्यत्वाद्वा
प्रत्यक्षादिभ्रमव, यद्वा ऽऽभासजन्यज्ञानविषयः परमा-
र्थतन्निष्ठवन्हेरन्यः आभासज्ञानविषयत्वात्प्रत्यक्षभ्रा-
न्तिगोचरवन्निवृत्तित्वानुभूतिस्वासिद्धेर्नातिव्याप्ति-
रिति शङ्कते * आभासंति * परिहरति * नेति *
वन्हौ वन्निमानित्याकारप्रतीतेरन्याविषयत्वे सम्य-
क्धूमजन्यज्ञानस्यापि तथात्वं स्यात्, भवतु तथाऽ-
पि सा वन्निवृत्तिरन्येत्युच्यते, किं वा वन्निवृत्त्यजा-
तिरपि, न चरमः तस्या एकत्वेनान्यत्वासम्भवाद्य-
क्तोरन्यत्वेऽपि तज्ज्ञातीयमात्रांशे तत्त्वानुभूतिस्वेनाति-
व्याप्तेरित्यर्थः ।

“निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणव”दिति
न्यायेन सामान्यस्य विशेषपरतन्त्रतया प्र-
त्येतव्यत्वात्तस्य च सामान्यसंसर्गिणो विशे-
षस्य तत्रासत्वाच्च तत्त्वानुभूतिव्यभिचि नातिव्याप्ति-

रिति शङ्कते * सामान्येति * सामान्यसंसर्गितया
विशेषस्फुरणे कुतो ऽतत्त्वानुभूतिस्त्वमित्यत आह *
तस्येति * तत्रानवस्थितस्य-गिरावंसत इति यावत् ।
सम्बन्धस्य द्वे कोट्यौ तत्रैककोटौ सामान्यं निविष्टं
द्वितीयकोटौ विशेष इत्यर्थः । आभासालिङ्गदर्शने वि-
शेषप्रतिभासां ऽस्ति न वा, न चेदाभासजन्यज्ञानवि-
षयस्य स्थितलिङ्गादेरन्यत्त्वमिति स्ववचनविरोधो, ऽ-
स्ति चेत् द्रव्यविषयस्य सामान्यविशेषवत्तया प्रतिभा-
सनियमाद्विशेषाभावेनातत्त्वानुभूतिश्चे सामान्यभा-
वेन तत्त्वानुभूतित्वादतिव्याप्तिः किं न स्यादिति दूषयति
नेति सामान्यत इति * परमार्थत्वापरमार्थत्वविशेष-
मपहायेति यावत् * तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्येति * अ-
ग्निजातिसंसर्गितया प्रतिभासस्येत्यर्थः । विशेषाऽप्र-
तिभासे तत्परतन्त्रसामान्यप्रतिभासः कथमित्याश-
ङ्का दृष्टान्तेनैतत्सम्भावयति * देवदत्तेति * पथि शालि-
सम्पन्नक्षेत्रं पश्यतस्तस्य देवदत्तयज्ञदत्तादिपुरुषाविशे-
षसंसर्गित्वानिश्चयेऽपि पुरुषमात्रसम्बन्धित्वनिश्चयो
यथा तत्त्वानुभूतिस्तथा व्यापकविशेषाऽप्रतिभासेऽपि
तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्तत्त्वानुभूतिरित्यर्थः । किं च
व्याप्यसामान्यस्य व्यापकसामान्येन व्याप्तिर्गृहीता, किं
वा तद्विशेषस्य तद्विशेषेण, आद्ये धूमत्वपरिगृहीत-
धूलीपटलादाग्निमात्रप्रतिभासः स्यादिति तन्मा-
त्रे तत्त्वानुभूतिस्त्वमिति प्रथमविकल्पदूषणं च श-
ब्देनाभिधाय द्वितीयविकल्पं प्रत्याह * सम्बन्धीति *
व्याप्यव्यापकौ सम्बन्धिनौ तद्विशेषस्येत्यर्थः * निर्लु-

तत्त्वानुभूतिलक्षणस्योदाहरणान्तरेणातिव्याप्तिकथनम् । ३९३

ठितविशेषरूपतयोति * धिमर्दिनसामान्यामाधारण-
रूपतयेति यावत् । महानसनिष्ठव्याप्तस्य तन्निष्ठव्याप-
केन व्याप्तिग्रहणाविषयतया प्रवेशे पर्वतादावभाव-
स्तन्निष्ठयोर्व्याप्त्याधारतया प्रवेशे दृष्टान्ताननुगम इ-
त्यर्थः । तत्त्वानुभूतिरिति लक्षणस्य लिङ्गाभासज्ञाने ऽ
तिव्याप्तिमुदाहरणान्तरेणोपपादयति * सामान्येति *
यदा गोव्यक्तिमेव पक्षीकृत्यायं गार्धिपाणित्वात् ग-
घान्तरवादेति गोव्यक्तौ गोत्वं व्यभिचारिलिङ्गेनानु-
मीयते तदा तदज्ञानविषयस्य गोत्वसमवायस्य तत्रस्थ-
गोत्वसमवायादन्यत्त्वकल्पना न युक्ता गोत्वस्य तत्स-
मवायस्य चैकत्वादतश्च तत्त्वानुभूतिस्त्वमस्ति, नास्ति च
प्रमात्वं व्यभिचारिकारणजन्यत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः॥

आभासजन्यत्वेन प्रामाण्ये स्थिते सामान्या-
नुमानस्य परमार्थतन्निष्ठसामान्यसमवायाभ्यामन्य एव
विषयः सामान्याभासः समवायाभासो धेत्याश-
ङ्काऽऽह * सामान्येति * सामान्यसमवाययोरैकत्वे-
नान्ययोरन्यत्रासम्भवात्तयोरिह प्रतीतिश्चेदन्यत्र सतो
ऽन्यत्र ख्यातिरन्यथा ख्यातिः स्वाभ्युपगमभङ्गः परा-
भ्युपगतानिष्ठाभ्युपगम इति दोषद्वयमापद्यत इत्यर्थः ।

व्यभिचारिलिङ्गजन्यगोत्वविषयानुमानस्य न
गोत्वमात्रं तत्समवायो विषयोऽपि, तु गोत्वस्य व्य-
ञ्जकाकारतादात्म्यं विषयस्तेन न तत्त्वविषयत्वं तस्य
सम्भवति असत् एव तादात्म्यस्य तत्र भासनात्,
नाप्यसत्ख्यातिविशेषस्तस्यान्यत्र सत्त्वादिति शङ्क-
ते * तत्रेति * गोव्यक्तौ गोत्वं द्रव्यत्वं स-

त्वमित्याद्या जातयः सन्ति तत्र सास्नादिमदाकारो
 गोत्वव्यञ्जको गुणवदाकारो द्रव्यत्वस्येत्याकारभेदाः
 सन्ति त एव तत्रत्या धर्मास्तज्जातीनां धारणात्तथा
 च स्वव्यञ्जकाकारगोत्वस्य तादात्म्यं प्रतीयते न च
 तदस्ति जातिव्यञ्जकयोः समवायवत्तया भिन्नत्वा-
 भ्युपगमादित्यर्थः । तत्र- गवति यावत् । तादात्म्या-
 रोपमङ्गीकृत्यापि दूषयति * नेति * यत्र तादात्म्या-
 रोपो गिरिशिखरविपरिवर्तितवोस्तत्र तादात्म्यमा-
 भ्रमसंस्तनौ च तरुतद्वदिहापि तादात्म्यारोपे गो-
 त्वव्यञ्जरूपमिणो गोत्वस्य च सत्त्वं स्वीकरणीयमतश्च
 तस्मिन्नंशं ज्ञानं तन्वानुभूतिरिति लक्षणमतिव्या-
 पकमित्यर्थः । अपिशब्दव्याप्तितामरुचिमाह * संस-
 र्गेति * नायमारोपस्तादात्म्यगोचरः संसर्गारोपनि-
 मित्तजन्यत्वात्प्रतिवादिप्रयुक्तप्रयोगाभासजन्यभ्रमव-
 दित्यर्थः । संसर्गारोपनिमित्तजन्यत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य
 परिहरति * परेति * पदानां परस्परमंसर्गयोग्यत्वायो-
 ग्यत्वयोरभावात्संसर्गयोग्यतययोग्यपदार्थप्रतिपाद-
 नद्वारकत्वात्तयोस्तथा च परार्थानुमाने पञ्चावयव-
 यत्राक्षये संसर्गयोग्यपदार्थप्रतिपादकतया संसर्गा-
 योग्यपदेषु संसर्गाभावस्याऽऽरोपिततया तस्मिन्नि-
 मित्तधर्मिमाध्यादिमंसर्गज्ञानाभासस्योत्पत्तेरित्यर्थः ।
 स्वार्थानुमाने वाक्यप्रयोगाभावात्तादात्म्यारोपस्त-
 दाभासे सम्भवत्यपीति परार्थेति विशेषणम् । संसर्गा-
 रोपनिमित्तादत्र कदा चित्तादात्म्यारोपः किं न स्या-
 दित्यत्र आह * तत्रेति * यत्र संसर्गारोपनिमित्तं

तत्र तादात्म्यारोपश्चेच्छुक्तिरजतादौ संसर्गभ्रम एव,
तत्कारणाभावादूर्ध्वस्थगिर्यादौ तादात्म्यारोपस्तत्का-
रणाभावादिति यांऽयं भ्रमनियमः स न स्यान्निर्या-
मेकप्रमाणाभावादित्यर्थः ।

संसर्गारोपनिमित्तात्तादात्म्यारोपं कदा चिद-
भ्रुपगम्याऽऽह ।

२६४ भ्रुपगम्याऽपि दोषप्रदर्शनम् ।

कस्य चित्ततजातसम्प्रादजातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ
का गतिः, ? का वा गतिः सिद्धसाधने, ? तत्राऽप्यन्यत्व-
कल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात् । तत्त्वे च हेत्वाभास-
स्यापि यथार्थग्राहिनयोक्तनिमित्तस्य व्यभिचारेणाप्यन्यत्रा-
भासेऽन्यप्रतिभासकल्पनाया निर्निमित्तत्वात् । सिद्ध-
साधनमितेरेव वा व्यवच्छेदात् ।

* कस्य चिदिति * भवतु तादात्म्यारोपोऽपि

१ तथात्वेवंति का० मु० ख० पाठः ।

२ यद्यपि सिद्धसाधनेऽनुमितं नोदति कुत्र यथाऽप्यपत्तिः ?
आपाद्यते सिद्ध-सिद्ध्यन्तराप्रतिबन्धकतया प्रकृतेर्गप न प्रतिब-
न्धकत्वमिति चेन्न । नत्र प्रत्यक्षसामान्या अप्रतिहतस्याद्विह पक्षधर्म-
ताविघटनेन तत्प्रतिघातात् । बाधोऽपि तर्हि स्वरूपसंश्लेष प्रतिबन्ध-
कः स्यादिति चेन्न । 'अप्रत्यात्' । हेत्वाभासस्य तस्य 'मन्येन ज्ञायमानं
सद्यः अनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभास इति तल्लक्षणात्, इति चेन्न ।
सद्यः अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य तल्लक्षणत्वात् । तर्हि भ्रुपगम्याऽऽत्म-
नो मननं न स्यादिति चेन्न । ध्रुवार्तरक्तप्रकारेणाभिज्ञेन तत्र मन-
नात् तथापि यन्मने सिद्ध्यन्तरं न सिद्ध्यन्तरविरोधि तन्मतमाश्रित्य
अण्डनाथनारः (इति शा०)

तथाऽपि संसर्गारोपो भवत्येव तस्य च तत्त्वानुभू-
 तित्वं तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । जातः सम्वादो यस्य
 जातिसंसर्गभ्रमस्य स तथोक्तः स यस्य पुंसः स जात-
 सम्वादजातिसंसर्गभ्रमस्तस्येति विग्रहः । सम्वादज्ञा-
 नस्याप्यतद्गोचरत्वात् संसर्गभ्रमस्य तत्त्वानुभूति-
 त्वमित्यत आह * मिताविति * तस्यैव भ्रान्तस्य
 पुनः प्रमाणोत्पत्तौ का गतिः, संसर्गभ्रमस्य न ता-
 वत्प्रमात्त्वमाभासजत्वात्माप्रमात्वमतिव्याप्तेर्लक्षणस्ये-
 ति यावत् । किं च सिद्धसाधनानुमानज्ञानस्य तत्त्ववि-
 षयत्वे सत्यपि न प्रमात्वं तेन तस्य लक्षणस्यातिव्या-
 प्तिरित्याह * केति * सिद्धसाधनहेतुराभासत्वात्तज्जनि-
 तज्ञानविषयस्य परमार्थतन्निष्ठसाध्यादन्यविषयक, सु-
 त परमार्थसाध्यविषयत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमपवादति
 * तत्रेति * प्रमाणान्तरेण पञ्चधर्मतया सिद्धस्य सा-
 ध्यस्य साधनं सिद्धसाधनमित्युच्यते ऽतो ऽपरमार्थ-
 गोचरत्वे सिद्धसाधनत्वमेव व्याहन्येतेत्यर्थः । अस्तु तर्हि
 परमार्थतन्निष्ठसाध्यविषयत्वमिति द्वितीयमाशङ्क्याह
 * तत्त्व इति * सिद्धसाधनज्ञानविषयस्य परमार्थत्वेऽन्य-
 आभासे-ऽप्यनैकान्तिकायाभासजनितज्ञानाभासेऽपि
 परमार्थतन्निष्ठविषयादन्यत्र विषयान्तरे प्रतिभासक-
 ल्पनाया निर्वीजत्वाच्चेत्वाभासान्तरजन्यज्ञानस्य त-
 त्वानुभूतित्वेन प्रमात्वं स्यादतत्त्वानुभवकारणादा-
 भासादुत्पन्नवेदनस्य तत्त्वानुभूतित्वमिति स्ववचन-
 विरोध इत्याह * हेत्विंति * हेत्वनन्तराभासः सि-

कसाधनं तस्यापि यथार्थज्ञानजनकतया कथितनिमित्तस्याऽऽभासजन्यत्वं स्यात्तत्त्वानुभवत्वे व्यभिचाराच्च विरोध इति शेषः । यदा अनाभासजन्यत्वं तत्त्वानुभूतित्वाप्रयोजकं तदभावाद्धेत्वाभासान्तरजन्यज्ञानस्य कथं तत्त्वानुभूतिरित्यमित्यत आह * हेत्विति * सिद्धसाधनस्य ज्ञानस्य व्याप्तेहेतुजन्यत्वाद्यर्थत्वे सम्भवत्यपि न ज्ञानान्तरस्य तथात्वं व्याप्तकरणजन्यत्वाभावादित्याशङ्क्य तथाऽपि सिद्धसाधनानुमानेऽतिव्याप्तिरुपपरिहरेत्याह * सिद्धेति * चशब्दादितरत्रापि दुष्परिहरेति द्योतयति ।

लक्षणान्तरमुपन्यस्य दूषयति ।

२६५ लक्षणान्तरदूषणम् ।

यथार्थानुभवः प्रमेत्यप्यलक्षणमायथार्थत्वं हि तत्त्वविषयत्वं वा अर्थसादृश्यत्वं वा स्यात् । नाद्यः पूर्व निरस्तत्वात् । नापि द्वितीयः व्यभिचारिणोऽपि प्रमेयत्वादिनाऽर्थसादृश्येन प्रमात्वापातात् । ननु ज्ञानविषयीकृतेन रूपेण सादृश्यमिदं विवक्षितम् । नच प्रमेयत्वादेरूपस्य व्यभिचारिण्यपि प्रकाशनसम्भवेन तथाऽप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्मान्तरपेक्षया व्यभिचारिणोऽपि प्रमात्वाम्युपगमादिति । नैतद्युक्तम् । प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्यानभ्युपगमेऽपि तत्र तदीयप्रमात्वाङ्गीकारादिति ।

* यथेति * अनुभवः प्रमेत्युक्ते भ्रमादावतिव्याप्तिस्त-

अनुदासार्थमुक्तं यथार्थेति । तावत्युक्ते स्मृतौ प्रस-
 क्तिं वारयति * अनुभव इति * इत्येतदपि प्रमाल-
 चणन्न भवतीति यावत् । यथार्थशब्दस्य तत्त्वानुभव-
 त्वे ऽर्थसदृशानुभवत्वे च साधारण्याद्विकल्पयति *
 यथेति * यथार्थत्वस्य तत्त्वविषयत्वे तत्त्वानुभूतिरि-
 त्येवोक्तं स्यात् तच्च निरस्तमिति नाद्यः कल्पश्चतुरस्र
 इत्याह * नेति * यथार्थसदृशत्वं किं तत्सर्वात्मनो, त-
 येन केन चिद्रूपेण, यथाद्यस्तर्हि कस्यपि ज्ञानस्य स-
 र्वात्मनाऽर्थसादृश्याभावादसम्भव इत्याह * नापीति *
 येन केन चिद्रूपेण सादृश्ये सत्यर्थव्यभिचारिरजता-
 दिज्ञानस्यापि प्रमात्वं स्यात्प्रमेयतासत्त्वबान्यत्वादिना
 सादृश्यादित्यातिव्याप्तिरित्याह * व्यभिचारिण इति *
 येन ज्ञानेन यद्रूपमर्थस्य प्रतीयते तेन रूपेणार्थसदृशं
 ज्ञानं प्रमेति विशेषणे नातिव्याप्तिस्तदभावाद्यव्यभिचा-
 रिज्ञान इति चोदयति * नन्विति * व्यभिचारिज्ञानेऽपि
 प्रकाशमानरूपेण सादृश्यमस्ति रजतमिदं प्रमेयं सत्त्वे-
 त्यादिरूपेणापि प्रकाशनसम्भवादतोऽतिव्याप्तिरित्या-
 शङ्क्य पूर्ववायेव निराकरोति * न चेति * न तावदतिप्र-
 सङ्गः लक्ष्यैकदेशत्वादित्याह * प्रमेयेति * प्रकाशमाने प्र-
 मेयत्वाद्यंशे प्रमात्वाभ्युपगमादिति सम्यन्धः । प्रका-
 शमानरूपे प्रमात्वाभ्युपगमे तस्य ज्ञानस्य कथं तर्हि
 व्यभिचारित्वमित्यत आह * विषयीकृतशुक्तिरजतसं-
 सर्गादिधर्मान्तरापेक्षयेति * एवं विशेषणेऽपि यद्यप्यति-
 व्याप्तिः परिहि्येत तथाऽप्यव्याप्तिरिति दूषयति * नैतदि-
 ति * यो घटो शुभलायित्यत्र रूपसद्वत्त्वादिसमवायित्वं

न ज्ञानस्य गुणत्वादतः प्रकाशमानरूपेणाऽर्थसाद-
श्यं ज्ञानस्य नास्ति, अस्ति च तस्य ज्ञानस्य तत्र घ-
टयोः प्रमात्वमित्यन्यासिरित्यर्थः ।

उक्ताव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते ।

२६६ परिदारानुद्वा तन्निराकरणं ।

प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनुभव-
स्य विवक्षितं अर्थस्य हि यथा समवायाद्रूपं विशेषणी-
भवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तादृशं भव-
त्येवेति चेन्न । एवं हि पुरोवर्तित्वादिना रूपेण तथाभाव-
सम्भवात् पुरोवर्तिनीं शुक्तिं रजनतयाऽवगाहमानं ज्ञा-
नं प्रमा स्यात् । नच वाच्यमिष्यत एव सा प्रमाऽपीति न
व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमनीति, यथार्थताविशेषणवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । अनुभूतिः प्रमेत्युक्त एव हि तावन्नास्त्य-
तिप्रसङ्गः सर्वस्य व्यभिचार्यनुभवस्यान्ततोऽन्यथाख्या-
तिवादिनये धर्मिण्यमि प्रमात्वसम्भवेन प्रमायामेवानुभ-
वत्वस्य स्थैर्यात् । यदि त्वंशतोऽपि व्यभिचारिण्यां मा-
लक्षणं गर्भदिति चेतसि निधाय यथार्थत्वं विशेषणं
प्रयुक्तं तदा न युक्तमुक्तदोषात् ।

* प्रकाशेति * प्रकाशमानं रूपं विशेषणं यत्र ज्ञा-
नार्थयोस्तत्र तद्विशेष्यत्वं नामार्थेन सादृश्यं ज्ञानस्य,

रूपवान्घट इत्यत्र रूपं घटस्य विशेषणं ज्ञानस्यापीति ना-
 व्याप्तिर्नाप्यतिव्याप्तिर्विभ्रमस्य शुक्तिरजतादिसंसर्गो
 विशेषणं भवन्नपि न पुरोवर्तिद्रव्यस्य, तन्नासत्वादित्य-
 र्थः । विशेष्यसम्बन्धं विशेषणं भवति रूपस्य घटसम-
 वेतत्वेऽपि न ज्ञाने समवायोऽतद्गुणत्वादतो ज्ञानविशेष-
 णत्वाभावादव्याप्तिस्तदवस्थेत्यत आह *अर्थेति* विशेष-
 णं विशेष्यसम्बन्धमात्रमपेक्षते न समवायादिविशेषं व्य-
 भिचारादस्ति च ज्ञानेन सम्बन्धो रूपादेर्विषयविषयि-
 भावलक्षणस्तेन नान्याप्तिरित्यर्थः ।

प्रकाशमानरूपेण केन चिद्विशेषणभावादर्थसा-
 दृश्य, मुत सर्वात्मना, यथायस्तत्रातिव्याप्तिरपरि-
 हार्येति परिहरति * नेति * एवं सति पुरोव-
 र्तिर्नो शुक्ति रजतरूपेणावगाहमानं विषयीकुर्वतु
 भ्रान्तिज्ञानमप्रमा स्यादिति सम्बन्धः । कुत इत्य-
 त आह * पुरोवर्तित्वादिना तथाभावस्य-तथास्व-
 स्य प्रकाशमानरूपेण विशेषणतयाऽर्थसदृशत्वस्य स-
 म्भवादिति* शुक्तिरजतज्ञानस्य पुरोवर्तिस्त्वाद्यंशे प्र-
 मात्वाङ्गीकारात् तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न चे-
 ति * इदं रजतमिति यदज्ञानं साऽपि प्रमेय्यते । विषे-
 यांलङ्गाभिप्रायेण सेति प्रयोगः इति कृत्वा इयं व्य-
 भिचारचोदना-तत्रातिव्याप्तिकथना च युक्तिमतीति न
 च वाच्यमित्यर्थः । तथासति लक्षणस्य व्यर्थविशेषण-
 तापातादिति हेतुमाह * यथेति * विशेषणवैयर्थ्यमु-
 पपादयितुं व्यावर्त्यस्य व्यभिचारस्थाभावमाह * अ-
 न्विति *

“सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थव” इति
न्यायादिह व्यभिचाराभावाद्यैषधर्ममित्यर्थः । अनुभूतिः
प्रमेति लक्षणस्य यद्यप्यख्यातिनये नास्त्यतिव्या-
प्तिस्तथाप्यन्यथाख्यातिनयेऽस्ति, रजतादिप्रत्ययस्य
पुरोवर्तित्वादिधर्मोऽपि प्रमात्वेऽपि रजतादिधर्मो-
ऽप्रमात्वादित्याशङ्काह * सर्वेति * अन्यथाख्या-
तिमते सर्वस्य रजतादिव्यभिचार्यनुभवस्य धर्मिण्य-
पि रजतादौ प्रमात्त्वसम्भवेनानुभवस्त्वस्य प्रमात्त्व एव
स्यैर्यात्प्रमात्वेनाव्यभिचारादिति यावत् । अत्रा-
सति रजतादावपरोक्षप्रत्ययस्य कथं प्रमात्त्वमित्य-
त आह * अन्तत इति * इदं रजतमिति वयः
प्रतिभान्ति अधिष्ठानं समवायो रजतत्वमिति, त-
त्रैकस्याप्यसतोऽभावात्प्रमात्त्वमित्यन्तत इत्युक्तम् ।
रजतादिधर्मो व्यभिचारित्वं ज्ञानस्याभ्युपगम्याऽऽ-
प्याह * यदीति * यद्रूपमसत्तद्रूपप्रतिभासासम्भवा-
द्व्यभिचारानुपपत्तिरिति तु शब्दार्थः । अंशतो व्यभि-
चारिण्यां भ्रान्तौ लक्षणं भागमन्न गच्छेदिति यावत् ।
तदा प्रागुक्तातिव्याप्तिरिति परिहरति * तदेति * इदं
रजतमिति ज्ञानं तावदेकमन्यथाख्यातिपक्षे तद्येदप्र-
मा नयथार्थविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः प्रकाशमानपुरोवर्ति-
त्वादिरूपेण विशेषणभावादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

प्रकाशमानविश्वरूपेण विशेषणभावादर्थसाद-
श्यं ज्ञानस्येति द्वितीयकल्पमाशङ्कते ।

२६७ द्वितीयकल्पानिर्वाकरणम् ।

अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्वेण विशेषणभा-

वाद्यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा, नच तावता धर्मिणो
धर्म्यविशेषणतया दोषः तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेद-
कत्वादिति । तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्मिण्यपि प्रमान स्यात्
सर्वोत्तमना सादृश्याभावात् । अव्यभिचारिणं चांशमननुरूपं
तदीयाप्रमितिकोटिनिक्षेपसाहसिक्यादविस्थिता किम-
व्यभिचार्यशानुरोधेन व्यभिचार्यशस्यापि प्रमाकोटि-
निवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता शक्यन्तं ह्यनुभूतित्व-
ज्ञानत्वादयः तादृशाभिप्रायाविराधिना लक्षणीकर्तुम् ।

• अथेति • नवमतिव्याप्तिः रजंतादिविभ्रमस्य
पुरोवर्तिरचादिनाऽर्थसादृश्येऽपि तद्विशेषणीभूतस्य र-
जतसंसर्गस्य तत्रासत्त्वेन दमंशविशेषणत्वाभावादिति
भावः । यस्यानुभवस्य येनार्थेन सह सादृश्यं सा
तत्र प्रमेति शेषः । रूपवान्घट इत्यत्र घटो ज्ञानस्य
विषयतया विशेषणं भवन्नपि न स्वस्य स्वयं विशेषणं
आत्माश्रयादतो धर्म्यशज्ञाने प्रमालक्षणस्याव्याप्ति-
दोष इत्याशङ्क्याऽऽह • नचेति • तावतेति • प्रतीयमान-
कृत्स्नरूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यं विवक्षितमिति
यावत् । हेतुमाह • तस्येति • येन ज्ञानेन यावानर्थः
प्रतीयते तावतोऽर्थस्य तज्ज्ञानविशेषणत्वे सति त-
द्विषयविशेषणत्वं विवक्षितं घटस्य घटविशेषण-
त्वाभावेऽपि रूपविशेषणत्वमस्ति घटस्य रूपमिति
घटेन रूपस्य पटादिरूपाद्यावृत्ते रूपस्य घटविशे-

बणत्त्वमिति ज्ञानविषयविशेषणत्वमस्तीति नासम्भ-
धो ऽव्याप्तिर्वैत्यर्थः ।

“सर्वे ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः”

इति लीलावतीकारवचनाद्रजतादिज्ञानस्य ध-
र्म्यंशे प्रमात्वमिष्टं न चैतल्लक्षणं तत्रेत्यव्याप्ति-
रिति परिहरति * तर्हीति * कुतो न स्यादित्यत
आह * सर्वेति * पुरोवर्तिभ्वादिविशेषणतया सा-
हस्येऽपि न रजतत्वादिसंसर्गस्यार्थविशेषणत्वंमस्ति ।
न च तज्ज्ञानं यावत्संशे प्रमा तावत्संशेनोक्तसाह-
स्यमस्तीति वाच्यम् । अन्यथाख्यातिनयं ज्ञानस्यैकत्वा-
दित्यर्थः । लक्ष्यंकदेशे लक्षणाप्रवृत्तिरव्याप्तिर्व्यभिचा-
रिज्ञानं धर्म्यंशेपि न प्रमा रजतत्वाद्यंशं व्यभिचारितया
प्रमात्वायोगादेकत्वाच्च ज्ञानव्यक्तं प्रमात्वाप्रमा-
त्वयोर्विरोधापातादित्याशङ्क्याह * अव्यभीति *
अव्यभिचार्यशास्त्रम्यन्धी—तदीयश्चासावप्रमितिको-
टौ निक्षेपश्चेति तथोक्तं तदेव साहसिक्यं— साह-
सिकस्य भावः साहसिक्र्यं सहसा बलेन यः करोति
स साहसिकः— तस्मादिति । अत्रायमन्वयः अव्य-
भिचारिणमंशमतनुरुद्ध्याऽकिञ्चित्करिकृत्य तदीया-
प्रमितिकोटिनिक्षेपसाहसिक्यादविभ्यता भवताऽव्य-
चार्यशानुरोधेन व्यभिचार्यशस्यापि प्रमाकोटिनि-
वेशतमेव किं माध्यवसीयत इत्यव्यभिचार्यशस्य च
प्रमात्वेनानुगतं प्रमालक्षणं न शक्यं वक्तुं न ताल-
क्षणं चस्त्वस्ति शशशृङ्गादिवदित्याशङ्क्याऽऽह * शक्य-

न्त इति* अनुभूतिरिति लक्षणमपि नानुगतमस्मिन्पक्षे
स्मृतेरपि प्रमात्वादित्यत आह *ज्ञानत्वेति* परोक्ष-
त्वापरोक्षत्वयोरन्यतरयोगिच्चमादिशब्दार्थः ।

उक्तमर्थं विपक्षयाधकोपन्यासेनोपपादयति ।

२६८ विपक्षयाधकोपन्यासः ।

यदि च बाध्यार्थांश्च धीरबाध्यार्थोप्यप्रमैव तदा सौ-
धाग्रकुम्भादिवदूरत्वात्तुहिनद्युतिविद्युदादिपरभागाग्रह-
णादवयविनश्च तावत्परिमाणग्रहणादल्पपरिमाणमुल्लि-
खत्प्रत्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमां स्यात् । क्व च
लभ्यं देशकालालोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य
समस्ततावदर्थप्रवृत्तिसामर्थ्योदाहरणं येन तत्प्रामाण्यं
मन्यसे ।

यदीति चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः अरुचि-
द्योतनार्थोऽपि । एवकारोऽऽशतोऽपि प्रमात्वाभावार्थः ।
एवं विपक्षमनूय सम्प्रति तत्र बाधकमतिप्रसङ्गं दर्श-
यति * तदेति * तुहिनद्युतिविद्युदाद्यवयविनं चाल्प-
परिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षमप्रमा स्यादिति सम्बन्धः । अ-
ल्पपरिमाणग्रहे हेतुस्तावदिति । तत्र हेतुः*परोति*तत्रापि
हेतुः*दूरत्वादिति*तत्र दृष्टान्तमाह *सौधेति*यथा दूर-
त्वदोषेण धवलप्रासादशिखरस्थः कुम्भोऽल्पतया प्र-
तीयते, तथा दूरत्वाच्चन्द्रमण्डलादि सद्वकुचितावयवमव-
यविनं चाल्पतया गृह्यत् प्रत्यक्षमप्रमा स्यादल्पपरिमा-

१ मप्रमीत्यादिति सो० पु० पा० ।

णत्वस्य ज्ञानविशेषणस्यार्थविशेषणत्वाभावादित्यर्थः ।
न च तदप्रमेति वाच्यं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धत्वादित्याह
प्रमेति अप्रमी स्यादप्रमा स्यादिति । एवं प्रकाशमान-
सर्वरूपेण यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमेति लक्षण-
स्यासिद्धिः कस्मिंश्चिदपि ज्ञाने तादृशसादृश्याप्रकाशा-
दित्याह *कचेति* देशश्च कालश्चाऽऽलोकश्च देशकाला-
लोकास्त आदयो ययोर्देशकालयोस्तौ देशकाललोकादी
इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तयोर्व्यक्ती ताभ्यां
सहितं जलादि चेति तथोक्तं तज्ज्ञानस्य *समस्तभावदर्ध-
प्रवृत्तिसामर्थ्यादाहरणं कलभ्यमिति सम्बन्धः । समस्त-
श्चासौ तावानर्थश्चेति तथोक्तस्तद्गोचरा प्रवृत्तिस्तस्यां
सामर्थ्यं तस्योदाहरणमिति । एतदुक्तं भवति उक्तज्ञा-
नस्य समस्तप्रकाशमानरूपेण विशेषणभावादर्थसाद-
ृश्यं किं स्येनावसेय, मुत तद्गोचरप्रवृत्तिजननसमर्थज्ञान-
संवादात्, नायः स्वतः प्रामाण्यानभ्युपगमाव्रजता-
दिज्ञाने प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयस्तस्यापि ज्ञानस्य त-
थाविधसंवादान्तरादेव विषयसादृश्यमवसेयमित्यन-
वस्था स्यादिति । न च प्रवृत्तिजननसमर्थज्ञानस्य
प्रामाण्यानिश्चयेऽपि प्रथमज्ञानप्रामाण्यव्यवहारहेतु-
त्वान्नानवस्थेति वाच्यम् । तथासत्याऽऽद्यज्ञानस्यापि
तथैव स्वविषयव्यवहारहेतुत्वेन प्रवृत्तिजननसाम-
र्थ्यात् ज्ञानानपेक्षत्वप्रसङ्गादिति । यद्वा बाध्यांशा धीः
प्रमा न भवतीति वदता सर्वथैवाबाध्यत्वेन प्रमात्वं
वाच्यं तथोदाहर्तुमशक्यमित्याह *क्वचेति* देशका-

लयोरप्रत्यक्षत्वात् संयोगग्रहणे प्रत्यक्षस्यासामर्थ्य-
मालोकादिव्यक्तिश्च व्यावृत्ता कथ्यते व्यावृत्तिग्राहकं
च न प्रत्यक्षं सम्भवतीत्युक्तं तत परस्मिन् लोके सा-
लोकादि जलं विद्यते इत्यादि ज्ञानस्य समस्ततावत्पर्यं
प्रवृत्तिसामर्थ्यस्योदाहरणं क लभ्यं न कापि देशे
काले वा सम्भावयितुं शक्यमित्यर्थः । यद्वा विद्युत्प्र-
दीपसलिलाद्यवयविनां यद्देशकालसंनिवेशविशिष्टा-
नां प्रथमक्षणे ग्रहणं तद्देशकालसंनिवेशानामर्थविशेष-
णत्वं तद्विषयज्ञानस्य प्रवृत्तिसामर्थ्यादवसेयं तच्च न
सम्भवति कालादेः क्षणिकतया तत्प्रामितेरर्थप्रमाकत्वा-
सम्भवेनार्थविशेषणत्वंस्य दुर्ज्ञानत्वादसम्भवीदं ल-
क्षणमित्यर्थः ।

उदाहृतज्ञानानामप्रमात्वं तदर्थस्यैकदेशाभा-
दित्याशङ्क्याऽऽह

२६९ लोकविरोधप्रदर्शनात् ।

यदि च बाध्यार्थांशे बाधादबाध्येऽप्यंशे तदबाध-
मिथ्यात्वं समर्थयसे तदा यदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थजा-
तीयमबाध्यमपि मिथ्येति मन्यमाने किमुत्तरं ते स्याद-
न्यत्र लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणत्यागात् ।

यदीति अर्थैकदेशस्याल्पपरिमाणत्वादेर्बाधाद-
बाध्यांशेऽपि प्रमात्वं न चेत्तर्हि यद्रूप्यजातीयं बाध्यं
तद्रूप्यजातीयं यत्परमार्थत्वेन संमतं तस्मिन्नपि
ज्ञानं मिथ्येति वदतः किमुत्तरं देयं प्रमादृष्टान्तत्वेन

प्रसिद्धरजतादिज्ञानत्यागादप्यत्र किञ्चिदातुं शक्य-
मित्यर्थः ।

प्रकाशमानकृत्स्नरूपेण केन चिद्रूपेण वा विशेष-
णभावादर्थसादृश्यामिति न विशिष्टः किं नाम ? प्र-
काशमानरूपेण यस्य ज्ञानस्य येनार्थेन विशेषणतया
सादृश्यं सा तत्र प्रमेति, न चातिव्याप्तिः रजतादिज्ञा-
नस्य रजतादिनोक्तसादृश्याभावाद्यं पुनः पुरोवर्ति-
त्वादिना विशेषणतया सादृश्यं तत्र धर्मिणि प्रमा-
त्त्वं स्वीकाराच्चेति शङ्कते ।

२७० विषयविशेषनियमेन प्रमात्त्वलक्षणनिरासः ।

अथोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणतया यद-
र्थसाम्यमनुभवस्य तत्र प्रमात्त्वमिति विषयविशेषनिय-
मेनैव प्रमात्त्वं लक्षणयमित्येतदर्थमत्र यथार्थविशेषणो-
पादानमिति । मैत्रम् । विशेष्यांशे ऽप्यनुभूतिरेवं प्रमा न
स्यादिति । व्यवच्छेदकत्वं विशेषणत्वमभिमतं धर्म्यपि
च स्वसम्बन्धाद्धर्मं विशिनष्टीति नोक्त दोष इत्युक्तमे-
वेति चेन्न । विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । अपि च एवं
तर्हि रजतत्वादिकमपि व्यवच्छिन्नत्वेव शुक्तिकां या रज-
ततया प्रकाशिता शुक्तिव्यक्तिः सेयमात । ननु सा-
क्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्ति-
विशेषणमिति नातिप्रसङ्गः । मैत्रं । तर्हि दीर्घदण्डः पु-
रुष इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो वैलक्षणे विशेष्यस्या-

नुभूयमानेऽनुभूतेर्न प्रमात्वं स्यात् । दीर्घत्वादेर्दण्डादि-
द्वारा विशेषकत्वादिति । ज्ञानरूपद्वारानपेक्षतया विशे-
षणत्वमिष्टमिति चेन्न । साक्षात्कृत इत्याद्यवगमानाम-
प्रमात्वापातात् । तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्व-
मिष्टमिति तु दूरन्तुच्छं रूपादेः समवायेन ज्ञानावि-
शेषकत्वात् । अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमो यच्चज्ज्ञानप्रका-
शितेन रूपेणेति न तु ज्ञानेऽपीति चेन्न । तज्ज्ञानव्य-
क्तेरन्यत्रासम्भवेनासाधारण्यादव्यापकत्वादित्यलम् ।

* अथेति * अव्याप्त्या दूषयति * मैवमिति * रू-
पवान्घट इत्यत्र विशेष्यज्ञानं प्रमा न स्याद्विशेष्यांश-
स्य विषयतया स्वज्ञानविशेषणत्वेऽपि न तद्विषयविशे-
षणत्वं स्वाविशेषणस्वायोगादुपलक्षणमेतद्विशेषणां-
शस्यापि, स्वज्ञानं विशेषणत्वेऽपि तद्विषयविशेषण-
त्वाभावादव्याप्तिस्तज्ज्ञान इति ज्ञानव्यावर्तकत्वे सति
तद्विषयव्यावर्तको योऽर्थस्तज्ज्ञानं तत्र प्रमेति नियमोऽ-
स्ति च विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारिता धर्मिणो-
धर्मं प्रति धर्मस्य च धर्मिणं प्रति विशेषणत्वं घटस्य शौ-
क्ल्यं शुक्लो घट इति दर्शनादतो नोभयत्राप्यव्याप्तिरि-
ति प्रागुक्तं स्मारयति पूर्ववादी * व्यवच्छेदेति * तस्यापि
तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वादित्यत्रोक्तमित्यर्थः । अव्या-
प्त्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति * नेति * रूपवान्घट इत्यत्र य-
द्विशिष्टं प्रतीयते तस्य विशेष्यांशं विशेषणांशं च प्रति न
विशेष्यत्वं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानां विशिष्टतया-

शतः स्ववृत्त्यापाता, ज्ञापि विशिष्टं प्रति विशेषणत्वं स्पं
 प्रति तदयोगात्तेन ज्ञानविशेषणत्वेऽपि तद्विषयविशेषण-
 त्याभावादव्याप्तिर्विशिष्टज्ञान इत्यर्थः । प्रकाशमानरूपेण
 विशेषणतया यदर्थसादृश्यमनुभवस्य तज्ज्ञानं तत्र प्रमे-
 त्यं च लक्षणं यदि तर्हि इदं रजतमिति प्रतीयमानर-
 जतत्वं तत्तादात्म्यं वा शुक्तिकामपि व्यवच्छिन्नस्ये-
 चेति लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । रजतत्वस्यासं-
 सूष्टस्य कथं शुक्तिव्यवच्छेदकत्वमित्याशङ्क्य प्रतीति
 सिद्धं तदित्याह * रजतेति * या पुरा रजततया प्रका-
 शिता सेयं शुक्तिरिति प्रकाशितं रजतत्वं पुरोवर्तिनीं
 शुक्तिं व्यवच्छिन्नतीत्यर्थः । उक्तातिव्याप्तिपरिहारा-
 यामिप्रायविशेषं शङ्कते * नन्विति * प्रकाशमान-
 रूपेणाव्यवधानेन विशेषणभावादर्थसाम्यं विवक्षि-
 तमित्यर्थः । विशिष्टलक्षणं न रजतादिज्ञानेऽस्ति त-
 द्रियस्याव्यवधानेन पुरोवर्तिव्यावर्तकत्वाभावादिति
 विशेषणार्थवत्तामाह * रजतंति * रजतत्वं ज्ञानस्य
 विशेषणीभवच्छुक्तिकां व्यवच्छिन्नसि यद्रजतमिति
 प्रतिभातं सेयमिति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । एक
 इति शङ्कार्थः परस्तु शङ्कासमाप्ता । व्यवधानानिरुक्तेर-
 व्यवधानमपि न निर्वक्तुं शक्यमिति प्रतिपेयति *
 मैवमिति * किं च व्यवधानाभावात्तत्र विवक्षितं, मुत
 ज्ञानव्यवधानाभावो, यथाग्रस्तत्राह * तर्हीति *
 दीर्घदण्डः पुरुषां, रक्तपटो मस्करी, कृष्णाजिनां ब्रह्म-
 चारीत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यः पुरुषादिभ्यो दीर्घदण्डा-
 देर्वलक्षण्यमनुभूयते तत्र च दीर्घत्वादिकं दण्डादीर्घशप-

णिभवनद्वारा पुरुषादिविशेषणं अतश्च व्यवधाना-
नज्ज्ञानं तत्र मस्याव्याप्तिरित्यर्थः । ज्ञानव्यवधानाभावां
विशेषित इति विधीयमाशङ्क्ये ॥ ज्ञानेति ॥ या रजत-
मित्यभात् सेवे गुणितरित्यत्र रजतत्वं ज्ञानस्य विशे-
षणं भूत्वा गुणितविशेषणं भवतीति नातिव्याप्तिः ना-
व्याप्तिर्दीर्घत्वादेर्ज्ञानव्यवधानापेक्षया पुरुषादिव्यापत्त-
कत्वादित्याशयः । अव्याप्यन्तरप्रदर्शनेन दूषयति ॥ ने-
ति ॥ साक्षात्कृतोऽयं कृश इत्यत्र साक्षात्त्वं ज्ञानस्य विशे-
षणं भवदेव तद्द्वाराऽर्थं परोक्षज्ञानविषयाद्विशिनष्टी-
ति कथितलक्षणं प्रमाणेनाभिमतं तद्विषयज्ञाने नास्ती-
त्यव्यापकतत्पर्यर्थः । आविशब्देन परोक्षाकृतः स्मृतं इ-
त्यादयो गृह्यन्ते । यास्मिन् ज्ञाने योऽर्थः प्रकाशते यथा, तेन
रूपेण विशेषणत्वमव्यवधानार्थं न ज्ञानाद्यनन्तरित-
त्वं रजतत्वादः पुनः पुरावर्तिसमवायित्वं प्रतीयते न
च तेन रूपेणार्थविशेषणत्वमतो नोक्तदुष्टिरित्याश-
ङ्काद् ॥ तदिति ॥ दुरन्तुच्छमत्यल्पतरमिति यावत् ।
ज्ञानप्रकाशितप्रकारेण विशेषणत्वं ज्ञानं प्रत्युतोम-
यं प्रति किं वार्थं प्रत्येव, यदि प्रथमदिनीयौ तत्राह-
॥ रूपेति ॥ पदानयमेको घट इत्यत्र रूपादेर्घटसमवायि-
त्वेन रूपेण प्रकाशमानस्य ज्ञानं प्रति समवायसं-
गितया विशेषकत्वं नास्ति घटगुणतयाऽन्यत्राऽसमवा-
यादिति तद्विषयज्ञानेऽव्याप्तिरित्यर्थः । ज्ञाने प्रकाशि-
तरूपेण विशेषणत्वमर्थं प्रत्येव विवक्षितमिति चरम-
कल्पमवलम्ब्यते ॥ अर्थेति ॥ कोऽसौ नियम इत्यत आह
॥ यदिति ॥ तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेण विशेषणत्वमि-

ति यदयमिति यावत् । विशेषणस्वाविशेषाज्ज्ञानं
प्रत्यपि तेनैव रूपेण किं न स्यादत आह *न त्विति*
अन्यथा रूपादिसमवायितया ज्ञानस्य द्रव्यत्वापा-
तान्मैवमिति शङ्कानिवृत्तये तु शब्दः । तच्छब्देन ज्ञा-
नव्यक्तिरुच्यते किं वा ज्ञानमात्रं, आद्ये ऽव्याप्ति-
रिति दूषयति *नेति* तच्छब्दो यदि ज्ञानव्यक्ति-
वचनस्तदा घटज्ञानप्रकाशितरूपेणार्थविशेषणत्वं प-
टज्ञानार्थस्य नास्ति तज्ज्ञानव्यक्तेरन्यत्र पटादावस-
म्भवात्तेन लक्षणस्यासाधारण्याद्व्यावृत्तत्वादव्याप्तिरि-
त्यर्थः । यद्वा ऽसाधारण्यादिति ज्ञानव्यक्तेरन्यत्रासम्भ-
वे हेतुः । यदि ज्ञानमात्रवचनस्तच्छब्दस्तदा ऽतिव्या-
प्तिः रजतत्वस्य ज्ञानप्रकाशितरूपेण श्रुतविशेषण-
त्वादित्युपसंहरति *इत्यलमिति*

१११ सम्यक् परिच्छेद इति लक्षणान्तरमेवास्तु प्रमाया
इत्याशङ्क्य निषेधति ।

२७१ उदयनाचार्यलक्षणखण्डनम् ।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तम् । न खलु सम्य-
क्त्वं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा सम्भवत्युक्तदोषात् ।
सम्यगिति परिच्छेदोऽनुभवः प्रमेत्युक्तेरजतादि-
ज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह *सम्यगिति* तावत्युक्ते
तत्त्वगोचरेच्छादावतिव्याप्तनिवारणायानुभव इति ।
किमिदं सम्यक्त्वं तत्त्वविषयत्वम्, मुत यथार्थत्वं, किं वा
सामस्त्यमिति विकल्प्य प्रथमद्वितीयानुक्तदोषाऽति-
देशेन पराकरोति *न खल्विति* यथार्थस्य भावो या-

धार्म्यं सम्यक्परिच्छेदवचनम् ।

सम्यक्परिच्छेदवचनं साकल्येनार्थविशेषानुभववच-
मिति तृतीयं कल्पमुत्थापयति ।

२७२ तृतीयकल्पोत्थापनम् ।

ननु सामस्त्यं सम्यक्त्वमिष्टं अभिधीयते हि लो-
के न मया सम्यक् दृष्टं सामान्याकारेण तूपलब्धमिति
तदिह समीचोऽर्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्य-
गर्थविषयत्वाद्वा । सम्यक्शब्दः—परिच्छेदसमानाधिकरण
एवायमिति ।

नन्वाति समस्तस्य भावः सामस्त्यं । सम्यक्शब्द-
स्य सामस्त्यार्थत्वं स्वसमयानुसारेणाऽवसितं, सुतः वृ-
द्धव्यवहारानुरोधेन, नाथोऽतिप्रसञ्जकत्वात् । नापि द्वि-
तीयः तथा प्रयोगादर्शनादित्याशङ्काह *अभिधीति*
न मया दृष्टमिति वचनं व्याहृतं वचनव्यस्तेरर्थप्रका-
शकत्वादित्याशङ्काह *सामान्येति* सामान्यतो ज्ञा-
नाद्वाक्प्रवृत्तिः सर्वात्मना ऽदृष्टत्वात्सम्यक् न दृष्टमि-
ति प्रयोग इति यावत् । तुशब्दः शङ्कानिवृत्तिप्रयोजनः ।
सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावर्तको लक्ष्यनिष्ठो धर्मो
लक्षणं सामस्त्यमर्थधर्मः कथं प्रमां लक्षयेदित्याशङ्का-
ह *तदिति* तत्तत्र सम्यक्पदस्य सामस्त्यमर्थ इ-
ति स्थित इति यावत् । इह लक्षणवाक्य इत्यर्थः । स-
मस्तस्यार्थस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेद इति षष्ठीसमा-
सो विवक्षित इति शेषः । सम्यक् चासौ परिच्छेदश्चेति

कर्मधारयो वा तस्य स्वरूपपरतया षष्ठीसमासाद-
भ्यार्हितत्वादिति पक्षान्तरमाह *सम्यगिति* सम्यगर्थ-
विषयत्वात्परिच्छेदस्य सम्यकोपचारः ।

लक्ष्यनिष्ठतयाऽज्ञातस्य च गमकत्वायोगान्मैवमि-
ति प्रतिपेक्षति प्रकारान्तरेणापासितुं विकल्पति ।

२७३ सामस्त्यानिर्वाचनम् ।

मैवम् । सामस्त्यमर्थस्य किं सर्वावयवसहितत्वमर्थ-
वा सर्वधर्मसहितत्वम् । नाद्यः अनवयवपदार्थपरिच्छे-
दस्येव सावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषय-
स्याप्रमात्वापातात् । नापि द्वितीयः असर्ववित्परिच्छि-
न्तीनां सर्वासामप्रमात्वापत्तेः ।

* सामेति * अवयवानामवयविनं प्रत्यान्तर-
त्वात्सर्वावयवसहितत्वमर्थस्य सामस्त्यामिति प्रथम-
कल्पमाशङ्क्य पराचष्टे * नेति * अव्याप्यतिव्याप्ति-
परिहारेण सर्वत्र लक्षणस्य यत्कव्यत्वादिह चाव्या-
पकत्वादिति हेतुमाह *अनवयवेति* पृथिव्यप्तेजोवा-
यवः कार्यरूपाः सावयवास्तदतिरिक्ताः सर्वे निरवयवा-
स्तद्गोचरानुभूतीनामप्रमात्वं स्यात्सर्वावयवसहितप-
रिच्छेदत्वाभावादिति भावः । एवमव्याप्तिमभिधाया-
धुना सावयवपरिच्छेदेऽपि कथिनलक्षणस्यासिद्धिरि-
त्याह * सावयवेति * न हि किञ्चिज्ज्ञानं सर्वात्म-
नाऽर्थग्राहकं बाह्यावयवप्रतिबन्धतया मध्यमावयव-
प्रज्ञायोगादतश्च लक्षणमसम्भवीत्यर्थः । उक्तं हि

“सर्वात्मनाऽर्थो ज्ञानेन केन चिन्न हि गृह्यत” इति । सर्व-
धर्मसहितत्वमर्थस्य सामस्त्यमनवयवानामपि सर्व-
धर्मसम्भवादिति द्वितीयं निषेधति * नापीति *
धर्माणां सधर्मत्वाभावात्सद्गोचरप्रमायामव्याप्तिरि-
त्यर्थः । दूषणान्तरमाह * असर्वेति * घटे यावन्तो
धर्मा रूपरसादयः सन्ति तावतां सर्वेषां ग्राहकमेकं
ज्ञानमस्मदादेर्नास्ति विभिन्नसामग्रीजन्यत्वाददृष्टज-
त्वादीनामयोग्यत्वादेवेत्यर्थः ।

सर्वं वस्तु सामान्यविशेषात्मकं तेन विशेषस-
हितत्वं सम्यक्त्वमर्थस्य तेन सविशेषार्थपरिच्छिन्तिः
प्रमेति लक्षणे नोक्तदोष इति शङ्कते ।

२७४ सम्यक्शब्दस्य सविशेषार्थत्वकशङ्का ।

अथ मन्यसे सम्यक् शब्दः सविशेषार्थः यदपि लोके-
ऽभिधीयते न मया सम्यक् दृष्टं तस्यापि न मया विशे-
षतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्मिपरिच्छिन्तिः प्र-
मेत्युक्तमभवति । विघ्नमादयो हि विशेषमपश्यतो जाय-
न्त इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणमिदं विशेषाणाञ्च सर्वेषां
विशेषान्तरानभ्युपगमेऽपि स्वरूपमेव केषाञ्चिद्विशेष इति ।

अथेति न च सामान्यादेः सामान्याद्यभावात्त-
ज्ज्ञानेऽव्याप्तिः सामान्यशब्देनानुगतसाधारणरूपाभि-
धानादस्ति तत्र प्रमेयत्वादिविशेषस्य च व्यावृत्तमात्र-

रूपत्वादिति द्रष्टव्यं । सम्यक्शब्दस्य सामस्यार्थे लो-
कावगतसङ्गतिकस्य कथं सविशेषवचनत्वमित्यत आह
* यदिति * न मया सम्यक् दृष्टमिति यदभिधीयते
लोकेनेति एकेतिशब्दाऽन्वाहारेण ग्रन्थयोजना । स-
म्यक्शब्दः सामस्यार्थे च साधारण इति यथारुचि स
पूर्ववादिना लोकप्रयोगः प्रमाणीक्रियत इति न ग्र-
न्थकारस्य शब्दार्थपरिज्ञातता शङ्कनीया । एवं सम्य-
क्शब्दस्य सविशेषार्थत्वं प्रसाध्य सम्यक्परिच्छेदः
प्रमेति लक्षणवाक्यस्य विवक्षितमर्थं कथति * तस्मा-
दिति * सम्यक्शब्दः सविशेषवचन इति यस्मात्त-
स्मादित्यर्थः । इदं रजतमित्यादिज्ञानानामपि सविशे-
षज्ञानत्वमिदमिति साधारणाकारस्य, रजतमिति वि-
शेषाकारस्य च भासनादतो ऽतिव्याप्तिरित्याशङ्काह
* विभ्रमेति * शुक्तित्वादिविशेषाग्रहस्येदमिति सा-
धारणाग्रहस्य च विभ्रमादिं प्रति हेतुत्वमन्वयव्य-
तिरेकावसितं तत्तुल्यं विशेषार्थत्वं तेषामित्यर्थः । सं-
शयादिसङ्ग्रहार्थमादिपदं । तद्व्यावृत्तिफलतया विशेषणं
साधिवत्याह * इतीति * यद्वा परिच्छित्तिः प्रमेत्युक्त एव
लक्षणं सिद्धेदतो व्यावर्त्याभावात्सम्यगिति विशेष-
णं व्यर्थं यथाहुः प्रमाणमनुभूतिरित्याशङ्काह * वि-
भ्रमेति * सविशेषार्थपरिच्छित्तिरिति लक्षणस्यातिव्या-
प्त्यभावे ऽप्यव्याप्तिर्विशेषाणां निर्विशेषतया तद्वि-
षयज्ञानानां सविशेषार्थपरिच्छित्तिच्चाभावादित्यत
आह * विशेषेति * यद्वा विशेषाः सविशेषा निर्वि-
शेषा वा, चरमे तदज्ञानेऽव्याप्तिः । आत्रे यैर्विशेषैः स-

विशेषता तेषामपि सविशेषत्वे ऽनवस्था, क्वचित् वि-
शेषविभ्रामे तत्रैवाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * विशेषेति *
सर्वेषामिति विशेषणात्केऽपि विशेषाः सविशेषा, ना-
प्यनवस्था केषां चिदन्त्यविशेषाणां निर्विशेषत्वात् ।
नाप्यव्याप्तिः तत्स्वरूपस्य विशेषशब्दार्थतया तत्स्व-
रूपविशेषज्ञानानां सविशेषज्ञानत्वादित्यर्थः ।

निर्विकल्पकज्ञानस्याप्रमात्वापातान्मैवमिति प-
रिरिति ।

२७५ निर्विकल्पकज्ञानेऽस्यासिद्धयनम् ।

नैतद्युक्तं विशेषपदेन विशेषमात्राभिधाने रजतत्वा-
दिना विशेषेण सहैव शुक्तिव्यक्त्यादभ्रमेणावगाहनात्
तस्यापि प्रमात्रं स्यात् । प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणाञ्च
विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात् सामान्यतश्चातिप्र-
सङ्गात् उभयथाप्यसङ्गततापत्तः । विशेषस्य च भवतु
स्वरूपमेव विशेषस्तथाऽप्यभेदादेव विशेषसहितत्वं
नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात् ।

* नैति * विशेषशब्देन तत्र सत्त्वासत्त्वोदासीनं विशेषमा-
त्रमुच्यते, किं वा तत्र सधित्वविकल्प्याऽऽद्यमीतव्याप्त्या
दूषयति * विशेषेति * तत्र सन्निति विकल्पस्योपरिष्ठा-
दापो भाष्यते । किं च विशेषशब्देन प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकारः
कथ्यते किं सिद्धविशेषत्वाक्रान्तस्वरूपतामिति प्रथमक-
ल्पमेव विधा विकल्प्याशं दूषयति * तामिति * प्रत्यर्थं व्या-
वृत्ताकारस्य विशेषत्वं घटगतविशेषस्य च विवाक्षितत्वं त-

विशिष्टं विषयत्वं षटादिप्रतीतेर्नेति लक्षणमव्यापकमित्यर्थः । विशेषत्वाक्रान्तस्वरूपमात्रं विशेषपदार्थ इति द्वितीयो ऽस्तु निरवयत्वादित्यत आह *सामान्येति* प्रत्यर्थं व्यावृत्तत्वादिविशेषमुपेक्ष्य विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिविशेषेण सहैव शुक्त्यादेर्भानाद्रजतादिज्ञाने ऽतिप्रसक्तिरित्यर्थः । कतरः पक्षो ऽत्रोपादेय इति चेन्नैकतरो ऽपीत्याह *उभयेति* लक्षणस्य हेतुविशेषस्य पक्षद्वयेऽपि क्रमेण भागासिद्धिविरुद्धत्वाभ्यामपक्षधर्मत्वापत्तेरित्यर्थः । यद्यन्त्यविशेषाणां स्वरूपमेव विशेष इति विशेषान्तराभावेऽपि न तज्ज्ञानस्याप्रमात्वापात इति तत्राह *विशेषेति* विशेषस्वरूपं विशेष इति वचनं पुनरुक्तमिति दोषसमुच्चयार्थश्च । विशेषस्य स्वरूपस्य चाभेदाद्विशेषसाहितज्ञानत्वं विशेषस्य नास्ति साहित्यस्य भेदगर्भत्वादित्यव्याप्तिरित्यर्थः विशेषपरिच्छिन्तिः प्रमेति च न शङ्कनीयं विशिष्टधर्मिज्ञानस्याप्रमात्वापातादित्यर्थोऽपि ।

विशेषशब्देन प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकारो विशेषत्वाक्रान्तस्वरूपमात्रं वा नोच्यते किं तु यदज्ञानात् भ्रमसंशयजन्म यज्ज्ञानाच्च तदुपशमस्ते विशेषाभिलष्या इति मतान्तरमुत्थापयति ।

२७६ मतान्तराव्यापनम् ।

यत्तु कश्चिदत्रोचत् विशेषशब्देन तेऽभिधीयन्ते यददर्शनं भ्रमसंशयावकाशो यददर्शने च बाधव्यवस्था तदनम्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात् भवितव्यञ्च

तेनान्यथा व्याघातादिति ।

यन्विति येषां शुक्तिस्त्वक्क्रकोटरत्वादीनामज्ञाने सति रजतमित्यादिभ्रमस्य, स्थाणुर्वा पुमान्वेत्यादिसंशयस्या, चक्राणां-जन्मेति यावत् येषां पुनर्ज्ञाने भ्रमस्य बाधः संशयव्यवस्थैकतरनिश्चयो भवति स्थाणुरेवेति त इत्यर्थः । ग्रहणस्मरणाद्यविवेकव्यतिरेकेण भ्रमसंशयो न स्तः कुतस्तरामुक्तरूपविशेषा इत्यत आह *तदिति* भ्रमादिर्नाचरोऽतत्त्वं, तदितरस्तत्त्वमिति स्थिति संघ न स्यादविवेकस्याभावस्यासाधारणकारणत्वायोगाद्भ्रमाभ्युपगम इति यावत् । यद्वा तथामूनविशेषाभ्युपगमे किं प्रमाणमित्यत आह *तदिति* प्रमाविषयत्वाप्रमाविषयत्वपारेष तत्त्वात् त्वपदार्थत्वादुक्तविशेषानभ्युपगमे तद्व्यवस्था न सिध्यदित्यर्थः । अथवा भ्रमबाधो न स्तः कुतस्तद्व्यवस्थापकतया विशेषसिद्धिरित्यत आह *तदिति* बाध्यमतत्त्वं तत्त्वमबाध्यमिति विभागो न सिध्येत् भ्रमबाधानभ्युपगम इत्यर्थः । मामूदयं विभाग इत्यत आह *भवितव्यमिति* तत्त्वात्तत्त्वविभागोऽस्तीति मदीयज्ञानस्य तत्त्वविषयत्वे विभागसिद्धिरतत्त्वविषयत्वे मदीयज्ञानविषयोऽनत्त्वविभागो नास्तीति तावकीनज्ञानविषयस्तत्त्वमिति तत्त्वमिदिरित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुक्त्वा दृढीकुरुते *अन्यथेति* तत्त्वान्त्वविभागमभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः ज्ञानं सर्वं तत्त्वमेव, किमतत्त्वमिति, किं वा किंचित्तत्त्वं किं चिदतत्त्वमिति, आद्ये परपक्षानुवादेन तत्त्वण्डनासिद्धिर्द्वितीये त्वद्वचनस्या-

तत्त्वविषयतयाऽनवधेयवचनत्वप्रसङ्गः, तृतीये तत्त्वात-
त्वाविभागमभ्युपगम्य स नास्तीति वचनं माता मे
वन्ध्येति बहिरुद्धमित्यर्थः ।

अनिर्वचनीयतैव सर्वानुपपत्तिद्याणवारणाय व-
ज्रवारवाणायमाना विजयते इत्यादिना व्याघातस्य
पुरस्तान्निरस्तत्वान्मैवमिति परिहरति ।

२७७ मतान्तरखण्डनम् ।

तदयुक्तम् । न तावदेवम्विधो विशेषोऽभिधातुं शक्यो
येदवगमस्य न भ्रमत्वादिसम्भवः स्वप्नदृशः सर्वविशे-
षोपलम्भात् । नच व्याघातदण्डभयमात्रादसावुपपा-
दयितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्यइति युक्तम् । तदुपदर्शना-
शक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदन्यो निर्वक्तुम-
शक्योऽस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते ? न हि परिदृ-
श्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्न
वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपत्त्यारू-
ढतया येयमप्रतीयमानकल्पना ततो वरमनुपलभ्यमान-
स्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा । बहुशश्च व्याघा-
तोद्भावनविभीषिकामुन्मूलयिष्यामः ।

तदिति एवंविधो विशेषः प्रतीयमानत्वादभ्यु-
पगम्यते, किं वाऽनभ्युपगमे व्याघातात्, नाव इत्याह
नेति अभिधातुमशक्यः कुतः प्रमातुमिति शेषः । स्व-
प्नदृशायां शुक्तित्वादिविशेषदर्शने ऽपि भ्रमदर्शनादि-

ति हेतुमाह * स्वप्नेति * विशेषानभ्युपगमे प्रागुक्तव्या-
घातादसावभ्युपगम्य इति द्वितीयं कल्पमाशङ्का नि-
षेधति * न चेति * यद्यनभिस्तर्थाधूमः स्यादित्यादिव्या-
घातदण्डभयादग्निमत्वाद्यभ्युपगम्यतेऽतोऽयुक्तं कुत
इत्यत आह * तदिति * तस्य विशेषस्य दर्शयितु-
मशक्यत्वेनेति यावत् । उक्तन्यायेन तद्विशेषस्य नि-
र्वक्तुमशक्यत्वादयमसाधिति निर्वक्तुमशक्योऽपि
कश्चिदस्तीति सामान्याकारेण व्याघातपरिहारं परिक-
ल्प्य व्याघाताभाय एव किंनावसीयत इत्यर्थः । एवका-
रावयोगान्ययोगव्यवच्छेदप्रयोजनौ । विशेषस्योपदर्श-
यितुमशक्यत्वमसिद्धं यन्न स्वप्नेऽनुभूयते ज्ञातत्वाज्ञात-
त्वाभ्यां भ्रमबाधप्रयोजकः स विशेष इति तन्निरुक्तेरि-
त्यत आह * न हीति * असौ विशेषः परिदृश्यमानप-
दार्थमध्यवर्ती, किं सिद्धाद्यः, चरमे ब्रह्मैव तदाद्ये कदा
चिदनुभूयते न वा, न चेत्तुरगश्रृङ्गसमः अनुभवाभा-
वात् भ्रमाद्यपनोदाप्रयोजकता च । न च प्रथमस्तथाऽनु-
पलम्भादिति भावः । नन्वस्त्यसौ विशेषः यदर्शना-
ज्जाग्रत्प्रत्ययस्तस्याऽज्ञापमानतया स्वप्नभ्रमप्रयोजक-
त्वादिति । नैतत् । यावन्तः पदार्था जाग्रति प्रतीयन्ते ता-
वतां स्वप्नेऽप्यनुभूयमानत्वादिति । किं च नदीतीरे फ-
लानि सन्तीत्याप्तवाक्यसदृशानाप्तवाक्याभासे वि-
शिष्टोर्थः प्रतीयतेऽतो वाक्यजनितभ्रमे सर्वो विशेषः
प्रतिपत्तुं शक्य इत्यर्थः । अप्रतीयमानव्याघातपरिहारः
कल्प्यते चेत्तथाभूतो विशेषः किं न कल्प्यत इत्यत
आह * प्रतीति * प्रतीयमानविशेषाणां कल्पना

प्रतिपत्त्याऽऽरूढत्वेन ततो वरं व्याघातपरिहारस्य कल्प-
नेति सम्यग्धः । एतदुक्तं भवति कल्प्यमाना विशे-
षा अनुपलभ्यमाना अपि युद्ध्यारूढतयैव कल्पनी-
या अन्यथा तदनुपलब्धाभावाद्भ्रान्त्यादिबाधानुपपत्ते-
रतश्चानुपलभ्यमाना युद्ध्यारूढतया कल्प्यन्त इति व्या-
घातः । नचैवं व्याघातपरिहारकल्पने कश्चिदोष इति,
अस्य परिहारस्य सत्त्वे द्वैतापत्तिरसत्त्वे व्याघातनि-
ष्प्रत्यूहतेत्यत आह * भद्रेति * भद्रा विचारमन्तरेण
रमणीयेति । व्याघातमभ्युपगम्यैतद्वोचाम न चासौ,
तुरीयपरिच्छेदे पराकरिष्यमाणत्वादित्याह * वव्हिति *

विशेषपदेन सत्त्वासत्त्वोदासीनं विशेषमात्रमु-
च्यते किं स्वित्तत्र सन्निति विकल्प्य प्रथमकल्पो निरा-
कारि, सम्प्रति द्वितीयकल्पमुत्थापयति ।

२७८ सान्विशेषः कथ्यते विशेषपदेनेति शङ्का ।

ननु न ब्रूमो विशेषेण सहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भ
इति, किन्नाम ? विशेषेण सहितस्य पदार्थस्योपलम्भस्तथा
च न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोऽस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽपि
तत्प्रसङ्ग इति ।

* नन्विति * विशेषेण सहोपलम्भो विशेषस-
हितोपलम्भ इति न ब्रूमः इतीति शब्दोऽध्याहार्यः ।
कस्तर्ह्यसाविति चेद्वस्तुतो विशेषसहितस्योपलम्भः
स इत्याह * किमिति * शुक्तेरपि शुक्तित्वविशेषव-
त्या रजतमित्युपलम्भात् । तर्हि प्रमालक्षणमतिव्याप-

कमित्यत आह * तथाचेति * प्रतीयमानविशेषेण सहितत्वं विवक्षितं न च तद्रजनत्वं तत्रास्तीत्यर्थः । एवं चातिव्याप्त्यादेरभावाच्चिरवद्यं लक्ष्णमित्याह * तदिति *

प्रथमकल्पनिराकरणेन द्वितीयोऽपि निरस्त इत्याह ।

२७९ शङ्कापरिहारः ।

मैत्रम् । उक्तदोषेणैव निरस्तत्वात् । यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरावर्तित्वादेः सत्त्वान्न प्रसङ्गनिवारणम् । विशेषेण तदभिधाने त्वननुगम इति ।

* मैवमिति * किमन्यदीयो दोषोऽन्यवानुपप्लेदित्यत आह * यदीति * विशेषपदेन विशेषत्वाकान्तं स्वरूपमात्रमभिधाय तत्सहितोपलम्भोऽभिधीयते किंवा विशेषव्यक्तिमभिधायेति विकल्प्याद्यमपवदति * यदीति * पुरोवर्तित्वसत्त्वादितत्रत्यविशेषसहितस्य शुक्तिशकलस्य रजतात्मनाऽवभासान्न तत्रातिव्याप्तिः परिहर्तुं शक्येत्यर्थः । विशेषपदेन विशेषव्यक्त्यभिधानमिति द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति * विशेषेणेति *

तत्त्वात्स्वविभागानुपपत्त्या बाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इत्याशङ्क्य निर्वचनानर्हताया निरस्तः सम्प्रति पूर्वपक्षबीजमुद्धाटयितुं निरस्तमप्यनुभाषते ।

२८० पूर्वोक्तार्थस्यैव कथनेन परिहारः ।

बाधाबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेष इति पक्षं यस्तु

जडतरो न जहाति स आत्मानाप्तवाक्याभ्यां नदीतीरे
पञ्च फलानि सन्तीत्येवं रूपाभ्यां प्रतिपाद्यमानेऽर्थे स्थि-
तं किं विशेषमेकत्र पश्यासे यमथरत्र न पश्यसीति पृ-
ष्ट्वा प्रतिबोधनीयः । तथाप्यनुपजातप्रबोधस्तु जडतमः
कश्चिद्यदि स्यात् त एवं प्रबोध्यः । ये तं विशेषान्तरप्र-
वाहस्वीकारेऽनन्तविशेषापत्तिभयात् त्वया स्वत एव वि-
शेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं तावत् परस्परव्या-
वृत्तमतोऽनुगतैकरूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति । बाध-
व्यवस्थाहेतुत्वादेवानुगतिरिति चेन्न । काचित्कबाधव्य-
वस्थाहेतोर्भ्रमेऽपि प्रकाशात् । तत्र तस्येति चेन्न । व्यावृ-
त्तेः । बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमात्वेन तदर्थानुगमात्
प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति ।

* बाधेति * यद्दुःशश्चेत्येतदनन्तरं यद्यप्ययं ग्र-
न्थो युक्तस्तथाऽपि लेखकदोषादत्र पतित इति द्रष्टव्य-
म् । एकरूपगोचरज्ञानयोरेकतरस्य प्रमारूपतया तत्त्व-
गोचरत्वमपरस्याऽप्रमारूपतयाऽतत्त्वगोचरत्वमिति वि-
भागदर्शनान्न विशेषभावाभावनिबन्धनस्तत्त्वातत्त्ववि-
भाग इति दूषयति * स इति * सरित्परिसरे फलानि
सन्तीत्याप्तवाक्यप्रतिपत्तेऽर्थे को विशेषो लक्ष्यते यो
ऽनाप्तवाक्यप्रतिपन्नैवंरूपे नेति वक्तव्यं, न चासौ क-
श्चिदस्तीत्याभिधाय विशेषदर्शनादर्शनाभ्यां न भ्रम-
बाधाविति बोध्यत इत्यर्थः । प्रमाणमूलरचितवाक्यज-

न्यजानविषयत्वमाप्तवाक्यार्थे विशेषो नेतरस्मिन्नित्य-
 स्ति विशेष इत्याशङ्क्याह * तथेति * अनुभवविरोधस्तो-
 रर्थः । जडतमत्वमत्यागहेतुः । अपिरुचिद्योतनार्थः ।
 जडतमत्वं नासौ नोपेक्ष्यः प्रकारान्तरेणापि बोधनीय-
 एवेत्याह * स इति * विशेषसहितोपलम्भः प्रमेति
 वदन् प्रष्टव्यः किं ते विशेषा अपि सविशेषा, उत
 निर्विशेषाः केचिदन्त्या इति, प्रथमे व्यक्ता ऽन-
 वस्थेति बहिरेव दूषयित्वा द्वितीयमनुभाषते * य-
 इति * अस्मिन्प्रक्षे लक्षणाव्याप्तिरिति दर्शयितुं तेषां
 स्वरूपं नानुगतं मन्तव्यमैक्यापत्तेरतः परस्परतो व्या-
 वृत्तमित्याह * तेषामिति * तावच्छब्दो निश्चयार्थः ।
 फलितं दर्शयति * अत इति * विशेषेष्वनुगतध-
 र्माभावोऽसिद्धो बाधव्यवस्थाहेतुत्वस्यैव तत्रानुग-
 तत्वादिति शङ्कते * बाधेति * सार्वत्रिकबाधव्यव-
 स्थाहेतुत्वं विशेषत्वमुत काचित्कबाधव्यवस्थाहेतुत्व-
 माहोस्विद्यत्र यो बाधस्तत्र विषये तस्य बाधस्य व्य-
 वस्थाहेतुत्वमिति, विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति *
 सार्वत्रिकबाधव्यवस्थाहेतुत्वं विशेषः कश्चिदपि न
 प्रकाशत इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति * काचित्केति *
 चरमरूपमाशङ्कते * तत्रेति * तर्हि विशेषस्य प-
 रस्परव्यावृत्तेरनुगतं लक्षणं न सिद्धोदिति परिहरति
 * नेति * बाधस्वरूपमभ्युपगम्य तद्व्यवस्थाहेतुत्वं विशेष-
 त्वं नानुगतमस्तीत्युक्तम् । इदानीं बाध एव निरूपण-
 समर्थिमधिरोढुं नार्हतीत्याह * बाधेति * बाधस्या-
 ननुगमेन च तद्व्यवस्थाहेतुत्वाऽननुगतिरिति शेषः । त-

च्छन्देन भ्रान्तिः परामृश्यते । तद्विपरीतार्थप्रमासम्ब-
न्धेन कथमननुगमो बाधस्येत्यत आह *तदिति* तच्छ-
न्देन रजतभ्रमपरामर्शे सर्पभ्रमबाधो न स्यादिति
बाधस्याननुगमेन तद्व्यवस्थाहेतुविशेषस्याननुगमात्त-
त्साहितोपलम्भप्रमालक्षणस्याव्यापकता । न च तत्प्र-
मनुगतमस्ति स्ववृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेरित्यर्थः । प्र-
मासिद्धौ तद्विपरीतार्थप्रमालक्षणबाधसिद्धिस्तत्सि-
द्धौ च तद्व्यवस्थाहेतुविशेषसाहितोपलम्भप्रमासिद्धि-
रितीतरेतराश्रयादासिद्धिलक्षणस्येत्याह * प्रमेति* ।
सम्यक्कमबाधिताध्यवसायित्वं ज्ञेयसादृश्यं वा
ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह ।

२८१ शङ्कान्तरनिराकरणम् ।

शङ्कान्तराणि चात्रातः पराणि याथार्थ्यविशेषबदूष-
णदृष्टिनान्येवोपनिपतन्तीति द्विरभिधानभयान्नोक्तानि ।

* शङ्केति * चशब्दादबाधितत्वादित्खण्डनानि
षक्ष्यमाणानि गृह्यन्ते । शङ्कान्तरं याथार्थ्यविशेषमा-
श्रितं पौनरुक्त्यभयान्नोक्तमित्यर्थः ।

सविशेषार्थानुभूतिः प्रमेति लक्षणस्य विशेषा-
ननुगमेनाव्याप्तिरुक्ता साम्प्रतमतिव्याप्तिमाह ।

१८२ सविशेषार्थानुभव इति लक्षणेऽतिव्याप्त्युद्भावनाम् ।

किञ्च तर्कज्ञानमाहार्यौ च संशयविपर्ययौ परिहृ-
श्यमान एव विशेषे भवन्ति तैरनिप्रमङ्गः स्यात् । नचा-

होय्यौ तौ नाम्युपगन्तव्याविति युक्तम् । विप्रलम्भकस्य
 बोक्तेप्रयोगमूलतयाऽऽहार्यभ्रमस्य ज्ञाततत्त्वस्य च गु-
 रोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्तयतश्चाहार्यसंशयानां
 भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात् ।

* किं चेति * व्याप्तिपक्षधर्मस्वप्रामितिबलाद-
 ग्निमान्पर्वत इति विशेषाद्यगमेऽपि यद्यग्निमान्
 ह्येतत्किं निष्कारणको घुसः प्रत्यज्यतामो ग्निमानेवा-
 यमिति तर्कज्ञानं विशेषोपलम्भे सत्येव जायमानं
 सविशेषार्थानुभूतिर्भवति न च तत्प्रमेनि, तत्र
 लक्षणातिव्याप्तिस्तथा रजतादिभ्रमस्य समानधर्मा-
 दिजनितसंशयस्य च विशेषाग्रहणजन्यत्वेऽप्यौत्प्रेक्षि-
 कसंशय औत्प्रेक्षिरूपविपर्ययश्च विशेषदर्शने सत्येव
 जायत इति ताभ्यां चातिव्याप्तिरित्यर्थः । आहार्यसं-
 शयविपर्ययादेव न स्तः 'कुतस्ताभ्यामतिव्याप्तिरित्यत
 आह * न चेति * कुते इत्यत आह * विप्रलम्भकेति *
 नदीतीरे फलासम्बन्धे दृश्यमाने एव नद्यास्तीरे फला-
 नि सन्तीति विप्रलम्भरूपाक्यप्रयोगमूलतयाऽऽहार्य-
 भ्रमभ्यानुमतत्वादप्यथा प्रामाण्यप्रसङ्गा "द्विसृष्ट्य प-
 क्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय" इति न्यायेन वि-
 दिततत्त्वस्य गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं शब्दो नित्यः, अ-
 नित्यो वन्त्याहार्यसंशयस्य तथाविधपूर्वपक्षभ्रमस्य
 विचारं प्रवर्तयत दृष्टत्वात्तत्त्वज्ञानविरोधाद्विशेषाज्ञा-
 नमूलसंशयविपर्ययासम्भवादप्यथा निर्णयफलशास्त्रा-
 नारम्भप्रसङ्गादिति भावः ।

सम्पक्क परिच्छेद इत्युदयनोदीरितलक्षणे सम्प्र-
गविशेषणं निरास्थदिदानीं परिच्छेदविशेषणमति-
देशेन निरस्यति ।

२८३ पूर्वोक्तदोषोपसंहारः ।

परिच्छेदशब्दश्चनुभूतिपर्यायोऽनुभूतिदूषणं ना-
तिक्रामतीत्यलम् ।

* परिच्छेदेति *

भाट्टदेशीयाभिमतप्रमालक्षणमुद्गाढ्य भङ्गं भणति ।

२८४ भाट्टदेशीयलक्षणखण्डनम् ।

नाप्यव्यभिचार्यनुभवः प्रमेति युक्तम् । अव्यभिचा-
रिपदस्य यदि तत्त्वविषयाद्यर्थत्वं तदा दूषणान्युक्ता-
न्येवानुवर्तन्ते ।

* नापीति * ज्ञानं प्रमेत्युक्ते स्मृतावतिव्याप्तिस्त्वं-
दर्थमनुभवग्रहणम् । प्रमादिव्यावृत्त्यर्थमव्यभिचारीति ।
तत्त्वगोचरेच्छादिव्यावृत्त्यर्थमनुभवग्रहणम् । किमिद-
मव्यभिचारित्वं तत्त्वविषयत्वं, याथार्थ्यं चोक्तं तस्य-
त्क, माहोस्विदर्थाविनाभूतत्वमिति विकल्प्य प्रथम-
कल्पत्रयं प्रागुदीरितव्याथानलविप्लुष्टतया नोजी-
वितुमलमित्याह * अव्यचारीति *

! अव्यभिचारित्वमनुभवस्यार्थाविनाभूतत्वमिति
चतुर्थमुत्थापयति ।

२८५ चतुर्थविकल्पे विकल्पोपन्यासः ।

अथैवमुच्यते अव्यभिचारित्वमर्थविनाभूतत्वं, तदा

प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः किं यदैवार्थं स्तदैव ज्ञानम्? उत यत्तार्थं स्तत्तैव देशे ज्ञानम्? अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रमितिरीति? ।

* अथेति * दूषणाविभागप्रज्ञप्तये विकल्पयति
 * तदेति * अस्याविनाभावपदस्य कोऽर्थ इत्यर्थः । स-
 मुद्रवृद्धिचन्द्रोदयवदेककालनियमोऽविनाभाव इत्येकं
 शृङ्गमाह * किमिति * धूमाग्न्योरिवैकदेशसम्बन्धोऽ-
 विनाभाव इत्यपरं शृङ्गमाह * उतेति * शिशपा-
 न्यस्य वृक्षत्वाव्यभिचारिणस्तत्तादात्म्यं द्रष्टव्यमित्य-
 वष्टम्भेन कल्पान्तरमाह * अथेति *

तत्राऽऽद्यमपवदति ।

२८६ भाषाविकल्पनिरास ।

नाद्यः अतीतानागतानुमित्याद्यव्यापनात् । न द्विती-
 यः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात् । ज्ञानसमान-
 देशमर्थमन्यतारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि
 तृतीयः ज्ञानार्थभेदेवादे सर्वाकारेण तत्तास्यानुपपत्तेः ।
 अर्भेदेवादे तु भ्रमस्याऽपि तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन वि-
 शेषणत्रयधर्मापातात् । तैस्तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य त्रिवि-
 तत्वं यथार्थताप्रस्तावोक्तान्येव दूषणान्यावर्चन्त इति ।

* नेति * कुत इत्यत आह * अतीतेति * वि-
 शिष्टनदीपूरणलिङ्गेनाभूदृष्टिरित्यनुमीयते भेदोदय-
 दर्शनाद्भविष्यति दृष्टिरिति । न चानुमानकाले सोऽर्थो

स्तीति तत्राऽव्याप्तिरित्यर्थः । आदिपदेन कालान्तरभा-
विनियोगादिवोधकागमाद्युपादीयते । एकदेशसम्यन्धो
ज्ञानज्ञेययोरविनाभाव इति द्वितीयोऽपि न ह्यह इत्याह
नचेति घटादिप्रमितीनामनेवरूपतया लक्षणस्याव्या-
पकत्वादित्याह *ज्ञानेति* ज्ञानेन सह विभिन्नदेशा ये
घटाद्यर्थास्तज्ज्ञानानां प्रमात्वं न स्यात् तज्ज्ञानस्या-
त्मैकगुणस्य तन्निष्ठत्वाद्घटादीनां घटाद्यधिकरण-
त्वादिति भावः । आत्मसमवेता ये सुखादयस्तज्ज्ञा-
नानामप्यात्मसमवेततया समानदेशत्वात्प्रमात्वं स-
म्भवतीत्यत उक्तं *ज्ञानासमानदेशेति* अर्थेन सहैक-
देशनिष्ठोऽनुभवः प्रमेति लक्षणस्याव्याप्तिमभिधाये-
दानीमतिव्याप्तिं दर्शयति *ज्ञानेति* *ज्ञानेन सह
समान एको देशो यस्यार्थस्य स तथोक्तः । आत्मत्वा-
दिधर्मस्यान्यध्रारोपज्ञानानामारोप्यमाणधर्मस्य चा-
त्मदेशत्वेन देशाव्यभिचारादेहादावात्मत्वादिभ्रमे-
ऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । यादृगर्थस्तादृगाकारज्ञानं प्रमेति
परिशिष्टपक्षं प्रतिषेधति *नापीति* ज्ञानज्ञेययोः
सर्वात्मना सादृश्यं विवक्षित, मुत येन केन चिद्रूपेण,
किं सिद्धर्थविशेषणीभूतरूपेण ज्ञानस्यापि विशेष-
णतया सादृश्यं विवक्षित, मिति त्रिधा विकल्प्य प्र-
थमकल्पेऽपि तयोर्भेद उताभेद इति विकल्प्याऽऽद्यम-
पवदति *ज्ञानेति* घटत्वज्ञानत्वद्रव्यत्वगुणत्वादि-
महद्वैलक्षण्यात् सर्वसाम्यमित्यर्थः । ज्ञानज्ञेययोरभेदे
सर्वसाम्योपपत्तिरिति प्रथमविकल्पस्य द्वितीयं कल्प-
माशङ्क्याह *अभेदेति* यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्वहिर्व-

दवभासत इति रजतादिज्ञानात्तामप्यर्थभिदेन सर्व-
 सामान्यस्याभ्युपगन्तव्यतया कथितलक्षणं तत्राग-
 तमिति यथार्थेति विशेषणमसमर्थमित्यर्थः । प्रकाशमा-
 नरूपैर्विशेषणतया र्थसाम्यमनुभवस्येति तृतीयक-
 ल्पमाशङ्क्य पराकरोति * तैस्तैरिति * प्रकाशमान-
 तया प्रसिद्धैरिति यावत् । विशेषमात्राभिधाने ब्र-
 मादावतिव्याप्तिर्विशेषव्यक्त्यभिधानेऽननुगम इत्यादि
 योर्थाध्यखण्डनानि प्रसज्यन्त इत्यर्थः । अकारात्
 द्वितीयं कल्पं येन केन चित्सत्त्वप्रमेयत्वादिना सा-
 म्यादतिव्याप्तिर्ब्रमादाविति निरास्थत् ।

बौद्धानां प्रमालक्षणमुपस्थापयति ।

२८७ बौद्धलक्षणखण्डनम् ॥

अविसम्बाद्यनुभवः प्रमेत्यपि न युक्तम् । अविसंवादि-
 त्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं वा ? ज्ञानान्त-
 रेण विपरीततया प्रतीयमानार्थत्वं वा ? अप्रतीयमान
 व्याप्यविषयत्वं वा ? अन्यदेव वा किञ्चित् ? ।

* अवीति * विसम्बादराहित्यमविसम्बादि-
 त्वमिति यावत् । पदकृत्यं तु पूर्ववदिति । अभावेऽ
 पोद्यमाने हि भाव एवावशिष्यत इति विसम्बादरा-
 हित्यं ज्ञानान्तरसंवाद इति कल्पमाह * अवीति * वि-
 सवादोऽयाधस्त्वन्नित्वं ज्ञानान्तरेणान्यथाचोद्यमानार्थत्व-

१ यापात्म्येति पु० पा० ॥

मिति कल्पान्तरमाह । ज्ञानेति । विपरीततया पूर्वप्र-
काशितरूपाद्रूपान्तरेणाप्रकाशमानत्वमिति यावत् ।
नांतरीयकार्यदर्शनं अन्यज्ञानस्य संवाद इति केषां
चिन्मतमनुरुध्य प्रकारान्तरेण विकल्पयति * प्रतीति *
प्रतीयमानो व्याप्यो यस्य व्यापकस्य तद्विषयत्वमित्य-
र्थः । यद्वा प्रतीयमानश्चासौ व्याप्यश्च तद्विषयत्वमि-
ति । अर्थाक्रियारूपावस्तुविषयत्वमविसंधादित्वमिति
पक्षान्तरमाह * अन्यदिति *

२८८ प्रथमकल्पेऽतिव्याप्तिः ।

।

तत्र प्रथमकल्प मतिव्याप्त्या दूषयति ।

न प्रथमः धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात् । नच
प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यम् । प्रमाया एव
लक्ष्यमाणत्वात् ।

* नेति * ज्ञानमात्रेण तथोल्लिख्यमानविषयत्वमवि-
संधादित्वमुत प्रमयेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * धा-
रेति * मनुष्योऽहमिति देहात्मभ्रमस्य सततमुत्पद्यमा-
नतया कथितलक्षणमस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । प्र-
माभूतज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्व विवक्षित-
मिति द्वितीयमाशङ्क्याह * न चेति * प्रमासिद्धौ तया
तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वविशेषणसिद्ध्या विशिष्टलक्षण-
सिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रमासिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः ।

ज्ञानान्तरेण विपरीततया ऽप्रतीयमानत्वमवि-
संधादित्वमिति द्वितीय निषेधति ।

२८९ द्वितीयविकल्पनिरासः । २९० ॥ ३१ ॥

नापि द्वितीयः अजातबाधभ्रमव्यापनात् स्वस्थदशो-
त्पन्नस्य शकृशङ्खज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्नतत्पीतिमज्ञाना-
द्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च । प्रमित्यानु-
ल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाया एव लक्ष्यमा-
णत्वादित्युक्तमनुषज्जति । अदुष्टकरणकज्ञानेनायाधितत्वं
त्रिवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु । किञ्च दुष्ट-
त्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । ननु किमे-
तावता दुष्टत्वं विपरीतज्ञानप्रयोजकस्तद्वतुगतो विशेष
इति सुवचमेवेति । न विपरीतपदव्यवच्छेद्याप्रमि-
तौ तदुपादानत्रैयर्थ्यात् । तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्व-
मात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात् वि-
परीतपदव्यवच्छेद्या प्रमेवेति चेन्न । तस्या एव लक्ष्यमा-
णत्वात् तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतिः कुता
व्यवच्छेदः प्रत्येतव्य इति व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण
व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयी अ-
नवस्था वा ।

एकोऽनेकविशेषेऽर्थे विशेषो यत्र लक्ष्यते ।

तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोषस्तत्रैव धावति ॥ ३२ ॥

* नार्थीति * ज्ञानमात्रेण विपरीततयाऽनु-

१ तदुपादा इति सो० पु० पा० ।

ल्लिख्यमानार्थस्त्वमुत प्रमाभूतेन, किं स्विदबुष्टकर-
णजेने,ति त्रिधा विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * अ-
जातेति * यस्मिन् भ्रमे बाधो न जायते तत्रोक्तलक्ष-
णमतिव्यापकमित्यर्थः । न चैवं भूतो, भ्रम एव नेति
वाच्यम् । परपक्षभ्रमस्य तथात्वादन्वयैकदर्शनपरि-
शेषापातात् । अतश्च सम्प्रति तन्निरासप्रयासानुपपत्ते-
रिति । ज्ञानान्तरेणान्यथाऽनुल्लिख्यमानार्थानुभवः प्र-
मेति लक्षणस्यातिव्याप्तिर्भाषायाव्याप्तिमिदानीं दर्शयति * स्वेति * निर्दोषदशायामुत्पन्नस्य शुक्लशङ्खा-
दिज्ञानस्य बुष्टदशोत्पन्नशङ्कुरीतिमादिज्ञानेनोल्लिखि-
तं संसृष्टविषयीकृतं विषयवैपरीत्यं यस्य तस्योक्तल-
क्षणाभावादप्रमात्वं स्यादित्यर्थः । आदिपदेन स्थाणौ
स्थाणुरिति बुद्धेर्दुष्टदशोत्पन्नपुरुषविपरीततया बोधि-
तार्थत्वेनाप्रमात्वं सङ्गृह्यते । प्रमया अनुल्लिख्यमा-
नविपरीतार्थत्वमनुभवस्याविसम्बादित्वं तेन नाव्या-
प्तिरिति द्वितीयकल्पमाशङ्क्याह * प्रमित्येति * प्रमि-
त्याऽनुल्लिखितमप्रकाशितमर्थस्य विपरीतत्वं यस्य स
तथोक्तस्तस्य विवक्षायामिति यावद् । प्रमाया एव
लक्ष्यमाणत्वादित्यत्रोक्तोऽन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ।
लक्षणं लक्ष्याधिकरणं वक्तव्यं अतश्च प्रमयाऽनुल्लि-
खितविपरीतार्थोऽनुभव इति लक्षणस्य प्रमानिष्ठ-
त्वे प्रमायाश्च लक्षणविशेषणतया लक्षणान्तर्गतायाः
स्ववृत्त्यापात इतितोरर्थः । अदुष्टकरणजज्ञानेनानुल्लि-
ख्यमानार्थविपरीतत्वमविसम्बादित्वमिति चरमक-

स्वमवलम्बते * अदुष्टेति * अदुष्टकरणजज्ञानं प्रमेत्यु-
क्ते व्यभिचाराभावादितरद्वयमन्तश्च, व्यर्थविशेषणा-
मिदं लक्षणमिति दृश्यति * तदिति * न च स्मृता-
वनिव्याप्तिर्ज्ञानपदेऽनुभवाभिपेक्षेन - सौस्थ्यमिति
भावः ।

अदुष्टकरणजन्यज्ञानानुल्लिख्यमानार्थविपरीतत्व-
विशेषणवैयर्थ्यं कथितं । सम्प्रति तदेव, न निरूप-
णसरणिं सेहते इत्याह * किं चेति * असिद्धिः लक्ष-
णस्येति शेषः । अदुष्टेति नञोऽभावविरुद्धान्यत्वाना-
मन्यनमार्थत्वेऽपि प्रातियोगिभूतदुष्टत्वनिरूपणमन्तरे-
णादुष्टत्वमसिद्धं तद्विशिष्टं लक्षणमप्यसिद्धमिति दुष्टत्वं
च प्रमाथीननिरूपणं सा चादुष्टत्वसिद्धयेति चक्रकापा-
त इति भावः । यत्रान्यतमस्यापि नान्यतः सिद्धिस्तत्र
चक्रकादय उपसर्पन्ति इह, तु दुष्टत्वं, स्वलक्षणादन्यत
एव सिद्ध्यति तेन न चक्रकक्रकचविदारणमिति चोदयति
* नन्विति * दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वं दुर्निरूपमित्ये-
तावता किमिति यावत् । दुष्टत्वसिद्धावदुष्टत्वसिद्धिस्त-
त्सिद्धौ च दुष्टत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रय इति नेत्याह
* दुष्टत्वमिति * दुष्टत्वमिति लक्ष्यनिर्देशः इतरलक्षणम् ।
विशेष इत्युक्ते कारणसमवेतत्वरूपकार्यगतविशेषेऽति-
व्याप्तिस्तन्मा भूदित्याह * हेत्विति * तावत्युक्ते कार-
णगतकार्यजननशक्तावतिव्याप्तिस्तन्माप्रसङ्गीदित्याह
* तदिति * तत्पदेन विपरीतप्रत्ययपरामर्शः । तावत्युक्ते
चक्षुष्वादावतिप्रसक्तिस्तन्निरसनायाह * ज्ञानेति *
चक्षुष्वादिन ज्ञानप्रयोजकं व्यभिचारात् । एवमपि गुणे-

ऽतिप्रसक्तिस्तेत्पराकरणं *विपरीतेति* विपरीतज्ञान-
प्रयोजकमितीन्द्रियस्वरूपे प्रसक्तिनिवारणाय तद्दे-
तुगत इति विशेषणम् । तावति कथित एकदेश तालाव-
स्थानरूपमेलकेऽतिप्रसक्तिस्तद्वारणं विशेष इति । न च
तद्विशेषः सकलकारणसाधारणत्वादिति ।

विपरीतज्ञानेत्यत्र विपरीतपदव्यावर्धमस्ति न वा,
अस्ति चेत् प्रमितं न वा । न चेत् विशेषणमुपादीयते न वा ।
यथायस्तथाह *नेति* अप्रमितस्य सप्तपरसादिवद्यक-
च्छेदानर्हत्वाद्विपरीतेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । तर्हि
विपरीतपदं परित्यज्य ज्ञानजनकेत्यादिलक्षणाभावात्तद्वत्
इति द्वितीयमाशङ्क्याह *तदिति* प्रमाप्रयोजकगु-
णेऽतिव्याप्तिरिति भावः । प्रमितैव प्रमा विपरीतपदेन
व्यवच्छिद्यत इति द्वितीयमाशङ्कते *विपरीतेति*
लक्षणप्रतीतेः प्राक् प्रमाया अप्रतीतिस्तत्प्रतियोगिरुस्त-
धर्मिको वा व्यवच्छेदः प्रमातुमशक्य इति परिहरति
नेति स्वरूपसत्याः प्रमाया व्यवच्छेदः किं न
स्यादित्यत आह *तदिति* प्रमास्वरूपस्याप्रमाव्या-
वृत्तस्याप्याप्यसिद्धत्वादप्रमायां कुतः प्रतिप्रोगिनो
व्यवच्छेदः प्रत्येतव्यो-ज्ञेयो न तु कुतश्चिदात्मनोऽपि
तत्प्रसङ्गादिति सम्यग्बन्धः । न च भेदः सत्तामात्रेण प्र-
तिप्रोगित्वोपभोगी, दूरतरगिरिशिखरपरिवर्तिनोस्त-
र्धोर्व्यावृत्त्यप्रतीतौ प्रतिप्रोगित्वाप्रतीतेरित्याशयः । फ-
लितमाह *इतीति* व्यावृत्तप्रमाज्ञानाभावे दुष्टजन्येत्या-
दिलक्षणाधीनव्यावृत्तप्रमाज्ञानासिद्धिरिति स्वसिद्धौ
स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयः प्रमासिद्ध्या लक्षणसिद्धिरतो ना-

स्माश्रय इत्यत आह *अन्योन्येति* प्रमासिद्ध्या लक्षणं
 सिध्यति लक्षणसिद्ध्या प्रमा सिध्यतीति । ततो लक्ष-
 णान्तरेणैव प्रमासिद्धिस्तस्य च प्रमान्तरसिध्यैवेति
 चेत्तत्राह *अनवन्धेति* न चैतत्स्वरूपमनमेतल्लक्षणस्या-
 साधारणं किं तु सार्वत्रिकमिति दर्शयन् श्लोकेन सर्-
 गृहात्येक इति । यत्रानेकविशेषेऽर्थे एको विशेषो लक्ष्यते
 तत्रैव आत्माश्रयादिदोषो धावतीत्यन्वयः । हेतुं व्या-
 चष्टे *तदिति* स चासौ विशेषान्तरेभ्योऽन्यश्चेति तथो-
 क्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति यावत् । एतदुक्तं भ-
 वति यत्राद्यादिभेदसहिते पृथिवीलक्षण एको विशेषो
 लक्ष्यते गन्धवतीति तत्रगुणवतीत्युक्ते ऽवादिप्रसक्तिं
 निरसितुं गन्धेति विशेषणं वाच्यं ततश्च व्यवच्छेद्या-
 प्रतीतौ विशेषणवैयर्थ्यं, प्रतीतौ च स्वरूपेण प्रतीतिर-
 प्रयोजिकेति व्यवच्छिन्नप्रतीतिर्वाच्या एवं च व्यव-
 च्छिन्नपृथिवीत्वसिद्धौ व्यवच्छिन्नावादिव्यवच्छेदे पृ-
 थिवीसिद्धिरित्यात्माश्रय एवमन्योन्याश्रयाद्यपि सुसं-
 पादमिति ।

॥ प्रतीयमानव्याप्यविषयत्वमविसम्बादित्वमिति
 तृतीयं पराचष्टे ।

२९० तृतीयविकल्पनिरासः ।

नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं ? ताद्विशेषो-
 वा ? कश्चिदभिप्रेतः स्यात् । आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्व
 भजानस्यानासिवाक्यजज्ञाधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् । ना-
 पि द्वितीयः स ह्यर्थक्रिया वा, ? सामग्री वा, ? उभयत्रापि

पूर्वदोषानिवृत्तः । एकदा च सर्वत्र प्रमाणासम्भवेन क्र-
माश्रयणे तत्तदर्थक्रियातेतत्सामग्रीशरम्परावगमनियमा-
भ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः प्रत्यवसानप्रस-
ङ्गात् । विच्छेदाभ्युपगमे त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्या-
दा प्रथमप्रमात्वापत्तेः । वास्तवतदर्थक्रियात्वस्य च
दुर्निरूपत्वेन व्यवहारानर्हत्वात् । तथाप्रतीतिमात्रस्या-
प्रमासाधारण्यात् ।

* नापीति * व्याप्यशब्दस्य व्याप्तिविषयसा-
मान्ये तद्विशेषे च साधारण्याद्विकल्पयति * व्या-
प्येति * प्रतीयमानव्याप्यमात्रविषयोऽनुभवः प्रमेति
प्रथमकल्पे लक्षणार्थः स चानुपपन्नोऽतिप्रसक्तेरित्याह
* आद्य इति * अग्निव्याप्यो धूमः स्वप्ने च प्रतीयमा-
नधूमवद्वान्निहाविषयप्रत्ययो जायते न चासौ प्रमा,
अस्ति च प्रतीयमानव्याप्यविषयानुभवत्वं लक्षण-
मित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । अस्वप्नप्रत्ययेन प्रतीयमानव्या-
प्यविषयस्वमविसम्बादित्वमतो नातिव्याप्तिरित्यत
आह * अनाप्तेति * सधूमो वान्निहश्चले ज्वलतीति वाक्या-
भासजनितप्रत्ययस्य कथितलक्षणादप्रमात्वं न स्या-
दित्यतिव्याप्तिरित्याशयः । प्रतीयमानव्याप्यविशेषावि-
षयत्वमविसम्बादित्वमिति द्वितीयं प्रसज्य प्रतिषेध-
ति * नापीति * दूषणं स्फुटयितुं विकल्पयति * स ही-
ति * अर्थक्रिया दाहपाकादिरूपा । सामग्री सृणपर्णादि
रूपा । उभयोरन्यतरोऽस्तु नैकतरपक्षनिर्बन्धस्ततः कि-

मिलत आह * उभयेति * अर्थक्रियासामग्रीविशिष्टकृ-
 शानुविषयस्वप्रत्ययस्यानासत्वाक्यजन्यज्ञानस्य, वा
 तादग्विषयस्याप्रमात्वं न स्यादित्यर्थः । व्यापकविष-
 यप्रत्ययस्यैव व्याप्यविषयत्वंमविसम्बादित्वं, 'उत
 व्याप्यविषयप्रत्ययस्तदनन्तरमाविनो व्यापकप्रत्यय-
 स्याविसम्बाद इति विकल्प्य प्रथमं पराचष्टे * एकेति *
 "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग"मिति वचनादेक-
 दैव व्याप्यव्यापकविषयप्रत्ययद्वयं न चातुरीं धत्ते । ना-
 प्येको व्याप्यव्यापकद्वयगोचरः, प्रतीयमानव्याप्य-
 विषयत्वोक्तेः अन्यथा आत्माश्रयादिति प्रथमप-
 क्षासम्भवेन द्वितीय आश्रयणीय इत्यर्थः । आश्रयतां
 तर्हि द्वितीयकल्पस्तत्राह * क्रमेति * अर्थक्रिया व्याप्य-
 शब्दार्थश्चेत्प्रथमतस्तां गृहीत्वा द्वितीयलक्षणे व्यापको
 ग्राह्यस्ततश्चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रमात्त्वमिच्छार्थमेव तद्व्या-
 प्यार्थक्रियान्तरमवसेयमेवं तत्र न घापीत्येकस्मिन्नेव विष-
 ये पुरुषायुषोपक्षयाविषयान्तरसंचारो मुक्तिस्तुष्टी च न
 स्यातामेवं सामग्रीव्याप्यत्वेऽपीत्यर्थः । व्याप्यप्रत्ययस्य
 त्रिचतुरकक्षासु विश्रामाश्रयणान्नैकोऽपि दोष इत्यत
 आह * विच्छेद इति * यास्मिन्विच्छेदस्तस्यैवाप्रमात्त्वमतः
 पूर्वतनस्येत्येवं प्रथमपर्यन्तमप्रमात्त्वमापेतीदित्यर्थः । किं
 च प्रतीयमानवास्तवार्थक्रियालक्षणव्याप्यविषयत्वम-
 विसम्बादित्वमुत वास्तवत्वादिविशेषाधिधुरमतीय-
 मानार्थक्रियाविषयत्वमिति विकल्प्याग्रेऽसम्भवमाह
 * वास्तवेति * प्रमितत्वव्यतिरेकेण वास्तवत्वासि-
 ष्टेरयापि प्रमितेरसिद्धेर्वास्तवत्वासिद्धिरतश्च प्रतीय-

मानव्याप्यविषयत्वानुभवात्प्रमेति व्यवहार्यो न भवतीत्यर्थः । गत्यन्तराभावाद्द्वितीयकल्पाश्रयणेऽतिप्रसक्तेरनिरास इत्याह * यथेति * स्वप्नप्रत्ययादावपि प्रतीयमानव्याप्यमात्रविषयत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

कल्पत्रयनिराकरणमपि महदिन्द्रजालमेव मदति संहितार्थास्पर्शनादिति चतुर्थं कल्पं धोदयति ।

२९१ चतुर्थकल्पनिरासः ।

नन्वेवं चतुर्थः पक्षोऽस्तु तथा, हि—अर्थक्रियाकारिविषयत्वं चाऽविसंगदित्वमिति, यथाह “प्रमाणमविसम्बादि ज्ञान, मर्थक्रियास्थितिश्चाविसम्बाद इति । न । सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात् । प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितमिति चेन्न । दुरवधारणत्वात् । नदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न । त्रिनाऽप्यर्थक्रियायां तद्दर्शनसम्भवात् । अर्थक्रियाप्रमेतिरभिधेत्सितेति तु दूषितमेव प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात् । अभिप्रायाविसम्बादात्प्रमाणं सर्वमुच्यत इति चेन्न । तदा अभिप्रायाविसम्बादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेऽपि सम्भवात् । कालान्तराविसम्बादस्य च दुरवधारणत्वात् ।

* नन्विति * तत्र मतोर्निर्वचनतापातान्मैवमित्यत आह * तथाहीति * उक्तमर्थमाप्तवाक्येन द्रढयति, * यथेति *

प्रमाणमिति धर्मकीर्तिलक्ष्यनिर्देश इतरत्लक्षणम् । रजता-
दिज्ञानव्याप्त्यर्थमविसम्बादीति विशेषणं । न च स्मृ-
तायतिव्याप्तिः स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोस्तन्मते-विसम्बादा-
त् । कस्तर्ह्यविसम्बादो यद्यतो ज्ञानस्य प्रमाणत्वमि-
त्यत आह *अर्थेति* स्थितिः सत्वमित्येव । तृतीय-
कल्पान्तर्गततांऽयं चतुर्थः, कल्पां न पृथगुद्गावनीय इति
चेन्न । तत्र व्याप्यपुरस्कारेणार्थक्रियोद्गावनादिह च स्वत-
न्व्रतया तदुपन्यासादनुक्तदोषान्तराभिधित्तया पृ-
थग्विकल्पोपपत्तेरिति ।

येन केन चिदाकारेणार्थक्रिया विवक्षिता, किं
वा प्रतीयमानाकारेणेति, विकल्प्याद्यमपवदति *ने-
ति* *रजनज्ञानविषयस्यापि येन केन चित्पुरो-
वर्तिश्वशुक्तिस्वाद्याकारेणार्थक्रियाकारित्वमस्तीत्य-
तिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमुद्गावयति *प्रती-
यमानेति* *यथाकथञ्चिदर्पक्रियाकारित्वं न विव-
क्षितं किं तु प्रतीयमानाकारेण, प्रकृते च प्रतीयमान-
रजनाकारेणार्थक्रियाकारित्वं नास्ति तेन नातिव्या-
प्तिरित्यर्थः । अर्थक्रियाशक्तत्वं विवक्षितमुतार्थक्रिया-
जनकत्वमेवेति द्विधाऽपि लक्षणासिद्धिरित्यभिप्रेत्य
दूषयति *नेति* शक्तेरतीन्द्रियत्वात्प्रथमतः प्रमाणभू-
मौ ज्ञातुमशक्यतया तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति । द्वि-
तीयंऽपि भ्रान्तिज्ञानस्यार्थक्रियाजनकत्वाद्विषयस्य वा-
स्त्वार्थक्रियाकारित्वं दुरवधारणमित्यसिद्धिरिति भा-
वः । प्रतीयमानाकारस्यार्थक्रियाशक्तत्वमर्थक्रियाद-
र्शनादनुमीयत इति शङ्कते *तदिति* *यथा घटस्य तत्त्व-

व्यवस्थापकोऽनुभव एव यथा तथा, प्रतीयमानाकारार्थक्रियादर्शनात्तथात्वं निश्चेतव्यमित्यनुभवेन व्यवस्थाप्यत इति शङ्कते * तदिति * अर्थक्रियादर्शनमात्रेण तथात्वाधिगतिरुत तत्प्रमित्येति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * यथा रजतं विनाऽपीदं रजतामिति प्रतीतिस्तथाऽर्थक्रियाव्यतिरेकेणापि तद्दर्शनसम्भवान्न तन्मात्रेण तथात्वावगतिरित्याशयः । द्वितीयमाशङ्क्य प्रतिषेधति * अर्थेति * प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वादित्यात्माश्रयादेना दूषितामित्यर्थः । अर्थक्रियाकारिण्यप्यत्वं ज्ञानस्य नायिसम्बादिष्वपि तु ज्ञानविषयत्वे योऽभिनिप्रायो घटेनोदकमाहरिष्यामीति तस्याविसम्बादित्वमेकाविषयतया ज्ञानस्योच्यत इति शङ्कते * अभिप्रायेति * तत्कालीनाऽविसम्बाद उत कालान्तरीय इति विकल्प्याऽऽद्यमतिव्याप्त्या दूषयति * नेति * द्वितीयेऽसम्भवमाह * कालेति * अविसम्बादो नाम बाधाभावः स च केषां चित्प्रत्यक्षो, ऽनुमेयो वा, परंषां योग्यानुपलब्धिलिङ्गो वा, सर्वथाऽपि दुरवधारण एव, प्राकृतप्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रगोचरत्वात्कालान्तराविसम्बादेन व्याप्तलिङ्गाभावादयोग्यत्वाच्च तस्येदानीं पष्ठप्रमाणानवसरादित्यर्थः ।

प्राप्तियोग्यत्वमर्थस्याविसम्बादिष्वन्तद्गोचरानुभूतिः प्रमेत्याशङ्क्याह ।

२९२ प्राप्तियोग्यत्वमविसम्बादिष्वमित्यस्य निरासः ।

एतेन प्राप्त्यादियोग्यताऽविसंवादार्थ इत्यपि निरस्तम् ।

दुर्गबाध इव चायं धर्मकीर्त्तिः पन्था इत्यवहितेन भा-
व्यमिहेति ।

* एतेनेति * वास्तवप्राप्तियोग्यताया दुरवधारण-
त्वात्प्रातिभासिकया रजनादावपि सम्भवाद्यथाकथं
चित्प्राप्तियोग्यता प्रतीयमानाकारेणेत्यादिविकल्पा-
महत्वाच्चेत्यर्थः । आदिपदेन प्रवृत्तियोग्यताग्रहः ।
मन्दबुद्धिमोहमात्रप्रयोजनतया प्रणीतमिदं लक्षणं
धर्मकीर्त्तिनेति साक्षेपमुप संहरति * दुराबाध इति *
दुःखेन बाधो यस्य स तथोक्तः । इव ग्रहणान्मन्दबुद्धी-
नामबाध्य इव भातीति तस्मिन् मार्गे समाहितेन
भक्षितव्यं विश्रब्धेन परिहर्तव्य एवायं मार्ग इत्यर्थः ।

बौद्धाभिमतं लक्षणान्तरं आशङ्क्य निरस्यति ।

२९३ बौद्धाभिमतलक्षणान्तरेनिरासः ।

अबाधितानुमूतिः प्रमेत्यपि निरस्तम् । तदानीं बाधा-
विरहस्यातिप्रसङ्गकत्वात् । कालान्तरेऽपि च बाधाविरह-
स्य दूर्निरूपत्वात् । स्वतो बाधाविरहस्याऽतिप्रसङ्गकत्वात् ।
सर्वजनबाधाविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति ।

* अबाधितेति * व्ययच्छेद्यं पूर्ववद अनुभूतित्व-
विरासेन निरस्तमित्यर्थः । किं च तत्कालबाधाराहि-
त्यमुत कालान्तरेऽपि तद्रहितत्वमिति विकल्प्य प्रथमं
पराचटे * तदानीमिति * प्रतीतिकाले बाधराहित्यं क-
लयीतबोधेऽपि विद्यत इत्यनिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वि-
तीयमसम्भवेन दूषयति * कालेति * किं च स्वत्य

१ विकल्पाग्रहत्वाच्चेति सो० पु० पा० ।

बाधहीनत्वं विवक्षितं, मुत सर्वजनानामिति विरु-
लप्य; प्रथमं प्रत्याह, * स्वत इति * स्वस्य द्रष्टुरिति या-
चत् । भ्रान्तिरपि भ्रान्तपुरुषस्याबाधितंति लक्षणमार्त-
व्यापकमित्यर्थः । न च भ्रान्तिर्भ्रान्तपुरुषस्याबाधिता
नास्ति तस्यैव कालान्तरे बाधात् भ्रान्तः सम्यक्
न वेति स इति न्यायादिति साधु, सञ्जातभ्रमाणामनु-
पजातबाधानां निधनोपलम्भादिति । प्राकृतः सर्वजन-
बाधवैधुर्यस्य बोद्धुमशक्यतया लक्षणार्साद्धरिति
द्वितीयं दूषयति * सर्वेति * लक्षणखण्डनसमाप्तावि-
ति शब्दः ।

प्रमाल्लक्षणान्तरमाशङ्क्य निरस्यति ।

२९४ प्रमाया लक्षणान्तरनिरासः ।

तर्कसंशयाविपर्ययस्मृतिव्यातिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्य-
पि न, स्मृतिव्यातिरिक्तत्वखण्डनन्यायेन निरस्तत्वादिति ।

* तर्केति * प्रतीतिः प्रमेत्युक्तं तर्कादिप्रतीते-
स्तथान्वप्रसक्तिं निरस्यति तर्केत्यादिविशेषणैः । यत्कि-
ञ्चित्तर्कादिव्यातिरिक्तत्वं तथान्व, मुत सर्वतर्काद्यतिरि-
क्तत्वमाद्ये तर्कादिविशेषेऽतिव्याप्तिरितरस्मिन्नसम्भ-
वो ऽसर्वज्ञानां तादृशज्ञानायोगादिति स्मृतिव्यातिरि-
क्तत्वखण्डनन्यायः ।

आत्मत्वजातिमानात्मेतिवत्प्रमात्वजातिमती प्र-
मेति लक्षणमस्तु तर्हीत्यत आह ।

२९५ प्रमात्त्वजातिमत्त्वं प्रमालक्षणमिति पक्षनिरासः ।

जातिसङ्करमिच्छतश्च प्रमात्त्वलक्षणजात्यमिसम्बन्धा-
त् प्रमेत्यपि दुर्लक्षणम् । अस्याज्ञातस्य तद्व्यवहारजन-
कत्वे प्रमायामप्रमाभ्रमसंशयौ न स्याताम् । दोषाभावसह-
कृतस्य तथात्वे चाजायमानभ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञा-
नमात्रावगमोदाहरणेऽपि तदापत्तेः ।

* जातीति * जातिमतीत्युक्ते, भ्रान्तावतिव्या-
प्तिस्तन्निरसनं प्रमात्त्वेति । जातिसङ्करं बाधकमिच्छतो
जातेः प्रमात्त्वस्याभावादलक्षणमेतत्साङ्कर्यं च, प्रमा-
त्वस्य परोक्षत्वेन परापरभावानिरूपणादित्यर्थः । सं-
स्कारमात्रातिरिक्तादुष्टकरणजन्यप्रतीतित्वं प्रमात्व-
व्यञ्जकं, इन्द्रियाजन्यप्रतीतित्वं परोक्षत्वव्यञ्जकमिति
व्यञ्जकोपाधिभेदान्नास्ति साङ्कर्यमित्यत आह * अ-
स्येति * प्रमात्त्वजातियोगित्वलक्षणमज्ञातं सत्तामा-
त्रेण यदि प्रमात्त्वव्यवहारजनकं तर्हि सुरसरित्परि-
सरवासिनामार्द्रमरिचादाबुत्पन्नायां प्रमायां प्रमा वाऽ-
प्रमा वेति संशयानुपपत्तेः, सुगतसमयानुसारिणां नि-
गमोद्गतावगमेऽप्रमात्वभ्रम एव न स्यात्प्रमेवेति वि-
शेषज्ञानेन लक्षणाधीनेन विरोधादिति भावः । अ-
ज्ञातमेव लक्षणं यद्यपि प्रमात्त्वव्यवहारकारणं तथा-
ऽपि न स्वयमेव, किं तु दोषाभावसहकृतमतो यत्र
दोषस्तत्र भ्रमादिव्यवहारस्तदभावे प्रमात्त्वव्यवहार
इत्याशङ्काह * दोषेति * तथात्वे प्रमात्त्वव्यवहारज-

नकत्वे इति यावत्। अज्ञायमानो भ्रमसंशयादिव्यवहारो यस्मिन् ज्ञाने तत्तथोक्तं आदिपदेन प्रमात्त्वग्रहः। यत्र भ्रमादिव्यवहारो न जायते ज्ञानमित्येव गम्यते तत्र दोषाभावस्य वस्तुवृत्त्या विद्यमानतया तत्सहकृतं लक्षणं प्रमात्त्वमेव ज्ञापयेत्। न च तादृशज्ञानानवगम एवेति वाच्यम्। प्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोरपि परतो ज्ञप्तिपक्षे ज्ञानव्यक्तेर्ज्ञेयः पृथगुदाहर्तव्यत्वादिति भावः।

अज्ञातं लक्षणं यदि प्रमात्त्वज्ञापकं तर्हि भवेद्यमुपालम्भो न चैतत्, ज्ञातस्यैव गमकत्वाङ्गीकाराद्धेतुविशेषत्वाल्लक्षणस्येत्यत आह

२९६ ज्ञातस्य लक्षणत्वेऽपि दोषः।

ज्ञातेनानेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन, तथा सति कचिज्ज्ञातायां प्रमायामप्रमात्रिपर्ययसंशयानवकाशादि स्यात्। धर्मिवत् मनसैव निर्णीतत्वात्। चिह्नान्तरसापेक्षेर्न मनसा सम्बेदनचिन्हैव वा तेनैव लक्षणीभूय ज्ञापनमित्यपि प्रत्याशामात्रम्। तच्चिन्हैव प्रमात्त्वजातिकल्पनाप्रतिक्षेपापत्तेः। तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं स्यात्। तच्चिन्हानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात्। प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे च विस्तरेण दूषयिष्यामः।

ज्ञातेनेति कथमिति केन प्रमाणेन, प्रत्यक्षेण किं

सस्य ज्ञानत्वाभावादिति साध्याविकलता। विपक्षबाध-
काभावादप्रयोजकत्वाच्चेति । तथा गुणशब्दार्थानिर्वच-
नाशक्त्याऽनवस्थाप्रसङ्गेन प्रामाण्यपरतस्त्वनिरास-
समये पराकरिष्याम इत्यर्थः ।

प्रमात्त्वं जातिरिति तार्किकसमग्रो निरस्तः सम्प्रत्य-
र्थावबोधसामर्थ्यं प्रमात्त्वं तद्योगश्च प्रमालक्षणमिति
भाट्टसिद्धान्तः उक्तं हि—

“स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत”
इति तत्प्रतिदेशेन निराकरोति ।

२९७ भाट्टसिद्धान्तनिर्वातः ।

एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्त्वं तद्योगः प्रमालक्षणमि-
त्यस्ताम् । दुरवधारणत्वात् ।

* एतेनेति * प्रत्यक्षेण लिङ्गेन वा तज्ज्ञानायोगा-
दज्ञातस्य च लक्षणस्य लक्ष्यव्यवहाराजनकत्वादिति
परामृष्टहेतुं स्पष्टयति * दुरिति *

अज्ञातार्थपरिच्छित्तिः प्रमेत्यादिलक्षणान्तरमि-
त्याशङ्क्य लक्षणानामानन्त्येन प्रत्येकनिराकरणानुपप-
त्तेः कानि चित् प्रमालक्षणानि निराकृत्यान्यत्र सा-
धारणं दूषणं सङ्गृह्याह ।

२९८ सर्वलक्षणेषु साधारणदूषणातिदेशः ।

यच्च किञ्चित्प्रमाया लक्षणमुच्यते तदज्ञातं ज्ञातमात्रं
वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा अत्यापत्तिः प्रमितश्चे-

प्रमानवधारणे तददुरवधारणता । माऽवधारि वस्तुतस्तु
तथेति चेन्न । वस्तुतो न तथैव किञ्चेति वादिन्यनुत्त-
रापत्तेः प्रमास्वनिरूपणवैयर्थ्यापाताच्च । वस्तुतस्तु प्र-
मयैव घटादितत्त्वव्यवहारोऽपि तर्ह्यस्त्वित्यास्तां वा-
स्तरेः ।

यचेति तदज्ञातं व्यवहारनिदानमुत ज्ञातं, ज्ञात-
मपि ज्ञातमात्रं प्रमितं चेति विकल्प्य कल्पद्वयं यत्नलाघ-
वाद्युपपत्तौपादत्ते * तदिति * तत्त्वव्यवहारकं-प्रमास्व-
व्यवहारनिदानमिति यावत् । अतिप्रसङ्गेन निराकरोति
* तदेति * अज्ञातलक्षणस्य ज्ञातमात्रस्य वा प्रमा-
प्रमयोः साधारण्यादुपपत्त्यादिवाक्यजन्यज्ञानेऽपि प्रमा-
स्वारोपदर्शनात्कृपां चिदतोऽप्रमायामपि प्रमास्वव्य-
हारः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अर्थापत्तिरिति ये प-
ठन्ति तेषामर्थस्य प्रमास्वव्यवहारस्यापत्तिरप्रमाया-
मित्येवार्थः । प्रमितं व्यवहारकारणमिति तृतीयं शङ्कते
* प्रमीति * प्रमितमपि प्रमितमिदमिति ज्ञातं व्यव-
हारकारकं, मुत वस्तुतस्तथाभूतं, मिति विकल्प्य प्रथमम-
सम्भवेन दूषयति * प्रमेति * प्रमाया निरूप्यमाण-
तया प्रमितविशेषणासिद्धिरित्यर्थः । प्रमितत्वेनानव-
धृतमपि वस्तुतः प्रमितं लक्षणं प्रमाव्यवहारनिदा-
नमिति द्वितीयं शङ्कते * प्रमीति * मावधारितीति * माभू-
दवधृतमिति यावत् । वस्तुतो यत्र प्रमितत्वं तत्र प्रमा-

व्यवहारः यत्र पुनर्न तथा न तत्र प्रमाव्यवहार इति
नियमाज्ञातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रमितत्वं अजडं चेदास्यैव,
जड चेत्स्वगोचरप्रमामन्तरेण न सिद्ध्येदतोऽथ प्रमि-
तमत्र नेति विभागज्ञानापेक्षायां प्रमाणान्तरं श-
क्यते तेनानवस्थेति परिहरति * नेति * प्रमितत्वस्यान-
वगतौ तन्नास्त्येवेति शक्यविपरीतप्रसङ्गतया तद-
सिद्धिश्चेत्यर्थः । प्रमा प्रमात्वेनानवगता सत्तामात्रेण स्व-
विषयव्यवहारनिदानं तन्निदानत्वात्प्रमालक्षणवद-
तत्र लक्षणतः प्रमावधारणं च व्यर्थं तदन्तरेणापि
व्यवहारोपपत्तेरिति दोषान्तरमाह * प्रमेति * न
कापि व्यभिचारशङ्कायुक्ताश्च उक्तसाधनेन सर्वत्र सा-
ध्यप्रतिपत्तेः सुकरत्वात् । उक्तसाध्याभावे कथितसा-
धनाङ्गीकारे को धावस्तनश्च विषयदण्डास्तत्वेनाप्र-
योऽकुरुतेत्यत आह * वस्तुत इति * यदि वस्तुतः
प्रमितलक्षणस्तदगोचरव्यवहारस्तर्हि प्रमयाऽपि धे-
दादिगोचरया सत्तामात्रेण तद्व्यवहारोऽस्तु न चे-
दप्रमितप्रमितत्वलक्षणेनापि तदगोचरव्यवहारो न
स्यादविशेषादित्यर्थः । लक्षण व्यतिरेकिरूपलिङ्गं च
व्यातिपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितत्वेनावगतं साध्यगमक-
मन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्याग्राभासतो विवेकाभावा-
पानादतश्च प्रमितत्वानवगतं व्यवहारनिदानमिति
कतोऽसम्भवीत्यादि बहुवक्तुं शक्यं तथापि ग्रन्थगौ-
रवभयात् नित्तराय प्रयत्यत इत्युपसंहरति * इत्या-
स्नामिन् *

एवं लक्षणभूतां प्रमां खण्डयित्वाऽधुना तल्लक्ष्यप्र-
माणखण्डनायोपक्रमते ।

२९९ लक्ष्यप्रमाणखण्डनम् ।

एवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्यु-
क्तम् । करणार्थानिरुक्तेश्च ।

* एवमिति * प्रमाद्वारा प्रमाणस्य लक्षणी-
यत्वाल्लक्षणभूतप्रमाखण्डनानन्तरं लक्ष्यभूतप्रमाणख-
ण्डनं प्राप्तमिति सङ्गतिः । करणं प्रमाणमित्युक्तं
कुठारादौ मा प्रसज्येत्याह * प्रमेति * तावति
फले लक्षणं मामूढमाभुद्यासम्भव इत्यत आह * कर-
णमिति * दूषणानां सम्भावनायामित्यपीति । प्रमाकर-
णं प्रमाणमिति वदता प्रमापदार्थोऽवश्यं वक्तव्यः अ-
न्यथा विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिः स च
निर्वक्तुं न शक्य उक्तप्रकारेण तल्लक्षणाभिरूपणादि-
त्यर्थः । करणार्थमभ्युपगम्य प्रमाऽनिरूपणात्तद्विशिष्ट-
लक्षणासिद्धिरुक्तेदानीं सोऽपि न निरूपणं सहत इ-
त्याह * करणेति *

करणार्थोऽसन्ननिरूपितलक्षणकत्वाच्छाश्वद्भवदि-
ति । न च कचिद्व्यभिचारो न्यायविद्विरलक्षणपदा-
र्थानङ्गीकारात्तदवलम्बनप्रवृत्तेश्चेत्युक्तं तत्रासिद्धौ हे-
तुः करणलक्षणस्य सुवचत्वादिति महता सम्भ्रमेण
चोदयति ।

३०० करणत्वनिरवचनपूर्वपक्षः ।

ननु कारकान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं, कर्तुर्हि

करणं निष्पादयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतो-
ऽनिष्पादनेऽपि व्यापारवृत्तया निष्पादनात् । तादृशस्य
च तस्य करणत्वात् । एवं कर्मापि करणनिष्पादने चरि-
तार्थं, करणव्यापारो हि कर्मविषयो भवति कर्माभावे वि-
षयाभावात् करणव्यापार एव न निष्पद्यत इति तन्नि-
र्वाहे तस्यापि चरितार्थत्वमिति । एवमधिकरणस्यापि कर-
णव्यापारानिर्वाहकत्वम् । सम्प्रदानापादानयोश्चासार्वत्रि-
कत्वम् । करणन्तु सार्वत्रिकमेवेति कारकान्तरेऽचरिता-
र्थः सार्वत्रिको हेतुः करणमिति ।

* नन्विति * हेतुत्वं करणत्वमित्युक्ते कर्त्तादा-
यतिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थमाह * अचरितार्थेति * अच-
रितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वमित्युक्तेऽसिद्धिः करणस्या-
पि क्रियासिद्धौ चरितार्थत्वादत उक्तं * कारकेति *
कारकेऽचरितार्थस्य हेतुत्वमित्युक्ते कर्त्तादिकारके क-
र्त्तादेरचरितार्थत्वमस्ति तत उक्तं * कारकान्तरेति *
कर्त्तादेर्हि करणकारकं निष्पाद्य स्वातिरिक्तं तस्मि-
च्चरितार्थत्वं साधनत्वात्, नैवं करणस्य क्रियासिद्धिमन्त-
रेण चरितार्थत्वं साधकतमत्वात् । एतत्करणसाध्यक्रि-
याजनकरणापि तथात्वमस्तीत्यत उक्तं * हेतुत्वमिति *
कर्त्तादि करणं निष्पाद्य क्रियां साधयति, करणं सा-
क्षादित्यर्थः । कथमचरितार्थपदेन कर्तुरपोहस्तस्याऽप्य-
धिकरणादावचरितार्थत्वादित्याशङ्क्य तदपोहप्रकारं
दर्शयन्नुक्तं व्याचष्टे * कर्तुरिति * चरितार्थत्वं कृतका-

र्यत्त्वं । निष्पादिते करणे क्रियाया अवश्यं भावादिति
यावत् । प्रयत्नरूपकर्तृव्यापारागत्यामेव कुठारादिकरण-
स्य निष्पन्नत्वात्कथं करणोत्पादनेन कारकान्तरे क-
रणे चरितार्थत्वमित्यत आह * स्वरूपत इति * स्व-
रूपतो निष्पन्नत्वेऽपि व्यापाराविष्टरूपेणानिष्पन्न-
त्वात्तादृश्येण तदुत्पाद्य तत्र चरितार्थ इत्यर्थः । अस्तु
व्यापाराविष्टतया तन्निष्पादनमेतावता कथं करणे च-
रितार्थत्वमित्यत आह * तादृशेति * कर्तुरिव कर्म-
णोऽपि कारकान्तरे चरितार्थत्वं दर्शयति * एवमिति *
कर्तुरिव करणप्रेरणव्यापारः कर्मणो न दृश्यते तत्कथं
करणनिष्पादकत्वं कर्मण इत्यत आह * करणेति *
करणस्य कुठारस्य उद्यमननिपतनरूपो व्यापारदिष्ठय-
मानवृक्षविषयो भवति । कर्म विषयो यस्य स तथोक्तः ।
एवमन्वयमभिधाय व्यतिरेकद्वारा कर्मणः करण-
निष्पादकत्वं साधयति * कर्मेति * सर्वत्र करणव्या-
पारस्य विषयजन्यत्वनियमदर्शनादित्यर्थः । तत्सिद्धं
कर्मणोऽपि कारकान्तरे चरितार्थत्वमित्याह * इतीति *
करणानिष्पादकस्य कारकान्तरेऽचरितार्थत्वमधिक-
रणस्यास्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह * एवमिति *
करणव्यापारनिर्वाहकयोः कर्तृकर्मणोराधेययोः स्थि-
तिद्वारेणाधिकरणमपि चरितार्थं कारकान्तर इत्यर्थः ।
सम्प्रदानापादानयोः करणप्रेरकतया तद्व्यापारविषयत-
या वा स्थितिहेतुत्वेन वा करणानिष्पादकयोः कथं व्यव-
च्छेद इत्यत आह * सम्प्रदानेति * सम्यक्प्रदीयते यस्मि-
न् सम्प्रदानं दानपावमिति यावत् । विश्लेषावधिर-

पादानमतश्च दानक्रियायाः सम्पदानापेक्षा, विश्लेष-
क्रियाया अपादानापेक्षा, करणं तु सर्वक्रियायामपेक्ष्य-
ते तेन सार्वत्रिकत्वविशेषणेन तदपोह इत्यर्थः । कथं
तर्हि विशिष्टं लक्षणं स्यात्तत्राह * इतीति *

पूर्वपक्षं प्रतिक्षिपति ।

३०१ पूर्वपक्षनिरास ।

मैवम् । अस्तु तावद्विचारितरमणीयमिदं व्याख्या-
नम् । अन्तरशब्दो यदि विशेषमात्रवचनस्तदा न व्यवच्छे-
दकः न हि विशेषमपास्य कारकमात्रं केनचित् जन्यते
यद्यवच्छिद्येत । नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनं तथा-
सति कस्मादन्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति समाभि-
व्याहाराल्लभ्येत यथान्य आत्मा शरीरमन्यदित्यादौ, त-
था सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्या-
त् । तच्च न । करणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वादतिव्या-
प्तेश्च । नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपराऽयमन्तरश-
ब्दः ताभ्यामिवातिव्याप्त्यापत्तेः । नापि कर्तृकर्मणी अ-
पेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः वैयर्थ्यापातात् । कारकेऽचरितार्थ-
त्वमेवोच्यताम् । नाप्यनाधिकार्य एवायमिति न प्रयोक्त-
व्योऽन्तरशब्दः, तथा सति करणजनक हस्तादि न कर-
णं स्यात् । व्यापारवाद्धि कारणं करणमुच्यते, अस्ति च
स्थालीसंयोगादिव्यापारवतोऽन्यादेस्तथात्वम् । अस्ति च

हस्तादेस्तज्जनकत्वम् । नच हस्ताद्यकरणमेवाभ्युपेयं, व्या-
पारवतः कारणत्वेन तत् कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात् ।
कर्त्तादिषु दुरन्तभावित्वात् । सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः ।
नचव्यवधानात्तत्ताहेतुत्वमेव तेषां, किं नाम हेतुहेतुत्वमि-
ति । कर्त्तुरप्येवमप्रसङ्गात् । पुंव्यापारादेहस्पन्दादि स्तेन
कुठारक्रियादि स्तताश्छेदेति परम्पराव्यवधानात् । सर्वै-
यं कर्तृव्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्तीति चेत्
तुल्यं । तस्मात् कारणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्याप-
कत्वादलक्षणाभिदम् ।

नेति कर्त्तादेः क्रियां प्रति हेतुत्वमस्ति न वा, न
चेद्देशदत्तः पलाशं छिनत्तीत्यनुभवविरोधोऽस्ति चेत्क्रि-
यानिष्पत्तः पूर्वक्षणे व्यापारितयाऽवस्थितिरेष्टव्या तल्ल-
क्षणत्वाद्देतुत्वस्य, तेन कर्त्तादिव्यापारस्य फलपर्यन्तत्वा-
त् । तदपोह इति अलक्षण, मङ्गीकृत्यापि दोषमभिदध्म-
इत्याह *अस्त्यिति* तावदिति निर्धारणे । अन्तरशब्दः
किं विशेषमात्रपर, उतान्यस्यवचनः, किं स्वित्कर्तृकर्मस्व-
रूपपर, आहो नदपेक्षयाऽन्यपर, इति विरुल्ल्याऽऽशमनु-
वदति *अन्तरोति* अनयोरन्तरं महदित्यादौ तस्य वि-
शेषवचनत्वं प्राप्तमिति आह *यदीति* विशेषणवैय-
र्थ्येन दूषयति *तदेतत्* व्यवच्छेदको व्यावर्तक इति या-
वत् । विशेषवचनत्वे अन्तरशब्दस्य कथमव्यवच्छेदक-
त्वमित्यत आह *न हीति* कारकेऽचरितार्थ इत्युक्त एव

हि कारकविशेषे चरितार्थत्वं निषिद्धं भवति निषेध-
 स्य प्राप्तिपुरःसरत्वात् नहि करणत्वादिविशेषमपास्य
 कारकसामान्यं केन चिज्जन्यते यन्निषिध्यते तेन विशेष-
 यवचनं अव्यावर्त्तकमित्यर्थः । कारणान्तरमित्यादा-
 वन्तरशब्दस्य भेदवचनत्वप्रसिद्धेरन्यत्ववचनोऽयमन्त-
 रशब्द इत्याशङ्क्य निषेधति *नापीति* अन्यत्वस्य भे-
 दापरपर्यायस्य प्रतियोगिसापेक्षप्रतीतित्वात्तत्प्रतियो-
 गिविशेषानिर्देशात्कस्मादन्यइति करणमेव प्रतियोगि-
 त्वेनावतिष्ठत इत्यर्थः । उक्तोऽर्थे धुद्धिसाम्प्रार्थमुदाहरण-
 माह *यथेति* अन्य आत्मेत्युक्ते कस्मादिति वीक्षायां
 शरीरादिति लभ्यते शरीरमन्यदित्युक्ते आत्मन इ-
 त्यर्थात्सिद्ध्यति सन्निधानाद्यथा तथेत्यर्थः । आदिपदेने-
 न्द्रियमतिरिक्तमित्युक्ते गोलकादि लभ्यत इत्यादि द्र-
 ष्टव्यं सन्निधानादेव । एवमन्तरशब्दस्य करणप्रतियो-
 गिकान्यत्वमर्थ इत्युक्तवेदानीं विशिष्टलक्षणवाक्यस्यै-
 वार्थक्ययति *तथा सतीति* करणव्यतिरिक्तकारकेऽ-
 चरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करणमित्युक्तं स्यादित्यर्थः ।
 अस्तु तथाऽपि को दोष इत्यत आह *तदिति* हेतुमाह
 करणेति सिद्धे करणे ततोऽतिरिक्तकारकान्तरसिद्धि-
 स्तत्तिमिद्धौ च तत्राचरितार्थहेतुरूपकरणसिद्धिरिति पर-
 स्पराश्रयः एकस्याप्यन्यतोऽसिद्धत्वात् करणस्याद्यैव
 निरूप्यमाणत्वादित्यर्थः । असिद्धिमभिधायाधुनाऽति-
 व्याप्तिमभिधत्ते *अतीति* कर्त्तादिकारकाणामपि कर-
 णमुत्पाद्य तत्रैव चरितार्थानां तदतिरिक्तकर्त्तादिका-
 रके चरितार्थत्वं नास्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । कर्त्तृ-

कर्मणोः स्वरूपोपादानपरोऽन्तरशब्द इति तृतीयं परा-
चष्टे * नापीति * कुत इत्यन आह * ताभ्यामेवेति * तथा
च सति कर्तरि कर्मणि वा चरितार्थं करणमित्युक्तं
स्यादेवं च कर्तुः कर्मणो वा तत्राऽचरितार्थत्वं नास्त्य-
स्ति च सार्वत्रिकहेतुत्वमिति प्रत्येकं तयोरतिव्याप्ति-
रित्यर्थः । कर्तृकर्मप्रतियोगिकान्यत्रमन्तरशब्दार्थ इति
चतुर्थं प्रतिषेधति * नापीति * अधिकरणादेः कारकपदे-
नैवोपादानात्करणस्य कर्तृकर्मणोरप्यचरितार्थत्वात्त-
दन्तरेति विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । कर्तृकर्मव्यतिरिक्त-
कारकेऽचरितार्थत्वं विवक्षितं तत्सिद्धिः प्रयोजनमन्त-
रशब्दस्येत्यत आह * कारक इति * नात्र गौरस्तीति गो-
मात्रनिषेधे गोविशेषोऽपि निषिद्धा भवति तद्वत्का-
रकमात्रे चरितार्थत्वनिषेधेन करणादौ चरितार्थत्वं
निषिद्धं भवतीत्यर्थः । कारकेऽचरितार्थ इत्युक्ते यावान-
र्थस्तावानेवान्तरपदोपादानेऽपि लभ्यते नाधिक इति
वैयर्थ्यात्त्यज्यत एवान्तरपदमित्याशङ्काह * नापीति *
यदुपादानेनाधिकार्थलाभस्तन्न त्याज्यमिति निवृत्तु-
रचेतसा प्रलपितमिवेत्यत आह * तथेति * अन्तरप-
दपरित्यागे कारके ऽचरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करण-
मित्युक्तं स्यात्तदा देवदत्तो हस्तेनाग्निना पचतीत्या-
दौ हस्तादि यत्करणमग्न्यादिकारकान्तरजननद्वारा
पचिक्रियादौ, तत्रैतल्लक्षणं नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । आ-
दिपदेन पद्मथामुपानद्भ्यां गच्छतीत्यादि गृह्यते । अग्नेः
कारकत्वं यदि स्यात्तर्हि तज्जनको हस्तो न करणं स्या-
त्तदेव नास्ति मानाभावादित्याशङ्क्य तदुपपादयितुं

कारकलक्षणमाह * व्यापारेति * कारणं कारकमित्युक्ते
 व्यापारेऽतिव्याप्तिस्तन्मा भूदित्याह * व्यापारवादिति *
 एतावत्युक्ते व्यापारवतः कुठारस्य पच्चादौ कारक-
 त्वप्रसङ्गनिवारणाय कारणमित्याह * कारणमिति * त-
 नेति शेषः । एतदपि पराभ्युपगमसिद्धं न यौक्तिकमिति
 दर्शयति * हीति * अग्निः कारकं तल्लक्षणयोगित्वात्पा-
 वत्ववदित्यनुमानं तल्लक्षणयोगमाह * अस्ति चेति * यथा
 चक्षुरादेरर्थयोगो व्यापारस्तथाऽग्नेरपि स्थालीसंयो-
 गादिव्यापार इत्यर्थः । आदिपदेनोर्ध्वज्वलनं सङ्गृह्यते ।
 तथान्वं कारकत्वमिति यावत् । हस्तादेरग्न्यादिजन-
 कत्वमेव नास्ति मानाभावादित्यत आह * अस्तीति *
 व्यापारवदग्निरूपोत्पत्तेर्हस्तेनान्वयव्यतिरेकित्वात्त-
 स्कार्यमेष्टव्यमन्यथा ताभ्यां कार्यकारणभावनिश्च-
 यः क्वापि न स्यादित्यर्थः । हस्तादि न करणं का-
 रकजनकत्वात्कर्त्तादिवदतश्चाऽस्याऽलक्ष्यत्वात्तत्र ल-
 क्षणाभावो न दोषायत्यत आह * न चेति * हस्ता-
 देः करणत्वं परिशेषयितुं करणत्वं तावत्साधयति
 * व्यापारेति * हस्तादि करणं व्यापारित्वाद्दण्डा-
 दिवन्न च क्वचिद्व्यभिचारो व्यापारवतः संयोगादि-
 किञ्चित्कार्यं प्रति कारणत्वादित्यर्थः । तत्कारणत्वस्य
 हस्तादेः कारणत्वस्येति यावत् । “प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्य-
 त्वाप्रसङ्गाच्छिष्यप्राणे ममात्ययः परिशेषः” इह प्रसक्त-
 प्रतिषेधाभावात् परिशेष इत्याशङ्क्य प्रसक्तं प्रतिषे-
 धति * कर्त्तादीनि * प्रयत्नानाधारत्वात् कर्मत्वं, प-
 राश्रयक्रियाफलानाश्रयत्वात् कर्मत्वं, सम्प्रदानापा-

दानत्वे नाशङ्कनीये, ददात्यादिक्रियाविशेषस्येहाभा-
वाद् । अनाधारत्वाच्चाधिकरणत्वमिति यावत् । एवं
प्रसक्तं प्रतिपिध्याऽन्यत्राप्रसङ्गं दर्शयति *सप्तमि* यदि
कर्त्तायनन्तर्भूतस्य कारणत्वमपि न, तर्हि सप्तमं कार-
कमेष्टव्यं तदयुक्तमपसिद्धान्तादतः करणत्वं परिशिष्ट-
मित्यर्थः । कारकविशेषः कारणं तद्विशेषः कारणं अतः
कारकत्वाभावात्तद्व्याप्यव्याप्यकरणत्वमपि नास्तीत्या-
शङ्काह * न चेति * नियतपूर्वभावित्वं कारणत्वं न च
तद्वस्तादीनां तत्र पच्यादावस्ति काष्ठादिभिर्व्यव-
धानादतः कारकत्वव्यावृत्तौ तद्व्याप्यकरणत्वव्या-
वृत्तिस्ततश्च करणत्वस्य व्यावृत्तिः द्रव्यत्वव्यावृत्त्या
पृथिवीत्वादिव्यावृत्तौ तद्व्याप्यघटत्वादिव्यावृत्तिरिवे-
त्यर्थः । हस्ताद्यन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धौ न तत्र तेषां
कारणत्वं दर्शयितुमीशाते इत्याह * किं नामेति *
अग्न्यादेस्तत्र हेतुत्वं हस्तादीनामिति हेतुहेतुविष-
यावन्वयव्यतिरेकौ यथा परंपारमिन्द्रियसम्प्रयोगा-
न्वयव्यतिरेकावधिष्ठानग्रहणोपयुक्ताविन्द्रियजत्वं भ्रम-
स्य न कल्प्यत इत्यर्थः । न च वाच्यमिति शेषः । कुतो
न वाच्यमित्यत आह * कर्त्तुरिति * कर्त्तुरपि काष्ठा-
दिव्यवधानात्प्रधानक्रियां प्रति हेतुत्वाभावप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । पुरुषस्य प्रधानक्रियां प्रति व्यवधानं दर्शय-
ति * पुमिति * पुंसो व्यापारः प्रयत्नस्तस्मादेहं स्पन्द-
श्चेष्टा आदिपदेन देहाद्यवहस्तचलनं ततो हस्तकु-
ठारसंयोगो गृह्यते । ततो-देहस्पन्दात् कुठारव्यापार-
उत्पन्नमननिपतनरूपः आदिपदेन करणस्य कर्मणो योगात्

छिदा छिदिक्रिया । पञ्चि प्रकृत्य छिदामुदाजहार स-
मानन्यायत्वादव्यापकत्वस्य सार्वत्रिकत्वदर्शनाय च ।
कर्तुरहेतुत्वप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते * सर्वेति * देहस्प-
न्दादिरूपा कर्तृव्यापारपरम्परैव तेन न तथा व्यवधानं,
व्यापारम्पराया व्यापारिव्यवधायकत्वाभावादित्यर्थः ।
समः समाधिरन्यत्राभिनिवेशादिति समाधत्ते * तु-
ल्यमिति * काष्ठव्यापारादि सर्वे हेतुव्यापारप-
रम्परेति न तथा हेतुत्वव्याघात इत्यर्थः ।

हस्तादेरंकरणत्वे प्रकृतलक्षणस्य किं छिन्नमित्या-
काङ्क्षायां तद्दर्शयन्तुपसंहरति * तस्मादिति *

कर्तृकर्मव्यतिरिक्तकारकेऽचरितार्थः सार्वत्रिको
हेतुः करणमिति पक्षे प्राग्व्यर्थत्वमुक्तमिदानीं अव्या-
पकत्वं दूषणं प्रसङ्गादितिदिशति ।

३०२ अव्याप्त्युद्भावनम् ।

एतेनाऽपि कारकान्तरशङ्कः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवच-
न इति पक्षो व्युदास्यः ।

* एतेनेति * अग्न्यादिः कर्ता न भवत्यप्रेरकत्वा-
न्न कर्म तण्डुलादेरेव कर्मत्वादतः कर्तृकर्मव्यतिरिक्ता-
ग्न्यादिजनकहस्तादावव्यापकत्वमित्यर्थः ।

अस्तु तर्हि कर्तृव्यापाराविषयः करणमिति लक्षणं
कथितदोषाभावादित्याशङ्काह ।

१ तत्र व्यापारेति सो० पु० पा० ।

२ हस्तादेः करणस्य किं छिन्नमिति सो० पु० पा० ।

३०३ करणस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

कर्तृव्यापारविषयः करणमित्यपि न । शरीरचालनाय प्रयतमानस्य निष्पाद्या शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं प्रयत्नलक्षणकर्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं स्यात् । नचैतत् शक्याङ्गीकारं, भविष्यतः स्वं प्रति च कारकत्वानुपपत्तेः । नच साक्षात्कर्तृव्यापारविषय इति विशेषोपादानेऽप्यस्य परिहारः, साक्षाद्वापार्यमनःप्रभृति क्रियायां प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । अव्यापकत्वाच्च ।

* कर्त्रिति * विषयः करणमित्युक्ते ज्ञानविषये घटादावतिप्रसक्तिस्तन्निरासायाह * व्यापारेति * तावत्युक्ते करणव्यापारविषये कर्मण्यतिव्याप्तिस्तन्निरासाय * कर्त्रिति * कर्ता तद्व्यापारो वेत्युक्तेऽसम्भवो भाभूदित्याह * व्यापारविषय इति * कुतो न लक्षणमित्यत आह * शरीरेति * शरीरचालनाय-वाक्यचेष्टार्थं प्रयतमानस्य पुंसः प्रयत्नलक्षणकर्तृव्यापारस्य शरीरक्रिया क्रियाविशिष्टं शरीरं वा विषयो भवतीति कृत्वा तत्क्रिया अस्यां शरीरचेष्टाक्रियायामेव करणं स्यादित्यतिव्याप्तिरिति सम्बन्धः । शरीरस्य तत्क्रियाया वा कथं प्रयत्नविषयत्वमित्यत आह * निष्पाद्येति * प्रयत्नसाध्यत्वात्प्रयत्नविषयत्वं प्रयत्नस्य कस्य कुत्रेति साध्यविषयतयैव प्रतीतेरिति यावत् । क्रियायाः प्रयत्नविषयत्वं नास्ति शरीरस्यैव तद्विषयत्वेन नान्तरीयकतया क्रियायास्तद्विषयत्वमित्यत आह * तदिशिष्टेति * ए-

तदुक्तं भवति वृक्षच्छेदाय प्रयतमानस्य कर्तृव्यापारस्य
 कुठारः क्रियाविशिष्टस्तद्व्यापारो चोद्यमननिपतनरूपो
 विषयीभवतीति तस्य यथा छिदायां करणत्वं तथे-
 हापि कर्तृव्यापारविषयतया करणत्वं तच्च क्रियान्त-
 राभावादस्यामेव क्रियायामिति । शरीरादि करणं कर्तृ-
 व्यापारविषयत्वात् कुठारादिवदिति करणत्वानुमाना-
 न्नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * शक्योद्गीका-
 रो यस्य तच्चाहम् । शरीरादेः करणत्वं शक्योद्गीकारं न
 भवतीत्युक्तं कुतो नेत्यपेक्षायामाह * भविष्यत इति *
 भविष्यतः शरीरादेः पूर्वं कारणत्वानुपपत्तेर्निय-
 तपूर्वसत्त्वं कारणत्वं न च भविष्यतस्तदस्तीति कार-
 कत्वानुपपत्तौ तद्विशेषकरणत्वानुपपत्तेः । हेत्वन्तरमाह *
 स्वमिति * यदा क्रिया तद्विशिष्टं शरीरं वा तामेव
 क्रियां प्रति करणं स्यात्तदा स्वयमेव स्वासिद्धौ करण-
 मित्यात्माश्रयस्तत्र युक्तं करणत्वतान्निष्पाद्यत्वे च
 विमतिपदेनाऽभिन्नाधिष्ठाने कार्यकारणभावत्वा-
 न्मृत्घटयोः कार्यकारणभाववदिति प्रयोगविरोधात् ।
 नच हेतौरेकत्राऽप्यभाव इति धार्यम् । उत्कर्षनिकर्षव-
 द्वादिति परैर्विशिष्टहेतुप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । अव्यव-
 धानेन कर्तृव्यापारविषयत्वं न चैतच्छरीरादावस्ति म-
 नोव्यापारव्यवधानेनैव कर्तृव्यापारविषयत्वाच्छरीरा-
 देरिति नातिव्याप्तिरित्यत आह * न चेति * अस्या-
 तिव्याप्तिदोषस्येति यावत् । साक्षात्त्वविशेषणस्य शरी-
 रादावभावात्कुतो न परिहार इत्यत आह * साक्षा-
 दिति * यदा साक्षादेव मनो व्यापार्यते तद्व्यापाः

रश्च सङ्कल्पो हितसाधनत्वाद्यनुसंधानं वा त-
त्प्रभृत्येतदादेस्तस्य तद्व्यापारस्य च तस्यां क्रिया-
यां करणत्वासङ्गतादवस्थ्यात् । यद्वा मनोव्यापारः सङ्क-
ल्पादिबुद्धेरध्यवसायः ततश्च बुद्धेर्मनसो वा साक्षा-
द्व्यापारविषयत्वात्तामेव क्रियां प्रति करणत्वं प्रसज्ये-
तेति स्वसमयासिद्धं मनोबुद्धिभेदमाश्रित्यातिव्या-
प्तिमाह * साक्षादिति * तर्हि तदन्यत्वे साक्षात्कर्तृ-
व्यापारविषयः करणमिति लक्ष्येन इत्यत आह *
अव्यापकोति * कर्तृव्यापारस्य प्रयत्नरूपस्य मनोव्यापा-
रादिव्यवधानेन विषयत्वात्कुठारादेस्तत्राव्याप्तिरित्य-
र्थः । न च कार्यकरणसङ्गतस्य कर्तृत्वात्साक्षात्तद्व्यापा-
रविषयत्वं कुठारादेरिति वाच्यम् । तस्याचेतनत्वेनाक-
र्तृत्वात् घटादिवत् । चेतनविशिष्टतया कर्तृत्वे लाघवा-
त्तस्यैव कर्तृत्वमस्त्विति द्रष्टव्यम् ।

उक्तानिव्याप्तिं परिहरन्नुक्तलक्षणं विधान्तरेणो-
पस्थापयति ।

३०४ प्रकारान्तरेण करणलक्षणं तत्प्रणष्टनं च ।

अथ तत्क्रियाहेतुस्तात्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्त-
त्क्रियाकरणमिति मन्यसे । मैत्रम् । अनीश्वरवादे अङ्कुरादी-
नामकरणकत्त्वप्रसङ्गात् । सुषुप्त्यनन्तरमात्रिन्याः प्रमायाः
परिमाणिकरणोपाधिभेदपरिसङ्ख्यातोषु प्रमाराशिषु बाहिर्भा-
वप्रसङ्गात् । अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात् । से-
श्वरवादेऽत्वीश्वरव्यापारविषयः सर्व कारणमिति नाकर-

णं कारणं स्यात् । ओमित्यभिधाने चाऽकारणमात्रं व्यव-
च्छेयमिति कारणं करणमित्येवोच्यतां वृथा विशेषण-
पुरणप्रयासः ।

अथेति तदिति सर्वत्र क्रियामात्रमुच्यते । तत्क्रि-
याहेतुः करणमित्युक्ते कर्त्तृदावतिप्रसक्तिस्तां निवार-
यति * व्यापार इति * तत्क्रियाहेतुर्व्यापारविषयः
करणमित्युक्ते करणव्यापारविषये कर्मण्यतिव्याप्ति-
स्तन्निरासाय * कर्तृव्यापार इति * तत्क्रियाहेतुः कर्तृव्यापा-
रविषयः करणमित्युक्तेऽधिकरणस्यापि करणत्वप्रसङ्ग-
स्तत्क्रियाहेतुत्वात्सर्वकर्त्रीश्वरव्यापारविषयत्वाच्च, त
द्व्यासंयति * तत्क्रियाकर्त्तृत्वमिति * असाधारणकर्तृव्यापारवि-
षयत्वं विवक्षितमिति यावत् । तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाक-
र्तृव्यापारविषयः करणमित्युक्ते तच्छिदिक्रियाकर्तृव्या-
पारविषयस्य तत्क्रियाहेतोः कुठारस्य गमनादौ करणता-
प्रसक्तिं निरस्यति * तत्क्रियाया इति * तत्क्रियाकर्तृव्यापा-
रविषयस्तत्क्रियायाः करणमित्युक्ते मनःशरीरादिव्या-
पारस्य तद्विशिष्टमनआदेश्च बाह्यचेष्टां प्रति करणत्वं
प्रसक्तं प्रतिषेधति * तत् क्रियाहेतुरिति * मनःशरीरादि-
व्यापारस्य तद्विशिष्टस्य मनआदेः तत्क्रियां प्रति हे-
तुव्याभावाच्चातिव्याप्तिरित्यर्थः । केनेत्थं लक्ष्यते किं
मीमांसकानां कणादादना, न तावन्मीमांसक ए-
वं लक्षयितुमीष्ट इति दूषयति * सैवमिति *
कुतो न शक्युयादित्यत आह * अनीश्वरेति *
अङ्कुरादीनां करणपूर्वरुत्वमस्ति या न वा, न चेत्कार्य

करणपूर्वकमिति व्याप्त्यभावादुपादिज्ञानलिङ्गेन च-
 क्षुरादिकरणानुमानं न स्यादस्ति चेत्सकारणत्वं तर्हि
 तत्कर्तृत्वं किमस्मदादेकेश्वरस्य, नास्मदादेस्तद्वि-
 षयज्ञानाभावात्क्रियमाणज्ञानवत् एव कर्तृत्वात्त्रापी-
 श्वरस्य तस्यानङ्गीकारादतश्च कर्तृव्यापारविषयत्वमङ्क-
 क्षुरादिकरणस्य नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । अव्या-
 प्यन्तरमाह * सुपुप्स्येति * सुपुप्स्यनन्तरं प्रथमतो या
 प्रना जायते तस्या अकरणकत्वप्रसङ्गः सुपुप्सयात्मन-
 श्च ननाहीनस्य कर्तृत्वानुपपत्त्या तद्व्यापारविषयस्य
 पूर्वकालसतः करणस्यासम्भवात्तच्च सा करणशून्या,
 एवं सति परिगणितानि यानि करणानीन्द्रियादीनि
 तान्येवोपाधयस्तेषां भेदेन परि सङ्ख्याताः पञ्चधा
 षोढेति वा ये प्रमाराशयस्येषु बहिर्भावः प्रसज्येत
 तत्फलसत्कारणाजन्यत्वादतश्च तस्याः करणमस्ति न च
 तस्य कर्तृव्यापारविषयत्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः । अनी-
 श्वरवादे सुपुप्स्यनन्तरभाव्यः प्रमायाः परिगणितक-
 रणोपाधिभेदपरिसङ्ख्यातेषु प्रमाराशिषु बहिर्भावप्र-
 सङ्गात् । किमिव अङ्कक्षुरादीनामकरणत्वप्रसङ्गवादिति प्र-
 मथमन्यन्धः । तत्क्षणे ज्ञानाभावेऽपि पूर्वन्तदुपादानज्ञानं
 सुपुप्सयासीदिति चास्मदादिभोक्तृशरीरमचेतनं वा
 कर्तृ स्यादतो नाव्याप्तिरित्यत आह * अचेतनेति * सु-
 पुप्स्यादावपि कर्तृत्वमङ्कक्षुरादीनामकर्तृत्वं न स्यादि-
 त्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । काणादादेरिदं तर्हि लक्षणमस्तु
 तत्रेश्वरस्य कर्तुः सर्वत्र भावादुदितावद्याभावादिति
 द्वितीयमाशङ्क्याह * सेश्वरेति * सेश्वरवादे कारण-

म करणत्वात् । हेतुमाह * ईद्वरोति * सर्वकारणमीश्वर-
व्यापारविषय इति कृत्वा तत्रोपः । तत्क्रियाहेतुस्तत्-
क्रियारुत्तुव्यापारविषयतक्रियायाः करणमिति ल-
क्षणायोगित्वात्कारणमात्रं करणं स्यादित्युक्तम् । नन्वा-
द्वरव्यापारविषयतया कारणमात्रस्य करणत्वमिष्यत
एव को दोष इत्यत आह * ओर्मित * अमित्यभिधाने
ऽस्त्वित्याभिधाने इति यावत् । अकारणमात्रं व्यवच्छेद्यं
स्यात्तद्व्यवच्छेदय्य कारणग्रहणं न च मिथेः कारणं करण-
मित्येव लक्षणमुच्यतां तत्क्रियाहेतुरित्यादिविशेषण-
प्रक्षेपौ व्यर्थस्तस्या व्यावर्तकत्वादित्यर्थः ।

तस्य अव्यावर्तकत्वं ऽपि न वैयर्थ्यस्वरूपकथनार्थ-
त्वादिनि शङ्कते ।

३०० विशयस्य मार्यकत्वशङ्का ताज्जिराकरणञ्च ।

अथ मन्यमं न धर्म्यन्नरव्यवच्छेदाय विदोषणानि कि-
न्त्वेकस्यापि धर्मिणां रूपमंदन करणपदाभिधेयतोपदर्श-
नायेति । एवं तर्ह्येतद्रूपालिङ्गितस्य करणत्वल्लक्षणांक्ति-
प्रवृत्तेन स्यात् लक्षणमात्रमुक्तं भवेत् । न च लक्ष्यपदप्र-
वृत्तानाम् मंत्र लक्षणार्थः मन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यल-
क्षणत्वान्नतः । अपि च वस्तुमात्रं करणमित्यभिधायैव
किञ्च करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमुपदर्शि । स्यादेवं यदि
सात्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्यादिति चेत् तर्हि त्व-

दुक्तलक्षणमपि भवेत् । यदि सर्वत्र कारणे करणव्यव-
हारः स्यादित्यपि पश्य, न हि कर्त्तरि कर्मणि वा क-
स्य चित्करणव्यवहारः ।

अथेति कारणमात्रस्य करणत्वे ऽपि न कारणमात्रं
करणपदप्रवृत्तिनिमित्तं किन्त्वेकस्यापि तद्धर्मविशि-
ष्टस्य धर्मिणः स्वरूपभेदमादाय करणपदाभिधेयत्व-
मित्यर्थः । पदप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणयोर्मिथो भेदोऽभेदो-
वेति विकल्प्य भेदपक्षमपवदति *अनमिति* करणपद-
प्रवृत्तिनिमित्तस्य लक्षणत्वाभावात्तल्लक्षणे पृष्टे तत्कथन-
मर्थोत्तरमापद्यत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि तयोरभेदपक्षस्तत्रा-
र्थोत्तराभावादिति द्वितीयं प्रतिपेक्षति *न चोति* पदप्र-
वृत्तिनिमित्तमेव लक्षणमुच्यते, किं वा क्वचित्तदपी-
ति, नाथः एवं सति गंधवत्त्वादीनां पृथिव्यादिशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वं नास्ति तत्तत्सामान्यानां निमित्तत्वा-
त् अतो गंधवत्त्वादीनामलक्षणत्वं स्यात् । यदि द्विती-
येतर्हि करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव तल्लक्षणमिति प्र-
माणाभावादर्थोत्तरत्वं दुष्परिहरमित्यर्थः । पृथं का-
रणमात्रस्य रूपभेदालिङ्गितस्य करणपदवाच्यत्वमू-
रीकृत्यादपि, इदानीं तदपि न प्रमाणाभावादप्यथा-
वस्तुमात्रस्य तथात्वापातादित्याह *अपिचेति* क-
रणपदप्रवृत्तिनिमित्तमभिधाय तस्य करणत्वाभिधान-
मिष्टं चेत्तर्हि वस्तुमात्रं करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति प्र-
दर्श्य तस्य करणत्वमुच्यतामित्यर्थः । गोशब्दस्य प्रवृत्तां
गोत्वस्य निमित्तत्वे सति तस्मिन्ननन्यापेक्षयाऽलण्डा-

दौ सर्वत्र तच्छब्दप्रवृत्तिवद्वस्तुत्वमात्रस्य करणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति तस्मिन्ननन्यापेक्षया करणव्यवहारेण भवितव्यं न च तथा व्यवहरन्ति वृद्धाः घटादौ सति तस्मिन् घटेन छिनत्तीति तददर्शनादतो न तन्निमित्तमिति शङ्कते * स्यादिति * वस्तुत्वमात्राक्रान्ते यदि करणमित्यभिवदनव्यवहारस्तृतीयाप्रयोगो वा यदि भवेत्तर्ह्येवं स्यादिति सम्बन्धः । न्यायाभिप्रायी चेत्त्वपक्षपातं हित्वाऽनुसरन्यायं तदनुसरणे च कारणमात्रं करणमित्यपि न संस्पृशीत्यभिसन्धाय सिद्धान्तयति * तर्हीति * सति वस्तुत्वे तदव्यवहारान्न तत्करणपदप्रवृत्तिनिमित्तं चेत्कारणत्वमात्रेणापि न कारणलक्षणं स्याद्व्यभिचारसाम्याल्लक्षणस्यापि व्यवहारनिमित्तत्वाभ्युपगमादिति भावः । सति कारणत्वे कुटारादौ करणव्यवहारो दृश्यत एवेत्यत आह * न हीति * कुटारादौ करणत्वव्यवहारे किं कारणत्वं प्रयोजकमुत वस्तुत्वमिति विशये कारणत्वमिति निर्णयः स्याद्यदि कारणत्वाक्रान्ते कर्त्तादौ तद्व्यवहारः स्याद्वस्तुत्वाक्रान्तमात्रे चान्यत्र न स्यान्न चैवमस्तीत्याशयः ।

कर्त्तादौ करणव्यवहारो लौकिको नास्तीति वदतः किं माकूतं कर्त्तरि करणव्यवहारो लौकिको नास्तीति किं स्विच्छास्त्रीयो नेति, न तावदाथो ह्यह इत्याह ।

३०६ कर्त्तरि करणव्यवहारस्यगौणत्वप्रदर्शनम् ।

कर्त्तरि तावदस्ति लोके “प्रमाणमिह देवदत्त” इति,

शास्त्रेऽपि “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामा-
ण्या”दिति चेन्न । किमयं माणवकेऽग्निव्यवहार इव गौ-
णो मुख्य एव वेति संशये यदि त्वत्परिकल्पितान्निमि-
त्तान्मुख्यः स्यात्ततः कर्मण्यपि स्यात्तत एव निमित्ता-
दिति बाधकदर्शनेन पारिदोष्यात् गौणतयैव तद्व्यवस्था-
पनाया युक्तत्वात् ।

कर्तरि तावच्छब्दः कर्मापेक्षया कर्तरि करणव्य-
वहारे सिद्धे कर्मणोऽपि कारणत्वलिङ्गेन कारणत्वव्यव-
हारः सिद्ध्यतीति भावः । तदेवोदाहरणेन परयुद्ध्याऽऽरूढं
करोति *प्रमाणमिति* विषयमानो लौकिकां वदति
मदुक्तेऽर्थे देवदत्तः प्रमाणमिति तत्र प्रमाकर्तरि देवदत्ते प्र-
माणमिति प्रमाण निर्देशात्कर्तरि करणव्यवहारः सिद्ध
इत्यर्थः । नापि द्वितीय इत्याह *शास्त्रेऽपीति* उक्तसमु-
च्चयार्थोऽपि । आप्तप्रामाण्यान्मन्त्रस्याम्नायस्यायुर्वेदस्य
च नरकश्रुत्यादेर्यथा प्रामाण्यं व्यवहियते तथा कर्तृप्रामा-
ण्यमपि व्यवहियत इत्यर्थः । यद्वा शास्त्रेऽपि कर्तरि करण-
व्यवहारोऽस्तीत्यनुषङ्गः तत्र परकीयमेव वचनं प्रमाणय-
ति *मन्त्रेति* मन्त्रायुर्वेदयोर्यथा प्रामाण्यमाप्तवाक्य-
त्वात्तथाऽऽप्तप्रामाण्यादेव तत्प्रमाणं तत्प्रणीतशान्त्रया-
माण्यं वाऽस्तीति वदताऽऽप्ते प्रमाकर्तरि प्रमाकरणत्वक-
थनादित्यर्थः । अनन्यथासिद्धव्यवहारात्तथात्वावगातिरयं
तु व्यवहारो गौणतयाऽप्युपपन्नो न कर्तरि करणव्य-
वहारं गमयितु मीष्ट इति परिहरति *नेति* अयं कर्तरि

करणव्यवहारोऽग्निरधीतेऽनुवाकमिति माणवकेऽग्निय-
वहारवन्मुख्यार्थगुणयोगात्प्रमाहेतुसम्बन्धाद्गौणः किं वा
ऽग्नावग्नियवहारवन्मुख्य एवेति व्यवहारस्योभयसा-
धारण्यात्संशये सति गौणतयैव तद्व्यवहारस्थापना-
याः कर्तरि करणव्यवहारस्थापनस्य युक्तत्वादिति स-
म्बन्धः । किमत्र प्रमाणमित्यत आह *पारीति* मुख्य-
त्वेन तदुपपत्तौ प्रसक्तप्रतिषेधासिद्धेः पारिशेष्यासि-
द्धिरित्यत आह * यदीति * त्वत्परिकल्पिता-
त्करणत्वनिमित्ताद्यदि मुख्यः स्यात्तर्हि तत् एव नि-
मित्तात्कर्मण्यपि स्यान्मुख्यार्थबाधके सति तद्गु-
णयोगादर्थान्तरे घृत्तित्वं दर्शयति * इतीति *

मुख्यार्थे बाधकं प्रमाणं तर्को वा वक्तव्यः न
चायं तर्कः कर्मणि करणव्यवहारप्रसङ्गस्येष्टापादनरू-
पतयाऽऽभासत्वादिति शङ्कते ।

३०७ कर्मणिकतुव्यवहारस्येष्टत्वशङ्क का तन्निराकरणम् ।

अस्त्येव कर्मण्यपि तेन रूपेणेति चेन्न तावदयं शक्यो-
पदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः । क दृश्यते घटं प-
श्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति । यदितु त्वच्चेनसि केवलं स्या-
त् तत्र च नादरं विधातुमुत्सहामहे । प्रमेयमात्रं कर-
णमिति अतो आमन्त्र्यनसि विपरिवर्त्तमान प्रमेयमात्र
एव करणव्यवहारास्तित्वमेवमनुरोद्धव्यं स्यादिति । घटेन
पश्यतित्याद्यनाभिधानवशात्त प्रयोगो न हि सर्व लाक्ष-
णिकं प्रयुज्यत इति चेत् न । मास्तु तदभावे कोऽन्योऽस्ति

तेषु करणव्यवहार इति वक्तव्यः स स्यात् न चासौ श-
क्यदर्शन इति ।

* अस्तीति * तेन रूपेण व्यवहारः शास्त्रे का-
रणस्वरूपेणेति यावत् । कर्मणि करणव्यव-
हारः शास्त्रे लोके वा करणार्थविभक्तिप्रयोगादुच्य-
ते किं वा त्वदनुभवादिति विरुत्प्य प्रथममनुप-
लम्भेनापनयति * नेति * यत्र कर्मणि करणव्यवहा-
रो दर्शयितुं शक्यते तादृशमुदाहरणं लोकशास्त्रयोर्ना-
स्तीत्यर्थः । अनुपलम्भमेवोपपादयति * क्वंति * यदि
कर्मणापि करणं स्यात्तर्हि कर्मविवक्षायां तृतीयाप्रयोगः
स्यान्नास्मां कापि दृश्यत इत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति
* यदीति * भवेतासि कर्म न करणमिति भावान्न
तस्य करणत्वमिति युक्तिबाधादनुभवस्याभासत्वं
त्वर्थः । प्रतिविद्यते * तत्रेति * कर्मणः करणत्वे कर्मापि
करणमिति पौनरुक्त्यं चार्थः । त्वदङ्गीकारमात्राभातिप्र-
सक्तिपरिहार इति तात्पर्यम् । विपक्षदण्डेनैतदुपपादय-
ति * प्रमंयेति * त्वदनुभवमात्रेण कर्मणः करणत्व-
मभ्युपगम्यं चेत्काश्चिद्वामयुद्धिर्वस्तुमात्रं करणतया
मयाऽनुभूयत इति यदि चक्ति तर्हि तदनुभवानुरो-
धेन वस्तुमात्रे करणस्य व्यवहारास्तित्वमुपेयं स्या-
दित्यतिभङ्गात् कारणमात्रं करणमित्यर्थः । वामयु-
द्धिश्चतुरयुद्धिः कामलयुद्धिर्वा उभयोर्वापि विजिगी-
षया भ्रान्त्या च तदभिवानसम्भवात् । कर्मणि करण-
विभक्तिप्रयोगानुपलम्भान्न तस्य करणत्वमिति यदु-

क्तं तदयुक्तं करणत्वे सत्यपि तदप्रयोगोपपत्तेरिति
 शङ्कते * घटेनेति * घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यती-
 ति वृद्धायोगाभाववशादिदानीन्तनानां तथा प्रयो-
 गाभावो न तु कर्मणः करणत्वाभावाद्बृहद्व्यवहार-
 मूलत्वादिदानीन्तनव्यवहारस्येत्यर्थः । कर्मणि करण-
 त्वं वस्तुवृत्त्याऽस्ति चेत्कर्तृकरणकरणयोस्तृतीयेति ल-
 क्षणसिद्धत्वात्तदप्रयोगो वृद्धानां वा कथमित्यत आह
 * न हीति * वृद्धैर्यत्प्रयुज्यते तल्लक्षणसिद्धमिति नि-
 यमो न तु यल्लक्षणसिद्धं तत्प्रयुज्यत एवेति लोपः
 शाकल्यस्ये"त्यादि लक्षणसिद्धस्याऽपि यथागता इ-
 त्यादेरप्रयुज्यमानतया व्यभिचारादित्यर्थः । कर्मणि
 करणत्वे सत्यपि तदर्थविभक्तंरप्रयोगोपपत्तिमुपपादि-
 तामङ्गीकरोति * मास्त्विति * करणत्वाभावसाधकतद-
 प्रयोगस्यान्यथोपपत्तिरुत्पत्तिरुक्ता चेत्सिद्धं तर्हि करणत्वं
 कर्मण इत्यत आह * तदिति * तेष्विति व्यक्तियहु-
 त्वाभेदायं बहुवचनं । यत्करणं तत्तदुचितव्यवहारा-
 णामन्यतमगोचर इति व्याप्तमतश्च व्यापकनिवृत्त्या
 तत्राप्यकरणत्वनिवृत्तिर्न हि, तदयं प्रयोगः कर्म न
 करणं तदुचितव्यवहारमात्रागोचरत्वाच्छाविषाणव-
 न्न चाश्रयहीनमुदाहरण निषेधसाध्यस्य निषेधकहेतो-
 र्च निरुपाख्यस्याप्याश्रयतोपपत्तेरन्यथा कुत इत्यु-
 क्तं हेतूपादानानुपादानयोर्व्याघातादिति न च हेतोर-
 सिद्धिः कर्मसु करणव्यवहारस्य कस्य चिदपि वक्तु-
 मशक्यत्वादित्याह * न चेति * न हि करणार्थी क-
 श्चित्कर्मापादते तेन तत्रव्यवहारमात्रं नास्तीत्यर्थः ।

अस्तु तर्हि क्रिययाऽयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि कर-
णमिति लक्षणान्तरमनवद्यत्वांस्तत्राह ।

३०७ करणस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि करणमित्यपि
न । तथा हि—अयोगव्यवच्छेदो योग एव पर्यवस्येदिति
सम्बन्धेन सम्बन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यम् । यदा
सम्बन्धीत्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धिताऽभिधीयते
ततोऽन्यस्मिन्नपि काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन
विशक्षितेति चेन्न । सम्बन्धीत्यनेन न कालविशेषनियता
सम्बन्धिताऽभिहिता येन कालान्तरेऽलब्धसम्बन्धिताऽभि-
धानाय पदान्तरमुपादीयेत । अथोच्यते सम्बन्धीत्यस्य
सामान्यतोऽभिधायिनः कालविशेषनियतं सम्बन्धमादा-
यापि पर्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरेऽसम्ब-
न्धितया व्यवतिष्ठमानं कर्त्राद्यपि करणं प्रसज्येत तद्व्यव-
च्छेदाय कालान्तरे सम्बन्धिता पदान्तरेणाभिधीयत इति ।
मैवम् । तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि सम्बन्धिता-
ऽभिधीयेत तदापि तस्य सार्थकता सम्बन्धिपदन्यायन सा-
मान्याभिधायिनो भवेदिति ततोऽपि कालान्तरेऽसम्बन्ध-
व्यवच्छेदाय विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात् ।

१ त्यनेन सम्बन्धवत्तयाऽभिधीयते सो० पु० पा० ।

त्यनेन कालविशेषनियतसम्बन्धवत्तयाऽभिधीयत इति पु. पा. ।

क्रियतेति सम्बन्धि करणमित्युक्ते द्रव्यसम्बन्धि-
 नि गुणेऽनव्याप्तिस्तद्व्युदासायाऽऽह *क्रियंति* क्रिय-
 या सम्बन्धि करणमित्युक्ते कर्त्तृदावतिव्याप्तिस्तन्निरास-
 याह *अयोगव्यवच्छेदेनेति* कर्त्तादेः क्रियाया अयोग-
 व्यवच्छेदो नास्तीति क्रियोत्पत्तेः प्रागेवोपरमात्र हि क-
 र्त्तादौ व्याप्तिमात्रेऽपि क्रिया जायते यावद्व्यापाराविष्टे
 करणं न व्याप्तिते, करणे तु व्याप्तिमात्रे व्यवच्छिद्यत ए-
 वायोगः क्रियायास्तन्निष्पन्नपर्यन्तं करणव्यापारात् क्रि-
 याजन्मानयमोऽस्ति करणे व्याप्तिमात्र इत्यर्थः । अ-
 व्याप्त्यादिदोषादर्शनात्कथमलक्षणस्यामित्यत आह *
 तथा हीति * पौनरुक्त्यादिदोषं दर्शयितुमयोगव्यवच्छे-
 दपदार्थं दर्शयति * अत्रांगेति * भावाभावयोरन्यतर-
 निषेधेऽन्यतरविधिधौव्यादित्यर्थः । अस्तु तथाऽपि
 प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह *इतीति* सम्बन्धस्याभेदा-
 त् पौनरुक्त्य, तृतीयार्थोऽपि कारकभेदादिनै सङ्गच्छत-
 इत्यर्थः । सम्बन्धस्यैकत्वेऽपि कालोपाधिभेदेन भेदात्
 पौनरुक्त्यं नापि तृतीयार्थस्य कारकभेदादेरनुपपत्ति-
 रिति शङ्कते * यदेति * सम्बन्धीत्यनेन सम्बन्धी यदा
 कालविशेषनियतसम्बन्धितयाऽभिधीयते ततोऽन्य-
 स्मिन् काले सम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षिता
 इति सम्बन्धः । सम्बन्धोऽस्यास्तीति सम्बन्धी “अतं ह-
 नि ठना” वितिस्मरणादस्येति प्रत्ययस्य वर्तमानसम्बन्धा-
 र्थत्वात्सम्बन्धीत्यनेनाभिधानात्तत्क्षणसम्बन्धिताऽभि-
 धीयते ततः कालान्तरसम्बन्धिताऽयोगव्यवच्छेदप-
 देनोच्यते परप्रयुक्तभेदमुपजीव्य विप्रपरिव्राजकन्या-

येनेत्यर्थः । परिहरति * नेति * सम्बन्धीत्यनेन तात्त्विक-
विशेषनियतसम्बन्धित्वमुच्यते इति शब्दसामर्थ्यादु-
च्यते किं वा न्यायसामर्थ्यादिति, न तावदाद्य इत्याह *
सम्बन्धीति * सम्बन्धीत्यनेन न कालविशेषनियतसं-
बन्धितोच्यते किं तु सम्बन्धितामात्रमतो न काल-
विशेषसम्बन्धितासिद्धये पदान्तरमुपादेयमित्यर्थः ।
सम्बन्धिपदस्य सामान्यवचनत्वेऽपि किं चिद्विशेषः
मादायापि पर्यवसानात्कालविशेषनियतसम्बन्धित्वं
तेनोच्यते इति न्यायबलात् ब्रूम इति द्वितीयमाशङ्क-
ते *अथेति* सम्बन्धीत्येतत्पदं सम्बन्धितामात्रमाचष्टे
तत्सामान्याभिधायिनो विशेषमात्राकाङ्क्षिणो यस्मि-
न्किंश्चित्कालविशेषे नियतसम्बन्धमात्राभिधाय पर्यव-
साने सार्थकत्वं भवतीत्यर्थः । सम्बन्धीति पदं यदा-
कदाचित्तत्सम्बन्धे पर्यवस्यति सामान्याभिधानद्वारा-
रेति स्थिते कथितलक्षणं कर्त्तृदावपि प्रसज्येत तन्मा-
भूदित्ययोगपदोपादानं नाफलमित्याह * हतीति *
कालेति सम्बन्धिपदस्य सम्बन्धविशेषपर्यवसाने क्रि-
या यदा-कदा-चित्सम्बन्धिकरणमिति लक्षणं स्या-
तच्च कर्त्तृदावस्तीति तन्निवारणायायोगव्यच्छेदपदं
ततश्च क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तं व्यापारितया कारणत्वेन
क्रियासम्बन्धिकरणमिति लक्षणं कर्त्तृदेव्यावर्तकमि-
त्यर्थः । सामान्येन सम्बन्धवाचिनः क्षणमात्रसम्बन्धे
पर्यवसितश्चेत्तर्हि स्यादतिप्रसङ्ग इति परिहरति * मै-
यमिति * यथा सम्बन्धिपदस्य सामान्याभिधानद्वारा
क्षणात्रसम्बन्धे चरितार्थत्वं तथाऽयोगव्यच्छेद-

पदस्यापि सामान्याभिधायिनः क्षणमात्रसम्बन्धे च-
रितार्थत्वं स्यात्सामान्यस्य विशेषमात्रनिष्ठत्वेन नि-
राकाङ्क्षोपपत्तेरित्यर्थः । ततः किमनिष्टं निरटङ्गीत्यत
आह * इति ततोऽपीति * सम्बन्धयोगव्यवच्छेदप-
दाभ्यां क्षणव्यसम्बन्धि करणमित्युक्तं स्यादेतच्च क-
र्त्तादायतिव्यापकमतो विशेषणान्तरमपि कालान्तरी-
यासम्बन्धव्यवच्छेदायोपादेयं स्यादतश्च हेत्वन्तरं ना-
म निग्रहस्थानं स्यादित्यर्थः ।

अयोगव्यवच्छेदपदस्य सम्बन्धिपदव्यायेन क्षण-
मात्रसम्बन्धपर्यवसितत्वेऽपि सार्वकालिकायोगव्यव-
च्छेदविवक्षया प्रयोगाभातिव्याप्तिरिति शाङ्कते ।

३०८ अतिव्याप्तिशङ्कपरिहारे ।

अथ यदा कदाचिदपि योऽयोगस्तस्य सर्वस्य व्य-
वच्छेदो विवक्षित इति, तर्हि सम्बन्धिपद एवैषा विवक्षाऽ-
स्तु कृत्तमधिकमुपादाय तद्विवक्षया । निषेधव्यवच्छेदेन
सार्वत्रिकत्वलाभ इति चेन्न । निषेधव्यवच्छेदस्य वि-
ध्यनतिरेकार्थत्वेनाविशेषात् ।

* अथेति * विवक्षया लक्ष्यया लक्षणनिर्वाहा-
यथा तृतीयं पदमुपादेयं न तथा द्वितीयमपि स-
म्बन्धिपदं प्रथम एव सार्वकालिकसम्बन्धस्य विवक्षितुं
शक्यत्वादिति परिहरन्ति * तर्हीति * असौ विव-
क्षासम्बन्धसार्वत्रिकत्वविवक्षेति यावत् । कृतमल-
मित्येवमेतत् । ननु योगस्य सार्वत्रिकत्वं न विवक्षितं

किं त्वयोगव्यवच्छेदपदाभिधेयमतो नोक्तदोष इति शङ्कते * निषेधेति * योगस्य निषेधो ऽयोगः तद्व्यवच्छेदेनेति यावत् । सार्वत्रिकत्वलाभः सम्बन्धस्येति शेषः । अयोगव्यवच्छेदपदं योगं ब्रूया "हौ नभौ प्रकृतमर्थं गमयत" इति न्यायान्न पुनर्योगस्य सार्वत्रिकत्वमतो भवितव्यमेव विवक्षयेति परिहृति * नैति * अविशेषात् सम्बन्धिपदादयोगव्यवच्छेदपदस्येति शेषः । शङ्कते ।

३०९ शङ्कनपरिहारौ ।

तद्धर्मिकं सम्बन्धस्यासम्बन्धासामानाधिकरण्यमयोगव्यवच्छेदेनेत्यनेनोच्यत इति चेन्न । तस्यापि सत्त्वकाले तत्रासत्त्वोपगमात् । सर्वदेति चेन्न । यद्येवं तत् किं करणासत्त्वकालेऽपि योग एव करणेन क्रियायाः । यावत्सत्त्वमिति चेत्तर्हि सम्बन्धीति व्यर्थं, यावत् सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्येवास्तु, सम्बन्धीत्येव वा तथा विवक्ष्यतामित्युक्तमेव ।

* तदिति * अर्थाभेदे शब्दाभ्यासः पुनरुक्तिः न चेह तदस्ति असम्बन्धासमानाधिकृतसम्बन्धयोगव्यवच्छेदपदेनोच्यते सम्बन्धितामात्रं तु सम्बन्धिपदेन, तेन न पौनरुक्त्यं कर्त्तादौ स्वाभावसमानाधिकृतक्रियाप्रतियोगिकसम्बन्धस्य सत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । यदा क्रियाया सम्बन्धस्तत्कालीनसम्बन्धाभावसामानाधिकरण्यनिषेधो ऽयोगव्यवच्छेदार्थः किं-

धा सार्वकालिकसामानाधिकरण्यनिषेध इति वि-
 कल्प्य प्रथममतिव्याप्त्या पराकरोति * नेति * अत्र
 कर्त्तादावपि तस्य सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धकाले
 सम्यन्धाभावस्याभावादेवासम्बन्धीकारादतिव्याप्तिरि-
 त्यर्थः । सार्वकालिकसामानाधिकरण्यनिषेधोऽयोगव्यव-
 छेदार्थ इति द्वितीयमाशङ्कते * सर्वदेति * कर्त्तादेः क्रि-
 यया कदा चिदसम्बन्धाभ्युपगमात्तादृशनिषेधो नास्ति
 कालभेदेन भावाभावयोरेकाश्रयत्वात्तन्निषेधस्य लक्षण-
 त्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । किं कालमात्रे सामानाधिक-
 रण्यनिषेधो लक्षणमुत स्वसत्तावच्छिन्नकालीननिषेध
 इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * यदिति * सर्वदा
 सामानाधिकरण्यनिषेधो विवक्षित इत्येवं यदि, त-
 र्हि क्रियया करणासत्त्वकालेऽपि करणेन सम्यन्ध एव
 किमित्पाक्षेपः । एतदुक्तं भवति यस्य सर्वदा क्रियया
 सम्यन्ध एव तस्य सामानाधिकरण्यनिषेधवत्त्वान्न पुनः
 कदा चिदपि सम्यन्धवतः सर्वदा सम्यन्धरहितस्य वा,
 कर्त्तादौ शशविपाणादौ चातिव्याप्तेः ततश्च करणासत्त्व-
 काले तेन क्रियासम्यन्धाभावादेतल्लक्षणं न सम्भवती-
 त्यर्थः । असम्भवं परिहसन् द्वितीयमाशङ्कते * याव-
 दिति * यत्कारकं यावत्सत्त्वं क्रियासम्यन्धि तत्करणं
 न च कर्त्तादि तथेति नातिव्याप्तिर्नाप्यसम्भवः करणस्य
 तथात्वादित्यर्थः । प्रागीरितपौनरुक्त्यं स्मारयन्परिहरति
 * तर्हीति * सम्यन्वीति विशेषणवैयर्थ्यमुपपादयति
 * यावदिति * भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावः स-
 म्यन्ध इति पक्षमुपादाय विशिष्टमित्युक्तम् । संयोगादि-

मूलसम्बन्धानिरूपणाद्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्ते-
रूपलक्षणत्वमिति पक्षान्तरमाश्रित्याह *उपलक्षितमि-
ति* इत्येवास्तु-लक्षणमिति शङ्कः । योगाधीननिरूप-
णोऽयोगस्तदधीननिरूपणश्च तन्निषेध इति गौरवं सम्ब-
न्धीत्युच्यमाने लाघवात्सम्बन्धीत्येव वक्तव्यं न पु-
नरयोगव्यवच्छेदो विशेषणमित्याह *सम्बन्धीति* तथा
विवक्ष्यतां यावत्सत्त्वं क्रियासम्बन्धित्वमित्यर्थः ।

ननु न पौनरुक्त्यं सम्बन्धिपदं न सम्बन्धित्वमात्रस्य
विवक्षितत्वादयोगव्यवच्छेदेनेति तस्य यावत् कार-
कत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च विवक्षाऽप्येकस्मिन्प-
द एवास्तीतिवाच्यम् । वस्तुर्विवक्षाधीनत्वाच्छब्दप्रवृ-
त्तेर्ग्रन्थलाघवाद्बुद्धिलाघवस्य प्रयोजनत्वादिति शङ्कते ।

३१० पौनरुक्त्यपरिहारशङ्का दूषणं च ।

अयमेवार्थः कयाऽपि कुसृष्ट्यासम्बन्धिपदसार्थक-
तामुपपाद्य यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते कृत्तिकोदय-
क्रियायां रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात् अनन्तरभा-
विनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्वभाविचतुर्दश-
सङ्ख्यनक्षत्रास्तमयस्य च करणत्वं स्यात् । नचैवमेव
युक्तं यौगपद्येन कारणत्वानुपपत्त्या कारकत्वस्य
दूरानिरस्तत्वेन करणत्वस्य सम्भावनानारोहात् ।

अयमिति किं दूषणमुच्यते इत्यन आह *कृ-
त्तिकेति* *रोहिण्यासत्तेः कृत्तिकोदयक्रियायाऽयोग-
व्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वात्तां प्रति करणत्वं स्यान्न हि

कृत्तिकोदये सति रोहिण्यासत्तिः कदा चिद्व्यभिच-
रति घटिकानन्तरं तस्या अप्युदयादित्यर्थः । अति-
व्याप्त्यन्तरमाह * अनन्तरेति * पूर्वभाविनश्चतुर्दशन-
क्षत्रस्यास्नमयानंतरभाविनश्चतुर्दशनक्षत्रस्योदयं प्र-
ति करणत्वं स्यादिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति अ-
ष्टाविंशतिनक्षत्राणि अभिजिह्नक्षत्रेण सह, तत्र सपा-
दं नक्षत्रद्वयमेकैकस्मिन् राशौ गच्छति उदयराशिमार-
भ्य पष्ठराश्यन्तोऽस्तमय एवं च पटसु राशिषु चतुर्दश-
नक्षत्राण्यस्तं यान्ति अनन्तरराशौ पञ्चदशसङ्ख्याव-
च्छिन्ननक्षत्रोदयस्तथा चतुर्दशसङ्ख्यान्तरितनक्षत्रास्त-
मयस्य चतुर्दशसङ्ख्यान्तरितानन्तरभाविनक्षत्रोदयं
प्रति करणत्वं स्यात् अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धात् अ-
तश्च यत्किञ्चिन्नक्षत्रमारभ्य परिगणने यत्किञ्चिन्न-
क्षत्रस्य चतुर्दशसङ्ख्यावच्छिन्नत्वमस्तीति विभागं
कृत्वा चतुर्दशनक्षत्रस्येत्युक्तमिति । रोहिण्यासत्त्यादेः
कृत्तिकोदयादौ करणत्वं स्यादतोऽतिव्याप्तिः ना-
तिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वादित्यत आह * न चेति *
कृतो न युक्तमित्यत आह * योगेति * कारकवि-
शेषः करणं कारकत्वं च नियतपूर्वभावित्वं न च त-
दस्ति यौगपद्यादतो व्यापककारकत्वव्यावृत्त्या व्या-
प्यकरणत्वव्यावृत्तिरित्यर्थः ।

तत्र सम्बन्ध एव नास्ति कृतो ऽयोगव्यवच्छेदवि-
शिष्टसम्बन्धित्वमित्यन आह ।

३११ सम्बन्धासत्त्वशङ्कापरिहारः ।

नच तत्र सम्बन्ध एव नास्ति व्याप्तेः स्वभावसम्बन्धा

रिमिकाया दुरपह्वत्वात् । अथ कार्यकारणभावः सम्बन्धो विवक्षितः । न, सामग्न्याः करणत्वापत्तेः । ओमिति चेत् तत्किमोमित्यभिधायैव निर्वृत्तोभवान् ? आकलितं किलास्माभिः सामग्न्यपि करणमित्यत्र न श्रद्धा-
तः प्रणवपूर्विकां श्रुतिमेव काञ्चित्पठित्वा श्रद्धापयि-
ष्यति भवानस्मानिति ।

* न चेति * हेतुमाह * व्याप्तेरिति * वृक्षत्व-
शिंशपात्वयोरिव स्वभावसम्बन्धो ऽप्राप्यस्तीत्यर्थः ।
रोहिण्यासत्यादेः कृत्तिकोदयादिना स्वभावसम्बन्धे
सत्यपि न तत्र करणत्वप्रसङ्गो विवक्षितसम्बन्धाभा-
वादिति शङ्कते * अयेति * अयोगव्यवच्छेदेन क्रियया-
जन्यजनकभावलक्षणसम्बन्धवत्करणमिति लक्षणं
विवक्षितं न च रोहिण्यासत्यादौ जन्यजनकभा-
वो ऽस्तीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः । क्रिययाऽयो-
गव्यवच्छेदेन जन्यजनकसम्बन्धित्वं सामग्न्यामस्ति
न च करणमिति अतिप्रसक्त्या दूषयति * नेति *
सामग्न्याः करणत्वमुक्तमङ्गीकरोति * एवमास्त्विति
चेदिति * सामग्न्यपि करणमेवेति लक्ष्यैकदेशत्वात्
तत्रातिव्याप्तिरित्याशयः । सामग्न्याः करणत्वे प्रमाणा-
भावादप्रामाणिकत्वाङ्गीकारमात्रेणातिव्याप्तिः परिह-
रणीया तथाऽपि किं परिह्रियते उत मौनमेवेति, यदि
मौनं तदा न वादिनः प्रतिस्पर्द्धी तस्मादाशयः परिशिष्ट
इति परिहरति * तदिति * तत्रातिप्रसङ्गे ओमित्य-

भिधायैव निर्दृष्टश्चरितार्थो ऽतिव्याप्तिं परिहृतवान्कि-
मित्यर्थः । ननश्च न्यायाभिमानं हित्वा आद्वैतमेवा-
त्मनः सम्पादितं स्यादित्यत आह * आकलितमि-
ति * अस्माभिरेतल्लक्षणवादिभिः सामान्यपि करण-
माकलितमित्यत्र न अद्वैतोऽस्मानपि प्रणवपूर्विका
कां चित् श्रुतिमेव पठित्वा अद्यापयिष्यति भवा-
त् किलेति सम्बन्धः । किलेत्यप्रामाणिकतया हासप्र-
कटनार्थः । सभामध्ये स्वात्मन्यअद्वैतोऽपि प्रणवपू-
र्विकां काञ्चिच्छ्रुतिं वेद्वाक्यं पठित्वा अद्यापयिष्यति
तथाऽस्मानपि प्रणवपूर्वकं वाक्यमेवोच्चार्य भवान् अ-
द्यापयिष्यति किलेति हासभावः ।

करणखण्डनप्रसङ्गेन सामग्रीमपि खण्डयितुं प्रसङ्गं
करोति ।

३१२ सामग्रीखण्डनमूमिका ।

न सामग्री कारणं किन्तु तदेकदेशो नानाभूतः
प्रत्येकं तथा, सामग्री तु यदनन्तरं कार्यं भवत्येवेत्ये-
तावन्मात्ररूपेति चेन्न । एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य कर-
णेपि सत्त्वात् ऽकरणस्यापि सामग्रीत्वापातात् क्रियाया वि-
भागादौ त्रिभागस्य च संयोगनाशार्दिप्रति तथात्वापत्तः ।

* न सामग्रीति * अयोगव्यवच्छेदेन क्रियास-
म्बन्धेऽपि सामान्या जन्यजनकभावसम्बन्धो नास्ति
तस्यैवेह विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । सामग्री
यदि न कारणं किं तर्हि कारणमित्यत आह * किं-

तिवति * सामग्न्येरुद्देशोऽपि निमित्तासमवाय्यादि-
नानाभूतः प्रत्येकं तथा कारणमित्यर्थः । समवाय्यस-
मवापिनिमित्तभेदेन नानाभूत इति यावत् । कारणव्य-
तिरेकेण सामग्रीं नाम न पश्यामस्तद्भेदकधर्मादर्श-
नादित्यत आह * सामग्रीति * यदनन्तरं कार्यं भव-
ति सा सामग्रीत्युक्ते कर्त्तादावतिप्रसक्तिस्तद्व्यावृत्त्य-
र्थमाह * भवत्येवेति * कस्तलानलसंयोगरूपसा-
मग्न्यां सत्पामेव प्रतिकूलमन्त्रादौ च सति कदाचि-
त्कार्यानुदयादव्यापकं न च तत्र प्रतियन्धकाभावरू-
पकारणाभावात्सामग्र्यभावः, प्रतियन्धकाभावो न
कारणं प्रतियन्धकाभावत्वान्तदन्योन्याभाववदित्य-
व्याप्तिर्दोषो यद्यप्यस्ति तथाप्यतिव्याप्त्या दूषयति *
नेति * व्यापृते करणे कार्यावश्यभावाभ्युपगमाद-
तिव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरमाह * क्रियेति *
मनसि क्रियानन्तरं विभागोत्पत्तिनियमस्ततो वि-
भागात्पूर्वसंयोगनाशः ततः संयोगान्तरं ततो ज्ञाना-
दिकाव्यान्तरं भवतीति नियमात्क्रियाविभागादेरपि
विभागसंयोगनाशादौ तथात्वापत्तिः सामग्रीत्वापा-
तश्च शब्दात्संयोगजसंयोगे संयोगस्य विभागजवि-
भागे विभागस्येति द्रष्टव्यम् ।

सामग्न्याः कारणत्वाभावमभ्युपगम्य दूषणमु-
क्तमिदानीं कारणत्वमपि सामग्न्या अभ्युपगन्तव्य-
मित्याह ।

३१३ सामग्न्या कारणत्वाङ्गीकारणम् ।

यच्च प्रतिसामग्र्येकदेशं नियतप्राग्भावादि कारणल-

क्षणमिष्यते तत्सामग्न्यामपीति कथं तदकारणता? । प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री तादृश्याश्च तस्याः प्राक्सत्त्वमेव नास्तीति चेन्न । तत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात्कारणसामग्न्यां तदनिवेशात् ।

॥यच्चेति॥ सामग्न्येकदेशान् प्रति यत्कारणलक्षणमुच्यते नियतप्राक्सत्वं पूर्वसम्बन्धनियमो वा, तत्सामग्न्यामपीति कथं तस्य न कारणत्वं न हि तल्लक्षणे सति ततो ऽन्यत्वं, लक्षणस्पातिव्यापकत्वेनालक्षणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । सामग्न्याः कारणलक्षणयोगित्वे कारणत्वं स्यान्न च तदस्ति कुतः कारणत्वमिति वक्तुं सामग्न्याः स्वरूपमाह * प्रागिति * प्राक्कालोऽपि सामग्न्यामन्तर्भवतीत्येतावता कथं सामग्न्यां कारणलक्षणाभाव इत्यत आह * तादृश्या इति * प्राक्कालस्य प्राक्कालसत्वं नास्ति तस्य स्वाश्रयप्रसङ्गादतश्च तद्विशिष्टसामग्न्या अपि प्राक्कालसत्वं लक्षणं नास्तीत्याशयः । प्राक्कालस्य सामग्न्या बाहिर्भावमापादयितुं कालस्य कारणत्वं न स्यादिति परिहरति * नेति * प्राक्कालो न कारणं नियतप्राक्सत्वंहीनत्वात्कार्यवदित्यर्थः । कालस्याकारणत्वे सामग्र्यन्तर्भावात्तत्सहितसामग्र्याः कारणलक्षणं नास्तीत्यत्र किमायातमित्यत आह * कारणेति * कारणान्येवैकदेशकालावस्थितानि सामग्री भवति कालस्याकारणस्य न सामग्र्यनुपवेशो न तस्याः प्राक्कालसत्वाभावेन सामग्र्याः कारणत्वाभावः सुभण इत्यर्थः ।

एवमतिव्याप्तिमभिधायेदानीमव्याप्तिमाह ।

३१४ अव्याप्युद्भावनम् ।

अपि चैवं विवक्षितमपि करणं न स्यात् । न हि यावत्सत्त्वं व्यापारवतोऽपि तस्य क्रियाजनकत्वं, क्रियाकाले क्षणमपि तदनुवृत्तिनिषेधं प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशयेनापि लक्षणासिद्धेः । प्रत्युत चिरस्थिरकरसंयोगे स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनोद्भियसंयोगस्थैर्यस्य मन्तुमुचितत्वात् ।

* अपि चेति * यावत्सत्त्वं जनकतया क्रियासम्बन्धिकरणमित्युच्यमाने करणत्वेन विवक्षितं कुठाराद्यपि करणं न स्यात्तेदं करणं तल्लक्षणहीनत्वात् कर्त्तादिवदिति प्रयोगादित्यर्थः । कुठारादिस्वरूपमात्रस्य करणत्वसाधने सिद्धसाधनता व्यापाराविष्टस्य तथात्वसाधने हेत्वसिद्धिव्यापाराविष्टस्य तस्य यावत्सत्त्वं जनकतया क्रियासम्बन्धादित्याशङ्क्याह * न हीति * कुत इत्यत आह * क्रियोति * व्यापाराविष्टं करणं क्रियोत्पत्तिकाले न तिष्ठतीति नियतप्राक्क्षण एव तस्य सत्त्वं न तु क्रियोत्पत्तिकाले क्षणमपि तथा सहयोगपथमित्यत्र प्रमाणस्य भवता दुरुपन्यासत्वादनुवृत्ताद्यपि प्रमाणाभावात्संशयः स्यादतश्च क्षणमात्रे क्रियया सह सन्दिग्धसत्त्वस्यानियतप्राक्सत्त्वकारणत्वेन सम्बन्धाभावात्संशयेनापि लक्षणस्यासिद्धिः सन्देहाविषयस्य पुरुषस्य स्थाणाव-

सिद्धिबत्सन्देहविषयत्वात्सन्दिग्धासिद्धवदित्यर्थः । ल-
क्षणासिद्धत्वस्याप्यसिद्धेः सिद्धिरेवक्षणस्य किं न
स्यादित्याशङ्क्य निश्चितमव्याप्तिस्थलमाह *प्रत्युतेति*
विपरीतनिश्चयो स्तीति यावत् । चिरस्थितः करसंयोगो
यस्मिन् स्पृश्ये द्रव्ये तच्चिरस्थितकरसंयोगं तस्मिन्
स्पृश्ये द्रव्ये स्पर्शप्रमायां करणं च तत् स्पर्शनेन्द्रियं
चेति तथोक्तं तद्यापाररूपस्य संयोगस्य स्थैर्यं स्थि-
रत्वं तस्य मन्तुं निश्चेतुमुचिनत्वात् । इन्द्रियस्य सं-
योगव्यतिरेकेण नास्ति व्यापारः स्पर्शनेन्द्रियस्य
च स्पृश्यपदार्थसंयोगे चिरस्थितेऽपि न सर्वदा स्प-
र्शप्रमा जायतेऽन्यासक्तचित्तत्वादिप्रतिषन्धादतश्च
व्यापाराविष्टस्पर्शनेन्द्रिये सत्येव स्पर्शप्रमानुदया-
द्यावत्सत्त्वं जनकतया क्रियासम्बन्धित्वलक्षणं तत्र
नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

एव मव्याप्तिमुक्त्वाऽसम्भवमाह ।

३१५ असम्भवकथनम् ।

यावत्सत्त्वं च करणमिति भाषायां सर्वस्मिन् त-
त्सत्त्वकाले करणत्वमित्यर्थो नच कारणत्वस्य नियतपूर्-
वकालसम्बन्धात्मकस्य कचित्काले सत्त्वं, कालं प्रति-
कालान्तराभावादिति ।

* यावदिति * यावत्सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन क्रि-
यासम्बन्धिकरणमिति वाक्यस्य करणमन्विकाले
सर्वस्मिन् करणमित्यर्थः । कारणत्वसम्बन्धाभ्युपगमा-

वाच्यत्वं कारणं क्रियाया इत्युक्तं स्यादिति का-
रणमिति भाषायां इत्युक्तम् । करणसम्बन्धि काले स-
र्वस्मिन् कारणं यत्तत्करणमिति वाक्यार्थो ऽस्तु ता-
वता प्रस्तुते किं स्यादित्यत आह * न चेति * क-
रणसम्बन्धिकाले तस्य कारणात्वमेव नास्ति नियत-
पूर्वकालसम्बन्धात्मकत्वात्कारणत्वस्य, यदि करणकाले
तस्य कारणत्वं तर्हि नियतप्राकालसम्बन्धवत्त्वस्य
कारणत्वस्यान्तर्भावितकालत्वेन स्वाश्रयः स्यादतोऽ-
सम्भवि लक्षणमित्यर्थः । नात्माश्रयता नियतकाल-
सम्बन्धवत्त्वस्य करणत्वस्यान्तर्भूतकालादन्यस्मिन्
करणकाले वृत्तेरित्यत आह * कालमिति *

गदितावयवं परासितुं प्रकारान्तरेण लक्षणमुप-
स्थापयति ।

३१६ अर्थांतरनिराकरणम् ।

अथ क्रियाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धीत्यस्याय-
मर्थो यस्मिन् सतिभवत्येव किमेति । कोऽस्यार्थः किं य-
स्मादनन्तरं क्रियोत्पद्यत एव? उत यास्मिन् वर्तमाने क्रि-
योत्पद्यत एव? उत यस्मादनन्तरं क्रिया निष्ठत्येव? उत
यस्मिन् वर्तमाने क्रिया निष्ठत्येव । नाद्यः सामान्याः
करणत्वप्रसङ्गात् हस्तादीनामकरणत्वप्रसङ्गात् च । सुखदुः-
खादेः प्रमेयस्यापि प्रमाकरणत्वप्रसङ्गाच्च । नच प्रमेयम-
पि प्रमायाः करणं स्यादेवेति वाच्यम् । तत्र तथा व्यवहार-

स्य कैम्यचिरप्यसिद्धेः । नापि द्वितीयः स्पृश्येन सह
स्थिरसंयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्याव्यापनात् तत्सत्त्वेऽपि
व्यासक्तौ तेन प्रमानुत्पादनात् । नापि तृतीयः सा-
म्यादेः करणत्वप्रसङ्गात् उत्पत्तेः स्थिरे करणत्वप्रस-
ङ्गाच्च । नापि चतुर्थः सहस्थायिनां करणत्वप्रसङ्गात् ।
अथ क्रियया ऽयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं करणत्वमि-
त्यस्यायमर्थः व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमिति । मै-
वम् । हस्ताद्यव्यापनात् ।

* अथेति, * कोऽर्थ इत्यत आह * यदिति *
यस्मिन् भवति सति क्रिया भवत्येवेति यदयमस्य
लक्षणवाक्यस्यार्थ इति यावत् । एतदाचेष्टुं पृच्छति * क
इति * दूषणोक्तिविभागप्रज्ञप्तये स्वाशयस्थान्विक-
ल्पानीरयति * किमिति * घालेषु चमरीं हन्तीतिव-
त्समस्या निमित्तार्थत्वमुररीकृत्य स्वाश्रयव्यवहितो-
त्तरक्षणे जायमानक्रियाकारणं करणं विवक्षितमि-
ति प्रथमविकल्पार्थः । भवतीति लङर्थमुरीकृत्य कल्पा-
न्तरमाह * उतेति * यस्मिन् भवतीति सप्तम्यर्थकटाक्षेण
विकल्पद्वयमभिधाय सम्प्रति भवतीत्याख्यातस्य वर्-
त्तमानार्थत्वस्योक्त्याकारेण कल्पान्तरमाह * उतेति * क्रिया-
स्थितिकारणं करणमित्यर्थः । सप्तम्याख्यातयोरपि वर्त-
मानार्थत्वमन्वाय शृङ्गान्तरमाह * उतेति * सर्वत्रायोग-

१ कनिद्रिति सोऽपुःपा० ।

२ उत्पत्तेः स्थिरे करणत्वेति सोऽपुःपा० । . .

व्यवच्छेदार्थः करणस्य कारणविशेषत्वादायकल्प एव
मदभि हेत इत्याशङ्क्य तं प्रतिषेधाति * नेति * यदनन्तरं
कार्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपत्वात्सामान्याः करणत्वं
प्रसज्येतेति लक्षणस्यातिप्रसक्तिरित्यर्थः । ननु साम-
ान्यनन्तरं घटादिद्रव्यादिव्यक्तयो जायन्ते न क्रिया, त-
तः कथमतिव्याप्तिरिति । नैवम् । तथाऽपि क्रियासाम-
ान्यामतिव्याप्तेरापि च द्रव्यादिसामान्यनन्तरमपि द्र-
व्याद्युत्पत्तिक्रियैव जायते । नोत्पत्तिक्रिया जायते
किं तु घटादिरिति चेन्न । तद्गतजनेरजनित्वेनाना-
दितया तदाश्रयघटादेरप्यनादित्वापातात्सामान्यन्त-
रकल्पने मानाभावाच्च । ननु जनिर्न क्रिया किं तु
कारणसमवायः प्रागसतः सत्तासमवायो धेति । नै-
वम् । समवायहीनस्य प्रध्वंसस्याऽजनिमत्वं स्यादिति ।
एवमतिव्याप्तिमभिधायाऽव्याप्तिमाह * हस्तेति * ह-
स्तादयः पाकादौ करणतयेष्यन्ते न च समनन्तर-
क्षणे क्रियोत्पत्तिः काष्ठव्यापाराभिज्वालादिव्यवधाना-
दकरणत्वं स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः । यदनन्तरं क्रि-
या जायत एव तत्करणमिति लक्षणस्याव्याप्तिमुक्त्वाऽ
तिव्याप्तिमाह * सुखेति * आत्ममनःसंयोगादात्मस-
मवेतं सुखादि जायते तदुपलम्भं च मनःसंयुक्ता-
त्मसमवायः सामग्री ततश्च सुखाद्युत्पत्त्यनन्तरं तदु-
पलम्भनियमात्तत्र करणत्वं सुखादेः प्रसज्येतेत्यर्थः ।
प्रमेयमपि तुलाद्रव्यं यथा प्रमाणं तद्वद्भयलक्षणोपप-
न्नत्वात्प्रमेयं प्रमाणं च सुखादि स्यादित्यत आह * न चे-
ति * कुतः न वाच्यमित्यत आह * तत्रेति * प्रमेये प्रमा-

णत्वेन व्यवहारो न दृश्यते सुखमनुभवतीत्यर्थं सु-
 खेनानुभवतीति प्रयोगादर्शनासद्बुचितस्य व्यवहा-
 रस्य कस्य चिदप्यभावेन तथात्वाङ्गीकारेऽतिप्रस-
 ङ्गाच्चेत्यर्थः । यस्मिन्वर्तमाने क्रियोत्पद्यते एव तत्कर-
 णमिति द्वितीयमपवादति * नापीति * कृत इति चे-
 दव्याप्तेरित्याह * स्पृश्येनेति * स्थिरः संयोगो यस्य त-
 त्तथोक्तं । संयोगव्यापारवतः स्पर्शनेन्द्रियस्य करणत्व-
 मस्ति न च तस्मिन्वर्तमाने स्पृश्यप्रमा जायते ते-
 नाव्याप्तिरित्युक्तं, स्पर्शनेन्द्रियं व्यापाराविष्टं क्रियो-
 त्पत्त्यविनाभूतं व्यापारवत्करणत्वात्कुठारवदिति
 लक्षणमनुमिमीमहे तत्कथमव्याप्तिरित्यन आह * तदि-
 ति * व्यापारवति स्पर्शनेन्द्रिये सत्यपि मनसोऽव्या-
 सक्तव्या सामग्र्यभावे तदनुपलम्भविरुद्धमनुमान-
 मित्यर्थः । अपि शब्दाद्वटादिमयुक्तचक्षुरादौ सत्यपि
 तत्प्रमानुदयात्तत्रातिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । यदनन्तरं
 क्रिया तिष्ठत्येव तत्करणमिति तृतीयपक्षोऽपि न समं
 जसपक्षनिक्षेपक्षम इत्याह * नापीति * तत्र कारणमी-
 रयति * सामग्रीति * सामग्र्यनन्तरं क्रिया व्यवतिष्ठत
 एवेति तत्रातिव्याप्तिरादिपदेन सुखोत्पत्त्यनन्तरं त-
 त्प्रमा तिष्ठतीति तत्रातिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । अतिव्याप्त्य-
 न्तरमाह * उत्पत्तेरिति * स्थिरः पदार्थो यो बुद्ध्यादिव्यति-
 रिको घटादिस्तस्योत्पत्त्यनन्तरं स्थितिर्नियमात् स्थि-
 तिक्रियां प्रति तद्विशिष्टघटं प्रति कारणत्वं प्रसज्ये-
 त । अस्त्विति चेन्न । व्यापारवतः कारणत्वाद्बु-पत्तेर्व्या-
 पाराभावात् । उत्पत्तेः स्थितेः कारणत्वप्रसङ्गादिति के

चित्पठन्ति । तत्र पाठे उत्पत्तेः स्थितिक्रियां प्रति त-
स्याश्च तदुत्तरनाशादिक्रियां प्रति करणत्वसद् इति
व्याख्येयम् । यस्मिन्वर्तमाने क्रिया व्यनिष्ठत एव त-
त्करणमिति चतुर्थोऽपि न चातुरीं प्राश्नतित्याह * ना-
पीति * अतिव्याप्तेरित्याह * महेति * सह निष्ठन्ति
ये रूपरसादयस्तेषामन्योन्यं करणत्वं प्रसज्यन्त । न-
नु येन सह क्रिया वर्तते तत्करणं न च रूपादयः क्रि-
या नातोऽतिव्याप्तिरिति मैवम् । क्रियाशब्देन कार्यभ्य
वक्तव्यत्वादप्यथा कार्यं करणपूर्वकमिति व्याप्तेर्भ-
ङ्गा दपि च गमनादिक्रियया देवदत्तसमवायिन्या सह
स्थितानां रूपादीनां करणत्वप्रसङ्गादिति । उक्तावयं
परिहर्तुं प्रकारान्तरेण लक्षणार्थमाख्याति * अथे-
ति * अव्यभिचारिन्वमित्युक्ते रूपाव्यभिचारिरसं
प्रसक्तिस्तन्निवारणाय फलाव्यभिचार इत्युक्तम् । सा-
मग्र्यां व्यापारांशे वा प्रसक्ते निवारयितुं व्यापारवत
इति जगौ । तत्र व्यापाराभावात् । अव्याप्त्या दृषयति
* मैवमिति * अव्यभिचारशब्देनेकदेशविश्वक्षया
रूपादावतिव्याप्तिर्ज्ञानकरणे चातिव्याप्तिर्ज्ञानस्यात्म-
देशत्वात्करणस्य देहादिदेशत्वात्कालाव्यभिचारवि-
श्वक्षयां हस्तादावव्याप्तिर्व्यापारवति हस्तादौ स-
त्यपि द्वितीयक्षणे पाकाद्यनुदयादित्यर्थः ।

व्यापारवत इत्यत्र व्यापारविशेषणांशानिरुक्त्या त-
द्विशिष्टलक्षणानिरुक्तिं दर्शयितुं व्यापारं विकल्पयति ।

३१७ व्यापारविकल्पः ।

कश्चायं तद्व्यापारो नाम ? किं तज्जन्यं कारणम् ? उत

तदाश्रयं कारणम् ? । नाद्यः लिङ्गपरामर्शो तदसम्भवात् ।

कश्चेति क इत्यभिप्रेतं कल्पं विशदयति *किमिति* तेन करणेन जन्यः क्रियां प्रति कारणं स करणव्यापारो यथा कुठारजन्य उद्यमननिपनरूपो व्यापारः छिदां प्रति हेतुः । करणजन्यस्तद्व्यापार इत्युक्ते क्रियायामतिव्याप्तिस्तन्निवारणाय कारणमिति । तावत्युक्ते कर्मादौ प्रसक्तिनिवारणाय तज्जन्य इति विशेषणम् । विरोध्यनेकप्रकारसंभवे सत्येव विकल्प इति प्रकारान्तरमाह *उतेति* तज्जन्यत्वस्थाने तदाश्रयत्वविशेषणम् । अव्याप्त्या प्रथममपाकरोति *नाद्य इति* व्याप्यस्य धूमादेः पक्षधर्मतया स एवायं धूम इति अनुसन्धानं लिङ्गपरामर्शः सोऽनुमितौ करणतयेष्यते न च तज्जन्योऽनुमितिकरणव्यापारो स्ति व्याप्यस्य पक्षधर्मतानुसन्धानादेयानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः ।

लिङ्गपरामर्शं लक्षणासत्यवहृक्ष्यत्वमपि नास्तीत्यव्याप्तिपरिहारमाशङ्कने ।

३१८ अव्याप्तिपरिहाराशङ्कन ।

पक्षे प्रथमधूमादिदर्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारं जनयतः करणत्वमेष्टव्यं, एवञ्च परमार्थतो व्याप्यस्य स्वरूपेण प्रामिति द्वितीयव्याप्तत्परामर्शव्यापारिकाऽनुमानमिष्यत इति चेन्न ।

* पक्षे इति * गिरिशिखरविपरिवर्तिप्राथमिक-

धूमदर्शनात्सदृशसन्दर्शनसमद्बुद्धव्याप्तिगोचरसंस्कारात् व्याप्तिः स्मर्यते ऽतश्च स एवायं बन्धिव्याप्तो धूम इति व्याप्यस्य पक्षधर्मतया परामर्शस्ततो बन्धिमानित्यनुमितिरतः प्रथमं पक्षनिष्ठतया व्याप्यस्वरूपप्रतीतिर्द्वितीयं व्याप्यपरामर्शो व्यापारं जनयन्ती करणमनुमिताघेष्टव्यमित्यर्थः । एवं च व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमिति लक्षणं नाव्याप्तं तथाविधव्यापारित्वमनुमितिकरणे ऽप्यस्तीत्यङ्गीकारादित्याह-
* एवं चेति *

लिङ्गपरामर्शव्यापारमजनयतोऽपि प्रथमपक्षनिष्ठ लिङ्गदर्शनस्यानुमितिकरणत्वदर्शनादव्याप्तिर्न परिहृता स्यादिति परिहरति ।

३१९. अव्याप्यपरिहारः ।

अन्यतोजाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां पक्षगत-
प्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः । तत्राप्युभयकर्मजसंयोगवत्तदपि कारणमिति चेन्न । अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत् प्रागुपजातवह्निव्याप्तधूमस्मृतेः प्रथममपि योऽसौ वह्निव्याप्तः सोऽयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः । नित्यसापेक्षेऽर्थेऽस्तु तथा नान्यत्र प्रथमं तथेति चेन्न । प्राक्तत्कारणोपपत्तौ नान्यत्रैवमिति नियमे प्रमाणस्याभावात् । तस्य व्यापाराभावान्नानुमित्युत्पादकत्वमेवेति चेत् स्यादप्येवं यदि व्यापारवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् ।

* नेति * यस्तुगत्या व्याप्ये दृष्टेऽपि

“सदृशाऽदृष्टचिन्तायाः स्मृतिर्याजस्य योभिका”

इत्युक्तत्वात्सदृशदर्शनवददृष्टादंरपि संस्कारो-
द्योधकत्वाददृष्टादिनोद्यूक्तमंस्काराण्यत्र व्याप्तिः स्म-
र्यते तत्र समुद्यूक्तसंस्कारसद्वृत्तमम्प्रयोगादेव व्या-
प्यप्रत्यभिज्ञानाच्च प्रथमलिङ्गदर्शनस्य परामर्शजनक-
त्वमस्ति चानुमितिकरणत्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः । ननु
सदृशदर्शनं परिदृष्टकारणे मति नादृष्टादौ कारणत्वं
कल्प्यमिति । मैवम् । तथाऽपि तत्सम्भावनाया
दुर्निवारत्वात्सन्देहेनापि लक्षणासिद्धेः । पाकार्थि-
नां मशकातुराणां च चिन्तादेरपि परिदृष्टत्वसम्भ-
वाच्चेति । विमतं प्रथमलिङ्गदर्शनजन्यं अनुमितिकरण
लिङ्गपरामर्शत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति प्राथमिकलिङ्गद-
र्शनस्यापि कारकत्वानुमानाद्वाव्याप्तिरिति शङ्कते * त-
त्रेति * अदृष्टादिसमुद्यूक्तसंस्कारजस्मृतावपि तदपि
प्रथमलिङ्गदर्शनमपि कारणमदृष्टादिकारणान्तरादेव
तदुपपत्तौ न लिङ्गदर्शनस्य कारणत्वं कल्प्यं गौरवा-
दित्यत आह * उभयेति * यथा मल्लयोः संयोग
उभयकर्मभ्यां जायते तत्रैकेनैव कर्मणा संयोगसि-
द्धेर्नापरकर्मणो हेतुत्वं निवार्यते प्रमाणबलादेव गौ-
रवपरिहारादेवमिहापीत्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनेन
परिहरति * नेति * प्राशुपजाता वह्निव्याप्तधूमस्मृति-
र्यस्य प्रथममपि पक्षनिष्ठलिङ्गदर्शनव्यतिरेकेणादावपि
यो सौ वह्निव्याप्तः सोऽयं धूम इति परामर्शापे-
क्षेदृष्टान्तमाह * अभावेति * अभावो भेद इत्यय-

मर्थो नित्यं धर्मिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षप्रतीतिर्यथा
 धर्मिग्रहणे प्रतियोगिस्मरणं च सति प्रथमतोऽभा-
 यादेर्ग्रहणं विनैव निर्घटं भूतलं पटाद्भिन्नो घट इति
 विशिष्टं प्रतीयते तद्वददृष्टादिवशेन जनितव्याप्ति-
 स्मृतेः कदा चित्पक्षनिष्ठव्याप्यप्रथमदर्शनव्यातिरेकेण
 व्याप्तिव्यतिष्ठतयैव पञ्चधर्मत्वानुसन्धानं सम्भवति
 तत्र का गतिः स्यादित्यर्थः । अभावादेर्धर्मिप्रतियो-
 गिन्सापेक्षस्य तद्विशिष्टतया प्रतिपत्तिवदिति या-
 जनीयम् । नित्यसापेक्षो यः पदार्थस्तस्मिन्प्रथमत एव
 विशिष्टप्रतिपत्तिरस्तु न नित्यसापेक्षताहीन इति
 शङ्कते * नित्येति * अभावादेर्धर्म्यादिप्रतीतिपुरः-
 सरमेव प्रतीतिनिधमात्प्रतियोग्यावज्ञाने तद्ग्रहणा-
 यागात्प्रथमत एव तद्विशिष्टप्रतीतिरस्तु लिङ्गस्य पु-
 नर्यापेक्षनिव्यातिरेकेणापि प्रतीतेः प्रथमं स्वरूपतः प्र-
 तीतिस्ततो व्याप्तिस्मृतिद्वारा विशिष्टपरामर्श इत्यर्थः ।
 अप्रतिबन्धसामग्र्यनन्तरं कार्यजन्मनियमानैवमिति
 परिहरति * नेति * पञ्चनिष्ठप्रथमलिङ्गदर्शनात्पा-
 गेव व्याप्तिस्मृतिसहितलिङ्गाक्षसन्निर्गुणलक्षणतत्परा-
 मर्शकारणसम्पत्तौ सत्तां नित्यसापेक्षताहीने प्रथमं
 विशिष्टपरामर्शं न जायते इत्यत्र प्रमाणस्योपन्य-
 मितुपशङ्क्यत्वादित्यर्थः । यदि लिङ्गपरामर्शोऽनुमिति
 करणं स्यात्तर्हि तत्र लक्षणमनुगमयितव्यं तदेव न,
 व्यापारवतः करणत्वान्तस्य च व्यापाराभावादिति
 शङ्कते * तस्येति * कथमन्निन्देर्नामहं सिपाधयि-
 पसीति परिहरति * स्यादिति * शृङ्गीनादिनाभावस्य

व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितायनुमानस्यान्वयव्यतिरेकासि-
द्ध्यान्निर्व्यापारस्यापि तस्य करणत्वमेष्टव्यमित्यर्थः ।

लिङ्गपरामर्शो विमतो निर्विकल्पकपुरःसरस्स-
विकल्पकत्वात् सम्प्रतिपन्नयदिति तज्जनकलिङ्गविष-
यनिर्विकल्पकसिद्धेरस्यानुमितिक रणतोपपत्तावन्वया-
सिद्धिरन्वयव्यतिरेकयोरिति शङ्कते ।

३९९ भग्नव्यतिरेकयोरन्वयासिद्धिशङ्कापरिहारः ।

तत्र धूमादिनिर्विकल्पकस्य तद्व्यापारस्य कर्णत्वमि-
ति चेन्न । नित्यसङ्घटितार्थवद्भिनापि निर्विकल्पकं सविक-
ल्पकोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावा-
त् । नित्यसङ्घटितेपि निर्विकल्पकं मंस्यस इति चेन्न ।
कारणान्तरादेव तदुपपत्तौ तत्र निर्विकल्पककल्पना-
यां प्रमाणाभावात् प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावानति-
रेकोपगमात् ।

* तत्रेति * सविकल्पकत्वादिति हेतोरभावादिति
सविकल्पं व्यभिचारोद्भावनेन परिहरति * नेति * नि-
र्विकल्पकं विना सविकल्पकोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्र-
क्रियानियमे सविकल्पकं निर्विकल्पकपूर्वकमित्यत्र प्र-
माणाभावाद्देतोर्व्यभिचारित्वान्निर्विकल्पकव्यतिरेकेण
तदुत्पत्तौ दृष्टान्तमाह * नित्येति * नित्यं धर्मप्रतियो-
गिघटितंऽभावादौ निर्विकल्पकव्यतिरेकेण विशिष्ट-

व्यापारलक्षणे सविकल्पस्य निर्विकल्पकपूर्वकत्वनिरासः । ४९७

विकल्पोत्पत्तिवदित्यर्थः । अभावादिविकल्पस्यापि निर्विकल्पकपूर्वकत्वेन सापेक्षत्वात् व्यभिचार इति शङ्कते * नित्येति * नित्यसङ्घटिते- धर्मप्रतियोगिविशिष्टे संस्ये-ऽवगमिष्यामि । मैवं । तत्र निर्विकल्पकसत्त्वे प्रमाणाभावादिति परिहरति * नेति * अदृष्टादिसमुद्बोधितशब्दविषयसंस्कारादिना सविकल्पकज्ञानोत्पत्तौ न निर्विकल्पकस्य कारणत्वं कल्प्यमनन्यथासिद्धं हि कार्यं कारणंकल्पयति न चेदं तथा, प्रतियोगिस्मृत्यादिसहकृताच्चसम्प्रयोगाददृष्टादिसमुद्बुद्धशब्दसंस्कारसहकृताच्च कारणान्तरात्सविकल्पोत्पत्तेर्निर्विकल्पकस्य च शब्दसंस्कारोद्बोधकत्वेन सविकल्पं प्रति अकारणत्वादित्यर्थः । एवं न्यायपलादभावादिविकल्पस्य निर्विकल्पपुरःसरत्वं परास्य संप्रति तत्प्रक्रियया पराचष्टे * प्रत्युत विपरीतमिति *

निर्विकल्पकमभावादावभ्युपगम्यमानमभिन्नविषयं भिन्नविषयं वा सविकल्पकेन, नाशः सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदाभावप्रसङ्गान्नापि द्वितीयस्तदनिरूपणात् । निर्विकल्पकस्य स्वरूपमभावादेर्विषयः प्रतियोग्यादिवैशिष्ट्यमभावस्य सविकल्पकविषय इति चेन्न । विशेषणविशेष्यस्वरूपानतिरेकाभ्युपगमाद्वैशिष्ट्यस्य । भवत्वभावावभासस्य निर्विकल्पकाजन्यत्वं तथाऽपि कार्यत्वाद्भावितव्यं केन चित्कारणेन, तदेव परामर्शव्यापारवत्तया ऽनुमितिकरणमित्यव्याप्तिपरिहारं शङ्कते ।

४०० अव्याप्तिपरिहाराशङ्क्यतन्निराकरणे ।

तथापि यत्किञ्चित्तज्जनकं तदेव तत्तानुमितिकरण-

मास्तामिति चेन्न । तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तेरित्य-
लमतिप्रसरेणेति ।

* तथाऽपीति * प्रत्यक्षानुमितिभेदो न स्यात्तज्जनके-
न्द्रियादेरनुमितिकरणत्वप्रसङ्गादिति परिहरति * नेति *
अदृष्टमादिपदोपासं तर्हि लिङ्गमेव कर्मतया परामर्श-
जनकं तद्व्यापारतयाऽनुमितिकरणमित्यत आह * इत्य-
लमिति * तर्हि घटज्ञानं घटस्य व्यापारः स्यात्ततो लि-
ङ्गपरामर्शस्य तद्व्यापारत्वासम्भय इत्यर्थः ।

तज्जन्यस्तत्कारणं व्यापार इत्यत्र तज्जन्यत्वविशो-
षणप्रयुक्त्या वृषणमाह ।

४०१ विशेषणप्रयुक्त्वा वृषणम् ।

शब्दश्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्राव्यापारत्वप्रसङ्गात् ।
अन्यथा श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तावकरणत्वप्रसङ्गात् सन्नि-
कर्षोहीन्द्रियव्यापार उच्यत इति व्यापारान्तरञ्च तस्य
क्षणिकमसिद्धं स्थिरे चाक्त एव दोषः । शब्द एवतद्व्या-
पारः किञ्च स्यादिति चेन्न । तस्य कर्मत्वेनं करणकोटि-
बहिर्भावात् ।

* शब्देति * श्रोत्रं तावदाकाशमेव तद्गुणस्य च
शब्दस्य तत्र समवायः संनिकर्षस्तस्य च नित्यत्वेनात-
ज्जन्यत्वाच्च तद्व्यापारत्वं द्रव्यत्वेऽपि नित्यविभूतया
नित्यसंयोगतया न संनिकर्षत्वमित्यर्थः । शब्दस्य नि-

(१) मतिविस्तरेणेति का०मु०पु०पा० ।

(२) तथाचेति का०मु०पु०पा० ।

त्यविभुत्वाच्च नित्याकाशात्मकश्रोत्रेण संयोगो ऽज-
संयोगानङ्गीकारादित्यत आह * अन्यथेति * शब्दस्य
श्रोत्रसन्निकर्षाभावे श्रोत्रस्य शब्दोपलब्धौ करण-
त्वं न स्यात्तदसन्निकृष्टत्वाच्चक्षुरादिवदित्यर्थः । अस्तु
तर्हि श्रोत्रस्य शब्देन नित्यसंनिकर्षस्तथाऽपि शब्दोप-
लब्धिकरणता किं न स्यादित्यत आह * सन्निति * व्या-
पारवतः करणत्वं व्यापारश्च तज्जन्यः कारणमिन्द्रिय-
स्य च सन्निकर्षो व्यापारस्तस्य च श्रोत्रजन्यत्वाभा-
वात्करणलक्षणं तत्र नास्तीत्यर्थः । तर्हि श्रोत्रस्य सन्निक-
र्षातिरिक्तं व्यापारान्तरं करणत्वनिर्वाहाय कल्प्य-
तामित्यत आह * व्यापारेति * कल्प्यमानं व्यापारान्तरं
क्षणिकं स्थिरं वा, क्षणिकमपि प्रयत्नरूपं परिणामरू-
पं परिस्पन्दरूपं वा, नाद्योऽचेतनत्वाच्चापि द्वितीयतृ-
तीयौ विभौ विभुगुणे वा तयोरसम्भवादित्यर्थः । अ-
स्तु तर्हि स्थिरमेव तदिति द्वितीयस्तत्राह * स्थिरे चे-
ति * समवायवत्तस्यापि तज्जन्यत्वायोगात्तद्व्यापार-
त्वासंभवे करणत्वासम्भवः श्रोत्रस्येत्युक्त एव सम-
वायपक्षे दोष इत्यर्थः । तर्हि शब्द एव श्रोत्रजन्यत्वा-
त्सविषयप्रतीतिजनकत्वाच्च श्रोत्रव्यापारोऽस्तु ततश्च
श्रोत्रस्य व्यापारवत्तया करणत्वाच्चाव्याप्तिरिति श-
ङ्कने * शब्द इति * शब्दो न श्रोत्रव्यापारस्तद्विष-
यत्वाद्यदेवं तदेवं यथा रूपादि, श्रोत्रं वा नस्त्वविष-
यव्यापारं करणत्वाच्चक्षुरादिवदिति परिहरति * ने-
ति * तस्य शब्दस्य श्रोत्रजन्यं ज्ञानं प्रति कर्मतया
करणपक्षबहिर्भावादित्यर्थः ।

शब्दस्य श्रोत्रव्यापारतया श्रोत्रजन्यं ज्ञानं प्रति
करणत्वं तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयतया कर्मत्वं चास्तु
ततश्च विषयबाधकाभावादप्रयोजकतेति शङ्कते ।

४०२ अप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारः ।

कचित्तयोरेकत्वेऽपि का क्षतिरिति चेन्न । शब्दबुद्धौ
कार्यायामुपधापकत्वेन प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापा-
रतया कारणकोटावपि प्रवेशनेऽशतो नियम्यनियामक-
त्वविरोधापत्तेः । घटादिबुद्धौ चक्षुरादेश्चक्षुर्घटादिसंसर्गे-
व्यापारकत्वेऽपि सममिदमिति चेत् किन्न स्यात् । तथा च-
बाधेऽदृढेऽन्यसाम्यात् किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम् ।
क ममत्वं मुमुक्षूणामनिर्वचनवादिनाम् ॥ ३३ ॥
तथा हि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा ।
आहेदं मिथिलादाहे नमं किञ्चन दह्यते ॥ ३४ ॥
इति ।

* कचिदिति * विपक्षे दण्डं दर्शयन्परिहरति
* नेति * शब्दबुद्धौ श्रोत्रकार्यायामुपधापकत्वेन
विषयतया (व्यावर्तकत्वेन प्रविष्टस्य करणीभूतश्रोत्र)
व्यापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेऽशतः शब्दस्य
नियम्यनियामकविरोधापत्तिर्व्यापारविशिष्टस्य क-
रणत्वाच्च व्यापारतया करणत्वं तस्यैव पुनः कार्यबु-
द्धिविशेषणतया कार्यत्वमापद्येत तच्च विरुद्धं निय-

() एतदन्तर्गतग्रन्थः सो० पु० नास्ति ।

तप्रागभावस्य कार्यत्वादित्यर्थः । एकस्य करणव्या-
 पारतया करणत्वं बुद्धिव्यावर्तकतया कार्यत्वं चौररी-
 करणीयं अन्यथा चाक्षुषप्रत्यये कुम्भादेरण्यनेवम्भाव-
 प्रसङ्गादिति प्रतियन्दीग्रहेण शङ्कते *घटादीति * घटा-
 दियुद्धौ कार्यायां चक्षुरादेर्घटादिसंसर्गव्यापारतया
 करणत्वेऽपि सममिदं घटादेः संसर्गविशेषणतया
 करणत्वं बुद्धिव्यावर्तकतया कर्मत्वं च स्यादिन्द्रिय-
 संनिकर्षव्यापारत्वादित्यर्थः । खण्डकं प्रत्ययं प्रसङ्गा-
 भास इष्टापादनरूपत्वादिति परिहरति * किमिति *
 नास्माकं किं चिन्निर्वाच्यमस्ति निर्वाहपक्षखण्डन-
 मात्रव्यापारादतस्तत्खण्डनमपि भवतामेषानिष्टाय टी-
 कते इत्यर्थः । प्रतियन्दीखण्डनन्यायसङ्गादकदलोक-
 व्याघ्र भवतीत्याह * तथेति * एकस्य नियम्यनि-
 यामकविरोधात्मको बाधो मदुक्तो दृढोऽदृढो वा, प-
 चदृढस्तत्राह * बाध इति * अदृढे मदुक्ते बाधे प्र-
 शिथिलमूलत्वादिदोषे सत्यन्यसाम्प्रार्त्तिक स्यान्न किं
 चिदपि तदेवादाह्यकारणं प्रशिथिलमूलत्वाद्युद्भाव्य-
 तामन्यसाम्पोद्भावनं व्यर्थं प्रशिथिलमूलत्वाद्युपजीव्यैव
 तदुद्भावनमित्यर्थः । यदि दृढस्तत्राह * दृढ इति * प्रशि-
 थिलमूलत्वादिहीनतयाऽपरिहार्यं सत्यन्यत्प्रतियन्दी-
 स्थानमपि बाध्यताम् । तर्हि स्वपक्षोऽपि तत्र न सिध्येदेवं
 च जात्युत्तरता कथं न तवेत्यत आह * केति * अहं
 ममभावहीनत्वान्मुमुक्षूणां कोऽपि स्वीयतया स्वी-
 कृतपक्षो नास्ति यद्बाधया जात्युत्तरता स्यादित्यर्थः ।
 मुमुक्षूणां स्वपक्षक्षतावपि निर्विकारतयाऽवस्थानं पु-

राशकधनेनोपपाद्यति * तथाहीति * मिथिला
नामनगरी तस्या नाथो जनकः । याज्ञवल्क्येन जन-
कस्य वेदान्तश्रवणयोग्यतापरीक्षार्थं मायावाहिना
मिथिला नगरी प्रज्वालिता तदा जनकेनैवमुक्तं

“अनन्तमेव मे वित्तं यस्य मेनास्ति किञ्चन ।

मिथिलायां प्रदास्यायां न मे किं चन ददाम” ।

इति भारते श्रूयते इत्यर्थः ।

तदाश्रयः कारणं व्यापार इति द्वितीयमाशङ्क्य
प्रतिषेधति ।

४०३ द्वितीयकल्पनिषेधः ।

नापि द्वितीयः लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरणत्त्वप्र-
सङ्गात् । निर्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्पकाना-
श्रयत्वात् अतद्धेतुव्यापारस्य तद्धेतुव्यापारत्वे चात्यापत्तेः ।

* नापीति * कुत इत्यत आह * लिङ्गेति *
लिङ्गपरामर्शोऽनुमितौ करणं न च तदाश्रयोऽनुमि-
तिहेतुव्यापारोऽस्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । धूमादिष्वयं
निर्विकल्पकज्ञानं करणं तत्परामर्शस्तु तद्व्यापार इति
नाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * निर्विकल्पेति * तस्य धूमादे-
निर्विकल्पस्योपगमेऽपि सविकल्पानाश्रयत्वादव्याप्ति-
रिति शेषः । अपिशब्दाभिर्विकल्पव्यतिरेकेणापि वि-
कल्पोत्पत्तिरुपपादितेति द्रष्टव्यम् । सविकल्पस्य निर्वि-
कल्पाश्रितत्वं मा भूदस्तु च तद्व्यापारत्वमतश्च निर्वि-
कल्पकस्य तद्व्यापारतयाऽनुमितिकरणत्वमित्यत आह
* अतदिति * तस्याः प्रधानक्रियाया हेतुस्तद्धेतुः स

आश्रयो यस्य न भवति सोऽतच्चेत्वाश्रयस्तस्य प्रधान-
क्रियाहेतुव्यापारत्वेऽतिप्रसङ्गः सर्वः सर्वस्य व्यापारः
स्यादविशेषादित्यर्थः ।

व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमित्यत्र व्यापारा-
निरूपणेन व्यापारवदित्यंशं परास्थाविदानीं फलाव्य-
भिचारित्वं पराचष्टे ।

४०४ फलाव्यभिचारित्वांशखण्डनम् ।

किञ्च फलाव्यभिचारित्वं किन्तस्मिन्नेव काले फ-
लस्य सत्त्वनियमः उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः ।
नाद्यः कारणस्य पूर्वभाविनाया अनर्थ्यं वक्तव्यत्वात् ।
न द्वितीयः आनन्तर्यं यद्यव्यवहितानन्तर्यं विवक्षि-
तं तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करणत्वपक्षे हस्तादेर-
करणत्वापत्तेः । आफलव्यापारवतस्तथात्वे कर्त्रादिष्व-
निव्याप्तिः । अथ व्यवहितस्याप्यानन्तर्यं विवक्षितं तदा-
पि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्रायेऽन्तरायसम्भवात् हस्ता-
द्यव्याप्तिः आफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधानासम्भ-
वात् कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात् ।

किञ्चैति आद्यं दूषयति *नैति* यस्मिन् काले
करणं तस्मिन्नेव फलं न संभवति करणजन्यत्वात्फल-
स्य जन्यजनकयोश्च पूर्वापरभावनियमादित्यर्थः । कर-
णानन्तरं फलसत्त्वनियम इति द्वितीयं दूषयति * ना-
पीति * आनन्तर्यं किमव्यवहितानन्तर्यं विवक्षित-

मुन व्यवहितानन्तर्यं यथायस्तदाऽपि यत्किञ्चिद्व्यापा-
 रयतः करणत्त्वमुताऽऽफलव्यापारयत इति विकल्प्य
 यत्किञ्चिद्व्यापारपक्षं दूषयति * आनन्तर्यमिति * का-
 ष्टसंयोगादिव्यापारयतो हस्तादेः पाककरणतया इष्ट-
 स्थानन्तरं पाकादर्शनात्करणत्वं न स्यादित्यव्याप्ति-
 रित्यर्थः । आफलव्यापारतयात्करणमिति द्वितीयोऽस्तु
 गदिताथवाभावादित्यत आह * फलेति * यद्यपारा-
 नन्तरं फलं जायते स आफलव्यापारः फलोत्पत्तिपर्यन्तं
 व्यापृतस्वेति यावत् । करणत्वे कर्त्रादेरपि करणव्यापा-
 रस्तस्यापि फलपर्यन्तव्यापारस्यैष्टव्यत्वादन्यथाऽकार-
 णत्वप्रसक्तेरित्यर्थः । अव्यवहितानन्तर्यमिति न विशो-
 द्यते किं त्वानन्तर्यमात्रमतश्च व्यवहितमप्यानन्तर्यं वि-
 षत्स्त्विति नाव्याप्तिरिति द्वितीयं कल्पमुत्थापयत्य-
 धेति । तदाऽपि यत्किञ्चिद्व्यापारयतः करणत्वमुताऽऽफ-
 लव्यापारयत इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * तदा-
 पीति * यत्किञ्चिद्व्यापारयतोऽनन्तरफलत्वं करणत्व-
 मित्युक्तं स्यात्तच्च न संभवति काष्टसंयोगादिव्यापार-
 यतो हस्तादेरग्निज्वालादिव्यवधानयतोऽपि यतः कुत-
 श्चित्पाकोत्पत्तेः प्रतिबन्धसंभवादव्यापकत्वादित्यर्थः ।
 द्वितीयमतिव्याप्या दूषयति * आफलेति * व्यव-
 धानस्य कर्त्रादिष्वप्यसंभवादतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण लक्षणं दूषयितुं विकल्पयति ।

४०५ विकल्पनिरास ।

व्यापारयतश्च फलाव्यभिचार इति किन्तव्यापारस्य

फलाव्यभिचारित्वं व्यापारविशिष्टस्यवा । नाद्यः हस्ता-
द्यकरणत्वापातात् । अत एव नद्वितीयः यागादेः स्वर्गा-
द्यकरणत्वापातात् । अपूर्ववाक्यार्थस्त्ववादिनाऽपि चर-
मयागस्य फलकरणत्वाभ्युपगमादिति ।

॥ व्यापारेति ॥ व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वमि-
त्यत्र करणोपलक्षितव्यापारस्य फलाव्यभिचारित्वमुत
व्यापारविशिष्टहस्तादेरिति विकल्पाभिप्रायः । हस्ता-
द्युपलक्षितव्यापारस्य करणत्वमित्याद्यं वृषयति ॥ ने-
ति ॥ एवं च हस्तादेरकरणत्वं स्यादुपलक्षितादुपलक्षण-
स्यान्यत्वादेवं च हस्तेन रामेण शरेण विद्ध इत्यादि-
व्यवहारो विरुध्येतेत्यर्थः । व्यापारविशिष्टं हस्तादि-
करणमिति द्वितीयं वृषयति ॥ नेति ॥ यजेतेत्यादिषा-
क्यस्य भावनाऽर्थ इति केचित् । अपरे समीहितोपाय-
त्वमिति । अन्येऽपूर्वमिति । तत्र पक्षद्वये दोषमाह ॥ या-
गादेरिति । यागदानहोमानां स्वर्गपशुपुत्रादिकं प्रत्य-
करणत्वापातात्काष्ठसंयोगादिव्यापारयतो हस्तादेर-
करणत्वापाताद्यागादेः स्वयं व्यापारतया व्यापारव-
धाभावात्क्षणिकत्वाद्यापारितया स्वर्गादिफलपर्यन्ता-
वस्थानायोगाच्चेत्यर्थः । अपूर्ववाक्यार्थपक्षे नायं दोषो
यागादेरपूर्वं प्रति करणत्वात्तस्य च स्थिरस्य स्वर्गादि-
करणत्वादित्याशङ्क्य निगदति ॥ अपूर्वेति ॥ दर्शपूर्णमासा-
भ्यां यजेतेत्यत्राग्न्यादयः पश्यामा गम्यन्ते तेषां समप्रा-
धान्यादन्योन्यमङ्गाङ्गितया करणत्वायोगात्स्ययं क्षणि-
कत्वादेककर्तृकत्वाच्च सम्भूयापूर्वकरणत्वायोगात्पूर्वपूर्व-

प्रागजन्मायान्तरापूर्वविशिष्टस्य चरमयागस्य परगा-
 पूर्वकरणत्वमिष्टं तत्र स्याद्यागस्य व्यापारत्वादेवान्य-
 व्यापारविशिष्टस्याभावादित्यर्थः ।

कलाव्यभिचारप्रयुक्तदोषं परिहर्तुं लक्षणान्तरमाह

४०६ उद्योतकरक्तकरणलक्षणमिरासः ।

अथाव्ययेन यद्वा नेत्रं करांति तत्करणं, यद्वा नेत्रं प्र-
 मिर्माने तत्प्रमाणम् । मैवम् । आत्मधर्मप्रध्वंसादीनाम-
 करणानां प्रमाणत्वप्रसङ्गात् ।

अथेति यत्करोति तत्करणमित्युक्ते कर्त्रादायति
 व्याप्तिव्याप्तिरामार्थमाह *यद्वा नेति* तावत्पुक्तेऽलङ्का-
 रादायति व्याप्तिरत उक्तं *अथेति* प्रकृतप्रमाणलक्षणो-
 पयोगिन्या करणसामान्यलक्षणान्तरे तद्विशेषप्रमा-
 णलक्षणमाह *यदिति* कृत्यं पूर्ववत् । यच्छब्देन करण-
 मुच्यते किमकरणं, आद्येऽसिद्धः द्वितीये व्याघा-
 तस्तथा विशेषाभिधानेऽनुगमः सामान्यं त्वसिद्धं
 यच्छब्दवाच्यमिति दूषयति *मैवमिति* अतिव्या-
 पकत्वादपि नेदं लक्षणमित्याह *आत्मेति* आत्मध-
 र्मा ये क्षणिका बुद्ध्यादयस्तेषां प्रध्वंसानां क्रियां प्रति
 करणत्वं नास्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

अतिव्याप्तिपरिहाराय लक्षणं विशिनष्टि ।

४०७ विशेषणदानेऽप्यतिव्याप्तिः ।

येन क्रियाकारणेन युक्त एव प्रमिमीत इति चेन्न । सुखा-
 दिप्रमितौ करणव्यापारस्याऽपि करणत्वप्रसङ्गात् । ओमि-

तिचेन्न । अव्यापारतयाऽकारकत्वेन तद्विशेषकरणभावानुपपत्तेः । व्यापारवताऽपीति चेन्न । एवं हि व्यापारवतएव करणत्वं न स्यात्, न हि व्यापारवतस्तस्य व्यापारान्तेरवत्ताऽस्ति । अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वं, तत्र चास्त्येवेदं लक्षणं यस्य करणत्वमस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत्करणमुच्यते इति । न, पटमुद्यम्य निपात्य च प्रक्षालयतः स कर्मैव हि करणं स्यात् ।

॥ येनेति ॥ अतिव्याप्यैव दूषयति ॥ नेति ॥ सुखाद्य आत्मगुणा आत्ममनःसंयोगात्प्रतीयन्ते तत्रात्मसंयुक्तं मनः करणं संयुक्तसमवायात्तत्प्रमातृसाधनत्वात्तस्य मनसो व्यापारः संयुक्तसमवाय इति इन्द्रियस्पर्धसंनिकर्षमात्रव्यापारत्वात्तस्यापि सुखादिप्रमितिकरणत्वं प्रसज्येत कथितलक्षणस्य तत्र भावादिति भावः । मनसा सुखादिसन्निकर्षः सुखादिप्रमातृकरणं नियमेन तत्प्रमातृविशिष्टत्वे सति क्रियाकारणत्वान्मनोवदिति शङ्कते ॥ ३ ॥ मिति ॥ हेतोर्विशेषणास्तिद्वया दूषयति ॥ नेति ॥ मनःसन्निकर्षो न कारणं व्यापारहीनत्वाच्छशशृङ्गवद्व्यापारहीनस्य स्वयं व्यापारतया, व्यापारान्तरापगमेऽन्यस्थानादेवं च न तत्करणं तदकारकत्वात्स्थान्तरवादिति

(१) व्यापारवत्ताऽस्ति इति० सो० पु० १०५ :

२ स-पटः कर्मवस्तुगत्या भवति त्वलक्षणेन करणं स्यादित्यर्थः ।

भाषः । व्यापारव्यवहारकं कारकविशेषश्च करणं मनः-
 संनिकर्षस्य निर्व्यापारतया कारकत्वानुपपत्तौ तद्वि-
 शेषकरणत्वानुपपत्तिरिति तत्रोक्तमतिव्याप्तिं परि-
 हर्तुं विशेषणान्तरं शङ्कते * व्यापारेति * येन व्या-
 पारयता कारणेन युक्त एव प्रमिमीते तत्प्रमाण-
 मिति विशिष्टलक्षणं तत्र नास्तीत्यर्थः । व्या-
 पारवतेत्यत्र व्यापारविशिष्टस्य करणत्वमुच्यते व्या-
 पारोपलक्षितस्येति विकल्प्य प्रथममसम्भवेन प-
 राकरोति * नेति * व्यापारयतापीति विशेषणो-
 पादाने व्यापारवतः कृठारान्तःकरणादेरेव करणत्वं
 न स्यादिति वचः परस्परव्याहनमित्यत आह * न
 हीति * व्यापारवतो व्यापारवत्ताऽस्ति न वा, अ-
 स्ति चेत्तेनैव व्यापारेण व्यापारान्तरेण वा, तेनैव
 चेदंशत आत्माश्रयोऽन्येन चेत् कचिद्व्यापारविच्छेदे
 तत्रैवाव्याप्तिरविच्छेदेऽनवस्थाऽतोव्यापारवतो व्या-
 पारवत्त्वं नास्तीति द्वितीयः परिशिष्यते ततोऽस-
 म्भव इत्यर्थः । व्यापारविशिष्टं करणं न घूमः किं तु
 तदुपलक्षितमुपलक्षणं चोपलक्षणाद्विर्भवति तेन न ग-
 दितावयमिति द्वितीयमवलम्बते * अथेति * व्यापार-
 लक्षणेपलक्षणत्वाश्रवणे विशेषणपक्षात्को विशेष इत्यत
 आह * तत्रेति * लक्षणसत्त्वमभिनयेन दर्शयति * य-
 स्येति * निगमयति * व्यापारेति * व्यापारलक्षितेन
 येन कारणेन युक्त एव करांति तत्करणमित्येतदलक्षणं
 क्रियाकर्मणोऽपि करणत्वापातादिति दूषयति * नेति *
 उच्यते निपात्य च पटं प्रक्षालयतो रजकस्य या प्रक्षाल-

नक्रिया तत्प्रति कर्मकारकं स पट एव करणं स्यान्न च कर्मणः करणत्वं तदुचितव्यवहारस्य कर्मणि कस्य चिददर्शनादिति पुरा निरधारीत्यर्थः ।

एवं करणलक्षणं परास्य संप्रति कस्येदं लक्षणमिति लक्ष्यं पक्षीकृत्य तद्वर्त्मतया लक्षणोक्तिः क्रियते तथा च किं तल्लक्ष्यमिति पृष्टे तद्वक्तव्यमन्यथाऽऽश्रयासिद्धे-
लक्षणस्येत्याह ।

४०८ लक्ष्यस्वरूपापरिहाने लक्षणस्यातन्मत्त्वम् ।

किंच किं तस्य करणत्वमिति लक्ष्यीभूतस्यावश्यवक्त-
व्यत्वात् यद्युक्तलक्षणवत्त्वमेव तत् स्यात् तदाऽऽत्माश्रया-
पातः स्यात् । स्वरूपमिति चेन्न । स्वरूपस्य प्रतिकरणं भि-
न्नतया एकपरित्यागेनापरत्र लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं
स्यात्, न हि चक्षुषः स्वरूपं श्रोत्रस्येति ।

किं चेति लक्षणमिति लक्ष्यीभूतस्य लक्ष्यस्येति
यावत् । किं त्वदुक्तलक्षणाविशिष्टं लक्ष्यं किं चालक्षणां-
शमपहाय स्वरूपमात्रमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति
यदीति तदाऽपि किं लक्षणं लक्ष्ये वर्तते उत न, न चेदल-
क्षणं स्यात् वर्तते चेत्तत्राह *तदेति* तर्हीति यावत् । लक्ष्यं
करणमुक्तलक्षणाविशिष्टमेव विशेषणविशेष्यतत्संसर्ग-
मात्रमतश्च स्वविशिष्टे स्वयं वर्तते इत्यंशत आत्माश्रय
इत्यर्थः । यस्यैतल्लक्षणवैशिष्ट्यं तत्स्वरूपमात्रस्य तल्ल-
क्ष्यत्वात् तत्र लक्षणवृत्तावात्माश्रय इति द्वितीयं श-
ङ्कते * स्येति * सकलकरणस्वरूपसङ्गाहकरूपान्तर-
कोटीकृतस्वरूपाणां प्रत्येकं लक्ष्यत्वमुत प्रतिकरण भिन्न-

भिन्नरूपेणाऽऽद्ये तदेव रूपान्तरं लक्षणमस्तु व्यर्थोऽयमु-
पन्यास इति बहिरेकं दृष्टयित्वा द्वितीयं प्रत्याह *नेति*
प्रतिकरणं भिन्नस्वरूपाणां सम्भूय लक्ष्यत्वे न कापि । प्र-
त्येकं लक्ष्यत्वे नयनादिस्वरूपपरित्यागं न आत्रादि-
स्वरूपे लक्षणगमनादातिव्याप्तिरिति यावत् । च-
क्षुःस्वरूपस्य लक्ष्यत्वेऽपि लक्षणस्य ओवे प्रवृत्तिर्न दो-
षाय तथाः स्वरूपस्यैक्यादित्यन आह *न हीति* न
हि चक्षुःस्वरूपं ओत्रस्यास्ति तपोरैक्यापादिति
शङ्कः । उपलक्षणं चैतद्गन्धयती पृथिवीत्यादिलक्षणसा-
धारणत्वात् ।

यद्वा नेव प्रमिमीत इत्येवकारेण प्रमाणस्य प्रमा-
प्रवृत्तिश्च उच्यते इति वाच्यमन्यथा वस्त्रादाव-
व्याप्तेर्षड्वान्प्रमिमीत एवेति लक्षणस्य भावादेव वा-
क्यापकमित्याह ।

४०९ यद्वा नेव प्रमिमीत इत्यत्र दोषान्तरम् ।

किंचैवामेन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात् अनङ्ग-
तोऽप्यनुनात्रादेः प्रमातृत्वात् । नासौ प्रत्यक्षमिति चेन्न ।
नेदमपिहि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते ।
नन यद्यपीन्द्रियादेर्विशेषतो व्यावृत्तिस्तदपि तज्जातीय-
करणमात्रतया तज्जातीयमात्रस्याव्यावृत्तिरेव, न ह्यनु-
मित्यादावप्यकरणजातीयवान् प्रमिमीते इति । न ।
करणतया साधारणमात्रस्याद्याऽपि निर्णेतुमशक्यत्वात् ।

१ प्रत्यक्षमिति सो० पु० पा० ।

२ इदमपिहि इति सो० पु० पा० ।

* किं चेति * इन्द्रियादेरित्यादिशब्देन लिङ्गादि
 गृह्यतेऽनुमात्रादेरित्यादिपदेन प्रत्यक्षप्रमात्रादिगृह्यते ।
 इन्द्रियव्यापारादिव्याप्तरेकेणानुमानादिप्रमा जायते
 लिङ्गादिव्यापारव्यतिरेकेणापि प्रत्यक्षप्रमाऽतो यद्वा न-
 य प्रमिमीत इति लक्षणमिन्द्रियादावव्यापकमित्य-
 र्थः । इन्द्रियव्यापारस्यानुमात्रादिव्याभिचारंऽपि प्रत्य-
 क्षप्रमाव्यभिचारात्प्रमाणत्वमिति शङ्कते * नन्ति *
 सामान्यलक्षणे विशेषाव्यभिचारांऽकिञ्चित्कर इति
 परिहरति * नन्ति * यच्छब्देन करणमात्रमाभिधाय तस्य-
 प्रमिमीत इति प्रमातृमात्रव्याभिचार उच्यते मा-
 सामान्यलक्षणत्वात्तच्च नेन्द्रियादौ तद्धीनस्याप्य-
 नुमात्रादित्वादित्यर्थः । यद्वा नेव प्रमिमीत इति यज्जा-
 तीयवानेव यां कां चित्प्रमां करोतीत्यर्थत इन्द्रिया-
 देर्विशेषरूपात् व्यावृत्तावपि करणत्वोपाधौ प्रमात्र-
 व्यभिचारान्नाव्याप्तिरिति चोदयति * नन्विति *
 तदपि-तथाऽपीति यावत् । तज्जातीयमात्रस्याव्यावृत्तिः
 करणत्वाक्रान्तरूपस्यानुगमः । हेतुमाह * तज्जातीयकर-
 णमात्रमेति * प्रमाज्जातीयकरणमात्रत्वादित्यर्थः । इन्द्रि-
 यव्यापारविरहवत् करणमात्ररहित एवानुमात्रा-
 दिर्भवति तेन न सामान्येनाप्यनुगम इत्याशङ्क्यानुमि-
 त्याशयपि करणमात्ररहितां न प्रमां करोतीत्याह *
 न हीति * कथमसिद्धेन करणत्वोपाधिना लक्षण-
 स्यानुगमयितासीति परिहरति * नन्ति * करणत्वे
 सिद्धे तदुपाधावनुगतलक्षणमसिद्धिस्तत्सिद्धौ च कर-
 णत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः ।

यथा नेव प्रमिमीत इति लक्षणमव्याप्तिपरिहाराय विशिनष्टि ।

४१० अव्याप्तिपरिहाराशङ्कनतत्पराकरणे ।

अथ यां प्रमा यद्वा नेव जनयति तस्यां तत्करणमिति ।
मैवम् । कौपीनाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात् । यज्जाति
कामिति चेत् । मैवम् । परोक्षत्वजातिकं प्रमां लिङ्गवानेव
शब्दवानेव वा जनयतीति नियमाभावात् तस्याकरण-
त्वप्रसङ्गात् । साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो जातिभेदा वि-
वक्षिता इति चेन्न । प्रत्येकमुपादानेऽशाव्याप्तेः । सम्भूयोपा-
दाने सर्व्वाव्याप्तेः । अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमा-
पातादिति ।

* अथेति * प्रतिप्रमाव्यक्ति तत्तत्करणविशेषव-
त्त्वं विवक्ष्यते यस्यां प्रमायां यस्यान्वयो दृश्यते तत्क-
रणमित्यतो नाव्याप्तिरित्यर्थः । यस्यामिति प्रमाव्य-
क्तिरुच्यते किं वा यज्जातीयप्रमायां यस्यान्वयो दृश्यते
तत्र तत्करणमिति, भावोऽतिव्यापकत्वादित्याह *
मैवमिति * कौपीनं गुह्यं तदाच्छादनं पटः उक्तं हि
“अकृत्यगुह्ये कौपीनं कीलालं रुधिरं जलम्”

मिति कौपीनाच्छादनादेरपि कस्यां चित्प्रमाव्यक्तावन्वयो
दृश्यते इति तस्य तत्र करणत्वं स्यादित्यर्थः । यज्जाती-
यप्रमायां यस्यान्वयस्तत्करणमिति गदितावद्यपरि-
हाराय त्रितीयमाशङ्कते * यदिति * कौपीनाच्छाद-
नादिमान्यद्यपि कां चित्प्रमां करोति तथाऽपि तत्रा

मेव तज्जातीयसर्वप्रमां न जनयति तदभावेऽपि दर्श-
नादिहेतुतथाभावस्य विषक्षितत्याग्रातिव्याप्तिरित्य-
र्थः । यज्जातीयामिति परोक्षजातीयामपरोक्षजा-
तीयां चेति विवाक्षितं उत साक्षात्कारित्वानुमि-
तित्वादिजातीयां वेति विकल्प्याऽऽद्यमव्याप्त्या दूष-
यति * मैवमिति * परोक्षजातीयप्रमानिष्पादकस्य
शब्दवत्त्वं लिङ्गवत्त्वं वेति नियमाभावाद्धिक्तादेरकरं-
णत्वमसङ्ग इत्यर्थः । न च परोक्षजातीयप्रमानिष्पादने
लिङ्गाद्यन्यतमनियमात्तस्य करणत्वमिति वाच्यम् । अ-
न्यतमार्थव्याख्याऽव्याप्तितादवस्थात्साक्षात्कारिजा-
तीयां यद्वा नेव जनयति तत्तत्र करणमेवमनुमितिः
जातीयां यद्वा नेव जनयति तत्तत्र करणमेवमुपमि-
तित्वादावपीति द्वितीयं शङ्कते * साक्षादिति *
साक्षात्कारित्वादिजातिभेदाः प्रत्येकमुपादीयन्त उत
सम्भूय उतानियमेनेति, न तावदाद्योऽव्याप्तेरित्याह
* नेति * साक्षात्कारिजातीयां यद्वा नेव जनयति तत्प्र-
माणमित्यादिप्रत्येकोपादाने लक्षणं तच्च नानुमाना-
दावित्यतिव्याप्तिरिति यावत् । द्वितीयमसम्भवेन
दूषयति * समिति * यद्वा नेव साक्षात्कारित्वादि-
सर्वजातीयां प्रमां करांति तत्प्रमाणमित्यर्थः स्यान्न
चैतादृक् किं चिदस्तीति सर्वाव्याप्तिरसम्भव इत्यर्थः ।
तृतीयं प्रत्याह * अनियमेनेति * यदाकदाचिद्यत्कि-
ञ्चिद्वान् यां कां चित्प्रमां जनयति तत्प्रमाणमित्यर्थः
स्यात् नचैतल्लक्षणं व्याप्नोति यदेत्यादिविशेषणस्य
व्यावृत्तार्थत्वादित्यर्थः ।

व्यतिरेकमुखेन करणसामान्यस्य लक्षणमुपन्यस्यति
४११ व्यतिरेकमुखेन करणसामान्यस्य प्रमाणस्य च दूषणम् ।

यदभावात् कर्तृकर्मणी क्रियां न जनयतः तत्करणं
तेन यदभावान् प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतः तत्प्रमा-
णमिति लक्षणमित्यपि नयुक्तम् । किं प्रमातृप्रमेये सती
यत्र न जनयतः उताऽसती अपि । आद्ये अतीतानाग-
तानृमानादिकरणाव्याप्तिः । नापि द्वितीयः प्रमातृप्रमे-
यचांगि प्रसङ्गात् । यथा हि 'तत्र चक्षुराद्यभावात् प्र-
मा न जायते तथा प्रमातृप्रमेययोरप्यभावात्, अन्यथा
तयोः कारणत्वमेव न स्यात् । एतेन सामान्यतोऽभिधानं
प्रत्युक्तम् । अस्मदादिकर्तृतापेक्षेश्वरकर्तृके चास्मदादिज्ञानं
अस्मदादिकर्तृकरणतापत्तेः । एवञ्चसति प्रकारभेदेनापि
प्रमाणप्रमात्रादिव्यवस्थासमर्थना कृता न स्यात्, येनैव
रूपेण कर्तृत्वादिना तस्य प्रमायामन्वयस्तेनैव तद्व्य-
तिरेकस्य प्रमानुपत्तौ प्रयोजकत्वादिति ।

* यदिति * यत् क्रियां न जनयति तत्करणमि-
त्युक्ते क्रियायामेवातिव्याप्तिरसम्भवो वा तद्व्यावृत्त्यर्थं
पदभावादित्युक्तम् । यदभावात् क्रिया न जायते त-
त्करणमित्युक्ते कर्तर्यतिव्याप्तिस्त्रिवारणाय कर्त्ति-
ति विशेषणम् । पदभावात्कर्ता क्रियां न जनयतीत्युक्ते
कर्मण्यनिगतिस्त्रात्रिरासाय कर्मेति । एवं करणसा-
मान्यमुपन्यस्य सामान्यज्ञानपुरस्सरत्वाद्विशेषज्ञानस्य

तद्विशेषप्रमाणलक्षणं प्रकृतोपयोगितया दर्शयति *
 तेनेति * यस्मात्कारणात्मान्यस्यैतल्लक्षणं तेन हंतुना
 तद्विशेषप्रमाणस्यापि । प्रमातृप्रमेये यदभावात् प्रमा
 न जनयतः तत्प्रमाणमिति सम्बन्धः । प्रमातृप्रमेय-
 प्रमाणां कर्तृकर्मक्रियाविशेष्यत्वाच्छेषणकृत्यं तु
 पूर्ववत् । यत्र दानक्रियाकर्त्ता दाता दीयमानंहिरण्या-
 दिकर्म च संप्रदानकारकाभावे दानक्रियां न जनयत
 इति संप्रदाने करणलक्षणमतिव्यापकमिति हृदि
 निधाय दूषयति *इत्यपीति* एवं करणसामान्यलक्ष-
 णमाशयवशाद्विरस्य प्रमाणलक्षणं प्रतिच्छेप्तुं विक-
 ल्पयति *किमिति* यत्रेति निमित्तसप्तमी । यदभावं नि-
 मित्तीकृत्य सती प्रमातृप्रमेये क्रियां न जनयतस्तत्कर-
 णमित्यर्थः । (विरोध्यनेकप्रकारसंभवेऽपि विकल्प इति)
 प्रकारान्तरमाह *उतेति* यथा करणत्वाभिमतवच्छ-
 व्दाभिधेयोऽसत्तथा प्रमातृप्रमेये अपीति समुच्चयार्थो
 ऽपिशब्दः । प्रमातृप्रमेयसत्त्वं प्रमाणलक्षणान्तर्गतमिति
 प्रथमकल्पं दूषयति *आद्य इति* विशिष्टनदीपूरालिङ्गेना-
 भूवृष्टिरिति वा विशिष्टमेयोदयदर्शनाद्भविष्यति वृष्टि-
 रित्यनुमाने यत्करणं नदीपूरदर्शनादि तत्राव्याप्तिः
 सती प्रमातृप्रमेये इत्यंशस्याभावात् प्रमातुः सत्त्वेऽपि
 प्रमेयासत्त्वेन तद्व्यसत्त्वस्य विशेषणस्याभावादिति
 भावः । आदिपदेन कचिद्वर्त्तमानेऽप्यभावा अनुमानं दर्श-
 यति यथा कदलीपके क्षारामायस्य । तर्हि तयोरसतो-
 र्यदभावात्प्रमाजनकत्वं तत्प्रमाणमिति द्वितीयोऽस्तु

तत्राह * नेति * अव्याप्यभावेऽप्यति व्याप्नोस्तिपाह
 * प्रमात्रिति * प्रमात्रादौ कथितलक्षणसत्त्वं दृष्टान्तेन
 स्पष्टयति * यथेति * ह्रीत्यनुभवप्रकटनं । तत्र प्रमाणभू-
 माधिति यावत् । यदभावात्प्रमाजनकत्वमिति लक्ष-
 णं प्रमेयादावस्ति प्रमातृप्रमेययोरसतोः स्वाभावाद-
 प्यजनकत्वादित्यर्थः । प्रमेयाद्यभावा न प्रमाभावव्याप्त
 इन्द्रियाजन्याभावात्वाद्यत्किञ्चिदभावश्चदित्याशङ्काह
 * अन्यथेति * अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वात्कार्यकारणभा-
 वस्य व्यतिरेकाभावे न स्यादित्यर्थः । अदृष्टादिसाधार-
 णनिमित्तेऽतिव्याप्तिरिति केचित् । तदसत् । व्यतिरेकस्य
 दर्शयितुमशक्यत्वात्सती अपि नोच्यते नाप्यसती
 इति किं तु प्रमातृप्रमेये यदभावात्प्रमां न जनयत इति
 सामान्येनाभिधीयते इत्यत आह * नेति * प्रमा-
 तृप्रमेययोः स्वाभावादप्यजनकत्वादतिव्यापकतेत्यर्थः ।
 अतिव्याप्त्यन्तरमाह * अस्मदादीति * अस्मदादि-
 कर्तृकरणतापत्तेः अस्मदादिश्चासौ कर्ता चेत्त्यस्मदादि-
 कर्ता तस्य करणता तदापत्तेरित्यर्थः । उपपादयति * अ-
 स्मदादीति * ईश्वरः कर्ता यस्य तदीश्वरकर्तृकं अस्म-
 दादिकर्तृसापेक्षं च तदीश्वरकर्तृकं चेति तथोक्तमेतदुक्तं
 भवति ईश्वरस्तावत्सर्वकर्तृत्वादस्मदादिज्ञानस्यापि क-
 र्ता अस्मदादिश्च तत्र कर्ता तथा च ज्ञानाश्रयास्म-
 दादिव्यतिरेकेण प्रमेयेश्वरौ तत् ज्ञानं न जनयत इ-
 त्यस्मदादेस्तत्कर्तुः करणत्व प्रसज्येत तदयुक्तं प्रधा-
 नक्रियाश्रयस्य कर्तुरन्यस्याभावादिति । विकर्षकं तत्
 ज्ञानं तत्रास्मदादिजन्यत्वाकारेण कर्तृत्वमीश्वरसा-

व्यवसायकारेण करणत्वमित्याकारभेदेनोभयत्वमपी-
त्यत आह * एवमिति * व्यतिरेकद्वारा कारण-
त्वावधारणे सति प्रकारभेदेनापि प्रमात्रादिव्यवस्था-
याः समर्थनं न कृतं स्यादित्युक्तं तत्र हेतुमाह * ये-
नेति * येन रूपेण तस्यास्मदादेः कर्तृत्वादिना प्रमा-
यामन्वयः समवायित्वं तेनैव रूपेण प्रतिधोगिता-
निरूपितस्य व्यतिरेकस्याभावस्य प्रमानुत्पत्तिप्रयोज-
कत्वात्साङ्कर्यामित्यर्थः ।

लक्षणान्तरमनूय वृषयति ।

४१२ लक्षणान्तरनिरासः ।

धरमव्यापारवत्त्वं करणत्वमित्यपि न । व्यापाराभावा-
त् लिङ्गपरामर्शस्याकरणत्वापातात् । नच सविकल्पक-
व्यापारवतो निर्विकल्पकस्य तत्र प्रामाण्यं, केवलत्रि-
कल्पनीयलिङ्गत्रिषये तदनुपपत्तेः । संस्कारादिपर्यन्तानु-
सरणे चानुमितेस्तज्जन्यत्वे प्रमाणाभावात् कार्यहेतोश्च
कारकाव्यापारत्वात् । अपि चाज्ञातकरणत्वापातात् ।
नच लिङ्गमेव परामर्शव्यापारवत्तया करणमिति युक्तम् ।
अनुमितानुमानादौ परामर्शस्यालिङ्गजत्वेन तदव्या-
पारवत्वानुपपत्तेः । आसौक्यादिभिस्तत्तासीद्भूम इति
प्रतीत्य तदा तत्र बहिरप्यासीदिति यदनुमानं तत्तास-
त्वात् धूमस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणताया दूरनि-
रस्तत्वात् ।

चरमेति चरमो व्यापारो यस्य स चरमव्यापारः
 सनद्भावस्त्वयं, चरमत्वं च व्यापारस्य सकलकारकव्यापा-
 रोत्तरकालभावित्वम्। कृत्यं लक्षणस्य स्पष्टम्। कुतो नेत्यत
 आह *व्यापारेति* व्यापारपक्षधर्मतयाऽनुसन्धानं
 लिङ्गपरामर्शः स च व्यापारमन्तरेणानुमितिकरणं तत्रो-
 क्तलक्षणाभावादव्याप्तिरित्यर्थः। लिङ्गविषयनिर्विकल्प-
 कस्य सविकल्पकव्यापारवतोऽनुमितिकरणत्वात्तदव्या-
 प्तिरित्यत आह *न चेति* कुतो नेत्यत आह *केव-
 लेति* केवलं विकल्पस्य गोचरो लिङ्गविषयो यस्य
 परामर्शस्य स तथोक्तस्तत्र लक्षणानुपपत्तेः व्यक्तिर्वा
 क्ता प्रमेयत्वात्सामान्यवदित्यत्र प्रमेयत्वं प्रमावि-
 ष्यत्वं तदप्रत्यक्षत्वात्केवलं विकल्पगोचरप्रत्यक्षवि-
 षय एव निर्विकल्पनियमादतश्च प्रमेयत्वविषयपरा-
 मर्शोऽनुमितिकरणेऽव्याप्तिरित्यर्थः। यत्र प्रमेयत्वादौ
 निर्विकल्पकं नास्ति तत्र संस्कार, बुद्बुद्धः स्मृतिर्वा
 व्याप्तिगोचराविकल्पस्य व्यापारोऽस्तीत्यत आह *
 संस्कारेति* व्यापारस्य पक्षधर्मतानुसन्धानादेवानु-
 मित्युपपत्तौ न संस्कारादेस्तत्जनकत्वे प्रमाणमस्ति
 व्यतिरेकाभावादतश्च न संस्कारादिः करणव्यापारः
 क्रियाऽजनकत्वात्क्रियावदित्यर्थः। संस्कारादिर्नानुमि-
 तिक्रियाहेतुरस्तु अस्तु च तत्करणव्यापारस्तथा च वि-
 पक्षयाथकाभावेनाप्रयोजकतेत्यत आह *कार्येति*
 तत्जन्यसंस्कारणं व्यापार इति लक्षणोपगमादित्यर्थः।
 संस्कारादेरनुमितिकरणव्यापारत्वे दोषान्तरमाह *अ-
 पिचेति* इन्द्रियानिरिक्तं ज्ञानमेव प्रमाजनकमिति नि-

एव प्रसङ्गः । एकव्यापारवत्कर्त्रपेक्षयाऽपरापरकर्तृव्या-
पारस्य चरमभावित्वात् । यात्रद्व्यापारवत्कर्त्रपेक्षापक्षे तु
विशक्षितमपि कारणं न स्यात् । आफलसिद्धेः कर्तृव्यापा-
रात्रिरामात् । व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षणक्षीण-
तापत्तेः ।

* किं चेति * यत्किञ्चित्कारकव्यापारापेक्षया च-
रमत्वमुत सर्वकारकव्यापारापेक्षया, आद्येऽतिव्याप्ति-
रित्याह * यदिति * कर्त्तादीनामपि यत्किञ्चित्का-
रकव्यापारापेक्षया चरमत्वमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।
द्वितीये तु लक्षणस्यासिद्धिः सर्वकारकमध्ये करणस्या-
पि निविष्टत्वात्तदपेक्षया तस्य चरमत्वासिद्धेरित्यर्थः ।
हेतोरसकलकारकव्यापारापेक्षयेति चेन्न । स्वशब्देन
कर्त्तादीनामभिधातुं शक्यतयाऽसिद्धेरपरिहारात् ।
करणेतरकारकापेक्षयेति चेन्न । तस्यैवानिरुक्तेरात्मा-
श्रयादित्याशयः । शङ्कते * कर्त्तृति * कारकव्यापाराणां
यत्किञ्चिद्व्यापारमपेक्ष्य चरमत्वं नोच्यते नापि स-
र्वकारकव्यापारापेक्षया किं तु कर्तृव्यापारापेक्षया
यस्य व्यापारश्चरमस्तत्करणमित्यर्थः । व्यापाराना-
विष्टकर्तृस्वरूपमपेक्ष्य चरमत्वमुत व्यापाराविष्टस्व-
रूपमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * क-
र्तृस्वरूपमात्रापेक्षया चरमत्वं कर्तृव्यापारस्यैवास्ति
तज्ज्ञानत्वादतश्च व्यापारवति कर्त्तृव्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।
व्यापारवत्कर्तृरूपमपेक्ष्य चरमव्यापारवत्त्वं तत्त्वमिति
द्वितीयं दूषयति * व्यापारेति * कर्तृव्यापारा-

णां मध्ये यत्किञ्चिद्व्यापारवदपेक्षया चरमत्वमुक्त क-
र्तुर्भावन्तो व्यापाराः सन्ति तावद्विशिष्टमपेक्षयेति वि-
कल्पपुरःसरं कर्त्तर्येति व्याप्तिमुपपादयति * एकेति * पूर्व-
पूर्वव्यापारवत्कर्त्तृपेक्षया उत्तरोत्तरस्तद्व्यापारश्चरम इति
चेद्विशिष्टेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये लक्षणासम्भव
इत्याह * याचदिति * विवाक्षितं चक्षुरादि करणं
न स्यात्समस्तव्यापारविशिष्टकर्त्तृपेक्षया चरमव्या-
पारस्य करणत्वे कुतो लक्षणासिद्धिरित्यत आह *
आफलेति * कार्योत्पत्तिपर्यन्तं कर्तृव्यापाराविच्छेदात्
तदपेक्षया चरमव्यापारत्वं चक्षुरादेरपि न सम्भवती-
त्यर्थः । कर्त्ता करणव्यापारमुत्पाद्य चरितार्थस्तदुत्पा-
दितं करणं क्रियां प्रयोजयति नातोऽसम्भव इत्या-
शङ्क्याह * व्यापारेति * तस्य कर्तुः हेतुलक्षणं नियतपूर्वं
सत्त्वं गङ्गीनतापत्तिरतश्चाकारणत्वेऽपि न तद्विशेषकर्तृ-
त्वायोग इति भावः ।

व्यापारस्य चरमत्वं प्रकारान्तरेणोपस्थापयन्नाशङ्कते ।

४१४ शङ्कनपरिहारौ ।

यद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते तत् चरम-
व्यापारमिष्टमिति चेन्न । सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमात्
तदानन्तर्यासिद्धेस्तत्करणत्वापातात् । अनीश्वरपक्षे चा-
क्षसंयोगादिभिरेव सव्यापारे कर्मण्यपि प्रसङ्गात् । छेद्यादे-
र्हि करणसंयोगादिव्यापारश्चरम एवेति कुतस्तद्व्यवच्छेदः
हस्ताद्यव्याप्तश्चेति ।

* यदिति * तार्किकेनेत्यमुच्यते उत भीमांसकेन,
 नतावत्तार्किकस्येदृशं वचनं चातुरीमञ्जतीत्याह *नेति*
 ईश्वरव्यापारः प्रयत्नरूपस्तस्य निस्थत्वात्तदनन्तरं किं
 चिदपि कारकं न व्याप्नियते तदानन्तर्यामावादतत्र-
 कर्तुरीश्वरस्य करणत्वापात इत्याशयः । भीमांस-
 कमनानुमारिणामिदं चोच्यमिति द्वितीयेऽप्यतिव्याप्ति-
 माह +अनीति* अथेन्द्रियसम्प्रयोग इन्द्रियार्थयोरुभ-
 योरपि व्यापारस्तद्व्यभिष्टत्वादेवं च तैरेव संयोगादि-
 मि. कृत्वा सव्यापारकं यत्पटादिकर्म तत्र करणलक्षणा-
 तिव्याप्तिरर्थसम्प्रयोगानन्तरं कारकान्तराव्यापृतेरिति
 यावत् । योगशब्देन संयोग उच्यते संयुक्तसमवायादय
 आदिपदेनोपादीयन्ते । एवं प्रमाणलक्षणस्यातिव्याप्ति-
 मुक्ता करणमात्रलक्षणस्यातिव्याप्तिमाह * छेद्यादेरि-
 त् । आदिपदेन पाकादिविषयास्तण्डुलादयो गृह्यन्ते
 संयोगादीत्यादिग्रहणेन पाककरणाग्निसंयुक्तस्थाली-
 संयोगात्तन्दुलानां करणेनैकार्थसंसृष्टत्वादि गृह्यते । न
 केवलमतिव्याप्तिरव्याप्तिश्चेत्याह * हस्तेति * हस्तव्या-
 पागानन्तरं काष्ठादीनां व्यापाराद्धस्तस्य पाककरण-
 त्वं न स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः । काष्ठादिकमपीत्या-
 दिशब्दार्थः ।

- करणमात्रस्य लक्षणान्तरं प्राप्य प्रतिषेधति ।

४१५ करणमात्रस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

अनन्तरफलं करणमित्यापि न । अविशेषितानन्तर्यस्य
 सर्वकारणसाधारण्यात् । अव्यवहितानन्तर्यस्य व्यापा-

र्यपेक्षस्य यागाद्यव्यापनात् । व्यापारापेक्षस्य च हस्ता-
द्यव्यापनात् । व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्वकारकव्यापनात् ।

* अनन्तरेति * सामग्याः करणव्यापनावि-
त्यर्थः । किं चानन्तर्यमात्रं विवक्षितमुताव्यर्थाहं त-
दिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * अविशोपितेति * कर्त्रा-
द्यनन्तरमपि फलोत्पत्तेस्तत्रानिव्याप्तिरित्यर्थः । अव्य-
वहितानन्तर्यमपि किं व्यापार्यपेक्षमुत व्यापारापेक्ष-
माहोस्वित् व्यापारपरम्परापेक्षमिति त्रिधा विकल्प्य
प्रथमं प्रत्याह * अव्यवहितेति * यागादीनां स्वयं
व्यापारतया व्यापारित्वाभावात्तदपेक्षफलानन्तर्यं क-
रणलक्षणं तत्र नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषय-
ति * व्यापारेति * तृतीयं दूषयति * व्यापारपरम्प-
रेति * कर्त्रादेरपि फलपर्यन्तव्यापाराविरमात्तत्पर-
म्परापेक्षयाऽनन्तरफलत्वमस्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

पूर्वं करणव्यापारमूरीकृत्य दूषणमभाणि इदानीं
व्यापारमेव दूषयति ।

४१६ व्यापारदूषणम् ।

किञ्च तत्कार्यो यदि क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इष्टस्त-
देन्द्रियकार्यो लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिक्रियाहेतुरिन्द्रिय-
करणिकाऽनुमितिः प्राप्ता । अथ हेतोः सतः कार्यः
क्रियाहेतुस्तद्व्यापारस्तथा सत्यनुमित्यहेतोरिन्द्रियस्य कुतः
करणत्वं स्यादिति । मैवम् । किं तद्धेतुत्वं यन्नास्त्य-
नुमितौ इन्द्रियस्य । नियतपूर्वभाविस्त्वमिति चेत् । अस्ति

तावत् पूर्वभावित्वं नियतत्वमपि यदि कारणतायां प्रयो-
जकमिच्छसि तदा भवतैव यतितव्यं केनचिद्रूपेणेन्द्रि-
यादेर्नियतत्वं प्रति, अन्यथा लिङ्गेन्द्रियादेः परस्परव्य-
भिचारादकरणिकैव प्रमा स्यात् । मनःसंयोगादरेव त-
थात्वे चाऽप्रमासाधारण्यम् । अपि चाक्षादेरकरणत्वापातः
यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषे
प्रयोजकत्वनियमदर्शनात् । ततो येन केनापि रूपेणेन्द्रिय-
स्य प्रमायां नियतत्वमुपपाद्यते तेनैव रूपेण प्रसङ्गोपप-
त्तिः । अथ प्रमात्वे तत् प्रयोजकं नत्वनुमितित्वादा-
विति चेन्न । निरुपाधित्वाविशेषेणोक्तार्थानाधिक्यात् । सामा-
न्यप्रयोजकत्वेन विशेषत्यागानवकाशादिति । अन्यथा व्य-
क्तेरकारणकत्वानुपपत्तः ।

* किं चेति * तत्कार्यस्तत्क्रियाहेतुस्तद्व्या-
पार इष्टो यदि, तदा तर्हि अनुमितिरिन्द्रियकर-
णिकाप्राप्ता अनुमिताविन्द्रियं करणं स्यादिति यावत् ।
कुत इत्यपेक्षायां तदुपपादयति * इन्द्रियेति * लिङ्ग-
परामर्श इन्द्रियकार्योऽनुमितिहेतुर्यस्मादित्यर्थः । लिङ्ग-
परामर्श इन्द्रियजन्योऽनुमितिक्रियाहेतुरिति गदि-
तलक्षणाभावेऽपीन्द्रियव्यापारत्वाल्लक्षणस्य तत्राति-
व्याप्तिरुदिता तां परिहर्तुमाशङ्कते * अथेति * प्रधान-
क्रियाहेतोरकार्यः क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इति व्या-
पारलक्षणमित्यर्थः । अस्तु तावता प्रस्तुते किं स्यादि-

त्यत आह * तथेति * इन्द्रियस्यानुमितिक्रियाहेतु-
त्वाभावात्तज्जन्यलिङ्गपरामर्शस्य न करणव्यापारत्व-
प्रसङ्ग इत्याशयः । इन्द्रियस्याप्यनुमितिं प्रति हेतुत्वा-
द्विशेषणोपादानेऽप्यतिव्याप्तितादवस्थामिति परिह-
रति * मैवमिति * अनुमित्यपेक्षया नियतपूर्वभा-
चित्वरूपं हेतुत्वमिन्द्रियस्य नास्तीति शङ्कते * नि-
यतेति * पूर्वभाचित्वमात्रं नास्ति किं वा नियतत्व-
विशिष्टं नाद्य इत्याह * अस्तीति * नियतत्वापेक्षया
तावत्प्रयोगः । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकित्यादनु-
मानस्य पूर्वभाचित्वमस्तीत्यर्थः । इन्द्रियव्यापाराह्लि-
ङ्गपरामर्शस्ततोऽनुमितिरतो नियतत्वविशिष्टं पूर्व-
भाचित्वं नास्तीति द्वितीयमाशङ्काह * नियतेति *
नियतत्वं कारणत्वे प्रयोजकं न वा, न चेत्तदभावे न
काचित्त्वतिः, प्रयोजकं चेत्तदेन्द्रियस्यापि करणत्वो-
पाधौ नियतत्वमनुमित्यपेक्षयाऽस्तीति त्वयैवोपपा-
दनीयमित्याशयः । प्रमाकरणत्वरूपेणेन्द्रियस्यानुमितौ
नियतत्वमुक्तं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति * अन्यथेति * अयं
भावः अनुमितिः प्रमा न वा, न चेत्तत्करणमनुमानमप्र-
माणं स्यात्प्रमा चेदकरणिका सकरणिका वा, अकरणिका
चेदनादिरनन्ता चेति नित्यज्ञानधानीश्वर इति लक्षणं जी-
वेऽतिव्याप्तं, यद्युत्तरस्तर्हि किं तत्करणमिन्द्रियाद्येव मनः-
संयोगादिर्वा, नाद्य इन्द्रियादेः परस्परव्यभिचारितया
सम्भूय प्रत्येकं वा करणत्वामुपपत्तेः । मनःसंयोगादि
प्रमाकरणमिति द्वितीयमपवदति * मन इति * आ-
दिपदेनादृष्टेश्वरेच्छादि गृह्यते । तस्य प्रमाकरणत्वे प्र-

साया अप्रमासाधारण्यं स्यात् प्रयोजकस्य प्रमाप्रमयोः
 साधारण्यवादित्यर्थः। मनःसंयोगादेः प्रमाऽप्रमाप्रयोजकत्वे
 प्रमाऽऽप्रमाविभागानुपपत्तिर्न केवलं परन्तु प्रमाकरणत-
 योऽक्षादेरकरणत्वापातश्चेत्याह * अपि चेति * एक-
 स्मिन् करणप्रयायोगाद्भारवादित्यर्थः । मनःसंयोगादेः
 प्रमासामान्ये प्रयोजकत्वं तद्विशेषे प्रत्यक्षप्रमादावि-
 न्द्रियादेरतो नाकरणव्यप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह * यदिति *
 योजपात्रस्याङ्कुरमात्रप्रयोजकत्वे बीजविशेषस्यैवाङ्-
 कुरविशेषप्रयोजकत्ववदिहाऽपि मनःसंयोगादिविशेष-
 स्यात् प्रयोजकत्वं स्यादित्यर्थः । फलितमाह * तत इति *
 प्रमाविशेषेऽक्षादेः करणत्वं वदतः प्रमासामान्येऽक्षा-
 दिसामान्यस्य प्रयोजकत्वं चाकृपन्तेनरूपेण चानुमि-
 तिप्रमात्रामिन्द्रियस्य निगतत्वोपपत्तेरनुमितिरिन्द्रिय-
 करणिका स्यादित्युक्तमुपपन्नमित्यर्थः । इन्द्रियस्य केन
 चिद्वेषेण प्रमाप्रयोजकत्वेपि नानुमितिरिन्द्रियकरणि-
 का अनुमितिरूपे तस्याप्रयोजकत्वादिति शङ्कते * प्रमा-
 न्येति * परिहरति * नेति * निरुपाधिकत्वमनन्यथा-
 सिद्धान्वयव्यतिरेकित्वन्तत्र यथा प्रमात्वं प्रतीन्द्रियस्य
 निरुपाधिता एवमनुमितित्वादिं प्रत्यपि तयोरविना-
 भावादेवं चानुमितिरिन्द्रियकरणिका स्यादित्युक्ता-
 र्थाधिकं नास्तीत्यर्थः । प्रमामामान्यप्रयोजकस्य तद्विशे-
 पानुमितित्वादावप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याह * सामा-
 न्येति * विपर्ययेदण्डमाह * अन्यथेति * तन्तुसामा-
 न्यस्य पटसामान्यप्रयोजकस्य तद्विशेषस्याकारणत्वं
 स्यात्तन्तुत्वाकान्तस्य पटव्यक्तावप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

प्रमाखड्जनानन्तरं प्रमाणलक्षणस्यैव प्रस्तुतत्वादः
प्रस्तुतं करणमात्रलक्षणमास्ताम्प्रमाणलक्षणं पुनरिद-
मिति शङ्कते ।

४१७ प्रमाणलक्षणमिदमिति शङ्कते ।

अथान्यत्रास्तु यद्वा तद्वा करणं, प्रमाविवाक्षितजा-
तिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणं, चतस्रः खल्विमाः प्रत्य-
क्षादिप्रमितयो भिन्नव्यपदेशभाजः । नच प्रमाणा प्रमेयं
वा नङ्गेदहेतुः प्रमाणानि तु यथायथं चतसृष्वसाधार-
णानीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशानिवन्धनामीति ।

* अथेति * अन्यत्र कुठारादां करणे यत्किञ्चिद्व-
क्षणमस्तु प्रमाया ये जातिविशेषा विवक्षिताः प्रत्यक्ष-
त्वानुमितित्वादयस्तैराक्रान्ततया यां व्यपदेशः प्रत्य-
क्षमनुमानमित्यादिस्तत्रानामतं प्रमाणं न च तत्प्रमे-
यमेवैव एकस्मिन्नाप प्रमेयेऽनेकप्रमादर्शनात्परि-
शेषानभिहितमिदमिद्वयलिङ्गपरामर्शादिप्रमाणमित्यर्थः ।
व्यपदेशकं वाच्येदकं वाहृत्तप्रमाव्यवहारकारण-
मिति यावत् । कास्मर्हि वाच्यश्रिता जातिविशेषालिङ्गि-
तप्रमाव्यक्तवद्वत्पत्राह * नयस्य इति * प्रत्यक्षमनुमा-
नसुमानमागम इति भिन्नबुद्धिशब्दजातिभाज इति
यावत् । प्रमाविवाक्षितजातिविशेषव्यपदेशानिमित्तमि-
ति लक्षणं प्रमातरि प्रमेये च नातिव्यापकं तयो-
स्ताधारणत्वेनासाधारणव्यवहारकारणत्वाभावादिना-
ह * नचेति * एवमतिव्याप्तिं परिहृत्यामिद्धि परिहृति

* प्रमेति * तुशब्दो वैशिष्ट्यार्थः * यथायथमिति * योग्यतामनतिक्रम्येति यावत् । इन्द्रियलिङ्गपरामर्शादीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशो मत्तच्चमनुमितमित्यादिरूपौ तत्र निमित्तानि । हेतुमाह * असाधारणानीति * कृत्वेति शेषः ।

लक्षितपदं कस्यचिदर्धस्य व्यावर्तकं न भवतीति व्यर्थविशेषणासिद्धं लक्षणमिति दूषयति ।

४१८ शङ्कापरिहारः ।

मैवम् । विवक्षितपदं तावद्विशेषणे भण्डालंरव्यमिव पुरुषेच्छानामनियतविषयत्वात् । अर्थजत्वस्य च साक्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रियजत्वाविशिष्टतयाऽर्थस्यापि करणत्वप्रसङ्गात् । आसौक्तौ तु कर्तुरपि शाब्दप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात् ओमित्युत्तरे च पूर्वमेवोक्तमिति ।

* मैवमिति * भण्डो विप्रलम्भकः तस्यालेख्यं भण्डालेख्यं । देवदत्तस्य जाया किमपत्यं जनयिष्यतीति पृष्ठे यथा पुत्रो न पुत्रीति विप्रलम्भकस्य कुड्योपर्यालेख्यं न विषयविशेषनियतं निषेधस्योभयथा योजयितुं शक्यत्वात्तथा विवक्षितपदमपि पुरुषेच्छानामनियतत्वेन चतुष्टयजातीयस्य नियमेन प्रत्येतुमशक्यत्वात्कस्य चिच्चतस्रः प्रमितयो विवक्षिताः कस्य चित्पक्षेति । तद्विवक्षितपदमबुद्धिपूर्वकमिव व्याख्याय तद्विशेषप्रतिपत्तौ प्रत्येकमिलितविकल्पेन दूषणीयमित्यर्थः । आलेख्यलिपिविन्यासो वचनं वा । प्रमाविवक्षितजातिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणमिति लक्षणस्य प्रमेयेऽतिव्या-

सिमाह *अर्थेति* साक्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रियं करण-
मितीन्द्रियजं प्रत्यक्षमिति भिन्नव्यपदेशहेतुरिन्द्रियजं
प्रत्यक्षमिति व्यवहरणाद्यथा तथाऽर्थोऽपि साक्षात्का-
रित्वं प्रति हेतुरित्यर्थजं प्रत्यक्षमिति व्यवहारसम्भवा-
दर्थजत्वस्य साक्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रियजत्वाविशिष्ट-
तयाऽर्थोऽपीन्द्रियवत्प्रमाणं स्यादित्यर्थः । एवं प्रमेयेऽति-
व्याप्तिमुक्त्वा प्रमातर्येतिव्याप्तिमिदानीं दर्शयति *
आसेति* आसवाक्यमागम इत्यत्रासस्यापि शाब्दप्रमा-
जातिविशेषकत्वेन शब्दवदासस्यापि प्रमाणत्वं प्रस-
ज्यत इति यावत् । उक्तलक्षणयलादासस्यापि प्रामाण्य-
मभ्यनुज्ञापत इत्यत आह *ओमिति* किमग्नावग्निव्य-
वहारवत्कर्तरि करणव्यवहारो मुख्य उत माणव-
केऽग्निव्यवहारवद्गौण इत्यादिना विमृश्य गौण एव
न वास्तव इत्युक्तमित्यर्थः । इति शब्दः समाप्तौ ।

उक्तन्यायेन लक्षणान्तरमपि दूषितं भवतीत्यति-
दिशति ।

४१९ लक्षणान्तरदूषणातिदेशः ।

विवक्षितजातिभेदौपयिकत्वेन प्रमित्यसमवायिका-
रणविशेषकं प्रमाणमित्यप्यत एव प्रत्युक्तम् ।

इति प्रमातरणनिरुक्तिदूषणान्ति ।

* विवक्षितेति * विवक्षिता ये साक्षात्कारि-
त्वानुमितित्वादयो जातिभेदास्तेषामौपयिकत्वेनोपा-
यत्वेन प्रतीतेरसमवायिकारणमात्ममनःसंयोगस्तस्य

विशेषका व्यावर्तका इन्द्रियलिङ्गसादृश्यशब्दाः
 प्रमाणं । विशेषकं प्रमाणमित्युक्ते दण्डादावतिप्रम-
 स्तिस्तन्निरासायासमवायीति विशेषणं । तावति
 च रूपादिव्यावर्तकपाकजत्वादावतिव्याप्तिस्तन्मा मू-
 दित्याह * प्रमीति * तथाऽपि प्रमित्यसमवायिका-
 रणस्य संयोगत्वं मनोविशिष्टं व्यावर्तकं भवति तदर्पे
 विचक्षितेत्यादि इन्द्रियलिङ्गादिसहितस्यैव मनोयो-
 गस्य ज्ञानजनकत्वादिन्द्रियादेस्तद्विशेषकत्वं विवक्षित-
 पदखण्डनन्यायेनैवेत्यर्थः । प्रमाणसामान्यलक्षणदूषण-
 मुपसंहरति * इतीति *

प्रमाणसामान्यखण्डनानन्तरं विशेषखण्डनं प्रा-
 शमिति प्राप्तावसरे तदुपक्रमते ।

४२० प्रमाणविशेषलक्षणखण्डनातिदेशः ।

एवं विशेषतोऽपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिवक्तव्यानि ।
 तथा हि प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभि-
 चारीत्याहुः । किमर्थमिदमुच्यते किं सजातीयविजाती-
 यव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थम्, उत साक्षात्कारित्वप्रतीत-
 ॥ तच्चिह्नोपदर्शनमिदम्, उत व्यवहारार्थम्, उत प्रत्यक्षा-
 दिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम्, उतान्यत्किञ्चि-
 दर्थमेव ।

एवमिति ननु सामान्यखण्डनेनैव विशेषा अपि
 खण्डिता एव सामान्यानां लिङ्गितानां विशेषाणाम-

सिद्धेरतः पृथक् खण्डनमनर्थकमिति । मैवं । यथा वैशेषिकादिमते सामान्यानालिङ्गिताः सामान्यादयस्त्रयः सिद्ध्यन्ति, यथा वौपनिषदानामद्वयं ब्रह्म, तथा प्रमाणविशेषा अपीति कस्य चिन्मन्दस्याशङ्का स्यात्तन्माशङ्कीति पृथक् खण्डनं सार्थकमिति । सर्वप्रमाणानां प्रत्यक्षाधीनसिद्धित्वेन सकलप्रमाणज्येष्ठं प्रत्यक्षं तेन तदेव तावदुपस्थापयति * तथा हीति * इन्द्रियार्थसंस्पर्शोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीति लक्षणांशः । प्रत्यक्षमिति लक्षणांशः । ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तेऽनुमानज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तस्मिन्निवारणायेन्द्रियेति । भ्रान्तिनिवारणायाव्यभिचारीति विशेषणं । सुखादिभ्यामृत्यर्थं ज्ञानमिति । करणप्रमाणवादिमते 'सम्यग्परोक्षानुभवकरणं प्रत्यक्षमिति लक्षणं तत्सम्यक्कानुभवत्वापरोक्षत्वकरणत्वानां खण्डनेन खण्डितमिति । ज्ञानं प्रमाणमिति श्रीमांसकलक्षणानुवादः इदं च लक्षणं "सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म प्रत्यक्षं तदनिमित्तं विद्यमानां पलम्भनत्वा"दिति सूत्रेण कथितमित्यर्थः । लक्षणप्रणेतुरनर्थकं नाम निग्रहस्थानं दर्शयितुं प्रयोजनं विकल्पयति * किमिति * हृदि कृतान्विकल्पान्विशदयति * किमिति * स जातीयमनुमानादि, विजातीयं प्रमेयादि, तेषां व्यवच्छिन्नतया प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध्यर्थमिदं लक्षणप्रणयनं, सजातीयविजातीयव्यावर्त्तकधर्मस्य लक्षणत्वादित्यर्थः । साजात्यवैजात्ययोर्लक्ष्यसिद्ध्यधीनसिद्धित्वादप्योक्त्या श्रयात्कल्पान्तरमाह * उतेति * प्रत्यक्षं साक्षात्कारित्वसमवायि कथितलक्षणयोगित्वाद्यतिरेकेणा-

नुमानवदिति साक्षात्कारित्वप्रतीतये लिङ्गोपदर्शन-
मित्यर्थः । साक्षात्कारित्वं जातिर्न सम्भवति प्रमात्वेन
सङ्कुरादत इन्द्रियजज्ञानत्वमेव तदिति साध्याविशि-
ष्टता स्यादिति कल्पान्तरमाह * उतेति * इदं प्रत्य-
क्षमिति व्यवहर्त्तव्यमेतल्लक्षणवत्त्वादिति व्यवहारसि-
द्ध्यर्थं लक्षणप्रणयनमित्यर्थः । व्यवहारसिद्धौ सिद्धसा-
धनताऽसिद्धावप्रसिद्धाविशेषणतेति पक्षान्तरमाह *
उतेति * प्रत्यक्षं साक्षात्कारीत्यादिशब्दप्रवृत्ताविदं
निमित्तमिति लक्षणकरणमित्यर्थः । न्यूनतापरिहारा-
य विकल्पान्तरम् * उतान्यदिति * नन्वेतादृशविकल्प-
करणेऽधिकं नाम निग्रहस्थानमन्यस्यासम्भवादिति ।
मैवं । ग्रन्थोक्तदोषेण सम्भावितत्वादाधिकत्वेत्यस्य स-
र्वत्र तत्स्यादन्यच्च दूषणं नोपलक्ष्यते इति ।

विकल्पक्रमेण निराकरोति ।

४२१ विकल्पनिरामः ।

तत्र नाद्यः । तथा हि किं सजातीयेति प्रत्यक्षत्वे-
न साजात्यमपेक्षितं रूपान्तरेण वा । नाद्यः तस्माद्व्यव-
च्छेदाद्यधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुप-
पत्त्या व्यावृत्तत्वस्वीकारेणाव्यापकत्वान् । नापि द्विती-
यः विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् अस्ति हि प्रमेयत्वा-
दिना सर्वसाजात्यम् । अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण
साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमाणत्वे-
न साजात्यादव्यवच्छेदकोटिप्राविष्टतया सद्वाह्याभावप्र-

सङ्गः । लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यव-
च्छेद्यं, नच लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं षष्ठ्यर्थस्य भेदव्यव-
स्थितत्वादिति चेत् । एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नात् व्यव-
च्छेद इत्येवोच्यतां कृतं प्रमाणत्वादिना साजात्येन
प्रकृतानुयोगिना वर्णितेन । यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परे-
षामवगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवग-
म्यत इति सिद्धमग्रतः एवं लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्य-
मेव स्याल्लुणाख्यानस्येति ।

*तत्रेति*लक्षणविशेषणस्य सजातीयादेरव्यावर्त-
कत्वं दर्शयितुं सजातीयपदार्थं विकल्पयति *किमि-
ति * समाना जातिर्येषां तानि समानजातीयानि तत्र
समानजातिः प्रत्यक्षत्वमेव धोत रूपान्तरमेषानुगतं
किमपीति विकल्प्याद्यं दूषयति * नेति * कृत इ-
त्यपेक्षायां हेतुमाह * तस्मादिति * यस्मात्प्रत्यक्षत्वे-
न सजातीयादिदं व्यवच्छिद्यते तस्माद्व्यवच्छेदावधे-
र्व्यावृत्तिप्रतियोगिनो लक्षणस्याव्यावृत्तत्वेह्यव्यावृत्त-
त्वेनैव हेतुना व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिर्वैधर्म्यस्यैव व्या-
वर्तकत्वादतो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या ततो व्यावृत्तत्वं
स्वीकरणीयं तेन लक्षणं तत्राव्यापकं स्यात्प्रत्यक्षत्वा-
क्रान्ततया लक्ष्यैकदेशत्वात्तस्यापि प्रत्यक्षसामान्यल-
क्षणत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि रूपान्तरेण सजातीयत्व-
मिति द्वितीयो निरवयवत्वादित्यत आह * नापीति *
हेतुमाह * विजातीयेति * सजातीयविजातीय-

व्यवच्छिन्नतत्प्रमित्यर्थमित्यत्र विजातीयेति पदं व्य-
 र्थं सर्वस्यैव सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेर्नैव
 लक्षणस्य चरितार्थत्वादित्यर्थः । सर्वपदार्थेषु भावाभा-
 वरूपेष्वनुगतरूपाभावात्सर्वेषां साजात्याभावेन वि-
 जातीयपदसङ्ग्राह्यमस्त्येवंतयाशङ्क्याह * अस्तीति *
 प्रमेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुगममस्तीत्यर्थः । प्रत्यक्षत्वाति-
 रिक्रूरूपेण साजात्ये विजातीयपदं व्यर्थं प्रमेयत्वादिना
 सर्वसाजात्यादित्युक्तं तत्परिहारमाशङ्कते * अथेति *
 प्रमाणत्वज्ञानत्वादिना सजातीयत्वविवक्षया लक्षणं
 सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकमुच्यते तत्रानुमाना-
 दिसजातीयवत्प्रमेयादिविजातीयस्यापि भावाद्विजा-
 तीयपदमर्थवदित्यर्थः । एवं तर्ह्यन्यापोहेन लक्ष्यप्रतीतये
 प्रणीतं लक्षणं साजात्यालक्ष्यमपि त्याजयेदिति दूष-
 यति * तर्हीति * प्रमाणत्वाकान्तं सजातीयं तच्चक्ष-
 यच्छिद्यते प्रत्यक्षेऽपि तर्हि प्रमाणत्वाकान्तत्वात्सा-
 जात्यमस्तीति व्यवच्छेद्यकोटित्वात्ततो लक्षणव्यावृ-
 त्तावसम्भवोऽव्यावृत्तावतिव्याप्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षे प्रणी-
 तलक्षणं वर्तते न चातिव्याप्तिस्तदितरस्य प्रमाणत्वा-
 दिना सजातीयस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति शङ्कते * ल-
 क्ष्येति * लक्ष्यस्य लक्ष्यमपि सजातीयमतो गदिता-
 वयतादवस्थमित्याशङ्क्याह * न चेति * कुत इत्यत
 आह * पठ्तीति * सजातीयमित्युक्तं कस्येति मी-
 मांसने लक्ष्यस्येति वाच्यमतः पठ्त्वा लक्ष्यसम्बन्धिनः
 साजात्यं प्रतीयते नच लक्ष्यं लक्ष्यसम्बन्धि सम्बन्ध-
 स्य भिन्नाधिष्ठानत्वादित्यर्थः । यल्लक्ष्यादन्यस्ततो व्यव-

कठे दो लक्षणस्य कृत्यमिति वाच्यं लाघवान्न प्रमा-
णत्वेनेत्याद्यानर्थक्यापातादिति परिहरति * एवमि-
ति * अलक्ष्यालक्ष्यव्यावृत्तयः - लक्षणप्रणयनमिष्टमेवा-
स्माभिरित्यत आह * यदेति *

लक्ष्यादन्यतया प्रतिपन्नमलक्ष्यं किं वा प्र-
तिपन्नमात्रं, नान्यो लक्ष्यस्यापि तथात्वेन व्या-
वर्त्यत्वापाताद्यद्यास्तदाऽपि लक्ष्यप्रतियोगिरुमन्य-
स्यमलक्ष्यस्य ततो लक्ष्यस्यान्यत्वप्रतीतिमन्तरेण
प्रतिपत्तुमशक्यमात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादनञ्चालक्ष्यस्या-
न्यत्वमतिपत्तावेव लक्ष्यस्यापि ततोऽन्यत्वं लक्षणां-
दीरणात्पुरैव सिद्धमिति व्यर्थं लक्षणमित्यर्थः ।
घटप्रत्यक्षं यथा घटादन्यत्वेनानवगतपटादेर्व्यावृत्तं
घटं बोधयति तथा लक्षणमपि लक्ष्यादन्यत्वेनान-
वगतादलक्ष्यादस्तुतोऽन्यस्माल्लक्ष्यं किं न व्यवच्छिन्त्या-
दित्याशङ्क्याह ।

४२२ लक्षणस्य ज्ञातस्याज्ञातस्य वा व्यवच्छेदकत्वासम्भयः ।

अस्तु वा त्रिवक्षावैचित्रीवशात् कथमशीदृशमभिमानं
तथापि न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्र-
तीतिसम्भवेऽतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन दुरवधारण-
त्वात् । तथा हि—न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः प्र-
त्यक्षाऽप्रत्यक्षविशेषणत्वात् । नापि कार्येण लिङ्गेन तदनु-
पपत्तया वा तदवगमः ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्रा-
क्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः ।

कार्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणासिद्धिरिति चेत् । त-
र्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यं प्रत्येतव्यत्वाङ्गीका-
रे तत् एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतिपत्तिरस्तु कृ-
तमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या ।

* अस्तु येति * अज्ञातं व्यवच्छेदकं ज्ञातं चेति
विकल्प्याद्यं दूषयति * तथापीति * तत्र हेतुरति-
प्रसङ्गादिति । सत्तामात्रेण व्यवच्छेदकत्वे सर्वदा स-
र्वेषामेव सर्वान्प्रति च व्यवच्छेदकत्वं स्यादविशेषा-
दित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयमसम्भवेन दूषयति *
नापीति * लक्षणस्य दुरवधारणत्वात् ज्ञातमपि व्य-
वच्छिन्नलक्ष्यज्ञानहेतुरित्यर्थः । दुरवधारणत्वं च तत्सा-
धकप्रमाणाभावात् तथा हि प्रत्यक्षलक्षणं प्रत्यक्षेण
ज्ञायते उत लिङ्गेनेति विकल्प्य प्रथमं पराकरोति
* न तावादिति * इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्म प्रत्यक्षलक्षणं
न तत्प्रत्यक्षगम्यं अप्रत्यक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षो विशेष-
णं यस्य तत्तथोक्तं तद्भावस्तत्त्वं तस्मान्नागृहीतवि-
शेषणा विशेष्ये युद्धिरिति न्यायादित्यर्थः । प्रत्यक्ष-
लक्षणस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि कार्यलिङ्गादनुमीयते तद-
न्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्या वा प्रमीयते इति द्वितीय-
माशङ्काह * नापीति * कथमनवगम इत्यत उपपा-
दयति * ताभ्यामिति * कार्यकारणपूर्वकमिति व्याप्तिर्न
स्वनुगतकारणपूर्वकमिति तथा च ज्ञानादिलक्षण-
कार्येण किं चित्कारणं सिध्यति न पुनः कारणस्या-
नुगतरूपसिद्धिरतोऽव्याप्त्या लक्षणासिद्धिरित्यर्थः ।

विमतं ज्ञानमेकजातीयकारणजन्यमपरोक्षत्वेनैकजा-
तीयकार्यत्वाद्यदेकजातीयं कार्यं तदेकजातीयका-
रणपूर्वकं यथा घट इति सामान्यतो दृष्टात्कार-
णस्यानुगतरूपसिद्धिरिति शङ्कते * कार्येति * कार्यगतं
यदैकजात्यं कारणैकजात्ये लिङ्गन्तस्यैव लक्षणवदनस-
मर्थस्योपजीव्यस्य लक्षणत्वमस्तु व्यर्थं तदुपन्यस्त-
लक्षणमिति परिहरति * तर्हीति * कार्यैकजात्यमभि-
गम्य कारणानुगतरूपसिद्धिस्ततो लक्ष्यसिद्धिरिति य-
त्नगौरवात्पारम्पर्यस्य या कृत्स्निता दृष्टिस्तथा कृ-
तमलमित्यर्थः ।

कार्यगतैकरूप्यप्रमित्या लक्ष्यस्य सजातीयादि-
व्यवच्छेदोपपत्त्या लक्षणस्योक्तं वैयर्थ्यमभ्युपगम्या-
पि लक्षणस्यादुष्टत्वं चोदयति ।

४२३ लघूपायेन सिद्धौ गुरुपाये प्रवृत्तिर्दोषः ।

नन्वेनात्र तापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भवत्यव्याप्तेरतिव्या-
प्तेर्वाऽनुद्भावेनात् । मैवम् । प्रथमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयत-
या च लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवन्त्यां चरमभा-
वितयाऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च गुरुपाये प्रवर्त्तमान-
स्य तवैवदं दोषोद्भावनं प्रदीपे प्रदीपान्तरं प्रज्वाल्य
तमोनिरासाय यतमानस्यैव पुंसः । न हि तस्यै दीपा-
न्तरस्य कश्चिद्दोषः किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्य-

(१) गयभगौरवादिति सो० पु० पा० ।

(२) तस्येति सो० पु० नास्ति ।

नृयोऽयः । सर्वसाधनसाधारणोऽयं वा दोषो यत्सम्भवेदे-
वंविधलघुपायत्वं नाम, स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्रमाणा-
नाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिर्दोषः सामान्यदो-
षादेवेदं लक्षणं दुष्टमिति ।

* नन्विति * लक्षणान्तरसम्भवेऽपि न प्रकृत-
स्य लक्षणत्वक्षतिः लक्षणदोषस्यातिव्याप्त्यादेरक-
थितत्वादिति तात्पर्यं । परोदीरितलक्षणस्य दूषणो-
दीरणं स्वरूपेण न प्रयोजकं किं तु जयहेतुतया तदि-
ह लक्षणं स्वयमदुष्टमपि स्वभावेतुर्दोषमापादयन्मम ज-
यहेतुर्मेवत्येवेति परिहरति * मैवमिति * लघोरुपा-
यात्कार्यसिद्धौ सम्भवन्त्यां गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य त-
वैवेदं दोषोद्गाहनमिति सम्बन्धः । गौरवं चात्र हेतुः ।
“इष्टस्यायत्नसंसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेदि”ति न्यायः ।
उपायान्तरस्य लाघवे हेतुमाह *अवश्येति* कार्यगतै-
करूप्यान्वगतौ कथितलक्षणस्यैवावगत्यसम्भवेनाव-
श्यानुष्टेयत्वं अवश्यज्ञेयत्वमिति यावत् । तदेव कुत इत्यत-
आह *प्रथमेति * प्राथम्ये च तस्य कार्यैकरूप्यावगमस्य
लक्षणवगमं प्रति हेतुत्वात् । इतरस्य गुरुत्वे कारणमाह
अवश्येति तदभावश्च साधनान्तरादावश्यकत्वात्साध्य-
सिद्धिर्विपरीतं किं न स्यादित्यत आह *चरमेति * ल-
क्षणस्य चरमभावित्वात्तत्र वैपरीत्यचोदनमित्यर्थः । उक्त-
मुदाहरणेनोपपादयति *प्रदीप इति * द्वितीयप्रदीपहेतु-
तया प्रथमदीपस्यावश्यकस्य दीपान्तरानपेक्षतया त-
मोनिराससामर्थ्यं सति दीपान्तरमुज्ज्वालयत्तमोनिरा-

साय यतमानस्य यथा प्रतिपत्त्यादिदोषस्तद्वदित्यर्थः ।
 विषम उपन्यासस्तत्र द्वितीयदीपस्य वृष्टत्वात्तत्कार्यं
 पर्यनुयुज्यते न तु कथितलक्षणस्यानवयत्वात्कथं मम
 पराजय इत्याशङ्क्याह * न हीति * तर्हि साधनस्यादुष्ट-
 त्वात्तत्रापि साध्यसिद्धिरित्याशङ्क्या कर्तृदोषादित्याह
 * किं त्विति * पुरुषस्य दुष्टत्वेऽपि लक्षणादुष्ट्या त-
 द्दलाल्लक्ष्यादिसिद्ध्याऽद्वैतविध्वंस इत्याशङ्क्याह * सर्व-
 ति * एवंविधं-प्राथमिकमवश्यानुष्ठेयं सम्भवति
 पस्मिन्नलघूपायरूपे तत्सम्भवदेवंविधलघूपायस्तद्भा-
 वस्तत्त्वम् । एतदुक्तं भवति । लघावुपाये सम्भवति गु-
 रोरुपायस्योपायत्वमेव नास्ति उपेयस्यान्यत एव सि-
 द्धेरूपेयते साध्यमनेनेति लघुपायः प्राथमिकप्रदीपनिर-
 स्ते तमसि जायमानदीपान्तरस्य निराससाधनत्वा-
 भाववदिति । शुद्धिसाम्यापादनार्थं प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 नां स्वरूपासिद्धिर्यथा दोषस्तद्वदिति दृष्टान्तमुपादत्ते
 * ह्येति * अव्याप्यादिदोषासत्त्वेऽपि सामान्यदोषेण
 वृष्टं लक्षणमिति प्रथमपक्षमुपसंहरति * तस्माद्वि-
 ति * मा नाम मून्माभूत्तामिति सन्वन्धः ।

साक्षात्कारित्वप्रतीतये तच्चिन्होपदर्शनमिति द्वि-
 तीयोऽस्तु निरवयत्वादित्यत आह ।

४२४ द्वितीयविकल्पनिरासः ।

एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः । साक्षात्कारित्वावगमम-
 न्तरेण तदवगमानुपपत्तेः तदवगमाच्चस्य प्रतीतात्रन्यो-
 न्याश्रयप्रसङ्गः । अस्तु वाऽन्यदपि किञ्चिदिन्द्रियजत्वे

लिङ्गं तथापि तदेव साक्षात्कारित्वाविनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात् । न च तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यं लिङ्गस्य तद्व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न । यत्र लिङ्गमव्यापकत्वात्तास्ति तत्रान्द्रियजत्वस्य प्रमाणाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः साक्षात्कारित्वावगमः । यदा च क्वचित्प्रत्यक्षजातीय एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वमनवधारणीयतया साक्षात्कारित्वव्यापकत्वेनानवगतमपि लक्षणं तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन । अथ यत्र तदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्तत्प्रत्येतव्यम् । तथापि तदेवास्तां साक्षात्कारित्वे लिङ्गं कृतमिन्द्रियजत्वानुमानपूर्वकतदनुमानकल्पनया । अथ तथा लिङ्गादयं तत् प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणं इन्द्रियजत्वन्तु तथात्वात् लक्षणमिति चेन्न । साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्याभास्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन ।

* एतेनेति * परामृष्टं हेतुं स्पष्टयति * साक्षादिति * साक्षात्कारित्वप्रतीतिव्यतिरेकेण कथितप्रत्यक्षलक्षणं दुरधिगममिति । अस्तु तर्हि साक्षात्कारित्वादिदमिन्द्रियजमव्यभिचारि इत्यादिलक्षणावगमे को दोष इत्यत आह * तदिति * साक्षात्कारित्वसिद्धौ लक्षणसिद्धिस्तस्मिन् च साक्षात्कारित्वसिद्धिरिति पर-

स्यराश्रयः । अपरोक्षव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वलिङ्गेनेन्द्रिय-
जत्वादिलक्षणाद्यगमाच्चेतरेतराश्रय इत्यत आह * अ-
स्त्विति * इन्द्रियजत्वे लिङ्गमुपगतं चेत्परस्यराश्र-
यपरिहारात्सिद्धस्तर्हि द्वितीयकल्पस्तत्राह * तथाऽपी-
ति * साक्षाद्यवहारहेतुप्रत्ययत्वमेव लक्षणमुच्यतां कृ-
तमनेन । कुत एतत्तत्राह * सन्निति * प्रथमज्ञेयतया स-
न्निहितप्रतिपत्तिकत्वादिति यावत् । लक्षणं सकलं लक्ष्य-
व्यक्तिव्यापकं वक्तव्यमिदं तु न व्यापकमुपेक्ष्यतृणा-
दिप्रत्यक्षोत्पत्तावपि पथि गच्छतोऽपरोक्षव्यवहाराभा-
वादिति शङ्कते * नेति * अव्यापकत्वे लिङ्गत्वमेव तस्य
न स्यात्कृतकत्वादेरनित्यत्वं प्रति व्यापकस्यैव लिङ्ग-
त्वादित्यत आह * लिङ्गेति * व्याप्यत्वं लिङ्गत्वे प्रयोज-
कं न व्यापकत्वं सपक्षैरुदेशवृत्तेरपि धूमादोर्लिङ्गत्वा-
दित्यर्थः । अव्यापकस्य लिङ्गत्वोपपत्तावपीदमिन्द्रियज-
त्वंलिङ्गं व्यापकं धाच्यमन्यथा तस्य सार्वत्रिकत्वा-
नुपपत्त्या सर्वत्र लक्ष्ये साक्षात्कारित्वप्रतीतिहेतुत्वं न
स्यादिति परिहरति * नेति * यत्र लिङ्गभावादि-
न्द्रियजत्वमनवगतं तत्र स्वरूपसत्त्वात्साक्षात्कारि-
त्वव्यापकत्वेनानवगतमपि लक्षणं भवतीत्यत आह
* यदेति * इन्द्रियजत्वं क्वचित्प्रत्यक्षजातीय एव प्र-
माणाभावात्साक्षात्कारित्वस्य व्यापकतया अनवग-
तमपि लक्षणं तदाऽव्यापकेन लिङ्गान्तरेण किमपराद्धं
कोपराधः कृतो यस्मात्तस्य लक्षणत्वं न भवेदिति
यावत् । लिङ्गद्वयेनेन्द्रियजत्वस्य साक्षात्कारित्वव्या-
पकतयाऽवगतस्य लक्षणत्वं भवतीति शङ्कते * अथेति *

विशेषाभिप्रायेणेदं लक्षणं वाच्यं तथाऽप्यसङ्गतिः तथा हि किं कियन्मात्रभासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं विवक्षितम् । उत यावद्भासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वम् ? । आद्ये व्यभिचार्यव्यवच्छेदः निर्विकल्पकासङ्ग्रहश्च ।

नेति हेतुमाह *तादृशेति* तस्य सतो निर्वचनापातान्निर्वक्तुं चाशक्यत्वादित्यर्थः । उक्तं दूषणं प्रत्यक्षलक्षणान्तरे ऽतिदिशति * एतेनेति * सम्प्रयोगसम्बन्धः । तज्जन्यमित्युक्तेऽनुमानादेरपि प्रत्यक्षत्वं वारयतीन्द्रियेति । अपरोक्षभ्रमव्युदासाय भासमानेति विशेषणम् । निष्प्रयोजनत्वदोषेणैतदपि निरस्तमित्यर्थः । एवं निष्प्रयोजनत्वमुक्ताऽतिव्याप्तिं कथयितुमुपोद्धातं करोति * किं चेति * प्रमाणसामान्यलक्षणस्योक्तत्वात्तद्विशेषलक्षणमिदमित्यर्थः । अस्तु ततः किमित्यत आह * प्रमाणेति * प्रमाणसामान्यलक्षणेन यावानर्थः सङ्गृहीतस्तत्र कियतः सङ्ग्राहकं कियतश्च व्यवच्छेदकं वाच्यं सामान्यानाल्लिङ्गितविशेषाभावात्सामान्यतो न्यूनवृत्तित्वाच्च विशेषस्येत्यर्थः । प्रमाणस्य सतोऽनुमानादेर्व्यवच्छेदकं प्रत्यक्षस्य सङ्ग्राहकमिष्यत एवेदं लक्षणमित्यत आह * प्रमाणेति * यथार्थानुभवः प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति व्यभिचारिणो निवृत्तिः प्रदर्शितेत्यर्थः । यथा सामान्यलक्षणेन व्यभिचार्यनुभवो व्यवच्छिद्यते तथा विशेषलक्षणेनापीत्यत आह * तथा चेति * यथाश्रुतमिदं लक्षणं, मुत विशेषाकारेणोन्द्रियजन्यत्वविशेषादिति, नायः

सामान्याकारस्य सत्त्वद्रव्यत्वादेरिन्द्रियेण व्यभि-
चार्यनुभवोऽपि जायत एवेति तदव्यवच्छेद इत्यर्थः ।
द्वितीयमाशङ्कते * अथेति * घटत्वपटत्वादिविशेषा-
कारेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यत्वं विवक्ष्यते, रजतभ्रमादौ तु
रजतत्वस्य विशेषस्याव्यवस्थितत्वादेवेन्द्रियसम्प्रयोगा-
योगात्तद्व्यावृत्तिरित्यर्थः । विशेषविवक्षायामननुगम इ-
त्यरुच्याङ्गीकृत्य दूषयति * तथा ऽपीति * अनुपप-
त्तिमेव प्रथयितुं विकल्पयति * तथा हीति * कि-
यन्मात्रमिति-किं चिन्मात्रमित्यर्थः । कस्मिन् सति
किं स्यादित्यत आह * आद्य इति * भासमानेद-
माकारादिना कियन्मात्रेणेन्द्रियसम्प्रयोगाद्व्यभिचा-
र्यनुभवो जायते इति न तद्व्यावृत्तिरित्यर्थः । न केवल-
मतिव्याप्तिरव्याप्तिरपीत्याह * निरिति * निर्विक-
ल्पके वस्तुमात्रं भासते तस्य च निर्भागतया भास-
मानसकलाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यमेव निर्विकल्प-
कस्येत्यर्थः ।

भासमानसकलाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यं विष-
क्षितमिति द्वितीयमाशङ्क्य प्रतिपेधति ।

४२८ द्वितीयविकल्पनिरासः ।

नापि द्वितीयः विकल्पासहत्वात् । तथा हि किं भा-
समानताविशिष्टस्येन्द्रियसम्प्रयोग, उत भासमानतोपल-
क्षितस्य । नाद्यः पूर्वं भासमानत्वाभावात् कारणस्य
च पूर्वभाविस्त्वात् । द्वितीये लटोऽविवक्षितार्थत्वं विष-
क्षितार्थत्वं वा । नाद्यः तथा-हि यावद्भासमानाकारेन्द्रि-

यसंयोगजमपि भवति घटोऽयमिति विज्ञानं न च तदा-
त्मनि प्रत्यक्षं आत्मनस्तदध्याविषयत्वात् प्रामाण्यस्य
च विषयनियतत्वात् । यत्त प्रामाण्यं तत्रैवं विषयं
तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात् । अन्यथा पटास्ति-
त्वे घटोऽयमिति प्रत्यक्षं प्रमाणयतः किमुत्तरम् ।

* नापीति * विकल्पमेव दर्शयति * तथा ही-
ति * भासमानत्वविशिष्टार्थेन्द्रियसम्प्रयोगजं ज्ञानं
प्रत्यक्षमुत तदुपलक्षितविषयेन्द्रियसंयोगजमिति वि-
कल्पार्थः । विशिष्टपक्षं दूषयति * नेति * हेतुमाह *
पूर्वमिति * सम्प्रयोगजज्ञानात्पूर्वं भासमानत्वमेव ना-
स्ति तेन भासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं प्रत्यक्षस्य नो-
पपद्यत इत्यर्थः । पूर्वं भासमानत्वाभावेऽपि पञ्चाङ्गा-
समानत्वात्तत्सम्प्रयोगजं प्रत्यक्षं किं न स्यादित्यत
आह * कारणेति * उपलक्षणपक्षमपि दूषणाय वि-
कल्पयति * द्वितीय इति * लटः शतृशानचाविति
सूत्रेण लटः स्थाने विहितस्य शानचो रूपं भासमा-
नेति । तदादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायाल्लट इत्युक्तं । लट्
वर्तमाने विहितस्तदर्थो भासमानत्वस्य वर्तमानत्वं
तदविचक्षितमुत विचक्षितमिति विकल्पार्थः । असतो-
ऽप्युपलक्षणत्वाद्वर्तमानत्वं न विचक्षितमिति प्रथमं
दूषयति * नेति * कथमित्यत आह * तथा हीति *
भासमानसमस्ताकारसम्प्रयोगजं घट इति ज्ञानं भ-
वति न च तदात्मनि प्रत्यक्षमतो घटेऽपि प्रत्यक्षं न
स्यान्नत्र प्रत्यक्षत्वे वाऽऽत्मन्यपि प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः ।

आत्मनि प्रत्यक्षत्वाभाव- एव कुतस्तत्राह * आत्मन
इति * विषयत्वमन्तरेणैव तत्र प्रत्यक्षत्वं स्याद्यथाहुः
प्राभाकरास्तत्राह * प्रामाण्येति * अविषयेऽपि प्रत्यक्ष-
त्वे घटज्ञानं पटादावपि प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । यद्विष-
यत्वं तत्र प्रमात्यं स्यात्प्रत्यक्षत्वं तु तदभावेऽपि भवे-
त्तत्राह * यत्रेति * उक्तमर्थं व्यतिरेकदण्डप्रदर्शनेन द्रवय-
ति * अन्यथेति *

भासमानेनोपलक्षितात्मना मनस इन्द्रियसम्प्र-
योगात्पटोऽयमिति ज्ञानमजनि, न चात्मनि तत्प्रत्यक्ष-
मित्यतिव्याप्तिरिति सिद्धान्तिनो ग्रन्थाभिसन्धिस्तम-
विज्ञाय परश्चोदयति ।

४२९ अभिप्रायाज्ञानमूलकशङ्कानिरात्यः ।

नन्विदमुत्तरं घटविज्ञानं पटे न प्रत्यक्षं, न हि
तदिन्द्रियसन्निकर्षणोत्पन्नमिति । तत् किमात्मेन्द्रियसन्नि-
कर्षजं, घटज्ञानमात्मानि प्रत्यक्षमेव ? । कथमेवं स्यात् आ-
त्मेन्द्रियसन्निकर्षाद्घटज्ञानस्योत्पादेऽप्यात्मनो ऽनवभा-
समानत्वादिति चेन्न । भासमानेत्यत्र लटोऽवित्रक्षिणार्थत्व-
पक्षमाश्रित्येदं भवतोच्यत इति स्मर्त्तव्यम् । अस्ति
ह्यात्मनो भासमानत्वं कदाचित् केन चि, अन्यथा ऽप्रमे-
यत्वप्रसङ्गात् ।

नन्विति सत्यमियं प्रतिज्ञा को हेतुस्तत्राह * न
हीति * तत्पटविज्ञानं नेन घटेनेन्द्रियसन्निकर्षजं न

भवति, तन्निन्द्रियसन्निकर्षजत्वं तत्प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकं
 न तद्विषयत्वमित्याशयः । सिद्धान्ती स्वाशयमाविष्कु-
 र्वन्परिहरति * तदिति * आत्ममनःसंयोगस्य स-
 र्वज्ञानासमवायित्वादुक्तप्रयोजकभावात् घटोऽयमिति
 ज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । उक्तप्रयोजकसत्वेऽप्या-
 त्मनि भासमानत्वं नास्तीति शङ्कते * कथमिति * घटज्ञा-
 नमात्मनि कथं प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । पूर्वापरपरामर्श-
 विकलस्येदं चोद्यं शोभते परं न पुनः परामर्शवत्
 इति परिहरति * नेति * भासमानेत्यत्र लटोऽविवक्षि-
 तार्थत्वपक्षमाश्रित्येदं दूषणमुच्यते इति भवता स्मर्त्त-
 व्यमिति सम्यन्धः । भासमानत्वस्य वर्तमानत्वाविव-
 क्षायामपि भासमानत्वप्रयोगमात्रेण भवितव्यमित्यत
 आह * अस्तीति * काले हि दाप्रत्ययस्तेन यदाकदा
 धिदूभासमानत्वमस्तीत्यर्थः । अनात्मप्रत्ययव्यतिरेके-
 णात्मगोचरः प्रत्ययो नास्त्येवेत्यत आह * अन्यथेति *
 अप्रमेयत्वमात्मनोऽनिष्टं तार्किकादीनामिति भावः ।

भासमानसमस्ताकारेन्द्रियसम्प्रयोगजज्ञानं स्व-
 विषये प्रत्यक्षमिति विशेषणान्तरोपादानेन शङ्कते ।

४३० विशेषणान्तरशङ्कानिरासः ।

उक्तलक्षणकं स्वविषये प्रत्यक्षं न त्वन्यत्वाऽपीति-
 चेन्न । स्वशब्देन यदिज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा तत् दोष-
 स्तदवस्थः । अथ ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता तदा लक्षणस्वरू-
 पस्यासाधारणतया तत्पारित्यागेन लक्षणस्यान्यत्र गतत्वा-

दतिव्याप्तिः व्यक्त्यन्तरस्य लक्षणाश्रयस्य एकव्यक्त्य-
भिहितलक्षणीभूतासाधारणरूपत्वाभावात् । व्यक्त्य-
न्तरमपि लक्ष्यमेव अलक्ष्ये च लक्षणस्य गमनादातिव्या-
प्तिरिति चेन्न । यदेकतासाधारणस्वरूपं लक्ष्यत्वेन नि-
रूप्यते भवता न तदन्यस्य स्वरूपमतः कथं तदपि लक्ष्य-
मित्यपिशब्देनानेकं साधारणीकृत्य समुच्चेतुं शक्यम् ।
यदपि साधारणं रूपं तद्व्यक्त्यन्तरव्यवच्छेदकस्य
विषयपदं विशेषणं प्राक्षिपता भवतैत्रासाधारणीकृतं स्व-
शब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे दोषस्योक्तत्वात् स्वत्वस्य चा-
नुगतस्वरूपस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथाऽन्यव्यक्ति
विषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः ।

* उक्तेति * स्वशब्देन ज्ञानमात्रमुच्यते उक्त व्यक्ति-
विशेष इति विकल्प्याद्यं दूषयति * नेति * ज्ञानमात्रवि-
षयत्वमात्मनोऽप्यस्तीति घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं स्या-
दित्युक्तदोषतादवस्थमित्यर्थः । स्वशब्दो ज्ञानव्यक्ति-
पर इति द्वितीयमवलम्बते * अथेति * आक्षिपति * त-
देति * ज्ञानव्यक्तिविशेषवाचकस्वपदं लक्षणविशेष-
णमुत लक्ष्यरूपनिर्देशकमात्रे विशेषणासाधारण्यादि-
शिष्टलक्षणमप्यसाधारणमित्यव्याप्तिः द्वितीये विष-
यविशेषावच्छिन्नं प्रत्यक्षं लक्ष्यं त्वयोक्तं स्यात्तत्परि-
त्यागेनेन्द्रियसन्निकर्षजत्वादिलक्षणं व्यक्त्यन्तरे गतमि-
त्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । यस्मिन् लक्षणमगमत्तदपि व्यक्त्य-

न्तरमभिहितलक्ष्यस्वरूपमेव तत्कृतोऽतिव्याप्तिरित्यत
 आह * व्यक्तीति * सर्वं प्रत्यक्षमंकमिति तस्यानाद्यनन्त-
 तया सुषुप्त्याद्यभाषप्रसङ्गादित्यर्थः । एकव्यक्त्यभिहि-
 तासाधारणरूपत्वाभाभावेऽपि व्यक्त्यन्तरं लक्ष्यमेवातो-
 नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * व्यक्तीति * व्यक्त्यन्तरस्य लक्ष्य-
 त्वमात्रेण कथमतिव्याप्तिनिरास इत्यत आह * अलक्ष्य
 इति * व्यक्त्यन्तरस्य लक्ष्यत्वमंश नास्ति एकव्यक्तितो-
 ऽसाधारणस्वरूपस्यैव लक्ष्यत्वेन दर्शितत्वादिति परिह-
 रति * नेति * फलितमाह * अन इति * तदपि लक्ष्यमि-
 त्यत्र प्रयुक्तापिशब्देन कथं समुच्चयः कर्तुं शक्यते समुच्च-
 यस्य साधारणरूपापेक्षत्वादित्यर्थः । तदपीत्यपि शब्देन
 समुच्चेतुं शक्यत एव प्रत्यक्षत्वेन सकलज्ञानव्यक्ति-
 साधारण्यसद्व्युपाधावेवं लक्ष्यत्वादित्याशङ्क्याह * य-
 दपीति * यदपि साधारणं रूपं तदपि व्यक्त्यन्तरव्य-
 वच्छेदकं स्वपदविशेषणं प्रक्षिपता भवतैवासाधारणी-
 कृतमिति सम्बन्धनीयम् । प्रत्यक्षमात्रं लक्ष्यं पारित्यज्य
 स्वविषयावच्छिन्नं प्रत्यक्षं त्वया लक्ष्यमुपात्तमतोऽसा-
 धारण्यमिति यावत् । अस्तु तर्हि स्वशब्दो ज्ञानमात्रार्थ
 इति प्रथमः कल्प इति सिंहावलोकनन्यायेनाशङ्क्याह
 * स्वेति * घटज्ञानमात्मन्यपि प्रत्यक्षं स्यादित्युक्त
 एव दोष इत्यर्थः । स्वत्वमनुगतमुपेत्यातिव्याप्तिरुक्ता
 समाति तदपि नेत्याह * स्वत्वस्येति * स्वत्वमुपाधि-
 र्जातिर्वा, न तावज्जातिः सामान्यादीनां जातिराहिता-
 नामप्रत्यक्षत्वापातात् । नाप्युपाधिस्तद्गोचरज्ञानस्या-
 पि स्वविषयत्वसिद्धये स्वत्येऽपि स्ववृत्तिर्वाच्या तथा

चात्माश्रयोऽनवस्थाचेत्यर्थः । स्वशब्दस्य सर्वनाम-
तया सर्वत्र प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वत्वमनुगतं किं चिदुपा-
देयमिति चेत् दूषे तर्हि घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं स्या-
दित्युक्तदोषान्न विमोक्ष्यमे इत्याह * अन्येति *

भासमानेत्यत्र लटो विवक्षितार्थत्वमिति द्विती-
यपक्षं प्रतिक्षिपति ।

४३१ लटो विवक्षितार्थत्वपक्षनिरासः ।

नापि द्वितीयः पक्षः विकल्पासहत्वात् । किं सम्प्र-
योगापेक्षया वर्तमानत्व, मथ यत्किञ्चिदपेक्षया । प्रथमं
विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्युक्तदोषापत्तिः । द्वितीये
तु लटोऽविवक्षितार्थत्वमेव स्यात् व्यवच्छेद्यो भासित-
भासित्यमाणयोरेपि तदा तदा भासमानत्वस्वीकारात् ।

* नापीति * प्रतिज्ञामात्रेण नार्थसिद्धिर्विपरीत-
मपि प्रतिज्ञातुं शक्यत्वादिति मनसि निधाय हेतु-
माह * विकल्पेति * विकल्पमसहमानत्वादिति हं-
तुसमर्थनार्थं विकल्पयति * किमिति * सम्प्रयोगापेक्ष-
या वर्तमानत्वं भासमानत्वस्येति प्रथमं पराकरांति *
प्रथम इति * इन्द्रियसम्प्रयोगभासमानयोरेककाल-
त्वान्नेन्द्रियसम्प्रयोगो भासनकारणं स्यात्करण्य
पूर्वभाचित्वादिति गदितावश्यमित्यर्थः । यत्किञ्चिद-
पेक्षया वर्तमानत्वमिति द्वितीयं दूषयति * द्वितीय
इति * अस्मिन् पक्षे लटोऽविवक्षितार्थता स्यादित्यु-
क्तं नत्र हनुमाह * व्यवच्छेदेति * भासमानेति वि-

शेषणेन भासितं भासिष्यमाणं च व्यवच्छेद्यमन्य-
था विशेषणवैयर्थ्यान्न च तद्व्यवच्छेत्तुं शक्यते तयोरापि
तत्तत्काले यत्किञ्चिदपेक्षया वर्त्तमानभासमानत्वादतो-
ऽसमर्थविशेषणताऽन्यज्ञानमन्यत्र प्रत्यक्षं स्यादित्युक्ता-
तिव्याप्तिरपीत्यर्थः ।

विवक्षितार्थत्वं लट् उपपादयन् स्वाशयं पर आ-
शङ्कते ।

४३२ परकीयाशयखण्डनम् ।

इन्द्रियसम्प्रयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षितमतो विव-
क्षितार्थमिति चेन्न । आत्मनोऽपीन्द्रियसंयोगानन्तरं
भासमानत्वमस्ति । न हि स यदा मनसा गृह्यते तदा
नेन्द्रियसंयोगानन्तरम् । नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं किं
नाम यदनन्तरं भासमानतोत्पत्तिरिति चेन्न । तदनन्तरम-
पि भासनोत्पत्तेः । भासमानतान्तरं तत् नत्विदं भासनमिति
चेत् । न । अव्याप्तिप्रसङ्गात् । एकभासनमात्रव्यवस्थित-
त्वात् लक्षणस्य ।

* इन्द्रियेति * सम्प्रयोगापेक्षया भासमानत्वं
न विवक्ष्यते नापि यत्किञ्चिदपेक्षया किं तु सम्प्रयो-
गानन्तरं न चैवं घटज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं स्यात्सम्प्र-
योगानन्तरं आत्मनोऽनवभासमानत्वादित्याशयः । किं
सम्प्रयोगमात्रानन्तर्यं विवक्षितं उत सम्प्रयोग-
विशेषानन्तर्यं नाय इत्याह * नेति * सम्प्रयोगा-
नन्तरं घटस्यैव भासमानत्वं नात्मन इत्यत आह *

न हीति * यस्माद्घटभासनदशायां आत्मनो भा-
समानत्वाभावेऽपि स आत्मा यदा मनसा गृह्यते
तदेन्द्रियसम्प्रयोगानन्तरमात्मनो भासमानत्वमस्ती-
ति पूर्वोक्तप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः । सम्प्रयोगमात्रान-
न्तर्यं न विवक्षितं किं तु सम्प्रयोगविशेषानन्तर्यमिति
द्वितीयं शङ्कते * नेति * किं तर्हि विवक्षितमित्यत
आह * किमिति * यस्य सम्प्रयोगस्यानन्तरं भा-
सनमुत्पद्यते तत्सम्प्रयोगानन्तरं भासमानत्वं विवक्षि-
तमनो नातिव्याप्तिर्घटसम्प्रयोगानन्तरमात्मनोऽनघ-
भासमानत्वादित्यभिप्रायः । भासनमात्रजनकेन्द्रियस-
म्प्रयोगानन्तर्यं विवक्षितमुत घटभासनजनकसम्प्रयो-
गानन्तर्यमिति विकल्प्यायं दूषयति * नेति * आ-
त्मनःसम्प्रयोगानन्तरमहमिति भासनोत्पत्तेस्तद-
नन्तरं भासमानत्वमात्मनोऽपीत्युक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
द्वितीयमाशङ्कते * भासेति * अननुगमेन परिहरति
* नेति * उपपादयति * एकेति * घटभासनजनके-
न्द्रियसम्प्रयोगानन्तरं भासमाने कथितलक्षणं ज्ञानं
प्रत्यक्षमित्युक्तं स्यान्न च तत्पटादिप्रत्यये ऽस्तीत्यव्या-
प्तिरिति यावत् ।

भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजं प्रत्यक्षमिति ल-
क्षणे भासमानाकारेति पदस्थाने यस्यार्थस्येति वि-
शेषणप्रक्षेपेण लक्षणमुपस्थापयति ।

४३३ विशेषणप्रक्षेपशङ्कानिवास ।

अथ मन्यसे यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगा-

दुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्तौ न दोष
इति । मैवम् । यद्भासनं घटोऽयमिति यस्य विषयस्या-
त्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षादुत्पन्नं तद्भासनं तस्मि-
न्मात्मनि प्रमाणं स्यात् । नात्मा तस्य विषयः तत्क-
थमेवं स्यादिति चेत् । नहि भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं
किन्तु सामान्यतो विषयस्येति तेनेदमभिहितम् । यदि
तु तदीयताविशेषणमुपादत्ते भवान् तदा यदि तच्छब्देन
ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोषस्तदवस्थः । यदि
तु ज्ञानजानीयमात्रव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदाऽव्यापकत्वं
प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् । नहि यत्त्वं तत्त्वं वा
किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति ।

* अथेति * यज्ज्ञानं यस्य विषयस्येत्यत्र मा-
त्रमुच्यते किं वा तद्विशेष इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह
* मैवमिति * घटोऽयमिति यद्भासनं यच्छब्दवा-
च्यज्ञानं यच्छब्दवाच्यस्यात्मनो विषयस्येन्द्रियेण
मनसा सन्निकर्षादुत्पन्नं तच्छब्दवाच्यमात्मनि वि-
षये प्रत्यक्षं स्याद्विषयमात्रयच्छब्दवाच्यत्वमात्रयोरा-
त्मन्यपि भावादिति भावः । द्वितीयकल्पमतिव्याप्ति-
परिहाराय शङ्कते * नात्मेति * यस्य तदीयविषय-
स्येन्द्रिययोगाद्यज्ज्ञानमुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं घटोऽयमि-
ति ज्ञानस्य नात्मा विषयस्तेन तदीयेतिविशेषणा-
भावात्तातिव्याप्तिरित्यर्थः । लक्षणस्य हेतुविशेषत्वा-

दविशेषोक्तस्य परेण दूषितस्य विशेषोपादाने हेत्व-
न्तरं स्यादिति परिहरति *नोति* यद्भासनं यस्य वि-
षयस्येन्द्रिययोगादुत्पन्नमित्यत्र तदीयेति विशेषणं
नोक्तं किं तु विषयमात्रस्येन्द्रिययोगाद्यज्ज्ञानमुत्प-
न्नमिति सामान्यतोऽभिहितं, ततः किमित्यत आह
तेनेति तेन हेतुनेदमभिहितमात्मनःसन्निकर्षोत्प-
न्नघटज्ञानमात्मनि प्रमाणं स्यादित्यर्थः । तदीयतावि-
शेषणोपादानेऽपि लक्षणासाङ्गत्यं दर्शयितुं विशेष-
णपक्षमनुवदति *यदीति* यस्य तदीयविषयस्येन्द्रिय-
योगादित्यत्र तच्छब्देन ज्ञानमात्रमुच्यते किं वा घ-
टज्ञानादिविशेषः, आद्ये भाषितदोषानुषङ्ग इत्याह *त-
देति* आत्मनोऽपि ज्ञानस्वालङ्कितव्यक्तिविषयत्वा-
त् घटज्ञानमात्मनि प्रमाणं स्यादित्यर्थः । द्वितीयेऽव्या-
प्तिरित्याह *यदीति* अव्यापकत्वं हेतुमाह *प्र-
तीति* तच्छब्देन घटज्ञानपरामर्शं तस्य घटज्ञानेऽमा-
वाप्तत्र लक्षणमव्यापकं स्यादित्यर्थः । खण्डादिव्यक्ति-
भेदेऽपि गोशब्दवाच्यगोत्वानुवृत्तिवत्प्रतिज्ञानं व्य-
क्तिभेदेऽपि यत्तच्छब्दवाच्ययोर्यत्स्वतत्त्वयोरनुवृत्तेर्ना-
व्यापकतेत्यत आह *नहीति* पत्वतत्वयोरपि
यच्छब्दवाच्यत्वमेष्टव्यमन्यथा तज्ज्ञानयोरप्रत्यक्षत्वा-
पातायत्तच्छब्दयोः सर्वनामत्वव्याघाताच्चेति स्ववृ-
त्तावात्माश्रयो यत्वाद्यन्तरवृत्तावनवस्था तदन्तरेण
यदादिशब्दवाच्यत्वे ज्ञानादिव्यक्तीनामपि तथात्वा-
पपत्तेर्यत्स्वतत्त्ववैयर्थ्यमित्यर्थः ।

घटोऽयमिति ज्ञानमात्मानमाश्रयतया प्रत्यक्षय-

ति स्वात्मानं प्रकाशाभिन्नतया घटं च कर्मतयेति
प्राभाकरैरङ्गीकारात् ज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं स्यादिति
यदुक्तं तदिष्टमेवेत्याशङ्क्याह ।

४३४ प्राभाकरनयेनेष्टापत्तिशङ्कानिरासः ।

अत एवात्मविषयत्वानुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादि-
नि पटज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो
द्रष्टव्यः चक्षुःसन्निकर्षाभावात् । अन्यथा तस्येष्टप्रस-
ञ्जकत्वात् । तदर्थं यदिन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमिति, विशे-
षणप्रक्षेपे यत्तच्छब्दार्थस्यासाधारण्यादव्यासथापत्तेः । यदि
तु यत्तच्छब्दार्थावनुगतौ स्यातां पुनरप्यन्यत्र घटो-
ऽयमितिज्ञानस्य प्रक्षत्वेन प्रमाणता प्रसज्येत ।

* अत इति * घटज्ञानस्यात्मविषयत्वानुयोगो य-
था नैयायिकादिनये तथा त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्रा-
भाकरस्य घटज्ञानं पटादौ प्रत्यक्षतया प्रमाणं स्या-
त्ज्ञासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वाविशेषादित्यनुयो-
गो द्रष्टव्य इत्यर्थः । पटज्ञानं घटादौ किमिवाप्रत्य-
क्षं स्यादित्यत आह *चक्षुरिति* घटादौ पटोऽयमिति-
ज्ञानोत्पादकचक्षुःसन्निकर्षानाधारत्वात्तद्विषयत्वमनि-
ष्टमित्यर्थः । पटज्ञानस्यात्मनि प्रत्यक्षत्वप्रसञ्जनं कस्मा-
दित्यत आह *अन्यथेति* यदिन्द्रियसन्निकर्षाज्ज्ञान-
मुत्पन्नं तत्राय प्रत्यक्षं नैवंसति घटज्ञानस्य पटे प्रत्यक्षता
मत्सन्निकर्षाजन्यत्वादित्यत आह *यदिति* तदर्थं तस्य

१ कस्मात्तेत्यत आह्वेति लो० पु० पा० ।

प्रसङ्गस्य निवृत्तयेऽर्थशब्दस्य निवृत्तिवचनत्वान्मशकार्थो
धूम इति घत् । यच्छब्देनार्थज्ञानविशेषावुच्येते तन्मात्रं
वाऽऽद्येऽव्याप्तिर्यच्छब्दार्थस्य व्यावृत्तत्वादित्यर्थः । द्विती-
यकल्पानुवादेन पूर्वोक्तातिव्याप्तिमाह *यदीति* तदा
पटज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षता स्याद्यच्छब्देन घटादि-
व्यावृत्तार्थानभिधानादित्युक्तदोषतादवस्थामित्यर्थः ।

यदिन्द्रियसन्निकर्षाद्यज्ञानमुत्पन्नं तत्रान्यव्यति-
रिक्ते प्रत्यक्षं तदिति विशेषो लक्षणमतो नातिव्याप्ति-
रिति शङ्कते ।

४३५ अतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

अथान्यव्यतिरिक्त इति विशेषणं प्रक्षिपसि तदा
ऽन्यत्रिपयस्य प्रत्यक्षता न स्यात् । तच्छब्देनानुगतार्था-
भिधाने व्यवच्छेदकत्वाभावात् । घटज्ञानस्य च पटे प्र-
त्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत ।

अथेति अन्यशब्देन घटादिविशेष उच्यते किं वा
भेदाधिकरणं वस्तुमात्रमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्या-
ह *अन्येति* तदाऽन्यघटादिविषयज्ञानस्य प्रत्यक्षता
न स्यादन्यव्यतिरिक्तत्वलक्षणाविशेषणस्यान्यवि-
षयेऽभावादित्यर्थः । अन्यशब्देन मिश्रं वस्तुमात्रमुच्य-
ते ततो व्यतिरिक्तत्वप्रतियोगिनो ऽन्यस्याप्यन्यव्य-
तिरिक्तत्वमस्तीति नाव्याप्तिरिति द्वितीयमाशङ्क्याह
तदिति तच्छब्देनान्यशब्देनेत्यर्थः । घटज्ञानस्य पटे

१ अथात्मव्यति० इति का० मु० पु० पा० ।

२ तदाऽऽत्मेति का० मु० पु० पा० ।

प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत तदुपपादयति * व्यब-
 छेदकत्वाभावात् * अन्यव्यतिरिक्तविशेषणस्येति शं-
 यः । अथात्मव्यतिरिक्त इति के चित्पठन्ति तस्मिन् पा-
 ठे घटज्ञानमात्मनि प्रमाणां स्यादिति यत्पुरस्तादुक्तं
 तत्परिहारः शङ्कार्थः । आत्माविषयस्य प्रत्यक्षता न
 स्यादिति परिहारग्रन्थार्थः । तच्छब्देन आत्मशब्देन स्वरूपमात्रमुच्यते, घटादिस्वरूपमपि स्वरूपमेव तद्व्यति-
 रिक्तत्वमात्मनोऽपीति नातिव्याप्तिरित्याशङ्काह * त-
 च्छब्देनेति *

भासमानाकारेत्यादिलक्षणोक्तदोषं लक्षणान्तरे-
 ऽप्यतिदिशति ।

४३६ लक्षणान्तरेऽपि दोषातिदेशः ।

एतन्नेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारि प्रत्य-
 क्षमित्यत्रापि दोषोऽयमुक्तो द्रष्टव्यः तादृशस्यापि ज्ञान-
 स्य विषयान्तरं प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् । यस्यार्थस्य
 सन्निकर्षात् यदुत्पद्यतं ज्ञानं तत्तत्र प्रत्यक्षतया प्रमाण-
 मित्याभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्दसाधारणासाधारणार्था-
 भिधानविकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः ।

* एतेनेति * सति न्यायसाम्येऽतिदेशः प्रवर्तत इति
 न्यायात्किमत्र न्यायसाम्यमित्यत आह * तादृशेति * य-
 स्यार्थस्य यदिन्द्रियसन्निकर्षाद्यज्ञानमुत्पद्यते तत्तत्र
 प्रत्यक्षं न विषयान्तर इत्याशङ्काह * यस्येति * यत्तच्छ-
 ब्दाभ्यां व्यावृत्तोऽर्थोऽभिधीयतेऽनुवृत्तो वा, ऽऽद्यं ऽव्या-
 प्तिः द्वितीये व्यबच्छेदकाभावात् घटज्ञानं पठेऽपि प्र-

त्यर्थं स्यादित्यर्थः ।

यदसाधारणदूषणाभिधानायातिदेशव्याजेन लक्षणं प्रासञ्जि तादिदानीमाह ।

४३७ अव्यभिचारिपदवैयर्थ्यम् ।

अव्यभिचारिपदञ्च व्यर्थं, न हि शक्तौ रजनज्ञानं रजतंन्द्रियसन्निकर्षादुत्पन्नम् । संस्कारलक्षणा प्रत्यासत्तीरजतत्वेऽप्यस्तीति चेन्न । पूर्वानुभूतरजततादात्म्यस्य संस्काराभावादुक्तदोषतादवस्थ्यात् । गुरुमनानुसारेण सुतरां विशोपणवैयर्थ्यात्तेन व्यभिचारानङ्गीकारात् । रजतत्ववैशिष्ट्ये पुरोवर्तिनस्तदभावात् तस्मिन्नेव वांशेऽप्रामाण्यं न तुरजतत्वमात्रे तस्यान्यत् सत्त्वात् ।

* अव्यमीति * शुक्तिरजनज्ञानव्यवच्छेदार्थत्वादव्यभिचारविशोपणस्य न वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह * न हीति * रजतज्ञानस्य सन्निकर्षाजन्यत्वात् सन्निकर्षजत्वविशोपणेन व्यवच्छिन्नत्वादव्यभिचारविशोपणं व्यर्थमित्यर्थः । चक्षुःसंयुक्त आत्मा तत्र पूर्वैरजतप्रत्ययसंस्कारः तद्गोचरो रजतमिति संस्कारलक्षणोन्द्रियप्रत्यासत्त्याप्रत्यक्षरजतज्ञानस्य जननात्सन्निकर्षजत्वविशोपणेन तद्व्यवच्छेदार्थेऽसिद्धेरव्यभिचारिविशोपणं न व्यर्थमिति शङ्कते * संस्कारेति * पूर्वानुभूते संस्कारनियमाच्छुक्तिरजनतादात्म्यस्य पूर्वमननुभवात्तत्संस्कार एव नापपद्यत इति परिहरति * नेति * एवं भट्टमनानुसारेण लक्षणविशोपणवैयर्थ्यमभाषि । सम्प्रति गुरुमतेऽपि तदीरयति * गुरु-

मतेति* गुरुमतानुसारेण सुतरामव्यभिचारिपदं व्यर्थं
 तेन व्यभिचारिज्ञानानङ्गीकारात्प्रमाणं स्मृतिश्चेति प्र-
 त्ययद्वैराद्याश्रयणादित्याशयः । किं च शुक्तिं रजत-
 तयाऽवगाहमानं ज्ञानं व्यवच्छिद्यते किं वा रजतत्व-
 मात्रज्ञानं नाथ इत्याह *रजतेति* पुरोवर्तिनः शुक्तिश-
 कलस्य रजतत्ववैशिष्ट्ये पूर्वानुभवसंस्काराभावात्
 ज्ञानं सन्निकर्षजत्वविशेषणेन व्यवच्छिद्यते इत्यर्थः । द्वि-
 तीयं प्रत्याह *तस्मिन्निति* पुरोवर्तिनो रजतत्ववैशि-
 ष्ट्यांश एवाप्रामाण्यं ज्ञानस्य न पुन रजतत्वमात्रे तस्य
 देशान्तरादौ सत्त्वात्तद्गोचरज्ञानस्यापि प्रमाणतया व्य-
 च्छेद्यत्वायोगादित्यर्थः ।

प्रत्यक्षलक्षणान्तरमाशङ्कते ।

४३८ प्रत्यक्षलक्षणान्तरनिरासः ।

अथ साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते तदा सा-
 क्षात्कारिभ्रमेऽपि प्रसङ्गः । अव्यभिचारित्वेन विशेषितं
 तल्लक्षणमिति वा भेदाग्रहं व्यतिरिक्तविभ्रमाभावो वेति
 चेत् । न । विकल्पासहत्वात् । किमवगममिदं लक्षणं फल-
 हेतुः अनवगतं वा, न तावच्चरमः तदभिधानत्रैयर्थ्य-
 प्रसङ्गात् । अभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपयोगित्वात् तस्य
 चानवगतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । आद्ये कि-
 न्यस्मात्तदवगमः उत त्वेदीयाल्लक्षणवाक्यात्, यद्यस्मात्
 कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन, अभिधानस्य ज्ञानो-
 त्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात् तस्य चान्यत एव सिद्धेः ।

अन्त्ये किं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया साक्षात्कारि-
त्वं बोधयति उत लिङ्गादिभावेन ? । न तावच्चरमः त्व-
द्वचनस्य साक्षात्कारित्वात्रिनाभावादेर्दर्शयितुमशक्य-
त्वात् । नापि प्रथमः वादिनं प्रति भवत आसत्त्वासि-
द्धेः । सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्य-
भिधानमनर्थकं सर्वत्र स्यात् ।

॥अथेति॥ यथाश्रुतं तावदलक्षणमिदं रजतमित्या-
दिज्ञानस्यापि साक्षात्कारितयाऽतिव्याप्तेरित्याह ॥ तदे-
ति ॥ अव्यभिचारि साक्षात्कारिज्ञानं प्रत्यक्षमिति ल-
क्षणं विशेष्यत इत्याशङ्कते ॥ अव्यभीति ॥ आभाकरणे
पुनः साक्षात्कारिभ्रम एव नास्ति तत्प्रसिद्धिव्यवहा-
रयोर्विवेकाग्रहमात्रालम्बनत्वादतो न तन्मते विशेष-
णाभावेऽप्यतिव्याप्तिरित्याह ॥ भेदेति ॥ लक्षणप्रणयन-
वैयर्थ्यप्रसङ्गनेन परिहरति ॥ नेति ॥ विकल्पपुरःसरमुप-
पादयति ॥ किमिति ॥ साक्षात्कारित्वलक्षणं स्वयं ज्ञा-
तमितरेभ्यो व्यवच्छेदज्ञानहेतुरुत सप्तामात्रेणेति विक-
ल्पार्थः ॥ द्वितीयं कल्पमादौ दूषयति तत्र बहुवक्तव्याभावा-
त् ॥ नेति ॥ अनवगतलक्षणस्य लक्ष्यव्यवच्छेदप्रतीतिहेतु-
त्वे लक्षणाभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति हेतुमाह ॥ तदि-
ति ॥ तदेव कुत इत्यत आह ॥ अभिधानेति ॥ अ-
स्तु तर्हि ज्ञानोत्पादकत्वेनेदं लक्षणं सार्थकमित्यत
आह ॥ तस्येति ॥ तस्य लक्षणस्यानवगतस्यैव व्या-
वृत्तज्ञानहेतुत्वात् तदभिधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः ।
अवगतं तर्हि तत्फलहेतुरिति प्रथमकल्पमाशङ्क्य प-

राकर्तुं विकल्पयति * आद्य इति * प्रमाणान्तरा-
 लक्षणावगमपक्षं दूषयति * यदीति * अन्यतो ल-
 क्षणावगममात्रेण लक्षणप्रणयनवैयर्थ्यं कुत इत्यत
 आह * अभीति * वाक्यप्रयोगस्य परप्रत्ययार्थत्वादिति
 भावः । लक्षणज्ञानस्य साधनान्तरायत्ततयाऽनन्यसा-
 धनत्वाभावात्ताभिधानप्रयोजनत्वमित्याह * तस्ये-
 ति * लक्षणाभिधानमनर्थकमित्यर्थः । प्रणेतृवचनाद-
 षगम्यते लक्षणमिति चरमकल्पमाशङ्क्य विकल्पयति
 * अन्य इति * चरमकल्पं बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति *
 नेति * हेतुमाह * त्वदिति * त्वद्वचनस्य साक्षा-
 त्कारित्वेन सद्भाविनाभावस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्
 न लिङ्गतया बोधकत्वं नाप्यर्थापत्तितया तदन्तरे-
 णातुपपत्त्यभावात्ताप्युपमानादितया सादृश्यादेर्दर्श-
 यितुमशक्यत्वादित्यर्थः । आलोपदेशतया तर्हि मद्वा
 क्यं लक्षणबोधकमिति प्रथमं प्रतिपेक्षति * नापीति *
 कुतो नैवमित्यत आह * वादिनमिति * उक्तमेव
 व्यतिरेकदण्डप्रदर्शनेन द्रढयति * सिद्धौ हीति *

लक्षणाभिधानस्य न लक्षणस्वरूपज्ञानं प्रयोजनं
 येनान्यतः सिद्धावभिधानवैयर्थ्यं स्वयं त्वाप्तवाक्य-
 त्वेनावबोधकं स्यादपि त्वन्यदेव प्रयोजनमिति शङ्कते ।

४३९ लक्षणाभिधानस्यान्यप्रयोजनत्वशङ्कन ।

अथ मन्यसे यः साक्षात्कारित्वमन्यतो जानाति प्र-
 त्यक्षव्यवहारनिदानतया च न जानाति तं प्रति प्रत्यक्ष-
 व्यवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते लक्षणवादिना, तच्चानु-

मानभावेनैव, नासौपदेशतया । अनएव च लक्षणं केवल-
व्यतिरेक्यनुमानमाचक्ष्महे, तद्यथा—श्रावणादिप्रामितयः
साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यवहर्तव्याः सा-
क्षात्कारिप्रमितित्वात् न यत्प्रत्यक्षतया व्यवहियते न
तत्साक्षात्कारि यथाऽनुमितिः तथाचैता स्तस्मात्त-
था । एतदनुमानप्रतिपादकञ्च वाक्यं नासत्वाक्यत्वेन प्र-
युज्यते वादिना, किन्तु व्याप्त्यादेः प्रतिगन्नस्यैव स्मार-
कं, पूर्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादनद्वारेणेदानीमेव
वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानश्रकाश इति ।

* अथेति * अन्यतो-ऽनुव्यवसायात्साक्षात्का-
रित्वं ज्ञानसमवेतं संयुक्तसमवेतसमवायाजानाती-
ति यावत् । तर्ह्यनवगतस्यासत्त्वादभिधानं व्य-
र्थमेवेत्यत आह * प्रत्यक्षेति * साक्षात्कारित्वं प्र-
त्यक्षव्यवहारहेतुरिति न जानातीत्यर्थः । यदप्यत प्र-
योजनमभिधानस्येत्युक्तं तदिदानीमाह * तमिति *
अस्य साक्षात्कारित्वस्येति साक्षात्कारित्वव्यवहा-
रनिदानत्वमपि नासौपदेशतया बोधयितुं शक्यं
वादिनो ऽनाप्तत्वादित्याशङ्क्य तदसम्भवेऽपि परा-
र्थानुमानतया बोधकमित्याह * तच्चेति * तच्च ज्ञा-
प्यत इति सम्बन्धः । साक्षात्कारित्वस्यान्यत्र प्रत्यक्ष-
व्यवहारनिदानत्वसिद्धौ वैयर्थ्यमसिद्धौ व्याप्त्यसि-
द्ध्या हेत्वासिद्धिरिति कथमनुमानभावेन बोधकमित्यत
आह * अत इति * अन्यव्याप्त्यभावादेवेति यावत् ।

कीदृशं तद्व्यतिरेक्यनुमानमित्यपेक्षायां तद्व्यतिरेक्यमिति * तद्व्यतिरेक्यमिति शब्दः आदिपदोपादाने विशेष-
 ण्यासिद्ध्याऽऽशङ्का स्यादिति साक्षात्कारिप्रमितय इ-
 त्याह * प्रमितित्वादिति * प्रमितित्वादित्युक्तंऽनुमाना-
 दिज्ञाने विरुद्धता स्यात्सम्भारणाय * साक्षादिति * सा-
 क्षात्कारित्वादित्युक्ते रजतादिभ्रमे विरुद्धता तद्व्यु-
 दासाय * प्रमितित्वादिति * व्यतिरेकव्याप्तिकथयति *
 न यदित्यादिना * तथाचैता इति * उक्तसाधना इत्य-
 र्थः * तस्मात्तपेति * उपनयानन्तरमुक्तसाधनव-
 द्वावुक्तसाध्या इति निगमयति पञ्चावयवप्रयोगस्यैव
 परार्थानुमानत्वात् । एतत्पञ्चावयववाक्यं व्याप्त्यादि-
 कमनुमानतया बोधयति किंवाऽऽप्तवाक्यतयाऽऽप्तेऽन-
 वस्थानं द्वितीयेऽसम्भवो वादिन आप्तवासिद्धेरि-
 त्याशङ्काह * एतदिति * तर्हि प्रकारान्तरासम्भवेन
 चैवार्थमित्याशङ्क्य प्रकारद्वयमीरयति * किं त्विति *
 “सम्बन्धिदर्शनात्सम्बन्धन्तरे स्मृतिरिति न्यायात् व्या-
 प्यादिविषयशब्ददर्शने वादिना पूर्वानुभूतव्यतिरेक-
 व्याप्त्यादिपदार्थः स्मर्यते तत्स्मारकत्वेन प्रयोग इ-
 त्यर्थः । भवतु पूर्वप्रतिपन्नव्याप्त्यादिविषये तथा यत्र
 पुनरप्रतिपन्नव्याप्त्यादिकं प्रत्यनुमानं प्रयुज्येत तत्र
 कथं स्मारकत्वमित्यत आह * पूर्व्वेति * वादिना प-
 ञ्चावयवं प्रयुक्तं वाक्यमुपश्रुत्य प्रतिवादिनो जिज्ञा-
 सा जायते किमनेन साधनमुपन्यस्तमिति जिज्ञास-
 मानस्य चात्मनि लिङ्गविषयप्रमाणज्ञानं जायते
 ततश्चानुमानप्रमाणोत्पत्तिः स्वात्मनीति प्रमाणोत्पा-

दकामिति कृत्वा ऽभिधानवैयर्थ्यलक्षणदोषानवकाश इत्यर्थः ।

विपक्षबाधकतर्कदुष्टत्वादप्रयोजको हेतुरिति परिहरति ।

४४० शङ्कानिरासः ।

न प्रत्यक्षतया व्यवहर्त्तव्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेषः उत शब्दभेदः ।

* नेति *

व्यवर्त्तव्या इति व्यवहारमात्रविषयत्वं त्वया न साध्यते प्रत्यक्षेतिविशेषणोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् किं तु व्यवहारविशेषविषयत्वं सपक्षभेद एव विशेष इति प्रथमकल्पमाशङ्क्य दूषयति ।

४४१ विकल्पपूर्वकनिरासः ।

आद्ये यद्यसौ विषयविशिष्टं व्यवहारं नाज्ञासीत्कथं साक्षात्कारिणि तस्य स्वकर्त्तव्यतां लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत् नह्यत्रिदिताग्निरनुमानादप्यग्निसम्बन्धं बोधयितुं शक्यः । अथाज्ञासीत् तदा ज्ञातज्ञापनवैयर्थ्याल्लक्षणरूपमनुमानं निष्प्रयोजनम् । अथ सामान्यतो जानाति अस्ति कश्चिद्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्य, विशेषतस्तु नजानाति तं प्रतदिमुच्यते । न । किं सामान्यतो निमित्तवत्तां व्यवहारमात्रस्य जानाति उत व्यवहारविशेषस्य । आद्ये प्रकृतानुपयोगः व्यवहारविशेष-

स्य चिन्त्यमानत्वात् । द्वितीये किंकृतोऽसौ व्यवहारस्य
त्रिंशप इति विकल्पितपक्षानुप्रवेशमन्तरं न निस्तारः ।

* आद्य इति * अपमर्थः असौ बोध्यस्तद्विषय-
विशिष्टं तद्व्यवहारमज्ञासीदन्यतो नाज्ञासीत्वा, यदि
नाज्ञासीत्माक्षात्कारिज्ञानेतस्य व्यवहारस्य स्वकर्तव्यतां
कथं जानीयात् कथं चिदपमिद्विशेषणत्वेन पक्षा-
भासत्वापातादिति । सर्वप्रमाणानामनवगताधिगन्तु-
त्यस्याभाव्यादन्यतो व्यवहारस्यानवगतावपि व्य-
तिरेक्यनुमानरूपलक्षणवाक्यादेव तदधिगतिः किं न
स्यादित्यत आह * नेति * अचिद्वितोऽग्निर्नेपेन सोऽवि-
दितारिनिः प्रमाणानामज्ञातज्ञापकत्वेऽपि तद्भेदस्यानु-
मानस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रसिद्धिगोचरत्वमेव व्या-
ख्यादिसापेक्षतया बोधकत्वा दन्यथाऽप्रसिद्धवि-
शेषणत्वादेकच्छेदापातादन्वयिनि तद्वृद्धपणं के-
चलव्यतिरेकिणि नेति कोशपानमेव शरणमित्यर्थः ।
विषयविशेषविशिष्टं व्यवहारमन्यतो ज्ञातवानिति
द्वितीयकल्पमाशङ्कते * अथेति * लक्षणप्रवृत्तेः प्रागे-
व तत्कृतस्य व्यवहारविशेषज्ञानस्य सिद्धतयाऽ-
नुमानरूपमपि लक्षणं व्यर्थमिति दूषयति * तदेति *
अत्यन्तज्ञानाज्ञानपक्षयोरुक्तदोषपरिहारमाशङ्कते *
अथेति * प्रत्यक्षव्यवहारस्य कश्चिद्विषयविशेषोऽस्ती-
ति सामान्यतोऽधिगतं साक्षात्कारिज्ञाने साध्यते
तेन नाप्रसिद्धविशेषणता, नापि सिद्धसाधनता, पक्ष-
धर्मताथलादिसिद्धविशेषलाभादिति भावः । प्रत्य-

क्षानवगमे तद्विशेषितव्यवहारस्य सामान्यावगमोऽपि न सम्भवति विशेषणज्ञानाधीनत्वाविशेष्यज्ञानस्येत्याभिप्रेत्य परिहरति * नन्ति * विकल्पमुक्तेनाप्येतदपाकर्तुं उपक्रमते * किमिति * सामान्यतो यस्य निमित्तवत्तां जानाति तद्व्यवहारमात्रमुक्तं उत व्यवहारविशेष इति विकल्पार्थः । अर्थान्तरतापत्त्या प्रथमं दूषयति * आद्य इति * तत्र हेतुमाह * व्यवहारेति * द्वितीयं प्रत्याह * द्वितीय इति * किं विषयभेदो विशेष उत शब्दभेद इति विकल्पितपक्षानुप्रवेशात्त निस्तार इत्यर्थः ।

उक्तं दूषणं लक्षणान्तरेऽप्यनिदिशति ।

४४२ लक्षणान्तरेऽप्युक्तदूषणातिदेशः ।

एतेनसर्वस्यैव लक्ष्यस्य स्वीकारः परासनीयः ।

तथाहि“

नात्यापत्त्या प्रमामातात्ते तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः ।

तद्वियस्तदुरीकारे स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु ॥ ३५ ॥

अथान्यः स विशेषश्चेत् तद्धीत्वं कश्चिदिष्यते ।

दत्तः साकारवादाय विष्टरः स्पष्टमेव तत् ॥ ३६ ॥

अर्थादुत्थास्नत्रो धर्गा नानुमात्वादयो यथा ।

तद्धीत्वमपि तद्वत्स्यादित्यर्थोऽनर्थमाविशेत् ॥ ३७ ॥

सोऽपि वा धीविशेषः किं स्वीकार्यस्तद्वियं त्रिना ।

एवञ्च सोऽपि सोऽपीति नान्तः सोपानधावने ॥ ३८ ॥

समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

का तदस्तु गति स्तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः ॥ ३९ ॥

उपपादायितुं तैस्तैर्मतैरशकनीययोः ।

अनिर्वक्तव्यतावादादपादसेवागतिस्तयोः ॥ ४० ॥

* एतेनेति * इयं पृथिवीति व्यवहर्तव्या गन्धयत्वा-
द्यातिरेकणायादियदित्यादिलक्षणेन लक्ष्यस्वीकारो नि-
राकर्तव्य इत्यर्थः । निराकरणप्रकारं श्लोकेन सङ्गृह्णाति
* तथा हीति * लक्षणतो जायमानात्प्रमामात्रात्सलक्ष्य-
स्वीकार, उत पृथिव्यादिलक्ष्यविशिष्टप्रमात इति प्रथमं
दूषयति * नेति * ते ते पृथिव्यादयोऽर्थाः प्रमामात्रात्
स्वीकारोचिता न भवन्ति कुतोऽस्यापत्तेरिति प्रस-
ङ्गात् । ज्ञानमात्रस्य सर्वार्थसाधारणतया एकज्ञानेन
सर्वार्थस्वीकारप्रसङ्गात् । अर्थापत्तेरिति पाठे अर्थस्या-
तिप्रसङ्गलक्षणस्यापत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति * तदि-
ति * पृथिवीविशिष्टज्ञानस्य पृथिव्यां मानत्वे पृथिवी-
सिद्धौ तत्सिद्धिरित्यात्माश्रयदोषं कः चिकित्सतु न को-
ऽपीत्यर्थः । तद्धीत्वं नाम ज्ञानस्यैव कश्चिद्धर्मो न तु ज्ञे-
यस्य तस्य ज्ञानेऽन्तर्भावस्तने नात्माश्रय इति शङ्कते *
अपेति * परिहरति * दत्त इति *

“अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया”

मिति स्वसिद्धान्तः स त्यक्तः स्यात् ज्ञानस्य
ज्ञेयाभेदमन्तरेण तद्धीत्वधर्मायोगात् । तथा-

“सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधो”

रिति यौद्धसिद्धान्तस्वीकारोऽपीति स्वाभ्युपगमहानिरनभ्युपगमोपगम इति दोषद्वयं तात्पर्यार्थः । साकारघादाय विष्टर आसनं स्पष्टमव दत्तः स्यात्साकारवादः पूजितः स्यादिति सम्यन्धः । ज्ञानस्य प्रकाशमात्रस्वाभावपातञ्जीत्वविशेषो न स्वाभाविकः किं त्वर्थसम्यन्धोपाधिकः स्फटिकस्येव लोहितिमा, ततश्च ज्ञानगतविशेषजनकतया बाह्यार्थसिद्धेर्न शाक्यमतप्रवेश इत्याशङ्क्याह *अर्थादिति* अनुमित्यादयोऽनुमितित्वागमत्वादयो ज्ञानधर्मा अर्थाविषयादुत्थास्नय-उत्थानशीलान भवन्ति किं तु लिङ्गादिकारणविशेषादुत्तिष्ठन्ति यथा तद्धीत्वमपि तद्वत्स्यादर्थादुत्थितं न स्याद्धीधर्मत्वादेवं च बाह्यार्थासिद्धिरित्याह * इत्यर्थोऽनर्थमाविशेदिति * उदीरितरीत्याऽर्थो विषयोऽनर्थस्वभावमाविशेन्न सिद्ध्येदित्यर्थः । तपोधर्मा इति पाठे ज्ञानधर्मा इति योज्यम् । तद्धीत्वविशेषस्य ज्ञानधर्मत्वे बाह्यार्थासिद्धिरुक्ता । सम्प्रति दूषणान्तरमाह *सोऽपीति* सोऽपि तद्धीत्वं नाम धियो विशेषो धर्मस्तद्धिया स्वीकार्य इत धीमात्रा, यदि धीमात्रात्स्यादतिप्रसङ्गः धीमात्रस्य सर्वसाधारण्यादेकज्ञानस्य सर्वधीत्वापातादतस्तद्धियैव स्वीकार्यः ततश्चात्माश्रय इत्यर्थः । धीविशेषस्तद्धीत्वं तद्धियं विनाऽपि स्वीकार्यः किं नेत्यन्ययः । अस्तु तद्धियस्तदूरीकारस्ततः किं तत्राह * एवञ्चेति * एवं च सति तद्धीत्वधियः तद्धीत्वं धर्मः सोऽपि तया स्वीकार्य इति सोपानधावने षट्कक्षापिशि-

एतमार्गमगने अन्तोऽवसानं न-अनवस्था स्यादित्यर्थः ।
 यद्युक्तप्रकारेण घातांऽर्थस्तद्धीत्यं च न सिद्धेस्तर्हि स-
 कललोकतैर्धिकाविसम्वादेनायं घटोऽनेन जलमाहर-
 णीयमिदं च तज्ज्ञानमिति सिद्धयोर्ज्ञानव्यवहारयोः
 का गतिरिति पृच्छति *समस्तेति* तत्तर्हि नत्तद्वस्तुर्धा-
 व्यवहारयोः का गतिरस्तु किमत्यन्तासद्विषयत्वमुत
 सद्विषयत्वमिति पृच्छायामत्यन्तासद्विषयत्वं तयोर्ग-
 ति र्वाच्या शशशृङ्गतैक्ष्ण्यप्रतीतिव्यवहारयोरिवेत्यत
 आह *समस्तेति* समस्तलोक आबालपाण्डितज-
 नस्तद्व्यवहारो वा समस्तानि शास्त्राणि तर्कतन्त्रा-
 दीनि तेषामैकमत्यमविसम्वादस्तमाश्रित्य नृत्यतो-
 रतिशयेन वर्त्तमानयोरित्यर्थः । न सद्विषयत्वं ना-
 प्यसद्विषयत्वमपि त्यनिर्वचनीयाऽज्ञानविलासवि-
 षयत्वमेव गतिरिति सिद्धान्त्याह *उपपादयितुमि-
 ति* गदितायांऽयं श्लोकः ।

व्यवहारस्य शब्दभेदो विशेष इति द्वितीयं क-
 ल्पमपवदति ।

४४३ द्वितीयकल्पनिरासः ।

नापि द्वितीयः । तथैव हि अयमनुमानार्थः स्यात्
 श्रावणादिप्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः साक्षात्का-
 रित्वादित्यादिः सोऽपि न, यद्यसाक्षात्कारिण्यनुमानादौ
 तच्छब्दाप्रयोगमात्रात्साक्षात्कारिणि तच्छब्दप्रयोगः
 क्रियते तर्हि शशविषाणजबगडदशादिशब्दप्रयोगोऽपि सा-

क्षात्कारिणि कर्त्तव्य एवाविशेषात् । अथ जवगडदशा-
दिशब्दाः सामान्यतोऽर्थवत्तया न प्रसिद्धाः कचिदप्यप्र-
योगात्, शशत्रिपाणादिशब्दाश्चासद्विषया एवेति सि-
द्धाः, प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सद्विषयवत्तया सामान्यतः
सिद्धाः प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यस्ति विशेष
इति चेत् । मैथम् । एतेनापि विशेषेण चाक्षुषादिशब्दाना-
मव्यवच्छेदात् तेषामपि साक्षात्कारिमात्रे प्रयोगप्र-
सङ्गः । साक्षात्कारित्वे सत्यपि श्रावणादौ चाक्षुषादि-
शब्दानामप्रयोगो न त्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दानामिति विशेष-
ः इति चेत् । एवं तर्हि यत्र साक्षात्कारित्वं नास्ति त-
त्र प्रत्यक्षशब्दप्रयोगो नास्ति यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति
तत्र सर्वत्रास्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधान-
मिति स्यात् ॥ च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थं लक्षणम् ।

* नापीति * द्वितीयकल्पेऽनुपपत्तिं प्रथयितुम-
नुमानार्थं प्रथयति * तथा हीति * इत्थं एवाय-
मनुमानार्थं इत्यत आह * सोऽपीति * प्रत्यक्षशब्द-
स्यासाक्षात्कारिण्यप्रयोगात्तदभिधेयत्वं साक्षात्का-
रिणि साध्यते किं वा साक्षात्कारिण्येव प्रयोगादिति
विकल्प्य प्रथममनुवदति * यदीति * मात्रग्रहणेनात्र
प्रयोगनैरपेक्ष्यं दर्शयति । अतिप्रसङ्गपराहतत्वेनाप्रयो-
जकत्वमाह * तर्हीति * अन्यत्राप्रयोगाविशेषात्

जयगङ्गदशादिशब्दानां प्रत्यक्षशब्देन सहेत्यर्थः ।
 सामान्यतो ऽर्थवत्तया प्रसिद्धत्वे सङ्घिष्यत्वं च सत्य-
 न्यग्राप्रयोगाच्छब्दाभिधेयत्वं साक्षात्कारिणि सा-
 ध्यते नैवं जयगङ्गदशादिशब्दा इत्यतिप्रसङ्गपरिहारं
 शङ्कते * अथेति * एवं विशेषणेऽतिप्रसङ्गपरिहारंऽपि
 नासिद्धिपरिहारः प्रत्यक्षशब्दस्याप्यनेवरूपत्वादित्य-
 त आह * प्रत्यक्षादीति * आदिग्रहणेनापराक्षश-
 ब्दादयो गृह्यन्ते । अतिप्रसङ्गपराहतिस्तदवस्थेति दू-
 पयति * नैवमिति * चाक्षुषादिशब्दानामुक्तविशेष-
 णवत्वात्साक्षात्कारित्वप्रत्ययमात्रे प्रयोगः प्रसज्येत प्र-
 त्यक्षशब्दवदतश्च श्रावणादिप्रतिपत्तीनामपि चाक्षुषा-
 दिशब्दवाच्यत्वं चिरुद्धमापद्येतेत्यर्थः । तत्रैव प्रयोगा-
 त्प्रत्यक्षशब्दाभिधेयत्वं साक्षात्कारिणि साध्यत
 इति द्वितीयमाशङ्कते * साक्षादिति * अस्मिन्पक्षे
 लक्षणवैयर्थ्यं कथयितुमुपोद्धातं करोति * एवमिति *
 यदर्थमुपोद्धातितं तदर्शयति * सचेति * वृद्धव्यव-
 हारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव घटादिशब्दसङ्गत्यधिगति-
 यत्प्रत्यक्षशब्दस्यापि तत एव सङ्गत्यधिगते लक्षणं
 व्यर्थमित्यर्थः ।

लक्षणेन विधिव्यवहारसाध्यपक्षोक्तदोषं निषेध्य-
 व्यवहारसाध्यपक्षे ऽतिदिशति ।

४४४ दोषातिदेशः ।

एतेनानुमित्यादि व्यवच्छिन्नतया व्यवहर्त्तव्यमित्य-
 प्युक्तानुमानसाध्यतयाऽभिधीयमानमपास्तं वेदितव्यम् ।

पूर्वप्रतिपन्नमेव वाच्यवाचकभावं लक्षणाभिधानेन स्मार्यते
इति चेन्न । अवगतसमयस्य प्रत्यक्षशब्दादेव तत्स्मरण-
सम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात् । अवगतशब्दा-
र्थसम्बन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणेन स्मार्यते तदा
लक्षणवाक्यगतपदकदम्बार्थस्मरणार्थमपि तल्लक्षणमभिधा-
नीयमविशेषादेवं तल्लक्षणवाक्येऽपीत्यपर्यवसानं स्यात् ।

* ऐतेनेति * अनुमित्यादि व्यवच्छिन्नतया व्यव-
हर्तव्या इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेष उत
शब्दविशेषः इत्यादिविकल्पदोषेणेत्यर्थः । वाच्यवा-
चकसम्बन्धयोधो न लक्षणप्रयोजनं किं तु तत्स्मरणमतो
ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धावपि न लक्षणप्रणयनवै-
पथ्यमिति शङ्कते * पूर्व्वेति * शिष्य आचार्येण स्मार्थ-
त इति शेषः । सम्बन्ध्यन्तरदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारादेव
सम्बन्ध्यन्तरस्मृत्युत्पत्तेर्लक्षणं व्यर्थमेवेति परिहरति
* नेति * समयः शब्दार्थसम्बन्धः । उक्तमर्थं विपक्ष-
दण्डप्रदर्शनेन द्रढयति * अवगतेति * तदप्यस्तु त-
तः किमित्यत आह * एवमिति * अपर्यवसानमन-
वस्थेति यावत् ।

कथायां प्रतिवादिना वादिनं प्रति लक्षणं प्रणी-
यते इत्येवं नेष्यते येनेयमुक्तदोषपरम्परा स्यादिति
चोदयति ।

४४५ शास्त्रस्य शिष्यार्थत्वे हेत्वादिकथनस्य वैयर्थ्यम् ।

ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत् ते-

न वाद्यासभावानङ्गीकारात्, किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमु-
च्यते शास्त्रे, स हि शास्त्रस्य कर्त्तारमासमेव मन्यते त-
स्मान् शिष्यं प्रत्यासवचनतैश्च लक्षणवाक्यमर्थं प्रति-
पादयिष्यति गुरुणा गीयमानम्, यस्त्वया साक्षात्का-
रिशब्दार्थः प्रतीतः स एवप्रत्यक्षशब्दार्थ इति । मैत्रम् ।
यदि आदिनं प्रति न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति तदा
प्रतिज्ञामात्रादेवाप्तवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेः हे-
त्वाद्यभिधानमनर्थकमापन्नं शास्त्रं । .

* नन्विति * कुतो नार्थवदित्यत आह * तेने-
ति * आप्तवाक्यतयाऽनुमानतया वा लक्षणवाक्यस्य
लक्षणप्रमापकत्वायोगादित्यर्थः । कस्य तर्हि लक्षणतो
बोधनमित्यत आह * किं त्विति * शिष्यार्थं लक्ष-
णप्रणयनमित्यस्मिन् पक्षे को लाभ इत्यत आह *
स हीति * तच्च लक्षणवाक्यमनुमानत्वेनाबोधकमपि
आप्तवाक्यतया बोधकमित्याह * तस्मादिति * आ-
प्तोपदेशतया लक्षणवाक्यस्य बोधकत्वप्रकारमुदाह-
रति * यस्त्वयेति * हेतुदृष्टान्तादिकथनानुपपत्त्या
आदिनं प्रति शास्त्रप्रणयनं न शिष्यं प्रतीति परिहर-
ति * मैवमिति *

हेत्वाद्यभिधानलक्षणप्रणयनयोरर्थवत्त्वमापादयितुं
शास्त्रे वैरादयमाशङ्कते ।

४४६ शास्त्रद्वैतस्यशङ्कान्तरपरिहारश्च ।

अथ भवतु तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं

यत हेत्वाद्युपात्तं, लक्षणवाक्यन्तु शिष्यमेव प्रति प्रयो-
जकं प्रतिपन्नशास्त्रकारासमावृत्तिमिति मन्यसे । तदप्यनु-
पपन्नम् । शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य । अस्ति समयग्रा-
हकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याक-
रणादि । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवदीयशा-
स्त्रस्य विषयस्तर्हि प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधनमपि
शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्यते लिङ्गं वा शब्दानां कुतो
नाभिधीयते तदज्ञानेऽपि पराजयो जायत एव । अथ
वाऽस्तु व्याकरणादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं कथमपि
भवच्छास्त्रस्य विषयः । तथापि न्यूनतरत्वमस्मिन् विषये
भवदीयशास्त्रस्य । बहूनि नामानि विद्यन्ते कौपान्तरव-
र्त्तीनि कुतो न व्युत्पादितानि तानीति । अथास्मिन् शा-
स्त्रे येषां शब्दानामुपयोगस्तेषामनेन व्युत्पादनं न
सर्वेषामित्युच्यते । तथापि यथैकवाक्यगतस्य पदस्य ल-
क्षणव्युत्पादनमेवं तल्लक्षणवाक्यगतपदस्यापीत्यपर्यव-
सानमावृत्तिर्तं शास्त्रस्य, तत्तल्लक्षणवाक्यप्रयोग एव ते-
षां तेषां पदानां शास्त्रे जातोपयोगत्वात् । अथ नाना-
लक्षणप्रणेतृणां वादिनां विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दार्थ-
एव व्युत्पाद्यते संशयनिरामाय नान्योऽसंशयत्वादिनि
मन्यसे, तथाप्यनुपपत्तिः । अस्ति हि वादीनामर्थे वाच्य-

ताद्योक्त्याविवादः, अस्ति च छिदुरादिपदानामर्थे कर्मकर्तृत्वाकर्मकर्तृत्वे विवादः, अस्ति च भावशब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वे, अस्ति चाधिकरणशब्दार्थस्य पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वादौ । एवमन्यस्मिन्नपि बहौ पदार्थे जाग्रति विप्रतिपत्तयस्तल्लक्षणानि कस्मान्नोक्तानि तदास्तामेकत्र विस्तराभिनिवेशः ।

* अथेति * न घयं सर्वशास्त्रं शिष्यार्थं ब्रूमः किं तु लक्षणवाक्यांशं, तस्य तं प्रति लक्ष्यप्रामितिप्रयोजकत्वाच्चः शास्त्रांशो हेत्याद्यभिधानसहितः स वादिनं प्रति, तेन न कश्चिदोप इत्यर्थः । तर्कशास्त्रस्य न समयग्राहकत्वमर्थस्तस्थान्यत एव सिद्धेरिति परिहरति * तदिति * तादृशं शास्त्रान्तरमेव नास्तीत्यत आह * अस्तीति * नामानुशासनमभिधानग्रन्थः लिङ्गानुशासनं वारक्यादि । कथितमर्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति * यदीति * यावतोऽपरिज्ञाने पराजयो भवति कथायां तावदेवास्मच्छास्त्रे प्रतिपाद्यते न सर्वमनुपयोगादित्याशङ्क्याह * तदिति * अपशब्दादेरपि निग्रहस्थानतया परिगणनादित्यर्थः । एकसाध्यस्यानेकसाधनस्य लोके बहुलमुपलम्भाच्छास्त्रान्तरसाध्यमपि नामव्युत्पादनमस्मच्छास्त्रस्यापि गोचर इत्याशङ्कामङ्गीकरोति * अथेति * तथापि त्यच्छास्त्रस्य शास्त्रान्तरान्यूनत्वं दोष इत्याह * तथाऽपीति * शास्त्रान्तरे भूयसोऽर्थस्य प्रतिपादितत्वात्तच्छास्त्रे ल्पीयस एव

प्रतिपादनादित्याह * यद्वनीति * कोशान्तरं शास्त्रा-
न्तरम् । यावतां शब्दानां व्यवहारोपयोगोऽस्मच्छास्त्रे
तावतां सर्वेषां प्रतिपादनादनुपयुक्तनामान्तराव्यु-
त्पादनेऽपि न न्यूनत्वमिति शङ्कते * अथेति * उपयुक्ता-
नामेव प्रतिपादनमित्यङ्गीकारेऽपि न्यूनत्वं तेषामेव
केषां चिदप्रतिपादितत्वादिति परिहरति * तथाऽपीति *
अव्यभिचारि साक्षात्कारि ज्ञानं मत्प्रक्षामिति वाक्य-
गतप्रत्यक्षपदव्युत्पादनवत्साक्षात्कारीत्यादिपदव्युत्पा-
दनमपि लक्षणान्तरेण कार्यमेवं तल्लक्षणवाक्य-
गतानामपीत्यनवस्थेत्यर्थः । पदान्तरव्युत्पादनस्य ना-
स्त्युपयोग इत्यत आह * तदिति * सन्दिग्धं तत्प्र-
तो निर्णयं ताल्लिर्णयस्य संशयनिरासफलसिद्धेः प्रत्य-
क्षादिपदार्थ एव वादिविप्रतिपत्तेः सन्दिग्धोऽतोऽसा-
वेव व्युत्पाद्यते इति शङ्कते * अथेति * व्युत्पाद्यत्वे स-
न्दिग्धत्वं प्रयोजकमित्यभ्युपगमेऽपि न न्यूनतापरिहार-
स्तादृशमेव केषां चित्प्रागादिति परिहरति * तथाऽ-
पीति * वादिविप्रतिपत्त्या संशयितः को नाम नव्यु-
त्पादितोऽस्मच्छास्त्र इत्यत आह * अस्तीति * के चि-
त्सामान्यं वाच्यं विशेषो लक्ष्यत इति श्रुते । परे तु
विशेषो वाच्यः सामान्यं तदुपलक्षणमिति । तेन श-
ब्दार्थेऽपि विप्रतिपत्तेः सोऽपि व्युत्पादनीयः स्यादि-
त्यर्थः । उदाहरणान्तराण्याह * अस्ति चेति * “वि-
दिभिदिच्छिदेः कुरजि”ति कुरच्प्रत्ययः कर्मकर्त्तरि
विहितस्तस्यार्थः कर्मकर्तृत्वं कर्मैव सत् कर्तृत्वेन
विवक्षितं कर्मकर्तृ स्वयमेव छिद्यत इति छिदुरप-

देनोच्यत इति वैयाकरणास्तदपरे न क्षमन्ते कर्तृत्वक-
र्मत्वयोरेकग्रविराधादिति । आदिपदेन मिबुरो वि-
बुर इत्यादि गृह्यते । तथा भावशब्दः सच्छब्दसमानार्थः
तदर्थेऽपि विप्रतिपत्तिः स्वरूपसत्त्वं भाव इति । अप-
रस्तु सत्तासामान्यमिति । प्रमाणसम्बन्धस्तथोग्यत्वं
वेति कश्चित् । अर्थक्रियाकारित्वमित्यपरः । अधिकरणे
सप्तमी विहिता तदर्थेऽपि विप्रतिपत्तिः । समवायि-
त्वमाश्रयत्वमिति कश्चित् । अपरस्तु पतनप्रतिबन्धकत्व-
मिति । अन्यस्तु संयोगित्वमिति । प्रकृतप्रमेयमुपसं-
हरति * तादिति *

साक्षात्कारित्वमुपेत्य लक्षणमदूवि सम्प्रति तदपि
न निरूपणगोचर इत्याह ।

४४७ साक्षात्कारित्वानिरुक्तिः ।

किञ्च तत्साक्षात्कारित्वम् ? सविशेषार्थप्रकाशत्वमि-
ति चेन्न । सविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादिव्याप्तिः । वि-
शेषणत्वे च यदि विशेषशृङ्खलाया विश्रान्तिस्तदांशप-
विशेषस्य बंधे प्रत्यक्षलक्षणक्षीणत्वेनाऽऽमूलमप्रत्यक्ष-
तापातः । यद्यविश्रान्तिस्तदा तादृशस्यैव व्याप्तिग्रहाद-
नुभायामपि तादृशसिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः ।

* किं चेति * साक्षात्कारित्वं च किमिति वि-
कल्पाभिप्रायः । विकल्पास्तु तत्र तत्र शङ्काग्रन्थ एव
व्यक्तीभविष्यन्ति तेषां बहुत्वान्नात्र प्रदर्शयन्ते । इदं

साक्षात्कारित्वमित्येकं कल्पमुपादत्ते * सेति * अर्थप्रका-
शत्त्वमित्युक्तेऽनुमानातिव्याप्तिस्तन्निवारणाय सवि-
शेषविशेषणम् । विशेषसहितः सविशेषस्तत्र वि-
शेष उपलक्षणमर्थस्य विशेषणं वा, आद्येऽतिव्याप्तिरि-
त्याह * नेति * अनुमानादौ सामान्यस्यैव स्फुरणेऽपि
सविशेषत्वस्य वस्तुगत्या सत्त्वात्तदुपलक्षितत्वादित्य-
र्थः । सविशेषत्वं विशेषणमिति पक्षेऽपि विशेषस्य
सविशेषत्वमस्ति किं न वा, न चेद्विशेषज्ञानमप्रत्यक्षं
स्यादस्ति चेद्विशेषशृङ्खला कचिद्विश्राम्यति न वा
यथायस्तत्राह * विशेषणत्व इति * यस्मिन्विशेषे
विशेषो नास्ति स विशेषोऽप्रत्यक्षः स्यादतश्च तद्वि-
शिष्टपूर्वविशेषोऽपि प्रत्यक्षो न स्यादप्रत्यक्षविशेषण-
स्य विशिष्टस्य प्रत्यक्षत्वायोगादतो मूलपर्यन्तमप्रत्य-
क्षतापातादसम्भवो लक्षणस्येत्यर्थः । विशेषमालाया
अपर्यवसानपक्षमाशङ्कते * यदीति * अनवस्थायाः
स्पष्टत्वात्तदोपपत्तेरित्यतिव्याप्तिमाह * तदेति * प्रत्य-
क्षेण व्याप्य व्यापकं च गृहीत्वा यदा तयोर्व्याप्तिर्गृ-
ह्यते तदा व्यापकस्यानन्तविशेषसहितस्यैव स्फुरणा-
त्तेनैव रूपेणानुमानेनापि विषयीकरणादनुमानेऽतिव्या-
प्तिरित्यर्थः ।

सविशेषार्थप्रकाशत्वमिति साक्षात्कारित्वलक्षण-
स्यानुमितावुक्तातिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते ।

४४८ अतिव्याप्तिपरिहाराशङ्कतन्निराकरणं च ।

अथाननुगमात्तत्र न तदनुमा, तर्हि तदनुगतप्रती-

स्याद्यनुपपत्तिः व्यक्तेरनुमानादसिद्ध्यापत्तिश्च । यथा हि
व्यक्तिं विना सामान्यस्य, तथा तावत् तं विशेषं विना
व्यक्तेरप्यनुपपत्त्यविशेषात् । यदि च प्रतीत्यर्थवसाना-
भावात्पक्षधर्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे
तदा प्रतीत्यर्थवसानात्तद्व्युद्धिः साक्षात्प्रकाशः स्यात् ।

* अथेति * विशेषाणामननुगतत्वात्तेषामनुमितौ
नास्ति प्रकाश इति नातिव्याप्तिरित्याशयः । विशेषवतो
दृष्टान्तदृष्टस्याप्यननुगमादप्रकाशश्चेदग्निमानयमिति
व्यापकविशेषानुगतलक्ष्यप्रतीतिरग्न्यर्थिनस्तत्र व्यव-
हारश्च न स्यादिति परिहरति * तर्हीति * दोषा-
न्तरमाह * व्यक्तेरिति * यस्मिन् ज्ञाने यो न प्रका-
शते तेन तत्सिद्धेरपेक्षादनुमाने सामान्यमेव सि-
द्ध्यतीति वाच्यमेवं च "सामान्ये सिद्धसाध्यते"ति चा-
र्थाककथितदोषापरिहारादनुमानोच्छित्तिरित्यर्थः । अ-
नुमानात्सिद्ध्यत् सामान्यमेव विशेषमाक्षिपदेव सि-
द्ध्यति विशेषमन्तरेण सामान्यापर्यवसानादित्याश-
ङ्गाह * यथा हीति * सामान्यानुपपत्त्या विशेषप्र-
तीतिश्चेत्तर्ह्यनन्तविशेषं विना व्यक्तेरप्यनुपपत्ताववि-
शेषादनन्तविशेषवत्या एव व्यक्तेः प्रकाशः स्वीकार्य
इत्युक्तातिव्याप्तितादवस्थमित्यर्थः । अविशेषादित्यु-
क्तहेतोरभिद्धिं शङ्कते * यदीति * प्रतीतसामा-
न्यस्य विशेषमन्तरेण प्रतीत्यर्थवसानवत्प्रतीयमान-
व्यक्तेरनन्तविशेषमन्तरेण प्रतीत्यर्थवसानाभावात्प-

क्षधर्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरित्यर्थः । व्यक्तिप्र-
तीत्यपर्यवसानाभावेऽपि प्रतीतव्यक्तेरनन्तविशे-
षानुपपत्तेरनन्तविशेषप्रकाशसम्भवादनुमितिः सा-
क्षात्त्वादित्याह * तदेति *

विशेषाविश्रान्तिपक्षेऽतिव्याप्तिमुत्काऽसम्भवं द-
र्शयितुं दोषान्तरमाह ।

४४९ असम्भवदानाय दोषप्रदर्शनम् ।

अप्रतिपद्यमानानन्तविशेषप्रकाशकल्पनाच्चैकाकिसा-
क्षात्त्वनामकविशेषकल्पनैवाल्पत्वात् श्रेयसितरा । साक्षा-
त्त्वव्यवहारान्यथानुपपत्तेः कल्पनावजिस्य तावताऽपि च-
रितार्थत्वादिति कृत्वा तत् कल्पनाऽपि नात एव, । विस्त-
रश्चात्र वक्ष्यते ।

* अप्रतिपद्येति * घटोऽयमिति ज्ञानस्य प्रत्यक्ष-
त्वसिद्धयेऽनन्तां विशेषाः कल्पनीया उत साक्षात्त्वं
नामैकाकिविशेषः कल्पनीय इति विचारे एकाकि-
नः साक्षात्त्वधर्मस्य कल्पनैव श्रेयसितराऽतिशयेन
श्रेयसी लाघवादित्यर्थः । अनन्तविशेषकल्पनागौरवं
दोषं नावक्ष्यति साक्षात्त्वव्यवहारानुपपत्तिसिद्धत्वात्
“प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपी”ति

न्यायादित्याशङ्काह * साक्षात्त्वेति * तावताऽपीति *
एकाकिसाक्षात्त्वधर्मेणापि उपपन्नत्वादिति कृत्वेत्यर्थः ।
अस्तु तर्हि साक्षात्त्वनामैकाकिधर्मस्येव कल्पना ता-
वताऽपि प्रत्यक्षलक्षणं निर्व्यूढमित्यत आह * तदि-

ति * अत एव तत्कल्पनाधीजस्य साक्षात्स्वव्यहारा-
नुपपत्तरानिर्वचनीयमाक्षात्त्वेनापि अरितार्थत्वाद-
न्यस्य प्रमाणस्याभावादेवेत्यर्थः । साक्षात्त्वं ज्ञानय-
मः संयुक्तसमवेतसमवायान्वयनसाध्यवसीयत इत्यन-
याह * विस्तरश्चेति * परमाणुबुद्धावनुव्यवसीय-
मानायां साक्षात्साक्षात्त्वसाङ्ग्याशुपपादनेन साक्षा-
त्त्वस्य मानसवेगान्वं दोषविस्तरां वक्ष्यत इत्यर्थः ।

विशेषार्थप्रकाशत्वमिति लक्षणस्यातिव्याप्ति-
मतिवापेदानीमव्याप्तिं वक्तुमुपोद्धातप्रक्रियया वि-
शेषशब्दार्थमुपस्थापयति ।

४५० विशेषशब्दार्थं दोषप्रदर्शनम् ।

विशेषश्च यदि व्यवच्छेदस्तदा निर्विकल्पकान्वा-
प्तिः । यदि च विश्वव्यावृत्तस्वरूपप्रकाशात् सोऽपि त-
था, तदा दूर सामान्यप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वापातः तत्र ज-
गद्वैलक्षण्यप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः । यदि तत्रापि प्रति-
पत्तादिव्यवच्छेदमात्रप्रकाशाद्विशेषप्रकाशत्वमेव तदाऽ-
नुमरयादिव्याप्तिः ।

* विशेषश्चेति * व्यवच्छेदो भेदः भिन्नस्यार्थस्य प्र-
काशः साक्षादित्युक्तं भवतीति प्रतिपाद्यव्याप्तिमाह *
तदेति * निर्विकल्पकज्ञानस्य वस्तुमात्रग्राहकस्य भेद-
विषयत्वाभावात्साक्षात्त्वं न स्यादित्यर्थः । निर्विक-
ल्पकेऽपि स्वेतरस्मात्सर्वस्माद्व्यावृत्तमेव वस्तुस्वरूपं
प्रकाशते वस्तुवृत्त्या विश्वव्यावृत्तेस्तत्र भावादतो ना-

व्याप्तिरिति शङ्कते * यदीति * एवं तर्ह्यनुमानादेरपि साक्षात्त्वापात इत्यरुच्याङ्गीकृत्यापि स्थलान्तरमाह * तदेति * दूरे विप्रकृष्टदेश ऊर्ध्वत्वादिसामान्यज्ञानं प्रत्यक्षं न स्याद्विश्वव्यावृत्तग्राहकत्वाभावादित्यर्थः । तस्यापि व्यावृत्तविषयत्वे दण्डमाह * तत्रेति * स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशयः पुरुष एवेति भ्रमश्च न स्यात्तयोर्भेदाग्रहपूर्वकत्वादित्यर्थः । दूरे सामान्यज्ञानं विश्वव्यावृत्तिं न गृह्णाति तेन संशयाद्युपपत्तिः प्रमात्रादिव्यावृत्तिं गृह्णाति तेन सन्निवेशार्थप्रकाशत्वमपीति शङ्कते * यदीति * अनुमित्यादावप्येवंरूपव्यावृत्तिप्रकाशादतिव्याप्तिरित्याह * तदेति *

विधान्तरेण साक्षात्त्वलक्षणमुपस्थायति ।

४५१ प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षलक्षणखण्डनम् ।

अथ इन्द्रियकरणकानुभूतित्वम् । तन्न । साक्षात्कारिधीकरणस्यैवेन्द्रियत्वेनान्यान्याश्रयत्वापत्तिरिति कंचित् । तन्न । अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य भावत्वविशेषितस्येन्द्रियत्वनिरुक्तेः सम्भवात् । विना कार्यगतविशेषासिद्धिं किं प्रति कारणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधोयान् ।

* अथेति * इन्द्रियं करणं यस्यानुभवस्य स तथोक्तस्तथात्वं साक्षात्त्वमिति शेषः । अनुभवत्वग्रहणं स्मृतिव्यवच्छेदाय । अनुमित्यादिव्यवच्छेदार्थमिन्द्रियग्रहणम् । प्रदर्शितलक्षणे सिद्धान्तैकदेशिनां दोषमुद्भाव्य स एव लक्षणवादी परावृष्टे * तत्रेति * तत्र लक्षणे ऽन्योन्याश्रयापत्तिरिति के चिदिति सम्यन्धः ।

कृत इत्यत आह * साक्षादिति * इन्द्रियस्य लक्ष-
णविशेषणत्वात्तदधिगम्यैव विशिष्टं लक्षणमधिग-
न्तव्यमिन्द्रियं च साक्षाद्दीसाधनत्वेनाधिगम्यते शरी-
रसंयुक्तमतीन्द्रियं साक्षात्प्रतीतिसाधनमिन्द्रियमिति
लक्षणाद्गीकारादेवं च साक्षाद्दीसिद्धाविन्द्रियसि-
द्धिस्तत्सिद्धौ साक्षाद्दीसिद्धिरिति परस्पराश्रय इ-
त्याशयः । साक्षाद्दीज्ञानव्यतिरेकेणैवेन्द्रियज्ञानाभा-
व्योन्याश्रय इति परिहरति * तत्रेति * हेतुमाह *
अज्ञातेति * भावत्वविशेषितस्याज्ञातप्रमाकरणत्व-
स्येन्द्रियत्वनिरुक्तेः सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । भावत्वे
ऽज्ञातत्वे च सति प्रमाकरणमिन्द्रियमनुपलब्धिव्यव-
च्छेदाय भावत्वविशेषणं लिङ्गादिव्यवच्छेदार्थमज्ञा-
तत्वग्रहणम् । तदेतल्लक्षणं खडयति * विनेति * प्रमाया
अपि कार्यभूताया लक्षणविशेषणत्वात्सा तावदन्य-
तो ज्ञेया तथा च तदेव लक्षणमस्तु अन्यतस्तदज्ञाने
विशिष्टलक्षणासिद्धिर्विशेषणासिद्धधीनत्वाद्विशिष्ट-
सिद्धेरित्यर्थः ।

उक्तन्याये भाट्टनये ऽप्यतिदिशति ।

४५२ उक्तदूषणस्य भाट्टमतेऽप्यतिदेशः ।

एतन्न ज्ञातता काचिद्विलक्षणा तज्जनकत्वं ज्ञानस्य
साक्षात्त्वमिति निरस्तम् । एकरूप्याव्यवस्थितौ कारण-
त्वानवधारणात् । नच ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथानुपपत्ते-
रेव तत्सिद्धिः कारणान्तरवैलक्षण्यादत्र तदुपपत्तः ।

* ऐतेनेति * अनुमेयादिनिष्ठा का चित् ज्ञात-

ता परोक्षव्यवहारजननी ततो विलक्षणा ज्ञातता
प्रत्यक्षव्यवहारप्रसवित्री तज्जनकत्वमपरोक्षत्वमित्ये-
तदपि निरस्तामिति यावत् । एतेनेति परामृष्टं हेतुं स्प-
ष्टयति * एकेति * जनकत्वस्य कार्यप्रतियोगिकत्वात्का-
र्यगतमैकरूप्यमविज्ञाय जनकत्वमेव न विज्ञातुं शक्य-
मित्यर्थः । अनुमेयादिनिष्ठज्ञाततातो घटादिनिष्ठ-
ज्ञातता विलक्षणाऽनुभूयते तच्च वैलक्षण्यं स्वजनक-
ज्ञानगतवैलक्षण्यमन्तरेणानुपपद्यमानं ज्ञानगतापरो-
क्षत्वं कल्पयतीत्यत आह * नचेति * कुत इत्यत
आह * कारणेति * इन्द्रियलिङ्गादिकारणवैलक्षण्या-
दपि तदुपपत्तेरन्यथोपपत्तेरित्यर्थः ।

कर्मकारकजन्यज्ञानत्वमपरोक्षत्वमिति लक्षणान्त-
रमाशङ्क्य कूपयति ।

१५३ प्रत्यक्षलक्षणान्तरखण्डनम् ।

नापि मेयजनितत्वमतिप्रसङ्गात् । स्वमेयजत्वे च
स्वार्थव्यावृत्त्याऽननुगमात् । पूर्वदोषानिवृत्तेश्च ।

* नापीति * मेयजनितत्वमात्रं लक्षणमुत स्वमे-
यजनितत्वमाद्ये घटज्ञानस्य पटेऽपरोक्षत्वप्रसङ्ग इत्याह
* अतीति * द्वितीये स्वार्थव्यावृत्त्या लक्षणव्यावृत्ति-
रित्याह * स्वेति * मेयजन्यत्वं नाम लक्षणमसिद्धं
तावन्न लक्ष्यसाधकमतिप्रसङ्गात्सिद्धमपि न स्वतो
जडत्वादन्यतः सिद्धं चेत्तदेव लक्षणमास्तां अव्यवहि-
तप्रतीतिकत्वादित्याह * पूर्वेति *

ज्ञातत्वे सति विषयप्रमित्सोत्पत्तिनिवारकं सा-
क्षात्कारीति लक्षणान्तरमाशङ्कते ।

क्षयितुं इच्छैव न जायते शत्रुसम्पदोऽनिष्टत्वात् च
तत्प्रत्यक्षमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । विषयायामिति स्त्री-
लिङ्गप्रयोगोऽनुपपन्नो नियतपुंलिङ्गत्वादिषयशब्दस्येति
षेष् । विषयशब्दस्य भावपरत्वादिषयतायामिति विव-
क्षितत्वात् "द्वेकयोर्विवचनैकवचने" इति प्रयोगात् यथा
द्वित्वैकत्वयोरिति विवक्षितं इति । एवं स्वयं लक्षणम-
पास्य तत्त्वोपप्लवकारोक्तदूषणं प्रदर्शयति * प्रत्यक्षे-
ति * दूरदेशे प्रत्यक्षदृष्टेऽपि बन्धौ सादृश्यदूरत्वादि-
दोषेण रक्ताशोकस्तयकोऽयमुत बन्धिरिति सन्देहे जाते
तदाश्रितधूमदर्शनेन बन्धिरनुमातुमिष्यतेऽतो यदन-
न्तरं न विजातीयप्रमित्सेति लक्षणाभावादव्याप्ति-
रित्याशयः ।

*विधान्तरेण साक्षात्त्वलक्षणमित्याशङ्कते ।

४५५ प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षलक्षणलक्षणम् ।

अज्ञायमानासाधारणकारणकानुभवत्वं कारणवि-
शेषणीकृतभावत्वं वा साक्षात्कारित्वमिति चञ्चल । दी-
र्घादिप्रत्यक्षाव्यापनात् तत्रावधिप्रभृतेः प्रतीयमानस्यापे-
क्षणात् । नावधिस्तत्र ज्ञायमानस्तथा, अवधिज्ञानं तु
स्थात् अतीतादावप्यवधौ तथाप्रत्ययादिति चेत् तुल्यं
लिङ्गे धूमादावपि, धूमदर्शनात्तत्राग्निरासीदिति पश्चादप्य-
नुमानात् । ज्ञानविशेषणतया तु ज्ञेयहेतुता तुल्यैवेति ।

अज्ञायमानेति अज्ञायमानमसाधारणं कारणं यस्यानु-
भवस्य सतथोक्तस्तथात्वं साक्षात्त्वम् । अज्ञायमानसंस्का-

रासाधारणकारणकस्मृतिव्यवच्छेदायानुभवग्रहणम् ।
 अनुमादिव्यवच्छेदायासाधारणग्रहणम् । मनःसंयोगस्य
 साधारणकारणस्य सर्वत्राज्ञायमानत्वादभावप्रमाण-
 षादिमतेऽभावज्ञानस्यापि कथितलक्षणमस्त्यनुपल-
 ब्धेरज्ञायमानाया एव करणत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह * का-
 रणेति * कारणेन विशेषणीकृतं भावत्वं यस्य तत्त-
 थोक्तं अज्ञायमानासाधारणभावकारणकानुभवत्व-
 मिति यावत् । चाशब्दः पक्षभेदेन विकल्पार्थः । अ-
 ज्ञायमानसमस्तासाधारणकारणत्वं विवक्षितमुत य-
 त्किञ्चिदज्ञायमानासाधारणकारणत्वं किं स्विदज्ञा-
 यमानकरणकत्वमिति त्रिधा विकल्प्य प्रथमकल्पेऽव्या-
 प्तिमाह * नेति * इदमस्मादीर्यमिदं द्रव्यमिदमने-
 न सदृशमित्यादिप्रत्यक्षमत्ययानां ज्ञायमानप्रतियो-
 गिषर्माद्यसाधारणकारणत्वादव्याप्तेरित्यर्थः । उक्तं
 हेतुं कथया प्रपञ्चयति * तत्रेति * अव्याप्तिपरिहा-
 रमाशङ्कते * नावधिरिति * अतीतमनागतं चा दी-
 र्घमपेक्ष्य द्रव्यमिति ज्ञानं जायते प्रतियोगिनोऽस-
 तः कारणत्वायोगात्तज्ज्ञानमेव कारणं तच्च न ज्ञाय-
 मानमनवस्थानाद्व्यतिरेकाभावाच्चातो नाव्याप्तिरित्य-
 र्थः । तथा कारणमिति यावत् । अव्याप्तिपरिहारमूरी-
 कृत्यानुमानेऽतिव्याप्त्या दूषयति * तुल्यमिति * धू-
 मादौ लिङ्गेऽप्यज्ञायमानतज्ज्ञानस्यैव कारणत्वं तु-
 ल्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह * धूमेति * धूमं दृष्ट-
 वानिति धूमदृष्ट्वा तेन इति यावत् । गिरिशिखर-
 विपरिवर्तिधूमं प्रातर्दृष्टवतः सायान्हे केनापि निमि-

तेन तद्धूमस्मृतिमतस्तत्र प्रातरग्निरासीदित्यनुमाना-
दसतो धूमस्य कारणत्वायोगात्तज्ज्ञानं हेतुरित्याशयः ।
लिङ्गज्ञानस्य हेतुत्वे ज्ञानविशेषणतया धूमादिलिङ्ग-
मपि हेतुरिति नातिव्याप्तिरित्यत आह * ज्ञानेति *
ज्ञेयभेदानवच्छिन्नज्ञानस्य द्रस्वादिप्रत्यक्षकारणत्वेऽति-
प्रसङ्गात् ज्ञेयभेदावच्छिन्नस्य तथात्वे प्रतियोग्यादेरपि
कारणत्वं तुल्यमित्यव्याप्तिरुपलक्षणत्वं लिङ्गेऽपि तु-
ल्यमित्यर्थः ।

अज्ञायमानयत्किञ्चिदसाधारणकारणत्वमनुमाना-
दावप्यास्ति प्रातिस्विकादृष्टादेस्तथात्वादिति द्वितीयम-
भिप्रायबलादेव परामृश्य तृतीयं कल्पमनुभाषते ।

४५६ तृतीयकल्पनिराकरणम् ।

असाधारणकारणगिरा करणमभिमतमिति चेन्न । अ-
नुमितभाविलिङ्गकभाविलिङ्गधनुमितावसतो लिङ्गस्य क-
रणत्वासम्भवेन ज्ञायमानकरणकत्वाभावात् ।

* असाधारणेति * अज्ञायमानासाधारणकारण-
कानुभवत्वं साक्षात्त्वं न चैवमव्याप्तिः प्रतियोग्या-
देरकारणत्वादित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरेण परिहरति
* नेति * अनुमितं भावि लिङ्गं यस्य भाविलिङ्गिन-
स्तदनुमितभाविलिङ्गकभाविलिङ्गि तस्यानुमितौ यदा
पुरोवातादिलिङ्गे विशिष्टमेघोदयमनुमाय तेन भ-
विष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते तदा ऽसतो मेघोदय-
स्याकारणत्वात्तज्ज्ञानमज्ञायमानं कारणमित्यतिव्याप्ति-
रित्यर्थः ।

उक्तानिव्याप्तिपरिहाराय प्राभाकरः प्रत्यवतिष्ठते ।

४५७ प्राभाकरनिवासः ।

लिङ्गज्ञानं तावत्करणं तच्च स्वप्रकाशवादिनो गम-
ज्ञायमानमेव तत्रेति चेन्न । तस्यापि ज्ञायमानतया करण-
कोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावा-
त् । अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्जने चक्षु-
राद्यनुमित्यनन्तरं दैवोपजातघटादिप्रत्यक्षाव्यापनात् ।

* लिङ्गेति * तावदिति निर्धारणे । ज्ञानस्य स्वस-
त्वायां प्रकाशाव्यतिरेकित्वाद्ज्ञायमानतया नातिव्या-
प्तिरित्यर्थः । लिङ्गज्ञानं स्वरूपेणैव करणमुत ज्ञायमा-
नतयेति विशये ज्ञायमानतयेति न विकल्पनीयं केवल-
व्यतिरेकवादिप्रमाणाभावादिति परिहरति * नेति *
अस्ति प्रमाणमुदाहृतप्रत्यया एवेत्यत आह * उक्तं-
ति * अनुमितभावलिरूपप्रत्यया उक्तप्रत्ययास्तेषां
तथात्वाभावाल्लिङ्गप्रत्ययस्य ज्ञायमानतया कारणकोटौ
प्रवेशे प्रमाणत्वाभावाद्भविष्यद्वृष्टिस्तत्तयां प्रमा-
णत्वेनैकस्य द्विकरणत्वायोगादित्यर्थः । ज्ञायमानत्व-
मव्यतिरेकप्रत्ययत्वान्न हातुं शक्नुम इत्यत आ-
ह * अन्यथेति * ज्ञानस्य ज्ञायमानत्वं ज्ञानत्वादेव
न पुनः करणत्वादित्यन्यथासिद्धस्य ज्ञायमानत्वस्या-
वर्जने । अवर्जनमिति पदच्छेदः । रूपोपलब्धिः करणज-
न्या कार्यत्वात् कुम्भवदित्यादिलिङ्गेन यदा चक्षुरा-
द्यनुमीयते तर्हि च घटादिगोचरं प्रत्यक्षं प्रमाणवस्तुसा-

मध्याद्दुदपादि तन्न व्याप्नुयादनुमितज्ञानवच्चक्षुरादि-
जन्यत्वात्तस्येत्यर्थः ।

अनुमानं नियमेन ज्ञानकरणजन्यं ज्ञातस्यैव
धूमादेः करणत्वाच्च तथा प्रत्यक्षं क चित् ज्ञातस्य चक्षु-
पस्तज्जनकत्वेऽपि सर्वत्र तथात्वाभावादतो नियमेना-
ज्ञायमानकरणानुभवत्वं साक्षात्त्वमित्युक्ते नाव्याप्ति
रिति शङ्कते ।

४५८ नियमविशेषणेन दोषपरिहाराशङ्का तन्निवारणञ्च ।

नियमेनेति चेन्न । विधौ वैयर्थ्यात् । नि-
यमेन निषेधस्य विशेषणे दैवावगतेन्द्रियज्ञानानन्त-
रजप्रत्यक्षसम्भवादसिद्धिः । विधौकरणत्त्वप्राविष्ट एनायं
नियमो निरुच्यत इति चेन्न । तथाऽपि वैयर्थ्यादेव । अन्यथा-
ऽतिप्रसक्तेरवैयर्थ्यमिति चेन्न । तथाऽप्यतिप्रसक्तेरेव । न-
हि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिहेतुः । अन्यथासिद्धेर्नेति
चेन्न । तुल्यत्वादनुमानेऽपि । किं च यत्त निषेधस्तद्वत-
मैकरूप्यं निरूप्यमन्यथा किमादाय नियमो निरूप्यते-
ति कार्यगनैकरूप्यमनभिधाय न निस्तारः । विनाऽपि
च नियमपदप्रवेशं कार्यगनैकरूप्यमानेरूप्याऽनिस्तार
एव । ज्ञायमानं नात्र करणमिति हि यदि कार्यव्यक्तिम-
भिमन्धाय तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तत्राकारणत्वं दुरवधार-
णं ततस्तज्जातीये तज्जानीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्य-
यतनीयमिति । अथाऽव्यवहितार्थप्रमात्वं तथा, तर्हि किं

मपेक्ष्याव्यवधानम् । किञ्च तदिति वाच्यम् । इन्द्रिय-
मपेक्ष्य तत् असन्निकर्षश्च तदिति चेत् । तर्हीन्द्रियसन्निकृ-
ष्टप्रकाशस्त्वमिति कुटिलिकार्थः स चानुपपन्नः स्वविलो-
चनगोलकानुमानव्याप्तेः ।

* नियमेनेति चेदिति * नियमेनाज्ञातं करणं
यस्येति विधेर्नियमो विशेषणमुत ज्ञातं करणं नि-
यमेन नेति निषेधस्य विशेषणमिति विकल्पाद्यं दूष-
यति * नेति * नियतप्राग्भाविनः कारणत्वात्कारण-
पदेनार्थान्नियमसिद्धेर्नियमविशेषणवैयर्थ्यमिति या-
यत् । द्वितीयमपवादति * नियमेनेति * नि-
षेधस्य विशेषणे व्यावर्त्तक इत्यनेन ज्ञायमान-
जातीयं करणं न भवति यस्येतिहि तदा ल-
क्षणार्थः स्यादेवं च रूपज्ञानानुमितचक्षुर्जन्यप्रत्यक्ष-
सम्भवोऽप्यसम्भव इत्यर्थः । नियमो न निषेधविशेषणं
किं त्वज्ञानकरणजन्यत्वविधेर्नैवैवं वैयर्थ्यं कारणपदल-
भ्यनियमस्पष्टीकरणार्थत्वादिति शङ्कते * विधाविति *
सम्भवव्यभिचाराभ्यां विशेषणसाफल्यादिह चाव्य-
भिचारात् स्पष्टीकरणस्य विशेषणप्रयोजनतानङ्गीका-
राद्वैयर्थ्यविशेषणतेति परिहरति * नेति * अस्तु तर्हि
व्यभिचारनिवारणं विशेषणप्रयोजनमिति शङ्कते * अ-
न्यथेति * अज्ञातकरणजन्यत्वविधेर्नियमविशेषणानुपा-
दानेऽतिव्याप्तिर्माविलिङ्गस्याज्ञातस्यानुमितिकरणत्वा-
दित्यर्थः । क चित् ज्ञायमानं लिङ्गं करणं क चिदज्ञा-
यमानं तज्ज्ञानमिति कल्पनानुपपत्तेः सर्वत्राज्ञायमानं

ज्ञानमेवानुमितिकरणमित्यतिव्याप्तिरिति परिहरति
 * नेति * वर्तमानस्थले ज्ञायमानलिङ्गमेव करण-
 मन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याशङ्कातिप्रसङ्गं व्यतिरेकमु-
 खेनाह * न हीति * रसादीत्यत्र गन्धो गृह्यते,
 रूपादीत्यत्र स्पर्शः । अतिप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते * अ-
 न्यथेति * रूपादौ सति रसादिसाक्षात्कारो नास-
 तीत्यन्वयव्यतिरेकौ रूपादेरसादिव्यापकत्वान्न तु तत्र
 साक्षात्कारणत्वादित्यर्थः । लिङ्गस्यापि ज्ञानकर्मतयाऽ-
 न्वयव्यतिरेकौ नानुमितिकरणतयेति तुल्यमुत्तरमि-
 त्याह * नेति * नियमो विधिविशेषणमिति कल्पं
 दूषयित्वा प्रतिषेधविशेषणमिति पक्षे दोषान्तरमाह
 * किं चेति * ज्ञायमानकरणकत्वं यस्मिन्ननुभवे
 नास्तीति निषिध्यते तद्गतमैकजात्यं निषेधाधिकर-
 णतया प्रत्येतव्यं निषेधज्ञानस्याऽधिकरणज्ञानजत्वादिति
 यावत् । विपक्षदण्डदर्शनेनैतद्दृढीकरोति * अन्यथेति *
 व्यक्तिर्न निषेधधर्मिण्यव्यापकत्वादत एकोपाधिना श्रो-
 ङीकृतं रूपं वाच्यं तच्चेदज्ञातमस्येति परामर्शस्तर्हि नोप-
 पद्यत इत्यर्थः । फलितमाह * इति कार्येति * नियमस्या-
 न्वयव्यतिरेकावसेयस्य जात्युपाधिविषयत्वात्तदनभि-
 धाने न निस्तारस्तज्ज्ञाने च तदेव लक्षणमस्तु लाघवा-
 दित्यर्थः । नियमविशेषणं तर्हि परित्यज्य लक्षणं ब्रू-
 मः तत्राऽऽह * विनेति * घटज्ञानमुपलभ्य नात्र ज्ञायमानं
 करणमिति लक्षणं गम्यतां किमनुगतरूपज्ञानेन त-
 त्राह * ज्ञायमानमिति * ज्ञायमानं नात्र करणमिति का-
 र्यव्यक्तिमभिसन्धाय लक्षणाभिधानं यदि तदा तर्हि त

पूर्वं तस्याः प्रत्यक्षव्यक्तेः पूर्वं प्रतीतानां चक्षुरादीनां
तत्र करणत्वाभावो कुरवधारण एकव्यक्तेरिव नि-
षेधाधिकरणतया व्यस्यन्तराणामनिषेधाधिकरणत्वा-
दिति यावदतोऽव्याप्तिपरिहाराय जात्युपाधौ लक्ष्य-
मभिधेयमिति निगमयति * तत इति * तज्जातीयोऽनु-
भवजातीये । तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽज्ञातक-
रणजातीयस्य व्यभिचारप्रतिसन्धाने । एतदुक्तं भव-
ति ज्ञातकरणजातीयाजन्यानुभवजातीयः साक्षादिति
अनुभवस्ये सत्प्रधानतरजात्युपाधावज्ञातकरणजन्यत्वा-
त्यन्ताभावानधिकरणमिति यावत् ।

साक्षात्तलक्षणान्तरमनुभाषते * अथेति *
सन्निहितार्थविषयज्ञानत्वमिति यावत् । लक्षण-
विशेषणाव्यवधानस्यासिद्धिं दर्शयितुं तत्प्रतियो-
गि व्यवधानं पृच्छति * तर्हि किमपेक्ष्येति * न
केवलं व्यवधानापेक्षं दुर्निरूपं किं तु व्यवधानं च कि-
मिति वारूप्यमित्यर्थः । अपेक्ष्यं व्यवधानस्वरूपं च पूर्व-
वादी दर्शयति * इन्द्रियमिति * इन्द्रियमपेक्ष्य व्यवधानं
तच्च तदसन्निकर्ष इत्यर्थः । लक्षणं दूषयितुं लक्षणवा-
क्यस्य परिनिष्पन्नमर्थमनुवदति * तर्हीति * वक्रो-
क्तेरित्यर्थः । अस्तु ततः किमित्यत आह * सेति *
मदीयं चक्षुः साश्रयमिन्द्रियत्वादप्येन्द्रियवदिति अ-
नुमानज्ञानं चक्षुस्सन्निकृष्टगोलकविषयमिति साक्षा-
त्स्यादित्यर्थः ।

अनुमानज्ञानं लिङ्गज्ञानजन्यं ज्ञानाजन्यज्ञानस्य
साक्षात्त्वं विवक्षितमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

४५९ विधाम्दरेण लक्षणनिरासः ।

ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदिति चेन्न । सविकल्पकविशेषा-
व्यापनात् ।

* ज्ञानेति * निर्विकल्पकजन्यत्वात्सविकल्प-
कस्याव्याप्तिरिति दूषयति * नेति * भेदाभावप्र-
त्यक्षस्य निर्विकल्पकाजन्यत्वाद्विशेषपदोपादानम् ।

घटप्रत्यक्षं घटविषयनिर्विकल्पकजन्यं न विषया-
न्तरज्ञानजन्यं तथाश्वस्य विधत्तितत्त्वान्माव्याप्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह ।

४६० शङ्कान्तरनिरासः ।

एतेन विषयान्तरज्ञानाजन्यत्वं तदिति प्रत्युक्तम् । सवि-
कल्पकस्याधिकव्यवच्छेदरूपाविषयत्वात् तदवधिज्ञान-
जन्यत्वात् ।

* एतेनेति * एतच्छब्दपरामृष्टं हेतुं स्पष्टयति
* सविकल्पकेति * निर्विकल्पकार्थादस्तुमात्रादधिकं य-
दितरेभ्यो व्यावृत्तिरूपं तद्विषयत्वादित्यर्थः । व्यावृत्ति-
विशिष्टस्य विशेष्यस्वरूपत्वादतत्त्वान्तरत्वात्कथं वि-
षयान्तरज्ञानजन्यत्वं तत्राह * तदिति * भेदप्रति-
योगिज्ञानजन्यत्वादिति ।

साक्षात्त्वस्य लक्षणान्तरं शङ्कते ।

४६१ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्यधीत्वं तत्, नच स

प्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्याप्तिः प्रतियोगिनोऽपि विशिष्टा-
र्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षविषयत्वो-
पगमात्, अप्रतियोगित्वेन विशेषणाद्वेति चेन्न । स्वपदे-
नैव क्षारीकृतत्वात् कार्यव्यक्तावजन्यताया दुरवधार-
णत्वाच्च । तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचारशस्त्रग्रहे च
कार्यैकजात्ये च पूर्ववत्पतनमिति ।

॥ स्येति ॥ स्वविषयानन्तर्गतार्थविषयेण ज्ञानेना-
जन्यज्ञानत्वं तत्साक्षात्त्वमनुमादिबध्मचञ्छदाय ज्ञाना-
जन्येति विशेषणम् । स्वविरूपसङ्गहाय स्येति विशे-
षणम् । इदमस्मान्निष्प्रमित्यादिविरूपज्ञानं स्वविषया-
नन्तर्गतप्रतियोगिज्ञानजन्यमिति तदव्याप्तिरित्यत आ-
ह ॥ नचेति ॥ कुत इत्यत आह ॥ प्रतियोगिनोऽपी-
ति ॥ प्रतियोगिनोऽपि प्रत्यक्षविषयतोपगमादिति ।
भेदप्रत्यक्षं कथमन्यं प्रतियोगिनं विषयीकुर्यात्तत्राह
॥ विशिष्टेति ॥ धर्मिप्रतियोगिविशिष्टं भेदं गृह्यत्
विशेषणं प्रतियोगिनमपि गृह्यात्पेव यथा दण्डीति
ज्ञानं दण्डं गृह्णाति तद्वदिति यावत् । प्रत्यक्षं स्वका-
लीनमेव प्रकाशयति कालान्तरीयस्यापि प्रतियोगि-
त्वसम्भवात्कथं प्रतियोगिनः प्रत्यक्षोल्लेखत्वमित्या-
शङ्क्य पूर्वानुभवसंस्कारसहकृतेदानीन्तनसम्प्रयोगात्त-
द्विशिष्टभेदप्रत्यक्षोपजन इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ तत्ता-
या इति ॥ स्वविषयानन्तर्गतप्रतियोगिव्यतिरिक्ता-
र्थज्ञानाजन्यत्वं तदिति विशेषणाद्वा सप्रतियोगि-

कप्रत्यक्षे नाव्याप्तिरित्याह * अप्रतीति * स्वपदे-
न ज्ञानमात्रोपादानेऽनुमादावतिव्याप्तिस्तद्विशेषोपा-
दाने चाव्याप्तिरिति दूषयति * तन्नेति * लक्षणजन्म-
नां क्षारीकृतत्वात् दुःखनिरोधादिति यावत् । अस-
म्भवं चाह * कार्येति * अन्वयव्यतिरेकभावाभाव-
सेयत्वात्कार्यकारणत्वभावाभावयोस्तयोश्चानुगतरूप-
विषयत्वेन व्यक्तावसम्भवादित्यर्थः । अस्तु तर्हि स्वविष-
यज्ञानमात्रस्य विषयानन्तर्गतज्ञानमात्राजन्यत्वनिश्च-
यस्तत्राह * तज्जातीय इति * तज्जातीये-ज्ञानव्यक्तिमात्रे
ज्ञानव्यक्तिमात्रस्य कारणत्वव्यभिचारप्रतिसन्धाना-
त्मकशस्त्रग्रहे तु लक्षणाधिगमात्प्रागनुगतरूपावग-
ममन्तरेण तज्जातीयत्वमेव दुरवधारणमिति कार्य-
करूप्ये यतितव्यमिति तदेव लक्षणमस्तु आवश्यक-
त्वाद्द्वयार्थमितरदिति पूर्वदोषापाप्तिरित्यर्थः ।

४६२ प्रत्यक्षलक्षणान्तरनिरासः ।

स्वकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं साक्षात्त्वमित्यपि न ।
स्वार्थाविवेचनात् । कथञ्चानुमानादिव्यवच्छेदः ? । तत्र व्या-
प्त्यादिप्रविष्टकालनियतार्थत्वं, यत्रापि चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्या-
दौ स्वकालार्थत्वं तत्रापि व्याप्तिप्रविष्टतैव तादृशत्वस्य
प्रयोजिकेति चेन्न । कथमप्यस्तु तथापि स्वकालावच्छि-
न्नार्थत्वस्य सम्भवात् । नच यज्जातीयमेवमेवेति विशे-
पः, साक्षात्त्वस्य वैलक्षण्यस्याग्रतः सिद्धौ किमन्येन । नच
तदपीति वक्ष्यते । व्याप्त्यादिकमन्तरेणेति चेन्न । तस्यैव स-

मर्थत्वेन स्थकालकथावैयर्थ्यात् । यथाच न तदपि
तथा वक्ष्यत ।

स्येति स्वस्य ज्ञानस्य यः कालस्तदवच्छिन्नार्थज्ञा-
नस्त्वमिति सुगतमतनिरासायार्थेति विशेषणम् । अनुमा-
दिपरासाय *स्येति* कृत इत्यत आह *स्येति* स्वप-
देन ज्ञानमात्राभिधानेऽतिव्याप्तेर्विशेषाभिधानेऽव्याप्ते-
रित्यर्थः । एवमसम्भवमुत्क्राऽतिव्याप्तिमाह *कथं चेति*
अनुमादेः कालावच्छिन्नार्थयोधत्वेऽपि स्थकालावच्छि-
न्नार्थयोधत्वं नास्ति व्याप्यादिकालावच्छिन्नस्य तत्र
स्फुरणादिति शङ्कने *तत्रेति* व्याप्यन्तर्गतत्वा-
त्कालावच्छेदोऽनुमाने प्रतीयते सकृत्प्यन्तर्गततया तदव-
च्छेद आगमादाविति पायत् । अयं चन्द्रोदयः स्वकाल-
समुद्रगच्छिमान् चन्द्रोदयत्वात् अस्तनचन्द्रोदयवादित्य-
नुमानस्य स्वकालावच्छिन्नार्थयोधकत्वेनास्त्यतिव्याप्ति-
रित्याशङ्क्याह *यत्रापीति* आदिपदेनायं घटो वर्तत
इत्याद्यागमादि ब्राह्मम् । व्याप्तिप्रविष्टैव कालस्य तादृश-
त्वस्य कालावच्छिन्नार्थत्वस्य प्रयोजिकेति सम्बन्धः । व्या-
प्यन्तर्गततया कालावच्छेदः प्रतीयतेऽतोऽन्यथासिद्धं स्व-
कालार्थत्वमतीतानागतानुमितौ तथास्वदर्शनादित्य-
र्थः । स्थकालावच्छिन्नार्थत्वस्यान्यथासिद्धिमङ्गीकृत्प्राति-
व्याप्तिर्दुष्परिहरेति परिहरति *नेति* अन्यथासिद्धम-
प्यस्तु तथाऽप्युक्तलक्षणसम्भवादतिव्याप्तिर्नान्यथा-
सिद्धत्वमन्यथासिद्धत्वं लक्षणविशेषणं तदुपादाने च
हेत्यन्तरं नाम निग्रहस्थानमित्याशयः । अनुमानविशेष स्य

स्वकालावच्छिन्नार्थत्वेऽपि न तज्जातीयत्वमात्रं स्वकाला-
वच्छिन्नार्थं तत्साक्षाद्विवक्षितमित्यत आह *न चेति*
तदेव विवृणोति *साजात्येति* अनुगतैकरूपयोगित्य-
स्य साजात्यस्यानुमादितो वैलक्षण्यस्याग्रतोऽसिद्धौ
विशेषणासिद्ध्या लक्षणासिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदे-
व लक्षणमास्तामित्यर्थः । अस्तु तर्हि साक्षात्त्वजाति-
समवाय एव लक्षणमित्याशङ्काह *न चेति* व्याप्ता-
द्यजन्यत्वे सति स्वकालावच्छिन्नार्थयोधत्वं साक्षा-
द्वयमिति लक्षणं विशिनष्टि *व्याप्यादीति* व्यर्थवि-
शेषणतया परिहरति *नेति* व्याप्यांगजन्यबोधत्वमि-
त्युक्ते व्यभिचाराभावात्स्वकालेत्यादिविशेषणं व्य-
र्थमित्यर्थः । अस्तु तर्ह्येतदेव लक्षणं तत्राह *यथा चेति*
व्याप्यादिखण्डनेनेत्यर्थः ।

तत्त्वोपप्लवकारेणास्य लक्षणस्याऽसम्भवदोष उक्त-
स्तमनुयदति दूषणाय ।

४६३ तत्त्वोपप्लवकारोक्त दूषणनिरासः

यत्तु कश्चिदाह स्वप्रकाशनिषेधात् स्वकालावच्छि-
न्नार्थप्रकाशत्वासम्भव इति । तदयुक्तम् । वस्तुतां यः
स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात् । वर्तमानप्रकाशस्तथेति
निवृत्तिपर्यवसानात् । वर्तमानार्थस्य च सर्वनिर्वच-
नीयत्वात् । तथा चोक्तम्—

“सम्बद्धं वर्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना,, ।

तस्मादस्मदुक्तमेव युक्तम् ।

यन्विति किं तदित्याह *स्येति* स्वकालावच्छिन्ना-
 र्थप्रकाशत्वे ज्ञानस्य न सम्भवति तथात्वे कालविशेषण-
 तथा ज्ञानस्यापि स्वैनैव ग्रहणप्रसङ्गात्तस्य च स्वमका-
 शत्वस्य परैः प्रतिषेधादित्यर्थः । वृषयति *तदिति* हेतु-
 माह *यस्तुत इति* ज्ञानं कालस्योपलक्षणं न विशेष-
 णमित्यर्थः । एतदुक्तं भवतीत्याह *वर्तमानेति* *व-
 र्तमानार्थप्रकाशः साक्षादिति निरुक्तिरिति तात्पर्यम् ।
 अर्थस्य वर्तमानत्वमेव कथं निरुच्येत तत्राह *वर्तमाने
 ति* सर्वत्रादिभिरेव निर्वचनीयत्वाच्च ममैवायं दोष
 इत्यर्थः । उक्तेऽर्थे भट्टवचनमुदाहरति *तथेति* सम्बद्ध-
 मिति देशाव्यवाहितमुच्यते वर्तमानमिति कालाव्य-
 वाहितमुच्यते । तर्ह्यदुष्टमेवेदं तार्किकाणां लक्षणं नेत्या-
 ह *तस्मादिति*

विधान्तरं साक्षात्त्वस्योपस्थापयति ।

४१४ प्रत्यक्षलक्षणांतरनिघत्तः ।

षोढासन्निकर्षेतराप्रयुक्तविषयनियमं ज्ञानं तथेति चेन्न ।
 दोषवशजातसाक्षादयोधे तदसम्भवात् । प्रमासाक्षात्का-
 रस्तावच्छेदंति चेन्न । साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरग्राहिशेषतया
 साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्वृक्तव्यत्वात् । अनिट्ट-
 भ्रमबुद्धिमते षोढासन्निकर्षस्य प्रत्येकमिलितविकल्पा-
 नुपपत्तेः ।

षोढेति षोढा सन्निकर्षः संयोगः समवायः
 समवेतसमवायः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतस-

मवायः एतत्पञ्चविधसम्यग्धसम्यग्धविशेषणविशेष्य-
भावश्च तेषामन्यतमो विषयनियमो प्रयोजकः प्रत्य-
क्षस्यानुमायां व्याप्तिः, सादृश्यमुपमाने, सङ्केत आगमे
संस्कारः स्मृतौ, अभावार्थापत्त्योरग्रैवान्तर्भावाच्च प्र-
योगान्तरं एतेभ्यः पङ्क्त्यः सन्निकर्षेभ्य इतरेण न प्र-
युक्तो विषयनियमो यस्य ज्ञानस्य तत्साक्षाद्विवक्षि-
तमित्यर्थः । अव्याप्त्या दूषयति *नेति* इदं रजतमित्या-
दिज्ञाने मिथ्यासंसर्गविषयनियमः षोढासन्निकर्षेतर-
दोषप्रयुक्तः साक्षाच्च भवति तेनाव्याप्तिरित्यर्थः । प्रमा-
न्वविशिष्टसाक्षात्त्वस्येदं लक्षणं न साक्षात्त्वमात्रस्य
तेन नाव्याप्तिरित्याशङ्कते * प्रमेति * साक्षात्त्वसामा-
न्यं लक्षयित्वा तद्विशेषो लक्षणीयोऽनाकलितसामा-
न्यरूपस्य विशेषस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वादिति दू-
षयति *नेति* अन्यथाख्यातिवादिनां भादस्यायं पत-
तु षण्महारः शिरसि न त्वख्यातिवादिनां ममेत्या-
शङ्काह * अनिष्टेति * संयोगादिसन्निकर्षविशेषे-
तराप्रयुक्तविषयनिमित्तं विवक्ष्यते किं वा समुदितप-
ञ्चविधसन्निकर्षेतराप्रयुक्तनियमत्वमाद्येऽव्याप्तिर्घटादि-
प्रत्यक्षस्य समवायादितरप्रयुक्तविषयनियमत्वात् द्वि-
तीये त्वसम्भवो न श्लोकमपि समुदितपञ्चविधसन्निकर्ष-
प्रयुक्तविषयमित्यर्थः ।

अस्तु तर्हि स्वरूपधीः साक्षाद्धीरिति शङ्कते ।

४६५ प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षनिरासः ।

साक्षाद्धीः स्वरूपधीः स्वेन रूपेण वस्तुनो भानमिति
चेन्न । अनुमानादिव्यापनात् । अनुमानादौ लिङ्गाद्यपे-

क्षत्वान्तदवच्छिन्नकालसम्बन्धबोधत्वं न त्वध्यक्ष इति चे-
न्न । व्यभिचारात् । यत्र लिङ्गादि भाव्यादिवोधकं तत्र
तत्कालताव्यभिचारात् । एतेन यदि न लिङ्गकाला-
वच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमा तदाकूटव्याप्यानुमित-
स्य व्यापकस्य वैवश्यात् सत्यव्याप्यव्यवन्तरवतः प्रा-
प्तौ व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्त्या तावत्यंशे प्रमा-
त्वं प्रमादिशेषान्तर्भावानिर्वाह्यमापद्येतेति निरस्तम् ।
भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वासम्भवात् । तथापि
व्याप्त्यादिमदंशमात्रे प्रमात्वापातदुष्यरिहरत्वस्योक्तत्वात् ।

• साक्षादिति • किमिदंस्वरूपधीत्वं तत्राह • स्वेने-
ति • अन्यथा सतोऽन्यथा भानेऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अ-
नुमानादिव्यापकमेतदिति दूषयति • नेति • लिङ्गाद्य-
नवच्छिन्नकालसम्बन्धार्थबोधत्वं स्वरूपधीत्वं विवक्षितः
मतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते • अनुमानादाविनि • परि-
हरति • नेति • अनुमानादिविषये लिङ्गाद्यपेक्षत्वान्तद-
वच्छिन्नलिङ्गाद्यवच्छिन्नकालसम्बन्धव्याभिचारोऽनुमा-
नादिविषयस्य तत्राह • यत्रेति • विशिष्टमेघोदयनदीपू-
रणादिलिङ्गं भाव्यादेर्भाविनोऽतीतस्य च बोधकं त-
त्र भाव्यादेरनुमेयस्य वर्तमानलिङ्गकालसम्बन्धस्य
व्यभिचार इति तत्रातिव्याप्तिस्तथा भाव्यर्थबोधक-
शब्दज्ञानजे ज्ञानेपीत्यादिपदार्थः । भाव्याद्यनुमाने
लिङ्गकालावच्छिन्नार्थबोधत्वाभावोपपादनेन परेषां चो-
पान्तरमपि चूर्णितमिति प्रसङ्गादित्यतिदिशति • एतेने

ति* लिङ्गकालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासोऽनुमानं न
 भवति किंतु व्याप्तिकालावगतव्यापकप्रतीतिमात्रं
 सेति स्वीक्रियते यदि तदा तर्हि मिथ्याव्याप्येभ्यः धू-
 मत्वपरिगृहीतधूलीपटलादिनाऽनुमितस्य व्यापकस्य
 दैववशात् सत्यव्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्नोतीति प्रतीतौ
 सत्यां तज्ज्ञानस्य तावत्पक्षे व्याप्तिकालावगतव्याप-
 कांशे प्रमात्वं मापद्येतेति यच्चोच्यं तदपि निरस्तमिति स-
 म्यन्धः । व्याप्यभावे कथं व्याप्तिकालावगतव्यापकांशे
 प्रमात्वं तत्राह * व्याप्तीति * व्याप्तस्य व्याप्तिकालाव-
 च्छिन्नव्यापकेन व्याप्तेर्विद्यमानत्वादित्यर्थः । उभयनि-
 ष्ठव्याप्तेरेकतरासत्त्वेऽपि कथं सत्त्वमित्याशङ्कानिसाय
 कथितं * दैवेति * लक्षणबलादायातं तदपि स्वीक्रियत
 इत्यत आह*प्रमेति*प्रमाविशेषाः प्रत्यक्षादप्यस्तेष्वन्त-
 र्भावो निर्वाहुं न शक्यते यस्य तत्तादृशं अक्लृप्तकर-
 णजन्यतया तत्रान्तर्भावासम्भवादतिरेके च प्रमा-
 णचतुष्टयवादिनिधमभङ्गाद्व्याप्यकालावच्छिन्नव्यापक-
 प्रतिभासोऽनुमेति वक्तव्यमित्यर्थः । परामृष्टं हेतुमेव
 स्पष्टयति * भूतेति * लिङ्गं व्याप्यतया गमकं व्याप्तिश्च
 द्विष्टेति तदाधारतया व्यापकस्य व्याप्यकालावच्छि-
 न्नत्वमस्तीत्याशङ्कामङ्गीकृत्यापि दूषयति * तथापीति *
 प्रमाखण्डने लिङ्गान्तरवति केवले वा विषयतया प्रामा-
 ण्यस्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादित्यत्रोक्तत्वाच्चेदमप्य-
 नुमानलक्षणमित्यर्थः ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतसाक्षात्त्वलक्षणान्त-
 रमाशङ्कते ।

४६६ प्रत्यक्षलक्षणान्तरनिरासः ।

अनुपहितप्रतीतिः साक्षाद्दीरिति चेन्न । विशिष्टप्रतिष्ठवि-
शेष्यप्रत्यक्षाव्यापनात् । करणानुपहितत्वं विवक्षितमिति
चेन्न । परकरणोपहिताव्यापनात् । स्वकरणोपहितत्वस्य च
स्वपदकुक्षिनिक्षिप्तत्वात् ।

अन्विति साध्यधर्मोपहितो धर्म्यनुमाने प्रकाशत
इति तत्र तद्व्यावृत्तयेऽनुपहितेति विशेषणम् । अनुपहि-
तशब्देन किं विशेषणमात्रानुपहितत्वं उत लिङ्गासम्ब-
द्धत्वमिति विकल्प्य आद्ये ऽव्याप्तिरिति परिहरति
नेति दृष्टीति विशिष्टप्रत्यक्षं विशेषणं विशेष्यं च
गृह्णाति विशिष्टस्य तावन्मात्रत्वादातश्च विशेष्यांशे सा-
क्षात्त्वं न स्यात्तस्य विशेषणोपहितत्वादित्यर्थः । द्वितीयं
शङ्कते *करणेति* परकरणानुपहितत्वं वा स्वकरणानु-
पहितत्वं वा आहो स्थित् करणमात्रानुपहितत्वमिति
विकल्प्याद्यं दूषयति *नेति* धूमवत्त्वलिङ्गेन गि-
रिशिखरे कृशानुर्यदाऽनुमीयते परेण तदा तत्समीप-
स्थस्य वह्निप्रत्यक्षं साक्षात् स्यात्परकरणोपहितविषय-
त्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह *स्वेति* स्व-
पदेन विशेषोपादानेऽव्याप्तिः सामान्योपादाने कथि-
तातिव्याप्तिरित्याशयः ।

प्रकारान्तरेण साक्षात्त्वं लक्षयति ।

४६७ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

व्यपत्याद्युपहितत्वादीनां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः

सा धीः साक्षाद्धीरिति चेन्न । व्याप्त्यादिप्रत्यक्षाव्यापनात् ।
असिद्धत्वाच्च । पर्वतोऽग्निमानित्येव प्रतिज्ञानात् । शब्देन
च स्वाप्रतिपादनात् । शाब्दादिमितेश्च प्रत्यक्षत्वापादनात् ।

* व्याप्तीति * व्याप्तिसङ्गति सादृश्योपहितत्वा-
नां यत्राभावः सा साक्षाद्धीरनुमादित्रयव्यावृत्त्यर्थं
विशेषणम् । नेदं लक्षणमव्यापकत्वादित्याह * नेति *
अग्निव्याप्तोऽयं धूम इति व्याप्तिप्रत्यक्षं व्याप्तिविशिष्टं
घटशब्दस्य घटेन साङ्केतिकः सम्यन्धस्तद्विषयमेवेश्वर-
प्रत्यक्षं तदुपहितं चन्द्रसदृशं मुखमित्यत्र सादृश्यप्र-
त्यक्षं च तदुपहितमिति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । लक्षणस्या-
सम्भवं चाह * असिद्धत्वाचेति * यत्र व्याप्त्यादिसमुच्च-
यसम्भवस्तत्रैव तद्व्यतिरेकसमुच्चयोऽपि, न च प्रत्यक्षे तद-
स्तित्यसिद्धिरित्याशयः । न केवलमव्याप्त्याद्यतिव्याप्ति-
रपीत्याह * पर्यंत इति * पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञाना-
द्याप्यधूमव्यापकवानित्यप्रतिज्ञानादनुमाने व्याप्य-
स्फुरणात् फलिता हुमा इति शब्देन शब्दाविषयज्ञा-
नाजननाच्च व्याप्त्याद्यव्यवहितत्वं शाब्दप्रतीतावनुमि-
तौ चास्तीति साक्षात्त्वापात इत्यर्थः ।

लक्षणान्तरमनूय दूषयति ।

४५८ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

अव्यवहितधीत्वं साक्षाद्धीत्वमिति चेन्न । व्यवधानवि-
कल्पानुपपत्तेः । यदि- द्रव्यविशेषान्तरावस्थितिव्यवधिः
तदानमिप्रत्यक्षविभुधियां साक्षात्त्वापत्तिः । अथ- ज्ञापक-

ज्ञानपूर्वसत्ता व्यवधानं तदा परत्वाद्यप्रत्यक्षनापत्तिरिति ।
 विशिष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानमिति चेन्न । धूमविशिष्टे व-
 द्विवैशिष्ट्यमिति स्वरूपस्थितौ तथात्वे कार्यकारणभावं
 विरोधः प्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य धर्मिविशेषणत्वे हेतोर-
 शनः स्ववृत्तिः । साध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्य-
 क्षे ऽप्यव्यवधानाभावात् न साक्षात्त्वं स्यात् ।

* अव्यवहितेति * अव्यवहितस्य धीरव्यवहित-
 धीस्तत्त्वमिति यावत् । अव्यवधानस्य च व्यवधानेन
 निरूप्यत्वात्तस्यच दुर्निरूप्यत्वान्निशिष्टलक्षणासिद्धिर-
 त्यर्थः । किमिदं व्यवधानं मूर्तद्रव्यस्य मध्येऽवस्थानं त-
 द्बुत ज्ञापकविषयज्ञानस्य प्रथमत्वमाहोस्त्रिल्लिङ्गादिवि-
 शिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यमिति विकल्प्य प्रथममनुवद-
 ति * पदीति * द्रव्यविशेषस्य मूर्तस्यान्तरा ज्ञानज्ञेययो-
 र्मध्ये व्यवस्थितिर्व्यवधिस्तदभावोऽव्यवधानमित्यर्थः ।
 अतिव्याप्या दूषयति * तदेति * विभवो दिक्कालादयो
 नित्यानुमेयाः तेषां ज्ञानानि साक्षात्स्फुटतव द्रव्यवि-
 शेपान्तरावस्थानाभावादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं
 कल्पमवलम्बने * अथेति * ज्ञापका लिङ्गादयस्तज्ज्ञानपूर्व-
 कान्यनुमानादीनि न तथा प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियाणामज्ञातानां
 मेव ज्ञापकत्वादित्याशयः । परत्वापरत्वपृथक्कादीनां प्र-
 तिपादयपेक्षज्ञानानामप्रत्यक्षता स्यात्प्रतियोगिज्ञानपूर्व-
 कत्वात्तज्ज्ञानस्येत्यव्याप्तिमाह * तदेति * ननु ज्ञानाजन्य-
 ज्ञानत्वं साक्षात्त्वमिति पूर्वमेव परास्तं किमिदानीमाश-

ज्ञाते । नैपदोपस्तत्रैव दोषान्तराभिधित्तया व्यवधानश-
ब्दार्थविकल्पविशेषतया पुनरुद्भाषनादिति । अन्त्यमु-
त्थापयति *विशिष्टेति* लिङ्गादिविशिष्टे धर्मिणि सा-
ध्यादिविशिष्टज्ञानमनुमानादौ तदभावः प्रत्यक्ष इत्य-
र्थः । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशिष्टवैशिष्ट्यं लिङ्गाविशि-
ष्टस्य साध्यवैशिष्ट्यं शब्दविशिष्टस्य देशजात्यादि-
वैशिष्ट्यं सादृश्याविशिष्टस्य संज्ञावैशिष्ट्यं तद्ग्राह-
कत्वमनुमादेर्व्यवधानमिति ब्रष्टव्यम् । धूमविशिष्टे वह्नि-
वैशिष्ट्यं स्वरूपेण प्रथमं भवति तद्ग्राहित्वं किम-
नुमानस्य व्यवधानमुत धूमवैशिष्ट्यं गृहीत्वा वह्निवै-
शिष्ट्यग्राहकत्वप्रतीतौ धूमवैशिष्ट्यस्य प्राथम्यं व्य-
वधानमिति विकल्प्याद्यं दूषयति * नेति * धूमस्य
ग्रहेः प्रथमभावित्वे वह्निकार्यत्वं न स्यात्पूर्वात्तरभाव-
नियतत्वात्कार्यकारणभावस्य तेन स्वरूपस्थित्या धू-
मवैशिष्ट्ये वह्निवैशिष्ट्याभावादेतद्ग्राहकत्वव्यव-
धानाभावादनुमानेऽतिव्याप्तिरित्याभिसन्धिः । तथाप्यं
धूमस्य पूर्वभावित्वं इति यावत् । द्वितीयेऽपि धूमवै-
शिष्ट्यं धर्मिविशेषणतया गृह्यते किं वा साध्यवि-
शेषणतयेति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * प्रतीता-
विति * धूमवैशिष्ट्यविशिष्टश्चेद्धर्मी तदा हेतोर्धूमस्य
धर्मिविशेषणभूतस्यात्मानि वृत्तिः स्यादित्यंशतः स्व-
वृत्त्यापातो धर्मिनिष्ठतया हेतोर्वक्तव्यत्वादित्यर्थः ।
परिशिष्टं कल्पं श्रुयति * साध्येति * धूमवैशिष्ट्यस्य
साध्यविशेषणत्वे यो धूमवान् सोऽग्निमानिति प्रत्यक्षे
साक्षात्त्वं न स्याद्धूमवैशिष्ट्यप्रतीतिरूपव्यवधाना-

दन्यथा धूमस्य धूमेनैव व्याप्तिग्रहापत्तेरित्यतिव्याप्तिरिति यावत् ।

एवमौपाधिको धर्मः साक्षात्त्वं नेत्युक्ते ऽस्तु जातिरित्याह ।

४६९ प्रत्यक्षत्वस्य जातिस्त्वनिरासः ।

अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित्साक्षात्त्वं, तत्तानुभवत्वेन परापरभावानुपपत्तिः स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् । तन्न । स्मृतेस्तथात्वानभ्युपगमात् । स्वप्नस्य तावत् स्मृतित्वासिद्धेः सिद्धौ वा तत्र साक्षात्त्वारोपोपगमात् । भावनाबलजस्य च क्वचिदालोकादिधर्मिकप्रियाद्याश्रयधर्मोपत्वं शुक्तिरजतभ्रमवत् निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव गतिरवगन्तव्येति ।

* अथेति * संशयत्वादिष्यतिरिक्तत्वे सति ज्ञानत्वापरजातिः साक्षात्त्वमित्यर्थः । प्राभाकरोक्तदूषणं दर्शयति * तत्रेति * अनुभवत्वं न परजातिस्तदभावेऽपि स्मृतौ साक्षात्त्वभावान्नापि साक्षात्त्वं परमसाक्षात्कार्यनुमानादावनुभवत्वभावादिति परापरभावानुपपत्तेर्जातिसङ्करस्य परस्परव्यभिचारिणोरेकत्रावस्थानस्य सङ्करस्य जातिषाधकत्वादित्यर्थः । स्मृतेः साक्षात्कारित्वादित्युक्तहेत्वसिद्ध्या तदुक्तं दूषणं परिहरति * तत्रेति * तार्क्षिकैः स्मृतेः साक्षात्त्वानङ्गीकारात्साक्षात्त्वमपरमनुभवत्वं परमिति शक्यत एव परापरभावो निरूपयितुमित्यर्थः । स्वप्नज्ञानं स्मृतिः संस्कारमात्रज-

स्वात्सम्प्रतिपन्नवदपरोक्षं च इदन्नावभासत्वात् कु-
म्भोऽयमिति ज्ञानवदतः स्वप्नस्मृतावनुभवाभावेऽपि
साक्षात्वादुक्तदोष इत्यत आह *स्वप्नस्येति* संस्कार-
मात्रजत्वमसिद्धं दोषजन्यत्वादितियावत्। जाग्रत्युपल-
ब्धानामेव स्वप्ने दर्शनात्तज्ज्ञानं स्मृतिः प्रसिद्धस्मृति-
वदित्याशङ्क्याह *सिद्धौ चेति* साक्षात्वं तत्रारो-
प्यते न मुख्यं साक्षात्त्वमतो न साङ्कर्यमित्यर्थः । भा-
वनायलात्कामिन्यादिसाक्षात्कारो दृश्यमानः स्मृतिरे-
वेति तत्राह *भावनेति* आलोकादिधर्माधिष्ठानं
यस्य प्रियाश्रयधर्मारोपस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं
भवति चक्षुःसम्प्रयुक्तालोकदेशादौ धर्मिणि का-
मुकस्य कामादिदोषात् ध्यायतो वेपादिदोषाच्च सुभूः
सुनासेत्यादिप्रियाश्रयधर्मा असुखहेतुत्वादयः श-
स्त्राश्रयधर्मा आरोप्यन्त इति । निमीलितनयनस्या-
च्चादिसम्प्रयोगानुभवकारणाभावे यदेवतायापरोक्ष्यं
ध्यानबलाद्दृश्यते पारिशेष्यात् स्मृतिरेवेत्यत आह *
निमीलितोति* मनोनिरोधदोषसहितात्मनः संयोगा-
जायमानतया स्वप्नवत् भ्रान्तिरित्यर्थः ।

एवं परोक्तदोषस्यानुपादेयत्वमुक्त्वा स्वयमुच्यमा-
नस्योपादेयत्वमाह ।

४७० प्रत्यक्षस्य जातित्वे दोषकथनम् ।

इदन्तु स्यात् परमाण्वादिवृद्धावनुव्यवस्थमानायां
परमाणुप्रतीत्यंशेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयत इत्यत्र न नः
सम्प्रतिपत्तिः । अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणया प्रत्यासत्या

घट्टिरपि मानसप्रत्यक्ष एव न लैङ्गिक इति परेण सुवच-
त्वात् । एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकालस्थितिमस्य प-
श्यामीति कस्यानुभवो यद्वलाऽत्तथाभ्युपेयं तस्मात्प्रती-
ति कलहोऽयम् ।

॥ इदन्तिवति ॥ अणुकं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणा-
रन्ध्रं कार्यद्रव्यत्वात्पटवदित्यनुमानजा परमाण्वादि-
बुद्धिर्ज्ञाताः परमाण्वादय इत्यनुव्यवस्यते निर्विषयबु-
द्धेरनुव्यवस्यत्वायोगात्तद्विषयपरमाण्वादिरपि तत्र-
भोग्येवेति मानसानुव्यवसायस्य तत्राप्यपरोक्षत्वं
स्यान्न चैवमनुभवोऽस्ति परमाणूनामयोगिगम्यत्वापा-
तादित्यर्थः । व्यवसायः परमाणुविषयः स चात्म-
समवेत आत्मा च मनः संयुक्त इति बुद्धिलक्षणसं-
निकर्षात्परमाणुरपि प्रत्यक्ष इत्यत आह * अन्यथेति *
चन्दिस्म्बन्धो धूमस्तद्विषयं ज्ञानमात्मनि विशेषणं स
च मनस्संयुक्त इति लैङ्गिकोऽपि प्रत्यक्षः स्यादित्य-
र्थः । चक्षुःसंयुक्तदेवदत्तविशेषणसंस्कारविषयः पूर्वदेश-
कालसम्बन्धः सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायां संस्कारलक्ष-
णप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियते तद्वदनुमेयोऽपीत्यत आ-
ह * एवमिति * अस्य-प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वदेश-
कालस्थितिं सम्बन्धमित्यर्थः । विप्रतिपन्नानुभवान्ना-
र्थसिद्धिरित्युपसंहरति * तस्मादिति *

किं च साक्षात्त्वं जातिः किं प्रत्यक्षगम्योत्तानु-
मेयेति विकल्प्य प्रथममनुवदति ।

४७१ साक्षात्त्वजाते प्रत्यक्षगम्यत्वनिरासः ।

यदिच साक्षात्त्वं जातिरध्यक्षमानिका तदा प्रतीतौ कस्याश्चिदध्यक्षानध्यक्षाविवादो न स्यात् । न हि घटादिप्रत्यक्षत्वे विवदन्ते । कचिदस्फुटत्वाद्विवाद इति चेत् । मैवम् । निरंशे वस्तुनि कः स्फुटत्वावभासः । यद्येकार्थसमवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः, स ज्ञानत्वादिवत्साक्षात्त्वेऽपि तर्हीति ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्वे त्विति विशेषो वाच्यः । दर्शनकृतो हि विवादो न मात्रसर्व्येण बाहुमात्रेण वा किन्तु तत्त्वाभिमानादेव ।

यदीति तर्हि धादिनां व्ययसायादिषु प्रत्यक्षत्वविवादो न स्यादिति दूषयति *तदेति* कुतो विवादासम्भव इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षे घटादौ तथात्वे विप्रतिपक्षदर्शनादित्याह *नहीति* घटादेः स्फुटावभासत्वाद्विवादाभावेऽप्यस्यास्फुटावभासत्वात्प्रत्यक्षत्वे विवादः स्यादिति शङ्कते *कचिदिति* साकल्पेनार्थग्रहणं स्फुटावभासः साक्षात्त्वजातेरनवयवत्वादवभास्येत् स्फुट एवेति परिहरति *मैवमिति* साकल्पेनार्थग्रहणं न स्फुटावभासः किं तु ज्ञानत्वानुभवत्वप्रमात्यादयो भूयांसोऽपरोक्षत्वेनैकार्थसमवायिनो धर्माः सन्ति तैः सह ग्रहणं स्फुटावभास इत्याशङ्क्याह

१ स ज्ञानादित्ववत्साक्षात्त्वेऽपि तर्हि ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्वेऽपि विशेषो वाच्यः दर्शनकृतां हि विवादो न मात्रसर्व्येण बाहुमात्रात्किन्तु इति सो० पु० पा० ।

* पदीति * तर्हि साक्षात्त्वस्य ज्ञानत्वादिवत्स्फुटाव-
भासो विद्यते ततश्च ज्ञानादित्वे यथा नास्ति विषा-
दस्तथा साक्षात्त्वेऽपि न स्यादविशेषादित्याह * स
इति * साक्षात्त्वे स्फुटमवभासमानेऽपि परोक्षेन तत्र
विवादितव्यमिति भावस्यैव निमित्तोऽपवादः स्यादित्यत
आह * दर्शनेति *

एवं परमाणुबुद्धिविषयानुव्यवसाये साक्षात्त्व-
परोक्षत्वसाङ्ग्यमुपपन्नं सम्प्रत्यनुमानविशेषेऽपि तदु-
पपादयति ।

४७२ प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वे साङ्ग्यम् ।

प्रत्यक्षार्थधर्मिकायाञ्चानुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्वस-
ङ्गो दुर्वारः । परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्व-
मेव तथा केवलन्तु साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्वमिति चेन्न ।
अस्यार्थस्योऽविनिगन्तव्यत्वापत्तेः । सर्वज्ञमनुमन्यमा-
नस्य च मते दृष्टलिङ्गादेरीश्वरस्य लिङ्गादिवुद्धावपरो-
क्षत्वेनापि विरोधः । लिङ्गादिधीजन्यत्वमनुमितित्वादौ प्र-
योजकमिति चेत् । साक्षात्त्वेऽपि तर्हिन्द्रियसन्निकर्षादिज-
त्वमिति साक्षादपि सा न स्यात् ।

* प्रत्यक्षेति * बहिमान् गिरिरिति प्रत्यक्षधर्मिकानु-
मा धर्मविशिष्टसाध्यधर्मं गोचरयति तत्र धर्म्यं सा-
साक्षात्स्यादिन्द्रियजत्वात् धर्म्यं लिङ्गजत्वेन परो-
क्षा स्यादित्येकस्यामेव निरंशायामनुमायां साक्षा-

१ न भवितव्यमिति सो० पु० पा० ।

२ विनिगन्तव्यत्वापत्तेरिति सो० पु० पा० ।

त्वपरोक्षत्वसङ्कर इत्यर्थः । परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरपि जातित्वे स्यादयं दोषो न चैवं परोक्षत्वस्याजातित्वादिति शङ्कते * परोक्षत्वमिति * भावरूपधर्मयोः परस्परव्यभिचारे सत्येकप्रावस्थानं भवति साङ्कर्यमजातित्वेऽपीत्यत आह *केवलमिति* परोक्षत्वं जातिरपरोक्षत्वं तदभाव इति विपरिवर्तिप्रसङ्गान्मैवमिति परिहरति *नेति* न्यायतः परोक्षत्वापरोक्षत्वसाङ्कर्यं प्रतिपाद्य तदङ्गीकारपर्यालोचनेनाप्युपपादयति * सर्वज्ञमिति * दृष्टो लिङ्गादिर्येन स दृष्टलिङ्गादिरादिपदेनागमादयो गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति । ईश्वरस्य सर्वमेव करतलादिवदपरोक्षं तत्र धूमाद्यापरोक्ष्याद्वन्ध्यादिज्ञानं जायेतैव ज्ञायमानलिङ्गादेर्लिङ्गादिज्ञानजनकत्वस्याभाव्यादेयं च बहिःज्ञानमैश्वरं परोक्षं लिङ्गजत्वादपरोक्षं च न च तत् ज्ञानद्वयमेकस्मिन् युगपदेकजातीयविशेषगुणद्वयसमवायविरोधान्न च तत्परोक्षमेवेश्वरप्रत्यक्षं सर्वविषयमित्युपगमादिति धन्व्यादिबुद्ध्यापरोक्षत्वेनापि परोक्षत्वस्य साङ्कर्यं नाम विरोधः स्यादिति । नित्याया ईश्वरबुद्धेर्लिङ्गाद्युपरक्ताया लिङ्गाद्युपरागोऽपि भवतीत्येतावता न परोक्षत्वमनुमित्यादित्वे लिङ्गादिजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वादिति शङ्कते * लिङ्गेति * अतिप्रसङ्गेन परिहरति * साक्षात्त्वेऽपीति * इन्द्रियसन्निकर्षजत्वं साक्षात्प्रयोजकमिति कृत्वा तदजन्या बुद्धिः साक्षादपि न स्यादिति साक्षात्त्वस्य स्वरूपहानिरित्यर्थः ।

न केवलं परस्वीकारनिरूपणायां साक्षात्त्वजा-

त्यसम्भवः किं तु जातिस्वभावनिरूपणेऽपीत्याह ।

४७३ व्यञ्जकाभावात्प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वाभावः ।

व्यञ्जकोपाधिर्नियता च जातिरिप्यते । नच तदत्र उक्तप्रकारबाधात् । नच व्यञ्जकनियमानभ्युपगम्या न तदत्रोपगम्यमितिवाच्यम् । किं मया दृष्टं तथा किं वा केन चित्कथितमिति संशयानुपपत्तेः । प्राग्भूतायां स्मर्यमाणायां तदबुद्धौ त्वन्मते मनसा ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वाऽग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात् ।

* व्यञ्जकेति * अस्तु ततः किं तत्राह न *चेति* हेतुमाह * उक्तेति * सविशेषार्थप्रकाशत्वादिकथितप्रकाराणां निरासादित्यर्थः । अस्माभिर्जातेर्नियतोपाधिज्ञाप्यत्वानभ्युपगमान्न साक्षात्त्वजातावसावभ्युपगमन्तव्य इत्याशङ्क्याह *न चेति* कृत इत्यत आह * किमिति * ज्ञानाकारातिरिक्तसाक्षात्त्वस्य व्यञ्जकानङ्गीकारात्तन्मया दृष्टमुत केन चित्कथितमिति दृष्टे तथा संशयो न स्याद्दृष्टमित्येषापरोक्षत्वनिश्चयः स्याद्विशेषाग्रहणस्य संशयप्रयोजकस्यासत्त्वादित्यर्थः । उपपादयति * प्रागिति * पूर्वोत्पन्ना प्राग्बुद्धिर्यदा स्मर्यते तदा तद्विषयस्मृतिज्ञानस्य मनःसंयुक्तात्मनि समवायात् ज्ञानरूपैव प्रत्यासत्तिस्तस्या बुद्धेर्मनसा सह त्वन्मते तथा प्रत्यासत्त्या तस्यां पूर्वोत्पन्नबुद्धौ प्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षात्त्वाग्रहो

व्यञ्जकाभावं विना कथं स्यात्सति व्यञ्जके तद्गन-
साक्षात्वग्रहः स्यादेव । न च गृह्यते, स्मर्यमाणायं त-
द्युद्धौ साक्षात्वासाक्षात्वसंशयानुपपत्तेस्तस्मात्सं-
शयादगृह्यमाणायामेवेति वाच्यं मनो यस्याभि-
व्यञ्जकस्याग्रहात्संशयस्तदभिञ्जकं तस्योपगन्तव्य-
मित्यर्थः ।

न ज्ञानधर्मः साक्षात्त्वं किं तु मेयधर्मः तद्विषयत-
तया ज्ञानस्य साक्षात्त्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याह ।

४७४ प्रत्यक्षत्वस्यार्थधर्मत्वानिरासः ।

अर्थधर्मश्च साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरस्तम् ।

* अर्थेति * कर्मलक्षणखण्डनेन तत् खण्डित-
मित्यर्थः ।

यद्यप्यौपाधिकं जातिरूपं वा साक्षात्त्वमर्थधर्मं
वा न सम्भवत्युक्तयुक्तितस्तथा ऽपि न स्वरूपमप-
लर्पणीयमनुगतप्रत्ययव्यवहारविरोधादिति शङ्कते ।

४७५ प्रत्यक्षत्वस्य पदार्थान्तरत्वानिरासः ।

तथाप्यबाधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्ततः प-
दार्थान्तरमपि साक्षात्त्वमननुमत्य न निस्तारोऽस्ति, भ्रान्तं
रूप्यभ्रान्तिपूर्वकत्वादिति चेन्न । तस्यापि साक्षादग्रहे क-
चिदपि तद्विवादो न स्यादित्यादिदोषमान्यात् । अनुमाना-
दिवेद्यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तेः क च व्यासयादिग्रह इ-
त्यादिविरुद्धरपरम्परैव स्यात् । सप्तपदार्थानियमसाधनानि
च न कथं परिपन्थीनि स्युरिति ॥

* तथापीति * असत्यपि विषये प्रत्ययव्यव-
हाराविदं रजतमितिवत् भ्रान्तौ स्यातामित्याशङ्काह
* भ्रान्तेरिति * अन्यथाख्यातित्वाद्भ्रान्तेस्तथात्वमु-
पगम्याप्यन्ततस्तत्स्वीकार्यमन्यत्र सत एवान्यत्र भ्रा-
न्तिविषयत्वादित्यर्थः । उक्तदूषणातिदेशेन परिह-
रति * नेति * अर्थान्तरमपि साक्षात्त्वं न सम्भव-
ति यदि वाऽध्यक्षमानिकेत्यादिना काचित्दोषस्य त-
स्यापि समानत्वादिति । लिङ्गशब्दसादृश्यानुपपत्त्य-
मानत्वयोग्यानुपलब्धीनामभावाद्भ्रान्तुमादिगम्यमिति
द्वितीयं दूषयति * अनुमानादीति * क्वचित्प्रत्यक्षेण
व्यापकादिना व्याप्यादेर्गृहीतसङ्गतिकस्यानुमानादि-
बुद्धिजननात्साक्षात्वस्य क्वचिदप्यप्रत्यक्षत्वे व्याप्त्या-
द्यग्रहादनुमेयताद्यनुपपत्तिरित्याह * क्व चेति * अन-
वस्तानदोषपरम्परा स्यादिति यावत् । दोषान्तरमाह
* सप्तेति * द्रव्यादयः पद पदार्था अभावः सप्तमः
सप्तानां पदार्थानां समाहारः सप्तपदार्थां तन्निघमगो-
चराणि प्रमाणानिकथं न विरोधीनि स्युः साक्षात्वस्य
न द्रव्यादित्रिकेऽन्तर्भावः गुणवृत्तित्वान्नापि सामा-
न्यादित्रिकेऽनित्यत्वाज्ञाप्यभावता प्रतियोग्यनिरूप्य-
त्वादिति द्रव्यादिपदार्थातिरिक्तत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

साक्षात्वस्य लक्षणान्तरमाशङ्कते ।

४७६ प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धाः साक्षादिति चेन्न ।
परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः । ईदृशीप्रमा तथेति चे-

अ । प्रत्यक्षभ्रमाव्याप्तेः ।

* लिङ्गेति * लिङ्गशब्दसादृश्यजन्यत्वाभावविशिष्टं ज्ञानं साक्षादित्यर्थः । धीरित्युक्तेऽनुमायामतिव्याप्तिरान्निवारणाय लिङ्गजन्यत्वाभाववतीत्युक्तम् । आगमादिनिरासायादिपदोपादानम् । लिङ्गादिजन्यधर्मेतरंतराभाववत्ताऽनुमानादावस्तीति तदपोहाय पुनः समुदायविशेषणम् । नेदमपि लक्षणमतिव्यापकत्वादित्याह * नेति * परमाणुर्वा जगत्कारणं प्रधानं वेति परोक्षसंशयः प्रधानमेवेति परोक्षभ्रान्तिः सा मेमातेति स्मृतिरेतासु लक्षणातिव्याप्तिरपरोक्षत्वाभावेऽपि कथितरूपत्वादित्यर्थः । लिङ्गादिजन्यत्वाभावसमुदायवती प्रमा साक्षादिति विवक्षितत्वात्तातिव्याप्तिरिति शङ्कते * ईदृशीति * अतिव्याप्तिपरिहारेऽपि नाव्याप्तिपरिहार इत्याह * नेति * प्रमाप्रमासाधारणसाक्षात्वमात्रस्य लक्ष्यमाणत्वादव्याप्तिरित्यर्थः ।

अव्याप्यतिव्याप्तिपरिहाराय प्रकारान्तरेण लक्षणं विशिनष्टि ।

४७७ प्रकारान्तरेण लक्षणनिरासः ।

अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाजनिता धीः साक्षादिति चेन्न । एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता धीरनुमानादिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यत्रिनिगम्यत्वं स्यात् । तेषु व्यवच्छेद्येष्वेकव्यादि परिहाय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्ववत्तत्र तत्रानुगत-

बुद्ध्याद्यन्तरापत्तेः । व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं न तु
निमित्तानुसरणेन व्यवहार इति चेन्न । निमित्तस्थानत्वा-
पत्तिद्वारस्यैव कल्प्यत्वात् । तत्तज्जनितत्वाभावो हि ते-
नैव रूपेणानुगतव्यवहारप्रत्ययावादध्यान्न त्वन्येना-
पि । तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यक्तिंविशेषान्यत्वेन व्यवहारो-
पपत्तौ गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्—

विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थनः ।

नैवं चेदपराद्धं ते किमन्यापोहवादिना ॥ ४१ ॥

* अनुमानादीति * अनुमानमादिर्येषां तान्यनु-
मानादीनि । अनुमानागमोपमानपरोक्षभ्रमसंशयस्म-
रणानि तान्येव व्यवच्छेद्यानि तेषां तानि तान्यसाधा-
रणकारणानि लिङ्गशब्दसादृश्यविप्रतिपत्तिहेत्वाभा-
ससंस्काराख्यानि तदजन्यं ज्ञानमिति लक्षणं स्यादित्य-
र्थः । एवं च प्रत्यक्षसिद्धौ तद्व्यावृत्तानुमादिसिद्धिस्त-
त्सिद्धौ च तद्व्यावृत्तप्रत्यक्षसिद्धिरिति परस्पराश्रय इ-
त्याशयेन परिहरति * नेति * प्रत्यक्षं च तेभ्यस्तेभ्योऽ-
नुमानादिभ्योऽपराणि च प्रत्यक्षतत्तदपराणि तद्व्यतिरि-
क्ता इन्द्रियशब्दसादृश्यविप्रतिपत्तिहेत्वाभाससंस्का-
राजन्या धीरनुमानं, इन्द्रियलिङ्गसादृश्यविप्रतिपत्त्या-
यजन्या धीरागम इत्यादिप्रत्येकमनुमानादिलक्षणं कु-
तो न स्यादित्यनिश्चयत्वं लक्षणस्येत्यर्थः । अतिप्रस-
ङ्गाधमाह * तेष्विति * एकव्यादि परिहाय—एकं
द्वयं त्रयं वा परिगृह्य व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेनाप्य-

नुगतरूपेण तत्र तत्रानुमादावनुगतबुद्ध्यन्तरादेः प्र-
त्यक्षबुद्धिव्यतिरिक्तबुद्धिव्यवहारयोरापत्तिर्यथा अनु-
मादिहेत्वजन्यत्वेन घटादिप्रत्यये प्रत्यक्षमित्यनुगत-
बुद्धिव्यवहारौ । एतदुक्तं भवतीन्द्रयाजन्यत्वेनानुग-
तरूपेणानुमादिषु लिङ्गसादृश्याजन्यत्वेन प्रत्यक्षाग-
मयोः शब्दसादृश्यसंस्काराजन्यत्वेन प्रत्यक्षानुमयोः
लिङ्गसादृश्याजन्यत्वेन प्रत्यक्षस्मरणयोरनुगतबुद्धि-
व्यवहारौ स्थातां लिङ्गाद्यजन्यत्वेन घटादिप्रत्यये-
षु प्रत्यक्षबुद्धिव्यवहारवदविशेषादिति । नैमित्तिकानु-
सारि निमित्तं प्रसिद्धं न निमित्तानुसारि नैमित्तिकं
घटादौ व्यभिचारादिति शङ्कते *व्यवहार इति* सत्यं
यत्र नैमित्तिकं दृष्ट्वा निमित्तं कल्प्यते तत्रान्ययोगा-
योगव्यवच्छेदेन नियतमेव कल्प्यं न्यायविद्भिरन्यथा
दर्शनमात्रशरणतया विचारानवतारापातादिति प-
रिहरति * नेति * अत्यापत्ति रतिप्रसक्तिः तस्या द्वारं
मुखमत्यापत्तिद्वारं तत्र भवतीत्यनत्यापत्तिद्वारमति-
प्रसङ्गनापादकमिति यावत् । तत्तद्धेत्वजनितत्वमनु-
गतप्रत्ययव्यवहाराधायकमनुगतरूपत्वाद्गोत्ववदिति
तत्र तत्रानुगतव्यवहारप्रत्ययावनुमेयौ स्त इत्याश-
ङ्काह *तत्तदिति* तज्जनितत्वाभावो निषेधरूपेणाभा-
यगोचरावनुगतप्रत्ययव्यवहारौ कुर्यान्न विधिरूपे-
णाप्येवं च तत्तद्विज्ञाद्यजन्यत्वेन घटादिप्रत्ययेषु न
प्रत्ययव्यवहारौ इत्यर्थः । उक्तमर्थं विपक्षदण्ड-
प्रदर्शनेन दृढीकुर्वन्नाह * तथात्वं इति * विधि-
मुखेनापि प्रत्यक्षव्यवहाराधायकत्वं इति यावत् । प-

रिदृष्टव्याक्तिविशेषा अश्वादयस्तदन्यत्वेनैव गोत्वा-
 दिव्यवहारोपपत्तेर्गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः प्रयोजनप्रमाण-
 योरभावादित्यर्थः । यस्मादन्यव्यावृत्तिरभावव्यवहारं
 करोति तस्मादित्युत्तरश्लोकापेक्षितं पूरयति * तस्मा-
 दिति * विधिजो भावजन्यः व्यावृत्तिगोचरात्प्रत्यया-
 दन्यः । हेतुमाह * व्यतिरेकेति * व्यतिरेकेणाभावेन
 समर्थनं नास्ति यस्य स व्यतिरेकासमर्थनः । उक्तमर्थं
 परं बलादङ्गीकारयति * नैवामिति * यदि भावप्रत्ययोऽ-
 प्यभावविषयस्तर्हि गौरिति शब्दप्रत्ययावगोव्यावृ-
 त्तिविषयाविति वदता बौद्धेन किमपराङ् ततश्च

“सिद्धश्च गौरगोभ्योऽन्यो गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरेव वक्तव्यो नायं गौः प्रतिविध्यते ॥

गव्यसिद्धेऽप्यगौर्नास्ति तदभावे तु गौः कुत”

इत्यादिना कथितेतरेतराश्रयस्तथापि स्यादित्यर्थः ।

प्रत्यक्षलक्षणान्तरमनुवदति ।

४७८ प्रत्यक्षलक्षणान्तरनिरासः ।

शब्दानुमानोपमानजप्रमितिर्व्यातिरिक्तत्वे सति प्रमिति-
 त्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न त्रपते स प्रष्ट-
 व्यः किं प्रत्येकमिदं लक्षणमुत मिलितम् । नाद्यः
 प्रत्येकं व्यभिचारात् । द्वितीये किं मिलितानां निषेधः
 उत निषेधानां मिलितत्वम् । नाद्यः प्रत्येकमेव व्यभि-
 चारात् । न हि प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः ।
 नापि द्वितीयः मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलकस-

भवेऽपि प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् ।

* शब्देति * प्रमितित्वं प्रत्यक्षत्वमित्युक्तेऽनुमा-
दावतिव्याप्तिस्तन्निरासाय शब्देत्यादिविशेषणम् । श-
ब्दादिजप्रतीतिव्यतिरिक्तत्वमित्युक्ते घटादि व्याप्नु-
यात्तदर्थमाह * प्रमितित्वमिति * भ्रान्त्यादिपरासाय प्रमे-
तिविशेषणम् । एवं विधं लक्षणं सर्वत्रैव कथयितुं शक्य-
मिति प्रागुक्तपरस्पराश्रयादिदोषग्रासाल्लज्जाकारणं-
प्राप्तमथवाऽयं निर्लज्ज एव कोऽपि लक्षणं वक्तीत्यर्थः ।
आक्षेप एव लक्षणमन्यथयतीत्यन्यथयितुं विकल्प-
यति * स इति * शब्दजप्रतीतिव्यतिरिक्तप्रतीतित्व-
मनुमानजप्रमितिव्यतिरिक्तप्रमितित्वमुपमानजप्रती-
तिव्यतिरिक्तप्रमितित्वमिति प्रत्येकं लक्षणमुत त्रयं
मिलितमिति विकल्पार्थः । प्रथमं दूषयति * नेति *
एकैकव्यतिरिक्तत्वाविवक्षायां तदितरयोरतिव्याप्ति-
रित्यर्थः । द्वितीये विकल्पेऽवयवं कथयितुं विकल्पयति
* द्वितीय इति * मिलितानां शदानुमानोपमाना-
नामन्योन्याभावो यत्र प्रमितौ तत्प्रत्यक्षमुत श-
ब्दादित्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावत्रयसमुदायो यस्यां
प्रमितौ तत्प्रत्यक्षमिति विकल्पार्थः । उक्तदोषा-
देव न प्रथम इत्याह * नेति * कथमन्यदीयो दो-
षोऽन्यत्र भवेदित्यत आह * नहीति * यद्यप्य-
नुमित्यादौ प्रत्येकं स्वप्रतियोगिकेतरतेराभावो ना-
स्ति तथाऽपि मिलितत्रयरूपत्वमेकस्य नास्तीति मि-
लितभावः प्रत्येकमस्तीत्यर्थः । निषेधानां भेलनं ल-
क्षणमिति द्वितीयेऽपि दूषणमाह * नापीति * मि-

लिता अनुमित्यादय एकैकस्वभावा न भवन्तीति
मिनितास्वनुमित्यादिषु लक्षणानिव्याप्तिरित्यर्थः ।

एकत्वे सति शब्दादिप्रतीतिप्रतियोगिकेतेरेत-
राभावसमुदायवती प्रमा प्रत्यक्षमिति लक्षणं विशि-
ष्टमाशङ्कते ।

४७९ विशिष्टलक्षणनिरासः ।

न ब्रह्माश्रयाणामुक्तनिषेधानां लक्षणत्वमपि त्वेका-
श्रयाणामिति चेन्न । समुदायिभेदेऽपि समुदायस्यानुमित्या-
दिवदेकनापचारबीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते ।
अनमुदायत्वे सतीत्यपि विवक्षितमिति चेन्न । समुदाय-
त्वविशिष्ट एवांशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधभयेनास-
मुदायत्वस्यैष्टव्यत्वेन तादृशि प्रसङ्गे दुर्वारः । ज्ञान-
स्यैवं विवक्षितमिति चेन्न । विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञान-
त्वादेव ।

* नेति * मिलिता अनुमित्यादयो बह्वोऽत एकेति-
विशेषणाभावान्नानिव्याप्तिरित्यर्थः । समुदायिभेदेऽपि
समुदायस्यैकत्वात्तदुपाधावनुमित्यादेरप्येकत्वादतिव्या-
प्तिरेवेति परिहरति * नेति * वैशेषिकमते गुणस्य
गुणतयैकानुमितिरेका शाब्दीत्यादिव्यवहारो नैकत्व-
सदख्यागुणवत्तया किन्तु व्यादिसङ्ख्यायोगवैधुर्या-
दुपचारात्तत्समुदायेऽप्यविशिष्ट इत्यतिव्याप्तिरित्य-
र्थः । एकोपचारे बीजं यस्य तच्चादृशं तत्त्वावि-
शेषाभ्युपगम इति यावत् । एकत्वेऽसमुदायत्वे-

असति शब्दादिप्रतीतिप्रतियोगिकेतरैराभावसमुदायवत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते * समुदायत्व इति * अकिंचित्करमिदं विशेषणमिति परिहरति * नेति * समुदायत्वविशिष्ट एवासमुदायत्वस्यैष्टव्यत्वेन तादृशि समुदायत्वविशिष्टानुमितिसमुदाये समुदायान्यत्वविशिष्टलक्षणप्रसङ्गो दुर्वारः । हेतुमाह * अंशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधभयेनेति * समुदायत्वविशिष्टः समुदायो भवतीति न विधातुं शक्यते समुदायत्वाधिकरणविशिष्टे समुदायत्वाधिकरणात्मत्वविधानेऽंशतो विशेषणांशे समुदायत्वे समुदायत्वस्यात्मनि वृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । ज्ञानत्वे सति कथितविशेषणवत्प्रत्यक्षमिति लक्षणादज्ञानात्मके समुदाये कथमतिव्याप्तिरिति शङ्कते * ज्ञानेति * शुरुस्यापि पटत्ववत्समुदायत्वविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ ज्ञानत्वमस्त्येवेति परिहरति * नेति *

अनुमित्यादावतिव्याप्तिमुत्केदानीमव्याप्तिं कथयितुमेकाश्रयाणामित्यत्रैकशब्दार्थं विकल्पयति ।

४८० एकशब्दार्थविकल्पनिरासः ।

एकंति च किमाश्रयव्यक्त्यभेदो विवक्षितः, उताभिन्नजातीयता, उनैकोपाधिकता, उनैकसङ्ख्यायोगिता, उनाद्यादिसङ्ख्यायोगाभावः । आद्ये तद्विशिष्टस्याव्यापकतादोषः व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् धर्मिणा च लक्षणविशेषणेऽलक्ष्यधर्मत्वं धर्मस्य स्यात् स्वस्यैव स्वधर्मत्वानुपपत्तेः । आश्रयाभेदस्योपलक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः ।

* एकेति * एकाश्रयाणामित्यभिज्ञाश्रयाणामि-
ति प्रथमः कल्पः एकजातीयाश्रयाणामिति द्वितीय
एकोपाधिकोडीकृताश्रयाणामिति तृतीय इतरौ स्प-
ष्टौ। कास्मिन् सति किं स्यादित्यत आह * आद्य इति *
तद्विशिष्टस्याश्रयव्यक्त्यभेदविशिष्टस्य लक्षणस्येति या-
वत् । कुत इत्यत आह * व्यक्तीति * अभेदो व्य-
क्तिस्वरूपमेव तच्च व्यक्त्यन्तराद्यावृत्तमिति घटप्रस-
याभेदविशिष्टाभावसमुदायस्य लक्षणत्वे घटादि-
प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः । किं चाश्रयव्यक्त्यभेदो लक्ष-
णस्य विशेषणमुतोपलक्षणमिति विकल्प्य प्रथमं
प्रत्याह * धर्मिणेति * धर्मस्य लक्षणस्येति यावत् । कुत
इत्यत आह * स्वेति * लक्ष्यविशिष्टलक्षणस्य लक्ष्य-
धर्मत्वे लक्ष्यस्यापि स्वधर्मत्वं स्यान्न चैतद्युक्तं स्ववृ-
त्तिविरोधादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * आश्रयेति *
उपलक्षणस्य व्यावर्त्याद्वाहिर्भूतत्वात्तद्यावृत्तमभावव-
यमात्रं लक्षणं स्यात्तच्चानुमित्यादावपीति प्रागुक्तदो-
षतादवस्थपमित्यर्थः ।

एकजातीयाश्रयाणामभावानां लक्षणत्वमिति
द्वितीयोऽस्तु गदितावद्याभावात्तत्राह ।

४८१ द्वितीयादिविकल्पनिरासः ।

द्वितीये तदेवाभिज्ञजातीयत्वं लक्षणमस्तु अवश्य
न्तया प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात् । न तृतीयः परोक्ष-
प्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावात् । नापि
चतुर्थः वैशेषिकपक्षे गुणतया तदभावात् भावे वाऽनुमि-

त्यादित्रयवृत्तीनां तयाणामप्यभावानामेकत्वसङ्ख्यासा-
मानाधिकरण्यसम्भवात्, मिलितानामप्येकसमुदायापे-
क्षया तथात्वात् । नापि पञ्चमः वैशेषिकमतानुसारे-
णानुमित्यादित्रयेऽपि तदभावस्य तुल्यत्वात् । अतदनु-
सारे' प्रत्यक्षव्याक्तिष्वपि द्रव्यादिसङ्ख्यायोगात् ।

* द्वितीय इति * ययाऽपरोक्षत्वजात्या साजात्यं
व्यक्तीनां सैव लक्षणमस्य लक्ष्यधर्मत्वे लक्ष्यस्यापि स्वध-
र्मयोगान्पयोगव्यवच्छेदेन प्रत्याययितुं सामर्थ्यात्तस्या
इत्यर्थः । तस्योक्तलक्षणस्य च लक्ष्यव्यापकत्वसाम्ये सैवे-
त्यवधारणं कुतस्त्यं तत्राह * अवश्यन्तयेति * अवश्यं
भावेनेति यावत् । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वाल्लाघवा-
च्चेत्यर्थः । एकोपाधितैकशब्दार्थ इति तृतीयपक्षमाक्षिप-
ति * नेति * कुत इत्यत आह * परोक्षेति * प्रत्यक्षमात्र-
निष्ठमर्थजत्वादिकमुपाधि, रत यः कोऽपि, प्रथमे तदे-
व लक्षणमस्तु द्वितीये परोक्षप्रमितित्वमुपाधिरनुमि-
त्यादायस्त्यस्ति चाभावत्रयमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । न
तुरीयोऽपि चातुरीयं प्राश्नतीत्याह * नेति * हेतुमाह
* वैशेषिकेति * अगुणतया गुणहीनतयेति यावत् । “गु-
णादीनां पञ्चानां निर्गुणत्वनिष्क्रियत्व” इति भाष्य-
वचनात्प्रत्यक्षस्य च गुणत्वादेकत्वसङ्ख्यागुणयोगाद-
सम्भव इत्यर्थः । एकं प्रत्यक्षमिति प्रतीतिव्यवहारदर्श-
नादेकत्वसङ्ख्योपेयत इति मतान्तरमाशङ्क्याह * भाव-
इति * अनुमित्यादित्रयवृत्तयस्तत्प्रतियोगिकान्योन्या-

१ अतदनुसारेणेति का० मु० पु० पा० ।

भावास्त्रय एकत्वसङ्ख्या चाऽनुमित्यादिनिष्ठेऽप्यभावात्ता-
मेकत्वसङ्ख्याया समानाश्रयत्वसम्भवादतिव्याप्तिरित्यर्थः।
अथवृत्तीनामेकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यमिति कथं न
प्रतिज्ञाचिरांधस्तत्राह * मिलितेति * समुदायपेक्षया
तदसम्भवेऽपि समुदायोपाधावेकत्वसम्भव इति भावः।
ह्यादिसङ्ख्यायोगाभाव एकशब्दार्थ इति पञ्चमं प्रति-
क्षिपति * नेति * वैशेषिकमतानुसारेणेदं लक्षणमु-
च्यते उक्तान्येन केन नित्यप्रथमं प्रत्याह * वैशेषिकेति *
अनुमित्यादित्रयस्यापि गुणतया ह्यादिसङ्ख्यायोगाभा-
वादतिव्याप्तिरित्यर्थः। द्वितीयमप्यवदति * अतदिति *
अतदनुसारे ततोऽन्यमतानुसरण इति यावत् । एकं
प्रत्यक्षं द्वयं त्रयमिति च ह्यादिसङ्ख्यायोगादसम्भवो
लक्षणस्येत्याशयः ।

एकत्र समासह्यादिसङ्ख्याविधुरवृत्त्यनुमानादिप्र-
तियोगिकान्योन्याभावत्रयं प्रत्यक्षलक्षणमतो नास-
म्भव इति शङ्कते ।

४८२ एकशब्दार्थविकल्पविरास ।

तथापि नैकस्यां प्रत्यक्षव्यक्तौ द्रव्यादिपरिसमाप्तिः
द्रव्यादिसङ्ख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभावशब्देन विव-
क्षित इति चेन्न । का हि परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ ना-
स्तात्युच्यते । तत्रैव वृत्तिद्वयादेः परिसमाप्तिः सैक-
स्यां व्यक्तौ नास्तीति चेन्न । एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्प-
रिसमाप्तिः स्यात् न हि तस्य तत्रैव वृत्तिरन्यस्यैक-

त्वाभावप्रसङ्गात् । अत एकत्वसङ्ख्यावत्यामेव व्यक्तौ
द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्यविशेष एव ।

तथापीति तत्रैव वृत्तिः परिसमाप्तिस्तदभावश्च त-
दभावशब्देनेत्येकत्र परिसमाप्त्यादिसङ्ख्याभावो ह्या-
दिसङ्ख्यायोगाभावशब्देनेति यावत् । प्रत्यक्षत्वेनैकव्य-
क्तित्वेऽनुमानादिकमादायैव ह्यादिपरिसमाप्तिरित्या-
शयः । असम्भवातिव्याप्योरन्यतरावश्यकत्वमतिपा-
दनाय परिसमाप्तिस्वरूपं पृच्छति * केति * तत्रैव वृत्तिः
परिसमाप्तिरिति पूर्ववादी लक्षणमाह । तत्रैवेत्येवका-
रानन्तरं वृत्तिशब्दो द्रष्टव्यः । अनुमितित्वशब्दत्वो-
पमितित्वोपाधिकोऽङ्गीकृतेभ्येव द्वित्वादि वर्तते नैव
प्रत्यक्षेऽनुमाद्यपेक्षणात्मातोऽसम्भवातिव्याप्ती इत्यर्थः ।
परिसमाप्तिमात्रस्येदं लक्षणमत एकत्वसामान्यादेः
परिसमाप्पवृत्तितयाऽङ्गीकृतस्यापि परिसमाप्तिर्न स्या-
दिति परिहरति * नेति * एकस्यापीति भावपरो
निर्देशः । एकत्वं तत्रैव परिसमाप्तं स्ववृत्तावाश्रयान्त-
रानपेक्षणादित्याशङ्क्य तदसिद्धमित्याह * नहीति *
औष्ण्यस्य तेजोनिष्ठत्वेऽयादीनामनुष्णत्ववदेकत्वस्य
तन्मात्रनिष्ठत्वेऽन्यत्रैकत्वव्यवहारो न स्यादित्यर्थः ।
फलितमाह * अत इति * ययोर्द्वित्वं वर्तते तयोर्द्वयोर-
प्येकत्वसङ्ख्यावत्त्वादेरुस्यां व्यक्तौ द्वित्वादेः परिसमा-
प्तत्वाद्द्वित्वादिपरिसमाप्त्यभावलक्षणैकशब्दार्थाभा-
वादेकाश्रयाणां निषेधानामभावे तल्लक्षणासम्भवे बि-
शेषाभाव इत्यर्थः ।

तत्रैव दृष्टिलक्षणपरिसमाप्तिमेकत्वसङ्ख्याया उपपादयन्नाह ।

४८३ एकत्वसङ्ख्याया परिसमाप्तिशङ्कातश्चिराकरणे ।

एकव्यक्तिगतैकत्वसङ्ख्याव्यक्तिर्नान्यत्रेति चेन्न । सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भात्रप्रसङ्गात् अननुगतत्वापत्तेश्च । सत्तैकैव जातिरूपा एकत्वन्तु प्रतिव्यक्ति भिन्नं गूणपदार्थ इति चेत् । नूनं वैशेषिकैर्विप्रलब्धोऽसि, कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यवहारविशेषमपश्यन्नपि कानि चिदकानि चिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि । संस्वैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेरेवं स्यादिति चेन्न । साम्यात् । जातिपरापरत्वध्रौव्यमेव च काप्येकन्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । क्व तथेति चेन्न । शैलं नलस्यानुमायां क्व हस्तवितस्त्यादौ तदंश इत्यनिश्चयवददोषत्वात् ।

* एकेति * एकत्वमेकव्यक्ताद्येव वर्त्तते व्यक्त्यन्तर एकत्वान्तरमत एकत्वसङ्ख्यावत्यामेव ह्यादिपरिसमाप्तिर्नास्ति व्यक्त्यन्तरेऽपि तस्या एव ह्यादिव्यक्तेर्वर्त्तनादतो न लक्षणासिद्धिरित्यर्थः । एकत्वन्न प्रतिव्यक्ति भिद्यते अबाधितानुगतप्रत्ययगोचरत्वात्सत्तावद्विपक्षे सत्ताया अपि प्रतिव्यक्ति भेदप्रसङ्ग इत्याशयवान्परिहरति * नेति * एकत्वस्य प्रतिव्यक्ति भेदे दोषान्तरमाह * अनन्विति * एकत्वं प्रतिव्यक्ति

१ नैवं स्यात् इति पा० मु० पु० पा० ।

भिन्नं चेत्तर्हि प्रातिस्विकस्वरूपवदेकत्वमनुगतं न स्यादे-
वं च एको घटः एकः पट इत्याद्यनुगतप्रत्ययव्यवहारौ
निर्विपर्ययो स्यातामित्यर्थः । सत्तावदेकत्वमपि न प्र-
तिव्यक्ति परिसमाप्तमिति यदुक्तं तत्र दृष्टान्तं विघ-
टयन्नाशङ्कते * सत्तेति * जातित्वात्सत्तायाः प्रतिव्य-
क्त्यभेद इति युक्तं एकत्वं तु प्रत्याश्रयत्वाद्गाना द्वित्वा-
द्यन्यत्वे सति गुणत्वाद्गुणादियदित्याह * एकत्वं त्वि-
ति * सोपहासं परिहरति * नूनमिति * विप्रलब्धो-
सि-वञ्चितोऽसीत्यर्थः । न गालिरेवार्थमन्यथयतीत्यत-
आह * कथमिति * सत्तावदेकत्वे ऽप्यनुगतप्रत्यय-
व्यवहाराविशेषेऽपि सत्ता जातिरेका चैकत्वं तु गुणः
प्रतिव्यक्ति नाना चेत्यवयवाक्षराणि कथमन्यथोपप-
द्येरन्नत एकत्वमपि जातिरिति स्वीकार्यमित्यर्थः । एक-
त्वस्य जातिताङ्गीकारे बाधकमाशङ्कते * सत्तेति * य-
थेकत्वं जातिस्तर्हि सत्ताद्रव्यत्वयोरिव परापरभावो
वाच्यस्तन्न सम्भवति सत्तायां सत्तावैधुर्येऽप्येकत्व-
भावेन न सत्ता परं नाप्येकत्वं परमेकत्व एकत्वाभावेऽ-
पि सत्ताभावात् द्रव्यादौ च तयोः साङ्कर्यादेकत्वं गुण
इत्यर्थः । सत्तैव गुण एकत्वं जातिरित्यत्रापि यु-
क्तिसाम्यमिति परिहरति * नेति * सत्ता जाति-
रेकत्वं गुण इति प्रतितन्त्रप्रसिद्धेरप्रमाणत्वान्नोकप्र-
सिद्धेश्चाभावात्परापरभावानुपपत्तेस्तुल्यत्वान्धायसा-
म्यमित्यर्थः । पूर्वं सत्ता गुण इत्यङ्गीकारेण परिहार
उक्तः सम्प्रति सत्ताया अपि जातिताङ्गीकारे न क-
श्चित् दोष इत्याह * जातीति * सत्तैकत्वे परापरभा-

वनिषत एकव्यक्तिजातिद्वयत्वात्सत्ताद्रव्यत्ववदित्यनुमानं मानमित्यर्थः । अनुपलब्धिविरोधमनुमानस्य शङ्कने * केति * नानुपलब्धमात्रं बाधकं किं तु योग्यत्वविशिष्टं न चानुमेयस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वमिति सदृष्टान्तं परिहरति * नेति * अयं गिरिर्वहिमान् तत्केतुमत्त्वादित्यनुमाने स वह्निः शैले क वर्तते हस्तप्रदेशे धितस्तिमात्रे प्रदेशे घेत्यादिनिश्चयाभावे ऽप्यनुमानस्यादुष्टत्ववदिदमपि न्यूनपरभावस्थलविशेषानिश्चयेऽपि न दुष्टं स्यादित्यर्थः ।

अध्यक्षलक्षणखण्डनं प्रकृत्यैकत्वानुगमत्वप्रतिपादनमर्थान्तरं नाम निग्रहः स्यादिति चोदयति ।

४८४ अर्थान्तरशङ्कनतन्निराकरणं च ।

नन्वस्तु मा वासीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन, द्वित्रादि यत्र न समाप्यते अभिहिताभावत्रयं चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति । मैवम् । अनुमित्यादित्वेऽपि न त्रित्वं परिसमाप्तम् । एवं सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः । अन्या सा त्रित्वव्यक्तिर्याऽन्यत्रेति चेन्न । त्रित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये समाप्त्यभावात् ।

* नन्विति * एकत्वमनुगममस्तु मासीद्वा माभूदेति योजना । प्रकृतानुपयुक्तस्यार्थान्तरस्य प्रतिपादनं निग्रह इदं तु प्रकृतोपयोगित्वात्त निग्रहमावहतीत्यत आह * द्वित्वेति * एकत्वस्य विशेषणानङ्गीकारेणैव प्रत्यक्षलक्षणमुच्यत इत्यर्थः । सर्वान्निव-

व्यक्तयो यत्र समाप्यन्ते तन्निष्ठमभावत्रयं लक्ष-
णमुतैकैका, अयैकापीति, त्रिधा विकल्प्य प्रथमंऽतिव्या-
प्तिरिति परिहरति * मैवामिति * कुतो न समाप्ति-
स्तबाह * एवामिति * यावत्प्रवृत्तिव्यक्तयः सन्ति
तावतीनामनुमानादित्रितयपरिसमाप्तौ प्रमेयादीनि
श्रीणि न स्युस्तत्र त्रित्वसङ्ख्यायांगाभावादित्यर्थः ।
द्वितीयकल्पावलम्बनेनाशङ्कते * अन्येति * तत्रा-
व्याप्तिरेवेति परिहरति * नेति * यस्याः कस्याश्चित्
वित्वव्यक्तेरनुमित्यादावपरिसमाप्तत्वादेकत्वाच्च त-
स्याः एका त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यते तन्निष्ठाभा-
वत्रयं लक्षणमनुमित्यादावतिव्यापकमिति यावत् ।

तृतीयकल्पमुत्थापयति ।

४८५ तृतीयकल्पनिरासः ।

का चिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यत इति चेन्न ।
अव्यापकत्वात् । प्रत्यक्षत्वस्य च त्रित्वव्यक्तेश्चावश्यं सा-
मानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमतव्युत्थितेन भवनाऽभ्युपग-
म्यत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षव्यक्तयस्तिष्ठो न स्युः त-
देव हि त्रिरभिधीयते यत्र त्रित्वं परिसमाप्यते ।

* का चिदिति * त्रित्वव्यक्त्याधिकरणत्वात्पन्ता-
भाववन्निष्ठाभावत्रयं लक्षणमित्यर्थः । शरीरपारिधागन
रोगपरिहारवदयमतिव्याप्तिपरिहारः इत्थं विषयायां
लक्षणस्यासम्भवित्वादिति परिहरति * नेति * अव्या-
पकत्वादसिद्धत्वादित्येवाव्यापकत्वमेवोपपादयति * प्र-

त्यक्षेति * सामानाधिकरण्यस्य-समानाश्रयत्वस्येति
यावत् । गुणा निर्गुणा इति वैशेषिकाभिमतद्विशि-
नष्टि * वैशेषिकमताद्व्युत्थितेनेति * विपक्षे दण्डं
पातयति * अन्यथेति * प्रत्यक्षत्वाधिकरणव्यक्तिपु
त्रित्वानङ्गीकारे कथं त्रिरिति व्यवहाराभावस्तत्राह
* तादिति *

न केवलमव्याप्तिरतिव्याप्तिरपि स्यादित्याह ।

४८६ उक्तविशेषणेष्वप्यतिव्याप्तेरवारणम् ।

किञ्च तथापि स एवानिव्यापकतादोषः त्वित्वेनाव-
च्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिपु त्वदभिहितमभावत्वयमस्तीति
तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरुक्ता तदव्यावर्त्त-
नाय भवताऽभिधीयते काचिदपि त्वित्वव्यक्तिर्यत्र न स-
माप्यत इति । न चैवमुक्ते साऽतिव्याप्तिर्निवर्त्तते तत्रा-
प्युक्तविशेषणस्य त्रियमानत्वात् । न हि त्रित्वावच्छि-
न्ने तस्मिन् त्रित्वव्यक्तिः काचिदपि समाप्यते त्रित्वल-
क्षणैकोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् त्रित्वव्यक्त्यन्तरं भवद-
प्याश्रयान्तरमादाय वर्त्तते न तु यत्नैव परिसमाप्यते । य-
त्र चोक्तमुपाधिभूतं त्रित्वं तेषु यदि त्रित्वसमाप्ति-
धर्मिषु दृश्येत तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्मिमात्रे ल-
क्षणव्यावृत्तिः सिद्ध्येत् । न तु त्वित्वविशिष्टे धर्मि-
णि तस्मादतिव्यापकत्वं तदवस्थमेव । अभावत्वयश्च

तित्वोपाध्यवच्छेदेन समुदिततामुपगतवति विशिष्टे ध-
र्मिणि वर्त्तते नत्वविशिष्टे प्रत्येकमभावतयावस्थानस्य
तेषु वक्तुमशक्यत्वात् ।

* किं चेति * यद्यप्यतिव्याप्तिपरिहाराय का चि-
दित्यादिविशेषणं निश्चितं तथाऽप्यतिव्यापकता स्यादे-
वेति यावत् । व्यभिचारनिवारणफलस्य विशेषस्य स्वी-
कारे कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्क्यासमर्थत्वाद्विशेषणस्ये-
ति दर्शयितुं पूर्ववादिनो विशेषणोपादानप्रकारमनु-
वदति * त्रित्वेति * अनुमित्यादिप्रतियोगिके तरेत-
राभावत्रयं यत्र तत्प्रत्यक्षमित्युक्ते त्रित्वेनावच्छिन्ना
अनुमित्यादय एकैकस्वभावा न भवन्तीत्यभावत्रयल-
क्षणं तत्रातिव्याप्तमिति खण्डनवादिनोक्ते तत्परिहा-
राय काचिदपीत्यादिविशेषणं त्वया निश्चितमित्यर्थः ।
तथापि कथं विशेषणस्यासामर्थ्यं तत्राह * न चेति *
कुत इत्यत आह * तत्रेति * त्रित्वापरिसमाप्तिलक्ष-
णोक्तविशेषणस्य सद्भावादिति यावत् । अनुमित्यादि-
त्रये त्रित्वापरिसमाप्तौ तिस्रोऽनुमित्यादिव्यक्तयो न
स्युरित्यत आह * नेति * त्रित्वानवच्छिन्ने त्रित्वस-
माप्तावपि न तदवच्छिन्ने तत्समाप्तिर्यथा त्रित्वव्यक्त्या
तदवच्छिन्नं तस्या एव तत्र वृत्तावंशतः स्ववृत्त्यापाता-
दन्यस्यावृत्तावनवस्थानात् क चिदन्तोपगमे तत्रैवा-
तिव्यापकतेति भावः । त्रित्वावच्छिन्ने त्रित्वान्तरवृत्ता-
वप्यतिव्यापकतैवेत्याह * त्रित्वलक्षणोति * त्रित्वाव-
च्छिन्नमेतदनुमानादिव्यक्तित्रयमेकं पुनरपि तथा तथा त-

चेदं च मिलितं त्रयमिति त्रित्वावच्छिन्नेऽपि त्रित्वान्तरं
 यद्यपि भवति तथापि न तत्र परिसमाप्यते आश्रया-
 न्तरमादायैव तत्र वर्तनादतश्च पूर्वत्रित्वावच्छिन्नेऽनु-
 मित्यादित्रये लक्षणमतिव्यापकमित्यर्थः । उक्तमेवार्थं
 सङ्क्षिप्य दर्शयन् स्पष्टयति * यत्रेति * यत्र-धर्मिषु त्रित्व-
 मुपाधिभूतमुक्तं तेषु धर्मिषु त्रित्वसमाप्तिर्दृश्येत यदी-
 त्यन्वयः । त्रित्वसमाप्तिश्चेद्दृश्येत न तर्ह्युक्तलक्षणं तत्रा-
 तिव्यापकमित्यत आह * न त्विति * त्रित्वावच्छिन्नेऽनव-
 च्छिन्ने च तत्समाप्तिविरोधादिति स्वर्थः । त्रित्वानवच्छि-
 न्नधर्मिस्वरूपाद्यावर्त्तमानमपि लक्षणं न तदवच्छिन्ना-
 द्यावर्त्तत इत्यर्थः । उपसंहरति * तस्मादिति * अनव-
 च्छिन्नेऽनुमित्यादावतिव्याप्तिर्नोच्यते किन्त्ववच्छिन्न-
 एवेति यस्मात्तस्मादिति यावत् । तत्र को हेतुरित्यपेक्षा-
 यामाह * अभावेति * समुदिततामुपगतवति—
 समुदितत्वं प्राप्त इति यावत् । अनवच्छिन्नेषु तेषु प्र-
 त्येकमभावत्रयावस्थानं वक्तुमशक्यमितरद्वयाभाववृ-
 त्तावपि स्वाभावस्य स्वास्मिन्वृत्तिविरोधादित्यर्थः *

अनुमित्याद्यभावत्रयवती प्रामितिः प्रत्यक्षमिति-
 लक्षणस्य विवक्षितत्वान्न त्रित्वावच्छिन्नेऽनुमित्या-
 दावतिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

४८७ अनिव्याप्तिशङ्कापरिहारौ ।

अथ मन्यसे तादृशस्य त्रिशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव
 व्यग्रच्छेदः न ह्यभावत्रयवत् त्रित्वं विशेषणमाश्रयकोटाव-
 न्तर्भाव्य तासु धर्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्त्तते किन्तु

१ तदिति सो० पु० पा० ।

तेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वञ्चेत्ये-
तद्यत्नास्ति तत्प्रत्यक्षमिति हि ब्रूम इति । न । भवताऽपि
भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैव धर्मिणः प्रमितित्वमभावत्रयव-
स्वञ्चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथा हि—यदि प्रमितित्व-
स्य काचित्कत्वे नियामकं नोच्यते तदा सर्वा प्रमि-
तिः स्यात् न वा काचिदपि ।

सर्वत्र सत्ताऽसत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया ।

नियामकाद्धि भावानां काचित्कत्वस्य सम्भवः ॥४२॥

अथेति त्रित्वपरिसमाप्त्यभाववदुक्ताभावत्रयवि-
शिष्टस्य त्रित्वावच्छिन्नस्यानुमित्यादेः प्रमितिस्त्वविशेष-
णेनापोह इति यावत् । त्रित्वावच्छिन्नानामनुमित्यादी-
नां प्रमितित्वाधिकरणत्वात्कथं तदव्युदासस्तत्राह *न-
हीति* अभावत्रयं यस्य त्रित्वस्य तदभावत्रयवत्त्रित्वं
तद्विशेषणमाश्रयकोटावतर्म्भाव्य तास्वनुमित्यादिध-
र्मिव्यक्तिषु प्रमितित्वं न वर्तते अन्यथा ऽभावत्रयस्य
त्रित्वस्य च प्रमात्वापातादित्यर्थः । तर्ह्यवच्छिन्ना अनु-
मित्यादयोऽप्रमास्युस्तत्राह *किं स्थिति* विशेषणांश
मपहाय विशेष्यानुमित्यादिस्वरूपे प्रमितित्वसमवाया-
न्नाप्रमात्वं दण्डस्य पुरुषत्वाधिकरणत्वेऽपि विशेष्य-
देवदत्तस्य पुरुषत्ववदित्यर्थः । एवं प्रमितिविशेषस्य व्या-
वर्त्तकत्वसामर्थ्यमुक्त्वा लक्षणस्वरूपं दर्शयति * उक्ते
ति * प्रमितित्वाधिकरणत्वे सति कथिताभावत्रयवत्प्र-
त्यक्षमित्याशयः । एवं कथं चिदतिव्याप्तिपरिहारे लक्षण-

मसम्भवि स्यादिति परिहरति * नेति * भिन्नभिन्न-
धर्मावच्छिन्नस्येति * अन्योन्यधर्माविशिष्टस्येति या-
वत् । अभावत्रयप्रमितित्वयोर्वैयधिकरण्याल्लक्षणासि-
द्धिरित्यर्थः । अवश्यमित्यर्थापत्तिरन्यथा प्रमात्वस्य
काचित्कत्वानुपपत्तिरूपा सूचिता तां विकल्पपुरःसरं
प्रथयति * तथाहीति * प्रमितत्वस्य कादाचित्कत्वे
किं नियामकं नास्ति किं वा ऽस्तीति विकल्प्य प्रथ-
ममनुवदति * यदीति * शुक्तिरजतादिज्ञानमपि
प्रमा स्यादविशेषादिति परिहरति * तदेति * वि-
पक्षे दण्डमाह * न चेति * अनियामकपक्षोक्तमर्थं
सर्वत्रानुसन्धानार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति * सर्वेति *
अन्यानपेक्षयानियमे स्वीक्रियमाणे सर्वत्र सत्ताऽसत्ता
वा स्यादिति सम्बन्धः । नियामकाभावे काचित्कत्वाभा-
वः कुतस्तत्राह * नियामकादिति * अङ्कुरत्वादीनां
बीजोद्भवत्वादिनियामकादेव काचित्कत्वं प्रसिद्ध-
मित्यर्थः ।

अथाधितानवगतासन्दिग्धविषयज्ञानत्वं संस्का-
रमात्रेतरादुष्टकारणोद्भवत्वं वा नियामकमुच्यते इति
द्वितीयमाशङ्क्य तदपि प्रमात्वाधिकरणव्यक्तीनां वि-
शेषणमुपलक्षणं वेति विकल्पयति ।

४८८ विकल्पपुरस्सरं नियामकनिरासः ।

तन्नियामकमाश्रये विशेषणीभूतं वा वक्तव्यं, उपल-
क्षणीभूतं वा । आद्ये यदेव प्रमितित्वस्याश्रयविशेषणं
तदेव यद्यभावत्रयस्यापि तस्य तदा त्रित्वावच्छिन्नेऽनुमि-

त्यादावभावत्रयस्य दर्शितत्वात्तत्र च प्रमितित्वेनापि त्रि-
त्वावच्छिन्ने भवितव्यमिति प्रमितित्वान्न तदव्यवच्छेदः ।
अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्मावच्छिन्ने चाभाव-
त्रयसम्बन्धः तदा नास्ति त्वत्पक्षेऽपि प्रमितित्वस्यै-
कधर्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वं विशिष्टेऽपि धर्मि-
ण्याश्रितो धर्म्याश्रित एवेति कृत्वा च प्रमितित्वस्याभा-
वत्रयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादित्रयेऽपि प्रसङ्गस्तदवस्थः ।

* तादिति * यदा विशेषणं तदाऽपि प्रमिति-
त्वाश्रयविशेषणमेवाभावत्रयस्यापि नियामकतयाऽऽ-
श्रयविशेषणमुतान्यदिति विकल्प्य प्रथममनुवदति
* आद्य इति * प्रमितित्वाभावत्रययोर्नियामकैक्या-
दनुमित्यादौ त्रित्वावच्छिन्ने प्रमितित्वस्य वृत्तिरुपे-
याऽभावत्रयवृत्तिदर्शनादिति दूषयति * तदेति *
त्रित्वावच्छिन्नमनुमित्यादित्रयं प्रमितित्वाधिकरण-
मुक्ताऽभावाधिकरणत्वात्प्रत्यक्षवदित्यनुमानान्न प्रमि-
तित्वविशेषणेन तदपोह इत्यर्थः । द्वितीयमनुवदति
* अथेति * प्रमितित्वाधिकरणत्वे सत्युक्ताभावत्र-
यवत्वाविशिष्टलक्षणासिद्धिस्तयोर्वैयधिकरणयाद्विशि-
ष्टभेदादिति दूषयति * तदेति * अभावत्रयेणेति
शेषः । दण्डित्वकुण्डलित्वयोर्दण्डकुण्डलांशविशि-
ष्टाधिकरणभेदेऽपि विशेष्यदेवदत्तस्यैक्यादैकाधिकर-
ण्यवग्नियामकधर्मविशिष्टभेदेऽपि प्रत्यक्षधर्मिण ए-
कत्वादेकाश्रयत्वमभावत्रयप्रमितित्वयोरित्याशङ्काह

* विशिष्ट इति * त्रिन्वाचच्छिन्नानुमित्यादिनि-
ष्टाभावत्रयस्य प्रमितित्वस्य च धर्मिद्वारा सा-
मानाधिकरण्यमस्तीति कथितातिव्याप्तितादवस्थ-
मित्यर्थः ।

उपलक्षणपक्षमाचिपति ।

४८९ उपलक्षणपक्षप्रतिषेध ।

नापि द्वितीयः उपलक्षणीभूतेन केन चिद्धर्मेण यो-
ऽनावुपलक्षितो धर्मी स एव खलु त्रित्वविशिष्टोपि विशेष-
णत्रयोपि यावद्विशेष्यवस्तुनां विशेष्यवस्त्वात्मकत्वात् ।
यथा दण्ड्यपि पुरुषः पुरुष एव एवञ्च सत्युपलक्षिता-
दनन्यभूते त्रित्वविशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं
नियामकेनोपलक्षणनोपलक्ष्याभेदव्यवस्थिततया तस्या-
प्यत्रच्छिन्नत्वात् । तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता ।

* नेति * काऽनुपपत्तिरित्यपेक्षायामनुपपत्तिं प्र-
थयितुमुपलक्षितविशिष्टयोरैक्यमाह * उपेति *
प्रागुक्तांपलक्षणेन य उपलक्षितो वित्तिलक्षणो धर्मी
स एवानुमित्यादौ त्रित्वविशिष्टोऽपीत्यर्थः । उपल-
क्षितं वित्तिस्वरूपमात्रं विशिष्टं तु त्रित्वसम्बन्धरू-
पमनयोर्विशिष्टाविशिष्टयोरेकत्वमित्यत आह * वि-
शेषणेति * विशेषणयोगे विशेष्यस्वरूपैक्यानपा-
यादिति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यारूढं करोति
* यथेति * एवं च सति त्रिन्वाचच्छिन्नानुमित्यादिनिष्ठा-
भावत्रयस्य प्रमितित्वस्य च सिद्धमेकाग्रपत्वमित्याह *

एवं चेति * हेतुमाह * नियामकेनेति * तस्यानुमित्यादि-
प्रपस्यापि प्रमात्वनियामकेनोपलक्षणेनोपलक्ष्यवित्ति-
स्वरूपाभेदे व्यवस्थिततया भिन्नतया त्रित्वावच्छि-
न्नत्वादित्यर्थः । एवं च प्रत्यक्षलक्षणं त्रित्वाव-
च्छिन्नानुमित्यादावगमदित्याह * तथा चेति *

उपलक्षणेन त्रित्वावच्छिन्नतया वित्तिस्वरूपानुप-
लक्षणादुपलक्षितवृत्तिप्रमात्वस्य त्रित्वावच्छिन्नवृत्त्यभा-
वात्प्रमात्वाधिकरणमुक्ताभावत्रयवत्प्रत्यक्षमित्युक्तं
नातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

४९० अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारौ ।

तथाप्युपलक्षकेण त्रित्वविशिष्टतया नोपलक्षितोऽसौ
धर्मी किन्तु स्वरूपेणेति चेन्न । उक्तमत्र । यदेव तदुपलक्षि-
तं तदेव विशिष्टमपि । तथापि विशिष्टेन रूपेण तावन्नोप-
पलक्षितमिति चेत् नोपलक्षि । अविशिष्टेनापि तन्नोपल-
क्षितमेव अन्यथा प्रकृतेऽपि त्रैयधिकरण्यापत्तः ।

* तथापीति * उपलक्षितवित्तिस्वरूपस्यैव त्रित्वाव-
च्छिन्नात् धर्मैक्यमुक्तामिति परिहरति * नेति * यद्यपि
यस्य यद्विशेषणं तदेवोपलक्षणेनाप्युपलक्षितं तथापि
विशिष्टेन रूपेण नोपलक्षितमतो विशिष्टोपलक्षितयो-
रैक्यानुपपत्तिस्तथात्वे विशेषणेनाप्यभेदप्रसङ्गादुपल-
क्षितस्येति शङ्कते * तथापीति * स्वरूपेणोपलक्षित-
स्य विशिष्टाद्भेदोऽपि न सम्भवति स्वस्य त्रित्वरूप-
स्य भेदप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य परिहृति * नोपलक्षीति *

उपलक्षितं, माभूदिति यावत् । किं च प्रमात्वाधिकरणं
नियामकेन प्रित्थानवच्छिन्नतया यशुपलक्ष्येत तर्हि प्रमा-
त्वाभावव्ययोरवच्छिन्नानवच्छिन्नवृत्तित्वेऽनुमित्यादि-
व्युदासः स्यान्न च तथा स्वरूपेणैवोपलक्षितत्वादि-
त्वाद् * अवशिष्टेति * भावाभावयोर्विरुद्धयोरी-
दासीन्यायोगादवशिष्टेनैव तदुपलक्षितमित्यत आह
* अन्यथेति * अनवच्छिन्नवृत्तिः प्रमात्वमभावव्ययमव-
च्छिन्नवृत्तीति धैयधिकरणं यथाऽनुमित्यादौ तथा प्र-
त्यक्षेऽपि स्यादविशेषादित्युक्तलक्षणासम्भव इत्यर्थः ।

प्रत्यक्षलक्षणखण्डनमुपसंहरति ।

४९१ उपसंहारः ।

तदास्तामुल्लसत्पल्लवदलनविलसितेनेति । तदेवं लक्ष-
णान्तरेऽपि प्रतिपादितोऽयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः ।

एतदेव परामृश्य भट्टैरिदमुदाहृतम् ।

लक्षणस्याऽभिधानन्तु केनांशेनोपयुज्यते ॥ ४३ ॥

अन्यामिप्रायोक्तमपि हि तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति ।

* तदिति * उल्लसन्तः ऊर्द्धं लसन्त ऊर्द्धं गच्छन्त
इति यावत् । पल्लवाः किसलयानि तेषां दलनं मोदनं
तत्र क्रीडितेनेत्यर्थः । प्लववलनविलसितेनेति केचित्पठ-
न्ति तत्रायमर्थः उल्लसन्तो माद्यन्तः प्लवाः पक्षिणः प्ल-
वन्तीति तेषां वलनं वलयाकारेण गमनविशेषस्तत्क्री-
डितेनेति दूषितलक्षणस्यैव पुनः पुनर्विशेषान्तरशब्दा-

१ वचनेति पु० पा० ।

न्तरोपादानात्किमर्थमिदमभिधीयत इत्यादिना ऽभि-
हितो दोषवातो न प्रत्यक्षलक्षणस्यैवेति सन्तव्यं सर्व-
लक्षणसाधारणस्यापि ज्येष्ठप्रमाणलक्षणखण्डने ऽभि-
हितत्वादित्यभिप्रेत्याह * तदिति * लक्षणस्य विश्व-
व्याप्यनुपयुक्तत्वे भट्टसंमतिमाह * एतदिति * ल-
क्षणस्यानुपयुक्तत्वं विमृश्य- विचार्य भट्टैरिदं-
घट्ट्यमाणमुदाहृतं किं तदित्यत आह * लक्षणे-
ति * प्रत्यक्षलक्षणस्याभिधानं “चोदनालक्षणो-
ऽर्थो धर्मः” इत्यत्र चोदनैव प्रमाणं धर्मं चोदना
प्रमाणमेवेति प्रतिज्ञादये केनांशेनोपयुज्यते न के-
नापीत्यर्थः । “सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिज-
न्म प्रत्यक्षं तदनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वा” दित्यनेन
सूत्रेण प्रत्यक्षादेर्धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वं अप्रमाणत्वमुच्यते
चेत्तर्हि विद्यमानोपलम्भनत्वादित्यनेनैवालं किं सदि-
त्यादिलक्षणेनेति प्रत्यक्षलक्षणाभिधानस्य पूर्वप्रतिज्ञा-
तार्थेऽनुपयोग उक्तो न तु लक्षणमात्रस्येत्यत आह
* अन्येति * सामान्यतो लक्षणमात्रस्यानुपयोगेऽप्यु-
पपद्यमानमेव तद्वचनमुक्तरीत्याऽत उदाहृतमित्यर्थः ।

इति प्रत्यक्षखण्डनं समाप्तम् ।

प्रत्यक्षप्रतिक्षेपेणैव यद्यप्यनुमानादि प्रतिक्षिप्तं म-
त्प्रक्षसिद्ध्याप्त्याशुपजीयित्वास्तथापि विशेषतो या-
वन्न निरस्यते तावत्तस्य प्रामाण्याशङ्का मन्दमतेन
निवर्तत इति विशेषतस्तत्खण्डनं प्रस्तौति ।

४९२ अनुमानखण्डनारम्भः ।

अनुमानमपि किमुच्यते । करणपक्षे लिङ्गपरामर्शो-

ऽनुमानमिति चेत् किंलिङ्गत्वं । व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमिति चेत् । न । संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्टापि व्यापकं तत्परागर्शेऽतिप्रसङ्गात् । अतएव न तस्य वर्त्तमानस्या, तत्कालेऽप्युपलक्षणत्वात् । विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकं धर्गिनाशब्दप्रवृत्त्यापत्तेः । पक्षधर्माद्वैतोः पक्षांशे विशेष्यं साध्यसिद्धिरीदृशञ्च वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवमिति चेन्न । पक्षमादाय वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः । तथापि विशेष्यमादाय साऽन्त्येवेति चेन्न । साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिबलायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानबलादेवेति सामान्यविशेषसिद्ध्यनुपयोगिनी । पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वंनैष्टव्या । सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमिति मात्रहेतुनिवेशिनी मिति । मोक्षमाणैर्हि—

“आगमेनानुमाने न ध्यानात्प्रत्यक्षणेन च ।

त्रेधाऽऽत्मनि प्रमाणानां संस्रवः स्वार्थमिष्यत इति ॥४४॥

एतेन संशययोग्यताऽपि निरस्ता ।

* अनुमेति * अनुमीयतेऽनेनेति किं करणव्युत्पत्त्याऽनुमितिकरणं पृच्छ्यत उतानुमितिरनुमानमिति भावव्युत्पत्त्या व्यापकज्ञानं पृच्छ्यते इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * करणेति * सौश्रुतिक सुखादिपरामर्शव्यावृत्त्यर्थं

लिङ्गेति विशेषणम् । करणखण्डनेन फलमपि त्वणिष्ठं
 स्यात्तज्जन्यत्वात्तस्येत्यभिप्रेत्य लिङ्गं पृच्छति * कि-
 मिति * व्याप्यस्य धूमादेः पर्वतादिपक्षनिष्ठत्वं
 लिङ्गत्वमसिद्धं किमत्र प्रश्नेनेत्याह * व्याप्तेति *
 पक्षधर्मत्वं व्यापकस्याप्यस्ति ततो विशिनष्टि *
 व्याप्तेति * सन्दिग्धसाध्यः पक्षस्तत्र शक्तिः पक्ष-
 धर्मत्वं, तत्र सन्देहः पक्षोपलक्षणं किं विशेषणमिति
 विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नन्ति * यत्रासौ गिरिर्व-
 हिमान्न वेति सन्देहः समजनि ततस्तान्निकटोपसृप्तस्य
 प्रत्यक्षेण वह्निं दृष्टवतः तत्र धूमं पश्यतोऽसौ धूमो
 वह्निव्याप्त इति परामृशतोऽपि परामर्शोऽनुमानं स्यात्,
 त्वदुक्तलक्षणभावादित्यातिव्याप्तिरित्यर्थः । वर्तमा-
 नसन्देहोपलक्षितपक्षनिष्ठत्वं लिङ्गत्वमिति, नाति-
 व्याप्तिरित्यत आह * अत इति * उपलक्षणत्वा-
 देवेति यावत् । उपलक्षणत्वमिति शेषः । कुत इत्यत
 आह * अतदिति * गुरुटीका कुरुचेत्रमित्यादावसतो
 गुर्वादेष्टीकाद्युपलक्षणत्वदर्शनादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह
 * विशेषणेति * यथा धर्म्यभावे प्रवृत्त्यभावस्तथाऽनुमा-
 नन्तरमानुमानिकनिश्चयेन संशयनाशे तादृशिष्टपक्ष-
 नाशो दण्डनाशो दण्डिनाश इव, एवं चानुमाय तत्रतत्र-
 तथा प्रवृत्तिर्न स्यादन्यत्र ज्ञानमन्यत्र प्रवृत्तिरित्यति-
 प्रसङ्गादित्याशयः । साधनवत्साध्यमपि यदि पक्षे सि-
 द्ध्येत्तर्हि अनुमाय प्रवृत्तिर्न स्यात्पक्षनाशान्नैवं पक्षधर्मस्य
 साधनस्य तदंशे साध्यसाधनत्वादिति शङ्कते * पक्षे-
 ति * तर्हि व्याधिकरणासिद्धता हेतोः स्यादित्यत आह

* ईदमामिति * पक्षाधिकरणं साधनं तदंशधर्मिमात्रा-
 धिकरणं साध्यमितीदं वैयधिकरणमिष्टमेव विशो-
 प्यस्य विशिष्टेऽप्यनुगमादिति यावत् । अन्यनिष्ठस्यान्यत्र
 साधकत्वं व्याप्त्यसिद्धिरिति परिहरति * नेति * यो
 धूमवान् सोऽग्निमानिति साध्यसाधनयोर्निघतैकाग्र्य-
 त्वलक्षणव्याप्तिरनुमानाद्गमङ्गीकृता सा हीयेत पक्षमा-
 दाय साध्यसाधनयोर्येयाधिकरण्यादित्यर्थः । दण्डिनि वर्त-
 मानदण्डित्वस्य देवदत्तवृत्तित्ववन्निशिष्टपक्षनिष्ठसाध-
 नस्य विशेषधर्मिमात्रनिष्ठत्वमपीत्यस्ति व्याप्तिसिद्धि-
 रिति शङ्कते * तथापीति * विशेष्यमात्रे सामानाधिक-
 रण्यलक्षणव्याप्तिमुपगच्छतो व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं लि-
 ङ्गत्वमित्यत्र पक्षधर्मत्वविशेष्यमकिञ्चित्करं व्याप्ति-
 मात्रेण लिङ्गत्वोपपत्तेरिति परिहरति * नेति * यत्र
 सामान्यं व्याप्तिबलादायातं तत्र साध्यविशेषसिद्धिरपि
 सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानादेवेति योजना । एतदुक्तं
 भवति पक्षधर्मत्वं किं सामान्यसिद्धावुपयुक्तं, नुत सा-
 ध्यविशेषसिद्धां, नुत यत्र सामान्यं तत्रैव विशेषसि-
 द्धा, बाहो स्थितिसिद्धसाधनतापरिहारे, न तावत्प्रथमे
 भयः सम्भवन्ति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्त्यैव
 साध्यसामान्यसिद्धेर्विशेषमन्तरेण सामान्यस्यासि-
 द्ध्या विशेषसिद्धेस्तत्रैव च सिद्धेरिति तुरीयमरुण्या-
 ङ्गीकरोति * केषलमिति * अरुचिमेव दर्शयति *
 सिद्धेति * प्रमाणान्तरसिद्धस्याप्यर्थस्य दृढीकरणाय
 स्वार्थानुमाने साधनात्परार्थानुमान एव तस्य दूषण-
 त्वात्तत्रैव पक्षधर्मता तत्परिहारफला स्यान्न सर्वत्रेति

भावः । प्रमाणान्तरसिद्धस्य न स्वार्थानुमानेऽपि सा-
धनमित्याशङ्क्य तद्दर्शयन्नुत्तरश्लोकापेक्षितं पूरयति
* मोक्षेति * मोक्षमाणैरात्मनि प्रमाणानां त्रिधा
संप्लवः सङ्करः स्वार्थमिष्यत इत्यन्वयः । तदेव दर्शयति
* आगमेनेति * आगमानुमानध्यानशब्देन श्रवण-
मनननिदिध्यासनानि कथ्यन्ते । प्रत्यक्षणेनेति प्र-
त्येकं सम्बन्ध्यते । आगमानुमानयोरपि प्रत्यक्षात्मनि
साक्षात्प्रत्ययजनकत्वादप्यथा भ्रान्तत्वापातात् । सन्देह-
योग्यसाध्यविशिष्टः पक्षः व्याप्तस्य तन्निष्ठत्वं लिङ्ग-
त्वमिति केचित्तत्राऽप्युक्तमितिदिशति * एतेनेति * द-
ष्ट्वाऽपि व्यापकं तत्परामर्शप्रसङ्गादित्युक्तेनानुमेये
निश्चितेऽपि तद्योग्यताया पावद्व्यवभावितया भा-
षादन्यथा कालान्तरे तत्र कस्य चित्संशयानुपपत्ते-
रित्यर्थः । यद्वा स्वार्थानुमाने साध्यस्य संशययोग्य-
ता संप्लवाङ्गीकारेण निरस्या अन्यथा सन्दिग्ध ए-
कस्य विषयोऽन्यस्य तद्योग्य इति विषयभेदेन संलवानु-
पपत्तेरित्यर्थः ।

पक्षधर्मत्वविशेषणं विहाय व्याप्यत्वं लिङ्गत्वं
तत्परामर्शोऽनुमानमिति शङ्कते ।

४९३ व्याप्यत्वं लिङ्गत्वमिति शङ्कानिरासः ।

व्याप्यत्वमिति चेत् । किं वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरूपेण
परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा । नाद्यः अगृहीतव्या-
प्तिनाऽपि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गात् । नापि द्वि-
तीयः व्याप्त्युल्लेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वेप्रसङ्गात् । त-

स्यापि व्याप्यत्वेग्राहिताया अवश्यवक्तव्यत्वात् । अतएव
 द्वितीयं तृतीयविशेषणे अपि निरस्ते । घारावाहिनि तथा-
 स्त्रापतेः । गृहीतव्याप्तिनाऽपि युगपदुभयग्रहणं द्वावेतौ
 व्याप्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । न-
 च तदनुमानमेव, अमन्दिदधतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्मस्य
 हेतोः सिद्धसाधनवदपक्षधर्मत्वात् ।

* व्याप्येति * दूषणोक्तिविभागाय विकल्पयति
 * किमिति * कस्मिन् सति किं स्यात्तत्राह * नेति *
 परामर्शः प्रत्ययमात्रमुत प्रत्यभिज्ञानं, यदि प्रथम-
 स्तर्हि न गृहीता व्याप्तिर्येनसो ऽगृहीतव्याप्तिस्तेनापि
 पुरुषेण सोऽयं धूम इति यः परामर्शस्तस्यापि वस्तुग-
 त्वां व्याप्तिविषयत्वमिति तत्राप्यननुमानेऽप्यनुमानत्व-
 मित्यतिप्रसक्तिरित्यर्थः । व्याप्यस्य व्याप्तिमत्तया यः
 परामर्शः सोऽनुमानमिति द्वितीयं दूषयति * नेति *
 हेतुं कथयति * व्याप्तीति * धूमाग्नी व्याप्ताविति
 व्याप्तिं गृह्यतः प्रमाणस्य तद्धर्मितया व्याप्यविषय-
 त्वमपीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । सम्बन्धिग्रहणमन्तरेण
 सम्बन्धिग्रहणानुपपत्तेः “राधारात्मनि विज्ञाते सुखमाधे-
 यबोधन”मिति व्यापादित्याह * तस्येति * यदित्थं
 तत्तथेति द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्तथा चायमिति तृती-
 यलिङ्गपरामर्शोऽनुमानमतो नातिव्याप्तिरित्यत आह
 * अत इति * व्याप्त्युल्लेखिनो ऽनुमानत्वप्रसङ्गादेवे-
 ति यावत् । तदेवोपपादयति * व्याप्येति * द्वितीया-
 दिविशेषणे यद्यपि न प्रथमव्याप्यपरामर्शोऽतिव्या-

सिस्तथापि तावेतौ धूमाग्नी व्याप्ताविति धारावाहि-
प्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षान्यत्वे सति
व्याप्यपरामर्शोऽनुमानमित्यत आह * गृहीतेति *
तदपि लक्ष्यमित्यत आह * न चेति * यथा सिद्धसाध-
नस्य हेतोः पक्षधर्मता नास्ति साध्यस्य प्रमाणान्तर-
सिद्धतया सन्देहाभावात्तथा युगपदुभयग्रहेऽपि सा-
ध्यस्य प्रत्यक्षविषयत्वेनासन्दिग्धत्वात्तद्विशिष्टस्य प-
क्षत्वाभावेन तन्निष्ठहेतोरपक्षधर्मत्वादित्यर्थः ।

प्रमाणान्तरेण साध्यनिश्चयेऽपि स्वार्थानुमाने पक्ष-
धर्मत्वमिष्टमतो नोक्तदोष इति शङ्कते

४९४ सिद्धावपि सन्देहसत्त्वेनदोष इति शङ्कानिरासः ।

स्वार्थानुमाने नाऽयं दोष इति चेन्न । प्र-
त्यक्षलक्षणोपत्तया साक्षात्वासाक्षात्त्वविरोधापत्तेः । अ-
व्यापकविषयत्वे सतीति चेन्न । व्याप्यविषय-
त्वाभावप्रसङ्गात् । व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिक-
ग्रहणं तथा चैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च सति
व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यमन्यथा
विशिष्टग्रहणस्य क्तुमशक्यत्वात् । विशेषतो व्यापकवि-
षयत्वे सतीति चेन्न । अग्निधूमौ व्याप्तवित्याप्तोपदेशात्पू-
र्व्वं भूयोगृहीतवह्निधूमसाहचर्यस्य बन्धिधूमाग्रहणका-
ले विमर्शवशात् वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यप-
रामर्शोऽनुमानं स्यात् । न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथ-

सग्रहणे प्रसङ्गः स्यात् किन्नाम प्रत्यभिज्ञानमिति चे-
न्न । विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनराप्तोपदे-
शाद्विचाराद्वा यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभि-
ज्ञानानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात् । विशेषतो व्याप्य-
विषयत्वे सतीति चेन्न । अव्यापकत्वप्रसङ्गात् । एक-
व्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात्सामान्यतो व्य-
क्तिविषयत्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् ।

॥स्वेति॥ अनुमानमात्रस्येदं लक्षणं नानुमानविशेषस्य
दूषणं च नानुमानमात्रस्य स्वार्थानुमानेऽस्यादोषत्वा-
द्विशेषदूषणेन नानुमानमात्रं दुष्टमित्यर्थः । अनिष्टापा-
दनेन परिहृति ॥ नेति ॥ युगपदुभयग्रहणे व्याप-
कधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकवतः प्र-
त्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वं लिङ्गपरामर्शजन्यत-
या परोक्षत्वमिति साक्षात्साक्षात्त्वयोः साङ्गर्थ-
स्यादित्यर्थः । उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय व्यापकाविष-
यत्वे सति व्याप्यपरामर्शोऽनुमानमिति विशेषणप्र-
क्षेपेण शङ्कते ॥ व्यापकोति ॥ व्याप्तिग्रहणस्य युगप-
दुभयग्रहणस्य च व्यापकविषयत्वात् तत्रातिव्याप्ति-
रित्यर्थः । व्यापकमात्राविषयत्वं विशेषणमुक्तं व्यापक-
विशेषाविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथममपाकरोति ॥
नेति ॥ व्यापकाविषयत्वे व्याप्यविषयत्वात्सम्भवा-
दसम्भवि लक्षणं भवेदिति भावः । व्याप्यव्यापकयोर-
न्यत्वात् व्यापकाग्रहे व्याप्याग्रहणं कस्मादित्यत आह
॥ व्याप्यत्वं हीति ॥ अन्याग्रहणे नान्यग्रहणं ब्रूमः किं

तु प्रतियोग्यग्रहणेऽनुयोगिनोऽप्यग्रहणमिति भावः ।
 व्याप्यस्य . सप्रतियोगिकग्रहणमनुभवसिद्धमित्याह-
 * तथा चेति * अस्तु ततः किं स्यादित्यत आह *
 तथा चेति * व्याप्यस्य सप्रतियोगिकग्रहणस्ये सति व्या-
 प्यग्रहणे व्यापकस्यापि विशेषकस्य विशेषणतया
 व्यावर्त्तकतया ग्रहणं धाव्यमित्यर्थः । उक्तं व्यतिरेक-
 द्वारा दृढीकरोति * अन्यथेति * विशेषणज्ञानं विशिष्ट-
 ज्ञानकारणमिति केचित् । केचित्तु विशेषणविशेषयो-
 रेकप्रत्ययविषयत्वमिति सर्वथा व्यापकाग्रहणे तद्विशि-
 ष्टव्याप्यग्रहणमनुपपन्नमित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमाशङ्कते
 * विशेषेति * प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे युगपदुभयग्रहे च व्या-
 पकस्य विशेषेणैव ग्रहणान्नातिव्याप्तिर्नाप्यसम्भवो लि-
 ङ्गपरामर्शो व्यापकस्य सामान्येनैव स्फुरणादित्याशयः ।
 एवमप्यतिव्याप्तिस्तदवस्थेति परिहरति * नेति * अ-
 ग्निधूमौ व्याप्तादित्याप्तवाक्याज्जायमानव्याप्तिग्रहो य-
 स्य पुरुषस्य तस्य व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्याद्वाक्य-
 जन्यप्रत्ययस्य विशेषाविषयत्वादित्यर्थः । यदि कश्चि-
 द्वाक्याजन्यत्वे विशेषाविषयत्वे च सति व्याप्यप-
 रामर्शोऽनुमानमिति ब्रूयात्तं प्रति अतिव्याप्यन्तरमाह
 * पूर्वमिति * भूयो-बहुशो गृहीतमग्निधूमयोः सा-
 हचर्यं सहचरित्वमविनाभावो येन तस्य प्रत्यक्षेण
 बहिधूमाग्रहणकाले विमर्शवशात्पूर्वानुभूतसाहचर्यं
 स्मृत्वा यदि धूमो बहिं व्यभिचरेत्तर्हि नियतसाह-
 चर्यमनुपपन्नमिति विचारात् जायमानव्याप्तिग्रहस्य
 तस्यैव व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यात्तस्याप्यविशेषवि-

यत्त्वादित्यर्थः । परामर्शः प्रत्ययमात्रमुत प्रत्यभिज्ञा-
 नमिति विकल्प्य प्रथमकल्पोऽपाकृत इदानीं द्वितीय-
 मनुभाषते * नेति * परामर्शवचनस्य प्रत्यभिज्ञा-
 र्थत्वात्प्रथमग्रहणे धुमपदुभयग्रहणे च नातिव्याप्ति-
 रित्यर्थः । व्याप्यमात्रविषयपरामर्शः किं वा व्यापः
 कविशेषविषयोऽनुमानमिति विकल्प्य प्रथममति-
 व्याख्या दूषयति * नेति * धूमाग्न्योरविनाभावेन
 भवितव्यमन्यथा नियतसाहचर्यमनुपपन्नमिति वि-
 चारात्पूर्वं व्याप्तिं प्रतीत्य-ज्ञात्वा तत्संस्कारसहि-
 तविचारान्तरात् यैव व्याप्तिर्मया पूर्वं गृहीता सै-
 वेयमिति प्रत्यभिज्ञानानस्य-प्रत्यभिज्ञां कुर्वतो व्या-
 प्तिप्रत्यभिज्ञानं व्याप्यस्य स्फुरणात्तत् ज्ञानमनुमानं
 स्यादिति योजना । आप्तोपदेशादेत्यत्रापि एवं योजनं
 द्रष्टव्यम् । उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय द्वितीयमाशङ्कते *
 विशेषेति * विचाराप्तोपदेशाभ्यां जायमानज्ञानस्य
 परोक्षतया विशेषविषयत्वेनास्ति व्याप्यविशेषवि-
 षयत्वे सति परामर्शत्वमनुमानत्वमतो नातिव्या-
 प्तिरित्यर्थः । विशेषस्य विषयान्तरेऽभावादव्याप्तिरि-
 ति दूषयति * नेति * किमिदं विशेषविषयत्वं प-
 र्यतादिनिष्ठधूमादिभेदविषयत्वं किं वा सामान्यतो
 व्याप्यविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथमेऽव्याप्तिरित्युक्तं
 स्पष्टयति * ऐकेति * पर्वतनिष्ठधूमविषयत्वस्यारण्य-
 गतधूमपरामर्शंऽनुभाषकेऽभावादव्याप्तिरित्यर्थः । द्वि-
 तीयं प्रत्याह * सामान्येति * व्यक्तित्वाधिकरणमात्रं
 प्रागुदाहृतप्रत्यभिज्ञानेऽपि स्फुरतीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

४९५ विकल्पोपन्यासपूर्वकं साध्यज्ञापकत्वदूषणम् ।

एवं व्याप्यविषयत्वप्रयुक्तं दूषणमुत्का साध्य-
ज्ञानजनकत्वप्रयुक्तं दूषणं दर्शयितुं विकल्पयति ।

किञ्च धूमवत्त्वादे र्यदाकदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रती-
यते तदानीं वाऽग्निमत्त्वं पर्वतादेः । नाद्यः तदानीमि-
वान्यदाऽप्यन्यर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात् । न द्वितीयः त-
दानीमग्निमत्त्वया व्याप्तत्वावगमात् । तदंति धूमका-
लोऽपेक्षित इति चेन्न । कचिद्देशेऽन्यदाऽपि धूमस्यावस्था-
नमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात् । तद्धू-
मकालोऽपेक्षित इति चेन्न । तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवच-
नत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चोक्तदो-
षापत्तिः । हेतोः पक्षधर्मतयाऽप्यपर्वतादिधर्मः साध्यो मा-
भूतस्तु कालान्तरे किं न स्यात् । तं कालमन्तर्भा-
व्य पक्षत्वे कथं पश्चादग्निष्कम्पं प्रवर्त्तते । धूमकालम-
न्तर्भाव्य चेदुक्तमावर्त्तते । तद्धूमकालञ्च देवशतः स्ववृत्तिः ।

* किं चेति * धूमवत्त्वादिहेतोः पर्वतादेराग्निप्र-
त्वं यदाकदाचित्प्रतीयते कालविशेषस्य व्याप्तिविशे-
षणत्वास्फुरणाद्भुत यदा व्याप्यपरामर्शस्तदानीमेवा-
नतिप्रसङ्गादिति विकल्पार्थः । आद्यमतिप्रसङ्गेन दू-
षयति * नेति * अनियतकालाग्निमत्त्वादिप्रतीती
यथाऽनुमानकाले अन्यथी पर्वते प्रवर्त्तते तथा का-
लान्तरेऽपि तदर्थी प्रवर्त्ततेव प्रवृत्तिहेतुविषयनिश्चय-

भावादिति भावः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्राह * ने-
 ति * तदिति प्रयोगकालो विवक्षित उत धूमकाल
 इति विकल्प्य प्रयोगकालस्य विवक्षितत्वे तद्वि-
 शिष्टाग्निना धूमस्य व्याप्त्यग्रहाद्याप्यपरामर्श इति
 लक्षणासम्भव इति भावः । द्वितीयं कल्पमाशङ्कते
 * तदेति * धूममात्रकालो विवक्ष्यते किं वा पक्ष-
 निष्ठधूमकाल इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति *
 कालान्तरेऽपि कचिद्देशान्तरे धूममात्रस्यावस्थानम-
 स्तीति कृत्वा कालान्तरस्य धूमकालत्वादग्न्यर्थिप्र-
 वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते * तद्विति * त-
 द्छब्देन पर्वतादिपञ्चविशेषो विवक्ष्यते किं वा प-
 क्षमात्रमात्रेऽसिद्धिरित्याह * नेति * पञ्चविशेषनिष्ठ-
 धूमकालीनाग्निना व्याप्तिग्रहाभावादसम्भव इत्य-
 र्थः । अप्रतीतव्याप्तिकत्वं व्याप्याभिमतस्येति शेषः ।
 द्वितीयमपवादति * यदिति * पक्षमात्रनिष्ठधूममा-
 त्रस्य कालान्तरेऽपि सत्त्वं यत्र कचिद्यत्किञ्चिदधूम-
 धर्मिणो यत्किञ्चित्साध्यवत्तया येन केन चित्पक्षी-
 करणादतश्च कालान्तरेऽप्यग्न्यर्थिप्रवृत्तिः स्यादिति
 कथितदोषापत्तिरित्यर्थः । व्याप्तिमात्राज्ञ साध्यसिद्धिः
 किन्तु हेतोः पक्षधर्मतयाऽपि तेन न पर्वतनिष्ठात्
 धूमाद्देशान्तरकालान्तरबहिसिद्धिरिति शङ्कते * हे-
 तोरिति * हेतोर्व्याप्त्या पक्षधर्मतयाऽप्यपर्वतादिध-
 र्मः पर्वतेतरदेशगतस्तत्कालेतरकालगतो वह्निः सा-
 ध्यो मा भूत् किन्तु तद्देशकालीन एव साध्यो
 भवेदिति योजना । पक्षधर्मतायलात् पक्षध-

मनियमवत्कालनियमोऽपि भविष्यतीति भावः । पक्ष-
धर्मतायत्नात्पक्षनियम इति दृष्टान्तांशमङ्गीकरोति
* तत इति * हेतोः पक्षधर्मता देशान्तरव्यावर्तिका
तर्हि कालान्तरव्यावर्तिकाऽपि किं नाङ्गीकृता तत्राह
* कालेति * पक्षधर्मता खल्वनुमानवादिभिः पक्षे सा-
ध्यसिद्ध्यर्थमङ्गीकृता साध्यसाधनयोरैकाधिकरण्य-
व्याप्तिबलान्न चैवं कालसिद्धिस्तस्य साध्यतद्विशेष-
णयोरभावादित्यर्थः । पक्षधर्मता पक्षे साध्यं साधय-
न्ती कालनियममपि साधयत्येव कालस्यापि पक्षान्त-
र्भावादित्यत आह * तमिति * द्वितीयं तृतीयक्षणादौ
बन्धुर्ही तत्र न प्रवर्त्तत कालनाशेनान्तर्भावितका-
लपक्षस्यापि नष्टत्वादित्यर्थः । धूमपरामर्शो निय-
तोत्तरकालमन्तर्भाव्य पक्षो न भवति येन द्वितीयक्ष-
णादावप्रवृत्तिः किं तु धूमकालमन्तर्भाव्यातो द्वितीय-
क्षणादौ प्रवृत्त्युपपत्तिर्नापि कालान्तरे प्रवृत्तिरिति श-
ङ्कते * धूमेति * धूममात्रकालमन्तर्भाव्य किं वा त-
द्धूमकालमन्तर्भाव्य पक्षत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्र-
त्याह * उक्तमिति * धूममात्रकालस्य सर्वदा भावा-
त्सर्वदाऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्युक्तं दूषणमावर्तत इत्यर्थः ।
द्वितीयं प्रत्याह * तदिति * तद्धूमकालमन्तर्भाव्य यः
पक्षस्तास्मिन्तस्यैव धूमस्य वृत्ताद्यंशत आत्माश्रयो
धूमस्य पक्षविशेषणतया स्वं प्रत्याश्रयत्वादित्यर्थः ।

व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वं लिङ्गत्वमित्यत्र पक्षधर्मत्वम-
खण्डि, व्याप्यत्वमपि खण्डयितुं ताद्विशेषणव्याप्तिख-
ण्डनं प्रस्तौति ।

४२६ व्याप्तिखण्डनम् ।

कश्च व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यम् । अविनाभाव-
इति चेन्न । किमेकस्याव्यतिरेकेऽपरस्य भावोऽविनाभाव-
पदार्थः, उत एकस्य व्यतिरेकेऽपरस्य व्यतिरेकः । यद्या-
द्यस्तदाऽव्यतिरेकोऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इ-
त्युक्त स्यात् । एवञ्च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर-
न्वयाव्याप्तिः स्यात् ।

कश्चेति व्याप्यत्वं वदता व्याप्तिर्निरूपणीया सा
च दुर्निरूपेत्याशयः । व्याप्तिलक्षणं शङ्कते *अविनेति*
दूषणं प्रकटयन्विकल्पयति *किमिति* न विनाभाव-
अविनाभाव स्तत्र नञो विनेत्यनेन सम्बन्धे, उत भा-
वेत्यनेन, यदि विनापदसम्बन्धस्तर्हि एकस्य व्यापक-
स्याव्यतिरेके भावे परस्य व्याप्यस्य भाव इत्यर्थः
स्या, यदि भावपदेन सम्बन्धस्तर्ह्येकस्य व्यापकस्य व्य-
तिरेकेऽभावेऽपरस्य व्याप्यस्य व्यतिरेकोऽभावोऽविना-
भाव इति विकल्पार्थः । प्रथमपक्षमनुवदति *यदीति*
व्यतिरेकव्याप्तिरसङ्गृहीता स्यादित्यभिप्रेत्य परिनि-
ष्पन्नमर्थमाह *तदेति* न केवलमव्याप्तिरतिव्याप्ति-
रपीत्याह *एवं चेति* यत्पार्थिवं तल्लोहच्छेद्यमिति
व्याप्यभावे लक्षणातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय लक्षणाविशेषणं शङ्कते ।

४२७ सार्वभिकसम्बन्धस्य व्याप्तिखण्डनम् ।

न काचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः सार्वत्रिकस्य
तथात्वेन विवक्षितत्वादिति चेत् । किमिदं सार्व-

त्रिकत्वं सम्बन्धस्य ।- सर्वासु तज्जातीयव्यक्ति-
षु विद्यमानतेति चेत् । नेयं सर्वतज्जातीयव्यक्त्यपरि-
ज्ञाने शक्यावधारणा । न च सर्वास्ता व्यक्तयो वि-
शेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तत्प्रमितिकरणासम्भवात् ।

* न काचित्क इति * व्याप्यमात्रस्य व्या-
पकमात्रेण यः सम्बन्धः स व्याप्तिर्नचैतत्पार्थिव-
त्यलोहलेखयोरस्ति वज्रे पार्थिवत्वे सत्येव लोहमे-
वत्त्वाभावादिति भावः । विशेषणासम्भवेन वि-
शिष्टलक्षणासम्भवं वक्तुं विशेषणस्वरूपं पृच्छति * कि-
मिति * यावत्स्यो व्याप्यव्यापकव्यक्तयस्तावतीषु सर्वासु
विद्यमानत्वं सम्बन्धस्य सार्वत्रिकत्वमिति शङ्कते * स-
र्वास्त्विति * सर्वतज्जातीयव्यक्तिपरिज्ञाने सति तद्ग-
तत्वं सार्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य ज्ञायते, किं वा तदज्ञान
इति विकल्प्य न द्वितीयोऽसम्भवादित्याह * नेयमिति *
अस्तु तर्हि प्रथमः कल्पस्तत्राह * न चेति * कुत इ-
त्यत आह * तत्रेति * स्वेन स्वेनासाधारणरूपेण सर्वव्य-
क्तिपरिज्ञाने करणभूतेन्द्रियसन्निकर्षाभावादित्यर्थः ।

प्रमितिकरणासम्भवोऽसिद्ध इन्द्रियस्यैव प्रमिति-
करणत्वादिति शङ्कते ।

४१८ सामान्यप्रत्यासत्तिपण्डनम् ।

इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले
सर्वास्तज्जानीयव्यक्तयो गृह्यन्ते यदनभ्युपगमे पण्डक-

मुद्राह्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिवेति वाचस्पतिरुपालम्भम-
वादीदिति चेत् । मैत्रम् । सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या
व्याप्तिं गृह्यतः सार्वज्ञप्रसङ्गात् । कचिदप्यज्ञानं ते नस्या-
दिति च सार्वज्ञापादनमिति न प्रतिकृत्यापि । प्रमेयतया
व्याप्तिग्रहणकाले सर्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणं प्रमेयत्वादि-
सर्वं तदा ज्ञायत एव न तु रूपान्तरेणेति चेन्न । यदि
रूपान्तरेण तत् प्रमेयं तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वा-
धारतया कथमग्रहणम् । अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्त-
रेण तत् । येन तु रूपेणास्ति तेन सर्वेण प्रमेयमिति या-
वद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रज्ञः । तथात्वस्वीकारे च
ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चित्तवृत्तिः त-
तः श्रद्धास्ये ।

* इन्द्रियेणेति * यदा यत्र धूमस्तत्राग्निरि-
ति व्याप्तिग्रहणकाले चक्षुषा धूमाग्नी संयोगा-
त् गृह्येते तदा धूमत्वाग्नित्वसामान्ये संयुक्तसमवा-
यात् गृह्येते तद्विशेषणभूताश्च व्याप्यव्यापकव्यक्तयः
सर्वाः सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या गृह्यन्त इत्यर्थः ।
विपक्षे दण्डं न्यायवाचस्पतिरेवावोचदित्याह *यदिति*
यस्य सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेनभ्युपगमे पण्डकं नपुं-
सकमुद्राह्य परिणीय मुग्धाया मूढकामुक्थाः परिणे-
त्तुः पुत्रप्रार्थनसदृशं व्याप्यदर्शनाद्व्यापकानुमानामित्या-
क्षेपमवादीदित्यर्थः । अतिप्रसङ्गेन परिहरति *मैयमि-
ति* यद्वस्तु तत्प्रमेयमिति वस्तुत्वादेः प्रमेयत्वादिना

व्याप्तिग्रहणकाले सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सर्वपदार्थग्रहणप्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वं ते स्यादित्यर्थः । सर्वज्ञत्वं ते स्यादित्यतिप्रसङ्गस्याऽपि सर्वज्ञानव्यतिरेकेणासम्भवात्तथापि सर्वज्ञत्वप्रसङ्ग इत्याऽऽशङ्क्याह *क चिदिति* मत्पृष्ठपदार्थाकथनात्तद्विषयज्ञानाभावात्तत्र सिद्धः स नस्यात्तद्विषयज्ञानवत्त्व इति मदीयप्रसङ्गार्थ इति कृत्या तथापि सर्वज्ञत्वं स्यादिति न प्रतिकृत्यापि प्रभवतीत्यर्थः । क चिदपि अधिकृत्ये पदार्थे पृष्ठस्यावचनात् यत्तत्तत्ज्ञानं निश्चितं तत् न स्यादित्यनेन प्रकारेण सार्वज्ञापादनमिति कृत्या तत्र प्रतिकृत्यापीति योजना । कृत्या नाम कश्चिदेवताविशेषोऽनर्थहेतुस्तस्य विनाशकं देवतान्तरं प्रतिकृत्येत्युच्यते न प्रतियन्दीत्यर्थः । इदमिष्टापादनं सर्वस्यापि प्रमेयाकारेण व्याप्तिग्रहणकाले ग्रहणादिति शङ्कते *प्रमेयेति* तर्हि सर्वस्य व्याप्तिग्रहणकाले सिद्धत्वादसाधारणविषयाभावोऽनुमाया इत्यत आह *न स्थिति* तद्रूपान्तरं प्रमेयं न वा, यदि प्रथमस्तत्राह *नेति* रूपान्तरस्य प्रमेयत्वे तदात्मना तद्रूपमपि गृहीतं स्यादित्यर्थः । द्वितीयमुत्थापयति *अथेति* यदस्ति तत्प्रमेयमिति भवन्नियमात्तत्र स्यादेवेत्याह *नास्तीति* माऽस्तु तदप्रमेयं रूपान्तरं तथापि विद्यमानरूपेष्वेव कतिपयरूपापरिज्ञानान्न सार्वज्ञप्रसङ्गस्तत्राह *येनेति* विद्यमानाकारस्य सर्वस्य प्रमेयस्थाधारतया ज्ञातत्वात्सार्वज्ञ्यमप्यस्तु को दोषस्तत्राह *तथाच्चेति* तत्र अज्ञास्ये त-

सार्वज्ञमिति शेषः ।

भेदाभेदमतावलम्बनेन बोधयति ।

४९९ भेदाभेदमतावलम्बनेन शङ्कानिरासः ।

स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः पृथक् तथै-
क्यमपि वस्तूनां, ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिणामेकत्वमेकमेव
ततः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत् सर्वमपि तेनैक्येन प्र-
तीयमानैकव्यक्त्वात्मकमेव ज्ञायमानं भवतीति कथं
तदेकत्वबोधिः सार्वज्ञम् । नच वाच्यं नानात्वमपि
व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति, यत-
स्तदपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवती-
ति । तस्मात्—

“एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः

सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति ।,

तत्त्वतस्ताद्रूप्येण एकीभूता इति । तदंतदपि नो-
पपन्नम् । नानैकमिति व्याहतप्रतीत्यापत्तेः ।

स्यादेतदिति अन्योन्याभावादिर्भेद एको न भ-
वति किं तु भिन्न इति वैधर्म्यदृष्टान्तमाह *यथेति* भे-
दस्य भिन्नत्वात्तद्विलक्षणभेदापरपर्यायमेक्यं वस्तूना-
मेकमेवेत्याह *तथेति* ऐक्यस्यैकत्वेन प्रमेयत्वस्य किमा-
यातमिति तत्राह *तत इति* प्रमेयत्वं वस्तुत्वं च सर्वभा-
वानामेकत्वमेकमेव तथाऽपि कथमनिष्टापत्तिपरिहार-
इत्यत आह *तत इति* यतः प्रमेयत्वादिलक्षणेनैकत्वेन-

१ मेकमेवेति का० मु० पु० नास्ति ।

क्यात्प्रमीयमाणायाः पुरोवर्तिन्या एकस्या व्यक्तेरात्म-
ना स्वरूपेण ज्ञायमानमेकमेव ज्ञानं भवतीत्येकत्ववे-
दित्वात् सार्वज्ञप्रसङ्ग इत्यर्थः । नानात्वस्यापि प्रमेय-
त्वात्प्रमेयग्रहणे तद्धर्मितया नानात्वमपि गृह्यत
एवेति स एव सार्वज्ञप्रसङ्ग इत्यत आह *न चेति* कु-
त इत्यत आह *यत इति* नानात्वमपि गृह्यमाणं प्रमे-
यत्वादिना गृह्यमाणत्वादेकमेव गृहीतं भवतीत्यर्थः । ना-
नात्वमपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव भवति य-
स्मात्तस्मादिच्युत्तरश्लोकार्थमपेक्षितमाह *तस्मादिति*
अभियुक्तवचनमुदाहरति * एक इति * सर्वे भावा-
स्तत्त्वत इतीति * यथायथमसाधारणरूपेण सर्वपदार्थ-
ज्ञानं तत्रोक्तं नैकत्वज्ञानमित्याशङ्क्य तत्त्वत इति पदं
व्याचष्टे *तत्त्वत इति* एकत्वं नानात्वं च किमेकेन रूपे-
ण सर्वभावानामुक्त रूपभेदेनेति विकल्प्य यथमं प्रत्या-
ह *तदिति* हेतुव्याचष्टे *नानेति* एकत्वनानात्वयो-
रेकतयाऽवस्थानव्याघातस्तथाहि एकं नानेति शब्द-
प्रत्ययानामेकार्थत्वे ऽन्योन्यविषयस्यान्योन्यान्तर्भा-
वाभ्युपगमे ऽन्यतरपरिशोषादन्यतरत् लुप्येतेत्यर्थः ।

द्वितीयं कल्पमुत्थापयति ।

५०० द्वितीयकल्पनिरासः ।

अथ रूपान्तरेण नानात्वं प्रमेयत्वादिना चैक्य-
मिति व्यवस्थित्या न व्याघातः स्यात् । तर्हि प्रमेयत्वा-
द्याधारस्य व्यक्तिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्वज्ञाप-
त्तिस्तादृश्येवेति ।

* अथेति * रूपान्तरेण घटपटादिव्यक्त्यात्मनेति पा-
यम् । रूपान्तरस्य प्रमेयत्वाधिकरणत्वेऽसंवापात्तात्प्र-
मेयत्वाधिकरणतया साकल्येन ग्रहात्सार्वज्ञापत्तिर्ब्र-
ह्मेपायितेति परिहरति * तर्हीति *

सार्वज्ञप्रसङ्गात् न सर्वव्याप्यव्यापकव्यक्तिग्रहस-
म्भव इत्युक्तमधुना प्रौढया सर्वव्यक्तिग्रहमुपेत्य न
सार्वत्रिकसम्बन्धलक्षणव्याप्तिग्रहसम्भवस्तद्ग्राहकानि-
रूपणादित्याशयवानाह ।

५०१ सर्वव्यक्तिग्रहं उपेत्यापि व्याप्तिग्रहासम्भवः ।

किञ्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीय-
विशेषग्रहणे तासु सर्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्तित्वे
किं प्रमाणम् । सर्वव्यक्तिवत्तत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिग्राह-
कमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत्तर्हि कचिदेवसवधारि-
तस्य यद्यभिचारो दृश्यते तन्न स्यात् इन्द्रियेण तत्स-
म्बन्धस्य प्रमितत्वात् । भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिः
पश्चाद्वाधादिति चेन्न । सामान्यभेदे का चिदभ्रान्तिः
काचिद्भ्रान्तिरिति विभागानुपपत्तेः दोषादोषवैचित्र्यवि-
वेचनस्य च दुष्करत्वात् ।

* किं चेति * किं प्रमाणमिति प्रत्यक्षमुत्तानुमानादी-
ति विकल्पाभिप्रायः । नानुमानादि तस्य व्याप्तिसा-
पेक्षतया तद्ग्रहात्प्रागप्रवृत्तेरित्येकं कल्पं दुर्गन्धं निरस्य

१ इन्द्रिये तत्र सम्यग्वित्त्वम्येति सो० पु० पा० ।

२ दूरगन्धमिति सो० पु० पा० ।

प्रत्यक्षं प्रमाणमिति कल्पान्तरमाशङ्कते * सर्वेति *
 संयुक्तसमवेतविशेषणभूता व्याप्तिविशिष्टा व्य-
 क्त्यस्तेन व्याप्तिरपि संयुक्तसमवेतविशेषणतया व्य-
 क्तिवादिन्द्रियेण गृह्यत इत्यर्थः । धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे
 या सामग्री सैव पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहे-
 प्युत तद्विलक्षणेति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * तर्ही-
 ति * पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः काष्ठादाववधारिततया
 व्याप्तेर्वज्रादौ व्यभिचारो दृश्यते स न स्यादित्यर्थः ।
 सामान्यप्रत्यासत्त्या सार्वत्रिकसम्यन्धस्य प्रमितत्वाद-
 ति हेतुमाह * इन्द्रियेणेति * धूमाग्न्योरिवेति दृष्टान्तः ।
 प्रमितत्वादित्यसिद्धो हेतुः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्व्या-
 प्तिग्रहस्य भ्रान्तित्यादिति शङ्कते * भ्रान्तिरिति * व्याप्ति-
 ग्रहत्वाविशेषे सा किं नाभ्रान्तिर्धूमाग्निव्याप्तिग्रहव-
 दित्याशङ्क्यावाधितार्थत्वमभ्रान्तित्वप्रयोजकमित्याह *
 * पश्चादिति * अवाध्याऽपि सा धूमाग्निव्या-
 प्तिग्रहसामग्रीगतकार्यजन्यत्वात्तदेवेति परिहरति * ने-
 ति * धूमाग्न्योरदुष्टामिन्द्रियं व्याप्तिग्राहकं दुष्टं-
 तु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरिति सामग्री विलक्षणेति
 द्वितीयं कल्पमाशङ्काह * दोषेति * किमिदानीमि-
 ह वैचित्र्यं प्रत्यक्षगम्यमुतानुमेयं, नाथ इन्द्रियस्याप्र-
 त्यक्षत्वादित्यर्थः ।

वाध्यत्वावाध्यत्वलक्षणकार्यगतवैलक्षण्यात्साम-
 ग्रीवैलक्षण्यमनुमेयमिति द्वितीयकल्पमाशङ्कते ।

५०२ कार्यवैलक्षणेन कारणवैलक्षण्यमिति शङ्कानिघसः ।

कार्यभेदादेव सामग्रीभेदोऽप्युच्येय इति चेत् । उच्ये-

यताम् । स एव तु कीदृगुत्तेय इति वाच्यम् । न तावत्सा-
 व्यत्रिकसम्बन्धभावाभावात्मकस्तदानीं भाविनां सम्ब-
 न्धानामसत्त्वेनाकारणत्वात् । सामान्यतश्च तज्जातीय-
 योः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वं सत्त्वं भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधा-
 रणं, क्वचिदपि सम्बन्धाभावे भ्रान्तेरनुत्पादात् ।

कार्येति कार्यवैलक्षण्यं सामग्रीवैलक्षण्यानुमा-
 पकमित्युक्तमङ्गीकरोति *उदिति* अनङ्गीकृतमंशं स्फो-
 रयति * स इति * यत्र दोषस्तत्र सार्वत्रिकसम्बन्धा-
 भावो यत्र दोषाभावस्तत्र सार्वत्रिकसम्बन्धः कर्मतया
 व्याप्तिग्रहणसामग्न्यामन्तर्भवतीत्येवंरूपो विशेष उ-
 ज्ञेय उतान्य इति विकल्पाभिप्रायमेतत्प्रत्यक्षज्ञाने क-
 र्मतयाकारप्रदस्यैव विषयत्वनियमात् । प्रथम एव क-
 र्त्तपोऽस्त्वित्यत आह * तदानीमिति * सम्बन्धस्य
 सामग्न्यन्तर्भावे प्राक्सत्त्वलक्षणं करणत्वं वाच्यं
 तन्न सम्भवति कालान्तरभाविधूमाग्निसम्बन्धानां
 व्याप्तिग्रहणापेक्षया प्रागसत्त्वादित्यर्थः । यद्यपि भा-
 वसम्बन्धा विशेषात्मना तदानीं न सन्ति तथाऽपि
 सामान्यात्मना सन्त्येव व्याप्यव्यापकसम्बन्धस्य
 कस्य चित्तदा सद्भावादित्याशङ्क्याह * सामा-
 न्येति * तज्जातीययोर्व्याप्यव्यापकर्जातीययोः स-
 म्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वं सामान्यतः सत्त्वमिति स-
 म्बन्धः । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि काष्ठादौ सम्ब-
 न्धो भवतीति भावः । तदेवोपपादयति *क्वचिदिति*
 सद्भादिनो मते देशान्तरादिगतस्यैव भ्रान्तौ स्फुरणं

क चित्प्रामाणिकस्यैवान्यत्रारोपावगमादिति भावः ।

प्रथमकल्पदोषो ऽनङ्गीकारपरास्त इत्यभिप्रेत द्वि-
तीयकल्पमाशङ्कते ।

५०३ द्वितीयकल्पनिराकरणम् ।

किमेतावता अन्यएव तर्हि कार्यभेदात्कारणभेदः
कल्पयिष्यत इति चेत् । स हि किमिन्द्रियसहकारिभूतः
करणान्तरमेव वा कल्पनीय इति वाच्यम् । नाद्यः
इन्द्रियस्य भाविभूतसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्पनायां प्र-
माणाभावात् । प्रत्युत व्युपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि विचा-
रयतः पूर्वप्रतीतसम्बन्धधर्मिद्वयस्य व्याप्त्यवधारणद-
र्शनात् । तदापि मनोऽस्तीन्द्रियमिति चेत् अस्तु, तस्मि
न् कार्ये मनसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः । अवश्य-
परिकल्पनीयेनान्येनैव सर्वानुपपत्त्युपशान्तेः । कारणत्व-
मात्रं तु चक्षुरादिज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात् । चक्षुरादि-
वत्करणं अन्यदेव तत्कल्पनायमिति सप्तमिन्द्रियं
प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत । अन्यथा चाक्षुषादिप्रती-
तावपि चक्षुरादेः करणत्वं न स्यात् । शक्यते तत्रा-
पि वक्तुं मन एव तत्र सुखादिप्रतीतिवत्करणं चक्षुरा-
दयस्तु सहकारिमात्रम् । नापि द्वितीयः इन्द्रियान्तर-
प्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा ।

* किमिति * अस्य पक्षस्यासम्भवं वक्तुं विक-

रूपयति * स हीति * इन्द्रियसहकारितया कारण-
 निरपेक्षमेष कारणं वेति विकल्पार्थः । प्रथमपक्षं नि-
 पेधति * नेति * सार्वत्रिकसम्बन्धग्रहणकारणस्य
 वर्तमानैकप्राहीन्द्रियसहकारित्वासम्भवादिति भा-
 वः । न केवलमिन्द्रियस्य कारणत्वे प्रमाणाभावः प्रत्यु-
 त व्यापारव्यतिरेकेण व्याप्तिग्रहणदर्शनादकारणमेवे-
 त्याह * प्रत्युतेति * पूर्वं प्रतीतः सम्बन्धो यस्य व्या-
 प्यव्यापकधर्मिद्वयस्य तस्य व्याप्त्यवधारणदर्शनादु-
 परतः चक्षुरादीन्द्रियव्यापारो यस्य तस्य पुंसो व्या-
 प्तिमन्तरेण धूमाग्न्योर्भूयः साहित्यदर्शनं नोपपद्यत
 इति विचारयतोऽन्वयव्यतिरेकाभावाच्चेन्द्रिये व्याप्ति-
 ग्रहकारणत्वमित्यर्थः । भूतभाषिसम्बन्धांशे बहिरि-
 न्द्रियस्याप्रमाणत्वेऽपि मनसः ग्रामाण्यं भवतीत्या-
 दाहते * तदेति * व्याप्तिग्रहणं मनोऽतिरिक्तकरणजन्यं
 व्याख्यार्थग्रहणत्वात् घटादिग्रहणवदिति परिहरति *
 अस्तिवति * न च स्वप्नप्रत्यये व्यभिचारः प्रमाणत्वेन
 विशेषणीयत्वाच्चक्षुरादेर्व्यभिचारित्वेनाकारणत्वादका-
 रणप्रतीतेरनुपपत्त्या मनसस्तत्र करणत्वं कल्प्यत
 इत्यत आह * अवश्येति * कार्यवैलक्षण्यदर्शनाद्यः
 कारणाविशेषः कल्प्यते तेनैव करणानुपपत्त्यादेरुपशा-
 न्तेर्न मनसस्तत्र करणत्वमित्याशयः । मनसः समा-
 धानमन्तरेण कदाचिदपि व्याप्तेरग्रहात्केवलव्यतिरे-
 कविरोधोऽकारणत्ववादिन इत्यत आह * कारणेति *
 रूपादिज्ञाने मनोऽन्वयव्यतिरेको कारणतामात्रेण त-
 थेहापीत्यर्थः । अस्तु मनसस्तत्र कारणत्वमात्रमतस्त-

स्यैव कल्प्यमानो विशेषः सहकारी भविष्यतीत्याश-
ङ्गाह * चक्षुरिति * करणमन्तरेण कार्यानुत्पत्तेः
करणान्तरं कल्पनीयं यथा रूपादिज्ञानेन मनोऽतिरिक्तं
चक्षुरादि करणं कल्प्यते तद्वदित्यर्थः । तथाऽपि क-
थमनिष्ठापत्तिरित्यत आह * सप्तेति * व्याप्तिग्रह-
स्य साक्षात्त्वे तत्करणं सप्तममिन्द्रियं प्रसज्यते शरीर-
संयुक्तमतीन्द्रियं साक्षात्प्रतीतिसाधनमिन्द्रियमिति
तल्लक्षणात् परोक्षत्वे तत्करणं सप्तमं प्रमाणं प्रसज्येत
व्याप्त्यादेनिरपेक्षतया लिङ्गादिवैलक्षण्यादतश्चापसि-
द्धान्त इत्यर्थः । व्याप्तिग्रहणं मनोतिरिक्तकरणं मा भूद्भू-
याच्च बाह्यार्थग्रहणमतश्च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकं
इत्यत आह * अन्यथेति * रूपादिज्ञानस्यापि चक्षु-
राद्यकरणत्वप्रसङ्गो बाध इत्यर्थः । व्याप्तिग्रहणस्य म-
नःकरणमात्रत्वे रूपादिज्ञानस्य कथं चक्षुराद्यकरणत्वं
तत्राह * शक्यत इति * तत्रापि-रूपादिज्ञानेऽपि । तत्र-
हन्द्रियाणां मध्य इत्यर्थः । अन्धादेरूपाद्यनुपलम्भाच्च-
क्षुरादिकरणत्वसिद्धिरित्यत आह * चक्षुरिति *
कल्प्यमानो विशेषो निरपेक्षकरणमिति द्वितीयं
वृषयति * नापीति * तत्कल्प्यमानमिन्द्रियरूपं प्र-
माणान्तरं वा, ऽऽद्ये कथितरीत्या पण्डिन्द्रियान्तर्भाषा-
सम्भवात्सप्तममिन्द्रियं प्रसज्येत द्वितीये तु स्वसम-
यपरिगणितप्रमाणप्रकाराधिक्यं प्रसिद्धप्रमाणवैलक्ष-
ण्यादित्यर्थः ।

अविनाभाव इत्यत्र नञो विनापदसम्बन्ध इति
प्रथमकल्पमयास्य भावपदेन नञः सम्बन्ध इति द्वि-

तीयं पक्षं प्रति क्षिपति ।

५०४ भावपदेन मन्त्र-सम्बन्ध इति कल्पमिराकरणम् ।

नापि विना भाव एकस्य व्यतिरेकेणापरस्या-
व्यतिरेक स्तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः ।
एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च
क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः
प्रसेज्येत । सार्वत्रिकं व्यतिरेकयोगपक्षं विवक्षितं न
तु क्वाचित्कं अत एवोच्यते अविनाभावनियम इति चेन्न ।
सार्वत्रिकान्वयावधारणानिरासन्यायेन सार्वत्रिकव्यति-
रेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् । शक्यत्वे चाऽन्वयावधार-
णमेवास्तु सार्वत्रिकं कृतं व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया ।

नापीति विनाभाव इत्येतद्व्याचष्टे *एकस्येति* ऐक्य-
स्य-व्यापकस्य व्यतिरेकेणाभावेनापरस्य-व्याप्यस्या-
व्यतिरेकोभावस्तन्निषेधोऽविनाभाव इति । अतिव्या-
प्तेरिति हेतुमाह *एवं हीति* लोहलेख्यत्वस्य व्यापक-
स्य व्यतिरेके ऽभावे व्याप्यस्य पार्थिवत्वस्यापि व्यति-
रेकोऽस्तीति तयोरप्यविनाभावः स्यादित्यतिव्याप्ति-
रित्यर्थः । व्यतिरेकसाहित्यमात्रं यदि लक्षणं तदा
स्यादतिव्याप्तिर्न तथा, सार्वत्रिकव्यतिरेकसाहित्यस्य
लक्षणत्वान्नैवमतिव्याप्ति र्वक्षे लोहलेख्यत्वव्यतिरेके-
ऽपि पार्थिवत्वान्व्यतिरेकादिति शङ्कते *सार्धेति* उक्ते
ऽभियुक्तसम्मतिमाह *अत इति* एवं सति विशि-
ष्टलक्षणासिद्धिरिति दृश्यति *नेति* सामान्यप्रत्यास;

स्या शक्यावधारणत्वमित्युपेत्यापि दूषयति * शक्यत्वे
चेति * व्याप्यव्यापकव्यातिरेकावधारणस्याप्यन्वयाव-
धारणपर्यवसायितया गौरवात् कुटिलिका ततो वरं
सार्वत्रिकमन्वयस्य प्रामाणिकमनुमानमुक्तं लाघवा-
दित्यर्थः ।

अविनाभावो व्याप्तिरिति लक्षणं निरस्य लक्षणा-
न्तरं शङ्कते ।

५०५ व्यासेलक्षणान्तरनिदास ।

यत्र विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति
केचित् । तन्न । यत्तु विपक्षे वृत्तौ बाधकं तत्प्रमाणं वा
तर्को वा स्यात् । आद्ये न तावदिन्द्रियं तदसम्भवा-
त् । अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात् । नाप्य-
नुमानम् । अनवस्थाप्रसङ्गात् । नाप्यर्थापत्तिः अनुमाना-
व्यातिरेकात् । व्यतिरेके वा यदि लिङ्गिव्यतिरेकेण लि-
ङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गिसिद्धेः कृतमनुमानेन ।
अनेवम्भावे च तयोः किमायातम् ।

१ * यत्रेति * यत्र हेतोर्विपक्षे वृत्तौ बाधकं प्रमाणरू-
पं तर्करूपं वाऽस्ति यस्य च साध्यस्याभावेन विपक्ष-
ता तयोरन्वयोव्याप्तिर्यद्वा यत्र ययोः साध्यसाध-
नयोर्मध्ये साधनस्य विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति त-
योरन्वयो व्याप्तिरिति । यस्य वृत्तौ बाधकमस्ति तदन्व-
य इत्युक्ते सर्पधाराव्यव्याप्तिस्तद्व्यावृत्तये हेतोरिति-
विशेषणम् । तथाऽपि स्वरूपासिद्धस्य पक्षे वृत्तौ बाधक-

मस्ति तद्यादृश्यर्थे विपक्षेति विशेषणम् । नैवमतिव्याप्ति-
 लां हलेक्ष्यत्वाभावेऽपि घञे पार्थिवत्वप्रतीतौ बाधकाभा-
 वादित्याशयः । विपक्षबाधकसहितोऽन्वयो व्याप्तिरि-
 त्येवमुक्तं स्यात्तन्न सम्भवति विशेषणासिद्ध्या वि-
 शिष्टासिद्धेरिति दूषयति * तदिति * विशेषणासिद्धि-
 मुपपादयितुं विकल्पयति * यदिति * प्रमाणतर्कातिरि-
 क्तबाधकासम्भवात् । यदि प्रमाणं तदपि प्रत्यक्षमुत्तानु-
 मानमाहो स्थित्यापत्तिरिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * आ-
 य इति * कुत इत्यत आह * तदिति * इन्द्रियस्य स-
 म्यन्वयोधमाश्रयपर्यवसायितया, ऽतीतानागतविप्रकृष्ट-
 विपक्षसन्निकर्षासम्भवाच्च बाधकत्वासम्भवादित्यर्थः ।
 विपक्षदण्डमाह * अन्यथेति * भूः शशविषाणोल्लिखि-
 ता भूत्वादित्यादौ विपक्षबाधकाभावेन व्यभिचाराश-
 न्कान्न स्यादिन्द्रियेणैव विपक्षदृश्यभावस्य प्रमितत्वेन सं-
 शयनिवारकविशेषदर्शनसङ्गावादतश्च सान्दिग्धानैका-
 न्त्यं कापि न स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि गिरिरयमधूमः
 स्यादनग्नित्वादयादिवदित्यनुमानं बाधकमिति त्रि-
 तीयस्तत्राह * नापीति * हेतुमाह * अनन्वस्येति * त-
 स्याप्पनुमानस्य व्याप्तिसापेक्षतया हेतोर्विपक्षदृष्टि-
 बाधकानुमानान्तरगवेषणेऽनवस्थाऽन्योऽथो वा स्वेनै-
 व सिद्धौ स्वाश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । अनग्नित्वे धूमानुप-
 पत्तिरित्यादिरूपार्यापत्तिर्बाधिकेति तृतीयकल्पं परा-
 करोति * नेति * अर्थापत्तेर्व्याप्तिसापेक्षतया केवलव्य-
 तिरेकिप्रयोगान्तर्भावात्तार्किकमते तस्य च बाधक-
 त्वं निरस्तमित्यर्थः । अर्थापत्त्युत्पत्तौ त्रिरूपत्वानपे-

क्षणादनुमानेन तदपेक्षयैवोत्पद्यमानत्वात्तयोर्ध्वेति-
रेक इति धीमांसरुमतमनुसृत्याह * व्यतिरेकेति *
लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गानुपपत्तिरर्थापत्तिरुतान्यादृशी
यदि प्रथमस्तत्राह * यदीति * अग्न्यभावे धूमानुप-
पत्तिरित्येवंरूपार्थापत्तिर एव पर्यतनिष्ठाभिसिद्धेः
कृतमलमनुमानेनेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * नैवमिति *
लिङ्गभावे । लिङ्गानुपपत्तिरित्येवंरूपस्याभावेऽर्थाप-
त्तेस्तयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः किमापातं लिङ्गिव्यतिरेकेण
लिङ्गस्य वृत्तावनुपपत्त्यभावात् तयाऽर्थापत्त्या व्यभि-
चारसिद्धिरित्याशयः ।

अर्थापत्तेर्बाधकत्वमुपेत्यापि प्रति श्रूते ।

५०६ उपेत्याऽपि बोधकथनम् ।

अस्तु या कथमपि तावदार्थापत्तिर्बाधिका । तथा-
पि कीदृगभ्युपगम इतिप्रष्टव्यम् । किं ? विपक्षवृत्तिबाधक
सध्रीचीनो यत्र कचिदन्वयो व्याप्तिः, उत तत्सहितः सा
वर्धनिकोऽन्वयः उत किं नो विशेषगत्रेपणेन तत्सध्री-
चीनः सामान्यतोऽन्वयोवाप्तिः उत सार्धत्रिकान्वयः
स च विपक्षे बाधकादवगम्यते । नाद्यः विकल्पानुपप-
त्तेः । तथा हि किं विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्वव्यक्तिविष-
यं उत सामान्यविषयम् । आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्त्त-
नीयं तत्रावश्योपस्थाप्यया अन्यथाभावबाधकभूतयाऽर्था-
पत्त्यैव साध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन ।

अस्तिवति निर्हेतुधूमानुपपत्तिर्हेतुमात्रमाक्षिपति न

त्वग्निमिति कथमपि केनापि प्रकारेणेत्युक्तम् । ताव-
दिति सम्प्रतिपत्तौ बाधकं प्रमाणमिति शेषः । तथाः
ऽपि व्याप्तिस्वरूपं विवेचनीयमित्याह * तथाऽपीति *
विकल्पमेव करोति * किमित्यादिना * विपक्षबाधकस-
हितः कापि तर्कान्वयो व्याप्तिरिति प्रथमकल्पार्थः । स-
धीधीनः सहित इत्येतत् विपक्षबाधकोपेतः सार्वत्रिको
ऽन्वयो व्याप्तिरिति द्वितीयविकल्पार्थः । सार्वत्रि-
कत्वासार्वत्रिकत्वविशेषणगवेषणेनास्माकं किं स्या-
द्बाधकोपेतमन्वयमात्रं व्याप्तिरिति तृतीयकल्पार्थः ।
सार्वत्रिकान्वय एव व्याप्तिर्न बाधको व्याप्तावन्तर्भ-
षति किं तु तद्वमक इति तुरीयार्थः । प्रथममपाकरोति
* नेति * अनुपपत्तिं प्रथयितुं विकल्पयति *
तथा, हीति * किं शब्दस्य सर्वशब्देन सम्बन्धः । सा-
ध्याभाववत्स्यो यावत्स्यो विपक्षव्यक्तयः सन्ति तासु
सर्वासु हेत्वभावाविषयमिति प्रथमकल्पार्थः । साध्या-
भावावद्वृत्त्यभाव हेतोर्बोधयति न तु सार्वत्रिकत्वा-
दिविशेषं इति द्वितीयार्थः । आद्यं, प्रतिवक्ति * आद्य-
इति * यत्र पक्षेऽनुमीयतेऽग्निस्तत्राप्यन्यथाभाववा-
धिकयाऽन्यभावे धूमभावोऽन्यथाभावस्तद्बाधिकया
तत्र साध्यसिद्धेरनुमानकथंया शान्तं निवृत्तमित्य-
र्थः । सा च तत्रावश्योपस्थाप्याऽन्यथा तत्रान्यभावे
धूमभावस्याविरुद्धतया व्याप्त्यसिद्धेरिति भावः ।
द्वितीयमपवदति ।

५०७ द्वितीयविकल्पनिरास ।

द्वितीये कचिद्व्यभिचारेऽपि कचिदव्यभिचारमाश्रित्य बा-
धकस्य चरितार्थत्वं धूमवत्तामालमग्निमत्तामात्रव्यतिरे-

कीत्येवं रूपो हि सामान्यतो विपक्षपक्षः तत च बाधकं
तयोरविरोधे पर्यवस्यति । अविरोधश्च कचित्साहित्याङ्ग-
वत्येवेति पार्थिवत्वलोहलक्ष्यत्वयोरप्येवम्भूतव्याप्तत्व-
प्रसङ्गः ।

* द्वितीय इति * सामान्यविषयस्य काचित्कर्म-
व्यभिचारमाश्रित्यं चरितार्थत्वमिति पार्थिवत्वलो-
हलक्ष्यत्वयोरप्येवम्भूतव्याप्तिप्रसङ्ग इत्युपरि सम्बन्धः ।
चरितार्थत्वं दर्शयितुं बाधकविषयं सामान्यतो-
विपक्षं दर्शयति * धूमेति * विपक्षं प्रदर्श्य बाध-
ककृत्यमाह * तत्रेति * सर्वविषयत्वाभावे बाधके क-
थमविरोधे पर्यवस्येदिति न काचित्कव्यभिचारमाश्रि-
त्य बाधकत्वस्य चरितार्थत्वमित्यत आह * विरोध-
श्चेति * विरोधः सहानवस्थानं तदभावोऽविरोधः स
च कचित्साहित्यमात्रेणापि भवतीत्यर्थः ।

बाधकोपेतसार्धत्रिकोऽन्वयो व्याप्तिरिति द्वितीयं
प्रत्याह ।

५०८ द्वितीयतृतीयनिराकरणम् ।

नापि द्वितीयः विशेषणवैयर्थ्यात् । सार्धत्रिकोऽन्वयं
इत्येवोच्यताम् । न च सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम् । नाऽपि
तृतीयः । बाधकस्य सामान्यविशेषविषयताविकल्पोक्तयु-
क्त्यैव निरस्तत्वात् ।

* नापीति * बाधकसहित इति पदेन पार्थिवत्वलो-
हलक्ष्यत्वयोरन्वयो व्युदस्येत सार्धत्रिकविशेषणो नैव त-

ध्यावृत्तं तस्यासार्वत्रिकत्वादित्यर्थः । तर्हि तद्विशेषणं
परित्यज्य लक्षणं धूमः तत्राह * न चेति * सम्बन्ध-
सार्वत्रिकत्वस्यासर्वज्ञेन गृहीतुमशक्यत्वादित्युक्तमि-
त्यर्थः । बाधकोपेतमन्वयमात्रं व्याप्तिरिति तृतीयं परा-
स्याति * नापीति * बाधकस्य विपक्षसामान्यविषय-
त्वे क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य चरितार्थत्वात्पार्थिवत्व-
लोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तिस्त्वप्रसङ्गो विशेषविषयत्वे
बाधकार्थोपस्यैव साध्यसिद्धेरनुमानं व्यर्थमित्युक्तयु-
क्तैव निरस्तत्वादित्यर्थः ।

तुरीयोऽपि न चातुरीयं प्राञ्जतीत्याह ।

५०९ चतुर्यधिकव्यतिरासः ।

नापि चतुर्थः । तथा हि यद्भूमवत् तदग्निमदित्यग्ने-
र्धूमन्वयस्य सार्वत्रिकत्वं वाच्यं यत्सर्वासां धूमव्यक्ती-
नामग्निसम्बन्धित्वं तद्यदि व्याप्तिग्रहकाले गृहीतं तदा
पक्षस्यापि धूमवद्व्यक्तेरग्निमत्त्वं प्राक् गृहीतं स्मर्यत
एवेति गतमनुमानम् । सामान्याऽग्निमत्त्वं तस्यापि गृ-
हीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयत इति चेन्न । विशेषत इति
किमग्निमत्त्वस्य विशेषो व्यक्तिरूपो विवक्षितः उत काल-
वेशादिसम्बन्धस्तस्य । नाद्यः सर्वव्यक्तीनां व्याप्ती प्रती-
तत्वेन भवतेशाङ्गीकारात् । नापि द्वितीयः अग्निमद्रूप-
तया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य चक्षुरादिभि-
रेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिमत्तया परिच्छेदात् ।

यथा प्राक्प्रत्ययाहितसंस्कारसङ्घीचीनैश्चक्षुरादिभिः प-
रिच्छिद्यमानेदानीम्भावदेशविशेषावस्थानादेः स एवाय-
मिति प्रत्यभिज्ञायमानताऽङ्गीक्रियते । तथैवात्राऽप्यस्तु-
कृतमनुमानेन ।

नापीति दूषणं दातुमन्वयस्य सार्वत्रिकत्वं दर्श-
यति * तथा हीति * सार्वत्रिकत्वस्वरूपं प्रदर्श्य स-
म्प्रति तस्य व्याप्तिग्रहणकाले गृहीतरूपेऽनुमानप्रविलप-
इत्याह * यदिति * धूमवद्व्यक्तेः पक्षस्याग्निमत्त्वं
व्याप्तिग्रहणकाले गृहीतं कालान्तरे सदृशसन्दर्शनसमु-
द्वुक्तसंस्कारबलात्स्मर्यते इत्यनुमानोच्छेद इत्यर्थः । यदि-
ति सन्देहः । व्याप्तिबलादग्निमदंशे स्मृतिसम्भवेऽपि पक्ष-
धर्मताबललभ्यो विशेषः प्रमेयोऽनुमानस्येति शङ्कते
* सामान्येति * विकल्पासहस्येन दूषयति * नेति *
तदुपपादनाय विकल्पयति * विशेषेति * प्रथमं स्याङ्गी-
कारविरोधेन परिहरति * नेति * हेतुमाह * स-
र्वेति * सार्वत्रिकान्वयो व्याप्तिरिति घदता त्वयैव
सर्वव्यक्तीनां व्याप्तिग्रहकाले गृहीतस्याङ्गीकारादगृ-
हीतो विशेषोऽनुमेयो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः । दे-
शकालहस्तवितस्त्यादिपरिमाणसम्बन्धो विशेष इ-
ति द्वितीयं दूषयति * नापीति * कुत इत्यत आह
* अग्निमदिति * धूमवद्विशेषस्य पक्षीभूतस्य पर्व-
तादेराग्निमत्तया स्मृतस्य पर्वतत्वादिदेशकालविशे-
पादिमत्तया चक्षुरादिभिरेव परिच्छेदादनुमानवैय-
र्थ्यमिति सम्बन्धः । तत्र पर्वतो देशः कालो वर्तमानो वि-

षयमित्यपरे । सर्वथा तस्य नियताविषयत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वाभावादित्यर्थः । शब्दस्तर्हि हेतोर्विपक्षवृत्तौ बाधकं मानमित्यत आह * नापीति * शब्दोऽपि कृतको नित्यो वा, न नित्यः व्याप्तिग्राहकवेदवचनानुपलम्भाद्धूमादेर्नापि कृतकः उपदेष्टुर्व्याप्तिग्रहकालेऽभावेन तदग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः ।

अभावस्तर्हि विपक्षवृत्तिबाधकं मानमित्यवाह ।

५११ अनुपलब्धेर्वाधकत्वनिरासः ।

अभावस्तु कदाचित् स्यात् सोऽपि निरूप्यमाणो न घटते एवं स वाच्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्येत न चोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भास्ति तद्यतिरेकेणेति । तच्च न । तथा हि क्वचिद्व्यभिचारादर्शनाद्वाऽयमभावः प्रवर्तते सर्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा । नाद्यः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्यासत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः सर्वत्र योग्यानुपलम्भो वाऽनुपलम्भमात्रं वा वाच्यम् । नाद्यः सर्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात् । नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात् । तत्र वज्र एव व्यभिचार इति चेन्न । तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् । तददर्शनदशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेत् । अत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यत इत्यत्रापि नियामकादर्शनात् ।

* अभावस्त्विति * अभावमानस्याभावविषयत्वा-
 न्नेतोर्द्वैत्यभावे मानत्वं सम्भवतीति सम्भावनया स्या-
 दित्युक्तम् । कदा चिदित्यापातत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि स
 एव बाधकं मानं नेत्याह * सोऽपीति * अघटमानतां
 दर्शयितुं ; बाधकत्वेनेष्यमाणाभावप्रमाखस्वरूपं द-
 र्शयति * एवं हीति * ग्रन्थस्तु स्पष्टार्थः । स एव उच्यते
 को दोषस्तत्राह * तच्चेति * प्रतिज्ञानमुपपादयितुं वि-
 कल्पयति * तथा हीति * काचित्कमदर्शनं व्यभिचा-
 राभावं प्रमापयति सार्वत्रिकं वेति विकल्पार्थः । आ-
 यमपवदति * नेति * कुत इत्यत आह * पार्थिवे-
 ति * पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि क्वचित्काष्ठादौ
 व्यभिचारादर्शनाद्व्याप्तत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । सार्वत्रिकमद-
 र्शनमिति द्वितीयमपवदति * नेति * योग्यताऽनुप-
 लम्भविशेषणं न वेति विकल्पार्थः । उपलब्धुं योग्य-
 स्यानुपलम्भो योग्यता तु स्वैतरस्योपलम्भकपौष्कल्य-
 भार्त्रः । वाऽयोग्यतादिनिवृत्तिः । प्रथमकल्पमसम्भवेन
 पराकरोति * नेति * अतीतानागतविप्रकृष्टानां
 व्यभिचाराणां योग्यत्वासम्भव इत्यर्थः । द्वितीयं दूष-
 यति * नापीति * हेतुमाह * पार्थिवेति * सर्वत्र
 व्यभिचारदर्शनं तत्र नास्ति वज्रमणौ पार्थिवत्वस्य
 लोहलेख्यत्वव्यभिचारदर्शनादिति शङ्कते * तच्चेति *
 अतिव्याप्त्यैव परिहरति * नेति * यदा वज्रमणि-
 र्न दृश्यते तदा पार्थिवत्वव्यभिचारानुपलम्भव्याप्ति-
 रित्यर्थः । अतिप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते * तदिति * ता-
 वदिति निश्चये । क तर्हि व्याप्तिस्वीकारस्तत्राह * य-

प्रेति*॥ पत्र विषये न कचिन्न कदाचिदपि व्यभि-
चारदर्शनं तत्र व्याप्तिर्नैवं पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयो-
र्व्याप्तिप्रसङ्गः क चित्कदा चित् व्यभिचारदर्शनादि-
त्यर्थः । विशेषणासिद्ध्या दूषयति * नेति * धूमा-
दिविषये यद्यपि व्यभिचारो न दृष्टो दृश्यते वा त-
थाऽपि न द्रक्ष्यत इति मानाभावात् व्याप्तिप्रसङ्ग
इत्यर्थः ।

विपक्षबाधकं प्रमाणमिति प्रथमकल्पमपाकृत्य तर्क
इति द्वितीयपक्षं प्रतिषेधति ।

५१२ तर्कस्य बाधकत्वनिरास ।

नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूल-
त्वाभ्युपगमे ऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तदनभ्युपगमे मूलसौ-
थिल्येन तर्काभासत्वापातात् ।

* नापीति * योऽपि विपक्षबाधकाभिमतस्तर्कः
सोऽप्यापाद्यापादकयोर्व्याप्तिमूल उत नेति विकल्प्य
प्रथमं प्रत्याह * तर्कस्येति * मूलमृतव्याप्तिसाधकं
तर्कान्तरं तस्यापि व्याप्तिमूलतया तर्कान्तरमित्यन-
वस्थेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * तादिति * तर्कस्य
व्याप्तिमूलत्वात्तदनभ्युपगमे प्रशिथिलमूलतर्काभास
इत्यर्थः । नन्वयमपि कश्चित्तर्कोऽस्य व्याप्तिमूलत्वे तत्त्व-
ण्डनव्याधातस्तदमूलत्वे प्रशिथिलमूलत्वमिति कथं नो-
द्बलकुटन्यायापात इति । मैयम् । अनिर्वचनीयव्याप्ति-
मुपेत्य तत्सत्तांशखण्डनात्परसिद्धां व्याप्तिमुपेत्य त-
त्त्वखण्डनादिति ।

तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वमुपेत्यैवानवस्थादिपरिहार उ-
दयनोक्तस्तमाशङ्कते ।

५१३ उदयनोक्तशङ्कानिरूपणम् ।

अथ ब्रूये न शक्यमिदं वक्तुं—तथाह्यग्निधूमव्याभि-
चारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं
व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्थदेव वा ।
स चायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः । तदेव
ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वाक्रियाव्याघातादयो
दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा । एवं सर्वत्रानुत्तरस्त-
र्को बाधकोऽभिधेय इति ।

* अयेति * इदमित्यनवस्थानादीति यावत् ।
कुतो न शक्यमित्यत आह * तथा हीति * अयमिति
वक्ष्यमाणः । कोऽसावित्यत आह * यदीति * यदीति सन्देहे ।
भावत्वे सत्यकारणत्वादात्मवन्नित्यं स्यादेव । विपक्षे-
दोषमाह * नेति * यस्मिन्क्षणे सत्त्वमिष्टं तस्मिन्
पि न स्यादविशेषादिति शशविषाणवदत्यन्ताभावः
स्यादित्यर्थः । कार्य कारणपूर्वकमिति व्याप्तिमूलत्वेदय-
मपि तर्कस्तर्हि साऽपि व्याप्तिः शङ्कते तत्रापि तर्का-
न्तरं वाच्यमित्यनवस्थापात उक्त इत्यत आह * स
चेति * उत्तरो न विद्यते यस्य असावनुत्तरः व्याप्ति-
निर्णयार्थमपेक्ष्यमाणोत्तरतर्कहीन इत्यर्थः । अनुत्तरोऽप-
रिहार्य इति वा । तर्कत्वे, सति व्याप्तिमूलत्वाशङ्कया
कथमनवस्थादि न स्यादित्यत आह * तत्रेति * येन

तर्केण शङ्काऽऽपाद्यते त्वया तस्मिंश्चपि तर्के प्रसङ्गसा-
मान्येन व्याघातापत्तिरित्यर्थः । तर्ह्येवंविधशङ्कायाः कोऽ-
विषयः तत्राह *तदिति* यथा जगत्कारणं प्रधानं प-
रमाणुर्वेति पुरुषेण शङ्काते चेक्रियान्याघातो नाम क-
थाव्याघातः स्वयं स्वीकृतव्याप्तिसाधनक्रियाव्याघातो
वा इदमव्याप्तं शङ्कितव्यभिचारादित्यादिरूप एवं
शङ्कमानस्य सर्वस्यैवानुमानस्य प्रचिलयेन कथाप्रवृत्त्य-
नुपपत्तेरुक्तं हि साधकाभावे सुखस्पन्दनमात्रस्या-
पि कर्तुमशक्यत्वादिति । यद्वा कार्यं कारणपू-
र्वकं न भवतीत्याशङ्कमाने कारणोपादानक्रियाव्या-
घात आदिपदात् स्ववचनस्वभावव्याघातादयो गृह्यन्ते
कारणाधीनात्मलाभत्वं कार्यत्वं तदकारणमित्युक्ते स्व-
भावव्याघातो वचनव्याघातश्चेति । लोकमर्यादा-प्रमा-
णव्यवस्था । धूमविषये यद्यप्येव तर्कोऽनुत्तरस्तथाऽपि
न सर्वत्र संभवति कृतकत्वस्य नित्येऽपि प्रध्वंसे दर्श-
नादतो न कृतकत्वादित्यव्याप्तिस्तर्कलभ्येति तत्राह
* एवमिति * यदि नित्यः शब्दस्तर्हि सर्वदोषलभ्ये-
तेत्यादितर्को वाच्य इत्याशयः ।

व्याघातपरिहारेण शङ्कां दर्शयन्परिहरति ।

५१४ शङ्कापरिहारः ।

मैवम् । किमित्येवं शङ्कितव्यं यद्वतुफलभाव एव
न भविष्यति । एवन्तु शङ्कितव्यम् । अग्निं विहाया-
न्यस्मादपि हेतोस्यमुदेष्यतीति । न च वाच्यमेवं हि
सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति । कचिदिन्द्रियज-

न्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यवत्तदु-
पपत्तेः । तत्तेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारि-
त्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न । ज्ञान-
त्वस्याऽऽकस्मिकत्वपरिहारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भ-
वताऽवश्यं वक्तव्यत्वात् । धूमेऽपि बह्वेर्विशेष एव प्रयो-
जकत्वस्य तद्वच्छङ्किनुं शक्यत्वात् । न हृदयते ताव-
दग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् । तदद-
र्शनस्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायो-
व्यतया ऽत्रिकल्प्यत्वादप्युपपत्तेः । यदा तु हेत्वन्तरप्रयो-
ज्यो धूमस्य विशेषो द्रक्ष्यते तदाऽसौ विकल्पित इति
सम्भावनाया दुर्निवारत्वात् ।

* मैवमिति * एषमाशङ्कितव्यमिति सम्बन्धः । प-
थस्मिन् शङ्कमान इति यावत् । हेतुफलभावः कार्यका-
रणभावः । हेतुफलभावव्याघातपरिहारेण शङ्कैव न सं-
भ्रमवतीत्यत आह * एवमिति * कथमित्यत आह
* अग्निमिति * धूमस्याग्निव्यभिचारं शङ्कमानस्य
नाकारणत्वमभिप्रेतं किं तु बन्धिदहन्योऽपि हेतुर्धूमस्य
सम्भवति इति तेन व्याघात इत्यर्थः । क्वचिदग्निज-
न्यो धूमः क्वचिद्वेत्वन्तरजन्य इति कारणविकल्पो न
सम्भवति कार्यस्यैकजातीयत्वादेकं हि नानेकहेतुक-
मिति न्यायादित्यत आह * न चेति * कुत इत्यत आह
* क्वचिदिति * घटादौ ज्ञानमिन्द्रियजन्यं ग्राहकेन्द्रियादी-
निद्रजन्य धर्मादौ शब्दादिजन्यमिति कारणविकल्पेऽ-

पि ज्ञानत्वेन कार्यैकजात्यवद्वन्हितदितरजत्वेऽपि धूमे-
 क्योपपत्तिरित्यर्थः । विभिन्नकारणवत्त्वे घटपटादिवदेक-
 जातीयं न स्यादित्यस्य न क्वचिद्व्यभिचार इन्द्रिय-
 लिङ्गादीनां साक्षात्कारत्वानुमितित्वादी प्रयोजक-
 त्वादिति शङ्कते * तत्रेति * परिहरति * नेति * य-
 दीन्द्रियादि ज्ञानत्वप्रयोजकं न भवति तर्हि ज्ञान-
 त्वमाकास्मिकं स्थान्तवृत्तं "नियामकाद्विभाधानां का-
 चित्कृत्यस्य सम्भव" इति न्यायादनुगतनियामकं वा-
 च्यं न तद्वक्तुमशक्यमात्मनः संयोगस्य तदप्रयोजक-
 त्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिन्द्रियाद्येव प्रयोजकमित्यर्थः ।
 यदीन्द्रियादेर्ज्ञानविशेष एव प्रयोजकत्वं तत्रैवान्वय-
 व्यतिरेकदर्शनादित्याग्रहस्तत्राह * धूमेऽपीति * यथे-
 न्द्रियादेर्ज्ञानविशेषे प्रयोजकत्वं तथा बन्हेरपि धूम-
 विशेष एव प्रयोजकत्वमिति शङ्कितुं शक्यतेऽतो व-
 न्त्यभावे धूमविशेष एव न स्थान्त धूममात्रमित्यर्थः ।
 इन्द्रियादिप्रयोज्यसाक्षात्त्वादिवदग्निप्रयोज्यो विशेषो
 धूमे न दृश्यतेऽनः स नास्त्येवेति शङ्कते * नेति *
 तावदिति निश्चये । आपाततस्तत्र दृश्यत इत्युच्यते
 किं विचारेऽपीति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तदिति *
 विचारमन्तरेणेति यावत् । नानुपलम्भमावादसत्य-
 निश्चयः किन्तु, योग्यानुपलम्भात् योग्यता च नास्ति
 बहिःप्रयोज्यधूमविशेषदर्शनस्य हेत्वन्तरप्रयोज्यताद्वि-
 शेषप्रतिभोगिकत्वात्तद्दर्शने ततो विकल्प्यत्वादि-
 शिष्टज्ञानायोग्यत्वादपि तद्दर्शनस्योपपत्तेरन्यथासिद्धं
 तादित्याशयः । द्वितीयोऽसिद्ध इत्याह * यदेति * प्र-

तियोगिहेत्वन्तरविशेषदर्शने वह्निकृतविशेषोऽपि
विकल्प्यते विशेषतो ज्ञास्यत इति सम्भावयितुं
शक्यत्वावसिद्धमदर्शनं इत्यर्थः ।

ज्ञानत्वस्येन्द्रियप्रयोज्यत्वे यदाऽऽकस्मिकत्वमुक्तं
तत्परिहारं सिद्धायलोकनन्यायेन शङ्कते ।

५१५ ज्ञानत्वस्याऽऽकस्मिकत्वे शङ्कापरिहारः ।

अस्यामत्मनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति
चेन्न । यद्यात्मनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादिच्छा-
दयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि स्वदृष्टविशेषा वा शक्ति-
भेदे वा ज्ञानत्रजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं
कारणमुच्यते तदा तदितरतापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यै-
कजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् ।

* अस्तीति * अतिव्याप्त्या कूपयति * नेति *
आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानत्वप्रयोजकत्वे रागद्वेषसु-
खादय आत्मगुणा ज्ञानं स्युस्तेषामप्यात्ममनःसंयो-
गासमवायिकारणजत्वाविशेषादित्यर्थः । अदृष्टान्य-
नुगतं ज्ञानत्वस्य कारणान्तरं शङ्कते * यदीति * अदृष्ट-
स्य सर्वकार्यसाधारण्याद्विशेष इत्युक्तम् । आत्ममनःसं-
योगस्य सकलज्ञानजनने का चिदनुगता शक्तिः सा वा
कारणं, ज्ञानत्वजातेर्निवृत्तया ज्ञानमात्रात्प्राक्सत्व-
सम्भवात्सा वा कारणं, प्रागभावरहितस्यानुत्पत्ते-
र्ज्ञानप्रागभावो ज्ञानत्वप्रयोजक इति मीमांसकानामा-
शङ्कां शक्तेस्तार्किकैरनङ्गीकारात्साम्यापादनेनैव परि-

हरति * तदिति * तददृष्टादि धूमगतैकजात्यप्रयोज-
कतया शङ्कितुं शक्यतेऽदृष्टविशेषस्य धूमकारणानु-
गतशक्तेर्धूमत्वजातेर्धूमप्रागभावस्य च भाषादतो व-
हितदितरयोर्धूमविशेषप्रयोजकत्वेऽपि नैकजात्यानु-
पपत्तिरित्यर्थः ।

अदृष्टादेः कारणात् ज्ञानस्यैकजातीयत्वकल्पनं
युक्तमिन्द्रियादेः कारणास्य व्यभिचारदर्शनाद्धूमस्य तु
बह्विव्यभिचारदर्शनात्तादृष्टादेरैकजात्यं दृष्टे सत्य-
दृष्टकल्पनायोगादिति शङ्कते ।

. ५१६ दृष्टेस्तत्पदकल्पना नेति शङ्कानिरासः ।

दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति
चेत् । अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः । अतापि व्यभिचारो न
द्रक्ष्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्क्यते । एवं शङ्क-
मानस्य भवतो न कचिदनुमानं स्यात् प्रतिवाद्यां-
त्साद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या
स्वयं स्वकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेनाद्वयशङ्काक्रमणात् स एव
व्याघात इति चेन्न । धूमवद्व्यक्तेरपि बह्विकारणविशेषा-
नुमानस्यैवं सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात् । सामग्रीसा-
म्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः । साधारणधर्मदर्शनवि-
शेषादर्शनादौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये सामर्थ्यां स-
त्यामपि कार्यानुदयात्परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादि-
रूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि

स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः ।

* दृष्ट इति * अर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति * अ-
स्त्विति * दृष्टे व्यभिचार इत्यनुपपन्नः । तावता तव
को लाभस्तत्राह * अत्राऽपीति * वह्न्यतिरेकेण धू-
मः कारणान्तरादप्युत्पन्न इति शङ्कमानस्य प्राग-
प्रक्षिप्तव्याघातापत्तेर्नयं शङ्कितव्यमिति चोदयति *
एवमिति * स एव व्याघातः कुत इत्यत आह * प्र-
तीति * प्रतिवादिशरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्-
स्मत्तुशरीरवदिति शरीरातिरिक्तानुमानाभावे क-
स्य प्रबोधनार्थं कथायां प्रवृत्तिरादिपदात्परचैतन्या-
नुमानं परास्फुरणान्ननुमानं च गृह्यते । असति चानु-
माने परचैतन्यानवगतौ किमुद्दिश्य साधकं वा वृथा-
दिति न्यायादनिष्टान्तरमाह * स्वेति * यैरनुमानैः
स्वयं परपक्षं बाधते स्वपक्षं साधयति तेष्वप्याश-
ङ्काक्रमणादिति एवं शङ्कामनिच्छतोऽपि व्याघातः स-
मान इति परिहरति * नेति * उच्यमानोऽयमनुमा-
नदोषो न भवतीत्यभिधीयते उत दोषोपेतमपि प्र-
माणं भवतीति, नाद्यः शङ्कितव्यभिचारस्य दोषत्वो-
पगमात्त द्वितीयस्तार्थः पूर्णो वाऽयमग्नित्वात्स-
प्रतिपन्नवदित्यनुमानस्यापि सदनुमानत्वप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । सदनुमानत्वप्रसङ्गक्रमाह * सामग्रीति *
पक्षधर्मत्वादेर्दोषस्य च सामेग्न्याः समानत्वाद्धू-
मानुमानं प्रमाणं बन्धनानुमानं न प्रमाणमिति वैचि-
न्यानुपपत्तिरित्यर्थः । वह्न्यतिरेकेण धूमः स्यादिति
शङ्कैव नोदेति व्याघातभयादतो नोक्तदोष इत्यत

आह * साधारणेति * साधारणधर्मविशेषदर्शनादौ सत्यपि शङ्काया अनुदयेऽङ्गीक्रियमाणे भवतोऽपि स्व-
क्रियाव्याघातस्तुल्यः । कुन इत्यत आह * सामग्या-
मिति * सामान्यदर्शनं कोटिद्वयस्मरणं च शङ्का-
सामग्रीप्यते तत्र घूमगतकार्यत्वं वह्नितदितरणोः
कारणयोः तुल्यं वह्नितत्वप्रापकविशेषश्च न दृश्यते
सहचरितसाधारणदर्शनाद्वह्नितदिनरजत्वकोटिद्वयं स्म-
र्यत इति शङ्कासामग्यां सत्यामेव सर्वत्रैवंविधश-
ङ्काया क्रियाव्याघातभयाद्यदि कारणान्तरजत्वशङ्का
नाङ्गीक्रियते तर्हि परप्रतिपाद्यहेत्यसम्प्रतिपत्तिसा-
मग्री या वचनादिरूपा तामुत्पादयतस्तथापि व्या-
घातस्तस्या अपि कार्याजनकत्वादित्यर्थः । अपि' विरो-
धः समुद्ये व्याघातदर्शने विशेषादर्शनरूपकार-
णाभावाच्छङ्कासामग्येव नास्त्यतो न व्याघातसा-
म्यमिति शङ्कते ।

५१७ व्याघातसाम्याभावशङ्कापरिहारः ।

व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्येव
नास्ति मत्पक्षे कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न । तद्धि
न तावत् आहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटत्रिप-
यस्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वात् । कूटभिन्नः प्रसङ्गकः
प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न । तस्य तर्कावसरे निरस्य-
त्वात् । तस्माद्यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं श-

शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं प्रमाणात् कुतश्चिदु-
पजायमानं वक्तव्यं तर्काद्वा, यदि प्रथमः शङ्का-
स्तिस्त्वमपि तेनैव प्रमाणनोपनेयं शङ्कायां सत्यां व्या-
घातात् । यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा श-
ङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव । भवतु
शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्का-
मवलम्ब्य व्यवस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शना-
त् शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न । व्याघातसत्ताकाले
तदवलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारत्वा, तस्याः
शङ्काया व्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य विशे-
पस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम् ।

* व्याघातेति * अनिर्घचनवादिपक्षे अज्ञानमे-
व शङ्कादिकारणं न सामान्यदर्शनादि तेन विशिष्ट-
मिदमित्युक्तं हि-

“प्रत्यङ्मोहैकहेतुत्वात्सर्वानर्थमृषामतेरिति ।

तुरीयपरिच्छेदे व्याघातस्यैव पराकरिष्यमा-
णत्वान्मैवमिति परिहरति * नेति * किं च वि-
शेषरूपव्याघातदर्शनमाहारादिरूपाज्जायमानं शङ्का-
विरोधि उत्तानाहारादिरूपादिति विकल्प्य प्रथमं
पराचष्टे * तद्धीति * आहार उत्प्रेक्षा आदिपदेन
वाक्याभासादिति गृह्यते । कुत इत्यत आह * कूटे-
ति * कूटं मिथ्या । यदि पार्थिवत्वं लोहलेख्यत्वं

व्यभिचरेत्तर्हि प्रमेयमेव तत्र स्यादित्यादिनित्य-
व्याघातदर्शनस्याभासकारणजन्यस्य सर्वत्र सम्म-
धेन कापि व्यभिचारादिशङ्कानुदयादित्यर्थः । उत्प्रे-
क्षादिजन्यमपि विद्यमानव्याघातदर्शनं प्रमितस्यैव
व्यभिचाराभावस्य प्रसञ्जकं तेन नातिप्रसङ्गः पार्थि-
वत्वादायनेवरूपत्वादिति शङ्कते * कूटेति * कूटा-
द्भिन्नः कूटाभिन्नः परमार्थविषयो योश्च इति यावत् ।
प्रमाणवत्प्रमितविषयस्य उत्प्रेक्षादिविषयत्वमेष न
स्यादिति तर्केण निरस्यत्वान्नेत्याह * नेति * यथा
ऽसौ योश्चः प्रमाणमप्रमाणं वा नाशः कल्पाकारणाज-
न्यत्वात् द्वितीयेऽपि न स्मृतिरननुभूतगोरत्वाद्विपर्यय-
स्य संशयस्य च प्रमिताप्रसञ्जकत्वमिति तर्कनिरस-
नीयत्वादित्याह * नेति * तस्मात् द्वितीयः पक्षः प-
रिशिष्यत इत्याह * तस्मादिति * तस्माद्यदेत-
द्याघातदर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तदाहारादेश
जायमानं वक्तव्यमिति तदपि न विचारसहमित्यु-
पपादनाय विकल्पयति * किमिति * प्रथममनूय
वृत्तयति * यदिति * व्याघातोपनायकप्रमाणेन त-
द्विशेषणभूतशङ्कास्थितमप्युपनेयमित्यर्थः । कुत इ-
त्यत आह * शङ्कन्ति * शङ्कायां सत्यामेव व्याघा-
ताभिधानेन शङ्काविशिष्टत्वाद्याघातस्य विशेषण-
विशेष्ययोरेकप्रमाणविषयत्वादित्यर्थः । अन्वय-
सुत्वेनोपपादितं व्यतिरेकमुखेनाप्युपपादयति * य-
दिति * यथा शङ्कमानस्य समस्त्वक्रियाव्याघातस्त-
था तामकुर्वतस्तवापि क्रियाव्याघातः स्याच्छङ्कासद-

सत्वयोर्ग्याघाताप्रयोजकत्वादित्यर्थः । व्याघातविष-
यस्य तद्विशेषणशङ्कायामपि प्रामाण्यमुपेत्याव्यभि-
चारसिद्धिं शङ्कते * भवत्विति * व्याघातप्रमाणस्य
शङ्कायामपि प्रामाण्यमात्रेण व्यभिचारासिद्धौ किं
दूषणं स्यादित्यर्थः । तर्हि शङ्काऽस्तित्वेन निःसन्दि-
ग्धव्याप्त्यसिद्ध्याऽनुमानप्रवृत्तिरित्यत आह * प्रथमे-
ति * प्रथमशङ्कायां तत्प्रमाणमस्तु तस्यां च व्याघात-
विशेषादर्शनेन निवृत्तायां पुनः शङ्कान्तरं नोदेति विशे-
षदर्शनानुवृत्तिविरोधादतो व्याप्तिरित्याशयः । व्याघा-
तसत्ताकाले व्यभिचाराभावसिद्धिरुत्तरकालमिति
विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * व्याघातास्तित्वे
तद्विषयशङ्कायामप्यस्तित्वात्तयैवं शङ्कमानव्यभि-
चारता हेतोरित्यर्थः । द्वितीयमप्यवदति * तस्या इति *
पुष्कलकारणे सति कार्योत्पादविरोधिप्रतिबन्धः प्र-
सिद्धः स च तदुत्पत्तिकाले वक्तव्य इत्यर्थः ।

शङ्काभाये तदवलम्बिव्याघाताभावमङ्गीकृत्य चो-
दयति ।

५१८ व्याघाताभावाङ्गीकारेण शङ्का तत्परिहारश्च ।

मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगम-
स्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति विशेषावगमतत्सं-
कारौ च शङ्काविरोधिनौ नतु स्वरूपेण कचिदपि
विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न । अयावदाश्रयभाविनो
विशेषस्य पूर्णस्थितस्य यदर्शनं तदाहितो वा संस्कारः
तस्य कालान्तरेपि तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वेऽवयवि-

अनुमानकण्डने व्याघाताभावाङ्गीकारेण शङ्कनपरिहारौ । ६८९

पाकपक्षे कुम्भस्य परमाणुपाकपक्षे परन्यरया तदारम्भ-
कस्य परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे
सम्भावितपाकस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो
न स्यात् । यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य
विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं
मा भूत् । यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्या-
देव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमित्यापत्तेः ।

* नेति * माऽस्तु नामेति यावत् । व्याघाताभा-
वोऽङ्गीकृतश्चेत्कः संशयान्तरोत्पत्तेर्वारयितेत्यत आह
* तदिति * तदवगमस्तत्संस्कारोत्पत्तिं निरुणञ्जीत्या-
शयः । तदवगमस्तत्संस्कारयोः शङ्कानिवारकत्वानुपप-
त्तिरविरोधित्वाद्विरोधिन एव निवारकत्वादित्यत
आह * विशेषेति * तर्हि क्व चिद्व्याघातः संशयनि-
वारकः क्व चित्तदवगमः क्व चित्तदवगमजनितसंस्कार
इति प्रयोजकवैरूप्येण गौरवं, स्यादित्यत आह * न
त्त्विति * सर्वत्रापि विशेषावगमस्तत्संस्कारयोरन्यतरः
संशयविरोधी न तु विशेषस्तस्मिन् सत्यपि वक्रको-
टरत्वादौ संस्काराद्यभावे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सं-
शयदर्शनादसत्यपि तद्विशेषदर्शनेऽनुमानजादौ संस्कारे
च सति संशयादर्शनादन्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्या-
मित्यर्थः * तथेति * संशयनिवारकमित्यर्थः । अति-
प्रसङ्गेन दूषयति * नेति * अयावदाश्रयभाविनः पू-
र्वास्थितस्य ग्रहदर्शनं यो वा संस्कारस्तस्य कालान्तरे-

ऽपि तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वे स्वीक्रियमाणे मति
 कुम्भस्य परमाणोर्वा पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य सम्भा-
 वितपाकस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तया कालान्तरे
 संशयो न स्यादिति सम्यन्धः । यावन्तं कालमाश्रयो
 भवति तावत्कालं यो भवति स यावदाश्रयभा-
 धी न यावदाश्रयभान्ययावदाश्रयभाधी व्याघातः
 शङ्कोच्छेदे व्याघातोच्छेदादाश्रयस्य हेतोरनुच्छेदात्तस्य
 प्रतिधर्मस्तत्प्रतिकूल इत्यर्थः । व्याघाताभावेऽपि त-
 दवगमात्तत्संस्कारादा तद्विरुद्धव्यभिचारधर्मवत्तया
 संशयानुत्पत्तौ सत्यां कुम्भस्य परमाणोर्वा पाक-
 निक्षिप्तस्य किमयं रक्त उतारक्त इति पाकजन्यलोहि-
 तरूपवत्तया कालान्तरे संशयो न स्यादस्ति च, कु-
 लालस्य तदुपरिनिहितभस्माद्यावरणतिरस्करणेन वी-
 क्षणदर्शनात् । कुत इत्यत आह * पूर्वं श्यामतया ज्ञा-
 तस्येति * आमदशायां श्यामतया ज्ञातत्वाद् श्या-
 मतानाशेऽपि तदवगमादिसम्भवात्तत्प्रतिकूलसंश-
 यो न स्यात् । पिठरपाकपक्षेऽप्यथयवी कुम्भः पच्यते
 पीलुपाकपक्षे परमाणवः पच्यन्ते क्रमेण कुम्भस्य
 परमाणोर्वेति सम्यन्धः । ननु पाकजन्यस्य संशयो न
 तु रक्तिमगुण इति । सत्यम् । तन्नाप्यनुपपत्तिस्तुल्या
 पाकजत्वस्य पूर्वमुपलम्भादिति ।

एवं तावद्याघातविषयत्वे शङ्काया दोषोऽभापि, स-
 म्प्रति हेत्वादिधर्मिस्वरूपस्य व्याघातानाश्रयत्वात् व्या-
 घाताश्रयः किं शङ्कोत व्यभिचार इति विकल्प्य प्रथममनु-
 षदति * यदीति * परिहरति * तदेति * व्याघाताश्रय-

भूतप्रथमशङ्कायाः शङ्कान्तरं मा भूत्सा तु स्यादेवेति न
व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * यदीति * कुत
इत्यत आह * व्याघातेति * व्यभिचाराश्रयव्याघात-
प्रमापकेण तद्विशेषणव्यभिचारस्याऽपि प्रमित्यापत्ति-
रन्यथा व्याघातस्य प्रमातुं शक्यत्वादित्याशयः ।

विपक्षयाधकतर्काणां व्याप्तिमूलत्वे याऽनवस्था
पुरस्तादुपन्यासि तत्परिहारं शङ्कते ।

५१९ अनवस्थापरिहरिशङ्कापरिहारः

अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न । तद्व्युद्भे-
प्रमितरवासिद्धेः । शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्य-
प्रमात्वोपगमात् । अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्राविशेषात् ।

* अनादीति * अनादिसिद्धा मूलभूता व्याप्तिर्येषां
तेऽनादिसिद्धव्याप्तिकाः अनादिपुरुषपरम्परयां त-
द्व्युद्धिधारास्तिम्बमनादिसिद्धिरतो ऽनादिसिद्धत्वात्
युगपत् व्याप्तिग्रहापेक्षेति नानवस्थाऽतोऽसञ्जातविरो-
धितया लब्धप्रतिष्ठत्वाद्बलवत्तराश्चेत्तर्का आगन्तुकं
शङ्कितव्यभिचारं गमयिष्यन्तीति भावः । यद्यपीदं
शङ्काऽनवस्थोत्पन्नन्तरं युक्ता तथाऽपि शिष्यव्युद्धि-
परीक्षार्थमत्र कृतेत्यदोषः । प्रमाधीनत्वात्प्रमेयसत्त्व-
स्य न तद्व्युद्धिपरम्परामात्रेण व्याप्तिसिद्धिरिति कृपय-
ति * नेति * व्याप्तिव्युद्धेरनादित्वात्प्रमात्वसिद्धिरि-
त्यत आह * शरीरेति * शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्याना-
दित्वमासिद्धं पूर्वेषां केषां चिद्विवेकिनां तदभावादि-
त्यत आह * अनादीति * तत्त्वदर्शा मुक्तानां व्याप्ति-

पुञ्जभाषोऽपि तुल्य इत्यर्थः ।

व्यभिचारशङ्काप्रतिपक्षभूतं व्याघातरूपविशेषदर्शनं प्रमाणादुपजायते किं वा तर्कादिति विकल्प्य प्रथमो निरस्तो द्वितीयमिदानीं निरस्थति ।

५२० तर्काद्याघातावगमनिरासः ।

नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्क्येत तदा व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् । तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यम् । शक्यत एव तर्काभासाद्भवतोऽपि व्याघात उपनेतुम् ।

* नापीति * अत्र धूमादावग्न्यादिव्यभिचारः स्यादित्याशङ्क्येत यदीत्यर्थः । एवंरूपात्तर्कादपि व्याघातदर्शनं न स्यादित्यन्वयः । कुत इत्यत आह-
* व्याघातेति * व्याघातप्रतिपादको यः तर्कः स व्याप्तिर्हीन उत तन्मूलः प्रथमे मूलशैथिल्येनाभासत्वापत्तेरित्यर्थः । व्याप्तिसमर्थनकाले तद्धीनस्यैव तर्कस्य व्याघातापादकत्वमित्यत आह * तादृशेति * तर्कस्याभासतया साधकत्वं चेति विरुद्धसमुच्चयरूपव्याघातापत्तेः साम्यं तेऽपीत्यर्थः । अयं व्याघातस्त्वया नापादयितुं शक्यते व्याप्त्यनङ्गीकारेण तस्याभासत्वादित्याशङ्काह * शक्यत इति * त्वया यथाऽऽभासरूपा व्याघाता आपाद्यन्ते तथा मयाऽप्यापादयितुं शक्यत इत्यर्थः ।

व्याघातदर्शनहेतुस्तर्को व्याप्तिमूल इति द्वितीयमवलम्ब्यते ।

५२१ तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेऽनवस्थादोषः ।

अथ तर्कस्य व्याप्तिमूलभूताऽभ्युपगम्यते । तत्रापि
व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव । तत्रापि व्याघातापादने
पुनरित्थमनवस्थैव ।

तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा ।

त्वद्वाधैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ॥ ४४ ॥

व्याघातो यदि शङ्काऽस्ति नचेच्छङ्का ततस्तराम् ।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥ ४५ ॥

अपेति मूलभूतव्याप्तौ व्यभिचारशङ्कायां पुनस्त-
र्कान्तरं पुनस्तत्राप्येवमनवस्थेति परिहरति *तत्रेति*
अनवस्थाबलम्वने न काप्यनुमानमिति स्वक्रियाव्याघा-
त आपतेदित्यत आह *तत्रापीति* व्याघातो येन त-
र्कज्ञानवस्थायामापाद्यते तस्याऽपि व्याप्तिमूलत्वात्पुनरि-
त्थं अनवस्था स्यादित्यर्थः । एवं च व्याघातसदसत्त्वयोः
शङ्कास्तित्वमापाद्य सम्प्रति यदुदयनेन शङ्कासदसत्त्वयोर-
नुमास्तित्वयुक्त्यभिधायकं वाक्यमुक्तं तदस्मत्पक्षेऽपि
वक्तुं शक्यते इत्युल्लेखकुट्टन्यायापातो भवत इत्युपहस-
न्नाह * तस्मादिति * यस्मादेवं व्याघातसदसत्त्वयोः
शङ्का स्यादेव तस्मादस्मिन्नर्थेऽस्माभिरपि त्वद्वाधैव दुष्प-
ठा न खलु सुपठैव । कथं सुपठत्वमत्राह * अन्यथाका-
र मन्यथाकारो यथा भवति तथा कियन्त्यक्षराणि कू-
त्येत्यर्थः । तदीया च गायेयम् ।

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥

अस्यायमर्थः । कालान्तरे कदाचिद्व्यभिचारिष्यती-
ति कालं भाविनमाकलय्य शङ्केत तदाकलनं वाऽनुमा-
नवमधीर्य न कस्य चिन्मुहूर्त्तयामाहोरात्रपक्षमासायन-
संवत्सरादयो हि भाविनो भवन्मुहूर्त्ताद्यनुमेया ए-
वानवगतेषु स्मरणस्याप्यनाशङ्कनीयत्वादनकलने वा
कमाश्रित्य व्यभिचारः शङ्केत तथा च सुतरामनुमा-
नस्वीकार एवं देशान्तरे वक्तव्यं स्वीकृतमनुमानम् । सु-
हृद्भावेन तु पृच्छामः कथमाशङ्का निवर्त्तनीयेति चेन्न ।
यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेस्तेन हि प्रवर्त्तमानेनोपाधिको-
टौ वा तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपनयतेच्छा
विच्छिद्यते विच्छिन्नविषयेच्छश्च प्रमाता भूयोदर्शनो-
पलब्धसाहचर्यं लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति स्वाधिष्टि-
ताच्च करणात् क्रियानिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम् । ननु
तर्कोऽप्ययमविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्त्तते ततोऽनवस्थया
भविष्यत् । न । शङ्काया व्याघातावधित्वात् तदेव
व्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने क्रियाव्याघातादयो
दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा न हि हेतुफलभावो
न भविष्यतीति शङ्कितुमपि शक्यते तथा सति श-
ङ्कैव न स्यात्सम्यङ्निश्चया भविष्यतीत्यादिषदिति ।
अन्यथाकृत्याक्षराणि गार्थां पठति * व्याघात इति *
शङ्कायां सत्यां प्रामाणिको व्याघातोऽस्त्युत न, यद्यस्ति
तत्राह * व्याघातो यद्यस्ति तदा शङ्काऽस्ति * व्याघात-
प्रमाणेन तदवलम्ब्यशङ्काया अपि प्रमितत्वादित्यर्थः ।
यितीपं प्रत्याह * नचोदिति * व्याघातो न चेत्ततः श-

ज्ञान्तरमास्ति व्याघाते प्रतिपक्षभूतेऽप्यस्ति तदभावे
सुतरां स्यात् । प्रथमकल्पमेवाश्रित्य शङ्का नास्तीति शङ्का-
ते *व्याघातेति* यावन्तं कालं व्याघातस्तावन्तं कालं
विशेषदर्शनाच्छङ्कान्तरं न जायते सा च नश्यतीति चे-
दित्यर्थः । अनुपङ्गं दूषयति *तर्क इति* व्याघातदर्श-
नजनकेन तर्केणावधिरचसानं कुतस्तथाऽपि व्याप्ति-
मूलतया शङ्कान्तरजननस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । यथा
न चेच्छङ्का ततस्तरामित्युक्तं तत्र तरवर्धमाह *
व्याघातावधिराशङ्केति * व्याघातादाशङ्केष्यते
ततस्तदभावे सा सुतरां स्यादित्यर्थः । तर्कः श-
ङ्कावधिर्मत इति यदुक्तमुदयनेन तं दूषयति * तर्क-
इति* विपक्षप्रतिपक्षभूते तर्के सति शङ्कावधिरचसानं
कुतो न कुतोऽपि, सति तस्मिन् शङ्काया आवश्यक-
त्वादित्यर्थः ।

विरुद्धानेकप्रकारावलम्बी प्रत्ययः संशयस्तत्र
व्यभिचार एका कोटिरव्यभिचारोऽपरा तत्राव्यभि-
चारस्य क चित्सिद्धत्वेऽनुमानसिद्धिरसिद्धत्वे संश-
यानुपपत्तेरनुमानसिद्धिरिति न व्यभिचारशङ्कया
ऽनुमानं दूषयितुं शक्यत इत्याशङ्काह ।

५१२ व्यभिचारशङ्क्याऽनुमानस्य दुष्टत्वम् ।

अव्यभिचारश्चैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः स-
मकालदृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्यत इत्याहुः ।

* अव्यमीति* यथा व्यभिचारशङ्कया व्याप्यसि-
द्धिमुक्ता सम्प्रति दूषणान्तरमाह * अव्यभिचार इति *

अन्वय इत्युक्ते पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वान्वयेऽतिव्या-
प्तिस्तन्निरासायाह *एकेति* वज्रे लोहलेख्यत्वाभावेऽपि
पार्थिवत्वाभावात्तन्निरुक्तिरेवं समन्वय-रूपमुक्त्वा दूष-
यति * समेति * समकालं दर्शनानन्तरमेव यत्र
दृष्टं व्याप्यव्यापकभावहीनतया गम्यगमकभावहीनं
तस्मिन्नपि दृष्टोत्पन्नधूमादावपि गम्यगमकभावः प्र-
याजको भवतीति शङ्क्यते सार्वत्रिकत्वादिति विशो-
पणस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

व्याप्तेर्लक्षणान्तरं शङ्कते ।

५२३ व्याप्तेर्लक्षणान्तरखण्डनम् ।

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः । सप्रष्टव्यः
कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनोरुतान्यस्य । न चर-
मः विपरीत्यापत्तेः ।

* स्वेति * पार्थिवत्वादिसम्बन्धव्युदासाय भा-
विकेति विशेषणम् । स्वाभाविकशौकल्यादिव्यु-
दासाय सम्बन्ध इति । दूषयितुं पृच्छति * स इति *
स्वभावप्रयुक्तः स्वाभाविकस्तस्य स्वभावप्रयुक्त इत्य-
र्थः । सामान्योक्तमेव विशदयति * किमिति * जघन्यत्वा
दन्त्यमपि कल्पं प्रथमंदूषयति * नेनि * कुत इत्यत आह
* वा इति * असम्बन्धिनोः सम्बन्धसम्बन्धिनोरसम्बन्ध
इति विपरीतापत्तेरित्यर्थः *

प्रथममपि पराकर्तुं स्वाभाविकशब्दार्थं पृच्छति ।

५२४ स्वभावशब्दार्थविकल्प ।

आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यं किं स-

अनुमानबद्धने स्वाभाविकशब्दार्थविकल्पनिरासः । ६९७

सम्बन्धिस्वभावश्रितः । अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः । अथ
सम्बन्धित्वविवक्षितस्वभावानतिरिक्तः । अथवा सम्बन्धि-
स्वभावव्याप्यः । अथवा सम्बन्धिस्वभावादन्त्येन न प्र-
युक्तः । उतान्य एव कश्चिद्विवक्षितः ।

आद्य इति अग्रेरौष्ण्यं स्वभाव उच्यते तत्स्वरू-
पाश्रयत्वादेयं सम्यन्धिस्वरूपाश्रयत्वात्सम्बन्धः स्वा-
भाविक इति प्रथमकल्पार्थः । वसन्ते वृक्षस्य प्रसूतिः
स्वभावस्तज्जन्यत्वादेव, सम्यधिकार्यत्वं स इति द्विती-
यकल्पार्थः । पुरुषस्य चैतन्यं स्वभाव इति सम्यन्धि-
स्वरूपमेव स्वाभाविकोऽनन्यार्थश्च तद्धित इति तृती-
यकल्पार्थः । वाहिको धूम इत्यत्र धूमस्य वह्नियोगि-
त्वं तद्धितार्थः एवं सम्यन्धिस्वभावव्याप्यत्वं स इति
चतुर्थकल्पार्थः । आत्मन आत्मत्वसमवायः स्वाभाविक
इति यत्सम्बन्धः सम्यन्धिस्वरूपातिरिक्तहेतुजन्यो न-
भवतीति पञ्चमार्थः । न्यूनतापरिहाराय कल्पान्तरमा-
ह * उतेति *

प्रथममतिव्याप्त्या दूषयति *

५२५ स्वाभाविकशब्दार्थविकल्पनिरासः ।

आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्यासत्त्वप्रसङ्गः ।
न द्वितीयः आतव्याप्तेरव्याप्तेश्च । अतएव न तृतीयः ।
नापि चतुर्थः व्यासथानिरुक्त्या व्याप्यत्वानिरुक्तेः । स-
म्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भा-
विनसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिदर्शनेऽपरा-

नुमानाय नियामकत्वायोगात् । नापि पञ्चमः न प्रयुक्त
इति यदि न जनिनस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षेऽन्य-
नेति विशेषणवैयर्थ्यमकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाऽप्यज-
नितत्वात् । सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरे-
व स्यात् । सामान्याः सर्वसम्भवाद्भूततः कालदेशादृ-
ष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । नापि प-
ष्ठः पक्षः तस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् । एवमेव वि-
कल्पयायं चरमविकल्पः सर्वज्ञोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्व-
शङ्काभयादिति ।

आश इति पार्थिवत्वलोहलोहलोरूपत्वयोः सम्बन्धो-
ऽपि सम्बन्धिस्वरूपाश्रय इति व्याप्तिः स्यादित्यर्थः । उ-
क्तहेतुनैव द्वितीयं दूषयति *नेति* रज्जुघटयोगः सम्ब-
न्धित्वरूपजन्यो भवति तयोरसौ व्याप्तिरित्यतिव्याप्तिः
पृथिवीत्यद्रव्यत्वयोरेकार्थसमवायरूपा व्याप्तिर्भित्त-
या जन्या नन्त्यव्याप्तिश्चेत्यर्थः । तृतीयं दूषयति *अन्तत-
इति* अव्याप्तेरतिव्याप्तेरेव । पार्थिवत्वलोहलोहलोरूपत्व-
सम्बन्धस्यापि सम्बन्धिस्वरूपानातिरिक्ततयाऽतिव्या-
प्तिरिति धूमसम्बन्धस्य सम्बन्धिस्वरूपातिरिक्ततयाऽव्या-
प्तिरित्यर्थः । तुरीयं दूषयति *नापीति* हेतुमाह *व्याप्ती-
ति* व्याप्यत्वं नाम व्याप्तिमत्त्वं व्याप्तिरथाप्यसिद्धा
तस्या एव परीक्षाकालत्वादतो विशिष्टलक्षणासिद्धि-
रित्यर्थः । सन्धस्य व्याप्यत्वमुपेत्यापि खण्डयति *सम्ब-
न्धस्य व्याप्यत्वे चेति* एकसम्बन्धिदर्शने-धूमादिदर्शने

सत्यपरांनुमानाय-वन्धभावाद्यनुमानाय सम्यन्धस्य
नियामकत्वायोगात् । कुत इत्यत आह *सम्यन्धिनो-
रिति *व्यापकस्य व्याप्यापेक्षयाऽधिकवृत्तित्वं चाक्ष-
मन्यया व्याप्यव्यापकभावानिश्चयात्तत्संभवाच्चैवं च व-
न्धव्यतिरेकेणापि ध्रुमावस्थानसम्भवान्नानुमानं स्या-
दित्यर्थः । पञ्चमं निषेधति * नापीति * प्रयुक्तशब्देन
जनिमभिधाय न प्रयुक्त इति तन्निषेधः क्रियत उत्-
व्याप्तिमभिधायेति विकल्प्य द्वितीयमात्माश्रयेण व-
हिरेव दूषयित्वा प्रथममनुवदति * यदीति * असौ
सम्यन्धः कृतकोऽकृतको चेति विकल्प्य प्रथमं
प्रत्याह * तदेति * सम्यन्ध इत्येवालं स्वाभाविक
इति पराजन्यत्वविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । कुतो वैयर्थ्य-
मित्यत आह *अकृतकेति*स्वेन जन्यत्वे सति हेत्वन्त-
रनिवारणाय विशेषणमुपादेयं स्वरूपेणैवाजन्यत्वेऽना-
दिसम्यन्ध इति वक्तव्यं तथा च ध्रुमादिसम्यन्धेऽव्या-
प्तिरित्याशयः । द्वितीयेऽवयवं निगदति *सम्यन्धस्येति*
असम्भव एवस्यादित्यर्थः । * सामग्न्या इति *
असम्भवमेवोपपादयति * सामग्न्या इति * अन्ततः
कालदेशादृष्टादिभिरपि सम्यन्धजन्यत्वस्यावश्यवक्त-
व्यत्वात्तत्रापि हेतुः * सामग्न्या इति *

“न किं त्रिदेकमेकस्याः सामग्न्याः सर्वसम्भव”

इति न्यायेन सम्यन्धस्यापि सम्यन्धस्वरूपा-
निरिक्तदेशादिजन्यत्वं वक्तव्यं देशादृष्टेश्वरेच्छा-
दीनामुत्पत्तिमन्मात्रनिमित्तत्वादित्यर्थः । अन्ततोऽव-
सानेऽपीति यावत् । अन्य एवेति परीक्षितं दूषयति

नारीति ननु कथं निर्वक्तुमशक्यत्वं यावतोदयनेन
न्यायवाचस्पतिटीकायां स्वाभाविको निरुपाधिरि-
त्यर्थ इति निरुक्तं इति । मैवम् । तस्य प्रतियोगिभूतोपा-
धिखण्डनप्रस्तावे पराकरिष्यमाणत्वात् । निर्वक्तुमश-
क्योऽयं विकल्पः कस्मात्कृत इति तत्राह * एवमिति *
कुत इत्यत आह *न्यूनेति* यदि स्वयं प्रतिष्ठातविकल्पा
एव क्रियन्ते तर्हि परो वृत्तेऽन्य एव प्रकारो ममाभि-
प्रेत इति न्यूनोक्तिस्तवेति तत्परिहारार्थमित्यर्थः ।

व्याप्तिलक्षणांतरमुपस्थापयति ।

५२६ व्याप्तिलक्षणांतरखण्डनम् ।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः । स प्रष्टव्यः
कोऽयमुपाधिर्नाम यच्छून्यत्वमनौपाधिकत्वम् । उपाधिः
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः । अयञ्च—

“एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः ।

साध्याभावाविनाभावी स उपाधि र्यदत्ययः”—

इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य यदत्ययः स उपाधिरिति
योज्यमानस्य पर्यवसितोऽर्थः । तद्धर्मभूता हि व्याप्ति
जपाकुमुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमतं चकास्तीत्युपा-
धिरसावुच्यते । तदिदमाहुः—

* “व्याप्तिश्चदृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ।

आरिभन्सत्यमुना भाव्यमिति यत्सा निरूप्यते ॥

* मयं श्लोकः का० मु० पु० नास्ति ।

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ॥

स चोपाधिर्निश्चित इवाशङ्कितश्च यत्तदमुच्यते ।

“यावच्चाव्यातिरोक्तिर्यं शतांशेनापि शङ्क्यते ।

विपक्षस्य कुतस्तावद्धनोर्गमनिका बल”

मिति चेत् ।

अनौपेति सम्यन्धो व्याप्तिरित्युक्ते पार्थिवत्वलो-
हलेख्यत्वसम्यन्धेऽतिव्याप्तिरिति तत्परिहाराय वि-
शेषणमनौपाधिकेति । तस्य प्रशिथिलावयवत्वोपा-
धिकत्वाद्युपाधावेधलक्षणगमनपरिहाराय विशेषणं स-
म्यन्ध इति । दूषणायोपक्रमते * स इति * व्याप्तिरव-
ण्डनप्रस्ताव उपाधिप्रश्नोऽयुक्तोऽप्रस्तुताभिधानप्र-
सङ्गादित्यत आह *यदिति* व्याप्तिविशेषणाभावप्र-
तियोगितयोपाधिरपि प्रस्तुत इत्यर्थः । कुसुमाञ्ज-
लाबुदयनेन जल्पितमुपाधिलक्षणं शङ्कते * उपाधिरि-
ति * अव्यापक उपाधिरित्युक्ते घटाव्यापकपदेऽतिव्या-
प्तिस्तन्निरासायाह * साधनस्याव्यापक इति * ताव-
त्युक्ते शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्धटवादित्यत्र सामान्य-
वत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वमुपाधिः स्यात्तत्र
सत्यपि कृतकत्वे युद्धादावभावेन साधनाव्यापकत्वा-
त्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह * साध्यस्य व्यापक इति * तथा-
ऽग्निमान् पर्वतो घूमवत्वादित्यत्र तत्पुष्कलकारण-
वत्वमुपाधिः स्याद्यत्रयत्राग्निस्तत्र तत्र तत्पुष्कलका-
रणवत्त्वमिति साध्यव्यापकत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वं

नास्ति तेनैव हेतुना पर्वतेऽपि तस्य साधयितुं शक्यत्वा-
 त्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह * साधनाव्यापकेति * साध्यव्यापक-
 त्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वमित्यत्रोदय-
 नसम्भतिमाह * अयं चेति * अयञ्चास्य श्लोकस्य
 पर्यवसिनोऽर्थ इति सम्बन्धः । कथमस्याऽयमर्थः स्यात्त-
 द्वाचकस्य पदस्यादर्शनादित्यत आह * व्यतिरेकेति *
 व्यतिरेको मुखं द्वारं यस्य स तथोक्तः । व्यतिरेकमुखत्व-
 मेव कथमित्यत आह * यदिति * तमेव श्लोकं पठ-
 ति * एकेति * स श्यामो मैत्रतनयत्वादगृहगतमैत्रत-
 नयवदित्यत्र एकेन साध्येन श्यामतालक्षणेन सह
 मैत्रतनयत्वशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परापूर्वत्वयोरवि-
 नाभावे साहचर्ये सति । कीदृशयोस्तयोरित्यत आह
 * मिथ इति * परस्परसम्बन्धशून्ययोर्व्याप्यव्यापक-
 भावहीनयोर्मध्ये यदत्ययः यस्य शाकाद्याहारपरिण-
 तिपूर्वकत्वस्याप्यत्ययो ऽभावः साध्याभावाविना-
 भावी श्यामतालक्षणसाध्याभावव्याप्यः यत्र शाका-
 द्याहारपरिणतिपूर्वकत्वं नास्ति तत्र श्यामत्वमपि
 नास्ति यथा गौरः पुरुष इति । स-शाकाद्याहारपरिण-
 तिपूर्वकत्वधर्म उपाधिरत्र मिथः सम्बन्धशून्ययोरिति
 साधनाव्यापकत्वमुक्तम् । यदत्ययः साध्याभावाविना-
 भावीति साध्यव्यापकत्वमुक्तं व्यापकाभावस्य व्या-
 प्यत्वात् व्याप्याभावस्य च व्यापकत्वादेकसाध्येत्या-
 दित्यल्पसङ्कीर्तनम् । यत्र साध्यं तत्रोपाध्यभिमतो धर्मो
 यत्रोपाध्यभिमतो धर्मो नास्ति तत्र न साध्यमपीत्यन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां तयोरेव व्याप्यव्यापकभावनिश्चयेऽपि

तत्रोपाधिशब्दमवृत्तिः किं निवन्धनेत्याशङ्काह * तदि-
ति * तस्योपाध्यभिमतस्य धर्मभूता व्याप्तिः साधना-
भिमते धर्मे चकास्ति भातीति कृत्वाऽसावुपाधिरुच्य-
तेऽत्रोदाहरणमाह * जपेति * जपाकुसुमधर्मा रक्तता
स्फटिक इव उप समीप आधीयत इत्युपाधिः स्वसम्ब-
न्धादन्यत्र स्वधर्माध्यारोपकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तमित्यर्थः । इदमुदितं कुसुमाञ्जलौ तद्धर्मभूता
हि व्याप्तिर्जपाकुसुमरक्ततय स्फटिके साधनाभि-
मते चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यत इति । अन्यत्राप्यु-
क्तं स्वसम्बन्धेन स्वीयं धर्ममन्यत्र दर्शयन्म उपाधि-
र्यथा लोके जपाकुसुमादिःस्फटिकोपल इति । अन्य-
त्र स्वधर्मारोपकत्वादुपाधित्वमित्यत्र भववचनं प्रमा-
णयति * तदिति * ननु व्याप्यस्य गमकत्वेऽग्नीषोमी-
यादिष्वधर्मत्वावगमौ हिंसात्वस्यापि हेतुव्याप्तित्वप्र-
सङ्गः व्याप्ता हि हिंसा ब्रह्महत्यादिष्वधर्मत्वेनानिष्टं
चेदमित्याशङ्काह *

व्याप्तेश्च दृश्यमानाया कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः ।

अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनानुपजीविकाः ।

तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणेति ॥

इदं श्लोकद्वयं भट्टोक्तं तात्पर्यत इत्यं व्याख्यातमिह ता-
वद्ब्रह्महत्यादिष्वधर्मत्वयुक्तेषु हिंसात्वनिषेधत्वं उपल-
ब्धे तत उभयधर्मसंनिधानेऽपि निषेधत्वमेवाक्षेपक्रमध-
र्मत्वस्य न हिंसात्वं यतो निषेधविधिप्रयुक्तैवाऽनि-
ष्टानुपन्निता न हिंसात्वप्रयुक्ता आक्षेपकं चाक्षि-

प्यमाणेन नियतं तत्र हिंसात्वमाक्षेपकं यदि हि नि-
 वेधविधानं न स्यात्ततो विनाप्यधर्मत्वं न स्यादेव
 हिंसात्वमाक्षेपकञ्चान्यत्रोपलभ्यमानमाक्षेप्यं सन्निधा-
 पयति अनाक्षेपकस्तूपलभ्यमानो ऽपि न धर्मातरं स-
 न्निधापयत्यनियतत्वादिति । अत्रोदाहृतवार्तिकस्पेय-
 मक्षरयोजना । परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवका
 अन्ये समर्थहेतोरन्यं हेत्याभासा इत्यर्थः । यद्वा अन्ये हिं-
 सात्वादयः यथा ऽग्नीषोमीयपश्चालम्भोऽधर्मसाध-
 नं हिंसात्वाद्यर्थे हिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वप्रयुक्तव्या-
 प्त्युपजीवको हिंसात्वादिति हेतुः तत्प्रभृतिभिः
 तैः परप्रयुक्तव्याप्तिभिर्दृष्टैः पक्षधर्मतयाऽवगतैरपि व्या-
 पकांशावधारणा नेष्टेव साध्यनिश्चयो न जायत
 इत्यर्थः । एवमुपाधिं लक्षयित्वा तदवान्तरभेदमाह *
 स चेति * द्विविध इत्यध्याहारस्तदुक्तं कुसुमाञ्जली
 यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजकः स च द्विविधो
 हि निश्चिनोपाधिराशङ्कितोपाधिः । शङ्कितोपाधाव-
 भियुक्तवचनमुदाहरति * यत्रेति * विपक्षस्य साध्या-
 भावयतो यावद्व्यतिरेकित्वं हेत्वभावरहितत्वं शतां-
 शेनापि व्याधिशङ्काद्वारेणापि शङ्क्यते तावद्धेतोर्गम-
 निरावलं साध्यनिश्चयजननसामर्थ्यं कुतो न कुतोऽपि
 निःसन्दिग्धव्याप्तिलक्षणाद्भविकलत्वादित्यर्थः *

अतिव्याप्त्या खण्डयति *

५२७ उपाधिसण्डनम् ।

साध्यव्यापकं पक्षेतरत्वेऽपि प्रसङ्गात् । तदव्यति-

रिक्त इत्यपीति चेन्न । बाधोन्नीतरस्य तस्याव्यापनात् । अ-
न्यथा निरुपाधिसम्प्रतिधत्वे बाधासिद्धेः । यदाह बाधेन
षोपाधिरुनीयतां अन्येन वेति न कश्चिद्विशेषः । एत-
दर्थमपि विशेषणीयमिति चेन्न । तथापि साधनाव्याप-
कत्वं सतीति तदव्याप्त्यनन्तरधारणं न शक्यावधारणम् ।
एवं साध्यव्यापक इत्यपि ।

* नेति * स्थित्यादिकं सकर्तृकं कार्यवाहकं घटव-
दित्यत्र पक्षेतरत्वं साध्यव्यापकं भवति सकर्तृकघ-
टादौ सर्वत्र भावात्साधनव्यापकं च पक्ष एव कार्य-
त्वे सति पक्षेतरत्वाभावादिति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
अत्रैके समावृत्ते न हि पक्षेतरत्वं साध्यव्यापकं प-
क्षे पक्षे साध्यसन्देहेऽप्युपाध्यायस्य निश्चितत्वादिति ।
तैः पक्षमनुमानमेव मानमिष्टं पक्षे साध्यसद्भा-
वसन्देहेऽपि साधनसद्भावावतिशयेन शङ्कितव्यमि-
तिारत्वादेनोः । पश्चादप्यत्र हेतोः साध्यसम्प्रति-
धेय इति चेन्न हि इहापि साध्याभावेऽपि पक्षेतरत्वं
एव वस्तेर्विशेषात्प्रथमं न धर्तव्यं इति व्यतिरेकनिश्चय-
त्वरूपमेवात्र न तस्य पक्षस्थापत्तिरिति

“मधु पदं पतिं कुर्वन्ने प्रयातं किं न पश्यसी”

स्वाभाविकवैयर्थ्यात् नानियतं इति गद्व्युप-
पायं न दत्तव्यं इति । पक्षेतरत्वव्यतिरिक्तत्वे सति
साध्यव्यापकः साधनाव्यापक उपाधिरिति लक्षणे
विजिगृह्यते ॥ तदिदं * पक्षेतरत्वं पक्षव्याप-
कं

न्याभाववत्त्वं तद्व्यतिरिक्तं पुनस्तदन्योन्याभाववत्त्वं
तत्र सम्भवत्यनवस्थानादिति दूषयति * नेति *
अभ्युपेत्यापि दूषयति * बाधेति * तेजो द्रव्यमनुष्णं
रूपिवाद्दृढवदित्यत्र पक्षे साध्याभावस्य प्रत्यक्षतया
हेतोः प्रत्यक्षविरुद्धत्वं तत्र रूपित्वानुष्णत्वसम्बन्धेऽ
तेजस्त्वमुपाधिः पक्षेतरत्वमेव वा बाधेनोन्नीयते तत्र
व्याप्त्युपात्पक्षेतरत्वव्यतिरिक्तेतिविशेषणाभावादित्य-
र्थः । बाधोऽप्रामाण्यगमको नोपाधेरित्यत आह * अन्य-
धेति * दुष्टकरणजन्यस्यैव शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्य बाध्य-
त्वाधिक्रपाधिसम्बन्धत्वे क्लृप्तकरणजन्यतया प्रमाण-
मेव स्यादित्यत एवोदयनेनातेजस्त्वमुपाधिरुक्तः । बाधे-
नोपाधिरुक्तेय इत्यत्र तदीयवचनमुदाहरति * यदिति *
अन्येन—व्यभिचारेण विपक्षप्रतिकूलतर्काभावेन वे-
त्यर्थः । ननु शब्दो नित्य आकाशैकगुणत्वात्तद्गत-
परममहत्त्ववदित्यनुमानमिति चेन्न । अकार्यत्वस्योपाधे-
र्भावादन्यथाऽऽत्मविशेषगुणा नित्यास्तदेकगुणत्वात्तद्ग-
तपरममहत्त्ववदिति च स्यात् । अस्य प्रसक्षयाधितत्वा-
दहेतुत्वमिति चेन्न । निरुपाधेर्याथाभावात्स्वभावप्रतिब-
न्धस्य तत्परित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात्तस्मात्
बाधेन वोपाधिरुन्नीयतामन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष
इति कुसुमाञ्जलावुक्तमित्यर्थः । बाधोन्नेयपक्षेतर-व-
व्यतिरिक्तत्वे सति कथितलक्षण उपाधिरिति शङ्कते
* एतदिति * अतिव्याप्तिपरिहारेऽप्यसिद्धिरपरिहार्ये-
ति दूषयति * नेति * साधनव्यापकत्वं तद्व्याप्तिरु-
तृत्वं तदभावः साधनाव्यापकत्वमेवं च व्याप्तिसिद्धी

व्यापकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ तदपेक्षाऽव्यापकसिद्धिस्त-
त्सिद्धावुक्तोपाधिसिद्धिरुपाधिसिद्धौ च निरुपाधिकस-
म्बन्धव्याप्तिसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरित्यर्थः । उक्तन्यायं
विशेषांशेऽप्यतिदिशति * एवमिति * व्याप्य-
नवधारणे साध्यव्यापक इत्यपि शक्यावधारणं नेति
सम्बन्धः । व्याप्तिसिद्धौ साध्यव्यापकत्वसिद्धिस्त-
त्सिद्धावुपाधिसिद्धिरुपाधिसिद्धौ च निरुपाधिकस-
म्बन्धव्याप्तिसिद्धिरिति चक्रकापत्तेरत्राऽपि तुल्यत्वा-
दित्यर्थः । एतेन समव्याप्तिपक्षोऽपि ।

“ समासमाधिनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।

समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजक” ॥

इत्युक्तो निरस्तश्चक्रकापत्तेस्तुल्यत्वात् ।

निरुपाधिकसम्बन्धोव्याप्तिर्न साध्येन सहोपाधेयं
चक्रकं स्यात्किन्तु साहचर्यमाश्रमतो मोक्तदोष इति
प्राकृते ।

५२८ चक्रकापत्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

अथ मन्यसे ऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापक-
त्वम् । न । वस्तुमत्या व्यभिचारिमाध्यस्याप्यापाततां ऽदृष्ट-
व्यभिचारसाध्यत्वसम्भवात् तस्याप्युपाधित्वापत्तेः । न
द्रक्ष्यत इति च निरूपयितुमशक्यम् । व्याप्तिग्रहकाले
च साध्यत्वामात्रेण तदव्यभिचारः कथमवधार्यः । साध्यं
व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न । व्याप्त्यनवगमे व्यापका-
र्थानवगमात् । सम्भावितव्यापकभावो व्यापकोऽपेक्षित

इति चेन्न । व्यापकस्यानिरुक्तौ किरूपतया सम्भाव-
नापि स्यात् । अथ साध्यव्यापक इत्येव भद्रं तदानीं
साध्यत्वाभावेऽपि साधयितुमर्हत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । न ।
कथं ह्यवगन्तव्यमिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति । व्या-
पकत्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् । नच साधनाव्यापक-
त्वं सर्वत्र निश्चेतुं शक्यम् । स श्याममैत्रतनयत्वादि-
त्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परायां मैत्रतनयेऽभाव-
स्य दुरधिगमत्वात् ।

* अथेति * न दृष्टो व्यभिचारः साध्येन यस्य
सोऽदृष्टव्यभिचारः साध्यस्तथाश्वमुपाधेः साध्यव्याप-
कत्वमित्यर्थः । आपाततोऽदृष्टव्यभिचारत्वमुक्तं का-
लान्तरेऽपीति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * वस्तु-
गत्या व्यभिचारि साध्यं यस्योपाधेस्तस्यापाततो न
दृष्टो व्यभिचारः साध्येन यस्य स तथोक्तस्तथा-
न्यसम्भवात् चित्पादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्धटवदि-
त्यत्र रूपित्वमुपाधिः स्यात्तस्य साधनाव्यापकत्वादा-
पाततो व्यभिचारादर्शनाच्चेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्विती-
ये लक्षणासिद्धिरित्याह * नेति * कालान्तरभाविव्य-
भिचारस्य सम्प्रति ज्ञातुमशक्यतया तदभावोऽपि
दृष्टिरूप इत्यर्थः । व्याप्तिग्रहणकाल इति काकाखिवदु-
भयतः सध्यते । एवं साध्यव्यापक इत्यत्र व्यापकांश-
प्रयुक्तदूषणमभिधाय साध्यांशदूषणमाह * इयासीति *
साध्यांशनाम सिद्धिनिषयत्वं सिद्धिश्च व्याप्तिग्राह्य-

ना तल्लिङ्गं व्याप्तिग्रहणकाले नास्ति तेन तदा साध्यत्वा-
भावात्तेन सह व्यभिचाराभासो नावधारयितुं शक्यत
इत्याशयः । साध्यत्वं न सिद्धिविषयत्वं किं तु व्याप्ति-
कर्तृत्वमेवातस्तद्व्यभिचारः शक्यनिरूपण इति शङ्क-
ते * साध्यमिति * असम्भवेन दूषयति * नेति * व्या-
प्त्यनवगमे यद्यपि तत्कर्तृत्वव्यापकत्वप्रमा न स-
म्भवति तथाऽपि सम्यन्धकर्तृत्वे सत्यधिकवृत्तितया
व्यापकत्वसम्भावनाऽस्ति सम्भावितव्यापकादृष्टव्य-
भिचारत्वं साध्यव्यापकत्वमिति शङ्कते * सम्भावि-
तेति * क्व चित्प्रमिनस्यैवान्यत्र सम्भावनाविषय-
त्वं निश्चयपूर्वकत्वात्संशयस्य संभावनस्येहान्तर्भा-
वात्क चिदप्यनिश्चये सम्भावनमपि न स्यादिति
परिहरति * नेति * किं रूपतया-केन प्रकारेणेति या-
चत् । व्याप्तिग्रहणकाले साध्यत्वाभासप्रयुक्तोक्तदो-
षपरिहारं शङ्कते * अथेति * कुतो भद्रत्वमुक्तदोषापाक-
रणमन्तरेणेति तत्राह * तदानीमिति * साध्यत्वं न सि-
द्धिविषयत्वं किन्तु तद्योग्यता सा तु एवदूढव्यभा-
विनीति भावः । नैतदपि सिद्ध्यति मानाभावादिति
परिहरति * नेति * इदमवस्थायां च साध्यं नैदं धूमादि
इति कश्चिन्नगन्तव्यमित्यन्वयः । धूमरन्ध्रः सा-
धनसाध्यभासो दृष्टान्तव्यापकभासादसम्पत्ते त-
त्राह * व्यापकेति * साधनाव्यापकत्वविशेष-
णस्य प्रकारान्तरेण खण्डनं प्रस्तौति * न चेति *
शङ्को नित्यः ध्वन्यत्वे सति श्रावणत्वाज्जडत्ववदि-
त्यत्राकृतकत्वोपायो साधनाव्यापकत्वं निश्चेतुं श-

व्यत इति सर्वत्रेत्युक्तम् । कुतोऽनिश्चय इत्यत आह
 * स इति * मैत्रतनयत्वश्यामत्वसम्बन्धे शाकाद्या-
 हारपरिणतिपरम्परोपाधिराश्रीयते तस्याः पक्षीकृतमै-
 त्रतनये भावो दुरधिगमो मानाभावात्कथंचिच्छाकपरि-
 णामाभावावगमेऽप्यादिपदोपात्ताहारान्तरपरिणति-
 परम्पराभावो दुरधिगम इत्याशयः ।

तर्हि साधनाव्यापकत्वानिश्चयान्माभून्निश्चितोपा-
 धित्वमथापि सन्दिग्धोपाधित्वं भविष्यति साधना-
 ऽव्यापकत्वस्याप्यनिश्चयादिति शङ्कते ।

५२९ सन्दिग्धोपाधित्वनिरासः ।

यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र नि-
 श्चितोपाधित्वमन्यत्र शङ्कितोपाधित्वं मैत्रतनयत्वव्या-
 प्यशाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया स्थातव्यमित्यत्र निया-
 मकाभावादिति चेन्न । मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्र-
 साधने तच्छङ्काया अपि छेत्तुमशक्यत्वात् । तत्रापि त-
 त्सामग्रीत्युपाधिपरम्पराभिधाने च तस्या अपि मै-
 त्रतनयत्वेनैव प्रसाधनस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।

* यत्रेति * यत्र निषिद्धत्वादौ साधनव्यापक-
 त्वादिकथितलक्षणस्य निश्चायकं श्रुत्यादिकं प्रमाण-
 मस्ति तत्र निषिद्धत्वादौ निश्चितोपाधित्वमित्या-
 शयः । निश्चितोपाधित्वलमुत्का शङ्कितोपाधित्वल-
 माह * अन्यत्रेति * शाकाद्याहारपरिणत्यादौ स-
 न्दिग्धोपाधित्वमित्यर्थः । साधारणधर्मदर्शनादि-

शङ्कासामग्र्यां सत्यामुपाधिशङ्कानङ्गीकारे स्वक्रिया-
व्याघातापत्तिरित्यभिप्रेत्य हेतुमाह * मैत्रेति *
शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया मैत्रतनयत्वं व्याप्य
स्यातव्यमित्यत्र प्रमाणाभावाद्विशेषादर्शनं साहच-
र्यमात्रे सामान्यदर्शनं च विद्यत इति भावः । विशे-
षादर्शनादिकारणाभावमापादयन् शङ्कानङ्गीकारे ना-
स्ति व्याघात इति परहरति * नेति * मैत्रतनयः शा-
काद्याहारपरिणतिपरम्परापूर्वको मैत्रतनयत्वादिति
हेतुनैव व्यापकत्वविशेषदर्शनात् कारणाभावादेव श-
ङ्काभाव इति भावः । मैत्रतनयत्वेन शाकाद्याहारप-
रिणतिपरम्परापूर्वकत्वे साध्ये शाकाद्याहारसामग्री-
सत्त्वमुपाधिस्तस्य मैत्रतनयत्वेन प्रसाधने तत्सामग्र्यु-
पाधिरित्युपाधिपारम्पर्याभिधानान्नोपाध्यनुमानसम्भ-
व इत्यत आह * तत्रापीति * तस्याः सामग्र्या
मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्तुं शक्यत्वात्साधना-
व्यापकत्वमिति शेषः ।

तत्सामग्र्या साधनव्यापकत्वानुमाने साधनानव-
स्था स्यात् सा च न युक्ताऽनवस्थायां प्रमाणाभावा-
दुगौरवाच्चेति शङ्कने ।

५३० अनवस्थानिरासः ।

अनवस्थैवं स्यादिति चेत् । न । उपाध्युपन्यास एव
कुतोऽनवस्था न स्यात् । साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमा-
नुमानसाधारण्यात् । एवं च साध्ये सामग्र्युपाधित्वव्य-
वच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयम् । 'स्यामत्त्वादौ साध्ये

शाकाद्याहारपरिणानिपारम्पर्यादेस्तस्मिन्साध्ये इयामन्त्रा-
 देहपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यत
 इति चेत् । मैवम् । प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना
 साधने साधनाव्यापकत्वस्य शाङ्केतुमशक्यत्वात् ।
 अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्येऽदृष्टजत्वं अदृष्टजत्वे च
 सकर्तृकत्वमुपाधिरित्युभयासिद्धिः स्यात् एवं बुद्धिम-
 त्पूर्वकत्वं प्रयत्नवत्पूर्वकत्वं प्रयत्नवत्पूर्वकत्वे बुद्धि-
 मत्पूर्वकत्वमेवं बहिःत्वजात्याक्रान्तवत्त्वे इपीन्धनत्वजा-
 त्याक्रान्तत्वं तस्मिन्वन्निहस्वत्वात्क्रान्तवत्त्वमुपाधिः स्या-
 दित्यत्राऽपि विश्वमनुमानं व्याकुलं स्यात् ।

* अनवस्थेति * अनवस्थासंस्थापादनेन परिह-
 रति * नेति * साध्यसाध्या उपाधित्वमुपेत्य दू-
 षणे निरमादिदानीं तद्वैधायिकमतिप्रसङ्गादित्याह
 * साध्वेति * पर्वती ऽग्निर्मानित्युपाधि सामग्य-
 पाधिः स्यात्तत्साधने तत्सामग्रीति साध्वेसामग्रीप-
 रम्पर्या संशानुमानोच्छेद इत्यर्थः । माभूत्तर्हि साध्य-
 सामग्या उपाधित्वमतिप्रसङ्गादित्युक्तं इत्यत आह *
 एवमिति * साध्वेसामग्येति साध्वेति पक्षे एव
 एवतिरिक्तत्वे तत्साधने सति कदितलक्षणं उपा-
 धिरिति दिशेदपीत्येवं दिशेतिऽपि शाकाद्याह-
 रपरिणानिपारम्पर्यादेस्तस्मिन्साधने साधनाव्यापकत्वासिद्धिरित्या-
 शयः । स इयामो मैत्रतनयत्वादित्यनुमाने शाकाद्या-

हारपारम्पर्यमुपाधिः शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्य-
 पूर्वको मैत्रतनयत्वादित्यनुमाने इयामत्वमुपाधिरि-
 ति इतरेतरोपाधित्वसम्भवाभ्युपाधिः साधनव्याप-
 कत्वानुमानं शक्यमिति शङ्कते * इयामेति * आ-
 दिपदादुपाध्यन्तरस्थलस्वीकारः । द्वयोर्युगपत्साधनात्
 परस्पररोपाधित्वमिति परिहरति * मैघमिति * स
 इयामत्वे सति शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकः मैत्रत-
 नयत्वादिति साधने प्रत्येकं साधनाव्यापकत्वस्य शङ्कि-
 तुमशक्यत्वादित्यर्थः । यदि द्वयोर्युगपत्साध्यत्वं नाङ्गी-
 क्रियेत तर्हि सर्वमप्यनुमानं भज्येतेत्याह *अन्यथेति*
 अन्यथा विश्वमनुमानं व्याकुलि स्यादिति सम्बन्धः ।
 तदुपपादनं * सकर्तृकत्व इत्यादि * एवमन्योन्योपा-
 धितयेश्वराऽनुमानासिद्धिमुक्त्वा तस्य सर्वज्ञत्वानुमा-
 नासिद्धिमाह * एवमिति * उपाधिरित्युभयसिद्धिरि-
 ति सर्वत्रानुपपन्नः । तेजोवत्त्वमात्रं पर्वतेऽप्यस्तीति बि-
 शिनष्टि * इन्धनतेजोवत्त्वमिति * इन्धनं मप्याद्युप-
 लक्षणम् । एतदुक्तं भवति । पर्वतो बन्धिमान् धूमव-
 त्यादित्युक्ते काष्ठाद्यन्यतमजन्यतेजोवत्त्वमुपाधिरिति ।
 बन्धित्वं जातिर्यस्य स बन्धित्वजातिरग्निस्तदाक्रान्तः
 त्वं बन्धिमत्यमित्यर्थः । कोचित्तु अयं बन्धित्वजात्याक्रा-
 न्तः धूमकेतनत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमाने काष्ठादि-
 जन्यप्रकाशगुणवत्त्वमुपाधिरिति व्याचक्षते । तत्सदसद्वे-
 ति पण्डितैरेव निरूप्यम् । आदिशब्दाद्व्यणुक्तं स्वपरि-
 माणः न्यूनपरिमाणारब्धं सावयत्वाद्धटवादित्यत्र कार्यद्र-
 व्यत्वमुपाधिस्तस्मिँश्च साध्ये स्वपरिमाणाऽन्यूनपरि-

माणारब्धत्वमित्यादि गृह्यते । अन्योन्याश्रयोपाधित्व
इयोपाधित्वेऽपि सम इत्यदोष इति भावः ।

साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वम-
स्त्वित्यत आह ।

५३१ सर्वज्ञनारायणमतनिरास ।

अत एव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं
साध्यव्यापकत्वमिष्टमित्यपि प्रत्युक्तम् ।

* अत इति * व्याप्त्यनिरुक्तौ व्यापकत्वानिरु-
क्तेरेवेत्यर्थः । साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं
साध्यव्यापकत्वं साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वं साधनाव्यापकत्वमिति नारायणसर्वज्ञमतमपि
निरस्तम् । व्याप्त्यसिद्धौ साध्यसाधनभावासिद्धेरिति
ब्रह्मणम् । ननु च साधनाव्यापकत्वमपि सर्वत्र निश्चेतुं
शक्यमित्यस्मात्प्रागिदं वक्तव्यम् । सत्यम् । ग्रन्थार्थं
उपदेशतांऽवगन्तव्य इत्यभिप्रेत्य व्यवहितसम्बन्धि-
तया करणाददोष इति ।

यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र
तन्निश्चितोपाधित्वमिति यदुक्तं तदपि न प्रसङ्गाह-
मित्याह ।

५३२ निश्चितोपाधावपि साधनाव्यापकत्वस्यदुर्ग्रहत्वम् ।

यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये त-
दभावस्य साधनाव्याप्त्यर्थमनुमेयतायां सोपाधीक्रिय-
माणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।

तथा सति तत्र शङ्किनोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्थास्यती-
ति चेत् । एवं ब्रुवाणो नियतमजैषीः परं मन्द मन्दा-
क्षं न प्रतिपक्षम् । तथा हि-स्वीकृतनिश्चितोपाधिभावे
शङ्किनोपाधित्वमात्रतदनुकूलं मन्यते कोऽन्या जित-
लज्जान् । न च कचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्का श-
क्या । यत्र प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं
भविष्यतीति चेन्न । ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्याती-
न्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं शक्य-
त्वात् । न च यदेकैकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यत्रै-
न्द्रियकबाधे हेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्येत पाकदर्श-
नात् जठरानलादि । साधनाव्यापकत्वे सति सा-
ध्यव्यापक इति च शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं
व्याप्नोतीत्यव्यापकतादोषः । न हि शाकादित्वं नाम
किञ्चिदेकमस्ति यस्साध्यं व्याप्नुयात् ।

* यत्रेति * तेजोऽनुष्णं रूपित्वादित्यत्र बाधे-
नोपाधिमात्रमुपनीयातेजस्त्वमुपाधिविशेषः कल्प्यते
तस्य प्रत्यक्षतया तदभावः पक्षे प्रत्यक्ष इति विशि-
नष्टि * अतीन्द्रियेति * वज्रादिलोहलेख्यः पार्थि-
वत्वात्काष्ठवादित्यत्र शिथिलावयवत्वमुपाधिराश्रीय-
ते स चातीन्द्रियो लोहलेख्यत्वेनानुमेयत्वादत एव
षाचस्पतिटीकायामुदयनेन स्फटिके कथमेवं प्रतिप-
त्तिरिति बोधितं प्रत्युक्तं लोहलेख्यत्वादेवेति तस्य

साधनाव्यापकत्वार्थं तदभावो वज्रादावनुमेयो वज्रा-
दिर्न प्रशिथिलावयवः लोहालेख्यत्वाद्वायुवदिति । अस्प-
ष्टहेतोर्यज्जादिः प्रशिथिलावयवः पार्थिवत्वादूघटवदिति
सोपाधीक्रियमाणपार्थिवत्वेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्तुं
शक्यत्वाच्च साधनाव्यापकत्वनिश्चय इत्यर्थः । अती-
न्द्रियोपाधौ साधनाव्यापकत्वं निश्च्युतं न शक्यं चेत्
सोऽपि तर्हि शङ्कितोपाधिरेव तल्लक्षणत्वाच्छाका-
द्याहारपरिणातिपारम्पर्यवदिति शङ्कते * तथासती-
ति * अतीन्द्रियोपाधेः साधनाव्यापकत्वानिश्चये
सतीत्यर्थः । निर्व्यूढं निष्प्रत्यूहमित्यर्थः । अपसिद्धान्त-
प्रसङ्गनेन परिहरति * एवमिति * मन्दाक्षं लज्जामती-
न्द्रिये विषये शङ्कितोपाधित्वमित्येवं ब्रुवाणः परं
केवलं लज्जामजैर्पीनं प्रतिधादिनमित्यर्थः । शङ्कितो-
पाधिलक्षणे सति शङ्कितोपाधित्वस्वीकारे लज्जां
जितवानसीति कथमाक्षेपस्तत्राह * तथा हीति *
स्वीकृतो निश्चित उपाधिभाव उपाधित्वं यत्र त-
स्मिन्नित्यर्थः । पूर्वमुपाधिशङ्कासुपेत्य स्वीकृतत्वा-
गादपसिद्धान्तः स्यादित्युक्तं सम्प्रति सोऽपि न
सम्भवत्याशङ्क्यमानस्य क्वचिदप्यनिश्चितत्वादित्य-
त्पाह * न चेति * सम्यग्निदर्शनेन कोटिद्वयस्मरणे
सति सविशेषाग्रहणादिकारणाच्छङ्का जायते स्मर-
णं च पूर्वानुभूतस्यैवातः क्वचिदुपाधिनिश्चयाभावे त-
च्छङ्का न स्यादित्यर्थः । क्वचिदप्युपाधिनिश्चयाभावे
स्यादयं दोषो न तु तदभावः प्रत्यक्षाविषये तन्निश्च-
यादिति शङ्कते * यत्रेति * तद्दर्शनस्थानं साधनाव्याप-

कत्वस्थानमित्यर्थः । यद्वा तदेवानुमानं तद्दर्शनस्थानमु-
पाधिनिश्चयस्थानमित्यर्थः । प्रत्यक्षोपाधावपि साधना-
व्यापकत्वनिश्चयं पराकुर्वन्परिहरति * नेति * तेजोऽ-
नुष्णं रूपित्वादित्यत्रातेजस्त्वं पक्षेतरत्वं प्रत्यक्षं तस्य
पक्षे साधन ऐन्द्रियकधावे सति तज्जातीयस्यातीन्द्रिय-
स्याप्रयोजकीक्रियमाणेन रूपित्वहेतुना साधयितुं
शक्यतया न तद्दर्शनस्थानत्वमित्यर्थः । एकत्रोपाधेरै-
न्द्रियकत्वे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्य प्रत्यक्षभावेन तद-
नुमेयत्वं दृष्टमित्यत आह * न चेति * न च न प्रसाध्य
इति सम्बन्धः । उदाहरणमाह * पाकेति * बाह्यानलस्य
प्रत्यक्षत्वात्तस्य चाऽऽशिनपीतपाकालिङ्गेनान्तरतीन्द्रिय-
स्तज्जातीयोऽनुमीयते । आदिग्रहणेन तद्गतरूपादिसङ्ग्रहः ।
एवं साधनाव्यापकत्वांशं निरस्य साध्यव्यापकत्वांशं
निरस्यति * साधनेति * साधनाव्यापकत्वे सति सा-
ध्यव्यापक इत्यस्य लक्षणस्याव्यापकतादोषश्च कुत
इत्यत आह * शाकेति * शाकाग्राहारपरिणतिपरम्प-
रासाध्य इयामत्वन्न व्याप्नोति यस्मादित्यर्थः । शाकादि-
त्वस्य नानात्वेन व्यावृत्ततयाऽनुगतइयामत्वव्यापकत्वा-
योगादिति हेतुमाह * न हीति * क चिच्छाकं क चित्तैलं
क चिल्लवणमिति शाकादित्वमनुगतमेकं नास्ति तेना-
व्यापकत्वमित्यर्थः ।

यद्यपि शाकादिरूपेणानुगतिर्नास्ति तथाऽपि इया-
मिकाकारणत्वोपाधावनुगतिरस्त्येवेत्याशङ्कामुपेत्याह ।

५३३ शाकादित्वस्यानुगतत्वेऽपि दोषः ।

अस्तु वा कथमपि तथापि, इयामत्वं न व्याप्नोति इन्द्र-

नीलशिलादिश्यामत्वस्याहाराजन्यत्वात् । शरीरश्यामत्वं साध्यं तच्च व्याप्त्येवेदमिति चेन्न । व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् । नच पुरुषश्यामत्वेन व्याप्तिः । हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सिद्ध्यति न व्याप्त्या अन्यथापुरुषपदस्य व्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात् । परम्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमन्वेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात् । नच साध्यसाधनसम्बन्धादृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्कृतिकरणादेस्तैजसादित्वे साध्ये भूदुद्धतरूपवत्त्वादेरुपाधित्वम् । साधनेनापि च विशेषणतया निवेद्येन यदि केवलसाध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारशङ्काधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् । अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वमिद्विरेव । न हि प्रयोजनमात्राद्विशेषणमर्थवदभवति किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति । अन्यथा शरीर्यजन्यत्वमिवाकर्तृकत्वे व्यक्तमसिद्धौ पर्यवस्येदिति ।

॥ अस्तित्वति ॥ शाकाद्याहाराजन्यश्यामत्वाभावात्कथं व्यापकत्वमित्यत आह ॥ इन्द्रेति ॥ इन्द्रनीलमणौ श्यामत्वसाध्यमस्ति नचोपाधिरित्यव्यापकत्वमित्यर्थः । श्यामतामात्रस्य साध्यत्वाभावात्तत्रोपाध्यभावो न दोषाय शरीरश्यामत्वस्यैव साध्यत्वात्तत्र च

सर्वत्रोपाधिरस्येवेति शङ्कते *शरीरेति* इदं शाका-
दित्यमिति यावत् । साध्यसाधनसम्बन्धस्यैव सोपा-
धिकत्वं नतु साध्यत्वस्येति परिहरति *नेति* साध्य-
साधनसम्बन्ध एवोपाधिर्धक्तव्यो न तु साध्येऽन्यथा हे-
तोरप्रयोजकत्वासिद्धेर्व्याप्तिनिश्चयो यो मैत्रतनयः स
इयाम इत्येतावद्रूप इति स्यादेवाव्यापकत्वमित्यु-
क्त्यर्थः । मैत्रतनयत्वस्येति शेषः । पुरुषइयामत्वेन व्या-
प्त्यग्रहे मैत्रतनयत्वस्य इयामत्वमात्रप्रयोजकतया पु-
रुषइयामत्वासिद्धिरित्यत आह * हेत्विति * हे-
तुव्याप्त्या साध्यसामान्यसिद्धेर्हेतोः पक्षधर्मतया सा-
ध्यविशेषस्य पक्षधर्मस्य सिद्धिरित्यभ्युपगमादन्यथा
“विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यता ।

इत्यादिदोषदुष्टत्वात् न नोऽनुमितिः प्रमा” ।

इति कथितदोषानिस्तारादित्यर्थः । पुरुषइया-
मत्वेन मैत्रतनयत्वव्याप्त्यभ्युपगमेपि नाननुगम-
प्रसङ्गस्तदेतत्पुरुषेति विशेषणाभावात् न हेतोः
पक्षधर्मवैयर्थ्यं तद्व्यलादेव तन्निष्ठपुरुषइयामत्व-
सिद्धेस्तत्पुरुषत्वाविशेषणमपि व्याप्त्यन्तर्गतमेवेत्य-
त आह * अन्यथेति * इयामतामात्रव्याप्तमै-
त्रतनयत्वहेतुपक्षधर्मत्वव्यलादेवैतत्पुरुषइयामत्वसि-
द्धेः पुरुषेति विशेषणं व्यर्थं व्यभिचाराभावा-
दित्यर्थः । न वैयर्थ्यं मैत्रतनयत्वं पुरुषसम्बन्धि त-
त्सम्बन्धि च तन्मैत्रस्यकज्जलादि तत्सम्बन्धि तत्समवे-
तइयामलादीति परम्परासम्बन्धि इयामलादिव्यव-
च्छेदकत्वात्तत्पुरुषविशेषणस्येति तत्राह * पर-

म्परेति * परम्परया सम्बन्धि च तत्कज्जलादिलेपेन
जायमानश्यामलादि चेति तथोक्तं तद्व्यवच्छेदकत्वे
पुरुषविशेषणस्येति सम्बन्धः । परम्परासम्बन्धिनः
श्यामत्वस्य व्यवच्छेदकं कथं स्यान्न कथं चित् तथा
विधिश्यामत्वमेव नास्ति तत्राह * संयुक्तेति * मैत्र-
तनयेन संयुक्तो यः श्यामलपुरुषः तस्मिन्समवेतं
वच्छ्यामत्वं तत्परम्परया मैत्रतनयसम्बन्धीति यथा
स श्याम इत्युक्ते कज्जलादिलेपनिमित्तश्यामत्वेन
सिद्धसाधनता तथा पुरुषविशेषणेऽपि परम्परासम्ब-
न्धिपुरुषश्यामत्वेन सिद्धसाधनता स्यादिति तदर्थम-
पि विशेषणान्तरमुपादेयमिति न कदाचित्कोऽप्यविच्छेद-
इत्यर्थः । श्यामलादीत्यत्रादिपदेन पीतादि न गृह्यते किं
तु कज्जलश्यामलापेक्षया श्यामलान्तरमेव स्वीक्रियते
साध्यरूपे व्यापकत्वं यदि तर्हि शाकादित्वस्येद्वर्णील-
श्यामत्वे भावादव्यापकत्वं स्याद्यदा तु साध्यसाधनस-
म्बन्धव्यापकत्वं तदा नाव्यापकतादोषो यत्र मैत्रतनय-
त्वश्यामत्वसम्बन्धस्तत्र शाकादिजन्यत्वमपि तत्सम्भ-
वादित्यत आह * न चेति * व्याप्यनिरुक्तौ व्यापकत्वानि-
रुक्तेरिति दूषणस्य कथितत्वात् दूषणान्तरमाह * मेति *
साक्षात्कृतिकरणत्वादेर्हेतोस्तैजसादित्वे साध्ये उद्भूत-
रूपत्वादेरुपाधित्वं मा भूदित्यन्वयः । चक्षुस्तैजसं रूपा-
दिषु रूपस्यैव ग्राहकत्वात् दीपवदित्यत्रोद्भूतरूपत्वमुपा-
धिः स्याद्रूपस्यैव ग्राहकत्वस्य तैजसत्वसम्बन्धे सर्वत्र
भावात्तथा स्पर्शनेन्द्रियं वायवीयं स्पर्शादिषु स्पर्शस्यैव
व्यञ्जकत्वाद् व्यञ्जनाभिघातवायुवदित्यत्रोद्भूतस्पर्शवत्त्वं,

प्राणं पार्थिवं गन्धादिपुगन्धस्पैव व्यञ्जकत्वाद्धिङ्गुव-
दित्यत्रोद्भूतगन्धत्वमुपाधिः स्यान्न चैतादिष्यते । च-
क्षुरादेस्तैजसादित्वसिद्धेरतस्तस्योपाधित्वं मा भू-
दिति साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वं साध्यव्या-
पकत्वतनुर्न साध्यव्यापकत्वे तु नोद्भूतरूपत्वादेरुपाधि-
धित्वं द्यणुके तैजसादित्वे सत्यप्युद्भूतरूपत्वाद्य-
भावेनाव्यापकत्वादित्यर्थः । साध्यसाधनसम्बन्ध-
व्यापक इत्यत्र सम्बन्धद्वारा निवेशनीयं यत्साध-
नं तेन केवलसाध्यव्यापको व्यवच्छिद्यते किं वा न
किञ्चिदिति विकल्प्य प्रथममपवादति * साधनेति *
अव्याप्त्या दूषयति * तदेति * तस्य-केवलसाध्यव्या-
पकस्येति यावत् । अध्वरे पञ्चालन्मोऽधर्मसाधनं हिंसा-
त्वाग्निपिच्छहिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः केवलसाध्य-
व्यापकोऽन्यथा निषिद्धत्वेन परदारगमनादेरधर्मसाधन-
त्वानुमानायोगादतस्तस्य व्यभिचारशङ्कां साधनस्या-
घातुं क्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यादित्यर्थः । द्वितीयमुदा-
हरति * अथेति * व्यर्थाविशेषणासिद्धत्वं लक्षणस्येति
दूषयति * तदेति * अव्यवच्छेदकस्येऽपि साधनव-
न्निष्ठसाध्यव्यापकशाकादित्वोपाधित्वस्वीकारप्रयोजन-
तया भवत्येव विशेषणमित्यत आह * न हीति *
कुतस्तर्हि विशेषणार्थवत्वमित्यत आह * किन्त्येति *
सदृष्टान्तं विशेषणासिद्धिमुपपादयन्नुपसंहरति * श-
रीरीति * पृथिव्याद्यकर्तृकं शरीर्यजन्यत्वादात्म्यदि-
ति मीमांसकेनोक्तेऽजन्यत्वमेवाकर्तृत्वे प्रयोजकमि-
त्युक्ते व्यभिचारभावेन शरीरिविशेषणवैयर्थ्यादि-

शेषणासिद्धौ हेतुर्गथा तथेदमपि लक्षणं हेतुविशेष-
पत्वादासिद्धौ पर्यवस्येदित्यर्थः । बाधोन्नेयोपाधौ
साधनयन्निष्ठसाध्यव्यापकत्वासम्भवात्केवलसाध्यव्या-
पकत्वमिति तदव्याप्तिरित्यपि ब्रष्टव्यम् ।

एवमन्वयव्यतिरेक्यनुमान उद्भाष्यमानोपाधौ ल-
क्षणाव्याप्तिमुक्त्वा केवलव्यतिरेकिहेतूपाधावपि ल-
क्षणाव्याप्तिरित्याह ।

५३४ केवलव्यतिरेकिहेतूपाधौ लक्षणाव्याप्तिः ।

किञ्च आभासे व्यतिरेकिणि पक्षधर्महेतौ जीव-
च्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्राणादिम-
त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यवस्थाप्यं न ह्याभा-
से व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिना व्याप्ति-
प्यते तस्य पराभिमतस्य क्वचित् सिद्धापत्तेः । व्यतिरे-
कयोर्व्याप्तायुपाधिश्चेत् तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्या-
प्य उपाधिरवश्यं मन्तव्योऽन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्व-
यावत्तिरित्युपाधिव्यतिरेकव्याप्त्यवश्यम्भावंस्याभ्युपगम्य-
तया उपाधेर्यदव्यापकं तदव्यतिरेक उपाधेर्यव्यतिरे-
कस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः । अस-
मव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यति-
रेकव्याप्तिरिति । नच दोषान्तरमेव तर्हि वाच्यमिति
वाच्यम् । हेतोः पक्षधर्मत्वास्थितौ व्याप्तिक्षत्यर्थं त्वयापा-
भ्युपगमप्रौव्यात् ।

* किं चेति * विपक्षयाधकतर्कहीनं केवलं व्य-
तिरेकयाभास इष्यते । आभासेति विशेषणमुपाधे-
रावश्यकत्वद्योतनाय । स्वरूपासिद्धौ तत्परिहार इ-
त्यपि न वक्तव्यमित्याह * पक्षेति * तत्स्वरूपं दर्शयति
* जीववदिति * इन्द्रियायतनं शरीरमिति लक्षणाच्छ-
रीरमात्रपक्षीकरणे भागे बाधिततया तदाभासत्वमि-
ति तद्व्यावर्तनाय जीववदित्युक्तम् । उपाधिब्यतिरेकेण
नान्यो दोषः सम्भवतीति वक्तुं विशेषणप्रक्षेपः ।
पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकाशकालदिद्मनांसि पृथिव्याथ-
ष्टद्रव्याणि तदितिरिक्तानेकद्रव्यवदिति साध्यते ।
जीवच्छरीरमनेकद्रव्यवदित्युक्ते पृथिव्याथनेकद्रव्य-
सम्बन्धीति सिद्धसाधनं तद्व्यावृत्त्यर्थं पृथिव्या-
दीति विशेषणम् । व्यतिरिक्तद्रव्यवदित्युक्ते
सात्मकत्वेन सिद्धसाधनं तदर्धमनेनेति विशेषणम् ।
एकस्मिन् शरीरे भोक्तृनानात्वं दशमद्रव्यं वा सा-
ध्यते । आदिपदेन भूः शशयिषाणोऽग्निस्त्रिधा भूत्वा-
व्यतिरेकेण गगनयदित्याभाससङ्ग्रहः । अत्रोपाधित्वव्या-
वृत्त्यर्थं वक्तव्योऽन्यथा निरुपाधिसम्बन्धस्याऽऽभास-
त्वासिद्धेरेवं चान्वयव्याप्तानुपाधिरूपन्यस्तत उत
व्यतिरेकव्याप्ताविति विकल्पाभिप्रायेण कथमित्या-
ह । अन्ययव्याप्तानुपाद्व्युपन्यासेऽनुपपत्त्यभावात्प्र-
थम एव कल्पोऽस्त्वित्यत आह * न हीति *
व्यतिरेकीति विशेषणमसम्भवद्योतनाय । उपाधि-
रिष्यते चेत्तेन व्याप्तं साध्यं किं नेष्यत इत्यत आह
* तस्येति * पराभिमतस्य तस्य साध्यस्य कचि-

तपक्षे सपक्षे वा सिद्ध्यापत्तेर्यदि पक्षव्यतिरिक्ते सा-
 ध्यमुपाधिव्याप्तमुच्यते तदा सपक्षभावात्केवलव्यति-
 रोक्तिव्याधातः यदि पक्षे तदोपाधेर्हेतुस्वरूपमात्रसम्ब-
 न्धितया व्याभिचाराद्यानासामर्थ्याभावात् हेतुदोष-
 त्वासम्भवेन सदानुमानत्वापत्तिरित्यभिप्रायः । यत्प्रा-
 णादिमत्तत्पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवदित्यन्व-
 ये यद्युपाध्यसम्भवस्तर्हि व्यतिरेकव्याप्तावुपाधिरु-
 द्धाव्यत इति द्वितीयं शङ्कते * व्यतीति * य-
 त्पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् भवति त-
 त्प्राणादिमदपि न भवति यथा लोप्यदीति व्यतिरे-
 कव्याप्तावभोगायतनत्वमुपाधिरुद्धाव्यते सर्वत्र व्याप्ता-
 वुपाधेर्वक्तव्यत्वाद्वात्यतिरेकव्याप्तौ वैपरीत्येन साध्यव्या-
 पक उपाधिरित्यर्थः । परिहरति * तर्हीति * यदु-
 क्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवतीति
 व्यतिरेके यत्पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यत्वा-
 भारवरूपसाध्यासत्वं तद्व्याप्तं साधनाभावेन तस्य
 साध्याभावस्य उपाधिर्व्याप्यो सन्तव्यो यत्र यत्रो-
 पाधिस्तत्र तत्र पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्य-
 त्वत्वास्तीत्यन्यथा साध्याभावाभावेऽप्युपाध्यनुवृत्तिः
 स्यादिति साधनव्यापकत्वांशाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
 अवश्यशब्दोपात्तां युक्तिमाह * अन्यथेति * उपा-
 धिर्व्याप्यतया यदि नेष्यते तर्ह्युपाधेरन्वये सत्वे सा-
 ध्यान्वयापत्तेः साध्यसत्त्वप्रसङ्गात्क चित् साध्याभा-
 वाभावेऽप्युपाधिसत्त्वमन्तरेण तस्य व्यापकत्वाभा-
 वासिद्धेः साध्याभावाभावश्च साध्यमेवेति क चित्
 साध्यसिद्धिरित्याशयः । इतिशब्द उपाधेर्व्याप्य-

त्वप्रतिपादनसमाप्ती । यत्रोपाधिस्तत्र साध्यवत्तास्तीति
साध्याभावेनोपाधेरन्वयव्याप्त्यैव व्याप्यत्वज्ञ पुनः सा-
ध्याभावोपाध्योर्व्यतिरेकव्याप्तिरपीति न परसाध्यसि-
द्धिरित्याशङ्काह *उपाधीति* उपाधौ भोगायतनत्वस्य
व्यतिरेकव्याप्तेर्यत्र साध्याभावो नास्ति तत्र भोगायतन-
त्वं नास्तीत्येवं-रूपाया व्यतिरेकव्याप्तेरवश्यम्भावस्याव-
श्यकत्वस्याभ्युपगन्तव्यतया साऽऽवश्यकता वाऽन्वय-
व्यतिरेकवतो धर्मस्यैवोपाधित्वादन्यव्याप्तेर्व्यतिरेक-
नियमाच्च केवलान्वयिन्यपि विपक्षस्य समर्थनीय-
त्वादुपाधेर्यस्य यथापकं साध्याभावरूपतद्व्यतिरेक-
स्तस्य साध्याभावस्य व्यतिरेकोऽभावः साध्यसत्त्वमे-
व स उपाधिव्यतिरेकस्याभोगायतनत्वाभावस्य भो-
गायतनत्वस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति कृत्वा पर-
साध्यापत्तिः क चित्साध्यासत्वे व्यतिरेकानवधार-
णादेवं च सपक्षसङ्गाथाद्व्यतिरेकित्वक्षतिरित्यर्थः ।
व्यापकाभावो व्याप्याभावव्याप्य इति नियमो ना-
स्ति वस्तुत्वप्रमेयत्वयोर्व्यतिरेके व्यभिचारादत उपा-
धेर्यद्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्य-
तया न मन्तव्य इत्यत आह *असमेति* समव्याप्तिक-
योरिदमेव साधनमिदमेव साध्यमिति नियमाभावात्तत्र
व्यतिरेकेऽपि व्यापकनियमो माभूदथाऽप्यसमव्याप्ति-
कयोर्दूमाप्यग्न्यायोरन्वये यः साध्यसाधनभावस्तद्वैप-
रीत्येन व्यतिरेके साध्यसाधनभावो यत्राग्न्यादिर्नास्ति
तत्र धूमादिर्नास्ति इति व्याप्तेरत्राऽपि भविनव्यं व्याप-
काभावस्य व्याप्यत्वेनेति भावः । तर्हि व्यतिरेक्याभासे

नोपाधिरुच्यतेऽपितु दोषान्तरमेवोच्यत इभ्यत आह *
 न चेति* कुतो न वाच्यमित्यत आह * हेतोरिति *
 द्याप्यत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रामेयस्यैवाभासत्वात्पक्ष-
 धर्मत्वनिश्चये तस्य व्याप्तिहानिर्वक्तव्या तदर्थमुपाधि-
 रभ्युपगम्यत इति नियमादन्यथा व्याप्तिमतः पक्षध-
 र्मस्य हेतोराभासत्वानुपपत्तेरतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

एवमुपाध्यनिरूपणेन निरुपाधिकसम्बन्धरूपव्या-
 प्यसिद्धिमभिधायाधुना तामुपेत्यापि दूषणमभिधत्ते
 ५३५ व्याप्तिसिद्धिमुपेत्यापि दूषणम् ।

भवतु वा या काचिद्व्याप्तिर्नाम तत्तत्त्वं एवानु-
 मितिभावात् तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या ततश्चा-
 ऽऽत्माश्रयः । तद्भेदेचाऽननुगमाविनिगमौ स्यातामिति ।

* भवत्विति * दोषं वक्तुं व्याप्त्यनुमि-
 त्योर्व्याप्तिमुपपादयति * तदिति * अग्निभाव
 एव धूमभावात् धूमाग्न्योर्व्याप्तिरिष्टा तद्वद्व्याप्ति-
 भाव एवानुमितिभावात्तयोरपि व्याप्तिरेष्टव्या
 समानन्यायत्वादित्यर्थः । इष्यते चेद्विद्वद्विज्ञानो-
 र्या व्याप्तिः सैव व्याप्त्यनुमित्योरुतान्येति वि-
 कल्पाऽऽशयमप्यदति * ततश्चेति * व्याप्यव्यापक-
 योर्व्याप्त्याश्रयत्वाद्वाप्तेर्व्यापकत्वे व्याप्यत्वे वा स्व-
 यमेव स्वाश्रय इति स्ववृत्त्यापात इत्यर्थः । द्वितीयं दू-
 पयति * तदिति * सम्बन्धस्य सजातीयसम्बन्धानाश्र-
 यत्वादिजातीयत्वसिद्ध्ये भिन्नलक्षणं वाच्यमतश्च ल-
 क्षणाननुगमस्तथा का व्याप्तिरनुमानलक्षणान्तर्गता

का वा व्याप्त्यनुमित्योरित्यनिश्चयोऽव्यवस्था स्या-
दित्यर्थः ।

व्याप्तिः पक्षधर्मता चानुमित्युत्पत्तेरङ्गं तत्र
व्याप्तिरखण्डनीयानीं पक्षधर्मतां खण्डयितुं स्थूलशु-
द्धिं विधत्ते ।

५२१ पक्षधर्मताखण्डनम् ।

व्याप्तिपक्षधर्मते अनुमिते भावयत इति वदन्ति ।
कश्चायं पक्षो नाम यद्धर्मत्वं पक्षधर्मत्वम् । सिषाधयि-
पितधर्मा धर्मीति चेन्न । सिषाधयिषा हि प्रतिपिपादयिषा
वा स्यात् प्रतिपित्ता वा । आद्ये स्वार्थानुमित्यनुदय-
प्रसङ्गः । द्वितीये चासुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसवि-
पयस्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः ।

व्याप्तीति भावयतो भवन्तीमुत्पादयतः । वदन्ति तार्कि-
काः पक्षानिर्णयेन पक्षधर्मताऽनिश्चयं वक्तुं पक्षं विकल्प-
यति *कश्चेति* सिषाधयिपितधर्मा धर्मी पक्ष उतानव-
धारितधर्मा धर्मीति विकल्पार्थः । पक्षविकल्पस्याऽऽकस्मि-
कत्यपरिहारायाह *यदिति* आद्यं कल्पमवलम्बते *सि-
षाधयिपितेति* साधयितुमिष्टो धर्मा यस्य धर्मिणः स
सिषाधयिपितधर्मा धर्मी । पक्ष इत्युक्ते सपक्षेऽतिव्याप्तिः
तस्य साध्यसमानधर्मत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह *सिषेति*
सिषाधयिपितधर्मस्युक्ते धर्मविशिष्टस्य पक्षत्वं स्या-
दतश्चासम्भयः साध्यस्य पक्षवृत्तित्वेन तस्यान्तः
स्थवृत्त्यापातात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह *धर्मीति* विशेष्यांश

इत्यर्थः । विशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिरिति-
परिहरति * नेति * तदुपपादनाय विकल्पयति
* सिद्धाधियेति * प्रतिपादयितुमिच्छा प्रतिपत्तुमिच्छा
येति विकल्पार्थः । प्रथमं प्रतिक्षिपति * आद्य इति * स्वा-
र्थानुमाने प्रतिपादनरहिते प्रतिपिपादयिषाया अभा-
वेन कथितपक्षाभावाच्चेतोराश्रयासिद्धतया स्वार्था-
नुमानोच्छेदप्रसङ्गास्तत्र लक्षणाव्याप्तिरित्याशयः ।
द्वितीयं दूषयति * द्वितीय इति * असुरभिगन्ध एवासा-
वनुमेयश्चेत्यसुरभिगन्धानुमेयः स च कुत्सितरसश्चासु-
रभिगन्धानुमेयकुत्सितरसौ तद्विषयेति विग्राह्यम् । वि-
मतोऽसुरभिगन्धः क्लिन्नत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् विमतः
कुत्सितरसोऽसुरभिगन्धत्वात् शुक्लादिवदिति स्वा-
र्थानुमित्यनुदयप्रसङ्ग इत्यर्थः *

द्वितीयं विकल्पं दूषयति *

५३७ द्वितीयविकल्पनिरासः ।

न चानवधारितधर्मा धर्मी पक्षः । हेतुमत्तयाऽप्यन-
नवधारणेऽनुमानोदयनिदानभावासम्भवात् अवधारणे-
चानवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः ।

* नचेति * पूर्यवद्विशेषणकृत्यम् । अनवधारितो हेतु-
लक्षणो धर्म्मो यस्य स पक्ष उतानवधारितहेतुविषयधर्म्मो
यस्य स इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * हेत्विति * नि-
दानभावो निदानत्वम् । हेतोः पक्षधर्म्मतया ऽनिश्चये
सन्दिग्धासिद्धयेनाभासत्वादनुमितिकरणत्वन्न स्यादि-

स्वर्थः । दूषणान्तरमाह * अनवधारणे चेति * धर्मानवधारणे तद्विशिष्टधर्मिणोऽप्यवधारणासम्भवेन पक्षसिद्धिर्विशेषणनिश्चयपूर्वकत्वाद्विशिष्टसिद्धेरित्यर्थः । न चानवधारितरूपनया धर्मस्य निश्चितत्वात्तद्विशिष्टपक्षसिद्धिरिति वाच्यम् । अनिश्चितरूपेण निश्चितमित्युक्तौ निश्चितभावाभावाद्योरेकोपाधौ व्याघातापातात् ।

द्वितीयं कल्पं दूषयति ।

५३८ द्वितीयकल्पनिरासः ।

नचाऽनवधारितहेतुविषयधर्मा धर्मा पक्षा, तथाहि-
केनानवधारितधर्मा न तावदनुमानप्रयोक्ता स्वयमज्ञा-
ते परं प्रत्यप्रयोगात् । प्रतिवादिनेति चेत् । प्रतिवादिवि-
ते ह्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थम-
नुमानदर्शनात् ।

* न चेति * हेतुविषयः साध्यमनवधारितसाध्यधर्म-
ति पाषत् । अनवधारितसाध्यविशिष्टपक्षस्यासम्भ-
वमुपपादयति * तथा हीति * हेतुविषयस्थानवधारित-
त्वमनुमानप्रयोक्ता प्रतिवादिना चेति विकल्पयति *
केनेति * प्राथमिकत्वादनुमानप्रयोक्तेति प्रथमकल्पमा-
शङ्काह * न तावदिति * स्वेनानवधारितस्य परं प्रति
प्रमाणेन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् सन्देहविषयस्य
प्रमाणस्य व्याघातात्तथाऽऽप्तस्य स्वनिश्चितार्थस्यैव परं
प्रति प्रतिपादकत्वादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * प्रतीति *

अव्याप्यैव दूषयति * नेति * सह श्रोत्रोः परस्परं
विद्योत्कर्षापकर्षनिरूपणार्थं प्रतिवादित्वं विहाय केव-
लवादितयाऽनुमानप्रयोगो दृश्यते तत्र प्रतिवादिना-
ऽनवधारितधर्मस्वतन्त्राभावादव्याप्तिः । न च तत्राऽ-
पि दूषक एव प्रतिवादीति वचनीयं केवलमा-
त्मविद्योत्कर्षानिश्चयफलतया तत्त्वनिर्णयविजयफल-
कामित्वाभावात्तत्कामितया दूषकस्यैव प्रतिवादि-
त्वात् । एवं चाप्यपि तत्र न स्यादिति चेन्न, स्यान्नाम न
हि वयं तत्र वादिसमर्थनाय प्रवृत्ता इति न किञ्चि-
दवश्यम् ।

दोषान्तरं भाषितुं प्रकारान्तरेण विकल्पयति ।

५३९ प्रकारान्तरेण विकल्प्य दोषः ।

तथाऽनवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरं वादि-
प्रयोक्तव्यहेतुविषयगोचरं वा । न तावदाद्यः अग्निम-
श्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मानवधार-
णात् धूमं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वप्रसङ्गात् । न द्वि-
तीयः तथापि तत्र प्रसङ्गात् । तद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्य-
त्वात् । असाधारणविवक्षायाश्चाननुगमात् । इतरेतराश्रय-
दोषाच्च । पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात् । व्याप्तपक्षधर्म-
त्वस्याहेतुत्वात् । हेतुना च पक्षनिरूपणात् । स्वार्थानुमा-
ने च हंतारप्रयोज्यत्वात् पक्षाभावेनानुमानानुदयप्रस-

ज्ञात् । विरुद्धहेतौ पक्षस्याभासत्त्वप्रसङ्गात् तत्र साध्य-
स्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् हेतोरेव च साध्यविपरीत-
व्याप्त्या दुष्टत्वात् ।

तथेति कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह *नेति*
कुत इत्यत आह *अग्निमत्त्वेति* अग्निमान्पर्वतो धूम-
वत्त्वारित्यनुमानेन पर्वतस्याऽग्निमत्त्वनिश्चयकालेऽपि
कृतकत्वसाययवत्वादिहेतुसाध्यानित्यत्वकार्यत्वादिध-
र्मस्य पर्वतेऽनवधारणात्पर्वतस्य धूमं प्रति पक्षत्व-
प्रसज्येत न च तदिष्यते सन्दिग्धाग्नित्वस्यैव धूमं
प्रति पक्षत्वादित्यातिव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वि-
तीयस्तत्राह * नेति * कुत इत्यत आह * तथापी-
ति * तत्प्रसङ्गमुपपादयति * तदिति * तेषां कृत-
कत्वादिहेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात्तद्विषयानित्या-
दिधर्मानवधारणादग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि पर्व-
तस्य धूमं प्रति स एव पक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । वा-
दिप्रयोक्तव्यधूमवत्त्वहेतुविषयधर्मानवधारणवत्त्वमग्नि-
मत्त्वं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वमतौ नातिव्याप्तिरित्यत
आह * असाधारणेति * न केवलमव्याप्त्यादि-
रसम्भवोऽपीत्याह * इतरेति * कुत इतरेराश्रयत्वं
तत्राह * पक्षेति * व्याप्यत्वं हेतुत्वं तच्च व्याप्ति-
तः पक्षधर्माधिकरण्यात्वमात्रेण भवतीति न पक्षधर्म-
त्वापेक्षेत्यत आह * व्याप्तेति * सिद्धस्यैव हेतुत्वाद्व्याप्त-

(१) सपक्षधर्मस्याभासप्रसङ्गात् का० मु० पु० पा० । पक्ष-
स्यासत्त्वप्रसङ्गात् पु० पा० ।

त्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितस्यैव सिद्धत्वात्पक्षधर्मतापे-
क्षेत्यर्थः । हेतोः पक्षधर्मत्वापेक्षायामपि पक्षस्य हेत्वन्-
पेक्षत्वाच्चेतरेतराश्रयस्तत्राह * हेतुनेति * हेतुविषया-
नवधारितधर्मवान्पक्ष इति लक्षणादित्यर्थः । अव्या-
प्यन्तरमाह * स्वेति * स्वार्थानुमाने हेतोर्वादि-
ना प्रयोक्तव्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरित्या-
शयः । किं च अनित्यः परमाणुर्वायवीयो नीरूपद्र-
व्यत्वादित्यत्र वायवीयपरमाणोर्नीरूपद्रव्यत्वविरु-
द्धहेतुविषयधर्मानवधारणाभावात् पक्षत्वस्य स्या-
दित्याह * विरुद्धेति * कुत इत्यत आह * तत्रेति *
अनित्यत्वस्य नीरूपद्रव्यत्वहेतुविषयत्वाभावादि-
त्यर्थः । प्रदर्शितानुमानस्याभासत्वोपपत्तौ न पक्ष-
स्याप्याभासत्वं कल्पनीयं गौरवादित्यर्थः ।

उक्तदूषणं पक्षान्तरेऽप्यतिदिशति ।

५४० दूषणातिदेशः ।

एतेन सन्दिग्धसाध्यधर्माधर्मी पक्षः साध्यत्वञ्च स्वपरा-
र्थानुमानसाधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् ।

* एतेनेति * एतेन निरस्तमिति सम्यग्बन्धः । कि-
मिदं साध्यत्वं प्रतिपिपादयिषितत्वं प्रतिपित्सितत्वं
याऽऽथे स्वार्थानुमानाव्याप्तिः द्वितीये परार्थानुमाना-
व्याप्तिरित्यत उक्तं * साध्यत्वं चेति * धादिप्रयोक्तव्यहे-
तूत्पाद्यज्ञानत्वमुत हेतुमात्रोत्पाद्यज्ञानत्वमुत धा-
दिप्रयोक्तव्यैतद्धेतूत्पाद्यज्ञानत्वम्, प्राद्यद्वितीययोरग्निम-
त्यनिश्चयदशायामपि पर्वतस्याग्निमत्त्वं प्रति पक्ष-

त्वप्रसङ्गः तृतीयेऽननुगम इत्येतेनेत्यर्थः ।

एवं पक्षानिरुक्त्या पक्षधर्मताऽनिरुक्तिमापाद्य सम्प्रति पक्षधर्मता स्वरूपमेव निरसितुं प्रौढ्या पक्षमुपगच्छति ।

५४१ पक्षधर्मता निरासः ।

भवतु वायः कश्चन पक्षः केयं पक्षधर्मता । पक्षाश्रिततेति चेन्न । नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वं प्रसङ्गात् । विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानङ्गीकारात् । तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् ।

* भवत्विति * एवं पक्षमुपेत्य पृच्छति * केति * पक्षाश्रितता व्याप्यस्य सामर्थ्यं वा सेति पृच्छार्थः । प्रथमं द्रष्टव्यं * पक्षेति * आश्रिततेत्युक्ते रूपाद्याश्रिततायामतिव्याप्तिस्तन्निरासायोक्तं पक्षेति । नेदं पक्षधर्मतालक्षणं पक्षाव्यापकत्वादिति दृश्यति * नेति * आदिपदेन वैशेषिकादय उपादीयन्ते । व्यक्तिरभिधेया प्रमेयत्वादाकृतिवदित्यत्र प्रमेयत्वस्य हेतुत्वं न स्यात्पक्षाश्रितत्वाभावादित्यर्थः । हेतुत्वाविशेषात्प्रमेयत्वमपि धूमादिवत्पक्षाश्रितमिति तत्राह * विषयेति * प्रमाविषयः प्रमेयमिति लक्षणाभिधानात्प्रमाविषयत्वमेव प्रमेयत्वं प्रमाप्रमेययोः स्वरूपमेष विषयविषयिभावस्य स्वभावसम्यन्धत्वोपगमादित्यर्थः । ज्ञानज्ञेयस्वरूपस्यैव तस्य पक्षाश्रितत्वं किन्न स्यात्तत्राह * तयोश्चेति * ज्ञानस्यात्मगुणत्वात् ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् ज्ञेयस्य स्वदृश्यापातेन तदयो-

गादिति भावः ।

व्याप्यस्य सामर्थ्यं पक्षधर्मतेति द्वितीयं शङ्कते

५४२ द्वितीयविकल्पनिरासः ।

प्रतीतिं व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रवृत्तां विशेषमादाय परं पर्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सेति चेन्न । तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरसिद्धेर्व्याप्तिवत्सम्भवात् अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात् अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे विरम्य व्यापारापत्तेः मानान्तरत्वापत्तेर्वा । विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वऽतिप्रसङ्गात् । पक्षधर्मतया च यदि साध्यव्यक्तिभेदः सिध्येत् तर्ह्यनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्यन् पुंशब्दात् पुरुषमनुमाय प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात् । प्राग्विशेषादर्शनात्तथा स्यादिति चेन्न । पश्चात्तत्र तद्वर्तित्राज्ज्ञ संशयीतेति ।

* प्रतीति * व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रयुक्तां प्रतीतिमादाय विशेषं पर्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सा पक्षधर्मतेत्यन्वयः । यद्वा सामान्यतो व्यापकावगाहनप्रयुक्तां प्रतीतिं विशेषमादाय सामान्यं पर्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सेत्यन्वयः । परं-केवलं । सामर्थ्यमनुपपत्त्या क्षेत्रपक्षशक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यापर्यवसानं त्वनुप-

१ पुरुषानुमायी इति का० मु० पु० पा० ।

पत्तिः । असम्भवेनैतदुपपत्तिरिति *नेति* यो धूमवान् सोऽग्निमानिति व्याप्तिबललभ्यव्यापकसामान्यप्रतीतेर्विशेषविषयत्वं विनाऽनुपपत्तेरसिद्धेर्व्याप्यस्य विशेषाक्षेपकत्वसामर्थ्यज्ञ पक्षधर्मतेत्यर्थः । सामान्यस्य प्रतीतौ विशेषपरतन्त्रत्वाद्विशेषविषयत्वमन्तरेण सामान्यप्रतीतिरनुपपत्तेरित्यत आह *व्याप्तिरिति* धूमाग्न्यादिनिष्ठसंयोगादिसम्बन्धविशेषरूपतामन्तरेणैव सम्बन्धरूपा व्याप्तिर्यथा सम्भवति तद्वदित्यर्थः । यद्वा यो धूमवान्सोऽग्निमानिति व्याप्तिग्रहणकाले यथा व्याप्यव्यापकयोः सामान्येनैव प्रतीतिविशेषेऽनुगमाभावेन सामान्योपाधौ तद्वद्वादेवमिहापीत्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकदण्डं दर्शयन् दृढीकरोति *अनुपपत्तिरिति* अपपत्तिर्न विद्यते यस्याः साऽनुपपत्तिस्तथात्वे व्याप्तिग्रहणकाले व्यापकसामान्यप्रतीतौ तद्विशेषानुप्रवेशः एवं च कतिपयविशेषानुप्रवेशेऽननुगमोऽशेषविशेषानुप्रवेशे सर्वज्ञतापत्तिरनुमानोच्छेदश्च व्याप्तिग्रह एवाशेषविशेषसिद्धेरित्यर्थः । व्याप्यननुप्रवेशादिति पाठे व्याप्तिग्रहे व्यापकसामान्यं यत्र प्रमीयेत तत्र विशेषास्फुरणादतो व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः । व्याप्तिबलसिद्धव्यापकसामान्यप्रतीतेर्विशेषविषयत्वं विनाऽनुपपत्त्यभावेऽप्यधिकविषयाकाङ्क्षित्वमस्तीदमेवापर्यवसानमित्यत आह *अधिकेति* व्याप्तिसिद्धिसामान्यप्रतीतेरेवाधिकाकाङ्क्षाऽन्यस्या वा, आद्ये प्रथमं सामान्यव्यापारः पश्चात्कृतोऽधिकविषय इति जन्ममा-

अव्यापाराया बुद्धेर्विरम्य व्यापारापत्तेरित्यर्थः । यद्य-
न्यस्यास्तत्राह अमानेति * व्याप्तिबलसिद्धसामान्यज्ञान-
मेकमपरं पक्षधर्मतासिद्धविशेषविषयं मानमिति माना-
न्तरापत्तिरित्यर्थः । सामान्यप्रतीतेर्नानुपपत्तिर्येनोक्त-
दोषः किं तु विशेषविषयायाः पर्वतनिष्ठत्वादिवि-
शेषान्तरमन्तरेणानुपपत्तिः सा व्याप्यस्य सामर्थ्यं प-
क्षधर्मतेत्यत आह * विशेषेति * अनवस्थानादि-
त्यर्थः । व्यापकसामान्यस्य व्याप्तिरिति व्याप्य-
स्य पक्षधर्मतया व्यापकविशेषः सिध्यतीति वाच्यं
तत्र दृष्टमाह * पक्षेति * तर्ह्यनुमाय प्रत्यक्षेण
तामनुमितां व्यक्तिं पश्यन् तद्विशेषासंशयो स्यादि-
त्यन्वयः । तथा संशय एव नास्तीत्यत आह * पुंश-
ब्दादिति * बहिरवस्थितोऽन्तराध्ययनध्वनिभ्रवणा-
दभ्यन्तरे पुरुषार्थाऽनुमायी भवति अयं शब्दः पुरुष-
विनिर्गतः शब्दविशेषत्वात्सम्प्रतिपन्नवादिति स पुरु-
षानुमायी पश्चात्तत्र च पुरुषद्वयदर्शने अयं मयाऽनुमितो
ऽयं वेति तद्विषयसंशयो न स्यादनुमानतस्तद्विशेषद-
र्शनाद्भवति चातो न पक्षधर्मतया साध्यव्यक्तिभेदसि-
द्धिरित्यर्थः । यद्यप्यनुमानतः प्राग्विशेषो दृष्टस्तथाऽ-
पि प्रत्यक्षतस्तद्दर्शनं नास्ति परोक्षं च विशेषदर्श-
नं नापरोक्षसंशयनिवर्त्तकमिति शङ्कते * प्रागिति *
अनुमितस्यैव विशेषस्यैव पश्चात् प्रत्यक्षत उपलम्भात्
संशयं कुर्यादिति परिहरति * नेति * अनुमानत-
सामान्ये प्रमाणमन्यत एव तस्मिन्नेव विषये त-
त्प्रस्थापनसामर्थ्याभावादतः कल्पितमेष तत्प्रामा-

पयमित्याभिसन्धिः । इति शब्दः समाप्तौ ।

। इत्यनुमानखण्डनम् ।

अनुमानानिरुक्त्याऽनुमेयस्यानिर्वचनीयस्य सि-
द्धेर्न तेनाद्वैतव्याकोप इति प्रत्यपीपददिदानीं पुनरे-
तस्यैव द्विदिग्ने उपमानलक्षणं क्रमप्राप्तं खण्डयितुमुप-
क्रमते ।

५४३ उपमानखण्डनम् ।

उपमानमपि किमुच्यते । सादृश्यज्ञानमुपमानमित्ये-
के । तन्न । स्मृतावपि प्रसङ्गात् । अनुभव इत्यभिधाने
च सदृशाविमात्रितीन्द्रियजेऽपि प्रसङ्गात् । सोऽपि ग-
वयो गवा सदृशो गत्रयत्वात् गवयान्तरवदित्यनुमान-
स्यापि तत्त्वावच्छेदः । एवमाप्तोक्तिजेऽपि ।

उपमानमिति किमः प्रश्ने आक्षेपे च साधारण्या-
दाक्षिण्यमपि पृष्ठं मत्वोत्तरमाह *सादृश्येति* ज्ञान-
मुपमानमित्युक्तेऽक्षजेऽतिव्याप्तिपरिहाराय विद्वानष्टि
सादृश्येति तावत्युक्ते तत्रैवातिव्याप्तिपरिहाराय
ज्ञानमिति विशेषणम् । एके मीमांसकैकदेशिनः । यथाश्रु-
तमेवदं न लक्षणमतिव्याप्तेरिति दूषयति *तत्रेति*
सादृश्यमिति सादृश्यविपर्ययि स्मृतिः सा नोपमिति-
करणं तदनन्तरमेवानुभवान्तरादर्शनाभाप्युपमितिः स्मृ-
तेरप्रमात्यादित्यतिव्याप्तिरित्याशयः । अपिशब्दात्सा-
दृश्यसंशयविपर्यययोरतिव्याप्तिं समुच्चिनोति । सादृश्या-

नुभव उपमिति रिति द्रूमो नातः स्मृतावतिप्रसक्तिः
 नापि तत्संशयादौ, यथार्थत्वविशेषणस्य विवक्षितत्वा-
 दित्याशङ्क्याह * अनुभव इति * इमौ भिन्नाविति
 संयुक्तसमवायादिना भेदानुभव इवेमौ घटौ सदृशा-
 विति संयुक्तसमवायादेव सादृश्याऽनुभवो भवति
 सादृश्यस्यावयवगुणानां भूयसां साम्यस्यान्यस्य वा
 विवक्षितत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षान्यस्ये-
 सति सादृश्यानुभवो यथार्थ उपमितिर्विवक्षित
 इति चेत्तत्राह * सोऽपीति * तत्त्वापत्तेः—उपमिति-
 त्वापत्तेरिति यावत् । अतिव्याप्तिस्थलान्तरमाह *
 एवमिति * गोसदृशो गवय इत्याप्तवचनजनितोऽनु-
 भवः सादृश्यविषयो भवति न तत्र संज्ञासंज्ञिसम्ब-
 न्धपरिच्छित्तिरस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

उपमानशब्दस्य करणे भावे च साधारण्यात् द्विधा
 विकल्पयन्नि दोषान्तरं भाषितुम् ।

५४४ विकल्पद्वयनिरासः ।

किञ्चोपमितिलक्षणमिदमुपमितिकरणलक्षणं वा स्या-
 त् । नाद्यः सादृश्यस्योपमेयत्वापत्तेः । सदृशे चोपमेय-
 व्यवहारांऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि । सदृशमितिः से-
 ति चन्न । अक्षादिकरणासम्भवे तदुदाहरणासिद्धेः । नापि
 द्वितीयः । सादृश्यज्ञानस्य सर्वस्यासम्भवेत्प्रमाण-
 न्तरव्यापारफलजनकताया दर्शयितुमशक्यत्वात् ।

किञ्चेति उपमिति रूपमानमिति भावव्युत्पत्त्यो-

पमितिरेवोच्यत उतोपमीयतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्यो-
पमितिकरणमित्यर्थः । कस्मिन्सति किं स्यादित्यत
आह *नेति* कुत इत्यत आह *सादृश्यस्येति* सा-
दृश्यमप्युपमेयं तेन नानिष्ठापत्तिरित्यत आह *
सदृशे चेति* सत्यं सादृश्यमप्युपमेयं न तन्मात्रं
तद्विशिष्टद्रव्यस्योपमेयत्वात्तदस्मिन्पक्षे न स्यादि-
त्यर्थः । तदुदाहरणनिष्ठं दर्शयति * चन्द्रेति ॥ करि-
पुष्करोपमेयः कर इत्यादि । शोणो घावतीति शोणा-
श्वधावनवत् सादृश्यज्ञानमिति सदृशज्ञानं लक्षण-
या विवक्षितं नातोऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते * सदृशेति*
स्मृत्यपोहार्थं प्रमितिग्रहणम् । असम्भवैतत् दूषयति
नेति अक्षादिजन्यकुम्भाण्यनुभवेभ्यो मानान्तरमुप-
मानमिच्छता यथाच्चादीनि करणानि न सम्भवन्ति
तत्र कारणान्तरादुत्पद्यमाना सदृशमिति रुदाहरणीया
न चोदाहर्तुं शक्या सर्वत्र सदृशज्ञानेऽक्षादिसम्भवा-
दित्यसम्भवि लक्षणमित्यर्थः । सादृश्यज्ञानमुपमिति-
करणलक्षणमिति द्वितीयं दूषयति * नापीति * कुत
इत्यत आह * सादृश्येति * न सम्भवति प्रमाणा-
न्तराणां व्यापारो यस्मिन् फले तदसम्भवत्प्रमाणा-
न्तरव्यापारफलं तज्जनकतया । न च सादृश्यव्यवहारस्त-
त्फलं संन्यगनुभवस्यैव प्रमाणफलत्वात् । न च सादृश्या-
नुभवस्तत्फलं तस्य प्रत्यक्षादिनैव सिद्धेः । नापि सादृश्या-
नुभव एव करणफलयोरेकत्वायोगात् । नापि संज्ञासंज्ञि-
सम्यग्धपरिच्छेदस्तत्फलं दृष्टगोररण्यंगतस्यानिदेशक-
वाक्यं श्रुतवतोऽयं गवयसंज्ञाऽन्यथा गोसादृश्यानुपप-

सेरित्यर्थापत्त्यैव तत्सिद्धेरिति लक्षणासिद्धिरित्य-
भिसन्धिः ।

किं च सादृश्यं ज्ञानस्योपलक्षणं विशेषणं वा,
आद्ये सादृश्यस्योपलक्षणतया लक्षणबहिर्भावेन ज्ञान-
मात्रस्यातिव्याप्तेर्विशेषणत्वे सादृश्यस्य प्रतिव्यक्ति-
व्यावृत्त्या तद्विशिष्टलक्षणस्यापि व्यावृत्त्या ऽव्यापकते-
त्यभिसन्धायाह ।

५४५ सादृश्यस्य विशेषणत्वे उपलक्षणत्वे च दोषः ।

नच सादृश्यमेकमनुगतमस्ति । मुखसादृश्यस्य हस्त-
सादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात् । नच सादृश्यरूपत्वम-
नुगतं तेष्वपीत्यदोषः । तथापि सादृश्येन सह सादृ-
श्येऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्या-
श्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रयभावोऽनभ्युपगमे वाऽननुग-
मः । तयोः सादृश्यानभ्युपगमे वाऽन्यत्रापि तथापत्तिः ।
किञ्च वैधर्म्यप्रतीतेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषा-
त् । एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो
वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति ।

* न चेति * कुत इत्यत आह *मुखेति* मुखस्य
चन्द्रसादृश्यं दीप्तिमत्त्वं हस्तकरिपुष्करसादृश्यं दीर्घ-
त्वे सति क्रमतनुत्वमिति भेदोपलम्भादित्यर्थः । यद्यपि
सादृश्यव्यक्तयो भिन्नास्तथाऽपि तासु सादृश्यरूप-
त्वमनुगतमेकमस्ति तदुपाधौ लक्षणकरणान्नातिव्या-

पकता यथाऽऽत्मव्यक्तीनां भेदेऽप्यात्मत्वसामान्यानु-
गतेर्ज्ञातात्मेति लक्षणकरणं इत्यत आह ॥ न चेति *
कथमित्यत आह * तथा हीति * सादृश्यरूपत्वस्य
सादृश्येन सह सादृश्यमस्ति अनेकस्थत्वादिसादृश्य-
रूपस्यानेकाश्रयत्वात्सादृश्यस्य च द्विगामितयाऽनेकस्थ-
त्वादादिपदेन ज्ञेयत्वादि वर्तते तस्मिंश्च सादृश्यरूपत्वा-
श्रिते सादृश्येऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वस्याश्रयभा-
वोऽभ्युपगम्यते न वा, आद्यो यद्यभ्युपगम्यते तर्हि सा-
दृश्यरूपेऽनेकस्थत्वादि वर्तते तस्मिंश्च सादृश्यरूप-
त्वमिति परस्पराश्रयत्वान्नैकस्यापि सिद्धिरित्यर्थः ।
यद्यनेकस्थत्वादेः सादृश्यरूपत्वं प्रति आश्रयभावो
नाभ्युपगम्यते तत्राह *अनभ्युपगमेति* सर्वसादृश्येषु
सादृश्यरूपत्वस्येति शेषः । सादृश्येन सादृश्यरूपत्वस्य
सादृश्यमेव नास्तीति नोक्तोपालम्भ इत्यत आह *
तयोरिति * तयोः सादृश्यसादृश्यरूपत्वयोः साद-
श्यानुपगमेऽन्यत्रापि मुख्यचन्द्रयोरपि सादृश्याभावाप-
त्तिस्तदभावेऽपि सादृश्यव्यवहारोपपत्तेरिहैवेत्यर्थः ।
सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षादिभ्यः प्रमाणान्तरत्वे वैधर्म्य-
ज्ञानमपि तेभ्यः प्रमाणान्तरं स्यादित्यतिप्रसङ्गेनापि
लक्षणासिद्धिमभिसन्धायाह * किं चेति * कुत इत्यत
आह * अविशेषादिति * साधर्म्यप्रतीतिः प्रमाणा-
न्तरं न वैधर्म्यप्रतीतिरिति विशेषाभावादित्यर्थः ।

“प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन धार्यत” ।

इति तदप्युपेयत इत्यत आह * एवमिति * प-
रिगणितानि चत्वारि पञ्च वा प्रमाणानि तेभ्य आ-

धिक्यप्रसङ्ग इति यावत् । यद्युक्तदोषभयाद्वैधर्म्य-
प्रतीतेः प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्तत्राह * सादृश्येति * इति
शाब्दो लक्षणखण्डनसमाप्तौ ।

इदानीं मीमांसकाभिमतमुपमानलक्षणं पराचष्टे ।

५४६ मीमांसकोक्तोपमानलक्षणनिरासः ।

अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरु-
पमानमित्यपि न । आसत्वाक्यादपि तथा प्रमितेः ।

* अप्रतीयमानेति * अप्रतीयमानस्य गोः प्रती-
यमानेन गवयेन सह सादृश्यप्रमितिः सोपमितिरिति
तत्करणं चोपमानं सैव वा ऽस्मृत्याद्यपोहाय प्रमिति
विशेषणम् । अनुमाद्यपोहार्थं सादृश्यविशेषणम् । सादृ-
श्यप्रमितिरुपमानमित्युक्ते इमौ सहशावितीन्द्रिय-
जायामतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * अप्रतीयमानस्ये-
ति * अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । सादृश्यधर्मितया तस्यापि
परोक्षप्रतीतेः । केनेति साक्षाद्क्षतया ऽऽनर्थक्यपरिहा-
रायोक्तं प्रतीयमानेनेति । कुत इत्यत आह * आप्तेति *
नागरिकं प्रत्यारण्यकस्याप्तस्य चाक्यं त्वदीयगवा स-
दृशो ऽसावरण्यगतो गवय इति तस्मादप्यप्रतीयमा-
नगवा प्रतीयमानस्य गवयस्य सादृश्यप्रमितिरुप-
पत्त इति तत्रातिव्याप्तेरित्यर्थः ।

आप्तवाक्याजन्यत्वे सत्युक्तविशेषणमुपमानमिति
लक्षणं विशिष्यताशङ्कते

५४७ मीमांसकोक्तलक्षणदूषणम् ।

यत्र तद्व्यापारो नास्तीति चेन्न । स चायञ्च अ-

भिन्नाविति वत् सचायञ्च सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैवैन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्पृक्तस्येति चेन्नाप्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य साऽपि च गौ गवयेन सदृशी गोत्वादियमिवेत्यनुमितावपि प्रसङ्गान् । अलिङ्गजापीति चेन्न । नन्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्थत्वे सतीत्युक्तं स्यात् । तथा च विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । नापादंगमेव पदान्तरमिति चेन्न । अर्थापत्तेरवश्यं सम्भवात् । तेन सार्द्धमेतत्सादृश्यस्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् । अन्यथा प्रत्ययोत्पत्तिविषयं प्रमाणान्तरमापद्येत । तस्मादयं ह्रस्व इति प्रतीतिरस्मात् स दीर्घ इति चान्यथा कतमा प्रमा स्यात् । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छतापीयमर्थावतिरनुमानं वाऽन्तर्भाव्या पृथक् प्रमाणीकर्तव्या वा ।

* यत्रेति * तद्व्यापार आप्तव्यापारस्तद्व्याक्यव्यापारो वेत्यर्थः । एवं विशेषणेनाप्तवाक्यजप्रमितिर्व्यवच्छेदेऽपि नाद्यजप्रमितिर्व्यवच्छेद इति दूषयति । * स चेति * स च पूर्वोपलब्धश्चायं च सम्प्रत्यनुभूयमानश्च देवदत्तावभिन्नाविति वत्स च नगरेऽनु-

भृतो गौरयं चेदानीमनुभूयमानगवयश्च सदृशाविति
 पूर्वप्रतीतस्य गोः प्रतीयमानेन गवयेन सह ऐन्द्रि-
 यकसादृश्यप्रमितिः तस्यामपि प्रसङ्गादिति योजना ।
 इदमत्राकृतं सोऽयं देवदत्त इति यथा पूर्वानुभूतसं-
 स्कारसहितेदानीन्तनसम्प्रयोत् संस्कारप्रत्यासत्त्या पू-
 र्वप्रतीतदेवदत्तस्येदानीं प्रतीयमानदेवदत्तेनाभेदप्रत्यय
 ऐन्द्रियकस्तथा पूर्वप्रतीतगोः प्रतीयमानेन गवयेन सह
 पूर्वसंस्कारसहितेदानीन्तनसंयोगादैन्द्रियकसादृश्यप्र-
 मिति रूपयत इति तत्रातिव्याप्तिरन्यथा देवदत्तैक्यप्र-
 त्यभिज्ञानस्याप्यनुपपत्तेरिति । आसत्वाक्याजन्यत्वे स-
 तीन्द्रियासम्प्रयुक्तस्याप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह
 सादृश्यप्रमितिरूपमानमिति लक्षणं विशिष्यन्नाशङ्कते
 *इन्द्रियेति * तत्रेन्द्रियेण संस्कारलक्षणप्रत्यासत्ति-
 रस्तीति तद्व्यवच्छेदः । न च सादृश्यप्रमायाः प्राक् सं-
 स्कारोद्वयोधकाभावादप्रत्यासत्तिस्तत्रेति वाच्यम् । अ-
 दृष्टचिन्तादेरपि तदुद्वयोधकत्वादनुद्वुद्धसंस्कारस्य च
 प्रत्यासत्तित्यासम्भवादिति । अतिव्याप्यन्तरप्रदर्शनेन
 परिहरति * नेति * इमौ गोगवयौ सदृशाविति
 प्रत्यञ्चणैव गवयसादृश्यं गोरुपलभ्य असौ नगरस्थापि
 गौर्गवयसदृशी गोत्वरदियमिमेति यदाऽऽरब्धकोऽनु-
 मिमीते साऽपि प्रमितिरुक्तविशेषणेति तत्रातिव्या-
 प्तिरित्याशयः । उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं
 शङ्कते * अलिङ्गजेति * इन्द्रियासम्प्रयुक्तस्याप्रतीयमानस्य
 प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरलिङ्गजोपमिति-
 रिस्पर्धः । एवं विशेषणे विशेषणवैयर्थ्यं दर्शयितुं प-

पेवसितमर्थे लक्षणवाक्यस्य दर्शयन्नाह सिद्धान्ती *
 नन्वेवमिति * मनुप्रसिद्धौ । तथोच्यताम्नामको दोषस्त-
 आह * तथा चेति * तथा विशेषणेऽपि प्रत्यक्षा-
 नुत्पत्त्यविशेषणमेवान्यतो व्यावर्तयितुं शक्नुमि-
 त्यप्रतीयमानस्येत्यादिविशेषणवैयर्थ्यामित्यर्थः । त-
 र्हाप्रतीयमानेस्यादिविशेषणं परित्यज्य प्रत्यक्षानु-
 मानशब्दानुत्पत्त्यादृश्यप्रमितिरूपमानमिति । लक्षणं
 ब्रूम इति शङ्कते * नेति * परिहरति * नेति * प्रत्य-
 क्षानुत्पत्त्या वा सादृश्यप्रमितिः साऽनुपपत्त्या गवयेन
 सह गोरपि सादृश्यं गमयतीत्यर्थः । अनुपपत्तिज-
 न्यमपीदं ज्ञानमुपमानमेव प्रत्यक्षानुत्पत्त्ये सति
 सादृश्यमितित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यत आह * अ-
 न्यथेति * अन्यथा-ऽर्थापत्तित्वानङ्गीकारे अन्यथाप्र-
 त्ययोऽनुपपत्त्या प्रत्ययस्तस्योत्पत्तिस्तज्जनकमनुपपत्त्या
 प्रत्ययोत्पत्तिजनकमिति यावत् । जीवदेवदत्तस्य गृ-
 हाभावो बहिर्भावमन्तरेणानुपपद्यमानो बहिर्भाव
 गमयन्नर्थापत्तेः प्रमाणान्तरमापयेताविशेषादित्यर्थः ।
 एतादृशविषये ऽर्थापत्तित्वानङ्गीकारे प्रमाणान्तराप-
 त्तिस्थलान्तरमुदाहरति * तस्मादिति * अस्मात्तस्य
 दीर्घत्वमन्तरेण तस्मादस्य-ह्रस्वत्वानुपपत्त्या वा दी-
 र्घप्रतीतिः साऽन्यथा कतमा प्रमा स्यात् तावत् प्र-
 त्यक्षाद्यन्यतमा अक्षशब्दलिङ्गानां तत्राव्यापारादिति
 सामर्थ्यापत्तेरपि प्रमाणान्तरे स्यादिति परिगणित-
 प्रमाणप्रकाराधिक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । अर्थापत्तेरमानत्वात्
 तथा सादृश्यसिद्धिरित्यत आह * अर्थेति * नैया-

गिकेनार्थापत्तेः स्वरूपमेव नापलपनीयं किं त्वर्थाप-
त्यनुमित्योर्भेद एवापलपनीय इत्यर्थः । अनुपपन्नमान-
दर्शनादुपपादकं बुद्धिरर्थापत्तिर्व्याप्यदर्शनात् व्या-
पके बुद्धिरनुमितिरिति लक्षणभेदात्कथमैक्यमित्यत
आह * पृथगिति *

उक्तन्यायेन लक्षणान्तरं निरस्तमित्यतिदिशति ।

५४८ उपमानलक्षणान्तरनिरासः ।

एतेनाप्रतीतगवयगवान्तरसामान्यस्या दृष्टान्तानुमाना-
सम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गौरिति मितिरुपमि-
तिरित्यपि व्युदस्तम् । तयैतत्सादृश्यस्यैतेन तत्सादृश्यं
विनाऽनुपपत्त्यैव सिद्धिरिति ।

* एतेनेति * मितिग्रहणं स्मरणाद्यपोहार्थम् । घटोऽ-
यमित्यपोहार्थं गौरिति ग्रहणम् । इयं गौरिति प्रत्यक्षा-
पोहार्थं मेति । अश्वाखिलक्षणा सा गौरिति मित्य-
पोहाय सदृशीति । केनेति साकाङ्क्षतया ऽसम्भवपरि-
हाराय गवयेनेति । पूर्वदृष्टगवयेन सदृशी सा गौरित्यु-
पमितिफलसिद्ध्युत्तरकालीनमित्यपोहाय । अनेनेति
अनेन सदृशी सा गौर्गोत्वादियमिवेत्यनुमानापोहाय ।
अप्रतीतेति । अप्रतीतं गवयेन गवान्तरस्य साम्यं येन
तस्य दृष्टान्तासम्भवादनुमानासम्भवः अप्रतीतग-
वयगवान्तरसाम्यस्यानेन सदृशी सा गौरिति मि-
तिरुपमिति रिति यावत् । एतेनेति परामृष्टन्यायं

१ सादृश्यस्येति का० मु० पु० पा० ।

२ दृष्टान्ताभावानुमानासम्भवात् इति का० मु० पु० पा० ।

स्पष्टपति * तमेति * पूर्वं प्रतीयमानेनाप्रतीयमान-
स्य सादृश्यमिति रूपमिति रित्याशङ्क्य निरस्तमिदा-
नीं सदृशमितावतिदिश्यत इति भेदः ।

उदयनोदीरितं उपमानलक्षणमुपन्यस्य परावष्टे ।

५४९ उदयनोक्तं लक्षणनिरासः ।

अनवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य सं-
ज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानमित्यपि न । प्रस्मृतसङ्गतेरेवम्भूतो-
पमित्यव्यापनात् । अस्मृतसङ्गतीत्याभिधेयमिति चेन्न ।
अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात् । अस्म-
र्यमाणेति चेन्न । कदाचित् स्मर्यमाणताया स्तत्रापि-
सम्भवात् । सर्वदा अस्मर्यमाणतायाः कचिदप्यसम्भ-
वान् । 'उपमितिप्रोक्तकाल' इति चेत्स्यादेवैतद्यद्युपमिति-
लक्षणा स्यात् तदर्थमत्र तु क्रन्दनमिदम्भवतः ।

* अनवगतेति * अनवगता सङ्गतित्यस्याः सं-
ज्ञापास्तया समभिव्याहृतं सह पठितं यद्वाक्यं त-
दर्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानं कीदृशो गवय इत्यादि ना-
गरिकेण पृष्ट-आरण्यको ब्रवीत् गोसदृशो यो गवय
इति तत्र गवयसंज्ञाऽनवगतसङ्गतिसंज्ञिको गोसद-
ृशो गवय इत्याप्तोपदिष्टः सोऽयमित्यनुसन्धानमुप-
मानमिति यावत् । संज्ञिनीति ग्रहणं संज्ञासम्यन्धि-
परिच्छित्तिरूपमानफलमिति दर्शनार्थं न लक्षणान्त-

र्गतम् । अनुसन्धानमुपमानमित्युक्ते सोऽयं देवदत्त इत्य-
 नुसन्धानेऽतिव्याप्तिस्तत्परिहारायाह * वाक्येति * म-
 हति कानने शतं हस्तिनस्तिष्ठन्तीति वाक्यार्थानुस-
 न्धानेऽतिव्याप्तिपरिहारायाह * अनवगतेति * न च वच-
 नादसति वृत्त्यन्तरे तत्र प्रयोगाद्वा लिङ्गाद्वा पूर्वमेवा-
 पमवगतः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः केवलमधुना स्मार्यत
 इति वाच्यम् । निमित्तस्य प्रागनधिगतेरधिगतस्य च
 सादृश्यस्यानिमित्तत्वाभिहितत्वे वा गौरवादप्रती-
 तगूनामरण्यघासिनां गवयव्यवहारानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च ।
 अतएवोक्तं-

सादृश्यस्यानिमित्तत्वाभिहितस्याप्रतीतितः ।

समयो वृग्रहः पूर्वं शब्देनानुमपाऽपि वेति ॥

। कुत इत्यत आह * प्रस्मृतेति * पूर्वमनु-
 भूय प्रस्मृता सङ्गतिर्वेन तस्य एवंभूतोपमिति-
 रभ्युपगम्यते तत्राव्याप्तिरनवगतेति विशेषणा-
 भावादित्यर्थः । अव्याप्तिपरिहाराय विशेषणा-
 न्तरं शङ्कते * अस्मृतेति * अनवगतेति विशेषणस्थाने
 अस्मृतेतिविशेषणं निधातव्यं नैवमव्याप्तिरनुभूय
 प्रस्मृतसङ्गतेः संस्कारलोपादेवास्मरणादननुभूतस-
 ङ्गतेः संस्काराभावादित्याशयः । अव्याप्त्यन्तर-
 प्रदर्शनेन परिहरति * नेति * विशेषणाभावादित्य-
 र्थः । सर्वानुपपत्त्युपशान्तये स्मर्यमाणसङ्गतिसंज्ञासम-
 भिव्याहृतवाक्यार्थस्येति लक्षणं कार्यमिति शङ्कते
 * अस्मर्येति * अस्मर्यमाणेति लङ्गर्थस्य विवक्षितत्वा-

प्राप्यव्याप्तिरित्यर्थः । किं कदा चिदस्मर्यमाणत्वं विव-
क्षितमुत सर्वदा, उत उपमितिप्राकाल, इति विकल्प्य प्रथ-
मं दूषयति * नेति * कदा चिदस्मर्यमाणतायास्तत्रापि
महाति च कानने शतं हस्तिनस्तिष्ठन्ति इत्यादौ व्य-
वच्छेद्याभिमतेऽपि सम्भवात्तदर्थानुसन्धानेऽतिव्या-
प्तिरित्यर्थः । कदा चित्स्मर्यमाणताया इति पाठे क-
दा चिदस्मर्यमाणताया अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृ-
तस्थलेऽपि सम्भवेनास्मर्यमाणताया असम्भवाद-
व्याप्तिरेवेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति * सर्वदेति * ल-
क्ष्याभिमतेऽपि कलासिद्ध्युत्तरकालं स्मरणोपपत्त्या स-
र्वदाऽस्मर्यमाणत्वाविशेषणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासि-
द्धिरित्याशयः । अन्त्यं कल्पमुत्थापयति * उपेति *
उपमितिप्राकालेऽस्मर्यमाणसङ्गतिसंज्ञासमाभिध्याहृत-
वाक्यार्थस्यानुसन्धानमित्युक्तं स्यादेवं चोपमि-
तिरपि लक्षणविशेषणं स्यान्न तद्युक्तं सिद्धस्यैव वि-
शेषणत्वादिति परिहरति * स्यादिति * मानान्तर-
सिद्धावुपमिति लक्षणं विशेषणतया निवेद्य त-
लक्षणं ब्रूम इत्यत आह * तदिति * मानान्तर-
सिद्धौ लक्षणानर्थक्यादुपमितिसिद्धर्थमेव लक्षणं प्र-
णेतव्यमतश्च लक्षणसिद्धावुपमितिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च
लक्षणसिद्धिरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः । क्रन्दन-
माक्रोशः ।

सङ्गतेरनवगतत्वं च किं सर्वैरेव किं वा येन के-
नापि यद्वोपमात्राऽथ वा यस्याः प्रमितेयः प्रमाता
तेनेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति ।

५५० सङ्गतेरनवगतस्यविकल्पनिरासः ।

किञ्च सर्वैरनवगतसङ्गतित्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः । केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य वाक्यजेऽपि सम्भवात् । उपमात्रेति च पूर्ववत् निरस्तम् । यस्याः प्रमित्येन प्रमात्रेति चाभिधाने अनुगतरूपाभावात् व्यक्तौ पतनेन लक्षणाऽननुगत्यापत्तेः ।

* किञ्चेति * सर्वज्ञेश्वराङ्गीकारात्तेन विदितसङ्गतित्वं गोसदृशो गवय इत्यत्रापि सम्भवतीति लक्षणासिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह * केनेति * महति कानने हस्तिनः शतं तिष्ठन्तीत्यादिवाक्यजानुसन्धानेऽपि सम्भवति पृथग्जनानां बहुलत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । तृतीयमाशङ्कते * उपेति * न सर्वैः केनापि चेति ब्रूमः किं तूपमात्रेति नातोऽसिद्धिरतिव्याप्तिरित्यर्थः । परिहरति * पूर्वति * उपमिति सिद्धौ तदाश्रय उपमाता सिध्यति तत्सिद्धौ च लक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धावुपमिति सिद्धिरिति चक्रकापत्तेरसम्भव इत्यर्थः । यदि चतुर्थस्तत्राप्यभिधानीयं यस्यास्तेनेति यत्तच्छब्दावनुगतं रूपं वदत उत व्यक्तिमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * यस्या इति * अनुगतरूपस्य सामान्यस्योपाधेर्वाऽसम्भवस्तस्यापि च यत्तच्छब्दाच्चपत्वेनात्माश्रयादनवस्थानाद्वा ऽतो ऽसम्भव इत्यर्थः । द्वितीयं दृष्यति * व्यक्ताविति ।

एवमनवगतसङ्गतीति विशेषणं निरस्य संज्ञेति विशेषणनिरसितुमाह ।

५५१ संज्ञेति विशेषणनिरास ।

संज्ञेत्यप्याकुलं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने म-
हति दृश्यत इति श्रुतवाक्यस्य काननपदाविदितसङ्-
गतेर्गवयपदविदितसङ्गतेश्चासंज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्ति-
फलायामीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनाविव्यापकत्वात् । अ-
नापि वा प्रायः शब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्रस-
ङ्गः । तत्र काननसंज्ञासंज्ञिसम्बन्धावधारणेऽप्यन्यत्रे-
व पदान्तरसमभिव्याहारोत्थायाः । अन्यथानुपपत्तेः
प्रमाणत्वात् । नतूपमानस्य । उपमेयसंज्ञासमभिव्याहारे-
तिविशेषणे च पूर्वोक्त एव निरासः ।

* संज्ञेति * आकुलमनवस्थमित्यर्थः । कुत इत्यत
आह * गोसदृश इति * काननपदस्याविदिता स-
ङ्गतियेन तस्य । गवयपदस्य विदिता सङ्गतियेन तस्य ।
एतदुक्तं भवति । गोसदृशो गवयः प्रायः कानने महति
दृश्यत इति वाक्यं श्रुतवतः कानन गतस्य स एवा-
ऽपमुपदिष्टो गवय इत्यनुसन्धानात्मिका प्रतिपत्ति-
र्जायते न चासावुपमिति । गवयसंज्ञायाः संज्ञिना
सह सम्बन्धपरिच्छिन्नेरेतत्फलत्वाभावात्तत्फलाया
एवोपमितित्वाद्गीकारात्काननपदेनाविदितसङ्गतिना
समभिव्याहाराच्च तत्र वाक्यजप्रतिपत्तौ । गतत्वेन
तेन वाक्यजानुसन्धानेऽतिव्याप्तिरिति प्रायः शब्द-
प्रयोगात्तत्र काननपदस्यापि पूर्वं विदितसङ्गति-

त्वं गम्यतेऽतोऽनेवगतसङ्गतीति लक्षणांशाभावात्ता-
 निव्याप्तिरित्यत आह * विनेति * प्रायो नून-
 मिदमप्युपमानमेव काननपदस्य गवयाधिकरणम-
 र्थ इति संज्ञासंज्ञिसम्यन्धस्य प्रमितेरित्यत आह *
 तत्रेति * प्रसिद्धपदैरन्यैः सहपाठानुपपत्त्या व्यु-
 त्पन्नविभक्त्यर्थस्य यद्गवयाधिकरणं तत्काननसंज्ञ-
 मिति सम्यन्धपरिच्छेदस्यानुपपत्त्यैव सिद्धत्वान्नोप-
 मानस्य तत्र मानत्वमन्यानधिगतविषयाभावात् प्रसि-
 द्धपदार्थे व्युत्पत्तिर्लीलालभ्येत्यत्र दृष्टान्तमाह * अन्य-
 त्रेति * इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती-
 त्यत्र यथेत्यर्थः । उक्तं च

पदमज्ञातसन्दिग्धं प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति ।

निर्णीयते निरुदन्तु न स्वार्थादपनीयत इति ।

ननु गोसदृशपदयोः प्रसिद्धत्वात्तत्समभिव्याहा-
 रादेश गवयपदव्युत्पत्तेरपि सिद्धे नोपमानमेवास्तीति-
 वक्तव्यं सत्यमभ्युपगम्यापि दोषो भाष्यत इत्ययं
 संरम्भ इति न दोषः । अनवगतसङ्गतित्वं न य-
 स्याः कस्याञ्चित् त्वनवगतोपमेयसंज्ञासङ्गतीति-
 विशङ्क्यते वनसंज्ञापदस्यानुपमेयसंज्ञात्वात्तत्र घाकयजा-
 नुसन्धानेऽतिव्याप्तिरित्यत आह * उपमेयेति * उपमा-
 नस्याद्याप्यसिद्ध्यापमेयेति विशेषणासिद्धिरिति पूर्वा-
 क्त एवेत्यर्थः ।

एवमनवगतत्वसंज्ञात्वविशेषणासिद्ध्या विशि-

(१) रहितप्रायः शब्दमुक्तलक्षणमुपमानमिति नातिव्याप्तिरिति
 सो० पु० पा० ।

एलक्षणासिद्धिमाभिधाय वाक्येति विशेषणासिद्ध्या-
पि तदाह ।

५५२ वाक्यार्थेति विशेषणनिरासः ।

वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव, प्रतिपत्तिकालास्मृतातिदेश-
वाक्यावगतकाननादिपदार्थस्य तथाविधप्रत्ययाव्यापनात् ।
वाक्यैकदेशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गव-
यइत्यादि स्मारिणोऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात् । प्रतीत्यु-
त्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं विवक्षितमि-
ति चेन्न । अन्तर्भावितवनाधिकरणतादृशप्रतिपत्तिं प्रति
तस्याऽपि प्रयोजकत्वान् । उपमितिं प्रतीति तु पूर्ववन्नि-
रस्तमिति । यावत्संज्ञासंज्ञिबुद्ध्यौपयिकं तावद्विवक्षित-
मिति चेन्न । लक्षणसहचारितिसंज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि
प्रसङ्गात् ।

* वाक्येति * तादृगाकुलमित्यर्थः । अतिदेशकवा-
क्ये यावन्ति पदानि श्रूयन्ते तावत्सर्वं वाक्यत्वेन वि-
वक्षितमुत तदेकदेश उत प्रतिपत्तिप्रयोजकतदेकदे-
श इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * प्रतीति * गोस-
दृशो गवयो महति कानने दृश्यत इत्यपि कदा चि-
दतिदेशवाक्यं भवति तत्र यदा गोसदृशः स एवा-
यं गवय इति प्रत्ययो भवति तदा तस्याऽव्याप्तिस्तत्र
हेतुः * प्रतिपत्तीति * प्रतिपत्तिकालेऽस्मृतोऽतिदेशवा-

१ वाक्यार्थैकदेशस्याऽपि वाक्यार्थत्वेनेति का० मु० पु० पा० ।

कथगतकाननादिपदार्थो येन तस्येति विग्रहः । अदृष्ट-
 प्रतिपन्थात्काननपदस्य महत्पदस्य वार्थास्मरणे क-
 थितलक्षणांशोपणाभावादव्याप्तिः काननादिपदा-
 र्थास्मरणे वाक्यार्थस्मरणाभावादित्यर्थः । अस्तु तर्हि
 द्वितीयस्तत्राह * वाक्येति * गोसदृशो गवय इति वा-
 क्यैकदेशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वात्तदर्थानुस-
 धानं वाक्यार्थानुसंधानं भवत्येवेति चेत्तर्हि गोस-
 दृशो गवय इति स्मरणेऽपि सादृश्यमात्रवश्यानु-
 सन्धानेऽपि लक्षणातिव्याप्तिस्तस्यापि कथितरीत्या
 वाक्यार्थानुसन्धानत्वादादिपदेन काननादिपदानुस-
 न्धानसङ्ग्रहः । न चैतदुपमानमेष्टव्यं प्रतियोग्यस्मरणा-
 त्प्रतियोगिस्मरणसहितानुसन्धाने तत्सङ्केतस्य का-
 र्यत्वादिति भावः । न च प्रतियोग्यस्मरणे सादृश्यस्म-
 रणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वनि-
 यमोपगमे परस्पराश्रयप्रसङ्गादनुयोगिसदृशतयाऽव-
 गतस्यैव सादृश्यप्रतियोगित्वात्तथा च गवयप्रतीतौ
 तत्सदृशतयाऽवगतगोःप्रतियोगित्वं तथाविधतत्प्र-
 तीतौ सदृशतयाऽवगतगवयस्य प्रतियोगित्वमिति
 तस्मात्सादृश्यग्रहमिच्छता प्रतियोगिज्ञानं विनाऽपि
 तद्ग्रहो वक्तव्य इति तृतीयं शङ्कते * प्रतीति * प्र-
 तिपत्तिजनकं यावत्पदवृन्दं तावद्वाक्यं विवक्षितमतो
 नाव्याप्तिः काननादिपदस्य प्रतिपत्त्यप्रयोजकत्वात्ता-
 प्यतिव्याप्तिर्गोपदस्यापि प्रतिपत्तिप्रयोजकत्वादि-
 त्याशयः । प्रतिपत्तिमात्रं प्रति प्रयोजकत्वं विवचिन-
 मुतोपमितिरूपां प्रतिपत्तिं प्रति किं स्वित्संज्ञासंज्ञि-

सम्बन्धप्रतिपत्तिं प्रतीति त्रिधा विकल्प्य प्रथमं दू-
षयति * नेति * अन्तर्भावितमाधिकरणं यस्मिन् गो-
सदृशो गवय इत्यत्र तत्सदृशप्रतिपत्तिं प्रति घनपद-
स्यापि प्रयोजकत्वाच्चदस्मारिणस्तथाविधप्रत्ययाव्या-
प्तिरेवेत्यर्थः । द्वितीयमासिद्ध्या दूषयति * उपोति *
उपमितेरव्याप्त्यसिद्ध्यादिति निरस्तमित्यर्थः । तृ-
तीयं शङ्कते * यावदिति * औपयिकं साधनमिति-
यावत् । काननादिपदस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धबुद्ध्यनौप-
यिकत्वात्ताव्याप्तिरित्यर्थः । एवं विशेषणमतिप्रसङ्गक-
मिति परिहरति * नेति * गन्धवतीति लक्षणेन
सह चरिता या पृथिवीति संज्ञा तस्या उपदेशो
लक्षणवाक्यं तदर्थानुसन्धानेऽतिव्याप्तिः गन्धवती
पृथिवीति लक्षणवाक्यमुपश्रुत्य गन्धवद्व्यक्तिमुपलभ्य
स्य गन्धवती पृथिवीत्यनुसन्धानं भवति न चैतदु-
पमानं लक्षणं केवलव्यतिरेकीति पृथिव्यधिकारे कथि-
तत्वादित्यर्थः ।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिजनकवाक्यैरुद्देशार्था-
नुसन्धानमुपमानमिति पक्षेऽतिव्याप्त्यन्तरमाह ।

५५३ अतिव्याप्त्यन्तरम् ।

किञ्च यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधा-
नुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति मितिः
फलमुत्पद्यते तदा तस्याप्रमाकरणस्यापि उपमानत्व-
मापद्यते । प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षपपक्षे चानुसहि-

तरूपव्यवहार्यतानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुप-
 मोनं स्यात् । अव्याप्तविषयप्रमाफलकमिति विश-
 षणीयमिति चेन्न । वस्तुगत्याऽव्याप्तत्वस्योपमेयेऽप्यभा-
 वात् । व्याप्ततयाऽनवगम्यमानस्येति च कृते यत्प्रति
 तल्लिङ्गं तेन सहव्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न
 व्याप्नुयात् । उपमेयेन सह व्याप्तत्वानवगतत्वोक्ता-
 वप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः । अनुमेयेन सहोति कृते
 च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव ।

* किं चेति * एवं विधानुसन्धाने-सोऽयं गोस-
 दृशो गवय इत्यनुसन्धाने सत्यपि, गवयपदस्य गो-
 सदृशार्थे दृप्तौ निमित्तं गोसादृश्यं मितिफलमुत्पद्यते
 यदा तदा तस्याप्युपमानत्वमापाद्यते सति गवयत्वे
 सादृश्यमेव निमित्तमिति कथं फलोत्पत्तिस्तत्राह
 * तर्केति * तर्कस्तु लाघवाख्यो वक्ष्यतेऽतएव त-
 र्कसहायमुपमानमाहुः । अस्तु तस्याप्युपमानत्वं को
 दोषस्तत्राह * अपमेति * उपमानस्य प्रमाणस्य प्रमा-
 जनकत्वेन प्रयोजकत्वं वाच्यमिदं तु सादृश्यमेव
 निमित्तमिति आन्तिजनकतया तदाभासमितीहाति-
 व्याप्तिरुक्तलक्षणस्य सर्वस्याप्यत्राभावादित्यर्थः । प्र-
 माफलकमुक्तानुसन्धानमुपमानमिदं तु न प्रमाफल-
 कमिति तन्निरुक्तिरित्याशङ्क्याह * प्रमेति * प्रमा-
 मात्रफलकमुक्तानुसन्धानमुपमानमुताव्याप्तविषयप्रमा-

फलकमाहोस्वित्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमाफलकं नाद्योऽ-
नुसंहितरूपस्य गोसदृशस्य व्यवहार्यताऽनुमितिश्च
विमतो गवयतया व्यवहर्त्तव्यो गोसदृशपाधिकर-
णत्वात् व्यतिरेकेण गोवदिति न चैतत्प्रमाजनकम-
नुसन्धानमुपमानमस्य लिङ्गान्तर्भावादित्यर्थः ।
अनुसंहितं परामृष्टमिति यावत् । द्वितीयं शङ्कते *
अव्याप्तेति * व्याप्तं लिङ्गं तद्विषयादन्यदव्याप्तविषयं
तत्प्रमाफलकमुक्तानुसन्धानमुपमानमिदं तु व्याप्तवि-
षयप्रमाफलकमिति नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अव्याप्तविषयं
च तत् प्रमाफलकं चेति विग्रहः । वस्तुगत्या व्याप्तविष-
यत्वमुत व्याप्ततयाऽनवगम्यमानविषयत्वमिति वि-
कल्प्य प्रथमं प्रत्याह *नेति* उपमेयः सदृशस्तस्यापि
वस्तुतो नास्त्यव्याप्तत्वं अप्रतिबद्धस्वसामान्या व्याप्त-
त्वादतस्तत्प्रमाकरणमुपमानमेतल्लक्षणं न व्याप्नुया-
दित्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * व्याप्तेति * व्या-
प्ततयाऽनवगम्यमानस्यानुसन्धानस्योपमानत्वमिति वि-
षक्षितं तेन नातिव्याप्तिः व्यवहार्यतानुमित्युत्पादकस्य
तेन व्याप्तत्वावगमाप्राप्त्यसिद्धिरूपमेयस्य वस्तुगत्या
स्वसामान्या व्याप्तत्वेऽपि व्याप्तत्वानवगमादित्याशयः ।
अत्रेदं वाच्यं येन केनापि व्याप्ततयाऽनवगतमुतोपमे-
येत किं वाऽनुमेयेनेति न तावदाद्य इत्याह * इति च
कृत इति * विशेषण इति शेषः । यत्प्रति-स्वकार-
णादिप्रति तदनुसन्धानं तेन सह व्याप्ततयाऽनवगत-
मिदं लक्षणं न व्याप्नुयादव्याप्ततयाऽनवगतेति
विशेषणाभावाद्भवति च कदाचित् कार्यं सका-

रणमिति व्याप्तत्वावगमो ऽनुसन्धानस्येत्यव्याप्तिरि-
 त्यर्थः । तदव्याप्तिर्न दोषायेत्यन आह * उपमितिक-
 रणमपीति * उपमेयेन सह व्याप्ततयाऽनवगतमनुस-
 न्धानमुपमानमिति द्वितीयकल्पे नास्त्यव्याप्तिस्तस्यानु-
 मेयेनैव सह व्याप्तत्वावगमादित्याशङ्काह * उपेति *
 व्यवहार्यतानुमित्युत्पादकं यदनुसन्धानं तदुपमेयेन सं-
 ज्ञासंज्ञिसम्बन्धेन व्याप्ततयाऽनवगतं किं त्वनुमेयेनैवेति
 तत्रातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः । तर्ह्यनुमेयेन सह व्याप्त-
 त्वानवगतमिति तृतीयोऽस्तु तत्र समनन्तरोक्त्या ऽति-
 व्याप्त्यभावादित्यत आह * यदिति * यत्प्रात लिङ्गन्तेन
 स्वकारणादिना व्याप्तत्वावगमस्यानपायात्प्रागुक्ताव्या-
 प्तिरित्यर्थः ।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमाकरणमुक्तानुसन्धानमिति
 प्राक्तनकल्पेषु परिशिष्टकल्पं शङ्कते ।

५५४ परिशिष्टकल्पशङ्कानिरासः ।

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरणमिति चेन्न । तथा-
 त्वासिद्धेः । अर्थावस्थादितस्तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।
 अननुमितिजनकं तादृक् प्रतिसन्धानमुपमानमिति चे-
 न्न । तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वात् । व्यक्त्यपेक्षयाञ्च
 जनकत्वस्य सामान्याकारण्यवसायिनो नित्यं व्यक्ता-
 वसम्भाविततया अननुगमेन चायुक्तत्वादिति ।

* संज्ञेति * अभिज्ञेन दृश्यति * नेति * तथा-
 त्वासिद्धेः संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रमितिकरणत्वासिद्धेरित्य-

र्थः । सम्बन्धप्रामितिदृश्यत्वे तस्याश्च करणापेक्षायामुक्ता-
नुसन्धानं तथात्वेन सम्बन्धने इति नासिद्धिरित्यत आ-
ह *अर्थेति* अनवगतसङ्गति संज्ञा समाभिव्याहृतवाक्या-
र्थानुसन्धानं प्रमाफलकमनुमित्यजनकमिति विवक्षित-
त्वात्तैस्तौ ऽपि दोष इति शङ्कने *अनन्विति* *अनु-
मितिजनकमिति किमनुमितिजनकजातीयेतरत्वं विव-
क्षितमुतानुमितिजनकव्यक्तीतरत्थमिति विकल्प्य
प्रथमं प्रत्याह *नेति* उक्तानुसन्धानजातीयस्य व्यव-
हार्यतानुमितिजनकत्वस्य दर्शितत्वादसिद्धिरित्यर्थः ।
यदि द्वितीयस्तत्राह *व्यक्तीति* व्यक्त्यपेक्षायां च
जनकत्वस्यायुक्तत्वादिति सम्बन्धः । तत्र हेतुर्नित्यमिति
तत्रापि हेतुः सामान्येति । नियतप्राक् सत्यं जनकत्वं
नियतत्वं वा ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यापाधौ प्रा-
प्तमिति व्यक्तौ न सम्भवतीति कथिता व्याप्तिरेवेत्यर्थः ।
दोषान्तरमाह *अननुगमेति* यदा जनकत्वस्य व्यक्त्यपे-
क्षायां लक्षणस्या युक्तत्वादिभि सम्बन्धस्तदुपपादना-
य सामान्येत्यादि जनकत्वं च सामान्यगतमेवेति ल-
क्षणासिद्धिरव्याप्तिश्चेत्यर्थः ।

पूर्वं संज्ञासंज्ञिसंयन्वप्रामितिरुपमानफलमित्यूरी-
कृत्य तल्लक्षणं निरासि, सम्प्रति सम्बन्धप्रामितिरुपमा-
नफलमेवेत्यभिसन्धायाह ।

५५५ सम्बन्धप्रामितेरुपमानफलत्वमेव ।

किञ्च गोसादृश्यं विहाय गवयत्वजानौ गवयशब्दा-
र्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवाख्यं तर्कमपास्य न स्यादिति

तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिक्येव तत्र गवयत्वस्य
 गवयपदवाच्यताप्रतीतिरियं नेष्यते । सम्भवति हि
 प्रयोगः त्रिमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे
 तर्केण विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वात् न यदेवं नतदेवं
 यथा गोरवं तथा चेदं ततस्तथेति । न ह्यस्ति सम्भवो-
 मूलशैथिल्यादिदोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्ययार्थो नञ्
 तथेति । अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्त-
 रमनुपपद्यमानाप्रोक्तगोसादृश्यसामानाधिकरण्यमर्थाद्व-
 यत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामाक्षिपतीत्यर्थार्पित्तिरेवात्र प्रमाण-
 मस्तु । सा च त्वया व्यतिरेकीकृत्य परेण पृथगे-
 वावश्यं प्रमाणनीयेति ।

* किं चेति * गवयत्वजातौ गोसादृश्यं विहाय
 गवयशब्दार्थताप्रतीतिर्लाघवाख्यं तर्कमपास्य न स्या-
 दिति तदुपन्यासस्थितौ गवयत्वस्य गवयपदवाच्य-
 ताप्रतीतिरानुमानिक्येव किं नेष्यते इति स-
 म्यन्वः । अयं च लाघवतर्कः यदि गोसादृश्यं गवय-
 पदप्रवृत्तिनिमित्तं तदा तद्विशेषणतया गोरपि तन्नि-
 मितत्वं स्यादिति शक्तिकल्पनागौरवं तच्चायुक्तं
 निर्विशेषणे गवयत्वे तन्निमित्ते सम्भवतीति तर्क-
 स्यावश्यकत्वे तत्प्रतीतिर्यौक्तिकी स्यान्न त्वानुमा-
 निकी तत् कारणलिङ्गाभावादित्यत आह * सम्भ-

वतीति * प्रयोगं रचयति * विमतीति * विमति-
 पदं-विप्रतिपत्तिविषयं गवयत्वं गवयशब्दस्य प्रवृत्तौ
 निमित्तं तथात्वे गवयत्वस्य गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे
 लाघवाख्यतर्केण विषयीक्रियमाणो बोध्यमानः सा-
 दृश्यादेर्निमित्तान्तरस्य विपर्ययोऽभावो यस्य त-
 त्तथोक्तं तद्भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । न यदेवं गवय-
 पदप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदेवं न तथात्वे तर्केण वि-
 षयीक्रियमाणविपर्ययकं न भवतीति व्यतिरेकव्या-
 प्त्यभिधानम् । यथा गोत्वमिति व्यतिरेकदृष्टान्तस्तथा-
 चेदं इदं च गवयत्वं तथा तथात्वे तर्केण विषयीक्रि-
 यमाणविपर्ययकमित्युपनयः ततस्तथा तत उक्तहेतो-
 स्तथा उक्तसाध्यमिति निगमनम् । विमतिपदं निमि-
 त्तमित्युक्ते स्वज्ञाननिमित्तमिति सिद्धसाधनं तद्व्या-
 ख्यर्थमाह * शब्देति * बाधपरिहारार्थं गवयेति
 विशेषणम् । विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वादित्युक्ते प्र-
 माणेन विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वं नास्तीत्यसिद्धि-
 स्तत्परिहाराय तर्केति विशेषणम् । अस्तूक्तसाधनं मा-
 स्तूक्तसाध्यं च तथा विपक्षबाधकाभावादप्रयोजक-
 तेत्यत आह * नहीति * मूलशैथिल्यं व्याप्तिहीन-
 स्त्वमादिपदेन विपर्ययापर्यवसानेष्टापदनाश्रयहीनत्वा-
 दीनि गृह्यन्ते । सत्तर्कनिवेदितनिमित्तान्तराभावोऽपि
 स्वयन्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं न भवतीति न सम्भवोऽस्ति
 एवं पदस्य निरालम्बनत्वापातादित्यर्थः । एवमर्था-
 पत्त्यादित इत्यत्रोक्तादिपदार्थमुक्तार्थापत्तिमिदानी-

माह * अथवेति * गवयपदमर्थादात्मनो गवयत्वप्र-
 वृत्तिनिमित्ततामाक्षिपतीत्यर्थः । अनुपपत्तिमूलमाह *
 अनुपपद्यमानेति * अनाप्तप्रयुक्तपदसामानाधिकरण्यं
 निरर्थकत्वेनापि सम्भवति इदं त्वाप्तोक्तपदसामाना-
 धिकरण्यमतो भवितव्यमवश्यं प्रवृत्तिनिमित्तनेत्यर्था-
 नुपपत्तिः सादृश्यमेव निमित्तमित्यन्यथानुपपत्तिर्ने-
 त्याह * असम्भवदिति * नन्वत्र सामानाधिकरण्यं
 शाब्दमनुपपन्नमित्युच्यते किं वाऽऽर्थे न तावदाद्यो-
 व्योमपुष्पमिति वदुपपत्तेर्नापि क्रियाकाररूपार्थसा-
 मानाधिकरण्यानुपपत्तिर्वदे गावः सुशेरत इति वदु-
 पपत्तेरिति मैवम् । प्रामाणिकार्थिकसामानाधिकर-
 णस्यानुपपद्यमानत्वस्य विवक्षितत्वादिति अर्थाप-
 त्तिर्नाम प्रमाणमेव नास्ति तत्कथं सा तत्र प्रमाणं
 भवेत्तत्राह * सेति * नैयायिकेनार्थापत्तिं व्यतिरेका-
 नुमाने ऽन्तर्भाव्य प्रमाणनीत्या प्रमाणीकर्त्तव्या व्या-
 प्तिमूलत्वेनाभेदाङ्गीकारात्परेण भीमांसकेन पृथगेव वा
 प्रमाणीकर्त्तव्या पट् पञ्च वा प्रमाणानीति जैमिनी-
 पैरङ्गीकारादित्यर्थः । तस्मान्प्रसिद्धपदसमभिव्याहा-
 रजनिताया अन्यथानुपपत्तेरेव सम्बन्धप्रमितिमूलत्वा-
 न्नोपमानं नाम प्रमाणं किं चित्पश्याम इति ।

उपमानखण्डनम् ।

अभ्युदयनिश्रेयसहेतोः शब्दप्रमाणस्य स्वीकारव-
 दुपमानमपि किं न स्वीक्रियत इत्याशङ्क्य सोऽप्य-

विचारितरमणीय एव न वस्तुतस्तल्लक्षणाभावा-
दित्याह ।

५५६ शाब्दप्रमाणधण्डनारम्भः ।

शब्दोऽपि क उच्यते । आत्तवाक्यं हि शब्दः प्रमाण-
मिति न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः ।

* शब्दोऽपीति * किमात्तवाक्यं शब्दः प्रमाण-
मुत निर्दोषस्य वाक्यमाहो द्विवचार्थवाक्यमिति वि-
कल्पामिप्रायः । विकल्पक्रमेण प्रथमकल्पं प्रथममपाक-
रोति * आत्तेति * वाक्यमित्युक्ते कराम्ने करिदृन्दमास्त
इत्यनात्तवाक्ये ऽतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह * आत्तेति *
प्रणतृतीव्रशक्तिनिवारणाय वाक्यग्रहणम् । वर्णात्मक-
शब्दमात्रस्य नेदं लक्षणं किन्तु प्रमाणभूतवाक्यस्येति
द्योतनाय प्रमाणग्रहणम् । हि शब्दः प्रसिद्धौ । कुत
इत्यत आह * विकल्पेति *

अनुपपत्तिप्रकटनाय विकल्पयति ।

५५७ आत्तस्वानिदक्तिः ।

तथा हि कोऽयमात्तो नाम । यथादृष्टवादीति चेन्न ।
भ्रान्तिप्रतिपक्षवादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात् । प्रमाणदृष्टेति-
विशेषणे च तथा भूतस्यान्यथावादव्यापनात् । यथा-
प्रमाणेति करणे चांशे तथाभूतवादिवाक्यस्या ऽप्यर्थ-
स्याऽपि व्यापनात् । यावद्यथाप्रमाणदृष्टनिरुक्तौ च
प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्षणां तदव्याप्तः । नैहि

१ तर्हि यावत्प्रमितमिति का० मु० पु० पा० ।

यावत्प्रमितं तावदभिधीयते । यथाप्रमितस्यैव च वक्तु-
र्वाक्यमिति व्याकरे च युधिष्ठिरवाक्यस्याप्यनवम्भूत-
त्वेनाव्याप्त्यापत्तेः । तत्र विषय इति विशेषणं च वि-
शेषरूपस्य विषयस्यासाधारण्येनाव्यापकत्वापत्तात् ।

* तथाहीति * यद्यथादृष्टार्थवाद्याप्त उत प्रमा-
णदृष्टार्थवादी किं वा यथा प्रमाणदृष्टवादीति विक-
ल्पार्थः । प्रथमे कल्पं शङ्कते * यथेति * विप्रलम्भक-
निरासाय यथेति विशेषणम् । अतिव्याप्त्या दूषयति *
नेति * देहात्मनोरैक्यं भ्रान्त्या प्रतिपद्य यो वक्ति देह-
एवात्मेति सोऽप्याप्तः स्यात् तद्वाक्यं चाप्तवाक्यतया
प्रमाणे स्यादित्यति व्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वि-
तीयस्तत्र कथितातिव्याप्तेरभावात्प्रमाणप्रतिपन्नत्व-
विशेषणाभावादित्यत आह * प्रमाणेति * तथाभूत-
स्य प्रमाणदृष्टस्य साङ्ग्यादीनामिन्द्रियभौतिकत्वस्या-
न्यथावादः प्राकृतानीतितद्व्यापनादतिव्याप्तिः प्रमाणेना-
र्थमुपलभ्य तस्यैवान्यथात्वं यो वक्ति स आप्तः तद्वा-
क्यं च प्रमाणं स्यादित्यर्थः । तृतीयं शङ्कते * यथेति *
येन प्रकारेण प्रमाणतोऽर्थो दृष्टस्तस्य तथा वाद्याप्त
इति विवक्षितत्वात् पूर्वयोरतिव्याप्तिर्यथा प्रमाणे-
ति विशेषणयोरभावादित्यर्थः । यथा प्रमाणेति को-
ऽर्थः प्रमाणदृष्टमपि वक्तीति किं वा यत्प्रमितं तदेव
वक्ति किं वा यावत्प्रमाणदृष्टं तदेव वक्तीति भाष्य इ-
त्याह * अंश इति * ते आवाणः प्लवन्त इति यो वक्ति
स आप्तः स्यात्तद्वाक्यं प्रमाणं स्यात्ते आवाण इत्यंशे त-

थाभूतत्वात् प्लवन्त इत्यंशे चातथाभूतत्वात्तस्मिन्नप्यंशे
 प्रमात्वमिति संसृष्टार्थ एव प्रामाणिकः स्यादित्यर्थः ।
 द्वितीयं शङ्कते * यावादिति * निरुक्तौ नातिव्याप्तिरि-
 ति शेषः । यावादिति विशेषणाभावादित्यभिसन्धिः ।
 दूषयति * प्रायेणेति * लक्ष्याणामाप्तानां चातथाभू-
 तत्वात्प्रमाणदृष्टस्य कात्स्न्येनावक्तृत्वादसिद्धिरित्य-
 र्थः । तदुपपादयति * तर्हीति * अस्तु तर्हि तृ-
 तीयो यथा प्रमितस्यैव वक्ताऽऽप्त इति नैवमसिद्धिः
 प्रमितस्यैव वक्तृत्वान्नाप्यतिव्याप्तिः प्रमितस्यैवेति वि-
 शेषणाभावादन्यत्रेत्यत आह * यथेति * आप्त-
 वाक्यमिति लक्षणस्य यथा प्रमितस्यैव वक्तुर्वाक्य-
 मिति व्याकारे व्याख्याने युधिष्ठिरवाक्यस्याव्याप्ते-
 रिति सम्यन्धस्तत्र च हेतुरनेवमिति * युधिष्ठिरः
 खलु सर्वलोके सत्यत्वेन प्रसिद्धस्तस्यापि कश्चिद-
 नृतवादित्वं भारतं स्मर्यते अतो ऽव्याप्तिरित्याशयः ।
 यथा प्रमितस्यैव वक्ता तत्र विषये आप्तस्तद्वाक्यं
 च तत्र प्रमाणमिति विशेष्यते ततो युधिष्ठिरस्याने-
 वभूतविषये नाप्तत्वं न तद्वाक्यं च प्रमाणमित्यत
 आह * तत्रेति * विशेषणे च व्यापकत्वापातादिति
 सम्यन्धस्तत्र हेतुर्विशेषेत्यादि । विषयविशेषस्यापि ल-
 क्षणान्तर्भावात्तस्य च व्यावृत्त्या तद्विशिष्टलक्षणा-
 व्याप्तिरित्यर्थः । एतेन समयबलेन सम्यक् परोक्षा-
 नुभवसाधनमागमः स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थभेदात्त-
 द्र दृष्टार्थानां तु वाक्यानां प्रायेण प्रवृत्तिसामर्थ्या-
 त्प्रामाण्यं गम्यते अदृष्टानां तु पुनराप्तेक्तत्वेनेति य-

दुक्तं भूषणकृता तदपि निरस्तमाप्तानिरुक्तौ तत्प्रा-
माण्यानिरुक्तेः किं च परांश्चेति विशेषणं व्यर्थं
व्ययच्छेद्याभावात्सम्पत्कानुभवत्वसाधनत्वानि च स-
िद्धतानीत्येषा दिक् ।

द्वितीयं कल्पं शङ्कते ।

५१८ निर्दोषवाक्यस्य प्रमाणत्वनिरासः ।

अथ निर्दोषस्य वाक्यं तथेति चेन्न । सदोषस्य
नास्ति घट इत्यभिधित्सतांऽस्ति घट इति दैवान्निर्गत-
यथार्थवाक्याव्याप्तेः । तत्प्रमाणं न भवत्येवंति चेन्न ।
पूर्वमुक्तोत्तरत्वात् । प्रवृत्तिमामर्थेन प्रामाण्यावधार-
णसम्भवादापाततः सन्देहेऽप्यदोषात् सामान्यतोनिर्दो-
षत्वस्य भीमाग्रजेऽप्यभावात् विशेषतस्तथात्वस्यासाधा-
रण्यपर्यवसायित्वात् ।

* अथेति * दोषा अज्ञानसंशयविपर्ययराग-
देषादयस्तद्धीनो निर्दोषस्तद्वाक्यमागम इत्यर्थः । दैवा-
गतविज्ञाने ऽव्यापकमिदमिति दूषयति * नेति *
वस्तुनो भूतलमधितिष्ठत्यपि घटे आशयदोषान्नास्ति
घट इत्यभिधातुमिच्छति तस्य दैवचशादस्तीति मु-
त्वाद्वाक्यं निर्गच्छति तद्वाक्यं प्रमाणमप्रमाणं वाऽऽद्येऽ-
व्याप्तिः तत्प्रयोक्तुः सदोषत्वेन निर्दोषविशेषणा-
भावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते * तदिति * आशयदो-
षदुष्टपुरुषप्रयुक्तवाक्यत्वादुद्धादिवाक्यवदप्रमाणमिति
नाव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तं संस्मर्तुमर्हसीति परिहरति

* नेति * प्रमाणलक्षणगतविशेषणेन वा व्ययच्छेद्यं
परिगणितप्रमाराशिष्वेव चाऽन्तर्भावनीयमिति प्रमा-
खण्डन उक्तमित्यर्थः । किं च अबाधितस्वसमानविषय-
प्रवृत्तिजननसमर्थत्वात्तत्तज्ज्ञानं प्रमा तत्करणं च प्रमा-
णमिति निश्चेतुं शक्यते स्मरणविलक्षणज्ञानस्य त-
थात्वाव्यभिचारादित्यभिप्रेत्याह * प्रवृत्तीति * दु-
ष्टपुरुषप्रयुक्तवाक्यान्तरे ऽप्रामाण्यस्य निश्चितत्वादिद-
मपि किं प्रमाणमप्रमाणंवेति सन्देहो जायतेऽतः संश-
यजनकत्वेनाप्रमाणमित्यत आह * आपातेति * सम्वा-
दात्प्रामाण्यमुपगच्छतः प्रवृत्तिसंवादेन पश्चात्प्रामाण्य-
निश्चयमभवादित्यर्थः । किं च निर्दोषेति सकलदोषर-
हितत्वं विवक्षितमुत यत्किञ्चित् दोषरहितत्वमाद्येऽसं-
भवो युधिष्ठिरस्य सकललोकाभिमतस्यापि किं चि-
दोषदर्शनात् किमितरेषां सूक्ष्मापराधबाहुल्यमित्य-
भिप्रेत्याह * सामान्येति * द्वितीयं प्रत्याह * विशे-
पेति * दोषविशेषाभावस्य व्यावृत्तत्वेन लक्षणाननु-
गम इत्यर्थः । एतेन च निर्दोषत्वमशक्यावधारणं न पुंसां
विषयभेदेषु विपर्ययबाधकावधारणादर्शनात् दृश्यते
खलु म्लेच्छानामप्यपहृतसर्वस्वानां मार्गमुपदिशतां
तद्गोचरासत्त्वावधारणं लोके तत्रैव पटुतराभ्यासाना-
मविभ्रमन्वाग्निप्रलम्भकत्वासम्भवाच्च सर्वस्वस्य स्थी-
कृतत्वाच्छरीरस्य वा ऽनुपयोगित्वादुपयोगे वा परि-
त्यागानुपपत्तेर्यदा चैवं म्लेच्छानामव्याप्तत्वंमवधार्यते
किं पुनस्तदा महापुरुषाणां तदुपदेश्येषु विषयविशेषे-
ष्विति च यदपि कश्चिदपि द्रव्योऽप्यतदपि निरस्तम् ।

विषयविशेषदोषाभावस्याव्यापकत्वात्सामान्यतो दु-
र्यधोरणत्वात् ।

तृतीय कल्पमाशङ्कते ।

५५९ तृतीयकल्पनिराकरणम् ।

यथार्थवाक्यं शब्दः प्रमाणमित्यत्र को दोष इति
चेन्न । पूर्वोक्तयाथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः । यथार्थमिति
विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्वव-
द्वापञ्च द्वितीयः । वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः ।

* यथेति * पदकृत्यं विशदम् । पूर्वमाप्तत्वानिरुक्त्या दू-
षणमुक्तमिदानीमाप्तपदस्थाने यथार्थपदोपादाने को
दोषां वस्तुं शस्यते इति पृच्छाम इति पृष्टः सिद्धान्तपाह
* पूर्व्वेति * यथार्थाऽनुभवः प्रमेत्यत्र किमिदं यथार्थ-
त्वमर्थसादृश्यमयाधितार्थत्वं वेति विकल्पोक्तानि दू-
षणानि तावदेको दोष इत्यर्थः । बहूनामपि दोष इत्ये-
कवचन वेदाः प्रमाणमिति वदयिरुद्धम् । दोषान्तरं दर्श-
यति * यथार्थमिति * यथार्थविशेषणस्याभासव्यव-
च्छेदकत्वे दैवान्निर्गतवाक्यव्यवच्छेदकत्वं वाच्यं तन्न
सम्भवति तथांशतोयथार्थवाक्यव्यवच्छेदकत्वं वा
शक्यं अव्यवच्छेदकत्वे विशेषणवैधर्म्यमतिव्याप्तिश्चेति-
द्वितीयो दोष इत्यर्थः । विशेषणांशप्रयुक्तदोषमुक्त्वा
विशेष्यांशप्रयुक्तं दर्शयति * वाक्येति * प्रश्नवा-
क्यगतं दोषपदमुत्तरवाक्ये सर्वत्रानुषज्यते ।

वाक्यानिरुक्तिं दर्शयितुं वाक्यलक्षणं पृच्छति ।

५६० वाक्यलक्षणनिरासः ।

तथाहि किमिदं वाक्यं नाम ? एकार्थावच्छिन्नपद-
समुदायो वाक्यमिति चेन्न । एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वा-
नां वाच्यानि दूषणानि तावत्सन्तु पदपदार्थिन्तु चिन्त-
यामः ।

* तथा हीति * वाक्यलक्षणं शङ्कते * एकेति *
समुदायो वाक्यमित्युक्तं वर्णसमुदायपदेऽतिव्याप्ति-
स्तन्निरासाय पदेति विशेषणम् । कराग्रे करिद्वन्द-
मास्त इत्यादिपदसमुदाये ऽतिव्याप्तिस्तत्परिहाराय
विशेषणमेकार्थेति । क्रियाकारकादिभावेन विशिष्ट-
एको ऽर्थस्तदवच्छिन्नपदसमुदायो वाक्यमिति नाति-
व्याप्तिरित्यर्थः । असम्भवेनैव तद्दूषयति * नेति *
एकत्वग्राम सङ्ख्या किं वा द्वित्वादिविरहः आद्ये नि-
त्यमैश्वरज्ञानं गुणः प्रमेति वाक्याव्याप्तिस्तदर्थस्य ए-
कत्वसङ्ख्या नास्ति गुणत्वात् द्वितीये द्वित्वादिसङ्-
ख्यावच्छिन्नपदार्थविषयगौरवः पुरुषो हस्तीत्या-
दिपदसमुदायेऽतिव्याप्तिः द्वित्वावच्छिन्नेऽपि तदन्यो-
न्याभावस्य सम्भवादित्यर्थः । न चैवमपि वाक्यमे-
व नदाभासामावप्रसङ्गादित्येकत्वस्य वाच्यं दूषणं
वाक्यस्य विषयत्वमेवार्थावच्छिन्नत्वं तथात्वं विषय-
विषयिभावस्वरूपमुनातिरिक्तं इति विकल्पादिदू-
षणं चतुर्थपरिच्छेदे भविष्यति । अवच्छिन्नत्वमपि
विशेषणविशेष्यतत्सम्यन्धत्वातिरिक्तोऽनतिरिक्तो ये-
ति दूषणं तत्रैव वक्ष्यते तानि दूषणान्यस्मिन्नक्षणे

सन्तीत्यर्थः । तावादिति प्राथम्योक्त्या दृष्टान्तरं
 ध्वनितं दर्शयति * पदेति * पदमित्येतस्य पदस्या-
 र्थमित्यर्थः ।

पदनिरूपणाय लक्षणमनुवदति ।

५६१ पदप्रथमलक्षणलक्षणम् ।

सुप्तिङन्तं पदमिति केचित् । वर्णा विभक्त्यन्ताः प-
 दमित्यन्ये । तत्र नाद्यः प्रत्येकं मिलितस्य चाव्यापक-
 त्वात् । पृथक्प्रवृत्तिनिमित्तायाश्च वाक्यलक्षणाव्या-
 पकत्वापातात् ।

* सुप्तिङ्ति * सुयन्तमित्युक्ते तिङन्ताव्याप्तिस्ति-
 ङन्तमित्युक्ते सुबन्ताव्याप्तिरत उभयावरोधार्थमुभ-
 यग्रहणम् । केचित्पाणिनीयाः । लक्षणान्तरमाह * धर्मे-
 ति * विभक्त्यन्ताः पदमित्युक्ते वाक्येऽप्यतिव्याप्ति-
 स्तदर्थमाह * वर्णा इति * तावत्युक्ते कखगघङ इ-
 त्यादिवर्णेष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं विभक्तिग्रहणम् । अपरः
 काक्षापादिरित्यर्थः । प्रथमलक्षणमपाकरोति * तत्रे-
 ति * सुबन्तं तिङन्तं च प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितमा-
 धं सुयन्तस्य पदत्वे तिङन्ताव्याप्तिस्तिङन्तस्य पदत्वे
 सुबन्तस्यापदत्वप्रसङ्गः उभयस्य मिलितस्य लक्षण-
 त्वे सर्वाव्याप्तिरेकस्याप्युभयान्तस्वाभावादित्यर्थः ।
 केषां चित्पदशब्दवाच्यत्वे सुबन्तत्वाभिहितं केषां
 चित्तिङन्तत्वं यथा गोशब्दवाच्यत्वं गवादीनां गो-
 त्वादीन्यनेकानि निमित्तानीत्यत आह * पृथगिति *

पदार्थस्थानेकत्वेन पदस्थाननुगमात्तत्समुदायो वा-
च्यलक्षणमप्यननुगतं स्यादित्यर्थः ।

द्वितीयलक्षणं वृषयति ।

५६२ पदद्वितीयलक्षणलक्षणम् ।

नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यासम्भवात्
“विभक्ति” रित्यनेन सुसिद्धं: “प्राग्दिशोऽविभक्ति” रित्य-
नेन च तसिलादेः पृथक् पृथगत्र विभक्तिसंज्ञाविधानात्
शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात् ।

* नापीति * कुत इत्यत आह * विभक्तीति *
विभक्त्यर्थस्य व्यावृत्त्या तदन्तर्गतात्वमपि पदलक्षणं
व्यावृत्तं स्यादित्यर्थः । कथं विभक्त्यर्थस्यानुगतस्यास-
म्भव इति तदुपपादयति * विभक्तीति * विभ-
क्तिश्चेत्यनेन प्रकृतयोः सुसिद्धोर्विभक्तिसंज्ञाविधा-
नात्प्राग्दिशोविभक्तिरित्यनेन सूत्रेण तसिलादेः प्र-
त्ययस्य पृथगेव संज्ञाविधानाद्विभक्तिपदार्थोऽनुगतो
न लक्ष्यत इत्यर्थः । आदिपदेन पक्षदः काले दा प्र-
कारवचने धातित्यादिप्रत्यया गृह्यन्ते । विभक्तिपदा-
र्थस्यानुगतस्यासम्भवेऽपि विभक्तिरिति संज्ञैकैव
सर्वत्र तेन तदुपाधौ लक्षणं द्रुमो विभक्तिशब्दवा-
च्यान्ता वर्णाः पदमिति तत्राह * शब्देति * अर्थ-
स्यानुगत्यभावे प्रत्येकमिलितविकल्पदोषापत्तेः श-
ब्दसाम्येऽपि न लक्षणोपपत्तिर्न च तच्छब्दवाच्यत्व-
मिति रूपमनुगतप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं तद्भावस्तत्त्वं

तस्यैरुत्पानङ्गीकारादङ्गीकारे वा पृथक् संज्ञाविधानय-
त्रगौरवानर्थक्यादित्यर्थः ।

इतश्च विभक्त्यन्ता घर्णाः पदमित्यलक्षणमित्याह ।

५६३ विभक्त्यन्ता घर्णाः पदमिति लक्षणस्य निरासः ।

किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वे अहमित्या-
देरपदत्वप्रसङ्गः । अविवक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्ता-
कारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात् । सार्थक-
कस्तथेति चेत् । भवतीत्यादौ शवकारादीनां पदत्वप्रस-
ङ्गः शपः सार्थकत्वात् । यत्र विहिता विभक्तिस्तदि-
ति चेन्न । शवकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् । तन्मध्य-
पतितत्वाच्छवकारोऽपि गृह्यत इति चेत् तर्हि यत्र वि-
भक्तिर्विधीयते तत्र तद्विभक्तिमध्यपतितं पदमिति वा
विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्तिमध्यवर्तिस-
हितं पदमिति वा, आद्ये शवकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्र-
सङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकत्वात् । द्वितीये देवदत्त इत्यास्या-
पदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्तिनोऽभावेन मध्यवर्तिसहितविशेष-
णाभावात् । कचिन्मध्यवर्तिसहितस्य कचित्केवलस्येति-
यथासम्भव इति चेन्न । एकानुगतरूपानभिधाने लक्षणस्या-
व्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात् ।

१* किञ्चेति * "बहुषु बहुवचनमिति" बह्वर्थविव-
क्षायां बहुवचनविधानादिह च वर्णशब्दस्य बहुव-

चनान्तत्वाद्धर्ण्यद्वयत्वं विवक्षितं वा आशं प्रत्याह
 * चर्णेति * अहं त्वं सः क इत्यादेरपदत्वं प्रसज्येत
 विभक्त्यन्तबहुवर्णत्वाभावादित्यर्थः । द्वितीये दृषण-
 माह * अविचक्षितेति * देवदत्त इत्यत्र तकारोप-
 कारस्तस्य पदत्वं स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । कुत इ-
 त्यत आह * तस्येति * प्रथमैकवचनस्य सो रुत्वे
 कृते विसर्गादेशस्तद्वद्वचनीति न्यायेन विसर्गान्त-
 स्याकारस्य विभक्त्यन्तत्वादित्यर्थः । अतिव्याप्तिपरि-
 हारं शङ्कते * सेति * सार्थको चर्णो विभक्त्यन्तः प-
 दमिति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्या-
 प्यन्तरप्रदर्शनेन परिहरति * नेति * भूतिविति-
 स्थिते कर्तरिशिविति शम्भवति शपाचनुबन्धौ तयो-
 र्लोपे अ इति शिष्यते गुणे कृते एचोऽपचायाव इत्य-
 यादेशे कृते पकारानुबन्धलोपे च भवतीति रूपं सिद्धं
 तत्र शवकारस्य पदत्वं प्रसज्येत । आदिपदेन इयम्प्र-
 भृतयो गृह्यन्ते हेतुकथयति * शप इति * शप्इयन्प्रभृ-
 तीनां कर्तरि विहितत्वात्सार्थकत्वं विभक्त्यन्तत्वं चेत्य-
 तिव्याप्तिरित्यर्थः । शङ्कते अतिव्याप्तिपरिहारं * यत्रेति *
 यस्मिन्वर्णे विहिता विभक्तिः स सार्थको विभक्त्यन्तः
 पदं न शवकारे विभक्तिर्विहिता तस्य प्रत्ययत्वात्प्र-
 कृतावेव विभक्तिविधानादिति तन्निरुक्तिरित्यर्थः ।
 एवमपि नातिव्याप्त्या विमुच्यते इति परिहरति *
 नेति * भू इत्येतावन्मात्रे विभक्तेर्विहितत्वात्तन्म-
 ध्यपतितशवकारं परित्यज्य पदत्वमापायेत तस्य सा-
 र्थकत्वादिभक्तिविधानोद्देश्यत्वादिभक्त्यन्तत्वाच्चेत्यति-

व्याप्तिरित्यर्थः । प्रत्याहारग्रहणन्यायेन प्रातिपदिकस्य
तदुपरिवर्त्तिविभक्तेश्च ग्रहणे तन्मध्यवर्त्तिशबकारोऽपि
गृहीत एवेति नोक्तदोष इति शङ्कते * तदिति *
तदेतद्विशकलयितुं विकल्पयति * तर्हीत्यादिना *
यत्र प्रकृतौ विभक्तिर्विधीयते तत्प्रकृतिरूपं पदं त-
द्विभक्त्योर्मध्यपतितशबकारादि च पदमिति प्रथ-
मकल्पार्थः । तत्प्रकृतिरूपमेव मध्यपतितशबकारा-
दिना सहितं पदमिति द्वितीयार्थः । कस्मिन्सति किं
स्यादित्यत आह * आद्य इति * भवतीत्यादौ प्रकृ-
तिरूपं भूति इति शबकारश्च पदमिति पदद्वयं स्या-
दित्येकपदत्वप्रसिद्धिर्विरोध इत्यर्थः । दृष्टान्तरमाह
* लक्षणोति * मध्यवर्त्तित्वस्य पदलक्षणत्वे प्रकृतेर-
पदत्वे प्रकृतित्वस्य तल्लक्षणत्वे मध्यवर्त्तिनो पदत्वं
मिलितस्य लक्षणत्वे सर्वाव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि
द्वितीयस्तत्राह * द्वितीय इति * कुत इत्यत आह
* मध्येति * देवदत्त इति प्रातिपदिकास्तु इति वि-
भक्तिर्विहिता न च तयोर्मध्ये किं चिद्विहितमस्तीति
तन्महितविशेषणामावादित्यर्थः । यत्र विभक्तिर्वि-
धीयते तन्मध्यवर्त्तिसहितं पदमिति न पदमात्रस्य
लक्षणं किं तु तद्विशेषस्थातो नाव्याप्तिरिति शङ्कते
* क चिदिति * क चिद्भवतीत्यादौ मध्यवर्त्तिसहि-
तस्य तत्त्वं क चिद्देवदत्त इत्यादौ केवलस्येत्यर्थः । प-
दमात्रलक्षणामिदौ तद्विशेष एव लक्षयितुमश-
क्यो ऽसिद्धसामान्यस्य विशेषस्य बुद्धाधारोपयितु-
मशक्यत्वात्तथा लक्षणे वा पदममुदायो वाक्यमि-

तत्र पदपदार्थाननुगत्या वाक्यलक्षणस्याप्यननुगति-
रिति कूषयति * नेति *

विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमित्यस्य लक्षणस्यातिव्या-
प्त्यन्तरमाह ।

५६४ पदलक्षणनिरासः ।

किंच देवदत्तस्त्रित्यपि पदं स्यात् । अथ अपशब्दो-
ऽयं पदत्वे सति रुत्वादेर्विधानस्यापश्यश्यम्भात्रित्वात्
इति चेन्न । यत एवायमपशब्दः अत एव भवतो दो-
षः प्रसज्यते अपशब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति । तस्मात्
पाणिनिनाऽऽचार्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं रुत्वादिविध्य-
नुरोधेनापशब्ददशायामन्यैव कृता नदीसंज्ञावन्न लौकि-
कपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविशेषे, ततश्च तस्यान्य-
देव लक्षणं वाच्यमन्यथा दाक्षीनन्दनोदीरितनदीसंज्ञा-
प्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः काननस्थलीमलीकाभि-
मानी भवानीहेत ।

* किं चेति * देवदत्त इत्यस्य “अर्थवदधातुरप्र-
त्ययः प्रातिपदिक”मिति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वौजस-
मावित्यादिना प्रथमैकवचनं सुर्भवति उकारस्येत्संज्ञा-
लोपे देवदत्त इति भवति तदपि पदं स्यात् विभक्त्य-
न्तत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्याप्तिमेव प्रकट-
यितुं चाद्यमुद्गावयति *अथेति* कुनोऽपशब्दत्त्वमिति
तत्राह *पदेति* विभक्त्यन्तदेवदत्तप्रातिपदिकस्य पद-

संज्ञायां "ससजुपोरुरिति" कृत्वं ततः "खरवसानयोर्विसर्जनीय" इति विसर्जनीयश्चावश्यकांऽतोऽपशब्दत्वा-
 घ्रातिव्याप्तिरित्याशयः। अपशब्देत्वेनापदे पदलक्षणग-
 मनस्यातिव्याप्तिसाधकत्वान्नायं समाधिः साधीयानिति
 सभाधत्ते * नेति * का तर्हि सुप्तिङन्तं पदमिति अ-
 पशब्दस्य पदसंज्ञाविधानस्य गतिरित्याशङ्क्य तामुप-
 पादयन्नुपसंहरति * नस्मादिति * अपशब्ददशाया-
 मन्यैव पदसंज्ञा कृता अपशब्ददशायां पदसंज्ञाविधाने
 प्रयोजनमाह * शब्देति * पदसंज्ञा वा केन द्वारेण शब्द-
 सिद्धावुपकरोतीत्यत उक्तं * कृत्वेति * देवदत्त इत्यस्य
 सुबन्तत्वेन पदसंज्ञायामेव ससजुपोरुरिति कृत्वं ख-
 रवसानयोरिति विसर्गश्च भवतीति पदसिद्धिरित्यर्थः।
 अपदे पदसंज्ञा किं घटते भगवतः पाणिनेरित्यत
 आह * नदीति * "यूरुयाख्यायौ नदी" त्यनयामेव नदीसं-
 ज्ञा क्रियते यद्वदित्यर्थः। अन्यैवेत्येवकारव्युदस्यमाह
 * नन्विनि * अस्तु तावता प्रकृते किं स्यादित्यत आह
 * ततश्चेति * यदि पाणिनीरितपदलक्षणव्यतिरेकेण
 लौकिरूपदस्य लक्षणान्तरं नोरीक्रियते तदा दण्डं द-
 र्शयति * अन्यथेति * दाक्षीनन्दनः पाणिनिरन्यथा
 भवान्काननस्थलीमाहेति सम्बन्धः। पाथः शब्दः सलि-
 लवाची काननस्थलीशब्दस्य स्त्रियाख्यत्वादीकारान्त-
 त्वाच्च यूरुयाख्या नदीत्यनेन नदीसंज्ञया संज्ञितत्वा-
 देतदुक्तं भवति मध्यान्हे विन्ध्याटव्यामटमानं लला-
 टोपरि गमस्तिमालिनि भगवति खरतरकरे विप-
 रिवर्त्तितनि पिपासुः सलिलं प्रार्थयमाणो दाक्षीनन्द-

नपरिभाषितकाननस्थलीं नदीसंज्ञां प्रत्यभिजाना-
नस्तत्र प्रवर्तेत भवानिति । अभिमानो ज्ञानं न तु भ्र-
मः मिथ्यापर्यायस्यालीकशब्दस्य पृथग्ग्रहणात् । इति
शब्दः परिसमाप्तौ ।

गदितावद्यपरम्परापरिजिहीर्षया लौकिकपदस्य
चिन्हान्तरं शङ्कते ।

५६५ पदस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

अथोच्यते विभक्त्यन्तमेव सर्वलक्षणप्रवृत्तया नि-
ष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति लक्षणमस्तु । मैवम् । सर्वलक्ष-
णप्रवृत्तेः सर्वत्रासम्भवात् । सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्ये-
ति चेन्न । सम्भवत्त्वं तत्काले कालान्तरे वा विवक्षितम् ।
आद्ये देवदत्तवित्यपि पदं स्यात् रुत्वविधानकाले वि-
सर्गस्यासम्भावितत्वात् । कालान्तरेऽपीतिपक्षे देवदत्त
इत्यपि पदं न स्यात् । इत्यादिपदपूर्वकालभाविनो यत्त्व-
पलोपादेरकरणात् ।

* अथेति * विभक्त्यन्तं पदमित्युक्ते देवदत्त सु
इत्यस्यापि पदत्वप्रसक्तिस्तन्निवारणायाह * सर्वेति*
लक्षणं सूत्रम् । विभक्त्यन्त लक्षणप्रवृत्तिनिष्पन्नमित्युक्ते
देवदत्तवित्यस्यापि पदत्वप्रसङ्गस्तन्निरासाय सर्वेति
विशेषणम् । यावन्ति लक्षणानि प्रणीतानि पाणिनिना
तावता सर्वेषां प्रवृत्त्या निष्पन्नमिति विवक्षितमुत

१ सर्वत्रासम्भवात् इति कां मु० पा० पा० ।

यत्र यावन्ति सम्भवन्ति तावतां सर्वेषां प्रवृत्त्या नि-
 ष्पन्नमिति विरुल्लभ्य प्रथममसम्भवेनापाकरोति *
 मैषमिति * सर्वलक्षणानां प्रवृत्तिस्सर्वत्रापि न सम्भ-
 वति क्वचित्केषां चिदेव प्रवृत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं
 कल्पमवलम्ब्यते * सम्भवदिति * नैतद्विकल्पास-
 ह्यत्वादिति दूषयति * नेति * लक्षणानां सम्भवत्वं
 पदेकलक्षणं वर्तते तदेकस्मिन्नेव काले विवक्षितमिति
 प्रथमकल्पार्थः । कालान्तरं लक्षणसम्भवत्वमिति
 द्वितीयार्थः । प्रथमकल्पमार्तव्याप्त्या दूषयति * आद्य
 इति * देवदत्त सु इति स्थिते पदसंज्ञायां "ससज्जुपो-
 क"रिति कृत्वं भवात् तदा देवदत्त इति रूपं भवति
 तदपि पदं स्यादित्यतिव्याप्तिः कृत्वाविधानकालं "खर-
 वसानयो"रिति सूत्रस्यासम्भवात् कृतकृत्वाश्रयेण त-
 त्प्रवृत्तेरित्यर्थः । कालान्तरेऽपि सम्भवल्लक्षणप्रवृत्त्यापि
 निष्पन्नमिति पक्षे नातिव्याप्तिः विसर्गविधायकसूत्र-
 कालान्तरसम्भवत्प्रवृत्त्यनिष्पन्नत्वादतोऽस्तु द्वितीय-
 स्तत्राह * कालेति * यद्यप्यतिव्याप्तिः परिहिंयेत तथा
 प्यव्याप्तिः स्याद्वेदत्त इति विसर्गान्त प्रथमैकवचनं
 पदत्वं न प्रसिद्धमपि यतः पदं न स्यादित्यर्थः । कुत
 इत्यत आह * इत्यादीति * इतिशब्द आदिर्यस्य
 स्वरादिपदस्य तदित्यादिपद तस्मात्पूर्वताकाले कृत-
 कृत्वस्य "भोभगोअघोअपूर्वस्य यो ऽशी"त्यनेन यत्वं
 "लापः शाकल्यस्य"त्यनेन गलोपस्तस्याकरणादित्यर्थः ।
 आद्यपदन गलोपाभावपक्षे ऽश्लष्टोच्चारणं गृह्यते ।

अव्याप्तिपरिहाराय विशेषणं शङ्कते ।

५६६ अव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरमिति शङ्कनिरासः ।

शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण यद्भावि लक्षणं तद्वि-
वक्षितमिति चेन्न । जीविकाकृत्य व्याचष्ट इत्यर्थे जी-
विकां कृत्वा व्याचष्ट इति प्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात् ।
एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायस्य तत्रापि गतत्वात् । कृत्वे-
त्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन सङ्-
गृहीतत्वात् ।

* शब्देति * शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरेकेण-का-
लान्तरे यावन्ति लक्षणानि सम्भवन्ति तावतां प्रवृ-
त्त्या निष्पन्नं पदं विवक्षितमतो नाव्याप्तिर्देवदत्त इत्य-
स्य इत्यादिपदसन्निधावेव यत्वादिलक्षणानां सम्ब-
धान्नाप्यतिव्याप्तिर्देवदत्तक इत्यस्य सर्वलक्षणप्रवृत्त्या
निष्पन्नत्वाभावादित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरदर्शनेन
परिहरति * जीविकेति * यथौपम्यमन्तरेण जीविकां
कृत्वेति भवति प्रयोगस्तथाकथमेव सम्मतमित्यत उक्तं
जीविकाकृत्य व्याचष्ट इति । एतद्वस्तुतः पदद्वयात्मकं
वाक्यं तदर्थे जीविकां कृत्वा व्याचष्ट इति पदप्र-
थमर्थं बोधयद्भिः प्रयुज्यते जीविकामिव कृत्वा व्याचष्ट
इत्यस्यार्थः । न चैतद्व्याकथमेव जीविकां कृत्वेत्यनयोरप-
शब्दत्वात् "जीविकोपनिपदावौपम्य" इत्यनेन सूत्रेण जी-
विकाशब्दस्य गतिसंज्ञायां "नित्यं क्रोडाजीविकयो" रि-
त्यादिना समासेन विभक्तिलोपस्य भवितव्यत्वात् "द्रुस्व-

स्य पिति कृति तुमि"ति तुगागमे विहिते "समासेऽन-
 प्रपूर्वे त्कोऽप्ययि"त्यनेन त्कात्प्रत्ययस्थाने ल्यपा भवित-
 व्यत्वादित्यर्थः । कुत इत्यत आह *एकेति* कृत्वेत्या-
 दीनां पदत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः । जीविकामित्यस्य सम्भवत्स-
 र्वलक्षणप्रवृत्तिनिष्पन्नत्वमेव नास्ति "कृत्तद्धितसमासा-
 श्चे"ति प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपोधातुप्रातिपदिकयो"
 रित्यनेन विभक्तिलोपस्यावश्यकत्वादित्यत आह *कृ-
 त्वेति* सन्निध्यभावे कृत्वेत्यनेन सम्यङ्गस्य जीवि-
 कापदस्य कायेतलक्षणमेवेत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण पदलक्षणं शङ्कते ।

५६७ प्रकारान्तरेण पदलक्षणनिरासः ।

यदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन नि-
 ष्पन्नं तथेति चेन्न । यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र केवलं
 तस्या सत्यामित्यस्याभावादपदत्वापत्तेः । यस्यामव-
 स्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्वसम्पत्तौ विभ-
 क्त्यन्तं पदमिति चेन्न । यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां
 भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्यानुगमादव्यापक-
 कतादोषः । अवस्थानामैक्यं व्यविवक्षितमसम्भावितं च ।
 सर्वदा सर्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति । स च भव-
 ति भवति भवतीति भवत्यस्तीति पटः पटाविति पटं पटं
 इति चेत्यतिव्याप्तिः ।

यदिति य उपाधिः कारणं यस्याः सा य-

दुपाधिका उपाधिश्च समास उपभ्यादिर्वा तदु-
पाधिसम्पत्तौ सत्यां सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्या नि-
ष्पन्नं पदं जीविकामित्यादेस्तु समासाद्युपाधौ सत्यापि
सर्वलक्षणसिद्धत्वमेति तन्निवृत्तिरित्यर्थः । तर्हि प्रागुक्ता
ऽव्याप्तिरेवेति परिहरति *नेति* यत्र देवदत्त इत्यादौ
समासाद्युपाधिर्नास्ति तत्र उपाधिसम्पत्तौ सत्यामिति
विशेषणाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । उपाधिशब्देन न स-
मासादिविशेषो विवक्ष्यते किं तु तत्तत्पदस्यावस्था न-
वैवमव्याप्तिः केवलावस्थायां सम्भवत्सर्वलक्षणसिद्ध-
त्यादेवदत्त इत्यस्य, न वाऽतिव्याप्तिरनेवंरूपत्वात् जी-
विकामित्यादेरिति शङ्कते *यस्यामिति* किमवस्था-
विशेष उच्यते किं वाऽवस्थामात्रमिति विकल्प्य प्रथमं
प्रत्याह *नेति* देवदत्त इत्येतत्पदावस्थायां सम्भव-
त्सर्वलक्षणात् सिद्धत्वाभावात् घटादिपदेष्वव्याप्तिः ।
द्वितीयमपचदति * अवस्थेति * समासाद्यवस्थानाम-
नेकत्वादिकत्वमविवक्षितं तवापीत्यर्थः । न केवल-
मनभिप्रेतत्वमसम्भवोऽपीत्याह * सम्भावितमि-
ति * एकस्योपाधेः सामान्यस्य वा निरूपयितु-
मशक्यत्वादित्यर्थः । यदि कश्चिद्वृद्धव्यवहार-
सिद्धपदसिद्धनुगुणकालत्वादिरूपेणावस्थानामैक्यं दू-
षात्तं प्रत्याह * सर्वेति * सर्वावस्थाविपधानां सर्व-
लक्षणानां सर्वत्र प्रसङ्गादित्यर्थः । तमेव प्रसङ्गं दर्शयति
* सचेति * किमवस्थानामैक्यं पदानामैकरूपं का-
लत्वमुत पदार्थैक्यसम्बन्धित्वमाहो स्विदेकरूपप्रकृति-
सम्बन्धित्वमिति, यदि प्रथमस्तदा भवति भवतीति

पदत्रयमप्येकं पदं स्याद्रूपसाम्येन तत्सामान्येन तत्साम्यन्धावस्थायां एकत्वेन तत्र सम्भावितसर्वलक्षणासिद्धत्वादित्यतिव्याप्तिस्तत्रैकं भवति पदं तिङन्तं, द्वितीयं पुल्लिङ्गं सप्तम्यन्तं, तृतीयं स्त्रियां सम्युद्धौ। यदि द्वितीयस्तर्हि भवत्यस्तीति पदद्वयमेकं स्यादेकार्थत्वात् तृतीये पदः। पदाचित्यनयोरैकद्विवचनयोरैकपथं स्यादेकप्रकृतिकत्वादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः।

एवं काणादनये शब्दप्रमाणखण्डनकथिरीति मीमांसकनयेऽप्यतिदिशति।

५६८ मीमांसकमतेऽतिदेशः

एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तम्।

एतेनेति वाक्यत्वानिरुक्तिदोषेणेत्यर्थः *तदिति* शब्दप्रमाणमित्यर्थः। लिङ्गप्रकरणादावव्याप्तिश्च। न च तदपि वाक्यमेव तथा च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्येति पदं प्रमाणानीत्यभ्युपगमात् श्रुतिमूलत्वेन तत्रान्तर्भावे प्रत्यक्षमूलतयाऽनुमानादेः सर्वस्य तत्रान्तर्भावापातादाप्तवाक्येऽव्याप्तेरित्यादि स्वयमूहम्।

इति शब्दप्रमाणखण्डनम्।

आगमानन्तरभाव्यर्थापत्तिखण्डनं प्रस्तावयति।

५६९ अर्थापत्तिखण्डनम्।

का पुनरर्थापत्तिरपि। अन्यथाऽनुपपत्तिरिति चेन्न।

यतोऽन्यत्त्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः।

* केति * परोक्षलक्षणं शङ्कते * अन्यथेति *

जीवदेवदत्तमेहाभावो बहिर्भावं विनाऽनुपपद्यमानो
 बहिः सत्त्वं गमयतीति जीवदेवदत्तमेहाभावानुपप-
 त्तिरर्थापत्तिरित्यर्थः । अनुपपत्तिरित्युक्ते सर्वथा ऽनु-
 पपत्तौ फलविरोधिष्यामतिव्याप्तिस्तन्निरासायाह *
 अन्यथेति * अन्यथेत्युक्ते अन्यथाऽप्युपपत्तावतिव्या-
 प्तिस्तन्निरासायाह * अन्यथेति * अन्यथाऽनुप-
 पत्तिर्नामान्येन प्रकारेणानुपपत्तिस्तथाऽन्वयत उ-
 पपादकादन्यथात्वं तदुपपादकमन्यत्वप्रतियोगि प्राग-
 सिद्धं सिद्धं वा इति विकल्पायं प्रत्याह * नेति *
 अन्यत्रस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात्तस्य बहिःसत्त्वा-
 दिरूपप्रतियोगिनः सिद्धेरग्रे तदसिद्धेरन्यथानुपपत्त्य-
 सिद्धेस्तत्सिद्धिः प्रागेव वक्तव्या ततश्चानुपपत्तिसिद्धि-
 दुपपादकसिद्धिस्तत्सिद्धौ चानुपपत्तिसिद्धिरिति पर-
 स्पराग्रय इत्याशयः ।

तर्हि सिद्धेनोपपादकेनानुपपत्तिर्ज्ञायतामिति दूषि-
 तमपि पक्षं पुनः शङ्कने दूषणान्तरदर्शनाय ।

५६९ दूषितपक्षस्यैवपुनर्निराकरणम् ।

सिद्धे नानुपपत्तिरिति चेन्न । विशेषणव्यवच्छेद्याप्रती-
 तौ तद्वैयर्थ्येन तदनुपादाने सर्वथाऽनुपपत्त्यर्थतायां फल-
 विरोधात् । केनाऽप्यनुपपत्त्यर्थत्वे साध्यसिद्धयपर्यव-
 सानात् ।

* सिद्धेनेति * सिद्धेति विशेषणमकिञ्चित्कर-
 मिति मत्वा दूषयति * नेति * सिद्धेनेति विशेषणे-
 नासिद्धं व्यावर्तनीयं तस्यासिद्धत्वादेवाप्रतीतौ सप्त-

मरसादिषट्पञ्चेष्टत्वाऽनुपपत्त्या विशेषणवैपर्य्येन त-
दनुपादानं प्राप्तं तदनुपादाने चानुपपत्तिरिति शि-
ष्येते सा सर्वप्रकारेणापि केनापि प्रकारेण वा, न
तावत्प्रथमः सर्वथा ऽनुपपत्त्यर्थतायामनुपपत्तिशब्दस्य
फलविरोधादुपपादकप्रमानुपपत्तेस्तस्यापि सर्वान्तःपा-
तितयाऽनुपपत्तेरित्यसम्भवि लक्षणमित्यर्थः । द्वि-
तीयं प्रत्याह * केनेति * येन केन च विना ऽनुप-
पत्तिर्यत् किं चित्साधयेन्न तु विवक्षितं यदिऽसत्त्वा-
दीति साध्यासिद्धेरसम्भव एवेत्यर्थः ।

उक्तदोषपरिहारायाऽनुपपत्तिप्रकारान्तरेणोपस्था-
पयति ।

५७० प्रकारान्तरेणाऽनुपपत्तिविरासः ।

प्रमाणयोर्विरोधानुपपत्तिरिति चेन्न । असिद्धत्वात् ।
प्रमाणत्वेनाभिमतमानयोरिति चेन्न । अभिमतोर्भ्रमार्थत्वे-
ऽतिप्रसङ्गात् । ज्ञानार्थत्वेऽप्युक्तदोषाऽनिवृत्तिरेव । अनि-
र्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव । तथाहि-स-
त्प्रतिपक्षेऽपि तस्य तदुपपादकप्रमाफलकत्वापत्तेः । तत्र
विराधे व्याहृत्यैकाप्रामाण्यनिश्चयो यत्र तु नैवं तद्विवक्षित-
मिति चेन्न । एवं सत्प्रतिपक्षवदन्यत्रापि विरोधार्थत्वे-
नैवाभासत्वाविशेषात् । तर्कयोर्विरोधोऽपेक्षित इति चे-
न्न । मिथो विरोधेन तर्कयोरप्याभासत्वात् ।

* प्रमेति * जीवति देवदत्त इत्याप्तवाक्यं, देव-

दत्तसत्त्वं सामान्येन प्रमापयति गृहेऽनुपलब्धिस्तद-
सत्त्वमिति प्रमाणयोर्विरोधोऽनुपपत्तिः सा च बहिःस-
त्त्वं प्रकल्प्य शाम्पतीत्याशयः । असम्भवेनैव दूषयति
* नेति * भिन्नविषययोरेकविषययोर्वा प्रमाणयो-
र्विरोधोऽसिद्ध इत्यर्थः । स्वविषयशूरत्वात्प्रमाणयोर्वि-
रोधाभावेऽपि प्रमाणत्वेनाभिमन्यमानयोः सोऽस्तीति
शङ्कते * प्रमेति * अभिमतिरपि भ्रम उत ज्ञानं किं स्व-
दिनिर्णय इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * नेति * साजि
सर्पोऽयमित्येकस्य भ्रान्तस्य वचनमपरस्य दण्डोऽयमि-
ति तयोरपि विरोधानुपपात्तिरित्युपपादकं कल्पयेदि-
त्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयमपवादति * ज्ञानेति *
ज्ञानस्यै प्रमाणत्वे विरोधासिद्धिरप्रमाणत्वे साधा-
रणत्वे चातिप्रसङ्ग इति कथितदोषानुपङ्ग इति भा-
वः । तृतीयेऽप्यतिप्रसङ्ग एवेत्याह * अनिर्णीयेति *
अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति * तथा हीति * घायुः प्र-
त्यक्षः अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सति गृह्यमाणस्पर्-
शाधिष्ठानत्वात् घटवद्वायुर्न स्पर्शग्राह्यो नीरूपद्र-
व्यत्वादात्मवदित्यत्र सत्प्रतिपक्षहेत्योरनिर्णीयमान-
प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्विरोधोऽनुपपत्तिरिति तस्य वि-
रोधस्य तदुभयोपपादकविषयप्रमाकरणत्वेनार्थापत्ति-
त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । विशेषं शङ्कते * तत्रेति * यत्र
विरोधेऽपि व्याहृत्याऽप्रमाणनिश्चयो नास्ति तदिह
विवक्षितं सत्प्रतिपक्षे तु तन्निश्चय इति तद्व्यावृत्तिरि-
त्यर्थः । तर्ह्यसम्भव एवेत्याह * नेति * देयदत्तस-
त्त्वासत्त्वग्राहकयोरपि विरोधे व्याहृत्यैवाप्रमाणत्व-

निश्चयात्सत्प्रतिपक्षवदसिद्धिरित्यर्थः । शङ्कते * त-
र्केति * देवदत्तस्य जीवित्वात्ममत्वेन भवितव्यमिहा-
नुपलभ्यमानत्वादमत्वेनेति तर्कयोर्विरोधोऽनुपपत्तिः
साऽन्यत्र सत्त्वापादनेन शाम्भ्यतीत्यर्थः । अत्रापि तु-
ल्यमुत्तरमित्याह * नेति *

तर्कत्वेनाभिमत्यमानेत्पादिविशेषणेऽपि पूर्वव-
देव पुनरपि प्रमाणविरोधाऽनुपपत्तिरिति पक्षमवलम्ब्य
शङ्कते ।

६७२ पुनः शङ्कान्तरनिरासः ।

विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपविषयस्य संशयोऽविशेष-
प्रवृत्तताद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विरोध इति चेन्न । विशे-
पविषयप्रमाणबाधिनवैपरीत्ये सति ताद्विरुद्धार्थतांशं संश-
यस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषय-
तां शदीयां गांचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव । अविशेषप्रवृ-
त्तस्य प्रमाणस्य ताद्विपरीतार्थविशेषविषयप्रमाणदर्शनं
तदितराविशेषविषयप्रमाफलकं तथेति चेन्न । अवि-
शेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य ताद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च
प्रमाणस्य च विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गी-
कारलब्धायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्मिणोर्विरुद्धध-
र्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्दर्भप्रवेशतया
तत्तद्विशेषस्य तत्त्वान्नरीयकस्य वान्यत्रेवाऽन्यत एव प्राप्तः ।

* विशेषेति * अविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपाविषयत्वसंशयः स इति सम्बन्धः । विशेषे देवदत्तगृहाभावे प्रवृत्तप्रमाणमनुपलब्धिरूपं तस्यार्थो गृहे ऽभावस्तस्य प्रतिक्षेपो निरासः गृहेऽस्तत्वं स विषयो यस्य तद्विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपाविषयस्तद्भावस्तत्त्वं तत्र संशयः तद्विषयत्वमस्ति वा न वेति अविशेषे देवदत्तसत्तामात्रे प्रवृत्तं जीवति देवदत्त इति प्रमाणं तस्माद्विशेषप्रवृत्तलक्षणाद्विपरीतार्थप्रमाणं यस्य स इति विरोधः स च गृहावच्छिन्नसत्त्वं बोधयन्न शाम्यति बहिर्भावाभावाद्यैव शाम्यति साऽर्थापत्तिरित्याशयः । विशेषादर्शनमूलत्वात्संशयस्य विशेषदर्शने सति स नोपपद्यते इति परिहरति * नेति * वैपरीत्ये विशेषविषयप्रमाणबोधिते सति तद्विरुद्धार्थतांशे संशयस्याविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां विशेषप्रमाणबोधितवैपरीत्यविरुद्धार्थाशसम्बन्धिनीं गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेवेत्यन्वयः । असामर्थ्यं हेतुदुर्बलस्येत्यादि । न हि स्थाणुरेवायमिति विशेषप्रमाणबोधिते स्थाणुत्वे ऊर्द्धत्वदर्शनात्तद्विरुद्धपुरुषत्वसंशयो भवति तद्वदनुपलब्ध्या गृहाभावे निश्चिते सति सामान्यप्रमाणेन तत्प्रतिक्षेपसंशयो ऽसम्भवीत्यर्थः । प्रकारान्तरेण प्रमाणाविरोधमनुपपत्तिं शङ्कते * अविशेषेति * अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तादितराविशेषविषयप्रमाफलकत्वं तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्रमाणदर्शनं तथा विरोध इति सम्बन्धः । अविशेष-

प्रवृत्तस्य प्रमाणस्य-जीवति देवदत्त इति वाक्यस्य तद्विपरीतार्थ-तस्मात्सामान्यप्रमाणाद्विपरीतार्थे गेहाभावविषयविशेषप्रमाणमनुपलब्धिस्तद्दर्शनं तस्मादितरोविशेषो गेहाभावादितरो बहिर्भावात्मको विशेषस्तद्विषयमविशेषप्रमाणमिति—प्रमाणजनकमित्यर्थः । अर्थापत्तिमन्तरेणैव सामान्यविशेषप्रमाणार्थभेदसिद्धेर्भेदमिति परिहरति * नेति * अविशेषप्रवृत्तस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोः परस्परविरुद्धत्वप्रतिपत्तौ धर्मिणो भेदस्यान्यत एव प्राप्तेरित्यन्वयः । विरुद्धत्वप्रतीतौ हेतुस्तद्विपरीतेति । तस्माद्विशेषप्रवृत्तप्रमाणाद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गीकारेण लब्धायां अन्यत एव प्राप्तौ हेतुः विरोधेति । विरोधस्य सहानवस्थानरूपस्य विवेचनं तस्मिन् स्फुटस्तद्गर्भे प्रवेशो यस्य स तथोक्तस्तद्भावस्तथा तथा सह ज्ञेयस्य । तदुपपादनाय भेदस्वरूपमाह * विरुद्धधर्माध्यासस्येति * विरुद्धयोर्धर्मयोर्भावत्वाभावत्वयोः सम्यन्धो विरुद्धधर्माध्यासः स खलु विरोधगर्भे प्रविशति तेन विरोधेन सह ज्ञेयस्ततो विरोधप्रतीत्यैव विषयभेदस्य विरोधप्रतीतिकाल एव सिद्धत्वादर्यापत्तिरफला अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति मतमवलम्ब्योक्तमन्योन्याभावो भेद इति मतेऽप्याह * तदिति * तन्मान्तरीयकत्वं विरोधापर्यवसानवृत्त्या तदनुपगन्धित्वम् । अन्यत एव-विरोधप्रतीतेरेव । अन्यत्रेव घटतदभावयोरिव । देवदत्तभावाभावयोरपि भेदः सिद्धोऽन्यथा त-

प्राप्यर्थापत्तिः स्यादिति विफलैवार्थापत्तिरित्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण विकल्पापास्पति ।

५७३ अर्थापत्तेः प्रकारान्तरेण निरासः ।

किञ्चाविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषयत्वं ?
अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव वि-
शेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वं ?
अथ वा सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः ? उत तद्वि-
षयीकृतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीय-
ते । नाद्यः अर्थापत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तेः । न द्वितीयः
तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयप्रतीत्यसम्भवात् । न तृती-
यः सामान्यस्यानन्तर्भाविताश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्
प्रागेव तत्सिद्धेः ।

* किं चेत्पादिना * जीयति देवदत्त इत्यविशेष-
प्रवृत्तप्रमाणस्य बहिर्भावरूपविशेषविषयत्वं प्रमीयत
इति प्रथमकल्पार्थः । प्रमाणस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वं त-
दपर्यवसानेनार्थापत्तेः प्रागेव विशेषविषयस्य सतो
विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वमिदानीं प्र-
मीयत इति द्वितीयार्थः । जीयति देवदत्त इति प्रमाण-
विषयस्य सत्त्वसामान्यस्य बहिर्देशत्वादिविशेष इदा-
नीं प्रमीयत इति तृतीयार्थः । सामान्यप्रमाणविषयीकृते
विशेषे किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयत इति तुरी-
यार्थः । पूर्वं तु विकल्पद्वयं प्रमाणाश्रयमपरं प्रमेयाश्रयम् ।

प्रवृत्तस्य प्रमाणस्य-जीवति देवदत्त इति वाक्यस्य तद्विपरीतार्थ-तस्मात्सामान्यप्रमाणाद्विपरीतार्थ गेहाभावविषयविशेषप्रमाणमनुपलब्धिस्तद्दर्शनं तस्मादितरोविशेषो गेहाभावादितरो बहिर्भावात्मको विशेषस्तद्विषयमविशेषप्रमाणमिति—प्रमाणजनकमित्यर्थः । अर्थापत्तिमन्तरेणैव सामान्यविशेषप्रमाणार्थभेदसिद्धेर्भेदमिति परिहरति * नेति * अविशेषप्रवृत्तस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोः परस्परविरुद्धत्वप्रतिपत्तौ धर्मिणोर्भेदस्यान्यत एव प्राप्तेरित्यन्वयः । विरुद्धत्वप्रतीतौ हेतुस्तद्विपरीतेति । तस्माद्विशेषप्रवृत्तप्रमाणाद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गीकारेण लब्धायां अन्यत एव प्राप्ती हेतुः विरोधेति । विरोधस्य सहानवस्थानरूपस्य विवेचनं तस्मिन् स्फुटस्तद्गर्भे प्रवेशो यस्य स तथोक्तस्तद्भावस्तथा तथा सह ज्ञेयस्य । तदुपपादनाय भेदस्वरूपमाह * विरुद्धधर्माध्यासस्येति * विरुद्धयोर्धर्मयोर्भावत्वाभावत्वयोः सम्यन्धो विरुद्धधर्माध्यासः स खलु विरोधगर्भे प्रविशति तेन विरोधेन सह ज्ञेयस्ततो विरोधप्रतीत्यैव विषयभेदस्य विरोधप्रतीतिकाल एव सिद्धत्वादर्थापत्तिरफला अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति मतमवलम्ब्योक्तमन्योन्याभावो भेद इति मतेऽप्याह * तदिति * तन्नान्तरीयकत्वं विरोधापर्यवसानवृत्त्या तदनुपन्यत्वम् । अन्यत एव विरोधप्रतीतेरेव । अन्यत्रेव घटतदभावयोरिव । देवदत्तभावाभावयोरपि भेदः सिद्धोऽन्यथा त-

प्राप्त्यर्थापत्तिः स्यादिति विफलैवार्थापत्तिरित्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण विकल्पापास्यति ।

५७३ अर्थापत्तेः प्रकारान्तरेण निरासः ।

किञ्चाविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषयत्वं ?
अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव वि-
शेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वं ?
अथ वा सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः ? उत तद्वि-
षयीकृतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीय-
ते । नाद्यः अर्थापत्तेर्धर्मकरणत्वापत्तेः । न द्वितीयः
तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयप्रतीत्यसम्भवात् । न तृती-
यः सामान्यस्यानन्तर्भाविताश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्
प्रागेव तत्सिद्धेः ।

* किं चेत्पादिना * जीयति देवदत्त इत्यविशेष-
प्रवृत्तप्रमाणस्य बहिर्भावरूपविशेषविषयत्वं प्रमीयत
इति प्रथमकल्पार्थः । प्रमाणस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वं त-
दनुव्यवसानेनार्थापत्तेः प्रागेव विशेषविषयस्य सतो
विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वमिदानीं प्र-
मीयत इति द्वितीयार्थः । जीयति देवदत्त इति प्रमाण-
विषयस्य सत्त्वसामान्यस्य बहिर्देशत्वादिविशेष इदा-
नीं प्रमीयत इति तृतीयार्थः । सामान्यप्रमाणविषयीकृते
विशेषे किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयत इति तुरी-
यार्थः । पूर्वं तु विकल्पद्वयं प्रमाणाश्रयमपरं प्रमेयाश्रयम् ।

विकल्पक्रमेण निराकरोति*नेति* सामान्याविषयस्यैव
 प्रमाणस्य विशेषविषयत्वप्रतीतिर्भ्रमस्तत्करणं चार्थाप-
 त्तिः प्रमाणं स्यादित्यर्थः । द्वितीयमपवदति *नेति* कुत
 इत्यत आह *तदिति* विशेषविषयस्य प्रमाणस्य तद्वि-
 षयत्वेनाज्ञातस्यैवासम्भवात् । तत्रापि हेतुस्तदिति । व्य-
 षसायो निश्चयस्तमनु जायमानोऽनुव्यवसायस्तद्वादि-
 मते फललिङ्गानुमानज्ञानवादिनयेऽप्यनुव्यवसायोऽस्त्ये-
 धानुमारूपः स्वयं प्रकाशत्वे त्वज्ञानमेव न सम्भवतीति
 भावः । तृतीयं निराकरोति*नेति* अर्थापत्तेः प्रागेव वि-
 शेषसिद्धेरिति हेतुस्तत्रापि कारणं सामान्येत्यादि । सा-
 मान्यस्य सत्तायामपरार्थानस्यापि प्रतीतौ व्यक्तिप-
 रतन्त्रत्वाज्ञानन्तर्भवित्वाधिकरणं ज्ञातुं शक्यते इत्यर्थः ।

तुरीयोऽपि न चातुरीयं प्राश्नतीत्याह ।

५७४ चतुर्थविकल्पनिरासः ।

नापि चतुर्थः । तद्धि प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वम-
 न्यद्वा स्यात् । नान्त्यः तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानि-
 यमप्रसङ्गात् । न प्रथमः अनुगताननुगतजातिव्यक्तिचा-
 क्षुपाचाक्षुपादिव्यक्तिगन्धादितादात्म्यवादिनये तदुभय-
 प्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधाऽसिद्ध्या तद्व-
 मनिकावलस्यैवासिद्धेः । तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे-
 प्रागेव तत्प्रतीत्याऽर्थान्तर्यनुवादतापत्तेः ।

नेति तदनुपपत्तिप्रकटनाय विकल्पयति *त-
 दिति* प्रतीयमानो गृहेऽभासो विरोधी यस्य तत्प्र-

मीयमानविरोधि गृहे सत्त्वं ततो व्यतिरिक्तत्वं यहिस्स-
 स्वमिति यावत् । अन्यदिति तद्गतपरिणामादिधर्मान्तर-
 मित्यर्थः । प्रधानपरिवारन्यायेनान्त्यमादौ दूषयति
 * नान्त्य इति * तत्प्रतीतौ विशेषदर्शनरूपार्थापत्तेः
 सामर्थ्यं दर्शयितुमशक्यत्वेनार्थापत्त्या इदं प्रमीयत
 इति निश्चेतुमशक्यत्वादर्थापत्तिः संशयकरणं प्रमाणं
 न स्यादित्यर्थः । प्रथमकल्पेऽपि किं भट्टनयानुसारेणः
 दमुच्यते गुरुमतानुसरणेन वेति विकल्प्य प्रथमं प्र-
 त्याह * नेति * अनुगता चाननुगता चानुगताननु-
 गते ते च जातिव्यक्ती चाक्षुषा चाचाक्षुषा च चा-
 क्षुषाचाक्षुषे ते च आदी यासां व्यक्तीनां ता अनुग-
 ताननुगतजातिव्यक्तिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धा-
 दयस्तासां तादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमायास्तादा-
 त्म्यविषयतान्युदासं विना विरोधस्यैवासिद्धेः । एत-
 दुक्तं भवति । अनुगता जातिरननुगता व्यक्तिरनु-
 गत्यभावो ऽननुगतिस्तयोस्तादात्म्यविषया प्रतीतिः
 प्रमा तथा घटश्चाक्षुषो ऽचाक्षुषो गन्धः स न ग्राह्यो
 रसो नापस्तथा तत्र च तादात्म्यविषया प्रतीतिः प्र-
 मा इत्यभ्युपगच्छता तादात्म्यप्रतीतेः प्रमात्वव्युदासं
 विना देवदत्तभावाभावपारेकस्मिन् गृहे विरोधा-
 सिद्ध्या विशेषदर्शनस्यैव यहिःसत्त्वगमनिकासा-
 मर्थ्यस्यैवासिद्धेरर्थापत्तेरसम्भव इति । यदि गुरुमता-
 नुसारेणोच्यते तत्राह * तदिति * तयोर्विशेषावि-
 शेषप्रमाणार्थयोः प्रतीतौ तन्निष्ठो विरोधोऽवधार्यः
 अनवधारणं तद्धर्मविरोधस्यैवावधारणानुपपत्तेः त-

था च तन्निष्ठासहायस्थाने विरोधावधारण एवार्था-
पत्तिविषयस्य यहिःसत्त्वस्य सिद्धेः सामान्यप्रमा-
णस्य तद्विरुद्धार्थविशेषप्रमाणदर्शनरूपार्थापत्तिरनु-
धादत्वेनाप्रमाणं स्यादित्यर्थः । एतेनानुपपद्यमानदर्-
शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिरिति निरस्तमनुपप-
त्तिविषयस्यानुपपद्यमानत्वादनुपपत्तेश्च दुर्निरूपत्वा-
दिति ।

इत्यर्थापत्तिखण्डनम् ।

भट्टाभिमतपष्टप्रमाणखण्डनमुपक्रमते ।

५७५ अनुपलब्धिप्रमाणखण्डनम् ।

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यप्युक्तम् । प्र-
माणाभावस्य तथात्वे विभ्रमानुदयप्रसङ्गात् । उपलम्भा-
भावमात्रस्य तथात्वे शङ्खध्वलिमप्रतिसन्धानवतः पी-
तभ्रमानुदयप्रसङ्गात् । कालभेदात्तत्वाविरोध इति चेन्न ।
तथाऽपि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् । तादा-
त्म्यस्य स्वरूपमात्राऽनतिरेकात् । अभावेस्फुरणे च त-
त्प्रतिभानस्य ध्रौव्यात् ।

* योग्येति * योग्यत्वे सत्यनुपलम्भोऽभावप्र-
माकरणमित्याहुर्योग्यत्वं च प्रतियोगितादिन्द्रियस-
न्निरूपार्तिरिक्तप्रतियोगिप्रमापकवाह्येन्द्रियमनःसमा-

१ प्रमाभायस्येति का० मु० पु० पा० ।

२ प्रमानुदयेति का० मु० पु० पा० ।

धानादिदृष्टसामग्रीसम्पत्तिस्तस्यां सत्यां प्रतियोग्य-
नुपलम्भः तदभावप्रमां कुर्वन्नभावप्रमाणमुच्यते य-
था भूतले घटो नास्तीति । अयोग्यभूतललग्नसलिला-
नुपलम्भनिरासायाह * योग्येति * योग्यस्योपलम्भ-
निरासायानुपलम्भेति । किमनुपलम्भशब्देन प्रमा-
णभावो विवक्षित उत ज्ञानमात्राभाव इति विक-
ल्प्य प्रथमं पराचष्टे * प्रमेति * तथात्वे-अभाव-
प्रमाकरणत्वे इत्यर्थः । शुक्तौ योग्यत्वे सति रजत-
विषयप्रमाणाभावस्य तदभावप्रमाकरणस्य सत्येन ने-
दं रजतमिति तदभावप्रमेव स्यान्न त्विदं रजतमिति-
भ्रम इत्यर्थः । न च तदा गुणाभावेन करणस्य दो-
षप्रतिहतशक्तित्वेन वा प्रतियोगिप्रमापकसाकल्यं
योग्यत्वमेव नास्तीति याच्यम् । स्वतः प्रामाण्यपक्षे गु-
णस्य प्रमाऽकरणत्वादोषस्य करणगतज्ञानजननशक्त्य-
भिधातकत्वे वा भ्रमज्ञानस्याप्यनुदयादत एव प्रामा-
ण्यस्य स्वतस्त्वं ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वमाहुः । अस्तु त-
र्हि द्वितीयस्तत्र रजतप्रामाण्याभावेऽपि तत्ज्ञानमा-
त्रसम्भवेन भ्रमोपपत्तेरित्यत आह * उपेति * पूर्वानुभू-
तधर्माभिमानं स्मरतस्तद्विरोधात्पीतज्ञानमेव नास्ति
युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेर्मनसो लिङ्गत्वादतः पीतिमोपल-
म्भाभावस्य तदभावप्रमाकरणस्य विद्यमानतया तद-
भावप्रमेव स्यान्न तु पीतः शङ्ख इति विभ्रम उक्तदोषयताऽ-
पीत्यर्थः । शङ्खद्वैत्यस्मरणकाले पीतानुपलम्भेऽपि त-
दुत्तरकाले पीतोपलम्भसम्भवेन तद्धर्मोत्पादाविरोध
इति शङ्कते * कालेति * प्राकाले तदभावप्रमाकरण-

पोषकत्वे तदभावप्रमोक्षपरं तदुपलम्भो ऽसम्भवी-
 ति परिहरति ॥नेति॥ अङ्गीकृत्यापि दूषयति ॥ तथा-
 पीति ॥ संसृष्टयोगिं रतवीर्नायं गिरिस्तरुरिति इतरेतरा-
 भावग्रहणं तस्य तत्प्रतियोगितादात्म्यस्य तदोपलम्भेन
 तदभावप्रमाकरणानुपलम्भाभावादिति भावः । गिरित-
 क्स्वरूपप्रतिभानेऽपि तत्सम्बन्धस्तादात्म्यं न भातीति
 तदभावप्रमा किञ्च स्यादित्यत आह ॥ तदेति ॥ अ-
 न्योन्याभावे तत्स्वरूपेणैव प्रतियोगित्वन्न संसृष्टस्य सं-
 सर्गस्य वा तथा सति संसर्गाभावादितरेतराभाव-
 स्य भेदाभावप्रमाद्विना तदात्म्यं प्रतियोगिस्वरूपमे-
 वेत्यर्थः । तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रं वा कथं तत्प्रतिभा-
 सां ऽभावग्रहणकाल इत्यत आह ॥ अभावेति ॥

“पृहीत्या वस्तु सद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसज्ञास्तताज्ज्ञानं जायते ऽज्ञानपेक्षया”

इति भाषितत्वादित्यर्थः ।

एवं विशेषणानुपलम्भांशप्रयुक्तदूषणमभिधाय वि-
 शेषणांशग्राह्यत्वप्रयुक्तं दूषणमभिधत्ते ।

५७६ योग्यत्वप्रयुक्तदूषणम् ।

किञ्च योग्यता हि तत्तदविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमा-
 णकसाकल्यमिष्यते तथा सति च यत्र भावोपलम्भस्त-
 त्राप्यभावप्रमा स्यात् । नहि तत्र हेतुव्यतिरेकेणैव
 वा सत्येव वा तदभावप्रमोक्षयते । तत्तदविनाभूतवि-
 रहमहितः स तथेति चेन्न । तदविनाभूतव्यातरेक-
 स्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे

प्रमाणाभावात् । अतएवालोकाध्यक्षणे नालोकान्त-
रवत्ताऽव्यपेक्षनावयविना वा, आलोकेनान्यथासिद्धस-
न्निधिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा नापेक्ष्यते ।

* किं चेति * तदिति प्रतियोग्युच्यते । तदविना-
भूतेति तदिन्द्रियसन्निकर्षः सम्यग्यस्य सम्बन्धविनाभू-
तत्वात् ताभ्यामन्यानि प्रतियोगिप्रमापकाणीन्द्रियाणि
सनःसमाधानादीनि तेषां पौष्कल्यं योग्यता स्वस्वेत-
रातिरिक्तस्वप्रमापकसामग्रीयोग्यत्वमिति यावत् । उत्पा-
दकसामग्रीव्यावृत्त्यर्थं प्रमापकेत्याह । अभावप्रमापक-
साकल्पनिरासाय प्रतियोगीति । प्रतियोगितदवि-
नाभूतयोरपि प्रतियोगिप्रमापकत्वमस्तीति योग्यत्व-
मसम्भवि स्यात्तन्निराकरणाय तत्तदविनाभूतान्येति ।
अस्तित्वं योग्यत्वमस्मिन्नुपलम्भोऽभावप्रमाकरणं
एतावता को दोषस्तत्राह * तर्धेति * यत्र घट इति
प्रमा भवति तत्र घटो नास्तीत्यपि प्रमा स्यात् कुत
इत्यत आह * नहीति * प्रतियोगिप्रमापकसाकल्प-
व्यतिरेकेणाभावप्रमा न जायते कार्यस्य कारणसा-
कल्पपूर्वकत्वनियमात्तत्र प्रमापकसद्भावे भावोपलम्भा-
देव नाभावप्रमात्पद्यते ऽनुपलम्भाभावादित्यत आह
* सतीति * भावोपलम्भे सत्तेव न भावप्रमा भवति
धैर्यार्थादनवस्थानाच्चाऽतः प्रमापकसाकल्पयोग्यत्वं स-
ति प्रतियोगिप्रमात्पत्तिक्षणे ऽनुपलम्भस्य सम्भवात्
द्वितीयक्षणे तदभावप्रमा स्यादित्याशयः । उक्तातिव्या-

भावप्रमाणमहो विरोध इत्यत आह * नेति * ता-
 यदिति निश्चये । प्रतिपोगिभिरहस्यापि तद्विरहप्रमाणं
 कारणस्याद्भाववति तद्भावादित्यर्थः । एवं सति
 व्यर्थविशेषणस्य लक्षणस्येति परिहरति * तर्हीति *
 प्रतिपोग्यभावसहितोऽनुपलम्भोऽभावप्रमादकरण-
 म्युक्तं व्यभिचाराभावाद्योग्यतेति विशेषणं व्यर्थमि-
 त्यर्थः । योग्यताविशेषणस्यार्थवत्त्वार्थं तदनुपादाने ल-
 क्षणस्य व्यभिचारं दर्शयति पूर्ववादी * योग्यतेति *
 तिपोग्यभावसहितानुपलम्भं सति कुतोऽभावानिश्चय-
 इत्यत आह * कदा चिदिति * वस्तुतोऽस्त्यपि पिशा-
 चे किं विद्यमानः पिशाचो न उपलभ्यत उताविद्य-
 मान इत्यनुपलम्भासंशयो जायतेऽतोऽस्मिन्सन्देहो
 तावनुपलम्भे योग्यताविशेषणानुपादानेऽतिव्याप्तिरित्य-
 र्थः । तस्मात्तन्निवारणाय योग्यताविशेषणमुपादेयमित्यु-
 पसंहरति * तदिदि * तथाऽभावप्रमादकरणमिति यावत् ।
 एवं तर्हीसमर्पविशेषणत्वमिति परिहरति * तर्हीति *
 यत्र व्यवधानमस्ति तत्र वस्तुतो घटाभावे सत्यपि
 योग्यानुपलम्भे संशयो जायते उपवरके घटोऽस्ति
 वा न वेति संशयस्यानुभवमिदं वादनो योग्यता-
 विशेषणेऽपि तुल्यमतिव्यापकत्वमित्यर्थः ।

प्रतिपोग्यभावस्य लक्षणविशेषणत्वमुपगम्य व्य-
 र्थविशेषणत्वाणुक्तार्थदर्शो तदपि न सम्भवत्वमिति
 द्विप्रसङ्गादित्याह ।

५७१ अमुपेत्यदूषणोक्तिः ।

अपि च मेयस्य वास्तवसत्त्वं प्रमाणकोटावनिवेशार्हमेव

मेयवस्तुसत्त्वनिर्द्धारणार्थमेव हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाणाम् । अन्यथाऽनुमाने व्याप्तावपाधिनिरासायासायासो व्यर्थः स्यात् व्याप्तपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण सौस्थ्यम् । प्राङ्नास्तिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा न स्यात् । तत्रेदानीं जायमानाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्ताविहस्यापीदानीं क्वचित्सम्भवात् । फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः कारणकोटिनिवेशने विशेषाभावात् । तदुपलक्षितत्वस्यैव विशेषणस्य विशेषत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तथापि सामान्यतो विशेषाभावोऽसिद्ध इति चेन्न । तस्य सत्त्वे निर्वचनापातात् ।

* अपि चेति * प्रमाणकोटी-प्रमाणपक्षे । निवेशार्हं न भवति-प्रमाणस्य फलजनकतयोपसर्जनत्वात्प्रमेयस्य फलशालितया प्राधान्यादेकस्य विरोधे चोभयत्वायोगादित्यर्थः । इतश्च प्रमेयसत्त्वं प्रमाणकोटावनिवेशार्हमित्याह * मेयेति * मेयसत्त्वसिद्धये प्रमाणमिदमप्रमाणं चेति लक्षणतः प्रमाणाप्रमाणविवेकः-क्रियते ततो लक्षणतः प्रमाणसिद्धेः प्राक् प्रमेयस्यासिद्धस्य न लक्षणाविशेषणत्वमित्यर्थः । विचारका-निरूपकाः । प्रमाणविवचनस्य प्रमेयतत्त्वनिर्द्धारणार्थत्वानङ्गीकारे दण्डमभिधत्ते * अन्यथेति * व्याप्यव्यापकयोः सम्बन्धे उपाधिर्निरस्यतेऽनुमानवादिभिः ।

भावप्रमाप्रसङ्गो विरोध इत्यत आह * नेति * ता-
 वदिति निश्चयं । प्रतियोगिविरहस्यापि तद्विरहप्रमायां
 कारणत्वाद्भाववति तदभावादित्यर्थः । एवं सति
 व्यर्थविशेषणत्वे लक्षणस्येति परिहरति * तर्हीति *
 प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमि-
 त्युक्तं व्यभिचाराभावाद्योग्यतेति विशेषणं व्यर्थमि-
 त्यर्थः । योग्यताविशेषणस्यार्थवत्त्वार्थं तदनुपादाने ल-
 क्षणस्य व्यभिचारं दर्शयति पूर्ववादी * घांग्यतेति * प्र-
 तियोग्यभावसहितानुपलम्भे सति कुतोऽभावानिश्चय-
 इत्यत आह * कदा चिदिति * वस्तुतोऽसत्यपि पिशा-
 चे किं विद्यमानः पिशाचो न उपलभ्यत उताविद्य-
 मान इत्यनुपलम्भात्संशयो जायतेऽतोऽस्मिन्सन्देहे-
 तावनुपलम्भे योग्यताविशेषणानुपादानेऽतिव्याप्तिरित्य-
 र्थः । तस्मात्तन्निवारणाय योग्यताविशेषणमुपादेयमित्यु-
 पसंहरति * तदिति * तथाऽभावप्रमाकरणमिति यावत् ।
 एवं तस्यैवार्थविशेषणत्वमिति परिहरति * तर्हीति *
 यत्र व्यवधानमस्ति तत्र वस्तुतो घटाभावे सत्यपि
 योग्यानुपलम्भे संशयो जायतेऽप्यवरके घटोऽस्ति
 वा न धेति संशयस्यानुभवमिदंत्वादतो योग्यता-
 विशेषणेऽपि तुल्यमतिव्यापकत्वमित्यर्थः ।

प्रतियोग्यभावस्य लक्षणविशेषणत्वमुपगम्य व्य-
 र्थविशेषणत्वाद्युक्तमिदानीं तदपि न सम्भवत्यसि-
 क्षिप्रसङ्गादित्याह ।

६७९. अथुपेत्यदृश्यान्ति ।

अपि च मेपस्य वास्तवसत्त्वं प्रमाणकंटावनिवेशार्हमेव

मेयवस्तुसत्त्वनिर्द्धारणार्थमेव हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं वि-
चारकाणाम् । अन्यथाऽनुमाने व्याप्तावपाधिनिरासायासा-
यासो व्यर्थः स्यात् व्यासपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारण-
त्वाङ्गीकारेण सौख्येयात् । प्राङ्नास्तिताप्रमितौ च यद्यभा-
वप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा न स्यात् । तत्रेदानीं जाय-
मानाभावपूरोत्पत्तावभाववास्तवसत्ताविहस्यापीदानीं क-
चित्सम्भवात् । फलविषयकालिकामात्रोपलक्षिताश्रयादेः
कारणकोटिनिवेशने विशंपाभावात् । तदुपलक्षितस्यस्यैव
विशेषणस्य विशेषस्त्वेतिप्रसङ्गात् । तथापि सामान्यतो
विशेषामावोऽसिद्ध इति चेन्न । तस्य सत्त्वे निर्व्य-
चनापातात् ।

* अपि चेति * प्रमाणकोटौ-प्रमाणपक्षे । नि-
वेशार्हं न भवति-प्रमाणस्य फलजनकतयोपसर्जन-
त्वात्प्रमेयस्य फलशालितया प्राधान्यादेकस्य विरो-
धे चोभयत्वायोगादित्यर्थः । इतश्च प्रमेयसत्त्वं प्रमा-
णकोटावनिवेशार्हमित्याह * मेयेति * मेयसत्त्वसिद्धये
प्रमाणमिदमप्रमाणं वेति लक्षणतः प्रमाणाप्रमाणवि-
वेकः-क्रियते ततो लक्षणतः प्रमाणसिद्धेः प्राक् प्रमेय-
स्यासिद्धस्य न लक्षणविशेषणत्वमित्यर्थः । विचा-
रका-निरूपकाः । प्रमाणविवचनस्य प्रमेयतत्त्वनिर्द्धार-
णार्थत्वानङ्गीकारे दण्डमभिधत्ते * अन्यथेति * व्याप्य-
व्यापकयोः सम्बन्धे उपाधिर्निरस्यतेऽनुमानवादिभिः ।

सति तस्मिन्व्याप्यत्वासिद्ध्याऽऽभासत्वापातादित्या-
भासविवेकाय सोऽपि प्रयासो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ।
न तस्य वैयर्थ्यं साध्यासिद्ध्युपयोगित्वादित्यत आह
* व्याप्तेति * व्याप्तपक्षधर्मताज्ञानस्य प्रमेयसत्त्ववि-
शिष्टस्य पक्षसाध्यप्रमापकत्वसम्भवादित्यर्थः । प्रा-
ग्रशब्देन निरुपाधिकत्वं व्यावर्त्यते । सौस्थ्यत्सुस्थ-
त्वादिति यावत् । खण्डनान्तरमाह * प्रागिति * प्रा-
गत्र घटो नासीदिति प्रागभावग्रहेऽभावस्य प्रमाण-
ताऽङ्गीक्रियते न वा, यदि न सर्वत्रापि तर्हि तन्न
स्यादविशेषादतस्तत्राभावस्य प्रमाणता मन्तव्या
तां पदिमन्यस इत्यनुवादः । असम्भवेन दूषयति *
तर्हीति * प्रागभावप्रमितौ मेयाभावस्यापि प्रमा-
णविशेषणतया प्रमाणता यदि तर्हि सा न स्यात्कुत
इत्यत आह * तत्रेति * प्रागत्र घटो नासीदिति
इदानीं याऽभावप्रमा तदुत्पत्तौ कचित्कारणभूताभा-
ववास्तवसत्ताभावस्य सम्भवात् ततः सघटेऽपि
भूतलेऽयं घटः प्राङ्नासीदिति कदा चिदुत्पत्तेरि-
त्यर्थः । नेयमव्याप्तिः फलकालिकाभावोपलक्षिता-
श्रयादेः करणे निवेशात्तस्य प्राङ्नास्तितामितौ स-
म्भवादित्यत आह * फलेति * प्रमेयाऽभावो न प्र-
माकारणकोटिनिविष्टः किं तु योग्यानुपलम्बरूपप्र-
माणस्य फलमभावप्रमायास्तस्या विषयः कालः काल-
स्य विषयशब्दवाच्यत्वात्तत्कालिकाभावः फलवि-
षयकालिकाभावस्तेनोपलक्षितस्याश्रयस्य घर्मिणः प्र-
तिपोगिनः प्रमातुर्वा प्रमाणे निवेशात् इति । यदा फ-

लस्य विषयः प्रमेयोऽभावस्तत्कालिकश्चासावभावे-
नोपलक्षितश्चेति फलविषयकालिकाभावोपलक्षितस्त-
स्याश्रयादिरादिपदेन कालो गृह्यते अभावोपलक्षिताश्र-
यादियोग्यतानुपलम्भो ऽभावप्रमाणमिति यावत् । वि-
शेषाभावाद्भाववति परमार्थतश्चाभाववत्यप्यभावप्रमा-
करणस्य विशेषाभावात्प्रसङ्गस्तदवस्थः भाववत्यपि
कदा चित्तदभावसम्भवेन तदुपलक्षितेत्यादिविशेष-
णसम्भवादित्यर्थः । विशेषाभावो ऽसिद्धस्तदुपल-
क्षितत्वस्यैव विशेषत्वादित्यत आह * तदिति * त-
त्कालाभावोपलक्षितत्वमिदानीमस्ति चेत्तत्कालस्या-
पीदानीं प्रसङ्गो नाऽस्ति चेदुक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
यद्यप्ययमसौ विशेष इति वक्तुमशक्यस्तथापि वि-
शेषाभावो ऽसिद्धः सामान्येन देशकालादेर्यस्य कस्य
चित्सम्भवात्तदखण्डनादिति शङ्कते * तथापीमि *
यदस्ति तद्वाच्यमिति नियमाङ्गीकारवादिभिरस्ति चे-
दसौ निर्वक्तव्यो न च निर्वक्तुं शक्यत इति परिहरति
* नेति * न च विशेष इत्येव तत्र दोष तन्निर्वचनं
समाधाना सम्भवादिति भावः ।

इति प्रमाणखण्डनम् ।

एवं तावत् पदप्रमाणी खण्डिता इदानीं तदा-
भासखण्डनाय प्रक्रमते ।

५८० आभासखण्डनारम्भः ।

कश्चाऽयमसिद्धो नाम ? तथाहि व्याप्तिपक्षधर्मत्वा-

भ्यामप्रामिनोऽसिद्ध इत्यलक्षणं हेत्वाभासान्तराणामपि
ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात् । व्याप्तिं पक्षधर्मतां तत्प्र-
मितिं वा न विरुन्धतां हेतुदोषत्वासम्भवात् ।

क इति ननु प्रत्यक्षाभासान्परित्यज्य कस्माद-
नुमानाभासा एव परास्यन्ते । अत्र ब्रूमः सूत्रकारेण
प्रत्यक्षाभासानामप्रतिपादनात् ग्रन्थकारैस्तु तत्र प्र-
सङ्गात्प्रसाधितानामत्रापि प्रसङ्गादेव तत्र तत्र निरा-
करणाद्धेत्वाभासानां कथाङ्गतया सूत्रकारेण मुख्यत एव
प्रतिपादनात् एव प्राधान्येन निरस्यन्ते । संशयस्यान्य-
तमपदार्थत्वेन परिगणितत्वमिति चेत्सत्यं स प्रत्यभि-
ज्ञाखण्डने खण्डित एव च तुरीयपरिच्छेदेऽपि खण्डि-
ष्यते तथा सामान्यतो विशेषाभावोऽसिद्ध इति तस्य
प्रकृततया युद्धिस्थत्वात्तत्खण्डनमादावुपपन्नम् * कश्चे-
ति * न कोऽपीत्याक्षेपः । व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमाविषय-
त्वात्पन्ताभाववानसिद्ध इति लक्षणसम्भवात् कुतो
न कोऽप्यसिद्ध इत्यत आह * तथाहीति * व्याप्ततया प-
क्षधर्मत्वेन न प्रमितः सोऽसिद्धो, न प्रमितोऽसिद्ध इत्युक्ते
ऽसम्भवो व्याप्त्यादिविरहात्मना प्रमितत्वादत आह
* पक्षधर्मत्वेनि * पक्षधर्मत्वेन न प्रमितोऽसिद्ध इ-
त्युक्ते स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यादिव्याप्यत्वासि-
द्धावव्याप्तिस्तन्निरासायोक्तं * व्याप्तेति * व्याप्तत्वेन न
प्रामिनोऽसिद्ध इत्युक्तेऽनित्यः शब्दः षट्स्य कृतकत्वादि-
त्यादिव्यधिकरणासिद्धावव्याप्तिस्तन्निरामायोक्तं * पक्षे-
ति * कुतां न लक्षणमित्यत आह * हेत्विति * विरुद्धा-

दीनां व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितत्वमस्ति वा न
चा, प्रथमे हेत्वाभासान्तराणामप्येवं सत्यसिद्धे प्रवेशः
स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । यदि द्वितीयस्तत्राह * व्या-
प्तिमिति * व्याप्तिं पञ्चधर्मतां प्रमितिं चा ये न विरुन्ध-
न्ति तेषां धूमवत्त्वादिवहेत्वाभासम्बासम्भवादाभा-
सानाभासविचेको न स्यादित्यर्थः ।

विरुद्धादीनामसिद्धावन्तर्भायादित्युक्तमुपश्रुत्या-
सहमाना नैयायिकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते ।

५८१ नैयायिकशङ्कन ।

ननु नेदमीदृशं तथाहि-के चिद्वांषा व्याप्तिपक्षध-
र्मतातत्प्रमितिर्विरहात्मानः केचित्तु व्याप्त्यादिभङ्गे लिङ्ग-
भूताः प्रतिबन्धकतयाऽनुमित्युत्पत्तिं निरुन्धानाश्च के-
चिद्दोषभूयं भजन्ते तत्र प्रथमे तावदसिद्धमध्यमध्यासते
तद्यथा व्याप्यत्वासिद्धः सांपाधिरूपः अनौपाधिकसम्ब-
न्धिता हि व्याप्तिः सहोपाधिता चानुपाधिताविरुद्धरूपैव
एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावन्तर्भावप्लुः पक्षपदोपा-
त्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपा हि सा ।

* नन्विति * इदं-हेत्वाभासान्तराणामसिद्धा-
न्तर्भावित्वमीदृशं । विरुद्धादीनामसिद्धतः पृथक्कद-
र्शनाय हेत्वाभासानां त्रैविध्यं दर्शयति * तथाही-
त्यादिना * सन्ति पञ्च हेत्वाभासा असिद्धविरुद्धा-
नैकान्तिककालात्पपापदिष्टमव्यभिचाराख्या अनध्य-
वसितश्चानैकान्तिकान्तर्भूतस्तत्र के चिद्वांषा व्याप्ति-

पक्षधर्मतयोः प्रमितिविरहात्मानः धानसिद्धानाहुः ।
 विधान्तरमाह * केचिदिति * व्याप्तिभङ्गस्य गमक-
 तया लिङ्गभृता दोषा इत्यनुपङ्गः । विरुद्धानैकान्तिक-
 कालात्पयापदिष्टा इति कथ्यन्ते । प्रकारान्तरमाह
 * प्रतीति * के चित्सव्यभिचारारूपा न व्याप्तिपक्ष-
 धर्मताविरहात्मानो नापि तत्प्रमितिविरहरूपाः किं
 तु सम्यक् हेतुप्रतियन्धकतया साध्यप्रमितिं निरुन्धा-
 नास्सम्यक् हेतौ सत्येवाऽगृह्यमाणविशेषदशयां
 संशयजनकतया दोषभूय-दोषभावं भजन्त इत्यर्थः ।
 सर्वत्र व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनम् । तत्र केषां किंरूपत्व-
 मित्यत आह * तत्रेति * असिद्धिमध्ये प्राविशन्तीत्य-
 र्थेऽसिद्धिमध्यमध्यासत इत्युच्यते । स्फीतालीकमध्यम-
 ध्यासीनो घट इतिवत् । तदेव स्पष्टयति * तदिति * मैत्रः
 तनयत्वादिति * व्याप्यत्वासिद्धेः सोपाधिकमात्रेण
 कथमसिद्धत्वमित्यपेक्षायां तदुपपादनाय व्याप्तिस्व-
 रूपमाह * अनौपेति * एतावता किमित्यत आह *
 सत्तेति * उपाधिकृत उपाधेयस्तेन सह वर्तमानः स-
 होपाधेयस्तद्भावः सहोपाधेयता साऽनौपाधिकसम्ब-
 न्धव्याप्त्यभावरूपा अभावाभावस्य भावत्वात् ।

“अभावेऽपोद्यमाने हि भाव एवावशिष्यत”

इतिन्यायादित्यर्थः । व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्त्यभावरू-
 पतामुक्त्वाऽधिकरणासिद्धेः पक्षधर्मताविरहरूपतामाह
 * एवमिति * अन्तर्भविष्णुरन्तर्भवमशीलः । गगनारविर्न्द
 सुरभि अरविन्दत्वाद्गौमारविन्दवदित्याश्रयासिद्धिर-
 धिकरणामिन्द्रिरित्युच्यते । कुत इत्यत आह * पक्षेति *

पक्षधर्मत्वमिति पक्षपदोपात्तो य आश्रयो हेतो-
स्तस्येहासत्वेन पक्षधर्मत्वासम्भवासद्व्यतिरेकरूपा
सैत्पर्यः ।

ह्यणुकं स्वतोन्यूनपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्
पदयदिति सिद्धसाधनमप्यसिद्धेऽन्तर्भावविधिष्यतिआह ।

५८२ सिद्धसाधनस्यासिद्धेऽन्तर्भावः ।

सिद्धसाधनमपि तथैव । सिषाधयिपितधर्मविशिष्टो हि
पक्ष उच्यते यच्च सिद्धं न तत्र सिषाधयिपाऽस्ति ततो वि-
शेषणाभावायत्तो विशिष्टपक्षरूपस्य तत्राभावः । नच वा-
च्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्गन्धव्याप्तिकमिति पृथगेव स-
व्यभिचारस्य दोषत्वं तथासिद्धत्वात्तत्र सिषाधयिपा ना-
स्तीति सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति लिङ्गद्वा-
रेणासिद्धिपर्यवसायित्वात्, अन्यथा व्यासयाविविर-
हपर्यवसायितामात्रेण सव्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धा-
वेवान्तर्भावः स्यादिति । यतः सिषाधयिपाभावो न
प्रतिपत्ता सिद्धत्वाल्लिङ्गाद्गम्यते । किं नाम ? इच्छाभावस्य
तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेषाधिगम, इच्छैव तु त-
त्र यज्ञास्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण
सिद्धत्वमुपन्यस्यत सिद्धसाधने न त्विच्छाभावमनुमा-
तुं लिङ्गतयेति । एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्मताविर-
हरूपैव ।

* सिद्धेति * तथैवासिद्धेऽन्तर्भावविष्णु । तदुपपादनाय पक्षस्वरूपमाह * सिपाधयिपितेति * साधयितुमिष्टः सिपाधयिपिनः सन्दिग्धसाध्यः पक्ष इत्युपगमात् एवं-विधस्य पक्षस्य सिद्धसाधनेऽभावं वक्तुं तद्विशेषणाभा-वमाह * यद्येति * प्रमाणान्तरमितं सिद्धं नच तत्रसा-धनेच्छाऽस्ति फलसिद्धेरिच्छानिवर्तकत्वादित्याशयः । अस्तु प्रकृते किं स्यादित्यत आह * तत इति * साधनेच्छा-रूपावशेषणाभावात्तद्विशिष्टपक्षाभावेन तद्वृत्तित्वप-क्षधर्मताविरहरूपैव सेत्यर्थः । व्याप्तिभङ्गलिङ्गतयाऽ मिद्धिपर्यवसायिनः सव्यभिचारादेरिव सिपाधयि-पाभावमनुमापयित्वा तद्वद्वारेण पक्षधर्मताविरहग-मकतया ऽसिद्धिपर्यवसायिसिद्धसाधनत्वस्याप्यसि-द्धात् पृथगेव दोषत्वमित्याशङ्क्याह * न चेति * विमतं इदं भग्नव्याप्तिकं सव्यभिचारत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति सव्यभिचारत्वस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गतयाऽ सिद्धात्पृथगे-व दोषत्वं तथा विमतं न सिपाधयिपितं सिद्धत्वा-त्मम्प्रतिपन्नवदिति सिद्धत्वस्यापि सिपाधयिपाभा-वानुमानद्वारा पक्षधर्मत्वाभावगमकत्वादसिद्धा-त्पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोतीति कृत्वा लिङ्गद्वारेण-हे-तुद्वारेणासिद्धिपर्यवसायित्वं पृथगेव दूषणं सि-द्धत्वमेवेत्यर्थः । विपर्यये दण्डमभिधत्ते * अ-न्यथेति * लिङ्गद्वारेणासिद्धिपर्यवसायिनः सि-द्धसाधनत्वस्यासिद्धत्वात्पार्थक्यानङ्गीकारे सव्यभि-चारत्वादीनामप्यसिद्धावन्तर्भावः स्यादविशेषादि-ति च न वाच्यमित्यत्र सम्यन्धः । असिद्धत्वव्य-

भिचारत्वयोरविशेषो न वक्तव्य इति किमियं राज्ञामा-
 ज्ञेत्यन आह * यत इति * सिपाधयिपाभावो याद
 सिद्धत्वाल्लिङ्गादुगम्येत व्याप्तिविरह इव व्याभिचारा-
 दिना भवेत्तर्हि सिद्धत्वं पृथक् दृषणं न तु तदेवे-
 त्याशयः । प्रतिवादिनः सिपाधयिपाभावां यादिना
 यद्यपि लिङ्गादुगम्यस्तथापि न प्रतिवादिना तेनैव
 तदधिगमस्य प्रयोजकत्वादित्यभिप्रेत्य प्रतिपत्तेति वि-
 शेषगम् । तर्हि पाधकामावादिच्छाभावासिद्धिरित्यत
 आह * किमिति * इच्छाया आत्मगुणस्य प्रत्यक्षपक्षे
 तदभावोऽपि मानसः साक्षिवेगत्वे तदभायोऽपि
 तथेति सर्ववादिनां स्वसमयानुसारेण मानान्त-
 रसिद्ध इत्यर्थः । तर्हि मानान्तरसिद्धसिपाधयिपा-
 भावेनानुमाने दुष्टे सिद्धत्वोपन्यासः सिद्धमाधने कि-
 मर्थ इत्यत आह * इच्छेति * तावतैव दुष्टे हेतौ कुत
 इति सुहृद्भावेन पृच्छति किं प्रति सिद्धत्वमुपन्यस्य-
 ते तत्प्रेच्छाभावस्य प्रागभावरूपत्वे तदुत्पत्तिप्रति-
 षन्धकतया प्रध्वंसत्वे साक्षादेव प्रयोजकत्वादित्यर्थः ।
 एतावन्मात्रेणेति मात्रघो व्युदस्यमाह * नास्ति-
 ति * अनित्यः शब्दश्चाधुन्यत्वादिति स्वरूपस्यासि-
 द्धिः सोऽपि पञ्चशक्तिस्वरूपपक्षधर्मताविरहरूपे-
 त्याह * एवमिति * भागासिद्ध्यादेरत्रान्तर्भावो प्रधा-
 सम्भवमूहनीय इत्याशयः ।

व्याप्त्यादिमङ्गलिङ्गभूता अपि हेत्वामासा अ-
 सि ङावन्तर्भावविवरणव आभासत्वाविशेषादित्यत आह

५८३ विरुद्धस्यासिद्धतः पृथक्त्वम् ।

ये तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरहलिङ्गमूतास्तेऽसिद्धतः
पृथगेव हेत्वाभासाः । तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीत-
व्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तता हेतोर्न साध्यव्या-
प्तताभावः । किन्नाम ? साध्यव्यतिरेकेण संहानौपाधिकः
सम्बन्धोऽन्य एवासौ, इत्यमेव पक्षधर्मताविरहात्माऽपि
नायम् । किन्नाम ? ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधि-
सम्बन्धत्वात् तत्र साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते ।
तथासति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकलिङ्गं सद्विरुद्धः पृ-
थगेव हेत्वाभासो भवति ।

॥ये त्विति॥ तदेवोपपादयति ॥ तदिति ॥ क्रमप्रा-
प्तविरुद्धस्य पृथक्कोपपादनाय तत्स्वरूपमाह ॥ विरुद्ध
इति ॥ अनित्यः शब्दः कार्यत्वादिति हेतुरनित्यत्व-
साध्याभावनित्यत्वेन व्याप्तौ विरुद्ध इत्युच्यते साध्य-
व्याप्तसम्पर्कहेतुनिवारणाय ॥ विपरीतेति ॥ विपरीत-
व्याप्त इत्युक्ते साक्षाद्व्युत्पत्त्या कस्येत्यानर्थक्यपरिहाराय
साध्येति विशेषणम् । विरुद्धस्यासिद्धान्तर्भाववादिना
व्याप्तिभङ्गेऽन्तर्भाव उच्यते उत पक्षधर्मताभावे इति
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह ॥ तत्रेति ॥ व्याप्तिभङ्गो वि-
रुद्धेऽप्यस्तीति मन्वानः पृच्छति ॥ किमिति ॥ भावा-
भावपौरैक्यं मन्वानः प्रत्याह ॥ साध्येति ॥ असौ
व्यतिरेकव्याप्तता । पक्षधर्मताभावान्तर्भाव इति द्विः

तीयं दूषयति * इत्थमिति * व्यतिरेकव्याप्यत्वस्य
निरुपाधिभावरूपसम्बन्धत्वात्पक्षधर्मताभावेनाभेदा-
सम्भवे इत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । केन तर्हि प्रकारेण
हेतुदोषत्वं विरुद्धस्येति पृच्छति * किमिति * हेतु-
दोषत्वं व्याप्यभावलिङ्गद्वारेणेति परिहरति * सा-
ध्येति * साध्यव्याप्तिस्तदभावेन व्याप्तिव्याप्तिद-
भावव्याप्त्यर्थान्तरवदित्यनुमीयत इत्यर्थः । अस्तु ता-
वता किमित्यत आह * तथेति * अनुमेयादनुमाप-
कस्य भिन्नत्वादित्यर्थः ।

विरुद्धस्य पृथक्के ऽप्यनैकान्तिकस्य व्याप्तिव्यतिरे-
करूपत्वमेवेत्यत आह ।

५८४ अनैकान्तिकस्य व्याप्तिव्यतिरेकरूपत्वात्प्रत्ययः ।

एवमनैकान्तिकांऽपि न व्याप्तिव्यतिरेकरूपः किन्तु
तल्लिङ्गमेव । तथाहि-हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभि-
चारो न साध्यसाधनव्याप्तिविरहात्मा, किं नाम ? व्यभि-
चारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लि-
ङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं बोधयति, यदि हि निरुपाधिः साध्येन
सम्बन्धोऽस्य भवेत् कथं व्यभिचारितुं शक्नुयात्तस्माद्या-
प्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारः नतु व्याप्तिविरहः । पक्षधर्मतावि-
रहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव ।

* एवमिति * शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादित्यनैकान्तिकः ।
किं तर्हि तद्व्यपमित्यत आह * किं त्विति * तदर्थोपपा-

दयति * तथा हीति * सव्यभिचारोऽनैकान्तो व्यभिचारश्चान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा, अन्वयस्य व्यभिचारो विपक्षवृत्तिता व्यतिरेकव्यभिचारो विपक्षादव्यावृत्तिता सा च साध्यव्यतिरेकेणान्यत्र क्वचित्सत्त्वमिति यावत् स च व्यभिचारो न व्याप्यभाव इत्यर्थः । प्रहनपूर्वकं तस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वं दर्शयति * किमित्यादिना * नायं साध्यव्याप्तस्तदभावेऽपि सत्त्वात्तदभावभाविवस्त्वन्तरवदिति व्यभिचारो व्याप्तिभङ्गमनुमापयतीत्यर्थः । व्यभिचारे सत्येव साध्यव्यापकत्वमस्तु को दोषः तथा च विपक्षबाधकाभावान्नानुमापकत्वं व्यभिचारस्येत्यत आह * यदीति * तल्लिङ्गत्वात्ततो भेद इत्युपसंहरति * तस्मादिति * अस्तु तर्हि पक्षधर्मताभावोऽनैकान्तिकस्तत्राह * पक्षेति * पक्षप्रवृत्तित्वादनैकान्तस्येत्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षस्यासिद्धितः पृथक्कं स्पष्टमिति मत्वा तत्स्वरूपमाह ।

५८५ सत्प्रतिपक्षस्यासिद्धितः पृथक्कं तत्स्वरूपं च ।

सत्प्रतिपक्षनाशं चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यानिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसङ्गात् कार्याजनकत्वमितरकारणसाधारणो नस्तु स्वभावः तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपताऽसम्भावितैव ।

* सदीति * सन् प्रतिपक्षो यस्यासौ सत्प्रतिपक्षः नित्यमाकाशं निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदनित्यमाकाशं बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणाधिकरणत्वात् घटवदिति

सत्प्रतिपक्षः सत्प्रतिपक्षतायां यत्साध्यनिश्चयाजनक-
त्वं तद्वस्तुत्वभाव इति सम्बन्धः । तदुपपादनमनवग-
म्येत्यादि । करतलानलमयोगे सति मन्त्रादिप्रतिषन्ध-
कसद्भावे स्फोटादिकार्याजनकत्वं चन्दादिकारणानां
साधारणं इत्याह लक्ष्यमाणोपयोगिनया । प्रतीतिफल-
तमाह * तस्येति * भावस्वभावस्य अभावत्वासम्भ-
वादिपर्ययः । दोषत्वं चास्यासिद्धत्ववत् साक्षादेव न
त्वनैकान्तिकवद्व्याप्तिभङ्गलिङ्गतया ।

बाधानासिद्धितः पृथक् साधनवति साध्याभावयो-
धात्मत्वाद्वाप्तिविरहावगमरूप एवेत्याशङ्क्याह ।

५८६ बाधस्यासिद्धितः पृथक्त्वम् ।

बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावनानात्मा भवन्नपि
न व्याप्तिविरहावगमरूपः सामान्यतोऽनुमीयाधिकसम्बन्ध-
रूपा हि व्याप्तिः साधनवति च पक्षे साध्यविरहो न सोपा-
धिता साध्याविरोधिस्वभावत्वात्तरयाः । नाप्यसौ सामा-
न्यतः साध्यसाधनसम्बन्धस्य विरहरूपः, बाधे सत्यपि
सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्या-
नपलाभात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषयत्वात् सामान्या-
कारपरिगृहीतस्य सम्बन्धस्य विशेषान्तरमादाय पर्यव-
सानाऽविरोधात् । तस्माद्विशेषबाधेन सामान्यतः स-
म्बन्धस्य सोपाधिताऽनुमीयते निरुपाधित्वं बाधानुपप-
त्तेः । यथाह "बाधाद्वोपाधिरुचीयतेऽन्यथा वेति न क-

श्रिद्विशेष" इति ।

* बाधस्त्विति * अग्निरनुष्णः पदार्थत्वादित्यत्र
प्रत्यक्षबाधः साध्यानुष्णत्वाभाव उष्णत्वबोधात्मा
भवन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः किंतु साध्याभाव-
धानित्यर्थः । प्रत्यक्षगोचरे साधनवति पक्षे साध्यस्या-
भावात्कथञ्च व्याप्त्यभावरूप इत्यत आह * सामा-
न्येति * विशेषाऽननुगमात्साधनमात्रस्य साध्यमात्रे-
णानौपाधिकसम्बन्धो व्याप्तिरित्यर्थः । अनौपाधि-
कसम्बन्धस्य व्याप्तित्वे साध्यविरहबोधात्मकस्य बा-
धस्य कथञ्च व्याप्तिविरहावगमरूपत्वमित्यत आह *
साधनेति * व्याप्त्यभाधः सौपाधिकताऽभावाभा-
वस्य भावत्वादित्युक्तं । कुत इत्यत आह * साध्येति *
सौपाधिकतायाः साध्येन सह दृष्टित्वात्तद्विरोधि-
स्वरूपत्वात्साध्याभाधस्य तद्विरोधित्वात्तदवगमयो-
रपि नैक्यमित्यर्थः । यद्यपि साधनवति पक्षे व्याप्ति-
विरहात्मा न भवति तथाऽपि पदार्थत्वमात्रस्यानुष्ण-
त्वमात्रेण व्याप्त्यभावरूपो बाधो भविष्यतीत्याश-
ङ्गाह * नापीति * कुतो न तथात्वमित्यत आह *
बाध इति * बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाध-
नयोः सम्बन्धस्थानपलापादिति सम्बन्धः । अनपलापे
हेतुर्दृष्टान्तेति । पदार्थत्वहेतोरनुष्णत्वसाध्येन घटादौ
सम्बन्धस्यावगतत्वेन निराकरणत्वायोगादित्यर्थः ।
यद्यथा भातितत्तथैवेत्युत्सर्गो बाधकोपनिपातादन्यथा-
त्वं कस्मान्न भवेदित्यत आह * बाधेति * अग्नौ सा-
ध्यसाधनसम्बन्धाभावमात्रगोचरो बाधो बाधत इति

बाधस्य ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तथाऽपि कथन्न व्याप्त्य-
भाव इत्यत आह * सामान्येति * बाधस्य पक्षमात्रे
साध्याभावविषयत्वात् व्याप्तिग्राहकस्य सामान्यस-
म्यन्धविषयत्वाद्यवस्थाया अविरोधोपपत्तिः सर्वभूता-
हिंसाविधिना विरोधे ततोऽन्यपशुहिंसाविषयत्वेना-
विरोधवदित्यर्थः । केन तर्हि प्रकारेण बाधस्य हेतुदोष-
त्वमित्पाशङ्क्य व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेनेति दर्शयन्नुपसं-
हरति * तस्मादिति * पदार्थत्वानुष्णत्वसम्यन्धः सो-
पाधिकः विपक्षबाधकोपपन्नत्वात् हिंसात्वायर्म्मत्वस-
म्यन्धवदित्यनुमीयत इत्यर्थः । विपक्षे बाधमेवाह * नि-
रूपेति * पदार्थत्वानुष्णत्वयोः सम्यन्धस्य स्वाभाविक-
त्वे साधनवति पक्षे साध्याभावयोधात्मा बाधो न
भवेदित्यर्थः । 'बाध उपाध्यनुमापक इत्यग्राभियुक्तस-
म्पत्तिमाह * यथेति * अन्यथेति * विपक्षबाधकतर्का-
भावेन वेत्यर्थः ।

बाधरूपतेर्मतमाह ।

५८७ बाधरूपतिमतम् ।

अन्यस्तु सत्प्रतिपक्षवत् बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव
तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वात्तिश्चयं न करोति हेतुरि-
ति व्याप्तिपक्षधर्मतादोषमनालोक्य अन्यथैव बाधस्य
दापत्वमित्याह ।

* अन्यस्त्विति * अन्यस्तु बाधस्यान्यथैव दोष-
त्वमाहेति सम्यन्धः । तदन्यथात्वमेव दर्शयति * सत्प्र-

सीत्यादिना * व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितं लिङ्गं
तद् बाधे सति प्रतिबन्धत्वान्निश्चयं न करोति बाधस्या-
पि सत्प्रतिपक्षवत्प्रतिबन्धकत्वमेव येन, तेन का-
रणेन साध्याभावग्राहकप्रमाणामावोऽपि साध्यप्र-
मितौ हेतुः साध्याभावप्रमाणसत्त्वं विसामग्रीप्रति-
बन्ध इति यावत् । व्याप्तिः पक्षधर्मता वानुमितिकरणं
तत्र बाधे सति निरुपाधिसम्बन्धत्वानुपपत्त्या सो-
पाधित्वं साध्याभावनिश्चयेन सन्दिग्धसाध्यपक्षा-
भावेन तद्धर्मताविरह इति व्याप्तिपक्षधर्मताविरह-
दोषत्वे सति बाधस्य कथं प्रतिबन्धकत्वमन्यथाऽनै-
कान्तिकादीनामपि तथाभावापातादित्याशङ्काह *
व्याप्तीति * अनालोच्येत्यनेन तन्मतं निरस्तप्रापम् ।

हेत्वाभासवैविध्यमुपपादितमुपसंहरति ।

५८८ त्रैविध्योपसंहारः ।

तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव
विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः । यत्र तु व्याप्त्यादिविरह-
लिङ्गापन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हे-
त्वाभासः ।

* तस्मादित्यादिना * स्वार्थानुमित्याभासाव-
रोधाय शक्योद्भावनत्वं विवक्षितं द्रष्टव्यम् । हेत्वाभा-
सान्तरस्यासिद्धिः को विशेष इत्यत आह *यत्रेति*
प्रतिपक्षोपन्यासः स्वमतं अन्यमते तु कालात्ययापदे-

१ वक्ष्यतीति अधिकं सो० पु० ।

शस्यापि ।

उक्तहेत्वाभासनिगमं प्रतिबन्दीग्रहेणाक्षिपति ।

५८९ नियमाक्षेपपरिहारी ।

ननु सोपाधित्वादयोऽपि यतोऽवगम्यन्ते तत् कुतः पृथक् दूषणं न भवत्यनैकान्तिकत्वादिवत् । मैवम् । अनैकान्तिकत्वादेर्व्याप्त्यादिविरहबंधने लिङ्गभावनियमात् पृथगुपन्यासः । सोपाधित्वादस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेः । न तु लिङ्गभावनियतं तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति । नच वाच्यं यत्र लिङ्गात्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृतिविषये तत्र तत् लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाऽभिधीयतां, न ह्यनैकान्तिकत्वादिकमपि सार्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमागन्नमिति । अनैकान्तिकत्वादिवत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्देष्टुमशक्यत्वात् पृथक् पृथगेव वाऽभिधानमशक्यमपरिसङ्ख्ययत्वादिति । वक्ष्यामश्वाग्रे हेतुं तदनभिधानस्य ।

* नन्विति * सोपाधित्वं व्याप्तिविरह आदिपदेन स्वरूपासिद्ध्यादिसङ्ग्रहः । सोपाधित्वादिकमभिज्ञेः पृथक् दूषणं भवितुमर्हति हेतुदोषशापकत्वादनैकान्तिकत्वादिवदन्यथाऽनैकान्तादेरपि पृथक् दोषत्वं न स्यादित्यर्थः । पृथक् दूषणत्वे व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गत्वसत्प्रतिपक्षत्वयोरन्यतरत्वं प्रयोजकमिति परिहरति *मैवमिति* सोपाधिकत्वादिमाहक-

प्रमाणं व्याप्त्यादिविरहलिङ्गं हेतुदोषग्राहकत्वादनैकान्तिकत्वादिवदिति साधनव्यापकतामाशङ्क्याह * सोपाधीति * आपो गन्धवत्यः कठिनत्वादित्यत्र प्रत्यक्षेण स्वरूपासिद्धिर्गम्यते जलं धूमवदनग्नित्वादित्यत्र व्याप्त्यभावः प्रत्यक्षेण गम्यते तथाऽऽगमादेरपि तदधिगमोदाहरणं द्रष्टव्यम् । तर्हि यत्र सोपाधित्वादिलिङ्गादुगम्यते तत्र तदनैकान्त्यादिवदसिद्धितः पृथक् दूषणमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति चादयति * नचेति * पृथग्ग्रहणेनैन्द्रियकसङ्ग्रहः । अध्वरे हिंसाऽधर्मसाधनं हिंसात्वात् ब्राह्मणहिंसाद्यदित्यत्र निषिद्धत्वं उपाधिभिन्निन्दितत्वाल्लिङ्गादुगम्यते अस्ति प्रधानं विश्वपरिणामित्वादित्यत्र पञ्चधर्मताविरहोऽप्रामाणिकत्वलिङ्गादुगम्यते स इयामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र इयामत्वमैत्रतनयत्वयोरैन्द्रियकयोरपि शाकाद्याहारपरिणतिपरम्पराजन्यत्वमन्वयव्यतिरेकत्वात् लिङ्गादुगम्यते तत्र तल्लिङ्गं दूषणान्तरं स्यादित्यर्थः । यत्र सोपाधित्वाद्यवगमस्तत्र सर्वत्र तल्लिङ्गमेव हेतुरिति नियतञ्च भवति प्रत्यक्षादितोऽपि तदवगमादतोऽसार्वत्रिकव्याप्तिविरहलिङ्गत्वादपृथग्दोषत्वमित्यत आह * नहीति * अनैकान्त्यमपि न सार्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गं क्व चिद्विरुद्धादिना तदवगमादिति तदपि पृथक् दूषणं न स्यादित्यर्थः । फलितमाह * इतीति * यानि पृथग्दूषणाभिमतानि लिङ्गानि तेषामुपसङ्गाहकमेकं रूपमस्ति किं वा पृथक् पृथगेव तदुज्जाण्यमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याचष्टे * मैवमिति * सव्याभि-

धारत्वसाध्यविपरीतव्याप्तत्वादिवदनुगतरूपाभावा-
देकरूपशब्दाप्रवृत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति *पृथगि-
ति* प्रतिव्यक्ति सङ्केतग्रहायोगादित्यर्थः । अशक्यत्वे
हेतुमाह * अपरिसङ्ख्येयेति * सोपाधित्वादिगमक-
लिङ्गानां पृथग्दूषणत्वाभावे हेत्वन्तरमपि वक्ष्यत इत्याह
*वक्ष्यामश्चेति *

व्याप्त्यादिविरहलिङ्गानामनैकान्तादीनां पृथग्दू-
षणत्वमङ्गीकृत्यानिमसङ्गश्चोदित इदानीं पृथग्दूषणत्व-
मेव न सम्भवतीति चोदयति ।

.५९० पृथग्दूषणत्वाभावशङ्का ।

नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गानयाऽनैका-
न्तिकत्वादीनां पृथग्दूषणत्वमिति यतो व्याप्तिपक्षधर्म-
तोपेतलिङ्गप्रामितिसाध्यानुमितिस्तद्वैकल्यान्न भवेत् ।
यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तमि-
दमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह नास्तीति । नच व्याप्तिपक्ष-
धर्मते तत्प्रमितिश्च विहायान्यत्तदुत्पत्तिकारणमस्ति
व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं तस्मादनमितिदोषप्रतीतिकारण-
त्वमनैकान्तिकत्वादीनां न तु साक्षादोपत्वं दोषप्रति-
पादकतयापि च दोषत्वं साक्षादोषत्वमनुपजीव्याशक्या-
भिधानमिति प्रधानदोषस्यैव दोषतयोक्तावनं युक्तं न स-
व्यभिचारत्वादीनामिति विभागसूत्रमनर्थकमिति । .

* नन्विति * व्याप्त्यादिमङ्गलिङ्गभूतानामनै-

कान्तिकादीनां अनुमित्यनुत्पत्तिप्रयोजकत्वात्कथमनुचितं तद्दूषणत्वमित्यत आह * यत इति * व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रमितेरनुमितिसाधकत्वात्तदभावादेवानुमितिर्न भवतीति यावत् । अस्तु लिङ्गप्रमित्यभावस्यैवानुमित्यनुत्पत्तिप्रयोजकत्वमेतावता किं स्यादित्यत आह * यतश्चेति * वदनप्रकारमभिनयेन दर्शयति * इदमिति * व्याप्तिपक्षधर्मतावदनैकान्त्याद्यभावोऽपि कारणमनुमितेरतो व्याप्त्याद्यभाववदनैकान्त्याद्यभावाभावांऽनैकान्त्यादिरपि दूषणमित्यत आह * नचेति * अनैकान्त्याद्यभावस्यान्वयेऽपि व्यतिरेको न दर्शयितुं शक्यते व्याप्त्यपक्षधर्मत्वप्रमितौ सत्यामनुमित्यनुत्पत्त्यदर्शनाभ्यतिरेकात्कारणमवसेपमित्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहस्यासिद्धदोषत्वेऽनैकान्त्याद्युद्भावनमनुचितमिति प्रतिपादयितुमनुमिनिदोषप्रत्यायकत्वमेवेति फलितमुपसंहरति * तस्मादिति * दोषप्रतिपादकतयैव दोषत्वमनैकान्तिकादीनां भवतु को दोष इत्यत आह * दोषेति * व्याप्त्यादिविरहस्य दोषत्वमुपजीव्य तत्प्रतिपादकतया दोषत्वं वाच्यमन्यथा तदसिद्धेरित्यर्थः । तथा चोपजीव्यस्य दोषत्वोद्भावनं युक्तं प्रधान्यात्तस्येति फलं निगमयति * प्रधानेति *

अर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति ।

५९९ शङ्कणपरिहारः ।

सत्यमेतत् । साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यादिविरहस्य वा, विरुद्धत्वादीनान्तु तदप्रमापकतया य-

यपि दोषपक्षनिक्षेपस्तथापि विरुद्धत्वादयो यदोषप्रति-
पादकतयोक्ता स्तदुद्भावनलाघवानुरोधात् व्याप्त्यादि-
विरहे तत्रोद्भाव्यमानं न हेतुर्गन्तुं शक्यते । अनैका-
न्तिकत्वादौ तूद्भाविते व्याप्त्यादिविरहाऽर्थाद् गम्यते ।
व्याप्त्यादिविरहव्याप्तिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वा-
त् । यथा तस्माद्दीर्घोऽयमित्युक्ते अस्मात् ह्रस्वः स इ-
त्यर्थाद्गम्यते न तु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा तथेहापि
निरसनौ धूमोऽस्तीति प्रतिपादिते अग्निनाऽसौ न व्या-
प्त इत्यर्थाद्गम्यते । न हि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तो-
ऽनग्नौ च स्तीति । अतएवाऽऽनन्त्यादतीन्द्रियापाध्यादि-
लिङ्गानां येषां पूर्वमनभिधानं समर्थितं तेषामनभिधा-
ने ऽयमपि हेतुः । तानि ह्युपाधिलिङ्गानि नार्थवशादु-
पाधिमनपेक्षाणि गमयन्ति येन तेषां व्याप्तिर्नावधारिता
तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भ-
वात् । अनैकान्तिकत्वाद्यवगतौ च व्याप्त्यादिविरह-
बोधाय न प्रतिपादनीयान्तरापेक्षा कस्य चित्सचेतसः स-
म्भवतीति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः ।

सत्यामिति अङ्गीकृतमंशमनुवदति * साक्षादि-
स्यादि निक्षेप इत्यन्तम् * अनङ्गीकृतमंशमाह * त-
थाऽपीति * यस्य दोषस्य व्याप्त्यादिविरहस्य प्रति-
पादकतयोक्तास्तदुद्भावेन लाघवानुरोधात्स्थगदपण-

तगोपन्यस्यन्त इति शेषः । लाघवं चानन्यापेक्षतया
 तत्प्रतीत्युत्पत्तिः । लाघवानुरोधादनैकान्त्यादेर्दोषत्वो-
 पन्यासो यदि तर्हि व्याप्त्यादिविरह एवोपन्यस्य-
 तां तस्य प्राधान्याल्लाघवस्य च तुल्यत्वादित्यत आह
 व्याप्तीति अनयोर्न व्याप्तिरित्युक्तौ कुत इति हेत्वा-
 काङ्क्षायां सत्यामप्यसाववगन्तुं न शक्यते व्याप्त्यादि-
 विरहस्यानैकान्त्यादिहेतुदोषविशेषव्याप्तत्वादिति सो
 ऽपि वक्तव्य इति गौरवमित्यर्थः । अनैकान्ताद्युद्भावेऽ-
 पि व्याप्त्यादिविरहो नाधिगन्तुं शक्य इति तुल्यं
 गौरवमित्यत आह *अनैकेति* व्याप्त्यादिविरहव्य-
 तिरेकेणानैकान्त्यादेरनुपपत्त्यभावात्प्राप्तदधिगम इ-
 त्यत आह *व्याप्त्यादीति* यदि हि निरुपाधिः
 साध्येन सम्बन्धोऽस्य भवेत्कथं व्यभिचारितुं शक्नु-
 यादित्युक्ते चानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्येन विनाऽनुपपन्नं
 तदभिधाने तदुपपादके बुद्धिरर्थाद्भवतीत्यत्र दृष्टा-
 न्तमाह *तस्मादिति* दृष्टान्तप्रतिपादितमर्थं दा-
 र्ष्टान्तिकेऽप्यप्यन्नाह *तथेति* निरग्नौ जले य-
 न्यपि यस्तुतो धूमो नास्ति तथा ऽप्युदाहरणमात्रत-
 पोक्तमिति न दोषः । कयाऽनुपपत्त्या गम्यत इ-
 त्यत आह *न हीति* वक्ष्यामश्चाग्रे हेतुं त-
 दनभिधानस्येति यदुक्तं तदिदानीं दर्शयति *अ-
 त इति* अनभिधानेऽयमपि हेतुरिति योज-
 ना । अत एव-सापेक्षतया गौरवादेव । अत इ-
 ति परामृष्टं हेतुं स्पष्टयति *तानीति* कुत इत्यत
 आह *येनेति* लिङ्गानामुपाधिना सह व्याप्तिर्न

गृहीता येन तं प्रति व्याप्तिप्रतिपादनमन्तरेण सत्य-
तिपादकत्वासम्भवात् व्याप्तिपक्षधर्मोपेततया प्रमि-
तस्य लिङ्गत्वादित्यर्थः । अनैकान्तिकत्वादीनामपि लि-
ङ्गत्वाद्याप्तिमतीत्यपेक्षा तुल्या इत्यगृहीतव्याप्तिकं प्रति
तत्प्रतिपादनापेक्षेत्यत आह * अनैकान्तिकेति * पदा-
र्थानभिज्ञस्य कथायामनधिकारादनैकान्तविरुद्धादि-
पदादेव व्याप्त्याद्यभावो गम्यते तथा ऽनैकान्तिकत्वा-
द्युद्भावेन स्वयमेव विपक्षबाधकतर्काद्याप्त्यादिधिरहो
गम्यते न तथोपाधिलिङ्गोपन्यासे विपक्षबाधकतर्का-
भावादित्याशयः । एवमाभासत्रैविध्योपपादनेन व्या-
प्त्यपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति लक्षणस्या-
तिव्याप्तिं परिहृत्य पूर्वपक्षमुपसंहरति * इति पूर्व्वेति *

सिद्धान्तोपक्रमज्ञापनायाह ।

५१२ सिद्धान्तोपक्रमेऽसिद्धलक्षणनिरासः ।

एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थिते बाधोऽयमभिधीयते ।
एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापितमायुष्मता भ-
वति । व्याप्त्यपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति ता-
वत् विरुद्धादिषु लक्षणं किञ्चास्ति किं वाऽस्ति । यदि-
नास्ति तदा व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धादयः
प्राप्नुवन्ति । अथास्ति तदा तेऽप्यसिद्धमेदाः प्राप्ताः ।
अथैतस्मिँल्लक्षणे सत्यपि ते नासिद्धान्तर्भूताः तर्हि ल-
क्षणमिदमतिव्यापकमापन्नम् । अथ यत्र व्याप्तिपक्षधर्म-

त्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भाव्यते. तदसिद्धमित्युच्यते तर्हि
लक्षणान्तरमिदमुक्तं स्यात् । नचैतदपि युक्तं यत् व्या-
प्यत्वासिद्धेर्व्याप्तविरहमात्रं प्रणिपाद्यते तत् व्याप्तिप-
क्षधर्मताप्रमितत्वानां हानं मिलितं नोद्भाव्यत इति ना-
सावसिद्धः स्यात् । एवं सर्वासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रस-
ङ्गे विधातव्यः ।

* एवमिति * एतावता प्रबन्धेन किं व्याप्तत्व-
पक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितत्वमसिद्धिलक्षणं व्ययस्थापितं
भवति किं वा व्याप्त्यादिविरहो यत्र साक्षादुद्भा-
व्यतं सोऽसिद्ध इति विकल्पाभिप्रायेणाह * एतन्नेति *
प्रथमकल्पमपाकर्तुं द्वेधा विकल्पयति * व्याप्तेति * प्रथ-
ममपाकरोति * यदीति * भावाभावयोरन्यतरनि-
पेधेऽन्यतरविधिधौव्यात् व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्र-
मिततया सम्यग्हेतवः स्युरित्यर्थः । द्वितीयं शङ्क-
ते * अथेति * आभासत्रैविध्यभङ्गप्रसञ्जनेन परिहरति
* तेषीति * चिरुद्धादयो ऽसिद्धान्तर्भूतास्तल्लक्षणव-
त्वात्स्यरूपासिद्धिर्वादित्यर्थः । विपक्षबाधकाभावेना-
प्रयोजकतां शङ्कते * अथेति * लक्षणस्यातिव्यापक-
त्वप्रसङ्गो बाध इति परिहरति * तर्हीति * अनसिद्धे
चिरुद्धादावांसिद्धलक्षणगमनादतिव्याप्तिरित्यर्थः । उक्ता-
तिव्याप्तिपरिहाराय द्वितीयं शङ्कते * अथेति * यत्र व्या-
प्यादाविरहः साक्षादुद्भाव्यते सोऽसिद्धो यत्र तल्लिङ्गोप-
न्यासः स चिरुद्धादिरित्यर्थः । निर्विशेषणं लक्षणम-

भिधायातिव्याप्त्या दूषिते तस्मिन्विशेषणप्रक्षेपे
हेत्वन्तरनिग्रहः स्यादिति परिहरति * तर्हीति *
लक्षणत्वमुपगम्य निग्रहो ऽगादि, तदपि न युक्तमि-
त्याह * न चेति * तथा हि व्याप्त्यपक्षधर्मताप्रमि-
तत्वानां हानं मिलितमामिदिलक्षणमुत प्रत्येकमिति
विकल्प्य प्रथमेऽव्याप्तिरित्याह * यत्रेति * न इयामो
मैत्रतनयत्यादित्यादावुपाध्युद्भावनेन व्याप्तिविरहमा-
त्रं प्रतिपाद्यते नासावसिद्धः स्यादिति सम्बन्धः । त-
दुपपादनं तत्रेत्यादि मिलितलक्षणाभावादित्यर्थः ।
उक्तामव्याप्तिं स्वरूपासिद्धावतिदिशति * एवमिति *
गननारविन्दं सुराभि अरविन्दत्वादित्याश्रयासिद्धे
पक्षधर्मताविरहमात्रमुद्भाव्यते शब्दो नित्यश्चाक्षुष-
त्वादिति स्वरूपासिद्धे च तथा धूमस्याग्निना व्या-
प्तत्वं पक्षनिष्ठत्वं वा येन न प्रमितं तंन प्रमित्यभा-
वमात्रमुद्भाव्यत इति प्रत्येकमिलितलक्षणाव्याप्ति-
रित्यर्थः ।

प्रत्येकपक्षं शङ्कते ।

५९३ प्रत्येकपक्षशङ्का तत्परिहारौ ।

अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्त्यप्रमिततया माक्षादु-
द्भाव्योऽसिद्धः पक्षधर्मत्वाप्रमिततया चेति । तर्हि अ-
न्योन्योदाहरणाव्याप्तेरव्यापकत्वमुभयोः । अथोभयोर-
प्यसिद्धान्निशेषलक्षणत्वादन्योन्यविषयाव्यापकता न दो-
षायति मन्यसे । न । सामान्यलक्षणे निर्वक्तुमशक्य

कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटते । अथानुमितेरसाधारण-
 हेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु । मैवम् ।
 सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यतिव्याप्तः । भावरूपत-
 या हेतुविशेषणे च निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः
 स्वरूपासिद्धिः सर्वप्रमाणसाधारणो दोष इत्यत्र तदुद्भा-
 वनाव्याप्तेश्च । अथोच्यते व्यासत्वपक्षधर्मताभ्यां प्र-
 मितत्वस्य व्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते सोऽसिद्ध इति
 इदमप्यलक्षणमव्यापकत्वात् । यत्र व्यासत्वादिव्यतिरेक
 उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्यासत्वप्रमितेर्व्यतिरेको-
 ऽस्तु नाम नतूपन्यस्यतेऽपि, प्रयोजनाभावात् । व्याप्ति-
 व्यतिरेकदर्शनादेवानुमानाद्भवैकल्यात्मना दोषस्योद्भा-
 वनपर्यवसानात् । तस्मात्तत्र प्रमितत्वव्यतिरेकोद्भावनं
 नारतीत्यव्यापकत्वं दोषः ।

* अथेति * कथं प्रत्येकमिदं लक्षणमभिधानी-
 यमिति तत्प्रकारं दर्शयति * व्याप्तीत्यादिना * कि-
 मिदमसिद्धिमात्रलक्षणमुत विशेषस्येति विकल्प्य
 प्रथमं प्रत्याह * तर्हीति * असिद्धविशेषलक्षणमि-
 दमिति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * असिद्धसामान्य-
 लक्षणान्तरं किन्नास्त्युतास्ति प्रथमेऽसम्भव इत्याह
 * नेति * सामान्यतो ज्ञाते विशेषजिज्ञासनात्सर्वत्र
 प्रमाणादौ सामान्यलक्षणकरणपूर्वकं विशेषलक्षण-
 प्रणयनादन्यथा सोऽपि प्रयासो व्यर्थः स्यादित्याशयः ।

आसिद्धेः सामान्यलक्षणान्तरमस्तीति द्वितीयं शङ्कते
 * अयेति * व्याप्तिविरहः पक्षधर्मताविरहो वाऽसि-
 द्धिरिति विशेषं नब्रूमोऽपि त्वनुमितेः साधारणका-
 रणविरह इति नैवमव्याप्तिरुभयोरपि साधारणका-
 रणव्यतिरेकत्वादित्यर्थः । यथाश्रुतमिदं लक्षणमुत भा-
 वत्वविशेषितमाद्येऽतिव्याप्तिरित्याह * मैवमिति *
 तार्किकपक्षे प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वात्सत्प्रतिपक्षे
 तदभावस्वरूपप्रतिबन्धहेतुद्वावनमनुमितिसाधारणहे-
 तुव्यतिरेको भवतीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं
 प्रत्याह * भावेति * सत्प्रतिपक्षनिवृत्तये तु भावरूप-
 हेतुव्यतिरेक इति विशेषणं यद्युपादीयते तर्हि व्या-
 प्तेर्निरुपाधित्वेन तद्व्यतिरेकसोपाधित्योद्भावनान्व्याप्ति-
 र्व्याप्तिर्भावरूपत्वाभावादित्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरमाह
 * स्वरूपेति * अनित्यं शब्दश्चाधुपत्वादित्यत्र स्वरू-
 पासिद्धिरुद्भाव्यते न च तत्रानुमितिसाधारणहेतुव्य-
 तिरेकत्वमस्ति स्वरूपासिद्धेः सर्वप्रमाणसाधारणकारण-
 त्वादित्यर्थः । न चान्यसाधारण्येऽप्यनुमितिसाधारण्या-
 विरोध इति वान्यम् । अदृष्टादिव्यतिरेकोद्भावनस्याप्ये-
 वमसिद्धत्वप्रसङ्गादिति । प्रत्येकमिलितपक्षोक्ताव्याप्तिप-
 रिहाराय विशेषं शङ्कते * अयेति * व्याप्तत्वपक्षधर्मत्व-
 प्रमितत्यानां त्रयाणां व्यतिरेकस्य प्रत्येकस्य मिलितस्य
 वा यद्यप्यव्याप्तिस्तथापि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां यद्विशि-
 ष्टं प्रमितत्वं तद्व्यतिरेकस्य लक्षणत्वे नाव्याप्तिरित्याशयः ।
 अव्याप्त्यैव दूषयति * इदमिति * अव्याप्तिमेवोपपादयति
 * यत्रेति * सङ्ग्रहो मैत्रतनयत्वादित्यत्र व्याप्तिविरहः

आकाशारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वादित्यत्र पक्षधर्म-
ताविरहः। यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते तत्रा-
व्यापकत्वं दोष इति सम्बन्धः । न तत्राव्याप्ति-
र्धस्तुनो व्याप्तत्वप्रामितिर्व्यातिरेकेस्य सत्त्वादित्यत
आह * तत्रेति * अनुपन्यासे हेतुः * प्रयोजने-
ति * प्रमितत्वव्यातिरेकोपन्यासे ऽस्ति प्रयोजन-
मनुमानाङ्गवैकल्यमिन्यत आह * व्याप्तीति * ताव-
ता ऽनुमानाङ्गवैकल्ये सम्भवति न प्रमितत्वव्यातिरेक
उपन्यसनीय आधिक्यावातादतोऽव्याप्तिरिति निग-
मयति * तस्मादिति *

विशिष्टस्य विशेषणविशेष्याधीनत्वात् विशेष-
णादिव्याप्त्यादिमात्रविरहोद्भावनं व्याप्तिपक्षधर्म-
ताविशिष्टप्रमितत्वव्यातिरेकोद्भावनपर्यवसायेवेति म-
न्वानो ऽव्याप्तिपरिहारं चोदयति ।

५९४ शङ्कनपरिहारौ ।

ननु विशेषणाद्यभावोऽपि वस्तुतो विशिष्टाभाव ए-
वेति नोक्तदोषः । न । यदि विशेषणाद्यधिकोविशिष्टस्त-
दा तदभावभेदोऽपि स्यात् । अथ नाधिकं स्तदा विशेष-
णभावत्वज्ञान्या सा विशिष्टाभावतेति विशेष्या-
भावस्यापि तथात्वे पृथगेव विशिष्टाभावत्वार्थं स्तयोरित्य-
ननुगम एव । स्वार्थानुमित्यसिद्ध्यव्याप्तिश्चानुद्भावननादिति ।

* नन्विति * विशेषणविशेष्यतत्संसर्गभ्योऽन्यो
विशिष्ट उत तन्मात्र इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * ने-

ति * प्रतियोगिभेदस्याभावभेदकत्वाद्विशिष्टाभावो
विशेषणाद्यभावादप्य एवेत्यव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः । पदार्थनियमवादिषु च विशिष्ट औपाधिको वा पदार्थान्तर-
मेति द्वितीयं शङ्कते * अथेति * प्रतियोग्यैक्ये तदभावै-
क्यमपि स्यादिति परिहरति * तदेति * अस्य-विशिष्टा-
भावस्य विशेषणाभावत्वान्नान्या विशिष्टाभावते-
ति सम्बन्धः । न च प्रतियोग्यैक्येऽपि प्रागभावप्रध्वंस-
वदत्राभावभेदः स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि कालभेदेन
तद्विशिष्टप्रतियोगिभेदस्यावश्योपगन्तव्यत्वात् । वि-
शिष्टाभावो विशेषणाभाव एव भवतु तावता तव को-
लाभ इत्यत आह * इति विशेष्येति * विशिष्टस्य विशेष-
णाभेदात्तदभावाभेदवद्विशेष्यविशिष्टयोरभेदात्तदभा-
वाभेदोऽपि स्यादेवं च व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वविशिष्टप्रमि-
तत्वव्यतिरेको विशेषणाभावो विशेष्याभावश्चेति
तयोः प्रत्येकं मिलिततया वा लक्षणत्वेऽव्याप्तिरित्य-
र्थः । परोपदेशनिरपेक्षतया यत्र प्रयुज्यते तत्स्वार्थानु-
मानं तत्र व्याख्यादिविरहसम्भवान्नत्राव्याप्तिरि-
त्याह * स्वेति * उपन्यासस्य वाक्यप्रयोगात्मकस्य
परप्रतिपक्षार्थतया तदनपेक्षस्वार्थानुमित्याभास उद्भा-
व्यत इति विशेषणांशाभावादित्यर्थः ।

स्वार्थानुमित्यसिद्धावरोधाय व्याप्तत्वपक्षधर्मत्व-
विशिष्टप्रमितत्वव्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यसितुं यो-
ग्यः सोऽसिद्ध इति शङ्कते ।

५९५ पुनः शङ्कूपरिहारौ ।

अथ ब्रूये यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः
साक्षाच्छक्योपन्यासस्तदासिद्धं शक्योपन्यासत्वस्यानुपन्य-
स्तेऽपि सम्भवान्नास्त्यव्यापकतेति । नैतदपि युक्तम् । तथा-
हि शक्योपन्यासत्वं किं शक्यस्वरूपनिर्देशत्वमात्रं,
उत शक्यप्रमापणत्वम् । आद्येऽनैकान्तिकादावपि व्या-
प्तिशून्यत्वं शक्यप्रतिज्ञम्भवत्येव । द्वितीयेऽपि यदि सा-
क्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थः तदा प्रत्यक्षेण प्रमापणीयत्वं व्या-
प्तिपक्षधर्मताप्रमिनिविरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्र-
त्यक्षतावादिमते विरुद्धादावप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः । अन्य
मते न कचिदपीति सर्वव्याप्तिः ।

* अथेति * योग्यत्वस्य कार्यगम्यत्वात् तदनु-
पन्यासे तद्योग्यत्वमेव कुतस्तत्राह * शक्येति * या-
गादेः स्वर्गसाधनत्वयोग्यत्वं न कार्यादवगम्यत इत-
रेतराश्रयत्वप्रसङ्गान्मानान्तरात्तदधिगमोऽत्रापि न
वण्डवारित इत्यर्थः । विशेषान्तरोपादाने हेत्वन्तरं नि-
ग्रहः स्यादिति दूषयति * नेति * दोषान्तरं चकतुं
विकल्पयति * तथाहीत्यादिना * शक्य उपन्यासः
स्वरूपनिर्देशो यस्यस तथोक्तः । भावमिति प्रमापण-
व्याप्तिः । शक्यं परं प्रति प्रमाणं यस्य तत्तथोक्तं तद्भा-
वस्तत्त्वम् । प्रथमेऽतिव्याप्तिरित्याह * आद्य इति * अनै-
कान्तादौ व्याप्तिशून्यत्वमस्ति तच्च निरुद्धं शक्यमे-

वेति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयेऽपि साक्षादि-
ति प्रत्यक्षेणेत्यर्थः किं वा लिङ्गाद्यनपेक्षत्वं साक्षा-
दर्थ इति विकल्प्य प्रथममनुवदति * द्वितीयेऽपीति *
किमिदं प्रत्यक्षाभाषवादिनोच्यते किं वा पष्ठप्रमाण-
वादिनेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तदेति * प्रत्यक्ष-
प्रतियोगिधर्मिकोऽभावः प्रत्यक्ष इति यो मन्यते तन्मते
व्याप्त्यादिप्रामितिर्विरहस्य विरुद्धादावपि प्रमापणी-
यत्वमस्तीत्यतिव्याप्तिः स्याद्वितीये लक्षणासम्भव
इति द्वितीयं प्रत्याह * अन्येति * पष्ठप्रमाणवादि-
मतेऽसिद्धेऽपि व्याप्त्यादिप्रामितिर्व्यतिरेकस्य प्र-
त्यक्षता नास्त्यनुपलब्धिगम्यत्वनिपमादतः सर्वाऽव्या-
प्तिरसम्भव इत्यर्थः ।

उक्तातिव्याप्त्यसम्भवपरिहाराय विशेषणं शङ्कते

५९६ विशेषणेऽपि दोषाऽपरिहारः ।

अथ व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमापणी-
यता विवक्षिता सा न युक्ता उक्तलक्षणवाक्यस्य व्या-
प्तिपक्षधर्मताविरहानभिधायित्वात् । तद्विरहेऽपि तात्प-
र्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणताविकल्पेनाव्यापक-
त्वापातात् । अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावाद-
व्यापकत्वापत्तेः ।

* अयेति * व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरहस्य तत्प्रामि-
तिर्विरहस्य च यत्र साक्षाच्छक्योपन्यासत्वं तदासि-
द्धमिति नैयायिकेनोच्यते नातोऽसम्भवो नाप्यतिव्या-

स्तिरनैकान्तादौ तत्प्रमितिचिरहस्य मानसत्वेऽपि व्या-
प्तिचिरहस्य प्रत्यक्षत्वाभावादित्यर्थः । लक्षणवाक्या-
सामर्थ्येन नूपयति *सोति* कुत इत्यत आह *उक्तेति*
व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेक इति वाक्यस्य व्या-
प्त्यादिविरहाभिधानेऽसामर्थ्यादित्यर्थः । व्यतिरेक-
पदस्य व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितत्वेः प्रत्येकं सम्यन्धो
विवक्षित इत्यत आह * तदिति * त्रयाणामभाव-
स्य प्रत्येकं लक्षणत्वेऽव्याप्तिर्मिलितस्य तथात्वेऽसम्भव
इत्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरमाह *अतीन्द्रियेति* अनित्याः
परमाणवः सर्वगतत्वादिति मीमांसकेन यदा प्रयुज्यते
तदा अतीन्द्रियपक्षधर्मत्वविरहस्तथा बन्ध्यासुतश्चतु-
र्वेदाभिज्ञः ब्राह्मणीप्रसूतत्वादित्यतीन्द्रियव्याप्तिविर-
हः । एतदुक्तं भवति । अतीन्द्रियपक्षहेत्वाः प्र-
त्यक्षप्रमापणीयत्वाभावात्तद्धर्मत्वादिचिरहपक्षधर्म-
त्वव्याप्तिव्यतिरेकस्य प्रत्यक्षप्रमापणीयत्वाभावात्त-
त्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रत्यक्षेणाश-
फ्योपन्यास इति लक्षणाव्याप्तिरिति ।

उक्तं नूपणं द्वितीयकल्पेऽप्यतिदिशति ।

५९७ नूपणातिदेशः ।

एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्थः सोऽपि निर-
स्ताः । अथाच्यते यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यति-
रेकः प्रतिशदनोयान्तरानपेक्षतया तत्प्रमापकस्य लि-
ङ्गत्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः तदासद्धमिति । नै-
तदप्युपपन्नम् । अनिव्यापकत्वात् । तथा हि-विरुद्धादौ दा-

कथं तावद्विषयवृत्तिदण्डभूततर्काभावात् सोपाधिताऽव-
गन्तुम् । यदाह “यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोज-
क” इति । तस्मात्तेषामप्येवं लक्षणयोगित्वादसिद्धत्वप्र-
सङ्गः । नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरा-
नपेक्षव्याप्तिपक्षधर्मताप्रामितिर्विरहप्रमापकलिङ्गभूतमेवे-
ति वाच्यम् । तथा सति विरुद्धत्वादिवृत्तस्य हेत्वाभासा-
न्तरत्वप्रसङ्गात् ।

* एतेनेति * अतीन्द्रियपक्षधर्मत्वादिविरहस्य
लिङ्गापेक्षतया तत्राव्याप्तिरित्येतेनैवेत्यर्थः । उक्ताति-
व्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते * अपेति *
यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको लिङ्गस्योप-
न्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भाषनस्तत्र हेतुस्तत्प्रमापक-
त्वस्य प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षयेति । न चैवमतिव्याप्ति-
विरुद्धादौ विरुद्धत्वसव्याभिचारत्वादिलिङ्गोपन्यासात्
चाव्याप्तिरतीन्द्रियपक्षधर्मत्वादिविरहे तत्र पक्षादि-
विरहस्यैव लिङ्गान्तरापेक्षतया तदवगमे सति व्या-
प्त्यादिव्यतिरेकावगमकलिङ्गानुपन्यासादित्यर्थः । य-
दा पत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपा-
दनीयान्तरानपेक्षतया यथाप्रमापकं लिङ्गं तदुपन्यास-
व्यतिरेकेणेति सम्यग्भवः । विरुद्धादौ प्रतिपाद्यान्तरापे-
क्षविरुद्धाद्युपन्यासात्तातिव्याप्तिर्न वा अतीन्द्रियप-
क्षधर्मतायिरहादावव्याप्तिस्तलिङ्गस्य प्रतिपाद्यान्तरा-
पेक्षत्वाद्येन तस्य व्याप्तिर्नायधारिता तं प्रति तस्याः

प्रतिपादनीयत्वादित्यर्थः । नेदं लक्षणमतिव्याप्तत्वादिति परिहरति * नेति * विरुद्धादौ प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षविरुद्धत्वादिलिङ्गोपन्यासेन व्याप्तत्वादियमिति व्यतिरेकस्य शक्योद्भाषनस्ये कथमतिव्याप्तिरित्यत आह * तथा हीति * अनित्यः शब्दोऽकृतकत्वादित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्यादिविरुद्धादौ विपक्षबाधकतर्काभावादपि व्याप्तिविरहस्य शक्यावगमत्वादितिव्याप्तिरित्यर्थः । विपक्षबाधकतर्काभावो विरुद्धत्वादिव्याप्तिव्यतिरेकगमक इत्यत्रोदयनसंवादमाह * यथेति * अनुकूलतर्कः पक्षे स एव प्रतिकूलो विपक्षे स यत्र हेतुत्वाभिमतो नास्ति सोऽप्रयोजको व्याप्तिरहित इत्यर्थः । वक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वाविरुद्धादेरसिद्धान्तर्भावः स्यादित्युपसंहरति * तस्मादिति * विपक्षबाधकतर्कागोचरत्वं प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षव्याप्तिविपक्षव्यतिरेकलिङ्गमुपन्यस्यत इति नातिव्याप्तिरित्यत आह * न चेति * कुतो न चाप्यमित्यत आह * तथेति *

व्याप्त्यादिमङ्गलिकत्वाविरुद्धादिवस्तर्काभावोऽपि हेत्वाभासान्तरं स्यात् न च तस्य विरुद्धादावन्तर्भाव एवं सति विरुद्धेऽनैकान्तादेरन्तर्भावापाताभापमतिप्रसङ्गो दोषाय विरुद्धादेरसिद्धलक्षणोपपन्नत्वेनासिद्धत्वस्यापि सम्भवादिति शङ्कते ।

५९८ तर्काभावस्य हेत्वाभासान्तरत्वशङ्कपरिहारः ।

अथोच्यते तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धम्भवतु साध्य-

विपरीतव्याप्तित्वादिना तु दूष्यमाणं विरुद्धाद्येव तत्,
उपन्यासप्रकारभेदाच्च भेदव्यवस्था हेत्वाभासानाम् ।
नह्यत्र गोत्वाश्चत्वादेवदत्यन्तासङ्कर इष्यते । किं ना-
म ? प्रमाणप्रमेयभाववत् प्रकारासङ्करमात्रमिति । तदप्य-
युक्ताभिधानम् । वक्तव्यं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वम्भव-
ति न तावदुक्तलक्षणेन, तथाशक्योद्भावनत्वस्य विरुद्धो-
चितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य सम्भवात् । सर्वथा निष्-
प्रकारकस्यासिद्धधर्मिणस्तदुद्भावनशक्यत्वात् । नच त-
थाशक्योद्भावनत्वमप्युद्भाव्यते असिद्धेः येन प्रकार-
भेदव्यवस्थितिरनेन भवेत् । नच शक्योद्भावनपदस्थाने
उद्भाव्यमानत्वमिति कृते निस्तारः सोपाधित्वाद्युद्भावेन
प्रमित्यभावोद्भावनं व्यर्थत्वान्न क्रियत इति तदव्यापकत्वं
प्रसज्यतेति प्रागेवोक्तत्वादिति ।

अथेति तुल्यतया प्रमाणप्रमेयव्यवहारविरुद्धा-
दायसिद्धत्वविरुद्धत्वादिव्यवहारोऽस्ति प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदादेव हेत्वाभासभेदव्यवस्थेत्यर्थः *तथेति* प्रागुक्त-
प्रकारपरामर्शः । तर्हि विरुद्धादित्वादिलयभियादित्यत
आह *साध्येति* यत्र साधकतर्काभावेन सोपाधिता
गम्यते तदसिद्धं तदेष पुनः साध्यविरुद्धत्वादिना दूष्य-
माणं विरुद्धादि भवतीत्यर्थः । उपन्यासभेदेऽपि व-
स्तुत एकत्वात्कथं हेत्वाभासव्यवस्थेत्यत आह *उप-
न्यासेति* उपन्यासभेदोपाधिक एव हेत्वाभासे भेद

इत्यर्थः । अनौपाधिक एव भेदः कस्मान्नेष्यते हेत्वा-
भासानामित्यत आह * न हीति * जलमनग्नि धूम-
वत्यादित्यत्र व्याप्त्यादिविरहस्य साध्यविपरीतव्या-
प्तत्वेन सङ्करात्तथा नित्यः शब्दश्चाधुपत्वादित्यादाव-
प्यसिद्धसाङ्ग्यादित्यर्थः । उक्तमर्थं सदृष्टान्तमुपपादयि-
तुं परमुखेन पृच्छति * किमिति * स्वरहस्यमाह * प्रमा-
णेति * इन्द्रियादौ प्रमाकरणत्वेन प्रमाशब्दं तद्विषय-
त्वेन प्रमेयत्वं च व्यवह्रियते यद्वदित्यर्थः । खण्डनवा-
दिनं प्रति प्रमाणप्रमेयवदिति कथं सिद्धवद्दृष्टान्त-
मुदाहरसीति दूषयति * तदिति * किं च प्रकारा-
सङ्करमात्रमिति ध्रुवता ऽसिद्धव्यवहारोचितप्रकारो
वक्तव्यः स च वक्तुमशक्य इत्यभिप्रेत्याह * वक्त-
व्यं हीति * यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको
लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः सोऽसिद्ध-
इत्याशङ्क्याह * न तावदिति * कुत इत्यत आह *
तथेति * साध्यविरुद्धव्याप्तत्वादिप्रकारेणोपन्यस्यमान-
स्यापि तथानुद्भावेऽपि तथा शक्योद्भावनत्वमस्ती-
त्यतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः । यत्र साध्यविपरीतव्याप्तत्वादि-
प्रकारो नास्ति व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकश्च
लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः सोऽसिद्ध-
प्रकार इत्यत आह * सर्वेति * सर्वथा विरुद्धादिप्र-
कारहीनस्यासिद्धधर्मिणस्तदुद्भावनस्य व्याप्त्यादि-
प्रमितिर्व्यतिरेकोद्भावनस्याशक्यत्वात्कचिदसङ्करेऽपि-
सर्वत्रासाङ्ग्याभावादित्यर्थः । यद्यपि विरुद्ध-
व्यवहारोचितप्रकारादावपि तथा शक्योद्भावनत्व-

मस्ति तथाऽपि तन्नोद्भाव्यते यत्र च तदुद्भाव्यते सोऽ-
सिद्धप्रकार इति व्यवस्थेत्यत आह * न चेति * स्वा-
पानुमानासिद्धाव्याप्तेरित्यर्थः । तर्हि व्याप्तिवपक्ष-
धर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको यत्र लिङ्गोपन्यासव्यतिरेके-
णोद्भाव्यमानः सोऽसिद्ध इति कृते निस्तारो विरु-
द्धादावनुद्भाव्यमानत्वादिति समनन्तरोक्ताव्याप्ति-
मपश्यन् केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते यस्तं प्रत्या-
ह * न चेति * कृतो न निस्तार इत्यत आह * सोपा-
धीति * सोपाधित्वं व्याप्त्यभावः व्याप्तिविरहपक्षध-
र्मताविरहदर्शनेनैवानुमानाद्भवैकल्यात्मनो दोषस्यो-
द्भावनपर्यवसानाद्वैधर्मात् प्रमित्यभावो नोद्भाव्यत इति
कृत्वा तस्य लक्षणस्याव्यापकत्वं व्याप्त्यादिविरहमा-
त्रतपोद्भाव्यमानासिद्धप्रत्यव्यापकत्वं स्यादिति प्रागु-
क्तमित्यर्थः ।

इदानीं सूत्रनिःसृतलक्षणाशिरस्यति ।

५९९ सूत्रोक्तासिद्धलक्षणानिरासः ।

एतेनासिद्धः साध्यसम इति प्रत्युक्तम् । यथा कथञ्चि-
त्साध्यसाम्यस्य सर्वसाधारणत्वात् । साम्यावशेषस्य चो-
क्तप्रकारपर्यवसानव्यातिरेकेणान्यस्यासम्भवात् लक्षणा-
न्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा यथासम्भवमिह योजनीया इ-
त्यलं विस्तरेणेति ।

* एतेनेति * साध्येन हेतोः साम्यं येन केन चि-
दाकारेण किं वा साम्यविशेष इति विकल्प्य प्रथमं
प्रत्याह * यथेति * अस्तित्वज्ञेयत्वादिना साध्यसाम्यं

विरुद्धादावपि तुल्यमित्यर्थः । यथा साध्यं साध्येन
 व्याप्ततया न प्रमितं एकत्वाद्यथा च पक्षधर्मतया न प्र-
 मितं सन्दिग्धत्वादेवंरूपत्वमिह साम्यं विवक्षितमिति
 द्वितीयमाशङ्क्याह * साम्येति * एवंविधसाम्यविशे-
 षस्य व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमित इत्युक्तप्रकारः
 पर्यवसायित्वात्तस्य च खण्डितत्वादित्यर्थः । अनिश्चि-
 तपक्षवृत्तिरसिद्ध इत्यादिलक्षणान्तरे को दोषस्तत्राह
 * लक्षणेति * व्याप्तत्वपक्षधर्मताप्रमितिर्व्यतिरे-
 कस्य तत्राप्यवश्यं वक्तव्यत्वाद्युक्तदोषाः प्रादुष्युरेवेति
 यावत् । किं चेदमनिश्चितत्वमप्रमितत्वमुत अज्ञातत्वं
 उत सन्दिग्धत्वमाद्ये दत्तमेवोत्तरं द्वितीये भ्रान्त्याऽपि
 पक्षधर्मतया विदिते सोपाधिकादावव्याप्तिस्तृतीये प-
 क्षधर्मत्वादिविरहात्मनानिश्चितवाक्ष्यपत्वादावव्याप्तिः ।
 वर्णविशेषणविशेष्यासिद्धादौ चेत्यादि बहुवक्तुं श-
 क्यमपि नोच्यते ग्रन्थगौरवभयादित्युपसंहरति * इ-
 त्यलमिति *

विरुद्धखण्डनानि प्रस्तावयति ।

६०० विरुद्धखण्डनारम्भः ।

अपिचासिद्धलक्षणविशेषणेऽपि प्रमाणव्यवच्छेदकव्य-
 तिरिक्तं यद्यवच्छेद्यं तत् किं केनचिद्विरुद्धं केनचिदन्य-
 दिति चेत् । विरुद्धमेव किमुच्यते । तथा हि—साध्यविपरी-
 तव्याप्तौ विरुद्ध इत्याहुः । तन्न । साध्यव्यतिरेकेण हि व्या-
 प्तिः कार्त्तव्येन वा अनौपाधिको वा स्वाभाविको वा स-
 म्यन्ध इत्याद्युक्तिभिः सविशेषेण सहभाव एव निरु-

व्यते । तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकर-
ण्यमेव विशेषणविशेषयुक्तं विरुद्धत्वमित्युक्तं स्यात् । यदा
चैवं तदा साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यमेव हेतोरग-
मकृत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्घात्यं वृथा विशेषणप्रक्षे-
पः । तथा चानैकान्तिक एवायं स्यात् ।

* अपि चेति * व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितिव्य-
तिरेको यत्र लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्घा-
वनस्तदासिद्धमित्यादिसंक्षेपेण व्यतिरेक इत्यन्तं वि-
शेषणं प्रमाणव्यवच्छेदकं तदतिरिक्तं विशेषणक्षप-
मस्ति तेन किं व्यावर्त्य न किं चिद्विरुद्धादेरप्यसि-
द्धत्वात् व्यावर्त्ययितुमशक्यत्वादितरेतराश्रयश्च वि-
रुद्धादौ सिद्धे तद्व्यावर्तनेनासिद्धसिद्धिरसिद्धसिद्धौ
च तद्व्यावर्तविरुद्धादिसिद्धिरित्याक्षेपाभिप्रायः । क्षिप्त-
मपि पृष्ठं मत्थोत्तरमाह इतरः * केन चिविति * लिङ्ग-
स्योपन्यासव्यतिरेकेणेति विशेषणे न विरुद्धं व्यव-
च्छेदमनैकान्त्यादि च तुल्यत्वात्केन चिच्छक्योद्घावन
इत्यनेनान्यद्व्यापकत्वं स्वार्थानुमानासिद्ध इत्याशयः ।
विरुद्धस्यैव निरूपणसराणिमधिरोदुमनर्हतया परा-
स्पत्यमित्यभिप्रेत्याह * विरुद्धमिति * विरुद्धानिरुक्ति-
मेव प्रति पादयति * तथा हीति * साध्यस्य विष-
रीतो ऽभावस्तद्विरुद्धो वा धर्मस्तेन व्याप्तो विरुद्ध
इत्याद्युक्तद्वयनादयः । विपर्ययव्याप्तत्वेन निश्चितो विरु-
द्धो हेत्वाभास इति वचनात्पक्षविपक्षयोरेव वर्तमा-
नो विरुद्ध इति भूषणकृतां पक्षस्याप्यर्थतो न भेदः ।

विपर्ययसाहचर्यमात्रमनैकान्तेऽप्यस्तीति तत्परासाय
 व्याप्तिविशेषणं भङ्गं भणति * तन्नन्ति * लक्षणस्य
 व्यर्थविशेषणतां वक्तुं व्याप्तिपदार्थं कथयति * साध्ये-
 ति * साध्यव्यतिरेकेण हि हेनोर्व्याप्तिरित्याशुक्तिभिः
 सर्वविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते इति सम्बन्धः ।
 कात्स्न्येनेति सार्वत्रिक इत्यर्थः॥सर्व एते प्रकारा अनु-
 मानप्रस्तावं दर्शिताः । आदिपदेन यत्र विपक्षे हेतोर्व-
 भौ बाधकमस्ति तयोः सहभावो गृह्यते । सहभाव
 एव व्याप्तिपदार्थो निरुच्यतां का नाम वस्तुक्षति-
 रित्यत आह * तथेति * साध्याभावेन हेतोः
 सामानाधिकरण्यं साहचर्यं सम्बन्धो विशेषण-
 कात्स्न्यादिना युक्ता व्याप्तिः स्यादित्यर्थः । यद-
 र्थमुपोद्धातः कृतस्तदिदानीं दर्शयति * यदन्ति *
 हेतोः साध्याभावसम्बन्धमात्रस्यैवानुमानाद्भवेकल्य-
 दापप्रतिपादनसामर्थ्यात्तन्मात्रमुद्भाव्यं न हि भव-
 ति साध्याभावसहचरितः साध्यादिनाभूतश्चाति-
 ततः कात्स्न्येत्यादिविशेषणप्रक्षेपो मुधा । यद्यपि व्या-
 प्तिरत्युक्तं निर्विशेषणं तथापि दण्डीतिवत्तदर्थनि-
 वचनेन सविशेषणत्वं तर्हि साध्यस्य व्यतिरेकसह-
 चरितो विरुद्ध इत्येतावन्मात्रं धूमस्तत्राह * तथा चे-
 ति * पक्षत्रयटत्तेरनैकान्तिकस्यापि साध्यव्यतिरे-
 कसामानाधिकरण्यमस्तीति ततो भेदो न स्यादित्यर्थः ।

अनैकान्तिके व्यातिरेकसामानाधिकरण्यं तन्मा-
 त्रस्य वा गणकत्वे प्रयोजकत्वमुक्तमङ्गीकृत्य चोदयति ।

ननु साध्यव्यतिरेकसम्बन्धा यद्यपि विरुद्धानैकान्तिकयो र्वयोरप्यस्ति तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोऽसौ विरुद्ध एवेत्येतावन्मात्रविशेषविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्देशोपन्यासः । मैत्रम् । दत्तांत्तरत्वात् । वस्तुगत्या सन्नप्ययं विशेषो नोद्भावनाहं इत्युपक्षणीय इत्युक्तम् । तथा हि नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषणाधिक्यस्योक्तन्यायेन दुष्परिहृत्वात् । अत एवानैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयामेदंनोपन्यास इत्यप्यनवकाशम् । अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि हेतुदोषाऽनुमितिहेतुत्वैको व्याप्तिस्ततस्तदभावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञाप्यं तच्च हेतुविपक्षसम्बन्धोद्भावनामात्रादेव गम्यते तस्मादनुमितिहेतुव्याप्तिप्रामितिर्व्यतिरेकबोधनाय संशये व्यतिरेकनिश्चये चेद्भाव्यमानेऽपि कुतस्तावेत्यत्र विपक्षसम्बन्धमात्रानियततत्सम्बन्धाववश्योपन्यास्याविति तत्सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्प्रामितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाव्यं कृतमितराभ्यामिति ।

*नन्विति*तर्हि विप्रोपणवैयर्थ्यामित्यादि न खचनीयं विरुद्धस्यानैकान्ताद्देशोपन्यासकतयाऽन्तर्धर्तिन्या व्याप्तेरुप-

न्यासादित्याह * तथाऽपीति * फलितमाह * इत्येताव-
 दिति * अनुपयुक्तांशसन्निध्यधिको न वक्तव्यो ज्ञेयत्वा-
 दियमिग्रहापातादिति परिहरति * मैवमिति * दत्तो-
 तरत्वादिति हेतुरसिद्ध इत्यत आह * वस्तिथिति *
 व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमेव हेतोरगमकत्वे समर्थ-
 मिति विशेषणप्रचेपो मुधेत्युक्तमित्यर्थः । नित्यः शब्दः
 कृतकत्वादात्मवदित्युक्ते कृतकत्वं न नित्यत्वस्य सा-
 धकं विरुद्धत्वादित्युपन्यासे कथं विशेषणवैयर्थ्यमि-
 त्यत आह * तथाहीति * साध्यनिश्चयं विरुणद्धीति
 विरुद्ध इति वक्तव्यं व्याप्तिरपि सार्वत्रिकत्वादिविशिष्टं
 साहचर्यमित्युक्तन्यायेन साहचर्यमात्रस्यागमकत्वस-
 मर्थत्वेन विशेषणाधिक्यं दुष्परिहरमित्यर्थः । उक्तामेव
 नीतिं भङ्गान्तरेऽप्यतिदिशति * अत इति * अनैका-
 न्तिके साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिसन्देहेन प्रत्यवस्थानं
 विरुद्धे तु साध्यव्यतिरेकव्याप्तित्वनिश्चयेन प्रत्यवस्थान-
 मित्येवंरूपविशेषादनैकान्तविरुद्धयोर्भेदकथनमत एव
 विशेषणवैयर्थ्यादेव निरवकाशमित्यर्थः । अनैकान्ति-
 को हि साधारणो ऽसाधारणश्चेति द्विधा, तत्र साधा-
 रणः साध्याभाववति विपक्षे पक्षे च साधारणत्वात्स-
 मानधर्मतया पक्षे साध्यसन्देहं करोति, असाधारणस्तु
 पक्षसपक्षाभ्यां साध्यतदभाववत्तुभ्यां व्यावृत्ततया
 ऽनेकधर्मतया पक्षे साध्यसन्देहं करोति, विरुद्धस्तु व्य-
 तिरेकव्याप्ततया पक्षे साध्याभावननिश्चयं करोतीति
 तयोर्भेद इति शङ्काकृतो ऽभिप्रायः । अत इति परामृ-
 ष्टं विशेषणवैयर्थ्यं दर्शयति * अनुमितीति * अनुमितेय-

त्कारणं तदभावो हेतुदोष इत्यर्थः । कस्तर्ह्यनुमितिहेतुर्य-
द्यतिरेको हेतुदोष इत्यत आह * अनुमितीति * एको
व्याप्तिरपरो हेतुः पक्षधर्मतेति यावत् । ततः कि-
मित्यत आह * तत इति * व्याप्तिव्यतिरेकस्य हे-
तुदोषत्वात्तन्मात्रमुद्भाव्यं हेतुं दूषयतीत्यर्थः । व्याप्ति-
व्यतिरेकोद्भावममेव हेतोर्विपक्षसम्यन्धनियमानियमा-
भ्यामिति तदुपन्यास इत्यत आह * तच्चेति * साध्याभा-
वसहचरितः साध्यव्याप्तश्चेत्यसम्भवादिपक्षवृत्तित्वद-
र्शनेनैव व्याप्तिव्यतिरेको गम्यत इत्यर्थः । विपक्ष-
सम्यन्धनियमानियमाभ्यामपि व्याप्तिव्यतिरेको ग-
म्यत इति तावेवोपन्यस्याविति विपरीतं किं न
स्यादित्याशङ्क्योपसंहरति * तस्मादिति * तत्स-
म्यन्धमात्रमेवोद्भाव्यमस्तु कृतमलमितराभ्यां व्यतिरे-
कसंशयनिश्चयाभ्यामिति सम्यन्धः । तदुपपादयति
* अनुमितीति * अनुमितिहेतुव्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यति-
रेकयोधनाय व्यतिरेकसंशयेऽनैकान्तिके व्यतिरेकनि-
श्चये विरुद्धे चोद्भाव्यमाने तावेव संशयनिश्चयौ कुत
इति जिज्ञासायां विपक्षसम्यन्धमात्रं विपक्षनियतस-
म्यन्धश्चायदुपोपन्यस्य इति कृत्वा विपक्षसम्यन्धमात्रस्य
व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वात्तन्मात्रमुद्भा-
व्यमुपजीव्यत्वाच्चाववाचेत्यर्थः ।

अभ्युद्भवति भविष्यतीति लुडादिलकारभेदप्रयोगे
विवक्षितोऽपि भूतादिकालः प्रतीयते देवदसो ग्रामं-
गतः इत्यादौ पुल्लिङ्गत्वादिरविवक्षितः प्रतीयते यथा
वाग्निमान्पर्वत इत्यादावविवक्षितधर्मिदृष्टान्तादि

प्रतीयते तद्विषयसम्बन्धमात्रोद्भाषने ऽविवक्षितानि
नियमानियमौ प्रतीयन्ते इत्यत आह ।

६०२ अविवक्षितनियमाप्रतिपत्तिरिति ।

लकारभेदप्रयोगे तैस्तैर्लकारैः कालविषयविशेषप्र-
तिपादनवद्भिभक्तिभिर्लिङ्गसङ्ख्याज्ञापनवत् पर्वतोऽग्नि-
मानित्यादौ धर्म्यादेप्रतिपादनवच्च नेदं घटते तत्र तेषा-
मतात्पर्यविषयानामपि पदप्रयोगे विशिष्टबोधने वा अ-
न्यथासिद्धानां यथा बोधनं तथा यद्यत्रापि व्याप्तेरतात्प-
र्यविषयत्वं तदनैकान्तिकसाधारण्यादेव, अन्यथोक्तदो-
षापरिहारोदेवेति ।

* लकारंति * कालविशेषस्याविवक्षितत्वं का-
लसम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात्प्रथमादिविभक्तेः क-
र्मादिकारकमात्रपरत्वाल्लिङ्गादेरविवक्षितत्वमपि पर्वत-
सम्बन्धस्यैव विवक्षिततया प्रत्यक्षसिद्धतया च धर्म्या-
देरविवक्षितत्वमित्यर्थः कुतो न घटत इत्यत आह
* तत्रेति * तत्र तेषामतात्पर्यविषयानामन्यथासिद्धानां
बोधनं यथेति सम्बन्धः । अन्यथा सिद्धिं दर्शयति *
पदेत्यादिना * पदानां लिङ्गादिवोधकत्वस्वाभाव्या-
ल्लिङ्गादेरन्यथासिद्धिः कालादिविशिष्टबोधने वि-
शेषणतया कालादिविशेषस्यान्यथासिद्धिरित्यर्थः । त-
था, व्याप्तेरतात्पर्यविषयत्वमुत तात्पर्यविषयत्वमिति
विकल्प्य प्रत्याह * तथेति * साधारण्यादेव न घट-
त इति सम्बन्धः । व्यतिरेकनियमस्यातात्पर्यविषय-

तथा लक्ष्यत्वाभावाद्वातिरेकसामानाधिकरण्यमात्रं लक्षणं स्यात्तदनेकान्तेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयमप्यवदति * अन्यथेति * सम्बन्धनिगमस्य विवक्षितत्वे व्यतिरेकसम्बन्धमात्रस्यागमकत्वप्रयोजकत्वे सति विशेषणवैयर्थ्यादिवेत्यर्थः ।

खण्डनान्तरमाह ।

६०३ खण्डनान्तरम् ।

अनैकान्तिकत्वञ्चानुज्ञावयना अनभिगच्छता वा विरुद्धमशक्योद्भावनमशक्याधिगमश्चेति तदुपजीवित्वान्न पृथक् दूषणं विशेष्यप्रतिपादनं विशेष्यावगमश्च विना विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टावगमस्य चाशक्यत्वात् । एवमन्यत्रापि विशेषणस्याप्रयोजकता विशेष्यस्य सामर्थ्ये स्वयमूहनीया । तद्यथा—इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादित्यत्र साधारणेति विशेषणे सपक्षविपक्षगतत्वादित्यत्र सपक्षगतत्वेऽप्युद्भाव्यमाने एवमसाधारणेऽपि इदमसाधकं जातित्वादिति जातिस्वविवेचनं स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातकत्वस्यैव सर्व्वमसत् ज्ञेयत्वादित्याद्यजानिजातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तरत्राभिधान इति ।

* अनैकान्तिकत्वमिति * विरुद्धोऽनैकान्तिकत्वात् पृथक् दूषणमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः * तदिति * तस्याप्युपपादनाय * अनैकान्तिकमित्यादि * विरुद्धस्यानैकान्ति-

कोपजीयित्वे भयदुक्तं भवेत्तदेवासिद्धं व्याप्तिभङ्गलि-
ङ्गत्वाविशेषादित्यत आह * विशेष्येति * विपक्ष-
सम्बन्धस्य विशेषणं कात्स्न्यादि कृत्स्नत्वादिविशि-
ष्टविपक्षसम्बन्धप्रतिपादनादिविशेष्यभूतविपक्षसम्ब-
न्धमात्रप्रतिपादनादिव्यतिरेकेण नोपपद्यते विशेष-
णविशेष्यप्रतिपादनाद्यधीनत्वाद्विपक्षसम्बन्धमात्रं चा-
नैकान्तिकमित्यर्थः । विशेष्यांशस्य हेतोरगमकत्वं
समर्थत्वे सति विशेषणवैयर्थ्यमन्यत्राप्यतिदिशति-
* एवमिति * तदुदाहरणेन विशदयति * तदिति * श-
ब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् घटवदित्यत्र प्रमेयत्वमसाधकं
साधारणनैकान्त्यादित्युक्ते साधारणेति विशेषणे
सति सपक्षे सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादित्यत्र विपक्षे-
ति विशेषणेऽप्रयोजकता द्रष्टव्येत्याह * एवमिति *
विशेषणांशस्यैव समर्थत्वे विशेष्याप्रयोजकताऽपि
द्रष्टव्येत्यभिप्रेत्याह * इदमिति * सर्वं सत् ज्ञेयत्वा-
दिति प्रथमप्रयोगे दृष्टान्ताभावेनासाधकत्वेऽपि न
जातिना सर्वमसत् ज्ञेयत्वादिति द्वितीयप्रयोगे हेतो-
रपि ज्ञेयतया ऽसत्त्वप्रसङ्गेन स्वव्याघातकत्वादादिपदेन
नेदं साधकं हेतुत्वादित्यादिपरिग्रहः किमिदं जातिरिति
जिज्ञासायां स्वव्याघातकरमुत्तरं जातिरिति विवेचनीयं
तथा च जात्यजातिसाधारणस्य व्याघातकत्वस्यैव
दूषणसमर्थत्वादुत्तरमिति विशेष्यस्याप्रयोजकताऽनु-
त्तररूपे व्याघाते जातित्वानङ्गीकारादुत्तरमित्यपि व-
क्तव्यम् ।

एवं प्रसङ्गाद्यर्थविशेषणत्वाद्यन्यत्रातिदिश्य चिर-

फलक्षणखण्डनं प्रकृतमनुसरति ।

६०३ विरुद्धलक्षणखण्डनम् ।

किञ्च साध्यविपरीतेति साध्याभावेत्यर्थे, यदा अभा-
वात्तमेव साध्यः कचिद्भवति तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्त-
दव्यापकत्वं लक्षणस्य । नच विपरीतशब्दस्य विरोधि-
मात्रार्थत्वे भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यम् । सहानव-
स्थानं हि भावाभावयोर्विरोधोऽभ्युपेयते अनवस्थान-
ञ्च संतर्गनिषेधः स च भावाभावयोरन्योन्यस्थानव-
स्थानमेव परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः, तथा च सति
भावाभावयोः स्वरूपस्यानुपसङ्ग्रहे प्रत्येकमव्याप्तिर्मि-
लितस्यासम्भवं एवेति । वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्विरो-
धनिवृत्तिनिराकरणमुपरिष्ठादिति ।

• किञ्चेति • साध्यविपरीतव्याप्त इत्यत्र विप-
रीतपदेनाभावो विवक्षित इति विरोधमात्रमिति वि-
कल्प्य प्रथमं प्रत्याह • साध्येति • अभाव इत्यर्थे
आदूशण इति गुण एकारे कृते अभावेत्यर्थे इति रूपे
विवक्षित इति शेषः । न नित्यः शब्दः भावत्वे सत्य-
नादित्वादित्यत्र नित्यत्वाभावे साध्ये तद्विपरीतेन
नित्यत्वेन भावरूपेण व्याप्नोऽयं विरुद्धो लक्षणेन न
व्याप्यत इत्यव्याप्तिरिति यावत् । द्वितीयमपचदति •
नचेति • यत्र भावः साध्यस्तत्र तद्विपरीतोऽभावो
यत्राभावस्तत्र तद्विपरीतो भाव इति कुतो नोभ-

व्याप्तिर्विरुद्धमात्रार्थत्व इत्यत आह * सहेति * भा-
षामावस्यैव विरोधत्वे अन्यतरलघुप्रसङ्गादित्यर्थः । अ-
तः ततः किमित्यत आह * अनवस्थेति * एकस्मिन्
काले देशे च भावाभावयोरवस्थानं संसर्गस्तन्नि-
षेधोऽनवस्थानमित्यर्थः । संसर्गनिषेधः कीदृश इत्यत
आह * स चेति * यत्र भावस्तत्र नाभावो यत्राभा-
वस्तत्र न भाव इत्यन्योन्यस्थानवस्थानमेव संसर्ग-
निषेध इत्यर्थः । कुत इत्यत आह * परस्परेति * तथा
लक्षणस्य को दोष इत्यत आह * तथेति * भावा-
भावयोः स्वरूपास्वीकारे तयोरनवस्थानस्यैव लक्षण-
त्वस्वीकारे किं प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितमाद्येऽन्योन्यो-
दाहरणाव्याप्तिः द्वितीयेऽसम्भव इत्यर्थः । भावाभाव-
योरनवस्थानं च यद्यपि तदुभयव्यातिरेकेण नास्ति
तथाऽप्यङ्गीकृत्यैतदुक्तम् । भावाभावयोर्विरोधनिर्वच-
नस्य खण्ड्यमानत्वादपि लक्षणासिद्धिरित्याह * व-
क्ष्यामश्चेति ।

उत्तरवादपातनिकां रचयति

६०४ अनैकान्तिकखण्डनारम्भः ।

किञ्च व्याप्तिपदेन लक्षणप्रतिष्ठेन किं व्यवच्छेद्य-
म् । अनैकान्तिकमिति चेत् । किं नदनैकान्तिकम् । तथा
हि—अनैकान्तिकः सव्यमिचार इत्यलक्षणम् । सव्य-
मिचारत्वं हि यदि विपक्षार्थिता तदानीं विरुद्धेऽपि प्रस-
ङ्गः अनाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च । अथ सव्यवि-

पक्षगताभावता तदा साधारणोदाहरणाव्यापकत्वम् ।

*किञ्चेति * विरुद्धलक्षणप्रविष्टेन व्याप्तिपदेन किं
व्यवच्छेद्यं न किञ्चिदिति क्षेपः प्रश्नो वा उभयत्र परि-
हारं शङ्कते *अनैकान्तिकमिति* असिद्धस्य सप्तमरसा-
दिषद्व्यवच्छेदत्वादनैकान्तस्य सिद्धिर्वक्तव्या सा
च लक्षणावसेति लक्षणं पृच्छति *किमिति* आक्षेपा-
भिप्रायमाविष्करोति *तथा हीति* एकस्मिन्नेव सा-
ध्ये नियत एकान्तः न एकान्तोऽनैकान्तः व्यभिचा-
रश्च सम्बन्धानिधमः अनियतसाध्यसम्बन्धोऽनैकान्त
इत्येतदलक्षणमिति यावत् । किमिदं सव्यभिचार-
त्वं विपक्षवृत्तित्वमुक्तं सपक्षविपक्षगताभावता किं
स्थितसपक्षविपक्षसाधारण्येति विकल्प्य प्रथममनुव-
दति *सेति* दूषयति * तदेति * शब्दोऽनित्यः अ-
कार्यत्वादित्यस्मिन्विरुद्धोऽपि विपक्षवृत्तित्वं लक्ष्यं
गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । दोषान्तरमाह * असाधार-
णेति * शब्दो नित्यः आकाशविशेषगुणत्वादित्यसा-
धारणानैकान्तिकाऽव्याप्तिस्तस्य विपक्षवृत्तित्वाभावा-
त् । ननु अनध्यवसितोऽयं हेत्यामासो नानैकान्तः सा-
ध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानो हेतुरनध्यवसित इति
तल्लक्षणादिति । मैवम् । असाधकत्वमनुमित्यजनकत्वं
तद्व्याप्तिपक्षधर्मत्वनिश्चये सत्येव उक्तं तद्विरुद्धे वा
नाद्योऽसम्भवात् हि सम्भवति व्याप्तपक्षधर्मतानिश्च-
ये सत्यसाधक इत्यतिप्रसङ्गात् । त्रितीयेऽसिद्धान्तर्भा-
वः व्याप्तिविरहाद्ये दसाधकत्वं तदा न एकान्तोऽनैका-

निक इत्यन्वर्थसंज्ञासम्भवे ऽपूर्वसंज्ञान्तरकरणमु-
पपन्नं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च । अस्यानैकान्तिकान्त-
र्भाव्यनुपसंहार्यस्यानैकान्तिकान्तर्भावाभावादनैका-
न्तिकादनध्यवसितः पृथक् स्वकिर्त्तव्य इति चेन्न ।
समनन्तरमेव तस्याप्यन्तर्भावाभिधानात्तस्माद्भूषणो-
क्तमप्यनादृत्याचार्योद्बोधोत्तरवाचस्पतिप्रभृतिभिरुक्त-
मेव स्वीकार्यमिति द्वितीयं शङ्कते *अथेति* सपक्षवि-
पक्षयोर्गतोऽभावो यस्य स तथोक्तस्तद्भावस्तत्तां स-
व्यभिचारत्वमिति सम्बन्धः । निराकरोति *तदेति*
शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति साधारणानैकान्तिकोदा-
हरणाव्यापकत्वं लक्षणस्य पक्षत्रयवृत्तित्वात्तस्येत्यर्थः ।
तृतीयं शङ्कते ।

१०५ विषयनिरासः ।

अथोच्यते सव्यभिचारत्वं सपक्षविपक्षसाधारणता
अभिप्रेता सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणासा-
धारणस्यानैकान्तिकस्य सङ्गाहिका, सपक्षविपक्षसाधारण-
तामात्रं त्वन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषणवत्तया न विव-
क्षिता अतः साधारणासाधारणानैकान्तिकयोरुभयोर-
पि सङ्ग्रहः । विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनु-
पसंहार्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्षग-
तत्वाभावेन साम्यमिति । विचार्यमेतद्व्याख्यानं परमस्तु
तावदापाततः, तथापि व्यतिरेकेण सपक्षविपक्षसाधारण-

तायाः सपक्षव्यपके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनाति-
व्यापकत्वात् । यदि त्वस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्वविपक्ष-
सपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूये । तदा व्य-
तिरेकमात्रेण सर्वसपक्षविपक्षापक्षसाधारणता धूमा-
नुमानादिगामिनी न भवतु नाम । अन्वयेन तु सर्व-
सपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसपक्षैकदंशगामिनं साधा-
रणानैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रत्यक्षग्राह्यत्वादित्या-
दिकं न सङ्गृह्णातीत्यव्याप्तिरित्येकं सन्धित्सतोऽपरं
प्रच्यवते ।

* अथेति * एवमपि कथमुभयसङ्ग्रह इत्यत आह
* सेति * अन्वयः सत्त्वं, व्यतिरेकोऽसत्त्वं साधारणस्यो-
भयत्र सत्त्वं समानमसाधारणस्यासत्त्वमिति अ-
न्वयेन व्यतिरेकेण च सपक्षविपक्षसाधारणतोभय-
सङ्ग्राहिका व्यापिकेत्यर्थः । अन्वयेन साधारण्यं चंदि-
वच्छिन्नमसाधारणाव्याप्तिर्व्यतिरेकेण चेतसाधारणाऽ-
व्याप्तिरुभयेन चेदुभयाव्याप्तिरित्यत आह * सपक्ष-
ति * लक्षणं व्यापकमिति शेषः । हेतुं व्याचष्टे * अन्व-
येनेति * विवादाध्यासितं सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यादे-
रनुपसंहार्यस्य कथं सङ्ग्रहः तत्रान्वयव्यतिरेकयोर-
भावादित्यत आह * विवादेति * उपसंहारो व्याप्तिस्त-
द्विषय उपसंहार्यो दृष्टान्तः स न विद्यते यस्य सोऽ-
नुपसंहार्यः तस्यापि सपक्षविपक्षगतत्वामात्रेण व्यति-
रेकेण साम्यमिति तदुपसङ्ग्रहस्तत्र हेतुः * सपक्षेति * न

हि सम्भवति सपक्षादिर्नास्ति तत्र गतो हेतुरित्या-
 दिपदेन सर्वं शून्यज्ञेयत्वादित्यादिसद्ब्रह्मः । न च ख-
 पुष्पादिर्दृष्टान्त इति वाच्यम् । निरुपाख्यस्य सो-
 पाख्यसाध्यहेत्वनाश्रयत्वादित्याऽऽश्रयासिद्धिविलो-
 पप्रसङ्गादिति सपक्षविपक्षसाधारण्यं केवलव्यति-
 रोक्तिहेतोरप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः साध्यासाधकत्वविशे-
 षणे तदेव दूषणं समर्थमुद्भाष्यं व्यर्थं सपक्षेत्यादिवि-
 शेषणमित्यभिप्रेत्याह * विचार्यमिति * अङ्गी-
 कृत्याप्याह * परमिति * परं केवलमापाततोऽस्तिव-
 ति अङ्गीकृतं चेत्लक्षणसौस्थ्यमित्याशङ्क्य किं सप-
 क्षविपक्षसाधारण्यमात्रं लक्षणमुत सर्वसपक्षविपक्ष-
 साधारण्यमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * तथा ऽपी-
 नि * गोपालघटिकोद्भासितधूमव्यावृत्त्यर्थं विशेषपद-
 म् । धूमवत्त्वादिति सद्भेतुर्विपक्षसपक्षयोर्व्यतिरेकद्वारा
 साधारण इत्यतिव्यापकत्वं । तत्र हेतुः * सपक्षेति *
 सपक्षैकदेशेऽङ्गारावस्थाग्निमति तदप्रवृत्तेरित्यर्थः ।
 आदिपदेन शब्दो नित्यः सामान्यवत्त्वे सत्यस्म-
 दादियाहेरिन्द्रियग्राह्यत्वात् घटवदित्यादिसद्ब्रह्मः ।
 द्वितीयरूपं शङ्कते * पदीति * सर्वसपक्षविप-
 क्षसाधारणोऽनैकान्तः सद्भेतौ सपक्षैकदेशवृत्तौ तद-
 भाव इति तन्निवृत्तिरित्यर्थः । उक्तातिव्याप्तिपरिहा-
 रमङ्गीकृत्य दूषयति * तदेति * व्यतिरेकमात्रेण सपक्ष-
 विपक्षसाधारणता धूमानुमानगामिनी न भवतीति
 कृत्या ऽतिव्याप्तिर्मामूलामेत्यर्थः । न चैतावता लक्षणं
 निरवयवमव्यापकत्वादित्याह * अन्यथेनेति * शब्दो

नित्यः प्रत्यक्षत्वात् घटवदिति साधारणानैकान्तं न
सङ्गृह्णाति-न व्याप्नोति सपक्षैकदेशे गुरुत्वादौ आ-
काशादौ वा प्रवृत्तेरित्यर्थः । शब्दो नित्योऽचलनात्म-
त्वे सति सामान्यवत्त्वादित्यादिरादिपदार्थः । उपसंह-
रति * इत्येकमिति * अतिव्याप्तिपरिहारमिच्छतस्ते-
ऽपरं-सर्वलक्ष्यव्याप्तिः प्रच्यवत इत्यर्थः ।

सङ्केतावतिव्याप्तिपरिहारमङ्गीकृत्याव्यापकत्वमु-
क्तमिदानीमतिव्याप्तिरपि तदवस्थेत्याह ।

६०६ अङ्गीकृत्याऽपिदोषतादयस्त्वम् ।

अपिचान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्भू-
मानुमानादौ स एव प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरविवक्षित-
त्वात् ।

* अपि चेति * धूमादौ स एव ल-
क्षणातिव्यापकत्वप्रसङ्गस्तत्र हेतुः * सर्वेति * तत्रा-
पि हेतुरन्वयेति । धूमवत्त्वं हेतुर्विपक्षं व्यतिरेकेण स-
पक्षैकदेशं च तेनैव सपक्षैकदेशं पुनरन्वयेनेत्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षादिव्यापकत्वमित्यर्थः । व्य-
तिरेकेणैवान्वयेनैव वा सर्वसपक्षविपक्षसाधारणोऽनै-
कान्तिक इति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरित्यत आह
* विशेषेति * विवक्षितत्वं चाव्याप्तिरित्यर्थः ।

सर्वसपक्षेत्यादिलक्षणवाक्ये सर्वपदं विपक्षस्या-
पि विशेषण, नत सपक्षस्यैकस्यैवेति विकल्प्य प्रथम-
मनुष्यदति ।

६०७ लक्षणविकल्पनिरासः ।

किञ्च सर्वसपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्वेति विपक्षस्यापि विशेषणं तदा विपक्षैकदेशवृत्तेः सपक्षव्यापिनः साधारणानैकान्तिकस्य त्रसरेणुः कार्यवियवको महत्त्वात् घटवदित्यादेरव्यापकं लक्षणमिदम् । अथ सर्वेति न विपक्षस्य विशेषणं तदा व्यतिरेकमादाय विपक्षसर्वसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति एतद्विपक्षैकदेशमात्रवृत्तौ विरुद्धे क्षितिर्नित्या सावयवत्वादित्यादौ गतत्वादित्यव्यापकमिति ।

* किञ्चेति * दूषयति * तदेति * तदा साधारणस्यानैकान्तिकस्याव्यापकमिदं लक्षणमिति सम्यन्धः । सर्वेति विशेषणाभावादिति दर्शयति * विपक्षेत्यादि * उदाहरणमाह * त्रसरेणुरिति * व्यणुकमित्यर्थः । कार्यमवयवो यस्य स तथोक्तः कार्यारब्ध इत्यर्थः । महत्त्वं हेतुः सपक्षे घटादौ सर्वत्र वर्तते विपक्षे परमाणवादौ न वर्तते दिक्कालादौ वर्तते इति विपक्षैकदेशवृत्तिः परमाणुः स्वतो न्यूनपरिमाणारब्धः द्रव्यत्वात् घटवदित्यादिरादिपदार्थः । द्वितीयं शङ्कते * अथेति * अतिव्याप्तिं दर्शयितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयति * तदेति * व्यतिरेकमादाय विरुद्धे गतत्वादित्युपरि सम्यन्धनीयम् । इदमनैकान्तिकमित्युक्तं स्यादिति शेषः । अस्तु को दोष इत्यत आह * एतदिति * उदाहरति * क्षितिरिति * सावयवत्वादि-

ति हेतुर्विपक्षे घटादौ वर्तते बुद्ध्यादौ च न वर्तते सपक्षे परमाण्वादौ सर्वत्र न वर्तत इति सर्वसपक्षविपक्षसाधारणत्वं विपक्षैकदेशवृत्तिविरुद्धेऽस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । क्षितिर्भित्त्या कार्यद्रव्योपादानत्वादित्याद्युदाहार्यामिति दर्शयत्यादिपदेन ।

सपक्षविपक्षसाधारणमिति लक्षणस्यासाधारणादिसकलानैकान्तिकव्यापकत्वमङ्गीकृत्यातिव्यापकत्वमुक्तमिदानीं सा वाक्भङ्गिरेवानुपपन्नेत्याह ।

६०८ वाचोयुक्तिनिपातः ।

का चेयं वाचोयुक्तिः सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्वं सङ्गृह्यते अन्वयेन व्यतिरेकेण चेति । कथमनुपसंहार्यस्यासत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे विपक्षेवा अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात् तयोरेवाभावात् । यदि च सपक्षे च विपक्षे च साधारण्यमभयश्च स्वरूपानुगमो विवक्षितस्तदानीमसाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिः । अथोभयस्मिस्तस्मिन्नसत्त्वं तद्विवक्षितं तदा सर्वाव्याप्तिः तदसत्त्वस्यातद्धर्मत्वात् । अथ तदुभयवर्त्यभावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य योऽभावस्तदाश्रयत्वं वाऽभिप्रेतं तदापि साधारणोदाहरणाव्याप्तिः । अथ मन्यसे तदुभयसाधारण्यं नाम एकस्मिन् यादृष्यं हेतोः सत्त्वमसत्त्वं वा तादृष्यमपरस्मिन्नपि यत्तदुच्यते, तथा सति नाव्यापकतादोष इति । मै-

यम् । मुख्यस्तावद्वचनार्थो नोपपद्यते हेतोरैकरूप्यस्य-
सपक्षविपक्षावाश्रय इति । किं नाम ? ऐकरूप्यवतो हेतोस्ता-
वाश्रयाविति स्यात्तदा चासाधारणाव्याप्तिः तत्र सपक्षे
विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासम्भवात् । तस्मात्
सपक्षे विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्तिकत्वमि-
त्यनुपपन्नमेव ।

* का चेति * साधारणासाधारणानुपसंहार्य-
मित्यर्थः । काऽनुपपत्तिरित्यत आह * कथमिति *
सपक्षविपक्षयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधारण्यमनु-
पसंहार्यस्यासम्भवीति दर्शयितुं तत्स्वरूपमाह *
असदिति * कथं वा न स्यादित्यत आह * तयो-
रिति * सपक्षविपक्षयोरेवाभावे तन्निष्ठो हेतुभावोऽ-
भावो वा न हि प्रमातुं शक्यते भावाभावयोर्भा-
वाधिकरणतया प्रमानियमादित्यर्थः । किं च सप-
क्षविपक्षसाधारणत्वं हेतोः सपक्षविपक्षयोरनुगम उत
तदुभयत्रासत्वं किं वा तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगि-
त्वंमाहो स्वित्सपक्षविपक्षसम्बन्धाभाववत्वमिति वि-
कल्प्य प्रथममनुवदति * यदीति * अन्याप्या दूष-
यति * तदेति * असाधारणानैकान्तस्य सपक्षविप-
क्षानुगमत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते
* अर्थेति * तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमित्यर्थः । अ-
सम्भवेनैतद्दूषयति * तदेति * कुतः सर्वाऽव्याप्ति-
रित्यत आह * तदिति * सपक्षविपक्षगतहेत्वभाव-

स्य हेतुधर्मत्वाभावात्तत्साधारण्यवत्त्वासम्भवादसि-
द्धिरित्यर्थः । तृतीयचतुर्थौ कल्पाबुद्ध्यावयति * अये-
ति * सपक्षविपक्षाभ्यां हेतोः सम्बन्धस्तदुभयनिष्ठ
इति तदभावोऽपि तदुभयाश्रय इत्यभावप्रतियो-
गित्वं सपक्षविपक्षाभ्यां हेतुसम्बन्धस्य योऽभावस्त-
दाश्रयत्वं वा सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षितमि-
त्यनुपपन्नः । इदमव्यापकमित्याह * तदेति * साधार-
णानैकान्तस्य सपक्षविपक्षगतत्वादेव तदुभयनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वं तत्सम्बन्धाभाववत्त्वं वा नास्ती-
त्यर्थः । उक्तदोषपारिजिहीर्षया पक्षान्तरं चाङ्कते *
अथेति * हेतोरैकस्मिन्सपक्षं विपक्षे वा ताद्रूप्य-यद्रूप-
त्वं सत्त्वमसत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्सपक्षादौ प-
क्षाम तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमुच्यत इत्यर्थः । एवं
लक्षणशिक्षायां फलमाह * तथेति * सपक्षविपक्ष-
योरैकरूप्यं प्रति यदधिकरणत्वं सप्तम्या प्रतीयते त-
द्विवक्षितमुत लक्षणया ताद्रूप्यवतो हेतोस्तदाश्रयत्वं
विवक्षितमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति * वैधमिति *
हेतोरैकरूप्यं हेतुधर्मत्वाच्च तदन्यनिष्ठमित्यर्थः । त-
स्माद् द्वितीयः परिशिष्यत इति प्रश्नपूर्वकमाह *
किमिति * अस्तु तथा वा को दोष इत्यत आह * त-
देति * कुत इत्यत आह * तत्रेति * तत्रासाधार-
णोदाहरण इति यावत् । सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं नाम
असाधारणस्यासत्त्वं तद्वतो हेतोः सपक्षादिनिष्ठत्व-
मित्यर्थः । सपक्षविपक्षसाधारण्योऽनैकान्त इति ल-
क्षणखण्डनं निगमयति * तस्मादिति * ।

सङ्क्षेपविस्ताराभ्यामुच्यमानं वस्तु मदयुद्धिबुद्ध्या-
रूढं भवतीति कथितमेव हेतुं सङ्क्षिप्याह ।

६०९ पूर्वोक्तहेत्वनुवादः ।

असत्त्वपक्षे हेतोस्तदाश्रयकत्वानुपपत्त्या सपक्षे वि-
पक्षे चेति सप्तमीनिर्देशस्यासङ्गतत्वात् । तदभावापेक्ष-
याचाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे किमायातम् ।
आयातुं वा किञ्चित् तथापि साधारणोदाहरणेषु हेत्व-
भावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्नाश्रयता सप्तम्यर्थः किन्तु
हेत्वपेक्षयैवेति एकार्थापर्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणा-
व्यापकतापत्तिरेव ।

* असत्त्व इति * यद्यपि सपक्षादिसाधारण्यं
तद्गतासत्त्वं हेतोरित्यसाधारणानैकान्तस्थले हेतोः स-
पक्षादिनिष्ठत्वमस्ति तथाऽपि तदभावस्य सपक्षा-
याश्रयत्वमस्तीत्यत आह * तादिति * तदाश्रयत्वस्य
सपक्षादेः सप्तम्यर्थस्य सम्भवेऽपि हेतोः सपक्षादिनि-
ष्ठत्वे लक्षणप्रविष्टे न किं चिल्लभ्यत इत्यर्थः । सप-
क्षादिनिष्ठाभावं प्रति प्रतियोगित्वं हेतोर्लाभ इत्यत
आह * आयात्त्विति * यद्यपि सपक्षविपक्षगतासत्त्व-
प्रतियोगित्वं हेतोर्विशेषस्तथाऽपि साधारणानैकान्त-
कस्थलेषु सपक्षविपक्षयोर्हेत्वभावापेक्षया सप्तम्यर्थोऽ-
धिकरणत्वं न भवति सपक्षविपक्षगामित्वादेव तस्ये-
त्यर्थः । कस्तर्हि सप्तम्यर्थोऽधिकरणत्वं तत्रेत्यत आह *

१ येत्यनेन त्रयपर्यवसायित्वे इति का० मु० पु० पा० ।

किं त्विति * सपक्षविचयोरैकरूप्यं हेतोरनैकान्त्य
मिति वाक्ये साधारणोदाहरणविवक्षायां सपक्षादां
सत्त्वमैकरूप्यमितरत्र तदसत्त्वमेतावता प्रकृतलक्षणस्य
को दोषस्तत्राह * इत्यनेकेति *

सपक्षविपक्षयोः साधारणो हेतुरनैकान्तिक इत्ये-
तावन्मात्रं लक्षणमुतान्वयादिना विशेषित इति वि-
कल्प्य प्रथमकल्पमनुवदति ।

६१० सामान्यविशेषलक्षणयोर्निवासः ।

किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्य-
तोलक्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिकभेदद्वयसङ्ग्र-
हार्थमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः सा-
धारण्यमस्त्यन्यत्रापीत्यतिव्याप्तिः । अथातिव्याप्तिपरि-
जिहीर्षयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारणमनै-
कान्तिकमित्युच्यते तदा अन्वयव्यतिरेकयोः प्रत्यक-
मिलितविकल्पानुपपत्त्या अव्यापकत्वापातः ।

* किं चेति * अतिव्याप्त्यैतदपवदति * तदेति * भूम-
यत्वादिहेतोः सपक्षाद्यपेक्षयाऽन्यत्वसत्त्वज्ञेयत्वादिभी-
रूपैः सपक्षविपक्षयोः साधारण्यमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्य-
र्थः । द्वितीयं कल्पमुत्थापयति * अयेति * अन्वयेन सपक्षा-
दिसाधारण्येऽसाधारणाव्याप्तिर्व्यतिरेकेण साधारण्य-
लक्षणस्य साधारणाव्यापकता मिलिताभ्यामुभाभ्यां सा-
धारण्यस्य सर्वाव्याप्तिरित्यभिसन्धाय दूषयति * तदेति *
उक्ताव्याप्त्यसम्भवपरिहाराय प्रकारान्तरं शङ्कते ।

६११ प्रकारान्तरेणानैकान्तिकनिरासः ।

स्यादेतत् स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वं स-
पक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षितमेवं नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति ।
तदप्यसत् । तथाह्यस्तु तावत्सर्वपदविशेषणोपादानानु-
पादानपक्षोक्तदोषापातः सर्वशब्दोपादाने धूमानुमानादौ
प्रसङ्गश्च । स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येकस्यानुगत-
स्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः । तत्तदभावयोर्हि
विरोधः सहानवस्थानं अनवस्थानञ्चावस्थानप्रतिषे-
धो नच तद्भावस्याभावस्वरूपादन्यत्, नचाभाव-
स्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपादन्यत्, किन्तु तदेव भाव-
स्य स्वरूपं तत्र स्वस्वाभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थैक्यं
किञ्चिन्मृग्यमाणमवाप्यते । स्वस्वाभावविरोधाश्रय
इति वचनं विचारमर्हति । स्वस्वाभावयोर्वि-
रोधविशेषणतया आधेयकोटिनिवेशात् विशेषणघटित-
मूर्तित्वाद्विशिष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः । अतिव्या-
पकता च स्यात् । अन्वयमादाय सपक्षे व्यातिरेकमादाय
विपक्षे वर्तमानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । स्वस्वाभा-
वाविशेषिनस्य तु विरोधस्याश्रयेऽभिधीयमाने सर्वानु-
मानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापतेत् ।

स्यादिति स्वशब्देनानैकान्तिकाभिमतहेतुरुच्य-

ते स्वंच स्वाभावश्च स्वस्वाभावौ तयोर्विरोधः स्वस्वा-
 भावविरोधस्तस्याश्रयौ स्वस्वाभावविरोधाश्रयौ ता-
 भ्यामाश्रितौ सपक्षविपक्षौ यस्य हेतोः सतथोक्तस्तस्य
 भावस्तत्त्वं अनैकान्त्यमिति शेषः । अभेदविरांथाऽऽश्र-
 यभेदाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमिति
 तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वेत्यादिविशेषणम् । सपक्षविपक्षसारणो-
 ऽनैकान्त इत्युक्तलक्षणपरित्यागाद्धेत्वन्तरत्वेत्यत आह
 सपक्षेति लक्षणवाक्ये कुटिलिकास्वीकारफलमाह
 एवमिति * भावाभावविरोधस्योभयनिष्ठत्वाद्भा-
 वाभावद्वयमपि विरोधाश्रयत्वेनैकं भवति तेन प्रत्यं-
 कमिलितविकल्पाऽनुपपत्तिर्नाप्यतिव्याप्तिः सद्धेत्वादौ
 सपक्षविपक्षयोरुक्तविरोधाश्रयाश्रितत्वाभावादित्य-
 र्थः । स्वशब्देन व्यक्तिपरामर्शोऽव्याप्तिः सामान्यप-
 रामर्शोऽतिव्याप्तिः धूमादेः सपक्षावपक्षान्मामन्यत्वेन
 स्वस्याभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वादिति दू-
 षयति * तदिति * असत्त्वमेव प्रकारान्तरेणोपपाद-
 यति * तथा हीति * सपक्षविपक्षयोर्विशेषणत्वेन स-
 र्वपदमुपादीयते न वाऽऽद्ये विपक्षैकदेशगामिनं सा-
 धारणानैकान्तिकं न व्याप्नोति द्वितीये व्यतिरेकेण
 सपक्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षान्वापके सद्धेतौ
 भूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकमित्यर्थः । भङ्गान्तर-
 माह * सर्वेति * अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविप-
 क्षगतत्वात् धूमादौ स एव प्रसङ्गः विशेषरूपेण त-
 योरविवक्षितत्वादित्यर्थः । प्रागुक्तमेव दोषं स्मारयि-
 त्वा दोषान्तरं दर्शयति * स्वेति * असम्भवेनापी-

ति सम्बन्धः । कथं विरोधशब्दार्थस्यैक्यासम्भव इत्यत
 आह * तदिति * हेतुतदभावयोर्विरोधः सहानव-
 स्थानं भावाभावविरोधस्य सहानवस्थानस्याङ्गीका-
 रादित्यर्थः । एवं च विरोध एको न सम्भवतीति द-
 र्शनाय तत्स्वरूपं दर्शयति * अनवस्थेति * एक-
 स्मिन्देशे काले च भावाभावयोः संसर्गोऽवस्थानं
 तदभावोऽनवस्थानमित्यर्थः । अस्तु ततः किमित्यत
 आह * न चेति * भावस्य तदभावेन सहानवस्थान-
 मभावस्वरूपादन्यन्न सम्भवति यत्राभावस्तत्र भावो-
 नास्तीत्येकार्थत्वादित्यर्थः । एवमभावस्यापीत्याह *
 न चेति * अभावस्याऽप्यनवस्थानं भावस्वरूपाद्भान्यत् ।
 किं तु भावस्वरूपमभावाभावस्य भावत्वादित्यर्थः ।
 उपसंहरति * तत्रेति * स्वस्वाभावविरोधः स्वस्वा-
 भावावेव तथा च प्रत्येकामलितविकल्पदोष इत्यर्थः ।
 स्वस्वाभावाविरोधाश्रयत्वं स्वस्वाभावयोरभ्युपगम्यै-
 तदुक्तं च तत्सम्भवतीत्याह * स्वेति * स्वस्वा-
 भावाविशिष्टो विरोध उत विरोधाश्रयाश्रितसपक्ष-
 त्वादिलक्षणमुत स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्षितत्वं वि-
 रोधस्येति विकल्प्य प्रथमे दूषणमाह * स्वेति * स्वस्वा-
 भावयोस्तदाधारत्वानुपपत्तेरसम्भव इति सम्बन्धः ।
 तदुपपादनं * विरोधेत्यादि * तत्रापि हेतुर्विशेषणे-
 ति । विशिष्टपदार्थस्य विशेषणघटितमूर्तित्वात्स्वस्वा-
 भावाविशिष्टविरोधस्य स्वस्वाभावाश्रयत्वे स्वस्वा-
 भावयोरंशतः स्ववृत्तिः स्यादित्यर्थः । न केवलमसम्भ-
 वोऽतिव्याप्तिरपीत्याह * अस्तीति * अतिव्याप्तिमुपपा-

दपति * अन्वयामिति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वादि-
त्यादेः सपक्षव्यापकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वस्वाभा-
वविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वादित्यर्थः । द्वितीयं
दर्शयति * स्वेति * अभेदविरोधाश्रयभेदाश्रित-
सपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमित्यतिव्याप्ति-
रित्यर्थः । स्वस्वाभावाविशेषितस्य विरोधस्य सर्वानु-
मानव्यापकत्वमिति सम्यग्बन्धः ।

स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोधस्याऽभिप्रे-
यते तेन विशेषणपक्षोक्तस्ववृत्तिदोषो नेति तृतीय-
कल्पमाशङ्क्याह ।

६१२ तृतीयकल्पनिरासः ।

न च वाच्यं स्वस्वाभावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः
तेन विशेषणपक्षोक्तदोषस्य नावकाश इति, यतः स्वस्वा-
भावाभ्यां विरोधमात्रं वा लक्ष्यते तद्यत्किर्वा काचित् ।
आद्ये यदेव स्वस्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोधमात्रं तदेवा-
न्यदपीत्युक्ताऽतिव्याप्तिः तदवस्थैव । स्वस्वाभावपक्षोपादा-
नत्रैयर्थ्यञ्च । अथ द्वितीयस्तदा लक्षणस्याननुगमः ए-
कस्य विरोधव्यक्तिविशेषस्यात्र परिगृहीतस्यापरविरोध-
व्यक्त्यनैतमत्वात् । अथ यावत्सोऽपेक्षिता विरोधव्यक्त-
यस्ता उपलक्ष्यन्ते इत्युच्यते, किन्नोपलक्ष्यन्ते, किन्तु किं
केन चिदनुगतेन रूपेण, उत प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मना ।

१ व्यक्तेरन्यत्वात् इति का० मु० पु० पा० ।

प्रथमे तदेवोच्यतां किमुपलक्षणोपन्यासप्रयासेन । न
च तत्सम्भवति विरोधमात्रस्यातिप्रसञ्जकत्वात् । प्रति-
स्वं व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव तासां
लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्वव्याप्तिः
प्रत्येकं लक्षणत्वे परस्पोदाहरणाव्याप्तिः ।

* न चेति * कुत इत्यत आह * यत इति * यत इत्य-
स्य विरोधव्यस्त्यनात्मत्वादित्यनेनोपरि सम्बन्धः । हे-
तूपपादनाय विकल्पयति * स्वेति * आविवक्षितवि-
शेषे विरोधसामान्यमुपलक्ष्यते किं वाविरोधव्यक्ति-
रेव का चिदित्यर्थः । कस्मिन्सति किं स्यादित्यत आह
* आद्य इति * विरोधमात्रस्योपलक्षितस्य लक्षणनिवि-
ष्टत्वात्तस्यैक्यादन्यत्र धूमानुमानादावपि विरोधाश्र-
यभेदाश्रितसपक्षविपक्षगतत्वेनोक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारफलत्वाभावात्स्वेत्यादिवि-
शेषणस्य विशेषणासिद्धे च लक्षणमित्याह * स्वेति *
द्वितीयं दूषयति * अपेति * अननुगमे हेतुमाह * ए-
कोति * एकैव तावद्विरोधव्यक्तिं लक्ष्यते तस्याः सा-
धारणगतत्वेऽसाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिस्तद्गतत्वे
चेतराव्याप्तिरित्यर्थः । विरोधमात्रं नोपलक्ष्यते नाप्ये-
कैव विरोधव्यक्तिः किं तु साधारणासाधारणकृत्स्ना-
नैकान्तिकोदाहरणेषु यावत्तो विरोधव्यक्तयोऽपे-
क्ष्यन्ते तावत्तः स्वस्वामावाभ्यामुपलक्ष्यन्ते ऽतो नोक्त-
दोष इति शङ्कते * अपेति * अर्द्धाकरोति * किमिति *

उपलक्ष्यन्ते एवेति शेषः । विवक्षितं दोषं दर्शयितुं वि-
कल्पयति * किं त्वित्यादिना * अपेक्षिता व्यक्तयः केन
चिदनुगतरूपेण सङ्गृहीता लक्ष्यन्त इति प्रथममपा-
करोति * प्रथमे इति * तस्यैवापसङ्गाहकरूपस्याव्या-
प्त्यादिपरिहारेणानैकान्तिकव्यवस्थापकत्वं सम्भवादुप-
जीव्यत्वाच्छाघवाच्च तदेव लक्षणमास्तामुपलक्ष्यं-
दिप्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । अस्तु तर्हि तदेव लक्षणमि-
त्यत आह * न चेति * असम्भवे हेतुमाह * विरो-
धेति * विरोधमात्रस्यातिप्रसङ्गकत्वात्स्वस्वाभावावि-
रोधाभिधाने ऽप्यभिहितदोषानिस्तार इत्यर्थः । द्वि-
तीयमपवदति * प्रतीति * व्यक्तीनां प्रतिस्व व्या-
वृत्तत्वेनाऽऽत्मनोपलक्ष्यत्वे-तेनैवाकारेण लक्षणप्रवेशो
स्वीकार्ये सति मिलितानां लक्षणत्वं मत्वेकं वा ऽऽपे-
क्ष्यं सम्भवो द्वितीयेऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

अनैकान्तिकस्य लक्षणान्तरं शङ्कते ।

६१३ अनैकान्तिकस्य लक्षणान्तरनिघसः ।

स्यादेतत् सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न यः सोऽनैकान्ति-
कइति लक्षणमस्तु तेन साधारणासाधारणानैकान्तिको-
दाहरणव्याप्तिर्भवतीति । एतदप्यलक्षणम् । सच्चेतो धूमादा-
वपि गतत्वात् । नह्यसौ विपक्ष एव वर्तते, सर्वथा तत्रा-

(१) ८३५ पृष्ठस्य ९ पङ्क्तौ "उक्ताति व्याप्तिपरिहाराद्येत्यादि एतावत्प-
र्यन्तं शाङ्करीविद्यासागरयो रेफविच एव पाठ उपलभ्यते लंछनशैली-
तु शाङ्करीत्वं नान्नापयति विद्यासागरीस्य पञ्चांशः प्रमादाच्छाङ्कुर्यां
मिथित इत्यनुमीयते ।

वृत्तेः । नापि सपक्ष एव, पक्षेऽपि वर्तमानत्वात् । अथ
 पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि तथापि सद्धेतोरपरित्यागः प-
 क्षवृत्तित्वादेव सपक्ष एव वृत्तेरभावात् । असिद्धानैका-
 न्तिकसङ्कराव्याप्तिश्च । अथ पक्षव्यतिरिक्त इति वि-
 शेपणं प्रक्षिपसि तदानीमप्रसक्तव्यावर्त्तनमनुपपन्नं । न
 हि पक्षव्यतिरिक्तः सपक्षो विपक्षो वा सम्भवतीति
 सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिदव्यावर्त्तकं विशेषणमेवे-
 दं तयोः कथं घटेत् । अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमान इति
 विशेषयसि तदानीमसाधारणाव्याप्तिः नासौ पक्षव्यति-
 रिक्ते वर्तमानः । अथ पक्षव्यतिरेकेणेति विशेषणमुपादत्से
 तदाऽपि पक्षव्यतिरेकस्य पक्षविरहरूपस्योपलक्षणत्वं
 हेतुत्वं वा ह्यमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणानैकान्तिके न
 सम्भवति पक्षविरहस्य तत्राऽसम्भवादेव । निवेध्यविशेष-
 णत्वे त्वस्य सद्धेतौ गमनं स्यात् ।

* स्यादेतदिति * साधारणाऽनैकान्तिकः सप-
 क्ष एव न वर्तते विपक्षेऽपि वर्तमानत्वाद्विपक्ष एव च
 न वर्तते सपक्षेऽपि वर्तमानत्वादसाधारणस्य सर्वथा
 सपक्षविपक्षवृत्त्यभावादेव सपक्ष एव न वर्तते इति ल-
 क्षणं तुल्यं लक्ष्यायान्तरवैजात्यमाश्रम् । सपक्षे यो न
 वर्तते सोऽनैकान्त इत्युक्ते सपक्षैकदेशवृत्तौ सद्धेता-
 यतिव्याप्तिस्तन्निरासाय विशेषणमेवेति । सपक्ष एव

न वर्तते योऽभावनैकान्तिक इत्युक्ते विरुद्धेऽतिव्याप्ति-
स्तन्निरासाय विपक्ष इत्युक्तम् । तथाऽपि विपक्षै-
कदेशवृत्तिविरुद्धे ऽतिव्याप्तिपरिहारार्थमेवेति विशे-
षणम् । तेन लक्षणेन किं लभ्यत इत्यत आह * ते-
नेति * सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न य इति वा-
क्यस्योभयत्रापि योजयितुं शक्यत्वादित्यर्थः । केवल-
व्यतिरेकिहेतावतिव्यापकमित्यभिसन्धाय दूषयति *
एतदिति * अतिव्याप्यन्तरमाह * सदिति * अ-
न्वयव्यतिरेकिणि धूमादिहेतावतिव्याप्तिमुपपादयति *
* न हीति * सङ्केतोर्विपक्षमात्रावच्छिन्नवृत्त्यभावे हे-
तुमाह * सर्वधेति * लक्षणांशान्तरं सम्भावयति *
* नापीति * वर्तते इत्यनुपपन्नः । तत्रापि हेतुः पक्ष इति ।
सङ्केतावतिव्याप्तिपरिहाराय लक्षणं विशिनष्टि * अ-
धेति * सपक्षविपक्षवृत्तिमात्रशून्योऽनैकान्त इति ल-
क्षणस्य न सङ्केतावतिव्याप्तिः पक्षवृत्तेः सतः सपक्ष
एव वर्तते नेत्यादिनिषेधे विपक्षवृत्त्यादिकमादाय यो-
जनीयत्वादित्यर्थः । असमर्थमिदं विशेषणमिति परि-
हरति * तथाऽपीति * पक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य सङ्केतोः
सपक्ष एव न वर्तते इति लक्षणांशो नास्ति पक्षवृत्तित्व-
विशिष्टस्य पक्षे न वर्तमादित्यत आह * पक्षेति * पक्षे न
वर्ततेऽथचपक्षवृत्तित्वविशिष्ट इति व्याघातात्पक्षे वृत्ति-
राश्रयणीया तथा चातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । न चैवमं-
शतः स्ववृत्त्यापात इति वचनीयं, वृत्तिभेदोपादानेन तत्प-
रिहारात्पक्षवृत्तित्वधर्मवतः पक्षवृत्तिधर्मिसम्बन्धोपगमे
विरोधाच्चेति भावः । न केवलमतिव्याप्तिरव्याप्तिरपी-

त्याह * असिद्धेति * रूपरसावानित्यौ चाक्षुषत्वादि-
 त्याद्यसिद्धानैकान्तिकसङ्करस्तदव्याप्तिस्तस्य पक्षैकदेशे
 वृत्त्यभावादेवं स्वरूपासिद्धावनैकान्तिकसङ्कीर्णोदाह-
 रणं द्रष्टव्यम् । कथितातिव्याप्त्यव्याप्तिपरिजिहीर्षया
 लक्षणं विशिनष्टि * अथेति * पक्षव्यतिरिक्ते सपक्ष एव
 विपक्ष एव वर्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणं, न
 चैवं सङ्केतावतिव्याप्तिः पक्षव्यतिरिक्तं सपक्ष एव वृ-
 त्तिनिपन्धे विपक्षवृत्तिमादाय तथात्वात्तदभावाच्च नापि
 विरुद्धे, पक्षव्यतिरिक्तविपक्षमात्रवृत्तिनिषेधस्य सपक्ष-
 वृत्तिपर्यवसायित्वाच्च चाऽसिद्धानैकान्तिकसङ्कराव्याप्तिः
 पक्षव्यतिरिक्ते सपक्ष एवेत्यादिलक्षणभावादिति भा-
 वः । पक्षव्यतिरिक्त इत्येतत्सपक्षविपक्षयोर्विशेषणमुत
 हेतोरिति विकल्प्य प्रथममपाकरोति * तदानीमिति *
 विशेषणं विशेष्यं कुतश्चिद्व्यावर्तयदेव भवति व्यावृ-
 त्तिश्चान्यप्रसक्तौ तथा च पक्षव्यतिरिक्तत्वविशेषणं प-
 क्षव्यतिरिक्तमपक्षादि व्यावर्तयदप्रसक्तव्यावर्तकं स्या-
 दित्यर्थः । पक्षव्यतिरिक्तत्वविशेषणस्याप्रसक्तव्यावर्त-
 कत्वे हेतुमाह * न हीति * साध्यसमानधर्मत्वतश्चि-
 परीतधर्मत्वयोस्तल्लक्षणत्वादित्यर्थः । मा भृत्पक्षाद-
 व्यतिरिक्तसपक्षादिव्यावर्तकमथ च विशेषणं भवत्ये-
 धेत्यन आह * सपक्षेति *

“सम्भवे व्यभिचारे च स्यात् विशेषणमर्थव” इति
 न्यायादित्यर्थः । हेतुविशेषणमिदमिति द्विती-
 यरूपं शङ्कते * अथेति * पक्षव्यतिरेके वर्त-
 मानः सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न यः सोऽनैका-

न्त इति लक्षणं न चैवमप्रसक्तव्यावर्तनं सङ्केतौ त-
थाभूतवृत्तेः प्राप्तायाः प्रतिषेधादित्यर्थः । अतिव्याप्य-
भावे ऽप्यव्याप्तिरिति दूषयति * तदेति * अव्याप्तिमे-
वोपपादयति * नासाविति * नित्या भूर्गधवत्त्वादि-
स्यसाधारणः स पक्षमात्रवृत्तत्वात्पक्षव्यतिरेके न वर्त-
इत्यतिव्याप्तिरिति यावत् । उक्तदोषपरिहाराय विशेष-
णान्तरं शङ्कते * अथेति * सपक्ष एव विपक्ष एव
वर्तते न य इति लक्षणं सङ्केतौ यद्यप्यस्ति तथाऽपि
पक्षव्यतिरेकेणावच्छिन्नविशेषणाभावा स्मातिव्या-
प्तिर्न वा ऽव्याप्तिः पक्षमात्रवृत्तेरसाधारणस्य प-
क्षव्यतिरेकेणान्यत्रावर्तनादेवोक्तलक्षणसम्भवादित्या-
शङ्काकृतोऽभिमानः । पक्षव्यतिरेको हेतुविशेषण-
मुत निषेध्यवृत्तिविशेषणमिति विकल्प्य यद्याद्यस्त-
दाऽपि व्यतिरेकेणेति तृतीया किमित्यम्भूतलक्षणो, त-
हेताविति विकल्पयति * तदेति * किञ्चात इत्यत आ-
ह * द्वयमिति * असम्भवे हेतुमाह * पक्षेति * यदा
तृतीयेत्यम्भावलक्षणा तदा पक्षव्यतिरेकेण लक्षि-
त इत्यर्थः स्याद्यदा हेतौ तदा पक्षव्यतिरेकेण नि-
ष्यन्न इति तदुभयमपि न सम्भवति पक्षमात्रवृत्तावसा-
धारणे पक्षव्यतिरेकस्यैवासम्भवादिति भावः । द्विती-
ये कल्पं शङ्कते * निषेध्येति * सपक्ष एव विपक्ष एव वा
वृत्तिर्हेतोर्निषेध्या सा पक्षव्यतिरेकेण विशिष्टैव नि-
षिध्यते ऽतोविशिष्टनिषेधे विशेषणपक्षव्यतिरेक-
स्यापि निषेधात्पक्षे वृत्तिः सिध्यतीति नाऽसाधा-
रणा ऽव्याप्तिरित्याशयः । निषेध्यविशेषणत्वे तस्य को

दोष इत्यध्याहारः । दोषं भाषते * सादिति * सञ्ज्ञेतौ
धूमादौ पक्षविरहावच्छिन्नसपक्षमात्रवृत्तिर्नास्ति पक्षे
ऽपि वर्त्तनाद्विपक्षमात्रे च न सर्वथा तत्रावृत्तेरित्यति-
व्याप्तिः केवलव्यतिरेकिणि चेति द्रष्टव्यम् ।

मुक्तन्यायमन्यत्रादिशति ।

६१४ अन्यत्र दूषणातिदेशः शङ्खान्तरान्तरासम्भ ।

एतेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्याद्यक्षरैर्विशेषाभिधा-
नमपास्तम् । अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तते तदा स-
पक्ष एव विपक्ष एव न वर्त्तते यः सोऽनैकान्तिकः तथा
सत्यसाधारणस्यापि व्याप्तिः सञ्ज्ञेतौ चाप्रसक्तिरिति
मन्यसे ? तदा भ्रान्तोऽसि तराम् । एवं सति नोभयस्यापि
सङ्ग्रहः । असाधारणे तावद्यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्त्तत,
इत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि प-
क्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावनानुपपत्तेः । साधारणेऽपि नि-
श्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ यद्यर्थं न पश्यामो यदि पक्षव्य-
तिरिक्तं वर्त्तत इति, न हि निश्चितवृक्षभावायां शिश-
पायां प्रयुज्यते यदि शिशवा वृक्षः स्यादिति, तत्कस्य
हंताः संशयोपस्थापितात् कोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदा-
श्रयं किञ्चिद्धर्मोपदर्शनार्थमारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते
नतु निश्चित एव वस्तुनि तस्मादसाधारणानैकान्तिकस-
ङ्ग्रहाय सूदीत्याद्युपात्तं तन्न साधारणमपि समग्रहीत् ।

* एतेनेति * विनाऽन्तरेण विहायेत्यादिपदानां व्यतिरेकेणेत्यस्मादनर्थान्तरस्वादित्यर्थः । पक्षव्यतिरेके वर्तमानः सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न यः सोऽनैकान्त इति लक्षणस्यासाधारणेऽव्याप्तिमुक्तां परिहर्तुं विशेषणान्तरं शङ्कते * अयेति * यदीति विशेषणेन किं लभ्यत इत्यत आह * तथा सतीति * यदि-शब्दः पाक्षिकत्वं धोतयति तेन यदि पक्षातिरिक्ते सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणं नाव्यापकं पक्षस्य साधारणस्य सपक्षे विपक्षे च वर्तनाभावेऽपि यदि पक्षातिरिक्ते वर्तते इति पक्षातिरिक्तवृत्तित्वस्य पाक्षिकत्वकथनात्तदभावेऽपि व्याप्युपपत्तेरित्याशयः । एवमव्याप्तिं परिहृत्यातिव्याप्तिं परिहरति * सदिति * यदि पक्षातिरिक्ते वर्तते स-
हेतुस्तदा सपक्षमात्रे न वर्तते पक्षेऽपि वर्तनादिति ना-
तिव्याप्तिरित्यर्थः । वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टमिति-
कष्टां दशमाविष्ट इत्युपहसन्परिहरति * तदेति *
अतस्मिन्तदिति प्रत्ययाभावात्कथं भ्रान्तत्वमित्यत
आह * एवं हीति * उभयाव्यापकस्योभयव्यापक-
त्वाभिमानादित्यर्थः । प्रतिज्ञामात्रे नेष्टसिद्धिर्विपरी-
तस्यापि सुप्रतिज्ञत्वादित्यतस्तदुपपादयति * असा-
धारणेति * तदेव वा कुत इत्यत आह * तस्येति * यदि-
शब्देन पक्षव्यतिरिक्ते पाक्षिकी वृत्तिरुच्यते साऽसा-
धारणे न सम्भवति पक्षव्यतिरिक्ते वृत्त्यभावस्य
निश्चितत्वादित्यर्थः । असाधारणाव्याप्ताद्यपि सा-

धारणानैकान्तं व्याप्नोत्येवेत्यत आह * साधारणेऽ-
 पीति * यद्यर्थ-यदि शब्दार्थः । पाक्षिकत्ववृत्तेरित्यर्थः ।
 निश्चिततथाभावे यद्यर्थासम्भवं दृष्टान्तेनोपपादयति
 * न हि इति * निश्चितो वृत्तभावो वृक्षत्वं यस्यास्तस्या-
 मित्यर्थः । तत्रापि यदिशब्दाप्रपाङ्गस्तथाभावनिश्चया-
 द्युत कारणान्तरादिति कथं निर्णेतुं शक्यं येन दृष्टा-
 न्तरत्वेन तदुपन्यास इति पृच्छति * तदिति * तथा-
 भावनिश्चये सति यदि-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तासम्भवा-
 देव तदप्रयोग इति निर्णेतुं शक्यमिति परिहरति *
 संशयेति * संशयोपस्थापितकोटिद्वयादेकस्यां को-
 टाधारोप्यमाणार्था यदीति प्रयुज्यते न तु निश्चित
 एव वस्तुनि, तस्यां कोटौ यदि-शब्दप्रयोगः किमित्यत
 आह * तदिति * यद्यर्ग पुरुषः स्यात्तर्हि शिरःपाण्या-
 दि स्थाण्यदि स्थाणुस्तदा यक्रकोटरादि भवेदिति त-
 दाश्रितधर्मप्रदर्शनार्थमिति यावत् । निश्चितासाधार-
 णाकारे वस्तुनि संशयोपस्थापितानेककोटिभ्यो नि-
 र्धार्यमाणैककोट्यभावेन तदाश्रयकिञ्चिद्धर्मोपदर्शना-
 भावेन प्रयोगासम्भवादित्यर्थः । तस्माद्यदीतिविशेषण-
 मुपादशानो भ्रान्ताऽसि तरामित्युपसंहरति * तस्मा-
 दिति * न समग्रहीत्-न व्याप्तवादित्यर्थः ।

सङ्केतावतिव्याप्तिपरिहारमात्रप्रयोजनतया प्रका-
 रान्तरेण लक्षणमुत्थापयति ।

१११ प्रकारान्तरेणनैकान्तलक्षणनिरासः ।

अथ त्रिपक्ष एव सपक्ष एव यो हेत्वाभासः
 साङ्गैकान्तिक इति मन्यते । तदप्यनुपपन्नम् । अनैका-

न्तिकत्वमनिश्चित्याग्रत एव हेत्वाभासस्यावधारणे तत
एव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कुतं तदुपजीविनाऽनै-
कान्तिकत्वोपन्यासेन । अथाग्रे हेत्वाभासत्वं नावधा-
र्यते तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं विशेषणस्य हेत्वा-
भासत्वस्यावधारणात् ।

* अथेति * सो ऽयं यकयन्ध इवेति परिहरति
* तदिति * एतल्लक्षणयत्नादनैकान्तिकत्वसिद्धे-
रग्रे हेत्वाभासत्वं निरधारि न चेति विकल्प्य प्रथमं
प्रत्याह * अनैकान्तिकेति * द्वितीयं शङ्कते * अथेति *
असम्भवेन तदपाकरोति * तदेति * अनैकान्तिक-
त्वानिश्चयादग्रे हेत्वाभासत्वानवधारणे कुतो लक्षणा-
वधारणमित्यत आह * विशेषणेति * विशिष्टसिद्धे-
र्विशेषणसिद्ध्याधीनत्वाद्धेत्वाभासत्वस्य च लक्षणविशेष-
णत्वादित्यर्थः ।

सजातीयविजातीयाभासानाभासव्यावृत्त्यर्थं ल-
क्षणान्तरमनैकान्तस्य शङ्कते ।

६१६ अनैकान्तिकस्य प्रकारान्तरेण लक्षणनिरासः ।

अथ ब्रूये असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययाप-
दिष्टादन्यो हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति । तदप्युक्तन्या-
येनैव निरस्तम् । किञ्चैवमसिद्धादिसङ्कीर्णस्यानैका-
न्तिकस्य न सङ्ग्रहः स्यात् । न च तदसिद्धादित्वादे-
वाहेतुर्नविध्वतीति वाच्यम् । इतरानैकान्तिकवद्विप-

क्षगतत्वादिनाऽप्युद्भावे दोषत्वसम्भवात् ।

अथेति कृत्यं स्पष्टम् । अनैकान्तिकत्वानिश्चयादग्रे हेत्वाभासत्वनिर्णये तत एवासाधकत्वसिद्धेरनैकान्तो-
पन्यासो व्यर्थो ऽनवधारणे विशिष्टलक्षणासिद्धिरि-
त्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह * तदिति * अव्यापकं चेदं
लक्षणमित्याह * किं चेति * अनित्यः शब्दश्चाक्षुष-
त्वादित्यसिद्धसङ्कीर्णो नैकान्तो न सम्भवति, पृ-
थिवी न रूपवती भूतत्वादिति कालात्ययापदिष्ट-
सङ्कीर्णः साधारणोऽनैकान्तः, पृथिवी न रूपवती गन्धव-
त्वादिति तत्सङ्कीर्णोऽसाधारणः, आकाशमनित्यं प्र-
मेयत्वादित्येतदाकाशं नित्यं विमुत्वादात्मवदित्यनेन
सत्प्रतिपक्षसङ्कीर्णानैकान्तं, तदेतदनेकान्तकुलं नैतल्ल-
क्षणं व्याप्नोत्यसिद्धादिसङ्कीर्णमसिद्धादित्वादेव हेत्वा-
भासो नानैकान्तिकत्वादतो नाव्याप्तिरित्यत आह
* न चेति * पक्षधर्मत्वव्याप्तत्वप्रमितिभिरहाद्यात्म-
नोद्भाव्यमानस्य दोषत्वसम्भवे कस्मान्नासिद्धतादिरि-
त्यत आह * इतरेति * असङ्कीर्णानैकान्तेषु विपक्ष-
गतत्वेन पक्षमाश्रयित्वेन बोद्भावेन यथा दोषत्वं तथा
सङ्कीर्णेष्वपि विपक्षगतत्वादिनोद्भावेन दोषत्वस-
म्भवादनेकान्तत्वमन्यथेतरत्रापि तन्न स्यादित्यव्या-
प्तिरित्यर्थः ।

साधारणत्वासाधारणत्वात्यन्ताभावानधिकरण-
त्वमस्तु तर्हि लक्षणमिति शङ्कते ।

६१७ प्रकारान्तरेणानैकान्तलक्षणनिरासः ।

अथ मन्यसे साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकव्यापि सामान्यलक्षणमस्तु । मैवम् । यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे च इदमस्तीत्यतिव्याप्तिः । यदि व्यतिरेकद्वयव्यतिरेकलक्षणं तदोपलक्ष्यस्वरूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकोऽप्यविशिष्टे तस्मिन्नस्ति । न हि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं विशिष्टं एवमभेदेनापि । भेदाभेदात्तदेव ति चेन्न । अतदपीति प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । ततोऽस्यन्तान्यत्वं लक्षणमिति चेन्न । असिद्धादिसङ्कीर्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात् । स्वरूपाणाञ्चानन्त्येन तत्प्रतियोगिकान्यत्वावधारणस्याशक्यता तेषामानन्त्यात् । तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे चान्यत्वं कतिपये प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेकस्यान्यत्वप्रतियोगिकोऽप्यप्रवेशेन तत्प्रसङ्गगृहीतव्यतिरेकपक्षतापातात् । एवञ्चादृष्ट्याणादिना गोत्वादेवम्भूताद्याणादिविपाणित्वानुमानौचित्यापातात् । हेत्वाभासान्तरमप्येवं किञ्च समग्राहीति वासनायां यदेवानयोरितरेभ्योवैधर्म्यं वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्वचनतापत्तेरिति ।

अथेति साधारणत्वं मपक्षविपक्षयोः सत्त्वं त-
 त्वासाधारणत्वं, तयोर्व्यतिरेकावभावौ ताभ्यां
 मिलिताभ्यां यद्विशिष्टं तस्मादन्यत्वं लक्षणमिति यो-
 जना । अन्यत्वमित्युक्ते यत्किञ्चिदन्यत्वं सर्वत्रेति
 तन्निवारणाय व्यतिरेकेति पदम् । तावत्युक्ते घट-
 व्यतिरेकविशिष्टभूतलादन्यत्वं पटेऽपीत्यतिव्याप्ति-
 रेव तन्निवारणायासाधारणेति । असाधारणत्वव्य-
 तिरेकविशिष्टादन्यत्वं साधारणे नास्तीत्यव्याप्तिः त-
 न्निरासाय *असाधारणेति* साधारणत्वासाधा-
 रणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां विशिष्टादन्यत्वमित्युक्ते साधा-
 रणव्यतिरेकविशिष्टादन्यत्वमसाधारणे नास्त्यसाधा-
 रणव्यतिरेकविशिष्टादन्यत्वं साधारणे नास्तीत्यव्या-
 प्तिपरिहाराय मिलितेत्युक्तम् । मिलितद्वयव्यतिरेक-
 विशिष्टादन्यत्वमुभयत्राप्यस्ति स्वव्यतिरेकस्य स्वा-
 कृत्वायोगान्मैवमिति व्याप्तिः सम्यग्चेतोरसिद्धादेश्च
 व्यतिरेकद्वयविशिष्टत्वाभ्यापि सङ्कीर्णेष्वव्याप्तिस्तत्र
 मिलितव्यतिरेकविशिष्टान्यत्वसम्भवादिति भावः । इयं
 कुटिलिका ऋजुपथप्रस्थितान् प्रति शोभते नास्मान्प्र-
 तीति परिहरति *मैवमिति* व्यतिरेकद्वयं विशेषणमु-
 पलक्षणं चाऽन्यत्त्वप्रतियोगिन इति विकल्प्य प्रथमनुव-
 दति *यदीति* दूषयति *तर्हीति* तस्य विशिष्टस्य वि-
 शेष्यविशेषणमात्रत्वाभावाद्विशेष्ये विशेषणे चेदम-
 स्तीति विशेष्ये सद्भेत्वादौ विशेषणो व्यतिरेकद्वये च ल-

१ असाधारणत्वव्यातिरेकत्वावच्छिन्नत्वादन्यत्व साधारणे नास्तीत्य-
 व्याप्तिस्तन्निरासाय साधारणेति । संः पु० पाठोधिकः ।

क्षणातिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयमुपादत्ते *यदीति* व्य-
तिरेकमयोपलक्षितादन्यत्वमुपलक्ष्यांशे नास्ति केवलस्यै-
वोपलक्ष्यत्वादिति विशेष्यांशातिव्याप्तिपरिहारमात्र-
मस्मिन् पक्षे प्रयोजनम् । व्यतिरेकमयेन ये सदेत्वादय-
 उपलक्ष्यन्ते ते केन विदनुगतरूपेण किं वा भिन्नभिन्नरूपे-
ण न द्वितीयोऽनन्ततयाऽशक्यत्वादुपेत्यापि दूषणमाह
तदेति *व्यतिरेकद्वयविशिष्टेऽसिद्धादिरूपेण द्वयो-
पलक्षितादन्यत्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । तदेवोप-
पादयति * न हीति* *यद्यातिरेकद्वयविशिष्टं तत्के-
वलमिति न सम्भवाति विशंपणविगमेऽपि विशि-
ष्टप्रत्ययापातादुपलक्ष्यं च केवलमित्यर्थः । विशिष्टावि-
शिष्टयोरत्यन्तभेदवादे भेदद्वयमुपालम्भो ऽस्माभिः
पुनर्भेदाभेदाभ्युपगमाज्ञातिव्याप्तिरिति शङ्कते * भे-
देति* *तद्विशिष्टं तदेवापि विशिष्टमपीति यावत् ।
को भावः किमव्यतिरेकद्वयोपलक्षितादन्यत्वमात्रं
लक्षणमुतात्थन्तान्यत्वमिति विकल्प्य प्रत्याह * ने-
ति* *अभेदवद्भेदस्यापि भावादभेदमाश्रित्यातिव्या-
प्तिपरिहारे भेदमाश्रित्यातिव्याप्तिप्रसञ्जनस्यापि स-
म्भवादवक्तव्यं लक्षणमापद्यत इत्यर्थः । द्वितीयमु-
पादयति * तत इति* *व्यतिरेकद्वयोपलक्षिताद-
त्यन्तान्यत्वं लक्षणं न च तदसिद्धावास्ति व्यतिरेकद्व-
यविशिष्टस्य तदुपलक्षितादन्यत्वान्न चैवमनेकान्ते-
ऽपीत्यसम्भवः सर्वसङ्कल्पदस्यावस्तुतत्वाविशिष्टा-
विशिष्टयोरेव भेदस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अव्याप्त्या
दूषयति * नेति* *सङ्कीर्णानैकान्तेष्वसिद्धादिभ्योऽ-

न्यत्वं नास्ति प्रकारमात्रभेदादिसंन्याप्तिरित्यर्थः । न केवल-
 मव्याप्तिरसंभवोऽपीत्याह * स्वेति * भिन्नभिन्नाकारे-
 णोपलक्षितस्वरूपाणामानन्त्ये तत्प्रतियोगिकान्यत्वस्य
 लक्षणस्य दुरवधारणतयाऽसिद्धेरित्यर्थः । प्रतियोगि-
 नामानन्त्ये तन्निरूप्यान्यत्वानामप्यानन्त्यादभावभेद-
 स्यापि धर्मिप्रतियोगिभेदाधीनत्वादिति हेतुमाह * तेषा-
 मिति * उपलक्षितसर्वप्रतियोगिस्वरूपान्यत्वस्य दुरव-
 धारणत्वेऽपि व्यतिरेकद्वयोपलक्षितकतिपयस्वरूपान्य-
 त्वं शक्यावधारणं तदेव वा ऽत्र लक्षणं विवक्षितमतो
 नासंभव इत्याशङ्क्याह * तदिति * उपलक्षितकतिप-
 यासिद्धयन्यत्वं तदुपलक्षितकतिपयासिद्धादिव्यक्ति-
 शु विद्यते इति तत्रैवातिव्याप्तिरित्यर्थः । किं चोपलक्ष-
 णस्य काकवदुपलक्ष्याद्विर्भावप्रसिद्धेरन्यत्वप्रतियोगि-
 भूता याऽसिद्धादिकोटिस्तत्र व्यतिरेकद्वयस्यानन्तर्भावे-
 न ततोऽन्यत्वसंभवात्तत्रातिव्यापकं लक्षणमिति भङ्गा-
 तरं भणति * उपलक्ष्यत्वे चेति * उभयव्यतिरेकस्योपल-
 णत्वेऽन्यत्वप्रतियोगिकोऽप्यप्रवेशेन तत्सङ्गृहीतव्यति-
 रेकपक्षतापातात्-व्यतिरेकान्यत्वं लक्षणीभूतं तत्पक्ष-
 तापातात्तदाश्रयत्वादिति यावत् । साधारणत्वासा-
 धारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्य-
 दनैकान्तिकमित्यत्र व्यतिरेकद्वयस्य विशेषणत्वे विशे-
 ष्यांशे विशेषणांशे चोपलक्षणत्वे व्यतिरेकविशिष्ट-
 उपलक्षणे च तस्मिन्नातिव्याप्तिमुक्त्वा ऽधुना दोषान्तरं
 भाषते * एवं चेति * गोशब्दो वज्रवाणस्वर्गाग्नेकार्थेषु
 वर्धते तत्र येनादृष्टो वायादिस्तेनादृष्टवाणादिना पुं-

सा वाणादिविषाणी गोशब्दवाच्यत्वात्सम्प्रतिप-
न्नगोवदित्यनुमानौचित्यमापि स्यात्तत्र हेतुरेवंभू-
तादिति । गोत्वादित्यस्य न साधारण्यं वि-
पक्षैरुद्देशे ऽश्वादावभावान्नाप्यसाधारण्यं सपक्षेऽपि
भावादिति व्यतिरेकद्वयविशिष्टाद्गोत्वात्तदन्यत्वानै-
कान्तलक्षणरहितात्सर्वसपक्षविपक्षसत्त्वं साधारण्यं
तद्व्यतिरेकविशिष्टादन्यत्वं विवक्षितमिति चेन्न । ल-
क्षणवाक्ये सर्वपदाश्रवणात्तदुपादाने च विपक्षैक-
देशवृत्तः सर्वसपक्षविपक्षवृत्तित्वासम्भवादेवं पृथिव्या-
दिष्वनैकान्त्याद्गोत्वादिषाणित्वानुमानमुचितं स्या-
दित्यनैकान्तभेदे विपक्षैकदेशवृत्तावव्याप्तिरिति याव-
त् । उपलक्षणं चैतच्छब्दो नित्यः प्रत्यक्षत्वादित्यादा-
वपि द्रष्टव्यम् । धर्मिग्राहकमानविरोधादनौचित्यं वि-
षाणित्वानुमानस्येत्यत आह * अदृष्टेति * स्वार्थानुमा-
नरूपत्वान्न प्रतिवादिप्रत्यविरोध इत्यर्थः । यद्वा व्यतिरे-
कद्वयस्यापि तल्लक्षणत्वादनैकान्तत्वमस्तु को दोष इ-
त्यत आह * एवमिति * व्यतिरेकद्वयस्याऽप्यनैकान्ति-
कत्वेन प्रतीतं व्यवहृतं च येन तेन तद्व्यावृत्तत्वेनानुमानं
यत्कल्प्यं न च तत् लोके प्रतीतं व्यवहृतं चातोऽप्रसिद्धवि-
शेषणत्वेनानुमानमात्रमनुचितं स्यादथ च तदौचित्ये
ऽदृष्टवाद्यादिना पुंसा गौरियं वाणादिसदृशविषाणव-
ती गोत्वाद्गवान्तरवदित्यनुमानं वाणस्यादृष्टतया प्र-
सिद्धविशेषणमुचितं स्यादसिद्ध्यादिविरहस्यातिरो-
हितत्वादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दूषणान्तरमाह * हेत्वि-
ति * स्वव्यतिरेकमेलकविशिष्टादन्योऽनैकान्त इत्यनेन

प्रकारेणासिद्ध्यादिहेत्वाभासान्तराणामप्यनैकान्ति-
कत्वेन सङ्ग्रहे सम्भवति किमिति तथा न समग्राहीति
वासनायां चिन्तायां यदीतरेभ्यो व्यावृत्तं धर्ममनयोः सा-
धारणासाधारणयोः पश्यता तथा नाकारि तर्हि तदेव वै-
लक्षण्यं लक्षणमास्तां उपजीव्यत्वादितरद्वयार्थमित्यर्थः ।

लक्षणान्तरं शङ्कते ।

६१८ अनैकान्तिकस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

असिद्धत्वादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैका-
न्तिक इति चेत् । वाच्यं तर्हि स प्रकारः कस्यान्यथा ततस्त-
तोऽन्यत्वं ज्ञेयम् । किञ्चैवं तर्हि असिद्धत्वादन्यदनैकान्ति-
कमिति कृत्वा विरुद्धादीनामनैकान्तिकत्वेनैव सङ्ग्रहे श-
क्ये विरुद्धादिवद्रूपान्तरासङ्ग्राह्ययोः साधारणासाधारण-
योरेव यदनेन प्रकारेण सङ्ग्रहमकार्षींस्तत्र नियतं रुचि-
रेव भवतो नियन्त्री । यदा च त्वमसिद्धादिव्यतिरिक्त-
तयाऽनैकान्तिकं लक्षयसि तदा ऽसिद्धादिभेदकं प्रका-
रमनवगम्य तदन्यत्त्वमशक्याधिगममिति तदाभिधाने प्र-
सक्ते तदाश्रया ये दोषा दर्शिता स्तैः स्मृतिव्यति-
रिक्तत्वोक्तदोषैश्च निराकर्तव्योऽसि ।

असिद्धेति हेत्वाभासग्रहणं सम्यग्धेतुव्यावृत्त्य-
र्थं शेष विशदम् । अन्यत्त्वस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधी-
नज्ञानत्वादन्यत्वधर्मिप्रकारो वक्तव्यः स च वक्तुम-
शक्य इत्यभिप्रेत्य परिहरति *वाच्य इति* किमि-

त्यसौ प्रकारो वाच्य इत्यत आह * कस्येति * अन्य-
था-तत्तत्ज्ञानं विना ततस्ततो-ऽसिद्धादिप्रकारात्कस्य
ज्ञेयत्वमित्यन्वयः । अतिप्रसङ्गयाधितं चेदं लक्षणमस-
म्भवतीत्याह * किञ्चेति * असिद्धादन्योऽनैकान्त इति
लक्षणेन विरुद्धादीनामप्यनैकान्तिकत्वेन शक्यसङ्ग्रहेण
च लाघवे सति साध्याविपरीतव्याप्तत्वादिप्रकारस्य ख-
ण्डनाद्विरुद्धादि यथाऽसम्भवद्रूपान्तरं तथा ऽनयोर-
प्यसम्भवद्रूपान्तरत्वसाम्ये सत्यनेन प्रकारेण लक्ष-
णकरणे नियामकं न पश्याम इत्यर्थः । अनैकान्तस्यैवा-
नेन प्रकारेण लक्षणप्रणयनमुपेत्यापि खण्डनान्तरं व-
क्तुमनुब्रूयति * यदेति * अनैकान्तादसिद्धादेर्भेदकप्रका-
रमनवगम्यानैकान्तलक्षणमुच्यते किं वा तदवगम्ये-
ति विकल्प्य प्रथमे ऽसम्भवमाह * तदेति * स्वरूपे-
णास्फुरतः प्रतियोगित्वे स्वात्मनो ऽपि तत्प्रसङ्गात्
सति भेदइति विशेषणे च करंभितनीरक्षीरयोर्व्याभिचा-
र्यदसिद्धादिसवरूपानवगमे तदन्यत्त्वलक्षणासिद्धिरि-
त्याशयः । तस्मात् द्वितीयः परिशिष्यत इत्याह * इति
तदिति * स्यादन्योन्याश्रय इति शेषः । अनैकान्ते
सिद्धे तदन्यत्वमसिद्धादिप्रकारस्य सिद्ध्येत्सिद्धे च त-
स्मिन् तदन्यत्वमनैकान्तस्येति खण्डनान्तरमीरयति *
तदिति * असिद्धादिप्रकाराश्रया ये दोषास्तत्तत्त्वखण्ड-
नकाले व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितौ विरुद्धादेः सङ्केतु-
त्वं तदभावे तत्रैवातिव्याप्तिरित्यादयस्तर्निराकर्तव्योऽ-
सि, तथा स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यत्र किं
सर्वस्मृतिव्यतिरिक्तत्वं उत स्मृतिमात्रव्यतिरिक्तत्वमि-

त्यत्र ये दोषा उक्तास्तत्सदृशैः सर्वासिद्धादिव्यतिरेकस्या
सर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वं कतिपयतद्व्यतिरिक्तत्वं क-
तिपयेषु तत्रैवातिव्यापकं तन्मात्रव्यतिरिक्तत्वमित्यत्र
मात्रशब्देन सामान्याभिधाने तत्रैवातिव्यापकं व्य-
क्त्यभिधाने पूर्वोक्तानिस्तार इत्येतैरपीत्यर्थः ।

अतैकान्तिकलक्षणान्तरमाशङ्क्य निराकरोति ।

६१९. अनैकान्तिकस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

साध्येनाव्याप्यत्वे सति तदभावाव्याप्तोऽनैकान्ति-
क इत्यपि न । साध्याविशिष्टेऽपि गतत्वात् । विशेषणीभू-
तसाध्याव्याप्यत्वावगमाच्च । प्राथमिकाव्याप्यत्वासिद्धिरे-
वोऽजीव्यादूषणं स्यात् । विशेषणांशस्यैव चासाधक-
त्वसाधनसामर्थ्याद्व्यर्थविशेष्यताऽपि । वस्तुगतिव्यापक-
वन्मात्रपर्ययसाधिनि तदभाववन्मात्रपर्ययसाधिनि वा
तत्कालसन्दिह्यमानान्यतरव्यापकत्वे शब्दोऽनित्यः श्रो-
त्रविशेषगुणत्वादित्यादावसाधारणे व्यावृत्तत्वाच्च । व-
स्तुतः साध्याव्याप्ते तत्कालेऽपि च सत्प्रतिपक्षतयाऽ
निर्द्धारितसाध्यव्याप्तिके प्रकरणसमे गतत्वाच्च । एतेनानै-
कान्तिकः सव्यभिचार इति प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । सव्य-
भिचारस्यांक्तप्रकाराधिकस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वादिनि ।

साध्येति साध्येनाव्याप्तोऽनैकान्त इत्युक्ते चिरुद्धे प्र-
सक्तिनिवारणाय तदभावेत्युक्तम् । तस्य साध्यविपरी-
तव्याप्तत्वात्साम्यघेतुनिवारणाय साध्येति विशेषणम् ।

नचैवं कालाऽतीतप्रकरणसमशोरतिव्याप्तिस्तयोः सा-
ध्यव्याप्तयोः परप्रतियन्धत्वात्तासिद्धेर्व्याप्तत्वासिद्धादे-
रभावव्याप्तत्वात्सङ्कीर्णं चैवं सङ्गृहीतं स्यादित्यर्थः ।
अतिव्यापकत्वादिति हेतुं टीकते * साध्येति * प्र-
पञ्चः सत्यः प्रमाणाविषयत्वादिति तार्किकैर्यदा मी-
मांसकं प्रति प्रयुज्यते तदा ऽसौ साध्याविशिष्ट-
स्तस्मिन्नेतदतिव्यापकं साध्यस्यैव हेतुतया तस्य भाव-
तदभावाभ्यामव्याप्तत्वादिति भावः । अपि च साध्या-
व्याप्तत्वं लक्षणं विशेषणमुपलक्षणं वा, द्वितीये त-
स्य काकषद्वाहिर्भावात्साध्याभावाव्याप्त इत्येव लक्ष-
णमिति विरुद्धेऽतिव्यापकं, यदा विशेषणं तदा विशे-
षणावगमव्यतिरेकेण विशिष्टायोगात्प्रथमावगतव्या-
प्तत्वासिद्धिरेव दूषणं स्यात्सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वा-
दित्याशयवानाह * विशेषणीति * व्यर्थविशेषणासिद्धं
लक्षणमित्याह * विशेषणेति * न केवलमतिव्याप्तिः
अव्याप्तिरपीत्याह * वस्तुगतीति * असाधारणाव्या-
वृत्तत्वादित्यन्वयः । तस्योदाहरणं * शब्द इति * तस्यैव
विशेषणं * तदिति * तत्काले सन्निवृत्तमानमन्य-
तरव्यापकत्वं प्रयोगकाले साध्यतदभावयोरन्यतर-
व्यापकत्वं यस्य तत्तथोक्तं तत्र हेतुव्यापकत्वादिति । सां-
ध्यवत्पक्षमात्रपर्यवसायिनि । तदभावन्मात्रपर्यवसायि-
नि साध्याभाववत्पक्षमात्रपर्यवसायिनि वा । तत्र श्रोत्र
गुणत्वादिति हेतुः शब्द एव पक्षे वर्तते ततोऽन्यस्याका-
शविशेषगुणत्वाभावादित्यसौ साध्यव्याप्तः पृथिवी न
पाकजरूपाधिकरणं गन्धवत्त्वादित्यर्थं साध्याभावव-

न्मात्रपर्यवसायीत्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरमाह * वस्तुत
इति * शब्दो ऽनित्यः पक्षमपक्षयोरन्यतरत्वादित्यत्र
प्रकरणसने वस्तुतः साध्यव्याप्तत्वे सत्यपि प्रयोग-
काले समयलहेत्वन्तरप्रतिबद्धतया साध्यव्याप्तेरनि-
र्धारितत्वादुक्तलक्षणं तत्रानिव्यापकमित्यर्थः । सपक्ष
एवेत्यारभ्यानेकान्तिलक्षणखण्डनं यदुक्तं तत्सिंहाव-
लोकनन्यायेन प्राङ्निरस्तेऽपि लक्षणेऽतिदिशति * ए-
तेनेति * कथमन्यदीयो दोषोऽन्यत्रानुपजेदित्यत आह
सेति * सपक्ष एव विपक्ष एव वर्तते न य इत्यादेर-
न्यस्य व्यभिचारस्य निरूपयितुमसामर्थ्यादित्यर्थः ।

अनैकान्तिकखण्डनम् ।

उत्तरवादप्रस्तावनिष्ठां कुर्वन्वर्षविशेषणतामाह ।

६२० सत्प्रतिपक्षखण्डनारम्भः ।

अपि चोक्तलक्षणविशेषणेन प्रमाणव्यवच्छेदकादन्ये-
न किं व्यवच्छेद्यम् ? केन चित् सत्प्रतिपक्षः केन चिदन्य
इति चेत् ।

कः ? पुनः सत्प्रतिपक्षः । तथा हि-सत्प्र-
तिपक्षलक्षणमनुयुक्तो यद्याह-समानबलबोधितसाध्यवि-
पर्ययको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति । तन्न । त-
था हि-किमिह चलं त्रिवक्षितम् । सामर्थ्यमिति चेत् । तत्-
कुत्र कार्येऽभिमतं, न तावत्सर्वस्मिन्नेव कार्ये, सत्प्र-

तिपक्षहेत्वोर्भिन्नाविषयबुद्ध्यादिजनकतया सर्वकार्ये सम-
शक्तिकताया असम्भवात् । नापि यत्र कचित् कार्ये प्रकृ-
तसाध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि प्रमेयत्व-
प्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रस-
क्त्या सर्वहेतूनां शक्यप्रकरणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः ।
नापि पूर्वहेतुसाध्याभावबोधनरूपे कार्ये, उत्तरहेतो-
रेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकतापत्तेः । प्रतिहेतोरि-
ति चेन्न । तत्प्रतिहेतोरसामर्थ्यादेव समशक्तिकत्वा-
नुपपत्तेः । इत्थमेव न हेतुसाध्यस्य विपर्ययबोधनेऽपि ।

* अपिचेति * असिद्धविरुद्धकालात्ययापदिष्ट-
प्रकरणसमान्यो हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति लक्षणे
हेत्वाभास इति हेत्वाभासविशेषणं प्रमाणव्यवच्छे-
दकं तदाऽन्येन किं व्यवच्छेद्यमित्यर्थः । व्यवच्छेद्यं
विशदमेवात्र सत्प्रतिपक्षादीति शङ्कते * केन विदिति *
अन्यः कालात्ययापदिष्टादिरित्यर्थः । असिद्धस्य सप्त-
भरसादिवदव्यवच्छेद्यत्वात्सत्प्रतिपक्षस्य सिद्धिर्वक्त-
व्या सा च दुर्वचनीयेत्याशयवानाह * क इति * सन्
प्रतिपक्षो विद्यमानो यस्य स सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ।
समानबलेन बोधितसाध्याभावो हेतुत्वेनाभिमतः
सत्प्रतिपक्ष इति लक्षणार्थीनान्वयात्तत्सिद्धिरित्या-
शङ्काह * तथा हीति * अनुयुक्तः-पृष्ठः । बोधि-

तसाध्यविपर्ययो नेदं रजतमिति प्रत्ययो भवति ज्ञाप्य-
 स्य साध्यत्वादतउक्तं * हेत्विति * कालात्ययाप-
 दिष्टव्युदासाय समानपदम् । अनैकान्तिकसिद्धौ
 तद्व्यावृत्ततया सत्प्रतिपक्षो लक्ष्यते लक्षिते च सत्प्रति-
 पक्षे ऽनैकान्त इतीतरेतराश्रयमभिप्रेत्य दूषयति * त-
 न्नेति * दूषणं विशदयितुं पलशब्देन सामर्थ्यं विव-
 क्षितमुत पक्षधर्मत्वादीति विकल्पयति * किमिति *
 प्रथमं शङ्कते * संति * सामर्थ्यस्यं कुत्र कस्येति विषय-
 प्रतियोगिनियमाद्विषयो वाच्यः स च ज्ञाप्य उत्पाद्यो
 वा भवति सर्वथाऽपि तत्सामर्थ्यं सर्वस्मिन्नेव स्वकार्येऽ-
 भिमतमुत यत्र कुत्र चित्कार्यं किं वा पूर्वहेतुसा-
 ध्याभाव बोधते किं वा प्रतिहेतु साध्याभाव-
 हेतुबोधनेऽन्यत्र वेति विकल्पाभिप्रायेणाह * त-
 दिति * प्रथमं पराकरोति * नेति * स्वशब्देन प्र-
 तिहंतृ दावपि विवक्षितौ कुतो नैवमित्यत आह
 * सदिति * आकाशमनित्यमस्मदादिबाह्येन्द्रियग्रा-
 ह्यगुणाधिकरणत्वाद्बुधदवदाकाशं नित्यं सदकारण-
 त्वादात्मवादिति सत्प्रतिपक्षहेतोर्भिन्ने विषये नित्य-
 त्वादौ बुद्धिव्यवहारजनकतया सर्वत्र स्वकार्यं सम-
 शक्तिताया असम्भवाल्लक्षणासिद्धिः सामर्थ्यस्य भि-
 न्नकार्यगोचरत्वे समत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयम-
 पवादति * नापीति * कुत इत्यत आह * प्रकृतेति *
 सर्वहेतूनां शक्यं प्रकरणसमहेत्वाभासत्वं येषां ते श-
 क्यप्रकरणसमहेत्वाभासत्वास्तदापत्तेरित्यन्वयः । तदु-
 पपादयति * प्रकृतसाध्यंति * शब्दो ऽनित्यश्चाक्षुष-

त्वादित्यनेन प्रकृतानित्यत्वसाध्ये प्रति प्रतीयमानासि-
द्ध्यादिदोषेणापि प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ यत्र क चि-
त्कार्यं समर्थेन सत्प्रतिपक्षतायाः प्रसक्त्या धूमवादा-
दिहेतूनामपि प्रकरणसमत्वापत्तिरित्यर्थः । तृतीयं
कल्पमपाकरोति *नापीति* प्रतिज्ञातमर्थं हेतुनोपपा-
दयति *उत्तरोति* शब्दो नित्यः पक्षसपक्षयोरन्यतर-
त्वात्सपक्षवादित्यत्र प्रथमहेतोः साध्याभावबोधनरूपे
कार्यं सामर्थ्योपेतनोत्तरहेतुना प्रथमहेतोः सत्प्रतिपक्ष-
त्वेऽपि प्रथमहेतोः पुनः प्रथमहेतुसाध्याभावबोधने
सामर्थ्यासत्त्वेन तेनोत्तरहेतोः सत्प्रतिपक्षता न स्या-
दित्यव्याप्तिरित्यर्थः । तुरीयं कल्पं शङ्कते *प्रतीति*
प्रतिहेतोः साध्याभावबोधनरूपे कार्यं सामर्थ्यं वि-
यक्षितं पूर्वहेतुरन्यत्तुरस्य प्रतिहेतुर्भवतीति नाव्या-
प्तिरित्यर्थः । एवं सति लक्षणासिद्धिरिति परिहरति
नेति तर्हि वादिप्रयुक्तहेतुसाध्ये वा तत्प्रतिहेतो-
र्भिन्नविषयतया सामर्थ्याभावादेव समशक्तित्वानुप-
पत्तिर्ययोः समर्थयोरैककार्यसामर्थ्यस्यैव समत्वादित्य-
र्थः । पूर्वहेतुसाध्यप्रतियोगिकाभावविषयत्वेन स-
मशक्तिर्ये वस्तुत्वविषयतया सर्वहेतूनां समशक्ति-
स्थापत्तिरित्याशयः । अन्यत्रैवेति परिशिष्टेऽपि पक्षे
काधितदोषमतिदिशति *इत्यमिति* पूर्वहेतुसाम-
र्थ्यबोधनेऽपि द्वितीयहेतोः सामर्थ्यादेव समशक्तित्वा-
नुपपत्तिरित्यर्थः ।

एवं मीमांसकाभिप्रायेण बलशब्देन सामर्थ्यमु-
च्यते इति प्रथमं कल्पं पराकृत्य पक्षधर्मत्वादि बल-

मिति तार्किकामिप्रायेण द्वितीयकल्पमुद्गावयति ।

१२१ तार्किकामिमतबलशब्दार्थनिरासः ।

अथोच्यते स्वकीये स्वकीयं प्रकृतसाध्ये यत् साम-
र्थ्यं पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वलक्षणं
तत् सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं तदभिप्रायेणेदं समबलाभि-
धानं तेनेदमुक्तं भवति पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबा-
धितविषयत्वे स्तुल्येन बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष
इति । नैतदपि युक्तम् । प्रतीयमानभागासिद्धत्वेनापि प्र-
तिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । कियत्पि पक्षं सत्त्वेन
तस्य पक्षसत्त्वभावात् । नचैष्टव्यमेव भागासिद्धेनापि
सत्प्रतिपक्षत्वं, प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति स-
त्प्रतिपक्षत्वस्यैष्टव्यत्वापत्तेः हेत्वाभासान्तरत्वाविशेषा-
त् । न च सर्वपक्ष इति कृते नाप्यं दोष इति वाच्यम् ।
यत्रैक एव पक्षः प्रतिहेतौ तस्य सत्प्रतिपक्षस्याव्याप-
नात् । तत्र पक्षस्य सर्वशब्दार्थत्वाभावादेव सर्वपक्षस-
त्त्वाभावेनोक्तलक्षणानुपपत्तेः । एतेन यावदित्यपि पक्षवि-
शेषणं दोष उक्तप्रायः ।

॥ अर्थेति ॥ नित्यः शब्द आकाशैवाधिकरण-
त्वात्तद्गतमहत्त्ववदनित्यः शब्दः सामान्यवस्तु सति
अस्मदादिष्वहिरन्निगमात्तत्वावृत्तवदिति गुणप्रति-
पक्षहेतोरप्यस्वकीये साध्ये पक्षभावेत्यस्य सत्त्वविपक्ष-

व्यावृत्तत्वावाधितविषयत्वं नाम रूपचतुष्टयं तत्तुल्य
मित्यर्थः । लक्षणवाक्यं यत्तद्वचनः प्रयुक्त इदानीं पक्ष-
धर्मत्यादि कथ्यते इत्यसम्बन्धमिदमित्यत आह *
तदिति * एवं स्वाभिप्रायमुक्त्वा लक्षणवाक्यस्य प-
र्यवसितमाह * तेनेति * किमित्यत आह * पक्षेति *
व्यातिरेको ऽभावः । पक्षसत्त्वमात्रं विवक्षितमुत
सर्वपक्षसत्त्वमिति विकल्प्य प्रथमं वृषयति * नेति *
कृत इत्यत आह * प्रतीति * परमाण्वाकाशौ नि-
त्यौ नीरूपद्रव्यत्वादात्मवदित्यस्य तावमित्यौ भू-
तमहत्वादूघटवदिस्थनेन भागासिद्धेनापि सत्प्रतिप-
क्षत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । भागासिद्धस्य पक्षसत्त्वाभावात्क-
थमतिव्याप्तिरित्यत आह * कियतीति * भागासिद्धेन
सत्प्रतिपक्षत्वमिष्यत एवातो नातिव्याप्तिरलक्ष्ये लक्षण-
गमनस्यैव तथात्वादित्यत आह * प्रतीति * प्रतीयमा-
नविरुद्धत्वादिदोषान्तराणामपि सत्प्रतिपक्षत्वापाता-
दित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । भागासिद्धेन सत्प्रतिपक्ष-
स्वीकारे हेत्वाभासान्तरेणापि तथात्वस्वीकारः क-
स्मादित्यत आह * हेत्विति * प्रकरणसमाद्धेत्वाभा-
सान्तरत्यसाम्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि सर्वपक्षसत्त्व-
मिति द्वितीयः कल्पस्तत्रोक्तदोषाभावादित्यत आह
* न चेति * कृतो न वाच्यमित्यत आह * यत्रेति *
आकाशं नित्यं नीरूपद्रव्यत्वादात्मवदाकाशमनित्यं,
पादोन्मिषमाद्यविशेषगुणाधिकरणत्वादूघटवदिस्थञ्च
सत्प्रतिपक्षहेतोः पक्षस्यैकतया ऽव्याप्तिरित्यर्थः । पक्ष-
स्यैक्यमात्रेण विशिष्टलक्षणस्य तदसङ्गः कस्मादि-

त्यत आह * तत्रेति * तर्हि यत्र यावान् पक्षो ऽस्ति
तत्र तावति पक्षे सत्त्वं विवक्षितमतो नोक्तदोष इत्यतः
आह * एतेनेति * यावच्छब्दस्य परिमाणार्थत्वाच्च
परिमाणमेव पक्षीकृत्पाकाशपरिमाणं नित्यं सर्व-
गतद्रव्यपरिमाणत्वादात्मपरिमाणवदाकाशपरिमाण-
मनित्यं भूताधिकरणमहत्परिमाणत्वात्पृथिवीपरिमा-
णवदिति प्रयुज्यते तत्र परिमाणस्य परिमाणान्तरा-
भावादव्याप्तिदोष उक्तप्राय इत्यर्थः ।

पक्षधर्मत्वादिरूपचतुष्केण समानहेतुयोधितसा-
ध्यव्यतिरेक इति लक्षणे सर्वेतिविशेषणोपादानेऽ-
व्याप्त्यन्तरमाह ।

६२२ सत्प्रतिपक्षलक्षणेऽव्याप्तिः ।

किञ्चान्वयव्यतिरोकिणः केवलव्यतिरोकिणा, केव-
लव्यतिरोकिणश्चान्वयव्यतिरोकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षण-
मिदं नास्ति सपक्षसत्तया तुल्यतायास्तत्ताभावात् । न
च सपक्षसत्तया तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधान्न कर्त्तव्य-
मेव, तथासत्यसाधारणानैकान्तिकतया निश्चितेनापि
सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । नचान्वयव्यतिरोकिणैवान्व-
यव्यतिरोकिणः केवलव्यतिरोकिणैव केवलव्यतिरोकिणः
सत्प्रतिपक्षता न व्यत्यासेनापीति नियमोऽभ्युपगन्तुं श-
क्यः, उभयोरप्यनवगम्यमानदोषान्तरं त्वदशायामेक-

सम्बन्धिनो दोषस्यावश्यम्भावितया कर्तरस्य व्याप्य-
त्वपक्षधर्मत्वावगमो मे भ्रान्तिरिति बुद्धिमादाय प्रतिप-
त्तु निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं केवलव्यतिरेकेणि
अन्वयव्यतिरेकेणोऽन्वयव्यतिरेकेणि च केवलव्यति-
रेकेणः प्रतिहेतोः सामर्थ्यस्य दुरपवादत्वात् । एतदेव
च सत्प्रतिपक्षत्वस्य दोषत्वान्युपगमे मूलं यन्नाम व्या-
प्तिपक्षधर्मताप्रमितिस्मिन् सति न भवितुमर्हतीति ।

॥ किं चेति ॥ आत्मा स्वव्यवहारहेतुप्र-
काशोऽदृष्टत्वाद्दृढवदिति केवलव्यतिरेकेणाऽऽत्मा प्र-
त्यक्षः महत्त्वे सत्यश्रावणविशेषगुणाधिकरणत्वाद्दृढ-
वदित्यन्वयव्यतिरेकेणः सत्प्रतिपक्षत्वं, विवादाध्या-
सितं सर्वं चित्कर्तृकं सावयवत्वादिति केवलव्यति-
रेकेणो विगीतमकर्तृकं शरीर्यजन्यत्वादात्मवदि-
त्यन्वयव्यतिरेकेणा सत्प्रतिपक्षत्वं तत्रेदं लक्षणं
नास्तीत्यव्याप्तिः । सत्प्रतिपक्षत्व इति भावपरो नि-
र्देशः । स चेच्छब्दः किमिति लक्षणाभाव इत्यत आह
॥ सेति ॥ केवलव्यतिरेकेणश्च त्रिरूपतया सपक्षसत्त्वा-
भावादित्यर्थः । तर्हि पक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्ययाधितवि-
पयत्वैस्तुल्येन बोधितसाध्यव्यतिरेक इत्येतावल्लक्षणं
क्रियते तत्सङ्गहार्थमित्यत आह ॥ न चेति ॥ तत्प-
रित्यागे को दोष इत्यत आह ॥ तथा सतीति ॥ शब्दो
नित्यः कार्यत्वाद्दृढवदित्यस्य नित्यः शब्दः आकाशविशे-

पगुणत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत पक्षसत्त्वावि-
 पक्षव्यावृत्त्यबाधिताविषयत्वंस्तुल्यत्वासंस्थापीत्यर्थः ।
 अन्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरे-
 किणोऽन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षतैव नास्ति किन्तु
 केवलव्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकि-
 णैवेति नियमाभ्युपगमाज्जाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह * न
 चेति * इत्थं नियमाभ्युपगमे को नाम विरोध इत्यत
 आह * उभयोरिति * अन्वयव्यतिरेकिणि केवलव्य-
 तिरेकिणः प्रतिहेतोर्निश्चयोत्पत्तिप्रतियन्धमाधातुं केव-
 लव्यतिरेकिणि वाऽन्वयव्यतिरेकिणो निश्चयोत्पत्तिप्र-
 तियन्धमाधातुं सामर्थ्यस्य दुरूपपादत्वात्-दुरूपहवत्वा-
 दित्यन्वयः । एतदेवोपपादयति एकतरस्यासिद्ध्यादि-
 दोषान्तरत्वावगमे-ऽन्यस्य संबन्धतुल्यनिश्चयसम्भवो-
 ऽन्यदा तूभयोरप्यनवगम्यमानदोषान्तरत्वदशार्थां वि-
 रुद्धहेतुद्वयोपनीतधर्माध्यासस्यैकधर्मिण्यसम्भवेनैकहे-
 तुसम्बन्धिनो दोषस्याऽऽवश्यकतया कतरस्य व्याप्तिव-
 पक्षधर्मत्वावगमो मे भ्रान्तिरिति बुद्धिमाधाय प्रति-
 पत्तुर्विमर्शयितुरित्यर्थः । इतरंतरनिश्चयोत्पत्तिप्रति-
 यन्धकत्वमस्तु, माऽस्तु सत्प्रतिपक्षता तथा च कोऽ-
 न्न दण्डनिपात इत्यत आह * एतदिति * तदेव वि-
 शदयति * यदिनि * अन्यत्रापि सत्प्रतिपक्षत्वाक-
 रणमिदमेव यदुत समयलप्रतिहेतौ सति व्याप्त्या-
 दिप्रामितिर्भवितु नार्हतीति ततोऽन्यत्रापि सत्प्रतिप-
 क्षता न स्यादित्यर्थः ।

तुल्येनेति विशेषणप्रयुक्तदोषमात्रपरिहारप्रयोज-

नतया पदान्तराचार्यपूर्वकं लक्षणं शङ्कते ।

६२३ सत्प्रतिपक्षस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

अथाभिधत्से पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यवाधित-
विपयत्वयोगिना बोधितसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष-
इति । न । निरस्तप्रायत्वात् । पक्षपदे सर्वशब्दविशेषणप्र-
क्षेपाप्रक्षेपपक्षोक्तदोषस्य केवलज्यतिरेक्यव्यापकत्वस्या-
पि भावात् । किञ्च सोपाधिमसिद्धभेदं वदतां मते
सोपाधितया निश्चीयमानेऽपि सर्वं यथोक्तमिदं लक्षण-
मस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात् ।

* अथेति * निश्चितासिद्धादिभावेन सत्प्रतिप-
क्षतामसङ्गनिवारणाय पक्षसत्त्वादिविशेषणं द्रष्टव्यम् ।
इदं च नृतकत्वं कथमुज्जीवितुमर्हतीत्याह * नेति *
'निरस्तप्रायत्वे हेतुं कथयति * पचन्ति * सर्वेति वि-
शेषणं पक्षस्योपादीयते न वा न चेद्भागासिद्धेनापि
सत्प्रतिपक्षता, प्रथमे यत्रैक एव पक्षस्तदव्यापनमिति
दोषस्यान्यथज्यतिरेकिरेक्यनिरेकिणोरितरेतरस-
त्प्रतिपक्षत्वाव्यापकस्य च भावादिति भावः । पार्थि-
वपरमाणुरूपरसगन्धस्पर्शा अनित्याः पाकजत्वा-
द्धटरूपादिवदित्यस्य पार्थिवपरमाणुरूपादयो नित्याः
परमाणुरूपत्वादाप्यपरमाणुरूपादिवदित्यनेनभावका-
र्यत्वेनोपाधिना निश्चितव्याप्यत्वासिद्धेनापि सत्प्र-
तिपक्षता स्यादित्यनिव्याप्तिमाह * किं चेति *

१ पदान्तरमावेति सो० पु० पा० ।

भागासिद्धादिनाऽपि सत्प्रतिपक्षताप्रसङ्गं परि-
हर्तुं प्रकारान्तरेण लक्षणं शङ्कते ।

६२४ प्रकारान्तरेण लक्षणनिरासः ।

अथ ब्रूये—असिद्धविरुद्धानैकान्तिकव्याधितविषय-
स्वहीनेन बोधितसाध्यासत्त्वः प्रकरणसम इति । नैतदपि
सुस्थम् । आपाततोऽस्फुरद्दोषेण वस्तुगत्या चासिद्ध्या-
दिदोषवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात् तदव्यापकत्वा-
त् । किञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षहेत्वो-
र्मध्येऽवश्यमन्यतरासिद्ध्यादिदोषेण भवितव्यमन्यथा ध-
र्मिणोर्विरुद्धधर्माव्यासप्रसङ्गात् । तत्रैकस्य व्यव-
च्छिद्य दोषानिश्चयात्प्रतिहेतावप्यसिद्ध्यादिदोषाशङ्कायामा-
पतितायामसिद्ध्यादिहीननेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् ल-
क्षणस्य दुरवधारणत्वम् । न च बाध्यं किमर्थं सत्प्र-
तिपक्षहेत्वोरन्यतरासिद्ध्यादिकमवश्यमभ्युपेयं - सत्प्रतिप-
क्षलणदोषदुष्टत्वादेव तयो न धर्मिणो विरुद्धधर्माध्य-
स्तत्वमापत्त्यन इति, यतोऽवश्यं दुष्टे हेतौ व्याप्तेः पक्ष-
धर्मताया वाऽभावेन भवितव्यं तत्सत्ताभ्युपगमे साध्य-
सत्ताया अभ्युपगमप्रसङ्गात् । वाधादीनामप्युपाधिख्या-
पनद्वारा व्याप्त्यादिभङ्ग एव पर्यवसानात् । सत्प्रति-
पक्षत्वादुभोयमानोऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गे न विशिष्यै-

कस्मिन् हेतौ निर्णेतुं शक्यः अन्यतरस्मिन् व्याख्यादिभ-
ङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः अतो विशेषनिष्ठतया
तदुन्नयने स्थिते यदि साक्षादसाववधार्यते तदानीमसिद्धिः ।
अथ लिङ्गतोऽनुमीयते तदाऽनैकान्तिकादेरन्यतमं दूषणं
वस्तुगत्याऽस्ति सत्प्रतिपक्षे तत्कथमसिद्ध्याद्यन्यतमं ना-
भ्युपेयं तत्र, तस्मात्तस्य तस्य दोषस्य कुत्र ह्योर्मध्येऽ-
स्ति च त्वमस्तीत्यन्यतरानिर्द्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां
सत्यामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं
दुष्परिहरमेव ।

* अथेति * असिद्धाद्याभासचतुष्केण सत्प्रति-
पक्षतानिवारणाय क्रमेण विशेषणचतुष्कं द्रष्टव्यम् ।
असिद्धत्वाविदुष्टत्वप्रतीतिरहितेन बोधितसाध्यवि-
शेषणत्वं किं वा वस्तुतोऽप्यसिद्धत्वाविहीनेनेति
विकल्प्य त्रितीयं अव्याप्त्या दूषयति * नेति * कुत
इत्यत आह * आपातत इति * वर्णत्वमुत्पत्तिमदाश्र-
यं वर्णाश्रयजातिस्वात्सत्तावदित्यादेर्वर्णा नित्याः आ-
वणत्याच्छब्दत्ववदित्यादिना इदित्यप्रतीयमानदोषेण
सत्प्रतिपक्षत्वस्वीकारादव्याप्तिरित्यर्थः । नापि प्रथमो
ऽसम्भवादित्यभिप्रेत्याह * किंचेति * वर्णा नित्याः
ध्वन्यन्यत्वे सति आवणत्वाच्छब्दत्ववद्वर्णा अनित्याः
सामान्यवत्वे सति आवणत्वात् ध्वनिवदित्यनयोः
प्रतिहेत्योर्मध्येऽन्यतरस्यासिद्ध्यादिदोषेणावश्यं भ-

वित्तव्यमिति निश्चयादप्रतीयमानतयात्त्वमसिद्धमित्या-
शयः । उभयोरपि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितत्वा-
त्सहेतुतैव किं न स्यादित्यत आह *अन्यथेति* उभयो-
रपि सहेतुत्वे नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसम्ब-
न्धाद्धर्मिभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु द्वितीयहेतौ न सत्प्रतिप-
क्षासिद्ध्यादिदोषस्तस्य प्रथमहेतुनिष्ठतयानिश्चयादतोऽ-
सिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशसिद्धिरित्यत आह *तत्रे-
ति* हेतोः प्रतिहेतोर्वैकल्य विशेषदोषनिश्चये का-
रणाभावादेकतरसम्बन्धित्वनिश्चयात्प्रतिहेतावपि त-
च्छङ्कायामापतितायां सत्यामसिद्ध्यादिहीनेनेति विशे-
षणासिद्ध्या विशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । हेतुप्रतिहे-
त्वोर्मध्येऽन्यतरस्यासिद्ध्यादिकमभ्युपेयमिति यदुक्तं त-
त्किमर्थमभ्युपगम्यते । धर्मिणो विरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गा-
दिति चेन्न । सत्प्रतिपक्षतालक्षणदोषदुष्टत्वादेव तद-
प्रसङ्गेरित्याशङ्काह *न चेति* कुतो न वाच्य-
मित्यत आह *यत इति* व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामु-
पेतस्यैव दुष्टत्वस्वीकारे किं बाधकमित्यत आह *त-
दिति* व्याप्त्यावभ्युपगमे व्यापकसत्ताऽभ्युपग-
न्तव्याऽन्यथा व्याप्तेरेवासिद्धिरिति विरुद्धधर्माध्यासप्र-
सङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः । यथा बाधादीनां व्याप्त्यादि-
भङ्गनिरपेक्षतया दोषत्वमेवं सत्प्रतिपक्षस्यापि तन्निर-
पेक्षस्य दोषत्वं किं न स्यादित्यत आह *बाधेति*
अतोऽसिद्धव्यतिरिक्तहेत्वाभासस्य व्याप्त्यादिभङ्गलि-
ङ्गत्वनियमात् सत्प्रतिपक्षत्वेनापि व्याप्त्यादिभङ्ग उन्नेय
इति यावत् । सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमानां व्याप्त्यादि-

भङ्गः प्रथमहेतुनिष्ठतयोस्त्रीयनेऽन्यथा प्रतिहेतुनिष्ठत्वे
सत्प्रतिपक्षत्वस्यैवानुपपत्तेरित्यत आह * सविति *
अर्थात्तेरन्यथोपपत्तेरिति हेतुमाह * अन्येति * अन्य-
तरदोषेणापि विरुद्धवर्माध्यासपरिहारादापाततो दो-
षस्फुरणाच्च सत्प्रतिपक्षत्वोपपत्तिरित्यर्थः । अस्तु वि-
शेषेणैव तदुत्तपन्नं किमेतावता प्रस्तुते स्यादित्यत
आह * अत्र इति * अविशेषनिष्ठतयेति पदच्छेदः । हेतु-
प्रतिहेतोरन्यतरमात्रनिष्ठतया व्याख्यादिमङ्गोक्तयमे-
स्थिते ऽसौ साक्षादुल्लेख्य उत लिङ्गव्यवधानेन, यथा-
यस्तदा ऽसावसिद्धः स्यादित्याशयः । द्वितीयं प्रत्याह
* अथेति * लिङ्गव्यवधानेन व्याख्यादिविरहनिश्चयेऽ-
नैकान्त्यादीनामन्यतमदूषणं सत्प्रतिपक्षं स्यादित्यर्थः ।
अतः सत्प्रतिपक्षे ऽसिद्ध्याचम्युपगमः किमर्थ इति क-
थमवोच इत्याह * कथमिति * एवं विशेषणांशासिद्ध्या
विशिष्टलक्षणासिद्धिमुपपादितामुपसंहरति * तस्मा-
दिति * आदिना असिद्ध्यादिहीनत्वविशेषणस्य नि-
श्चयान्नावेऽपि सत्प्रतिपक्षताया दोषत्वं निराकर्तुं
मशक्यमिति

पुनः शङ्कते ।

६२५ पुनःशङ्का ।

स्यादेतत् । अस्तु लक्षणांशस्याभिध्यादिहीनत्वस्या-
निश्चयः संशयोऽपि तावदस्ति तत्संशयेन शङ्कितसत्-
प्रतिपक्षतादोषग्रस्तत्वादेवासाधकत्वं दूष्यानुमानस्य श-
ङ्कितोपाधाविवासिद्धिशङ्कया । न च यामसिद्ध्यादिश-

ङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षादिशङ्का दोषः स्यात् सैव तदा
दोष इति वाच्यम् । असिद्धादिशङ्काया एव तादृश-
प्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीवकत्वादिति ।

* स्यादेतदिति * तन्निश्चयाभावे कथं दोषत्वं
सत्प्रतिपक्षत्वस्य तत्राह * संशयोऽपीति * दोषहीनस्य
निश्चयाभावेन नियतत्वाभावेऽपि सन्दिग्धतया पा-
क्षिकमस्तित्वमस्त्येवेत्यर्थः । दोषहीनत्वविशेषणस्य
सन्दिग्धतया पाक्षिकप्राप्त्या किं स्यादित्यत आ-
ह * तदिति * तत्संशयेन पाक्षिकप्राप्त्या दूष्यानु-
मानस्य प्रथमहेतोरसाधकत्वं भविष्यति । कुत इत्यत-
उक्तं शङ्कितः सत्प्रतिपक्षतालचणो दोषस्तेन
ग्रस्तत्वादिति । दोषाशङ्कया हेतो राभासत्वे दृष्टा-
न्तमाह * शङ्कितेति * शङ्कित उपाधिर्लक्षणसंशयाच्छा-
काद्याहारपरिणत्यादिर्यस्य तस्मिन्, शङ्कमानोपाधि-
नाऽसिद्धिशङ्कया ग्रस्ततया दूष्यानुमानस्य साध्यासा-
धकत्ववादित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षताऽसिद्धादिशङ्कामु-
पजीव्य दोषो भवति नान्यथा यतो द्रष्टे हेतौ व्याप्तेः
पक्षधर्मताया वा ऽभावेन भवितव्यमित्यादौ कथित-
न्यायेन तथाच सैव दोषो ऽस्तु उपजीव्यतया पुरः
स्कूर्तिकत्वादित्यत आह * न चेति * कुतो न वाच्य-
मित्यत आह * असिद्धादीति * सत्प्रतिपक्षताशङ्कामु-
पजीव्यासिद्धादिशङ्काया जायमानत्वान्तादृशहेतु-
दर्शनमूलतया सन्दिग्धासिद्धादिहीनप्रतिहेतुदर्श-
नासिद्धि सा हेतोरसिद्धादिशङ्का, सत्प्रतिपक्षता

शङ्का ११ स्वात्मनो दोषत्वार्थमसिद्ध्यादिशङ्कामुपजीव-
ति, असिद्ध्यादिशङ्का तु स्वसिद्धये सत्प्रतिपक्षता-
शङ्कामिति परस्परोपजीवकभावाविरोध इति यावत् ।
अतिप्रसङ्गेन निराकरोति ।

१२६ शङ्कानिरासः ।

नैवम् । यतः शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्प्रति-
पक्षता प्रसज्येत । ननु भवत्वमेवमपि तेन किञ्चाम भवेत् ?
तस्यासिद्धतया हीनबलस्य सिद्ध्यादिमृता पक्षबाधं विधूय
न किञ्चिदन्यत् । बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रति-
पक्षतेति चेन्न । सान्दिह्यमानासिद्धतया सत्प्रतिपक्षहे-
तोरपि तर्हि कथं परहेत्वसाधकत्वप्रसाधकत्वं भविष्य-
ति हेत्वाभासत्वाविशेषात् । हेत्वाभासान्तरं न दोषसं-
शयाप्रादकमतो नैवमिति चेन्न । तर्हि यमुपाधिमादा-
य न्यूनबलतया बाध्यता तमादायैव तथाविधोपाधे-
र्दोषसंशयक्षमत्वादेव । किञ्च कचित्सत्प्रतिपक्षस्वनि-
श्चयाभावे संशयानुपपत्तिः ।

* नैवमिति * अतिप्रसङ्गमेव हेतुतया स्पष्टयति *
एत इति * अनिश्रितदोषहीनत्वेनापि सत्प्रतिपक्षधर्म-
स्य शङ्कितोपाधितया सान्दिह्यासिद्धेनापि सत्प्रतिप-
क्षधर्मता स्यादिदं ननुदाहरणं निस्थाः परमाणवो भा-
यत्वे सत्प्रकार्यत्वादात्मवादित्यस्यानित्याः परमाणवः
पृथिव्यादिजार्तायत्वाद्दटादिवदित्यनेन विपक्षबाधक-

पक्षानुकृतपक्षरहिततया शङ्कितोपाधिनाऽपीत्यर्थः। ना-
 ऽयं प्रसङ्ग एवमिष्टत्वादेवेति चोदयति * नन्विति * ननु
 भयश्चेधमपीति केचित्पठन्ति तस्मिन् पाठे शङ्कितो-
 पाधिनाऽसिद्धेनाऽपि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्याशङ्क्य
 सिद्धान्त्येवाह * नन्विति * पुनः पृच्छति * कि-
 मिति * तेन सत्प्रतिपक्षत्वन्नभवेदित्यर्थः । प्रथ-
 मपाठ एक एवाय इत्यस्तदा तेनापि सत्प्रतिपक्षत्वे
 किमनिष्टं स्यादित्याशयः । उत्तरमाह * तस्येति *
 तस्य प्रतिहेतोरसिद्धत्वेन हीनबलस्य सिद्ध्यादिमताः
 ऽऽद्यहेतुना पक्षबाधसाध्यबाधं विहाय नान्यत् कि-
 ञ्चिद्भवेत् प्रबलेन दुर्बलबाधस्य युक्तत्वादिति का-
 लात्ययापदिष्टे ऽपि प्रकरणसमलक्षणं गतमित्यति-
 व्याप्तिरित्यर्थः । तर्हि शङ्कितोपाधेरुत्तरहेतोः पूर्वहे-
 तुना बाधितत्वेनाभासत्वात्तेन प्रथमहेतोः सत्प्रति-
 पक्षता नस्यादिति लब्धावमरः प्रत्यवतिष्ठते * बाधा-
 दिति * अन्योन्यं समबलयोः सत्प्रतिपक्षता समबल-
 त्वं चान्योन्यहेतुप्रतिदर्शनात् ज्ञायते बाधे तु नैव-
 मित्याशयः। प्रतिहेतौ दोषस्य सन्दिग्धतया पूर्वहेत्वसा-
 धकत्वप्रमाधकत्वं न सिद्ध्यति सन्दिग्धासिद्ध्यादितया
 तस्याभामत्वादिति पारहरति * समिति * हेत्वाभासे-
 नासत्प्रतिपक्षतापादनं न घटते यदि तर्हि बाधुक्तो
 हेतुरसाधकः सत्प्रतिपक्षत्वादित्यपि सत्प्रतिपक्षवा-
 दिना वक्तुमयुक्तमसिद्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयेन प्रति-
 हेतोः सादृग्धामिद्धतयाऽऽभामत्वाविशेषादित्या-
 शयः। सोपाधिकं यदसिद्धं तन्न दोषसंशयापादकं स-

त्प्रतिपक्षस्तु तदापादको शक्तितोपाधित्वेन न्यूनबल-
त्वाभावादतो न सोपाधिकेन सत्प्रतिपक्षतापादनाभा-
वेऽपि सत्प्रतिपक्षहेतोः परहेत्वसाधकत्वं न भवि-
ष्यतीत्यभिसन्धिराशङ्कते * हत्वाभासान्तरमिति *
वैषम्यासिद्ध्या परिहरति * नेति * यदि दोषसंशय-
जनकेन सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टं तर्हि तथाविधोपाधेः श-
क्तितोपाधेर्दोषसंशयक्षमत्वादेव तेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं ।
तदेव कथमित्यत आह * तर्हि यमिति * यथा सत्प्र-
तिपक्षस्थले द्वितीयस्य दुष्टत्वसंशये प्रथमेऽपि दोष-
शङ्का तथा ऽप्राप्युपाधिसन्देहेन द्वितीयस्य सन्दि-
ग्धासिद्ध्यादिदोषतया प्रथमेऽपि सन्देहो जायतेऽत-
वन्नपथाऽपि दोषसंशयजनकत्वस्य तुल्यत्वान्न वैषम्य-
मित्यर्थः । यदुक्तं शक्तिसत्प्रतिपक्षत्वं तन्न सम्भवती-
त्याह * किं चेति * उक्तयुक्त्या सर्वत्र सत्प्रतिपक्षो-
दाहरणं सत्प्रतिपक्षत्वसंशयः क्वचित्सन्निवृत्त्याभावे
कथं स्यादन्यत्रानिश्चितस्य संशयकोटित्वाभावाभिध-
पपूर्वकत्वात्संशयस्येत्पाशयः ।

प्रकारान्तरेण लक्षणं शङ्कते ।

६२७ सत्प्रतिपक्षलक्षणांतरनिरासः ।

अथान्यथाकारं लक्षणमभिधत्से असिद्धविरोधव्य-
भिचारकालाख्यपापदेशविरहितया प्रतीयमानेन बोधि-
तो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकरणसम इति । एत-
दपि विचारासहम् । केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किं
प्रत्यनुमानप्रयोक्ता ? अथ प्रथमानुमानवादिना ? द्वाभ्या-

मपि वा ? येन केनचिद्वा ? । न तावदाद्यः स्वयं दोषं जा-
नतोऽपि दूषणान्तरापरिस्फूर्त्तौ यद्ययं दोषं न प्रतिसन्धा-
स्यति तदाऽभीष्टमेव । अथ प्रतिसन्धास्यति तदानीमन्य-
थापि ममास्फुरदोषान्तरस्य पराजये अनेन कक्षान्त-
राख्ण्डायां कथायां शाखान्तरं वा सङ्क्रमितुमवकाश-
मासादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य मपि वदत्यस-
त्पक्षोऽपि निर्व्वहतीति लोके प्रकर्षदर्शनार्थं कथमपि
ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथाविधप्रतिहेतोर्निर्व्वहार्थ-
मन्यानुयुक्तस्य प्रौढप्रज्ञस्य स्फुरदोषेणापि प्रतिहेतुना स-
त्प्रतिपक्षीकरणदर्शनात् । तत्र परेण दोषानुद्भावेन ज-
यस्यापि भावात् ।

* अथेति * असिद्धादिरहितेन बोधितसाध्य-
विपर्ययः प्रकरस्यसम इत्युक्त उक्तानवधारणलक्षणदो-
षपरिहाराय प्रतीयमानेति विशेषणमिह तु प्रतीय-
मानत्वाविशेषणाधिक्यात् पूर्वोक्तदोषावकाशास्तथा
प्रतीयमानत्वस्य निश्चेतुं शक्यत्वाद्यस्तुतो ऽसिद्धा-
दिमत्त्वे ऽपि न तथा प्रतीतिरपि तु तद्धीनतयेति
तात्पर्यम् । पराकरोति * एतदिति * विचारासङ्गत्यं क-
थमित्यत आह * केनेति * हृदि कृतान् विकल्पान् क-
रोति * किमिन्यादिना * कस्मिन् सति किं स्यादित्यत
आह * न तावदिति * अल्पप्रज्ञस्य स्वप्रयोक्तव्यप्र-
तिहेतायसिद्धादिदोषं जानतोऽपि वादिप्रयुक्तहेतौ

सत्प्रतिपक्षत्वातिरिक्तासिद्ध्यादिदोषान्तराऽपरिवृत्तौ
स्फुटदोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणदर्शना-
दित्यन्वयः । व्यक्तदोषेण सत्प्रतिपक्षीकरणे को ऽभि-
प्रायस्तस्मैत्यत आह * यदिति * यद्यस्य वादी प्रति-
हेतोर्दोषं न प्रत्यभिजानाति तदा ममेष्टं जेतृत्वमेव
ज्ञाततत्त्वस्यैव कथाधिकारादथ प्रतिसन्धास्यति तदा-
नीमनेन- प्रतिहेतूपन्यासेन कथायां कच्चान्तरारूपा-
यां सत्यां शाखान्तरं- पदकान्तरं सहकामायितुमव-
काशमासादपिष्णामीत्यभिप्रायवत् । एषमभिप्राये
मूलमाह * अन्यथाऽपीति * अप्रतिपक्षेर्धिमति-
पत्तिः श्रेयसीति न्यायादित्यर्थः । उद्घण्डपण्डितस्या-
पीत्यम्भूतप्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणं दृश्यत इत्या-
ह * प्रौढेति * तस्याऽप्याभिप्रायमाह * मयीति *
मपि चदत्यसत्पक्षोऽपि निर्वहति किमु सत्पक्ष इति
लोके स्वातिशयप्रकटनार्थम् । तस्यैव पुनराभिप्रायान्त-
रमाह * कथमपीति * ग्रन्थकारैर्गुरुभिर्वा प्रयुक्तस्य
स्फुटदोषस्य प्रतिहेतोः कथं निर्वाह इत्यन्येन-शि-
ष्येण वादिना वा पृष्ठस्य तन्निर्वाहार्थं सत्प्रतिपक्षी-
करणदर्शनान्तर्भाव्याप्तिरित्यर्थः । तत्र विजयफलम
पि पाक्षिकमस्त्येवेत्याह * तत्रेति * एकान्तं परा-
जयात्परं जयसंशय इत्याशयः ।

प्रतीयमानत्वमपि किं निश्चीयमानत्वमुत सम्भा-
वनेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह ।

६२८ लक्षणघटकप्रतीयमानत्वविकल्पनिरासः ।

किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता

तदानीमसम्भव एव, यतो विरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः,
स च कस्यास्त्विति तदा निर्धारयितुमशक्यतया प्र-
तिहेतावपि तत्संशयात् । अथ सम्भावना प्रतीयमा-
नता, ततोद्भावनसम्भावनां दूषयन्तो यद्वक्ष्यामस्तदेव दू-
षणमतिदंष्टव्यम् ।

* किं चेति * असिद्ध्यादिसद्भावे सन्देहासत्त्वा-
त्तद्विरहनिश्चयः किं नेष्यते इत्यत आह *यत इति* स
दोषो यादिप्रयुक्तहेतुनिष्ठतया निश्चयिते इत्यत आह
* स चेति * द्वितीयमनुवदति * अथेति * अपवद-
ति * तत्रेति * व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गदोषप्रकृतहे-
त्वपेक्षविशेषवत्त्वेनानुद्भाव्यमानतया सम्भाव्यमानेन
बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः प्रकरणस-
म इति लक्षणे यद्युद्भावेनाकालात्पूर्वकालिकासम्भा-
वना विवक्षिता तदा पश्चादुक्ते ऽपि प्रतिहेतुदोषे पूर्व-
कालिकानुभावेने प्रतीकारो न कश्चिदिति सर्वहेत्या-
भासः सत्प्रतिपक्षीकरणं स्यादधोद्भावनस्य यो ऽव-
सरो भविष्यति तत्कालिकतया, तदा सत्प्रतिपक्षाद्यु-
त्पादककाले स नास्तीति विशेषणाभावाल्लक्षणाभाव
इत्यनुद्भावेनायाः सम्भावनानिरासयुक्त्यैव निरस्तं
स्यादित्याशयः ।

एवमार्थं कल्पमपोथ परिशिष्टानपवदति ।

६२९ द्वितीयतृतीयचतुर्थकल्पनियमः ।

नापि द्वितीयतृतीयचतुर्थाः, परबुद्धेर्दुरवधारणतया

१ अपि इति का०मु०पु०पा० ।

परस्यासिद्धादिविरहितव्युद्धिरत्तं भविष्यतीत्यग्रेऽवधायितुं प्रमाणाभावेनाशक्यत्वात् कथं सत् प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय व्युत्पादयेत् । शङ्कान्तरञ्चात्र निरसिष्यामः ।

* नापीति * चादिप्रयुक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय लक्षणप्रदर्शनेन कथं तां व्युत्पादयेत् कथं वा नेत्यत आह * परेति * परस्यात्र प्रतिहेतावसिद्धादिदोषराहितस्त्वव्युद्धिर्भविष्यतीति निश्चेतुमशक्यत्वादशक्यत्वं वा कथं ? परयुद्धेः प्रमाणाभावेन दुरवधारणतयेति । प्रतिहेतावुपन्यस्ते परेण दोषानुद्घातनलिङ्गेन पश्चात् ज्ञातुं शक्यत इत्यत आह * अग्र इति * प्रतिहेतूपन्यासकाल एव तथा प्रतीयमानत्वमुपयुक्तं प्रामाणिक्यवहारस्य निश्चयपूर्वकत्वादिति यावत् । प्रतिहेतोर्निर्दोषतया स्येन निश्चितत्वात्परस्याप्यत्र दोषाभावव्युद्धिर्भविष्यतीति सम्भावनेन दृष्टफलप्रवृत्तिवत्प्रतिहेतूपन्यास इत्यत आह * शङ्केति *

गदितमेव भद्रं लक्षणान्तरेऽप्यतिदिशति ।

६३० रूपणातिवेशः

एतेनासिद्धिविरोधकालात्ययापदेशव्यभिचारवत्तया व्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्तया वा ऽगृह्यमाणेन बोधितसाविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति निरस्तम् । केनाऽगृह्यमाणत्वमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात् ।

* एतेनेति * पूर्वत्रासिद्धादिरहिततया प्रती-

१ विरहितया व्युद्धिरत्र न भविष्यतीति सो० पु० पा० ।

यमानत्वमुक्तमिह तु तद्वत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमिति विशेषः । एतेनेति परामृष्टहेतुं स्पष्टयति * केनेति * प्रत्यनुमानप्रयोक्ता द्वाभ्यामपि वा केन चिद्वेति पर्यनुयुक्तेन निरूप्य दर्शयितुमशक्यतया लक्षणासिद्धेः प्रागुन्नीतनीत्येत्यर्थः ।

उक्तलक्षणत्रयस्य साधारणं दूषणमाह ।

६३१ लक्षणत्रयसाधारणो दोषः ।

किञ्च, सर्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्यादिग्राहकानुमानेबाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकत्वम् । एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासेऽपि त्रा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपोढम् ।

* किं चेति * परमाणुः सावयवः संयोगित्वाद्धत्वदित्येतस्मिन्नणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतरतमभावत्वान्महत्परिमाणतारतम्यवादित्यनेन धर्मिग्राहकेण बाधितेऽपि गतत्वादातिव्यापकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणस्योपजीव्यत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वस्वीकारात्तद्वरहितत्वेन ज्ञायमानत्वस्यासिद्ध्यादिरहिततया समानबलत्वस्य लक्षणत्रयस्य भावादित्यर्थः । आदिपदेन लिङ्गग्राहकसद्ब्रह्मः । मनोविमुञ्जानासमवाधिकारणाधिकरणत्वादात्मवदित्युदाहरणे युगपत् ज्ञानानुपपत्त्या क्रमदृष्टत्वलक्षणलिङ्गग्राहकबाधितेऽपीति । यदुक्तं परयुद्धेः परस्पाद्यधारणासम्भवेन सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतिज्ञाय व्युत्पादयितुमशक्यमिति किं तत् स्वार्थानु-

१ बाधितेऽपीति मो० पु० पा० ।

२ तद्विहितत्वेन ज्ञायमानेति सो० पु० पा० ।

मान एव सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वात्तत्र च स्वप्रपोग्यम-
तिहेतौ दोषराहित्यस्यामत एव प्रत्येतुं शक्यत्वादि-
त्यत आह * एतेनेति *

याचद् धर्मिग्राहकेऽधिकयलवत्वं विशेषो गृह्यते स-
त्प्रतिपक्षे त्वगृह्यमाणविशेषो धितसाध्यव्यतिरेकित्वं
विवक्षितमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते ।

६३२ सत्प्रतिपक्षे विशेषशङ्कानिरासः ।

अथोच्यते अगृह्यमाणविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययः
प्रकरणसम इति । अस्तु तावत् केनागृह्यमाणत्वमित्या-
दित्रिकल्पदोषाभिधानं, यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषश-
ब्देनाभिप्रेत स्तदा तदग्रहणं कचिदपि नारतीनि सर्वा-
व्याप्तिः । अथ हेतुदोषलक्षणा विशेषोऽभिमत स्तदा ध-
र्मादिग्राहकानुमानबाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकता, अ-
गृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययत्वा-
त्तस्यापि, तत्र हेतुदोषस्थाभावादेवागृह्यमाणविशेषत्वा-
त् । न चागृह्यमाणपरमार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेणेति
कृते निस्तारस्तथा सति सत्प्रतिपक्षहेतुकः सत्प्रतिपक्षो
न व्याप्यते । परमार्थतस्तिष्ठतीति च दर्शनीयं न ज्ञेय-
मिति च महती प्रज्ञा । न चागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुण-
रूपविशेषेणेति विशेषणं विवक्षिते निस्तारः, व्यतिरेकिण्य-

न्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सप-
क्षसत्त्वलक्षणो गृह्यते इति तदव्यापकत्वापत्तेः ।

* अथेति * इदमपि प्रागुक्तदोषलङ्घनाऽज-
ङ्गालमेवेत्याह * अस्त्विति * विशंपोऽपि यः कश्चि-
द्विवाक्षित उत हेतुदोषरूप इति विकल्प्य प्रथममनुव-
दति * यदीति * उत्तरहेतुत्वादिरूपविशेषस्य ग्रह-
णाल्लक्षणाभिन्निरिति दूषयति * तदेति * द्वितीय-
मुपादत्ते * अथेति * प्रागुक्तातिव्याप्त्यैव दूषयति *
तदेति * तामेवातिव्याप्तिमुपपादयति * अगृह्यमाणेति *
धर्मिग्राहके हेतौ कथं हेतुदोषरूपविशंपस्याग्रहणं स्या-
दत आह * तथेति * परमार्थतो ऽविद्यमानहेतुदोष-
रूपविशेषो न गृह्यते यस्मिन् तस्मिन् बोधितसाध्य-
विपर्ययत्वं धर्मिग्राहके त्वविद्यमानस्येति न दोष इ-
त्याशङ्क्याह * न चेति * कुतो न निस्तार इत्यत आह
* तथेति * मन्त्रिरवयः प्रतिहेतुर्यस्य सत्प्रतिपक्षस्य
स सत्प्रतिपक्षहेतुः । आकाशमनित्यं बाह्येन्द्रियग्रा-
ह्यविशेषगुणाधिकरणत्वात् घटवदित्ययमाकाशमि-
त्यन्निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदित्यनेन सत्प्रतिहेतुना स-
त्प्रतिपक्षो न व्याप्येनेत्यव्याप्तिरित्यर्थः । परमार्थतः
सतो ऽऽग्रहणमङ्गीकृत्याऽव्याप्तिरुक्ता सम्प्रति तदेव न
सम्भवतीत्याह * परमार्थेति * लक्षणविशेषणतया दो-
षस्य परमार्थसत्त्वं परं प्रति प्रतिपादनीयं स्वयं च ज्ञे-
यमिति तदज्ञानं न सम्भवतीत्याशयः । महती प्रज्ञेत्यु-
पहामः । अगृह्यमाणहेतुदोषरूपो हेतुगुणरूपो वा विशे-
षो यस्य तद्वबोधितसाध्यविपर्ययत्वं प्रकरणसमत्वं वि-

वाचितमेवं च नातिव्याप्तिर्धर्म्यादिग्राहके दोषरूपवि-
शेषाग्रहणे ऽप्यवाधितविषयत्वगुणरूपविशेषग्रहणा-
न्नाव्याप्तिः सत्प्रतिहेतुके प्रकरणसमे गुणदोषयोर्द्वि-
योरप्यग्रहणादित्यत आह * न चेति * कुतां न नि-
स्तार इत्यत आह * व्यतिरेकीति * 'क्षित्यादिकं स-
र्ववित्कर्तृकं कार्यत्वादिति व्यतिरेकिणः जगत्कर्त्ता न
सर्वज्ञः कर्तृत्वात् कुलालवदित्यन्वयिना स किञ्चिद्ज्ञः
कर्तृत्वात् कुलालवदित्यन्वयव्यतिरेकिणा च गृह्यमा-
णसपक्षसत्त्वलक्षणसत्प्रतिपक्षे ऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय व्यतिरेकिणा विशेष-
पणान्तरं शङ्कते ।

६११ विशेषणान्तरशङ्कानिरासः ।

अथाऽगृह्यमाणव्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गरूपविशेषेणेति
क्रियते, तदा प्रष्टव्यं किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टं,
यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य तदा प्रसिद्धासिद्धादिभावं हेत्वा-
भासमपेक्ष्य विशेषो गृह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेतावि-
ति तत्राव्यापकत्वम् ।

* अपेति * व्याप्तिपक्षधर्मतया भङ्गो ऽसत्त्वमभ-
ङ्गश्च सत्त्वं तयोः सत्त्वं तदुभयरूपविशेषो न गृह्यते
यस्य तद्वोधितसाध्याविपर्ययत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमतो ना-
तिव्याप्तिर्धर्म्यादिग्राहके तद्रूपविशेषग्रहणान्नाव्याप्तिः
केवलव्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे तन्ना-
पि पक्षधर्मत्वादिभङ्गदेरग्रहणस्य तुल्यत्वात्सपक्षस-
त्वविशेषेऽपीत्यर्थः । विशेषस्य प्रतियोगिनिरूप्यतया

प्रतियोगिरूपं यत्किञ्चिदुत प्रकृतहेतुरेवेति विकल्पय-
न्नाह * तदेति * अस्तु प्रथम एव विशेषप्रतियो-
ग्युपादाने कारणाभावादिति शङ्कते * यदीति *
दूषयति * तदेति * प्रसिद्धो ऽसिद्धादिभावो यस्य
हेत्वाभासस्य तमपेक्ष्य व्याप्तिपक्षधर्मतयोरभङ्गरूपो
विशेषः सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तदव्यापकत्व-
मित्यर्थः ।

द्वितीयमाशङ्कते ।

६३४ द्वितीयकल्पनिरासः ।

अथ प्रकृतविरोधिनं हेतुमपेक्ष्य, तदा लक्षणवाक्य-
मीदृशं पर्यवस्यति, व्याप्तिपक्षधर्मतामङ्गामङ्गरूपः
प्रकृतहेतुतो यस्य विशेषो न गृह्यते तेन बोधितो यदी-
यसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसम इति । ईदृशमप्येतद्वा-
क्यं व्याकारमर्हति । तथा हि व्याप्तिपक्षधर्मतेति मिलि-
तस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणाति-
व्याप्तिः तद्भङ्गाभङ्गरूप इत्यस्य च मिलितस्य विशे-
षपदसम्बन्धेऽभिप्रेते सर्वथा सम्भक्तया सर्वाव्याप्तिः ।

* अथेति * अस्मिन् पक्ष इदं दूषणमिति दर्श-
यितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवसानं दर्शयति * तदेति *
कीदृशमित्यत आह * व्याप्तीति * एवं वाक्यं पर्यव-
साययित्वा दूषणाभिधानायोपक्रमते * ईदृशमि-

१ उदाहरणेऽव्याप्तेरिति सं० पु० पा० ।

ति * व्याकारं व्याख्यानमित्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतयो-
र्मिलितयोर्भङ्गाभङ्गपदसम्यन्ध उत प्रत्येकं, यथाद्यः
तदा वस्तुतो व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरभङ्गादौ वा सति
तदग्रहणमात्रेणासिद्धभेदेनापि सत्प्रतिपक्षता स्या-
दित्येकं पक्षं घटिरेव दूषयित्वा द्वितीयं प्रत्या-
ह * तथा हीति * अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्
घटवन्नित्यः शब्दः सदकारणत्वादात्मवादित्यादौ यत्र
व्याप्तेरेव भङ्गाभङ्गरूपाविशेषो न गृह्यते वस्तुतः पक्ष-
धर्मतायां सत्यां तत्रापि सत्प्रतिपक्षतेष्टा सा न स्यादे-
वमाकाशमनित्यं महामृतत्वात्पृथिवीवादित्यन्नाकाशं
नित्यं क्षणिकविशेषगुणाधिकरणत्वादात्मवादित्यन्नापि
पक्षधर्मताया एव तौ न गृह्येते व्याप्तिः पुनरस्त्येव तत्रा-
पि सत्प्रतिपक्षता न स्यादित्यव्याप्तिरित्यर्थः । न च वा-
क्यं, वादिप्रयुक्तहेतौ पक्षधर्मताव्याप्तिभङ्गाभङ्गग्रहणे
प्रतिहेतावपि तदुभयसत्त्वे तदुभयाग्रहणं तुल्यमेवेति,
यतः कस्य चित्कदा चित्संस्त्येवैकतरस्मिंस्तदसत्त्वप्रा-
प्त्युपपत्तेस्तथापि वस्तुतो दोषाभावेन सत्प्रतिपक्षत्व-
सम्भवादिति । भङ्गाभङ्गयोरपि मिलितयोर्विशेषप-
दसम्यन्ध उत प्रत्येकं यदि प्रत्येकं तदा भङ्गरूपाविशे-
षाग्रहणाद्धर्म्यादिग्रहणाघिते सत्प्रतिपक्षता स्यादित्य-
तिव्याप्तिरेवमभङ्गरूपाविशेषाग्रहणात्सोपाध्यासिद्धेना-
पि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्येकमुद्ग्रन्थमेव परास्य प्रथमं
प्रत्याह * तादिति * भङ्गाभङ्गयोर्भावामावात्मतया
विरुद्धयोरेकत्रासम्भवेन तदुभयाग्रहणासम्भवाद्धक्षणा-
सम्भव इति भावः ।

दोषान्तरं घक्तुं भूमिकामारचयति ।

६३१ दोषान्तरोपपादनम् ।

अपि चैवमस्य वाक्यस्यार्थोक्तव्यः व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्मताभङ्गरूपः पक्षधर्मत्वाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो विशेषो न गृह्यते यस्य तेन बोधितो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसमः, तथा सति परमाणु निरवयवो विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभावत्वाद्योमवदित्युक्तं परमाणुः सावयवो मूर्च्छत्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिवाद्युक्तेन परमाणुधर्मिग्राहिणोऽप्यणुपरिमाणतरतमादिभावः कचिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभावत्वात् महत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः सदनुमानतयेष्टस्य पक्षधर्मताबलेन तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रमाणतां गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यात् । यश्चास्य सदनुमानतां न मन्यते तं प्रत्येवम्प्रायाणि बहून्नुदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः । न च सोऽपि तथाऽस्त्येव, तस्य धर्मिसिद्ध्यर्थमुपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात् ।

* अपि चेति * व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्तेरभङ्गरूपो विशेषस्तथा पक्षधर्मतारूपभङ्गस्तदभङ्गरूपश्च विशेषो यस्य प्रकृतहेतुमपेक्ष्य न गृह्यते बोधितसाध्यव्यतिरेकः प्रकरणसम इति वाक्यार्थो घक्तव्य इत्यर्थः । यदर्थं वाक्यार्थं उक्तस्तमतिपसङ्गमिदानीं दर्शयति * तथे-

ति * विश्रान्तः परिमाणतरतमभायो यस्मिन्स त-
थोक्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादादिपदेन ततो ऽप्यति-
शयः स्वीक्रियते द्रव्यणुकव्यवच्छेदाय । प्रतिवायुक्ते-
नानुमानेन परमाणुधर्मिग्राहिणो ऽपि तदीयनिरवय-
वत्वेऽपि प्रमाणतां गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यादिति
सम्बन्धः । धर्मिग्राहकानुमानं दर्शयति * अणुपरिमा-
येति * अस्तु तथेति न वक्तव्यमित्याह * सदिति *
कथं तस्य सत्प्रतिपक्षताप्रसङ्ग इत्यत आह * पक्षेति *
वायुक्तविश्रान्तपरिमाणतरतमादिभावत्वादिति प्रकृ-
तहेतुमपेक्ष्य प्रतिवायुक्तमूर्ध्ववहेतोः कार्यद्रव्यत्वोपाधि-
नाऽतीतः कालो गृह्यमाणविशेषत्वात्तेन द्वितीयेन
परिमाणतरतमभावत्वादात्मस्य तृतीयस्य धर्मिग्राहिणो-
ऽपि सत्प्रतिपक्षता स्यादुक्तलक्षणसद्भावादित्यतिप्रसङ्ग
इत्यर्थः । तर्हि परिमाणतारतम्यविश्रामाधिकरणत्व-
मेव निरवयवत्वं तदनधिकरणस्य रूपादेरपि निरवय-
वत्वात्परमाण्वनिष्ठेऽथ कैश्चिदित्यत आह * यच्चेति *
विमतः प्रत्ययो यथार्थः प्रत्ययत्वात्सम्प्रतिपक्षवदित्युक्ते
विमता प्रवृत्तिः पुरोवर्तिरजतज्ञानपूर्विका रजतेच्छा-
धीनपुरोवर्तिप्रवृत्तिस्त्वात्मसम्प्रतिपक्षत्वादत्यनेन विमतः
कालो यथार्थज्ञानव्याप्तो ज्ञानकालत्वात्सम्प्रतिपक्षज्ञा-
नकालवदित्याद्युदाहृत्य तत्र प्रसङ्गो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।
नार्य प्रसङ्ग एवमिष्टत्वादित्यत आह * न चेति *
कुतो नेत्यत आह * तस्येति * परमाणुधर्मिग्राहिणः
सावयवत्वहेतुं प्रत्युपजीव्यत्वेन ततोऽधिकथलत्वाच्च
तेन सत्प्रतिपक्षता धर्मिसिद्धावेव सावयवत्वधर्मस्य

साधयितुं युक्तत्वादित्यर्थः ।

धर्मिग्राहकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षताप्रसक्तिनि-
वारणाय विशेषणान्तरपुरस्कारेण शङ्कते ।

६३६ विशेषणान्तरशङ्कानिरासः ।

तद्व्यवच्छेदार्थं स प्रकृतः प्रकरणसम इति कर्त्त-
व्यमिति चेत् तथाप्यनुपपत्तिः, अत्र हि यदि यस्य
न गृह्यत इति सम्बन्धस्तेन यतसम्बन्धितया न-
गृह्यत इत्यर्थो विवक्षितस्तदा व्यापकत्वं दोषस्तथा
हि-यत्त द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्या
दिभङ्गः सत्प्रतिपक्षदशायामगृह्यमाणः तत्र नास्त्येत-
त्तल्लक्षणं न हि तत्र व्याप्त्यादिभङ्गो विशेषोऽपि तु
प्रकृतहेतुना सह साधारण एव ।

* तदिति * व्याप्तिभङ्गादिरूपः प्रकृतहेतुतो वि-
शेषो न गृह्यते यस्य तेन बोधितसाध्यव्यतिरेकः प्र-
थमहेतुः प्रकरणसम इति विशेषणान्न धर्मिग्राहिण-
स्तथात्वं तस्य प्रथमत्वाभावादिति भावः । असमर्थ-
मिदं विशेषणं तथापि लक्षणस्यानुपपत्तेरिति परि-
हरति * तथाऽपीति * कथमनुपपत्तिरित्याशङ्क्य वि-
शेषो न गृह्यते यस्येति लक्षणवाक्ये विशेषो यस्य
न गृह्यते इत्यन्वयः, किं वा यस्य विशेषो न गृह्यते,
इति विकल्प्य प्रथममनुवदति * अत्रेति * दूषणाभि-

१ विशेषो इत्यधिकं का० मु० पुस्तके ।

धानाय चाक्यस्य पर्यवसितमर्थमाह * तेनेति *
 यस्येति पठ्यन्तपदस्य न गृह्यते इत्यनेन सम्बन्धा-
 द्भीकारेण यत्सम्यन्वितया न गृह्यते विशेष इति वि-
 वक्षितार्थः स्यादित्यर्थः । अस्तु को दोष इत्यत आह
 * तदेति * प्रतिज्ञातमव्यापकत्वमुपपादयति * त-
 था हीति * नित्यः शब्दः ध्वन्याद्यन्यत्वे सति श्रा-
 वणत्वाच्छब्दत्ववदानित्यः शब्दः सामान्याद्यन्यत्वे स-
 ति श्रावणत्वात् ध्वनिवदित्यादौ यत्र द्वयोरपि हे-
 त्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्यादिभङ्गस्तत्रैतद्दृ-
 क्षणं नास्ति अस्ति च सत्प्रतिपक्षत्वमित्यव्याप्तिः । एवं
 तर्हि सत्प्रतिपक्षमैव तत्र नास्तीत्यत आह * सदिति *
 अगृह्यमाणत्वदशार्थां सत्प्रतिपक्षत्वमिति यावत् ।
 कुतो लक्षणाभाव इत्यत आह * न हीति * व्याप्त्या-
 दिभङ्गो ह्यगृह्यमाणोऽपि न विशेष इत्यर्थः । किं रू-
 पस्तर्हि व्याप्त्यादिभङ्ग इत्यत आह * अपित्वि-
 ति * साध्यद्वयसाधकतया प्रसिद्धसाधनद्वयेऽपि वि-
 षयमानत्वात्प्रकृतहेतुना सह प्रतिहेतोः साधारण ए-
 वेत्यर्थः ।

उक्तातिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते ।

६३७ अतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

नन्वत्यन्तासतो व्याप्त्यादिभङ्गरूपस्य विशेषस्यापि
 तावच्चत्वाग्रहणमस्ति तदादायैव लक्षणं तद्व्यापि भविष्यति?,
 तर्हि यत्र वादी स्वहेतुसाधारणं व्याप्तिभङ्गादिदोषं जा-
 नन् प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति, परश्च परिह-

तु न शक्नोति तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षता ऽक्षतैव स्या
त् यत उक्तरूपविशेषवत्तया तेनासौ न गृहीतः उ
क्तरूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् ।

नन्विति यद्यप्यस्य व्याप्त्यादिभङ्गस्य हेतुद्वय-
विशिष्टतया साधारण्यात् विशेषता नास्ति तथाऽपि
विशेषाग्रहणमस्त्येव विद्यमानव्याप्त्यादिभङ्गस्य सा-
धारणत्वेनाविशेषत्वादित्यस्य चा ऽसत्यत्वादित्यन्ता-
सतो ग्रहणायोगादग्रहणमस्तीत्याशयः । तेन किं स्या-
दित्यत आह * तदिति * तदग्रहणमादाय लक्षणं
तदुदीरितोदाहरणव्यापि भविष्यति क चित्सतस्त-
स्याग्रहणं क चिदसतः यदि यस्य विशेष इति स-
म्यन्धस्तदा सत्सम्यन्धितया न चैवमित्याशयः । तर्हि
यत्र सत्प्रतिपक्षता नास्ति तत्रापि लक्षणप्रसङ्ग इत्य-
तिव्याप्त्या दूषयति * तर्हीति * अनित्यः शब्दः
कार्यत्वादित्यादौ यत्र विषये वादिप्रतिवादिभ्यां हे-
तुप्रतिहेतुप्रयोगे प्रतिवादी स्वहेतुमाधारणं व्याप्त्या-
दिभङ्गं प्रतिहेतौ जानन्नपि प्रतिहेतुनिष्ठतया परसंयोद्धा-
वयति तत्राप्येवं सति सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यति-
व्याप्तिः । व्याप्तिभङ्गस्य हेतुद्वयसाधारणत्वे कथं परं
प्रत्येव तदुद्भावनमित्यत आह * परश्चेति * परश्च
कृतकत्वस्यानित्यत्वेन व्याप्त्यनित्यत्वेन व्याप्तिभङ्गं
परिहर्तुं न शक्नोति तेन तदपरिहरणे विजयसम्भ-
वात्तदुद्भावनमित्यर्थः । कुनः सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह
* यत इति * व्याप्त्यादिभङ्गरूपाविशेषवत्तया तेन

वादिनाऽसौ प्रतिहेतुर्न गृहीतो ऽतो ऽगृह्यमाणविशेष-
प्रतिहेतुबोधितसाध्यव्यतिरिक्तत्वमस्त्येवेत्यर्थः । तदेव
कुत इत्यत आह * उक्तोति *

यथापि वादिना ऽसौ प्रतिहेतुर्विशेषवत्तथा न
गृहीतोऽथापि प्रतिहेतुवादिना मदीयहेतोरेवाप्य दोष
इति विशेषवत्तथा गृहीतस्तेन तत्रातिव्याप्तिः प्रतिहे-
तुवाद्यभिप्रायेण विशेषाग्रहणस्याभावादिति शङ्कते ।

६३८ पुनः शङ्कान्तरानिरासः ।

तथापि प्रतिहेतुवादिना तावद्विशेषवत्तथैव गृही-
तस्त्वस्य तत्साधारणभावास्फुरणात् भ्रान्त्यभ्रान्तिसा-
धारणस्य चात्र ग्रहणमात्रस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न ।
प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणागृह्यमाणतापक्षस्य प्रागेव नि-
रस्तत्वात् । किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारण-
तां तस्य दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः ? । य-
द्यसौ वादिहेतावपि दोषं पश्येत् तदा तमुक्तावयेत्त-
था सति च तत्रैव कथासङ्क्रमः स्यात् सत्प्रतिप-
क्षमुपेक्षेति चेन्न । यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र दो-
षमेवं मन्तयेत् । यदीदानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञा-
तां विहाय दोषान्तरमुक्तावयामि तदापि प्रतिज्ञातत्यागा-
न्मम भङ्गः । अथ नोक्तावयामि तथापि प्रतिज्ञातदोषानि

व्याहान्मम पराजयः तदेवं वृथा दोषान्तरव्युत्पादना
यास्त इति परामृश्य तूष्णीमास्ते तदा का गतिः ? ।

* तथाऽपीति * कुत इत्यत आह * तस्येति *
साधारणस्य व्याप्त्यादिभङ्गस्य विशेषतया ग्रहणं भ्रा-
न्तिरेव न तु प्रमा तत्प्रमाया विवक्षितत्वान्नातिव्या-
प्तिपरिहार इत्याशङ्क्याह * भ्रान्तीति * भ्रान्त्यभ्रान्ति-
साधारणं विशेषग्रहणं लक्षणविशेषणमतो नातिव्याप्ति-
रित्यर्थः । स्फुरद्दोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षीकर-
णस्य प्रागेव दर्शितत्वात् प्रतिवाद्यभिप्रायेणापि लक्ष-
णाव्याप्त्या दत्तोत्तरमिदमिति दूषयति * नेति * प्रकृत-
हेतुतो विशेषो यस्य न गृह्यते प्रतिवादिना तद्बोधितसा-
ध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इत्युक्तं स्यादेवं पूर्वोक्ताति-
व्याप्तिस्तदवस्थेत्याह * किं चेति * प्रतिहेतुवादी
स्वहेतुगतदोषदर्शनकाले तस्य हेतुद्वयसाधारणतां यदि
पश्येत्तदा प्रतिवादिना विशेषस्यागृह्यमाणत्वपक्षेऽपि
स्यादतिव्याप्तिरित्यर्थः । अस्त्येव गतिरिति परः शङ्कते
* गदीति * यदि साधारणतां प्रतिवादी वादिहेतावपि
दोषं पश्येत्तदा तमुद्भावयेत्तथाऽपि को दोष इत्यत आह
* तथा सतीति * तत्रैव कथासङ्क्रमः स्यात्प्रतिज्ञा
तं सत्प्रतिपक्षदोषमुपेक्षेति उद्घायनाभावादेव न त-
द्दोषं पश्यन्तीत्यध्ययसीयत इत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षतात्या-
गेनामिद्व्यादिदोषोद्घायनं न सम्भवतीति परिहरति
* नेति * यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र वादिहेतौ
दोषं नोद्भावयति किं तु तूष्णीमास्ते तदा का गतिः

कुत एवमित्याशङ्क्याहैवं चिन्तयेदित्यादि परामृश्ये-
त्यन्तेन । यदि सा न प्रतिज्ञाता तदा न प्रतिज्ञात्प्राग-
इति प्रतिज्ञातामित्युक्तम् । अनुद्भावेऽपि दर्शयतिः *
अथेति * यदि नोद्भाव्यते तदा प्रतिज्ञातसत्प्रतिपक्ष-
तानिर्वाहः प्रतिहेतोर्दुष्टत्वाद्युक्त उभयत्रापि दोषदर्श-
नाचूष्णीमासीनेनापि विशेषस्याग्रहणात्सत्प्रतिपक्ष-
तायाः प्रतिज्ञाताया अनिर्वाहादतिव्याप्तिः स्यादेवे-
त्यर्थः ।

यस्येति पष्ठयन्तपदस्य विशेषपदेन सम्यन्धाणस्य
विशेषो न गृह्यत इति द्वितीयकल्प एवास्तु निरवय-
त्वादिति शङ्कते ।

६३९ पञ्चद्वस्यविशेषपदेन सम्यन्धेऽपि दोषः ।

अथ यस्य विशेष इत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्ब-
न्धस्तवाभिमतः ? तदा उक्त स्तावद्दोषो, दोषान्तरं च
स्यात् । व्यासथभङ्गादेर्विरुद्धार्थहेत्वोः साधारणस्यास-
म्भवाद्विशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह विशेषणविशेष्यभा-
वानुपपत्तेः ।

* अथेति * उक्तस्तावत्परिहार इत्याह * तदे-
ति * प्रथमपक्षोक्तदोष एवाऽग्राप्येको दोषः यत्र द-
ष्टोरपि हेत्वोः परमार्थतो व्याप्त्यादिभङ्गः साधार-
णस्तत्राऽव्याप्तिस्तत्र प्रतिहेतुसम्यन्धिनो दोषस्य वि-
शेषाभावात्तत्सम्यन्धितया च दोषो वाच्य इति ।
न केवलमेतावद्दोषान्तरमपीत्याह * दोषान्तरमिति *
किं तद्दोषान्तरमित्याकाङ्क्षार्या विशेषपदस्य सा-

धारणं व्यावर्त्य वाच्यं तदभावाच्चार्थविशेषणते-
 स्याद् * व्याप्तीति * व्याप्तिभङ्गादविशेषपदेन सह
 विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः । अनुपपत्तौ हेतुविरुद्धे-
 स्यादि । अस्तुतो नित्यस्यानित्यत्वादिविरुद्धधर्माध्या-
 सप्रसङ्गपरिहाराद्यान्यतरसाधने व्याप्त्यादिभङ्गो वा-
 च्यस्तथा च भङ्गामङ्गयोः साधारण्यं एवेति न व्या-
 धर्तृत्वं विशेषपदमतो व्यर्थमित्यर्थः ।

अगृह्यमाणेनेत्यस्मिन् स्थानेऽनुज्ञाव्यमानेनेति वि-
 श्लेषणं मक्षिष्य तदेव लक्षणं शङ्कते ।

६४० विशेषणान्तरप्रक्षेपशङ्कानिरासः ।

अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहे-
 त्वपेक्षविशेषवत्तयाऽनुज्ञाव्यमानेन बाधितो यदीय-
 साध्यस्य विपर्ययाः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष इति । त-
 दपि नोपपन्नम् । यदि परस्त्वदीयोऽथ प्रतिहेतुरिरथं भग्न-
 व्याप्तिक इत्येवाभिधत्ते न तु मञ्चेतुतोऽयं विशेष
 इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्वव्युत्पादनादेव प्रतिहेतोः
 सत्प्रतिपक्षतामङ्गत्तदापीत्यं सत्प्रतिपक्षता न निवर्त्ते-
 त, तथा सति च प्रतीयमानासिद्ध्यदिनापि सत्प्र-
 तिपक्षीकरणमिति साधु व्युत्पादितं सर्वानुमानानुकू-
 लं स्यात् ।

* अथेति * अनुज्ञाव्यमानेनेति विशेषणेन तत्रा-
 प्येव सत्प्रतिपक्षतैव स्यादिति यत्रातिव्याप्तिशङ्का

तन्निरस्यते तत्र यदि प्रतिहेतुं तादृग्विशेषवत्तयोद्भा-
षयतीत्युक्तवारदिति हृदयम् । पूर्वोक्तातिव्याप्त्यैव
दूषयति * तदपीति * तदेवोपपादयति * यदीति *
नित्यः शब्दः भावानादिस्वादित्युक्ते सोऽनित्यः कु-
तरुत्वादिति प्रतिहेतौ यादी कृतकस्याऽपि प्रध्वंसस्य
नित्यस्याङ्गनव्याप्तिकोऽयं तद्धेतुरित्येवं द्यूते न पुनः
प्रथमहेतुप्रतियोगिकविशेषवत्तया तत्रापि विशेष-
वत्तयाऽनुद्भाव्यमानेन बोधितसाध्यव्यतिरेकत्वमस्ती-
ति लक्षणातिव्याप्तिरस्तीत्यर्थः । कुतो विशेषवत्त-
या नोद्भावयति तथात्वनोद्भावनमन्तरेण सत्प्रतिपक्ष-
त्वानिरासादित्यत आह * आभासोति * फलितमाह
* तदोति * इत्थं सति सत्प्रतिपक्षता तत्रापि स्यादेव
सत्प्रतिपक्षतालक्षणलक्षितत्वात् । तत्रापि तथाप्य-
मस्येवेत्यत आह * तथा चेति * प्रतीयमानोऽसि-
द्ध्यादिर्पस्य तेनापि सत्प्रतिपक्षीकरणमिति सुषुप्पा-
दितम् । असिद्ध्यादिना तथात्वंस्वीकारे वा काऽनुपपत्ति-
रित्यत आह * सर्वेति * धूमानुमानादिभङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

अनुद्भावनमपि कदाऽपेक्षितं प्रतिहेतृपन्थास-
काले किं वा पश्चाद्वादिवचनावसर इति विकल्पयति ।

६४१ अनुद्भावनं विकल्प्य लक्षणदूषणम् ।

किञ्च कस्मिन् काले तथाऽनुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितं,
यदि यदा प्रतिहेतूद्भावेन परहेतुं दूषयति प्रतिवा-
दी तस्मिन् कालेऽनुद्भावनं, तदा पश्चादुक्तेऽपि प्रति-
हेतुदोषे पूर्वकलिकानुद्भावेन प्रतीकारो न कश्चिदिति

सर्व्वहेत्वामासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनु-
मानकथया । अथ प्रतिवादिनाऽभिहिते यदा पुनर्वा-
दिवचनावसरस्तदाऽनुज्ञात्रनमिष्टं, तर्हि तत्कथमग्रे प्र-
त्यनुमानवादिनाऽवधारणीयमयमत्र विशेषतो दोषं नो-
द्भावयिष्यतीति ।

॥ किञ्चेति ॥ प्रतिहेतुसम्बन्धदोषानुद्भावनं तदुपन्यासकालीनमपेक्षितमिति प्रथमं शङ्कते ॥ यदीति ॥ पूर्वोक्तातिप्रसङ्गानिस्तारयेति दूषयति ॥ तदेति ॥ प्रतिवादिना प्रतिहेतावुपन्यस्ते वादिनो वचनावसरस्तदैव दोषस्तेनोद्भाव्यते तदोद्भावितेऽपि पूर्वकालीनानुद्भावनं लक्षणविशेषणं तथैवाऽऽस्ते इति कृत्वा प्रतीयमानासिद्ध्यादिनाऽपि सत्प्रतिपक्षीकरणप्रसङ्गात्सर्वानुमानभङ्गप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यर्थः । द्वितीयकल्पं शङ्कते ॥ अथेति ॥ असम्भवेनैतद्दूषयति ॥ तर्हीति ॥ सदेतावयं वादी दोषान्नोद्भावयतीति विनिश्चित्याग्रत एव सत्प्रतिपक्षतां प्रतिपादयितुं लक्षणतो नेष्टे प्रतिवादी पराशयस्य पराप्रत्यक्षत्वादि-
त्याशयः ।

धादिना दोषानुद्भावनस्य प्रतिधादिना निश्चेतु-
मशक्यत्वात्सत्प्रतिपक्षतां न ब्रूयादित्युक्तं तत्र दोषा-
नुद्भावनस्य शक्यावधारणत्वं शङ्कते ।-

६४२ दोषानुद्घातनायधारणशङ्कानिरासः ।

दांपशून्यत्वात् स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थस्त-

द्वधारयितुं शक्नोतीति चेन्न । उक्तमत्र प्रतीतदोषेणाऽ-
पि सत्प्रतिपक्षताकरणं सम्भवति तत्र परेण दोषेऽ-
नुद्भाविते विजयश्च भवतीति । किञ्च विशेषदोष-
शून्यत्वमपि स्वकीयहेतोः कथमयमवधारयेत् विरुद्धा-
र्थयो रस्तावदेत्वेरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यं तत्र यथा
तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि । त-
द्दर्शने तमेवोद्भावयेत् । को हि सचेता निश्चितं दो-
षमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसामान्येन प्रत्यवतिष्ठन् । त-
स्मात् सदोषेऽपि दोषमपश्यन्नयं न स्वेनादर्शनं दो-
षाभावे प्रमाणयितुमर्हतीति ।

दोषेति नायं हेतुर्दोषोद्भावनयोग्यो निर्दोषत्वा-
त्सत्प्रतिपक्षवदित्यनुमानतो निश्चिनोति प्रतिवादी-
त्यर्थः । भागासिद्ध्या दूषयति * नेति * प्रौढप्रज्ञ-
स्य लोके ऽणुप्रकर्षप्रकटनाय प्रतीतदोषेणापि हेतुना
सत्प्रतिपक्षीकरणसम्भवात्तिर्दुष्टहेतुर्नैव सत्प्रतिपक्ष-
तानियमाभावात्त दोषशून्यत्वेनानुद्भावनं निश्चिनु-
म इत्यर्थः । अप्रतिपक्षेरेण्यथा प्रतिपत्तिः श्रेयसीति
न्यायात् विजयफलस्य पाक्षिकस्य भावाच्चात्प्र-
ज्ञस्यापि प्रतीतदोषेण सत्प्रतिपक्षताकरणं सम्भव-
तीत्याह * तत्रेति * दोषशून्यत्वहेतोर्भागासिद्धि-
मुक्ताऽसिद्धिमाह * किञ्चेति * स्वकीयहेतावसि-

द्व्यादिदोषानुपलम्भात्तथात्वमवधारयेदित्याशङ्क्यानु-
 पलम्भमात्रं संशयहेतुर्न निश्चयकारणमिति प्रतिपाद-
 नापान्यतरदोषावश्यकतामाह * विरुद्धंति * द्वयो-
 रपि हेत्वोर्निर्दोषत्व एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धः
 र्माध्यासप्रसङ्गाद्भवितव्यमन्यतरदोषेणेत्यर्थः । यद्येवं कि-
 मत इत्यत आह * तत्रेति * प्रतिवादिना यथा स्वहे-
 तौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपीत्यनुपल-
 म्भमात्रं न दोषशून्यत्वनिश्चायकमित्यर्थः । परहेतौ
 दोषानुपलम्भोऽसत्त्वनिश्चये हेतुरित्यत आह * तदि-
 ति * दोषान्तरानुद्भावनलिङ्गान्न दोषान्तरमसौ प-
 श्यतीत्यर्थः । तदनुद्भावनं तददर्शने कथं लिङ्गमित्य-
 त आह * को हीति * यथा परहेतौ दोषादर्शनं
 तत्र तदसत्त्वनिश्चायकं तथा स्वहेतावप्यविशेषा-
 दित्युपसंहरति * तस्मादिति *

उक्ताऽसम्भवपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते ।

६४३ विशेषणान्तरेणास्तम्भवशङ्कायाः परिहारः ।

अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्व-
 पेक्षविशेषवत्त्वेनानुद्भाव्यतया सम्भाव्यमानेन बोधितो
 यदीयताध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः प्रकरणसम-
 इति । नैतदपि सुस्थम् । यद्युद्भावनकालात् पूर्वका-
 लिकी सम्भावना विवक्षिता तदा तात्कालिकानुद्भ-
 वनपक्षोक्त एव दोषोऽतिदेष्टव्यः । अथोद्भावनस्य यो
 ऽवसरो भविष्यति तत्कालिकतया, तदा सत्प्रतिप-

क्षताव्युत्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावाल्लक्ष-
णाभावः ।

* अथेति ॥ अनुद्भाष्यमानत्वावधारणासम्भवे-
ऽपि स्वहेतावापाततो दोषशून्यत्वावगमादनुद्भाष्यमा-
नत्वसम्भावनाऽस्ति तेनानुद्भाष्यमानतया सम्भाव्य-
मानेन हेतुना बोधितसाध्यव्यतिरेकः प्रकृतः प्रकरणस-
म इत्यर्थः । विकल्पासहत्वेनैतद्वूपयति * नेति *
वादिनो यो दोषोद्भावनकालस्तस्मात्पूर्वकालिकी
सम्भावना विवक्षिता, किं स्वित्तत्कालीना, यदि वा
कालमात्रसम्बन्धिनीति, विकल्प्य प्रथममनुवदति *
यदीति * प्रागुक्तातिव्याप्तिरिहानुसन्धेयेति परिहर-
ति * तदेति * पूर्वकालिकानुद्भावनासम्भावनाऽनु-
द्भाष्यमानदोषहेतावप्यस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता
स्पादित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवयवत्वादिति
शङ्कते * अथेति * तत्कालिकतयाऽनुद्भाष्यमानत्व-
विशेषणाभावादिशिष्टलक्षणस्य तत्कालिके सत्प्रति-
पक्षे ऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

कालमात्रसम्बन्धिनी सम्भावना विवक्षितेति
तृतीयकल्पं शङ्कते ।

६४४ कालमात्रसम्बन्धिसम्भावनाविषयः ।

अथोच्यते यावत्सम्भावनाऽनुवर्तते तावत्सत्प्रतिप-
क्षता, किं सम्भावनायाः कालनियमगृहेण । मैव-
म् । एवं हि प्रतिहेतोर्दोषऽनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोष-
तथैव स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः स

त्प्रतिपक्षता निवर्त्तने । तथाचेत्थङ्कारमेव वादी स-
त्प्रतिपक्षतां परिहरेदिति साधु स्यात् । प्रतिहेतोः प्र-
तिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव तत् सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षेप-
व्येति । न च स्वीकारादेव प्रतिहेतोः पराजयः स्या-
त्, सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणा-
त्, स्वीकारे सति सम्भावनानिवृत्त्या तल्लक्षणकस्य
सत्प्रतिपक्षस्यापि निवृत्तेः । तस्मात् स्वीकारोऽप्ययं
परस्यानिष्टार्थं सिद्धसाधने परकीयसाध्यस्वीकारवद्गु-
णाय, स्वीकर्त्तुं न दोषायेति ।

* अथेति * प्रतिहेतौ दोषे निश्चिते सत्प्रतिप-
क्षता निवर्तते इति नायं नियमः किं तु तन्निष्ठतया
दोषं नोद्भावयिष्यतीति यावत्सम्भावनाऽनुवृत्तिस्ता-
वत्सत्प्रतिपक्षताऽनुवर्तते इति नोक्तदोष इत्यर्थः । अतः
पूर्वोक्तविकल्पदूषणमनवकाशदुःस्थमित्याह * किमि-
ति * अतिप्रसङ्गेनैतद्दूषयति * मैवमिति * अ-
नित्यः शब्दः कार्यत्वाद्धटवदित्यत्र नित्यः स दुःखा-
समानाधिकरणविभुविशेषगुणत्वादीश्वरप्रमावदिति
प्रतिहेनावुक्ते दोषानुद्धाने प्रतीपवृत्त्या निर्दुष्टतया स्वी-
कारे च दोषानुद्धानसम्भावना निवर्तते सम्भाव-
नायाः संशयविशेषमयाऽन्यतरकोटिनिश्चये निवृत्ति-
रिति सत्प्रतिपक्षतानिवृत्तिरित्यर्थः । तथाऽपि कि-
मनिष्टमित्यत आह * तथा चेति * यतः प्रतिहेतोर्नि-

दुष्टतया स्वीकारेण सत्प्रतिपक्षत्वं निवर्त्तते तत्र सर्वत्रैतल्लक्षणं न स्यादित्याभिप्रायः । वादिना प्रतिहेतुरीकृतश्चेत्तत एव तस्य पराजयप्रसङ्गात्तैवं सम्भव इत्याशङ्क्याह * न चेति * वादिसाध्यविपरीतव्यासप्रतिहेतुरदोषतया स्वीकृतश्चेत्कथं न पराजय इत्यत आह * सादिति * स्वीकारो वा कथं सत्प्रतिपक्षपरिहारोपाय इत्यत आह * स्वीकार इति * यस्मात् स्वीकार एकतरकोटिनिश्चायकतया सम्भावनानिवर्त्तकस्त्वस्मादित्युपसंहरति * तस्मादिति * परोपन्यस्ताऽङ्गीकरणं प्रयोक्तुरेवानिष्टाय पर्यवस्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह * सिद्धेति * सिद्धसाधनानुमाने प्रयुज्यमानहेतुविषयस्वीकारः स्वीकर्तुरेव जयमाचक्ष्यति न पराजयमेवं सत्प्रतिपक्षेऽपि परकीयहेतुस्वीकारः स्वीकर्तुर्जयार्थमेव न पराजयार्थमित्यर्थः ।

समानफलयोधितसाध्यव्यतिरेकको हेतुत्वाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति लक्षणेऽव्याप्यादयो दोषा उक्ताः पुनरपि दोषान्तरं धक्तुमनुवदति ।

६४५ लक्षणमनूय दोषकथनम् ।

यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्वहेतावाभासत्वसंशयात्, तदा कचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता, स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यत इति ताभ्यां मन्यमानत्वात् । यदाह “निश्चितौ हि वादं कुरुत” इति । अ

यौचित्यादावर्जता संशयेन सत्प्रतिपक्षता स्यात् तदा
 सर्वत्रैव वादे सर्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा ।
 तद्यथा-शब्दानित्यत्वानुमानेन, बुद्धिमद्भिः शतशः श-
 ब्दनित्यत्ववादिजयात्, शब्दानित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः
 शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयात् । द्वयोः पक्षयोरनु-
 मानेषु कतरद्वस्तुतः सदनुमानमित्यर्हते। दोषसंशय-
 स्य दुर्निवारत्वादिति ।

* यदिति * वादिप्रतिवादिनोः समयलंप्रतिप-
 क्षदर्शनेन स्वहेतावाभासतासन्देहो जायते तत एव
 सत्प्रतिपक्षत्वमित्याशयः । लक्ष्यासंसृष्टमेव लक्षणमु-
 क्तमिति प्रज्ञाकौशलमात्मनः प्रकटीकृतं स्यादित्य-
 भिसन्धाप्य परिहरति * तदेति * कुत इत्यत
 आह * स्वेति * स्वहेतुपक्षपातेन स्वहेतौ निर्दो-
 षत्वनिश्चयेनाऽऽभासत्वसंशयाभावात्सत्प्रतिपक्षत्वा-
 सिद्धिरित्यर्थः । स्वहेतौ निर्दोषत्वनिश्चय इत्यत्रा-
 भियुक्तवचनमुदाहरति * यदिति * ततश्च वादिना
 स्वहेतावदुष्टत्वनिर्णये सति परहेतोर्दुष्टत्वेनैव निर्ण-
 यो विरुद्धहेतोरेकस्यावश्यमाभासीभावितव्यत्वाद्-
 तश्च समानफलबोधितेत्यादिलक्षणं न कचिदपी-
 त्यर्थः । स्वरसतः सन्देहाभावेऽप्यौचित्यादाहार्य-
 सन्देहादेव लक्षणमुपपन्नमिति शङ्कते * अथे-
 ति * वादिनोः स्वहेतोरदोषत्वनिश्चयेऽपि परस्पर-

विरुद्धहेतुदर्शनादन्योन्यस्मिन् हेतौ दोषसन्देहौचित्यमस्ति तत्र आवर्जता-ऽऽगच्छता संशयेन द्वयोरपि सत्प्रतिपक्षत्वं भविष्यतीत्याशयः । कथामात्रे प्रयुज्यमानानुमानमात्रे लक्षणमतिव्यापकमिति परिहरति * तदेति * एकस्य सत्प्रतिपक्षतामात्रेण कथं सर्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य विरुद्धहेतुदर्शननिमित्तसन्देहौचित्यस्य समानत्वादिति दर्शयति * तद्यथेति * अर्हतो-योग्यस्य ।

इति सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।

एवं सत्प्रतिपक्षं निरस्य कालात्ययापदिष्टस्य पृथगनिराकार्यतामाह ।

६४६ कालात्ययापदिष्टखण्डनारम्भः ।

प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययापदिष्टः पृथक् । तद्यथा-बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणम् ।

* प्रकारेति * सत्प्रतिपक्षप्रकारात्कालात्ययापदिष्टस्याप्रकारान्तरत्वात्तन्निरासः पृथगनर्थक इत्युक्तं कथं तस्या ऽप्रकारान्तरत्वं यावता पृथग्लक्षणलक्षितः स इत्यत आह * तदिति * बाधितः साध्यो विषयो यस्य स तथोक्तः प्रमाणान्तरविरुद्धे प्रतिज्ञातार्थे वर्तमानो हेतुः कालात्ययापदिष्ट इत्यस्यापि लक्षणवाक्यस्य नार्थतो भेदः ।

अलक्षणत्वमेवोपपादयितुं बलवता बोधितसाध्यविपर्ययत्वं बाधितविषयत्वं विवक्षितं, मुताधिक्य-

लेन, किं सिद्धान्तन्यासिद्धेनेति, विकल्पाभिसन्धिराह।
६४७ त्रिधाविकल्प्याऽऽद्यद्वयनिरासः ।

तथाहि—बाधितविषयत्वं किं विवक्षितं, न तावद् बलवता बोधितो विषयविपर्ययो . यस्य तत्त्वम् ? यथाश्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वात् । तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमानुमानविषयविपर्ययबोधकस्य पक्षधर्मतादिवलसम्भवात् । अथ बलवतेत्यधिकबलेनेति विवक्षितं तदापि केवलव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे गतत्वादतिव्यापकं, ततान्वयव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सपक्षसत्त्वलक्षणबलाधिक्यसम्भवात् ।

तथा—हीति आद्यमादावपचदति *नेति* विपर्ययः साध्यस्याभावो यस्य तत्त्वं बोधितसाध्यविपर्ययत्वं बाधितविषयत्वमित्यनुपङ्गः । सत्प्रतिपक्षे लक्षणस्यातिव्यापकत्वादिति हेतुं टीकते * यथेति * तदेव कथमित्यत आह * तत्रेति * नित्यमाकाशमस्पर्शिद्रव्यत्वादात्मवदिति प्रथमानुमानसाध्यनित्यत्वाभावो बोधितो येन तस्य प्रत्यनुमानस्याकाशमनित्यं बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणाधिकरणत्वादित्यस्य पक्षद्वयस्यादिवलसत्त्वादित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमवलम्बते * अथेति * एवमप्यतिव्याप्तिरेवेत्याह * तदाऽपीति * अस्य चोदाहरणं प्रागेव दर्शितम् । केवलव्यतिरेक्यपेक्षयाऽन्वयव्यतिरेकिणः कथं बलाधिक्यमित्यत आह * तत्रेति * पञ्चरूपत्वादन्वयव्यतिरेकिणश्चतुरूपकेवल-

व्यतिरेकिणो ऽधिक्यत्वम्, रूपस्यैव हेतुत्वत्वादित्यर्थः ।

खण्डनान्तरमाह ।

६४८ द्वितीयविकल्पस्य खण्डनान्तरम् ।

किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात् प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाभ्रान्तज्ञानकरणत्वमात्रं बलमनुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादि भूयिष्ठं बलमिति ।

* किं चेति * अग्निरनुष्ण इत्यादि प्रत्यक्षविरुद्धकालात्ययापदिष्टे ऽव्याप्तिरित्यर्थः । अव्याप्तिमेवोपपादयति * प्रत्यक्षेत्यादिना * उत्पन्नस्याभ्रान्तज्ञानकारणवत्त्वमात्रमदुष्टकरणजन्यत्वमात्रं बलमनुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादि बलं बहुलमित्यधिक्यत्वेति विशेषणाभाव इत्यर्थः ।

अन्तर्ध कल्पमुत्थापयति ।

६४९ तृतीयकल्पनिरासः ।

अथ मन्यसे ऽनन्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षित्वेदमुच्यते तेनानन्यथासिद्धेन बाधिनो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधिनविषयत्वमिति । मैवम् । तथाऽपि वस्तुतोऽनन्यथासिद्धेन सत्प्रातिपक्षेऽपि गतत्वम् ।

* अथेति * प्रामाण्यप्रकारादन्यप्रकारेण सिद्धिर्नास्ति यस्य तदनन्यथासिद्धं तच्च बलं विवक्षितं तेन शङ्कितोपाधित्वेनान्यथासिद्धानुमानाभासबाधकत्वं

प्रत्यक्षस्य भवेदित्यर्थः । लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमर्थं दर्शयति * तेनेति * परिहरति * मैवमिति * अनित्यमाकाशं महाभूतत्वात्पृथिवीचदित्यत्र नित्यमाकाशं निरवयवद्रव्यत्वादात्मचदित्यनेनानुपलभ्यमानविशेष-
दशायां सत्प्रतिपक्षेऽवयवविभागं विना द्रव्यनाशानुपलब्धेरुपाधिशङ्कासम्भवेनानन्यथासिद्धेन बोधितसाध्यव्यतिरेकस्य लक्षणस्य गतत्वमिस्थितिव्याप्तिरित्यर्थः ।

अनन्यथासिद्धबोधितसाध्यव्यतिरेकत्वं तत्त्वमिव्याकारे चोक्तिगौरवं दर्शयति ।

६५० तृतीये गौट्यप्रदर्शनम् ।

किञ्चान्यथेत्यन्येन प्रकारेणेत्युच्यते अनन्यथेति चानन्येन प्रकारेण यस्मादनन्यत्वं तेनैवैतर्थाः सम्पद्यते तथा च वक्तव्यं किं तदन्यताप्रतियोगीति ? । प्रामाण्यं तदिति चेत् अहो दुर्वेदग्धी भवतः, प्रामाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्याद्योऽन्यः स यो न भवति तेन प्रकारेण यः सिद्धः प्रतीत उत्पन्नो वा तेनेति भ्रुवाणस्थ ।

* किं चेति * प्रकारवाचितद्वितप्रत्ययान्तत्वादन्यशब्दस्येत्यर्थः । अन्यथाशब्दस्यैवमर्थत्वेऽपि प्रकृते किं स्यादित्यत आह *अनन्यथेति* उच्यते इत्यनुपपन्नः ।

१ प्रकारान्तरेणेति फा० मु० पा० ।

२ अन्यत्वमिति फा० मु० पु० पा० ।

शक्तिः प्रतीयमानमर्थमुक्ता विवक्षितमाह * यस्मादि-
ति * तथाऽपि को दोष इत्यत आह * तथा चेति *
अन्यत्वस्य प्रतियोगिघटितरूपत्वात्प्रतियोगि वक्त-
व्यमित्यर्थः । प्रामाण्यस्यैव बाधकत्वोपयोगित्वात्त-
देव प्रतियोगि इत्याह * प्रामाण्यमिति * सो ऽयं य-
कबन्ध इवेति परिहरति * अहो इति * दुर्वैदग्धी दुर्वि-
दग्धता । गौरवाभावात्कथमत्र वकबन्धनन्याय इत्यत
आह * प्रामाण्येनेति * प्रामाण्येन प्रकारेण यः नि-
ष्ठस्तेन बोधितसाध्यविपर्ययः कालात्ययापदिष्ट इति
वक्तव्ये प्रामाण्यादन्येन प्रकारेण यः सिद्धो न भव-
ति तेनेति पदं प्रयुज्जताऽऽत्मन—

“इष्टस्यायत्रसंसिद्धौ को विद्वान् यन्नमाचरे”दिति
न्यायविषयत्वं दर्शितमित्यर्थः । सिद्धिशब्दस्य ज्ञप्त्यु-
त्पत्त्योः पर्यायत्वात्प्रतीत उत्पन्नो वेत्युक्तम् ।

तर्हि अनन्यथासिद्धेनेति पदं विहाय प्रमाणेन
बोधितो यदीयसाध्यविपर्ययः स कालात्ययापदिष्ट
इति लक्षणं घूमस्तत्र को दोष इत्यत आह ।

६५१ प्रमाणेनेतिपदघटितलक्षणे दोषः ।

तथापि प्रमाणेन बोधितविपर्ययो विषयो यस्य
स कालात्ययापदिष्ट इति । न । इदं रजतमिति शक्तिं
विषयीकुर्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमिति प्रमाणेन बा-
ध्यमानेऽपि हेत्वाभासविशेषलक्षणमिदं गच्छदतिव्यापकता-
मापद्येत । एवं बाध्यविषयिण्यामिच्छायामपि गच्छेत् । प्र-

माणेन बोधितो यदीयविषयस्यान्यथाभावः स हेतुः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न । यदि मुख्यार्थो हेतुशब्दः तदा हेत्वाभासत्वव्याघातः अथामुख्यार्थं तदा कोऽस्यार्थः यत्रैष व्यवस्थाप्यते इति सोऽभिधातव्यः । प्रमाणेन बोधितो यदीयविषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न । यद्यत्र हेत्वाभासत्वानिश्चयः तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम् । अथ कालात्ययापदिष्टत्वे निरूपित एव हेत्वाभासत्वनिर्णयस्तदा तत एव दुष्टत्वसिद्धः कृतं पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यासेनेति । तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत्सामुद्रिकप्रामाण्येन पुनर्महदेतदलक्षणं कालात्ययापदेशस्य, येनास्य नाम हेत्वाभासभेदपदेऽपभ्रंशः प्रासाधि ।

॥तथाऽपीति॥ बोधितो विपर्ययो यस्येति विषयविशेषणमेतत् । इदं हेत्वाभासविशेषलक्षणं प्रत्यक्षाभासंऽपि गच्छदतिव्यापकमापद्यत इति सम्बन्धः । तदुपपादनमिदं रजतमित्यादि । अतिव्याप्त्यन्तरमाह ॥ एवमिति ॥ परदारेषु सुभूत्वाद्यध्यासमूलायामिच्छायां परस्त्रिय न गच्छेदित्यादिशास्त्रप्रमाणेन बाधितार्या गच्छेदित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । हेतुत्वे सति प्रमाणेन बोधितसाध्याभावः कालात्ययापदिष्ट इति विशेषणान्न प्रत्यक्षाभासादावतिव्याप्तिरिति शङ्कते ॥ प्रमाणेनेति ॥ लक्षणाविशेषणहेतुशब्दः किं मुख्यार्थ उतोपचरितार्थ

इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति * नेति * व्याप्तत्वपक्षध-
र्मत्वाभ्यां प्रमुदितो मुख्यो हेतुस्तदितरश्चाभासस्तथा च
तयोरेकस्मिन् कालात्ययापदिष्टत्वं एकप्रसङ्गो व्याघा-
तप्रसङ्गात् । द्वितीयमुत्थापयति * अथेति * अमुख्यस्यापि
हेतुशब्दार्थस्य लक्षणाविशेषणत्वादिशेषणाधिगतिपूर्व-
कत्वादिशिष्टाधिगमस्य लक्षणावगमाय पूर्वसं वक्तव्य
इत्याह * तदेति * सोऽभिधातव्यः यदभ्यधापि । त-
त्राह पूर्ववादी * प्रमाणेनेति * लक्षणविशेषणं हेत्वा-
भासत्वं कालात्ययापदिष्टत्वनिश्चयात्प्रागेव निश्चितं
न वा न चेत्तत्राह * न यदीति * विशेषणानवधार-
णादिशिष्टलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । कल्पान्तरमनुभाषते
* अथेति * प्रपमावश्यावगन्तव्यहेत्वाभासत्वात् पर-
हेतौ साध्यासाधकतासिद्धेर्यर्थः कालात्ययापदेशोप-
न्यास इति परिहरति * तदेति * सोपहासं लक्षणा-
भासोऽपमित्युपसंहरति * तदेति * सामुद्रिकं कु-
मारप्रणीतं स्त्रीपुरुषादिलक्षणशास्त्रम् । कथामित्यत आह
* येनेति * पुरुषलक्षणालक्षणप्रतिपादकशास्त्रे पुरु-
षाणामायुरादिरूपपदभङ्गप्रसाधकं कररेखाद्यलक्षण-
मिदमपि च हेत्वाभासत्वनिश्चयादेवासाधकत्वोपप-
त्तेर्हेत्वाभासाविशेषकालात्ययापदिष्टपदविषयत्व-भ्रंश-
साधकमेतल्लक्षणस्वीकारे हेत्वाभासत्वस्य विशेष-
णस्य ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन तदुद्भावनासम्भवादत-
स्तन्मते तावदिदमलक्षणमित्यर्थः ।

लक्षणविशेषणतयाऽवगम्यमानं हेत्वाभासत्वं न
दोषत्वेनानुसन्धीयते, ऽतो न कालात्ययापदेशवैयर्थ्य-

मिति शङ्कते ।

३५२ हेत्वाभासपदस्य सद्व्यार्थकत्वेऽपि प्रागुक्तदोषः ।

अथ ब्रूये हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं हेतु-
सद्व्यतया प्रतीयमानत्वं न तु हेतुदोषवत्त्वमिति । मै-
वम् । हेतुना तुल्यना ह्यहेतुत्वावगमं विना न शक्यप्र-
तिपत्तिः सादृश्यस्य भिन्नाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतेः ।
अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वापातात् । ततश्च हेतुरूप-
वैकल्यस्यावश्यं प्रत्येतव्यत्वेन प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः ।

* अथेति * हेतुवदित्यस्य स्पष्टीकरणं * हेत्व-
स्यादि * हेतुसादृश्यप्रतिपत्त्यर्थमेव हेतुरूपवैकल्यं
प्रथमतो ऽवगन्तव्यमिति प्रागुक्तदोषतादवस्थयमिति
परिहरति * मैवमिति * कुत इत्यत आह * सादृश्ये-
ति * चन्द्रवन्मुखमित्यादौ सादृश्यस्य स्वाधिष्ठानभे-
दप्रतीतिपूर्वकतयैव प्रतीतेरित्यर्थः । विपक्षदण्डेनोक्तं
ब्रह्मार्थं * अन्यथेति * एतावता कथं प्रागुक्तदोषा-
नुपपन्न इत्यत आह * ततश्चेति *

तर्हि हेत्वाभासत्वविशेषणं परित्यज्य साध्यपद-
स्थाने पक्षपदं प्रविष्य लक्षणमाचक्ष्मह इति शङ्कते ।

१५३ पक्षपदघटितेऽपि लक्षणे दोषः ।

प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयपक्षव्यतिरेकः स का-
, लात्पयावदिष्ट इति चेन्न । आश्रयासिद्धव्यापनात् । आ-

१ दण्डेनाप्यक्त इति सो० पु० पा० ।

श्रयासिद्धव्यतिरिक्त इति विशेषणीगमिति चेन्न । विशेषणादासिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टोदाहरणमेवं न व्याप्येत ।

* प्रमाणेनेति * सिपाद्यपिपितधर्मवतः पक्षत्वे तद्विशेषणसाध्याभावग्राहकस्य तद्विशिष्टपक्षाभावा-
ग्राहकत्वान्नासम्भवो नापि प्रत्यक्षाभासेऽतिव्याप्ति-
स्तत्र पक्षव्यतिरेकबोधाभावादिति भावः । अतिव्या-
प्या दूषयति * नेति * गगनारविन्दं सुरभि अरविन्द-
त्वात् कासारारविन्दवदित्यादिराश्रयासिद्धस्तत्र हे-
तोराश्रयपक्षामास्य प्रमाणयोधितत्वादतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । अतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणमादेयमि-
त्याह * आश्रयेति * अव्याप्या दूषयति * नेति *
अनित्याः प्रधानपुरुषेश्वराः पदार्थत्यादित्ययमनित्य-
त्वलक्षणविशेषणस्य पुरुषेश्वरत्वानित्यत्वग्राहकप्रमाण-
विरोधादासिद्ध्या विशेष्यप्रधानग्राहकप्रमाणासत्त्वेना-
श्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टदृष्टान्तो
न व्याप्यत इत्यर्थः ।

प्रमाणेन योधितमाध्यव्यतिरेक इति प्रागुपन्यस्त-
लक्षण एव न प्रत्यक्षाभासेऽतिव्याप्तिः प्रत्यक्षाविषय-
स्यासाध्यत्वादिति शङ्कने ।

६५४ पूर्वोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिपरिहारशङ्कानिरासः ।

प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स
कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न । प्रत्यक्षाभासव्यापनात् ।

तत्रापि हि साध्यस्य ज्ञाप्यरूपस्य व्यतिरेको बोध्यत
 एव प्रमाणेन । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य
 व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न ।
 प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य प्रकृतहेतुव्यापकत्वासम्भ-
 वात् । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञात-
 स्याभावः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न । स्वार्थानु-
 माने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात् । तत्र शब्दरूप-
 स्य प्रतिज्ञातस्याभावात् । शब्दस्य परार्थत्वात् । प्रमा-
 णेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः
 स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न । तथाभूतस्य पक्षाभा-
 सत्वाभ्युपगमेन मुख्यपक्षार्थत्वासम्भवात् । पक्षाभासनि-
 विष्टत्वे सतीति तु क्रियमाणे पूर्वं पक्षाभासत्वप्रतीत्य-
 प्रतीतिपक्षयोः पृथक् हेत्वाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षो-
 क्तदोषवद्दोषो द्रष्टव्यः ।

* प्रमाणेनेति * साध्यपदेन ज्ञाप्यमुच्यत इत
 व्यापकमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * नेति * तदेव
 स्पष्टयति * तत्रेति * द्वितीयं शङ्कते * प्रमाणेनेति *
 व्यापकशब्देन व्याप्तिकर्तृकत्वं विवक्षितमुत तथा प्र-
 तिज्ञातत्वमुत पक्षनिविष्टत्वमिति विकल्प्य प्रथमं
 दृष्टयति * नेति * प्रमाणेन बोध्यमानो ऽभावो यस्य

तस्येति विग्रहः । अग्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यत्र प्रमाणेन
 बोध्यमानाभावस्यानुष्णत्वस्य कृतकत्वे हेतुव्यापकत्व-
 मेव नास्तीति लक्षणासम्भव इत्यर्थः । द्वितीयं श-
 ङ्कने * प्रमाणेनेति * प्रतिपिपादयिषया पक्षवचनरूप-
 प्रतिज्ञा यद्यपि स्वार्थानुमाने नास्ति तथाऽपि तत्राऽ-
 स्ति पक्षस्तद्विशेषणतया तन्निविष्टस्य साध्यस्याभा-
 यो विशेषणतया विधक्षितो नातोऽव्याप्तिरित्यर्थः । प-
 क्षशब्दो मुख्यार्थोऽमुस्यार्थो वेति विकल्प्य प्रथमं नि-
 राकरोति * नेति * सन्दिग्धसाध्यस्य पक्षत्वेन निश्चि-
 तसाध्याभावस्य तथाभूतस्य मुख्यपक्षत्वासम्भवाल्लक्ष-
 णासम्भव इत्यर्थः । द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिपति * पक्षेति *
 पक्षे निविष्टस्य तदाभासनिविष्टस्येति वा न द्रुमः
 किन्तु पक्षत्वाभिमतस्यांशस्याभावो बोध्यते प्रमा-
 णेन यत्र स इत्यत आह ।

६५५ पक्षत्वाभिमतत्वेत्यस्य त्रेधा विकल्प्य दोषः ।

पक्षत्वाभिमतांशभूतस्येति च क्रियमाणे प्रष्टव्यं किं
 पक्षत्वाभिमतत्वं किमु पक्षतयाऽभ्युपगम्यमानत्वम् ? ।
 अथ तत्तया प्रमितत्वम् ? । उत प्रत्यक्षतया प्रतीतत्व-
 म् ? । नाद्यः दूषकं प्रति तदसम्भवात् तेन बाध्यसा-
 ध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात् । अनुमानवा-
 दपेक्षयाऽपि नियमाभावः सदानुमानापरिरुक्तौ मन्दप्र-
 ज्ञेन प्रज्ञाभिमानभृता च मयि वदति स्फुटदोषमपि
 को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छया ज्ञातदोष

स्यापि प्रयोगस्य सम्भवात् तत्तानुमानवादिना पक्षत्वा-
ङ्गीकाराभावेन तथाभूतबाधितानुमानाव्यापकमिदं लक्षणं
स्यात् । न च पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थ इति
युक्तं, तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः ।

* पक्षेति * किं प्रष्टव्यमित्यत आह *
किमिति * पक्षतया स्वीकार,स्तथात्वेन प्रमा,
उत तथा स्वप्रतीतिमात्रमेवाभिमतशब्दार्थ इति
विकल्पानामर्थः । आद्यं दूषयति *नेति* अभ्युपगम्य-
मानत्वं प्रातिवादिना वादिना धेति विकल्प्य प्रथमेऽ-
सम्भवमाह * दूषकमिति * असम्भवे हेतुं दर्शयति
तेनेति बाध्यः साध्यो यस्मिंस्तस्येत्यर्थः । द्वितीय-
मपवदति *अनुमेति* नियमाभावोऽव्याप्तिरित्यर्थः ।
तामेवाव्याप्तिमुपपादयति * सदिति * ग्रन्थः स्पष्टार्थः ।
यत्र प्रत्यक्षादिविरुद्धतया ज्ञातदोषमप्यनुमानं वादी
प्रयुङ्क्ते तत्र पक्षत्वाङ्गीकारविशेषणाभावादव्यापक-
मिदं लक्षणमित्याह * तत्रेति * यत्र वादी ज्ञातदोषं
प्रयुङ्क्ते तत्र पक्षतयोपन्यासोऽस्ति स एवाङ्गीकारार्थ
इति कथमनियम इत्यत आह * न चेति * कुत इ-
त्यत आह * तथेति * तत्रोपन्यासाभावादुपन्यस्य-
मानत्वाभावः उपन्यासस्य च शब्दरूपत्वात्तस्य च प-
रार्थत्वादित्यर्थः ।

पक्षत्वेन प्रमितत्वमभिमतत्वमिति द्वितीयं दूषयति ।
६५६ पक्षत्वेन प्रमितत्वपक्षनिरासः ।

नापि द्वितीयः पक्षत्वेन प्रमिते त्रिपये कालात्ययाप-

देशानवकाशात् ।

* नापीति * कथमित्यत आह * पक्षेति * सा-
ध्यधर्मविशिष्टस्य पक्षस्य प्रमितत्वे तद्विशेषणसाध्य-
स्यापि वस्तुत्वेन बाधायोगाल्लक्षणायोग इत्यर्थः ।

अग्निमकल्पं निरस्यति ।

६५७ तथात्वेन प्रतीतिमात्रमिति तृतीयकल्पनिरासः ।

नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्र-
माणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविषयांशस्य
व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति । अस्य च वाक्यार्थ-
स्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः यदा तावत्प्रमा-
णेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा पक्षप्रतीतिर्नास्ति
विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात् ततश्च तदा पक्षप्रती-
त्यभावेन तद्विषयत्वाभावात् तद्विषयांशस्येति विशेषणा-
भावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणात्मनोऽभावः । यदापि च प्र-
माणेन साध्यव्यतिरेकबोधनं नास्ति तदा तस्यैव लक्षण-
भागाभावाल्लक्षणाभाव इति नित्यमसत्त्वव्यवस्थि-
तेन लक्षणेन लक्ष्यं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो भवा-
न् । न च वैशेषिकप्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थापि
पक्षप्रतीतिस्तत्काले सम्भावनीया, तदीयसाध्यव्य-
तिरेकावगमनिवर्तनीया हि सा, तत्साध्यव्यतिरेकावगमश्च
पूर्वतरमेव भूत इत्यवश्यमभ्युपगम्यमन्यथा प्रमाणेन

बोध्यमानत्वं कथं साध्यव्यतिरेकस्य तदाऽवगम्येत ।

* नापीति * दूयणं दर्शयितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवमितमर्थं दर्शयति * तदा हीति * प्रमाऽप्रमासाधारणज्ञानं प्रतीतिस्तद्गोचरापन्नस्य पक्षस्यांशभूतसाध्याभावः प्रमाणेन प्रयोधितो यस्य स कालात्ययापदिष्ट इति यावत् । पर्यवसितलक्षणस्वरूपमुक्त्वा तस्यासम्भवित्वमाह * अस्मेति * पक्षप्रतीतिसाध्याभावबोधयोः किमेककालत्वं विवक्षितं, मुत भिन्नकालत्वमिति अवकल्प्य प्रथमं प्रत्याह * यदेति * कुत इत्यत आह * विशेषेति * प्रमाविषयत्वपक्षप्रतिषेधादप्रमाप्रतीतिर्वक्तव्या तस्याश्च विशेषाग्रहमूलत्वात्साध्याभावरूपविशेषदर्शने नावकाश इत्याशयः । तदा तत्प्रतीत्यसम्भवेऽपि विशिष्टलक्षणस्य ततोऽन्यत्वात्तदभावः किंनिषन्धन इत्यत आह * ततश्चेति * विशेषणाद्यतिरिक्तं विशिष्टं येनोपयन्ति तेषां विशेषणाभावे विशिष्टाभावः स्पष्ट एव, ये तु तदतिरिक्तमुपगच्छन्ति तेषामपि विशेषणाधीनत्वाद्विशिष्टस्य प्रयोजकविशेषणाभावे तत्प्रयोज्यविशिष्टाभावो दण्डाभावे दण्ड्यभाववदिति भावः । अस्तु तर्हि साध्याभावबोधपक्षप्रतीत्योरसमसमयत्वं, तथा च पक्षप्रतीतिविशेषणलाभान्तद्विशिष्टलक्षणमपि सेत्स्यतीति द्वितीयं कल्पं शङ्कते * यदेति * एकं सन्धित्सतोऽपरं ते प्रच्यव्रत इति परिहरति * तदेति * पक्षप्रतीतिलक्षणविशेषणाभावप्रयुक्तदोषाभावेऽपि प्र-

मात्रेण बोधितसाध्यव्यतिरेकत्वमिति लक्षणांशस्या-
भावाच्चदधीनो लक्षणात्मनोऽभावो दुष्परिहरः । एवं
कल्पद्वयेऽपि लक्षणासम्भवमभिधाय सोपहासमुप-
संहरति *इति नित्यमिति* प्रमाणेन साध्याभावबो-
धकाले तदबोधकाले च नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेने-
त्यर्थः । वैशेषिकमतेन साध्याभावबोधपक्षप्रतीत्यो-
रेककालत्वमाशङ्क्याह *न चेति* वित्तीनां बध्यधा-
तकभावो विरोध इति वैशेषिकप्रक्रिया तेन विनश्य-
दवस्था पक्षप्रतीतिः साध्याभावप्रमितिकाले विद्यते
तामादाय लक्षणं सिध्यतीति शङ्काभिधायः । कुत,
इत्यत आह *तदिति* तत्साध्यव्यतिरेकरूपविशे-
षदर्शननिवर्त्या पक्षप्रतीतिर्भ्रान्तिरित्यर्थः । अस्तु तथा-
ऽपि किमित्यत आह *तदिति* प्रमाणेन बोध्यमानत्व-
विशिष्टत्वेन ज्ञानं साध्याभावस्य बोध्यमानत्वमत-
स्यास्यापि विशिष्टज्ञानत्वात्तस्य च विशेषणविशेष-
ज्ञानपूर्वकत्वात्प्रथमतः पक्षसाध्याभावज्ञानमनन्तरञ्च
प्रमाणेन बोध्यमानत्वज्ञानं तदनन्तरञ्च विशिष्टज्ञा-
नं तदनन्तरं धर्मिज्ञानं पश्चाच्च प्रमाणेन बोध्यमा-
नत्वविशिष्टसाध्याभावविशिष्टपक्षज्ञानमित्यत्यन्तव्य-
वहितत्वात्पक्षप्रतीतिलक्षणज्ञानयोर्विनश्यदविनश्य-
दवस्थयोरपि न साहित्यमित्यर्थः । विपर्यये दण्ड-
माह *अन्यथेति* पक्षप्रतीतेः प्रागेव साध्यव्यतिरे-
कप्रतीत्यनन्युपगमे प्रमाणेन बोध्यमानत्वं साध्यव्य-
तिरेकस्यावहन्तुं न पार्यते विशिष्टस्य विशेषणादि-
ज्ञानपूर्वकत्वादित्यर्थः ।

पक्षमनीतिविषयत्वस्य विशेषणत्वे लक्षणावगति-
साहित्याभावो दोषो, न तथा, किं नाम! उपलक्षणमतो
धर्म्यवगत्यभावेऽपि तदुपलक्षितलक्षणावगतिसम्भ-
व इत्याशङ्क्याह ।

६५८ प्रतीतिविषयत्वस्योपलक्षणत्वेऽपि दोषः ।

न च वाच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भव-
ति, किन्तु उपलक्षणं, उपलक्षणेन चासताऽपि व्यव-
च्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा
इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्तगृहस्य व्यवहार-
काल इति । यत स्तत्रोपलक्ष्यदेवदत्तगृहस्य स्वाभाविको
विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले, तेन काकवत्ताऽभावेऽपि तमा-
दाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः न तु तत्राऽप्यसत उपलक्षण-
स्य कारणत्वम् । अतः तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षण-
स्यानुगतत्वम् । अनुगतञ्च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्ष-
यामहे । अतः उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्त्तमाने लक्ष-
णात्मके साधनं विशेषणासिद्धिर्दुर्निवारा ।

* न चेति * उपलक्षणाविशेषणयोर्व्यावर्तकत्व-
साम्यादुपलक्षणमपि सदेव व्यवच्छेदकमित्यत आह
* उपेति * असदुपलक्षणं व्यवच्छेदकमित्यत्रोदा-
हरणमाह * यथेति * काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यत्र
यज्ञदत्तगृहादिभ्यो देवदत्तगृहस्य व्यवच्छिन्नव्यवहार
इति न च वाच्यमिति सम्बन्धः । कुतो न वाच्यमित्यत

आह * यत इति * उपलक्षणाभावेऽपि लक्षितस्य सृ-
हारुमयत्वादिः स्वाभाविको विशेषो ऽस्ति । तावता
किमित्यत आह * तेनेति * कृतां ऽयं निर्णयस्तत्र
स्वाभाविकविषय एव विशेषहेतुर्नासदुपलक्षणमिति
तत्राह * न त्विति * असतः प्राक्सत्त्वलक्षणकार-
णत्वाभावादित्यर्थः । तर्थात्रापि प्रतीतिविषयत्वोप-
लक्षित एव पक्षो विशिष्टलक्षणव्यवहारं जनयेदित्यत
आह * अत्रेति * पर्वतादिपक्षव्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वेन
लक्षणप्रवेशे तद्व्यावृत्त्या लक्षणाननुगतिरित्यर्थः । अस्तु
तर्हि केन चिदनुगतरूपेण क्रोडीकृतानामुपलक्ष्यत्वं त-
त्राह * अनुगतमिति * लक्षणं ऋगिरेक्यनुमानं त-
त्र लक्षणात्मके साधने पक्षप्रतीतिविषयांशस्येति
विशेषणासिद्धिरित्यर्थः ।

उक्तन्यायमन्यत्राऽप्यतिविशति ।

६५१. हेतुत्वाभिमतस्यपक्षस्यापि निरासः ।

एतेन पूर्वशङ्कितस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यव-
च्छेदार्थमुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य
करणं दूषितप्रायम् ।

* एतेनेति * प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्याभावः
स कालात्ययापदिष्ट इत्युक्तस्य प्रत्यक्षाभासे ऽतिव्या-
प्तिरुक्ता तद्व्यवच्छेदार्थं हेतुरित्युपात्तं तस्य च हेतु-
शब्दस्य मुख्यामुख्यार्थत्वविकल्पेन निरासोऽपि कृ-
तस्तत्परिहाराय हेतुपदस्थाने हेतुत्वाभिमतंति वि-
शेषणं यदि कश्चिन्निदधीत तदप्यभिमत्यर्थोक्तविक-

ल्पदूषणेन निरस्तमित्यर्थः ।

लक्षणान्तरं शङ्कते ।

६६० बाधितस्य लक्षणान्तरनिरासः ।

अथ द्रूपे प्रमाणेन बोधितो यदयिसाध्यस्याभावः स प्रत्यक्षाभासातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट इति । नैतदपि सुस्थम् । शब्दोपमानाभाससाधारण्यात् ।

* अपोति * अत्र हेतुपदाभावात्प्रत्यक्षाभास-
व्यतिरिक्तत्वविशेषणाच्च न पूर्वोक्तावयमित्याशयः ।
अतिव्याप्त्यैव दूषयति * नेति * कराग्रे करिद्व-
न्दं रमत इत्यादिशब्दाभासे गोसादृश्यमेव गवय-
पदप्रशक्तिनिमित्तमित्यवधारणफलोपमानाभासे चाति-
व्यापकमित्यर्थः ।

शङ्कते ।

६६१ तद्व्यतिरिक्तत्वस्य त्रेधा विकल्पनिरासः ।

तद्व्यतिरिक्त इत्यपि विशेषणीयमिति चेत् । एतदपि
विचार्यताम् । किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभा-
सादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित् ? उत स्वरूपभेदः ? अथवाऽ-
न्योन्याभावः ? । न तावदाद्यः तद्भेदकस्य धर्मस्य नि-
र्व्वक्तुमशक्यत्वात् । नापि द्वितीयः स्वरूपस्य परस्परव्या-
वृत्तनया लक्षणानौपयिकत्वात् । नापि तृतीयः व्यति-
रिक्तत्वस्यान्योन्याभावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भावेन
तद्व्यवच्छेदानुपपत्तेः ।

तदिति प्रमाणेन बोधितसाध्याभावः प्रत्यक्षश-
ब्दोपमानाभासव्यतिरिक्त इति विशेषणीयमित्यर्थः ।
अविचारितरमणीयमेवैतदिति परिहरति *एतदिति*
अक्षरं स्पष्टम् । आद्यमपवदति *न तावदिति* कालात्यया-
पदिष्टस्य प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यमथाप्यनिरूपितं
निरूपितत्वे वा तदेव लक्षणमास्तां सन्निहितप्र-
तिपत्तिकत्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति *नार्पति*
परस्परमन्यत्वेनैकैकस्य लक्षणप्रवेशे ऽव्याप्तिर्मिलि-
तानामसम्भव इत्यर्थः । अनौपयिकत्वादसाधनमिति
धावत् । अन्तिमं दूषयति *नार्पति* व्यतिरिक्त-
त्वं ह्यन्योन्याभावस्तच्च प्रत्यक्षाभासादावप्यस्ती-
ति तद्व्यावृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

एक एव त्रैलोक्ये ऽन्योन्याभाव इत्यङ्गीकृत्यो-
क्तातिव्याप्तिं परिहर्तुं शङ्कते ।

६६२ अन्योन्याभावस्यैकस्येनातिव्याप्तिसङ्काया परिहारः ।

ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमन्योन्याभावस्वरूपं
विशेषणमस्माभिरुपात्तं, किन्नाम? प्रत्यक्षाभासादिभ्यो व्य-
तिरिक्तत्वं, न च प्रत्यक्षाभासादयः स्वात्मस्य एव
भिन्ना स्तत्कथमुक्तस्य प्रसङ्गस्यावकाशः । अथगतमिदं
त्वद्विवक्षितं, एतदेव विचार्यते किं प्रत्यक्षाभा-
सादिभिर्विशेषितोऽसावन्योन्याभावः स्त्वयोच्यते ? उत
तैरुपलक्षितः यं प्रत्यक्षाभासादिष्वप्रसक्तं मन्यते ? ।
आद्यस्तावन्न सम्भवति न हि प्रतियोगिरूपविशेषणसहि-

तोऽभावः कचिदप्यस्ति ततस्तादृशस्य विवक्षितत्वे
सर्वव्याप्तिः । द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिरुपलक्षणे
र्यदुपलक्ष्यमन्योन्याभावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभा-
सादिषु बाधितानुमानेषु च साधारणमिति कथं नोक्त-
दोषप्रसङ्गः ।

* नन्यति * किं तर्हि विशेषणत्वेनोपासमित्यत
आह * किमिति * प्रत्यक्षाभासादिप्रतिपोगिकव्यतिरि-
क्तत्वविशेषणेन वा को लामस्तं ग्राह * न चेति * फलि-
तमाह * तदिति * अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रह इत्यर्थः । अप्र-
तिपत्तिं परिहरति * अवगतमिति * तर्हि लक्षणं सुस्थ-
मिति चेन्न । विचारासहत्वादित्याह * एतदिति * विचा-
रमेव दर्शयति * किमित्यादि * कस्मिन् सति किं स्यादि-
त्यत आह * आश्रय इति * असम्भवमुपपादयति * न हीति *
भूतलनिष्ठां घटाभावो न स्वप्रतिपोगिघटविशिष्टो
वर्ततेऽभावत्वाविशेषादन्योन्याभावो न स्वप्रतिपोगि-
विशेषणो धर्मिणि वर्तितुमुत्सहते दृष्टिविरोधाच्चेत्य-
र्थः । तथाऽपि किमनिष्टमित्यत आह * तत इति * सर्वाऽ-
व्याप्तिरसम्भवः । (यथा प्रत्यक्षव्यतिरिक्तत्वमनुमानेऽस्ति
तथा प्रत्यक्षाभासादिविशिष्टव्यतिरिक्तत्वं कालासया-
पदिष्टे किं न स्यादित्यत आह * कथमिति * विशेष-
स्थितेः व्यावृत्ततया स्वीयानुमाने विशेषात्मभावस्य
विशेषात्मना यो भवति तस्य व्यावृत्तरूपस्य प्रत्यक्ष-
स्य कथं व्यवस्थानं न कथमपीति योजना । इदमाकृतं य-
दि प्रत्यक्षविशिष्टव्यतिरिक्तत्वमनुमाने वर्तते तदा

प्रत्यक्षमपि व्यतिरिक्तत्वविशेषणतया तत्र वर्तते न
चैतद्वदते ऽतो दृष्टान्तदर्शान्तिकयोर्दोषग्रस्तत्वमि-
ति । यद्वा प्रत्यक्षाभासविशिष्टस्य व्यतिरिक्तत्वस्य
कालात्प्रयापदिष्टवृत्तावाभासविशेषणतया प्रत्यक्ष-
स्यापि तत्र वृत्तिः स्यात्सा कथं स्यादित्यर्थः ।) प्रत्य-
क्षाभासादय उपलक्षणमन्योन्याभावस्येति द्वितीयं
निरस्यति * द्वितीयेति * अभावस्य स्वरूपेण भेदा-
नभ्युपगमाज्जात्यायसम्भवाच्च प्रतियोगिद्वारको भेदो
वक्तव्यः स न सम्भवति प्रतियोगिनामुपलक्षणत्वेन
यहिर्भावादतद्व्यान्योन्याभाव एक एवेति प्रत्यक्षाभा-
सादिपूक्तातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः ।

यदुक्तं प्रतियोगिविशिष्टाभावस्य धर्मिवृत्तौ प्र-
तियोगिनां ऽप्यभावसहवृत्तिता स्यादिति तत्परिहारं
शङ्कते ।

६६३ पुनः शङ्कान्तरनिरासः ।

अन्यदस्तु सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगी स्वभावस्यास-
न्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये. व्यावृत्तबुद्ध्याधानाविरोधात्
विशेषणम्भवतीति चेत् । अयुक्तमेतत् । विशिष्टं ता-
वदभावस्य स्वरूपमिहोपात्तं तच्च विशेष्यमात्रशरीरं
न भवितुमर्हति तथा सति विशेष्यस्वरूपमेवोच्यतां
वृथा विशेषणपदोन्यासः तदनुपन्यासे चान्योन्याभा-
ववत्त्वमात्रमुपन्यस्तं भवेत् तच्च प्रत्यक्षाभासादे व्य-
वच्छेद्यस्यापि सङ्ग्राहकं ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावा-

दधिकं किञ्चिद्वक्तव्यं तद्विशिष्टमुपन्यस्यताम् । स
 च यदि प्रतियोगी तदीयोऽभिधीयते तर्हि तस्याभा-
 वात्तदानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः । विशेष्यमात्रं परि-
 शिष्टं तच्च केवलमतिप्रसक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहार-
 प्रवर्त्तनकाले विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदनभ्युपेत्य विशि-
 ष्टसत्ता व्यवहर्त्तुमशक्या, अतः प्रतियोगी नाभावस्य
 विशेषणं भवितुमर्हति उपलक्षणन्तु स्यात् तत्र चोक्तमे-
 व । नचान्योन्याभाव एकोन भवति भिन्नप्रतियोगिकौ
 द्वावभावी तौ तथा च प्रतियोगिलक्षितं तत्स्वरूपमन्य-
 देवेति सिद्धान्ताविरोधि । न च युक्तम्, उभयं ह्यन्योन्या
 भावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एकात्मतायाश्च भेदविरो-
 ध एव । ततश्च येन च रूपेण प्रतियोगित्वं तेन रूपेण
 भेदानवकंशात् भिन्नप्रतियोगिकता कुतोऽन्योन्याभावस्य ।
 येन च रूपेण भिन्नता तेनान्योन्याभावं प्रति प्रतियोगि-
 ता नास्ति वस्तुनोः ।

* अन्यदिति * गुणकर्मणादि भावरूपविशेषण-
 मन्पदुच्यते विशेषणत्वात्प्रतियोगिनो ऽपि सत एवा-
 भावविशेषणत्वमित्यत आह * प्रतीति * असत्त्वे
 विशेषणत्वमेव तस्य कथमित्यत आह * तदिति *
 व्यावृत्तिजनकत्वं प्रकृते विशेषणत्वं प्रतियोगिन-
 श्च ज्ञानावच्छेदद्वाराऽभावव्यावृत्तिप्रमितिजनकत्व-

मस्त्येव प्रतियोगिज्ञानेनाभावव्यावर्तनादित्यर्थः ।
 पथपथं ग्रन्थो युक्तः प्रथमकल्पदूषणावसाने तथाऽपि
 सम्प्रदायतो ग्रन्थार्थोऽवगन्तव्य इत्यत्र विरचित इति
 द्रष्टव्यम् । भवेदप्येवं पथन्योन्याभावभेदः स्यात्तदभे-
 दे तु सैव व्यक्तिरेकैव कथितेति स एव प्रसङ्ग इत्यभि-
 सन्धापदूषयति * अयुक्तमिति * तदुपपादनाय स्वरूप-
 मिहोपात्तमभावस्य दर्शयति * विशिष्टमिति * ततः
 किमित्यत आह * तच्चेति * विशेष्याव्यतिरेकेण
 विशिष्टस्वरूपानिरूपणात्तन्मात्रमेव तदित्याशङ्क्याह
 * तथा सतीति * प्रत्यक्षाभासाद्यन्योन्याभाव इत्य-
 त्त्राभावपदार्थातिरिक्ताभावाद्विशेषणं प्रत्यक्षाभा-
 सादिपदं व्यर्थमित्यर्थः । चैयर्थ्याद्विशेषणोपन्यास
 एव न क्रियते तर्हीत्यत आह * तदिति * अन्योन्या-
 भावमात्रोपन्यासे वा को दोष इत्यत आह * तच्चे-
 ति * तन्मात्रं प्रत्यक्षाभासादावस्तीति तद्विशिष्टं
 लक्षणं तच्चातिव्यापकं स्यादित्यर्थः । विशिष्टाभाव-
 स्वरूपं विशेष्यशरीरमात्रं न भवितुमर्हतीति यत्प्र-
 तिज्ञातं तत्सिद्धमुपसंहरति * ततश्चेति * ततो वा कि-
 मित्यत आह * स चेति * अभावकाले प्रतियो-
 गिनोऽभावात्तद्विशिष्टोऽभावो लयमित्यादिति लक्ष-
 णाऽसम्भव इत्यर्थः । किन्तर्हि तत्र परिशिष्यत इत्यत
 आह * विशेष्येति * तर्हि तदेव लक्षणमास्तां सिद्धस्यैव
 लक्षणत्वादित्यत आह * तच्चेति * विचारफलमुपसंह-
 रति * तस्मादिति * अतो द्वितीयः पक्षः परिशिष्यत
 इत्याह * अत इति * सोऽपि न घटत इत्याह * तच्चे-

ति* अन्योन्याभावस्यैकत्वे स्यादिदं त्वदुक्तं तन्न कि-
 न्तु प्रत्यक्षाभासादिप्रतियोगिकोऽन्योन्यश्च कालात्य-
 यापदिष्टप्रतियोगिक इति कृत्वा प्रत्यक्षाभासादिल-
 क्षितान्योन्याभावस्य प्रतियोगिरूपमाह * उभयमिति*
 प्रतियोगिरूपविशेषोपन्यासेन किमत्र दूषणमुक्तमि-
 त्यत आह * एकेति * एकत्वस्याभेदकार्थसमवायिनो
 भेदविरोध इत्यर्थः । ततो वा किमित्यत आह * तत्-
 श्रंति * तथापि प्रत्यक्षाभासकालात्ययापदिष्टौ
 द्वावेव, नतु कुतो भिन्नप्रतियोगित्वाभाव इत्यत आह
 * येनेति *

असत्प्रतियोगित्वप्रसङ्गभयात्तादात्म्यप्रतियोगि-
 त्वमेवान्योन्याभावस्य नोपपद्यते घटपटयोस्तादात्म्य-
 स्यासिद्धेरिति चोदयति ।

६६५ धर्मिप्रतियोगिनोः प्रकृते धैलक्षण्यानिरूपणम् ।

ननु वस्तुतस्तयोरेकत्वाभावात्कथमेकतया प्रतियो-
 गित्वमन्योन्याभावं प्रति घटेत वस्तुनाः । यथा वस्तु-
 तो भूतलसंसर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया संसर्गा-
 भावं प्रति, तत्र यथाऽन्यद् भूतलसंसृष्टतया दृष्टं तथाऽत्रापि
 तावेव सप्रकारभेदौ तदात्मानौ दृष्टौ, सोऽयं त्वद्दर्शना-
 भिप्रायो नास्माकं निर्वाहार्ह इत्यास्तां विस्तरः ।

* नन्विति * नेह भूतले घट इत्यादिनिषेधस्य

१ वस्तुनो इति का० मु० पु० पा० ।

२ संघट्टतया इति सो० पुस्तके नास्ति ।

या गतिः सा तत्रापि भवतीति परिहरति *यथेति*
प्रतियोगित्वमिति प्रश्नवाक्यादनुपज्यते । तत्र किं त-
द्देशकालासंसृष्टां घटः प्रतियोगी किं येतद्देशकालीन
इहारोप्यमाणः प्रतियोगी, न तावदाद्यस्तत्र स घटो
नासीदिति प्रतिषेधापत्तेर्नापि द्वितीयोऽत्यन्ताऽसत्प्र-
तियोगिकतापत्तेः सत्त्वे वा निषेधस्यैवायोगाद्यादि कृ-
तीयस्तत्राह *तथेति* इहारोप्यमाणः प्रतियोगीति
शेषः । तर्ह्यत्रापि घटनादात्म्यं घटे दृष्टं पट आरोप्य नि-
षिध्यते तादात्म्यं च पटे दृष्टं घटे निषिध्यत इति समः
समाधिरित्याह *तथेति* अन्योन्यस्मिन्निषिध्यत
इति शेषः । घटतादात्म्यशब्देन घटस्यैवाभिधानात्पट-
तादात्म्यशब्देनापि तस्यैवाभिधानात्तयोश्च भिन्नत्वा-
त्कथमेकप्रतियोगिकत्वमित्यत आह *सोऽयामिति*
अन्योन्याभासस्य तादात्म्यप्रतियोगित्वं त्वयोरीकृतं
तत्तयज्यते चेदपासिद्धान्तो नोचेदसत्प्रतियोगित्वमिति
निर्वहणीयो नास्माभिरित्यर्थः ।

घर्मिप्रतियोगिभावावच्छिन्नतयैवान्योन्याभासो-
पलम्भात्तदुपलम्भात्प्रागेव प्रतियोग्यार्थिकरणयोरसा-
ङ्ग्यं वैलक्षण्यं वक्तव्यं तत् घटादौ सम्भवेदपीत्याह ।
६६४ तादात्म्यप्रतियोगिकत्वं भेदस्य नेति शङ्कायां निरासः ।

अपिच घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन चो-
भयकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति । अत्र
तुं प्रत्यक्षाऽभासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिना एककोटि-
ताऽस्तु नाम, यत्तु प्रत्यक्षाभासत्वादिभ्यो व्यतिरिक्त-

ति* अन्योन्याभावस्यैकत्वे स्यादिदं त्वदुक्तं तन्न कि-
 न्तु प्रत्यक्षाभासादिप्रतियोगिकोऽन्यान्यश्च कालात्प-
 यापदिष्टप्रतियोगिक इति कृत्वा प्रत्यक्षाभासादिल-
 क्षितान्योन्याभावस्य प्रतियोगिरूपमाह *उभयमिति*
 प्रतियोगिरूपविशेषोपन्यासेन किमत्र दूषणमुक्तमि-
 त्यत आह * एकेति * एकत्वस्याभेदैकार्थसमवायिनो
 भेदविरोध इत्यर्थः । ततो वा किमित्यत आह * तन-
 श्चंति * तथापि प्रत्यक्षाभासकालात्पयापदिष्टौ
 द्वावेव, नतू कुतो भिन्नप्रतियोगित्वाभाव इत्यत आह
 * येनेति *

असत्प्रतियोगित्वप्रमङ्गभवात्तादात्म्यप्रतियोगि-
 त्वमेवान्योन्याभावस्य नोपपद्यते घटपटयोस्तादात्म्य-
 स्यासिद्धेरिति चोदयति ।

६६५ धर्मिप्रतियोगिनोः प्रकृते चैलक्षण्यानिरूपणम् ।

ननु वस्तुतस्तयोरेकत्वाभावात्कथमेकतया प्रतियो-
 गित्वमन्यान्याभावं प्रति घटेत वस्तुनाः । यथा वस्तु-
 तो भूतलसंसर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया संसर्गा-
 भावं प्रति, तत्र यथाऽन्यद् भूतलसंसृष्टतया दृष्टं तथाऽत्रापि
 तावेव सप्रकारभेदौ तदात्मानौ दृष्टौ, सोऽयं त्वद्दर्शना-
 मिप्रायो नास्माकं निर्वाहार्ह इत्यास्तां विस्तरः ।

* नन्विति * नेह भूतले घट इत्यादिनिषेधस्य

१ वस्तुनो इति का० मु० पु० पा० ।

२ संसृष्टतया इति सो० पुस्तके नास्ति ।

या गतिः सा तत्रापि भवतीति परिहरति *यथेति*
प्रतियोगित्वमिति प्रश्नवाक्यादनुपज्यते । तत्र किं त-
द्देशकालासंसृष्टो घटः प्रतियोगी किं वैतदेशकालीन
इहारोप्यमाणः प्रतियोगी, न तावदाद्यस्तत्र स घटो
नासीदिति प्रतिषेधापत्तेर्नापि द्वितीयोऽत्यन्ताऽसत्प्र-
तियोगिकतापत्तेः सत्त्वे वा निषेधस्यैवायंगायदि तृ-
तीयस्तत्राह *तत्रेति* इहारोप्यमाणः प्रतियोगीति
शेषः । तर्ह्यत्रापि घटतादात्म्यं घटे दृष्टं पट आरोप्य नि-
पिच्यते तादात्म्यं च पटे दृष्टं घटे निपिच्यत इति समः
समाधिरित्याह *तथेति* अन्योन्यस्मिन्निपिच्यत
इति शेषः । घटतादात्म्यशब्देन घटस्यैवाभिधानात्पट-
तादात्म्यशब्देनापि तस्यैवाभिधानात्तयोश्च भिन्नत्वा-
त्कथमेकप्रतियोगिकत्वमित्यत आह *सोऽयमिति*
अन्योन्याभावस्य तादात्म्यप्रतियोगित्वं त्वयोरीकृतं
तत्पज्यते चेदपासिद्धान्तो नोचेदसत्प्रतियोगित्वमिति
निर्वहणीयो नास्माभिरित्यर्थः ।

धर्मिप्रतियोगिभावावच्छिन्नतयैवान्योन्याभावो-
पलम्भात्तदुपलम्भात्प्रागेव प्रतियोग्यधिकरणयोरसा-
ङ्ग्यं वैलक्षण्यं वक्तव्यं तत् घटादौ सम्भवेदपीत्याह ।

६६४ तादात्म्यप्रतियोगिकत्वं भेदस्य नेति शङ्क्यार्या निरासः ।

अपिच घटपटयोः स्वरूपभेदेन त्रैधर्म्यभेदेन चो-
भयकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति । अत्र
तुं प्रत्यक्षाऽभासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिना एककोटि-
ताऽस्तु नाम, यच्च प्रत्यक्षाभासत्वादिभ्यो व्यतिरिक्तत-

॥ अपि चेति ॥ अन्योन्याभावभेदेनोभयकोटी-
तान्योन्याभावनिरूपण आत्माश्रयादिप्रसङ्गात्स्व-
रूपभेदेत्याद्युदितम् । स्वरूपभेदादिनोभयकोटीकृतयो-
न्योन्याभावनिरूपणनियमश्चेदत्रापि तथैवाऽस्त्वित्यत
आह ॥ अत्र त्विति ॥ प्रत्यक्षाभासान्विताद्यनुगत-
मेकं नास्ति तथाऽप्यङ्गीकारः । तर्हि प्रत्यक्षाभासादित्वेन
एककोटिं कृत्वा रूपान्तरेण कालात्पयापदिष्टं परां
कोटिं कृत्वा तयोरितरेतराभावनिरूपणं सुकरमित्यत
आह ॥ यत्त्विति ॥ अनुगतमेकं रूपं सद्वाहकं नोपल-
भ्यत इत्यर्थः । मासीदनुगतं रूपं प्रतिव्यक्ति व्यावृत्त-
रूपेणैव तदुपपत्त्येतेति तत्राह ॥ नेति ॥ एककोटी-
करणमिति शेषः । कुत इत्यत आह ॥ तेषामिति ॥ प्र-
माणबोधितसाध्यव्यतिरेकित्वं यन्नाम विशेष्यं प्रत्य-
क्षाभासादिव्यतिरेकित्वविशेषणं विशेषणीयं त-
द्वृत्तकोटीकृततथा तन्निरूपणमस्तीत्यत आह ॥ ना-
पीति ॥ तत्रैव तिष्ठदेव सद्वाहकं वक्तव्यमिदं तु नैव-
मित्याह ॥ तस्येति ॥ प्रमाणेन बोधितसाध्यव्यतिरे-
कत्वस्य विशेष्यरूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसाधारणतया
कोटिद्वैविध्यमङ्गप्रसङ्गतपेतरैतराभावनिरूपणविरो-
धितया स्वरूपभेदादिनोभयकोटीकृतयोरैवेतरैतरा-
भावनिरूपणमिति यदीरितं प्राक्तत् सिद्धमित्युपसंहर-
ति ॥ तस्मादिति ॥ स्वरूपभेदस्यानुगमेन निर-
स्तत्वाद्धर्मभेदपक्षपरिशेष इत्याशयः । अस्तु तर्हि स
एव व्यवस्थापक इत्यत आह ॥ न चेति ॥ प्रमाणविरुद्ध-